Békés István

Napjaink szállóigéi

Békés István

Napjaink szállóigéi

Békés István

Napjaink szállóigéi

Békés István

Napjaink szállóigéi

2. JAVÍTOTT, BŐVÍTETT KIADÁS

1. KÖTET

GONDOLAT · BUDAPEST, 1977

Az első kiadást
lektorálták:

DÁN RÓBERT
DEVECSERI GÁBOR
ERÉNYI TIBOR
KEMÉNY G. GÁBOR
SCHEIBER SÁNDOR
VARGA JÁNOS
VAVRINECZ VERONIKA

A második kiadás kiegészítő részét
lektorálták:

CSIBRA ISTVÁN
T. KIRÁLY ERZSÉBET
LŐRINCZE LAJOS
SCHEIBER SÁNDOR

7c 49/1

ISBN 963 280 555 0 összkiadás
ISBN 963 280 562 3 I. kötet

© Békés István, 1968 és 1977

A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára
Leltári szám: 22 532/80

Bevezető

A *Napjaink Szállóigéi* első kiadásának *Előszavá*ban – amelyet változatlan formában ennek a kiadásnak végéhez csatoltunk – megkíséreltük munkánk keretének körülhatárolását, a szállóige fogalmának általános és felfogásunk szerint: sajátos meghatározását, felvázoltuk a szállóigék hazai és külföldi gyűjteményeinek krónikáját, visszapillantottunk a könyv létrejöttének körülményeire. Mindezt megismételni fölösleges, az olvasó a jelzett helyen kielégítheti esetleges érdeklődését.

A második kiadás bevezetőjében tehát nem ismételni akarom a már elmondottakat, hanem ki akarom egészíteni azoknak a tapasztalatoknak, következtetéseknek, gondolatoknak summázásával, amelyek a két kiadás között eltelt évtizedben felhalmozódtak. Műhelyforgácsoknak is nevezhetnők kiegészítéseim jelentős részét, hiszen a javítás-bővítés munkája folyamán keletkeztek, ha itt-ott elméleti vagy elmélkedő jellegűek is, valójában a gyakorlat lecsapódásai.

Egy átfogó megfigyeléssel kezdem. Kérdezgetéseim – rákérdezéseim – és feljegyzéseim sokaságát egybevetve, azt észleltem, hogy a szállóigék behatárolásánál *horizontális* és *vertikális* zónákról beszélhetünk. A *horizontális zóna* a szállóige elterjedésének földrajzi helyét, társadalmi rétegeit jelöli meg; a *vertikális zóná*ban korosztályok, foglalkozások, érdeklődési körök, műveltségi fokok szerint osztódnak meg a szárnyasszavak. A két zóna elemei néha közel esnek egymáshoz, esetenként át is fedik egymást, de gyakran eltérnek, sőt el is szigetelődnek egymástól. Ebből adódik, hogy vannak szállóigék, amelyeket úgyszólván „mindenki" használ, de legtöbbjükkel csak a *horizontális* és *vertikális zóna* bizonyos mezejében találkozunk. Bízvást megfogalmazhatjuk, hogy a *horizontális* és *vertikális* terjedés koordináta rendszerén belül válnak az idézetek szállóigévé.

A két kiadás között eltelt évtizedben gyakran ellenőriztem a szállóigék kialakulásának bizonyos – bátran mondhatom – törvényszerűségeit.

Annyit korábban is tudtunk, hogy a szállóigék szárnybontásához és felszárnyalásához bizonyos idő kell. Azonban ez az idő nem állandó, sőt korunkban a korábbi századokhoz, évtizedekhez viszonyítva, rendkívül megrövidült. A régi „mesélgetős", olvasgatós, szájhagyományos továbbítást hihetetlenül meggyorsították a mechanikus tömegkommunikáció eszközei, főleg a rádió és a televízió közvetítő szerepe. „Modern" szállóige megérlelődéséhez néha egy-két év is elegendő, az elektromos hullámok szűkítik a teret és az időt. A fészkükből kirepült új irodalmi, történelmi, hírverési szárnyasszavak hajtóeszköze legtöbbször – közvetve vagy közvetlenül – a technika.

Ám ugyanakkor, amikor a szállóigék terjedése „mechanizálódott", egyes tulajdonságaik nem változtak. A szállóige tulajdonképpen konzervatív képződmény. Megtapadt, megrögződött alakját nehezen módosítja. Ezért van az, hogy némely szállóigének forráshelye már rég elmosódott, de a szólás tovább is az ismeretlen indító-elemre utal. Ezért van az is, hogy az idegen nyelvekből képződött hazai szállóigék *felépítménye* legtöbbször nem követi a változó fordítások *alapját*. S mivel a szárnyasszó útrakelése után hamarosan önállósul: a magyar eredetű szállóigék a közbeszédben nemegyszer csiszolódnak, tömörülnek, módosulnak, merész szakkifejezéssel: *folklorizálódnak*. Az idegen származásúak pedig sokszor különböző fordítások alkotórészeiből formálódnak, s szó szerinti pontossággal egyik nyomtatott alakzatot sem követik. Az is előfordul, hogy egy külföldi szerző bölcsmondása közismert fordítás nélkül, ismeretlen közvetítő hálózaton át válik szállóigévé. Az áttétel néha nyomon követhető, de vannak esetek, amikor nem sikerül kideríteni a szállóige meghonosodásának bonyolult menetét. Ahol idegen törzsökű szállóige mellől a fordító neve könyvünkben hiányzik, ott az átvétel alighanem szóbeli hagyomány, s útjelzőit nem voltam képes feltárni.

Nem csupán az állandó, éber figyelem, a jószándékú barátok, a lelkes levélírók adat-gazdagításának eredménye, hogy a klasszikus és világirodalmi fogantatású szállóigék köre jelentős mértékben kitágult. Az új anyag túlnyomó többsége természetesen korábban is szállott, csak tíz évvel ezelőtt, idő híján, s módszerem fogyatékossága miatt nem sikerült azokat befogni. De van egy töredék, amelyet sokáig csupán idegen nyelven használtak – vagy már egyáltalán nem használtak –, ezek művelődésünk, közéletünk fejlődésének új szakaszaiban, nemzetközi kapcsolatainknak közvetlenebbé válása egyik következményeként, megmagyarosodva támadtak fel. Elvi alapunkról azonban nem tértünk le: *Napjaink szállóigéi* – a magyarul szálló szárnyasszavak.

Az idegen fogantatású szállóigék magyarul újjászületett formáinak felsorakoztatása, továbbá ezeknek eredetfeltárása, felhasználáselemzése nem erőltetett, haszontalan korlátozás, nem lebecsülendő feladat. E vélekedés mellett századokkal előbb már *Voltaire* is gúnyosan állást foglalt, amikor a *Micromégas* lapjain egy beszélgetést közölt: *[– Pourquoi donc . . .*

citez-vous un certain Aristote en grec? – C'est, replique le savant, qu'il faut bien citer ce qu'on ne comprend point du tout dans la langue qu'on entend le moins.] – Miért idéz Ön bizonyos Arisztotelészt görögül? – Azért, válaszolt a tudós, mert legjobb azt idézni, amiről az embernek fogalma sincs, s olyan nyelven, amit legkevésbé sem ért.

A műhelymunka egyik legizgalmasabb részlete az eredetkeresés. Az elmúlt decenniumban számos olyan szállóige-gyanús kifejezést hallottam, olvastam (könyvben, újságban, folyóiratban, olvasói levelekben), amelynek forrását utólag kellett felkutatni. A nyomozás sokszor hosszadalmas és fáradságos volt, az eredmény mindig feloldó, megnyugtató. Effajta munkának talán ez az egyik legnagyobb gyönyörűsége.

A megközelítéshez utak sorát kellett végigjárnom. Jó néhány, az első kiadásnál figyelembe nem vett, vagy akkor még meg sem jelent munkát átböngésztem. Hadd említsem meg ezek közül a legjelentősebbeket. Hasznosan forgattam Georg *Büchmann: [Geflügelte Worte] Szárnyas Szavak* című alapművének Bogdan *Krieger* által újrafeldolgozott 27. kiadását *((Verlag der Haude & Spenerschen Buchhandlung, Max Paschke, Berlin, 1926.)*, végigment kezemen a *[The Treasury of Humorous Quotations] A humoros szólások kincstára (Evan Esar, 1951.* és *Nicolas Bentley, 1952. gyűjtése, Phoenix House Ltd., London), [The book of unusual Quotations] A szokatlan szólások könyve (Cassel & Company, London, 1959), [Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi – Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung] Abc szerint rendezett latin középkori közmondások és szentenciák (Hans Walther gyűjtése, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, I–III. kötet, 1963–65), [Dizionario di citazioni, frasi famosi, aforismi, sentenze, massime, di autori italiani e stranieri antichi e moderni] Antik és modern olasz és külföldi szerzők idézetei, nevezetes mondásai, aforizmái, szentenciái, maximái (Elena Spagnol összeállítása, Feltrinelli, 1971)* és a legmodernebb francia kiadvány: *[Larousse des Citations françaises et étrangers] Francia és idegen idézetek Larousse-könyve (Larousse, Paris, 1976)*, amelyet a főszerkesztő vezetésével, népes titkárság szervezésében, 4 szerkesztő és 48 munkatárs készített el. Végül visszanyúltam egy USA-ban nyomott 1888. évi megjelenésű alapműhöz: *[Proverbs, Maxims and Phrases of all Ages] Minden korok közmondásai, maximái és frázisai (Összegyűjtötte, tárgycsoportokba osztotta és ábécérendbe szedte: Robert Cristy, két kötet. C. P. Putnam's Sons, New York, London).*

Olvasmányaim alapján megállapítottam, hogy a világ nagy idézet- és bölcsmondás-gyűjteményeinek túlnyomó többsége a tényleges élőbeszédben vagy az írott-nyomtatott szövegben való felhasználást egyáltalán nem veszi figyelembe. A német *Büchmann*, az olasz *Fumagalli* és a mi *Tóth* Bélánk kivételek. Náluk a szállóige nem puszta idézet, hanem sok esetben közlik a megszárnyasodott formát is, amellyel a citátum a hazai társadalmi helyzet, a közhangulat, a közérzet, a nyelvi ízlés szféráiba bejutott.

A *Napjaink Szállóigéi* 1968. évi kiadása abban is különbözött elődeim munkájától, hogy először rendszereződtek benne a *Szocializmus szárnyasszavai*, s helyet kapott a rangos származékok mellett a *Nótaszóból szállóige* sorozat könnyedébb anyaga is. A jelen két kötetben újabb, eleddig érintetlen terület kutatásának eredményeit is közzétettem a *Száll a reklám* és az *Innen-onnan* című fejezetekben. – *Az ember onnan veszi jó dolgait, ahol találja* – ez a molière-i szállóige lebegett a szemem előtt, amikor a szárnyasszavak elhanyagolt művelődéstörténeti tartományokban lappangó fészkeit felzavartam. S az új anyagnál is igyekeztem folytatni a régi, semmi más szállóige-, idézet-, bölcsmondás-gyűjteményben nem alkalmazott gyakorlatot: a közölt szárnyasszavaknak nemcsak eredetére, összefüggéseire mutattam rá, hanem használatuk érzékeltetésével, elemzésével megkíséreltem, hogy „helyükre tegyem" őket.

Önzetlen segítőtársak hiányára ezúttal sem panaszkodhatom. Ha bátorítóim, eligazítóim, tanácsadóim eredményes készségéről ítélném meg az általános emberi jószándékot, a szolidaritás kérdésében feltétlenül optimistának kellene lennem. A *Gondolat Könyvkiadó* felkérésére az első kiadás szerkesztője: *Csibra* István nemcsak átnézte a gyűjtemény teljes társadalmipolitikai anyagát, hanem a kiegészítésekben is állandó, aktív segítséget nyújtott. Ugyanilyen hálával kell megemlékeznem a bibliai és talmudi részleteket illetően dr. *Scheiber* Sándor ellenőrzésére és tanácsaira, aki e munkásságával az első kiadás idevonatkozó alapvetésében is részt vett. A két új fejezet lektorálására *Lőrincze* Lajost sikerült megnyernünk; ám ő a lektoráláson messze túlmenő konzultációval igyekezett átjuttatni a kipróbálatlan terep buktatóin. A görög–latin szövegek ellenőrzését *T. Király* Erzsébet vállalta és végezte el, gondosan és fáradhatatlan buzgalommal. Kutatásom közben ismét hasznosítottam az *Országos Széchényi Könyvtár*, a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*, az *Egyetemi Könyvtár* munkatársainak tájékozottságát. Ezúttal a leggyakrabban *Berczeli* A. Károlyné *Monori* Erzsébet, *Dárdai* Miklósné *Halász* Vera, *Lakatos* Éva (OSZK), *Bornemissza* Irisz, *Forgács* Zsuzsa, *Geréb* Márta, *Márffy* István, *Szász* Károly, *Remete* László (SZEK), *Marót* Miklós, *Szilágyi* István (EK) bizonyították újra meg újra elfogyhatatlan türelmüket. Külpolitikai vonatkozásokban *Polgár* Dénes, *Hajdú* János és *Polonyi* Péter, világirodalmi adatszolgáltatásban *Zsolt* Angéla, reklámszakkérdésekben *Tokaji Nagy* Miklós, *Csepreghy* Miklós és *Fekésházy* Géza, az újabb magyar irodalom szemelvényezésében *Mikes* Lilla és *Egressy* István, munkásmozgalmi területen *Práger* Miklós és *Vágó* Ernő fáradoztak el nem apadó problémáim megoldásában.

Budapest, 1977 tavaszán

BÉKÉS ISTVÁN

Könyvek könyve

Mi már tudjuk, hogy a könyvek könyve: a *Biblia* – nem természetfölötti kinyilatkoztatás, nem ó- és újszövetség isten és az emberek között, nem misztikus szentírás, hanem egyike az ókor azon iratgyűjteményeinek, amelyekben a Föld és a földi élet létrejöttének, kialakulásának ősregéi, századok szájhagyományaiban átöröklődött mondák, legendák, erkölcsi intelmek és példázatok, jóslatok és próféciák, lírai és hősköltemények, törvények és tapasztalatok foglaltatnak.

Ha nem is tartjuk szentségnek a zsidó és a keresztény vallás igehirdetőitől kanonizált két *Testamentumot*, a héber ősközösség mítoszainak és mondáinak, a judeai rabszolgatársadalom legendáinak és paraboláinak művelődéstörténeti és szociológiai jelentőségét senki sem becsülheti le. A két-háromezer esztendeje keletkezett *Biblia* ugyanúgy sok-sok évszázad megfigyeléseinek, szükségleteinek, kényszereinek, normáinak, emlékeinek és bölcselkedésének lecsapódása, mint például az óbabiloni *Hammurabi* négyezer éves törvénytáblái, a brahmanizmus ezekkel közelkorú „szent könyvei": a *Védák*, a mintegy ezer évvel fiatalabb iráni „biblia": az *Aveszta*, vagy az indek harmadfélezer esztendős óriás-eposzába: a *Mahábhárata*ba iktatott *Bhagavadgítá: Visnu* isten mennyországos-poklos, indiai „szentírása". Földünk jelentős területén az emberiség számottevő hányada számára az *Ószövetség* és az *Újszövetség* hosszú fejlődési szakaszon át ugyanazt jelentette, mint a földteke más lakóinak sok száz milliós táborában, különböző idő- és térhatárokon belül, a babiloni-asszír, a sumér-akkád, a hettita, a föníciai, az egyiptomi, az ógörög, a tibeti és a laoszi, a kínai és a japán, az ősgermán, az ősszláv és más népek teremtés-mítoszai, hőstörténetei, társadalom-rendező parancsolatai.

A természettudományos ismeretek és az egészséges társadalomszemlélet terjedése világszerte hatékonyan semlegesíti a kozmogenetikus eposzoknak, a hitregéknek, a vallási fantazmagóriáknak befolyását. Ám a különböző

„szent könyvek" költészetben, képzőművészetben megörökített, nemzedékek tudatába véső dött alakjai, kommentárokban, prédikációkban sűrűn idézett axiómái, velős mondásai szívósabbnak bizonyultak, mint maga a mitikus tartalom. A mi kultúrális égaljunk alatt is kevesebben hiszik őszintén a zsidó *Ótestamentum* és a keresztény *Újtestamentum* vallásos tanait, mint ahányan liturgikusból profánná népszerűsödött figuráit, fordulatait emlegetik. A szállóigék túlélik az isteneket.

Mifelénk például a meztelen ember *Ádám-kosztümben* jár, ismerünk *szemérmes Józsefeket*, csábító *Pótifárnékat*, irgalmas *szamaritánusokat* és álszent *farizeusokat*. A szenvedélyes vadászt *Nimród*nak nevezzük, a hitetlent *Tamás*nak, egyesek bölcsek, mint *Salamon*, szegények, mint *Lázár*, szenvedők, mint *Jób*, mások úgy élnek, mint a *paradicsomban*, fajtalankodnak, mint *Szodoma és Gomorra* lakói, *Mammon*nak szolgálnak, *egy tál lencséért* eladják mindenüket, s ha rosszul megy a soruk, visszakívánkoznak az *egyiptomi húsosfazekak* mellé. Rémület tölti el azt, aki *Hiób-hírt* kap, életével fizet, aki *Uriás-levelet* visz, s ha tudná, mit tartalmaz, a rémülettől *sóbálvánnyá* meredne, mint *Lót felesége*. Van, aki *Pontiustól Pilátusig* szaladgál, *egyiptomi sötétségben* tapogatózik, végül *bábeli zűrzavar* támad körülötte. *Saulusból Paulusok* lesznek a megtérők, az árulók *Judás-csókot* adnak, a gonosztevők homlokán *Káin bélyeg* ég. A gyengébb néha győzedelmeskedik az erősön, mint *Dávid Góliáthon*, kevesen élik meg a *matuzsálemi kort*, de valamennyien megtérünk *Ábrahám kebelébe* . . .

A *Biblia* ismerete századokon át a papi rend kiváltsága volt. Az egyház úgy és annyit közvetített belőle a népnek, ahogy és amennyi az uralkodó osztályok hatalmi érdekei szerint szükségesnek látszott. A két *Testamentum* nyolc évszázad alatt feljegyzett hatvanhat könyvéből, fejezetéből, leveléből csak azután kristályosodhattak ki szállóigék és szállóige-szerepű fogalmak, amikor a héber, görög, latin bibliaszövegeket, a reformáció nagyrészt antifeudális mozgalmának egyik eszközeként, nemzeti nyelvekre is lefordították.

Népünk körében a bibliai eredetű szállóigék túlnyomó többsége a reformátor *Károli* Gáspár által magyar nyelvre átültetett és 1590-ben kiadott *Vizsolyi Biblia* szövegéből gyökeresedett meg. A jezsuita *Káldi* Györgynek a katolikus egyház igénye és korlátozásai szerint készült *Vulgata*-fordításából elenyészően kevés textus került világi használatba. A testamentumi idézeteket azoknak hagyományos sorrendjében tárgyaljuk.

Figyelemre méltó, hogy a profán szóhasználatban a szentírási szentenciák nagy részének zavaró ellentmondásai lecsiszolódtak. A misztikus burokból leplezetlenül bomlott ki a földi bölcselkedés, értelmét friss hangváltás, színezés, árnyalás korszerűsítette.

Ilyen vonatkozásban rendkívül tanulságos az a mód, ahogy *Marx*, *Engels* és *Lenin* – akik írásaikban, illetve beszédeikben közmondásokon és szólásokon kívül gyakran éltek a história, az irodalom, a görög–római klaszszikusok, s nem utolsósorban a két *Testamentum* szállóige-származékai-

val – ezeket az idegen gondolat- és szöveg-testeket a maguk mondanivalójába és mondatszerkezetébe beoltották. Marxista mestereinknél a szállóige nem a textusból kirívó idegen elem. Mindhárman a szállóigés kifejezés lényegét ragadják meg, birtokukba veszik a hagyományos fordulatot, s a bibliai vagy egyéb eredetű gondolat-sűrítményeket szuverén módon használják fel az új eszmék, az új irányba terelő érvek népszerű megvilágítására. A *Marx, Engels* és *Lenin* szállóige-használatát példázó idézetek önmagukért beszélnek. Különösen izgalmasak testamentumi citátumaik, amelyekben évszázadok sokaságának pietista rozsdáját lehántva, a bibliai szállóigéket az osztályharc fegyvertárába sorozzák be.

Az ige – szállóige lett.

Ószövetség

Mózes öt könyve

(többségében az i. e. I. évezred közepe táján)

I. A teremtésről

A világ teremtéséről szóló hitrege I. szakasz 2. verse szerint: *a föld pedig kietlen és puszta vala.* A *kietlen és puszta* kifejezés héber megfelelőjét idézzük, mikor az őskáosz, átvitt értelemben: az összevisszaság, a zűrzavar megjelölésére azt mondjuk, hogy:

tohuvabohu

◁ Az I. 3. egyetemes isteni parancsát:

Legyen világosság!

– ritkábban használjuk szellemi megvilágosodásra, ellenben elég gyakran, ha például vidám társaságban lámpagyújtásra kerül sor.

◁ Ugyanezen szakasz 28. versében foglaltatik a nevezetes istenáldás:

Szaporodjatok és sokasodjatok, *és töltsétek be a földet . . .*

– amelynek különösen az első fele gyakran – és igen változatos vonatkozásokban emlegetett szállóige. Mondjuk ifjú házasoknak ünnepélyesen vagy csipkelődve, de ünnepélyességétől megfosztva, aranypénzre, vagyontárgyakra is alkalmazzuk.

Thomas Robert *Malthus* (1766–1834) angol polgári közgazdász, anglikán papra, a tudománytalan és reakciós népesedési elmélet, a *malthusianizmus* hírhedt szerzőjére utalva *Marx* megjegyzi, hogy *Malthus* anglikán pap létére a cambridge-i egyetem tagságának megszerzése és megtartása érdekében letette a nőtlenség szerzetesi fogadalmát. *Ez a körülmény* – folytatja szarkasztikus éllel *Marx* – *előnyösen megkülönbözteti Malthust a többi protestáns paptól, akik a papi nőtlenség katolikus parancsát önmagukról lerázták és a ~ parancsot olymértékben vindikálták sajátos bibliai küldetésüknek, hogy mindenütt valósággal illetlen fokban járulnak hozzá a népesség szaporításához, miközben ugyanakkor a munkásoknak a „népesedési elvet" prédikálják.* (*A tőke*, Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1967.)

A 2. szakasz 4–15. verséből ismerhetjük meg a

Paradicsom kertje – más néven az **Éden kertje**

– telepítését és helyrajzát. E szelíd állatokkal zsúfolt, csodálatos kert, amelyben *Ádám* és *Éva* ártatlan boldogságban él – közhasználatban az édes semmittevés végefogyhatatlan mámorának színhelyét jelképezi.

Paradicsomi élet,
paradicsomi állapot,
paradicsomi örömök

– e sűrűn szálló kifejezések testi elégedettségről, pompás közérzetről vallanak, sőt némi érzéki gerjedelem, meztelen izgalom is bujkál bennük. Húsvér tartalmukkal a bibliai *Édenkert* képzeteihez kötődnek, s vajmi távol esnek a *Paradicsom* fogalmának olyan túlvilági felmagasztalásaitól, mint *Dante Divina commediá*jának záró canticája – a *Paradiso*, vagy *Milton Elveszett* és *Visszanyert Pradicsom*a.

A legrégibb elő-ázsiai kultúrák bölcsőjébe, az *Eufrátesz* és a *Tigris* folyók görögül *Mezopotámiá*nak nevezett közébe álmodott regés kéjkert nem a *Biblia* leleménye. Az ősi ábránd az aranykorról, a boldogok szigetéről számos keleti ősnép, s a görögök–rómaiak mítoszaiban is fellelhető. A *gyönyörűségek kertje* jelentésű héber *Éden* szó mellett a *Paradicsom* elnevezés a latin *paradisus*on át a görög *paradeiszosz*ból származtatva – iráni eredetre utal. Az óperzsa *paradaésszasz* – csodaszép és csodajó távoli tartomány – kifejezésből redukálódott a héber

pardész alak, s a jövevényszóval együtt az *Édenkert* más népeknél korábban keletkezett mondája is beleojtódott a héber hitregébe.

◁ Az *Édenkert*be ültette az úristen a *jó* és *gonosz tudásának fáját* (2. 9.), de gyümölcsének fogyasztásától halálbüntetés terhe mellett tiltotta el a föld porából nemrég gyúrt *Ádám*ot (2. 17.). Ennek az édenkerti varázsfának további funkciójából következik, hogy

a tudás fája

– mai szóhasználatban nemcsak a tudományos felismerésnek, hanem a szexuális tapasztalatoknak is termőhelye. Nem leány már *Éva*nak az a leánya, aki – ahogy mondani szokás:

szakított a tudás fájának gyümölcséből.

A 6. rajnai Landtag Tanácskozásai – Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről című polémiájában *(Rheinische Zeitung,* 1842.) *Marx* a cenzúra gyakorlásának egyik képmutató védelmezőjét így jellemzi: . . . *kételkedünk abban, hogy a szónok evett a tudás fájáról,* vagyis nem lett a jónak és rossznak tudója. *(Művei,* 1. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.)

Engels az *Anti-Dühring*ben (1876–1878) e megszokottá vált, pajkos értelmezéstől eltérően az egzakt tudományokhoz kapcsolja az ótestamentumi példázatot *(I. Filozófia IX. Morál és jog. Örök igazságok.). A változó nagyságok bevezetésével és változékonyságuknak a végtelen kicsiig és a végtelen nagyig való kiterjesztésével* – írja – *a különben oly szigorú erkölcsű matematika elkövette a bűnbeesést; megette a tudás almáját, mely megnyitotta számára a legóriásibb sikerek pályáját, de a tévedésekét is. (Művei,* 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.)

◁ Visszatérve a *Teremtés Könyvé*nek menetére, a 2. 18. szerint állapítja meg isten, amit mi legtöbbször csintalan mellékgondolatokkal ismételgetünk:

Nem jó az embernek egyedül lenni.

E megállapítás után elaltatta *Ádám*ot, *kivőn egyet annak oldalbordái közül . . . és alkotá az Úr Isten azt az oldalbordát, amelyet kivett vala az emberből, asszonnyá* . . . (2. 21–22.) Innen származik élettársunk, feleségünk kissé ironikusra hangolt becézőneve:

az oldalborda.

◁ Ám az édenkerti kígyó, amely *ravaszabb vala minden mezei vad*nál, s amelynek szerepe nyomán gyakorta archaizáljuk:

Te kígyó! Te álnok kígyó!

– felkiáltásokkal a családi, szerelmi, baráti összezördüléseket – rávette bibliai ősanyánkat a jó és gonosz tudást megszerző, általánossá vált nevén: a

tiltott gyümölcs

– leszakítására (3. 2–6.). A képzőművészetben almának ábrázolt ~ fogyasztása évszázados hagyomány szerint tulajdonképpen a nemi aktust szimbolizálja. A társadalmi morál, az egyházi rendelkezések, az állami törvények, a családi parancsok ellenére élvezett szerelmi egyesülés: ~, de alkalmazzuk e szállóigét egészségi, étkezési s egyéb rendszabályokkal tilalmazott gyönyörűségekre is.

A múlt század derekán találták meg az ókori *Ninive* helyén *Asszurbanipál*, asszír király (i. e. 668–626) 30 000 agyagtáblából álló hatalmas könyvtárát. Az egyik rajzos pecsét-tekercsen egy fa látható, jobb és bal oldalán egy férfi és egy nő ül, a nőalak mögött kígyó ágaskodik. A férfi és a nő a fán függő gyümölcsök felé nyújtja kezét. Mintha csak a bibliai bűnbeesés festményeken-szobrokon annyit ábrázolt jelenetének ős-illusztrációját látnók – csakhogy az asszír kígyókísértés, gyümölcs-szakítás legendája sokkal korábbi időpontban keletkezett, mint a *Biblia Ádám–Éva* meséje.

◁ A tiltott gyümölcs megkóstolására csábító paradicsomi kígyót az úristen átokkal sújtja, mondván: . . . *ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod között, és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod* (3. 15.). A nő és a kígyó között támasztott őskonfliktusból nemre való tekintet nélkül csapódott ki az ártalom, a rontás elfojtásának közkeletű megfogalmazása:

A kígyó fejére taposni.

◁ Miután *Éva* anyánk megkóstolta a *tiltott gyümölcs*öt, s *Ádám*ot is megkínálta vele,megnyílt mindkettejük szeme. Csak ekkor tűnt fel nekik a népszerűen mindig *Ádám*ról és soha *Éva*ról el nem nevezett paradicsomi viselet:

az Ádám-kosztüm

– ekkor jöttek rá, hogy mezítelenek. *Figefa leveleket akgatának azért össze és körülkötőket csinálának maguknak* – regéli a *Biblia* (3. 7.), ebből keletkezett a legegyszerűbb, egyben legfogyatékosabb szeméremtakaró elnevezése:

fügefalevél.

Ám a civilizáció alacsony fokán élő délszaki népek raffiarost és pálmalevél kötényeinek-szoknyáinak bibliai formája: a ~ a feudális, majd a kapitalista társadalmakban a szemérem takarója helyett mindinkább az álszemérem kifejezője lett.

A meztelen test művészi ábrázolását egészséges ösztönnel és morállal sosem tekintették szeméremsértésnek. Az antik szobrokra, a reneszánsz festményekre, s csak úgy kapásból néhány újabb példa: *Rodin, Maillol, Manet, Csók* István aktjaira nem kellett ~. Mégis: a világ egyik leggazdagabb műgyűjteményének, a római *Vatikán* szobor- és képtárainak látogatói megütközéssel tapasztalhatják, hogy a kiállított antik aktszobrok márványtestének ágyékát fehér gipszből utólag formázott, ormótlan ~-takarók éktelenítik. A mai *Tartuffe*-ök (lásd 617. old.) éppen szemforgatásukkal bizonyítják be, hogy nem a művészi akt, hanem az álszent ~ torzítja az ép ízlést és provokálja az érzéki ingereket.

A ~ kifejezés politikai-társadalmi síkba fordításának csattanós példáját kínálja *Lenin A proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája* című brosúrájában (1905). *Lenin* felteszi a kérdést: *Mi különbség van az ideiglenes forradalmi kormány éljenzése és a demokratikus köztársaság éljenzése közt? Talán a szociáldemokráciának, a legforradalmibb osztály politikai vezetőjének olyannak kell lennie, mint egy vérszegény, hisztérikus aggszűznek, aki finnyáskodva ragaszkodik a ~-hez; azt, amit a burzsoá-demokratikus kormány jelent, szabad éljeneznünk, de közvetlenül az ideiglenes demokratikus kormányt nem szabad?* (*Művei*, 8. köt. *Szikra*, 1954.)

◁ A mezítelensége miatt megfélemedett első emberpár elbújt az *Édenkert* fái között, s az alkonyi sétáját végző úristen szólongatni kezdte *Ádám*ot, mondván: *Hol vagy?* (3. 9.) A biblikus mesét ebbe a nem-talált személyek keresésére irányuló érdeklődésbe vonta össze a szállóige:

Ádám, hol vagy?

A köznapi forgalomban néha ironizáló kérdés ünnepi zengést kapott *Ady* Endre ~ című versében, amely a bibliai idézet szimbolikájával bonyolult lelki folyamatokat érzékeltet. (*Az Illés szekerén* kötetben, Budapest, 1908.) A *Biblia* és *Madách*: *Az ember tragédiája* közös impulzusából fakadt *Básti* Lajos színművész szereptanulmány-kötetének a tárgyhoz aktualizált címe: *Mire gondolsz, Ádám?* (*Magvető*, Budapest, 1962.) A szállóige hatósugarának hosszára jellemző, hogy Heinrich *Böll* német író részben Magyarországon játszódó antifasiszta könyvének ezt a címet adta: *[Wo warst du, Adam?] Ádám, hol voltál?* (magyarul *Radó* György (1912–) fordításában, *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1957. és 1969.). A *Magyar Rádió és Televízió* 1967. évi *Táncdalfesztiválján* III. díjat nyert szerzemény: ~ (szöveg: *Fülöp* Kálmán [1923–], zene: *Deák* Tamás [1928–]) a bibliai kérdés könnyed, pajzán áttételét a mechanikai terjesztés csatornáin keresztül árasztotta az *Édenkert*ben elhangzott isteni szózattól igen távoli területekre.

◁ A tiltott gyümölcs fogyasztásának misztikus bűne után következik az igen reális büntetés – a munkakényszer, a szentesített robot, amelyet az úristen sokat idézett bibliai kinyilatkoztatása (3. 19.) így fogalmaz meg:

Orcád verítékével egyed a te kenyeredet,
miglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél . . .

Ádám és utódai tehát életfogytiglan nehéz és nyomorúságos munkára ítéltettek. A *Bibliá*n alapuló vallások ebből következőleg azt szuggerálják híveiknek, hogy a sorvasztó munka gyötrelme nem a kizsákmányolás rendszeréből származik, hanem az „eredendő bűn" következménye, megváltoztathatatlan isteni rendelés. E szállóige lényegében ma is a kizsákmányolás alól való felszabadulás lehetőségének tagadását, a felszabadító eszmék és mozgalmak leszerelését célozza.

◁ Különös módon ezzel a mindennemű kizsákmányolás igazolására felhasználható égi szózattal együtt hangzik el a mulandó emberi élet anyagelvű meghatározása: *por vagy te s ismét porrá leszesz*, ami szállóige-formában így egyszerűsödött:

Porból vagy és porrá leszel.

◁ Az első emberpár két fia, a földmíves *Káin*, és öccse, a pásztor *Ábel*, megajándékozzák az úristent. *Káin* földjének gyümölcsét, *Ábel* juhainak első fajzását kínálja, de az isten, érthetetlen okból, csak *Ábelre és az ő ajándékára tekinte*. Az isteni kegyre irigy *Káin* megöli *Ábel*t, majd mikor a haragos isten öccsét keresi rajta, a testvérgyilkos így ravaszkodik (4. 9.):

őrizője vagyok-é én az én atyámfiának?

Káin kertelésével ma kevéssé súlyos, de kellemetlen kérdéseket hárítunk el. A szállóigét néha így módosítjuk:

Őrizője vagyok én testvéremnek?

◁ Az egekből tovább harsog az Úr háborgó szava, eképpen vádolván *Káin*t (4. 10.): *A te atyádfiának vére kiált én hozzám a földről.* – Ebből a sokat citált ótestamentumi dörgedelemből eredeztethetjük a felháborító, iszonyú tettek láttán-hallatán kirobbanó két szárnyasszó-változatot:

egekbe kiáltó

égbekiáltó

◁ Isten, figyelembe sem véve, hogy maga ugrasztotta egymásnak a testvérpárt, az öccse gyilkosává vadított *Káin*t megátkozza, földönfutóvá teszi, majd *megbélyegzé . . . hogy senki meg ne ölje, aki rátalál* (4. 15.). Az innen származó

Káin-bélyeg

kifejezésből azonban kihullott a védelem, a *salvus conductus:* a menlevél értelme – a szállóige a bűnös személyén előtűnő, rejtett bűnöket eláruló jegyet jelent.

◁ Az *Ádám*tól *Noé*ig terjedő mesés nemzetségrendben olvashatjuk, hogy *Methusélah egész életének ideje kilencszázhatvankilenc esztendő* (5. 27.). A regebeli legöregebb halandó nevét igazította nyelvéhez népünk, amikor a magas kort megérő emberekre, a késő aggkorra a

Matuzsálem – matuzsálemi kor

elnevezést használja.

A leghosszabb életű bibliai rege-alak nevét filozofikusan frissítette fel G. B. *Shaw: [Back to Methuselah] Vissza Matuzsálemhez* című *Metabiológiai Pentateuch*nek nevezett színpadi vitairatában (1921). Az emberiség sorsával foglalkozó művét az író ezzel az emlékezetes ajánlással küldte el *Lenin*nek: *Leninnek – az egyetlen európai államférfinak, aki rendelkezik azzal a tehetséggel, jellemmel és tudással, amelyre ilyen felelősségteljes poszton szüksége van az embernek – Bernard Shaw.*

◁ A *Teremtés Könyvé*nek egyik tisztázatlan kérdése, hogy miért bánta meg isten, hogy az embert teremtette, milyen gonoszságok miatt akarta kipusztítani, s miféle erényei voltak a borissza öreg *Noé*nak, hogy éppen ő volt az, aki családostul *kegyelmet találá az Úr előtt* (6. 8.).

Mindenesetre ő kapott megbízást az Úristentől a

Noé bárkája

pontos méret szerint való elkészítésére (6. 14–16.), amelybe aztán feleségével, fiaival, menyeivel, s valamennyi földi állatból egy-egy hímmel és nősténnyel a minden életet eltörlő

özönvíz

elől bevonult (6. 17.). Az emberekkel-állatokkal zsúfolt bibliai hajó: a *Noé bárkája* szállóige-használatban rozoga, ócska vízijárművet jelent, s átvitt

Könyvtár

értelemben válogatatlan társaságot, csoportokat magában foglaló zárt tér képzetévé; az életirtó áradat: az *özönvíz* pedig a totális pusztulás fogalmává általánosult.

◁ A negyvennapos eső és a százötvennapos özönvíz után az *Ararát* hegyén megfeneklő bárkából *Noé* madarakat bocsát ki, hogy kipuhatolja: felszáradtak-e már a vizek? A második alkalommal kibocsátott galamb *megjöve . . . estennen, és ímé, leszakasztott olajfalevél vala annak szájában. És megtudá Noé, hogy elapadt a víz a földről* (8. 11.).

A bibliai özönvíz, amelynek előképe az i. e. VIII–VII. században feljegyzett asszír ékírásos agyagtáblákon, sőt az i. e. III. évezredben másolt, de sokkal korábbi keletű asszír–babiloni monda: a *Gilgames*-eposz özönvíz-részleteiben is fellelhető – ezekhez hasonlóan nagy természeti katasztrófák, árvizek ősemlékezetét mitizálja.

Az asszír-babiloni és héber vízözön-legendák azonos engesztelés-elemeiből formálódott évezredek során a megbékélés általános jelképe:

a béke galambja
a béke olajága.

E hagyományos szállóigék ihletésére alkotta Pablo *Picasso* a *Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusán* (1949) ismertté vált, s azóta millió meg millió másolatban elterjedt békegalamb-rajzát, a világbéke megteremtéséért folyó nemzetközi harc szimbólumát. Sokat mondó jelenség, hogy ezzel az isteni engesztelődésről, megbékélésről szóló hír passzív legendája az emberiség tartós békéjének biztosításán munkálkodó aktív mozgalom címere lett.

◁ A *Noé* fiainak leszármazottait felsoroló nemzetségrendből egy személyt emelt ki a népnyelv, a *hatalmas vadászt* (10. 9.), akinek neve:

Nimród

– a vadászat mesterségének, kedvtelésének, sportjának szenvedélyes híveivel azonosodott. Ám a ~ titulushoz néha a köszszólás élcs mellékzöngét társít, amikor a Noé ivadék nevével a *kocavadászt* tiszteli meg.

◁ Az ókori nagy mezopotámiai városok templomnegyedének központja volt a négyszögletes tömbökből álló, felfelé lépcsőzetesen keskenyedő, kiemelkedő magasságú toronyépítmény: a *zikkurat*. Az i. e. II. évezred elején épült babiloni *zikkurat* több mint ezer évvel későbbi újjáépítéséhez fűződik az égig érő

Bábel tornya

bibliai mítosza, amely a mai felhőkarcolóknak, s egyéb monumentális építményeknek adott nevet. A hitregéből amely elmondja, miként zavarta össze isten a ~ építőinek közös nyelvét, származik még

a bábeli zűrzavar

szállóige is (II. 9.). Mai jelentése: felfordulás, rendetlenség, értetlenség, értelmetlen összevisszaság.

◁ A 12. szakasz 7. versének élére jóval később beiktatott fejezetcím: *Első ígéret Ábrámnak* tartalmazza a Kanaán földjére vezérelt *Ábrám* előtt megjelenő úristen ígéretét: *A te magodnak adom ezt a földet.* Az utólagos cím és az eredeti szöveg sűrítésével alakult

az ígéret földje

összetétel, amelyet nehezen elérhető vagy elérhetetlen utópiák megjelölésére, de az üres ígéret, az ígérgetés szinonimájaként is emlegetünk.

A *Népszabadság* hasábjain 1961 júniusában ~ címen jelent meg *Koncsek* László útibeszámoló sorozata *Izraelről*. Az új állam létesítéséhez fűzött ígéretek egybevetése időszerű csengést adott a régi szállóigének.

◁ *Ábrahám* hosszan alkudozik az úristennel, hogy adjon kegyelmet a pusztulásra szánt *Szodomának*, ha fajtalan lakói között csak ötven, negyven, harminc, húsz vagy tíz igaz ember találtatik. Az alku közben azzal mentegeti magát (18. 27.), hogy: . . . *merészkedtem szólani az én Uramnak, noha*

por és hamu vagyok.

Az úgynevezett *Pray-kódex*ben maradt ránk a legrégibb ismert magyar nyelvemlék, az 1192–95 között keletkezett *Halotti Beszéd és Könyörgés* (lásd 624. old.). Ennek második félmondata: *ysa pur es chomuv vogmuk* (feltehetően korhű, illetve mai kiejtéssel: isa pur és hamuu vagymuk – bizony por és hamu vagyunk) – azt mutatja, hogy a ~ szállóige, négy századdal *Károli* bibliafordítása előtt, egyházi prózánk közvetítésével korlátozott mértékben már elterjedhetett.

A deákos kultúrában az ótestamentumi tétel röptét a latin költők, jelesül *Horatius* kedveltsége is sűríthette, különösen műveinek magyar megszólaltatása után. Az *Ódák* (IV. 7.) egyik rokonhangulatú és értelmű sorával *[Pulvis et umbra*

sumus] Por és árnyék vagyunk könnyen összecsenghetett a ~-szállóige, s a kettős hangzatból végül is a bibliai formula emelkedett ki és lett egyházi-világi használatban egyként gyakori.

◁ A Szodoma pusztulását megjelentő angyalok *Lót* házában szállottak meg, s mikor a homoszexuális szodomai férfiak az ismeretlen vendégekre rá akartak törni, azok védekezésül a támadókat *vaksággal verék meg* (19. 11.). Ebből az undorító jelenetből származik a

vaksággal megverni

kifejezés. Bibliai eredetük köznapi használatban jóformán fel sem sejlik már:

vaksággal verték meg az istenek,
vaksággal vert meg a sors

– e továbbfejlesztett szállóige-formák mintha inkább a görög tragédiákra (a vérbűnéért önmagát megvakító *Oidipusz)* vagy a szemkipörkölés, szemkitolás barbár büntetésmódjára mutatnának vissza.

◁ A szóban forgó szentírási szakasz 24–29. verse írja le a lakóinak féktelen kicsapongásairól fogalommá-hírhedett két város:

Szodoma és Gomorra

elpusztítását kénköves tűzesővel, s az istennel szövetséges *Ábrahám* atyjafiának, *Lót*nak menekülését a felégetett *Szodomá*ból. De minthogy *Lót* kíváncsi felesége, az angyalok parancsa ellenére, futás közben hátra tekintett – *sóbálvánnyá lőn* (19. 26.). Képletessé enyhítve ezt a rémtörténetet, arról mondjuk, hogy

sóbálvánnyá változott

– aki megrökönyödik, eliszonyodik, elborzad valamitől, vagy legalábbis elálmélkodik, elámul, elcsudálkozik valamin.

◁ Az Ábrahámfi *Izsák* idősebb ikerfia: *Ézsaú*, a szőrös testű vadász fáradtan jön haza a mezőről, s ráéhezik a sátorlakó öccse: *Jákób* főztjére. Az öcs azonban csak akkor hajlandó megosztani bátyjával a *veres ételt*, ha az viszont átengedi neki elsőszülöttségének az ősi társadalmakban sokféle kiváltságot jelentő jogait. A könnyelmű *Ézsaú* eskü terhe alatt

egy tál lencséért eladta

elsőszülöttségét (25. 29–34.), s ezzel elődje lett mindazoknak, akik semmiségek ellenében herdálnak el javakat és jövőt.

Lenin műveiben hat helyen találkozunk az ~ szállóigével, különböző vonatkozásokban, de mindig abban az értelemben, hogy a munkásosztálynak elsőszülöttségi joga van a forradalomhoz. Íme néhány példa: 1902. március 10.; *Levél a zemsztvo-képviselőkhöz: Igyekezzünk alaposabban megismertetni a munkásosztályt . . . a cárok hazug beszédeivel és taktikájukkal, amelynek az a lényege, hogy először adnak „egy tál lencsét" „elsőszülöttségi jog" helyett, azután meg (fenntartott, elsőszülöttségi jogukra támaszkodva) még a tál lencsét is elveszik.* (*Művei*, 6. köt. *Szikra*, 1953.) *A II. Internacionálé csődje* című cikkében *Lenin* azt írja (1915), hogy az opportunisták *a rendőri törvénnyel engedélyezett szervezetekért, ezért a tál lencséért eladták a proletariátus forradalomra való jogát.* (21. köt. *Szikra*, 1951.) És végül egy harmadik az *Állam és forradalom* lapjairól (1917): . . . *a ma uralkodó opportunizmus . . . a munkásoknak a tömegektől elszakadó képviselőit neveli ki, akik a kapitalizmus alatt tűrhetően „berendezkednek" és egy tál lencséért eladják elsőszülöttségi jogukat, azaz lemondanak arról a szerepről, hogy a nép forradalmi vezérei legyenek a burzsoázia ellen.* (25. köt. *Szikra*, 1952.)

◁ Az *Ótestamentum* reális leírásainak egyike: *Izsák*, bibliai ősatya, *Gérár* sivatagos völgyében letelepedve, kutat ásat szolgáival, s azok ott valóban *élő víznek forrására akadnak* .(26. 19.) A műszaki munkálat sikeres eredménye, a frissen, tisztán felbuggyant, valóságos forrásvíz –

élő vizek forrása

áttételben szimbolikus szállóige lett: magas eszmei tartalmú irodalmi, bölcseleti művek jelképe. Számos egyházi író elsősorban a *Bibliát* dicsőíti ezzel az elnevezéssel.

◁ A megvénhedett, hályogos szemű *Izsák* meg akarja áldani elsőszülött kedvencét: *Ézsaút*, de felesége: *Rebeka*, aki viszont a fiatalabb *Jákób*ot ajnározza, ennek szerzi meg a mitikus, de a fiatalabb fölött uralmi és vagyoni előnyöket is jelentő elsőszülöttségi áldást. *Jákób*ot beöltözteti *Ézsaú* ruháiba, a fiatalabb ikerfiú sima kezeit és mellét kecskegödölyék lenyúzott bőrével borítja be, s úgy küldi a világtalan apához. A ruha illata, a kecskeszőr tapintása félrevezeti *Izsák*ot, de a hang megüti a fülét.

A szó Jákób szava, de a kezek Ézsaú kezei

– mondja gyanakodva (27. 22.). Gyanakodva ismételjük mi is szó szerint vagy lerövidítve:

E hang Jákóbé, de a kéz Ézsaúé,

vagy csak:

Ézsaú keze

– ha szó és tett, látszat és lényeg elválik egymástól, vagy ha valamilyen közlés, kijelentés mögött a mondottal ellentétes, sanda szándék, célzat húzódik meg.

◁ A gyakran álmodó *Jákób* vándorlásai közben álmában a földtől az égig érő lajtorját lát (28. 11–13.), amelyen angyalok járnak fel és le, tetejében pedig az úristen áll. Az irdatlan magasságot jelentő

Jákób létrája

tulajdonképpen egy fordításbeli botlás, egy mulatságos szóficam: a ma is használt *Leiter Jakab (leiterjakab)* fogalma révén (lásd 654. old.) híresült el.

◁ *Jákób* elkényeztetett, legkedvesebb fiát, *Józsefet* irigykedő testvérei kiszáradt kútba vetik, innen izmaelita kalmárok kezébe kerül, s ezektől *Pótifár*, az egyiptomi *Faraó főembere, a testőrök főhadnagya* vásárolja meg. A tehetséges és becsületes ifjú csakhamar ura házának gondviselője lesz, s mivel *szép termetű és szép arcú vala . . . az ő urának felesége Józsefre veté szemeit, és monda: Hálj velem.* József vonakodik, a kéjsóvár asszony nap mint nap felkínálkozik neki, s mikor egyszer kettesben maradnak, megragadja a húzódozó fiatalember köntösét és lerántja róla. A meztelen *József* riadtan elmenekül, a sértett *Pótifárné* pedig a „bűnjellel" kezében azzal vádolja meg a „*héber szolgát*", hogy erőszakot akart tenni rajta. (39.) Ez a históriája

a csábító Pótifárné,

valamint

a szemérmes József

komoly és tréfás kiszólásokban számtalanszor felidézett alakjainak.

A *Pótifárné–József* kaland azonban nemcsak szállóige-figurákat teremtett. Érzékcsiklandó izgalma, szövevényes testi-lelki konfliktusa – a *Jákób*-mondakör egyéb mozzanataival együtt – korunk képzőművészeti, zenei, irodalmi alkotásaiban is újraformálódott. A legjelentősebbek közül említsük meg Richard

*Strauss*nak, Harry Graf *Kessler* és Hugo v. *Hoffmannstahl* szövegére szerzett *[Josephlegende] Józseflegenda* című balettjét (1914), és Thomas *Mann* két világháború között írott monumentális regénytetralógiájának: – *[Joseph und seine Brüder] József és testvérei* – vonatkozó helyeit.

◁ A szemérmessége miatt börtönbe jutott *József* fejti meg a Faraó titokzatos álmát, amelyben hét ösztövér tehén hét kövér tehenet, hét összeaszott gabonafej hét szép, teljes gabonafejet nyel el. *József* álomfejtése szerint (41. 25–32.) a kövér tehenek és a teljes gabonafejek jelentése: hét bő esztendő, a sovány teheneké és az aszott gabonafejeké pedig az éhség hét esztendeje. Szállóige-formában summázva e mesét – ösztövér, girhes emberekre mondjuk:

olyan, mint a hét szűk esztendő.

◁ Az egyiptomi és kaldeai asztrológusok legendás híre mellett nyilván *József* bibliai álomfejtéseinek népszerűsége is indokolja, hogy a jövendőmondások, álommagyarázatok népámító gyűjteményeit, a régi vásári ponyva igen kedvelt és milliós példányszámokban megjelenő füzeteit legtöbbször

egyiptomi álmoskönyv

elnevezéssel hozták forgalomba.

Benne van az egyiptomi álmoskönyvben

– ezzel tromfoljuk le ma azt, aki magától értetődő dolgot saját elmeszüleményeként tálal fel, s a hajdanában oly tekintélyes, de hitelét és rangját vesztett népkönyvre való utalással így fokozzuk le közhellyé az ócska igazságokat.

◁ A *Teremtésről* elnevezett első mózesi könyvből *Jákób* aggságában nemzett legkisebb fiának nevét (42. 4., 43. 4., 16.) örökölte meg szállóige-kincsünk.

Benjámin

mindig a társaság, a közösség legfiatalabbját, a tapasztalatlant, a kezdőt jelenti, gyakorta árnyalva az ártatlan, a gyámolításra szoruló kedvenc fogalmával.

II. A ZSIDÓKNAK EGYIPTOMBÓL KIJÖVETELÉRŐL

Egyiptom *Faraója* a megsokasodott zsidó nép számának csökkentésére elrendeli, hogy a bábák a zsidó anyák fiúszülötteit fojtsák vízbe. Egy fiatal anya szép fiúgyermekét három hónapos koráig rejtegeti, majd egy gyantával-szurokkal bekent gyékény-ládácskába téve, a vízparti sás közé helyezi el. A kosárban síró gyermeket megtalálja a *Faraó* leánya, megszánja, magához veszi, felnevelteti, s *Mózes*nek nevezi el. (2. 1–10.)

Mózes kitételének és megmenekülésének eszköze egy teljesen modern használati tárgynak adott nevet. Ugyanis azt a vesszőből font, kétfülű alkalmatosságot, amelyben a mai fiatal szülők kicsinyeiket levegőztetni vagy a napközibe viszik, esetleg a nagyszülőkhöz, s onnan hazaszállítják – családiasan és kereskedelmi szaknyelven egyként így nevezik:

Mózes-kosár.

A ~ valójában csak a zsidó–keresztény kultúrkörben sajátította ki *Mózes*t névadónak. A kosárban kitett *Mózes* históriája tulajdonképpen a titokban született, majd nádból készült, földszurokkal szigetelt ládában vízre bocsátott, s onnan kimentett *I. Szargon* akkád király i. e. XXIV. századbeli legendáját és *Szeth* gonosz isten ármánykodása elől a nádasba menekülő *Ízisz* istennő óegyiptomi hitregéjét újítja meg.

◁ Az ezúttal csipkebokorban megjelenő úristen ígéretet tesz *Mózes*nek, hogy megszabadítja népét az egyiptomiak kezéből és felviszi őket *jó és tágas földre, téjjel és mézzel folyó földre, a Kananeusok . . . és Jebuzeusok lakóhelyére* (3. 8.). A felsorolást kezdő néptörzstől ered a termékenységet, bőséget, gazdagságot jelentő

tejjel-mézzel folyó Kánaán

vagy csak:

Kánaán

kifejezés (alföldi betyárnótában: *ó áldott Kanahán, Hortobágy mellyéke . . .*); az utolsótól pedig az egyház és az egyház vezette államhatalom törvényeivel régente szigorúan tilalmazott és büntetett – *a Jézusát!* káromkodás eufemisztikus változata származik:

a Jebuzeusát!

◁ A Hóreb-hegyi égő csipkebokorból szóló rejtelmes isten üzenetet küld *Mózes*sel a rabságban sínylődő zsidó népnek és nyomorgatójának, a *Faraó*nak. De *Mózes* bizonytalankodik. Mit feleljen majd Izráel fiainak, ha megkérdik tőle: mi a neve küldőjének? *Izráel* istene így válaszol erre a csipkebokor lángjából (3. 14):

Vagyok, aki vagyok.

A sokat sejtető, ám semmit ki nem mondó, misztikus szózat köznapi használata tág ívben kanyarodik el az ótestamentumi értelemtől. Kifejezünk vele nyegleséget, fölényt, léha nemtörődömséget, pökhendi dölyföt, de csekély modulációval lehet lírai zöngéje, fűtött erotikuma is. Így például Jacques *Prévert* nálunk *Ilyen vagyok, ilyen* kezdetű *Kozma* József dallamához illesztett fordításban ismert sanszonjának *[Je suis comme je suis]* (lásd 948. old.) magát kelletőkínáló csábasszony-szólama ezt a húrt pendíti meg.

A ~ tág ívű táv-hatását mérhetjük le egy jelentősebb hazai példán. *Szophoklész* (lásd 128–129. old.) *Oidipusz király* című tragédiájának 1084–1085. sorában az önmegismerés vállalója és vallója: *Oidipusz* ezt mondja: *[τοιοῦδε δ'ἐκφύς οὐκ ἂν ἐξέλθοιμ' ἔτι ποτ' ἄλλος, ὥστε μὴ ἐκμαθεῖν τοὐμόν γένος.] [toioszde d'ekphüsz úk an exelthoim'eti / pot allosz, hószte mé ekmathein túmon genosz].* Szó szerint: *Ilyenként felnővén már soha nem fogok mássá lenni, / Hogy* [emiatt] *ne akarnám megismerni nemzetségemet . . . Babits* Mihály művészi *Oidipusz*-fordításában e sorokat hellenisztikus-biblikus kultúrájának ötvözetével így tolmácsolta: *Az vagyok, aki vagyok. Úgyse lehetek más: miért féljek hát fölfödözni, ki vagyok? – Mózes* ótestamentumbeli öt könyve megközelítőleg egykorú *Szophoklész* tragédiájával. Ám a bibliafordító pontosan, tökéletes értelmi és formai hűséggel adta vissza a héber eredetit *[ehje aser ehje]* ~, *Babits* pedig egy teljesen más körülmények között, más szemléletű kultúrának a bibliaival korántsem egybevágó mondanivalóját – a testamentumi *szállóige* ihletésére – nem a görög, hanem a héber antikvitás mezébe öltöztette. Nehéz lenne megállani, hogy rá ne mutassunk: ha ketten nem cselekszik, csupán mondják ugyanazt – az sem mindig ugyanaz (lásd 161. old.).

◁ Az egyiptomi rabságban sínylődő zsidók kiszabadítására az úristen különös játékot űzött a *Faraó*val. Csodálatos csapások sorozatával rémítgette, de ugyanakkor – mint azt a 7–11. szakaszban többször olvashatjuk:

megkeményítette a szívét

– hogy ne engedjen a keserves kényszernek. Így következett be

az egyiptomi tíz csapás

– a vérré vált víz, a békaözön, a tetvek, a bögölyök, a dögvész, a fekete himlő, a jégeső, a sáskajárás, a nappali sötétség, az elsőszülöttek pusztulása – a baj-, baleset-periódusok, a szerencsétlenség-szériák mitikus előképe. De a hajdan elborzasztó szállóigét ma már erősen átértékeltük. Ha valakit többször egymásután kellemetlenség ér, nem kap prémiumot, sikertelenül lottózik–totózik, kártyázik vagy lóversenyezik, könnyen rámondja, hogy ez ~.

◁ A harmadik csapás után gondolkodóba estek a *Faraó* írástudói, s megrettenve mondták uruknak (8. 19.):

Az Isten ujja ez.

Az egyiptomi bűvészmesterek riasztó-óvó intelmének némi babonás mellékzöngéje máig megmaradt, bár a fenyegetés *isten ujjával* éppoly kevéssé ijeszt bennünket, mint a regebeli *Faraót*.

◁ A tíz egyiptomi csapás közül a kilencedik formálódott szállóigévé. *És kinyújtá Mózes az ő kezét az ég felé, és lőn sűrű setétség egész Egyiptom földjén három napig* – így szól a 10. szakasz 22. verse, s ebből származik:

az egyiptomi sötétség

sokféleképpen használt szóképe.

Ha füstös-kormos ,,smog'' telepszik nappal a városra, ha rövidzárlat miatt kialszik a villanyvilágítás, ha újholdas éjszakán lámpátlan tanyasi úton botorkálunk, akkor emlegetjük ~-et. De terjenghet bizonyos emberek fejében is ~, s ez esetben a kilencedik csapás az ostobaság, a tudatlanság fogalmának felel meg.

Diákkoromból emlékszem rá, hogy nyáron, mikor a színházakat már bezárták, s egy tájékozatlan vagy szórakozott színházkedvelő megkérdezett valami bennfentest: mi van ma este műsoron? – gyakran kapta a tréfás közhellyé vált választ: ~ és a hét bezárt kapu!

◁ A bibliai történetből ismeretes, hogy a zsidó népnek végül is sikerült kivonulnia az egyiptomi rabságból. Ám pusztai vándorlásuknak harmadik hónapjában már zúgolódni kezdtek, s nem lévén elég táplálékuk, visszakívánkoztak a szolgaság földjére, ahol

az egyiptomi húsos fazekak

mellett ülve legalább jóllakhatnának (16. 3.). Alantas megalkuvást, eszmék feladását, nosztalgikus múltba-sóvárgást érzékeltet ez a kiterjedten aktuali-

zálható szállóige; ma többnyire „a régi jó időknek" kritikátlan dicsérőit, az oktalanul elégedetleneket, duzzogókat gúnyolják azzal, hogy visszavágyódnak ~-hoz.

◁ A sivatagi vándorút két népélelmezési csodájából keletkezett szállóige. *Mikor pedig a harmatszállás megszűnék, ímé a pusztának színén apró gömbölyegek valának, aprók, mint a dara a földön* – ezt mondja a 16. szakasz 14. verse. A következőben aztán *Mózes* megmagyarázza éhező népének: *Ez az a kenyér, melyet az Úr adott néktek eledelül* (16. 15.). A mennyei kenyérpótlék, a héber eredetű elnevezés szerint:

égből hullott manna

– átvitt értelemben váratlan szerencsét, meg nem szolgált jótéteményt jelent. A valóságban: a Közel-Kelet és Észak-Afrika pusztáin, sivatagjain él a *mannazuzmó*, amelyet száraz állapotban a szél a talaj felett gyakran messzire elsodor. Így keletkezik az olykor arasznyi réteggé rakodó *mannaeső* – ínséges időkben a sivatagi népek tápláléka.

◁ A régi varázsvesszős és a modern tudományos vízkutatás mitológiai előképei azok a bibliai jelenetek, amikor *Mózes* isten parancsára pálcájával a sziklára sújt és abból a szomjúság miatt lázadozó népnek vizet fakaszt (17. 5–6., majd IV. könyv 20. 11.).

Sivataglakóknak, sivatagi vándoroknak lét-nemlét kérdése a víz. Aki forrásra lel, vizet talál – csodatévő, élet-halál ura. Nyilván ezért is ruházták fel az ótestamentumi szerzők ismételten a vízfakasztás képességével a legendás *Mózes*t.

A nagyhatású bűvészmutatvány szállóige-származékát:

még a kősziklából is vizet fakaszt

– ma olyan emberekre vonatkoztatjuk, akik, ahogy mondani szokták: „csodával határos", tehát reális, de igen nehezen, ritkán elérhető eredményeket tudnak kicsiholni. A szállóige néha pejorál; aki ~, sok esetben hajcsár, uzsorás, kiszipolyozó.

◁ **Olyan igaz, mint a tízparancsolat!**

– mondjuk ellentmondást nem tűrő hangon valamely vitathatatlannak tartott állításra, s ezzel az *Egyiptomból való kijövetel*, az *Exodus* könyvének 20. szakasza 2–17. verseiben foglalt, tíz pontból álló törvénygyűjteményre utalunk, amelyet az ótestamentum szerint *Jehova* isten két kőtáblára vésve

adott át *Mózes*nek. (34. 4.) A zsidó nép társadalmi együttélésének alapjait rögzítő törvény-kodifikáció persze csak szállóigében példája a rendíthetetlen igazságnak. Bár a keresztény egyházak az *Ótestamentum*mal együtt átvették, s erkölcsi tanaik alapjává emelték, a tízparancsolat – magában a *Bibliá*ban s a gyakorlatban is – követetlen követelés maradt.

A párizsi *Louvre*-ban őrzik az antik kelet legjelentősebb emlékeinek egyikét: *Hammurabi* óbabiloni király kőbe vésett törvénytábláit. Ismerünk továbbá egy, *Hammurabi* palotájából kiásott domborművet, amelyen az óbabiloni birodalom megszervezője közvetlenül istene kezéből veszi át a törvényt. Az ókori babiloni és a kétezer évvel későbbi zsidó törvények, parancsolatok szövegének számos átfedése, a két törvénytár isteni eredetének rokon-legendája meggyőzően jelzi, hogy a *Mózes* nevéhez fűződő törvényadás sok tekintetben a *Hammurabi* személyével régészetileg dokumentálható tényleges és mitikus hagyományok utánképzése.

◁ Az isteni parancsolatok között először a 21. szakasz 24. versében szerepel az *Ótestamentum* számos szöveghelyén visszatérő szentencia:

Szemet szemért, fogat fogért, *kezet kézért lábat lábért,*

– amely innen eljutott az *Újszövetség*be *(Máté* 5. 38.), a római jogba és a keresztény igazságszolgáltatásba is.

Aulus *Gellius*, császárkori latin író (II. század) *[Noctium Atticarum libri XX.] Attikai éjszakák 20 könyve* című művében maradt fenn (XX. I. XIV.) az i. e. 450 körül keletkezett *Tizenkét Táblás Törvény*nek, a római jog legrégibb írott forrásának az a részlete, amely a ~ ó- és újszövetségi elvét a római törvénykezésben kodifikálja. *[Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto] Ha valaki valakinek tagját töri, hacsak meg nem békél vele, ugyanúgy lakoljon* – így fogalmazza meg a *megtorlás büntetését* – a *poena talionis*t a római jog. A középkori keresztény jogrendszeren át a magyar törvénytárba *I. István* dekrétumainak II. könyve 46. fejezetében *(a Corpus Juris Hungarici* 1899. évi kiadásának *Kolozsváry* Sándor és *Óváry* Kelemen által készített fordítása szerint) e szavakkal került be a ~ parancsa: *aki embert öl karddal, azon karddal vesszen.* S a bibliai *talio* fokozatai szerint csökkentve a megtorlást: aki a másiknak szemét verte ki, kezét vagy lábát vágta le – büntetésül „csak" ugyanezt tették vele.

◁ **Az arany borjú imádása**
és az arany borjú körültáncolása

– a vagyon utáni sóvárgást, a kincs előtt való hódolást kifejező két szállóige annak az aranyékszerekből öntött, borjú formájú bálványnak ünneplésére emlékeztet, amit az istennel tárgyaló *Mózes* visszatérését türelmetlenül váró nép *Jehova* pótlására készített (32. 1–6.).

Az állat formájú istenábrázolás a legősibb hiedelmekből fakad. Állatistent, szent állatot, totem-állatot – állatőst az ókori és a fejlődés kezdetleges fokán álló népek hitregéiben számtalan változatban találunk. Néhány hevenyészett példa: az egyiptomi *Ápisz*-bika, az ibiszfejű *Thot*, a sakálfejű *Anubisz;* az indiai *Buddha* nemzője, a fehér elefánt, amelynek funkciója az evangéliumi *Máriát* megtermékenyítő szentlélek-galambéval azonos; a nevezetes totem-állatok, mint a rómaiak elődeit: *Romulust* és *Remust* szoptató nőstényfarkas, vagy az altáji népek, illetve a hún-magyar eredetmonda csodaszarvasa, s végül a számos keleti nép vallásában, majd a keresztény mondakörben is felmagasztalt isten báránya. Ezek az istenállatok, éppen úgy, mint az aranyborjú, s faunánk más, földöntúli erővel felruházott tagjai, évezredek mélyére vezetnek, amikor a primitív ember még riadt rabja volt a természetnek, s titokzatos, bűvös kapcsolatot képzelt önmaga és a körötte élő négylábúak, szárnyasok, hüllők között.

III. A LÉVITÁK EGYHÁZI SZOLGÁLATÁRÓL

A vallási, erkölcsi, jogi, családi, egészségi rendelkezéseknek a III. mózesi könyvben sorakozó halmazából (s az ezeket idéző további szöveghelyekből) a nép bűneinek bocsánatáért engesztelésül feláldozott két kecskebak (16. 5–10., 20–22.) mint a

bűnbak

fogalma rögződött szállóigébe. Az idézett bibliai hely egyébként azért beszél két ~-ról, mert csak az oltárnál leölt egyik bakot szentelték engesztelő áldozatul *Jehova* istennek, a másikat elevenen kiverték a sivatagba, hogy megbékéltessék általa a puszta démonát: *Azazelt*, a *Jehova* mellett rettegett és tisztelt számos rossz-szellem egyikét. Aki ma ~-ot keres és talál, az viszont nem gondol engesztelésre, csupán arra, hogy valakinek (esetleg önmagának) hibáját, vétkét, bűnét másra hárítsa át, azért mást tegyen felelőssé.

A ködös ősmúltból felderengő bűn-áthárítás a századok folyamán nem csupán szállóige, hanem szokás, sőt jogszokás is lett. Legutóbb a *Magyar Nyelvőr* 1960–61–62. évfolyamaiban (84:505, 85:238, 379, 86:489) egész cikksorozat foglalkozott a ~-nak a magyar köztudatban a múlt század végén *Prügelknabe* formájában, német nyelven elterjedt változatával. Az elemzés nyelvészeti részét nem érintve, a MNY említett forrásai alapján a mitikus ~ históriai figuráját történelmi valóságnak fogadhatjuk el. Hiteles adatok szerint a XVI–XVII. századbeli német és angol udvarokban *Prügelknabe, Prügeljunge,* illetve *whipping boy* elnevezéssel olyan verésre szánt szegény gyermekeket tartottak, akik együtt

nevelkedtek a hercegekkel, s ők kapták az ütlegeket, ami sérthetetlen uraiknak hanyagságért, tudatlanságért kijárt. A ~ e feudális megtestesítőit hazánkban a publicisztikai és az irodalmi megjelenítés tette népszerűvé. *Jókai* Mór: *Rákóczi fia* című, 1892-ben megjelent regényében szerepelteti a Bécsben nevelt *Rákóczi*-sarj testi fenyítéket elszenvedő *Prügelknabéját*: *Künzli* Pétert; s *Mark Twain: Koldus és királyfi*jának a múlt század hetvenes-nyolcvanas évei óta készült számos fordításából ismerkedett meg ifjúságunk az angol királyfi ütleg-fiúnak, vesszős fiúnak, pálcás fiúnak vagy egyszerűen csak ~-fiúnak magyarított *whipping boy*ával, a szelíd kis Humphrey *Marlow*-val.

◁ *Jehova* kultuszának terjesztői serényen irtották a *Kanaán* földjén megtelepedő ókori zsidók vallásgyakorlatából az „idegen istenek" tiszteletét. *A léviták könyve* félelmetes fenyegetésekkel tilalmazza az istene oltárán fiának, *Izsák*nak vérét is ontani kész *Ábrahám* idejéből kísértő emberáldozatokat, s a különböző istenségek rituáléjában elterjedt paráználkodást és fajtalanságot. *A te magzatodból ne adj, hogy oda áldozzák a Moloknak* – így rendelkezik a 18. szakasz 21. verse. És: *Valaki Izráel fiai közül és az Izráelben tartózkodó jövevények közül odaadja az ő magzatát a Moloknak, halállal lakoljon, a földnek népe kövezze agyon kővel* – ezt a törvényt találjuk a 20. szakasz 2. versében. *Molok*, a kánaáni kegyetlen,

emberevő Moloch

– a pénz, a tőke, a kizsákmányolás szimbólumaként, éppen úgy szállóigévé modernizálódott, mint szertartása:

a Molochnak

vagy

a Moloch oltárán hozott áldozat.

◁ A 19. szakasz 18. verséből idézzük az *Újtestamentum*ban is megerősített, de a *Biblia* számos más tézisével, s különösen példájával szemben álló felszólítást:

szeressed felebarátodat, mint tenmagadat.

A felebaráti szeretetnek magasztos elve, amely az ellentmondásokban bővelkedő bibliai valláserkölcsnek egyik oldala – osztálytársadalmakban legfeljebb szállóige lehet. A meghirdetett humánum csak az osztály nélküli társadalomban válhat valósággá.

IV. AZ IZRÁELITÁK MEGSZÁMLÁLÁSÁRÓL VALÓ KÖNYV

A *Számok könyve* 22. szakaszának 21–33. versében tragikomikus keleti mesét olvashatunk a jövendőmondó *Bálám*ról, akit *Moáb* királya, *Bálák* magához hívat, hogy rontó varázzsal illesse *Izráel* népét. A *Jehovától* tartó *Bálám* húzódozik a kényes feladattól. Mikor végre megindul a moabita király székhelye felé, hátas szamara útközben háromszor is megáll, s hiába üti, nem akar tovább menni. Majd *megnyitá az Úr a szamárnak száját* (22. 28.), s elmondja, hogy kardos angyalt látott útjukban, s az angyal lesújtotta volna *Bálám*ot, ha tovább szamaragolnak. Szállóigénkből:

makacs, mint Bálám szamara

– teljesen hiányzik a szellem-látás, realizálva – az előrelátás árnyalata, inkább értelmetlen csökönyösséget, konokságot jellemzünk vele. Nyilvánvaló, hogy a szállóige a szamár makacsságának közmondásos tapasztalatából és a bibliai *Bálám*-mese elemeiből ötvöződött.

◁ A seregszemlék, hadparancsok sokaságából való *Jehova* utasítása *Moáb* mezőségén, a *Jordán* mellett, *Jeriko* ellenében, mikor is elrendeli, hogy űzzék ki *Izráel* fiai a kanaánitákat, mert *akiket meghagytok közülük, szálkákká lesznek a ti szemeitekben* (33. 55.). A teljes szöveg értelme: a meghódított területről el nem űzött, ki nem telepített lakosság mindig ellentéteket keltő belső ellenség marad – ám az e szentírási passzusból származó szállóige:

szálka a szemében

– erősen áthangolódott. ~ valakinek az, aki vagy ami az illetőt – okkal, ok nélkül – bosszantja, ingerli, zavarja. Ez esetben a potenciális ártalmasság fogalma esett ki a szállóigéből.

V. A TÖRVÉNY SUMMÁJA

A törvénysummázatok és ismétlések 8. szakaszának 3. versében eredetileg a mennyei mannára utal az az érvelés, hogy

nemcsak kenyérrel él az ember

– *hanem mindazzal . . . ami az Úrnak szájából származik.*

Az újtestamentumi evangéliumok (*Máté* 4. 4. és *Lukács* 4. 4.) továbbviszik a jelképes beszédet, és a manna isteni táplálékát az Úr szájából származó igévé szellemítik. A szállóige mindkét vonatkozást magában foglalja. Materiálisan: ~, hanem hússal, gyümölccsel, csemegével, minden egyéb földi jóval . . . Intellektuálisan: ~, hanem eszmék, tudományok, művészetek örömeivel, s egyéb értelmi-érzelmi gyönyörűségekkel is.

◁ Ha meggyilkolt ismeretlen tetemét találják a környéken, rendelkezik a 21. szakasz 6–7. verse, *annak a városnak vénei, akik legközelebb esnek az agyonütötthöz, mossák meg kezeiket . . . a völgyben; És szóljanak és mondják: A mi kezeink nem ontották ki ezt a vért, sem a mi szemeink nem látták.*

Mosom kezeimet

– szól a szállóigével az, aki nemcsak gyilkosság, hanem bármilyen kínos, kényes probléma ügyében érdektelenségét, távolállását hangoztatja. A kézmosás ősrégi szertartásának modern szimbolikája nem mindig azonos a valódi érdektelenséggel, a tényleges távolállással. Szállóigénk alibi is lehet, cinkosságot vagy hallgatag hozzájárulást is takarhat, s akkor legtöbbször így fogalmazzuk át:

Pilátusként mossa kezeit.

Ez már az *Újszövetségre* utal, amikor a *Jézus* legendás elítéltetése ügyében lagymatag semlegességet tanúsító római helytartó – ószövetségi hagyományt követve – ekképpen búvik ki a felelősség alól (*Máté* 27. 24.): *Pilátus . . . vizet vévén, megmosá kezeit a sokaság előtt, mondván: Ártatlan vagyok ez igaz embernek vérétől . . .*

Álljon itt egy jelentős idézet abból a nagyszámú lenini szöveghelyből, amelyben szállóigénk szerepel. *Az alkotmányos illúziókról* írott cikkében (1917. július 26.) *Lenin* ezt mondja: *A proletárpárt feltétlen kötelessége volt, hogy a tömegekkel maradjon, hogy igyekezzen a lehető legbékésebb és legszervezettebb jellegűvé tenni jogos megmozdulásaikat, hogy ne álljon félre, ne mossa Pilátus módján a kezét azzal a kicsinyes ürüggyel élve, hogy mozgalmában vannak kilengések.* (*Művei*, 25. köt. *Szikra*, 1952.)

◁ Ugyancsak *Judea* helytartójára: *Pontius Pilátusra* vonatkozik – s ebben az összefüggésben iktattuk e helyre – azt a népszerű szárnyasszavunkat, amellyel helyükre valójában nem illő kifejezéseket, ügyeket, dolgokat, személyeket szoktunk gunyorosan megcélozni:

Úgy kerül bele, mint Pilátus a krédóba.

A *[Credo] krédó* a római katolikus vallás fontos egyházi szertartásának: a szentmisének az a szakasza, amelyben az egyház hitvallásának alaptételeit fogalmazzák meg. A *krédó*ban csak az istenség körébe tartozó személyek szerepelnek: Az Atyaisten, a Fiúisten-Krisztus, a Szentlélek és Szűz Mária, egyetlen földi lényt említenek csupán a *krédó* folyamán, éspedig a *Jézus*t halálra ítélő *Pilátus*t. *[Crucifixus sub Pontio Pilato passus et sepultus est] Pontius Pilátus alatt megfeszíttetett, kínhalált szenvedett és eltemették* – ez a hiteles miseszöveg, s a judeai helytartó mennyei környezettől eltérő alakjának megnevezéséből alakult ki a szállóige: ~.

◁ A 25. 4. a munka túlhajtott kiszipolyozását állat-szimbólummal tilalmazza: *Ne kösd be az ökörnek a száját, mikor nyomtat!* – *Pál* apostol *(I. levele a Korinthusbeliekhez* 9. 9.) a példázatot már kifejezetten emberi munkára vonatkoztatja; a közbeszédben pedig a zártabban fogalmazott, ugyanilyen értelmű, későbbi *Pál*-idézet *(I. levele Timótheushoz,* 5. 18.) honosodott meg:

A nyomtató ökörnek ne kösd be a száját.

Marx az ószövetségi törvény „humanizmusát" a feudalizmus embertelenségével állítja szembe: *Mózes, az egyiptomi mondja: „Ne kösd be az ökörnek száját, mikor nyomtat." A keresztény-germán emberbarátok viszont a jobbágynak, akit az őrléshez hajtóerőként alkalmaztak, egy fakorongot raktak a nyakába, hogy kezével ne vihessen lisztet a szájához. (A tőke,* Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.)

◁ **Kimondani az ámen,**
ámen mondani valamire

– olyankor szoktunk, ha nincs több vita, megszületett a beleegyezés, létrejött a határozat, az illetékesek is megadták hozzájárulásukat. Az *ámen* maga héber szó, annyit jelent: *úgy legyen,* s a zsidó, keresztény, mohamedán hívők általában ezzel fejezik be egyéni vagy közös imádságaikat. Ez a funkció maga is megmagyarázná a szállóigét, de létrejöttéhez nyilván hozzájárult az a mózesi törvényhirdetés, amelynek 12 egymás után következő versére (27. 15–26.) hangzik el refrénként: *És mondja az egész nép: Ámen!*

◁ **Az ótestamentumi átkok**

ugyan *Mózes öt könyvé*ben végig szép számmal megtalálhatók, de a szállóige alighanem az V. könyv 28. szakaszának átokfejezetéből született. Tartós és részletes rémítésre lehetett szükség, hogy a kiválasztott nép megtartsa istene rendelkezéseit, mert több mint félszáz versen át özönlenek a parancsok megszegése esetére kilátásba helyezett, iszonyatos következményekkel járó átkok.

◁ Két szállóigét termelő átok-verset emeljünk ki. *És tapogatni fogsz délben, amint tapogat a vak a setétségben* – fenyegetőzik a 29. vers, amelynek szállóige-rövidülése:

sötétben tapogatózni.

A kifejezés egyenes és átvitt értelemben egyként használatos. Nemcsak a fény hiánya vagy látószerveinek teljes romlása miatt kényszerül valaki a ~, hanem sötétben tapogatózik az is, aki feltáratlan tudományos területen próbál előretörni, reális támpont nélkül igyekszik feltárni a fizika, kémia, biológia, fiziológia, pszichológia ismeretlen titkait, diagnosztizálhatatlan kór gyógyításán fáradozik, vagy bűnjelek hátrahagyása nélkül eltűnt gonosztévő után nyomoz.

◁ Majd a 35. vers azzal ijeszt: *Megver téged az Úr gonosz kelésekkel a te térdeiden és combjaidon, amelyekből ki nem gyógyíttathatol, talpadtól fogva a koponyádig;* s ebből, különös módon, fordított irányban és sorrendben ez a kifejezés formálódott:

tetőtől talpig.

◁ A törvényismétlés könyvének befejező része tartalmazza *Mózes* énekét, s benne a nevezetessé vált textust (32. 10.), amely szerint Isten körülvette népét és

őrizte, mint a szeme fényét,

vagy újabb változatban:

őrizte, mint a szeme világát.

A zsoltárokban-próféciákban vissza-visszatérő szövegrész érdekes szállóigepályát futott be. A mindennapi beszéd-, az irodalom, a retorika fordulataiban az anya gyermekét, a szerelmes párját, a szűz ártatlanságát, a lovag becsületét, a zsugori kincsét, a hazafi országa szabadságát-függetlenségét ~. A szállóige a munkásmozgalomba, a szocialista-kommunista terminológiába elsősorban *Lenin* munkáin keresztül szüremlett be. 1917. november 5-én *A lakossághoz* címzett üzenetében például a következőket mondta: *Őrizzétek, óvjátok a földet, a gabonát, a gyárakat, a munkaeszközöket, a termékeket, a szállítóeszközöket, mint a szemetek világát. (Művei,* 26. köt. *Szikra,* 1952.) Másutt *(A szakszervezetek szerepe és feladatai): Minden egyes szakemberre, aki lelkiismeretesen, szakértelemmel és szeretettel végzi munkáját, úgy vigyázzanak, mint a szemük fényére, még ha eszmeileg teljesen távol áll is a kommunizmustól.* (33. köt. *Szikra,* 1953.) Ismerjük a kifejezés munkásmozgalmi használatát *Sztálin*nak a bolsevik párt nevében *Lenin* halála után tett esküjéből is (II. szovjetkongresszus, 1924.). A harmadik bekezdésben

olvashatjuk a sokszor szó szerint idézett, nem kevésszer rokon értelemre átplántált felhívást: *őrizzük pártunk egységét, mint a szemünk világát.* (*Az SZK(b)P története.* Magyarul először: Moszkva, 1939., *Szikra*, Budapest 1948.)

JÓZSUÉ KÖNYVE

(fő részében i. e. 650 körül szerkesztették)

Ha valamilyen ügyben meglepő könnyen jutunk előre, ha szinte első szóra szűnik meg az ellenállás, akkor mondjuk, hogy az akadályok

kürtszóra leomlottak, mint Jerikó falai.

A szállóige ótestamentumi forrása (6. 20.), amely szerint a Jordán folyó völgyében fekvő virágzó ókori város hatalmas falai az ostromló zsidók kürtjeinek harsogásától omlottak össze – a tudományos tényekkel megcáfolt ótestamentumi csodák egyike. Ugyanis *Jerikó* falai valóban összeomlottak, a lerombolt falakat a modern régész-kutatóknak sikerült is feltárniuk, csak éppen földünk egyik legrégibb városának feldúlása sokkal korábbi időpontban történt, mintsem hogy *Izráel* népe az i. e. XIV–XII. században behatolt Palesztinába. S bár így a kürtszóra leomlasztott fal csak anakronisztikus bibliai kérkedés – mint szállóige-szimbólum: adott esetekben telitalálat lehet.

Ilyen telitalálat *Lenin* szállóige-alkalmazása a *Vihar előtt* című cikkben (1906. augusztus 21.): *A lojális liberalizmus nyárspolgárai ismét előtérbe lépnek. Tőkét kovácsolnak maguknak a cárban hivő parasztok utolsó előítéletéből. Azt hangoztatják, hogy ha a demokrácia győz a választásokon, leomlanak Jerikó falai.* (*Művei*, II. köt. *Szikra*, 1954.)

◁ A győzelmes *Mózes*-utód: *Józsué*, a zsidó honfoglalás vezére, az öt *emoreus* király elleni harc idejének meghosszabbítására az Úristen segedelmével parancsot ad az égitesteknek: *Állj meg nap, Gibeonban, és hold az Ajalon völgyében.* És a legenda szerint a csata idejére a nap megállt az ég közepén, és vesztegelt a hold is (10. 12–13.). Ebből a bibliai csodából szűrődtek le az abszurd törekvésekre, gátlástalan buzgalomra ironikusan célzó kifejezések:

A napot megállítani az égen
A napot is megállítja az égen

Max *Stirner*ről, akinek ellentmondásos és fellengős bölcselmeit a *Német ideológia. A lipcsei zsinat. III. Szent Max* (1845–1846) mélyremaró elemzéseiben zúzza szét *Marx* és *Engels*, ezt a szárnyasszavunkkal csattanó szatírát olvashat-

juk: *Szent Max, aki mint minden szent, szereti a csodákat . . . bosszankodik azon, hogy nem tud a Nappal kánkánt táncoltatni, jajgat, hogy nem képes a tengert nyugállományba helyezni, felháborítja, hogy tűrnie kell a hegyek égbenyúlását . . . Az ő számára még mindig „a Nap", nem pedig a Föld fut a pályáján, és az a bánata, hogy nem parancsolhat rá à la Józsué: „Állj meg Nap!"* (*Művei*, 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1960.)

BÍRÁK KÖNYVE

(részleteiben a legrégibb bibliai könyv)

Elözönlik, felemészt, elpusztít mindent ez a

Sisera-had

– idézi a szállóige *Jábin* kanaáni király vezérének, *Siserá*nak nevét, aki kilencszáz vasszekerével és félelmetes hadával *húsz esztendeig zsarnokoskodott az Izráel fiai felett erőszakkal* (4. 2–3.).

◁ A rendkívüli férfierőt és a rontó asszonyi igézetet példázza a köznapi beszéd fordulataiban és a műalkotások légióiban a 16. szakasz szenvedélyes szerelmespárja:

az erős Sámson és **a csábító Delila.**

Sámson: a legendás vasgyúró, aki oroszlánkölyköt szaggat szét, szamárállkapoccsal ezer embert ver le, bilincset tör, gúzst tép, oszlopot dönt – a héber *Héraklész* (lásd 110., 128., 147–148. old.) – győzhetetlen erejét akkor veszti el, ha haját lenyírják. Szeretője, *Delila* kitudja titkát, s miután *elaltatta őt az ő térdein . . . és lenyíratta az ő fejének hét fonatékát* (16. 19.) – az elerőtlenedett hőst egy halom ezüstpénzért kiszolgáltatta ellenségeinek.

◁ A *Benjámin* törzse ellen indított hadjárat beszámolójában háromszor fordul elő egy kifejezés, amely a többi izraeli törzs felzárkózását tanúsítja. *. . . kivonultak az Izráel minden fiai és összegyülekezett a nép, mint egy ember* (20. 1.). – *. . . felállott az egész nép, mint egy ember* (20. 8.) – *. . . összegyülekezett Izráel minden férfia . . . mint egy ember, egyesülten* (20. 11.). Az ismétlődő bibliai *mint egy ember* textust a szállóige tömörebbé gyúrta. Egységes fellépésre, akcióra, teljes egyetértéssel megvalósított tervre, végbevitt cselekedetre utal nyelvünk e fordulattal:

Egy emberként.

SÁMUEL KÖNYVE I-II.

(i. e. 722 előtt)

Az ótestamentumi könyv-kettős *Sámuel* anyjának, *Annának* történetével kezdődik, aki ellentétben férjének, *Elkánának* másik feleségével, meddő volt, mert *az Úr bezárá az ő méhét. Anna* némán sírt és könyörgött Istenhez, ám annak papja, a nő hang nélkül mozgó ajkát látva, részegnek hitte, s megfeddte a fohászkodót (I. 1. 13–14.).... *sem bort, sem részegítő italt nem ittam* – felelte a korholásra *a bánatos lelkű asszony –, csak szívemet öntöttem ki az Úr előtt* (I. 1. 15.; vö. *Zsoltárok Könyve* 62. 9.). Az Úr meghallgatta *szolgáló leányát,* aki férje közbenjöttével hamarosan világra hozta a későbbi *Sámuel* prófétát. *Anna* tehát prófétát, védekezése szállóigét szült – a megkönnyítő vallomás, az áradó panasz rendkívül gyakori szóképét:

szívét kiönteni,

kiönti a szívét.

◁ A próféták közvetítésével felharsanó isteni dörgedelem vissza-visszatérő – sztereotip – kísérőjelét az I. 3. 11. vers ekképpen érzékelteti: ... *én oly dolgot cselekszem ..., melyet valakik hallanak, mind a két fülük megcsendül bele.* Kis változással ismétli ezt a *Királyok Könyve* II. 21. 12.: ... *én oly veszedelmet hozok ..., hogy mindenkinek, aki azt hallja, megcsendül bele mind a két füle.* Végül *Jeremiás* próféta variánsa (19. 3.): ... *én veszedelmet hozok e helyre, úgy, hogy aki csak hallja, megcsendül bele a füle.*

A három egybevágó textus szállóige-kivonata:

cseng a füle

cseng a fülem

minden esetben magában foglalja a távoli, bizonytalan, ismeretlen eredetű hír-hallás mozzanatát.

– *Melyik fülem cseng?* – hangzik el manapság is gyakran a kérdés, általában a bal fül csengése rossz, a jobb fül csengése jó hírt jelent. (Ámbár e jelrendszer fordítottjára is van példa.) A fülcsengésnek a veszedelem közeledésével való kapcsolata – a testamentumi eredet – a játékos babonaságban is felismerhető. A folklór ismerői nyilván tudják, hogy a nép körében rossz értelmű *bal* (baleset, balfogás, balítélet, balcsillagzat stb.) és a jó értelmet alakjában is mutató *jobb* milyen hiedelmeinek kereszteződésével osztódtak meg csengő füleink jó és rossz hírek előrejelzésére.

◁ Lantoló, sípoló, doboló, hárfázó próféta-csapat közé keveredik – így meséli *Sámuel Könyve* (I. 10. 2–16.) – *Izráel* jövendő első királya, az akkor még csak atyja elkódorgott szamarait kereső, ifjú *Saul*. A jelentéktelen fiatalember révületbe esik, s maga is prófétálni kezd. A meghökkentő látvány szemtanúi kérdik először: *Avagy Saul is a próféták közt van?* – s ez a *Biblia* szerint példabeszédnek számító mondás a következő módosítással öltött szállóigealakot:

Mit keres Saul a próféták között?

Mit keres a be nem avatott, az illetéktelen, a hozzá nem értő ember a beavatottak, az illetékesek, a hozzáértők között – ez szállóigénk profán és gunyoros értelme. Személyre vonatkoztatva hasonlóan viszolygó visszautasítást fejez ki, mint dologi tekintetben a közmondásos kérdések: *hogyan kerül a csizma az asztalra? – hogyan kerül a csizma a spájzba?*

◁ *. . . magassága hat sing és egy arasz vala. Fején rézsisak vala és pikkelyes páncélba volt öltözve; a páncél súlya pedig ötezer rézsiklusnyi vala. Lábán réz lábpáncél és vállain rézpaizs volt. És dárdájának nyele olyan volt, mint a takácsok zugolyfája, dárdájának hegye pedig hatszáz siklusnyi vasból volt; és előtte megy vala, ki a paizst hordozza vala* – ez az *Izráel* harcosait párviadalra szólító filiszteus-bajnok:

Góliáth

biblikus leírása (I. 17. 4–7.), s a félelemgerjesztő ábrázolás számos mondai hős – többek között a mi *Toldi* Miklósunk költői képét is felismerhetően befolyásolta. Ma mégsem *öklelő kopjás, rettenetes pajzsú* izomkolosszusokat, hanem nagy termetű, szálas vagy csupán nyurga, nyakigláb embereket illetünk ~ elnevezéssel. A harci mezt az idő lehántotta a fogalomról.

A kicsi és a nagy, a gyenge és az erős, az igazságos és a hatalmas szembeállítására emlegetjük

Dávid és Góliáth

kettősét.

Az ismert bibliai történet mellett, amelyben *Dávid*, a fiatal pásztorgyerek teríti le parittyakövével a hetvenkedő *Góliáth*ot (I. 17.), ugyanez a *Góliáth*, akinek *kopjanyele olyan vala, mint a szövőknek zugolyfája* – az *Ótestamentum* egyik közeli szövegrésze szerint (*Sámuel* II. 21. 19.) bizonyos *Elkhanán* kezétől is meghalt. Nemcsak *Homérosz* (lásd 95. old.), de az ószövetségi szerzők egyike-másika is elbóbiskolt néha, s elfelejtette: kit, mikor, kivel üttetett már agyon . . . Ám szállóige-hírnévhez csak a magas drámai feszültségű, költői módon igazságot szolgáltató variáns szereplői jutottak.

◁ Az ifjú *Dávid* harci fenyegetéséből: . . . *halál fiai vagytok ti* (1. 26. 16.), továbbá a *Nátán* próféta feddésére felelő *Dávid* szavaiból: . . . *halálnak fia az az ember* . . . (II. 12. 5.) származtathatók a végső veszélybe rohanó, menthetetlen pusztulásra ítélt személyre irányzott szárnyas-formulák:

A halál fia – fiai

A halál fia vagy

- *Egy lépés és* ~ – rémíti a fegyveres támadó áldozatát, s ez az alaphelyzet sokféleképpen forgatható. De irodalmunkban érdekes példát találunk arra, hogy e szállóige-alakzat jelentése a bibliai és köznyelvi egyértelműségnél tágabb, általánosabb fogalomkörre terjed. *Babits* Mihály legnagyobb, önéletrajzi ihletésű regényére: a *Halálfiai*ra utalunk (1927), amelyről egyik levelében ezt írta: *Halál fiai. Úgy tűnik föl, hogy ez a legalkalmasabb cím. Halál fiai: ez vonatkozhatik a háború előtti kor gyermekeire, az egész háború előtti Magyarországra; de vonatkozhatik általában az emberekre is: mert nem vagyunk-e mindannyian a halál fiai.*

◁ *Dávid* király Istennek aligha tetsző szerelmi kalandjából származik az

Uriás-levél

kifejezés, amely átadója, kézbesítője számára végzetes következményekkel járó üzenetet, levelet jelent.

Egy este ugyanis *Dávid* jeruzsálemi palotája tetőkertjében sétálva, meglátta bizonyos *Uriás* meztelenül fürdőző feleségét, a szép termetű *Bethsabé*t. Magához rendelte, szeretőjévé tette, majd mikor megtudta, hogy az asszony teherbe esett, levelet írt hadai fővezérének, *Joábnak, melyet Uriástól küldött el. Irá pedig a levélben, mondván: Állassátok Uriást legelöl, ahol a harc leghevesebb, és háta mögül fussatok el, hogy megölettessék és meghaljon.* (II. 11. 14–15.) A királyi fondorlat sikerült, *Uriás* egy várostromnál elesett, *Dávid* feleségül vette a megözvegyített *Bethsabé*t, másodszülött fiuk lett a bölcs *Salamon* király.

A világirodalom egyik legnevezetesebb ~-alkalmazását *Shakespeare Hamlet*jében találjuk. *Claudius* dán király úgy akar megszabadulni elődje, a meggyilkolt király fiától, *Hamlet*től, hogy két udvaronc kíséretében Angliába küldi, s azt a kegyúri meghagyást intézi az angol királyhoz, hogy *Hamlet*et tétesse el láb alól. *Hamlet* kicseni kíséről csomagjából a titkos levelet, elolvassa s megsemmisíti az írást, majd másikat csempész helyébe, amelyben *Claudius* nevében a két udvaroncnak, a levél átadóinak kivégeztetését kéri. Így cserél áldozatot a shakespeare-i változatban megforgatott ~.

◁ *Dávid* harmadik fia: *Absolon* fellázadt és haddal támadt királyatyja ellen. *Dávid* fegyveresei győztek, s az öszvérháton menekülő *Absolon* az

erdő sűrűjében *fennakadt fejénél fogva egy cserfán, függvén az ég és föld között, az öszvér pedig elszaladt alóla* (II. 18. 9.). A fent említett *Joáb* vezér s harcosai *Absolon* királyfit, aki ágakra csavarodott hosszú haján – a szállóige-formula szerint:

ég és föld között lebegett

– irgalmatlanul halálra nyilazták.

◁ A bizonytalanság állapotát fokozottabban érzékelteti ez a még gyakrabban használt, az ~ meghatározással rokon kifejezés:

Lebeg, mint Mohamed koporsója.

Eckhardt Sándor ~ című ismertetésében (*Magyar Nyelv*, 1938.) ennek a „mohamedán-variáns"-nak az eredetét felfejtve, a hiedelmet, hogy *Mohamed* vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban, nem mohamedán forrásból származtatja. Idézi az első keresztes hadjáratok XI. századi regényes leírását, amelyben a pogány utálatosságok elrettentő példájaként mágnesek segítségével levegőbe emelt, s ott körbe forgatott *Mohamed*-bálványokról olvashatunk. Szerinte ilyesféle légből kapott keresztes rémregében lebegtethették valaha – a soha nem létezett *Mohamed*-bálványokhoz hasonlóan – a próféta koporsóját is. – *Scheiber* Sándor (1913–) ugyancsak ~ című polémiájában (*Folklór és tárgytörténet*. I. 1974.) az általában nyugati keresztény eredetűnek tartott legendának számos rokontípusát sorolja elő a keleti zsidó és arab irodalomból. Az egyik III. századi zsidó szentírásmagyarázatban isten *Mózes* fivérének, *Áronnak koporsóját . . . az égre függesztette;* egy kései, már az iszlám hatását tükröző variáns szerint: *Látta egész Izráel Áron koporsóját, amint lebegett és repült a levegőben;* az arab írók szavaival szólva: *Áron koporsója az ég és föld között lebeg.* De lebegett különböző iratokban *Mózes* koporsója, *József* és *Dániel* koporsója is, majd a XV. századtól kezdve zsidó írók is emlegetik – általában polemizáló célzattal – *Mohamed* lebegő koporsóját. A ~ szállóige tehát nyilván a *Biblia*, a legendázó zsidó írásmagyarázat, a régi arab literatúra és a keresztes hadjáratok apologetikus regéinek összefonódott gyökérzetéből hajtott ki.

KIRÁLYOK KÖNYVE

(i. e. 560 és 546 között)

A szállóigévé lett fejezetcím:

Salamon ítélete

– szinte ismertebb, mint maga a történet (I. 3. 16–28.): . . . *jött a királyhoz két parázna asszony* és elmondották, hogy egy házban laknak, mindketten fiat szültek, éjjel az egyik agyonnyomta csecsemőjét, ellopta a másik asszony élő kicsinyét, s a holtat fektette annak a helyére. Mivel mindkét anya magáénak vallotta az eleven gyermeket, *Salamon* királynak kellett igazságot tenni közöttük. *És monda a király: Hozzatok nékem kardot!. . . Vágjátok két részre az eleven gyermeket, és adjátok az egyik részt az egyiknek, a másikat pedig a másiknak.* Az egyik anya nyomban helyeselt: *Se enyim, se tied ne legyen! vágjátok ketté!* – De az élő gyermek szülője csalhatatlanul kimutatta anyaságát, mert gyermekét, csakhogy meg ne öljék, hogy életben hagyják – inkább átengedte volna a másiknak. A fogós kérdést bravúrosan megoldó

salamoni ítélet

és számos más bibliai szöveghely (különösen *Bölcs Salamonnak Példabeszédei)* nyomán vált fogalommá a fejezetcímben is rögzített (I. 4. 29.)

Salamon bölcsessége,

vagy jelzős alakban:

Bölcs Salamon

kifejezés. Értelmezése ma igen vegyes: az elismeréstől a csúfolódásig, sőt a trágárkodásig minden hangnemben emlegetik.

Két anyának gyermek-vitáját eldöntő bíráskodásról szól egy *Jüan*-korabeli (XIII–XIV. század) kínai daljáték is. A gyermekért perlekedő anyáknak próbát kell tenniök: melyik tudja magához rántani a krétával húzott kör közepén álló gyermeket. A gyermek azé, aki azt gyötörni, rángatni nem bírja. A kínai dalművet 1915-ben *Klabund* (1891–1928) német író *[Kreidekreis] Krétakör* címen nagy nemzetközi sikerrel alkalmazta modern színpadra. Ugyanezt a motívumot dolgozta fel 1949-ben Bertolt *Brecht: [Der Augsburger Kreidekreis] Az augsburgi krétakör* történetében, amely a harmincéves háború idején játszódik le. Itt egy kis cseléd menti meg a gyermeket, s igazabb anyja lesz, mint szülője, aki cserbenhagyta, s csak örökségi igényeinek biztosítására követeli vissza. *Brecht* elbeszélését *[Der kaukasische Kreidekreis] A kaukázusi krétakör* címen drámává érlelte (1949) – ebben a *salamoni bölcsesség* népi igazságtétellé emelkedik, s beteljesítője egy kaukázusi népi figura: *Acdak*.

◁ Ha – többnyire ironikusan – el nem tékozolható bőségről, el nem apadó jövedelmi forrásokról beszélünk, akkor mondjuk: olyan, mint

a kifogyhatatlan bibliai olajos korsó

– amelyből a regebeli özvegyasszony táplálta *Illés* prófétát (I. 17. 14., 16.).

KRÓNIKÁK KÖNYVE I.

(i. e. IV. század)

A hivatalbeli, hadvezéri, uralkodói, katonai, gyülekezeti, szertartásszolgálati, papi lajstromokkal zsúfolt könyv a királyá kenetés fele közelgő, diadalmas *Dávid* hadikészületeiről szólván, aggályoskodó szövetségesei szájába e szavakat adja: . . . *A mi fejünk vesztésével fog visszamenni az ő urához.* A szöveg magva hármas szállóige-ágat hajtott, amelyek közül az első kettő eltérése csak formai, lényegük szorosan tapad az eredetihez (12. 19.):

fejüket – fejünket vesztve

fejvesztve.

A harmadik formula azonban eltűrt, passzív állapot jelzése helyett aktív fenyegetést tartalmaz:

fejvesztés terhe alatt.

JÓB KÖNYVE

(i. e. 300–180 között)

A feddhetetlen, igaz, istenfélő és bűngyűlölő Jób megkísértésére fogadást köt az Úristen és a Sátán. A jómódú, boldog családi életet élő *Jób*hoz sorra érkeznek követek, s borzalmasabbnál borzalmasabb eseményekről tudósítják: jószágát elrabolták, szolgáit megölték, családja elpusztult (1. 14–19.). A szörnyű közlésekre *Jób*, a görög bölcseleti terminológiából nem is anakronisztikusan, de szokatlanul kölcsönzött jelzővel ezt a „sztoikus" választ adta (I. 21.):

Az Úr adta, az Úr vette el – elvette
Áldott legyen az Úrnak neve.

Kiss József (lásd 658. old.) *Jehova* című poémáját a század elején még e citátum megadó akcentusával fejezte be. Tragikus események kapcsán jámbor

főhajtással manapság is el-elhangzik *Jób* alázatos beletörődése. Ám a közhasználat a textus szárnyalását erősen megnyirbálta, sőt mondanivalóját gyakorta profanizálta is. Eltörik egy üveg-, porcelán- vagy egyéb dísztárgy, elvész egy óra, egy ékszerdarab, elkallódik egy kedves könyv, egy kézitáska, egy erszény, egy pár kesztyű, bosszús legyintéssel rácsapjuk a frázist: ~.

◁ A fentiekkel kapcsolatban egyébként *Jób* nevének másik alakjából formálódott a vészhírekre használt:

Hiób-hír

elnevezés.

◁ A *Káldi-Bibilia* idevágó sorát – *felborzadt minden hajszál a testemen* (4. 15.) – a *Hiób-hír*ek érzékeltetésére így stilizáltuk át:

égnek állott minden hajamszála.

◁ Az Úristen személyes vitában hivalkodik *Jób* előtt földöntúli hatalmával, s világkormányzásának bölcsességét ecsetelve, idézi a tenger vizének adott parancsát: *Eddig jöjj és ne tovább; ez itt ellene áll kevély habjaidnak!* (38. 11.) – E szózatot mi már régóta sűrítve citáljuk:

Eddig és ne tovább!

A summázathoz alighanem német közvetítéssel jutottunk. Friedrich *Schiller* 1782-ben bemutatott s nálunk 1794-ben színre került *[Die Räuber] Haramiák* című szomorújátékának 2. felvonását Franz *Moor* nagy monológgal kezdi, s ebben már az ~ német változatával kiált fel: *Bis hierher, und nicht weiter!* Szállóigénk távolabbi családjához kell számítanunk a latin *Non plus ultra – Ezen túl nem! – Nincs tovább!* jelmondatot is, bár szövege *Jób Könyvé*nek *Vulgata*-beli fordításából – *Usque huc venies, et non procedes amplius* – közvetlenül nem vezethető le. A XVI. század spanyol íróinál felbukkanó, majd utóbb a francia és angol címerszövegekbe is behatoló *Non plus ultra* tulajdonképpen a mai Gibraltári-szoros európai és afrikai partjain emelkedő sziklaszirteknek, az ókori görögök ismert világának határát jelző *Héraklész* oszlopainak mitologikus felirata. Értelme: ez a világ vége, tovább semmi sincs. A latin jelmondat görög eredetijét, ugyancsak *Héraklész* oszlopaira vonatkoztatva, *Pindarosz* (i. e. kb. 522–442) 3. némeai ódájában így találjuk: *oukéti proszó – semmi sincs tovább.* A héber és a görög kifejezések szó szerint ugyan nem fedik egymást, de az a körülmény, hogy mind az ószövetségi, mind a pindaroszi költemény a föld szélein elcsendesülő végtelen vizekre utal – a két szimbolika és a szimbólumok mögött rejlő szemlélet távolabbi összefüggéseit sejteti. A *non plus ultra* a mitológiából és a heraldiká-

ból lassanként a köznyelvbe csúszott át, s bizonyos tulajdonságok, teljesítmények felülmúlhatatlan fokát jelezzük vele. Figyelemre méltó, hogy a főnévvé tömörített latin, illetve kurtított magyar szállóigét általában szinonimaként használjuk. Például: a szerénység, a merészség vagy akár a termelési, tanulmányi eredmények *nonplusultrája – netovábbja.*

◁ Hasonlóképpen kerülőúton: a német *Luther-Biblia* szövegének magyarításával terjedt el az idegenszerű, kissé argó-jellegű

ez nekem túl magas

szállóige. *Károli Gáspár* és *Káldi* György *Jób*-fordításaiban (42. 3.), majd a *Zsoltárok Könyve* ismétlődéseiben (139. 6.) más fordulatokat találunk, viszont a *Luther-Biblia* vonatkozó helye: *[Darum bekenne ich, dass ich habe unweislich geredet, das mir zu hoch ist und nicht verstehe] Bevallom ezért, hogy balgán szólottam, túl magas ez nékem és nem értem* – szó szerint tartalmazza szállóigénket. Az ~ hazai forrása legfeljebb a *Példabeszédek* 24. 7. lehetne. *Károli* szerint: *Magas a bolondnak a bölcsesség. Káldi* fordításában: *Magas a bölcsesség a balgának.*

ZSOLTÁROK KÖNYVE

(a legkésőbbiek i. e. II. század)

A kereken másfélszáz bibliai zsoltár közül viszonylag kevésből szárnyalt fel szállóige. De e zsoltár-származékok közül nem egy azért meglepő, mert a közhiedelem-közhasználat egyáltalán nem zsoltári eredettel tartja számon.

. . . *az igaz Isten vizsgálja a szíveket és veséket* – zengi *Dávid*, az éneklőmester (7. 10.), s e mai ismereteink szerint furcsának ható anatómiai-biológiai kapcsolás szokatlanabb részéből kristályosodott ki a rejtett szándék, mély titok, gyanús mozzanat firtatásának szállóigéje:

a veséket vizsgálni
aki a veséket vizsgálja.

◁ Amíg a két fenti kifejezés: ~ és ~ bizonyos tervszerű *cselekvésre* utal, addig a továbbfejlesztett változatok:

vesébe látni
veséjébe lát

befejezett cselekvést – kész *helyzetet*, tényleges *állapotot* fejeznek ki.

◁ Az evangéliumi igehirdetésben járatos emberek általában az *Újszövetségből (Máté* 27. 46. és *Márk* 15. 34.) származtatják, s a keresztfán haldokló *Jézus* utolsó szavainak ismerik a 22. zsoltár 2. versének a végső kétségbeesés szárnyasszavává világiasodott felkiáltását:

Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?

Nem hagyhatunk említés nélkül egy figyelemre méltó jelenséget. Az evangéliumok magyar fordításai mindkét helyen héber-arameus nyelven is közlik a zsoltár-textust: *Eli, Eli! Lama Sabaktani! (Máté)*, illetve: *Elói, Elói! Lamma Sabaktáni (Márk)*. Erről csak annyit: világos, hogy az evangélisták ismert, eredeti zsoltárszöveget adnak a megfeszített *Jézus* szájába.

◁ *Ifjúságomnak vétkeiről és bűneimről ne emlékezzél meg . . .* – esedezik az éneklőmester (25. 7.), s ebből a könyörgésből származtathatjuk az általában inkább elnézően, megbocsájtóan, de néha, különösen az idősebb nemzedékek tagjainak száján túlzott és indokolatlan korholással emlegetett szólamot:

Az ifjúság vétkei.

E szállóige általánosabb értelmezésének rendkívül differenciált feltárására figyelemre méltó példát találunk *Lenin: A bojkott ellen* című cikkében (1907). – *Ahogy az angol nyárspolgárság korlátolt magasztalói, a Webbek* – írja – *igyekeznek egyszerű gyerekségnek, ,,ifjúkori bűnnek'', komoly figyelmet nem érdemlő együgyűsködésnek, véletlen és rendellenes elhajlásnak feltüntetni a chartizmust, az angol munkásmozgalom forradalmi korszakát, úgy bánnak a német polgári történészek Németország 1848-ával. (Művei,* 13. köt. *Szikra,* 1954.)

◁ *Átmenvén a Siralom völgyén* – könyörög isten kegyéért a zsoltárok éneklőmestere (84. 7.), s ebből a verstöredékből ered földünk reménytelenül pesszimista elnevezése:

a siralom völgye.

◁ *Máté* (4. 6.) és *Lukács* (4. 11.) evangéliumaiban is visszatér majd az őrző angyalok gondossága, akik *kézen hordoznak téged, hogy meg ne üssed lábadat a kőbe* (91. 12.). Nyilván ebből képződött az óvó, kényeztető gyöngédség érzékeltetésére a

valakit a tenyerén hordani

szállóige, amely aztán triviális formában is népszerűsödött a *Tenyeremen hordom . . .* című slágerdalban (lásd 930. old.).

◁ Több zsoltárból és számos más biblia-szövegből ismeretes a pogány bálványok jellemzése: *Szájok van, de nem szólanak; szemeik vannak, de nem látnak; Füleik vannak, de nem hallanak, orruk van, de nem szagolnak . . .* (115. 5–6.). Az ünnepélyes verssorokból egy mókás, népi ízű szállóige kerekedett:

Ni hogy néz, oszt mégse lát. . .!

Az érzékszervek észlelési hiányaiból kiszűrt népies mondókával értelmileg csendül össze *Lenin* egyik politikai megállapítása: *Rosszabb a vaknál, aki nem akarja látni a demokráciát és ennek erőit. (Sztolipin és a forradalom,* 1911. – *Művei,* 17. köt. *Szikra,* 1955.) Figyelemre méltó, hogy az *Ótestamentum* egyéb érzékszervi szóképei is gyakorta felbukkannak *Lenin* szállóige-használatában (lásd 54–55. old.).

◁ Az utolsó előtti, 149. zsoltár 6. versében olvassuk:

Isten-dicsőítés legyen torkukban,
kétélű fegyver *kezeikben*

*Bölcs Salamonnak Példabeszédei*ben (5. 4.) a paráznaság *kétélű tőr*ének élességéről beszél, az újszövetségi iratokban *Pál apostolnak a Zsidókhoz írt levele* (67) más vonatkozásban ismétli meg a zsoltár-textus félelmetes harcieszköz kifejezését: . . . *az Istennek beszéde élő és ható, és élesebb minden ~nél* (4. 12.). A felsorolt rokon-szóképek nyilvánvalóan pozitív előjelűek, aminthogy pozitív töltetű *János Jelenése*inek látomása, amikor a vizionált Jézus *szájából kétélű éles kard jő vala ki* (1. 16.), vagy midőn azt hirdeti magáról: *Ezt mondja az, akinél a kétélű, éles kard van* (2. 12.). A felsorolt testamentumi helyeken említett ~, *kétélű tőr, kétélű kard* – azonos értelemben, olyan hadiszerszámot sugalmaz, amelynek mindkét éle kettőzött erővel, egyformán vág, míg a ~ szállóige-sugallata merőben másféle fegyverről szól. A szárnyasszó ~-ének egyik éle szerencsés kimenetellel hat, a másik baljósan, ártóan sújt le. A háromféle bibliai gyilok és a mi szájról szájra járó igénk: ~-célzata között képződött irányváltozást nehezen lehetne nyomon követni.

BÖLCS SALAMONNAK PÉLDABESZÉDEI

(i. e. IV–III. század)

A *Salamon* király nevéhez fűződő bölcselkedések tára, ez az ókori példabeszéd- és velősmondás-gyűjtemény – mai ember számára inkább csak bő lére eresztett közhelyeket kínál. Ami benne vallásos filozoféma – az immár érdektelen; ami világi – többségében az is idejét múlta. Az ókor

keleti udvaraiban élő hivatásos „bölcsek": udvaroncok, diplomaták, világjárók, mágusok intelmeiből, tanításaiból, paraboláiból valójában csak azok hatékonyak, amelyek közmondásokban vagy szállóigékben élnek tovább.

A bölcsesség künn szerül-szerte kiált; az utcákon zengedezteti az ő szavát – olvassuk az 1. szakasz 20. versében, s ebből származtatjuk

az utca bölcsessége vagy **a bölcsesség az utcán**

fordulatokat.

Jó értelemben ~: kollektív népi okosság. Rossz értelemben: közhelyek kritikátlan zagyvaléka. A körülményektől, a helyzettől és a felhasználás módjától függ, hogy melyik értelmezés érvényes. Elmondhatjuk: a hangsúly ez esetben mindig a hangsúlyon van.

◁ Az erkölcstelen szerelmeskedéstől óvó példázat arra figyelmeztet, hogy *színmézet csepeg az idegen asszony ajka, és simább az olajnál az ő ínye. De annak vége*

keserű, mint az üröm,

éles, mint a kétélű tőr (5. 3–4.).

A példabeszéd-vers intelmének első feléből a *keserű, mint az epe*-hasonlat tükörszólásaként eredeti formában kerekedett szállóige. A rárímelő gondolat: *éles, mint a kétélű tőr* a *Zsoltárok Könyve* (149. 6.) és *Pál apostolnak a Zsidókhoz írt levele* (4. 12.) rokonkifejezéseiből szárnyasodott meg (lásd 46. old.). A *Példabeszédek* második hasonlatának szállóigévé nem ülepedett variánsa *János Jelenései* két látomásában (1.16. és 2. 12.) erősen módosult vonatkozásban lelhető fel.

◁ *Nevetés közben is fáj a szív; és végre az öröm fordul szomorúságra* (14. 13.) – *Lukács* evangéliumának közvetítésével (6. 25.) hosszú folyamatban finomodott ki az ódon nyersszövegből a közmondásos-szállóigés forma:

Hosszú nevetésnek sírás a vége.

◁ *Aki vermet ás másnak, abba belé esik* – így szól a 26. szakasz 27. verse. De már hasonlóan figyelmeztet a *Zsoltárok* 7. 16. És majdnem betűről betűre a *Példabeszédek* szerint hangzik a *Prédikátor* 10. 5. és *Jézus, Sirák fiának könyve* 27. 29. Kézenfekvő, hogy e forrásokból fakadt az ugyancsak közmondásaink táraiban szereplő szárnyasszó:

Aki másnak vermet ás, maga esik bele.

A PRÉDIKÁTOR SALAMON KÖNYVE

(i. e. II. század)

Károli így fordítja az 1. szakasz 2. versét: *Felette nagy hiábavalóság, azt mondja a prédikátor; felette nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság!* A *Vulgata* sokat citált latin szövege: *Vanitatum vanitas, dixit Ecclesiastes, et omnia vanitas* – amit *Káldi* ekként ad vissza: *Csupa hiúság, úgymond a Prédikátor. Csupa hiúság, minden csak hiúság!* Minden fáradozás hiábavaló, minden munka reménytelen, az ember minden vesződsége haszontalan – ez a leszerelő, felőrlő, lényegében ateista pesszimizmus sűrűsödött a világirodalomban főleg latinul elterjedt szállóigébe:

Hiúságok hiúsága, minden csak hiúság.

Vanitas, vanitatum vanitas! – a rövidített *Vulgata*-szöveget jegyezte egyik dala élére J. W. *Goethe;* első strófájában bölcs *Salamon* tanítására utal *Kölcsey* Ferenc: *Vanitatum vanitas!* című költeménye (lásd 718. old.). A szállóige széles hatássávját érzékelteti az a körülmény is, hogy például a század elejének díszes köntösben, gazdag illusztrációkkal, számos kiadásban megjelent, jelentős költők és jelentéktelen versfaragók írásait tartalmazó, népszerű szavalókönyve: a *Költők Albuma* (Szerk.: *Radó* Antal, *Lampel* Róbert kiadása. Budapest, é. n.) szintén bemutat egy „nevezetes" bölcselmi szavalmányt, amelyet *A Prédikátor Salamon Könyvé*nek nyomán *Kovács* Zoltán hírlapíró, újság- és lexikonszerkesztő verselt meg – címe ugyancsak *Vanitatum vanitas!* Szállóigénkre mutat vissza *Thackeray–Bunyan* művéből kölcsönzött – regénycíme: *Hiúság vására* is (lásd 438. old.).

◁ *Minden folyóvíz siet a tengerbe* (1. 7.) – az ókori gnóma modern átköltését *Ady* Endre versének címéből (lásd 862. old.) ismerjük:

Az Értől az Óceánig.

◁ *Semmi nincs új dolog a nap alatt* – ez a *Károli*-fordítás. *Semmi sem új a nap alatt* – ez a *Káldié* (1. 9.). A szállóige pedig ekképpen módosul:

Nincs új a nap alatt

– s gyakran hozzátesszük: *mondta rabbi Akiba,* mintegy sejtetvén, hogy e bölcsesség valami régi talmud-tudóstól származik.

Csakhogy ez a sokat emlegetett *rabbi Akiba* nem azonos azzal a történelmi hőssel, aki szellemi vezére volt a zsidók római uralom elleni (132–135 között vívott) *Bar-Kochba*-szabadságharcának. A szállóige *rabbi Akibá*ja költött alak: Karl *Gutzkow* német író (1811–1878) *Uriel Acosta* című drámájában (1847) sürög

a színpadon egy bizonyos *Rabbi Ben Akiba;* az ő sztereotíp „bemondása": *[Alles ist schon dagewesen] Minden megtörtént már egyszer* – keveredett, olvadt be a hazai német nyelvű polgárság közvetítésével a bibliai szövegbe.

◁ *Mindennek rendelt ideje van* – így a 3. 1. vers-kezdet, majd tíz strófával alább (3. 11.) az isteni teremtésről szól a fenti tételt megerősítő változat: *Mindent szépen csinált az ő idejében . . .* A testamentumi gondolat két variánsa három formában öltött egymástól árnyalatban eltérő szállóige-köntöst:

Mindennek megvan a maga ideje
Mindennek eljön a maga ideje
Mindent a maga idején.

A szociáldemokrácia agrárprogramja az orosz forradalomban című cikkében (1907) *Lenin* ily módon érvel e szárnyasszóval: „*Mindent a maga idején*". *A szociáldemokrácia nem esküdhet fel arra, hogy nem támogatja a földosztást. Más történelmi helyzetben, az agrárfejlődés más fokán, a földosztás elkerülhetetlen lehet. De az 1907-es oroszországi polgári forradalom f e l a d a t a i t a földosztás teljesen helytelenül juttatja kifejezésre. (Művei,* 13. köt. *Szikra,* 1954.)

◁ A lemondás, remény-feladás számos változata mellett találunk a salamoni bölcsességek között utilitárius elmesziporkákat is. *Jobb az élő eb, hogynem a megholt oroszlán* (9. 6.) – ezt az életpárti, antiheroikus tételt, kiváltképpen az imperialista háborúk idején, így alkalmazták:

Inkább vagyok eleven kutya, mint döglött oroszlán!

ÉNEKEK ÉNEKE

(i. e. 300 körül)

A *Salamon* király és a szép *Szulamit* szerelmét megéneklő költői remekműből – amelynek vallásos értelmet tulajdonítani semmiféle teológiai csűrés-csavarással nem sikerülhet – a 8. szakasz 6. versének harmadik sorát szállóigeként is idézzük:

A szerelem erős, mint a halál.

A citátum a *Káldi*-fordításból sarjadt, mert *Károli* fölös puritánkodással a *szerelem* helyett a *szeretet* szót használja. ~ legismertebb, nálunk is járatos világ-

irodalmi adaptációja: Guy de *Maupassant* (1850–1893) regénye: *[Fort, comme la mort] Erős mint a halál* (1889) (lásd 491. old.).

A BÖLCSESSÉG KÖNYVE

(i. e. III–I. század)

Az ószövetségi bölcsességirodalomnak ezt a könyvét csak a katolikus egyház kánonja fogadta be. A részben héber ősszövegből görögre fordított műnek a *Királyok Könyve* és *Bölcs Salamonnak Példabeszédei* (lásd 40. és 46. old.) közvetítésével is szárnyasszóvá alakult eredeti címe:

Salamon bölcsessége

– arra utal, hogy az ókori irodalom egyik kedvelt formulája szerint a szerző filozofémáit – nagyobb súly és hitel kedvéért – a bölcsesség hírében álló bibliai *Salamon* király szájába adta. *Ragyogó a bölcsesség és hervadhatatlan* – hirdeti *Salamon* király (6. 13.), s alighanem az efféle fellengzős kitételek hatására kerekedett ki a sokszor csak tréfálkozó, de nem egyszer trágár célzást leplező szállóige:

Ragyog, mint a Salamon bölcsessége.

◁ A *Bölcsesség Könyvét* a görög *[Septuaginta] Hetvenes*-biblia nyomán a *Vulgatá*ból *Káldi* György ültette át magyar nyelvre. Az ő szövegének felhasználásával (II. 17.):

kiki azzal bűnhődik,
ami által vétkezik . . .

– kristályosodott ki a közhasználatú szentencia:

Ki miben vétkezik, abban bűnhődik.

JÉZUS, SÍRÁK FIÁNAK KÖNYVE

(i. e. II. század)

Az előző gyűjteményhez hasonlóan ez is azok közé az ószövetségi iratok közé tartozik, amelyek csak a katolikus egyházban honosodtak meg. Így tehát:

az ár ellen úszni

kifejezés is *Káldi* fordítása nyomán terjedt el: *ne erőlködjél a folyó árjával szemben* (4. 32.). *Kiss* Józsefnek 1882. június 23-i keltezéssel, a tiszaeszlári vérvád szennyáradata közepette írt verse: *Az ár ellen* – a *Vulgata*-szövegre, illetve szállóigénkre utal.

◁ *A hív barát erős oltalom és aki ilyet talál, kincset talál* – ez a magyarított *Vulgata*-részlet (6. 19.) rokonértelmű szállóigepárrá osztódott:

A hű barát nagy kincs

és

Kincset talál, ki barátot talál.

◁ Csupán frissítő szócserével – *senkit akárkit* helyett – egyébként változatlanul érlelődött szállóigévé a *Káldi*-fordításból (11. 29.):

Halála előtt senkit ne dicsérj.

A ~-intelemben felismerhető a gondolati rokonság az eredetileg *Szolón*nak (lásd 114. old.) tulajdonított görög bölcsmondás latin rövidítésével: *[Nemo ante mortem beatus] Senki sem boldog halála előtt* (lásd 115. old.).

◁ Hasonlóképpen csupán árnyalati változtatással képeztünk szállóigét a 13. szakasz 1. versének kezdősorából: *Ki szurokhoz ér, bemocskolja vele magát:*

Ki sárba nyúl – bemocskolódik.

◁ A közéleti latinnyelvűségben hajdan gyakori *hodie mihi, cras tibi* mondás nyomán fordult meg a *tegnap nekem, máma neked* verstöredék (38. 23.) szó- és időrendje:

Ma nekem, holnap neked!

A bibliai szállóige nálunk gyakran új tápot kap *Madách* Imre: *Az ember tragédiája* előadásain, amikor a hatodik színben *Lucifer* így köszönti a római patríciusok mulató-csarnokába nyílt koporsóban behozott pestises halottat: *Igyál, pajtás, holnap nekem, ma néked!* Majd a jelenet további folyamán ritmushoz igazodó szólamcserével ugyanezt veti oda a pestishalállal küszködő *Hippiá*nak: *Ma néked, holnap nékem, édesem!*

ÉZSAIÁS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. 740–701 körül)

Az általános üdv és örök béke korszakáról szól *Ézsaiás* emlékezetes jövendölése (2. 4.), amikor majd a föld lakói

csinálnak fegyvereikből kapákat,
és dárdáikból metszőkéseket,
és nép népre kardot nem emel,
és hadakozást többé nem tanul.

A prófécia egyébként majdnem szó szerint egyezik *Mikeás* próféta (i. e. VIII. század második fele) közelkorú jóslatával, amely a *Messiás* országát, a béke kiteljesedését azzal jellemzi, hogy *sok népek . . fegyvereiket kapákká kovácsolják, dárdáikat pedig sarlókká; nép népre fegyvert nem emel, és hadakozást többé nem tanulnak* (4. 3.).

Említsük itt meg, hogy két-három évszázaddal később *Jóel* próféta más történelmi helyzetben fejtetőre állítja *Ézsaiás* és *Mikeás* béke-szimbolikáját, s ugyanazokból az elemekből csatariadót komponál (lásd 59. old.).

1958-ban Jevgenyij Viktorovics *Vucsetics* (1908–) szovjet szobrászművész egy kardjából hatalmas lendülettel ekét kovácsoló férfi monumentális szobrát készítette el. A szobor korunk leszerelésre, békére irányuló törekvéseit testesíti meg, de témája nyilvánvalóan *Ézsaiás* és *Mikeás* békeprófféciáinak szövegéből sarjadt. Az impozáns hatású szoborművet New Yorkban, a szovjet kiállításon mutatták be és N. Sz. *Hruscsov* (1894–1971), a Szovjetunió Minisztertanácsának akkori elnöke Pittsburgh-ben a társadalmi és üzleti körök képviselői előtt 1959. szeptember 25-én tartott beszédében *(Népszabadság*, 1959. szeptember 26.) felhívta a figyelmet *Vucsetics* alkotására. Elmondotta hogy a művész, aki *sikeresen bronzba öntötte azt, amiről ma az emberek milliói álmodnak*, művének ezt a *Jóel* próféta csatariadóját visszájára fordító címet adta:

Kovácsoljunk a kardokból ekevasat!

A bronzszobrot, a szovjet nép békeakaratának szimbólumát, a korszerű szállóige-változat népszerűsítőjét, a Szovjetunió kormánya 1959 decemberében az ENSZ-nek adományozta, s a New York-i ENSZ-palotában állították fel.

◁ Számos ó- és újtestamentumi szöveghely *(Ézsaiás* 42. 20., *Jeremiás* 5. 21., *Máté* 13. 15., *Apostolok Cselekedetei* 28. 26) visszhangozza több-kevesebb módosítással azt a kifejezés-komplexumot, amely legtisztább fogalmazásban *Ézsaiás Könyve* 6. szakaszának 9. versében jelenik meg, s amelynek egy

része komoly szónoki, publicisztikai vagy tréfálkozó közbeszédi fordulatként, a hangoztatott felszólítás megerősítésére szűkült szállóigévé:

Hallván halljatok *és ne értsetek,*
s látván lássatok *és ne ismerjetek.*

Még inkább tárgyas ragozásban:

Hallván halljátok, s látván lássátok!

◁ Az *Ézsaiás* könyvéből *Péter* apostol levelébe (I. 2. 7.) is átöröklődött költői metafora-párból: *Megütközés köve és botránkozás sziklája* (8. 14.) – vonták össze a nyelvújítási *botrány* szóval társított

botránykő

– kifejezést, a közfelháborodást keltő jelenségek érzékletes és tömör jelképét.

◁ Bonyolult áttételekkel alakult ki *Ézsaiás*nak a babiloni király romlása felett zengett diadalénekéből a legendák és az irodalom éleselméjű, de ármányos, rontó démona:

Lucifer – a sánta Lucifer.

Miként estél alá az égről fényes csillag hajnal fia?! (14. 12.) – a *Vulgata* e verssor *fényes hajnalcsillag* kifejezését a latin *lucifer* – fényt-, világosságot-hozó jelentésű – szóval fordítja. *Ézsaiás* könyvében a szókép még a bukott babiloni királyra vonatkozik, az egyházatyák *(Péter* apostol II. 2. 4.; *Judás* apostol 6.; *János jelenésekről* 12. 9.) módosítják később az értelmét s ekkor lesz belőle bukott angyal (lásd 75. old.), sátán pokol fejedelme, ördögök hadnagya; a literatúrában a tagadás szelleme, a kételkedés megtestesülése, az erkölcsi idealizmus ellenpólusa *(Milton: Elveszett paradicsom, Byron: Kain, Madách: Az ember tragédiája* stb.). *Lucifer* sántasága a görög–római mitológia bicegő kovácsistenéről, a föld mélyében, a tűzhányók fenekén dolgozó *Héphaisztosz–Vulcanus* alakjáról másolódott át a zsidó–keresztény hitrege sátánjára. Az egyberajzolódást elősegítette, hogy a riasztó külsejű *Héphaisztosz*t anyja: *Héra* istennő ugyanúgy lehajította az istenek székhelyéről, az *Olümposz*ról, mint ahogy *Lucifer*t a mennyekből a mélybe taszította az *Úristen*. A ~ közkeletű fogalmában tovább él az ótestamentumi örökség: sanda, végzetes bajkeverőt értünk rajta.

◁ *Jajgass kapu, kiálts város!* – prófétálja *Ézsaiás* a filiszteusok romlásáról (14. 31.), s alighanem az 1697-ben szerzett *[Cantio Tokai] Tokaji vesze-*

delem című históriás panasz-ének: *kiált Tokajvára – jajgat Patakvára* szövegű részének irodalmi visszhangja erősítette fel elszörnyedést, felháborodást, megdöbbenést érzékeltető szállóigénket:

Ordíts kapu, kiálts város!

A szállóige elevenségének legfrissebb irodalmi példája: a debreceni *Csokonai Színház*ban 1973. szeptember 15-én mutatták be *Szabó* Magda történelmi színművét, amely a bibliai citátum, illetve a szárnyasszó megfelezésével *Kiálts város!* címen került színpadra és az írónő drámakötetébe.

◁ Meddő intelemre, hiábavaló figyelmeztetésre gyakran mondjuk:

kiáltó szó a pusztában

vagy

pusztába kiáltott szó.

A két szállóige-változat *Ézsaiás* könyvében gyökerezik: *Egy szó kiált: A pusztában készítsétek az Úrnak útat* (40. 3.). De mind ez a vers, mind később *Máté* (3. 3.), *Márk* (1. 3.), *Lukács* (3. 4.) evangélisták *Keresztelő János*ra átvetített *Ézsaiás*-idézetei: *Kiáltó szó a pusztában – Kiáltónak szava a pusztában* (a *Vulgatá*ban szó szerint ez utóbbi: *Vox clamantis in deserto*) – kivétel nélkül hatékony pusztai igehirdetésre utalnak, szó sincsen bennük hiábavaló prédikálásról. Az idők folyamán azonban a szállóigék értelme eltolódott a bibliai szövegektől, végül – a kiáltás visszhangtalanságát emelve ki – teljesen visszájára fordult.

◁ *Mert rövid lesz az ágy, hogy benne kinyújtózhassék, és a takaró szűk lesz az elrejtőzéskor* – prófétálja *Ézsaiás* (28. 20.) – és eléggé kézenfekvő feltételezés, hogy ebből a kifejezésből kerekedett ki a közmondásként használt

addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér.

◁ *A Törvény Summája, Mózes* V. könyve több helyén, legszorosabban a 29. 4. versben találhatjuk gyökerét *Ézsaiás* 42. 20. textusának: *Sokat láttál, de nem vetted eszedbe; fülei nyitvák, de nem hall.* Nyilván e prófétai megnyilatkozás törzséből hajtott ki a *falra hányt borsó* metaforikus szólásának szállóige-alakzata:

Süket füleknek prédikálni.

Lenin többször is használta e szárnyasszó orosz változatát. *A kadetok és a demokrácia* című cikkben (1912) így alkalmazta: *Százszor és ezerszer megmagyaráz-*

tuk, hogy a kadetok n e m demokraták, hanem liberális-monarchista burzsoák, ők azonban ezt nem értik meg, *csakugyan: rosszabb a süketnél, aki nem akar hallani. (Művei,* 18. köt. *Szikra,* 1955.) Vagy egy ismert *Lenin*-műben, az *Állam és forradalom*ban (1917) ezeket a sorokat találjuk: *De . . . a süketnél is rosszabb az, aki nem akar hallani. A mai szociáldemokrácia opportunistái pedig hallani sem akarnak az államhatalom megsemmisítéséről. (Művei,* 25. köt. *Szikra,* 1952.)

◁ A gonoszokról hirdeti *Ézsaiás,* hogy *Vipera tojásait költik ki* (59. 5.), ami szállóigébe szorítva ekként hangzik:

viperatojást kikölteni,

vagy módosítva:

áspiskígyótojást kikölteni,

általánosabban:

kígyótojást kikölteni.

A bajt hozó, kárt okozó előkészület, a rontó végű kezdeményezés negyedik idevágó rokonformájában:

baziliszkustojást kikölteni

– már az időben-térben távol eső idősebb *Plinius* csodaszörnye rémlik fel (lásd 212. old.)

JEREMIÁS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. VII–VI. század)

Elváltoztathatja-é bőrét a szerecsen, és a párduc az ő foltosságát? (13. 23.) – kérdi *Jeremiás,* a zsidók babiloni legyőzetésének és fogságba hurcolásának jövendölője és krónikása. *Jeremiás* e kérdése nálunk – görög s más szólásokkal keresztezve – kétféle formában honosodott meg. Teljesen egyértelműen: a menthetetlen mentegetését jelenti

a szerecsenmosdatás

– míg a másik félversből származó

kibújik a bőréből

kifejezést *Jeremiás* értelmezése szerint is használjuk: *senki sem bújhat ki a bőréből,* vagy ezzel szinte ellentétesen: örömében *majd kibújik a bőréből.*

◁ Az 50–51. szakasz, s egyéb, *Jeremiás* próféciájára épült bibliai szöveghelyek (különösen *János jelenésekről* 16. 19., valamint 17. 5.) alapján – a *nagy Babilon, a paráznáknak és a föld útálatosságainak anyja:*

a bűnös Babilon

– az élvezetet hajhászó, kicsapongó életű nagyvárosok becsmérlő neve lett.

Már a múlt század irodalmában divatossá vált, hogy az uralkodó osztályok tivornyáiról, dőzsöléseiről hírhedett európai fővárosokat: Rómát, Párizst, Londont – *Babilon* elnevezéssel illették. Párizst különösen a napóleoni háborúk idején nevezték el a németek *Szajna-parti Babilon*nak, maga Heinrich *Heine,* aki korábban elítélte azt *az 1814-ből származó, visszataszító földrajzi tévedést,* hogy *Babilon a Szajna mellett fekszik,* később, egy 1840-ben írott párizsi levelében *(Ha napközben testesen és vidáman végigballagok Babilon ragyogó utcáin . . .)* – már maga sem tudott az eluralkodó formulától szabadulni. A konzervatív angol író-politikus: Benjamin *Disraeli* (1804–1881) *Tancred*jában ezt írja: *[London is a modern Babylon] London modern Babilon.* – Különös módon a hazai szóhasználatban Budapestre vonatkoztatva, konzervatív, puritánkodó, sőt reakciós mellékzöngével szivárgott be ~ csúfnév, utóbb kellemetlenül összerímelve *Horthy* Miklós 1919. november 16-i bevonulásakor elhangzott fenyegető kijelentéseivel a *bűnös Budapest*ről.

◁ A *Babilon* ellen zúdított fenyegetések sorában két helyen is találunk a „bűnös város" nagyjainak végső pusztulását hirdető próféciákat. *Az ő kedvöknek idején készítek nékik lakomát, és megrészegítem őket, hogy . . . örökkévaló [Káldi* fordításában: *örök] álmot aludjanak* (51. 39.), továbbá: *És megrészegítem az ő fejedelmeit, bölcseit, hadnagyait, tiszttartóit és vitézeit, és örök álmot alusznak.* (51. 57.) A félelmetes szózat szállóige-leágazásai a megfélemlítés, elrettentés helyett azonban a belenyugvás, a megbékélés érzéseit sugallják:

Örök álmot aludni,
örök álomba ringatni,
örök álomra szenderedni.

JEREMIÁS SIRALMAI

(i. e. VI. század)

A *Jeremiás* prófétának tulajdonított panaszos ószövetségi énekgyűjtemény nyomán

jeremiádok

elnevezéssel illetjük a panaszdalokat, siratóénekeket, s általában a panaszos siránkozást. ~ néven tartja számon irodalomtörténetünk a XVI. században keletkezett, hazánk török kori pusztulásán kesergő költeményeket is.

◁ *Elsenyvedtek szemeim a könnyhullatástól* . . . (2. 11.) – e szavakban könnyen ráismerünk a ma használatos:

szemünket kisírni

fordulat gyökerére.

◁ A *kilehelték lelköket anyjoknak kebelén* (2. 12.) versrészlet pedig megmutatja: honnan ered a beálló halál ódon, költői képe:

kilehelte a lelkét.

DÁNIEL PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. 167–164 körül)

Mint *Dániel* könyvének 2. részében a 31–34. és 41–43. versek leírják, *Nabukodonozor*, babilóniai király álmot látott, éspedig egy hatalmas, kiváló fényességű, rettenetes ábrázatú állóképet, amelynek *feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüstből, hasa és oldalai rézből. Lábszárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának.* Az állókép, a hatalmas bálvány *Nabukodonozor* álmában egyetlen kéz érintése nélkül leomlott lábáról és darabokra zúzódott. Ezen álompéldázat nyomán keletkezett az omlatag hatalmak szállóige-metonímiája, az

agyaglábú kolosszus.

Az ~ kifejezést a változó korokban más-más hatalmakra alkalmazták. Charles Augustin de *Sainte-Beuve*, francia író, kritikus (1804–1869) Spanyolországot, *Kossuth* Lajos az orosz cári birodalmat nevezte ~-nak. *Lenin* 1919. októ-

ber 22-én *A moszkvai párthét eredményei és feladatai* című cikkében ezt írta: *Az győz a háborúban, akinek több a tartaléka, több az erőforrása, ahol a néptömegekben több a kitartás. Mindebből több van nekünk, mint a fehéreknek, több, mint a „világbíró" angol–francia imperializmusnak, ennek az agyaglábú kolosszusnak.* Még szabatosabban bontja ki a kifejezés lényegét *A szovjethatalom két éve* című írásában (1919. november 9.): *Látjuk, hogy az imperializmus, amelyet legyőzhetetlen kolosszusnak hittek, ország-világ előtt agyaglábú óriásnak bizonyult.* (Mindkét idézet: *Művei*, 30. köt. *Szikra*, 1953.)

◁ A látomásokról, világvége-jóslatokról nevezetes prófétakönyv 5. szakasza írja le *Belsazár*, babiloni király lakomáját, amelyen ezer főember, feleségei és ágyasai a jeruzsálemi templomból elrablott arany- és ezüstedényekből tivornyáznak. Lakoma közben egy kísérteties kéz lángbetűket ír a palota falára, s csak a király elé szólított, prófétai hírű *Dániel* tudja megfejteni a *Belsazár* közeli halálát s birodalmának pusztulását jövendölő rejtélyes szöveget (5. 25–28.). A titokzatos írás:

Mene **Mene, Tekel, Ufarszin!**

. . . számba vette Isten a te országlásodat és véget vet annak . . . megméretél a mérlegen és hijjával találtattál . . . elosztatott a te országod . . .

– eredeti, idegen szavakkal gyökeresedett meg vészt jósló hazai szállóigévé.

◁ *Dániel* szófejtésének középső része: *Mene, Tekel* – csattanósra rövidítve

megmérettél és könnyűnek találtattál

– formában is megrögződött.

A végzetet hirdető lángbetűk legendáját Heinrich *Heine Belsazer* című balladája örökítette át legmaradandóbban az újkori irodalomba; a szószék és katedra mellett a *Heine*-költemény magyar fordításai is hozzájárultak, hogy a rejtelmes história és a szokatlan szállóige elterjedt hazánkban. A *Mene, Tekel, Ufarszin* magyar alapszövegét adta címül *Bánffy* Miklós 1935–1940 között megjelent regénytrilógiájának *(Révai*, Budapest), amelyben a Ferenc József-i kor arisztokráciájának pusztulásra ítéltségét rajzolja meg: *Megszámláltattál . . . És hijjával találtattál . . . Darabokra szaggattatol . . .*

HÓSEÁS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. 750 körül)

A *Hóseás Könyve* 8. szakaszának 7. verséből kiemelt:

szelet vet, vihart arat

– szállóige motívuma lazább, tágabb szövegezéssel már korábban is fellelhető.

Három-négy századdal *Hóseás* előtt megtaláljuk a bölcsmondás elemeit *Platón* (lásd 136–137. old.) és *Arisztotelész* (lásd 138–141. old.) görög bölcselőknél, majd később, némileg módosítva *Cicerónál*: *[De oratore] A szónokról* (II. 65. 261.) (lásd 165. old.), illetve *Pál apostolnak a Korinthusbeliekhez* intézett *második levelében* (9. 6.) és a *Galátziabeliekhez írt levelében* (6. 8.).

JÓEL PRÓFÉTA KÖNYVE

(első része i. e. 500 körül,
második része i. e. IV. század közepe)

És szíveteket szaggassátok meg, ne ruháitokat – inti a népet megtérésre a próféta (2. 13.), s a szokásos prófétai intelmeknek ebből a változatából lépett át szárnyasszavaink közé – legtöbbször módosult értelemmel – a

szívszaggató

kifejezés.

◁ Szabadságküzdelmekben, népfelkelésekben, de agressziókban is hangoztatott jelszó lett *Jóel* prófétának *Ézsaiás* és *Mikeás* békeszózataival (lásd 52. old.) azonos szimbolikájú, de homlokegyenest ellentétes célzatú fegyverbe-hívása (3. 10.):

Kovácsoljátok szántóvasaitokat kardokká,
kaszáitokat dárdákká . . .

Ézsaiás és *Mikeás* próféták leszerelési, *Jóel* próféta fegyverkezési igehirdetése jellemzően mutatja, hogy a változó társadalmi-politikai szükségleteknek megfelelően a *Könyvek Könyve* hosszú évszázadok alatt felgyülemlett anyagában, sokszor azonos terminológia mellett, rendkívül éles ellentétekben fejeződik ki a mindenkori aktuális eszmei mondanivaló.

ÁMÓS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. VIII. század közepe)

Nehezen megválaszolható, különösen a közelebbi-távolabbi jövőt illető kérdésekre (akárcsak arra is, hogy milyen idő lesz holnap), sokszor válaszolunk a dúskálókat fenyegető, a gazdagokat ostorozó *Ámós* szavaival (7. 14.):

> **Nem vagyok próféta,** *sem prófétának fia;*
> *barom-pásztor vagyok és vad fügét szedek.*

A használat különbsége: mikor a szegények nyomorgatói ellen lázongó pásztor azt hangoztatja, hogy ~ – elhatárolja személyét a hivatásos jövőbe látóktól, s a maga elhivatott jóserejét hirdeti; ha ma élünk a ~ szállóigével – vállvonogatva valljuk be, hogy nem látunk a jövőbe.

JÓNÁS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. 612 után)

A cethal által elnyelt *Jónás* próféta négy szakaszos, rövid története – amelyből *Babits* Mihály a *Jónás Könyve* hatalmas költeményét alkotta (lásd 890. old.) – utolsó strófájában (4. 11.) azt nyilatkoztatja ki az *Úristennel* hogy *Ninive* gonosz lakói *nem tudnak különbséget tenni a jobb és a bal kezük között.*

A zavarodottságot, kuszaságot, mérlegelésre, ítéletre képtelen bódulatot, erkölcsi káoszt jelképező

> **azt sem tudja, melyik a bal keze, melyik a jobb**

– teljességgel más képzetet ébreszt, mint később a *Máté-evangélium* szövegéből (lásd 64. old.) kihasított szállóige: *nem tudja a bal kéz, mit csinál a jobb.* Amíg *Máté* bizonyos kárhozatos, kártékony *tevékenységet* bélyegez meg, addig *Jónás* egy kóros-káros *állapot* tünetét jelzi. Ezt a lényeges különbséget visszhangozzák a szállóigék is.

SOFÓNIÁS PRÓFÉTA

(i. e. 640–609)

Bálványimádókat, gonoszokat korholó próféciája első fejezetének komor címe szállóigévé szilárdult:

A harag napja.

A fejezet 1. 15. versében *haragnak napja* formában ismétlődik meg a fenti kifejezés, amely *Ézsaiásnál* még a *bosszúállás napja* kegyetlenebb változatában tartalmazza az isteni ítélettel való fenyegetőzést. Költői hevületben fűtötte fel a prófétai igét *Celanói Tamás [Tomaso de Celano]* ferencrendi szerzetes (megh. 1255 körül) *Éneke az utolsó ítéletről [De die iudicii sequentia]. – [Dies irae, dies illa] solvet saeclum in favilla,/ teste David cum Sibylla]; Babits* Mihály fordításában: *Ama nap, a harag napja, / e világot lángba dobja: / Dávid és Szibilla mondja* – így hangzik a keresztény egyházi szolgálatban és az egyházon kívül is elterjedt hírneves himnusz első strófája. A felgerjedt prófétától, valamint a szeráf-énekű költőtől hosszú az út, amíg a látnoki szózat konkrét helyzeteket jelző szárnyasszóvá szerényedett.

Súlyos családi, házi, hivatali perpatvar, lappangó ellenségeskedés kirobbanása, marakodásba fajuló vita – ilyesféle alkalmak váltják ki a komolyan vagy félkomolyan gondolt ~-megjegyzést. De vonatkozhat vészterhes politikai vagy harcászati eseményre is. Példa erre irodalmunkban *Sándor* Kálmán drámája: (bem.: *Magyar Néphadsereg Színháza*, 1952. május 1.), amely az 1919. évi magyar proletárdiktatúra küzdelmeinek egyik válságos fordulóját elevenítette fel.

AGGEUS PRÓFÉTA KÖNYVE

(i. e. 516 körül)

Két helyütt is idézi a próféta az isteni szózatot (2. 6. és 21.): *Én megindítom az eget és a földet* – innen vettük a teljes erőbevetéssel, fáradsággal, összeköttetések, befolyások érvényesítésével végbevitt akciók megjelölésére az:

eget-földet megindítani vagy **megmozgatni**

szövegű köznapi szállóigét.

ÚJSZÖVETSÉG

MÁTÉ EVANGÉLIUMA

(valószínűleg a II. század derekán,
a hetvenes években lezárult)

A *Jézus* élet-legendáját magában foglaló négy kanonizált újszövetségi „jóhíradás" – evangélium – számos profán szállóige termőtalaja. A három, úgynevezett szinoptikus: egymással tartalmilag többé-kevésbé összefüggő, *Máté, Márk* és *Lukács* nevéhez fűzött evangéliumnak nem egy szállóigéje is közös gyökerű. Ezeket a szállóigéket a későbbi szöveghelyekre utalással, a kánoni sorrend szerint általában első előfordulásukra hivatkozva mutatjuk be.

A tizenkettedik órát, az utolsó percet, a végső pillanatot, a fenyegető veszedelmet, a számonkérést, az ítéletet, a megtorlást jelzi a 3. szakasz 10. versének kezdete (vö. *Lukács* 3. 9.):

A fejsze immár a fák gyökerére vettetett.

Friedrich *Engels Alexander Jung [Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen] Előadások a modern német irodalomról* (Danzig, 1842) című művét bíráló tanulmányában *(Deutsche Jahrbücher,* 1842) a megtámadott Ludwig *Börne* (lásd 532. old.) védelmében használja a *Máté-evangélium* idézetét. *Börne, az új kor keresztelő Jánosa* – írja –, *aki az önelégült németeknek a vezeklésről prédikál, s azt kiáltja nekik, hogy a fejsze immár a fák gyökerére vettetett . . . (Művei,* I. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.)

◁ Eszmei, anyagi, érzelmi, érzéki megkísértések alkalmával – a helyzetnek megfelelően: komolyan vagy komolytalanul, sőt incselkedve is idézzük az ördög által megkísértett *Jézus* szavát, éspedig nem *Máté* 4. 10. – *Eredj el, Sátán,* hanem *Lukács* 4. 8. szövegével:

Távozz tőlem, Sátán!

◁ Hajdan a lemondás, a megalkuvás, az irgalom, a türelem, főleg a nincstelenség boldogságát összegezte *Máté* 5.

Hegyi beszéd

– című szakasza. Ma akkor mondjuk valakiről, hogy ~-et tart, ha az illető fölös korholással, üres moralizálással szónokol.

◁ A *Máté*-féle Hegyi beszédben (5. 3.), illetve *Lukács*nál a hasonló tartalmú mezei prédikációban (6. 20.) foglaltatik az a leszerelő ígéret, amely a szegényeknek földi nélkülözéseikért a túlvilág boldogságát kínálja cserébe. *Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa* – hirdeti szellemi szinten az előbbi; *Boldogok vagytok, ti szegények: mert tiétek az Isten országa* – biztatja a reményteleneket nyersen és nyíltan az utóbbi. Az evangéliumi ígérgetésekből módosult szállóige:

Boldogok az együgyűek,

mert övék a mennyeknek országa

– a lelki szegények travesztálásával az ostobákra, a hiszékenyekre, a lomha felfogásúakra vonatkozik, s célzatában a kizsákmányolók, elnyomók pozícióit védelmező újszövetségi tétel illúziójának foszlását dokumentálja.

◁ *Gyertyát sem azért gyújtanak, hogy a véka alá, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényljék mindazoknak, akik a házban vannak* (5. 15. és *Márk* 4. 21., *Lukács* 8. 16., 11. 33.) – ebből a részletező evangéliumi körülírásból sajtolódott ki a titkolhatatlan tényekre, leplezhetetlen körülményekre, jelenségekre rámutató kifejezés:

Nem lehet véka alá rejteni!

Karl *Marx* a *Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításokról [Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik.]* (I. köt. 1843.) című művében így érvel a bibliai tétellel: *A fény létezése elegendő arra, hogy a sötétséget eltüntesse. Hadd világítson gyertyátok fénye és ne rejtsétek véka alá. (Művei,* I. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.)

Az „Iszkra" szerkesztőségének adott nyilatkozatában (1900 szeptember) *Lenin* a szállóige munkásmozgalmi felhasználására mutat frappáns példát: *Mostani mozgalmunk egyik hiányosságának tartjuk, hogy nincsen nyílt vita a nyilvánvalóan eltérő nézetek között, és, hogy véka alá akarják rejteni a nagyon komoly kérdésekben felmerült nézeteltéréseket. (Művei,* 4. köt. *Szikra,* 1953.)

◁ Itt-ott még görög–magyar keverék-kifejezéssel makacskodik az, aki

egy jótát sem . . .

vagy tovább-toldva:

egy jottányit sem enged valamiből – változtat valamin.

A részletezőbb evangéliumi textus – *Egy jóta vagy egyetlen pontocska el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik* (5. 18., vö. *Lukács* 16. 17.) – szimbolikája a görög írásmódban gyökerezik. A görög összövegben *[ióta en é mia keraia]* az *ióta* vagy *jóta* a latin ábécé *i* betűjének felel meg, a *keraia* pedig a görög betűk pici-finom ékezését, illetve a héber betűk parányi kampócskáit jelenti, s így a legkisebb betűvel, a legapróbb írásjellel valaminek a minimumára utal.

Ugyanezt a minimumot érzékelteti szállóigénk tiszta magyar formája:

Egy betűt sem engedünk – változtatunk.

◁ *Te pedig amikor alamizsnát osztogatsz* – kezdődik a folytatásában szállóigévé vált 6. 3. –

ne tudja a te bal kezed, mit cselekszik a te jobb kezed.

Az *adok-kapok, valamit-valamiért* (lásd 124. old.) kalmár szellemét helytelenítő szállóige manapság is elég gyakori. De még gyakrabban használatos, értelmében egyetlen betű változtatásával elfordítva, mint a packázó hivatal, a meddő bürokrácia, a szervezetlen munka bírálata:

Nem tudja a bal kéz, mit csinál a jobb.

A *Deutsche Jahrbücher* 1842. évfolyamából már idézett bírálatában (lásd 62. old.) *Engels*, Alexander *Jung* elmélkedéseinek kettősségére utalva, ennek összeegyeztethetetlenségét a fenti bibliai citátumba ágyazottan világítja meg: *A bal kéz ajnározza a filozófiát, a jobb a felszínes, csillogó nemfilozófiát, s jó keresztyén módra nem tudta a jobb kéz, mit csinál a bal. (Művei,* 1. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.)

◁ A *Máté* (6. 9–13.) és *Lukács* (11. 2–4.) szerinti evangéliumokban különböző szöveggel található a *Miatyánk* kezdetű elterjedt imádság, amelynek második tételéből sokféle árnyalással emelte ki a közhasználat a

legyen meg a te akaratod

engedelmességi frázisát.

Fojtottan mormolva: főhajtást jelenthet a hatékonyabb, hatalmasabb fensőbbség előtt; lemondóan bólintva: hozzájárulás az erőszakosabb fél – barát, munka- vagy házastárs – kívánságához; tragikus esetekben – szerencsétlenség, halál – az eredeti értelemhez visszanyúlva: beletörődés a sors változtathatatlan végzésébe.

◁ A harmadik könyörgés: *a mi mindennapi kenyerünket add meg nékünk ma* – fakasztotta a nemcsak kikönyörgött, hanem a megszolgált, kiüzdött

mindennapi kenyér

elnevezést.

◁ A negyedik fohásszal:

bocsásd meg a mi vétkeinket!

már jó ideje kevesebben esedeznek mennyei irgalomért, mint amennyien földi botlásaikat, eltévelyedéseiket: részegeskedés, szerencsejáték, csapodárság, kötelességmulasztás – e szárnyasszó felrebbentésével szánják-bánják. Hozzátehetjük: általános tapasztalat szerint a szállóigébe foglalt világi esedezés éppen olyan ritkán őszinte és bensőséges, mint a serényen imádkozók bűnbánata.

◁ Akik erkölcsileg kárhoztatható, jogilag büntethető cselekedetet forgatnak a fejükben, de olyanok is, akik italozásra, narkotikumra, kicsapongásra vagy akár csak orvosi diéta megszegésére csábulnak – feltörő indulataikat, ingereiket nemegyszer a *Miatyánk* utolsó passzusának idézésével igyekeznek elhessegetni:

ne vigy minket a kísértetbe – kísértésbe.

◁ **Senki sem szolgálhat két úrnak**

– olvassuk a 6. szakasz 24. versében (vö. *Lukács* 16. 13.) – s az eredeti szöveggel idézett szállóige átvette az eredeti értelmet is: senki sem szolgálhatja egyszerre a jót meg a rosszat, az igazságot, és a hazugságot.

Az evangéliumi textus tanítását fordítja fonákra a hazánkban már 1831-ben színre került Carlo *Goldoni* (1707–1793)-komédia: *[Servitore di due padroni] Két úr szolgája*, amelyben a címszereplő mind a két gazdáját egyforma hűséggel s egyforma ravaszkodással szolgálja.

◁ Ugyanennek az újszövetségi tételnek az utolsó gondolatpárhuzama: – *Nem szolgálhattok Istennek és a Mammonnak* – vitte be a köztudatba a gazdagság szíriai istenének nevét.

Mammon – Mammont szolgálni – Mammon szolgája

– e kifejezések a vagyon, a kincs, a tőke kegyetlen hatalmát és az előtte való megalázkodást, meghunyászkodást szimbolizálják.

◁ Kifogyhatatlan mennybéli gondoskodással biztat, meddő tétlenségre csábít az evangélium megnyugtatása, hogy nem kell dolgozni, nem kell törődni, fáradni – isten hűséges híveit minden szükséges földi jóval ellátja. *Vegyétek eszetekbe a mező liliomait, mi módon növekednek: nem munkálkodnak, és nem fonnak; De mondom néktek, hogy Salamon minden dicsőségében sem öltözködött úgy, mint ezek közül egy* (6. 28–29.) – ebből a megvesztegetően költői szofizmából formált a profán használat egy *Arany* János: *Első lopásá*nak kezdősorában is idézett, de általában csintalan, sőt adott esetben frivol kérdést:

Ki ruházza fel a mezők liliomát?

– És ebből vonta ki a gyámolításra szoruló ártatlan hajadonok komoly, s a kevésbé ártatlanok gúnyos metaforáját:

a mezők lilioma.

◁ Bőven fakadt szállóige a 7. szakasz verseiből. Az indító sor intelmét (7. 1. vö. *Lukács* 6. 37.):

Ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek

– kiterjesztette a gyakorlat. Nemcsak a sújtó ítélet, hanem a javító bírálat önérdekű megfontolására is hangoztatják. Így válik nemegyszer a ~ formula a *kéz kezet mos* (lásd 124. old.) cinkoskodásának párjává.

Marx és *Engels* a ~ bibliai intelmet gúnyos figyelmeztetésként szánják a jogról, illetve a törvényről zavarosan értekező-beszélő Max *Stirner*nek *(Német Ideológia. A lipcsei zsinat. III. Szent Max)*. Ugyanis *Szent Max* kusza fejtegetéseinek leleplező reprodukálását ezzel az „ódon zengzetű" bevezetéssel intonálják: *Akkoron odakiálta az Evangélium a mi szentünknek: Ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek – és ő felnyitá száját, taníta és szóla . . . (Művei,* 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1960.)

◁ *Miért nézed pedig a szálkát, amely a te atyádfia szemében van, a gerendát pedig, amely a te szemedben van, nem veszed észre?* (7. 3. vö. *Lukács* 6. 41.) – ezekből a *Mózes IV.* 33. 55. versére (lásd 31. old.) utaló sorokból summálódott az önkritikátlan kritika kifejezése:

meglátni más szemében a szálkát.

Az egész evangéliumi gondolatsort legfrappánsabb formában *Petőfi* Sándor emelte át költészetünkbe *Szeget szeggel* című versében (1843): *Más szemében ő a szálkát megleli, / Magáében a gerendát feledi . . .*

Lenin igen élesen konkretizálja ezt a fordulatot *Holt sovinizmus és élő szocializmus* című cikkében (1914. december 12.): *Plehanov a „Golosz" tudósítása szerint azt mondta előadásában: „én nagy ellensége vagyok a szakadásnak, de ha a szervezet épsége érdekében feláldozzák az elveket, akkor jobb a szakadás, mint a hazug egység". Plehanov ezt a német radikálisokról mondotta: ő jól látja a szálkát a németek szemében, de a maga szemében nem látja a gerendát . . . radikális az elméletben és opportunista a gyakorlatban. (Művei,* 21. köt. *Szikra,* 1951.)

◁ Az evangéliumi tilalom: *gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé* (7. 6.), világi fogalmazásban megállapító jelleget öltött:

gyöngyöt szórni a disznók elé,

vagy még rövidebben:

gyöngyöt a disznónak.

◁ *Az ima erejéről* szerzett 7. szakasz ünnepi zengzetű 7. verse (vö. *Lukács* 11. 9.) szállóigei használatban legtöbbször gunyorosan kétkedő felhangokkal töltődik meg:

Kérjetek és adatik néktek;
keressetek és találtok;
zörgessetek és megnyittatik néktek.

◁ Hasonlóan fanyar, csípős mellékíze van a 7. 8. versből (vö. *Lukács* 11. 10.) vett szó szerinti idézetnek:

aki keres, talál

– mondogatjuk akkor is, ha valaki nem éppen azt találta, amit keresett.

◁ *A Királyok, Ézsaiás és Jeremiás próféták könyve* még csak körülírja, az *Újszövetség* határozza meg először szabatosan, hogy kik

a hamis próféták,

– *akik juhoknak ruhájában jőnek hozzátok, de belől ragadozó farkasok* (7. 15. és 24. 11., továbbá *Márk* 13. 22. és több más helyütt).

◁ Az újtestamentumi meghatározásból formálódott

a báránybőrbe bújt farkas

– amely manapság néha jelmezt vált, s a tréfa görbe tükrében mint

a farkasbőrbe bújt bárány

– a nagyhangú gyávákat figurázza ki.

Az osztályharc viszonylatában *Lenin* így alkalmazta a csalárd álcázás újszövetségi szimbólumát: *A gyáros mindenképpen szeretné megtéveszteni a munkásokat . . . holmi hazug ígéretekkel elpalástolni, hogy kizsákmányolja a munkásokat. A sztrájk mindenkor egy csapással szétzúzza ezt az egész csalást, megmutatja a munkásoknak, hogy „jótevőjük" báránybőrbe bújt farkas. (A sztrájkokról.* 1899. Először megjelent: 1924. Magyarul: *Művei*, 4. köt. *Szikra*, 1953.)

◁ Az evangéliumi példázatok állat-hasonlatai a 7. 16–20. versekben növény-hasonlatokra váltódnak. *Gyümölcseikről ismeritek meg őket* – ez a kezdő és záró tézis, gyakori velősmondásként:

Gyümölcséről ismered meg a fát.

Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről címen megjelent írásában *(Rheinische Zeitung*, 1842) *Marx* a felvilágosodás ellen fellépő és az obskurantizmust Poroszországban is támogató svájci sajtó képviselőiről szólván, tevékenységüket az evangélista szavaival jellemzi: *Gyümölcseiről ismeritek meg őket. (Művei*, I. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.)

◁ A kétszeres bibliai tény-kijelentés közé kétféle következtetés ékelődik. Állító értelmű: . . . *minden jó fa jó gyümölcsöt terem; a romlott fa pedig rossz gyümölcsöt terem* (7. 17.). Tagadó előjelű: *Nem teremhet jó fa rossz gyümölcsöt; romlott fa sem teremhet jó gyümölcsöt* (7. 18.). Anélkül, hogy ennek a dupla tételnek genetikai vagy társadalmi vizsgálatába bonyolódnánk, annyit megjegyezhetünk, hogy az ellentétek szembesítését megelőző gondolatpár (7. 16.):

Vajon a tövisről szednek-é szőlőt,

vagy a bojtorjánról fügét?

– beleszövődött megítéléseinkbe. Patetikus megnyilatkozásra hajlamos személyek nemcsak kriminális esetekben, de mások balsikerének, felsülésének, veszteségének, kudarcának, bukásának kiderültén is – szinte utólagos próféciaként – élnek e szállóigével.

◁ A 7. szakasz 26. versében foglaltatik a példázat a bolond emberről, *aki a fövényre építette házát* – amiből a megalapozatlanságot, bizonytalan alapot jelentő:

homokra építeni – homokra épült

– kifejezések származnak.

A szállóige két lenini alkalmazása közül különösen az utóbbi napjainkban is megszívlelendő. A VI. Rendkívüli Összoroszországi Szovjetkongresszuson (1918 november) *Lenin* így értékelte a világháborút követő békét: *Elvtársak, az a négy esztendő, amelyet a nemzetközi háborúban átéltünk, békét hozott, de erőszakos békét. Végeredményben azonban ez az erőszakos béke is megmutatta, hogy igazunk van, és hogy reménységeink nem homokra épültek.* (*Művei*, 28. köt. *Szikra*, 1952.) Az OK(b)P VIII. kongresszusán, 1919. március 19-én elmondott zárszavában pedig a szilárd gazdasági megalapozottság irányába célozta be a szállóigét: *Igyekezzenek tudományosan bizonyítani, hogy annak, amit mondanak, van gazdasági alapja, és hogy önök nem homokra építenek. Ha nem képesek erre, ne vállalkozzanak programkészítésre.* (*Művei*, 29. köt. *Szikra*, 1953.)

◁ Egy Kapernaum városbeli százados gutaütött szolgájának gyógyítását kéri *Jézus*tól, aki készségesen ajánlkozik arra, hogy felkeresi a beteget. A buzgó, ám szerény tiszt azonban e szárnyrakapott szavakkal hárítja el a látogatást (8. 5–8, vö. *Lukács* 7. 1–10.)

Uram, **nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj.**

A judeai centurio szerénységével egyáltalán nem harmonizál a szállóige mai hangolása. Közelálló, de ritka vendég, atyafi, barát kapja ezt az ironikus választ, kiváltképp, ha a váratlan, meglepő, elő nem készített vizitben némi leereszkedés, sznobizmus érződik.

◁ Mai értelmezésben hasonlóan áll tótágast a százados szolgáját távcsodával gyógyító *Jézus* varázsmondata (8. 13.).

Legyen néked a te hited szerint.

Nem a rajongó vakhit igézetében – ellenkezőleg, nagyon is szkeptikus hanghordozással vetjük oda a reális ész-érvekkel meg nem győzhető makacsnak: ~.

◁ Az evangéliumi csoda beteljesedését megelőző versből (8. 12) egy továbbiakban is sűrűn ismétlődő apokaliptikus fenyegetés dördül fel (vö. 13. 42., 50.; 22. 13.; 24. 51.; 25. 30. és *Lukács* 13. 28.):

Lészen sírás és fogaknak csikorgatása.

A közbeszéd a szólamot az első előfordulás archaikus formájában kapta szárnyra: ~; ma ezzel nemcsak rémítő eseményekre, hanem – olykor tréfásan – kisebb bajokra, kellemetlenségekre is utalunk.

◁ A senyvedők egészségének visszaadása: ezt a rejtélyesnek tartott folyamatot avatják csodává a természet átjárhatatlanságát hirdető tanok. Egyebek között gyógyító csodák regisztrálásával igyekeztek hitelesíteni az evangélisták *Jézus* emberfeletti hatalmát. Ide vonatkozó eseményről példálózik az a bibliai történet is, amelyben *Jézus* egy gutaütött beteg talpra állítását közvetlen gyógy-paranccsal viszi végbe (9. 5., vö. *Márk* 2. 9., *Lukács* 5. 23.):

Kelj föl és járj!

Ennyi elég a gutaütöttnek, máris felkel, fogja ágyát és hazamegy. Racionális korunkban henyéket, tunyákat, munkahalogatókat, hétlustákat, kényelmeskedő hipochondereket korholunk a varázsige jellegéből profánná vetkőztetett szállóigével: ~.

◁ Georg *Büchmann* (1822–1884): *Geflügelte Worte* című gyűjteményében rámutat, hogy a 9. szakasz 12. verséből elterjedt szállóige:

Nem az egészségeseknek van szüksége orvosra,
hanem a betegeknek

– jóval az evangéliumok előtti időkből származik. Kedvelt formulája volt az i. e. IV. századbeli Athénben kialakult cinikus bölcseletnek, s eredete alighanem e filozófiai irányzat alapítójáig: *Antiszthenészig* (i. e. 450 k.– i. e. 370 után) vezet vissza.

◁ *Jairus* holt leányának regés feltámadásakor adja *Jézus* szájába az evangélium (9. 24.) e szavakat:

a leányzó nem halt meg, hanem aluszik.

E szállóige terjedését és átszíneződését hazánkban több történelmi impulzus segítette. *Tóth* Béla szerint *(Szájrul szájra. Athenaeum.* Budapest, 1895.) az 1832–36-os reform-országgyűlésen a karok és rendek táblájának kétszeri üzenetváltás után sem sikerült a főrendeket rábírni, hogy a vallási sérelmeket a király elé terjesszék. Ezek után az alsótábla arra kényszerült, hogy kívánalmait bizonytalan időre felfüggessze. A bihari ellenzék tüzes vezére: *Beöthy* Ödön erre

vonatkozó indítványát az adott helyen és esetben rendkívül nagyhatású szállóigénkkel zárta: ~ – Később: a szabadságharc bukását követő önkényuralom, majd az 1918–19-es forradalmakat vérbefojtó fehérterror és a *Horthy*-fasizmus idején a haladó irodalom és publicisztika gyakorta felhasználta ~ idézetnek az ószövetségi eszmevilágon messze túlmutató szimbolikáját.

◁ Az ókori Róma akkortájt alkalmazott egyik kivégzési eljárására, saját későbbi keresztre feszíttetésére is céloz a bibliai *Jézus* az alábbi fordulatokban: *aki föl nem veszi az ő keresztjét* (10. 38.), vagy *vegye fel az ő keresztjét* (16. 24.). A többi evangélium csekély eltérésekkel variálja ezt a szövegrészt (*Márk* 8. 34., 10. 21., *Lukács* 9. 23., 14. 27., *János* 10. 18.). A ki nem kerülhető, súlyos, főleg egzisztenciális, testi-lelki terhek tartós nyomását jelképező szárnyasszó végül is a *Lukács-evangélium* sorrendben második előfordulásából képződött:

hordozza – hordja az ő keresztjét.

◁ Az elháríthatatlan kereszt-hordozás gyötrelmét a bibliai idézetek lényegének kivonatolásával egy másik drámai erejű szállóigénk így fejezi ki:

Mindenkinek megvan a maga keresztje.

◁ *Akinek van füle a hallásra, hallja* – így szól a tágabban fogalmazott II. 15., ám a tömörítő szállóige a tudomásulvételt, a megértést *János jelenésekről való könyve* ismétlődő, rövidebb refrénjével (3. 6., 13., 22.) sürgeti:

Akinek van füle, hallja!

A munkásforradalom eseményeire vonatkoztatva *Lenin* többször idézi ezt a szállóigét. 1902. december 1-én *Új események és régi kérdések* című cikkében – egy másik, antik szárnyasszót is beiktatva – ezt írja a forradalmi mozgalom fellendüléséről: *E jelben győzni fogsz – ezt kell mondanunk azoknak, akiknek van szemük, hogy lássanak és fülük, hogy halljanak.* (*Művei*, 6. köt. *Szikra*, 1953.) *Az amerikai munkások sikereiről* szólva pedig (1912. szeptember 28.) így rövidül meg a citátum: *Akinek van szeme a látásra, annak el kell ismernie: a proletár egymagában erőtlen, a proletár milliók – mindenhatók.* (*Művei*, 18. köt. *Szikra*, 1955.)

◁ Az ördögűzés látványos bűvészmutatványánál a sokadalom meggyanúsítja az ördöngöst gyógyító *Jézust*, hogy: *Ez nem űzi ki az ördögöket, hanemha Belzebubbal, az ördögök fejedelmével* (12. 24., vö. *Márk* 3. 22., *Lukács* 11. 15.). A bonyolult problémát, hogy lehet-e *Belzebub*bal ördögöt űzni, *Jézus* számos példázatban fejtegeti (12. 27., vö. *Lukács* 11. 18–19.), de mindebből

a szállóige profán bölcsességében annyi maradt meg, hogy egyik rosszat a másikkal helyettesítve, meddőn fáradozik az, aki

Belzebubbal űzi ki az ördögöt.

◁ *Aki velem nincsen, ellenem van* (12. 30. és *Lukács* 11. 23.) – ennek az ismert szembeállításnak csattanós szállóige-formája:

Aki nincs velem – ellenem.

Az evangéliumi tézist *Lenin* kétszer használja az intervenciósokkal, illetve a proletárhatalom belső ellenségeivel szemben vívott harc vonatkozásában. Az *Összoroszországi Központi Szakszervezeti Tanács* teljes ülésén tartott beszédében (1919. április 11.) így nyilatkozik a hadihelyzetről: *Mi azt mondjuk: harcolunk, megfeszítjük minden erőnket, mert ezt a háborút az egyetlen igazságos és jogos háborúnak tartjuk. Itthon és az egész világon lángra lobbantottuk a szocializmus tüzét. Kíméletlenül fogunk harcolni mindazok ellen, akik a legkisebb mértékben is akadályozzák ezt a harcunkat. Ki nincs velünk, az ellenünk van.* (*Művei*, 29. köt. *Szikra*, 1953.) A bányamunkások *I. Összoroszországi Kongresszusán* mondott beszédében pedig ez áll (1920): *Szemrehányást tesznek nekünk a proletárdiktatúra miatt, amely nem riad vissza semmitől, és amely azt mondja: aki nem velünk – az ellenünk . . . De . . . ha nem lett volna a munkásoknak ez a vashatalma . . . nemhogy két évig, de még két hónapig sem tarthattuk volna magunkat.* (*Művei*, 30. köt. *Szikra*, 1953.)

◁ Kevésbé ismert, hogy e tételt *Márk* és *Lukács* evangéliumai (9. 40., illetve 9. 50.) ebben az ellentétes fogalmazásban is hirdetik:

Aki nincs ellenünk, mellettünk van.

A bibliai citátumot *Kádár* János (1912–), az MSZMP Központi Bizottságának első titkára a *Hazafias Népfront Országos Tanácsának* 1961. december 8-i ülésén (*Népszabadság*, 1961. december 10.) mint össznépi állam felé haladó szocialista társadalmunk egyik irányelvét újította meg:

Aki nincs ellenünk, az velünk van.

A *Kádár* János tolmácsolásában minden eddiginél jobban elterjedt és társadalmi jelszóvá alakult szállóige, ~, bel- és külföldön igen élénk visszhangot keltett. A *Népszabadság* 1962. január 21-i számában *Nem játék a szavakkal* címen *Rényi* Péter (1920–) mélyrehatóan boncolta a vonzó formula előzményeit és várható hatásait. A hazai és nemzetközi visszhangról, továbbá a jelszó tartalmáról

és értelméről utóbb magvas elemzés jelent meg *Kálmán* Endre (1909–) tollából a *Társadalmi Szemle* 1967 februári számában.

A gondolat mindkét változatának nyomai már jó két századdal az evangéliumok keletkezése előtt, a nagy római szónok és politikus, Marcus Tullius *Cicero, Ligurius* érdekében tartott beszédében *(Pro Ligurio* XI. 33.; i. e. 46.) fellelhetők. A beszédnek egyik, Caius Julius *Caesar* vélekedését tükröztető mondata ugyanis így hangzik: *[Te enim dicere audiebamus, nos omnes adversarios putare nisi qui nobiscum essent: te omnes qui contra te non essent tuos] Hallottuk, hogy azt mondod, mi mindenkit ellenlábasunknak tartunk, aki csak nincs velünk: te mindenkit magadénak, aki nincsen ellened.*

◁ A példázat a gonosz emberről, aki *konkolyt vete a búza közé* (13. 25.), röpítette szét a bajkeverők, a viszályt támasztók mesterkedésének és személyének közkeletű elnevezését:

konkolyhintés és **konkolyhintők.**

◁ *Nincsen próféta tisztesség nélkül, hanem csak az ő hazájában és házában* (13. 57., továbbá *Márk* 6. 4., még közelebb *Lukács* 4. 24., *János* 4. 44.) – évszázados sűrítő, csiszoló folyamatban alakult e szövevényes mondatszerkezetből a számos európai nyelven azonos formába tisztult szállóige:

Senki sem próféta a maga hazájában.

◁ *. . . ha pedig vak vezeti a vakot, mind a ketten a verembe esnek* (15. 14.), és *Lukács* 6. 39.: *Vajjon a vak vezetheti-é a világtalant? avagy nem mindketten a verembe esnek-é?* – e kétféle fogalmazású példabeszédből nyilván a ritmus, az alliterációs, a leleményesebb kifejezésmód rögzítette meg ezt a szállóigeformát:

Vak vezet világtalant.

◁ Ironikusan, könnyedén, vagy komolyan használjuk a röpke kifejezést:

idők jele

– s alig sejtjük, hogy eredete zord és méltóságos evangéliumi kérdés: *az ég ábrázatját meg tudjátok ítélni, az idők jeleit pedig nem tudjátok?* (16. 3.)

Ironikus-komolyan használja e szállóigét *Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című művében (1916). A vonatkozó citátum így hangzik: *„Általános" lelkesedés az imperializmus kilátásaiért, az imperializmus eszeveszett védelmezése, minden módon való szépítgetése – ez az ~.*

◁ A 18. 12–14. (és *Lukács* 15. 4–7.) versek példázata nyomán illetjük

eltévedt bárány

névvel – néha ironikusan – a tilosba kalandozó embert, a tévelygő „ártatlanságot".

◁ A 19. szakasz 24. versében (továbbá *Márk* 10. 25. és *Lukács* 18. 25.) majdnem szó szerint találjuk a népszerű szállóigét:

Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán,
mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába.

Az érzékletes, szellemes párhuzam változatos pályát futott be az irodalomban. *Scheiber* Sándor kimutatja *(Folklór és tárgytörténet* I. 1974.) hogy az evangélisták szövege lehetetlenséget érzékeltető talmudi példaszavakkal függ össze. „R. *Séset* (III. század) mondotta R. *Amram*nak: *Te bizonyára Pumbeditából való vagy, ahol átviszik az elefántot a tű fokán (Bába Mecia,* 38/b.). *Rábától* (IV. század) származik a mondás egy másik változata: *Nem mutatnak be az embernek (álmában) sem aranyból való pálmát, sem elefántot, amely átmegy a tű fokán."* *Scheiber* Sándor közlése szerint egyébként szállóigénk: ~ az újszövetségi könyvekből származó egyetlen egyenes idézet a *Korán*ban (VII. 38.).

A szállóige újkori, gunyoros, illetve drámai felhasználására idézzünk három szélsőséges példát. Christian *Morgenstern* szatirikus német költő (1871–1914): *[Die Probe] A próba* című bizarr versében azzal képeszti el a gazdag embert, hogy egy tevét cukros mandulával szeme láttára csalogat át egy tű fokán. *Juhász* Gyula (lásd 890–893. old.) *Szakállszárító*-aforizmái egyikében *(Délmagyarország,* 1925. augusztus 23) így elmélkedik: *Ha egy teve átmenne egy tű fokán: a gazdagok mennyivel nyugodtabban aludnának.* Végül *Illyés* Gyula (lásd 684. old.) *A tű foka* című drámai példázata szerint – *itt a földön mindenki maga szabja meg magának, hogy milyen szoros a tű foka.*

A gazdagok egyébként a mennybejutás e legyűrhetetlen nehézségétől viszolyogva, szívesen vették az újszövetségi parabola enyhítő magyarázatait. Egyes teóriák szerint (vö. *Tóth* Béla: *Szájrul szájra)* a görög szöveg fordítása téves: az eredetiben nem *kámélosz* – teve, hanem *kámilosz* – hajókötél van, amit a tevénél könnyebben lehet átsikeríteni a tű fokán. Idézett tanulmányának lábjegyzetében *Scheiber* Sándor is utal arra, hogy e szellemes, de téves értelmezést Eric F. F. *Bishop: [The Eye of the Needle] A tű foka* című cikkében *(The Moslem World, XXXI.* 1941) szintén megemlíti. A talmudi forrás azonban bizonyítja, hogy nem kötélről, hanem állatról van szó, tehát a *teve* olvasat a helyes. Ha viszont a teve mégis teve – forgatják mások tovább a kérdést –, akkor a tű foka képletes kifejezés. Formája után *tű foká*nak nevezték ugyanis a keleti nagy városkapuk mel-

lett nyíló, gyalognépnek szánt kiskaput, amin a teve egyáltalában nem, vagy csak nehezen fért át.

◁ A három szinoptikus evangélium mindegyikében megközelítően azonos szöveggel szerepel (19. 30., 20. 16., *Márk* 10. 31., *Lukács* 13. 30.), de *Máté* 20. 16. verse nyomán került közszájra a rangsor-váltás – ma így mondhatnók: feltörés és lebukás – ódon zamatú szentenciája:

Ekképpen lesznek
az utolsókból az elsők és az elsőkből az utolsók.

◁ Prédikátoros régiességgel szólalt meg – korábban komolyan, később inkább ironikusan – a 22. 14. versből átvett szállóige is:

Mert **sokan vannak a hivatalosok,**
de kevesen a választottak.

Általában a pozíció és a képesség, az állás és a tudás, a kapott helyzet és az adott tulajdonság szembeállításával citáljuk ma az evangéliumi szárnyasszót. De használatának ellentétes lehetőségeire klasszikus példákat tudunk felmutatni. Friedrich *Engels* első publicisztikai munkájában – *Wuppertali levelek (Telegraph für Deutschland*, Hamburg, 1839.) – az öntömjénező, magukat híveik fölé emelő és kizárólagos hivatottságukkal kérkedő misztikusok csúffá tételére éppen az *Újtestamentum*ra utalt. Rájuk bizonyítja, hogy az egyedüli hitforrás szerepét játszva, saját személyük elválasztottságára értelmezik a tézist: *A keresztyének között sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak. (Művei*, I. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.) *Lenin* viszont *A forradalmi hadsereg és a forradalmi kormány* című cikkében (1905. július 10.) a szállóigét a bibliai alapértelemmel idézte: *Nálunk mostanában sokan vannak olyanok, akik demokratáknak nevezik magukat. Ámde sokan vannak a hivatalosak, kevesen a választottak. (Művei*, 8. köt. *Szikra*, 1954.)

◁ Már *Cicero* is hangoztatja beszédeiben *(De legibus, De officiis)*, hogy meg kell adni *mindenkinek a magáét – suum cuique* (lásd 166. old.), s ez az óvatos, mindenkit kielégíteni óhajtó szándék csendül vissza, századok múltával, az adógarasról szóló evangéliumi tanmesében. Provokáló ellenfelei megkérdik *Jézus*t: fizethet-e *Jehova*-isten hívője adót a római császárnak? Fogas kérdés – veszedelmes a válasz, hiszen aki adófizetés ellen bujtogat, arra súlyos büntetés vár. A cicerói felelet, amellyel az evangéliumok szerint (22. 21. és *Márk* 12. 17., *Lukács* 20. 25.) *Jézus* kivágja magát a kelepcéből, s amely mindmáig a jobbra-balra tekintő egyezkedés jelszava, a szállóige szórendjében a következő:

Adjátok meg a császárnak, ami a császáré,
és az istennek, ami az istené.

◁ A jeruzsálemi templom pusztulásáról szóló jóslatból: *Nem marad itt kő kövön, mely le nem romboltatik* (24. 2., és *Márk* 13. 2., *Lukács* 19. 44., 21. 6.) – közvetlenül származik a

kő kövön nem marad

szállóige. Legújabban szófacsarással, a meddő vitákra, az üres szalmacséplésre mondják:

szó szavon nem maradt.

◁ A mesterét, prófétáját a féltékenykedő főpapoknak harminc ezüstpénzért eláruló tanítvány nevéből és históriájából (26. 14–16., 48–49., vö. *Márk* 14. 10–11., 45., *Lukács* 22. 3–6., 47–48., *János* 18. 2–3.) születtek az árulót, az árulást és az árulás árát jelképező kifejezések:

Judás – Judás-csók – Judás-pénz.

Az intellektuális: a természettudományi, a bölcseleti árulás érzékeltetésére fordítja az evangéliumi formulát *Lenin*, amikor a *Materializmus és empiriokriticizmus* (1908) egyik helyén ezt írja: *A természetbúvár Mach filozófiája ugyanazt jelenti a természettudomány számára, mint amit a keresztény Judás csókja jelentett Krisztus számára. Mach ugyanúgy elárulja a természettudományt a fideizmusnak, amikor alapjában véve átpártol a filozófiai idealizmushoz. (Művei, 14.* köt. *Szikra*, 1954.)

◁ Az utolsó közös vacsorán *Jézus* burkoltan megfenyegeti azt, aki őt elárulni készül (26. 24.), s azt mondja, hogy annak az embernek

jobb volna . . ., ha nem született volna.

A kínokat, gyötrelmeket, bajokat idéző, jóslatszerű fenyegetést általában riasztásul, elrettentésül citálják. Visszatekintő formáját a hazai irodalomban *Sárosi* Gyula teremtette meg *Ingeborg születése napján* című költeményében (lásd 645. old.)

◁ Kínos próbatételek, válságos pillanatok, súlyos testi-lelki kockázatok, gyötrelmek küszöbén, de olykor köznapi kényes szituációkban – egy nemszeretem kézfogás, terhes beszélgetés, alkalmatlan látogatás, nehéz vizsga, problematikus tárgyalás előtt is a végső óráira készülő *Jézus* szavaival sóhajtunk fel (26. 39.):

Múljék el tőlem e pohár!

Vagy nyomatékosabb formában:

Múljék el tőlem e keserű pohár!

Kivételes érdekességű példa: *Lenin A szociáldemokrácia és az ideiglenes kormány* című cikkében (1905) e szállóige jelképével illusztrálja a filiszterek fohászkodását: . . . *kerüljön el engem a forradalmi-demokratikus diktatúra pohara. (Művei,* 8. köt. *Szikra* 1954.)

◁ A szellemi-erkölcsi és a fizikai erőfeszítés, teherbírás, megpróbáltatás közötti különbség érzékeltetésére mondjuk a 26. 41. (és *Márk* 14. 38.) szövegével:

jóllehet **a lélek kész, de a test erőtelen.**

A kifejezés azonban nemcsak morális, hanem némi szarkazmussal – szexuális konfliktusokra is utalhat. Sikertelenül, eredménytelenül kakaskodó aggastyánokra is érvényes a tétel: ~.

◁ A 27. szakasz 22–23. verseiben *Feszíttessék meg!* formában hangzik el, s mi *Márk* 15. 13–14., *Lukács* 23. 21. és *János* 19. 6. és 15. szerint idézzük a kegyetlen követelést:

Feszítsd meg!

Jelképesen általánosítva: a becsületesek, bűntelenek, igazak ellen a vak, vérszomjas gyűlölet kiált ~-et. A szállóige irodalmi áttételei gyakran elütnek az újtestamentumi szituációtól. Például V. V. *Majakovszkij* szovjet-orosz költő 1915-ben eredetileg *Tizenharmadik apostol* címen írt poémája: a *Nadrágban járó felhő* 2. részében a maga költői kínszenvedéseit érzékelteti ezzel a fordulattal: *s egy lélek se volt, / aki ne bőgte volna: / Feszítsd meg, / feszítsd meg őt!*

MÁRK EVANGÉLIUMA

(valószínűleg a II. század derekán,
a hetvenes években lezárult)

A kánoni sorrendben második, majd a harmadik szinoptikus evangélium szállóige-képződményeinek zömét már az elsőből, a *Máté*-evangéliumból citáltuk. De abban nem szerepel az alázatnak ez a kifejezése: *nem vagyok méltó, hogy lehajolván, sarujának szíját megoldjam* (1. 7., vö. *Lukács* 3. 16.,

János 1. 27., *Apostolok Cselekedetei* 13. 25.), amit harmadik személybe átteve, szállóigeként inkább lebecsülő értelemben használunk:

Nem méltó, hogy a saruszíját megoldja!

◁ *Márk evangéliumá*nak egyik sűrűn citált szöveghelye (10. 14.) sem *Károli*, sem *Káldi* fordításában nem rögződött szó szerint szállóigévé. Az előbbi ezt a felszólítást adta *Jézus* szájába: *Engedjétek hozzám jőni a gyermekeket . . .* – Káldi magyarításában: *Hagyjátok a kisdedeket hozzám jőni . . .* A nyelvi géniusz kiemelte a két fogalmazás legplasztikusabb részleteit, s ezekből párosította össze, egy fölöslegesnek érzett főnévi igenév elhagyásával, a frissen lüktető ritmusba szedett biztatást:

Engedjétek hozzám a kisdedeket!

A szelíd invitálás közhasználatban nem mindig ájtatos célzatú. Tréfásan, fölényeskedőn, sőt élvvágyó uraktól virgonc fruskákra vagy pajzán hölgyikékre vonatkoztatva, frivol élcként is elhangzik.

◁ *Aki hiszen . . . idvezül* – hirdeti a 16. 16., s amíg ebből az egyház az *üdvözítő hit* tézisét merítette, addig a köznép a csekély hitelű vagy hihetetlen históriák hallatára mondja tréfás kétkedéssel:

Aki hisz – üdvözül!

LUKÁCS EVANGÉLIUMA

(valószínűleg a II. század derekán,
a nyolcvanas évek táján)

Az angyalok karának karácsonyi énekéből nem az ódonabb *Károli*-fordítás, hanem a frissített *Káldi*-változat nyomán (2. 14.) alakult ki a békeagitációban ma is használatos szállóige:

Békesség a földön a jóakaratú embereknek!

◁ Hasonló csere zajlott le a 10. 7. terjedésénél is, ám ez esetben nyilván a szociális követelmények fejlődésének hatására. E részletnél a *Károli-biblia* még megelégedett a patriarkális fogalmazással: *méltó a munkás az ő jutalmára*, de a megújított – s így is túlhaladott igényű – *Káldi*-szövegből már így rögződött a szállóige:

Méltó a munkás a maga bérére.

◁ A 10. 15. ünnepélyes fordulatából: *égig felmagasztaltattál* – születtek a mértéktelen dicséret bombasztikus kifejezései:

égig felmagasztalni – égbe emelni

– amelyekhez nyilván *Pál* apostolnak a *Korinthusbeliekhez* írt levele (II. 12. 2.) és a mohamedán „szentkönyv": a *Korán* (lásd 584. old.) számos szöveghelye nyomán a

hetedik mennyekbe emelkedni

fokozás is járult.

◁ A rablók által kifosztott és megsebesített utas történetéből (10. 30–37.), akit az úton járó pap és lévita elkerül és cserbenhagy, majd végre egy szamáriai ember könyörül meg rajta – formálódott az

irgalmas szamaritánus

rokonszenves alakja.

◁ Egy másik példázatból, amely az atyját elhagyó, vagyonát elherdáló, s nyomorogva visszatérő fiúról szól (15. 11–32.), származik az anyagi vagy erkölcsi jussok pocsékolóit, fecsérlőit illető, a mindennapi használatból, s az irodalomból, művészetekből is jól ismert

tékozló fiú

fogalma.

◁ Az ószövetségi parabolák alakjai közül változatos pályát futott be a fekélyekkel borított, útszéli koldus:

a bibliai Lázár – a szegény Lázár

– aki (16. 20–25.) az ágrólszakadt, elesett szenvedők prototípusa és költők, írók, képzőművészek jelképes témája lett.

A népi beszéd és a literatúra pólusain ~ sokszor ellentétes jelentéssel tűnik fel. A németek ~, a beteg koldus nevéből képezték a kórház nemzetközileg elfogadott *Lazarett* elnevezését. Itáliában a héber eredetű név olasz alakját – *Lazzaro* – toldották meg, s *lazzaronénak* keresztelték el az utcai naplopók festői

figuráit E pontnál azonban ne hallgassuk el, hogy a jellegzetesen Nápolyban honos *lazzarone* nevét jeles olasz kultúrhistórikusok, így például Carlo *del Balzo: [Napoli e i napoletani] Nápoly és a nápolyiak*, (Róma, 1972) – a spanyol *lacero*, magyar ejtéssel: *laszéro* szóból származtatják. Indokolás: a többszáz éves spanyol uralom alatt az eredetileg lasszóvetőt, hurkos vadorzót, sintért, főként toprongyos aljaembereket jelentő kifejezés körébe kerültek a nápolyi csavargók is. Állítsuk szembe e szószármaztatásokkal az ismertebb irodalomi példák közül Edmond *Rostand: Cyrano de Bergerac* című regényes színművének (1897) nálunk 1898-ban bemutatott sikeres magyar fordításából *(Ábrányi* Emil*)* azt a jelenetet, mikor a nagyorrú *Cyrano*, miután a szép *Christian* az ő szavaival hódította meg *Roxane*-t, így jajdul fel: *Lázár vagyok a csókok lakomáján* . . . Vagy idézzünk *Ady* Endre költeményeiből: *Lázár a palota előtt (Vér és Arany*, 1907), *Halálvirág a csók (Az Illés szekerén*, 1908) néhány sort: *Ősszel és szomorúan jön meg az öreg Lázár a Bibliából* . . ., továbbá: *Ez volt itt a csóknak Lázárja* . . . Az egybevetésből kitűnik, hogy az irodalmi szimbolika a *Biblia* és a szállóige ~-jának koldusmezében gyakorta egy merőben más lényt: a kielégítetlen, a hoppon maradt szerelmest varázsolja a színre.

◁ A *Lázár*ról való parabola e szavakkal írja le a nyomorúságos koldus üdvözülését (16. 22.): *meghala a koldus, és viteték az angyaloktól az Ábrahám kebelébe.* Ebből a közkeletű szállóige:

Ábrahám kebelében pihenni.

A túlvilági megdicsőülés, reálisan a tisztes elmúlás ókori eufémizmusának értelme az evangéliumokból nem tűnik ki. Eredete jóval korábbi: az apokrif *Jubileumok Könyve* (i. e. II. század) 22. 26-ban például ezt az idevágó kitételt találjuk: *és lefeküdtek mindketten az ágyba, és aludt vala Jákób az ő nagyatyjának, Ábrahámnak kebelén.* (Emil *Kautzsch: Apokrifen und Pseudoepigraphien des Alten Testaments*, Tübingen, 1902.) Nyilván az ősatyákról szóló mesének ezt a naturális mozzanatát emelte át irracionális szférákba a *Lukács*-evangélium szerkesztője-szerzője.

◁ A 18. szakasz 10–12. verseiben hangzik el az evangéliumok több helyén említett, s utóbb szállóigébe foglalt

szemforgató farizeus

története, aki, őszinte bűnbánat helyett, öntelt álszenteskedéssel azért hálálkodik istennek, *hogy nem vagyok olyan, mint egyéb emberek, ragadozók, hamisak, paráznák . . . Böjtölök kétszer egy héten; dézsmát adok mindenből, amit szerzek.*

◁ Ugyanennek a példázatnak másik alakja: a bűneit megrendülten bánó és valló vámszedő (18. 13., majd tömegjelenségként 23. 48.), számos ókori nép szokása szerint (vö. *Náhum* próféta könyve 2. 7.) megalázkodva

veri vala **a mellét**

– ám a mellverés mint szállóige – kétértelmű. ~ a megtört és megtért bűnös, ahogy mondani szokták, a dölyfös hencegő:

féltéglával veri a mellét.

◁ *Jézus* fegyveres elfogatásáról, áttételesen a gonoszság, az erőszak érvényesüléséről mondja a 22. 53., hogy az nem más, mint a *sötétségnek hatalma*. A kifejezés elterjedését századunk elején hatékonyan serkentette Lev Nyikolajevics *Tolsztoj* (1828–1910):

A sötétség hatalma

című drámájának (1886) hazai bemutatója, *Szabó* Endre fordításában, 1901 őszén.

◁ A 23. szakasz 6–12. verseiben foglalt legenda szerint az elfogott és bevádolt *Jézust Pontius Pilátus* római helytartó a vádlott ügyében illetékes *Heródes* fejedelemhez küldi, aki viszont, magát az ítélkezésben nem tartván illetékesnek, ismét *Pilátus*hoz küldi vissza. A bizonytalan, habozó odavisszaküldözgetés históriája és a *Pontius Pilátus* nevéből adódó alliterációs játék együttesen termelte a judeai helytartó nevét kettémetsző, s ezzel a bürokratikus packázást csúfondárosan érzékeltető szállóige-változatokat:

Pontiustól Pilátusig küldeni – szaladgálni – rohanni.

Lenin többször beleszőtte írásaiba-beszédeibe ezt a szállóigét, de mindig a *Pontiustól Pilátusig küldeni* értelemben. A kifejezés használatának egyik pregnáns példáját az agrárkérdésről szóló beszédtervezetében találjuk (1907., először megjelent: 1925.): *Amikor a „népszabadság" pártja a feudális tulajdonról a kapitalista tulajdonra tereli a szót, egyszerűen, ahogy mondani szokás, Ponciustól Pilátusig küldözget bennünket, vagy még egyszerűbben szólva, kibúvókat keres. (Művei,* 12. köt. *Szikra*, 1954.)

JÁNOS EVANGÉLIUMA

(Valószínűleg a II. század végén, 190–200 között, de egy korábbi, talán legkorábbi evangélium új ediciója. Egy 1935-ben publikált, II. század elejéről származó papirusztöredék már János evangéliuma elhasznált kéziratának maradványa.)

A misztikus teológiai tanok közegének és terjesztőjének: *János* bölcselkedő *evangéliumá*nak első mondata (1. 1.):

Kezdetben vala az Ige.

A gnosztikusok vallásbölcseletét a kereszténység alapjaival egyeztető filozófiának ez a kinyilatkoztatása hajdan sok éles hitvitát robbantott ki. Ma jószerint csak filozófia- és vallástörténeti adalék, mégsem érdektelen megjegyezni, hogy a spekulatív formulával szemben az értelem klasszikus kételyeit legtömörebben J. W. *Goethe* fogalmazta meg a *Faust* I. részében (1808). A tanulószobájában töprengő *Faust* doktor a görög szövegű *János*-evangélium *logosz* kifejezését anyanyelvén előbb az *ige*, majd az *értelem*, az *erő*, végül a *tett* szavakkal igyekszik visszaadni.

Így alakul ki a goethei–fausti tézis és kétkedő-gondolkodó racionalista szállóigéje:

Kezdetben volt a tett.

◁ Nem a sejtelmes-titkos átlényegülés, hanem a szó valóra válásának – illetve nem válásának – értelmében használjuk az 1. 14. nevezetes frázisát:

És az Ige testté lett vagy régiesen: **lőn.**

Emlékezetes szállóige-szójátékokra adott alkalmat az ábrándosan lelkendező írópolitikus: *Pakots* József (1877–1933) kezdeményezésével 1932-ben az irónyomor enyhítésére létrehívott Írók Gazdasági Egyesülete, az *IGE*, amelynek a Balaton mellett tartott első kongresszusán a fiatal *József* Attila a következő tréfás rigmust „költötte": *Kezdetben vala Pakots / Aztán lőn az IGE / köztünk ő a kapocs / azért jöttünk ide.* Az IGE hamvábaholt próbálkozásáról szóló cikkemnek (*Népszabadság*, Budapest, 1959. november 29.) ezt a parodisztikus címet adtam: *Az IGE, amely nem lőn testté . . .*

◁ A hitrege szerint *Názáret*ben született *Jézus* küldetését kétlő *Nátánael* kérdéséből: *Názáretből támadhat-é valami jó?* (1. 47.) – származik a gyanakvás, a bizalmatlanság gyakori szállóige-formája:

Mi jó jöhet Názáretből?

◁ A 2. 4. szövegével, de ünnepi hangsúlya nélkül, számunkra fontos események bekövetkeztében reménykedve, magunkat nyugtatva, néha egy kis fenyegető éllel mondjuk:

Nem jött még el az én órám.

◁ Midőn a tetten ért parázna asszonyt vádlói ősi törvény alapján meg akarják kövezni, akkor hangzik el az elgondolkoztató intelem (8. 7.):

Aki közületek nem bűnös,
az vesse rá az első követ.

A halálbüntetésnek e szörnyű formája: az elítéltet a köréje sereglett tömeg kövekkel zúzza agyon – képletes értelemben is visszataszító. Kövek helyett szavakkal is agyon lehet zúzni valakit, a gyilkos megszólás is felérhet a megkövezéssel, így a szállóige: ~ civilizált társadalmakban a megkövező szavakra is érvényes.

◁ Általánosító rövidítéssel keletkezett a 8. 23. (vö. 18. 36.): *én nem vagyok e világból való* sorvégéből a

nem e világból való

kifejezés. A szállóige azonban nem túlvilági misztikumra utal, hanem azt jelenti, hogy valaki olyan makulátlan és érzékeny, vagy olyan járatlan és ügyefogyott, hogy szinte ~.

◁ Az abszolút hatalmi és eszmei centralizáció, de a szorosan felzárkózó önkéntes egység jelképezésére is használjuk a 10. 16. jóslatának magvát:

és lészen **egy akol és egy pásztor.**

◁ Régebben a *Vulgata* latin szövegével: – *Ecce homo!* – terjedt el *Pontius Pilátus*nak a megostorozott, töviskoronás, bíborpalástos *Jézus*ra utaló kifejezése (19. 5.):

Imhol az ember!

Vagy kevésbé ódon formában:

Íme az ember!

A szállóige egyik emlékezetes világirodalmi-világtörténeti vetületének tekinthetjük *Napóleon* császárnak azt a tiszteletet, elismerést kifejező megállapítá-

sát, amellyel – *Goethe* naplóvázlata szerint – a hozzá 1808. október 2-án, Erfurtba, kihallgatásra érkező költőfejedelmet fogadta: *[Vous êtes un homme] Ön ember.*

Prédikációkon, szónoklatokon, újságcikkeken kívül a latin szállóige ismert transzmisszióját *Munkácsy* Mihálynak (1844–1909) a *Pilátus* elé vezetett *Krisztus* ábrázoló népszerű, sokat reprodukált festménye: *Ecce homo!* (1896), eredetije a debreceni *Déry Múzeum*ban. Napjainkban a magyar szöveg használatos, gyakran az újszövetségi jelenettől igen eltérő, többnyire gúnyos, lenéző, elítélő vonatkozásokban. Tökrészeg alkoholista, tömeggyilkos SS-legény, vandál gyarmati zsoldos látványa is kiváltja a lesújtó, keserű felkiáltást: ~.

◁ Ugyancsak a *Vulgata*-szöveghez: – *Quod scripsi, scripsi* – tapadt a hazai latinitás idején a változtathatatlan végzésnek *Pilátus* szájára adott, utóbb a *Károli-biblia* (19. 22.) szerint citált formulája:

Amit megírtam, megírtam.

◁ Az ókori népek születő, szenvedő, meghaló és feltámadó isteneinek: a babilóni *Marduk*nak, az óegyiptomi *Ozirisz*nek, a frigiai *Attisz*nak, a szíriai *Adónisz*nak, a görög *Dionüszosz*nak és másoknak júdeai mását és utódát: *Jézus*t földi legendájának végén keresztfára feszítik. Az evangélista e jelenetnél adja szájára a komor hangzású:

Elvégeztetett!

búcsúszót (19. 30.), amellyel mi köznapi használatban a köz- és magánügyek végleges lezárását, a maradandó döntést, a teljes befejezettséget vagy az evangéliumi szituációra visszautalva: az elmúlást, a halált érzékeltetjük.

◁ *Hozd ide a te kezedet, és bocsássad az én oldalamba: és ne légy hitetlen, hanem hivő* (20. 27.) – kínálja tapintásra dárdasebét *Jézus* a feltámadásában kételkedő tanítvány, a

hitetlen Tamás

meggyőzésére. A legendás gyanakvó fogalommá gyökeresedett nevéből sarjadt ez a kételkedést jelző, ízes fordulat is:

Tamás vagyok benne.

APOSTOLOK CSELEKEDETEI

(a II. század vége, körülbelül a nyolcvanas évekig)

A 4. 32. a hivők közösségéről mondja, hogy: *szíve-lelke egy vala;* ebből a szerelmesek, házastársak, barátok, bajtársak, azonos eszmeiségű, célú csoportok tökéletes egységének megjelölése:

Egy szív – egy lélek.

◁ Az első keresztények dühödt üldözőjének, a tárzusi *Saulus*nak – későbbi *Pál* apostolnak – látomásos-varázsos megtérését és lelkes *Paulus*sá gerjedését a 9. 1–22. és a 22. 3–21. legendarészletek mesélik el. Ide vonatkoztatva mondják arról, aki meggyőződését, elvét, hitét gyorsan és hevesen változtatta meg, hogy

Saulusból Paulus lett.

PÁL APOSTOLNAK A RÓMABELIEKHEZ ÍRT LEVELE

(57)

A *Zsoltárok Könyve* 56. 5. és 12. valamint 118. 6. verseiből: *Az Istenben bízom* (illetve: *Velem van az Úr*), *nem félek; ember mit árthatna nékem?* – hajtott ki az apostol igehirdető agitációjának lebírhatatlan érveként a kérdés: *Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?* (8. 31.) A közhasználat a *Káldi*-fordítás rövidített formájában nagyon is elvilágiasította a hajdan emelkedett zengésű szentenciát:

Ha isten velünk, ki ellenünk?

Fölényeskedő, sőt gyakran nyegle, felfuvalkodott magabiztatásként mondják – gondolják – ezt azok, akik személyük, cselekedeteik mögött főbb, legfőbb hatalmak támogatását tudják, érzik, sejtetik.

PÁL APOSTOLNAK A KORINTHUSBELIEKHEZ ÍRT I–II. LEVELE

(I. levél: 57 eleje, II. levél: 57 ősze)

Az I. 4. 13-ból vettük a szidalmazás, gyalázkodás e súlyos igéjét:

világ szemetje.

◁ Az I. levél 13. szakasza költői szépségű szavakkal dicséri a szeretetet Az I. versből két részlet vált szállóigeszerű szónoki fordulattá:

Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is,
szeretet pedig nincsen énbennem, olyanná lettem, mint
a zengő érc vagy pengő cimbalom.

◁ Az I. 13. 2. e töredékéből: *és ha egész hitem van is, úgyannyira, hogy hegyeket mozdíthatok ki helyökről* – csapódott ki a szilárd, reális meggyőződésre, de a vakhitre, rajongásra is célzó szállóige:

A hit hegyeket mozdít.

◁ E himnikus szakasz 13. záróversében foglaltatik az ábrándos emlékkönyv-bejegyzéssé, falvédő-felirattá koptatott sor:

Hit, remény, szeretet.

◁ A prófétálás, az oktatás, a hitterjesztés hibás módszereit, a nem közérthető agitációt jellemző szólamnak (I. 14. 9.) különösen a magva vált szállóigévé:

Csak **a levegőbe** *fogtok* **beszélni.**

◁ A II. levél 11. szakaszának 11., valamint 12. szakaszának 2–3. versében mindkét formában előfordul

az Isten tudja – tudja az Isten

kifejezés. Az apostoli levélben ~ és ~ mindenkor valamilyen állítást erősít meg. Az azonos szövegű szállóige viszont bizonytalanságot, aggályt érzékeltet.

PÁL APOSTOLNAK A THESSALONIKABELIEKHEZ ÍRT II. LEVELE

(52)

Számos ó- és újszövetségi előzmény után (*Mózes* I. 3. 19.: a verejtékkel megszerzendő kenyérről; *Máté* 10. 10.: a munkásról, aki méltó az ő táplálékára; *Pál* az *Efezusbeliekhez* 4. 28.: a munkálkodás kötelezettségéről; *Pál a Thessalonikabeliekhez* I. 4. 11.: a munka becsületéről) – a két *Testamentum* ellentmondásos szövegeiből itt emelkedik ki a II. 3. 10. egyértelmű parancsa: *ha valaki nem akar dolgozni, ne is egyék* – szállóige-sűrítésben:

Aki nem dolgozik, ne is egyék!

Az ~ azok közé a bibliai eredetű szállóigék közé tartozik, amelyek erős hangsúllyal kerültek be a marxizmus–leninizmus, a forradalmi szocializmus fegyvertárába. *Lenin Hogyan szervezzük meg a versenyt?* című írásában (1918) ez áll: ~ *– ez a szocializmus gyakorlati parancsa.* Ugyanezen év május 22-ről keltezett írásában: *Az éhínségről (Levél a petrográdi munkásokhoz)* így értelmezi szállóigénket: „~" *– ezt megérti minden dolgozó. Ezzel egyetért minden munkás, minden szegényparaszt, sőt minden középparaszt is, mindenki, aki életében valaha is szükséget látott, mindenki, aki valaha is saját keresetéből élt. Oroszország lakosságának kilenctized része egyetért ezzel az igazsággal. (Művei,* 27. köt. *Szikra,* 1952.)

PÁL APOSTOLNAK TITUSHOZ ÍRT LEVELE

(valószínűleg 65 őszén)

A krétai apostol-helyetteshez írt levél beköszöntőjében (1. 15.) foglaltatik a sokféleképpen forgatott mondás:

Minden tiszta a tisztáknak.

Első értelemben a jóhiszemű, becsületes emberekre vonatkozik, akik másról sem tételeznek fel gonoszságot, becstelenséget. De jellemezhetünk e fordulattal együgyű, gyámoltalan személyeket is, akik az élet bonyodalmait, nehézségeit, szennyét nem ismerik vagy nem óhajtják felismerni. Hangsúlya lehet méltányló, elismerő, s lehet sajnálkozó, gúnyolódó, sőt cinikus is. *Engels* például *Az igazi szocialisták* című szépirodalom-elemzésében (1847) a korabeli költők szenvelgéseit ecsetelve, éles iróniáját az apostoli szállóigével poentírozza: *Hallgassuk meg*

a maguk egész naiv eredetiségében e hízelgő vallomásait egy szűzi léleknek, amely előtt még egy s más homályban maradt e gonosz világban. Hallgassuk meg és ne feledjük, hogy a tisztának minden tiszta. (Művei, 4. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1959.)

JAKAB APOSTOLNAK KÖZÖNSÉGES LEVELE

(45–62 között)

Minden jó adomány és minden tökéletes ajándék felülről való (1. 17.) – e szavakkal az apostol természetesen mennyei adományokra céloz, de a szállóige:

Minden jó felülről vagyon,
Minden jó felülről jön

– elforgatta a jámbor értelmet. Vagy enyhe iróniával arra utal, hogy jót, javakat a földi felsőbbségtől várhatunk, vagy nyelveskedő gúnnyal arra, hogy kabát s ernyő nélkül zivatar szakad a nyakunkba, esetleg az emeletről a fejünkre esik valami.

◁ Hiábavaló annak az istentisztelete, hirdeti a veszedelmes beszédről szólván az apostoli tanítás, aki *nem zabolázza meg nyelvét* (1. 26.). Innen fakadnak ódon veretű, erővel teljes kifejezéseink:

nyelvét megzabolázni,
zabolázd meg nyelvedet!

◁ A következő vers (1. 27.) kezdőszavai: *tiszta és szeplő nélkül való* indították útjára a teljes ártatlanságot, hozzáférhetetlenséget, feddhetetlenséget megerősítő szárnyasszólást:

tiszta és szeplőtelen.

PÉTER APOSTOLNAK KÖZÖNSÉGES II. LEVELE

(64–67 között)

A mélységbe taszított, sötétség láncaira vert, *bűnbe esett angyalokról* (lásd 53. old.) szól az apostoli levél 2. szakaszának 4. verse; innen vettük az általában könnyűvérű nőcskékre átcsúsztatott értelmű szólásformát:

bukott angyal.

◁ Ezeknek az *égből esett angyaloknak* korábban *Ézsaiás* prófétánál (lásd 53. old.), utóbb *Judás* apostolnál (6.) és *János Jelenései*ben (12. 9.) megfogalmazódott képzete nyomán további szárnyas-kifejezések is formálódtak.

Az égből lepottyanni,
Lepottyant az égből

– mondjuk akkor, ha valaki kicsöppent valami jóból: állásból, vagyonból, hatalomból, ha meghiúsult dédelgetett terve, kedvező elképzelése, magán- vagy közéleti reménye.

◁ Újabb értelmi csavarintással váratlanul felbukkant személyre, meglepő ajándékra, jutalomra, előre nem kalkulált prémiumra használjuk ezt a kitételt:

égből pottyant.

JÁNOS APOSTOLNAK MENNYEI JELENÉSEKRŐL VALÓ KÖNYVE

(68–69)

A tudományos kutatás mai állása szerint az *Újszövetség*nek, a *Jézus*-legendáknak, kánoni sorrendben utolsó könyve, amelyet *János Jelenései* vagy *Apokalipszis* néven is említenek, megajándékozta napjainkat néhány látomásos kifejezésből realizálódott szállóigével.

Az 1. 8. bevezető passzusa:

Én vagyok **az Alfa és az Omega,** *kezdet és vég*

– a görög ábécé kezdő- és záróbetűjét minden kezdet és vég, első és utolsó lépés, indítás és befejezés szinonim-fogalmává tette.

A dolgok **alfája és omegája**

pedig már nemcsak a kezdő és végző mozzanatot, hanem az alapvetés és betetőzés közötti folyamatot is jelenti.

Lenin Kik azok a „népbarátok"? című munkájában (1894) azt írja, hogy csak *allelujáznak és humánus, kenetteljes frázisokat pufogtatnak – ez az ~ egész*

„tudományuknak", egész politikai „tevékenységüknek". (Művei, 1. köt. *Szikra,* 1951.) *A „Vehi"-ről* című cikkében pedig megállapítja (1909. december 13), hogy *az oktobrizmusnak, vagyis az ellenforradalmi burzsoázia programjának ~: az október 17-i kiáltvánnyal a forradalomnak be kellett volna fejeződnie.* (16. köt. *Szikra,* 1955.) Másutt, de ezúttal pozitív értelemben: *A munkások szövetsége a parasztsággal – a szovjethatalom ~. Stabilitásának „szükséges és elégséges" feltétele.* (32. köt. *Szikra,* 1953. *A terményadóról* című brosúra tervezete.)

◁ *Légy hiv mindhalálig, és néked adom az életnek koronáját* (2. 10.) – e jézusi ígéretből két szállóige is ágazott.

Légy hű mindhalálig

– az egyik, amellyel a publicisztika, az irodalom számos alkotásában találkozhatunk, de amely nálunk legnépszerűbb változatban *Móricz* Zsigmond regényének és színművének címéből (lásd 786. old.) így terjedt el:

Légy jó mindhalálig.

◁ A másik:

az élet koronája

– közhasználatban rég elszakadt a *Jelenések* vakbuzgó rajongásától, s ki-ki – vágyai szerint – vagyont, dicsőséget, hírnevet, szerelmi beteljesülést ért rajta.

◁ Az apokaliptikus látomás kifejezését rajongóan vagy gúnyosan modernizálja a különösen nők részéről férfiakkal szemben használatos kifejezés:

a férfi az élet koronája.

◁ A *Káldi*-fordítás elemei: *sem hideg nem vagy, sem meleg . . . langyos vagy, és . . . kezdelek téged kivetni a számból* (3. 15–16.) – a *Károli*-szövegnél közvetlenebbül kapcsolódnak a fontolgatást, óvatoskodást, túlzott tartózkodást kipellengérező, több fokozatú szállóigéhez:

Se hideg, se meleg,
hanem langyos,
azért kiokádom őt az én számból.

A ~ első felét manapság különösen döntések elől elzárkózó „középutas", opportunista személyek jellemzésére használjuk.

◁ Az 5. szakasz 1–6. versében szerepel a királyi székben elhelyezett titokzatos könyv, amely *le volt pecsételve hét pecséttel.* Nyilván ide vezet vissza az ősi csillagászat, időszámítás és mágia hetes számával képzett kifejezés:

hétpecsétes titok.

◁ Fehér lovon íjas-koronás lovas: a *Zsarnokság;* veres lovon hatalmas kardot viselő lovas: a *Háború;* fekete lovon mérleget tartó lovas: az *Éhínség;* s végül sárga lovon: a karddal, éhínséggel, vadállatokkal gyilkoló *Halál* – így jelenik meg a 6. szakasz 1–8. versében:

az Apokalipszis négy lovasa.

Az emberiséget sújtó tömegcsapások időszakában különösen gyakorta emlegetett szállóige ~. Újabb kori fennmaradására és terjedésére – figyelembe véve a *Jelenések Könyve* rendkívül bonyolult szimbolikáját és nyelvezetét – a prédikációknál, példázatoknál, s irodalmi applikációknál is élénkítőbb hatással volt Albrecht *Dürer* (1471–1528) 1498-ban megjelent első fametszet-sorozatának ~-át ábrázoló, megrázóan drámai erejű lapja. Ez a tömérdek másolatban, utánérző feldolgozásban – még ponyván is – közvetített műremek századokon át elég széles népi rétegek tudatában rögzítette a rombolás hitregei démonainak fantasztikus látványát.

Hellász és Róma

Vakító napfényt, tengerzúgást, fehér oszlopokat, s könnyű vagy méltóságos lejtéssel szökellő verssorokat idéz fel e két név. Azt, aki Hellász és Róma magyarba ojtott szállóigéit szemelgeti, leghívogatóbban a jambusok és hexameterek csalogatják, régi, beidegzett emlékek, amiktől nehéz szabadulni. Pedig szabadulni kell. A magyarországi több évszázados deákosság, amelynek utolsó hullámai még a mi nemzedékünket is elérték, sok klasszikus szállóigét örökített ránk görögül, még inkább latinul, ám ezeknek számbavétele túlesik feladatunk körén. Ne keresse hát senki a következő oldalakon a pindaroszi: *ariszton men hüdór*, a horatiusi: *integer vitae scelerisque purus* vagy: *si fractus illabatur orbis* textusait és az egyéb, csupán eredetiben megrögződött, magyar nyelven soha újjá nem született klasszikus szállóigéket. Görög vagy latin szavakat csak olyan szállóigékben talál, amelyek tulajdonvagy helynevekből magyar fogalmakká gyökeresedtek, vagy eredeti formájukból kivetkőzve magyar nyelvi köntöst öltöttek. A határesetek megállapítása, a válogatás, a döntés sok önmegtartóztatással járt. Olykor nehéz volt ellenállni néhány görög és latin szárnyasszó magyar fül számára is otthonos csengésének, olykor némi nosztalgiával kellett megállapítanunk: a szállóige kihullott az időből, napjainkban már szinte hasznavehetetlen, könyvünkben felesleges töltelék lenne – puszta adat, kiszikkadt relikvia.

A görög-római antikvitásban fogamzott magyar szállóigék útjának csak egy-egy jellegzetes állomását villantjuk elő, felkísérésük a régmúltból máig munkánk arányait felborító, az olvasókat oktalanul túlterhelő mikrofilologizálás lett volna. Talán elég, ha e helyütt sommásan megemlítjük, hogy a Hellász és Róma költőitől, íróitól származó hazai szállóigék számára főképpen a XVIII. század végétől kezdve nyíltak meg a magyar fülek, amikor a deákos költői iskola tagjai: *Baróti Szabó* Dávid, *Révai* Miklós és *Rájnis* József, majd az utánuk járók legkiválóbbjai: *Virág* Benedek, *Dugonics* András, *Faludi* Ferenc, elsőrenden pedig *Berzsenyi* Dániel, s nem utolsósorban

Gyöngyösi István, a klasszikus versmértékkel együtt a görög–római históriát, mitológiát – embereszményeket és istenfogalmakat is – áttelepítették a magyar nyelvi kultúrába, a hazai gondolat- és érzésvilágba. A deákos-barokkos költők ásták az első csatornákat, amelyeken át a görög–római jelesmondások, példaszavak a magyar talajba áramlottak. *Homérosz*, a nagy tragikus-hármas, és *Arisztophanész*, *Vergilius*, *Horatius*, *Ovidius*, általában Hellász–Róma irodalmának hazai tolmácsolói közel két évszázada jeles munkával, sokszor remekművekkel sűrítik, tágítják az antik és a magyar nyelvi formulák cirkulációs rendszerét.

A görög–római eredetű szállóigék fejezetében szükségesnek tartottuk, hogy egyes fordulatok, fogalmak családfáját rögzítsük. Erre az a tapasztalat vezetett, hogy Hellász és Róma ókori történetének, mítoszainak, irodalmának hiányos ismerete gyakorta csonkítja, ferdíti, kiforgatja a gyökértelenül szállongó szentenciák értelmét. Úgy véljük, hogy különösen a mitológiai nevekből általánosult szárnyasszavak helyes használatát az eredetükre visszamutató krónikás, anekdotikus ismertetések sikeresen segíthetik.

A szállóige és a közmondás összefonódásának egyik jellemző dokumentuma, hogy számos, közmondásnak tartott és számba vett népi bölcsesség tulajdonképpen szállóige – klasszikus irodalmi alkotások szárnyra kelt töredéke. Gyűjteményünkbe ezek közül azokat vettük fel, amelyeknek eredete vitathatatlanul visszavezethető valamely név szerint ismert szerző művéig.

Minthogy a hitelesség kedvéért görög betűvel is megadott szállóigeszövegeket nyilván sokan nem tudják olvasni, ezeket, a többi görög névhez, idézethez hasonlóan, átírásban is közöljük. S itt szót kell ejtenünk az átírásnak könyvünkben alkalmazott módszeréről. Ez a módszer nem lehetett következetes, mint ahogy a görög–latin irodalom, tudomány, ismeretterjesztés közelmúltban megjelent műveinek transzliterált szövegében sem találtunk következetesen kiképzett egységet. Könyvünk Hellász és Róma című fejezetének görög neveit, sortöredékeit, verseit részben eredeti görög forrásokból, részben római szerzők latin szövegébe iktatott adaptációkból idézzük, esetenként a kései konyhalatinság deákos variánsaiban, sőt – szükség szerint – közkeletű mai, magyaros formában is. A transzliterálás változataira tehát rászorít bennünket az előfordulás helye, az alkalmazás jellege, s ezeket a koordináló mozzanatokat rendszeresen be is szőttük a szállóigeelemzésekbe. Az ismétlődő, részletes magyarázatokat azonban mellőztük, ahol már a görög és lati nyelvet nem ismerő olvasó is megfigyelhette, hogy a görög szavak *osz* végződésének a latinban az *us*, az *ai* és *oi* szóvégeknek az *ae* és *oe*, az *ü* betűnek az *y*, a *k*-nak a *c* felel meg. A latin betűkkel átírt görög szavak ékezésénél pedig arra törekedtünk, hogy valamennyire átírásban is érzékeltessük az olvasóval a görög szövegek zenéjét és ritmusát.

Ahol a szállóigévé tömörült vagy függetlenedett részletek valamely jeles műfordításunkkal egyeztek – a pontos egyezés a több százados és több-

szörös áttételek következtében ritka –, ott műfordítóink megfelelő művéből adtunk sorokat, a műfordításokat szólaltattuk meg akkor is, ha a szállóige kristályosodás, lepárlódás folyamatában jött létre, de az alapszöveg bemutatása mégis szükségesnek látszott. A fordítóművészek nevét a közölt soroknál tüntettük fel, kivétel – s erre itt kell utalnunk – egyfelől a homéroszi anyag, amelynek minden versidézetét *Devecseri* Gábor fordításából, másfelől a hésziodoszi *Erga kai hémerai*, amelynek valamennyi verses citátumát *Trencsényi-Waldapfel* Imre tolmácsolásából kölcsönöztük.

Hellász

HOMÉROSZ

(i. e. VIII. század körül)

– nevéhez az ókori görög költészet remekei: az *Iliász*, az *Odüsszeia*, az ezeknél jóval későbbi *Homéroszi Himnuszok*, *Epigrammák*, s végül a *Békaegérharc* című paródia fűződnek – ám ő maga korban, térben, testi valóságban alig-alig meghatározható, csak regékből s következtetésekből rekonstruálható személy. A homéroszi művekből örökölt kifejezések értelme viszont nagyon is reális, a hexameterekből kilépő s fogalommá váló égi-földi lények körvonala és jelentése konkrét, eleven.

*Cicerón*ra utalva: *[pro domo sua] hazabeszélünk* (lásd 165. old.), amikor a homéroszi költészetből először azt emeljük ki, hogy a görög költészet atyamestere az *Iliász*ban negyvenhatszor, az *Odüsszeiá*ban ötvennyolcszor használja az

[’Επεα πτερόεντα]

[Epea pteroenta]

Szárnyaló szavak

közhasználatú alakban:

szárnyas szavak

– kifejezést. A szállóige szállóigéjévé Georg *Büchmann* iktatta be a ~ formulát 1864-ben. Nem teljesen szállóigei, néha csak hasonló értelmezéssel Európa-szerte elterjedt, egyformán éltek vele francia, svéd, dán, holland

nyelven; angolul Thomas *Carlyle* Walter *Scott*ról írt esszéjében leljük meg *[winged words]* formában (1838), amivel *idézhető bölcsmondások*at jelez. A korábbi magyar szállóigetárakban nem találtam a ~ meghatározást, viszont rábukkantam egy százesztendős – tehát *Tóth* Béla *Szájrul szájra* című alapvető szállóige-gyűjteményének első kiadását húsz évvel megelőző – forrásra, amelyben többször is felbuggyan a ~ kifejezés. *Reviczky* Gyula *Az idézetekről* szóló, a citálás sűrűségét erősen – és igaztalanul – elmarasztaló cikkében *(Új Idők,* 1875. január 9) a német „*Geflügelte Worte*" elnevezést említve, nemcsak rögzíti magyar megfelelőjét, a ~-at, hanem a jelenséget egész sor példával is illusztrálja. Egyéb lelet híján ez idő szerint *Reviczky* Gyula tekinthető a ~ fogalom hazai elterjesztőjének.

◁ Az *Íliász* I. énekének 247. (*Odüsszeia,* I. 284.) sorában jelenik meg Pülosz királya, a legöregebb és legbölcsebb görög:

Nesztór

– akinek neve a későbbi századokban átszállt testületek, csoportok legidősebb, legtapasztaltabb tagjára: ~-ára.

◁ Amikor az *Íliász* I. 249. szerint *Pülosz zengőszavú szónoka, Nesztór* megszólalt:

[τοῦ καί ἀπό γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή]

[tú kai apo glósszész melitosz glükión reen audé.]

nyelvéről a beszéd, mint színméz, édesen ömlött.

Ebből a sorból pergett ki kifejezésünk:

mézédes beszéd

– s nyilván rosszalló értelmű változata is:

mézesmázos beszéd.

◁ Az *Íliász* I. 599. (*Odüsszeia,* VIII. 326. és XX. 346.) sorában a *boldog istenek* féktelen jókedvére vonatkozó:

[Ἄσβεστος γέλως]

[Aszbesztosz gelósz]

Ki nem oltódó (vagy *nem lohadó) nevetés*

– kifejezésből – állítólag XVIII. századi francia közvetítéssel: *[rire homérique]* – keletkezett a harsány vidámság szóképe:

a homéri kacaj.

◁ A IV. 350. (*Odüsszeia*, I. 64.) emlékezetes fordulatából:

[Τέκνον ἐμόν, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων;]

[Teknon emon, poion sze eposz phügen herkosz odontón]

Átreidész, míly szó szökkent ki fogad keritésén?

– régebbi fordítások nyomán ez a szólásforma csapódott ki:

Mily szavak hagyták el fogaid rekeszét?

A mai fül számára bizarrul hangzó kérdést illetlen, durva, trágár beszéd, ostoba nyers, kellemetlen megnyilatkozások kivédésére, általában tréfás korholással idézzük. Valaki alkalmatlan pillanatban nagyot káromkodik, vaskosan elszólja magát – a kínos helyzetet sokszor a klasszikus citátum menti meg: ~.

◁ Az V. 785–786. sorpárja:

hősszivü Sztentór . . ., kinek akkora hangja
szállt érc-torkából, mint ötven más daliának

– az acélos, dörgő:

sztentori hang

vagy régebben divatozott deákos magyarsággal:

stentori hang

– kifejezését örökítette az utókorra.

◁ A VIII. 456. *[athanatón hedosz] halhatatlanok hajléka (Odüsszeia,* VI. 42–43. *[theón hedosz], istenek otthona)* megjelöléssel említi ismereteink szerint először az

Olümposz – latinosan: **Olympus**

– ormát, ezt a Thesszália és Makedónia határán emelkedő hegycsúcsot, amely későbbi szerzőknél is *(Szophoklész, Arisztophanész,* majd *Vergilius)* az istenek hagyományos lakhelye.

◁ Az Olümposz fogalma, főleg jelzős összetételekben, a magasrendű, a felülmúlhatatlan, az emberfeletti kifejezője:

olümposzi nyugalom,

olümposzi gyönyörűség,

olümposzi fenség.

A képzettársítás megindítója nyilván az *Odüsszeiá*nak a fent idézett szavakkal kezdődő részlete (VI. 43–46.), amely *az istenek el nem enyésző székhelyét* így festi le:

Soha szél nem rázza, nem ázik
záporban, sose hull rá hó, de a szép levegőég
felhőtlen, s futkároz rajta a tiszta verőfény:
ott mulatoznak a boldog olümposzi istenek egyre.

◁ Bizonyára kevesen s ritkán tévesztik össze, mégis jegyezzük meg e helyütt is, hogy az

olimpiai játékok – olimpiai versenyek,
olimpiád vagy **olimpiász**

– röpszavak nem *olümposzi* származékok.

Ősi monda szerint a *Zeusz* atyaisten tiszteletére rendezett mitikus ünnepségeket i. e. 776-ban felújították, majd közel egy évezreden át négyévenként a Peloponnészosz-félsziget egyik helységében: Olümpiában rendezték meg. Az olümpiai ünnepeken idővel az egész akkor ismert világ részt vett. Hosszú időn át az olümpiai játékok tartama alatt görög földön minden háborúskodás tilos volt. Az összefogás, a béke szelleme rég kipusztult már az ókori olümpiádokból, amikor 393-ban *Theodósziosz* császár az ünnepségeket végleg megszüntette. A modern ~ máig tartó sorozata Pierre *de Coubèrtin* sportember (1863–1937) kezdeményezésére 1896-ban indult el Athénban.

◁ A X. 174. sor töredékéből ered ingatag, bizonytalanul kiegyensúlyozott dolgokat, helyzeteket jelző szóhasználatunk:

[*ἐπὶ ξυροῦ ἵσταται ἀκμῆς*]

[epi kszüru hisztatai akmész]

a kés élén áll vagy **késélen áll.**

Vagy még gyakrabban:

borotvaélen áll (illetve) **táncol.**

◁ A XXIV. 28–30. soraiban találjuk az első utalást *Parisz* trójai királyfi balvégzetű döntésére, amelyről később az *ab óvó* szárnyasszónál (lásd 188. old.) részletesen beszélünk.

Említsük meg azonban, hogy *Parisz* királyfi históriájának előtörténetét néhány későbbi szerző jegyezte fel. *Proklosz Diadokhosz*, újplatonikus bölcselő (410–485): *[Krésztomathia grammatiké] Irodalmi gyűjtemény; Lukianosz*, görög filozófus (II. század): *[Dialogoi theón] Az istenek beszélgetései;* Marcus Junianus *Justinus*, latin író (II–III. század): *Historiae Philippicae* című világtörténeti kompilációja – ezek azok a források, amelyekből a világirodalomba, a képzőművészetbe, a külföldi és a hazai anekdotatárakba a *Parisz*-mondakör elemei beszivárogtak.

A *Homérosz*nál is régebbi mondamagvak ezekből a melegágyakból keltek ki, s hajtottak elpusztíthatatlan sarjakat. Ilyen például az ellentéteket keltő, viszályokat kirobbantó, embereket egymásnak ugrasztó, tervszerű bajkeverés princípiumának jelképe, az

Erisz almája

– a hírhedett aranyalma, amelyet *Erisz*, a viszály istennője *(Justinus* szerint: *[malum discordiae] a viszály rossz szelleme)* gurított a legszebb címéért versengő három olümposzi főistennő közé.

◁ És ilyen az asszonyi szépség, csáb, kellem, ma azt mondanók: szekszepil vagy szex versenyét eldöntő

Parisz ítélete

– amit ma a trójai királyfi és a francia főváros nevét összekeverve „népszerűen" így mondunk:

Párizs ítélete.

◁ A sokfelé bolygó, leleményes *Odüsszeusz* hányattatásainak, kalandjainak homéroszi eposza, az

Odüsszeia

– már a címével is szállóige lett. Hányt-vetett személy vagy tárgy bolyongásait, ide-odaűzetését gyakorta nevezzük ~-nak, vagy mondjuk deákmagyarosan így:

odysszea.

A kifejezés használatának frisseségét néhány példa tanúsítja. Koncentrációs táborokból szabadult foglyoknak valóságos ~-n kellett végigmenniük, míg hazakerültek. Ameddig valaki egy bonyolult hivatalos ügyet elintéz, keserves ~-t csinál végig. A vidékről való munkábajárás mindennapos ~.

◁ Az *Odüsszeia* II. 93–109. verseiben ismerkedünk meg a bolyongó *Odüsszeusz* feleségének, *Pénelopé*nek cselével. A hűséges hitves azzal utasítja el a kezét sürgető kérőket, hogy ne siettessék nászát, amíg apósának, *Laertész*nek szemfedőül szánt vászna szövését be nem fejezi. Ám *Pénelopé* a nappal szőtt vásznat éjjel felbontja, s így a lepel soha nem készül el. Ezért mondjuk a folyvást újra kezdett, soha be nem fejezett munkára, hogy olyan, mint a

Pénelopé vászna.

◁ A II. 224. sorban indul *Odüsszeusz* öreg barátjának, gazdátlanul maradt háza hű gondozójának, vagyonfelügyelőjének szerepe. A fiatalabbat segítő, támogató idősebb barát, tanácsadó neve:

Mentór, régebben: **Mentor**

– fogalom lett. Szorgalmas diáknak tudós professzor, serény ipari tanulónak próbált szakmunkás, ifjú sportolónak tapasztalt edző a ~-a.

A név és fogalom elterjedésének gyorsaságát nálunk nagyban fokozta *Fénelon de La Mothe* (1651–1715) francia író államregényének: *[Les Aventures de Télémaques] Télemakhosz kalandjai*nak (1699) korai magyar fordítása. A *Telemákus bújdosásának történetei (Haller* L., 1755.), amely a XVIII. század végéig több magyar kiadásban jelent meg, az *Odüsszeia* IV. énekét folytatva, *Odüsszeusz* fiának, *Télemakhosz*nak a kalandozásait meséli el, s a hajdan sokat olvasott, ponyvára is elkerült műnek fontos alakja: ~.

◁ Az *Odüsszeia* IV. 417–418. és 456–458. soraiban ismerkedünk meg a jóstehetségű, vén tengeristen:

Próteusz

– különleges képességeivel.

Az öreg tengeristen minden alakot fel tud venni. Mikor tőrbe akarják ejteni, csúszómászóvá, vízzé, lobogótüzű lánggá, sűrűsörényes oroszlánná, sárkánnyá, párduccá, folyóvízzé, magaskoronájú fává változik, s ennek alapján nevezzük – éppen nem dicséretképpen – azokat az embereket, akik magatartásukat, jellegüket, véleményüket sűrűn és gyorsan változtatják, ~-i jellemeknek.

◁ A IV. 563. sorból emelkedett ki az

[*Ἠλύσιον πεδίον*]

[Élüszion pedion]

Élüszioni, latinosan: **Elíziumi mezők**

– kifejezés, az üdvözült lelkek föld szélén levő honának megjelölése:

> *. . . hol a legkönnyebb lét várja a földilakókat:*
> *hó nem esik, viharok sose dúlnak, nincs soha zápor,*
> *éleshangú Zephír szele fú csak folyton e tájon,*
> *Ókeanosztól jő, hogy az embereket felüdítse.*

Szállóige-használatban az ~ általában valamiféle magasztos megdicsőülés, boldog üdvözülés képzeteit idézik fel. Ennek az eufórikus költői beleérzésnek a legbensőségesebb sugalmazója alighanem a *Beethoven IX. szimfónia*jában felhangzó *Örömóda, Schiller [An die Freude] Az örömhöz* című költeménye, amely e sorokkal kezdődik: *[Freude, schöner Götterfunken | Tochter aus Elisium . . .] Öröm, te szép égi szikra | Elízium lánya, te . . .*

◁ A *IX. szimfónia Örömód*ájának nálunk is erősen ható szuggesztivitása ellenére, szállóigénk értelme tágul és szűkül, s végül kialakul a köznapi szólásforma:

az elíziumi mezőkre költözött

– ami már nem jelent többet, mint az észak-amerikai indiánok mitológiájából wild-west-regényeken át hozzánk áramlott, s nem annyira ünnepélyesen, mint fanyar humorral emlegetett rokonfordulat:

az örök vadászmezőkre távozott

– vagyis: meghalt.

◁ Az V. 93. az istenek eledeléről számol be:

[ἀμβροσίης πλήσασα, κέρασσε δέ νέκταρ ἐρυθρόν]

[Ambrosziész plészasza, kerassze de nektar erüthron]

ambrosziát tálalt, vegyitette a vérszinü nektárt;

ambroszia, deákosan: **ambrózia és nektár**

– a halhatatlanok eledele-itala, földi röpszó-értelemben: felülmúlhatatlanul finom csemege, kitűnő ital.

A két isteni eledel közül költői és köznapi használatban a *nektár* a gyakoribb. Különösen borokat tüntetünk ki vele. Régi évjáratú tokaji aszúnak minden cseppje ~ ; *Kölcsey* is azt írja a *Hymnus*ban: *Tokaj szőlővesszein* /~*-t csepegtettél.* Ám emelkedett hangú idézetek mellett gunyoros formában is emlegetjük a halhatatlanok táplálékát. Túlfinomult, légies dámáról, általában kényeskedő, szenvelgő, kákabélű emberről mondják: csak ambróziával és nektárral él.

◁ A X. 210. hexameterénél kezdődik *Odüsszeusz* kalandja a széphajú, bűbájos,

csábító Kirké, latinosan: **Circe**

– istennővel.

A gyönyörű boszorkány-istenasszony, aki *Odüsszeusz* társait disznóvá varázsolta, *Odüsszeusz*t pedig, miután *Hermész* ellenmérge ártó bűvszereitől mentessé tette, ágyába csalogatta, s vele *szerelembevegyülve* teljes egy évig magánál tartotta – valóban méltó rá, hogy jelzős vagy jelzőtlen neve: ~ a modern férfibolondító démonokra átöröklődjék. Tegyük azonban hozzá, hogy manapság korántsem kell bonyolult és mutatványos ördöngösséggel kiérdemelni a homéroszi baljós isten-szajha kétes dicsőségű címét. Elég a hoppon maradt vetélytársnő dühe, elég méltatlankodó szülők-rokonok indulata, s a szerencsésebb riválisból, a reményteljes, ifjú sarj fejét elcsavaró széplányból egyszeriben ~ lesz.

◁ A XI. ének, *Odüsszeusz* alvilági látogatása, két szárnyasszóvá alakult nevet röppentett fel. Az 582–592. sorokban *Homérosz* a mitikus bűneiért: ambroszia- és nektárlopásért, gyermeke feldarabolásáért s az istenek lakomáján való feltálalásáért lakoló *Tantalosz* őskirály kínjait festi le:

egy tónak közepén: állát csapdosta a hullám,
úgy állt, szomjuhozott, a vizet sose tudta elérni:

mert valahányszor csak lehajolt az öreg, hogy igyék már,
annyiszor elhúzódott tőle a víz . . .
Közbe fölötte magas fák lengették a gyümölcsük,
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —
és az öreg valahányszor fölnyúlt, hogy leszakítson
egyet, a szél a sötét felhők fele csapta az ágat.

Olthatatlan szomjúság, csillapíthatatlan éhség, betölthetetlen vágy, kielégíthetetlen sóvárgás – ezek *Tantalosz* gyötrelmeire utalva:

a tantaloszi – tantaluszi kínok.

◁ Az 593–600. sorok egy másik mitológiai bűnös, *Szíszüphosz* bűnhődését ábrázolják. Ennek az agyafúrt, kegyetlen, gonosz mondai királynak az alvilágban óriási sziklát kell újra meg újra egy hegytetőre felhengerítenie, ám amint a csúcsra ér, a szikla, őt is alásodorva, ismét visszagördül. *Szíszüphosz* rettentő, örök büntetéséből formálódott ki a hiábavaló erőlködés és a vakmerő, de eredménytelen nagyotakarás jelképe – első ókori fogalmazásban *Propertius Elégiái* (lásd 198. old.) III. 17. 7. szerint:

[Sisyphios labores]

sziszüphoszi – sziszifuszi munka.

◁ A XII. 39. sorával kezdődik az ókori hajósmesék egyik mitikus motívuma, rege a bűvös énekű *Szírének*ről, akik dalukkal az arra vitorlázó hajóst szigetük partjaihoz csalogatják, s mikor az feleségét-gyermekét feledve közelükbe ér – kegyetlenül elpusztítják. *Odüsszeusz* társai fülét viasszal tömi be, magát erős kötelekkel az árbochoz béklyóztatja – így sikerül a *Szírének* szigete mellett elhajózniuk. Az *Odüsszeiá*ból megismert *Szírének* baljós zengzetét idézzük a csábító beszéd, a kockázatos megkörnyékezés, a megejtő rábeszélés kissé gúnyos gyűjtőfogalmában:

szirénhangok.

A modern ~ többnyire társadalmi, gazdasági, politikai célzattal szólalnak meg, ám maguk az újkori

szirének vagy **csábító szirének**

– mindig vonzó, férfiakra veszedelmes nőszemélyt, legénybolondítót jelentenek – ma már inkább tréfásan, de a század fordulóján s kezdetén még regényes-komoly hangsúllyal.

A szirének képét és nevét irodalmunk régi emlékei között a költő *Zrínyi* Miklós *Szigeti veszedelem* című hősköltemények első, 1651. évi kiadása őrzi, amelynek címlapján halfarkú szirének között egy páncélos-sisakos lovag vitorlázik a tengeren, s vitorláján ez a szöveg: *Adriai Tengernek Syrenaja Groff Zrini Miklós.* Az ellenállhatatlan zengzetekre utaló ódon címalkalmazás mellett említsük meg *Babits* Mihály század eleji lírai novelláját – *Odysseus és a szirének* –, amely a szárnyasszóvá röppent szirénfogalmaknak újszerű, lélekelemző tartalmat ad.

◁ A tengeri rémregék a XII. 85–107. és 234–259. sorokban folytatódnak. Itt ismerkedünk meg a tizenkétlábú, hatfejű, háromsor-fogas, üvöltő szörnynyel: *Szkülla*val, s a tenger habjait naponta háromszor magába szívó, rettenetes *Kharübdis*szel. A két hajót pusztító, hajóst faló rém közt hat társának elvesztése árán *Odüsszeusz*nak sikerül a szűk tengerszoroson átjutnia, s innen származik a többfelől fenyegető veszedelem megpróbáltatásait jelképező szárnyasszó:

Szkülla és Kharübdisz között

vagy ahogy *Berzsenyi*-formában, deákosan megszoktuk:

Scylla és Charybdis között.

◁ Az *Apollón*hoz intézett *Homéroszi Himnusz* 282. sora említi a Phokiszban emelkedő

Parnasszosz – Parnasszus

– havas hegycsúcsát, amelynek aljában *Phoibosz Apollón*, a látnok-isten, a költészet, a zene és az ének istene, jósszentélyt alapított. A mitológia szerint az *Apollón*nak, *Dionüszosz*nak és a múzsáknak szentelt hegycsoport – egyik meredek szakadékában a nagy hírű Delphoi jóshellyel – a későbbi szóhasználatban a költők, a költészet ormává, eszményi színterévé módosult, azért mondjuk a beérkezett poétáról, hogy

feljutott a Parnasszusra.

◁ A *Homéros*znak tulajdonított, de minden valószínűsége szerint az i. e. VI. században keletkezett költői paródia, a

[βατραχομυομαχία]

[Batrakhomüomakhia]

Békaegérharc

– címével adott szállóige-jelképet csiribiri emberek incifinci viszályainak handabandázó előadásához.

Az adóniszi verssor szerint lejtő cím *Csokonai Vitéz* Mihálytól származik, aki 1800 körül időszerű szatirikus elemekkel átszőve aktuális travesztiát írt a ~-ból. A szárnyasszóvá lett *Csokonai*-vers címét utóbb a modern ~-fordítások *(Devecseri* Gábor, *Magyar Helikon*, Budapest, 1960) is átvették.

HÉSZIODOSZ

(i. e. VII. század)

– *[Erga kai hémerai] Munkák és napok* című tanítókölteményéből számos szállóige szárnyalt át napjainkba.

A 70. sornál kezdődik a balszerencsét hozó, balsorsot, csapásokat, bajokat, kórságokat árasztó démon megteremtésének története, akit *Zeusz* a tüzet rabló *Prométheusz* tettének megtorlására készíttet az isteni kováccsal: *Héphaisztos*szal. Az addig nyomorúság, betegség s az aggság nyűge nélkül élő emberek közé egy minden bajt magában foglaló, rettenetes edénnyel leküldte az új teremtményt: *Pandorát [Pandoré]* (94–95. sor):

[ἀλλὰ γυνὴ χείρεσσι πίθου μέγα πωμ' ἀφελοῦσα
ἐσκέδας', ἀνθρώποισι δ' ἐμήσατο κήδεα λυγρά.]

[Allá güné kheiresszi pithu mega póm' aphelúsza
eszkedasz' anthrópoiszi d'emészato kédea lügra.]

Mert ez a nő, hogy a hombárnak fedelét felemelte,
mind szétszórta, az embernek sok gondot okozva.

Minden rossz és baj kirepült az edényből – csak a reménység rekedt benne –, s a mondából az emberi szerencsétlenség rajait kibocsátó fogalom repült ki:

[Pyxis Pandorae]

Pandora szelencéje.

A *hombár*tól a *szelencé*ig *[pithosz – pyxis]* évezredes az út. A *pithosz* eredetileg agyagedény, nagyméretű korsó vagy hordó, illetve hombár. A *Pyxis Pandorae* első nyoma Lilius Gregorius *Gyraldus: [De deis gentium varia et multiplex*

historia] Az istenek nemzetségeinek változatos és sokféle története (Bázel, 1548). Ennek 571. oldaláról árad szét a világirodalomba és a köznyelvbe. Nálunk a ~ szállóigéjét különösen a század elejétől kezdve kapták fel, a Frank *Wedekind* német író *[Büchse der Pandora] Pandora szelencéje* című drámája körül hazánkban is felcsapott viharos művészeti viták nyomán (1904). A *Wedekind* szerint átértelmezett ~ a szexualitás, elsősorban a céltalanul perzselő romboló női szenvedély szimbóluma, s ha ez a pánerotikus színezet le is kopott azóta szállóigénkről, értelmének, használatának bizonyos mértékű beszűkülése az általános emberitől a szorosabb kapcsolatok, kisebb közösségek irányába – napjainkban is észlelhető. ~ nyílik ki, ha egy válóperben a gyűlölködő házastársak a bajok özönét zúdítják egymásra, vagy ha pozícióért való marakodásban a szemben álló felek rágalommal, piszkolódással, kártevéssel igyekeznek egymást kibelezni.

Guizot hanyatlása és közelgő bukása című cikkében *(The Northern Star,* 1847) *Guizot* francia miniszterelnök felháborító üzelmekkel, megvesztegésekkel, üzérkedésekkel beszennyezett kormányának düledezésével, illetve a korrupt *Girardin* képviselő pálfordulásával kapcsolatban használja *Engels* a klasszikus szállóigét. *Most, amikor látta a kormány teljes bomlását és meggyöngülését* – írja –, *most de Girardin úr úgy vélte: végre elérkezett a pillanat, hogy elővegye a botrányokkal telt Pandora-szelencéjét és véghez vigye a megingott kormány megbuktatását . . . (Művei,* 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1959.)

◁ A *Munkák és napok* 109–123. verssorai idézik fel az emberiségnek azt a legősibb, regés korszakát, amikor:

> *[ὥς τε θεοὶ δ' ἔζωον ἀκηδέα θυμόν ἔχοντες,*
> *νόσφιν ἄτερ τε πόνων καί οἰζύος οὐδέ τι δειλόν*
> *γῆρας ἐπῆν, αἰεί δέ πόδας καὶ χεῖρας ὁμοῖοι*
> *τέρποντ' ἐν θαλίησι κακῶν ἔκτοσθεν ἁπάντων.]*
>
> *[hósz te theoi d'edzóon akédea thümon ekhontesz*
> *noszphin ater te ponón kai oidzüosz; úde ti deilon*
> *gérasz epén, aiei de podasz kai kheirasz homoioi*
> *terpont' en thaliészi kakón ektoszthen hapantón . . .]*
>
> *. . . könnyű szívvel, akárcsak az istenek, élt a halandó,*
> *távol a bajtól, távol a jajtól, még az öregség*
> *sem járt köztük, mindvégig duzzadt az erőtől*
> *karjuk s lábuk, a kórság még nem törte meg őket.*

Az ősközösségi, osztály nélküli társadalom eszményített felidézése – midőn *a föld meghozta magától bő termését, és dolgozni merő gyönyörűség volt* – az úgynevezett

– hosszú históriai-irodalmi szakaszon át az emberi boldogság múltba visszavetített vágyálma volt. Bizonyos tekintetben a kommunista, osztály nélküli társadalom jövőben kivívandó, reális ~-ának fonákja, s nemegyszer az ennek megvalósítására irányuló törekvések fékezője is. Szállóige-nevét *Ovidius: [Amores] Szerelmek* III. 8. és főleg *[Metamorphoses] Átváltozások* I. 89–112. soraiból származtathatjuk. Ez utóbbi indító mondata:

[Aurea prima sata est aetas]

Elsőnek az **aranykor** *vettetett el.*

Historiográfusok, költők bizonyos korszakokat, az uralkodók rendszerint a maguk korát nevezték el ~-nak. *Hadrianus* császár (uralk. 117–138) egyik aranyérmén ez a felírás olvasható; *[Saeculum aureum] Arany évszázad. Cassius Dio Cocceianus* (163–235 után) *Római történet*ében *[Rhómaiké historia]* (LXX. 15.) arról tudósít, hogy a kegyetlen *Commodus* császár (uralk. 180–192) uralkodása éveit ~-nak neveztette. Nemesebb s költőibb a mi *Berzsenyi*nk szárnyasszóhasználata: *Az ifjúság* című költeményében a *szelíd tündér Fiatalság* úgy nevet vissza rá, *mint az ~-nak boldog századja.* Fűzzük ide végül *de Lezay-Marnésia* (1735–1800): *[Épitre à mon curé] Levelek a papomhoz* (Párizs, 1800.) című művének megszívlelendő bölcsmondását, amely szerint *[L'âge d'or était l'âge ou l'or ne régnait pas] Az ~ az a kor volt, amelyben az arany nem uralkodott.*

◁ A 289–290. sorokból az antikvitásban gyakran visszatérő gondolat szűrődött szállóigévé:

[Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν
Ἀθάνατοι, μακρός δέ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ' αὐτήν.]

[Tész d'aretész hidróta theoi proparoithen ethékan
athanatoi makrosz de kai orthiosz oimosz ep' autén . . .]

Ámde örökké élő isteneink az erényhez
izzadság árán visznek, hosszú meredélyen . . .

ebből a közkeletű szárnyasszó:

Az erény meredek útja.

~ tükörképét megtaláljuk *Horatius* egyik *Ódá*jában is (III. 24.): *[via arduae virtutis].*

◁ A tanköltemény 311. sora elterjedt szállóige forrása:

[Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος]

[Ergon d'úden oneidosz, aergié de t'oneidosz.]

A munka nem szégyen, *a tétlenség szégyenletes.*

◁ A hésziodoszi szárnyasszó: *a munka nem szégyen*, és *a szegénység nem szégyen* közmondás századunk elején a szocialista munkásmozgalomban így ötvöződött össze:

A foltos ruha nem szégyen!

A rongyos ruha szégyen!

Szakasits Árpád (1888–1965) hívta fel a figyelmemet erre az érdekes származékra és arra, hogy a módosult szállóige különösen az ifjúmunkások nevelésével kapcsolatban honosodott meg.

◁ *Hésziodosz* a világ keletkezéséről és az *Istenek születéséről* szóló másik nagy költeményének *[Theogonia]* kezdetén (1–8.) a Boiótiában fekvő, erdőkoszorúzta

Helikón

– hegy *Múzsáit* idézi. A fenséges ormon csodálatos zenére járják körtáncukat a dalra tanító, isteni leányok – a *Múzsák*nak szentelt, *Múzsák*-kedvelte helyre feljutni minden ihletett költő leghőbb vágya. A ~ így lesz a poéták képletes otthona, utóbb írói-művészi csoportosulások címe és neve.

A szárnyasszó hazai útjának néhány állomása: 1817-ben *Berzsenyi* köszöntőjével nyílnak meg a *Keszthelyi Helikoni Ünnepek*, amelyeket *Festetics* György kezdeményez és rendez a magyar literatúra fellendítésére, s amelyeknek felújítását a két világháború közt is megkísérelték. Az erdélyi magyar irodalom pártolására alakult 1926-ban Marosvécsen az *Erdélyi Helikon*, 1928–1944 között azonos nevű szépirodalmi folyóirat jelent meg; *Magyar Helikon* a neve az 1957-ben alakult, magas irodalmi és könyvművészeti mércével dolgozó kiadóvállalatunknak. Bizarr ellentétként tegyük hozzá mindehhez, hogy szinte a *Múzsák* hegyén zengő muzsika paródiájaként a nagy fúvószenekarok hatalmas, körbehajtott, a játszó vállán átvetve hordott mélyhangú rézfúvóhangszere, a kontrabasszus-trombita hivatalos neve is: ~.

◁ A *Múzsák* tánc után az ugyancsak csodás módon keletkezett Hippokréné patak habjaiban fürdenek. Az *Istenek születése* 284. sorából tudjuk meg, hogy ez a lelkesedést és ihletet ébresztő vizű patak *Poszeidón* tengeristen és *Medúsza* rémistennő sarjának, az ég és a föld között szálló

Pégaszosz – Pegazus

– nevű szárnyasparipának patkórúgásából fakadt a *Helikón* szirtjein. Az *Ovidius*nál az *Átváltozások*ban (V. 257.) is megénekelt forrás *[Dura Medusaei quem praepetis ungula rupit], amit a Medúza-szárnyas kemény patája fakasztott*, később arról híresedett el, hogy aki vizéből ivott, költői képességet és ihletet nyert.

◁ A különböző mitikus és mondai összetevőkből századok során alakult ki az ókorban még nem ismert hiedelem, a ma sokat röptetett, szimbolikus szállóige, miszerint a költő

a Pegazus hátán szárnyal

– a parnasszusi, helikóni, olümposzi és egyéb mennyei magasságok felé.

◁ Az *Istenek születése* 227. sorában jelenik meg először a viszályistennő, *Erisz* leánya: *[Léthé]* a *Feledés*, akiről a feledés vizét hömpölyögtető, mitikus alvilági folyót nevezték el. A hésziodoszi *Léthé*-mítosz *Vergilius Aeneis*e VI. énekének 705–715. sorain át közelít szállóigénk felé:

A Léthé vizéből inni,
a feledés vizéből inni.

Ugyanis az eposznak ebben a részében találkozik *Aeneas* a holt lelkek seregével, akik *az árban, a Léthén, | Éppen most isszák italát az örök feledésnek* (*Lakatos* István fordítása, 1962.).

Ne hagyjuk említetlenül a feledés-vize-képzet, a *Léthé*-fogalom megkapó magyar költői alkalmazását, amelyet *Babits* Mihály első verseskönyvének (1902–1908) *Emléksorok egy pécsi uszodára* című költeményében, a vershez, a költészethez intézett invokációban találunk: *Légy te búm-feledtető, légy te nekem Léthe: | kinek éber gondja kín, dalban újul léte.*

◁ A 265. sor ismertet meg a dühöngő vihar istendémonaival, a *hárpiák*kal *[harpüiai]*, ezekkel a madárarcú, szárnyas leányalakokkal, akik az istenek haragjából hol mint rémjelenések riogatják a halandókat, hol mint a halál küldöttei ragadják el az embereket. A változó számban elképzelt, sokféleképpen származtatott:

veszedelmes hárpia

– megszelídülve fészkelődött szállóigéink közé. A modern nyelvhasználatban a ~ tűrhetetlenül zsörtölődő, zsarlató, házsártos nőszemélyt jelent.

◁ Az istenségmagyarázó költemény 311–312. verssorai nevezik meg először

[Κέρβερον ὠμηστήν, Ἀίδεω κύνα χαλκεόφωνον
πεντήκοντακάρηνον, ἀναιδέα τε κρατερόν τε]

[Kérberon ómésztén, Aideó küna khalkeophónon,
pentékontakarénon, anaidea te krateron te.]

Kerberoszt, a nyershúsfalót, az acélhangú pokolkutyáját,
az ötvenfejűt, a kérlelhetetlent, az erőset.

Az alvilág – *Hádész* – kapustrázsája, *Vergilius Aeneis*ében (VI. 417.) a kőodúban heverő, igaz, hogy csupán három torkon ugató, de viszont kígyósörényű

Cerberus

– napjaink szállóigéjében ugyancsak megjuhászodott.

A mai ~ legföljebb szigorú és mérges portás, haragos házmester, vagy női nemre átképzelve: gondos mama, nagymama, nagynéni, aki éberen s ugrásra készen őrzi mindennemű csábításoktól és csábítóktól a család hajadon leányát.

◁ A következő hésziodoszi sorból (313.) ismerjük a két rémséges kígyószörny: *Tüphón* és *Ekhidna* leányát *[Hüdrén ... lügr' eidüian Lernaién], a romlást idéző lernéi hydrát.*

Apollodórosz görög grammatikus (i. e. II. század) *[Peri tón theón, Az istenekről* szóló művében (II. 5. 2.) leírja, hogy a lernéi mocsárban rejtőző hidra elpusztítója, *Héraklész*, az irtózatos vízi szörnyetegnek egyenként vagdalta le száz – sőt egyes források szerint tízezer – fejét, s mivel látta, hogy minden levágott fej helyett két másik nő, a vérző törzsököket égő fadarabbal égette ki, majd a halhatatlan fejre hatalmas sziklát hengerített. Az *Euripidész*nél, *Diodórosz*nál, *Ovidius Átváltozásai*ban és még sok más helyütt felbukkanó mitológiai szörny nevéből és jellegéből származik a bonyolult s folyton újratermelt gonoszságot, ártalmat jelképező

százfejű hidra

– szárnyasszó, s ennek a héraklészi leszámolásra utaló igei továbbképzése:

a hidra fejére taposni.

Pach Zsigmond Pál egyetemi tanár, gazdaságtörténész (1919–) *Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat* című cikkében *(Népszabadság,* 1967. március 26) így alkalmazza modern politikai kategóriákhoz a klasszikus szállóige-elemeket: *A kozmopolitizmus vagy a nacionalizmus ellen irányítsuk a tüzet, mint főveszély ellen? Nem visz előre ez a kérdésfeltevés . . . csak akkor érhetünk el eredményt, ha e g y s z e r r e harcolunk velük szemben; ha a hidra mindkét fejére sújtunk: arra is, amelyik e pillanatban fenyeget marással, arra is, amelyik a következő pillanatban . . . Mindkettővel kell szembeszegeznünk tényleges ellentétüket: az internacionalista hazafiságot.* A frappáns hidrahasonlatot helyeslően idézi *Perjés* Géza hadtörténész (1917–) *A nemzeti önérzet zavarai* című írásában *(Látóhatár,* 1967. 7–8. sz.)

Egyébként korunkban a *hidra* már csak szállóigében félelmetes. A valóságban az édesvízi polip tudományos neve; inkább növénynek látszó parányi víziállatka, amely vízinövényeken s más tárgyakon tapad meg, és hengeres teste szabad végén – ez a „hidraszerű" benne – sokágú tapogatókoszorút visel. Az ókori elnevezés természettudományos alapja: ha a hidraállatkát szétvágják, az egyes darabokból külön-külön új állat fejlődik. Valójában nem is százfejű, hanem száztestű a hidra.

◁ A 326. sor az oroszlántestű, női fejű és keblű mesés emberirtóról, a kadmosziak réméről, a *Szphinx*ről szól.

A *Szphinx* Thébai városa mellett egy sziklán lapulva az utasoknak ezt a fogós kérdést adta fel: *Ki az, aki reggel négy lábon jár, délben két lábon, este három lábon?* Ha a kérdezett a rejtvényt nem tudta megfejteni, a *Szphinx* megölte. Míg végre *Oidipusz* kitalálta a helyes választ: *az ember,* aki gyermekkorában négykézláb, felnőtt korában két lábon, aggkorában bottal, három lábon jár; s erre a *Szphinx* levetette magát a szirtről és elpusztult.

A görög mitológiába Keletről, közvetlenül talán Egyiptomból „bevándorolt" szörnyeteg (gondoljunk csak a gizehi piramis közelében, az egyiptomi sivatag homokjától félig elborított, sok ezer esztendős kő-szphinxre!) időtlen idők óta, mélységes titok megtestesítőjeként, mint

rejtelmes vagy **titokzatos szphinx**

– szerepel a szállóigetárban. Rejtélyes vagy rejtélyeskedő embert jelent, akinek egyénisége, magatartása, szándéka megfejthetetlen vagy jól álcázott.

◁ A szállóige származékait:

szphinx-mosoly,

szphinx-tekintet

– szinte kizárólagosan a regényes női pillantásokra, zavart vagy megzavaró mosolyokra korlátozta a nyelvhasználat. A századforduló táján főleg az úgynevezett „végzetes asszonyok" *[femmes fatales]* divatosan párás tekintetét, titkokat sejtető (de nem mindig titkokat rejtő) mosolyát illették ezekkel az ódon zengzetű szárnyasszavakkal.

◁ Az *Istenek születése* 517–520. és 746–749. sorai említik a messze nyugati világvégen *Zeusz* atyaisten parancsára (egyes források szerint: büntetésből) az égboltot vállain tartó félistenfi:

Atlasz

– mítoszát.

Tőle kapta később nevét a távoli ősidőkben elsüllyedt nyugati szigetvilág, az *Atlantisz*, majd mivel ~ mennyei munkahelyét más mondák Észak-Afrikába tették át, ott a hatalmas Atlasz-hegység égig érő bérceivel azonosult. A térképek, térképgyűjtemények ~ elnevezése a XVI. század végéről ered. A G. *Mercator* által rajzolt földabrosz-sorozat 1585–1602 között: *[Atlas, sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura] Atlasz, avagy kozmográfiai elmélkedések a világ elrendezéséről és a létesültek alakzatáról* címen jelent meg, nyilván azért, mert a gyűjtemény címlapjára a földgolyót hordozó ~ képét metszették. Hazánkban *Parvus Atlas Hungariae* címmel 1689-ben adták ki az első *Kis Magyar Atlaszt*. Az égboltot-földgömböt hordozó titán tevékenységével rímel össze egy anatómiai szakkifejezés is: a fejet tartó első nyakcsigolya, a fejgyám bonctani neve ~.

◁ Manapság

Atlaszként tartja vállán

– nem az eget, hanem a vállalat, az üzem, az intézmény gondjait a felelős vezető, az ország és a nép gondját az államférfi, s ez nemegyszer a görög mitológia óriás-ősistenségeihez: a hegyeket hajigáló, eget-földet ostromló *titánok*hoz méltó

titáni feladat.

◁ A 907. verssornál kezdődik a *Khariszok* felsorolása. A *Khariszok:* a báj és kellem istennői, megtestesítői mindannak, ami az életet a természeti

szükségleteken túl vonzóvá teszi. *Hésziodosz* szerint hárman voltak, *Zeusz* és az egyik *Ókeanosz*-leány: *Eurünomé* gyermekei. Más források más szülőket neveznek meg, egyes helyeken csak két *Khariszt* ismernek, de számunkra a hésziodoszi három *Kharisz: Aglaié* (a fényes), *Euphroszüné* (a vidám) és *Thaleia* (a viruló) – több okból is emlékezetes.

A három *Kharisz* görög istenalakjainak római megfelelője:

a három Grácia

– ez a későbbi képzőművészetben egymást átölelő, többnyire meztelen szépleány-csoportozat szinte állandó szárnyasszó-kísérője együtt megjelenő három szép ifjú nőnek.

De lehet csúfolódás is, kikent-kifent, kellemkedő aggszűz-hármas gúnyneve; s emlegethetik ironizálva, teszem azt: csetlő-botló, ügyetlen női tánctrió – *három kétballábas Grácia.*

◁ A harmadik *Kharisz: [Thaleia] Thália* neve azonos a költészetek, művészetek, tudományok kilenc istenasszonya: a *Múzsák* egyikének nevével, s a két mitologikus személy szerepében is sok az átfedés. *Thália* a derűs, népies költészet, jelesül a komédia pártfogója (a tragédiáé múzsanővére: *Melpomené)*, s szerepe, hivatása hovatobább a színművészet általános múzsájává avatta. Ezért lett a színház, a színpad ünnepélyes elnevezése:

Thália oltára,

a színészé és a színésznőé:

Thália papja – papnője

– ezért vette fel a századkezdet legnemesebb törekvésű színházművészcsoportosulása a *Thália* nevet, ezért tűzte fel homlokzatára a modern színjátszás egyik fővárosi otthona 1963-ban a *Thália Színház* címet.

És egy még régebbi jeles adat szállóigénk felhasználásáról. Mikor *Petőfi* Sándor 1844-ben hátat fordított a színészkedésnek, és a *Pesti Divatlap* segédszerkesztője lett, *Búcsú a színészettől* című költeményében így jelentette be életpályájának fordulatát: *Eddig Thalia papja voltam, / Most szerkesztő-segéd leszek.*

SZOLÓN

(i. e. kb. 630–559)

– athéni törvényhozó, társadalmi, törvénykezési, politikai reformjai során enyhítette az i. e. 621-ben működő első törvénykodifikátor: *Drakón* arkhón, a régiek szavajárása szerint: vérrel írott, ma így mondjuk:

drákói szigorúságú

– törvényeit, s gyökeresen szakított a

drákói rendszabályok, drákói ítéletek

– kíméletlen és irgalmatlan rendelkezéseivel.

A történelem folyamán, különösen a forradalmi harcokban azonban újra meg újra alkalmaztak ~-at. *Lenin* is gyakran utal e fogalomra, sűrűn él a ~ kifejezéssel. A szállóige legtömörebb megfogalmazásával *A gazdasági politika és különösen a bankpolitika alaptételei* című írásában találkozunk (1918 április): *Feltétlenül szükségesek és halaszthatatlanok a legkíméletlenebb rendszabályok a káosz, a zűrzavar és a naplopás ellen, a legerélyesebb és ~ a munkások és parasztok fegyelmének és önfegyelmének megszilárdítására. (Művei, 27. köt. Szikra, 1952.)*

◁ Fahasábokra felrótt törvényeinek egy része *Andokidész* attikai szónok (i. e. 440 k.–390 k.) *A misztériumokról [Peri tón müsztérión]* című beszédében maradt ránk, s ennek szövegéből csapódott ki az

[*Ἄγραφος νόμος*]

[agraphosz nomosz]

íratlan törvény

– kifejezés, amely az antikvitásban általában az *írott törvény* ellentéte; a szokásjogot értik rajta a lerögzített szilárd jogrenddel szemben.

*Szophoklész Antigoné*jában (i. e. 441) a különbségtétel mélyebb, kifinomultabb. A fivére holttestét elhantoló *Antigoné Kreón* parancsával szemben *[agraphta kaszphalé theón nomima] az istenek nem változó, íratlan törvényeire*, tehát egy magasabb és általánosabb erkölcs fensőbbségére hivatkozik. Modern szóhasználatban a társadalmi együttélés kialakult szabályait, nem utolsósorban az udvariasságot, a figyelmességet, az idősebbek iránti tiszteletet, a gyengébbek készséges segítését soroljuk az ~-ek fogalomkörébe.

◁ *Hérodotosz* (lásd 132. old.) idézi históriájában (I. 32.) *Szolón* szavait:

[*Πρὶν δ' ἂν τελευτήσῃ, ἐπισχεῖν μηδὲ καλέειν κω ὄλβιον, ἀλλ' εὐτυχέα*]

[Prin d'an teleütészé, episzkhein méde kaléein nó olbion all' eütükhea] Mielőtt az illető meghalt, tartózkodjunk tőle, hogy boldognak nevezzük, mondjunk csak annyit róla, hogy jól megy a sora. Ebből keletkezett szorosabb latinságban a szállóige:

[Nemo ante mortem beatus]

Senki sem boldog halála előtt.

A *Jézus, Sirák Fiának Könyvé*ben található analógia mellett *Szophoklész Oidipusz*ában, *Euripidész* a *Trójai nők*ben hasonló gondolatokat szólaltat meg. *Ovidius* pedig latin versbe oldja a szolóni tézist: *(Átváltozások,* III. 136.): *[Dicique beatus ante obitum nemo supremaque funera debet] Senkit se mondj boldognak halála és végtisztessége előtt.*

THALÉSZ
(i. e. 620–543 körül)

KHEILÓN
(i. e. 556 körül)

– a hét görög bölcs közül e kettő egyikét tartják a *delphoi Apollón*-jósda homlokzatát díszítő, híres szállóige szerzőjének:

[*Γνῶθι σεαυτόν*]

[Gnóthi szeauton]

Ismerd meg magadat.

A milétoszi *Thalész*nak vagy a spártai *Kheilón*nak tulajdonított bölcsmondást a római *Cicero* ültette át latinra *[Tusculanae disputationes (Tusculumi viták,* I. 22. 52.)]. *Nosce te* szövegéhez az utókor toldta hozzá a *magadat* jelentő *ipsum* visszaható névmást.

◁ Az egyébként 22 különböző névvel megjelölt hét ókori görög bölcs államférfi, törvényhozó, gondolkodó, velősmondás-formáló, sarkigazság-alkotó gyűjtőfogalma is szárnyasszóvá vált.

[*Οἱ ἑπτά σοφοί*]

[Hoi hepta szophoi]

latinul:

[sapientes septem]

hét bölcs – hét bölcsek

– névvel illetjük többé vagy kevésbé komolyan az okos emberek kisebb gyülekezetét, olyanféle értelemben, mint ahogy az *agytröszt* kifejezést (lásd 358. old.) használjuk. Érdekes megfigyelni, hogy az egy szóba írt

hétbölcs

– melléknév értelme nagy kanyarral lekicsinylő, gunyoros irányban fordul el eredetétől, s tudálékos ostobát jelent.

◁ *Diogenész Laertiosz* athéni grammatikus (i. e. II. század eleje körül) *Hírneves bölcsészek élete és nézetei [Bión kai gnómón tón en philoszophia eudokimészantón]* című művének közvetítésével (I. 3. 70.) maradt fenn a *Kheilón* örökéhez tartozó, s nálunk latin átköltésben korán meghonosodott szállóige:

[*Τόν τεθνηκότα μή κακολογεῖν*]

[Ton tethnékota mé kakologein]

Holtat ne ócsárolj.

Latin változatban:

[De mortuis nil nisi bene]

És így is:

[De mortuis aut bene aut nihil]

Halottakról vagy jót, vagy semmit.

Az igazán nagy ember, az igazán nagy politikus időtálló, maradandó és őszinte megbecsülését igényli *Lenin*, amikor *A Muromcev halála alkalmából lezajlott tüntetésről* írva (1910. szeptember 16) szembeszáll a ~ gyakran megalkuvásra, leplezgetésre késztető elvével. A latinul idézett, közmondásnak tartott szállóigével kapcsolatban kijelenti: *A burzsoázia farizeusai szeretik ezt a közmondást: De mortuis aut bene aut nihil. A proletariátus az i g a z a t akarja tudni az élő politikusról, a halottakról is, mert azok, akik valóban megérdemlik, hogy politikusoknak nevezzék őket, nem halnak meg a politika számára, amikor bekövetkezik fizikai haláluk. (Művei,* 16. köt. *Szikra,* 1955.)

A hét bölcstől örökölt bölcsességek örökhagyóinak személye korántsem tisztázott. Az imént idézett ~ szállóigét például *Plutarkhosz (Szolón,* 21.) némi módosítással a hét bölcs közé szintén besorolt *Szolón*hoz vezeti vissza. A nagy hírű *[méden agan] semmit ne vigy túlzásba – mindent módjával* mondást is *Szolón*hoz kapcsolják egyes források, de mások a többi hat bölcs egyikének-másikának ajándékozzák.

ALKAIOSZ

(i. e. 600 körül–i. e. 570 körül)

– a Leszbosz-szigeti Mütilénéből származó kiváló lantos-költőtől származik egy ismert szállóige első megfogalmazása:

[*Οἶνος . . . ἀνθρώποις δίοπτρον*]

[Oinosz . . . anthrópoisz dióptron]

A bor az ember tükre.

Theognisz, Aiszkhülosz, Platón, Theokritosz, majd idősebb *Plinius* és *Horatius* fejlesztik tovább az alkaioszi formulát, míg eljut a *Hadrianus* korában élt *Zénóbiosz* szofista közmondásgyűjteményébe és a középkori latinságba, a magyarul is kikristályosodott alakban:

[*Ἐν οἴνῳ ἀλήθεια*]

[En oinó alétheia]

[In vino veritas]

Borban az igazság.

A szállóige nemcsak fehér asztal körül otthonos, hanem operák, dalművek szólóiban, kórusaiban is. Mi gyakran találkozunk vele *Mascagni Parasztbecsület*ének és *Huszka* Jenő *Gül babá*jának vérpezsdítő bordalaiban (lásd 943. old.).

PÜTHAGORASZ

(i. e. kb. 582–500 körül)

– filozófus, matematikus, csillagász, a hét bölcsek egyike, csak tanítványainak, kései rajongóinak közvetítésével hagyta ránk gondolatait, elméleteit.

A püthagoraszi világkép szerint a mindenség közepe: mindennek szülőanyja, a világot tartó erők összpontja a tűz; a csillagok átlátszó gömbökhöz *[sphaerae]* vannak erősítve, s e szférák tengelyforgásával mozognak körbe-körbe. A gyorsan mozgó égitestek hangot adnak, amelynek ereje, színe és magassága a közeg ellenállásától, a test minőségétől és a mozgás gyorsaságától függ.

A csillagoknak e különböző, de harmóniába olvadó képzeletbeli hangja:

a szférák zenéje

– átvitt, modern értelemben az elbűvölő, lenyűgöző szépségű muzsika jelképe és díszítő jelzője.

SZIMÓNIDÉSZ

(i. e. 556–468)

– a legkiválóbb görög lírikusok egyike, korának szokása szerint vándorköltő, aki dicsőséget-dicsőségre halmozva, bejárta az egész antik görög világot. Életművéből e lapokra egy nevezetes disztichonja kívánkozik, amelyet a Thermopülai melletti hegyszorosban a *Leónidasz* által vezetett maroknyi spártai görögnek a százszoros túlerőben hazájukra támadó perzsák ellen vállalt hősies véráldozatáról írt:

['Ω ξεῖν', ἄγγειλον Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε
κείμεθα, τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.]

[Ó xein' angeilon Lakedaimonioisz hoti téde
Keimetha, toisz keinón rhémaszi peithomenoi.]

Ponori Thewrewk Emil fordításában:

Itt fekszünk. Vándor, vidd hírül a spártaiaknak:

Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.

A háromszáz lakedaimón – spártai – önfeláldozását hirdető sorpár pentameterje minden idők honszeretetének példaszava maradt. *Ponori Thewrewk* Emil (1838–1917) tolmácsolása, amely a *Görög Anthológiabeli Epigrammák* című kétnyelvű kiadványban jelent meg *(Magyar Tudományos Akadémia,* 1891) rendkívül szerencsés telitalálat. Ez annál inkább figyelemreméltó, mert *Szimónidész* kétsorosának magyar nyelvre ültetésével költőink, tollforgatóink egész sora kísérletezett. *P. Thewrewk* Emil, aki az említett akadémiai kiadványt nemcsak fordította, de bevezetéssel és jegyzetekkel is ellátta, a disztichon azideig megjelent valamennyi magyar átültetését közli, a szerző és a lelőhely megjelölésével. Ebből megtudjuk, hogy *Kazinczy* Ferenc 1790-ben próbálkozott e munkával először, majd 1834-ben újabb változatot formált. *Ungvárnémeti Tóth* László (1788–1820) 1818-ban vágott neki a *Szimónidész*-fordításnak, *Szabó* István (1801–1892) 1830-ban és 1834-ben, *Szabó* Dániel (Szabolcs megyei főorvos a XIX. század derekán) 1831-ben vállalta fel a próbát. *Péczeli* József (1750–1792) háromféle megoldással, az ismeretlen *F.* Lajos *Péczeli*vel egyidejűleg egy negyedikkel szaporította a sort. *Lonkay* Antal (1827–1888) *Schiller* egyik költménye nyomán másodlagos kísérletet tett, *Radó* Antal (1862–1944) próbája 1886-ban, dr. *Reményi* Edéé 1887-ben látott napvilágot, végül a *Schiller*-utánköltést ismételte meg *Váró* Ferenc (1851–1924) 1890-ben. Ha elmondjuk, hogy *P. Thewrewk* Emil szintén több formában igyekezett a disztichon grammatikai és hangulati-értelmi problémáival egyenértékű megoldásokat találni, hogy a nyelvész *Lehr* Albert (1844–1924) a *Szimónidész*-vers tolmácsolási lehetőségeinek elemzése kapcsán maga is készített egy sikertelen mintát, akkor azt hihetnők, hogy a szállóigét adó két görög verssor minden magyar vonatkozását kimerítettük. Pedig *P. Thewrewk* Emil jegyzete még két további érdekes kapcsolatra utal. Megtudjuk, hogy *Kisfaludy* Sándor *Lelkes magyar leány* című, a nemesi inszurrekciót dicsőítő színművében egyik szereplőjének ezt adta szájába: *életben maradó bajtársainknak a hajdani Görög Ifjakként azt fogjuk mondani: Vigyétek bátor halálunknak hírét Vármegyénknek; mondjátok: lefizettük a Hazánk adóját* . . . Utolsónak pedig jegyezzük még ide a történetet arról, hogy a disztichon *Kossuth* Lajost is foglalkoztatta. *Bartha* Miklósné 1885. május 3-i levelében, amelyet 1887. március 7-én az erdélyi közművelődési estélyen olvastak fel, erről így emlékezett: *Kazinczy Ferenc említette Kossuth előtt, hogy milyen felséges ez a sírirat, mely a thermopylei hősök emlékén van és hogy ezt senki sem tudja elég jól lefordítani. Kossuthra ezen megjegyzés mély benyomást tett; többször elolvasta lefekvés előtt Herodotban az emlék-*

verset s azon éjjel álmában lefordította. Reggel, mikor felébredt, még el tudta mondani. De ez régen volt! – A *Szimónidész*-disztichon tolmácsolásának megannyi magyar próbatévője bízvást érezhette: ~.

AISZÓPOSZ

(i. e. VI. század–i. e. VI. század közepe körül)

– szóhagyományokban élő meséit keletkezésük után mintegy háromszáz évvel jegyezték fel írásban; a magyar olvasók elé pedig a XVI. században kerültek *Pesti* Gábor (Bécs, 1536.) és *Heltai* Gáspár (Németújvár, 1566.) fordításában és átdolgozásában. A sokat olvasott, számtalan példázatban, prédikációban idézett mesék szállóigéiből a legismertebbek:

A 33. – a rókáról és a szőlőfürtről szóló fabula – önáltató vigaszt gúnyoló csattanója: az éhes róka hiába ágaskodik, nem éri el a magasan függő szőlőt, mire hetykén kijelenti: nem kell, még úgyis éretlen:

[*Ῥᾶγες ὀμφακίζουσιν μάλα*]
[*ὄμφακές εἰσιν*]

[Rhágesz omphakidzúszin mala] vagy *[omphakesz eiszin]*

Savanyú a szőlő!

◁ A 97. – a parasztról és a kígyóról –, amelyben a titkos ellenség ajnározásának paraboláját találjuk:

[*λαβών ὄφιν ὑπό κόλπον ἔθετο*]

[labón ophin hüpo kolpon etheto]

kígyót melenget a kebelén.

A borzongató kép a latin kultúrába is beleépült. *Cicero* egyik beszédében szónokias nyújtással tagolva kúszik *Aiszóposz* kígyója: *[. . . in sinu . . . viperam . . . venenatam ac pestiferam habere potuerunt . . .] keblükben mérges és dögvészes kígyót hordozhatnak. Petronius Arbiter Satyricon*jában (77) a kígyó másként bujkál: *[Tu viperam sub ala nutricas] Mérges kígyót táplálsz szárnyaid alatt].* A szállóige viperája tehát három antik ösvényen tekeredhetett be közszólásainkba.

◁ A 200. – a csóka és a bagoly példázata – örökítette ránk az

idegen tollakkal ékeskedni

– kifejezést.

◁ A 240. – a nőstényoroszlán és a róka vitájából, a nőstényoroszlán éles replikájából adódott szállóige, amikor a róka gúnyolódására, hogy csak egy kölyköt hozott a világra, az oroszlán ezt válaszolta:

[*"Ενα, ἀλλὰ λέοντα*]

[Hena, alla leonta]

Egyet, de oroszlánt!

◁ A 246. mesében a barlangjában betegen heverő oroszlán megkérdi a rókát, hogy miért nem jön be hozzá. Az óvatos róka ezt feleli:

[*Ἀλλ' ἔγωγε εἰσῆλθον ἄν, εἰ μή ἑώρων πολλῶν εἰσιόντων ἴχνη, ἐξίοντος δέ οὐδενός*]

[All' egóge eiszélthon an, ei mé heórón pollón eisziontón ikhné, ekszionlosz de údenosz.]

Bemennék én, ha nem csupa befelétartó nyomot látnék, s egyetlen kifeléjövőt sem.

A rókát *riasztják* a barlang belsejébe vezető *nyomok;* a *Horatius Episztoláiból* (I. 1. 74.) sokáig szállóigeként emlegetett citátum szerint *vestigia terrent* – s nem óhajt

bemerészkedni az oroszlánbarlangba.

◁ A 258. – szintén oroszlántörténetben a vadszamárral, a 260.-ban pedig a szamárral és a rókával kapcsolatban az erősebb jogán szemérmetlenül azt követeli az oroszlán, hogy neki aránytalanul nagyobb rész:

oroszlánrész

– jusson a zsákmányból. Az aránytalanul nagyobb rész negatív értelme azonban pozitívra fordul szállóigénk továbbfejlesztésében, amikor arról van szó, hogy valaki a munkából, a feladatokból, a terhekből

oroszlánrészt vállal.

◁ A 304. – a tékozló ifjúról szól, aki mindenéből kifogyva, az első fecske láttára utolsó kabátját is eladja, mondván: úgyis jön már a nyár. Ám a nyár helyett még tavaszi fagy következik, a fecske elpusztul, de ez a didergő tékozlót nem akadályozza meg abban, hogy az akaratlan megtévesztés miatt haragos szavakat ne zúdítson a szerencsétlen madárra. A példázatból kiszűrt, s utóbb közmondásnak tartott szállóige – amelyet a görög poétáktól *Horatius*, idősebb *Plinius* is átvett – *Arisztotelész* fogalmazásában maradt ránk: *[Éthika Nikomakheia] Nikomakhoszi Etika* (I. 6.):

[Μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ]

[Mia khelidón ear ú poiei],

latin fordításban:

[Una hirundo non facit ver)

Egy fecske nem csinál nyarat.

Szállóigénk *Szenczi Molnár* Albert latin–magyar szótárában (Nürnberg, 1604) még *Egy fecske nem szerez nyarat* formában lép szélesebb hazai nyilvánosság elé, mai alakja *Pápai Páriz* Ferenc száz esztendővel későbbi, átdolgozott és kibővített vokabuláriumából (*Lőcse*, 1708) terjedt el.

HÉRAKLEITOSZ

(i. e. kb. 544–483)

– epheszoszi görög filozófus, ösztönös anyagelvű alapon álló naiv dialektikájával az antik bölcselet kiemelkedő alakja. Felismerte az ellentétek egységét, egymásba való átcsapását és harcát, rendszerének egyik fő gondolata, hogy a világ szüntelen folyás és változás. *Ugyanabba a folyóba kétszer nem léphetsz. Ugyanabba a folyóba lépünk be és nem lépünk be, benne vagyunk s nem vagyunk benne.* A szakadatlan változást, az ellentétekben történő mozgást és körforgást híres mondásában fogalmazta meg:

[Πάντα ῥεῖ]

[Panta rhei]

Minden folyik.

◁ Ezt az *Arisztotelész* közvetítésével ránk maradt kifejezésformát némileg módosítja *Platón*, aki *Kratülosz* című dialógusában, a *Hérakleitosz* iskolájához tartozó *Kratülosz*ról szólva, a fenti mondást ebben a formában idézi:

[*Πάντα χωρεῖ*]

[Panta khórei]

Minden mozog.

A hérakleitoszi gondolat huszonhárom század múltával Ludwig *Börne* szállóigéjében fejlődik új formába (lásd 532. old.). Eredeti alakjában sűrűn használják írók, publicisták, államférfiak. *Lenin A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* című művében (1905 június–július) például ilyen kapcsolatban: *Konkrét politikai feladatokat konkrét helyzetben kell kitűzni. Minden viszonylagos, minden folyik, minden változik. (Művei*, 9. köt. *Szikra*, 1954.)

THEOGNISZ

(i. e. 540 körül)

A görögországi kis Megariszból származó költő a „gnómikus elégia", a disztichonba írt elmélkedések, intelmek, buzdítások serény gyűjtője és alkotója. Két könyvben ránk maradt sok száz pársora közül száz éve szerény csokorravalót magyarított és adott ki egy soványka füzetben *P. Thewrewk* Árpád (Budapest, 1875). Tolmácsolásához hűen, illetve tömörítéssel mindössze egyetlen hexameter vált járatos szállóigévé:

[*Ἀλλὰ τὰ μέν προβέβηκεν*
ἀμήχανον ἐστι γενέσθαι]

[Alla ta men probebéken amékhanon eszti geneszthai]

a fordító ütemezésével:

A történtet nem történtté tenni lehetetlen

szoros rövidítésben:

Ami történt, megtörtént.

Az ókori írók: *Pindarosz*, *Arisztotelész*, *Horatius*, idősebbik *Plinius* gyakorta idézték *Theognisz* aranyszabályait. *Plautus* pedig két komédiájában is merített

a theogniszi bölcsességből. Az *[Aulularia] Bögre* IV. 10. 11. sorában így fogalmazott: *[Factum illud; fieri infectum non potest] Megtörtént a dolog; meg nem történtté nem teheted.* És a *[Truculentus] Rettenetes* IV. 2. 21.: *[Stultus es, qui facta infecta facere verbis postules] Ostoba vagy, hogyha a megtörténtet szavakkal próbálod meg nem történtté tenni.* Az eredet, de legalábbis az egybeesés – világos.

EPIKHARMOSZ

(i. e. 540–450 körül)

– görög komédiaíró egyik verstöredéke későbbi szerzők műveiben, s jelesül a *Platón* dialógusaihoz csatolt és *Aiszkhinész* (i. e. IV. század) bölcselőnek tulajdonított *Párbeszédek*ben (III. 6.) maradt fenn. A görögöknél is szállóigévé vált szentenciát az idősebb *Seneca* és *Petronius Arbiter* közvetítette a rómaiaknak:

[*Ἁ δὲ χεὶρ τὰν χεῖρα νίζει*]
[*χεὶρ χεῖρα νίπτει*]

[Há de kheir tán kheira nidzei],

görög szárnyasszó-tömörítésben:

[Kheir kheira niptei]

latin fordításban:

[Manus manum lavat]

jól ismert hazai formában:

Kéz kezet mos.

Dús példatárat kínálnak e szállóige áthangzására *Lenin* írásai. *A burzsoá árulás első lépései* című cikkében (1905. június 26) ezt olvashatjuk: *A cár hisz a liberális burzsoáziának, a liberális burzsoázia hisz a cárnak: ∼. (Művei,* 8. köt. *Szikra,* 1954.) *A kapitalizmus és a parlament* című, *Egy nem liberális szkeptikus* aláírású cikkben pedig ezt: *De persze az orosz tőkések sokoldalú segítsége nélkül a külföldiek egyáltalán nem tudnának működni Oroszországban. ∼. (Művei,* 18. köt. *Szikra,* 1955.) A II. Internacionálé csődjéről írva *Lenin* a következő diagnózist adja (1915): *A mai napig voltak áramlatok, most már nincsenek többé! Most csak nagynevű „tekintélyek" vannak, akiket mindenkor ütőkártyának használnak fel a*

lakájlelkek. Nagyon előnyös egymásra hivatkozni és baráti módon egymás „bűneit" takargatni, hiszen ~ . . . A kakukk azért dicséri a kakast, mert a kakas is dicséri a kakukkot. (Művei, 21. köt. *Szikra,* 1951.)

◁ Az epikharmoszi töredék második fele: *[dos ti, kai labe ti] adj valamit és végy valamit,* a római jognak ebben a tételében csendül vissza: *[do ut des] adok, hogy adjál (Paulus,* II. századi jogtudós: *[Questiones] Vizsgálatok,* 5. könyv, *Digesta,* XIX. 5. 5.).

Ha gondolatban végigjárjuk a kölcsönös engedményeknek, szolgáltatásoknak harmadfélezeréves vonulatát, a XIX. század második felében elérkezünk Karl *Marx*hoz, aki az „elválasztó" szerződéses kapcsolatok négy római-jogi formuláját így alkalmazza a tőke és a munka viszonylatában: *A tőke és a munka közötti csere az észlelés számára először ugyanolyan módon mutatkozik meg, mint minden más áru vétele és eladása. A vevő egy bizonyos pénzösszeget, az eladó egy a pénztől különböző cikket ad. A jogi tudat itt legfeljebb anyagi különbséget ismer fel, amely e jogilag egyenértékű formulákban fejeződik ki: Do ut des, do ut facias, facio ut des* és *facio ut facias. – Adok, hogy adj, adok, hogy megtedd, megteszem, hogy adj, megteszem, hogy megtedd. (A tőke.* Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.) Valamivel később aztán eljutunk a vesztegetésbe, megvásárlásba torkolló egyezkedésnek *Bismarck* német kancellár által eufémikusan fogalmazott meghatározásáig is: *do ut des-megállapodások, do ut des-politika* (Beszédek a *Birodalmi Gyűlés*en, 1878., 1884. és 1885).

Világosan, félreérthetetlenül és megvető gúnnyal pellengérezi ki ezt a *do ut des*-elvet *Lenin* több megnyilatkozásában. *Jóbarátok, ha egymásra találnak* című cikkében (1905. szeptember 26) így ír: *Találkozott két jóbarát, s megegyeztek egymással. Golovin (a zemsztvo-párt vezére) és Durnovo közt létrejött a megegyezés. Csak a csecsemő nem látja, hogy a megegyezés kölcsönös engedményeken, a do ut des (adok, hogy adjál) elvén alapul. (Művei,* 9. köt. *Szikra,* 1954.) Másutt, *A kadetok győzelme és a munkáspárt feladatai* (1906. március 28) című cikkben ezt találjuk: *A kadetok nem ok nélkül, nem ingyen osztogatják most a csókokat Plehanovnak! E csókok ára nagyon is nyilvánvaló, do ut des, ahogy a latin közmondás mondja. (Művei,* 10. köt. *Szikra,* 1954.)

Ha nem is tudjuk végig nyomon követni az összefüggések ismeretlen járatait, az eszmei kapcsolatok hajszálcsövessége szinte bizonyossá teszi, hogy antik görög–római elemekből is táplálkozik gyakran és elég nyeglén odavetett mai szállóigénk:

valamit valamiért!

– a nagy görög tragédiaköltő-hármas első tagja *[Hiketidesz] Oltalomkeresők* című szomorújátékának 305. sorában említi *[Argosz] Árgus [ton panth' horónta phükala], a mindent látó őr* nevét.

*Argosz*nak fontos feladata volt. *Zeusz* atyaisten ugyanis beleszeretett a gyönyörűséges argoszi királyleányba, *Ió*ba, s hogy felesége, *Héra* főistennő bosszújától megóvja, tehénné változtatta. A féltékeny isten-hitves azonban elravaszkodta férjétől a szép tehenet, és rábízta az ezerszemű földfiára. A kegyetlen pásztort ugyan agyonverte az *argoszölő Hermész*, de nevét megörökölték az éles látású

Árgus-szemű

– éber emberek.

◁ Az *Agamemnón* című tragédia 1056. verssorában szólal meg *Kasszandra* (latinul: *Cassandra*) trójai királylány, *Priamosz* és *Hekabé* gyermeke, akit Trója pusztulása után *Agamemnón*, Mükéné királya rabnőként hurcolt magával haza.

Apollón isten beleszeretett *Kasszandrá*ba, jóstehetséggel ajándékozta meg, de miután a királyleány nem viszonozta szerelmét, azt a büntetést szabta ki rá, hogy tébolyultnak tartsák, és igaz jóslatainak senki se higgyen. Már Trójában, a végzetes fáló bevonszolásakor (lásd 180. old.) hiába óvja honfitársait a cseltől *(Vergilius: Aeneis*, II. 247–248.), s Mükénében az *Átreidák* palotája előtt is értetlenül, álmélkodva hallgatja a tragédia *Karvezetője* a révületben szóló *Kasszandra* szavait, amelyekben a közelgő szörnyű vérengzésről ad hírt.

A mitológiai, aiszkhüloszi, vergiliusi hagyomány alapján alakult ki a

Cassandra-jóslat

– szállóige, mint a hiábavaló intelmek, a *pusztába kiáltott szó* (lásd 54. old.) szimbóluma.

Hazánkban sajátos tradíció adott lendületet a kifejezésnek. *Kossuth* Lajos 1867. május 22-én levelet írt Párizsból *Deák* Ferencnek, amelyben a kiegyezést súlyos érvekkel támadva, a haza és az utókor nevében esdekelve szólította fel *Deák*ot: *ne vidd azon pontra a nemzetet, amelyről többé a jövőnek nem lehet mestere.* *Kossuth* kifejti: ő már megőszült a tapasztalásokban, gazdag szenvedések iskolájában, személyére nem vár semmit sem a nemzettől, sem az élettől, de keblében

fiatal eréllyel él és fog élni haláláig a kötelesség érzete hazája iránt, ezért vállalta a *Cassandra* hálátlan szerepét; majd e szavakkal fordul *Deák*hoz: *de Te fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt.*

◁ Az utcán röplap formában 50 000 példányban elfogyott, s a baloldali *Magyar Ujság* hasábjain is napvilágot látott kossuthi

Cassandra-levél

– megjelenése idején rendkívüli, egyes források szerint „roppant" hatást tett, ám utána mégis fél századnak kellett eltelnie, hogy ezúttal is bebizonyosodjék: *Cassandrának igaza volt.*

◁ Az *Agamemnón* 1445. sorában *Agamemnón* gyilkos felesége: *Klütaimésztra* (a többi tragikus költőnél és *Homéros*nál: *Klütaimnésztra*), miután férjével együtt *Kasszandrá*t is lemészárolta, elmondja a *Karvezető*nek, hogy a trójai rabkirályleány:

[. . . ἡ δέ τοι κἰκνου δίκην
τὸν ὕστατον μέλψασα θανάσιμον γόον]

[. . . hé dé toi küknú dikén
ton hüsztaton melpszásza thanaszimon goon]

Devecseri Gábor fordításából:

. . . mint a hattyú énekelt.
. . . végső halálos éneket.

Cicero ezt a hasonlatot utóbb Lucius Licinius *Crassus* szónokra alkalmazta (i. e. 140–91), aki röviddel utolsó nagy beszéde után meghalt: *[Illa tamquam cycnea fuit divini hominis vox] Ez mintegy hattyúdala volt az isteni férfiúnak ([De oratore] A szónokról*, III. 2. 6.).

Idősebb *Plinius* a *Természettudomány Történeté*ben (X. 23. 32.) szintén utal a haldokló hattyú énekére, s a költői metaforának a természetrajzi mondával való egybeötvözéséből keletkezett a poéták utolsó költeményének, az elmúlás előtti utolsó irodalmi, művészi, tudományos, általában szellemi alkotásoknak ünnepélyes szállóige-neve, a

hattyúdal.

Nem profanizálja a klasszikus zengzetű szárnyasszót, csupán frisseségét, alkalmazkodó képességét jelzi, hogy egy sikeres filmünk, amelyik egy érzelmes, gitárt pengető, de azért korántsem intellektuális csavargó fájdalmas összeroppanásáról szól, 1965-ben a ~ címet kapta.

SZOPHOKLÉSZ

(i. e. 496–405)

– a görög tragikus-triász második mestere *[Trákhiniai] Trakhiszi nők* című művének 549. soránál kezdődik *Héraklész* feleségének: *Déianeirá*nak a szerelmi mágiája elhidegült férje vonzalmának visszaszerzéséért.

Megtudjuk, hogy *Nesszosz* (latinul: *Nessus)* kentaur, a félig ló, félig ember szörnyeteg, akit *Déianeirá*val szemben elkövetett szemérmetlenkedése miatt a felbőszült *Héraklész* mérgezett nyilával halálra sebzett, haldokolva azt a tanácsot adta a megkívánt asszonynak, hogy fogja fel s őrizze meg a vérét, és ha *Héraklész* vonzalma egykor kihűlne iránta, a kentaur-vér férje szerelmének újragerjesztője lesz. Amikor *Héraklész* beleszeret *Iolé* királylányba, *Déianeira* ki akarja próbálni a bűvös szerelemgerjesztőt, s egy *Nesszosz* megőrzött vérébe mártott ünnepi inget küld *Héraklész*nak. A félisten-hős felveszi az inget, s oly őrjítő görcsök, fájdalmak rohanják meg, hogy szenvedései elől önként máglyatűzbe menekül.

Szárnyasszó-áttételben: az önvád, a lelkiismeretfurdalás, minden tűrhetetlen lelki, de néha testi kín is – éget, mint

Nesszusz inge.

◁ Az *Antigoné* kórusából (331. sor) gyakran idézzük a gyönyörű, s a világirodalom kanyargó útjain *Gorkij*ig elmutató (lásd 563. oldal) sort:

[Πολλὰ τὰ δεινά,
κοὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει]

[Polla ta deina,
kúden anthrópú deinoteron pelei]

Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában:

Sok van, mi csodálatos,

De az embernél nincs *semmi* csodálatosabb . . .

◁ Egy ismeretlen görög költő az *Antigoné* 620. verssorához fűzött széljegyzetében *[szkholion]* ezt írta:

["*Οταν δ' ὁ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακά*
Τὸν νοῦν ἔβλαψε πρῶτον ὃ βουλεύεται]

[Hotan d' ho daimón andri porszüné kak,
Ton nún eblapsze próton hó búleuetai]

Hogyha az istenség a halandót rontani szánja,
Józan eszét sebesíti legeslegelőször.

Hozzánk a bölcsmondás latin közvetítéssel jutott el. Az időszámításunk előtt fél századdal élt *Publilius Syrus* szentencia-gyűjteményében (lásd 176. old.) a 612. számot viseli a következő tézis: *[Stultum fecit fortuna, quem vult perdere] Elbutítja a szerencse, akit el akar veszteni.* Későbbi írástudók még jobban megközelítették a mindmáig szárnyaló mondás-formát. A szöveg-hasonlítás egyes kutatói a IV. századi *Lactantius*nak, mások *Boissonade de Fontarable* francia hellenistának (1774–1857) tulajdonítják ezt a konyhalatin tömörítést:

[Quos deus perdere vult, dementat prius]

Akit isten el akar veszejteni, annak előbb az eszét veszi.

A falusi munka szervezőinek konferenciáján tartott beszédébe (1920) *Lenin* így szőtte be az ~ szállóigét: *Akit az isten (persze, ha van) meg akar verni, annak elveszi az eszét. Nem kétséges, hogy az Antant élén rendkívül okos emberek, kitűnő politikusok állnak, mégis ezek az emberek ostobaságot ostobaságra halmoznak. (Művei,* 31. köt. *Szikra,* 1951.)

◁ Újabb időkben a szállóigét összeházasították az ismert közmondással: *akinek az isten hivatalt ad, észt is ad hozzá;* s megszületett a modern, cinikus szállóige:

Akinek az isten hivatalt ad, annak elveszi „hozzá" az eszét.

EURIPIDÉSZ

(i. e. 485 körül–406)

– a három nagy görög tragédiaíró közül a legifjabb. *Oresztész*ének 234. sorában hagyott ránk olyan részletet, amelyből latin áttétellel magyar szállóige keletkezett.

Élektra betegen fekvő fivérét, *Oresztész*t ápolja, s azt ajánlja neki, hogy próbáljon felkelni, lábra állani, mert:

[μεταβολή πάντων γλυκύ,]

[metabolé pantón glükü]

Devecseri Gábor fordítása szerint:

Édes ám a változás.

A már *Arisztotelész*nél görög szárnyasszóként idézett szentencia (*Nikomakhoszi Ethika*, VII. 15.) számos más latin szerző mellett főleg *Cicero* átköltésében (*[De natura deorum] Az istenek természetéről*, I. 9. 22.) alapozta meg a magyar szállóige formáját:

[varietas delectat]

a változatosság gyönyörködtet.

A görög és a latin–magyar szárnyasszó érzelmi töltetének különbsége nyilvánvaló. *Édes* vagy *kellemes a változás:* e kifejezés finom kedélyt, gyöngédséget lebegtet, derűs, harmonikus. Más a hangulata a latinból jövesztett szállóigénknek. ~ – a szellemi élvezetek változatosságán kívül félreérthetetlenül idézi az ínyenc és kéjenc testi gyönyörök változatosságát; a köréje társuló gondolatok harsányak és buják.

◁ A kétes hitelű *Rhészosz* című drámában *Hektór* megkérdi a kórust, amely őt éjnek évadján fegyverbe szólítja:

[ἀλλ' ἢ Κρονίου Πανός τρομερᾶ
μάστιγι φοβεῖ; φυλακὰς δέ λιπὼν
κινεῖς στρατιάν]

*[all é Kroniú pánosz tromerá
masztigi phobei, phülakasz de lipón
kineisz sztratián . . .]*

Mondd csak, Pán-Kronidész korbács-suhogása
rémítget, hogy a hadra riasztva,
őrhelyed elhagyd?

Vessük ezt össze az I–II. században keletkezett 11. *Orphikus Himnusz*-szal, amely ezt mondja (7.):

[*φαντασσιῶν ἐπαρωγέ, φόβων ἔκπαγλε βροτείων*
Πανικόν ἐκπέμπων οἶστρον ἐπι τέρματα γαίης]

[phantasszión epagóge, phobón ekpagle broteión,
Panikon ekpempón oisztron epi termata gaiész . . .]

Devecseri Gábor fordításában:

rémkép-keltegető, te, halandók rettegetője,
Pán őrjöngését küldöd pereméig a földnek.

De nemcsak költők, a történetírók is megemlékeznek a pásztoristen: *Pán* (a római: *Faunus*) okozta titokzatos zajokról, képzelgésekről, riadalmakról. *Xenophón* (*Anabaszisz*, II. 2.) és más szerzők is megírják, hogy milyen kemény kézzel kellett olykor éjjel fegyelmet tartani a táborban, hogy a feszült idegállapotban ijesztő hangokat halló és riasztó árnyakat látó katonákat el ne fogja a

[*φόβος Πανικός*]

[phobosz Panikosz]

páni félelem.

◁ Az euripidészi dráma írása idején már rég közkeletű hiedelem volt, hogy a különösen éjente feltörő vakrémületet a kecskelábú, bakszarvú pásztoristen okozza. A rómaiak is átvették az oktalan, alaptalan félelemérzet, tömegriadalom görög elnevezését, s a többek között *Cicero* írásaiban is görögül használt *panikosz – ta panika* kifejezésekből, talán a francia *panique* közbeékelődésével megszületett e veszedelmes tömeghisztéria magyar neve:

pánik.

– *Cicero* szavával a történetírás atyja, ő azonosította először Históriájában, Lüdia utolsó királya (uralk. i. e. 560–546):

[Kroiszosz]

Krőzus

– nevét a mérhetetlen kincsekben dúskáló ember fogalmával (I. 50.). A dúsgazdag ~ – már *Theokritosz* (i. e. kb. 305–250) költeményeiben (8. 53.; 10. 32.) mint szállóige jelenik meg, s e képzettartalma mindmáig fennmaradt. Sőt, elmondhatjuk, többen tudják ~-t milliárdosnak, mint ősrégi lüd királynak.

◁ Históriájának V. 105. és VI. 94. szakaszaiban említi *Hérodotosz* Perzsia ugyancsak mesés gazdagságáról híres királyát *[Dareiosz] Dárius*t (i. e. 521–485). Az ő személye rejlik az esztelenül tékozló embert jellemző szállóigénkben, amikor azt mondjuk valakire:

ennek Dárius kincse sem elég!

◁ Művének II. 54–56. részében adja elő *Hérodotosz* a nagy hírben álló, s a hagyomány szerint legrégibb görög jóshely, az épeiroszi [Dódóné] Dodona alapításának regés történetét. A rege úgy mondta, hogy az egyiptomi Thébaiszból elrabolt és görög földre hozott dodonai jóspapnők tölgyfasusogásából, egy déltájban el-elapadó varázsforrás vizének csobogásából, s más zajokból zizegésekből magyarázták a múlt, jelen és a jövő eseményeit. (Részletek még: *Homérosz: Íliász*, XVI. 233–234., *Odüsszeia*, XIV. 327. és *Sztrabón* (i. e. kb. 64–i. sz. 23.) geográfus: *Geographika* 7. 327.)

Természetes, hogy az efféle jóslatok minden jósdában homályosak, ködösek, többértelműek, tetszetősen hangzók és tetszés szerint csűrhetők-csavarhatók voltak. A dodonai jóshely, *Zeusz* főisten ősi szentélye, kivételes tekintélynek örvendett, híre-neve térben, időben messze elterjedt, s nyilván ezért viselik ma is a zavaros, kétes, bizonytalan, félremagyarázható közlések, felvilágosítások, tanácsok, feleletek ezt az antikvitásból eredő megjelölést:

dodonai jóslat,

dodonai beszéd,

dodonai válasz.

◁ *Hérodotosz* egyébként forrásait és önnön történeti hitelét illetően óvatosan nyilatkozik. Számos hasonló tartalmú utalás mellett (I. 183., IV. 173., 187., 195. és VI. 137.) a VII. 152. szövege a legvilágosabban foglalja össze ez irányú „önkritikáját". *Az a feladatom – közli –, hogy elmondott dolgokat mondjak el, de nem mindig feladatom, hogy higyjek is bennük; és ez a megállapítás vonatkozik mindenre, amit elmondok.* Nyilatkozatának magvából sarjadt a szállóige:

[λέγειν τὰ λεγόμενα]

[legein ta legomena]

korábban közkeletű latin fordításban:

[relata refero]

A hitelesség korlátozásának szárnyasszavaként:

elmondottakat mondok el

vagy szúrósabbra fent heggyel:

mesélem, amit meséltek.

Engels töredékben maradt munkájának: *A természet dialektikája* (1873–1886) *A természetkutatás a szellemek világában* című része irónikus kritikával számol be *a szellemvilágból származó újabb diadalmas tudósítások*ról, amelyek szerint *a negyedik dimenzió minden csodáját a szellemek játszi könnyedséggel véghezvitték. Jól jegyezzük meg* – teszi hozzá a végén –, *relata refero, nem szavatolom a szellem-bulletinek helyességét . . . (Művei,* 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.)

PRÓTAGORASZ

(i. e. kb. 480–410)

– a görög felvilágosodás egyik előharcosa, ahogy magát nevezte: *[szophisztész]* szofista, ami korántsem mai értelmű szócsavarót, hanem hivatásos bölcselőt jelent. Harmincadik életévétől kezdve vándorolt görög földön, és tanítással kereste kenyerét. Kitűnt törvényalkotói munkájával is, ám egyik könyvével az ateizmus vádját vonta fejére, a művet elégették, a szerzőt száműzték, s Szicíliába menekültében hajótörést szenvedett és a tengerbe veszett.

Műveiből úgyszólván csak jelentéktelen töredékek maradtak fenn, filozófiai elveiről másodforrásokból tudunk. Legismertebb, mélységesen humánus megállapítása:

[Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν
ἄνθρωπος, τῶν μέν ὄντων ὡς ἔστιν,
τῶν δέ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν]

[Pantón khrématón metron esztin anthróposz,
tón men ontón hósz esztin, tón de uk ontón hósz
uk esztin]

Minden dolog mértéke az ember, *azoké, amelyek*
léteznek, abban, hogy léteznek; azoké, melyek
nem léteznek, abban, hogy nem léteznek.

A *gorkiji* emberhitű vallomással (lásd 563. old.) évezredek messzeségéből összecsengő *Prótagorasz*-szárnyasszó ebben a formában *Sextus Empiricus* (200 körül) szkeptikus bölcselő *[Adversus mathematicos] A matematikusok ellen* című művének *Prótagoraszról* szóló fejezetében hagyományozódott ránk (VII. 60.). De *Platón* egyik dialógusában – *Theaitétosz* 151 E – 152 A – *Szókratész* szavaként ugyancsak visszaidézi a prótagoraszi bölcsmondást. *[Κινδυνεύεις μέντοι λόγον οὐ φαῦλον εἰρηκέναι περὶ ἐπιστήμης, ἀλλ' ὃν ἔλεγε καὶ Πρωταγόρας. Τρόπον δέ τινα ἄλλον εἴρηκε τὰ αὐτὰ ταῦτα. Φησὶ γάρ που πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι, τῶν μὲν ὄντων, ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν.] [Kindüneueisz mentoi logon ou phaulon eirékenai peri episztémész, all hon elege kai Prótagorasz tropon de tina allon eiréke ta auta tauta. Phészi gar pu pantón khrématón metron anthrópon einai, tón men ontón, hósz eszti; tón de mé ontón, hósz ouk esztin.] Simon* József Sándor fordítása szerint (1890): *Annyi tény, hogy nem tarthatsz attól, hogy rosszul határoztad meg a tudást; hiszen Prótagorasz is ezt mondotta, csakhogy kissé másképpen fejezte ki. Azt mondja ugyanis egy helyen: minden dolognak az ember a mértéke, a létezőnek is, amint van, s a nem létezőnek is, amint nincs.*

SZÓKRATÉSZ

(i. e. 469–399)

– bölcseleti tanításait nem foglalta írásba, kortársai és utókora életrajzi és filozófiai legendáiból ma már lehetetlen pontos történeti képét megformálni. Számos forrás – többek között Marcus Fabius *Quintilianus* (kb. 30–96) római író és szónok: *[Institutio oratoria] Szónoklattan* (IX. 3. 85.); Aulus *Gellius: [Noctium atticarum libri] Attikai éjszakák* (XIX. 2. 7.); *Diogenész Laertiosz:*

Hírneves bölcsészek élete és nézetei (II. 5.) – tanúsítja, hogy *Szókratésztől* származik e mondás: *más emberek azért éltek, hogy egyenek, ő azonban azért eszik, hogy éljen,* amely későbbi szállóigeáttételben így alakult:

Nem azért élünk, hogy együnk,
hanem azért eszünk, hogy éljünk.

◁ A *Szókratész*ről fennmaradt anekdotáknak egyik sűrűn visszatérő alakja a filozófus felesége, a házsártos

Xantippé

– akinek neve mint a nyelves, kötekedő asszony jelképe maradt fenn.

ARISZTOPHANÉSZ

(i. e. 446–388)

– hírneves görög vígjátékíró *[Ornithész] Madarak* című komédiájában (I. 301.) az egyik emberszereplő, *Euelpidész,* amikor a színre röppenő madárhadban egy baglyot is meglát, csodálkozva kérdi:

[*Τίς γλαῦκ' Ἀθήναθ' ἥγαγε;*]

[Tisz glauk' Athénath' égage]

Arany János fordításában:

Ki hozna **baglyot Athénaebe,** *te!*

A bagoly, Athénai városának címerállata, *Pallasz Athéné* istennő totemállata, amiből éppen elég van Athénaiban. Így *Euelpidész* kérdése azt jelenti: tengerbe (vagy Dunába) vizet hordani. Modernebb példával: Münchenbe söröskriglit, vagy Párizsba nőt vinni, vagyis fölösleges munkát végezni. A szállóige hozzánk – még *Arany* János *Arisztophanész*-fordítása előtt – *Cicero* és *Quintilianus* közbeiktatásával a deákos kultúrán jutott el. De emlékeztetünk arra is, hogy *Horatius* egyik *Szatírá*jában a következő szinonim értelmű felszólítást találjuk: *[In silvam non ligna feras] Ne hordj fát az erdőbe.*

◁ A Gazdagság istenéről szóló utolsó vígjátékának, amelyet még maga adatott elő: a *Plutos*nak vége táján (1150. sor) az égi küldött: *Hermész* idézőjelbe téve jegyzi meg: [*„Πατρις γάφ ἐστι πᾶσ' ἵν' ἄν πράττη τίς εὖ"*]

Arany János fordításában: *„Mindenütt hazánk van, hol jól megy sorunk".* Az *Arany* szerint valószínűleg *Euripidész* valamelyik elveszett művéből átemelt szólás, a koncleső̈knek hazánkban még a közelmúltban is inkább latinul citált jelmondata:

[Ubi bene, ibi patria]

Ahol jól élsz, ott a haza

– *Cicero [Tusculanae disputationes] Tusculumi viták* című művének egyik részletéből juthatott el hozzánk (V. 37. 108.). Az egyébként i. e. 130-ban elhunyt római tragédiaköltő: Marcus *Pacuvius* ugyancsak elkallódott drámatöredékének tartott szöveg lazább fogalmazású: *[Patria est, ubicumque est bene] Akárhol is jól megy sorod, az a haza,* s forrásvidéke nyilván az arisztophanészi, euripidészi görögségben keresendő. A pénz- és sikerhajhász kozmopoliták életelve tehát több évezredes köntöscserékből meztelenedett le.

Remekíróink közül *Katona* József a *Bánk bán* I. szakaszának 7. jelenetét befejező *Biberach*-monológba a szállóige nyersebb fogalmazását iktatta: *Ott van a haza, hol a haszon.*

Lenin is használta a szállóigét, tudomásunk szerint egyetlenegy alkalommal, éspedig a tőkeexpanzióra vonatkoztatva, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* (1896–1899) című művében. *A nemzetközi tőke* – írja – *minden további nélkül átlépte a vámfalakat és berendezkedett az „idegen" talajon: ubi bene, ibi patria . . . (Művei,* 3. köt. *Szikra,* 1956)

PLATÓN

(i. e. 427–347)

– nagynevű görög filozófus, *Szókratész* tanítványa, *[Szümposzion] Lakoma* című párbeszédes művében (amelynek visszaidézésével egyébként manapság a különböző tudományos összejöveteleket *szimpozion*oknak nevezik) *Pauszanias*szal fejtegetteti azt a szerelmi vonzalmat, amelyet nem az érzékek izgalma, hanem a szellem és jellem szépsége vált ki. Az értelem továbbcsúsztatásával modern fogalmazásban:

plátói szerelem

vagy

platonikus szerelem

– a neve annak a férfi és nő közti szoros érzelmi kapcsolatnak, amelyből a „szerelmespár" a nemi vonatkozásokat gyökerestül kiirtotta. A ~ szárnyasszavából ma némi egészségtelen és természetellenes szenvelgést is kihallunk.

◁ A *Prótagorasz* elnevezésű dialógusban *Platón* mesterének, *Szókratész*nak szájába adja a megfontolást (538 D.):

[Δυοῖν κακοῖν . . . οὐδεὶς τό μεῖζον
αἱρήσεται ἐξόν τό ἔλαττον]

[Düoin kakoin . . . údeisz to meidzon
hairészetai ekszon elatton]

Két rossz közül senki nem választja a
nagyobbat, ha a kisebbet választhatja.

A gondolat utóbb felbukkan *Arisztotelész Nikomakhoszi Etikájában* (V. 13. 6.), továbbá *Cicerónál* ilyen módosítással: *[Ex malis eligare minima] A rosszak közül a legkisebbeket választani [De officiis] (A kötelességekről,* III. 1. 3.).

Évszázadok telnek el, amíg Thomas *Kempis* prédikációkban sokat citált műve: *Krisztus követéséről* a platóni üzenetet abban a szállóigévé köszörült formában juttatja a köznyelvbe, amelyben *Erdélyi* János is közmondásgyűjteményébe iktatta (1851):

[De duobus malis minus]

Két rossz közül a kisebbet.

◁ A *Törvények [Nomoi]* egyik passzusában találjuk ezt a mondatot (V. 4.):

[Τυφλοῦται γὰρ περὶ τό φιλούμενον ὁ φιλῶν]

[Tüphlútai gar peri to philúmenon ho philón]

Mert a szerelmes szerelme tárgya iránt vakká válik.

Szállóigévé összecsiszolva:

A szerelem vak.

DIOGENÉSZ

(i. e. 404–323)

– cinikus bölcselő, afféle mezítlábas, rongyos, torzonborz ókori kolduló barátfigura. A hagyomány szerint vályogból tapasztott viskóját az athéniak *(pithosz) hordó* gúnyszóval csúfolták, innen az annyiszor emlegetett

Diogenész hordója

– szállóige, a túl szerény, túl egyszerű, szűkös, szegényes emberi lakhelyek ironikus elnevezése.

◁ *Diogenész Laertiosz* filozófus említett krónikája szerint (VI. 2.), amikor a szinópéi *Diogenészt* megkérdezték, hogy miért jár fényes nappal égő lámpással Athénai utcáin, így felelt:

Embert keresek!

A különös mondás, amelyet egyébként *Phaedrus* latin meseíró (III. 19.) *Aiszóposz*nak tulajdonít, manapság akkor bukkan fel, amikor elembertelenedett körülmények között valaki emberség után sóvárog, rideg érdekekkel korlátozott viszonylatokban a humánumot igyekszik megtalálni.

◁ A kevés esélyű, de annál szívósabb kutatás eszköze, amelynek segítségével a sűrű rosszban ritka jót próbáljuk felkutatni:

Diogenész lámpása.

E két utóbbi, tárgyban-cselekvésben összefüggő szárnyasszót a *6. Rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről* című polémiájában Karl *Marx* egy adott helyzetre együttesen alkalmazza. *Ami a r a j n a i i r o d a l o m példáját illeti . . .* – kezdi –, *mind az öt kormányzati kerületet bebarangolhatná valaki Diogenész lámpásával és sehol „embert" nem találna.* (*Művei*, 1. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.)

ARISZTOTELÉSZ

(i. e. 384–322)

– a görög bölcselet egyik legkiemelkedőbb személyisége. *Politika* című művében – a görög városállam, a *polisz* jellegzetes életformájára is utalva – több ízben megállapítja (I. 2. és III. 6.), hogy az ember

[φύσει μέν ἐστιν ζῶον πολιτικόν]

[phüszei men esztin dzóon politikon]

természeténél fogva társas lény,

szárnyasszó-rögzítésben:

az ember társas lény.

Éles társadalmi kritikát kovácsol *Arisztotelész* szállóigéjéből Karl *Marx. A legtökéletesebb filisztervilág, a mi Németországunk* – írja 1843 májusában Kölnből M.- R.-hez *(Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből)* –, *tehát természetesen messze mögötte kellett, hogy maradjon a francia forradalomnak, amely helyreállította az embert; és a német Arisztotelész, aki politikáját a mi állapotunkból akarná meríteni, művei élére ezt írná: „Az ember társas, de teljességgel apolitikus állat."* (*Művei*, I. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.)

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Első rész – befejezetlenül maradt *Bevezetés*ében (1857. augusztus) *Marx* más vonatkozásban is beleszövi fejtegetéseibe az ~ szállóigét, ezúttal nem gunyoros, hanem pozitív hangsúllyal és dialektikus értelmezésben. *Az ember a szó legszorosabb értelmében „Ζῶον πολιτικόν"* – fejtegeti –, *nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá lenni.* (*Művei*, 46/I. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1972.)

◁ Az *Állattan [Hai perí dzóon hisztoríasz]* egyik részében (VI. 3.) *Arisztotelész* azt fejtegeti, hogy a tojás közepén a leendő madár szíve vércsepp formájában mutatkozik, s ez a vércsepp bent élőlény módjára ugrabugrál. *[Sztigmé haimatiné en tó leukó hé kardia, túto de to szémeion pédá kai kineitai hószper empszükhon.]* Középkori latin *Arisztotelész*-kommentátorok a tojásban ugráló vércseppet, vérpontocskát

[punctum saliens]

ugrópont

– kifejezéssel adták vissza. Téves anatómiai, biológiai elméletből kinőve: egy gondolatsor döntő pontja, egy következtetés végső fordulata, célt szabó kiindulás – ez az ~ mai jelentése.

◁ Évezredekre kisugárzó hatású erkölcstani művei közül a hitelesség, illetve didaktikus utánfogalmazás szempontjából különbözőképpen megítélt *Eudémoszi etika [Ἠθικά Εὐδημεια] [Éthika Eudémeia]* és a *Nagy etika [Ἠθικά μεγάλα] [Éthika megala]* különböző textusaiban háromféle

megszárnyasodott megállapítást találunk a barátságról. Ha elolvassuk a vonatkozó szakaszokat *(Steiger* Kornél fordítása, *Gondolat*, 1975.), akkor látjuk, milyen könnyen emelkedhetek ki belőlük a rokontémájú szállóigék.

Az *Eudémoszi etika* 1240 b részében ezt találjuk: *[Διό ἐπ' ἀνθρώπου μέν δοκεῖ ἕκαστος αὐτός αὑτῷ φίλος] [Dio ep' anthrópou men dokei hekasztosz autosz hautó philosz . . .] Ezért az ember esetében úgy áll a dolog, hogy mindegyikük önmaga barátjának minősül . . .* E megállapítás szállóigeszármazéka:

Az ember önmagának barátja.

◁ Ugyanennek a műnek 1245 b szakaszában egy másik, a barátságról közvetlenül szárnyasszót röpítő arisztotelészi tézissel ismerkedhetünk meg. *[Καί τό ζητεῖν ἡμῖν καί εὔκεσθαι πολλούς μίλους, ἅμα δέ λέγειν ὡς οὐθεὶς φίλος ὦ πολλοί φίλοι, ἄμφω λέγεται ὀρθῶς] [Kai to dzétein hémin kai eukheszthai pollúsz philúsz, hama de legein hósz útheisz philúsz hó polloi philoi, amphó legetai orthósz] Ami a kutatásunkat és azt a vágyunkat illeti, hogy sok barátunk legyen, hát az a mondás, hogy*

egyetlen barátja sincs annak,
akinek sok a barátja

– kettős értelemben helyes.

◁ A *[Magna Moralia]* latin néven is gyakran nevezett *Nagy etika* tartalmazza a barátságra vonatkozó harmadik gondolatot (1213 b.). *[Πότερον δέ πολλούς κτητέον φίλους ἤ ὀλίγους; οὔτε δὴ πολλούς, ὡς ἁπλῶς εἰπεῖν, οὔτ' ὀλίγους δεῖ [ἀεί].] [Poteron de pollúsz ktéteon philúsz é oligusz; ute dé pollúsz, ósz háplosz eipein, ut' oligusz dei [aei]] Vajon sok barátot kell-e szereznünk vagy keveset? Röviden szólva sem nem sokat, sem nem keveset.* A szállóigesűrítmény:

Se sok barátod ne legyen, se kevés.

◁ Iktassuk ide a háromkötetes, nem egészen hitelesnek tartott *[Oikonomiká] Gazdaságtan* egyik részletét (I. 6.). Itt ez áll: *[Καὶ τό τοῦ Πέρσου, καὶ τό τοῦ Λίβυος ἀπόφθεγμα εὖ ἂν ἔχοι. Ὁ μέν γάρ ἐρωτηθείς τί μάλιστα ἵππον πιαίνει, ὁ τοῦ δεσπότου ὀφθαλμός ἔφη. Ὁ δέ Λίβυς, ἐρωτηθεὶς ποία κόπρος ἀρίστη, τὰ τοῦ δεσπότου ἴχνη, ἔφη] [Kai to tu Perszu, kai to tu Libüosz apophthegma eu an ekhoi, ho men gar erótétheisz ti maliszta hippon piainei, ho tu deszpotu ophthalmosz ephé; ho de Libüsz, erótétheisz poia koprosz ariszté, ta tu deszpotu ikhné, ephé.] Úgy a perzsák, mint lűbiaiak kijelentése helyes, mert arra a kérdésre, hogy mi hízlalja legjobban a lovat, mindegyik azt felelte, a gazda szeme; míg a lűbiai arra a kérdésre, hogy mi a legjobb trágya, azt mondta: a gazda lábnyoma.*

Fűzzük ehhez még *Seneca* kortársának, Lucius Junius Moderatus *Columellá*nak tizenkét kötetes könyvét *A mezőgazdaságról, [De re rustica]* (62), amelyben egybesűríti *Arisztotelész* szavait (IV. 18.) és azt írja: *[Oculos et vestigia domini res agro saluberrimas] A gazda szemei és lábnyomai a leghasznosabbak a szántóföldnek.* Végül pedig emlékezzünk meg az idősebb *Plinius Naturalis historiae libri* című természettudományi művéről (lásd 212. old.), ahol így summázza a fent jegyzett bölcselkedéseket (XVIII. 6. 8.): *[Maiores fertilissimum in agro oculum domini esse dixerunt] Az elődök azt mondták, hogy a szántóföld legjobb termékenyítője a gazda szeme.*

Ezek után érthető, hogy antik szállóige-származéknak kell tekintenünk a *Kis Viczay* Péter 1713. évi gyűjteményében közmondásként számba vett arisztotelészi fogalmazást:

Gazda szeme hizlalja a lovat.

◁ *Plinius*ra mutat legjobban vissza *Sirisaka* Andor közmondásgyűjteményének (1891) idevágó darabja:

Gazda szeme neveli a vetést.

◁ És az ókor összegezett agrárbölcselkedését visszhangozza az *Erdélyi* János rangos gyűjtéséből (1851) ismert, megejtően népi ihletést sugalló fordulat:

Gazda szeme hizlalja a jószágot.

DÉMOSZTHENÉSZ

(i. e. 384–322)

– a legnagyobb görög szónok, az ékesszólás művészetének példát adó mestere, akinek *II. Philipposz* makedón király ellen tartott támadó-buzdító beszédei (az első i. e. 351-ben), az úgynevezett *filippikák*, fogalommá lettek (lásd 168. old.).

Mintegy hatvan, nem teljességében hitelesnek tekinthető beszéde, ezen kívül beszéd-bevezetése és levele maradt fenn; a történelmileg megalapozottak közül való az a három szónoklat, amit a *Philipposz* által szorongatott *Olünthosz* érdekében mondott el 349–348-ban, s *a 3. Olünthoszi Beszéd* 19. §-a tartalmazza a többféle formában ismert szállóige ősalakját:

[*Ὁ γὰρ βούλεται, τοῦθ' ἕκαστος καὶ οἴεται*]

[Ho gar búletai, tuth' hekasztos kai oietai]

Ki mit kíván, azt is hiszi.

A szárnyasszó formai változatával később *Julius Caesar* irataiban (lásd 173. old.) és *Shakespeare IV. Henrik*jében találkozunk (lásd 603. old.).

THEOPHRASZTOSZ

(i. e. 370 körül–288 körül)

– *Arisztotelész* tanítómester-társa, majd utóda, a tudományos zoológia megalapítója, fennmaradt természettudományos műveiben található híresmondásunk alapja:

[πολυτελές ἀνάλωμα εἶναι τόν χρονον]

[Polütelesz analóma einai ton kronon]

Az idő drága kiadás.

Nálunk Benjamin *Franklin* fogalmazásában (1748):

[Time is money]

Az idő pénz.

HÉROSZTRATOSZ

(i. e. IV. század)

– epheszoszi görög, a hagyomány szerint *Nagy Sándor* születésének éjjelén (i. e. 356. július 21) felgyújtotta *Artemisz* epheszoszi márványtemplomát, hogy neve örökké emlékezetes maradjon. Tettéért életével fizetett, az ión városok pedig olyan döntést hoztak, hogy emlékét el kell törölni, s halállal lakoljon, aki *Hérosztratosz* nevét kiejti. De *Theopomposz* történetíró (i. e. kb. 380–?) *Philippika* című művében fenntartotta a hírszomjas gyújtogató emlékezetét, amelyet azután az egyik legkiválóbb ókori geográfus, *Sztrabón* (i. e. kb. 64– i. sz. 23) *Geographiká*jában (14. 640.) adott tovább a következő nemzedéknek. Így lett az epheszoszi templomégető cselekedete, a

hérosztratoszi tett

– az oktalan pusztítás, az esztelen rombolás szállóige-jelképe.

A legismertebb régi történelmi párhuzam I. *Omár* arab kalifához (uralk. 634–644) fűződik, aki felgyújtotta a világhírű alexandriai könyvtárat, mondván, hogy vagy az van benne, ami a moszlimok szent könyvében: a *Korán*ban, s akkor felesleges; vagy azt tartalmazza, ami a *Korán*ban nincsen, akkor pedig ártalmas. A modern ~-ek ezreivel a minden *Hérosztratosz*on túltevő hitlerfasiszták vésték be szörnyű emléküket a történelembe.

NAGY SÁNDOR

(uralk. i. e. 336–323)

– Makedónia királya, a világhódító: Világbíró *Nagy Sándor* számos forrás szerint (*Diogenész Laertiosz* filozófusokról szóló históriái, VI. 2., és *Plutarkhosz Nagy Sándor életrajza* 14.) a cinikus bölccsel, *Diogenés*szel való találkozása alkalmából ezt a nálunk latin fordításból szárnyasszóvá lett kijelentést tette:

[Si Alexander non essem, Diogenes vero vellem esse]

Ha Sándor nem lennék, Diogenész szeretnék lenni!

◁ *Curtius Rufus* római történetíró (I. század) *Nagy Sándor történeté*ben *[Historiarum Alexandri Magni X. libri]* beszámol arról a rendkívül bonyolultan összebogozott csomóról, amelyet Gordion régi phrügiai székváros templomában *Gordiosz* király szerencsét hozó mondai kocsiján őriztek. Az orákulum azt jósolta, hogy aki ezt a csomót megoldja, az egész Ázsia ura lesz. *Nagy Sándor* i. e. 333-ban a remekművű igacsomót kardjával kettévágta, s ezzel az orákulumnak fittyet hányt, vagy ellenkezőleg: betöltötte a jóslatot.

A nehezen megoldható vagy éppen megoldhatatlannak látszó feladat e história nyomán kapta a

gordiuszi vagy **gordiumi csomó**

– elnevezést, mint ahogy fogós problémák erőszakos megoldásánál *Nagy Sándor* példáját idézzük e szállóigében:

kettévágta a gordiuszi – gordiumi csomót.

MENANDROSZ

(i. e. kb. 343–293)

– kiváló görög vígjátékíró egyik töredéke, amely *Sztobaiosz* (V. század) görög grammatikus *[Anthologion] Antológiá*jában maradt fenn (69. 10.), ezt a szállóigévé szakadt, csattanó kifejezést tartalmazza:

[Τὸ γαμεῖν, ἐάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῇ,
κακόν μέν ἐστιν, ἀλλ' ἀναγκαῖον κακόν.]

[To gamein, ean tis tén alétheian szkopé,
Kakon men esztin, all' anankaion kakon.]

A házasság, ha igazságosan vizsgáljuk,
rossz dolog, de **szükséges rossz.**

A ~ fogalma, amelyet ma sok esetben az *objektív nehézség* kifejezéssel helyettesítünk, a magyar nyelvkincsbe nyilván latin közvetítéssel, éspedig Aelius *Lampridius* római történetíró (III–IV. század) *Alexander Severus* császárról szóló életrajzából (46.) szivárgott át. Deákos korszakokban *malum necessarium* formában emlegették.

◁ Ugyancsak a fent idézett forrásból ismerjük *Menandrosz* másik szárnyasszót fakasztó sorát (124. 22.):

[Πάντων ἰατρός τῶν ἀναγκαίων κακῶν
χρόνος ἐστίν.]

[Pantón iatrosz tón anankaión kakón khronosz esztin.]

Minden *szükséges* **rossznak orvosa az idő.**

Igen közel esik ehhez a gondolathoz *Szent Ágoston Vallomások [Confessiones]* című művének egyik passzusa (IV. 5.): *[. . . tempore lenitum est vulnus meum], Balogh* József magyar szövegével: *. . . idővel a sebem is megenyhült.* Feltehetőleg az egybevágó klasszikus citátumok átfedésével alakult ki a szállóige leggyakoribb formája:

Az idő minden sebet begyógyít.

◁ Egy másik *Menandrosz*-töredéket *Plutarkhosz* idéz *Apollóniosz* filozófus fiának halála alkalmából írt vigasztalójában:

[*Ὃν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκενέος*]

[Hon hoi theoi philúszin apothnészkei neosz.]

Plautus: Bacchides (IV. 7. 18.) latin változatában:

[Quem dii diligunt adolescens moritur.]

Erőltetett, hitetlen vigaszként hangzó magyar szárnyasszóban:

Kit az istenek szeretnek, fiatalon hal meg.

ARKHIMÉDÉSZ

(i. e. kb. 287–212)

– tudós matematikus és fizikus nevezetes mondását *Plutarkhosz* jegyezte fel a Marcus Claudius *Marcellus* római hadvezérről, „Róma kardjáról", Szürakuszai meghódítójáról írott életrajz XIV. fejezetében. *Arkhimédész*, aki a régiek szerint negyven gépet talált fel, *Hierón* szürakuszai királynak egy ízben azt a kijelentést tette, hogy ha még egy földtekéje volna, arról a mi földünket ki tudná mozdítani. Ezt az állítását általában ezzel a szöveggel idézik:

[*Δός μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τήν γῆν*]

[Dosz moi pú sztó, kai kinó tén gén]

Adj egy pontot, ahol megállhatok, és kimozdítom a földet.

Ebből a mondatból redukálódott a világot sarkaiból kivető, átvitt értelemben általánosítva: egy probléma megoldásának sarkalatos pontját jelentő

arkhimédészi pont

kifejezés; és magában a világrengető gondolatban felismerhetjük az *Internacionálé* (lásd 396–397. old.) magyar fordításában szereplő egyik sornak – *a föld fog sarkából kidőlni* – ihletőjét is.

Az ~ fogalmát már előbb a forradalmi jelképrendszerbe illesztette *Lenin a Mi a teendő?* (1901–1902) egyik személyes vallomásában: *Dolgoztam olyan körben, amely hatalmas, átfogó feladatokat tűzött maga elé, és mindegyikünknek, a kör minden tagjának kínosan fájt az a tudat, hogy kontárok vagyunk olyan történelmi*

pillanatban, amikor az ismert mondást módosítva elmondhattuk volna: adjatok nekünk egy forradalmárokból álló szervezetet – és kifordítjuk sarkából Oroszországot! (*Művei*, 5. köt. *Szikra*, 1953.)

◁ *Valerius Maximus* római történetíró (I. század) egyetlen fennmaradt művében: *[Factorum et dictorum memorabilium libri IX.]* az *Emlékezetes cselekedetek és mondások kilenc könyvé*ben (VIII. 7. Ext. 7.) találjuk az első feljegyzést a Szürakuszai eleste után a porba köröket rajzoló tudósról, aki a győztes *Marcellus* egyik rárontó katonáját figyelmeztette, hogy ne tapossa össze porba rajzolt ábráit. A dühödt fegyveres kardélre hányta *Arkhimédész*t, a kétes hitelű anekdota csattanója viszont máig él, s a kellemetlenkedőket, okvetetlenkedőket, más ügyeibe kotnyeleskedőket és azokat, akik túllépik bizonyos személyi érdekeltség határát, a kikerekített formában *Arkhimédész* szájára adott szállóigével hárítjuk el:

[Noli turbare circulos meos!]

Ne zavard a köreimet!

Újabban így is:

Ne bántsd a köreimet!

DIODÓROSZ

(i. e. I. század eleje–i. e. 21 körül)

– a szicíliai származású történetíró emlékezett meg először *[Bibliothéké hisztoriké] Történeti könyvtár* című könyvsorozatában *Prokrusztész*ről, az attikai útonállóról (IV. 59. 5.), aki az elfogott vándorokat olyan ágyba fektette, amely vagy hosszabb, vagy rövidebb volt a kelleténél, s a szerencsétlen áldozatok tagjait az ágy mérete szerint erőszakkal megnyújtotta, illetve megkurtította.

Tervek, elgondolások, irodalmi, művészi termékek helytelen, oktalan, jogtalan, törvénytelen tágításának-szűkítésének, kiváltképpen kegyetlen csonkításának kényszerét szimbolizálja az attikai zsivány nevéből és módszeréből képződött szállóige, a

Prokrusztész-ágy.

Engels a *Régi előszó a „Dühring"-hez* című tervezetében (1878) a metafizikus gondolkodástól a dialektikus gondolkodásra való szükségszerű átfordulás külön-

böző útjairól szólván, annak egyik hosszadalmas, nehézkes folyamatát a ~ szállóigéjével érzékelteti. *Utat törhet magának* – vázolja ezt az átfordulási folyamatot – *természetadta módon, maguknak a természettudományos felfedezéseknek a puszta ereje által, amelyek nem engedik magukat többé a régi metafizikai ~-ba kényszeríteni. (Művei,* 20. kötet. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.)

Napjaink számára is fontos társadalmi, politikai, munkásmozgalmi tanulságot fogalmaz meg a ~ szállóigével *Lenin Levelek a távolból* című írásában (Zürich, 1917. március 11): *Óriási hiba volna, ha a forradalom bonyolult, égető, gyorsan fejlődő gyakorlati feladatait a szűken értelmezett „elmélet" ~-ába szorítanók, ahelyett, hogy az elméletben mindenekelőtt és legfőképpen a cselekvés vezérfonalát látnánk. (Művei,* 23. köt. *Szikra,* 1951.)

◁ Ugyancsak *Diodórosz* az első krónikása *Héraklész (Hercules)* nevezetes hőstettének, *Augeiasz* éliszi király istállója megtisztításának; a hosszú esztendők óta nem takarított irdatlan nagy helyiséget a félisten úgy szabadította meg a felgyülemlett rengeteg trágyától, hogy két hatalmas folyót vezetett keresztül rajta (13. 3.) A történet magvát később görögül *Lukianosz (Alexandrosz, I.),* latinul az ifjabb *Seneca (Apokoloküntószisz, 7.)* formálta összegyülemlett bajok, feltorlódott visszaélések, felhalmozódott korrupciók, erkölcstelenségek jelképévé, illetve ezeknek radikális felszámolását jelentő szárnyasszóvá:

[τήν Αὐγείου βουστασίαν ἀνακαθήρασθαι]

[tén Augeiú búsztaszian anakathéraszthai]

[cloacas Augeae purgare]

Augeiasz istállóját megtisztítani.

És a herkulesi tisztogatás tárgyából keletkezett a tömény anyagi-erkölcsi szenny és mocsok szuperlativusz-szimbóluma:

Augeiasz, deákos magyarsággal **Augiász istállója.**

A klasszikus jelkép alkalmazásának három évtizedre terjedő példáival találkozunk *Marx* és *Engels* műveiben. A legkorábbiak közül való közös alkotásuk: a *Német ideológia* (1845–1846), ennek egyik részletében utalnak a *Napóleon* uralkodása alatt Németországban elhatalmasodott kufárszellemre *(A lipcsei zsinat. III. Szent Max. 6. A politikai liberalizmus.) A német polgárok* – írják –, *akik Napóleont szidalmazták, mert arra kényszerítette őket, hogy cikóriát igyanak, és országuk békéjét beszállásolással és sorozással zavarta, egész erkölcsi gyűlöletüket reá pazarolták, egész bámulatukat pedig Angliára; holott Napóleon a legnagyobb szolgálatot tette nekik a német ~ kitakarításával és a civilizált közlekedés meghono-*

sításával . . . (Művei, 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1960.). *A természet dialektikájának Bevezetésében* (1873–1876) *Engels* szárnyasszavunkat a polgárság felemelkedését meggyorsító nagy mozgalmakkal: a reneszánsszal, a reformációval kapcsolatban megvilágító fordulatként használja. *Leonardo da Vinci,* Albrecht *Dürer* és mások tevékenységének méltatása után így folytatja: *Luther nemcsak az egyház ~-t söpörte ki, hanem a német nyelvét is, megteremtette a modern német prózát . . . (Művei,* 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.).

A szállóige *Lenin* alkalmazásában érdekesen és izgalmasan kíséri végig századunk első két évtizedének forradalmi harcait. A század elején (1901–1902) a *Mi a teendő?* szövegében még ez olvasható: *Bármennyire kellemetlen is, előbb ennek az ~-nak kitisztítására kell időt vesztegetnünk. (Művei,* 5. köt. *Szikra,* 1953.) Két év múlva (1904) az *Egy lépés előre, két lépés hátra* idevágó citátuma: *Igazi pártmunkásainknak a külföldi marakodás nagy ~-t kell még kitisztogatniok! (Művei,* 7. köt. *Szikra,* 1953.) Az első világháború alatt (1916) *A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga* című írásában: *Az 1914–1916-os imperialista háború és az opportunisták meg a kautskysták képmutatásainak ~, melyeket ez a háború tárt fel, szemléltetően megmutatták, mennyire helyes Marx politikája . . . (Művei,* 22. köt. *Szikra,* 1951.) Majd másutt azt mondja, hogy a „békés" kapitalizmus évtizedei 1871-től 1914-ig a *filiszterség, a korlátoltság, a renegátság ~-vá tették az opportunizmushoz alkalmazkodó szocialista pártokat.* 1921-ben, a forradalom 4. évfordulóján viszont már bejelenti, hogy *bármelyiket nézzük is ezek közül az ~-k közül, azt látjuk, hogy mi valamennyit teljesen kitakarítottuk. (Művei.* 33. köt. *Szikra,* 1953.)

◁ Szőjünk ide mindjárt két ehhez kapcsolódó szállóigét: az istállótisztításhoz és a többi tizenegy

héraklészi – herkulesi munka

– elvégzéséhez valóban

héraklészi – herkulesi erő

– volt szükséges.

HYGINUS, CAIUS JULIUS

(i. e. I. század első fele)

– *Augustus* császár (uralk. i. e. 31–i. sz. 14) szabadosa, a palotai könyvtár őre, sokoldalú kutató és kompilátor, de művei csak későbbi kivonatokban maradtak fenn.

A nevét viselő *[Fabularum libri] Mesék könyvei* 107. meséjében elmondja, hogy *Phoibosz Apollón* isten a trójai *Parisz* királyfi alakjában úgy öli meg a görög hőst, *Akhilleuszt*, hogy nyilával sarkon lövi. Ez az egyetlen sebezhető pontja a mürmidónok királyának, mert anyja, *Thetisz* tengeristenasszony, a sarkánál fogva mártotta meg az újszülöttet a sebezhetetlenné tevő alvilági Sztüx folyó hullámaiban. Részletesebben lásd: Publius Papinius *Statius* (I. század második fele): *Achilleis*, I. 269. és Fabius Planciades *Fulgentius* (480–550): *[Mythologiarum libri] Mondák könyvei*, III. 7.

E mondán alapszik az emberek, átvitt értelemben szervezetek, intézmények, esetleg érvelések, elképzelések leggyengébb, legkönnyebben sebezhető pontját jelző szárnyasszó, az

Akhilleusz-, deák-magyarul **Achillész-sarok.**

A kispolgári taktika című *Lenin*-cikkben (1907. február 23) szállóigénk így fordul elő: *A kispolgári taktika ~ -a az, hogy nem tud, képtelen megszabadulni a liberális burzsoák eszmei és politikai hegemóniájától. (Művei*, 12. köt. *Szikra*, 1954.)

◁ *Hyginus* 168. meséje körvonalazza első ízben részletesen azt a mítoszt, amely *Danaosz* király leányainak büntetéséről szól, akik nászéjükön apai parancsra legyilkolták férjeiket.

A *Danaiszok* (közkeletű formában: *Danaidák)* vétkes tettükért azzal bűnhődtek, hogy az alvilágban egy feneketlen hordóba kell szüntelenül vizet tölteniük. A tékozlást jelképező

lyukas hordó

[ὁ τετρήμενος πίθος]

[ho tetrémenosz pithosz]

– már az *Arisztotelész*nek tulajdonított *[Oikonomika] Gazdaságtan* (I. 6.) lapjain is megjelenik. Sőt még régebben találkozunk a

lyukas hordót töltögetni

[εἰς τόν τετρημένον πίθον ἀντλεῖν]

[eis ton tetrémenon pithon antlein]

– kifejezéssel *Xenophón* történetírónak (i. e. 434–354) a *Gazdálkodásról [Peri oikonomiasz]* című dialógusában (VII. 40.).

◁ A *Hyginus* meséjében összefonódott különböző elemeket *Lukianosz* fogja egységbe, ő fogalmazza meg (*Timón*, 18. és *Hermotimosz*, 61.) a hiábavaló megerőltetés és fölösleges erőpazarlás egyik maradandó szállóigéjét:

[ὁ τῶν Δαναίδων πίθος]

[Ho tón Danaidón pithosz]

A danaidák hordója.

A hazai versolvasókban a szállóige hallatára óhatatlanul képzettársításként merül fel *Babits* Mihály költeménye: *A Danaidák* (a *Herceg, hátha megjön a tél is* kötetben, Budapest, 1911.), amely a ritmikus szabadversek szinte végtelennek ható soraival érzékelteti a férjgyilkos asszonyok soha nem múló bűnhődését, a gyötrelmes, örök reménytelenséget. S *Babits* tragikus danaidái mögül nyomban nyelvet nyújt ránk *Karinthy* Frigyes híres paródiája: a *Dana-Idák* (lásd 899. old.).

ALEXANDROSZ

(i. e. II. vagy I. század)

– a phrügiai Antiokheiából származó szobrász művének tartják azt a telt idomú, gyönyörű meztelen női alakot ábrázoló márványtorzót, amelyet 1820-ban találtak meg a Szporadész szigetcsoporthoz tartozó Mélosz földjében. Az életnagyságot meghaladó szobor két karja hiányzik, de a márványtest elevenen vibráló mozdulata, a fej finom és méltósággal teljes kifejezése remekül érzékelteti a szerelem istennőjének: *Aphroditének* ellenállhatatlan varázsát. A párizsi *Louvre*-ban őrzött szobor neve, lelőhelye után: a *Méloszi Aphrodité*, vagy a főleg német műtörténészek által kezdeményezett, s nálunk is átvett latinosításban:

Milói Vénusz.

Olyan szép, mint a ∼ – a szállóigésedett szobornevet ebben a fordulatban használja leggyakrabban a közbeszéd. S bár a ∼-t sem eredetiben, sem másolatban, sem képen nem látta mindenki, aki emlegeti, a fogalom enélkül is a női termet, különösen a teltkarcsú formák tökéletességének hiteles szimbóluma.

◁ A parodizáló hajlam azonban a ∼ makulátlan szépségét sem kímélte. Az eltorzított *Gyöngyösi*-költeménycím analógiájára (lásd 628. old.) túlhervadt szépségek antikizáló gúnyneve:

Milói vén-hús.

JOSEPHUS FLAVIUS

(37–100)

– római zsidó történetíró *[Peri Iudaikú polemú] A zsidó háború* című művében (V. 1.) szerepel ez a szállóigét teremtő fordulat:

[. . . *ὅπερ ἄν τις ὡς ἐν κακοῖς ἀγαθόν εἴποι*]

[. . . hoper an tisz hósz en kakoisz agathon eipoi]

. . . *amit bizonyos mértékben úgy nevezhetünk, hogy*
szerencse a szerencsétlenségben.

PLUTARKHOSZ

(kb. 46–120)

– történetíró és bölcselő, nagy jelentőségű művének, a *Párhuzamos életrajzoknak [Bioi paralléloi]* a *Themisztoklész* athéni politikus-hadvezérről (i. e. kb. 525– kb. 460) szóló részében (9.) megírja, hogy *Themisztoklész Xerxész* perzsa király betörésekor (480-ban) összekülönbözött a haditerven *Eurübiadész* spártai tengernaggyal. A vita hevében *Eurübiadész* botot emelt *Themisztoklész*re, s meg akarta ütni. Az athéni hadvezér erre így kiáltott fel:

Πατάξον μέν, ἀκούσον δέ]

[Patakszon men, akúszon de]

Üss, de hallgass meg!

A nagy lélekjelenlétet és önuralmat elárulo taktika eredményes volt: a tengernagy meghallgatta a hadvezért, engedett rábeszélésének, s a szalamiszi tengeri csatát a görögök diadalmasan meg is nyerték.

◁ *[Pürrhosz] Pyrrhus* epeiroszi király életrajzában (16.) *Plutarkhosz* beszámol az i. e. 278-ban Ausculum mellett, *Apuliá*ban vívott ütközetről, amelyben *Pürrhosz* legyőzte a rómaiakat, de serege olyan szörnyű veszteséget szenvedett, hogy a király utána így kiáltott fel:

[*Ἂν ἔτι μίαν μάχην Ῥωμαίους νικήσωμεν,*
ἀπολούμεθα παντελῶς]

[An eti mian makhén Rómaiúsz nikészómen, apolumetha pantelósz].

Ha még egy ilyen győzelmet aratunk a rómaiakon, teljesen tönkremegyünk.

Szállóigébe tömörítve:

Még egy ilyen győzelem és elvesztünk!

Ennek a históriának az alapján alakult ki a végzetes vagy súlyos áldozatokkal járó sikerek, diadalok szárnyasszó-elnevezése:

pyrrhusi – pirruszi – győzelem.

◁ *Plutarkhosz* műveinek más helyén is megtalálható, de legtömörebben *Aemilius Paulus* életrajzában fogalmazza meg (5.) ezt a fordulatot:

[*Οὐκ ἄν εἰδείη τίς ὑμῶν, καθ' ὅτι θλίβεται μέρος ὑμός ποῦς*]

[Úk an eideié tisz hümon, kath'hoti thlibetai merosz hümosz púsz]

Senki nem tudhatja közületek, hogy hol szorítja a lábatokat (mármint a cipő).

Így bukkan fel legelőször az antikvitásban ez a teljesen modernnek érzett kifejezés:

tudom vagy: **nem tudom, hol szorít a cipő.**

◁ A *Julius Caesar* életét tárgyaló biográfiában (10.) megemlíti *Plutarkhosz*, hogy *Caesar* feleségét hűtlenséggel gyanúsították, s azt tanácsolták a nagy hadvezérnek: küldje el házától az asszonyt. *Caesar* erre ezt felelte:

[*Πῶς οὖν ἀπεπέμψω τήν γυναῖκα;*
... τὴν ἐμήν ἠξίουν μηδ' ὑπονοηθῆναι.]

[pósz ún apepempszó tén günaika;
... tén emén ékszíun méd' hüponoéthénai.]

hogyan küldjem el feleségemet;
... ő méltó rá, hogy minden gyanún felül álljon.

Ebből a caesari biztonságú kijelentésből önállósult a szállóige:

Caesar neje felül áll minden gyanún!

Caesar biztonságos komolysága nem konzerválódott a szállóigében. Éppen okkal-joggal gyanús esetekben gúnyolódnak így a szarvait méltósággal, a feltételezést előkelő fölénnyel viselő „nagyemberen": ~. Ezt a szarkasztikus célzatot rögzíti klasszikus formába G. B. *Shaw* századunk elején írt egyfelvonásos komédiájában: *[The man of Destiny] A sors embere.* A sors embere, a huszonhét éves *Bonaparte Napóleon* tábornok, két nappal a Lodinál végrehajtott dicső fegyvertény után, egy tavazzanói fogadóban megtudja, hogy Párizsból küldött postáját egy fiatal nő elcsalta a futárjától. A levelek között van egy, amely alkalmas arra, hogy kompromittálja *Bonaparte* feleségét, Josephine *Beauharnais*-t. A szép postatolvajnő meg akarja akadályozni, hogy a kompromittáló levél a tábornok kezébe kerüljön, s az incselkedő, karmos szópárbajban többször is érvelnek ezzel: *Caesar' wife must be above suspicion.* ~.

◁ A *Cato maior*, az idősebbik *Cato életéről* beszámoló fejezetben (27.) *Plutarkhosz* elmondja, hogy a feddhetetlen, *catói* jellem antik mintaképe: Marcus Porcius *Cato* (i. e. 234–149) a római birodalom hatalmának biztosítására, uralmának kiterjesztésére gyakorta sürgette a legyőzött észak-afrikai városállam, Karthágó teljes megsemmisítését. Alig volt olyan beszéde, amit ne ezzel fejezett volna be:

[Δοκεῖ δέ μοι καί Καρχηδόνα μὴ εἶναι]

[Dokei de moi kai Karhédona mé einai]

Egyébként azt vélem, hogy Karthágó ne legyen.

Titus Livius római históriájának és a II. századbeli Julius *Florus* történelem-kivonatának latin variációja szerint:

[Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam]

Egyébként úgy vélem, Karthágót el kell pusztítani.

Ceterum censeo – egyébként úgy vélem – ez a csonka forma is használatos olyan magatartás jellemzésére, amikor valaki állandóan, szinte mániákusan tér mindig vissza ugyanahhoz a véleményéhez, állásfoglalásához, javaslatához. A teljes szállóigével többnyire az állhatatosságon túlmenő, megrögzött, rögeszmés konokságot fejezzük ki, de szolgálhat kiérlelt, biztos állásfoglalás megerősítésére is. Ez utóbbi célzattal használja például a fiatal *Engels (A német*

népkönyvek, 1839.), amikor a retrográd szellemű, lényegében reakciós irányzatú népkönyvekről, ponyvafüzetekről azt mondja: *tekintve, hogy ezt a gondolatot kell előbb eltávolítani ott, ahol azt akarjuk, hogy alkotmányos élet keletkezzék, akkor legyen a könyv bármily költői, censeo Carthaginem esse delendam. (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról, Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1966.)

◁ A 40. fejezet *Caius Marius* római államférfi (i. e. 157–86) pályafutását mutatja be. *Marius* már hetedszer viselte a konzuli tisztet, amikor ellenfeleivel való hatalmi viaskodás következtében száműzték Rómából. A tengeren át menekült Afrikába, ám Libüában *Sextilius* római propraetor – helytartó – megtiltotta, hogy partra szálljon. Ha nem engedelmeskedik – úgymond –, Róma ellenségeként bánik el vele. A rómaiak alatt korábban elpusztított pún főváros omladékai közül az elkeseredett *Marius* ezt a választ küldte a propraetornak: *[Ἄγγελλε τοίνον ὅτι Γάιον Μάριον ἐν τοῖς Καρχηδόνος ἐρειπίοις φυγάδα καθεζόμενον εἶδες] [Angelle toinün hoti Gaion Marion en toisz Karkhédonosz ereipiosz phügada kathedzomenon eidesz] Vidd hírül tehát, hogy láttad a száműzött Caius Mariust Karthágó romjain ülni.* – Azért is részleteztük e történetet, mert néha, akik mondják, azok sem tudják pontosan, honnan ered a szállóige:

Búsul, mint Marius Karthágó romjain.

A szárnyasszó eredete és használata között ugyanis nagy a különbség. A história egy viharos élet tragikus kifejletét mutatja, a ~ kitételben ironikus mellékíz érződik. A szállóigében érintett *búsulás* általában nem indokolt, nem együttérzést, hanem fölényeskedést, cinizmust vált ki.

◁ Lucius Licinius *Lucullus* diadalmas hadvezér és politikus (i. e. kb. 106–56) minden más ókori forrásnál részletesebb életrajzában *Plutarkhosz* többek között a hódításairól, sarcolásairól, zsákmányolásairól hírhedett római nagyúr határtalan gazdagságát és fejedelmi fényűzését is ismerteti *(Lucullus* I. 19., 39., és más helyeken). *Lucullus* a közélettől visszavonulva, pazar palotájában, káprázatos kertjeiben töltötte napjait, magasröptű szellemi szórakozások, de főként örökös dínom-dánom, vendégeskedés, mulatozás közepette. Az akkor feltárt világ minden sarkából összehordott ínyencségek terhe alatt roskadozó asztalának emlékezetére keletkezett a díszebédek, bőséges eszem-iszomok felső fokú formulája:

lucullusi vagy **lukulluszi lakoma.**

Bertolt *Brecht* (1898–1956) 1939-ben hangjátékot írt *[Das Verhör von Lukullus] Lucullus kihallgatása* címen; magyarul: *Csorba* Győző (1916–) fordításában: *Lucullus a bírák előtt (Európa Könyvkiadó*, Budapest, 1961.). A hatá-

sos jelenetsorban, amelyből Paul *Dessau* (1894–) később *Lucullus elítéltetése* című operáját komponálta, az elhunyt *Lucullust* a halottak bírósága pusztításai, tömegmészárlásai, rabszolga- és kincsrablásai miatt örök megsemmisülésre ítéli. Szörnyű emlékét az sem tudja enyhíteni, hogy – mint azt idősebb *Plinius* természettudomány-történetének botanikai részében megírta (15. 25.) – ő hozta be i. e. 74-ben a Fekete-tenger partvidékéről, Cerasusból (Kerazunt), és ő telepítette meg Rómában a nemes cseresnyét. *Brecht* halotti bírósága az egyetlen békességes tettért, a cseresznyefa meghonosításáért nem ad felmentést *Lucullus*nak a vérontó háborúkban elkövetett bűnei alól.

E drámai társadalomkritika után szinte groteszknek hat a ~ legújabb időkben hazánkban elterjedt származéka: a bőséges étkezés után az emésztés megkönnyítésére szolgáló intestinosolvens drazsét ugyanis a budapesti *Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár* – nyilván a ~ fogalmára utalva – *Lukullin* néven hozta forgalomba.

Róma

APPIUS, CLAUDIUS CAECUS

(i. e. IV–III. század)

– római államférfi, a latin írók atyja, viasztáblára rótt szentenciájával kezdjük, amely századokkal később a honfitársának, Caius *Sallustius Crispus* historikusnak (i. e. 86–35) tulajdonított *[De re publica ordinanda] A történeti események előadásáról* című műben (I. 1.) ebben az idézetben maradt fenn:

[Quod in carminibus Appius ait,
fabrum esse suae quemque fortunae.]

Mint Appius énekeiben kijelenti,
mindenki saját szerencséjének kovácsa.

A tézist az ókorban különbözőképpen variálták. *Plautus* szerint *(Három ezüst,* II. 2. 363., *Devecseri* Gábor fordítása, *Parthenon,* Budapest, 1942.): *saját szerencséjének kovácsa a bölcs; Cornelius Nepos (Atticus,* II. 6.) ismeretlen költőtől idézett versszövegében viszont: *kinek-kinek jelleme formálja szerencséjét.* A változatok közül végül a legszélesebben általánosító appiusi alapformula rögződött és folklorizálódott.

NAEVIUS, GNAEUS

(?–i. e. 199)

– jeles korai római költő hagyományozta ránk a hazai latinitás idején sokat idézett formulát:

Male parte male dilabuntur

– s nyilván innen a közmondás-gyűjteményeinkből ismeretes:

Ebül gyűlt szerdéknek ebül kell elvesznie.

Az ősforrás *Szophoklész: Oidiposz Kolónoszban. Babits* Mihály fordítása szerint *(Parthenon,* Budapest, 1942.): *Jogtalanul szerzett kincseket megőrizni nem lehet. Naevius* szállóigéjét később név megjelölése nélkül idézi *Cicero (Philippicae,* II. 27. 65.), és felhasználja *Plautus (Poenulus,* 2. 22.). Összecseng a latin bölcsmondás az *Ótestamentum*mal is; a *Példabeszédek*ben (10. 2.) ezt olvashatjuk: *Nem használnak a gonoszság kincsei.*

PLAUTUS, TITUS MACCIUS

(i. e. 254–184 körül)

– komédiái közül *[Truculentus]* A *goromba* olyan szállóigével ajándékozott meg bennünket (I. 1. 4.), amely kivételesen betű szerinti latin szövegével kapott magyar honosságot.

[Summa summarum]

„jó magyarul":

Summa summárum

– így hangzik a szoros fordításban *összegeknek összege, mindeneknek mindene* jelentésű kifejezés, amelyet a *summa, summázat* szavak megmagyarosodásával elszámolásoknál, felsorolásoknál, érveléseknél *végösszeg,* illetve *mindent összevéve* vagy *végső soron* értelemben használunk.

◁ A *Szamárvásár [Asinaria]* (2. 4. 88.) a komédiaköltő keserű élettapasztalatát közvetíti a

[Lupus est homo homini]

– fordulatban, amelynek hazai szállóigévé rögződését a legrégibb és legújabb *Plautus*-tolmácsolások azonos szövege segítette.

◁ A parazitáról, tányérnyalóról nevezte el egyik bohózatát *Plautus: [Curculio] Zsizsik*. Ebben található (I. 1.) az elgondolkoztató mondat:

[Flamma fumo est proxima]

pontos fordításban:

A füsthöz a tűz van a legközelebb

megszárnyasítva:

Nincsen füst tűz nélkül.

A példázatot *Lenin Újabb véres ütközet* című cikkében (1901. június) a következőképpen alkalmazza: *Olykor a rendőri hazudozás füstjéből a nép felháborodásának tüzére következtethetünk. (Művei*, 5. köt. *Szikra*, 1953.) – A kortársak közül egyébként sokan emlékezhetnek arra, hogy Vszjevolod Illarionovics *Pudovkin*, a világhírű filmrendező és esztéta, aki hosszabb budapesti tartózkodása alatt az ötvenes évek elején nagy segítséget nyújtott az államosított magyar filmgyártásnak, magánbeszélgetésekben, előadásokon, nyilatkozatokban gyakorta használta a fentiekhez közeli fordulatot: *Ahol füst van, ott tűznek is kell lenni.*

◁ A *[Mercator] Kalmár* egyik passzusa (II. 2.) különböző kútfőkből kétféleképpen hagyományozódott ránk. Kezdjük a közhelyszerűen egyszerű szárnyasszóval:

[Humanum amare est]

Szeretni emberi dolog.

◁ Másodjára kerítünk sort arra a változatra, amely óhatatlanul többféle rokonképzetet ébreszt:

[Humanum ignoscere est]

Megbocsájtani emberi dolog.

Ehhez közvetlenül az idősebb *Seneca* művéből való, s az ógörögtől *Jeromos* egyházatyáig felvezethető, azonos szerkezetű, de más emberi cselekvésre utaló szállóigét asszociálhatjuk: *Tévedni emberi dolog* (lásd 197. old.) Közvetve gyakorta „beugrik" e plautusi szárnyasszó mellé a *Madame de Staël* megállapításából kifejlesztett, szerkezetében teljesen eltérő, de mondanivalóját tekintve igen közeli szentencia: *Mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsájtani* (lásd 473. old.).

◁ A *Pseudolus* szolga nevét viselő cselszövő-komédia bölcsmondását (11. 3.), amit *Plautus* a tapasztalat tényeként fogalmazott meg, mi figyelmeztető felszólítássá formáltuk:

[Certa mittimus, dum incerta petimus]

a plautusi szöveg:

Amíg a bizonytalant hajszoljuk, a biztosat elszalasztjuk,

a szállóige:

Ne hagyd el a biztosat a bizonytalanért!

◁ A *[Trinummus] Három ezüst* egyik replikájában (V. 2. 30.) ezt a szárnyasszóvá röppent sort találjuk:

[Tunica proprior pallio]

közelebb az ing, mint a köpeny.

Az önérdek és a közérdek értékrendjének ez a mai fül számára cinikus meghatározása ezen az új tolmácsoláson kívül tovább modernizálva *(Devecseri* Gábor, 1942):

közelebb az ing, mint a kabát

– formában és a XVII–XIX. század szerzőinél és közmondásgyűjtőinél található ódon formákban is használatos:

közelebb az ing a csuhánál *(Szenczi Molnár Albert,* 1604.),

közelebb az ing, mint a mente *(Dugonics* András, 1820.),

közelebb az ing a gubánál *(Sirisaka* Andor, 1891.).

TERENTIUS AFER, PUBLIUS

(i. e. 195 körül–159)

– *[Andria] Az androsi lány* című vígjátékából a hazai szállóigetár az abszolút önzés jelszavát fogadta magába (IV. 1. 12.):

[Proximus sum egomet mihi]

Magamhoz magam vagyok legközelebb.

A megszokott szállóigealak eltér a régi fordításoktól (pl. *enmagamnak első én vagyok; Kis* Sándor, 1895.), eltér az újaktól is *(én vagyok enmagam atyjafia; Kárpáty* Csilla, 1961.), a költői tolmácsolásoknál prózaibb, de szájhoz csiszoltabb, mindennapi beszédre alkalmasabb. És szövege hívebb az eredetihez a múlt században lejegyzett közmondásnál is: *Mindenki legközelebb van önmagához (Sirisaha* Andor, 1891).

◁ *A herélt [Eunuchus] Előhang*jában (41.) *Terentius* azoknak a támadásai ellen védekezik, akik kárhoztatják komédiaépítkezését, amihez görög előképeinek alakjait és helyzeteit bőségesen felhasználja. Az átvételek jogosságának, szükségszerűségének igazolására mondja:

[Nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius]

Kárpáty Csilla modern fordítása (1961) a sort az adott problémához igazítva verseli meg:

Olyan ötlet egy sincs már, amely színre nem került.

Közbeszédben viszont az egyebek között szállóigetárak mottójának is illő alapgondolatot idézzük:

Nem mondtak még olyat, amit már ne mondtak volna.

◁ A *Menandrosz* görög drámaíró nyomán szerzett komédiában más helyütt (V. 5.) *Terentius* olyan kitételt formált, amely századok múltával szállóigék, szólások, közmondások sorának leplébe bújt:

[Aliud ex alio malum]

a szállóige:

Egyik bajból másik bajba,

olykor töményebben:

Jajból bajba,

vagy egész kurtán:

Jajra baj.

Erdélyi János (1814–1868) a *Magyar közmondások könyvé*ben (1851) kétféle származékát is feljegyzi: *Egymást éri a baj* (463.) és *Bajjal jár a baj* (467.). Végül egy távolabbi és korábban nyomdafestéket látott leágazás: *Csöbörből vödörbe* (*Dugonics* András: *Magyar Példa Beszédek és Jeles Mondások*, 1820.).

◁ Az *Önmagát büntető [Heautontimorumenos]* ókori előadásain, mint azt *Szt. Ágoston* feljegyezte *[Epistolae*, 155. IV. 14.], a rómaiak is mindig különös tetszéssel fogadták ezt a nálunk gyakran citált kitételt (I. 1. 12.):

[Homo sum; nil humani a me alienum puto]

Ember vagyok

semmi emberit nem tartok magamtól idegennek.

Marx leánya, Laura mesélte, hogy 1865 körül nővére, *Jenny* segítségével társasjáték formájában kérdéseket adott fel apjának. A válaszokat *Jenny* jegyezte angol nyelven. Az utolsó előtti kérdés ez volt: *Kedvenc jeligéje?* Karl *Marx* válasza: *Nihil humani a me alienum puto. (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról, Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1966.) A kötetlen forma, amelyben a *Terentius*-szállóige hazánkban meggyökeresedett, lazább, semhogy a humánum és a szolidaritás áthághatatlan kerete maradhasson. Míg a régebbi fordítások inkább a moralizálás felé hajoltak: *Ember vagyok; mi emberi dolog, / Úgy gondolom, reám is tartozik (Kis* Sándor, 1895), addig a szállóige modern jelentésébe bizarr, sőt frivol célzások keverednek. Éppenséggel nem az emberi összetartozás példázataként, hanem szokatlan, ferde funkciók és kapcsolatok megértésének dokumentálására, tehát erősen torzított értelemben is használják ma a ~ terentiusi tézisét.

◁ *A testvérek [Adelphoe]* negyedik felvonásából (IV. 1. 21.) idézzük a megrettent *Syrus* felkiáltását, amidőn észreveszi *Ctesiphos* apját, akiről éppen beszélnek:

[Lupus in fabula]

Farkas a mesében

– szó szerinti fordítás helyett szorosan szállóigévé kovácsolva:

Farkast emlegetnek . . . !

A közmondás ezt az antik fordulatot megtoldja: ~, *kert alatt kullog – kert alatt jár.* A bővítés a szóban forgó személy meghökkentő felbukkanását természetes folyamattá enyhíti, s így a korábban már *Plautus*, később *Cicero* írásaiban is kísértő mesebeli farkas valószínűleg nem azonos azzal, amely közmondásunk kertje alatt jár vagy kullog. Inkább annak a szövegmagyarázatnak adhatunk hitelt, amely a *lupus in fabula* magvát a népregében keresi. Ismeretes jelenség, hogy ha bizonyos személyről beszélünk, s az meglepetésszerűen betoppan – elhallgatunk. Regés vetületben a néphiedelem ezt úgy fogalmazza meg, hogy ha valaki farkassal találkozik, s a farkas előbb pillantja meg őt, mint ő a farkast – akkor az illetőnek eláll a szava, nem tud megszólalni. A terentiusi „farkaskaland", ellentétben a mi kurta szállóigénk s bővített közmondásunk racionalizmusával, nyilván erre a bűvölő, mesebeli farkasra utal.

◁ *A testvérek* másik, körülményesebben fogalmazott szöveghelyét (IV. 10. 44.) *[Duo cum idem faciunt . . . | Hoc licet impune facere huic, illi non licet] Egy dolgot ha kettő elkövet, | Ez büntelen . . . a más bűnös (Kis* Sándor, 1895.) – már az antikvitás csattanós fordulatba tömörítette:

[Duo cum faciunt idem, non est idem]

Vagy:

[Si duo faciunt idem, non est idem]

Ha ketten cselekszik ugyanazt – nem ugyanaz.

Az *Anti-Dühring Második szakasz: Politikai gazdaságtan VII. Tőke és értéktöbblet* című fejezetében *Engels* rámutat, hogy *Dühring úr . . . az ő tőkedefinícióját bár „megtisztított" formában, Marxtól átveszi.* Eszerint *a tőke történelmi fázis nem csupán Marxnál, hanem Dühring úrnál is . . .* És ekkor kezdi a különbség megvilágítását a római komédiaíró szállóigéjével: *Ha ketten teszik ugyanazt, az nem ugyanaz.*

A Bund lapjának egyik cikke alkalmából (1906. december 20) *Lenin* a szállóige latin változatával jellemzi a bundistákat: *mégsem foglalnak el mensevik álláspontot a kadetokkal való blokkok kérdésében. Igen jól rájuk illik az az ismert mondás, hogy si duo faciunt idem, non est idem. (Művei,* II. köt. *Szikra,* 1954.)

◁ Hasonló kitételt találunk az *Önmagát büntető* című vígjátékban is (IV. 5. 53.): *[Aliis si licet, tibi non licet] Ha másoknak szabad, neked nem szabad.* Ezek a költői bölcselkedések egybevágnak a régi római példabeszéddel:

[Quod licet Jovi, non licet bovi]

Amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek.

A szállóigét a társadalmi tapasztalat és a mítosz ötvözetének tekinthetjük. *Moszkhosz* görög költő (i. e. 150 k.) *Europé* című idilljéből ismeretes *Zeusz (Jupiter)* egyik kalandja, mikor a görög–római atyaisten *Agénór* phoinikiai király leányát, *Európét*, aranyszőke szőrű, csillaghomlokú, holdsarló-szarvú bika képében ragadja el. Csakhogy az ilyen vakmerő széplány-rablás és a hasonló „csíny" csak a bika-Jupiternek s nem minden ökörnek szabad – ez az értelme s tanulsága ennek a tettek és a tettesek között differenciáló szállóigének.

◁ *Az élősdi [Phormio]* (I. 2. 18.) bocsátotta útjára a közkeletű

[Montes auri pollicens]

Aranyhegyeket ígérni

– kifejezést, s ugyanebből a komédiából való még két szentencia, amely gyökeréről leszakítva, közmondásként épült be nyelvkincsünkbe.

◁ A II. 2. 4. így alakult:

[Tute hoc intristi; tibi omne est exedendum]

Szó szerint:

Magad kotyvasztottad, magadnak kell megenned az egészet.

Közismert formában:

Ki mit főzött, egye meg!

◁ A II. 4. 14. pedig:

[Quot homines, tot sententiae]

Szó szerint:

Ahány ember, annyi vélemény.

Közmondásosan:

Ahány ház, annyi szokás.

ACCIUS, LUCIUS

(i. e. 170–104?)

– *Atreus* című tragédiájából származik, de főként *Cicero* és *Seneca* közvetítésével terjedt el, s különösen *Suetonius Caligula*-életrajza nyomán mint a kegyetlen római császár kedvenc mondása emlékezetes a nagy és kis tirannusok szájára adott jelige:

[Oderint, dum metuant]

Gyűlöljenek, csak féljenek!

CICERO, MARCUS TULLIUS

(i. e. 106–43)

– író és politikus, a legnagyobb római szónok, *[Pro Roscio Amerino] Roscius Amerinus érdekében* (i. e. 80) tartott beszédének több helyén (30. 84. és 31. 86.), s más szónoklataiban is Lucius *Cassius Longinus Ravilla* konzul (i. e. 127) szavajárásaként idézi a mai nyelvben is gyakori kifejezést:

[Cui bono?]

Kinek a javára?

Kinek jó ez?

Lucius *Cassius*, a szigorú közhivatalnok, a *Római Nép legigazabb, legbölcsebb bírája*, a bűnügyek vizsgálóbíráit arra szorította, hogy igyekezzenek minden esetben kinyomozni: *[cui bono fuisset] kinek a javára szolgált* a cselekmény elkövetése. A mi *Ciceró*ig visszamutató szárnyasszavunk azonban nem csupán kriminális ügyekben hangzik el. A magán- és a közélet számos szituációjában: családi, hivatali, szervezeti, gazdasági, politikai változások, határozatok esetén is felvetődik a klasszikus gyökerű, de korszerű kérdés: ~.

A ~ szállóigével rokonértelmű *Kinek használ?* egy századdal később az ifjabb *Seneca* egy drámájából szakadt ki (lásd 209. old.); a két kifejezés között alig árnyalatnyi különbség van.

A *Vádbeszéd Verres ellen [Actio in Verrem]* (i. e. 70) textusában (IV. 25. 56.), továbbá a *Catilina ellen [In Catilinam]* (i. e. 63) első frázisai között (I. 1. 2.), s egyéb szónoklatok fordulataiban is megtaláljuk a morális felháborodás szólamát:

[O tempora! O mores!]

Milyen idők! Milyen erkölcsök!

Cicero ünnepélyes megbotránkozása szállóige-használatunkban régóta álszenteskedő, gunyoros értelemre hangolódott. Valószínű, hogy a *Lili* című operett franciából átvett tréfás kiszólása: *Millen idők!* (lásd 489. old.) – végső soron e klasszikus méltatlankodásból sekélyesedett el.

◁ A *Catilina*-leleplezés első rohama (I. 1. 1.):

[Quousque tandem abutere Catilina patientia nostra . . .]

Meddig fogsz még visszaélni, Catilina a mi türelmünkkel?

– az elszegényedett római patrícius-összeesküvő: Lucius Sergius *Catilina* (i. e. 108–62) nevének kihagyásával rövidült és általánosodott szárnyasmondássá.

A számon kérő szállóigét: ∼ – manapság nem mindig klasszikus nyíltsággal szegezik szemébe a hibáikhoz, helytelen, kárt okozó magatartásukhoz makacsul ragaszkodó személyeknek. A harsány hangot asszociáló felszólítás gyakran suttogva, hát mögött hangzik el, s csak szövegében, nem hatásában hasonlít a cicerói mintára.

◁ Elsőrenden szintén a *Catilina* ellen intézett szónoki támadásból, de más *Cicero*-beszédek, sőt *Julius Caesar*, *Titus Livius*, *Sallustius Crispus* és *Plutarkhosz* közvetítésével is ismeretes a köztársaság első tisztségviselőinek szánt intelem, amelyet hazai orátoraink hajdan közhellyé csépeltek:

[Videant (vagy *caveant) consules*
ne quid res publica detrimenti capiat.]

Vigyázzanak a konzulok,
hogy a köztársaság (a közügy) kárt ne szenvedjen.

A citátum első fele ∼ – korábban intézmények vezetőinek, a közhatalom gyakorlóinak szánt, ódon zamatú általános figyelmeztetés volt. Így például *A terményadóról* című *Lenin*-brosúra tervezetében ezt olvashatjuk: *A pártonkívüli értekezletek nem tekinthetők a mensevikek és szociálforradalmárok + anarchisták abszolút politikai fegyverének. Caveant consules!* (*Művei*, 32. köt. *Szikra*, 1953.) Ma szűkebb körben, csökkentett súllyal is használják.

◁ A politikai ellenfelei elől elmenekült *Cicero* otthonát számkivetése idején lerombolták. I. e. 57-ben beszéddel fordult *[Ad Pontifices] A papi testülethez*, amelyben háza felépíttetését kérte. A szónoklat szövegében előforduló *[pro domo sua] a maga házáért* kifejezés egy nyelvünkbe gyökerezett, eredeti formájú latin és egy átvitt értelmű tősgyökeresen magyar szállóigét bocsátott szárnyra.

Saját, belső, magánhasználatra szánt iratok, feljegyzések, okmányok, közlések figyelmeztető jeléül használatos a latin–magyar torzó:

prodomo – prodómó.

A maga házáért végzett agitációs tevékenység kései, de igen eleven ivadéka a színmagyar származék:

hazabeszél.

◁ *A szónokról [De oratore]* című párbeszédes szónoklattanában (i. e. 55., 2. 9.), *Cicero* így nevezi a történetírást:

[Testis temporum, magister vitae]

Az idők tanúja, az élet mestere.

A szentencia ikerszállóigékre bomlott:

A történelem az idők tanúja.

A történelem az élet mestere.

A cicerói tézis elemei hangzanak vissza *Vasskó* Elemér sajtófrázisában: *Nagy idők tanúi* (lásd 670. old.).

◁ Ugyanennek a műnek más helyén (II. 65. 261.) *Cicero* bizonyos ismeretlen Marcus *Pinarius Rusca* ős-szerzeményének tulajdonítja közmondásos szállóigénket:

[Ut sementem feceris, ita metes]

hazai átköltésben:

Ki mint vet, úgy arat.

Visszafelé kutatva e kifejezés forrását, eljutunk *Arisztotelész*hez; *Retorikájában* (III. 3.) ilyen fogalmazást találunk: *amit itt gonoszat vetettél, azt rossznak*

is arattad. De már hasonló prognózisokat olvashatunk *Jób Könyvé*ben (4. 8.): *akik hamisságot szántanak és gonoszságot vetnek, ugyanazt aratnak;* és *Bölcs Salamonnak Példabeszédei*ben (22. 8.): *aki vet álnokságot, arat nyomorúságot;* majd előrepillantva: *Pál* apostolnak a *Galátziabeliekhez* írt levelében (6. 7.): *amit vet az ember, azt aratandja is.*

◁ Rég érvényes elvként citálja *Cicero A törvényekről [De legibus]* című bölcseleti művében (i. e. 52 és 46 közt – III. 3. 8.):

[His salus populi suprema lex esto]

Ezeknek (az uralmat gyakorlóknak)
a nép üdve a legfőbb törvény *legyen!*

A történelem során sokan éltek és éltek vissza ezzel a szállóigével. A nyíltan s vakmerően visszaélők közül a pálmát alighanem *II. Vilmos* német császár viszi el, aki a demokratikus tételt így ferdítette az abszolút monarchia igényéhez: *[Regis voluntas suprema lex esto] A királyok akarata legyen a legfőbb törvény!*

◁ Számos cicerói szövegben (*A törvényekről,* I. 6. 19.; *A kötelességekről,* I. 5. 4.; *Az istenek természetéről,* III. 15. 38.) találkozunk a nagy hatású és rendkívül elterjedt szentenciával:

[Suum cuique]

Mindenkinek a magáét.

Mindenkinek, ami jár.

Vagy:

Mindenkinek, amit megérdemel.

A szárnyasszóvá lett kifejezés utóbb római-jogi tétellé jegecesedett: *Ulpianus* (170–228): *Corpus iuris civilis, Digesta,* I. 1., *[De iustitia et iure] Az igazságról és a jogról,* 10. §. – *Shakespeare Titus Andronicus*ának I. felvonásában *Marcus Andronicus* néptribun már így idézi: *Suum cuique Róma jogszokása.* A ~ kanyargós pályájához hozzátartozik, hogy *I. Frigyes* porosz király számos emlékéremre és érmére vésette a két latin szót, sőt ezt választotta az 1701-ben alapított *Fekete-Sas-rend* mottójának, s ettől kezdve a *suum cuique* lett Poroszország jelmondata. Említsük meg azt is, hogy a XIX. század derekán a francia szocialisták a ~ gondolatának továbbfejlesztésével alakították ki a javak szocialista elosztásának elvét (lásd 380. old.), de ne felejtsük el azt a szörnyű és galád torzí-

tást sem, amit az antik szárnyasszó korunkban elszenvedett. A második világháború éveiben ugyanis a náci megsemmisítő táborok bejárata fölé a hitlerista hóhérok, a halálraéheztetésre, tarkónlövésre, elgázosításra szánt milliók előre kiszabott sorsát gúnyolva, a Poroszországban meghonosodott *suum cuique* német fordítását írták fel: *Jedem das seine!*

◁ *Platón*nál és *Arisztotelész*nél lelhetjük fel a magvát annak a szólásnak, amelyet *Cicero [De finibus bonorum et malorum] A legfőbb jóról és rosszról* szóló elmélkedéseibe iktatott (i. e. 45. – II. 32. 105.):

[Iucundi acti labores]

Gyönyörűségesek az elvégzett munkák.

Évszázadok óta közmondásosan fellazított formában:

Munka után édes a pihenés.

◁ *A legfőbb jóról és rosszról* más helyén (V. 25. 74.), ugyancsak *Arisztotelész*re emlékezve, azt írja *Cicero:*

[consuetudine quasi alteram quandam naturam effici]

a szokásból szinte második természet alakul

- s ebből két egymáshoz közeli, de mégsem egészen azonos értelmű szárnyasszó bontakozott ki.

Az egyik az arisztotelészi fogalmazással rokon:

A szokás második természet.

A másiknak a súlypontja némileg áthelyeződött:

Valakinek valami **második természetévé válik.**

◁ A *[Tusculanae disputationes] Tusculumi viták* (i. e. 45) népszerű életfilozófiájában *Cicero* elmondja *Damoklész* legendás történetét (V. 21. 6.).

Szürakuszai zsarnoka, *II. Dionüsziosz* (i. e. 405–307) kegyeltjének, *Damoklész*nak a feje fölé, amíg az uránál lakmározott, lószőrszálra súlyos, meztelen kardot függesztetett, emlékeztetésül arra, hogy jólét, hatalom, pompa közepette is minden embernek állandóan feje fölött függ a veszedelem.

Ebből a példázatból szűrődött ki a fenyegető veszély szállóigés képe, a fejünk felett függő

Damoklész kardja.

◁ A *Tusculumi viták* őrzik (V. 35. 101.) a regés asszír király: *Szardanapál* sírversét, amelyet a palotája romjai alatt elpusztult fejedelem állítólag maga szerzett s íratott temetkező helyére, de amely valójában régi görög poématöredék latin átköltése. A „sírfelirat" epikureista szállóigeként elterjedt kezdete:

[Haec habeo, quae edi.]

Az a miénk, amit megeszünk.

Közel egy évezrednyi időszakon végigpillantva mindig felleljük ennek a jelen élvezeteiben elmerülő, a jövővel nem törődő szemléletnek a megnyilatkozásait. *Ézsaiás próféta Könyvé*ben (22. 13.) így kiáltozik az ostromlott Jeruzsálem sírva vigadó népe: *együnk, igyunk, mert holnap meghalunk*. *Pál* apostol a *Korinthusbeliekhez* írott I. levelében kilenc évszázaddal később ugyanezt a könnyelmű életfelfogást kárhoztatja. A szardanapáli szállóigével szemben a hatályos eszmei kritika és küzdelem ma sem vesztette aktualitását.

◁ *Démoszthenész* hírneves görög szónoknak *Philipposz* makedón király ellen intézett honvédő beszédeire utalva (lásd 141. old.), *Cicero* az egyeduralomra törő *Marcus Antonius* ellenében tartott beszédsorozatát (i. e. 44–43) *Philippica* elnevezéssel illette. Innen az ellenséges személyekre, megtámadott intézményekre lemennydörgő orációknak ma is használatos neve:

Filippika.

◁ *Cicero* filippikáinak egyik legismertebb, *A legfőbb jóról és rosszról* szóló szövegében is megtalálható (IV. 9. 22.) figyelmeztetése (I. 5. 11.):

[Hannibal ad (és nem: ante) *portas!]*

Hannibál a kapuk előtt!

A kapuk előtt álló, tehát közvetlen veszélyt jelentő *Hannibál* éppen olyan szimbolikus személy volt *Cicero* filippikájában, mint ma szállóigénkben. A karthágói hadvezér ugyanis a római szónok korában már közel másfél évszázada nem élt. A történeti tényt tükröztető kifejezés *Titus Livius* (i. e. 59–i. sz. 17) *[Ab urbe condita] A város alapításától kezdve* című római históriájában (XXIII.

16.) található. Ennek a valóságnak a szállóigés visszhangja csendül *Madách* Imre *Az ember tragédiája* V. színében, amikor *Miltiádész* érkezését a bajkeverő *Lucifer* így jelenti be: *Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!*

◁ *A kötelességekről [De officiis]* (i. e. 44.) I. könyvének 7. szakaszában az utolsó előtti bekezdés élén ez a szárnyra kelt megállapítás áll:

[Fundamentum est iustitiae fides. . .]

A bizonyosság, **az igazság alapja a becsület.**

◁ Az I. könyv 10. 33. textusában *Cicero* mint ismert mondást idézi a kényes, kétélű kitételt:

[Summum ius, summa iniuria]

A legfőbb törvény a legfőbb törvénytelenség.

Hogy mennyire volt járatos szólás *Cicero* idejében az ~, azt nem tudhatjuk. Tény, hogy *Terentius Önmagát büntető*-jében is citátumként szerepel: *[Dicunt: ius summum saepe summa est malitia] Mondják: a legfőbb törvény gyakran a legfőbb gonoszság.* Ebben a formában említi szállóigénket fél évezred múltával egyik *Episztolá*jában (1. 4.) *Szent Jeromos* egyházatya, s később *Luther*, a cicerói fogalmazást *Terentius*nak tulajdonítva, így keveri össze a két szentenciát: *[Wie der Heide Terentius sagt: „Das strengste Recht ist allergrossest Unrecht"] Mint a pogány Terentius mondja: A legszigorúbb törvény a legnagyobb törvénytelenség.*

◁ *Platón*hoz és *Arisztotelész*hez vezetnek a szálak, ha visszagombolyítjuk *A kötelességekről* erkölcsi paradigmáinak egyikét (III. 1. 3.):

[Ex malis exigere minima]

Pontos fordításban:

A rosszak közül a legkisebbet választani.

Szállóige-sűrítésben:

A kisebb rosszat választani.

◁ A *Piso ellen [In Pisonem]* (i. e. 55) egyik mondattöredékéből emelték ki eleink a nehéz pillanatok, megpróbáltatások vigaszára, a bajba jutottak, veszélyben forgók magabátorítására használt szárnyasszót:

[Alios ego vidi ventos.]

Láttam én már más szeleket is.

Bátorítás, buzdítás mellett lehet a szállóigének szkeptikus, esetleg maliciozus betájolása is. A sikerekkel kérkedőknek, mellet verőknek, hurrá-optimistáknak lehűtésére is alkalmas riposzt: ~

◁ A *Hozzátartozókhoz írott levelek [Epistolae ad familiares]* (i. e. 63–43) egyik passzusa (V. 12. 1.):

[Epistola non erubescit]

A levél nem pirul

– a középkori latinságban:

[charta non erubescit]

a papír nem pirul

– formára módosult, s ebből örököltük a szállóigét:

a papír türelmes.

◁ A *Laelius, vagy a barátságról [Laelius sive De amicitia]* (i. e. 44) szóló értekezés egyik szárnyra kelt fordulata (15.):

[Fortuna caeca est]

A szerencse vak

– s e tőmondatból vontuk ki a töményített szót:

Vakszerencse.

◁ Ismert közmondásaink: *A nyomorúság mutatja meg a jóbarátot – A szükség próbálja meg az igaz barátokat – A szükség mutatja meg a jóbarátot* – és hasonlóak *A barátságról* egyik passzusából (21.)vehették eredetüket:

[Amicus certus in re incerta videtur.]

Szárnyasszóvá magyarosítva:

Bajban ismerszik meg a jóbarát.

Egyik közmondás-variánsunkhoz a cicerói szövegnél is közelebb áll *Petronius Arbiter* formulája *(Satyricon* 61.): *[In angustiis amici apparent] Szükségben tűnnek ki a jóbarátok.*

JULIUS CAESAR, CAIUS

(i. e. 100–44)

– politikus, hadvezér, történetíró, az ókori történelem egyik legnagyobb alakja, a *cézár-császár-Kaiser-cár* nemzetközi uralkodói méltóság névadója – a nevéhez, működéséhez fűződő szállóigéket nem saját történelmi munkáiban örökítette meg.

Caius *Suetonius Tranquillus* történetíró *[De vita Caesarum] Császárok életrajzai* című, illetve *Plutarkhosz* görög historiográfus (kb. 46–126) *Párhuzamos életrajzok* című művének *Caesar*ról szóló fejezetei jegyezték fel azt az eseményt, amikor *Caesar*, a szenátus rendelkezésével ellentétben, fegyveresen indult vissza Rómába, s tudván, hogy lépésével a polgárháborút robbantja ki, csak hosszas habozás után kelt át i. e. 49-ben a Gallia és Itália határát jelentő Rubicon (ma: Rugone) folyón. Ez a sorsdöntő harcászati akció sugározta az utókorra a súlyos következményekkel járó elhatározás és cselekvés szállóige-elnevezését:

átlépte a Rubikont.

A szállóigét előpattintó, sorsdöntő lépés nem szükségképpen és nem mindig politikai tett vagy éppen tragikus mozzanat. Kedélyes, sőt triviális szituációk is felidézhetik *Caesar* átkelésének emlékét. Ha egy megrögzött agglegény évekig tartó húzódozás után nősülésre szánja magát, vagy ha egy kislány lassan, nehezen, de végül mégis enged a legény csábításának – és még sok hasonló esetben –, így példálózunk: ~.

◁ A Rubicon-átkelés egy *Caesar*nak tulajdonított szólásról is emlékezetes. *Suetonius* szerint (*Caesar*, 32.) ugyanis a nagy elhatározást és a döntő lépés megtételét ezzel a mondással pecsételte meg:

[Iacta alea est]

Ismertebb latin szórenddel:

[Alea iacta est]

A kocka el van vetve.

Plutarkhosz a *Caesar*-életrajzban (32.) nem ír erről, de a *Pompeius* 60. fejezetében és más helyütt azt állítja, hogy *Julius Caesar* görögül tette meg a nevezetes kijelentést. Ez esetben egy *Menandrosz*-komédia töredékét citálta *[Anengifthó kúbosz]*, s ez a sokkal határozottabb, felszólító mondat magyarul így hangzott volna: *vessük el a kockát!*

◁ *Plutarkhosz Caesar*-életrajzában (11.) felidézi azt a jelenetet, amikor a politikus-hadvezér, mint ibériai helytartó, átkelt az Alpeseken, s *egy nyomorúságos, alig-alig lakott hegyi faluba érkezett. Barátai nevetve mondták, bizonyosan itt is akad bőven hivatalokért tülekedő és az elsőségért egymásra irigykedő ember. Caesar erre igen komolyan így szólt: Ami engem illet,*

inkább lennék itt első, mint Rómában második.

A politikai főhatalomért *Pompeius*szal viaskodó *Julius Caesar* konkrét helyhez kötött kijelentését a kisebb-nagyobb közösségekben egyeduralomra konokul törekvő személyek gyakrabban gondolják el, mint mondják ki. Ennek a szárnyasszónak sajátossága, hogy inkább az elmékben csapong, mintsem hogy az ajkakon kiröppenjen.

◁ A Zela mellett tüneményes gyorsasággal kivívott nagy győzelmet – amint *Plutarkhosz (Caesar*, 50.) elmondja – *Caesar* magánlevélben közölte Rómában tartózkodó barátjával, *Amintius*szal; s feljegyezte ezt az eseményt többek között az idősebb *Seneca [Suasoriae*, II. 22.], *Cassius Dio Cocceianus [Rómaiké hisztória]* (XLII. 48.) és *Suetonius* is (*Caesar*, 37.). A legutóbbi azt is hozzáfűzi, hogy *Caesar* diadalmenetének táblájára is feltűzték az *Amintius*hoz intézett levél három híres szavát:

[Veni, vidi, vici!]

Jöttem, láttam, győztem!

A győzelemittas cézári felkiáltás az idők folyamán alaposan elpolgárosodott. Használjuk apró-cseprő hódításoknál, árureklámban, olcsóbb fajta propagandafogásként, sőt, különösen a színházi világból, ez az öntelt travesztiája is ismeretes:

Jöttek, láttak, győztem!

◁ Egyáltalán nem bizonyított, sőt nagyon is vitatott az az állítás, miszerint *Julius Caesar* az i. e. 44. március idusán történt halálos merénylet

pillanatában, felismervén a rárontó összeesküvők között a nevelt fiát, *Brutust*, a tőrszúrások alatt e felkiáltással rogyott volna össze:

Te is, fiam, Brutus!?

A megtámadottal, az elbukóval, a megmart, „megfúrt" emberrel szembeforduló benső barátot, családtagot, atyafit megbélyegző szemrehányás: ~ *Brutus, te is!* formában *Shakespeare Julius Caesar* című tragédiájában hangzik el (III. 1.). Ám *Suetonius (Caesar,* 82.) úgy tudja, hogy *Caesar* az első döfésnél egyetlenegyet sóhajtott, de szó nem hagyta el ajkát. Azt azonban nem hallgatja el, hogy mások szerint a rárohanó *Brutus*nak görögül odakiáltott: *[kai su téknon] te is, fiam! Cassius Dio Cocceianus* említett művében (XLIV. 19.) szintén azt állítja, hogy a támadó csoport gyűrűjében *Caesar* némán, tógájába burkolózva esett el a tőrdöfések alatt. De azért ő is megjegyzi: *Ez teljesen hiteles tény. Bár már akkoriban is azt beszélték egyesek, hogy a hevesen rátörő Brutus*nak *így kiáltott oda: „Ó, te is, fiam?"* Ily módon a *Shakespeare*-dráma közvetítésével hozzánk jutott szállóige nem annyira történelmi tényből, mint történetírói cáfolatok nyomán keletkezett.

◁ Szólaltassuk meg végre *Caesar*t, a történetírót. A hét kötetből álló *[Commentarii de bello Gallico] Feljegyzések a galliai háborúról* (i. e. 51.) egyik passzusában (III. 18. 6.), valamint a *[De bello civili] A polgárháborúról* szóló három könyv (i. e. 45–44.) idevágó töredékében (II. 27. 2.) a tapasztalt ember életbölcsességének két változatát is megtaláljuk:

A galliai háborúról írott műben:

[Libenter homines id, quod volunt, credunt]

Az emberek szívesen hiszik, amit kívánnak.

A polgárháború krónikájában:

[Que volumus . . . credimus libenter]

Szívesen hisszük, amit kívánunk.

Egyéves volt *Ovidius*, amikor *Caesar*t az összeesküvők a római Forumon megölték. Negyvennégy-negyvenöt éves lehetett, amikor sokat vitatott mesterműve, az *[Ars amatoria] A szerelem művészete* megjelent. És a gondolattal, amit társadalmi-politikai-hadászati vonatkozásban *Caesar* fél századdal előbb megfogalmazott, *Ovidius* szerelem-iskolája az asszonyi hódítás manővereit támasztotta alá (III. 674.): *[Prona venit cupidis in sua vota fides] Elhiszi óhajait könnyen a vágyakozó.*

De *Caesar* bölcsmondásainak gyökerei *Démoszthenész*ig nyúlnak, ágazata pedig *Shakespeare* egyik drámájában is friss lombot hajt (lásd 603. old.). Egy-egy szállóige évezredek sorában láthatatlan szálakkal fűződik egymáshoz.

LUCRETIUS CARUS, TITUS

(i. e. kb. 98–55)

– római költő, *Marx* szerint *a természet friss, merész, poétikus ura*, hat könyvből álló bölcseleti tankölteményének – *[De rerum natura] A dolgok természetéről* – két textusa termett gyakran citált szállóigét:

Az I. 151. szerinti alapszöveg:

[Nullam rem e nihilo gigni divinatum umquam]

Tóth Béla fordításában (*A természetről, Alföldi Magvető*, Debrecen, 1957.)

Isten sem kelthet soha semmit a semmi tövéről.

A II. 287. sorban pedig:

[De nihilo quoniam fieri nil posse videmus]

Ugyancsak a fenti tolmácsolásból:

Mert nincs semmi, amelynek a semmi lehetne szülője.

A *Lucretius*tól származtatott szállóige kikristályosodásának folyamata egy évszázaddal később Aulus *Persius Flaccus* latin költő (34–62) III. szatírájának 83–84. sorában tetőződik, amely így veszi át, sűríti, fejleszti tovább a lucretiusi tézist:

[Ex nihilo nihil,
In nihilum nil posse reverti]

Muraközy Gyula magyar versével (*Persius szatírái, Akadémiai Kiadó*, Budapest, 1961.):

Nem szül a semmi
Semmit, merthogy semmi se térhet a semmibe vissza.

Lucretius–Persius szentenciáiból kovácsolódott aztán a kettős szállóige:

Semmiből nem lesz semmi.

Semmi sem válik semmivé.

Lucretius századokon át szorgosan forgatott tanköltemenyéből és *Persius* kedvelt szatíráiból már a deákos korban kicsapódhatott a magyar szállóige. Az első magyar fordítások – *Lucretius Tanköltemenye a természetről, Fábián* Gábor, *Athenaeum*, Budapest, 1870., és *Aulus Persius Flaccus és Sulpicia Szatírái, Barna* Ignác, Budapest, 1877 – kezdetleges formulázásuk mellett is nyilván közrejátszottak a ~, ~ további terjedésében.

Lucretius anyagelvű szemléletét, s ezen belül a szállóigévé sűrűsödött téziseket *Epikurosz* görög bölcselő (i. e. 341–270) materialista filozófiájából merítette, aki *(Diogenész Laertiosz* bölcsész krónikája szerint) fizikai fejtegetéseinek élére ezt a jelmondatot tűzte: *[úden gignetai ek tú mé ontosz] nemlétezőből nem születik semmi.* Ám *Epikurosz* előtt jó száz évvel már *Melisszosz* filozófiai töredékeiben is találkozunk azzal a nézettel, hogy *nemlétezőből semmi nem keletkezik, Arisztotelész* pedig elmondja, hogy *Anaxagorasz* (i. e. kb. 500–428) maga is osztotta egyes görög filozófusok véleményét, amely szerint a *nemlétezőből semmi sem lesz [ú gignomenon údenosz ek tú mé ontosz]. Lucretius és Persius* után is megszólal még görögül az idézett gondolat, éspedig *Marcus Aurelius* római császár (uralk. 161–180.) *Vallomás*aiban *[Tá eisz heauton]*, ahol is a IV. könyv. 4. szakaszában ez áll: *[úden gár ek tú médenosz erkhetai, hószper méd'eisz to úk on aperkhetai] mert semmiből semmi nem jön elő, amint semmi sem semmisül meg.*

Az ókori materialista bölcselők iránt mély érdeklődést tanúsított a történelmi materializmus megalapozója, Karl *Marx* is, aki doktori disszertációját 1841-ben *A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia közti különbségről* írta. *A tőké*ben (Első kötet. I. könyv.) az értéktöbblet rátájával foglalkozva rámutat arra, hogy: *Közömbös az anyag értéke is. Csak elegendő tömegben kell meglennie ahhoz, hogy a termelési folyamat alatt kifejtendő munkamennyiséget fel tudja szívni. Ha ez a tömeg adva van, akkor akár emelkedik, akár esik az értéke, akár pedig érték nélküli, miként a föld és a tenger, mindez nem érinti az értékteremtés és értékváltozás folyamatát. – Magától értetődik* – kanyarodik vissza a 2. kiadás 27. lábjegyzetében a lucretiusi szállóigéhez –, *hogy – Lucretius kifejezésével élve – ,,nil posse creari de nihilo''. Semmiből semmi nem lesz. Az ,,értékteremtés'' munkaerőnek munkává való átalakulása. Maga a munkaerő pedig mindenekelőtt emberi organizmussá átalakult természeti anyag. (Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.)

PUBLILIUS, SYRUS

(i. e. 50 körül)

– latin mimus-színész és költő, írásban fenn nem maradt darabjainak emlékezetes bölcsmondásaiból nem sokkal a halála után *[Sententiae] Szentenciák* címen gyűjteményt állítottak össze. *Maga kárán tanul a magyar,* és még egy árkusnyi kárból-okulásból kapcsolatos közmondást juttat eszünkbe a körülményeskedő 47. szentenciából párlódott szállóige:

[Bonum est fugienda adspicere in alieno malo]

Jó dolog más kárán észlelni, hogy mit kerüljünk el.

Szűkszavúan:

Más kárán tanul az okos.

◁ Önuralomra, önmegtartóztatásra, józanságra int a 103. szentencia bölcsmondása:

[Bis vincit, qui se vincit in victoria]

Kétszer győz, aki önmagát győzelmében legyőzi.

◁ Szellemes és elgondolkoztató a 149. számú csattanós megállapítás:

[Etiam capillus unus habet umbram suam]

Egy szál hajnak is van árnyéka.

◁ A 221. szentencia:

[Heredis fletus sub persona risus est]

Az örökös siránkozása álcázott nevetés

– ezt a közkeletű szárnyasszót rejti magában:

Nevető örökösök.

◁ Világjáró, közmondásos szállóige bázisa a 235. szentencia:

[Inopi beneficium bis dat, qui dat celeriter]

Kétszeres adományt ad a szűkölködőnek, aki gyorsan ad.

A középkorban *Publilius Syrus* szentenciájából leoninusi verset faragtak, amelynek első fele pontosan egyezik későbbi szállóigénkkel:

[Bis dat, qui cito dat, nil dat, qui munera tardat]

Kétszer ad, ki gyorsan ad,
mit sem ad, ki adakozni nem szalad.

A szárnyasszóvá röppent középkori latin tömörítés a humanista Desiderius *Erasmus* (1469–1536) közvetítésével jutott el az újkori európai szállóigetárba, s *Rotterdami Erasmus* gazdag magyarországi kapcsolatai révén hozzánk is. *Erasmus* ugyanis *[Adagia] Példabeszédek* című gyűjteményében, amelyet *Baranyai Decsi Czimor* János, humanista nevén: *Johannes C. Decius Barovius* (élt a XVI. században) dolgozott át magyar nyelvre (Bártfa, 1598.), ezt írja (I. 8. 91.): *[Memini, nisi fallor, apud Senecam alicubi legere: bis dat, qui cito dat.] Úgy emlékszem, ha nem tévedek, hogy valahol Senecánál olvastam:* ~. *Senecát* illetően téved *Erasmus*, sem az idősebb Lucius Annaeus *Seneca* retorikai antológiájában, sem az ifjabb *Seneca* nagy terjedelmű irodalmi hagyatékában a *bis dat, qui cito dat* nem található. Ám a téves forrásmegjelölés nem akadályozta *Publilius Syrus* szentenciájának terjedését, annál is kevésbé, mert a példabeszéd függetlenedése során *Erasmus* továbbító szerepe is elhomályosult.

VERGILIUS MARO, PUBLIUS

(i. e. 70–19)

– *[Eclogae] Szemelvények* (i. e. 42–39) című pásztori költeményfüzérében (3. 93.) a virágot és epret szedő fiúcskát így figyelmeztetik:

[Latet anguis in herba]

Kígyó lapul a fűben,

ebből a sanda veszély jelképe:

Fűben lapuló kígyó.

◁ Az eklogák másik helye (10. 69.) a lángoló szívek diadalát hirdeti:

[Omnia vincit Amor]

(Ámor) **A szerelem mindent legyőz.**

Hazai irodalomtörténetünkből az eredeti latin kifejezés mint ismeretlen szerző 1765-ből származó pálos-rendi iskoladráma közjátékának címe emlékezetes. A *Lavotta* Rezső által megzenésített *Omnia vincit Amor* 1911-től kezdve színpadi előadásokkal frissítette fel a szállóige latin nyelvű használatát.

◁ Az itáliai négy ősfoglalkozást: a földművelést, gyümölcskertészetet, állattenyésztést, méhészetet dicsőítő *Georgica* – a keszthelyi *Georgikon* hajdani igazgatójának, *Rájnis* Ferencnek fordításában: *Gazdaságra tanító versek* (1814) – I. 145. sora az eklogák szerelmi kinyilatkoztatását gazdasági-társadalmi változatban fogalmazza át. Ott: *a szerelem mindent legyőz* – itt:

[Labor omnia vincit improbus]

A kitartó munka mindent legyőz.

◁ A római gazdaság-költeménybe egyéb általános igazságok is ékelődnek: (3. 284.):

[Fugit irreparabile tempus]

Visszahozhatatlanul rohan el az idő.

Egy nemzedékkel később Publius *Ovidius* Naso (lásd 158–162. old.) *[Fasti] Ünnepek* című művének egyik sorában (6. 772.) csekély módosítással ugyanezt a borongó bölcsességet verseli meg: *[Fugiunt freno non remorante dies] Zaboláz-hatatlanul futnak el a napok.*

◁ Az alakuló, s *Octavianus Augustus* uralmában megvalósult római császárság eszmevilágát kifejező nemzeti eposz: az *Aeneis* (i. e. 29–19) nyitó hexameterének első szavai magyarul abban a szerencsés formában tapadtak meg, ahogy *Zrínyi* Miklós, a költő, 1645–1646 telén a *Szigeti veszedelem* első énekének második szakasz-kezdetébe beépítette őket:

[Arma virumque cano . . .]

Fegyvert s vitézt éneklek . . .

Az *Aeneis* számos magyar fordításának egyike sem mosta el a ~ *Zrínyiász*-ból kiemelkedett szállóigéjét. Jó háromszáz esztendővel feltűnése után még mindig nem fakult el rajta *Vergilius* és *Zrínyi* hőskölteményeinek ragyogása – 1949-ben például *Illés* Béla elbeszélés-gyűjteményét, amelyben egy szovjet egység útját írta le a Dontól Budapestig – az archaizáló ~ cím alatt jelentette meg.

◁ Az *Aeneis* I. 76–77. soraiban ezt válaszolja a nagyhatalmú *Juno* istenasszonynak az engedelmes *Aeolus* szélisten:

[Tuus, o regina, quid optes
Explorare labor, mihi iussa capessere fas est.]

Lakatos István fordítása szerint *(Európa Könyvkiadó,* 1962.):

Királynőm, hogy mit akarsz, a te dolgod;
Énnekem egy kötelességem van: tenni parancsod.

Minden valószínűség szerint ez a vergiliusi sorpár a forrása a modern színezetű röpszónak:

Kívánságod – parancs.

◁ Patetikus frázist vettünk át az *Aeneis* I. 218. töredékéből:

[Spemque metunque inter dubii]

Remény és félelem közt hányódva.

◁ Az eposz II. énekében a karthágói *Dido* királynő unszolására a bolyongó hős *Aeneas* mesélni kezdi Trója pusztulását. Akiktől gyötrelmes emlékek felidézését kívánják, azok citálják a régi rémségeket újra átélő *Aeneas* feljajdulását (II. 3.):

[Infandum, regina, iubes renovare dolorem.]

Barna Ignác régi fordítása szerint (1877):

Szörnyű fájdalmat rendelsz felújítani, *királynő.*

Vagy *Lakatos* István újabb tolmácsolásában (1962):

Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, *királynő.*

Dante a *[Divina Commedia] Isteni Színjáték* első része: az *[Inferno] Pokol* 33. énekében (4–5. sor) a pokoljárás vizionált vezetőjének, *Vergilius*nak aeneasi feljajdulását adja egyik bűnéről valló elkárhozott szájába. *[Tu vuo' ch'io rinovelli disperato dolor . . .] Babits* Mihály tolmácsolásában: *Oh, hát megint véresre tépjem a kint, amely szívemet elszorítja . . .* szöveghű nyersfordításban: *Azt akarod, hogy kétségbeejtő fájdalmat újítsak meg . . .* – így kezdi történetét az árulása

miatt éhhalállal elpusztított, pokolban gyötrődő *Ugolino* gróf. Nem érdektelen hogy *Dante* a latin költő-előd teljesen más helyzetben levő, más jellemű és sorsú mondai hősének keserű frázisát vette kölcsön egy történelmi gonosztevő szövegéhez.

◁ *Aeneas* elbeszéléséből ismerjük

a trójai faló

regéjét is (II. 13–267.).

Miután Trója évtizedes ostroma alatt a legjelesebb görög vezérek elestek, a sereg ereje megfogyatkozott, a görögök a leleményes *Ulixes* terve szerint cselhez folyamodtak. Tölgyfatörzsekből hegy nagyságú falovat építettek, majd hajóikra visszavonulva, látszólag elvitorláztak, s az óriási fabálványt a parton hagyták. Egy szándékosan foglyul eső kémjük elhitette a trójaiakkal, hogy a görögök a falovat a trójai *Pallasz*-szentély magasztos szobormásának, a *Palladium*nak elrablásával megsértett istennő kiengesztelésére, fogadalmi ajándéknak készítették. Azért ácsolták ilyen nagyra, hogy ne lehessen bevinni a városba, mert akkor az istennő segítségével biztos volna a trójaiak győzelme a görögök felett. A városvédők beleesnek a csapdába. Lebontják a falakat, lerontják a bástyákat, s a görgőkre szerelt monstrumot ünnepélyes menetben bevontatják a várba. Éjjel azonban, amikor mindenki álomba merült, visszaérkezik a görög hajóhad, tűzjelére a kém kinyitja a faló hasán a reteszt, s az üregben elrejtőzött görög harcosok kiugrálnak, leöldösik a meglepett őröket, s megnyitják Trója kapuit társaik előtt.

Ez a sunyi csel, ez az ármányos csalafintaság avatta századok folyamán ~ fogalmát az alattomos rászedés, az álnok átejtés, főleg minden vészthozó, végzetes ajándék jelképévé.

◁ A gyorsan ránk törő veszedelem közelségét szimbolizálja a Trója romlásának leírásából való baljós mondat (II. 311.):

[Iam proximus ardet Ucalegon]

Már a szomszéd Ucalegon háza is ég.

◁ Amikor pedig a város porrá perzselődik, hamuvá omlik, az egyik trójai pap kétségbeesett felkiáltása (II. 325.):

[Fuimus Troes!]

Csak voltunk trójaiak!

– a bukott dicsőség, a kopott hírnév, a megsemmisült családi, nemzeti büszkeség tömör búcsúztatójához teremt előképet.

A ~ helyett „volt Trója" változatban alkalmazza *Marx* a klasszikus szállóigét más jellegű mulandóságnak, a termelés és fogyasztás változásának, tehát merőben gazdasági viszonylatoknak jelzésére. *A filozófia nyomorúsága* (1847) *Első fejezetében* találjuk a következő megállapítást: *Fuit Troja. A kínálatnak és keresletnek ez a helyes aránya, amely újabban ismét annyi jámbor óhaj tárgya, régóta megszűnt létezni. Az elavultság stádiumába lépett. Csak azokban a korszakokban volt lehetséges, melyekben a termelési eszközök korlátozottak voltak, s a csere rendkívül szűk határok között mozgott. (Művei,* 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1959.)

◁ A III. 57. sorból vettük a mohó pénzsóvárság szárnyasszavát:

[Auri sacra fames]

Átkozott aranyéhség.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. II. A pénzről szóló fejezet fejtegetéseiben tudományos pontossággal határozza meg az ~ lényegét a kapitalizmus korában. *A gazdagodási vágy mint olyan* – írja – *pénz nélkül lehetetlen; minden más felhalmozás és felhalmozási vágy természetadtának, korlátoltnak, egyfelől a szükségletek által, másfelől a termékek korlátolt természete által megszabottnak jelenik meg (sacra auri fames). (Művei,* 46/I. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1972.)

◁ Magának a szárnyasszó fogalmának mechanizmusára is érthető a III. 121. sorából kikülönült megállapítás:

[Fama volat]

A hír szárnyon jár.

◁ *Apolló* istennek az ellenfeleit legyőző *Iulus*hoz intézett biztatása (IX. 641.) a siker, a diadal, a felemelkedés, a megdicsőülés rengeteget nyűtt, de elnyűhetetlen jeligéjével ajándékozott meg bennünket:

[Sic itur ad astra]

Így jutni a csillagokig!

◁ A Trójáért vívott tengeri csatában a *hős Turnus* lelkes beszédéből emelte ki az általános nyelvhasználat a híres buzdítást (X. 284.):

[Audentes fortuna iuvat . . .]

Szó szerint:

A bátrakat segíti a szerencse.

Szorosra zárva:

Bátraké a szerencse.

A *Vergilius*nál legpregnánsabban megfogalmazott szállóigének százados előzményeit és évezredes utóéletét ismerjük. *Ennius Quintus* (i. e. 239–169) *[Annales] Évkönyvek* című 18 részes történeti eposzába – amely ugyancsak a római történetet verseli meg *Aeneas*tól saját koráig – a ~ szárnyasszót valamivel tágabban építette be: *[Fortibus est fortuna viris data] Az erős férfiaknak adatott meg a szerencse. Terentius*, a komédiaíró. *Az élősdi* I. 4. 203. sorának befejezésével már közeledik a vergiliusi formához: *[Fortis fortuna adiuuat] Az erőseknek kedvez a szerencse.* Az utódlás jellegzetes képviselője *Erasmus*, aki a *Balgaság dicsérete* LXI. szakaszában ekképpen lazítja fel az antik tömörítést: *[Amat Fortuna parum cordatos, amat audaciores et quibus illud placet Alea iacta est.] Szereti a Szerencse a nem túl okosakat, szereti az igen bátrakat és akiknek tetszik az, hogy A kocka el van vetve.*

HORATIUS FLACCUS, QUINTUS
(i. e. 65–8)

– költeményeiből hajdan százával röpködtek az eredeti citátumok. Ám a deákosság elsorvadásával ezeknek zöme kívül rekedt a magyar szállóigetáron. A nyelvünkbe átojtódott *Horatius*-szentenciákat is megritkította az életformák gyökeres változása és a mélyen szántó társadalmi átalakulás. A napjainkban is élő horatiusi szállóigék elején említsük meg azt a *Vergilius*, *Propertius* és *Martialis* műveiből is jól ismert nevet, amely az *Ódák Könyve* I. I. címe és kezdőszava:

[Maecenas]

Mecénás

– és amely magyarosított formájában nálunk a pénzes műbarátot, az áldozatra kész műpártolót jelenti.

Caius Cilnius *Maecenas* (i. e. 69–8) római diplomata, *Augustus* császár barátja és uralmának jelentős támasza, valóban méltó volt arra, hogy neve fogalommá váljék. A művelt, tehetséges – és nem utolsósorban rendkívül gazdag ~ maga köré gyűjtötte kora legkiválóbb íróit, költőit, és széles körű erkölcsi, nagymértékű anyagi támogatással ösztönözte őket alkotásra. Már-már intézményszerű tevékenysége serkentette, könnyítette az augustusi „aranykor" költészetének felvirágzását.

◁ Az *I. óda* 24–25. sorából *Horatius* megrázó háborúellenes szófűzése került át szállóigekészletünkbe:

[bella (que) matribus detestata]

Az anyáktól megátkozott háború.

◁ Találóan és tömören iktatta be *Berzsenyi* Dániel *Horácz* és *Barátomhoz* című költeményeibe (lásd 713. old.) a horatiusi *Ódák* I. 11. 8. nevezetes tanítását:

[Carpe diem]

Használd a napokat

illetve:

... élj az idővel.

De a köznapi beszéd legtöbbször mégis prózába töri a textust:

Használd ki az időt!

◁ Szóban-írásban minduntalan felbukkanó szállóigét rejt az *Ódák* I. 14. kezdete:

[O navis, referent in mare te novi
Fluctus?]

Erdődy János fordításában *(Bibliotheca*, Budapest, 1946.):

Ó gályám! visz az ár újra a tengernek
Vad hulláma felé?

A polgárháborúban hányt-vetett államot egy alkaioszi töredék nyomán hasonlítja *Horatius* vihartól korbácsolt hajóhoz – ebből az allegóriából származtatjuk a költői politikai szárnyasszót:

az állam hajója,

vagy röviden:

az államhajó.

◁ A horatiusi morális buzdítások közé tartozik az I. 7. 27. sorának kezdete:

[Nil desperandum . . .]

Devecseri Gábor tolmácsolásában:

Nem szabad elkeseredni . . .

Szárnyasszóba repítve:

Ne csüggedj!

◁ Az I. 24. 7. sorából ugrik elő a frissen maradt kifejezés:

[Nuda (que) Veritas]

A meztelen igazság.

◁ Vitás értelmezésű, még vitásabb értékelésű a II. 10. 5. nevezetes fogalma:

[Aurea mediocritas.]

„A magyar Horatius", *Berzsenyi* Dániel *A jámborság és a középszer* című költeményének második strófájába iktatott ódon zengzetű visszhang szerint:

arany középszer,

vagy finoman átszínezett jelentéssel:

arany középút.

Az ~ értelmezése és értékelése körüli vita nem azonos. Ami az ~ értelmét illeti, mind a horatiusi ódából, mind *Berzsenyi* utánköltéséből kiderül, hogy a *középszer* nem jelent *középszerűséget*. S ámbár így az ~ nem az átlagteljesítmény önelégült magasztalása, mégis az a lagymatag bölcselkedés, amely az élet harmóniáját abban látja, ha vágyainkat, reményeinket kordában tartjuk, ha törekvéseinket, céljainkat mindig szerényen az adott lehetőségekhez szabjuk. Értel-

mének tisztázása után kézenfekvő az ~ értékelése. *Az arany középszer* – a *középutas önbiztosítás* természetesen nem sarkallja az egyént redkívüli teljesítményekre, nem lendíti előre a társadalom fejlődését. Az ember sorsának, az emberiség felemelkedésének szempontjából az ~ legalábbis statikus, de inkább visszahúzó jellegű. Ezért módosult közösségi eszmékkel telített korunkban az ~ szállóigéjének hajdani individuális-patriarkális tónusa, ezért emlegetjük erősen kritikus, sőt néha pejoráló színezettel. Az ~ legősibb, arisztotelészi magva *[to meszon]*, a végletes jó és a végletesen rossz közötti *közép* – szállóigénkből teljesen kilúgozódott. Ha ~ helyett ma azt mondjuk: *egészséges opportunizmus*, akkor alighanem megtaláltuk az idők árjában átfürdetett klasszikus fogalom korszerű megfelelőjét.

Ezt a korszerű értelmezést azonban már több mint egy évszázada előrevetíti Karl *Marx* elemzése: *A moralizáló kritika és a kritizáló morál. – Adalék a német kultúrtörténethez* (1847). *Vegyetek elő például egy jószándékú polgárt* – kezdi a levezetésben –, *és kérdezzétek meg lelkiismeretére, miben szenvednek a mostani ,,tulajdonviszonyok''? És a derék férfiú orra hegyére illeszti majd mutatóujját, kétszer mély gondolkodási lélekzetet vesz, s aztán ,,szerényen'' úgy nyilatkozik, hogy gyalázat, hogy sokaknak ,,semmijük'' sincs, még a legszűkösebbjük sem, mások pedig arisztokratikusan szemérmetlen milliókat halmoznak fel, és nemcsak a vagyontalan lumpok kárára, hanem tisztességes polgárokéra is! Aurea mediocritas! Arany középszerűség! kiáltja majd a középosztály derék tagja. Csak a szélsőségek elkerülhetők volnának!* (*Művei*, 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1959.)

◁ *Barna* Ignác magyarítása közelíti meg legjobban az *Ódák* II. 16. 27–28. sorából ötvöződött szállóigét:

[Nihil est ab omni
Parte beatum.]

A műfordítás:

Soha semmi nem volt
Boldog egészen.

A szárnyasszó:

Nincs tökéletes boldogság.

◁ Az *Ódák* III. 1. 40. sora:

[Post equitem sedet atra Cura]

A lovas mögött a sötét gond ül

– a derűsebb mát beárnyaló komor holnap szimbolizálására századokon át megőrzött szólás.

◁ A III. 2. 13. szállóigesorának ünnepélyessége kétezer esztendőn át fakulatlanul őrizte meg régi fényét:

[Dulce et decorum est pro patria mori]

Illyés Gyula fordításában *(Corvina,* Budapest, 1961.):

Szép és magasztos halni ezért: haza!

Szállóigeszerűen:

Édes és dicső dolog a hazáért meghalni.

◁ A III. 24. 6. egy különös, de ma már megszokott szókapcsolást terjesztett el:

[Dira necessitas.]

Barna Ignác találó tolmácsolásában (1875):

Ádáz kényszerűség.

◁ A III. 30. 1. nevezetes kezdősorából:

[Exegi monumentum aere perennius . . .]

Ércnél maradandóbb emléket *állítottam magamnak . . .*

– a költő, az alkotóember öröklétét hirdető-valló szárnyasszó szakadt ki. Ezt az öntudatos költői hitvallást kiteljesíti az óda 6. sorának jóslata:

[Non omnis moriar.]

Nem halok meg egészen.

A *Melpomené*hez, a dalos múzsához intézett III. 30. óda egészében, de különösen a költői halhatatlanságnak ezekben a sugallatos megfogalmazásaiban ihlető mintája lett későbbi nagy poéták konfessziónak. Gondoljunk csak *Puskin Exegi monumentum* mottójú, *Emlékművem* című költeményére, amelynek második szakasza a ~ kifejezést újítja fel (1836), vagy *Petőfi Jövendölés*ére (1843),

amely sajátosan romantikus modulációval csendíti vissza *Horatius* hitét a költői örökkévalóságban.

◁ Az *Ódák* i. e. 24-ben vagy 23-ban megjelent I–II–III. könyvén kívül még az i. e. 18-ban megjelent IV. könyv ajándékozta meg két szállóigével korunkat.

A IV. 1. 3. sorból ez a szinte népdalszerű, mélabús mondás maradt ránk:

[Non sum qualis eram]

Nem vagyok az, aki voltam.

◁ A IV. 4. 22. sorból pedig ez a rezignált bölcsesség:

[Nec scire fas est omnia]

Nem kell mindent tudni.

◁ *Horatius* i. e. 35-ben megjelent *Szatírái*ból az I. 1. 24–25. sortöredékét már régóta tősgyökeres honi fordulatnak érezzük:

[Quamquam ridentem dicere verum
Quid vetat?]

Ámbár ki tilthatja meg, hogy
Nevetve mondjuk meg az igazat?

◁ Az I. 1. 69–70. sorpárjának második felét akkor idézzük, ha valaki a személyét, tevékenységét érintő, többnyire nem kellemes példázatot sehogy sem akarja magára venni:

[Quid rides? mutato nomine de te
Fabula narratur.]

Mit nevetsz? megváltoztatott névvel
Rólad szól a mese.

A múlt század végén és századunk kezdetén a deákosság nem csupán hazai jelenség volt. Többek között *Marx* és *Engels* is, *Lenin* is többször használt eredeti formában, latinul meghonosodott szállóigéket. *Engels* a *Német szocializmus versben és prózában* című írásában (1846–1847), Karl *Beck* magyar származású, osztrák költő (1817–1879) munkásságát elemezve, például így építi be szállóigénket: *Beck mindig átesik a legkalandosabb dagályosságból a legjózanabb polgári pró-*

zába, s a fennálló viszonyok ellen forduló, kicsit harcias humorból az e viszonyokkal való szentimentális kiegyezésbe. Minden pillanatban rajtakapja magát, hogy ő maga az, de quo fabula narratur. (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1967.) Húsz év múlva *A tőke* (Első kötet. 1. könyv.) első kiadásának 1867. július 25-én kelt előszavában *Marx* azzal kapcsolatban, hogy a tőkés termelési mód és az ennek megfelelő termelési és forgalmi viszonyok kutatását Angliában végezte, s elméleti fejtegetései illusztrálására az angliai állapotokat mutatja be, ezekkel a szavakkal fordult német olvasóihoz: *De ha a német olvasó farizeus módon vállát vonogatná az angol ipari és mezőgazdasági munkások állapotai láttán, vagy derűlátóan azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, oda kell kiáltanom neki: De te fabula narratur! (Kossuth Könyvkiadó,* 1967.) *Lenin* pedig az *Eszer mensevikek* című cikkében (1906. szeptember 19.) még teljesebben idézte a horatiusi szöveget: *A trudovik népi szocialisták bírálata közben olykor azt mondhatnánk egyes mensevik szociáldemokratáknak: mutato nomine de te fabula narratur. (Művei,* 11. köt. *Szikra,* 1954.)

◁ Az I. 3. 6. ismét egy „megmagyarosodott" latin kifejezést dajkál – használatát és eredetét egyként érdemes megbolygatni.

A szöveg így hangzik:

[Ab ovo usque ad mala . . .]

A tojástól az almákig . . .

Ebből az egy szóba foglalt vagy két szóba tagolt, magyar ejtésű szállóige:

ábóvó – ab óvó

– amit manapság akkor használunk, amikor valamilyen ügy legeslegelejére, a kezdet kezdetére célzunk, amikor bizonyos kérdésnek, elhatározásnak, döntésnek, szándéknak vagy érvelésnek, részletes indokolás nélkül, alapvető nyomatékot akarunk adni. Például: ez az ember ~ alkalmatlannak látszott erre a feladatra . . .! Esetleg így: hiába igyekeznek rábeszélni, ~ nem megyek vidékre! – Vagy ~ úgy terveztük a dolgot, ha lakást kapunk, összeházasodunk!

A fentebb idézett szatíratöredéket a kultúrhistória kétféleképpen magyarázza. Az egyik magyarázat reális. A rómaiaknál a nagy étkezéseket tojással kezdték és gyümölccsel, almával végezték, tehát a táplálkozás almával befejeződő fontos folyamatának legelején mindenkor a tojás állott. A másik elmélet mitologikus. Ebben mesebeli, isteni tojásról van szó, arról a tojásról, amelyből a *Zeusz* atyaisten által hattyú alakjában megtermékenyített spártai királynő, *Léda*

tündöklő-szép leányát, *Helenét*, a trójai háború okozóját, világra hozta. Az alma pedig ebben a változatban azt a bizonyos aranyalmát jelenti, amelyet *Erisz*, a viszály istennője dobott „a legszebbnek" felírással, *Héra*, *Pallasz Athéné* és *Aphrodité* istennők közé. Minekutána a bíráskodásra felkért, Ída-hegyén pásztorkodó, trójai királyfi: *Parisz* az aranyalmát a szerelem istenasszonyának, *Aphroditének* ítélte, ítéletéért *Zeusz* és *Léda* gyönyörűséges leányát: *Helenét*, akkor már *Menelaosz* spártai király feleségét kapta jutalmul. Íme: a mitológiai magyarázat is a tojástól indul el, és tömérdek kanyargóval, kitérővel jut el az almához, illetve az aranyalma odaítélése fejében elnyert *Helenének* elrablásához, s az ebből keletkezett trójai háborúhoz. A tojás és az alma között végigcsemegézett leghosszabb lakoma is kurta semmiség a *Léda* tojásától az *Erisz* almájáig, sőt az *Erisz* almájából kicsírázott trójai háborúig terjengő történethez képest. Ha *Horatius A költészet művészete [Ars poetica]* 147–148. sorában, ahol a mi ~ szállóigénk latin formáját szintén megtaláljuk (lásd 188. old.), nem igazítana útba bennünket, akkor is valószínű lenne, hogy a dolgok legeslegelejére utaló ~ kifejezés nem a római nagyurak aranytálain felszolgált főtt tojásból, hanem az isteni hattyú nászával megszentelt lédai tojás mérhetetlen távoli példázatából kapott szárnyra.

◁ Az I. 6. 1. sorában ezt a nyelvünkben háromféleképpen is meggyökeresedett fordulatot találjuk:

[fortunae filius]

A szerencse fia – szerencsefia – szerencsefi.

A három rokonértelmű szárnyasszó között az első kettőnél csak árnyalatnyi az eltérés. A névelős, két szóba írt birtokos-formát *(a szerencse fia)* olyan emberrel kapcsolatban használjuk, akit kivételes alkalommal valami szerencse ért: ép bőrrel menekült meg egy életveszélyes helyzetből, vagy szép, okos, hűséges, fiatal, jól kereső nőt vett el feleségül; vagy négyes-ötös találatot ért el a lottón. *Szerencsefia* viszont az az ember, aki életveszélyes helyzetből ép bőrrel menekült, utána elvett egy szép, okos, hűséges, fiatal, jól kereső leányt, és az esküvője napján ötös találatot csinált. Ezekkel az irigylésre méltó, de tisztes szerencsefiakkal ellentétben a *szerencsefi* szinte gúnynév: értelméhez közelebb csúszott a szerencselovag, a kalandor fogalma.

A horatiusi *fortunae filius* görög előképének tekintik a *Szophoklész Oidipusz király* című tragédiájának 1080. sorában előforduló *[Παῖς τῆς Τύχης] [paisz tész Tükhész]* kifejezést, amit *Babits* Mihály a *Sors fia* formában fordít. A tolmácsolás szóválasztását nyilván a versmérték kényszere is determinálja, de ez nem változtat azon, hogy a latin-görög *fortunae filius* és a *paisz tész Tükhész* származtatások fedik egymást. Ugyanis a görög *Tükhé* és a római *Fortuna* istenasszony egyként magában foglalta a jó- és balszerencse fogalmát, lényegét legpontosab-

ban a *Vakszerencse* képzete tartalmazza. A *Tükhé-Fortuna* későbbi képzőművészeti sugallása: a forgó kerék abroncsperemén tovagördülő istennő teljesen egybevág XVIII. századi költészetünk nem egy idevonatkozó részletével. A *Forgandó szerencséről* ír *Faludi* Ferenc (1704–1779), *A szerencse forgandó . . .*, így verseli *Kisfaludy* Sándor (lásd 705. old.) – és a fentieket egybevetve megállapíthatjuk a szállóige öntörvényű sajátosságát. Azt, hogy adott esetben elszakítja magát az etimológiai összefüggésektől, a művelődés- és irodalomtörténeti előzményektől, közhasználatú értelme ezektől eltérően, akár ezek ellenében alakul ki. A *fortunae filius* szállóige-származékai például: ~, ~, ~ a több árnyalatú latin és görög ősszövegből csak a *jószerencse* színezetét szűrték ki.

◁ Említsük meg itt a *Szatírák* II. 3. 321. sorát (i. e. valószínűleg 30), amelyből a következő szállóige lobbant ki:

[Oleum addere camino]

Olajat önteni a tűzre.

◁ Az *Episztolák* – költői levelek (megjelentek i. e. 20-ban) I. 2. 16. passzusából az eredetileg Ilionra, Trójára vonatkoztatott mondattöredék fejezi ki ma is az ellenfelek: támadók és védekezők közös, ha nem is mindig azonos hibákkal terhes, téveteg magatartását:

[intra muros peccatur et extra]

Vétkeznek a falakon kívül s belül.

◁ Az I. 2. 62. bölcselkedéséből ezt szűrtük ki:

[Ira furor brevis est]

A harag rövid őrjöngés.

◁ Az I. 6. 1. szövegéből idézzük a *Püthagorasz* kezdetleges idealizmusához visszanyúló „legfőbb bölcsességet", a valóság jelenségei elől a szellem elképzelt függetlenségébe való menekülés vallásos-misztikus tételét:

[Nil admirari!]

Ne csodálkozz semmin!

Csakhogy a ~ hovatovább merő formai átvétel lett; azok közé a szállóigék közé sorolhatjuk, amelyeknek alapértelme fejtetőre állt. Ma már nem a termé-

szet és a társadalom érthetetlennek vagy változtathatatlannak vélt jelenségeibe való alázatos beletörődésből fakad, ellenkezőleg, legtöbbször kritikus méltatlankodás, felháborodás telíti, s éppen változást serkentő indulat robbantja ki. Igaz, hogy többnyire ebben a dühös változatban:

Én már semmin sem csodálkozom!

◁ Az emberi természet megváltoztathatatlanságának hiedelmét közvetíti az I. 10. 24.:

[Naturam expellas furca, tamen usque recurret]

Vasvillával űzheted ki a természetet, mégis mindig visszatér.

◁ Az I. XVIII. 71. sorban szintén szállóige csírázik:

[et semel emissum volat inrevocabile verbum]

Urbán Eszter fordításában *(Qu. Horatius Fl. Összes Versei, Corvina,* Budapest, 1961.):

s száll a kiröppent szó, nem hívhatod azt sose vissza.

A gondolatot az alább tárgyalt *Ars poetica – Episztolák* II. 389–390. soraiban is fejtegeti *Horatius:*

[. . . delere licebit,
quod non edideris, nescit vox missa reverti]

Ezt a részletet a fent idézett *Horatius*-kiadásban *Muraközy* Gyula így tolmácsolja:

Amit ki nem adsz, azon egyre törölhetsz;
nem tud a szó, ha kiszállt egyszer, soha visszarepülni.

Az *Ars poetica*-töredék önállóan is szállóigévé alakult:

[Nescit vox missa reverti]

Elszállott szó nem tér vissza.

Vagy:

Kimondott szót nem lehet visszaszívni.

◁ De nyilvánvalóan a két horatiusi citátumból ötvöződött az ismert középkori versezet is:

[Litera scripta manet; verbum at inane perit]

Az írott betű megmarad; az üres szó pedig elvész.

További sűrítéssel, újabb szárnyasszóba tömörítve:

[Scripta manent, verba volant]

Az írás megmarad, a szó elrepül.

Az antik és középkori bölcsességet finom elmeéllel, dialektikusan alkalmazza az adott viszonyokhoz *Lenin A duma-ülésszak eredményeihez* című cikkében (1911. május 28.). A frázisok veszélyére, illetve azok kihasználhatóságára figyelmeztetve ezt írja: *A latin közmondás szerint litera scripta manet. De a mondott szó sem vész el mindig, még akkor sem, ha csak frázisként, a hatás kedvéért mondották . . . a kadetok minden demokratikus szellemben mondott kétszínű frázisát ki kell használnunk. (Művei,* 17. köt. *Szikra,* 1955.) Manapság általában akkor idézzük ~ szállóigét, ha valami szóbeli ígéretet keveslünk, s úgy véljük: biztonságosabb volna papírt is kapni róla. Fenti példánk mutatja, hogy szállóigénkben ennél az alapvető, egyszerű következtetésnél sokkal több, tágabb érvelési lehetőség is rejlik.

◁ Az *Episztolák* II. könyvének 3. levele, a külön életet élő, külön emlegetett nevezetes *Ars poetica (A költészet művészetéről)* néhány maradandó ajándékát jegyezzük még ide a horatiusi magyar szállóigék befejező szakaszához.

A 139. sor a silány eredményű túlzott erőfeszítést, a nagyhangú üres ügyeskedést gúnyolja:

[Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus]

Vajúdnak a hegyek, s nevetséges egérke születik.

Vagy *Muraközy* Gyula átültetésében (*Corvina,* Budapest, 1961.):

Hegy vajúdik, s végül nevetést keltő egeret szül!

◁ A 147. hexameterben *Homérosz* dicséretére említi *Horatius,* hogy a trójai háború történetét nem *ab óvó* kezdte el, nem az események legeslegelején,

a lédai tojásnál, amelyből majd *Helené* kikel, hanem az olvasót bevitte közvetlenül:

[in medias res]

a dolgok kellős közepébe.

◁ A 173. sorban találkozunk a múltba merengők, az örök sopánkodók gunyoros elnevezésével:

[laudator temporis acti]

letűnt idők dicsérője.

A szállóige használatának, továbbfejlesztésének széles sávjára két példa. Karl *Marx*, a brit mezőgazdasági proletariátus helyzetét taglalva, *Rogers* professzort idézi, aki szerint a XIX. századi *angol mezőgazdasági munkás helyzete, nem is a XIV. század második felében vagy a XV. században élt elődjéhez képest, hanem csak az 1770–80-as időszakbeli elődjéhez viszonyítva, rendkívül megromlott, . . .„ismét jobbággyá lett", mégpedig rosszul táplált, rossz lakású jobbággyá.* Lábjegyzetben aztán ehhez még hozzáfűzi: *Rogers úr a liberális iskolához tartozik. Cobdennek és Brightnak személyes barátja: tehát nem laudator temporis acti. (A tőke,* Első kötet I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.) Nálunk *Vas* Gereben variálta egyik munkája címében a horatiusi gondolatot: *A régi jó idők* (lásd 649. old.).

◁ A 276. verssorban bukkan fel a vándorszínészek, vándorkomédiások színészetünk hőskorából nálunk is jól ismert, keserves közlekedési eszközének, az ekhós szekérnek klasszicizáló neve:

Thespis kordéja.

A horatiusi hexameter így szól:

[Dicitur et plaustris vexisse poemata Thespis]

Azt is mondják, hogy Thespis szekéren hordozta műveit.

Theszpisz görög drámaíró teremtette meg i. e. 534-ben (mások szerint: 540-ben) a görög tragédiát, oly módon, hogy önmagát mint első színészt szembeállította a karral, s ezzel létrehozta a dialógust. Többet nem tudunk róla, a neve alatt fennmaradt töredékek hamisítványok, misztifikáció kordéjának ábrázolása is, s alighanem félreértés vagy költői kitalálás, amit *Horatius* a szekéren vándorló ógörög színészekről versbe szedett. A ~ viszont kipusztíthatatlan szár-

nyasszó, s történelmi hitelre való tekintet nélkül ma így nevezik nálunk a tájoló, vidékre járó színtársulatok és a *Déryné Színház* pompás távolsági autóbuszait is.

A magyar színműirodalomban, színjátszásban közel százados múltra tekint vissza a ~ kifejezés. 1890-ben *Jókai* Mór ~ *vagy a Földönjáró Csillagok* címen kétfelvonásos alkalmi darabot írt, amelyből *A Magyar Színművészet Százesztendős Örömnapjára* költött *Drámai Prológ:* a *Földönjáró Csillagok* október 24-én színre is került a *Nemzeti Színház*ban. 1976. október 6-án a budapesti *Színház- és Filmművészeti Főiskola* hallgatói az *Ódry Színpad*on játszották el az eredeti ~ név alatt a *Jókai*-darabot, s így ez az előadás tulajdonképpen ősbemutatónak is tekinthető.

◁ A 343. verssorban *Horatius* ezt a gyakorlati tanácsot adja a költőknek:

[Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci.]

Az seperi be a sikert, aki a hasznost a kellemessel keveri.

S ebből a költői praktikumból szűrtük le ezt az egyáltalán nem poétikus, de annál praktikusabb életelvet:

A hasznosat a kellemessel összekötni.

◁ Végül a 359. sorból magunkévá tettük *Horatius* bosszankodását, és írók, költők, szónokok, festők és egyéb művészek gyenge pillanataira gyakran alkalmazzuk a *Homérosz*nak címzett szemrehányást:

[Indignor, quandoque bonus dormitat Homerus]

Bosszankodom, hogy **néha a jó Homérosz is szundikál.**

A magyar irodalom olyan remekíróval büszkélkedhetik, aki a horatiusi szállóigét – igaz, hogy háromszáz évvel ezelőtt – önkritikusan magára alkalmazta. *Zrínyi* Miklós, a költő, írta le a *Szigeti veszedelem* bevezetésében ezeket az őszintén szerény sorokat: *Vagyon fogyatkozás verseimben . . . Ha azt mondják: saepe et magnus dormitat Homerus (gyakran még a nagy Homérosz is szundikál), bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbáimat.* Figyelemre méltó, hogy amilyen gyakori nálunk maga a ~ szállóige, olyan ritka a *Zrínyi*éhez hasonló alkalmazása.

LIVIUS, TITUS

(i. e. 59–i. sz. 17)

– a római történetírás nagyja, 142 könyves históriájában: *[Ab urbe condita] A város alapításától kezdve – Augustus* császár koráig foglalta össze a római történelmet, s ebből a negyven esztendőn át készült hatalmas műből 35 könyv, a 35 könyvből pedig számos szállóige maradt ránk.

A II. 32. fejezetben *Livius* leírja az ókori „sztrájkokat", a patríciusok által elnyomott, kizsákmányolt plebejusok *kivonulását a Szent-hegyre* vagy az *Aventinus*ra *[secessio in Sacrum montem] [in Aventinum];* ennek a fogalmából kölcsönözte nevét a XIX. század utolsó éveiben Bécsben keletkezett, s a századfordulón nálunk is elterjedt művészeti irányzat:

a **szecesszió.**

A ~ képviselői a képző-, az ipar- és az építőművészet minden ágában, minden műfajában szakítani kívántak az eklektikus, historizáló stílusirányzatokkal, és sajátos, új formanyelvet akartak létrehozni. Az országonként, nemzetenként, sőt műfajok szerint is változatos művészeti kiválás, „kivonulás" később elsekélyesedett, zátonyra futott. Túlhajtásai, elburjánzásai egy ma is gyakori szárnyasszóban élnek tovább – bonyodalmas, nyakatekert, üresen látványos képzőművészeti és irodalmi alkotásokra ezt az elítélő, elutasító vagy legalábbis erősen kritikus megjegyzést szoktuk tenni:

szecessziós!

◁ A IV. 2. 11. sorából ezt a kifejezést idézzük:

[Potius sero quam nunquam]

Inkább későn, mint soha.

◁ Az V. 48. lapjai (és más római történeti művek is) beszámolnak *Brennus* gall vezér históriájáról, aki i. e. 390-ben legyőzte a római sereget, behatolt Rómába, a várost felgyújtotta, s a fellegvárat, a *Capitolium*ot is csak az mentette meg, hogy a legendás

capitoliumi ludak gágogása

– ez a hagyományos kifejezéssé vált vészjel, felriasztotta az őrséget. *Brennus* az elvonulás fejében 1000 font aranysarcot követelt a rómaiaktól, s mikor ezek mérés közben a mértékeket kifogásolták, a győzelmes gall vezér a kardját is

a mérleg serpenyőjébe vetette

– s gúnyosan odakiáltotta az erőszakos döntések még napjainkban sem idejétmúlt jelszavát:

[Vae victis!]

Jaj a legyőzötteknek!

◁ A XXXII. 3. szállóigét adó kifejezése:

[Apparet id etiam caeco]

A vak is látja.

◁ A XXXIV. 3. tartalmazza az elgondolkoztató velősmondást:

[Nulla lex satis commoda omnibus est]

Egy törvény sem kedvez eléggé mindenkinek.

◁ A XXXVIII. 25. 13. bonyolult csataleíró mondatából: *[Cum iam plus in mora periculi quam in ordinibus conservandis praesidii esset, omnes passim in fugam effusi sunt] Amikor már a késedelem nagyobb veszedelem lett volna, mint a csatarendek megőrzésének oltalma, mindenki hanyatt-homlok szerteszét futott* – ez a tömör szállóige kovácsolódott ki:

[Periculum in mora!]

A késedelem – veszedelem!

Hagyományos orvosi eljárás, hogy a beteg számára sürgős gyógyszert előíró vényre a gyakoribb *[statim] haladéktalanul* vagy *[cito] gyorsan* szavak helyett szállóigénk latin formáját jegyzik. Ennek érdekes változatáról ad hírt *Marx* a gyermekhalandóságot ijesztő módon növelő ipari gyermekmunkával kapcsolatban. Az angol parlament a múlt század harmincas éveinek derekán a tőkés kizsákmányolás egyik legkegyetlenebb korai formája, a gyermekmunka szabályozására készült. *Marx* elmondja, hogy *London legjelentősebb physicianjei és surgeonjai [orvosai és seborvosai] az alsóház előtt tett tanúvallomásukban kijelentették, hogy periculum in mora!* A sürgető, de akkoriban kevés eredménnyel járó deklaráció teljes megvilágítására *Marx* így folytatja: *Dr. Farre még valamivel gorombábban így fejezte ki magát: „Törvényhozásra egyaránt szükség van az idő*

előtti halál elhárítására, bármilyen formában okozhatják is azt, és ezt" [a gyári módot] „minden bizonnyal a halálozás egyik legkegyetlenebb módszerének kell tekinteni". (A tőke, Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.)

SENECA, LUCIUS ANNAEUS

(i. e. kb. 54–i. sz. kb. 39)

– az idősebbik *Seneca*, szónok, történetíró, *[Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores]. Szónokok és rétorok jelesmondásai, csoportjai és megnyilatkozásai* című retorikai stílusgyakorlatában *Theognisz* megarai elégia-költőtől (i. e. 550 k.) eredezteti a közmondásnak tartott szállóigét:

[Errare humanum est]

Seneca szövegében:

[Humanum est errare]

Tévedni emberi dolog.

Theogniszon kívül a görög antikvitásban *Szophoklész, Euripidész, Démoszthenész* is többször érinti *Seneca* szárnyra kelt textusát. Sokkal később, nyelvtani változással: *Errasse humanum est*, egyik *Episztolájában* (51. 11.) Eusebius *Hieronymus Sophronius (Szent Jeromos* egyházatya is újraidézi a senecai szöveget).

TIBULLUS, ALBIUS

(i. e. kb. 54–19)

– nagy hírű római elégiaköltő, *Elégiái* II. könyvében (5. 23.) ismereteink szerint elsőnek adta Rómának a röpszóvá vált nevet:

[Urbs aeterna]

Az örök város.

◁ Az *Elégiák* II. 5. 52. körülményesen fogalmazott halott-búcsúztatója:

[Terraque securae sit super ossa levis]

S az immár biztonságban levő csontjai fölött könnyű legyen a föld

– már *Euripidész Alkésztisz* című drámájában (i. e. 438) is felcsendül (463.): *[Kúpha szoi khthón epanóthe peszoi] Hulljon rád könnyen a föld;* majd később *Ovidius*nak éppen *Tibullus* halálára írt költeményében (*Amores*, III. 9. 68.) így csendül vissza: *[Et sit humus cineri non onerosa tuo] S ne legyen hamvaidnak a föld nehéz.* Végül *Martialis* egyik epigrammája (IX. 30.) tovább csiszolja az ősi temetési szertartás költői képét, s a szállóige századok óta ezt a tömörítést őrzi:

[Sit tibi terra levis]

Legyen neked könnyű a föld.

PROPERTIUS, SEXTUS AURELIUS

(i. e. kb. 49–15)

– a latin elégiaköltészet másik remekírója az *Elégiák* III. könyvébe foglalta azt a disztichont, amelynek pentameterében ez a bízvást megalkuvónak nevezhető szentencia olvasható:

[in magnis et voluisse sat est]

Nagy dolgokban a szándék is elegendő.

Propertius kor- és költőtársai között nem áll egyedül ezzel a valóban „elégikus" gondolattal. A nagy tettektől való viszolygás poétikus formáját *Tibullus* így variálja (*Elégiák* IV. 1. 7.): *[Est nobis voluisse satis] Elég nekünk a jószándék is. Ovidius* pedig a *Pontusi levelek [Epistulae ex Ponto]* kesergései közepette (III. 4. 79.) jut hasonló megállapításra: *[Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas] Ha hiányzik is az erő, mégis dicséretes a jóakarat.*

OVIDIUS NASO, PUBLIUS

(i. e. 43–i. sz. kb. 18)

– az ókori mítoszoknak és a római aranykor szerelmeinek énekese, kedvelt és sokat olvasott műveiben számos olyan szállóigévé vált fogalom alapformáját közvetítette, amelyeknek távolabbi ősképe a kultúránkat kevésbé érintő görög antikvitásban lelhető fel. *[Heroides] Hősnők levelei* című cik-

lusából (10. 103., továbbá *Átváltozások:* VIII. 172. és *Ünnepek:* III. 462.) ismerkedtek meg legtöbben *Ariadné* krétai királyleány történetével, aki a regés athéni királyfit, *Thészeuszt* egy gombolyag fonál segítségével kiszabadította a knósszoszi királyi palota bonyolult útvesztőjéből, a *labirintus*ból. A mondának három szárnyasszavunkat köszönhetjük. Zavaros helyzetből kisegítő ötlet, szövevényes problémák megoldásához vezető útmutatás elnevezése, az

Ariadné fonala

– s e képzetsor továbbvitele vezet el a tudományok ösvényein biztonsággal eligazító

vezérfonal

fogalmáig.

Végül innen származik az átláthatatlan, kiúttalan zűrzavar néha németesen megkurtított röpszava:

labirintus – labirint.

◁ A *Hősnők levelei* 17. 166. ezt a kérdést veti fel:

[At nescis longas regibus esse manus?]

Nem tudod, hogy a királyok kezei hosszúak?

Nyilván ez a sor a forrása a szállóigés fordulatnak, miszerint nemcsak a királyoknak, de általában a hatalomnak, a hatalmi szervezeteknek

messzire ér a keze.

Az ovidiusi fogalmazás egyébként az eredetihez közelebb álló szállóigeformát öltött *Jókai*nál. A ~ magyar variánsa: *Ali kezei hosszúak* (lásd. 762. old.).

◁ A maga korában merésznek tartott, nagy vihart kavaró udvarlás-hódítás- és szerelemtan: az *[Ars amatoria] A szerelem művészete* sikamlósság, felajzó „ledérség" tekintetében alig egy-két passzusával közelíti meg mai irodalmunk, filmművészetünk szexuális leírásait, láttatásait. Alighanem az olvasók szűk körének prüdériája okozta, hogy *A szerelem művészeté*nek szellemes társasági, udvarlási tanácsai a disztichonok kalitkájában maradtak, alig egynehány röppent közülük szárnyra.

A három könyvre tagolt ópusz I. részéből kiemelt sorpár:

[Fertilior seges est alienis semper in agris,
Vicinumque pecus grandius uber habet]

Más szántóján mindig dúsabb a vetés,
Duzzadtabb a tőgye mindig a szomszéd nyájának.

– többszörös áttétellel szűrődött le és zárult négyszavas szállóigébe:

A szomszéd rétje mindig zöldebb.

Ovidius versrészlete frivol szimbolikával szerelmi hódításokra utal, de utóbb Aulus *Persius Flaccus* egyik *Szatírájában* (VI. 13.) ugyanezt a gondolatot már társadalmi áttételben irányozza be: *[Angulus vicini nostro pingvior] A szomszéd földecskéje kövérebb a mienknél.* Még később a szatíraköltő *Juvenalis* hasonló szándékkal példálózik: *[Maiorque videtur at melior vicina seges] Nagyobbnak s jobbnak is látszik a szomszédos szántóföld.* Ebből a mintának felsorolt sokféle antik szálból érthető, miként gombolyította a hozzáfutott fonalakat a népi tapasztalat kedvére való közmondásokba. Hogy csak néhányat említsünk: *Dugonics* András gyűjtéséből (1820) – *Jobb a szomszéd kappanya – Kövérebb a szomszédasszony lúdja – Szomszéd falat jobb darab; Ballagi* Móréból (1850) – *Szomszéd tehenének nagyobb a tőgye; Sirisaka* Andoréból (1891) – *Szomszéd vetése mindig gazdagabb.* A klasszikus eredet kétségtelen, de kétséges, hogy az első ismert források nem még ősibb népi bölcsességből buggyantak-e elő?

◁ A II. és III. könyvnek egy-egy töredéke fiadzott szállóigét. Az egyik ez a félsor (II. 107.):

[... ut ameris, amabilis esto]

Hogy szeressenek, légy szeretetre méltó,

az eredeti becélzásához hívebben:

Hogy szeressenek, légy méltó a szerelemre.

◁ A másik, az előzőnél is töményebb sorvég:

[... ignoti nulla cupido]

szállóigévé oldva:

Aki semmit sem tud, semmire sem vágyik.

A *Szerelmek [Amores]* csiklandó versezetei közül az I. VIII. a *Venus* szerelemistennő uralma alatt levő városról beszél:

[Ludunt formosae: castast, quem nemo rogavit;
Aut, si rusticitas non vetat, ipsa rogat.

Gaál László magyar átültetésében (1961):

Játszik a lány, aki szép: szűz az, akit senki se kíván;
Sőt, ha nem együgyű nő, még maga kezdi talán.

A hexameter triviálisan szárnyra kapott második felének, e kétezeréves szentenciák hallatán felvetődik a kérdés: milyen alapon beszélünk *a mai modern fiatalok erkölcsének lazulásáról? Ovidius* szerint ugyanis:

Szűz az, aki senkinek se kell.

◁ Az *Átváltozások [Metamorphoses]* III. 407. sorában kezdődik a mesés szépségű, ifjú vadász, az

önimádó Nárcisszusz története.

Nárcisszusz [Narcissus] nem viszonozta *Ékhó* erdei nimfa szerelmét, akit az istennők által rászabott büntetés azzal sújtott, hogy sem megszólalni, sem mások beszédét válasz nélkül hagyni nem tudta. A magános nimfa boldogtalan szerelmében annyira elsorvadt, hogy csak a hangja maradt meg, csontjai sziklákká változtak. *Nárcisszuszt* pedig azzal verték meg az istenek, hogy saját tükörképébe lett szerelmes, és addig búslakodott, amíg az olümposziak meg nem szánták keservét és nárciszvirággá nem változtatták. A szép legenda valóságképe a *Boiótiá*ban a *Helikón* (lásd 108. old.) közelében levő *Nárcisszus*-forrás *[Narkisszú pégé]*, amelynek környékén dúsan termettek a nárciszvirágok.

Szállóige-használatban beképzelt, öntelt, csak magával foglalkozó, saját személyét mindenki más fölé helyező embert nevezünk ~-nak. Az efféle beteges fantáziálást a fogalom továbbképzésével *nárcisztikus hajlam*nak nevezzük.

Társadalmi-politikai területre terjesztette ki az ~ kifejezést *Lenin* az Októberi Forradalom negyedik évfordulóján, 1921. október 28-án írt cikkében. A bolsevikok – mondta – ezerszer többet tettek, mint a polgári demokraták, a liberálisok és a kispolgári demokraták együttvéve: *ezek a gyáva fecsegők, ezek az önimádó Nárciszok, ezek a Hamletecskék fakarddal hadonásztak – és még a monarchiát sem semmisítették meg! Mi kisepertük az egész monarchista szemetet, mint soha senki más. (Művei,* 33. köt. *Szikra,* 1953.)

◁ Különböző és nem ritka helyzetekre ad tanácsot *Ovidius* a IV. 428. példaszavával:

[Fas est ab hoste doceri]

Szabad az ellenségtől is tanulni.

A példát a latin költő alighanem görög komédiaíró társától, *Arisztophanésztől* vette, aki a *Madarak* 366. sorában – *Arany* János fordítása szerint – ezt mondatja egyik szereplőjével: *Hisz' leginkább ellentől fog tanulni az okos.*

◁ *Iason* és *Medea* történetét eleveníti fel a VII. könyv. A szenvedélyeitől, vad ösztöneitől űzött varázsló-királyleány tragédiáját vetíti előre az önvallomásos harmadfél sor, amelynek vége különült szárnyasszóba:

[Sed gravat invitam nova vis. Allioque cupido,
Mens aliud suadet. Video meliora proboque,
Deteriora sequor.]

Devecseri Gábor finoman csiszolt fordításában (1964):

Új az erő, ami magával ránt. Mást súg a kívánság,
Mást az eszem. Látom, mi jobb, jól látva helyeslem,
És ami rossz, követem.

A modern fordításnál valamivel zártabb a harmadik személyes szállóige:

Látja, helyesli a jobbat, s a rosszabbat követi.

A pusztító asszonyszörnyeteg, a gyermekeit megölő anya: *Medea* rémlátását a köznyelvi használat megszelídítette. A szörnyűségek sugallatából szigorúbb vagy enyhébb korholás lett. Aki ~, az lehet példás munkatársak között ivócimborákhoz sodródó dolgozó, jó átlagú tanulócsoportból a hanyagok körébe kallódott diák, általában mindenki, aki a követendő és elvetendő példák láttán az utóbbiakhoz szegődik.

◁ A VIII. könyv 183–235. soraiban meséli el *Ovidius Íkarosz* históriáját, aki az atyja, *Daidalosz* által viasszal összeragasztott szárnyakon menekült el Krétából. *Íkarosz*, atyja intelmei ellenére, közel repült a naphoz, a viasz megolvadt, ő a tengerbe zuhant, s elpusztult. A szerencsétlenül járt űrutas:

Ikarosz – Ikarus

– a repülő ember ősképe. A vakmerő és végzetes vállalkozások neve pedig:

ikaruszi szárnyalás,
ikaruszi sors.

Éppen ezért különös választás, hogy Magyarország legnagyobb gépjárműgyártó üzeme, amely csak földi forgalmi és szállító eszközöket állít elő, az *Ikarus Karosszéria- és Járműgyár* nevet viseli.

◁ A IX. 711. sorból vált ki ez a kifejezés:

[Pia fraus]

Kegyes csalás.

Első hallásra csupán a szemforgató álszenteskedés gondolatát társítja a szárnyasszó, pedig használjuk olyankor is, amikor valaki elől nagy bánatot, súlyos csapást, esetleg betegséget, halálesetet titkolunk el, merőben jó szándékkal vagy éppen veszélyes szellemi-fizikai visszahatás elkerülésére.

◁ Az *Átváltozások* másik regés alakja (XI. 634–693): *Morpheus, Somnus* álomisten fia, aki nevét a görög *morphé – alak* szó nyomán azért kapta, mert álomalakokat tud elővarázsolni. Az álomalakokat előbűvölő álomistenfi tevékenysége kerekítette ki az alvás antik eredetű jelképét:

Morpheus karjaiban pihenni.

◁ A költeményfüzér XV. 234. sora olyan szárnyasszó fészke, amely különböző változatokban röppent szét:

[Tempus edax rerum]

Az idő minden dolgokat megemészt.

Az idő éles fogáról már jóval korábban a kéoszi *Szimónidész* görög költő (i. e. 556–468) is írt, később pedig *Sztobaiosz* görög grammatikus (i. e. V. század) *Eklogái*ban (I. 8. 22.) találkozunk az idő őrlő fogával. A metaforát *Shakespeare Szeget-szeggel* című színműve hozta hozzánk legközelebb (V. 1.), már abban a formában, ahogy ma is használjuk:

Az idő vasfoga.

Ám ~ nem mindig a múló idő rombolásának komor jelképe. Lehet olyan bombasztikus ostobaság is, mint például *Gömbös* Gyula újdonsült hadügyminiszter frázisa, aki a húszas-harmincas évek határán az első világháború fronthar-

cosaihoz intézett szónoklatát így cifrázta ki: *Katonák, elrepült felettetek ~ !* És lehet invitálás vidám szórakozásra, amint azt *Csurka* István vígjátékának *(Vígszínház,* 1965.) címe mutatja: ~

◁ A XV. 138. a következő szónoki kérdést veti fel:

[Unde fames homini vetitorum tanta ciborum est?]

Miért éheznek az emberek annyira a tiltott falatokra?

Képzettárunkban a *tiltott falat* fogalma a bibliai *tiltott gyümölcsre* (lásd 14. old.) másolódott át, s az átfedésből alakult a szárnyasszó:

tiltott gyümölcsre éhezik.

◁ Az *Ünnepek [Fasti,* VI.] I. 1. részében *Ovidius* az itáliai ősisten, a legrégibb, legszentebb, legjelentősebb, minden imádságnál első helyre állított, de mégis meghatározhatatlan körű és hatalmú istenség, a

kétarcú Janus

mondáival és szertartásaival foglalkozik. Általában a kapuk, átjárók, utak, a közlekedési eszközök tartoztak a ~ hatáskörébe; rendszerint kapusnak ábrázolták, kezében kulccsal és pálcával, s ami a legjellegzetesebb volt: szakállkörítette kettős arca kétfelé tekintett. Szövevényes istenszemélyének szimbólumai és ceremóniái szertefoszlottak rég, de megmaradt a napjainkban kétlakiságot, kétfelé kacsintást, kettős játékot jelképező, s ezzel az évnyitó istennek *(Januarius)* nem annyira a tulajdonságaira, mint inkább az ábrázolására emlékeztető kifejezés:

Janus-arc.

Ilyen értelemben használja a római isten nevét *Lenin* is *A III. duma agrárvitáiról* szóló cikkében (1908. december 1.). *A III. dumában* – írja – *a kadetok nyilvánosan előtérbe tolják reformjuk földesúri jellegét, demokratizmusát pedig a rendőrség elől eltitkolt megbeszéléseken annak a néhány csodabogárnak bizonygatják, aki még képes hallgatni dajkameséiket. A kétarcú Janus a szél járása szerint forgatja „orcáit", hol az egyik, hol a másik irányba. (Művei,* 15. köt. *Szikra,* 1955.)

◁ A Fekete-tenger melléki száműzetésből írt *[Tristia] Keservek* panaszdalainak egyikében (I. 9. 5.) találjuk az ismert disztichont:

[Donec eris felix, multos numerabis amicos,

Tempora si fuerint nubila, solus eris.]

Míg jól megy sorod, addig elég a barát körülötted,
Ám, ha eged beborul, véle, magadra maradsz.

◁ A III. panaszdal 4. 25. sorából emeltük ki a túlzott, mondhatnók így is: a félénk óvatosság életfilozófiáját:

[Bene vixit, qui bene latuit]

Jól élt, aki jól lapult.

Emlékezzünk meg ennél a szállóigénél *Csokonai Vitéz* Mihály egyik diákkori zsengéjéről, amelynek ezt a programszerű címet adta: *Bene qui latuit, bene vixit.* A költő, mint későbbi életfolyása mutatja, *Ovidius*hoz hasonlóan, ifjúkori programverse ellenére, nem tudott sikeresen lapulni.

◁ Végül idézzük még az *[Epistulae ex Ponto] Pontusi levelek* című versfüzérnek azt a kifejezését (I. 2. 143.), amelyben egy bizonyos *Claudia* nevű hölgyről ír:

[ipsa sua melior fama]

őmaga **jobb a hírénél**

A ~ majd századok múlva, különböző nemzetségű költők alkotásaiban vissza-visszatérve, *Schiller Stuart Máriá*-jának ajkáról kerül újra és kitörölhetetlenül szállóigetárunkba (lásd 526. old.).

SENECA, LUCIUS ANNAEUS

(i. e. 4. körül–i. sz. 65)

– az úgynevezett ifjabb *Seneca*, költő és filozófus, *Nero* császár (uralk. 54–68) nevelője, majd áldozata, az *[Epistularum moralium libri] Erkölcsi levelek könyvei* egyikében (7. 8.) egy modern nyelvhasználatunkban rendkívül gyakori kifejezés magvát veti el:

[Homines dum docent discunt.]

Amíg az emberek tanítanak, tanulnak.

A kora középkori latin iskolákban ebből alakult ki a mai forma megfelelője:

[Docendo discitur vagy *docendo discimus]*

Tanítva tanulni.

◁ A 9. számmal jelölt *Seneca*-episztolában – *Hekatón* ókori sztoikus görög bölcselőt idézve, akinek műveiből csak töredékek maradtak, ez a kitétel foglaltatik:

[si vis amari, ama]

Ha azt akarod, hogy szeressenek, szeress.

Pontosan érezzük, hogy a ~ nem azonos *Ovidius A szerelem művészete* II. 107. szerelmi tanításával (lásd 200. old.), sem *Schiller Don Carlos*-ának (2. 8.) meghatározásával a kölcsönös szerelemről (lásd 525. old.). Nem azonos, de a három szentencia abban hasonlít egymásra, hogy a szeretet-szerelem kölcsönhatásait közelíti meg, más-más oldalról, szellemesen, csattanósan.

◁ A 49. levél is idézőjelbe foglal egy megszárnyasodott kifejezést, s a hivatkozás csak annyi, hogy *[... ut ait ille tragicus] ... ahogy azt a tragikus költő mondotta.* Nyilván egy *Seneca* korában még ismert tragédiaíróról, vagy az általunk ismert nagy tragédiaköltők egyikének elveszett művéről lehet szó, azonban egyikről sem tudván ennél az utalásnál többet, a szállóigét *Senecá*ról ránk maradt kultúrjavaink közé rójuk:

[veritatis simplex oratio est]

Egyszerű az igazság szava.

◁ Bízvást nevezhetjük a 65. levél 3. passzusát a naturalista művészeti irányzat alapvető definíciójának:

[Omnis ars naturae imitatio est]

Minden művészet a természet utánzása.

Az ifjabb *Seneca* szárnyasszava homlokegyenest ellentétben áll Oscar *Wilde* két évezreddel később keletkezett paradoxonjával (lásd 440. old.), amely szerint *az élet utánozza a művészetet.* A művészet funkcióját azonban sem a *Seneca* és *Wilde* között eltelt két évezred, sem a legutóbbi évszázad alatt nem sikerült végérvényesen definiálni.

◁ Szilárd optimizmusra buzdít erkölcsi leveleinek más helyén (70. 7.):

[Omnis homini dum vivit speranda sunt]

Amíg él az ember, mindent remélnie kell.

A bölcsmondás ebben az alliteráló, szójátékos, illetve rímes szállóigében tömörült:

[Dum spiro, spero]

Míg élek, remélek.

◁ Évezredekre aktuális szólásmódot alkotott *Seneca* 76. episztolájában. A költő-bölcselő azon elmélkedik, hogy ha a bíborpalástban, aranyos hadiköpenyben, magasító kotornuson járók levetik ezeket a rekvizítumokat, s visszanyerik eredeti alakjukat, úgy azok közül, akiket fenség és méltóság helyezett magas oromra, senki nem marad nagy. *[Quare ergo magnus videtur?] Milyen alapon látszik hát nagynak?* – teszi fel *Seneca* a szónoki kérdést. S már válaszol is rá:

[Non est magnus pumilio, licet in monte constiterit;
colossus magnitudinem suam servabit, etiam si steterit
in puteo.]

Nem nagy a törpe, állíthatják akár hegytetőre is;
az óriás megőrzi nagyságát, mégha gödörbe is dugják.

◁ A 106. levél ezzel a keserű megjegyzéssel zárul:

[Non vitae, sed scholae discimus]

Nem az életnek, hanem az iskolának tanulunk

– amit közhasznú bölcsességként már réges-rég megfordítva idézünk:

Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk!

◁ Máig is érvényes magatartásforma rajzolódik ki a levélsorozat további részében (113. 30.):

[Imperare sibi maximum imperium est]

– és magyarul a latin szövegnek csaknem szó szerinti fordítása kapott szárnyra:

Legfőbb uralom az önuralom.

◁ Hasonlóképpen csekély szerkezeti változással öltött hazai szállóigealakot a következő episztolák egyikének szentenciája (119. 9.):

[Neminem pecunia divitem fecit]

nyersfordításban:

Senkit nem tesz boldoggá a pénz,

közismert tömörítéssel:

A pénz nem boldogít.

Esetleg innen eredeztethető a Martin *Luther* egyik bonyolult szerkezetű beszédéből kivonatolt azonos szállóige (lásd 507. old.).

◁ Egyéb elmélkedései közül a *[De moribus] Az erkölcsökről* szóló irat 72. passzusában foglaltatik ez a kitétel:

[Imago animi sermo est]

A beszéd a lélek tükre.

Seneca szárnyasszava csupán formában emlékeztet közmondásunkra: *A szem a lélek tükre*. Tartalmát, lényegét illetően inkább a *Buffon*tól eredeztetett *A stílus az ember* (lásd 468. old.) rokonítható az ókori citátummal, éspedig nem annyira a francia akadémiai székfoglaló szűkre keretezett, mint a szállóige tágabbra nyitott értelmezésében. A rokonság legjobban szembetűnik, ha az antikvitás irodalmának sűrűbb szóbeli gyakorlatát az újkor mind gyakoribb, nyomdai eljárással sokszorosított írásbeliségével vetjük egybe. Hajdan az elrepülő szóból, sok-sok századdal később már inkább a betűsorokba örökített stílusból vélték felismerni a lélek, illetve az ember sajátos vonásait.

◁ A *[Naturalium questionum libri] A természettudományi kérdések könyvei* egyik passzusa (II. 44. 1.), a *[Poeticam istud licentiam decet] Költői szabadságot illető dolog* kölcsönözte ismert szárnyasszavunkat:

[poetica licentia]

költői szabadság.

A *Senecától* kapott ~ röpszónak vannak ókori társszerzői is. Már *Cicero* él a *[poetarum licentiae] költők szabadsága* fordulattal; *Horatius* az *Ars poetica* 9–10. sorában utal rá; *Phaedrus* meséiben (IV. 25.) pedig *[poetas . . . licentia] a költő . . . szabadsága* megfogalmazásban fordul elő.

◁ Ugyancsak *Ciceróra (Cui bono?)* vezet vissza (lásd 163. old.) a *Seneca Medea* című drámájának 500–501. sorában foglalt replika, amikor is a címszereplő szenvedélyesen megállapítja: *[Cui prodest scelus/Is fecit . . .] Akinek hasznára van a bűntett, az követi el . . .* A kijelentést kérdéssé alakítja a szállóige:

[Cui prodest?]

Kinek használ?

A kifejezés széles körű elterjedéséhez nagyban hozzájárult, hogy *Seneca* fogalmazása a római jog gyakori fordulata lett: *[prodesse . . . alicui . . .] használ lenni . . . valakinek . . . [Digesta, 2. 14. 14.]; [nihil proderit . . . alicui . . .] semmi nem használt . . . valakinek . . . [Digesta, 2. 14. 23.]; [neque reo, neque fideiussori prodest . . .] sem a vádlottnak, sem a kezesnek nem használ . . . [Digesta, 2. 14. 27. 1.]*; és még több helyen.

A ~ szempontját *Lenin* következetesen alkalmazta politikai ítéleteinél. A *Kinek van haszna belőle?* című írásában például ezt olvassuk (1913. április 12.); *Van egy latin mondás: Cui prodest? . . . a politikában nem olyan fontos, ki védelmez közvetlenül bizonyos nézeteket. A fontos az, kinek van haszna ezekből a nézetekből. (Művei,* 19. köt. *Szikra,* 1955.)

PHAEDRUS

(i. e. kb. 15–i. sz. kb. 50)

– latin meseíró *[Fabulae] Mesék* című gyűjteményének a farkasról és a bárányról szóló példázatában *[Lupus et agnus,* V. 5.) elmondja, hogy a patak felső folyásánál lefetyelő álnok farkas ráförmed a lejjebb iddogáló bárányra:

[Cur . . . turbulentam fecisti mihi aquam bibenti?]

Miért zavarod a vizet nekem, aki iszom?

A farkas és a bárány történetéből azonban szállóigében nem a provokáció, a békebontás klasszikus formulája koncentrálódott. Sőt: a szállóige tel-

jesen elidegenedett a phaedrusi parabolától – nem a provokátorra, nem is a provokáltra vonatkozik, hanem olyan személyre, aki távol tartja magát az ügyek folyásától, nem avatkozik semmibe:

nem sok vizet zavar.

◁ Az I. 21. mese arról a szamárról szól, amelyik a bika és a vadkan által alaposan helybenhagyott haldokló oroszlánt homlokon rúgja. Innen a szólásmondás:

Belerúgni a haldokló oroszlánba.

Vagy a szamárt sem hagyva ki:

A haldokló oroszlánba minden szamár belerúg.

◁ Az I. 24. *[Rana rupta et bos] A megpukkadt béka és az ökör* a hatalmas ökörre irigykedő kis béka történetét meséli el. Az irigy béka mindenáron akkora akart lenni, mint az ökör, mindjobban felfújta a bőrét *[inflavit pellem]*, míg aztán szétpukkadt testtel terült el a földön *[rupto iacuit corpore]*.

A meséből adódó szárnyasszavak:

felfuvalkodott béka,
felfuvalkodott ember

– sőt, idetartozónak véljük a *Horatius Szatírái*ban (II. 3. 314.) és *Vergilius Eklogái*ban (7. 26.) ugyancsak érintett kifejezést is:

megpukkadni az irigységtől.

MANILIUS

(i. e. I. század)

– az *Astronomicon libri V.* című, csillagjóslással foglalkozó tanítóköltemény szerzője írta művének I. 104. szakaszában az emberi értelemről:

[Eripuitque Iovi fulmen virusque tonandis]

Elragadta Jupitertől a villámot és a mennydörgés hatalmát.

Melchior *Polignac* francia kardinális, államférfi és író (1661–1742) *Anti-Lucretius* című újlatin antimaterialista filozófiai költeményében *Ma-*

nilius értelmet dicsőítő kifejezését *Epikurosz* ellen fordította, aki – szerinte – anyagelvű és ateista bölcseletével „elrabolta a görögöktől isteneiket".

(Eripuit fulmenque Iovi Phoeboque sagittas]

Elragadta Jupiter villámát és Phoebus nyilait.

A maniliusi sor újabb, haladó tartalmat kapott abban a változatban, amelyet *Turgot*, francia közgazdász, haladó reformista államférfi (1727–1781) – *Condorcet* francia bölcselő és politikus (1743–1794) adatai nyomán (*[Vie de Turgot] Turgot élete*, London, 1786.) – így fogalmazott meg:

[Eripuit coelo fulmen, mox sceptra tyrannis.]

Elragadta az égből a villámot és a zsarnokok jogarát.

Ezt a szöveget vésték az amerikai haladó politikus, jeles természettudós, az elektromosság tanának úttörője, a villámhárító feltalálója: Benjamin *Franklin* (1706–1790) emlékszobrának talapzatába.

VALERIUS MAXIMUS

(i. sz. 30 körül)

– egyetlen ránk maradt történeti munkájának: *[Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.]* az *Emlékezetes cselekedetek és mondások kilenc könyvének* – *Tiberius* császárhoz intézett ajánlásából született tartós szállóige. A szerző ugyanis ókori anekdotakincsének bevezetőjében illedelmes szerénységgel így nevezte magát:

[Mea parvitas]

Csekélységem.

A szervilis, behízelgő hajlongás, az önmegalázás, önkicsinyítés röpszavának latin szinonimáját Aulus *Gellius* (kb. 125–165) híres kompilációjában *[Noctes Atticae], az Attikai éjszakák*ban is megtaláljuk a megközelítőleg azonos jelentésű *Mea tenuitas*-fogalmazásban. Nem érdektelen megjegyezni, hogy *Valerius Maximus* és Aulus *Gellius* működésének kora közé esik a *Lukács*-evangélium keletkezése, amelyben hasonló, a görög-római magatartás régi gerincességével ellentétes alázatossági cifrázatok találhatók. *Mert reá tekintett [az Úr] az ő szolgáló*

leányának alázatos állapotjára – olvashatjuk az I. 48. *Mária énekében*, s az evangélium görög szövegének *[tapeinószisz] alázatosság* kifejezése pontosan egyezik a ~ későbbi keresztény íróknál használatos *[hé tapeinószisz mú]* formájával. Igen valószínű, hogy az összefüggés nem véletlen: a „pogány" és a keresztény íróknál azonos társadalmi változások szólaltatják meg az alázat hangját. Ma, amikor a ~ röpszót gúnyolódva vagy öngúnnyal színezzük, a kifejezéshez karikírozva társul a hajdani főhajtás, térdroggyantás mozzanata is.

PLINIUS SECUNDUS, CAIUS

(23–79)

– az idősebbik *Plinius*, természettudomány-történetében *[Naturalis historiae libri]* megszívlelendő életbölcsességet bocsátott szárnyra (XXVII. 3. 9.):

[Malum quidem nullum est sine aliquo bono]

Nincsen olyan rossz, amiben valami jó ne lenne.

◁ A munka XXIX. 19. 66. része leírja a mesebeli baziliszkuszt, a kakastojásból kígyó és béka költötte csodaszörnyet, amelynek egyetlen pillantása öl. Innen a

baziliszkusz-tekintet,

vagy némi áttétellel a

megsemmisítő pillantás.

◁ Munkájának XXXV., műtörténeti forrásértékű szakaszában *Plinius*, a színekről és a képírásról értekezve, így emlékezik meg makedóniai *Fülöp* király, s fia *Nagy Sándor* udvari festőjéről, a hírneves *Apellészről* (i. e. 340–300 közt): *[Apelli fuit alioqui perpetua consuetudo nunquam tam occupatum diem agendi, ut non lineam ducendo exerceret artem, quod ab eo in proverbium venit] Apellész egyébként azt a szokást vette fel, hogy egy napot se mulaszszon el anélkül, hogy legalább egy vonással ne gyakorolja magát művészetében, ami tőle vált példabeszéddé (84.)*. A közmondás – illetve a pliniusi szállóige – a szakadatlan szorgalom szimbóluma ebben a formában ismeretes:

[Nulla dies sine linea!]

Egy napot se vonás nélkül!

Az ~ nemcsak a gyümölcsöző, hasznos szorgalom jelképe, hanem kifejezheti a meddő, haszontalan sürgölődést is. Ilyen értelemben használja például *Marx*, amikor Jeremy *Benthamet*, a hasznossági elmélet szélsőséges burzsoá felfogását hirdető angol társadalomfilozófust (1748–1832) jellemzi: *soha és semmilyen országban nem fordult elő* – írja róla –, *hogy a leglaposabb közhely ilyen önelégülten pöffeszkedett volna . . . A derék férfiú, akinek jelmondata, „nulla dies sine linea", egész könyvhegyeket töltött meg . . . szeméttel. Ha olyan bátor lennék, mint H. Heine barátom, akkor Jeremy urat a polgári butaság lángeszének nevezném.* (*A tőke*, Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

◁ Ugyanitt meséli el *Plinius*, hogy *Apellész* szívesen vette műveinek bírálatát, el is fogadta a helyes megjegyzéseket. Egy ízben elbújt nyilvánosan kiállított képe mögé, hogy meghallgassa az arrajárók véleményét. Egy varga kifogásolta, hogy *Apellész* a képen a sarukra egy kapocsszemmel kevesebbet festett, s a művész nyomban pótolta is a hiányosságot. Ám ekkor a botcsinálta kritikus a képen látható alak combjának rajzát is fogyatékosnak találta, mire a festő méregbe jött, és rákiáltott a vargára: *[Ne supra crepidam sutor judicaret] Sarun felül a varga ne ítélkezzék.* Ez a dörgedelem szűkült később szállóigévé:

[Ne sutor supra (néha így is: *ultra) crepidam!]*

Varga, ne tovább a sarunál!

Végső csiszolatban:

Varga, maradj a kaptafánál!

Apellész felháborodása, amellyel évszázadokon keresztül nemcsak az értetlen, de az illetéktelennek bélyegzett, egyebekben esetleg helytálló kritikákat is visszautasították, valóban alkalmat és lehetőséget adott a bírálat fölényes, arisztokratikus elfojtására. Sőt, ezen túlmenően: a pliniusi anekdota csattanója hangzatos indok volt az elnyomók szájában a felfelé törekvő osztályok szellemi és technikai gazdagodásának minden kísérletével szemben. *Egy történelmi termelési forma ellentmondásainak fejlődése azonban az egyetlen történelmi útja e termelési forma feloldódásának és újjáalakulásának* – állapítja meg a munkásgyermekek oktatásának tárgyalásánál Marx. – *„Ne sutor ultra crepidam!" – a kézműszerű bölcsességnek ez a non plus ultrája rettentő butasággá lett attól a pillanattól, amikor az órás Watt feltalálta a gőzgépet, a borbély Arkwright a láncszövőszéket, az ötvösmunkás Fulton a gőzhajót.* (*A tőke*, Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

PERSIUS FLACCUS, AULUS

(34–62)

– a *Horatius*-utód *Szatírái*nak egyikéből (I. 28.) származik a fordított értelmű szállóigét szülő sor:

[At pulchrum est digito monstrari et dici: hic est!]

Szép dolog, ha **ujjal mutatnak valakire,**
s azt mondják: ez az!

Ugyanis ha az antik Rómában ~, az annyit jelent, hogy az illető jeles, kiváló ember. *Horatius* például azt mondja magáról *(Ódák könyve,* IV. 3. 22.), hogy *az arra haladók ujjal mutatnak rá [monstror digito praetereuntium],* mint a római lantosköltészet mesterére. Ma viszont, ha ~, azt kicsúfolják, kigúnyolják, szégyenbe hozzák, pellengérre állítják.

QUINTILIANUS, MARCUS FABIUS

(kb. 35–96)

– latin rétor és retorikai író *[Institutio oratoria] Szónoklattan* című műve (VI. 1. 28.) egy időben-térben sokfelé megpendített gondolatot vet fel:

[Etiam veros dolores mitigat tempus]

Az igazi fájdalmat is enyhíti az idő.

Szorosan fűződik *Quintilianus* szentenciájához az V. századbeli *Sztobaiosz Anthologion*jának egyik rokonértelmű *Menandrosz*-töredéke, hosszú évszázadokkal később *Petőfi Cipruslombok* ciklusának egyik mondata (lásd 823. old.), s valamivel lazábban egy másik *Petőfi*-idézet a *Csalogányok és pacsirták* című költeményből (lásd 829. old.).

◁ A *Szónoklattan* más helyén (VI. 3. 28.) idézetként szerepel a szállóigét termő kifejezés:

[Potius amicum quam dictum perdendi]

Inkább egy barátot elveszteni, mint egy tréfát.

Mai formában:

Egy jó viccért eladja a lelkiüdvösségét!

Quintilianus alighanem *Horatius Szatíráiból* merített (1. 4. 34.), ahol ez áll: *[. . . dummodo risum / Excutiat sibi, non hic cuiquam parcet amico] Ha nevetést tud kicsiholni magának, egyetlen barátját sem kíméli. Quintilianus* után jóval később Nicolas *Boileau-Despréaux* francia költő és kritikus újította fel szállóigénk bázisát. Egyik szatírájában (9. 22.) így fogalmazta át az antik szentenciát: *[Mais c'est un jeune fou qui ce croit tout permis, / Et qui pour un bon mot va perdre vingt amis] Bolond ifjonc ez, azt hiszi, neki mindent szabad, / S egy jó tréfáért húsz barátot odaad.*

LUCANUS, MARCUS ANNAEUS
(39–65)

– egyetlen jelentős hősköltemények, a *Pharsaliá*nak I. 135. sorában így jellemzi a *Julius Caesar* seregei által legyőzött *Pompeius* mélységes megrendülését:

[Stat magni nominis umbra]

Állt, mint nagy nevének árnyéka.

Ebből a hasonlatból kristályosodott ki idők folyamán a röpszó:

önmaga árnyéka.

◁ Az eposz I. 256. sora örökítette ránk a

[furor teutonicus]

teuton düh

– fogalmát, amellyel *Lucanus* eredetileg a germán harci szenvedélyt jellemezte, de amelyből aztán – a germán törzsi nevet, az egész németségre kiterjesztve – a történelem folyamán a német hódítás, terjeszkedés megújuló rohamainak, a német imperializmus háborús gyújtogatásainak, kegyetlenkedéseinek, végül a hitlerizmus embertelen szörnyűségeinek megbélyegző kifejezése lett.

Ebben az értelemben használja *Petrarca* (1304–1374) egyik canzonéjában (V. 53.), ahol *tedesco furor* névvel olaszul fordul elő; *teuton örvény* esztelen csatáinak nevezi *Babits* Mihály az 1914–1918-as világháborút *Egy filozófus halálára* írott költeményében; a *Vilmos* császári hadsereg vadságáról emlékezik meg az a

felirat, amelyet a belgiumi *Dinant* városka 1914-ben kivégzett polgárainak, a *furore teutonico* – ~ áldozatainak 1936-ban szenteltek honfitársaik; a ~ borzalmairól beszélnek a fasiszta koncentrációs táborok gázkamrái és tömegsírjai.

PETRONIUS ARBITER, TITUS

(?–i. sz. 66)

– szatíraíró, világfi, *Nero* császár udvarmestere; egyetlen, töredékesen ránk maradt műve: a *Satyricon* olyan korabeli szólásokat tartalmaz, amelyek vagy valóban előzményei, vagy legalább ókori tükörképei néhány mai röpszavunknak. Így például, amikor ízletes halétel után borospohárhoz nyúlunk, alighanem *Petronius Arbiter* nyomán (39.) szólunk így:

[Pisces natare oportet]

A hal úszni akar.

◁ Hasonlóképpen a *Satyricon* szövege (58.) csendül vissza a következő, különösen régebbről divatos, közmondásszerű szállóigében:

[Qualis dominus, talis est servus]

Amilyen az úr, olyan a szolga.

◁ Végül nem kell erőltetett fantázia hozzá, hogy ugyanennek a résznek egy másik passzusában:

[Iam scies, patrem tuum mercedes perdidisse]

Hamarosan megtudod, hogy apád a tandíjat elfecsérelte

– felismerjük a forrást, amelyből modern szállóigénk fakadt:

Kérd vissza az iskolapénzt!

E szállóigét annak vágjuk a fejéhez, aki alapvető dolgokat nem tud, aki a legszükségesebb ismeretekben tájékozatlan. A valóságba átképzelt felszólítás abszurditását *Karinthy* Frigyes szatirikus jelenete ábrázolja *(Visszakérem az iskolapénzt)*. A főszereplő: *Wasserkopf* (magyarul: *Vízfejű)* semmihez nem ért, főként megélni nem tud, s mikor egy régi pajtása, akinek remekül megy sora, gúnyosan ráförmed: ~ – végső elszánással valóban megkísérli, hogy visszaszerezze a sok éven át az iskolába befizetett tandíjat.

MARTIALIS, MARCUS VALERIUS
(40–102)

– az epigrammaköltészet megalkotója és legnagyobb mestere éles szemmel látta, élesen csiszolt szavakkal, néha trágárságig merész ábrázolatban tükrözte kora társadalmának színét és fonákját. Életművének legfőbb summáját a tizennégy szakaszos *[Epigrammaton libri] Epigrammák könyve* tartalmazza, ennek másfélezer kisversre terjedő rengetegében azonban számunkra kevés szállóige termett.

A kevesek között meglepődve fedezzük fel az I. 107. „modern" csattanóját:

[. . . iuvat ipse labor]

a munka önmagában örömöt okoz,

szállóigébe összesajtolva:

a munka öröm.

◁ Furcsa módon a IV. 12. kétsorosának fele egy szemérmesen hamis átköltésből szivárgott át beszédtárunkba. *Greguss* Ágost *Villanykák* című kötetében (Lipcse, 1847.) mintegy 30 *Martialis*-epigrammát fordított, illetve dolgozott át magyarra, köztük a pirulás nélkül bárkit ölelő *Thais*ról szerzett csipkelődést is. *Martialis* személy szerint „pirít rá" a ledér fehérnépre:

[Hoc saltem pudeat, Thai, negare nihil]

Csengeri János tolmácsolásában (1942):

Nos, de pirulj, legalább, Thais, hogy akárkit ölelsz.

Greguss formához hűtlen „erkölcsös" szelídítésében:

Pirulj egyért, hogy nem tudsz elpirulni.

Ebből kiszökkent szárnyasszóval:

Pirulj, hogy nem pirulsz!

◁ Szállóigét fakasztott végül a XII. 47. epigramma is:

[Difficilis, facilis, iucundus, acerbus es idem:
Nec tecum possum vivere, nec sine te.]

Csengeri magyarítása:

Durva vagy és nyájas, fanyar és jóízű is egyben:
Nem tudok élni veled; nélküled? úgyse tudok.

Egymást marcangoló szerelmesek ezt szűrték ki belőle:

Sem vele, sem nélküle *nem tudok élni!*

TACITUS, PUBLIUS CORNELIUS

(kb. 55–120)

A római császárkor legkitűnőbb történetírója két, ránk hagyott szállóigéjének egyikében járatos közmondástípust teremtett meg. *Gyakorlás a legjobb mester – Gyakorlás mesterré teszen* – e népi bölcsességnek ismert közmondások ókori gyökere *Tacitus [de origine, situ, moribus ac populis Germaniae liber] Germania eredetéről, fekvéséről, szokásairól és népeiről szóló könyv*, röviden *Germania*, 24. fejezetéig nyúlik, amelyben ezt a kitételt találjuk:

[Exercitatio artem parat]

A gyakorlás felkészít a mesterségre,

ahogy régóta szárnyra kelt:

Gyakorlat teszi a mestert.

◁ Az élete vége felé 16 könyvben megjelent, s töredékesen fennmaradt *[Annales] Évkönyvek* – amely eredetileg *[ab excessu divi Augusti] az isteni Augustus halála óta* nevet viselte – bevezetésében (I. 1.) nyomatékosan figyelmeztet történetírói hitvallására. Hangsúlyozza, hogy a história eseményeit

[sine ira et studio]

harag és részrehajlás nélkül

– adja elő. A tárgyilagosság, elfogulatlanság tacitusi formuláját a szó szerint azonos ~ mellett latin eredetiben még manapság is használjuk.

JUVENALIS, DECIMUS JUNIUS

(kb. 60–140)

– a római irodalom utolsó nagy szatirikusa, kora züllöttségén, romlottságán felháborodva, *Szatírák* című művében írta le azt a mondatot, amelyet tollhegyre kívánkozó gyarlóságok, hibák, visszaélések láttán ma is mérgesen emlegetünk (I. 30.):

[Difficile est satiram non scribere]

Nehéz dolog szatírát nem írni.

Juhász Gyula *(Szakállszárító,* 1930.) így toldja meg a juvenalisi szállóigét: ~ *De szatírát írni még nehezebb.*

Az I. 168. ezzel a félsorral kezdődik:

[Inde irae et lacrimae]

Innét hát a harag és a könny.

Engels [The Decline and approaching Fall of Guizot] Guizot hanyatlása és közelgő bukása című, angol nyelvű cikkében *(The Northern Star,* 1847. július 3.) elsorolja a liberális francia polgári történetíróból konzervatív politikussá lett *Guizot* (1787–1874) kormányzása alatt összegyülemlett botrányos ügyleteket, megvesztegetéseket, üzérkedéseket, s rámutat az érdekeltek kölcsönös vádaskodására és felháborodott sirámaira. *Hinc illae lacrimae!* – idéz *Juvenalis*ból *Engels – Innét hát azok a könnyek!,* s ezzel a verstöredéket az antik szatíra könnyedebb szférájából a társadalmi harc közegébe emeli. *(Művei,* 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1959.)

◁ A *Szatírák* IV. 91. tartalmazza a nevezetes kitételt:

[Vitam impendere vero]

Az életet az igazságnak szentelni.

A citátum, tartós szállóige-karrierje mellett, eljutott a bölcselet magas szféráiba is. Jean-Jacques *Rousseau* (1712–1778) mottóul választotta magának, egy évszázaddal később pedig Arthur *Schopenhauer* (1788–1860) *Parerga und Paralipomena* című műve élére tűzte jeligének (1851).

◁ Két különös madárfajta közül az elsőt *Juvenalis* a VI. 165. sorában említi:

[Rara avis in terris nigroque simillima cygno]

Ritka madár *a földön, és leginkább a fekete hattyúhoz hasonlít.*

A szatírasorból a közszólás nem a mindennapostól eltérő fekete hattyút, hanem a furcsa, szokatlan jellegű-jellemű, kivételes tulajdonságú vagy magatartású emberekre vonatkoztatott ~ jelzős formát őrizte meg.

◁ Régi adoma mesél arról a vőlegényjelöltről, akihez erőnek-erejével hozzá akarnak varrni egy számára nem kívánatos leányzót. Minekutána a házasságközvetítő a nem-akarom legény minden kifogására ellenérvet talált, a sarokba szorított férjnek való ezzel vágta ki magát:

Nem tetszik a menyasszony orra!

A tréfás szólás túlszárnyalt az adomabeli szituáción. Erőszakos rábeszélések, rátukmálások, ki nem fogyó érvek és álérvek kivédésére legkülönbözőbb helyzetekben előrántott tréfás-komoly riposzt: ~.

Elég meglepő, hogy az újkorinak, polgárinak tartott szárnyasszó ősapja a szatíraköltő *Juvenalis*. Tőle örököltük a gúnyos elhárítás alapötletét (VI. 495.):

[Displicuit nasus tuus]

Nem tetszett az orrod.

◁ A VII. 154. olyan tanítómesterekről szól, akik tanítványaiknak kénytelenek unos-untalan ugyanazt ismételni:

[Occidit miseros crambe repetita magistros]

A nyomorult iskolamestereket megöli a repetált káposzta.

Juvenalis káposzta-metaforája minden bizonnyal nyers káposztára vonatkozik. Erre mutat a latin szatíraírót ihlető régi görög közmondás: *[dis krambé thanatosz] kétszeri káposzta halál* – amely annak az ősi tapasztalatnak a kivetülése, hogy a káposzta, különösen a nyerskáposzta megfekszi a gyomrot. Később a kétszeri káposzta, a repetált káposzta *[crambe repetita]*, ami szótári értelemben is többször előhozott, ismételgetett dolgot jelent – könnyen csúszott át a főtt és újramelegített káposzta fogalmára, ami viszont nem öl, nem árt, csak, ha gyakran melegítik, tálalják – ráun az ember.

Így lett az elcsavarintott értelmű szállóige:

a felmelegített káposzta

– az elkoptatott históriák, a másoderesztésű történetek, a fakó utánzások, az epigon-kényszeredettségek lekicsinylő jelképe. A fanyalgó szimbolika és az ízletes valóságalap egymásba ömlesztéséből keletkezett a másik bölcsmondás:

A szerelem nem káposzta; felmelegítve nem jó!

◁ A *Szatírák* VII. 202. szövegéből röppent elő a másik juvenalisi madár, a

[corvus albus]

fehér holló

– az a kifejezés, amellyel a társai közül tisztességével, képességeivel magasan kiemelkedő személyt szoktuk illetni, olyan embert, aki sokkal érdekesebb, értékesebb, mint az átlag, s éppen ezért:

ritka, mint a fehér holló.

◁ A juvenalisi szatíraköltészet egyik tézisét (X. 356.) főleg a testgyakorlás, a sport intézményei, szervezetei, nyomtatványai vették át, s használják közmondásos propagandajelszóként:

[Mens sana in corpore sano]

Ép testben ép lélek.

A szállóige értelmének árnyalatossága közhasználatban elhalványodott. Pedig az ~ azt jelenti, hogy az *ép test*nek nem eredendő, csupán óhajtott velejárója az *ép lélek*, a két tulajdonság egymást nem okvetlenül tételezi fel, viszont kölcsönösen kívánatos.

PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, CAIUS
(61–kb. 113)

– az ifjabb *Plinius Episztoláiban* (V. 6. 46.) találjuk ezt a fordulatot:

[venia sit dicto],

későbbi változatban:

[Sit venia verbo],

szárnyasszóvá magyarosodva:

Bocsánat a kifejezésért!

vagy:

Elnézést kérek szavaimért!

Tovább is folytathatjuk:

Ezer bocsánat!

Ezer bocs és anyamedve!

◁ Kissé mentegetőzve ad életet a VIII. 9. 1.-ben egy világszerte szárnyra kelt kifejezésnek:

[illud iners quidem, iucumdum tamen nil agere]

az *ellankasztó, mégis* **édes semmittevés.**

A közérzet és megfogalmazása fellelhető más klasszikus kútfőkben is. *Cicero* szónoklattanában (lásd 165. old.) megemlíti, hogy milyen örömet okoz neki alkalmakként a semmittevés és teljes kikapcsolódás. *Tacitus* pedig az *Agricolá*ban a *lustálkodás édességéről [inertiae dulcedo]* beszél. Ám a pliniusi szállóige legáltalánosabb nemzetközi formája olasz nyelvű: *Il dolce far niente.*

SUETONIUS TRANQUILLUS, CAIUS

(kb. 70–140)

– történet- és irodalomtörténetíró *[De vita Caesarum] Császárok életrajzai* című, 119–121 között írott művében (*Augustus*, 25.) idézi *Augustus* császár egyik kedvelt közmondását:

[festina lente]

szó szerint:

lassan siess

– amiből egyfelől kiterebélyesedett a közszólás:

Lassan járj, tovább érsz

– másfelől, talán a latin eredeti ritmusát is követve, megszületett az argómondás:

Lassan a testtel!

◁ A császár-életrajzokban elmeséli *Suetonius*, hogy mikor *Claudius* császár (uralk. 41–54) a Fucino-tó levezetőcsatornájának felavatási ünnepsége alkalmából véres tengeri csatát rendeztetett, a halálos viadalba vonuló harcosok így köszöntötték az uralkodót:

[Ave, Imperator, morituri te salutant!]

Az *Imperator* címe a fordításban *Cézár*ra cserélve:

Ave, Cézár, a halálba menők üdvözölnek!

A szállóigét regények – Henryk *Sienkiewicz: Quo vadis* (1895) –, majd később filmek – Cecil B. de *Mille: Ave Caesar* (1932) – népszerűsítették, s el is koptatták. Különösen a hangosfilm-monstrumokban kiáltották az élethalál-küzdelembe lépdelő gladiátorok (angol ejtésű latin nyelven) olyan mutatványosan, olyan fülhasogatóan az ~ jelmondatát, hogy a tragikus szituáció hovatovább tragikomikussá torzult. A szállóige színeváltozása követte a közhangulatot: a diák, aki vizsgára indul, a fegyelmi bizottság elé állított kisvétkes, a kártyás, aki veszedelmes partnerekkel ül le játszani, nem annyira *Suetonius*, mint a filmgladiátorok szavaival sóhajt fel: ~.

◁ A *Nero* életéről szóló fejezetben *Suetonius* leírja *Nero Claudius Caesar Germanicus*, *Seneca* hajdani tanítványa, a tömeg-öldöklő anyagyilkossá, vérszomjas, önimádó, tébolygó zsarnokká romlott római császár halálát.

Nerót tizenhét éves korában a császári testőrség kiáltotta ki császárnak. Tizennégy esztendős rémuralma után azonban nemcsak a nyomorgó néptömegek zúdultak fel ellene, hanem egész hadseregrészek keltek fel, s végül a pretoriánusok is cserben hagyták. Ekkor a szenátus halálra ítélte, elrendelve a trónjáról letaszított császár megvesszőzését és lefejezését. Mikor a hír *Nerón*hoz eljutott, menekülni próbált. De csak közeli nyaralójáig ért el, a poroszlók már a nyomában voltak. Elfogatása előtt a császár öngyilkos lett, tőrt döfött a torkába, s véres szájjal hörögte:

[Qualis artifex pereo!]

Micsoda művész pusztul el bennem!

A császári dilettáns, aki rendkívül büszke volt művészi képességeire, s az atlétikai, kocsihajtó, énekes és citerás versenyeken elért eredményeire, haldoklásának végső felkiáltásával a megérdemelten balsikeres tehetségtelenek és a méltatlanul mellőzött tehetségek részére egyként mintát adott a tragikus elkeseredés kifejezéséhez.

◁ Titus Flavius *Vespasianus* császár (uralk. 69–70) – így számol be róla *Suetonius (Vespasianus*, 23.) –, midőn a fia, *Titus*, a szemére hányta, hogy adót vetett ki az árnyékszékekre, odatartotta a panaszt tevő császárfi orra alá az árnyékszék-adókból befolyt első pénzdarabot, s megkérdezte tőle, érzi-e rajta a szagot. *[Non olet!] Nincs szaga!* – felelte *Titus*, s bár *Suetonius* az anekdota csattanóját nem fogalmazta meg, a hagyomány így summázta szállóigévé:

[Pecunia non olet!]

A pénznek nincs szaga!

A tőke (Első kötet. Első könyv. I.) *Áru és pénz* című szakaszának 3. *A pénz vagy az áruforgalom* című fejezetében *Marx* a tárgyalt kérdések tudományos elemzését a vespasianusi megfogalmazással színezi: *A pénzen . . . nem látszik, miféle áru volt az, amely pénzzé változott. Pénz formájában az egyik áru ugyanolyan, mint a másik. A pénz tehát lehet ganéj, habár a ganéj nem pénz.* Majd a következőkben: *Minthogy az áru pénzzé váltában eltűnik, a pénzen nem látható, hogyan került birtokosa kezébe, vagyis, hogy mi változott ezzé a pénzzé. Non olet, akárhonnan ered is. (Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

◁ *Titus* császárt (uralk. 79–81), akit *Suetonius az emberi nem szerelmének és gyönyörűségé*nek nevezett (*Titus*, 1.), példamutatóan emberszerető, törvénytisztelő, jószándékú uralkodónak rajzolják a történetírók. A császáréletrajzok szerint (*Titus*, 8.) egy ízben ebéd közben eszébe jutott *Titus*nak, hogy aznap még semmi jót nem cselekedett, s ekkor tört ki belőle a *figyelemre méltó és joggal dicsért* kiáltás:

[Amici, diem perdidi!]

Barátaim, elvesztettem egy napot!

Vagy így is:

Elfecséreltem egy napot, barátaim!

Nem csupán elmulasztott jótettek, elhanyagolt munkák, el nem végzett feladatok, de kihagyott örömök, elmaradt szórakozások, sikertelen találkák is kiválthatják a szállóigét: ~ S felmerülhet fogyatékos eredmények fölött érzett elégedetlenségből, mint például *Lenin* kifakadása 1918. január 5-én a Tauriai Palotában tartott *Alkotmányozó Gyűlés* napján: *„Hiábavalóan fecséreltem el a napot, barátaim". Így hangzik a régi latin mondás. Akaratlanul is ez jut az eszünkbe, amikor a január 5-i nap elfecsérlésére gondolunk . . . Mintha csak a történelem váratlanul vagy tévedésből visszaigazította volna az óráját, és mi 1918 január helyett egy napra 1917 májusában vagy júniusában lettünk volna! (Művei,* 26. köt. *Szikra,* 1952.)

TERTULLIANUS, QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS

(kb. 160–220)

– karthágói származású keresztény egyházi író, egyházatya. *[De carne Christi] Krisztus húsáról* című vitairatának egyik tézise: *[Et mortuus est Dei Filius; prorsus credibile, quia ineptum est] És meghalt az Isten Fia; csupán csak hihető, mivelhogy képtelenség.* A tézis vulgarizált kivonata – többnyire ironikus színezetű szárnyasszavunk:

[Credo, quia absurdum!]

Hiszem, mert lehetetlen!

A formulát egyesek *Szent Ágoston*nak tulajdonítják, de a kitétel az ő műveiben nem fordul elő. Természetesen nála is bőséggel találjuk a hit szembeállítását a tudással, a tudás alárendelését a hitnek. *[Credimus ut cognoscamus, non cognoscimus ut credamus] Hiszünk, hogy tudjunk, s nem tudunk, hogy higgyünk* – hirdeti például a *Szent János traktátusok*ban (40. 9.), s teóriája: *a hit előtte jár azésznek* – valóban egybevág szállóigénkkel. Egybevág, s a tudás általánosodásával, az ismeretek kiterjedésével időszerűtlenné válik, a megismerés elől elzárkózó vakhit valamennyi ábrándjával együtt. A szállóige pedig célzatot cserél: ha valaki képtelenséget állít, s szívósan, erőszakosan erősítgeti, akkor mondjuk rá csúfondáros lenézéssel: ~.

A *[credo] hiszem* szónak *[verum est] igaz* kifejezésre való cserélésével, tehát értelmi torzítás nélkül *Marx* arra használja e szállóigét, hogy a tudományos kuta-

tásnak a vallással való egyezhetetlenségét a keresztény patrológiából is dokumentálja. . . . *a múlt összes filozófiáit a keresztény vallástól való elszakadással vádolták a teológusok* . . . – fejtegette a *„Kölnische Zeitung" 179. számának vezércikke* című vitairatában *(Rheinische Zeitung,* 1842.), – . . . *eltekintve attól, hogy a kereszténység, mint a protestáns teológusok legderekabb és legkövetkezetesebb része megállapítja, nem egyeztethető össze az ésszel, mert a „világi", és a „vallási" ész ellentmondanak egymásnak, amit Tertullianus klasszikusan így fejezett ki: „verum est, quia absurdum est", – mindettől eltekintve, hogyan akarják a tudományos kutatásnak a vallással való megegyezését bizonyítani, ha nem úgy, hogy a tudományos kutatást azáltal kényszerítik a vallásban való feloldódásra, hogy hagyják saját útján haladni. (Művei,* 1. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.)

TERENTIANUS, MAURUS
(II–III. sz.)

– *[De litteris, syllabis et metris] Az irodalomról, a verselésről és a mértékről* írott verstani költeményének *Hősi ének [Carmen heroicum]* című fejezetében (258.) ez a sor olvasható:

[Pro captu lectoris habeant sua fata libelli.]

Amilyen az olvasók fogadtatása, olyan a könyvecskék sorsa.

Később az *olvasói fogadtatás* kikopott a szentenciából, s ha szó esik érdemtelenül eltemetett, elfeledett – ritkábban: érdemtelen sikerre reklámozott művek feltűnő pályájáról, így hangzik a szállóige:

A könyveknek megvan a maguk sorsa.

LACTANTIUS FIRMIANUS, LUCIUS CAECILIUS
(kb. 250–317)

– egyházi írót, a *keresztény Cicerót* tekintik általában *A főnixmadárról [De ave phoenice]* szóló verses legenda szerzőjének. Úgy tartják, hogy a megsemmisült és

a porából megelevenedett főnix

– regéjét tőle kölcsönözte Claudius *Claudianus* alexandriai származású római költő (kb. 365–404), aki azt *Stilicho* vandál vezér dicsőítésére szerzett költeményébe *[De laudibus Stilichonis]*, a *Stilicho dicsénekeiből* című műbe (2. 417.) illesztette bele.

A pusztulásból újjászületö csodálatos napmadár: a *Főnix* monda-motívuma az i. e. V. századi *Hérodotosz*tól kezdve, *Ovidius*, *Tacitus*, az idősebb *Plinius* és mások művein át egészen a XII. században működő görög grammatikus-költő: Ioannész ho *Tzetzész: Khiliadész* című versmonstrumáig – számos változatban megtalálható. *Lactantius–Claudianus* részletes meséje szerint *Phoenix*, a bűvös madár, mint a Napisten kísérője egy boldog távol-keleti országban (Indiában?) él. Ezer év után (más források ezt a periódust 500–7000 esztendőre teszik) elhagyja szülőhazáját, a halál országába repül (Egyiptom?), egy magas pálmafa vadállatoktól, kígyóktól, ragadozó madaraktól védett tetején fészket rak, amely majd sírja lesz. Jó illatokkal permetezi be a tagjait, és várja a halált. A napsugarak hevétől meggyullad és hamuvá ég. A hamuból aztán kukac támad, amely tojássá növekszik, s a tojásból búvik ki a feltámadó *Phoenix*-fióka. *Claudianus* – a megújulás folyamatát részletezve – azt írja, hogy az égés tartama alatt a napmadár felbomló tagjaiban friss élet keletkezik, az erekbe friss vér áramlik, s ezáltal ifjodik meg hamvából a *Phoenix*. A mítosz bonyolult változatainak elsorolása nem feladatunk. Eredetéről talán annyit, hogy *Phoenix* (görögül *Phoinix)* az egyiptomi *Ra* napisten szent madarával, a *Benu*val azonos, s nyilvánvalóan az újjászületés, a feltámadás, a megifjodás szimbólumcsoportjába tartozik. Mint ilyen jutott el a keresztény mondakörbe, így lett a kelet-római keresztény császárság: Bizánc egyik emblémája, de így szerepel például a tűzvészekben többször porrá égett s újjáépült Debrecen város régi címerében is. A modern, főképpen irodalmi nyelvhasználatban a főnixmadár ugyancsak az ujjáéledés, a megújulás jelképe.

Georg Wilhelm Friedrich *Hegel* (1770–1831) *A világtörténetnek az ész szempontjából való szemlélete* című előadásában a változás kategóriáját elemezve, részletesen fejtegeti a főnix szimbólum dialektikáját. *A változás (e) kategóriájához* – írja – *csatlakozik azonban mindjárt a másik oldal, az, hogy a halálból új élet támad fel . . . általánosabban ismert . . . a főnix képe is, a természeti életé, amely örökösen készíti máglyáját önmagának s felemészti magát rajta, úgyhogy hamvából örökké fakad az új, megifjodott, friss élet. De ez csak keleti kép: a testre illik, nem a szellemre. Nyugati az, hogy a szellem nemcsak megifjultan, hanem felmagasultan, megdicsőülten lép elő. Persze önmaga ellen lép fel, felemészti alakulása formáját, s így új alakhoz emelkedik . . . Ez a szellem második kategóriája. A szellem m e g i f j o d á s a nem puszta visszatérés ugyanahhoz az alakhoz; önmagának megtisztulása, feldolgozása . . . De munkája mégiscsak azzal az egy eredménnyel jár, hogy újból gyarapítja tevékenységét és újból felemészti magát. (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte. Vollständig neue Ausgabe von Georg Lasson. Verlag von Felix Meiner* in Leipzig. I. *Die Vernunft in der Geschichte*, 1930.) Magyarul

Szemere Samu fordításában: *Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó*, Budapest, 1966.

A számtalan hazai példából: *Gyöngyösi* István egyik nagy elbeszélő költeményének címe: *Porábul meg-éledett Phoenix, avagy . . . Kemény János . . . emlékezete* (Lőcse, 1693); *Berzsenyi* Dániel az 1821–1822-es görög függetlenségi harc kezdeti sikerei alkalmából írt *Új Görögország* című versében ezt a képet használja: *száz évek-fedte porából / Felkele phoenixként maradékit védni Lykorgos; Vahot* Imre (1820–1879) a felégetett Losonc javára 1851–1852-ben háromkötetes irodalmi antológiát adott ki *Losonczi Phőnix* cím alatt; 1934-ben a haladó eszmék újjáélesztésének szolgálatára alakult meg a kommunisták vezette *Phőnix Könyvkiadó*. Ezek után egy frivol „korszerűsítés". Ha egy silány, tehetségtelen ember, aki egyszer már eltűnt a süllyesztőben, meglepetésszerűen újra jelentős poszton bukkan fel, az antik szállóige ismerői ezt így kommentálják: *íme a porából megelevenedett fő-nix!*

HIERONYMUS SOPHRONIUS, EUSEBIUS

(331–340 közt–420)

– a *Szent Jeromos* egyházatya néven ismert latin-keresztény író *[Adversos libros Rufini] Rufinus könyvei ellen* című vitairatában (III. 2.) és *Episztoláiban* (54. 6.) két variánsban is megtalálható csipkelődő, kritizáló szállóigénk gyökere:

[Facis (fac) de necessitatis virtutem]

Szükségből erényt csinál.

A klasszikus kitételt másfélezer év múlva *Balzac* átfogalmazza és újraértelmezi (lásd 475. old.). *Jeromos* szentenciája tömörebb és keményebb, *Balzacé* részletező és körülhatárolt.

◁ *Jeromos* egyházatyáig tudjuk visszakövetni a közmondásnak elkönyvelt szárnyasszót:

[Noli equi dentes inspicere donati]

Ajándék lónak ne nézd a fogát!

Noha *Jeromos* az *Efézusbeliekhez* intézett *Pál* apostol-levél kommentárjában szállóigénket *[vulgare proverbium] közönséges bölcsmondás* megjelöléssel citálja – korábban soha, sehol nem mutatták ki az ~ antik megfelelőjét.

◁ Bár már *Terentius Önamgát büntető* című komédiájában (IV. 1. 12.) is találunk hasonló kifejezést; *[Nescio quid peccati portat haec purgatio] Ez a védekezés bizonyos vétket rejteget,* mégis *Jeromos Episztolái*ból származtathatjuk (4. 3.) az ismert, s rendkívül veszedelmesen forgatható formulát:

[dum excusare credis, accusas]

amikor azt hiszed, védekezel, vádolsz

Szállóigébe csiszolva:

Aki védekezik, vádol.

Vagy a francia *Qui s'excuse, s'accuse* szöveggel egyberímelve:

A védekezés – önvád.

A védekezés beismerés.

A védekezésnek vádra, önvádra, beismerésre való elforgatása rendkívül súlyos következményekkel járhat azokra, akik ártatlanságuk tudatában, valóban ártatlanul, a tiszta igazat mondva védekeznek alaptalan rágalmak, gyanúsítások ellen. A jeromosi szárnyasszó-háromság tehát magát az őszinte ártatlanságot kérdőjelezi meg.

JULIANUS APOSTATA, FLAVIUS CLAUDIUS

(uralk. 361–363)

– római császár, a trón elfoglalása után erejét a kereszténység ellen fordította. Mint az újplatonikus eszmék lelkes követője, elhagyta a keresztény hitet, rendelkezéseket foganatosított a már hatalmasodó egyház ellen – így kapta a *Julianus Apostata – Hitehagyott Julianus* melléknevet. Ám gyengének bizonyult az egyház politikai erejével szemben, s halála után intézkedéseit sorra eltörölték. Perzsiai hadjáratában egy Phrygia nevű falu mellett vívott ütközetben kapott végzetes sebet, s keresztény írók hagyománya szerint e szavakkal vált meg az élettől:

[Nenikékasz Galilaie]

Latinul:

[Vicisti, Galilaee!]

Győztél, Galileai!

A nagy tehetségű, kiváló filozófiai felkészültségű császár utolsó szavait ma nem annyira ünnepélyes vagy tragikus pillanatokban, hanem apróságokban, bagatell ügyekben idézzük. Szerencsejáték, vita, sportverseny, választás vesztese mondja ellenfelének keserű humorral: ~

AURELIUS AUGUSTINUS

(354–430)

– *Szent Ágoston Értekezéseiből [Sermones]* származik a kifejezés (2. 6. 8.):

[Subtracto fundamento in aere aedificare]

Miután az alapokat kihúzták alóla, a levegőbe építkezik.

S innen a továbbképzett szállóige:

Légvárakat építeni.

De honnan kerülnek a légi építkezés területére a várak? Az első és távolba vezető gondolat: *Arisztophanész* komédiája: *[Ornithész] Madarak* (lásd 135. old.), amelyben a madaraknak felhőbe épített támaszpontját *[Nephelokokkugia] Arany* János fordításában *Felhőkakukkvár* néven ismertük meg. Minthogy a görög elnevezésben a *vár* nem szerepel (szó szerint talán: *Felhőkakukkia* lenne, németül: *Wolkenkucksheim)*, a felhőbe, levegőbe épített madárvár, általában vár képét jogosan tarthatjuk *Arany* János fantáziája és nyelvi leleménye ráadásának. A levegőben épült vár fogalma tehát a múlt század hetvenes éveiből származhatik, s a *légvár* kifejezés első fele: a *lég* is alig nyegyedszázaddal korábbi. Mint *Szily* Kálmán *A magyar nyelvújítás szótárában* (Budapest, 1902–1908, *Hornyánszky* Viktor.), majd *Bárczi* Géza a *Magyar Szófejtő Szótárban (Egyetemi Nyomda*, Budapest, 1941) megállapítja, a *lég* nem más, mint a *levegő-ég, lebegő-ég Kazinczy* Ferenc alkotta összevonása, 1815-ből. Viszonylag ritka pontossággal számíthatjuk ki, hogy *Augustinus* levegőbe építkezésétől a mi ~ szárnyasszavunk kialakulásáig közel másfél évezred telt el.

◁ A *Vallomások [Confessiones]* III. könyvének 4. részében ezt írja *Augustinus: [Nomen salvatoris mei, fili tui, in ipso adhuc lacte matris cor meum pie biberat.] Balogh* József fordítása szerint *(Parthenon*, Budapest 1944.)

Üdvözítőmnek, a te fiadnak nevét, magával az anyatejjel kegyesen szívta be gyermeki szívem. Nyilván a sokat olvasott, nagyhatású *Vallomások* fenti részletéből szakadt ki a nemzetközi és hazai szállóige:

az anyatejjel szívta magába.

Augustinus úgy vallja, hogy ő kegyes érzelmeket, üdvözítő hitet szívott magába az anyatejjel. Ám az emberek nemcsak jó, hanem rossz tulajdonságokat is örökölnek vagy sajátítanak el korai gyermekségükben és serdülő korukban; nehéz lenne megállapítani, melyik a gyakoribb. *Lenin*, aki többször él ezzel a fordulattal, pozitív értelemben soha nem használja. Így például *L. N. Tolsztoj és kora* című munkájában (1911. január 22) ez áll: *A pesszimizmus, az ellenszegülésről való lemondás, a „Szellemre" való hivatkozás olyan korszaknak a szükségszerű ideológiája, mikor az egész régi rendszer „fenekestől felfordult" mikor a tömeg, mely a régi rendszerben nevelkedett, s ~ ennek a rendszernek princípiumait, szokásait, hagyományait, hiedelmeit, nem látja és nem is láthatja, hogy milyen az „alakuló" új rendszer . . . (Művei*, 17. köt. *Szikra*, 1953.) *August Bebel* című cikkében (1913. augusztus 8.) ugyanígy célozza be szállóigénket: *Maga is munkás volt, szívós harc árán alakította ki szocialista világnézetét . . . egy szegény altiszt fia . . . az anyatejjel számos barbár előítéletet szívott magába. (Művei*, 19. köt. *Szikra*, 1955.)

VEGETIUS RENATUS, FLAVIUS

(IV. sz. vége)

– késő római hadtudományi író *[Epitome institutorum rei militaris] A hadügyi rendelkezések foglalata* című munkájának előszavából kölcsönöztük a háború, a támadás megelőzésének ma sem érvénytelen szentenciáját:

[Qui desiderat pacem, praeparat bellum]

Aki békét óhajt, készüljön fel a háborúra.

Szárnyasszó-tömörítésben:

[Si vis pacem, para bellum]

Ha békét akarsz, készülj háborúra.

Hasonló gondolatok már *Livius* Róma-történetében is találhatók (VI. könyv, 18. 7.): *[Ostendite modo bellum; pacem habebitis] Fenyegetőzzetek csak háborúval; békében lesztek. Horatius Szatíráiban* is felbukkan ilyesféle célzat (II. 2.

110–111.): *[An qui contentus parvo metuensque futuri / In pace, ut sapiens, aptarit idonea bella] Urbán* Eszter fordításában *(Corvina,* Budapest, 1961.): . . . *vagy ki beérte kevéssel, s félve jövendőt, / békében bölcsen fölkészül a harci időkre.* A békevédelem–háborús készület *Platón*ig visszanyúló gondolatkapcsolása *Dión Khrüszosztomosz – az Aranyszájú* (40–120) egyik szónoklatában *(De regno,* 1.) jut legközelebb *Vegetius Renatus* fogalmazásához. Szerinte: *aki legjobban felkészült a háborúra, az élhet leginkább békében.*

ARNOBIUS, A FIATALABB
(460 körül)

– galliai egyházi férfiú, a 460 táján írt *[Commentarius in psalmos] Kommentár a zsoltárokhoz* szerzője. E művéből – kiadta: Jacques Paul *Migne* (1800–1899): *[Patres latini] Latin egyházatyák* (1844–1866), 53. kötet – idézzük a szállóigét:

[Quod differtur non aufertur]

közmondásokhoz sorolt pontos magyar megfelelője:

Ami késik, nem múlik.

BOETHIUS, ANICIUS MANLIUS SEVERINUS
(470–524)

– latin filozófus és író *[De consolatione philosophiae] A filozófia vigaszáról* című művében elmeséli egy magát hiúságból filozófusnak hirdető ember történetét, akit valaki azzal tesz próbára, hogy sérti, becsmérli, gondolván: ha némán tűri a sértéseket, akkor valóban bölcs lehet. Ám az álbölcselő hamarosan kijön a sodrából, s rárivall a sértegetőre: *Észreveszed végre, hogy bölcs vagyyok?* Mire amaz: *[Intellexeram, si tacuisses] Észrevettem volna, ha hallgattál volna.*

Megfigyelhetjük, hogy *Boethius* történetének csattanója csak formára hasonlít ismert szállóigénkhez, de a kettő célzata nem azonos:

[Si tacuisses, philosophus mansisses]

Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna.

Boethius álfilozófusa maga kérkedik bölcsességével, amit eleve nem hisznek el róla. Szállóigénk éle olyan személy ellen irányul, akit mások okosnak, értelmesnek, képzettnek tartanak – amíg egyszer meg nem szólal. A különbség aprólékos, de jelentős. Jelzi a változásokat, amiken át a szállóige *Jób Könyve; Bölcs Salamonnak Példabeszédei* és a talmudista *Rabbi Chijja* (III. század) fecsegő ostobákra vonatkozó velős mondásaitól kezdve végső formájáig érlelődött (lásd 582. old.). Az ótestamentumi és talmudi ihletésű *Boethius*-anekdota zárómondatából az idők folyamán ugyanis új logikai-grammatikai egység ötvöződött: friss értelmű feszültséggel, aktualizált célzattal telített szárnyasszó.

SALERNÓI ISKOLA

(XI. sz.)

– gyűjtőforrása azoknak a verses egészségügyi tanácsoknak, amelyek *[Regimen sanitatis]Az egészség kormányzása* vagy *[Flos sanitatis] Az egészség virága* címen a XI. században jelentek meg. A salernói orvosi egyetemnek a XII. században *[Regimen Sanitatis Salernitanum] Az egészség salernói kormányzása* elnevezés alatt elterjedt egészségügyi javaslataiból *Tóth* Béla még egész sorozatot közöl a *Szájrul szájra* szállóigéi között, mint amelyeket a magyar közönség gyakran idéz latinul és magyarul. Bizony, mi már csak egyről emlékezhetünk meg – a többiek kikoptak nyelvkincsünkből, s úgy tűnik: nem is volt mély és szerteágazó gyökérzetük. A hajdan híres salernói orvosiskola bölcsességeinek egyetlen magyarul élő hagyománya:

[Contra vim mortis non est medicamen in hortis]

A halál *ereje* ellen nincs orvosság *a kertekben.*

Halál ellen nincs fű a kertben – írja *Mikes* Kelemen *Törökországi leveleiben*, s a szállóige formájából világosan kitűnik, hogy a salernói orvostudósok önkritikus latin leoninusa magyar összevonásban már jó kétszáz esztendeje meghonosodott nálunk.

Engels: Az igazi szocialisták című éles bírálatában, a kéziratból először 1932-ben összegyűjtött művek között, leleplez néhány „igazi" szocialistát és úgynevezett kommunistát", akik újra felfedezték az ismert elméletet a gazdagok boldogtalanságáról. Szatirikusan idézi az egyik „vezérürüt", aki ellenére részletesen kifejti, hogy a vagyon nem elegendő az emberek boldoggá tételére. Ha a gazdagnak „éhségtől és hidegtől nem is kell szenvednie – elmélkedik *az igazi szocialista* –, vannak még más bántalmak, amelyeknek nyomása alól nem vonhatja

ki magát". Minekutána *Engels* maró gúnnyal megemlíti e bántalmak egy részét: *például nemi betegségek, tartós esős idő, Németországban olykor még lelkiismeretfurdalások is* – ezzel tetézi a sort: *Nevezetesen halál ellen nincs fű a kertben. (Művei,* 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1959.)

VIII. BONIFÁC PÁPA

(uralk. 1294–1303)

– kánonjogi rendeletgyűjteményének *(Decretalia)* 6. könyvében (5. kötet, 12. szakasz. 43. regula) a következő alaptétel foglaltatik:

[Qui tacet, consentire videtur]

Aki hallgat, olyannak látszik, mint aki beleegyezik.

Szárnyasszó-csiszolatban:

A hallgatás – beleegyezés.

Bonifác pápa tézisének magvát felleljük a görög *Szophoklész*nél, *Euripidész*nél, *Platón*nál, a latin *Terentius*nál, *Cicerón*ál, legtisztábban az idősebb *Senecá*nál, akinek *Szónokok és rétorok jelesmondásai, csoportjai és megnyilatkozásai* című gyűjteményében (X. 2. 6.) e tétel rokon fogalmazása így hangzik: *[sed silentium videtur confessio] ám a szótlan némaság vallomásnak látszik.*

HUGO, HERMANN

(1588–1639)

– belga jezsuita 1627-ben, Antwerpenben adta ki latin nyelvű könyvét, ezen a címen:

[Pia desideria]

Kegyes óhajok

Az ígéretes cím a XVII. század hitbuzgalmi irataiban, prédikációiban visszatérő formula lett:

Kegyes óhaj.

◁ Nálunk *Révai* Miklós (lásd 634. old.) *Bessenyei* Györgynek (lásd 702. old.), a Magyar Tudományos Akadémia felállítását sürgető, 1781-ből származó munkáját Bécsben, 1790-ben a fentivel rokonértelmű, de világi töltetű titulussal jelentette meg. Ebből keletkezett a ~ profán variánsa:

Egy Magyar Társaság eránt való
Jámbor Szándék.

Mindkét szárnyasszó változatban: ~ és ~ megfigyelhetjük a korszellem eróziós hatását. Az egyiknek hivő alázata, a másiknak nemes törekvése valamiféle gunyorkodó kétellyé morzsolódott. Ma az óhaj akkor kegyes, ma a szándék akkor jámbor, ha megvalósulásának esélye csekély. Égre emelt tekintet, eltökélt jövőbe pillantás helyett a szállóige használatánál fölényes mosoly suhan át napjaink emberének arcán.

Történelmi tallózás

A világtörténelem mezejéről csak tallózni lehet napjaink szállóigéit. Hiszen a legdúsabb kalászokat külön arattuk le, s a görög-római ókor, a közelmúlt, a hazai história, a szocializmus és részben az irodalom fejezeteiben kötöttük kévébe. A tallózás szükségképpen soványabb eredményt hoz, mint az aratás.

De más körülmények is szűkítik napjaink világtörténeti szállóigéinek számát.

Minden történelmi szállóige tulajdonképpen mikroszkopikus korkép, bonyolult politikai-szociális alakzatok molekulája. Sugárzása nem mindig tör át saját társadalmi rétegein, nem mindig ér el korunkig. A történelmi szállóigék egy részének színe-fonákja idők múlásával elfakul, csattanóikban megzápul a gyújtás, nem szikráznak, nem robbannak többé. Nagy emberek némely bölcs mondásait a századok lappáliává koptatják, a kifent szituációknak éle vész – az emberöltők változása sok szárnyasszónak szárnyát szegi.

Az általános szállóige-lexikonoknak, a kortalan szárnyasszótáraknak történelmi csoportjai természetesen sokkal gazdagabbak. Azokban helyet kaphatnak az idejétmúlt, csupán muzeális becsű fogalmak és kifejezések is, olyan szállóigék, amelyeknek alapja elsüllyedt, s amelyek valóságunk semmiféle elemén nem tudnak már megtapadni.

Érdekes tanulmány lenne egybevetni az életben maradt és az elsorvadt történelmi szállóigéket, megkeresni virulenciájuk és pusztulásuk okait, s megtalálni a világhistóriai szállóigék élettanának törvényszerűségét. Nagy külföldi szállóige-kompendiumok egybevetésével annyi máris megállapítható, hogy a máról visszatekintve a közelebbi korszakok anyagvesztesége viszonylag nagyobb, mint a messze múlté, aminek kézenfekvő magyarázata, hogy bizonyos aktualitását vesztett matéria lemorzsolódása után a maradandóbb érvényű törzsállag megszilárdul, konzerválódik. Szembeszökő példa

erre, hogy az elmúlt huszonöt-harminc esztendőben a múlt századnak és századunk kezdetének több világhistóriai szállóigéje hullott ki a hazai használatból, mint amennyi a megelőző két évezred szárnyasszavai közül értelmét és érvényét vesztette. A liberalizmus, a nacionalizmus, a militarizmus, a sovinizmus számos szállóigéje, amely fellobbanva elkápráztatta apáink, nagyapáink szemét – kiégett, s eltűnt a horizontunkról.

Mennyi aktuális jeles mondást röppentett a világba *Nagy Frigyes* és *Napóleon*, *Bismarck* és *Bülow*, *Palmerston*, *Cavour* és *Pahlen*, *Metternich* és *Windischgrätz*, nem is szólva a politikai „aprószentek" sokaságáról; s milyen kevés igéjük száll manapság szájról szájra. A szállóigéknek is megvan a maguk sorsa. Egy történelmi alak maradandósága korántsem jelenti, hogy hajdan hatásos és sikeres elmesziporkáik is elevenek maradnak . . .

Kalászatunk eredményét, a világirodalmi szállóigékhez hasonlóan, az ábécét követő nemzeti-nyelvi szakaszokba, s azokon belül születési időrendbe csoportosítottuk.

Amerikaiak

VANDERBILT, CORNELIUS

(1794–1877)

– a hírhedett amerikai milliárdoscsalád alapítója, a holland származású hajós: *Commodore Vanderbilt – Vanderbilt kapitány* nemcsak azt a lehetőséget hagyta fiára, William Henryre (1821–1885), hogy mint a világ akkoriban leggazdagabb embere – a *vasútkirály* – haljon meg, hanem a nemzedékeken át öröklődött és érvényesített elvet is:

[The public be damned!]

A közönséget pedig egye meg a fene!

A *Vanderbilt*eknek ez a sokat említett családi mottója – amelyet A. W. *Cole*nak a *New York Times* 1918. augusztus 25-i számában közzétett levele hozott nyilvánosságra – valamennyi amerikai és nem amerikai nagy vagyon tulajdonosának címer-felirata is lehetne. Ám a *Vanderbilt*-elv a nagytőkések köreiből átszivárgott más népellenes közegekbe is, s ritkán kimondott, de annál gyakrabban érvényesülő normája a közösségen, a közönségen élősködő csoportoknak és rétegeknek.

WILLIS, NATHANIEL PARKER

(1806–1867)

– amerikai publicista 1844. november 11-én vezércikket írt az *Evening Mirror* című New York-i újságban, amelynek szalagfelirata így hangzott: *[Necessity for a promenade drive] A sétakocsizás iránt való szükségesség*, s ezt a cikket újra lenyomatta egy 1854-ben megjelent *[Ephemera] Feljegyzések* elnevezésű kiadványában. Mindkettőben előfordul ez a mondat:

> *[At present there is no distinction*
> *among the upper thousand of the city]*
>
> *Jelenleg semmi különbség sincs a városbéli*
> **felső tízezer** *között*

A ~ szárnyasszó tehát Amerikából került át hozzánk; a szám úgy keletkezett, hogy a múlt század derekán ennyi személyt számítottak New York felsőbb társasági köreihez. A kapitalizmus fejlődésével, a monopolkapitalizmus kialakulásával a ~ fogalma módosult és korlátozódott. A polarizálódás folyamatán a legfinomabb társasághoz tartozókat, a leggazdagabb, legbefolyásosabb embereket, ahogy nevezni szokták: „a társaság krémjét", ma a tőkés országokban a „felső ötszáz" megjelölésével illetik. A társadalmi-társasági kifejezésnek közgazdasági rokon formája Franciaországban a „száz család", amely az ország gazdasági életét kezében tartja. A közel másfél százados ~-fogalom szívósságát és elevenségét bizonyítja, hogy mozgóképszínházaink 1976-ban *A felső tízezer* címmel vetítették az eredeti angol verzióban Peter *Barnes* forgatókönyve alapján Peter *Medak* rendezte *[The ruling class] Az uralkodó osztály* elnevezésű filmet.

LINCOLN, ABRAHAM

(1809–1865)

– haladó amerikai államférfi, a rabszolgafelszabadító polgárháború idején az Egyesült Államok elnöke. Állítólag egy Clintonban, 1858. szeptember 8-án elmondott beszédéből származik a nevezetes intelem:

> *[You can fool some the people all the time*
> *and all the people some of the time, but you*
> *cannot fool all the people all the time.]*
>
> **Bolonddá tehetsz bizonyos embereket minden időkre és minden embert bizonyos időre, de minden embert minden időkre nem tehetsz bolonddá.**

Rendkívül furcsa, sőt innen Európából nézve egyenesen meghökkentő, hogy az amerikai források egy része hajlamos ezt a bölcsmondást az államelnöktől, a puritán politikustól eltulajdonítani és odaajándékozni kortársának, Phineas Tylor *Barnum*nak (1810–1891), a világhírű cirkusz- és panoptikumigazgatónak. Az óriások, törpék, szakállas hölgyek, gumiemberek, kardnyelők tűzzabálók és fenevadak koronázatlan királyának, a humbug-embernek nyelvén más értelmet kap a szöveg. *Lincoln* nyilván morális figyelmeztetésnek szánta a szédelgők ellen. De ha *Barnum* a szerzője, akkor nyílt kioktatás kezdő szédelgők számára. Ha ketten mondják ugyanazt, nem ugyanaz.

◁ A *[National Union League] Nemzeti Unió Liga* részére adott válaszában (1864. június 9) *Lincoln* ezt az érzékletes képet használta:

[It is best not to swap horses while crossing the river]

Legjobb, ha a folyón való átkelés közben nem cserélik a lovakat.

Szállóigésítve:

Folyó sodrában ne cseréljünk lovat!

A ~ szállóige elevenségére a legközelebbi múltból, úgyszólván a félmúltból hozhatunk fel példát. 1976. június havában a *Magyar Televízió* egyik külpolitikai kommentátora kedvezőtlenül értékelte Gerald *Ford*nak, az USA elnökének azt az eljárását, hogy az új elnökségért folyó előküzdelmek kellős közepén lecserélte választási kampánya főmenedzserét, fontos vezető személyiségét. A kommentátor ezt a helytelen lépést a lincolni velősmondással világította meg: ~

◁ Abraham *Lincoln* még életében szárnyrakelt szavajárását:

[The ballot is stronger than the bullet]

A szavazógolyó erősebb, mint a puskagolyó

– saját életével-halálával nem tudta megpecsételni. Közvetlenül azután, hogy az Északiak győzelmet arattak a Déliek felett, az amerikai demokrácia nagy alakját a legyőzött rabszolgatartók ügynöke egy színházi díszelőadáson páholyában orvul lelőtte.

HAY, JOHN
(1838–1905)

– az Egyesült Államok államtitkárának nevéhez fűződik a korunkban is használt

nyitott kapuk politikája

kifejezés.

A szállóige törzs-szövege Charles William *Beresford de la Poer* angol admirálisnak (1846–1919) a Brit Egyesült Kereskedelmi Kamarákhoz 1898. november 2-án Sanghajból intézett emlékiratából származik, amelyben ez áll: *[The idea of a Commercial Alliance with England based on the integrity of China and the open door of all nations' trade]. Az Angliával való Kereskedelmi Szövetség gondolata Kína teljes integritásán és valamennyi nemzet kereskedelmének szolgáló nyitott kapukon alapszik.* Nyilván ennek a jegyzéknek a figyelembe vételével fordult *Hay* államtitkár 1899 szeptemberében az USA külképviseleteihez, felszólítva a nagyköveteket: együttes, összehangolt akcióval támogassák a nyugati hatalmaknak azt a követelését, hogy nyitott kapukra találjanak Kína területén, piacain. A *bokszerlázadásnak* nevezett kínai szabadságfelkelés elfojtásával párhuzamosan 1900 októberében Londonban létrejön az a német–angol–orosz–francia egyezmény, amely – Kína területi integritásának fenntartása mellett – kimondja a *nyitott kapu elvének* érvényét Kína kikötőire és folyóira, majd 1901 márciusában Washingtonban megjelenik azoknak a jegyzékeknek, okmányoknak gyűjteménye, amelyeket az Észak-Amerikai Egyesült Államok és a többi hatalmak a ~ tárgyában váltottak. A ~ fogalma tehát keletkezése idején a korlátlan tőkebehatolás jogát jelentette. Hat évtized alatt azonban a kifejezés értelme differenciálódott és módosult. Ma a ~ alatt az elzárkózás politikájának ellentétét is értjük – azt a pozitív folyamatot, amely a közös érdekek feltárásával a békés koegzisztencia szilárdulását segíti elő.

EDISON, THOMAS ALVA
(1847–1931)

– a világhírű feltaláló utolsó nyilatkozata halála után, 1932-ben jelent meg a *Life* című lap hasábjain. Ebben az interjúban *Edison* így summázta munkás és eredményes élete tapasztalatát:

[Genius is one per cent inspiration and ninety-nine per cent. perspiration.]

A lángész: egy százalék ihlet és kilencvenkilenc százalék verejték.

LEE, WALLACE

(?–?)

– amerikai orvos készítette a jelentést az Egyesült Államok 1901. szeptember 6-án meggyilkolt elnöke: William *McKinley* elhunytáról. Tragikusan póruljárt emberekkel, balszerencsés vállalkozásokkal, befulladt kísérletekkel kapcsolatban napjainkban is gyakran idézzük a szófukar orvosi megállapítást:

Az operáció sikerült, de a beteg meghalt!

McKinley elnököt egyébként „egy meghibbant elméjű anarchista" akkor lőtte agyon, amikor az Észak-Amerikai Egyesült Államok elragadta a spanyoloktól, s a maga számára gyarmatosította a Fülöp-szigeteket, Puerto Ricót és Kubát. A megölt *McKinley*t nyolc nap múlva alelnöke: Theodore *Roosevelt*, a „kubai háborús hős" követte az elnöki székben, aki úgy vélekedett elődjéről, hogy nála még a csokoládékatonák is gerincesebbek.

DILLINGER, JOHN

(1902–1934)

– a leghírhedtebb amerikai gengszterek egyike, akit az Egyesült Államok rendőrsége évekig hiába hajszolt, s akit végül is egyik elhagyott szeretője juttatott a *G-man*ek pisztolycsövei elé. Az üldöző hatóságoktól és a sajtótól kapta ezt a „megtisztelő címet":

Első számú közellenség.

[Public enemy No. 1.]

A bandita pontosabban mint *Amerika ~-e* szerepelt az újságok hasábjain. A kifejezés ismert előképe ifjabb William *Pitt* angol ókonzervatív miniszterelnök (1759–1806) titulusa, amit a francia polgári forradalom hívei szóban-írásban állandóan a neve mellé ragasztottak: *[L'ennemi du genre humain] Az emberi nem ellensége.* A kártékonysági rangsor élén álló személyek közül korunkban *Hitler* a *Pitt*-féle kiterjesztéssel örökölte meg *Dillinger* szállóigévé vált banditacímét: *Az emberiség ~-e.*

KISSINGER, ALFRED HENRY
(1923–)

– a nemzetbiztonsági ügyek fő tanácsadója az USA elnöke mellett (1969), majd külügyminiszter (1973). Az Egyesült Államok atommonopóliumának megszűnte, s a nukleáris erőegyensúly kialakulása után rákényszerült a Szovjetunió és a szocialista országok által hirdetett *békés együttélés* politikájának elfogadására. Ezt a felismerést fejezi ki a hetvenes évek derekán sűrűn hangoztatott és a nemzetközi sajtó útján nálunk is meggyökeresedett világpolitikai formulája:

[There is no alternative but detente]

Nincs más alternatíva, mint az enyhülés.

Ezen a megdönthetetlen tényen az sem változtat, hogy Gerald *Ford*, az USA elnöke, az amerikai elnökválasztás 1976. évi előküzdelmeiben a hidegháborús szélső-jobboldal vitorlájából az *enyhülés* kifejezés megtagadásával igyekezett kifogni a szelet. *Kissinger* diplomatikus mellébeszéléssel elhatárolta magát az elnöki kortesfogástól, aminek folyományaképpen az enyhülés ellenségei tekintélyének megtépázására és lejáratására törekedtek.

SCHLESINGER, JAME RODNEY
(1929–)

– 1973–1975 között az USA hadügyminisztere, az Egyesült Államok expanzív, háborús politikájának egyik szélsőséges képviselője. Schlesinger felismerhetően John Foster *Dulles* (1888–1959) reakciós politikus, ENSZ-küldött, külügyminiszter imperialista agresszivitásának, a világot az ötvenes években nemegyszer a háború szélére sodró *erőpolitikának* örökőseként fogalmazta meg saját politikai állásfoglalását:

[Peace through force]

Béke erő útján.

A szólam veszedelmesebb, mint első olvasásra érződik. Ezzel a jelszóval próbáltak alátámasztani olyan szörnyűségeket, mint az USA vietnami hadviselése, s egyéb távolkeleti agressziók. Ezzel indokolják a fegyverkezési hajszát,

ezzel gátolják az atomsorompó-egyezmény kiterjesztését, a vegyi- és baktériumharcieszközök eltiltását. A ~ fogalmazásban az erő nem a békét, hanem az erőszakot szolgálja.

ANGOLOK

III. EDWARD KIRÁLY

(uralk. 1327–1377)

– alapította Polydore *Vergilius: Angol történelem* (Basel, 1570) című műve szerint a legmagasabb angol kitüntetést, a Térdszalagrendet, és ő ötlötte ki francia nyelvű jelmondatát is:

[Honi soit qui mal y pense]

Gyalázat rá, ki rosszra gondol.

Fent idézett szerző a különös jelszavú kitüntetés létrejöttéről elmeséli, hogy egy udvari bálon, tánc közben a királynő vagy egyik udvarhölgye (állítólag *Salisbury* hercegnő, a király szeretője) elvesztette a harisnyakötőjét. A gáláns uralkodó nyomban felvette a földről, s a mosolygó udvaroncoknak állítólag a későbbi rendjelszöveggel válaszolt: ~. Ez az esemény indította *III. Edward*ot a Térdszalagrend megalapítására, éspedig 1344-ben vagy 1351-ben. A rendjel: bal térd alatt viselt, aranyhímes, aranycsattal megerősített sötétkék bársonyszalag, pántján aranyfonállal hímzett mottóval. Más források úgy tudják, hogy a pajzán história hamis. *III. Edward* valamelyik győzelmes csatájában (Crécy mellett, 1346) saját harisnyakötőjét zászlószalagnak használta, innen a Térdszalagrend gondolata. További hagyomány a *VIII. Henrik* uralkodása idején (1509–1547) végrehajtott rendi alapszabályváltozással kapcsolatban (1522) *I. (Oroszlánszívű) Richard*nak (uralk. 1189–1199) tulajdonítja a Térdszalagrend eredetét, aki ezt a keresztes hadjáratban való részvétele alkalmából létesítette. Ám ez a verzió nem beszél a megszárnyasodott jelmondatról.

CROMWELL, OLIVER

(1599–1658)

– az angol polgári forradalom vezetője, a hagyományok szerint gyakran mondotta katonáinak:

[Put your trust in God and keep your powder dry.]

Vessétek bizalmatokat Istenbe és

tartsátok szárazon a puskaport.

A XVII. századbeli szállóige nálunk rebellis színezettel honosult meg. *O. Nagy* Gábor *(Magyar szólások és közmondások, Gondolat,* Budapest, 1966., 1976.) e megfigyeléssel ellentétben a *Szárazon tartja a puskaporát* fordulatot *bizalmas beszédben használatos, a familiáris stílusrétegbe tartozó* szólásnak tartja, holott a ~ gyakorta s igen jellegzetesen bukkan fel szabadságküzdelmeink frazeológiájában. Nyilván így alakult más országokban is szállóigénk útja, mert például keletkezése után háromszáz évvel V. V. *Majakovszkij* proletárforradalmi költészetében tűnik elő a *Cromwell*-idézet, s *Az éberség indulója* (1927) refrénjéből így harsan vissza: – *Tartsd, / elvtárs, / szárazon / a puskaport!*

I. KÁROLY KIRÁLY

(uralk. 1625–1649)

– 1636. szeptember 3-án írt levelében a következő, megszívlelésre méltó és sokféle képpen variált figyelmeztetést intézte *lord Wentsworth*höz:

[Never make a defence of apology before you be accused!]

Ne védekezz, amíg nem vádolnak!

Szállóigénkkel logikai összefüggésben áll a jeromosi tézis: *aki védekezik, vádol;* sőt valószínű, hogy a ~ éppen a korábbi gondolatra épült (lásd 229. old.).

TINDAL, MATTHEW

(1657–1733)

– a neves vallásbölcselő és szabadgondolkodó testamentuma: *[Will of Matthew Tindal] M. T. végrendelete* (1733) ezt a kitételt tartalmazza:

[Matters of fact, which as Mr. Budgell somewhere observes, are very stubborn things.]

A tények tárgyai, amint azt Mr. Budgell valahol megjegyzi, igen makacs dolgok.

Ebből kristályosodott ki a racionalista, később a materialista, marxista szemléletű megnyilatkozásokban is jelentős teret találó szállóige:

A tények makacs dolgok.

Nem lehet felsorolni a szállóige jelentősebb használatának eseteit. Egyetlen gazdag példatárra azonban érdemes rámutatnunk, arra, amit V. I. *Lenin* műveiben találunk. *Lenin* az angol közmondásnak tartott formulát fejtegetéseinek tömörítésére, színezésére gyakran felhasználta, különböző kapcsolatokban különböző vonatkozásokat világított meg vele, helyenként logikusan továbbfejlesztve *Tindal*, illetve az ismeretlen Mr. *Budgell* gondolatát. Pl. *Művei* 22. kötetében *(Szikra*, Budapest, 1951.): *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* I. részében ezt írja: *De a tények, mint az angol közmondás mondja, makacs dolgok, és akarva, nem akarva számolni kell velük.* A 23. kötetben *(Szikra*, 1951.) *Statisztika és szociológia* című cikkében ez áll: *A tények makacs dolgok, mondja az angol közmondás* . . . Ugyanebben a cikkben más helyütt: *A tények, ha egészükben, összefüggésükben nézzük azokat, nemcsak „makacs", de kétségtelenül bizonyító erejű dolgok is.*

WALPOLE, ROBERT
(1676–1745)

– whig-párti, koraliberális politikus, miniszterelnök. Kormányzása alatt igen elburjánzott a választási korrupció, nyilván ennek tudható be, hogy ő fogalmazta meg először tömören az emberek megvásárolhatóságának kegyetlen aforizmáját.

Cox: [Memoirs of the life and administration of Sir Robert Walpole] Sir Robert Walpole életének és kormányzásának emlékezete (London, 1798) című munkájában olvasható, hogy *Walpole* a választási kortézia vezetőiről szólván megállapította: *ezek közül az emberek közül mindegyiknek megvan az ára. Walpole* véleménye utóbb ebben a sűrítésben általánosult:

[Every man has his price]

Minden embernek megvan az ára.

GLADSTONE, WILLIAM EWART
(1809–1898)

– liberális politikus, többszörös miniszter, miniszterelnök – az angol alsóház 1880. március 17-i ülésén így fenyegette Bosznia és Hercegovina az időben befejezett okkupációja miatt az Osztrák–Magyar Monarchiát:

[Hands off!]

El a kezekkel!

Gladstone, aki az angol kapitalizmus pozícióinak megszilárdítása és kiszélesítése érdekében maga is gyarmatosító politikát folytatott, s a Monarchiához intézett dörgedelme után két évvel mint kormányfő Egyiptom megszállását vezette – magára és Nagy-Britanniára vonatkozólag nem tartotta érvényesnek az antiimperialista, antikolonialista célzatú felszólítást: ~ A szólam függetlenedett szerzőjétől, s éppen nem *Gladstone* szellemében, a felszabadító és függetlenségi mozgalmak egyik harci jelszava lett: ~ *Kínától!* ~ *Koreától!* ~ *Kubától!* ~ *Vietnamtól!*

LAYARD, AUSTEN HENRY
(1817–1894)

– képviselő 1855. január 15-én tartott alsóházi beszédében többek között ezt mondotta: *Mindig azt hittem, hogy az elkerülhetetlen következmény a siker lesz, ha mind a szárazföldi hadseregnek, mind a hajóhadnak szabad mozgást biztosítunk, és ha megfelelő emberről gondoskodunk, hogy azt megfelelő helyre állítsuk.*

Ebből a beszédrészletből redukálódott a nálunk is járatos szállóige:

[The right man on the right place]

Megfelelő embert a megfelelő helyre

– amit gúnyosan úgy is travesztálnak:

A meg nem felelő embert a neki megfelelő helyre.

INGE, WILLIAM RALPH

(1860–1954)

– anglikán főpap aforizmáinak gyűjteményében – *Marchant: [Wit and Wisdom of Dean Inge] Inge dékán ötletei és bölcs mondásai* (N°. 108.) – olvasható az annyit használt és különböző téves forrásokra visszavezetett szentencia, amellyel világszerte gyakran érvelnek a fegyveres erőszakra támaszkodó hatalom tartóssága ellen:

[A man may build himself a throne of bayonets, but he cannot sit on it.]

Szuronyokra felépíthet az ember egy trónt, de ülni nem tud rajta.

Vagy sűrítve, s némileg áthangolva így is:

Szuronnyal mindent lehet csinálni, csak ülni nem lehet rajta.

CSEHEK

HUS, JAN

(1369–1415)

– jobbágysarjadék, prágai lelkész, egyetemi tanár, reformátor, az egyházi visszaélések ellen és a nemzeti függetlenségért küzdő huszita mozgalom kezdeményezője. Tanításaiért 1414-ben a *konstanzi zsinat* elé idézték, s ott *Zsigmond* német–római császár védlevele ellenére, 1415-ben máglyahalálra ítélték. A kivégzésének hírére fellángolt huszita mozgalom hazánkba is átterjedt.

Julius Wilhelm *Zinkgref: [Apophtegmata] Velősmondások* című munkájában (Amszterdam, 1644) megírja, hogy midőn már meggyújtották a máglyát, a cölöphöz kötözött Jan *Hus* észrevett egy öreg parasztot (más források szerint egy anyókát), aki vakbuzgóságában még egy odacipelt fahasábbal szította a lángot. A mártír ekkor felkiáltott:

[O sancta simplicitas!]

Ó, szent együgyűség!

A *sancta simplicitas* kifejezésnek már korábbról is nyomára akadtak. *Rufinus* Tyrannius (345 k.–411) *Eusebius* egyházatya *[Historia Ecclesiastica] Egyháztörténetének* folytatásában a *Husznak* tulajdonított kiáltás eredetét az első *nicaeai zsinat* idejére teszi (325). Állítólag egy hivő ott ezzel a szólammal némított el és térített meg egy addig meggyőzhetetlen „filozófust". A *Husztól* való származtatás azonban szilárdan tartja magát annak ellenére, hogy sem *Husz* utolsó órájának szemtanúja, Ulrich *von Richental*, sem a *konstanzi zsinat* krónikása, Petrus de *Mladenovič* nem említi a hatalmas lélekerőről tanúskodó ~ kiáltást.

A vitazáró, perdöntő – rufinusi – töltetet soha nem tartalmazta a szállóige. *Husz* János halált megvető embersége sem érzékelődik az ~ köznapi használatában. Ami általában kihallik belőle, az a szánakozó vagy csúfondáros fölény, a befogadó értelemről való lemondás, a konok, átvilágíthatatlan ostobaság ellen megkísérelt küzdelem reménytelensége.

Az igazi szocialisták című tanulmányában (1847) *Engels* a vesztfáliai álszocialisták átvilágíthatatlan ostobasága ellen nem a küzdelem feladása, hanem a csúfondáros fölény jegyében szólal fel *Husz* kiáltásával: *O sancta simplicitas!* Ismét példa arra, mennyire ki lehet finomítani egy szárnyasszó alkalmazását, s mint jelen esetben is, milyen összetetten, árnyalatosan lehet átvinni egy tragikus körülmények között kipattant szólamot – a máglyán égő reformátor végső leheletét – egy minden porcikájában más szituációra, amikor, mint *Engels* megfogalmazta: . . . *szélsőséges szocialistánk feltételezi a porosz kormányról azt a naivitást, hogy egy alkotmányt ad, pusztán azért, hogy külföldi kölcsönnel kisegítse a berlini tőzsdét a csávából – boldog vakhit! (Művei*, 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1959.) – *Lenin* – többek között – a romantikus antikapitalizmus híveivel vitázva használja a szállóigét. *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében (1896–1899) ez áll: *S a derék Ny.-on úr* (Ny. P. *Danyielszon*, liberális narodnyik közgazdász) *à propos des bottes [minden ok nélkül] sóhajtozva emlegeti a régi „szántövető muzsikot", mezőgazdaságunk „évszázadoktól megszentelt" tespedését és a mezőgazdasági munkauzsora mindenféle formáit, amelyeket „sem a feudális zűrzavar, sem a tatár uralom" nem tudott megingatni, s amelyeket most – ó borzalom! – a leghatározottabban kezd megingatni ez a szörnyű kapitalizmus! O, sancta simplicitas! (Művei*, 3. köt. *Szikra*, 1956.)

Franciák

VI. FÜLÖP KIRÁLY

(uralk. 1328–1350)

A *Szt. Dénes*ről elnevezett híres *Apátság* egyik középkori krónikája *[Chroniques de Saint-Denis]* őrzi alábbi szállóigénk anekdotás históriáját. Úgy mesélik a sárgult fóliánsok, hogy a harcra készülődő *VI. Fülöp* francia király tervével országbárói nem értettek egyet, az évszakot nem találták már alkalmasnak a hadviseléshez. Ekkor megszólalt Franciaország főfőmarsallja, *Gautier de Châtillon*, s azt mondotta a vonakodóknak: *Akinek a szíve a helyén van, az minden időt helyénvalónak talál a csatára!* A király pedig, e szavak hallatára, átölelte hadvezérét és felkiáltott:

[Qui m'aime me suive]

Aki szeret, követ.

Ma sem ritka e szólás, csak éppen nem csatába invitálnak vele. Magánháznál szórakozó társaság egy része nyilvános helyen akarja folytatni a murit; többen ellenzik, a hőzöngő főkolompos kinyitja az ajtót és elkurjantja magát: ~. Üdülőben egy csoport néhány tagja kártyázik, sakkozik, a többiek unatkoznak. – *Gyerünk kirándulni (úszni, focizni, tollaslabdázni)* – vetődik fel az ötlet, a csoport véleménye megoszlik, valaki felkel, s kiadja a jelszót: ~. A szerelmespár azon vitázik, hova menjenek, mit csináljanak, nem tudnak megegyezni. Összekapnak, egyikük erőszakosabb, dönt, s már indul is a „csatakiáltással": ~.

XI. LAJOS KIRÁLY

(uralk. 1461–1483)

– kijelentésének tulajdonítja *[Chronique du règne de Charles IX.] IX. Károly király uralkodásának krónikája* című művében (1829) Prosper *Mérimée* (1803–1870) a főhatalom birtokosainak ármányos jeligéjét:

[Diviser pour régner!]

Megosztani, hogy uralkodj!

vagy közkeletű latin alakjában:

[Divide et impera!]

Osszd meg és uralkodj!

Az uralom megszerzésére, megtartására visszavonás keltését javalló politikai regulát a história folyamán elég sokan alkalmazták és alkalmazzák ma is. A következmények a megosztottakra nézve gyötrelmesek, pusztítóak, az elért hatalom ritkán tartós, annál gyakrabban bizonyul ingatagnak. Megfogalmazásával és érvényesítésének primátusával azonban nem pusztán az 1461-ben trónra lépett *XI. Lajos* „dicsekedhet". Vannak források, amelyek *II. Fülöp* makedón királytól (uralk. i. e. 359–336), *Augustus* római császártól (uralk. i. e. 27– i. sz. 14), sőt egyesek *Medici Katalin* francia királynétól (1519–1589), *II. Henrik* francia király firenzei származású feleségétől származtatják az ~ elvét.

BAYARD, PIERRE DU TERRAIL, SEIGNEUR DE

(1473–1524)

– a hős lovag életéről és haláláról szóló könyv címe: *[La tresioyeuse plaisante et recreative hystoire composée par le loyal serviteur des faiz gestes triumphes et prouesses du bon chèvalier sans paour et sans reprouches, le gentil seigneur de Bayart, etc.] (1527) A nemes Bayart uraság, a derék*

félelem és gáncs nélküli lovag

igen érdekes, gyönyörködtető és szórakoztató története, amelyet hűséges szolgája az ő végbevitt diadalairól és hőstetteiről stb. összeírt.

◁ A hős *Bayard* állandó díszítőjelzője, mai írásmóddal:

Chevalier sans peur et sans reproche

– számtalanszor ismétlődik a régi históriás-könyvben, s innen származik a megtámadhatatlan erkölcsű – vagy magukat ilyennek tartó – férfiak néha komolyan, néha ironikusan használt szállóige-karakterisztikuma: ~, vagy rövidebben:

Bayard-lovag.

I. FERENC KIRÁLY

(uralk. 1515–1547)

– levelet írt édesanyjának az elvesztett paviai csata után (1525. február 24), spanyol fogságból: *[Madame . . . de toute choses ne m'est demeuré que l'honneur et la vie est saulve . . .] Asszonyom . . . minden dolgok közül a becsület és a megmentett életem maradt meg . . .* – közli a hosszú levél egyik részében, s innen redukálta a szóhagyomány az ismert szállóigét:

[Tout est perdu, hors honneur!]

Minden elveszett, a becsületen kívül!

I. Ferenc szállóigéje nálunk egy *Petőfi*-költeményrészlet variánsában is elterjedt (lásd 832. old.) A változhatatlan tényközlést *Petőfi* hősies invokációval cserélte fel. Érdekes módon *Jókai*nak is versei között találkozunk a ~ kissé módosított változatával. *Resurrexit* című poémájának 7. szakaszában ez áll: *Minden veszve, csak a becsület nem!*

SILLERY, NICOLAS BRULART DE

(1544–1624)

– kancellárnak tulajdonítják annak a szertartásos szólamnak az eredetét, amellyel a francia királyok elhunytát, illetve az utód trónralépését ünnepélyesen bejelentették:

[Le rois est mort! Vive le rois!]

Meghalt a király! Éljen a király!

Krónikás elbeszélés szerint ugyanis amikor *Sillery*nek egy udvarhölgy kétségbeesetten hírül adta *IV. Henrik* király halálát, az államférfi így válaszolt: *Téved, asszonyom, Franciaországban a király sosem hal meg!* Viszont tény, hogy a francia királyváltozáskor hagyományos ceremónia közepette századokon át enunciált ~ utoljára *XVIII. Lajos* halálakor hangzott el a saint-denisi templomban. A majordomus: *Uzès* herceg botja végét a királyi sírbolt küszöbére helyezte, s egy herolddal felváltva háromszor ismételte meg a gyászoló-üdvözlő felkiáltást. A megéljenzett új király: *X. Károly* azonban nem részesülhetett ugyanebben a kitüntetésben, mert őt nem a halál, hanem az 1830-i júliusi forradalom taszította le trónjáról.

A ~ szárnyasszava koronás királyok nélkül sem némult el. Kiskirályok, nagyfőnökök fel- és leváltásánál az „alattuk valók" nem szertartásos fennszóval, hanem többnyire halkan, egymás között pusmogják: ~ !

IV. HENRIK KIRÁLY

(uralk. 1589–1610)

– a hugenották hajdani vezére 1593-ban katolikus hitre tért át, s ennek árán a következő évben elfoglalhatta Párizst. Innen ered az opportunista megalkuvás klasszikus mondása:

[Paris vaut bien une messe!]

Párizs megér egy misét!

Említésre méltó és tanulságos, hogy a mise mégsem biztosította Párizst tartósan *Henrik* számára. Ugyanis a király a *Habsburg*-ellenes koalíció szervezése miatt 1610-ben áldozatul esett egy fanatikus katolikus merényletének. Tehát ~, de hogy a mise mit ér, az többnyire kétséges.

A viszonylagos értékforma tartalmáról szólva *Marx* az áru-érték elemzésébe gazdaságtani példaként szövi be szállóigénket: *A német „Wertsein" . . . nem fejezi ki olyan találóan, mint a latin nyelvek valere, valer, valoir igéje azt, hogy a B áru egyenlővététele A áruval az A áru saját értékkifejezése. Paris vaut bien une messe! (A tőke,* Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1967.)

◁ Hardouin de *Péréfixe* (1609–1676) párizsi érsek: *[Histoire du roy Henry le Grand] Nagy Henrik király története* című művének függelékében feljegyez egy beszélgetést, amelynek kapcsán a király így szólt a savoyai herceghez: *Ha isten élnem enged, oda szeretnék jutni, hogy királyságomban egyetlen paraszt se lehessen, aki ne rakhasson tyúkot a fazekába.* Ebből kovácsolódott ki a szabatosabban fogalmazott mondat:

[Je veux que le dimanche chaque paysan ait sa poule au pot.]

Azt szeretném, hogy vasárnaponként minden parasztnak tyúk főjön a fazekában.

◁ A nép sorsának fellendítésére célzó szállóigét századunk elején a pesti argó nőcsábászkodásra, szoknyapecérkedésre torzította el:

Jó lenne, ha vasárnaponként minden pasas főzhetne egy kis tyúkot.

– állítólag 1655-ben vadászköntösben, ostort pattogtatva jelent meg a parlament előtt, s mikor annak elnöke az állam érdekeiről tett említést, dölyfösen a szemébe vágta:

[L'État c'est moi!]

Az állam én vagyok!

A *Napkirály* hozzánk is elszárnyalt, hírhedett kijelentése azonban hiteles történelmi kútfők szerint akkor és azon a helyen semmiképpen sem hangzott el. A tizenhét éves király, *Mazarin* bíboros (1602–1661) gyámoltja, szerényen és hallgatagon viselkedett a nagytekintélyű testület előtt. Viszont rajongója és kegyence: Jacques-Bénigne *Bossuet* püspök, egyháztörténész (1627–1704) azt írja róla: *az állam benne testesül meg;* és Jacques *Dulaure* a *[Histoire de Paris] Párizs története* (1853) lapjain beszámol arról az esetről, amikor a király egy bírót, aki jelenlétében „az állam és a király" kitételt használta, félbeszakított, és felséges öntudattal deklarálta: ~

A szállóige kiterjedt alkalmazhatóságát sejteti Friedrich *Engels* a *Deutsch-Brüsseler Zeitung* 1847. szeptember 12-i számában megjelent cikkének – *A „Reinischer Beobachter" kommunizmusa* – fejtegetése, amely a kereszténység alázatot hirdető szociális elveit szembeállítja a proletariátus forradalmi elveivel. A keresztény-feudális szocializmus propagálásának egyik fő képviselője H. *Wagner* konzisztóriumi hivatalnok volt. Rá vonatkoznak *Engels* következő sorai: *„A királyság – jelenti ki konzisztóriumi tanácsos urunk – egy a néppel". – Ez a fordulat csupán a régi l'état c'est moi-nak egy másik formája, amelyet XVI. Lajos használt 1789. június 23-án lázadó rendjeivel szemben: ha nem fogtok engedelmeskedni, hazaküldlek benneteket – et seul je ferai le bonheur de mon peuple.* Az idézet záró mondata magyarul: *és egyedül gondoskodom népem boldogságáról. (Művei,* 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1959.)

A veszprémi Petőfi Színház 1968-ban mutatta be *Gáspár* Margit (1908–) ~ című színdarabját, amelynek zenés változatát (komponista: *Gyulai Gaál* János) 1976-ban újította fel Budapesten a Fővárosi Operett Színház. A cím bizonyos mértékben megtévesztő. Ugyanis a játék hőse nem *XIV. Lajos* király, hanem Claire Josèphe Hippolyte *Léris* – művésznevén: *Clairon* francia tragikus színésznő (1723–1803), aki több mint két évtizedes színművészi pályája betetőzéseként elkerült az anspachi őrgrófságba, ahol a színpadot lényegében az államvezetői bársonyszékkel cserélte fel. *Clairon* Anspachban miniszteri hatáskört töltött be, az őrgróf-államfő teljes bizalmát bírta, s ezért mondották róla Anspach polgárai: bízvást alkalmazhatná személyére *XIV. Lajos* hajdani jeligéjét: ~. A hazai mó-

kázó kedv is eljátszadozik e szállóigével, s a kedves vendég, ha a borbély borotválás közben véletlenül megvágja az állát, így szisszen fel: *Vigyázzunk!* ~

D'ARGENTAL, COMTE

(1700–1788)

– *XV. Lajos* uralkodása alatt jó ideig a könyvkereskedelem ellenőre, cenzora volt. Jean François *Hénault* (1685–1770) szerint *(Mémoires*, Paris, 1855.) egy ízben maga elé idézte Abbé *Desfontaines* ismert írót (1685–1745), s megdorgálta valamelyik szabados írásáért. *[Monseigneur, il faut bien que je vive!] Kegyelmes uram, elvégre nekem is élnem kell!* – mentegetőzött az abbé, *D'Argental* pedig rávágta:

[Mais je n'en vois pas la nécessité.]

Csakhogy én nem látom be ennek a szükségességét.

A kegyetlen válasz históriáját – nyilván antiintellektuális éle miatt – különböző személyek szájába adva vagy éppen névtelenül, *Rousseau, Voltaire, Schiller* s mások is számon tartják s továbbadják.

POMPADOUR, MARQUISE DE

(1721–1764)

– *XV. Lajos* király kedvese, számos életrajzi feljegyzéssel, elsőrendben Mme *Du Hausset* (kb. 1720–kb. 1780) emlékiratainak *Pompadour* márkinőről szóló tanulmányával (1824) hitelesítve, nyilván valóban megtette nyegle kijelentését:

[Après nous le déluge!]

Utánunk az özönvíz!

A cinikus és felelőtlen katasztrófakeverőknek ez a szállóigéje alighanem ókori gyökerű. *Cicero, Seneca, Sztobaiosz* citálják egy ismeretlen görög költő mondását, amit *Dio Cassius* szerint *Tiberius* is gyakran emlegetett, és ami állítólag ötletet adott *Nerón*ak Róma felgyújtására: *[Emu thanontosz gaia mikhthétó puri] Halálom után tűz emésszе meg a földet!*

A szállóige lényeges eszmei magvát: az önző mával-törődést, a jövő semmibe vevését érzékelteti *Marx*, amikor elmondja, hogy *a tőkét – amelynek „jó okai" vannak az őt körülvevő munkásnemzedék szenvedéseinek tagadására – gyakorlati mozgásában éppolyan kevéssé és éppolyan nagyon befolyásolja az emberiség jövendő elvothadásának és a végül mégis feltartóztathatatlan elnéptelenedésnek a kilátása, mint az a lehetőség, hogy a Föld belezuhan a Napba. Minden részvényszédelgésben mindenki tudja, hogy a viharnak egyszer ki kell törnie, de mindenki azt reméli, hogy a villám felebarátjába vág bele, miután ő már felfogta és biztonságba helyezte az aranyesőt. Après moi le déluge! (A tőke,* Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1967.)

Ugyanennek az emberellenes magatartásnak a társadalmi vetületét mutatja be a forradalmi küzdelmek keretében *Lenin A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene* című cikkének (1917 szeptember 10–14.) egyik passzusában, ahol kifejti, hogy a proletariátus forradalmi diktatúráját tagadó eszerek és mensevikek *a valóságban a burzsoázia reakciós-bürokratikus politikáját támogatják . . . melyet, mint mindig, most is ez az elv vezérel: ~ (Művei,* 25. köt. *Szikra*, 1952.)

Szállóigénknek ezekkel a mélyértelmű felhasználásaival szöges ellentétben, a rokokó léhaságot, a könnyed felszínességet öltözteti a „modern életérzés" egyébként elég régimódi mezébe a *Magyar Rádió és Televízió II. Táncdalfesztiváljá*nak döntőjén (1967. augusztus 20.) díjat nyert sláger, amelyben az elhagyott szerelmes így vigasztalja magát: *Késő bánat most már, / utánam a vízözön . . . Akivel együtt jártam, sajnos / tegnap óta nem köszön . . .* Szöveg: *Halmágyi* Sándor (1929–); zene: *Tomsits* Rudolf (1946–).

Példáink tanúsítják, hogy az ~ egyike sokarcú szállóigéinknek.

DUMOURIEZ, CHARLES FRANÇOIS
(1739–1823)

– marsall, girondista tábornok, 1795 szeptemberében, amikor a kivégzett *XVI. Lajos* öccse, a provence-i gróf, Veronában a royalisták támogatása és elismerése mellett felvette a *XVIII. Lajos* nevet – a következő szkeptikus kijelentést tette:

[Les courtisans qui l'entourant n'ont rien oublié et n'ont rien appris.]

Az udvaroncok, akik körülvették,
nem felejtettek és nem tanultak semmit.

D. S. de *Panat* lovag, ellentengernagy (1762–1834), egy *Mallet du Pan*hoz intézett 1796. évi levelében majdnem szó szerint ugyanígy vélekedik a royalistákról: *[Personne n'a su ni rien oublier, ni rien apprendre] Egyikük sem volt képes bármit is elfelejteni, bármit is tanulni.* A két hasonló fogalmazású változat ellenére a politikai vaskalaposságnak ezt a később minden megcsontosodott, fejlődésre, átértékelésre képtelen magatartásnál felbukkanó szárnyasszavát egyesek *Talleyrand* hercegnek tulajdonítják.

Friedrich *Engels: [Alexander Jung, „Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen"] Alexander Jung, „Előadások a németek modern irodalmáról"* című művében (1842) élesen bírálja a címben szereplő szerzőt, aki *ismét egy közvetítő és zavaros könyvvel lépett elő,* és aki *egy jó vödörre való ingatag, kritikátlan állítást, zavaros ítéletet, üres szólamot és nevetségesen korlátolt nézetet önt elénk. Mintha csak* [előző műve] *a „Levelek" óta aludt volna. Rien appris, rien oublié! (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról, Kossuth Könyvkiadó,* Budapest, 1966.) Sajátosan építi be *Engels* a szállóige első részét az *Anti-Dühring Előszavá*ba (London, 1878. június 11.). Midőn nekifog, hogy – *Marx* szavával élve – Eugen *Dühring képére másszék* – nyomatékkal leszögezi: . . . *a német szocializmus is, nevezetesen Dühring úr jó példaadása óta, újabban jócskán üzletel felsőbb szócséplésben, s kitermeli ezt vagy amazt az embert, aki olyan „tudománnyal" pöffeszkedik, amelyből „valóban semmit nem tanult". (Művei,* 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.)

Engels irodalmi tanulmányában használja szállóigénket, *Marx* az értéktöbblet rátájának és tömegének tárgyalásánál, a termelt értéktöbblet tömegét meghatározó tényező törvényét kimutatva, a polgári gazdaságtörténészek maradiságára utal vele. *Ez a törvény* – írja fejtegetésében – *nyilvánvalóan ellentmond minden látszatra megalapozott tapasztalatnak . . . A vulgáris gazdaságtan* – vonja le utóbb a következtetést –, *amely „valóban semmit sem tanult", itt, mint mindenütt, a látszatra hivatkozik a jelenség törvényével szemben. (A tőke,* Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó,* Budapest 1967.)

MIRABEAU, HONORÉ GABRIEL RIQUETI, COMTE DE
(1749–1791)

– a nagy francia forradalom első szakaszának egyik vezéralakjától származik – Albert *Sorel [Monarchie Prussienne] A porosz monarchia* című művének bevezetése szerint – a rendkívül találó és utóbb a III. Birodalomra érvényesített megállapítás:

[La guerre est l'industrie nationale de la Prusse]

A háború Poroszország nemzeti ipara.

◁ 1789. június 23-án *XVI. Lajos* több reformígérete után felszólította a magukat nemzetgyűlésnek nyilvánító rendeket, hogy külön ülésezzenek. A nemesség és a papság nagy része távozott az ülésteremből, a nemzetgyűlés harmadik, polgári rendjének tagjai azonban a helyükön maradtak. Mercurius *de Brézé* főszertartásmester ekkor megkérdezte: *Uraim, Önök hallották, mit kíván a király?* – *Mirabeau* pedig így felelt: *[Nous ne quitterons nos places que par la puissance des baionettes] Csak a szuronyok erejének engedve hagyjuk el helyünket.* Vagy más változatban: *[. . . nous ne sortirons que par la force] Csak erőszakkal távolíthatnak el bennünket.* (Lásd: C. *Rozan: [Petites ignorance historiques] Ismeretlen történelmi apróságok.* Párizs, 1888. *Moniteur.*)

Mirabeau tiltakozásából az ellenállásnak két iker-szárnyasszava született:

Csak a szuronyoknak engedünk!

Csak az erőszaknak engedünk!

VERGNIAUD, PIERRE VICTURNIEN
(1753–1793)

– francia girondista politikus, nagyhírű szónok, 1791-től a *Törvényhozó Gyűlés* elnöke, utóbb szembefordult a jakobinusokkal, s bőszült támadást indított ellenük. A girondisták bukásakor a forradalmi törvényszék halálra ítélte és guillotine alá küldte. *Vergniaud* önmaga és girondista társainak sorsából vonta le azt a keserű következtetést, amelyet Thomas *Carlyle* (1795–1881) angolul idéz *The French Revolution* című könyvének (1837) III. fejezetében, s amely a mű magyar fordítása révén (*Baráth* Ferenc [1844–1904], *Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest, 1875.) hazánkban is fel-felröppent:

[The Revolution, like Saturn, is divoring it on children.]

A forradalom, *mint Saturnus,* **felfalja saját gyermekeit.**

TALLEYRAND-PÉRIGORD, CHARLES MAURICE DE
(1754–1838)

– a ravasz és ügyes diplomata-herceg 1807-ben *Izquierdo* spanyol követtel való tárgyalása alkalmával egy emlékezetes aforizma segítségével tért ki a

szemrehányás elől, amivel a követ őhercegségét *IV. Károly* spanyol királynak tett ígéreteire figyelmeztette:

[La parole a été donnée à l'homme pour déguiser sa pensée]

A beszéd azért adatott az embernek,
hogy elrejtse gondolatait.

Vagy tömörebben:

[Les paroles sont faites pour cacher nos pensées]

A beszéd arra való, hogy elrejtsük vele gondolatainkat.

A szellemes szofizma tulajdonképpen *Molière: [Le mariage forcé] Kénytelen házasság* (1664) című komédiájának egyik gondolatát állítja fejtetőre: *[La parole a été donnée à l'homme pour expliquer sa pensée.] A beszéd azért adatott az embereknek, hogy kifejezzék gondolataikat.* Heinrich *Heine* egyébként a szellemeskedést *Fouché*nak tulajdonította, de mind *Talleyrand*-t, mind *Fouché*t megelőzi *Voltaire* és az angol Edward *Young* (1683–1765) egy-egy szatírájának hasonló fordulata. Sőt, ha még mélyebbre hatolunk, a görög–latin klasszikusokban is felbukkan ez a gondolat – *Plutarkhosz*nál például ebben a formában: *a legtöbb szofista vitagyakorlatai és mű-szónoklatai alkalmával a szavakat csak a gondolatok leplezésére használja.* Ne feledkezzünk meg a hazai vonatkozásokról sem. *Kossuth* Lajos az *Irataim az emigrációból* I. kötetében így általánosítja a talleyrand-i aforizmát: *A diplomaták szokása szerint a szó nem arra használtatik, hogy a gondolatot kifejezze, hanem, hogy elrejtse. Mikszáth* Kálmán pedig (lásd 779. old.) *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében így variálja a gondolatot: *A tudatlanságnak csak egy takarója van – a nyelv, minek azt mozgatni?*

Gyakran használta e szállóigét *Lenin* is. Idézzünk ezek közül kettőt, amelyek mintegy egymásra rímelve, egymást kiegészítve, túlmutatnak a talleyrand-i aforizma cinizmusán. 1912. június 10-én ezt írta: *De ha Prokopovics úrnak, mint sok más liberálisnak is, azért adatott a nyelv, hogy eltitkolja gondolatait, mi megpróbáljuk teljesíteni kötelességünket: felfedjük azt, amit itt rejtegetnek. (Művei,* 18. köt. *Szikra,* 1955.) Az OSZD(b)MP VII. Összoroszországi Konferenciáján (1917 május) tartott beszédébe pedig így építette be a fordulatot: *Egy gondolkodó azt mondta, hogy az embernek azért adatott a nyelv, hogy gondolatait elrejtse, a diplomaták pedig állandóan azt hajtogatják: „A konferenciák azért ülnek össze, hogy félrevezessék a néptömegeket". (Művei,* 24. köt. *Szikra,* 1952.)

◁ *[C'est le commencement de la fin]*

Ez a vég kezdete

– szállóigénk alighanem szintén *Talleyrand*-tól származik, bár az anekdota, amit egyik korai magyar interpretátora kerít köré, korántsem meggyőző.

Aszalay József (1798–1874): *Szellemi Omnibusz* (1855–1856) című, hajdan nagyon kedvelt kuriózum- és anekdotagyűjteményének III. kötetében, az *Udvariasság, Illem, Gorombaság* fejezet 318. oldalán, *Talleyrand* csípős modorának jellemzésére elmeséli, hogy mikor *I. Napóleon* 1813-ban, a lipcsei csata után Párizsba visszatért, megkérdezte a hercegtől: mit szól az események alakulásához? Ekkor felelte *Talleyrand* a császárnak: *Úgy hiszem, Sire, ez a végnek a kezdete!* Nem valószínű azonban, hogy az 1807. évi kegyvesztése után vidéki birtokára visszavonult *Talleyrand* és *Napóleon* között ez beszélgetés lezajlott. Viszont nehezen hihető *Tóth* Béla következtetése is, aki az ~ fordulatát *Shakespeare: Szentivánéji álom*jának V. felvonásából próbálja levezetni. A mesteremberek prológusában valóban előfordul ez a mondat: *[That is the true beginning of our end] Arany* János fordítása szerint: *Jó akaratunk / Ezen végcéllal fogjuk kezdeni.* A francia származtatás – a szállóige szellemét tekintve – plauzibilisabb, csupán a *Napóleon*-találkozást kell belőle kikapcsolni. S figyelembe kell venni, hogy *Talleyrand* e kifejezést esetleg a lipcsei csatánál korábban is használhatta, 1812 telén, *Napóleon* seregeinek katasztrofális oroszországi megsemmisülése után amint azt például Maurice *Paléologue* francia diplomata-historikus (1859–1944) *Talleyrand–Metternich–Chateaubriand* című könyvének *(Hachette*, Párizs, 1930.) *Talleyrand*-ról szóló fejezetében állítja.

Az 1848-as márciusi mozgalmak előszelét, a *Vormärz* fuvalmát zúgatja Friedrich *Engels*nek a *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* 1848. január 27-i számában megjelent cikke, amely nyilván nem véletlen gondolattársítással kölcsönözte címét a *Talleyrand*-nak tulajdonított szállóigéből: *A vég kezdete Ausztriában [Der Anfang des Endes in Österreich]. (Művei*, 4. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1959.) *„Engem és Metternichet még elbír" – I. Ferenc* osztrák császárnak ezzel a rezignált mondásával vezeti be a *Habsburg*-birodalom összeomlásáról szóló írását *Engels*, de a kitűnően indokolt előrejelzés beteljesedése hét évtized haladékot kapott. A *Habsburgok* birodalma, ez a *slendriánsággal enyhített zsarnokság* elbírta *V. Ferdinánd*ot és *I. Ferenc József*et is, csak *IV. Károly* uralma alatt hullott szét elemeire.

◁ Memoárok és történeti monográfiák nyomán általában *Talleyrand* szavainak tartják e három árnyalatban is elterjedt intelmet:

[Surtout pas de zèle!]

Mindenekfelett semmi nyüzsgés!

Vagy:

[Pas trop de zèle!]

Csak semmi nyüzsgés!

Vagy:

[Trop de zèle!]

Túl nagy a nyüzsgés!

MAISTRE, JOSEPH, COMTE DE

(1753–1821)

– a feudális monarchista ellenforradalmi erők egyik ideológusa, szardíniai követ az orosz cári udvarnál Szentpétervárott; 1811. augusztus 15–27-i levelében így fogalmazta meg *I. Sándor* cár kormányának törvényalkotásaival kapcsolatos megjegyzését:

[Toute nation a le gouvernement qu'elle mérite]

Minden népnek olyan kormánya van, amilyet megérdemel.

A szóban forgó levélből kiderül, hogy *Maistre* gróf azért találta aggályosaknak az új cári törvényeket, mert *minden törvény, lett légyen önmagában bármilyen kiváló – haszontalan, sőt egyenesen veszedelmes lehet, ha a nép nem méltó és nem alkalmas rá.* Az idézett megállapítás tehát eredetileg népellenes, a népet lenéző szemléletből ered, az idők folyamán viszont a ~ szállóige népbarátí, a népet változtatásra serkentő, tettekre buzdító tartalommal töltődött meg.

MARIE ANTOINETTE KIRÁLYNÉ

(1755–1793)

– társadalmi-gazdasági tájékozatlanságát jellemzi az ismert, hagyományos história: egy ízben a nép nyomorát ecsetelve megemlítették, hogy a szegényeknek nincsen kenyerük, mire őfelsége azt felelte: *[Qu'ils mangent de la brioche!] Akkor egyenek kalácsot!*

A történet azonban valószínűleg korábbi keletű: J.-J. *Rousseau Vallomásai*ban (1740) más személyekkel kapcsolatban említ efféle esetet. *XVIII. Lajos:*

[Relation d'un voyage à Bruxelles et à Coblentz en 1791.] Beszámoló egy utazásról Brüsszelbe és Coblenzbe 1791-ben című írásában (megjelent 1823-ban) ezt a megjegyzést *XIV. Lajos* feleségének, *Marie Thérèse*-nek tulajdonítja (1638–1683), bizonyos mértékig változott formában: *[Que ne mangent-ils de la croûte de pate?] Miért nem esznek süteményt?* 1959. április 30-án a londoni *Times* egyik levelezője pedig további négy évszázaddal korábbra tette az ominózus kijelentést: állítólag John *Peckham* canterburyi érsek (1225–1292) latin leveleiben is található hasonló tartalmú anekdota.

Az általános köztudat azonban *Marie Antoinette* személyéhez köti a fölényes-csacska feleletet, s a belőle keletkezett cinikus-kegyetlen szállóigét:

Ha nincs kenyerük – egyenek kalácsot!

EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK KIÁLTVÁNYA

(1789. augusztus 26)

A *Nagy Francia Forradalom* néven ismert (1789–1894) francia polgári demokratikus forradalom *Alkotmányozó Nemzetgyűlése* foglalta írásba először Európában *az ember veleszületett és elidegeníthetetlen* szabadságjogait. A feudális kiváltságokkal szemben a polgárság politikai eszményeit kifejező *Emberi és Polgári Jogok Kiáltványá*nak I. szakasza kinyilatkoztatta:

[Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits; les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l'utilité communes]

Az emberek szabadnak és egyenjogúnak születtek és azok maradnak; *a társadalmi megkülönböztetések kizárólag közösségi érdeken alapulhatnak.*

A burzsoázia uralmának megszilárdulásával e forradalmi deklaráció azonban a polgári alkotmányoknak merőben formális eleme lett. Nemcsak a szárnyra kelt első rész, de az abból következő második mondatfél is írott malaszttá csökevényesedett, a fasiszta és fasisztoid hatalmak pedig egyenesen megtagadták, lábbal tiporták ezeket az elveket. Velünk született és elidegeníthetetlen emberjogaink: ~ teljes érvénnyel csak a szocializmus rendszerében valósulhattak és valósulhatnak meg.

SZÖVETSÉGI ÜNNEP

(1790. július 14.)

A *Bastille* bevételének első évfordulóján a párizsi Mars-mezőn *[Champ-de-Mars]* tartott *Szövetségi Ünnep* előkészítésére tizenötezer ember ásott, talicskázott, faragott köveket, súlykolt, méregetett, hogy a területet az ünnepségre alkalmassá tegyék. A különböző csoportok munka közben, versengve, önmagukat és egymást buzdítva, egy frissiben alkalmazott ritmikus jelszót harsogtak:

[Ça ira! Ça ira! Ça ira!]

Fog ez menni! Fog ez menni! Fog ez menni!

A nevezetes forradalmi jeligét, amelynek magyar formája: ~ már-már argó jellegű szólásunk, a *Chronique de Paris* már 1790. július 9-i dátummal említi azzal a megjegyzéssel, hogy *[ce refrain si connu d'une chanson nouvelle] ezt a refrént egy új nótából ismerik.* Ám akkor még aligha lehetett szó kiforrott dalról, inkább ütemes munkarigmusról, amit ki-ki ezzel a refrénnel saját ötletei szerint variált. A rigmusok utóbb utcai énekesek műsorára kerültek, majd az összegyűjtött anyagot kiadták, s így maradt Théophile Marion *Dumersan* (1780–1849) közelkorú könyvében is nyoma a leghíresebb strófaváltozatnak – *[Chansons nationales et républicaines] Nemzeti köztársasági dalok:*

[Ah! Ça ira! Ça ira! Ça ira!
Les aristokrates à la lanterne!]

Fog ez menni! Fog ez menni! Fog ez menni!
Lámpavasra az arisztokratákkal!

A feltehetően 1790 elején fel-felharsant, s a *Mars-mezei* munkák közepette tömegszólássá lett *Ça ira!* bizonyos források szerint Benjamin *Franklin* szájából már jóval korábban elhangozhatott. Az amerikai politikust és tudóst, amikor franciaországi diplomáciai küldetése idején, 1776–1785 között, afelől kérdezgették, hogy miképpen fejlődik az amerikai függetlenségi mozgalom, állítólag így válaszolt: *Ça ira* ~.

– arra a hírre, hogy a porosz és osztrák seregek, a belső ellenforradalmárokkal szövetkezve, betörtek az országba, s a főváros felé közelednek, 1792. július 11-én kinyilvánította, hogy

[Citoyens, la patrie est en danger!]

Polgárok, **a haza veszélyben van!**

Tizenegy nap múlva: július 22-én, a még trónján ülő *XVI. Lajos* és a royalista politikusok ellenállását legyőzve, a *Törvényhozó Gyűlés* nyilvánosan is meghirdeti ~ jelszavát. Párizs polgármestere a községi elöljárók, lovas nemzetőrök, alabárdosok kíséretében, ágyúdörgés közepette járja be a várost, s a díszes menet élén hatalmas lobogót lenget a szél, ezzel a felirattal: ~ ilyen lobogókat tűznek ki a *Pont Neuf*re és az *Hôtel-de-Ville*-re – a Városházára, ezzel toboroznak a trikolóros sátrak előtt mintegy tízezer önkéntest a forradalom védelmére Párizsban, s újabb ezreket az ország különböző városaiban. Majd egy évvel később, 1793 márciusában, a feudális koalíció és a belső ellenforradalom általános támadása idején ismét megjelenik a párizsi Városháza tornyán a ~ szövegű lobogó, s Párizs népe újból felkel, hogy leverje ellenségeit.

Különös egyezése a kronológiának, hogy a magyar történelemben pontosan 56 esztendő múlva: *Kossuth* Lajos 1848. július 11-i beszédében visszhangzik a francia polgári forradalom honvédő jeligéje (lásd 316. old.).

A francia forradalmi jelszónak szimbolikus jellegét és egyben hazai meggyökeresedését *Madách: Az ember tragédiája* párizsi színének (lásd 809. old.) indítása is tanúsítja. A magyar költő a népnek szónokló *Ádám-Danton*nal a *Francia Törvényhozó Gyűlés* szállóigévé vált szövegének variánsát idézteti: *„Veszélyben a hon".*

◁ 1918. február 21-én, a fiatal szovjet állam ellen indított intervenciós betörés kezdetén, falragaszok jelentek meg Petrográd utcáin, és szövegüket másnap a *Pravda* is közölte. A plakátokon és az újsághasábokon közzétett kiáltványban, amit *Lenin* fogalmazott és a *Népbiztosok Tanácsa* szignált, s amit később *Lenin* írásai közé is besoroltak *(Művei,* 27. köt. *Szikra,* 1952), a hangsúlyos vezérmondat felhívásának munkásforradalmi változata volt:

Veszélyben a szocialista haza!

A dekrétum élén álló jelszó a befejező részben is ismétlődött: ~ *Éljen a szocialista haza! Éljen a nemzetközi szocialista forradalom!* – s ezzel a francia polgári forradalomban keletkezett, a magyar polgári forradalomban és szabadság-

harcban is visszhangzó jelige – korszerűen továbbfejlesztve – a szocialista forradalom, a szocialista honvédelem agitációs állományában is helyet kapott.

XVIII. LAJOS KIRÁLY

(uralk. 1814–1824)

– szavajárása volt, egykorú levelezések és közelkorú emlékiratok tanúsága szerint, az utóbb polgári szinten negédes, évődő árnyalatokkal színezett szentencia:

[L'exactitude est la politesse des rois]

A pontosság a királyok udvariassága.

Ma mókás moralizálással így is mondják:

A pontosság a királyok erénye.

BARÈRE DE VIEUZAC, BERTRAND

(1755–1841)

– a *Közjóléti Bizottság* tagja a *Moniteur* 1794. május 29-i tudósítása szerint a *Konvent* május 26-i ülésén ezt mondotta: *Ha múlt évben az Houchard parancsnoksága alatt álló csapatok valamennyi angolt kiirtották volna, ahelyett, hogy jelenlétükkel megmérgezték volna erődítményeinket, úgy Anglia az idén nem tért volna vissza, hogy megtámadja határainkat.*

Csak a holtak nem térnek vissza . . .

[Il n'y a que les morts qui ne reviennent pas . . .]

Barère néhány nap múlva megismételt kijelentése szárnyasszóban lényeges értelmi átalakuláson ment át. Az eredeti fogalmazás azt jelenti, hogy az ellenséget, az ellenfelet el kell pusztítani, mert így válik végleg veszélytelenné: ~ A szentencia módosított értelmét már egy korai adat is bizonyítja. *I. Napóleon,* aki 1816-ban, Szent Ilona szigetén többször idézte ezt a kifejezést *(O'Meara: [Napoléon in exile] Napóleon száműzetésben,* London, 1822), nyilván arra gondolt: amíg élek, van reményem a visszatérésre: ~

ROBESPIERRE, MAXIMILIEN DE

(1758–1794)

– a francia polgári forradalom kimagasló személyisége, a *jakobinus diktatúra* irányítója, a *Konvent*ben a *Hegypárt* egyik első embere, majd a *Közjóléti Bizottság* vezetője. Az ellenforradalmárok és intervenciósok ellen vezetett kérlelhetetlen harcban kapta a *Megvesztegethetetlen* díszítő nevet. Egy nappal azelőtt, hogy az ellenforradalmár összeesküvők megdöntötték a jakobinus diktatúrát, s híveivel együtt elfogták *Robespierre*-t, 1794. július 26-án – a forradalmi naptár szerint: a II. év thermidor havának 8-án – utolsó kísérletet tett, hogy a *Konvent* színe előtt leleplezze azokat, akik a forradalom felszámolására törtek. Ebben a beszédében hangzottak el saját sorsát is előrejósló, utóbb szárnyra kelt szavai:

[La mort est le commencement de l'immortalité]

A halál a halhatatlanság kezdete.

FOUCHÉ, JOSEPH

(1759–1820)

– forradalmi konventbiztos, *I. Napóleon*, majd *XVIII. Lajos* rendőrminisztere, emlékirataiban határozottan állítja, hogy tőle és nem másoktól ered az az elhamarkodott, s jóvátehetetlen intézkedéseknél sokat emlegetett aforizma, amely akkor hangzott el, amikor *Bonaparte* konzul 1804. március 20-ról 21-re virradó éjszakán *d'Enghien* herceget kivégeztette:

[C'est plus qu'un crime, c'est une faute.]

Ez több mint vétek, ez hiba.

Jókai Mór személyes vonatkozásokkal átszőtt regényének, a *Politikai divatok*nak (1862) két fejezetében *Talleyrand*-tól, illetve *Fouché*tól átvett szállóigéket travesztál és idéz. A travesztia: *A végzet kezdete, s a kezdetnek vége* (lásd 765. old.). Az idézet, az ~ majdnem szó szerinti átvétele: *Több mint vétek, mert hiba.*

CHATEAUBRIAND, FRANÇOIS RENÉ DE
(1768–1848)

– író, a forradalom ellenfele, a *Bourbon*-restauráció idején külügyminiszter, követ, nagy visszhangot keltő romantikus-reakciós művek alkotója. *[La monarchie selon la Charte] A monarchia a Charta szerint* című munkájában (Párizs, 1816) megemlíti, hogy *XVI. Lajos* (uralk. 1774–1792) idejében keletkezett a mondás: *[Il ne faut pas être plus royaliste que le roi] Nem kell királypártibbnak lenni a királynál.* A legjelesebb szállóigetárak szerint ennek a kifejezésnek az eredete vagy esetleg eredője az ismert szárnyasszó:

Pápább a pápánál.

A közbeszédben, publicisztikában, nyilvános előadásokban annyira meghonosodott, zamatos alliterációt: ~ manapság először hivatali nyelvünk hagyta el. E folyamatot követi sajnálatos sorvadása a mindennapos életben és a sajtóban, s nem éppen szerencsés fogalmi szürkítéssel tolul helyére a szakkifejezésnek egyébként helytálló „terminus technikus": *maximalista.*

SAINT-JUST, LOUIS DE
(1767–1794)

– a *Nagy Francia Forradalom* idején a *jakobinus diktatúra* vezetőinek egyike, a *Konvent* és a *Közjóléti Bizottság* ragyogó szónoka és tevékeny tagja, a forradalmi hadsereg felállításának, felszerelésének és győzelmeinek szervezője, előkészítője. A thermidori ellenforradalmi fordulat napján – 1794. július 27-én – *Robespierre*-rel és több jakobinus társával együtt elfogták, s másnap kivégezték. Egyik írásában: *[Fragments sur les institutions républicaines] Töredékek a köztársasági intézményekről* ezt a szellemes megállapítást hagyta ránk:

[Le prix d'éloquence sera donné au laconisme]

Az ékesszólás díját a szűkszavúságnak kell adni.

I. NAPÓLEON CSÁSZÁR

(1769–1821, uralk. 1804–1814)

– még mint *Bonaparte* tábornok 1798. július 21-én, az egyiptomi piramisok közelében vívott ütközet előtt – egyes források szerint – e szavakkal buzdította katonáit:

[Du haut de ces pyramides quarante siècles vous contemplent]

E piramisokról negyven évszázad tekint le rátok.

A források, amelyek erről a szállóigévé vált kifejezésről hírt adnak, nem egykorúak az eseménnyel. Sem *Bonaparte* távirati jelentésében a *Direktóriumhoz* (megjelent a *Moniteur* 1798. október 20. számában), sem *Berthier* generálisnak ugyanott két nappal később kinyomtatott levelében, sem *Berthier*-nek *Bonaparte* egyiptomi és szíriai hadjáratáról 1799-ben kiadott beszámolójában nem esik szó a piramisokról letekintő négy évezredről. A szállóige első ízben egy ismeretlen szerző *Bonaparte* konzulról szóló monográfiájában bukkan fel, 1803-ban. Itt nem a piramisoknál vívott csata előtt, hanem a piramisok megtekintése alkalmából mondja *Bonaparte* szállóigénket. Később, némi kis változtatással, P. *Martin* adja meg a szállóige formáját és történeti keretét az egyiptomi hadjáratot taglaló históriájában (1815). Végezetül maga *Napóleon* császár is vállalta a szállóige szerzőségét, s mind *Gourgaud* generálisnak (1783–1852) a napóleoni Franciaországról írott művében, amelynek adatait a száműzött császár és környezete a Szent Ilona-i fogságban rögzítette le, mind a *Bertrand* generálisnak (1773–1844), a holtig hű *Bertrand*-nak Szent Ilonán személyesen diktált memoárokban megtörtént eseményként, megtörtént szózatként szerepel a híres mondás. Az utólagos hitelesítések ellenére a napóleoni szállóige valószínűleg nem Egyiptomban, 1798-ban, hanem jóval később, a francia legendagyártók műhelyeiben született.

Mai használata legtöbbször messze jár az alapszituációtól. Hogy csak legszélsőségesebb alkalmazását említsük: egy sereg idős hölgy ül együtt egy helyiségben, belép egy rosszmájú férfiú, s maga elé vagy intimusának odamormolja a megcsonkított szállóigét: *negyven évszázad tekint le róluk . . .*

◁ *Napóleon* császár Oroszországból való visszavonulásakor 1812 decemberében, sokszor emlegette a keserű bölcsességet:

[Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas]

A fenségestől a nevetségesig csak egy lépés.

Napóleon szavait egy fültanú: *De Pradt* (1759–1837) varsói francia követ is feljegyezte: *[Histoire de l'ambassade dans le Grand-duché de Varsovie] Nagykövetségem története a varsói nagyhercegségben* című emlékiratában (Berlin, 1816.); Mme *Remusat*-nak az 1802–1808-as évekről szóló és Párizsban 1880-ban megjelent memoárjai is megerősítik, hogy a császár sűrűn élt ezzel a kifejezéssel. Mindennek ellenére a napóleoni bölcsmondás Jean François *Marmontel* (1723–1799) jeles francia író egyik kevésbé frappánsan fogalmazott, de azonos értelmű megállapítására vezethető vissza: *[En general, le ridicule touche au sublime] A nevetségesség általában határos a fenségessel.* S angol nyelvterületen: Thomas *Paine* forradalmi demokrata politikus és publicista (1737–1809) 1794-ben megjelent *[The age of reason] Az igazság korszaka* című művében ezt írja: *Ha írók és kritikusok fenségesről beszélnek, nem veszik észre, hogy az mennyire határos a nevetségessel.*

A *Marx* és *Engels* tollából 1845–1846-ban kikerült *Német ideológia* 2. számot viselő *Apologetikus Kommentár*ja *Szent Max – Max Stirner* ízekre szétszedett filozofémáinak komikumba fulladó fennköltségét ~ szárnyasszavával érzékelteti. *Ez mutatja* – hangzik a szövegrész –, *mennyire igaz a francia közmondás, qu'il n'y a qu'un pas du sublime au ridicule. (Művei*, 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1960.)

◁ Hasonlóan vitatott *Napóleon* másik állítólagos kijelentésének eredete is.

[Tout soldat français porte dans sa giberne
le bâton de maréchal de France]

Minden francia katona tölténytáskájában hordja
Franciaország marsallbotját

– egyes források nyomán ezzel serkentette, buzdította katonáit *Napóleon*, de van olyan adat is, amely szerint majdnem ugyanezt a szöveget első ízben *XVIII. Lajos* enunciálta 1819-ben a saint-cyri kadettiskola növendékei előtt.

Mi már régóta nemcsak a katonai, hanem a polgári felemelkedés, az egyszerű emberek számára is megadott fejlődési lehetőség, karrier érzékeltetésére használjuk a kifejezés rövidítését:

tarsolyában hordja a marsallbotot.

– tábornok mondásai körül, amelyekkel a waterlooi csatatéren (1815. június 18.) vágott vissza, illetve nem vágott vissza az angoloknak, szintén sok vita dúlt.

A neki tulajdonított hősi frázis, amelyet biztosan nem mondott, de amely hozzánk is több változatban jutott el, így hangzott:

[La garde meurt, et ne se rend pas.]

A gárda meghal, de magát meg nem adja.

Ha *Cambronne* tábornok utóbb azt hallotta, hogy az angolok, akik megadásra szólították fel, e hősi választ kapták tőle – határozottan szembeszállt a legendával. Ugyanis a tábornok a waterlooi csatában nem halt meg, hanem megsebesült, és megadta magát. Az ellen azonban már nem védekezhetett, hogy az apokrif jeligét szülővárosában, Nantes-ban, halála után felállított szobrának talapzatára ne vessék.

Edmond *Fournier* (1819–1880): *[Esprit dans l'histoire] Elméség a történelemben* című műve szerint (Párizs, 1860) a szállóige szerzője egy *Rougemont* nevű újságíró, a históriát ő nyomatta ki a Waterloo mellett vívott ütközet másnapján, 1815. június 19-én , az *Indépendant* című újság hasábjain.

Nálunk a század vége felé abban a formában terjedt el, ahogy *Tóth* Kálmán 1861-ben írt, *Előre* című költeményének első soraiban olvasható: *A francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja!* Századunk elején *Bakonyi–Martos–Huszka: Bob herceg* című operettjének (1902) daktilikus lejtésű nyitó-kórusa nyomán csökkent heroizmussal, s növekvő törzs-asztali kedélyeskedéssel variálódott: *A gárda, a gárda meghal, de megadni nem adja magát* . . . ! (Lásd 652. old.)

E cambronne-i szállóige tragikomikumához tartozik, hogy akadt egy vén obsitos gárdista, aki közel fél évszázaddal az esemény után tanúságtételre jelentkezett *Cambronne* szobortalapzatra vésett jelszavának hitelessége mellett; viszont a waterlooi csatában elesett *Michel* tábornok fiai perrel támadták meg Nantes városát, s követelték, hogy kaparják le a feliratot *Cambronne* szobráról, mivelhogy a hősi frázist nem a szoborban megörökített férfiú, hanem az ő atyjuk, *Michel* tábornok mondotta.

◁ A másik, a

[le mot de Cambronne]

Cambronne-i bemondás

– olyan csattanósan rövid, hogy inkább finomított körülírása tekinthető szállóigének.

Victor *Hugo: [Les misérables] A nyomorultak* című regényének (1862) a waterlooi csatát leíró fejezetében megrendítő módon ecseteli a francia gárdanégyszögek pusztulását. Mikor az utolsó gárdanégyszög maradék katonái is a halál szélén állottak, a végső percben egy angol tábornok meghatottan felkiáltott: *Vitéz franciák, adjátok meg magatokat!* És a négyszög vezére: *Cambronne* azt felelte: *[Merde!] Szart!* Az öt betűs francia – és négy betűs magyar szó nehezen tűri a nyomdafestéket, de katonaszájon nem szokatlan: az adott esetben, Victor *Hugo* szerint: a legszebb szó, amit francia ember valaha is kiejtett a száján. Ám a regény nem történelem, s hiába disputáltak rajta a historikusok és az életrajzírók, hiába vállalta a vaskos katonakáromkodást utólagos anekdotában maga *Cambronne* is – minden jel arra vall, hogy a *Merde!*, ez a katonás ~ Victor *Hugo* regényírói leleménye.

SALVANDY, ACHILLE, COMTE DE
(1795–1856)

– nápolyi francia követ 1830. július 5-én részt vett azon a bálon, amelyet az orléans-i herceg, a későbbi *Lajos Fülöp* király, rendezett a *Palais Royal*-ban, sógora, a nápolyi király tiszteletére. *Salvandy* 1831-ben, Brüsszelben megjelent könyvében maga mondja el, hogy amikor elment az orléans-i herceg mellett, a *Bourbon*-uralom közeli bukását mintegy megjósolva, a következő szellemességet mondotta neki: *Ez aztán valódi nápolyi ünnep, hercegem:*

[nous dansons sur un volcan]

vulkán tetején táncolunk.

Hyppolite *Taine: [Les origines de la France contemporaine] A mai Franciaország eredete* című művének a forradalomról szóló részében (1885) utal rá, hogy a veszedelmes, ingatag talajon végbe vitt tevékenység jellemzésére már *Robespierre* 1794-ben használt hasonló kifejezést: *[Nous marchons sur des volcans] Vulkánok felett menetelünk.*

LESSEPS, FERDINAND DE
(1805–1894)

– diplomata, mérnök, 1854-ben az egyiptomi kormány megbízásából kidolgozta a Szuezi-csatorna tervét, majd 1869-ig ő vezette az építkezést is. 1879-ben elkészítette a közép-amerikai Panama-földszorost kettévágó, az Atlanti-óceánt a Csendes-óceánnal összekötő Panama-csatorna tervezetét, s 1881-ben megindult az építkezés, ugyancsak *Lesseps* irányításával. A költségek fedezésére alakult részvénytársaság azonban 1889-ben botrányos körülmények közepette csődbe jutott, s az akkor már a *Francia Akadémiá*ba is beválasztott *Lesseps* szintén bekerült a Panama-botrányba. 1893-ban vesztegetés és sikkasztás címén ötévi börtönre ítélték, amely ítéletet később a semmítőszék hatályon kívül helyezett. A múlt század végén az egész világ közvéleményét felkavarta a nagyhírű személyiség, a nagy jelentőségű vállalkozás körül kirobbant nagyszabású félkézkalmárkodás, hűtlen kezelés, csalás, s hamarosan ráhúzták minden hasonló méretű szédelgésre, közösséget károsító összejátszásra, de kisebb lekenyerezésre, puszipajtáskodó visszaélésre is a szállóige-mezt:

panama,

vagy ige alakban:

panamázni.

A tőke Engels által kiadott *III. kötet*ében (1894) – *A kamatozó tőke – A hitel szerepe a tőkés termelésben* a spekuláló tőkésekre vonatkoztatva *Marx* megállapítja, hogy *Amit a spekuláló nagykereskedő kockáztat, az társadalmi tulajdon, nem az ő t u l a j d o n a. Ugyancsak izetlenné válik az a frázis, amely a tőke eredetét a takarékosságból magyarázza; mert a spekuláns éppen azt kívánja, hogy m á s o k takarékoskodjanak számára. Marx A tőke III. kötet*ének megjelenése előtt két évtizeddel írta e sorokat, s *Engels* mindenre figyelő – ma úgy mondanók: naprakész frisseségét tanúsítja, hogy a fenti szöveg alá szögletes zárójelben a következő megjegyzést fűzte: *Ahogy nemrég egész Franciaország másfél milliárd frankot kuporgatott össze a Panama-szédelgők számára. Milyen pontosan le van írva itt az egész Panama-szédelgés, teljes húsz évvel annak megtörténte előtt. – F. E. (Művei,* 25. köt. *A tőke III. Kossuth Könyvkiadó,* 1974.)

MAC-MAHON, PATRICE DE
(1808–1893)

– tábornagy a krími háborúban hírt kapott arról, hogy a cári csapatok fel akarják robbantani a stratégiai fontosságú *Malakov*-bástyát. A francia vezér higgadtan felelte:

[J'y suis et j'y reste.]

Itt vagyok és itt maradok.

A keményen fogalmazott mondatból a szilárdság, a határozottság, elszántság szállóigéje alakult. Ezen nem változtat az sem, hogy utóbb, 1905-ben, a krími háború egyik francia tisztjének a *Vossische Zeitung* szeptember 12-i számában megjelent emlékezései szerint *Mac-Mahon* tábornagy korántsem nyilatkozott ilyen éles fogalmazással. *Uraim* – szólt törzskarához a *Malakov*-bástyán, – *íme, itt vagyok, s csak annyit óhajtok közölni önökkel, hogy nem is szándékszom e helyet kiüríteni. Kérem tehát, hogy ehhez tartsák magukat.*

GAMBETTA, LÉON
(1838–1882)

– republikánus politikus, aki a francia–porosz háborút eldöntő sedani vereség után a köztársaság kikiáltását indítványozta, s 1870. szeptemberétől 1871. februárjáig a *nemzeti védelem kormány*ának belügyminisztere volt, egy sokféleképpen irányozható szállóigét hagyományozott az utókorra. *Gambetta* a poroszoktól körülzárt Párizsból léggömbön jutott el Tours-ba, s 1871. november 16-án St. Quentinben mondta el ellenállásra buzdító beszédeinek egyikét, amelyben ez a kitétel foglaltatik: *[. . . ne parlons jamais de l'étranger, mais qu'on comprenne, que nous y pensons toujours] . . . ne beszéljünk soha az idegenekről, de úgy, hogy megértsék, mindig gondoljunk rájuk.* Ebből a mondatrészletből kivonatolták az általános intelmet:

Sose beszéljünk róla, mindig gondoljunk rá.

A figyelmeztetésben – talán éppen a demokratikus, szociális elveket valló reformpolitikusból kolonialista, revansista miniszterelnökké, külügyminiszterré váló *Gambetta* kettősségéből fakadva – nemes és nemtelen célzatok lappanghatnak. Amiről sosem beszélünk, de amire mindig gondolunk, lehet személy szerint jogos vagy hasznos, de más személyt vagy éppen közösséget illetően kártékony,

ártalmas is. Az emlékezetbe vésést és elhallgatást indokolhatja a tisztesség, a józan megfontolás vagy ellenkezőleg: elfojtott ellenségesség, sanda bosszúvágy. A szállóige tényleges értelmét használója és használati módja árulja el.

JAURÈS, JEAN
(1859–1914)

– a nemzetközi és francia szocialista mozgalom egyik vezetője, históriku s és bölcseletprofesszor. Nagyhatású szónok, kitűnő publicista, a *l'Humanité*, a szocialista (később a kommunista) párt lapjának alapítója, a *Dreyfus*-per idején jelentős szereplője a reakció elleni harcnak, az 1904–1907. évi orosz polgári demokratikus forradalom melletti szolidaritás szószólója, a militarizmus és a háborús készülődések kemény ellenfele. Nyilván ezért történt, hogy 1914. július 31-én, az első világháború előestéjén egy soviniszta merénylő meggyilkolta. Bár bizonyos kispolgári illúzióktól sosem szabadult meg, a forradalom feltételeinek kutatásáról tanúskodik az *[Études socialistes] Szocialista tanulmányok* (1902) lapjairól szárnyra kelt gondolata:

[Il ne peut y avoir révolution
que là où il y a conscience.]

Forradalom csak ott lehetséges,
ahol megvan hozzá az öntudat.

COUBERTIN, PIERRE DE
(1863–1937)

– az újkori olimpiai játékok kezdeményezőjének, a *Nemzetközi Olimpiai Bizottság* első elnökének (1894–1925) nevéhez fűznek egy francia nyelven világszerte elterjedt szárnyasszót:

[L'important dans ces concours c'est moins d'y gagner,
que d'y prendre part.]

Ezekben a versenyekben **kevésbé fontos a győzelem,**
mint a részvétel.

Az „olimpiai szellemet", a nem ellenséges, de baráti küzdelmet kifejező mondat azonban eredetileg nem *Coubertin* szájából hangzott el, s nem francia,

hanem angol nyelven. Ugyanis az 1908. évi *Olimpiai Versenyek* megnyitóját Londonban a Szent Pál-székesegyházban tartották. Az ünnepi szertartást pontifikáló pennsylvaniai érsek ekkor fogalmazta meg beszédében a ~ formuláját, amit aztán *Coubertin* később többször is megismételt franciául. Az olimpiai jeligévé rögződött ~ nem csupán a sportvilágra érvényes, a nemes versengés hangsúlyozására azt szélesebb értelmezésben alkalmazzák. A gyakori használat megkoptatta és összébb kovácsolta a fordulatot:

Nem a győzelem fontos, hanem a részvétel.

HERRIOT, EDOUARD

(1872–1957)

– jeles polgári politikus, a radikálszocialista párt elnöke, lyoni polgármester, majd képviselő, miniszter, miniszterelnök. Demokrácia és pacifizmus, ezek voltak vezéreszméi – miniszterelnöksége alatt ismerte el Franciaország diplomáciailag a Szovjetuniót (1924). Számottevő írói, kritikusi, publicisztikai munkásságának egyik terméke *[Aux sources de la liberté] A szabadság forrásainál* (1925) – ebből jutott el hozzánk a nemzetközi kommunikáció érrendszerén át a tapasztalt államférfi következtetése:

[Il est plus facile de proclamer l'égalité,
que de la réaliser.]

Könnyebb kinyilatkoztatni az egyenlőséget,
mint megvalósítani.

HOLLANDOK

GROTIUS (HUGO VAN GROT)

(1583–1645)

– jogtudós 1609-ben megjelent műve: *[Mare liberum] Szabad tenger* bocsátotta szárnyra az azóta is sűrűn szállongó fogalmat:

A tengerek szabadsága.

*Grotius*nak szóban forgó munkája tulajdonképpen a *Holland–Indiai Társaság* megbízásából készült *[De iure praedae] Zsákmányjog* című vitairat I. részének 12. fejezete. Célja az volt, hogy az indonéziai szigetvilág gyarmatosításán buzgólkodó holland kereskedők számára szabad hajózást biztosítson India felé a portugálokkal szemben, akik akkoriban Vasco *de Gama* (1469–1524) felfedezőútja óta, tehát mintegy száz éve erre kizárólagos jogot formáltak. A holland jogtudor legfőbb bizonyító érve egy klasszikus tétel volt: *[Iure gentium quibusvis ad quosvis liberam esse navigationem] A népjog alapján bárki bárkihez szabadon hajózhat.* Eszerint a portugálok nem szerezhettek uralmi- és tulajdonjogot a tengerek felett, hanem a tenger mindenkinek közös tulajdona. Az angolok is érzékenyen reagáltak *Grotius* megállapítására, s *I. Károly* angol király (uralk. 1625–1649) megbízásából 1635-ben ~ ellen visszavágó irat látott napvilágot, amely ezt a jellemző címet viselte: *[Mare clausum] Zárt tenger.*

A nemzetközi jog lényegében elfogadta *Grotius*nak ~ tekintetében kifejtett álláspontját. A nyílt tenger egyetlen állam területéhez sem tartozó, nem is elfoglalható terület, amely a fenti szállóigében foglaltatott elv alapján minden nemzet kereskedelmi és hadihajói előtt nyitva áll. Azonban valamennyi tengerparti ország a szárazföldje mellett hullámzó 3–18 mérföld szélességű parti sávot államterülete kiegészítő részének tekintheti és azt szuverenitása alatt tartja. Háborús konfliktusokban ~ súlyos sérelmeket szenved. De béke idején ugyancsak számos vita merül fel ~ körül, hiszen a parti tenger szélessége tekintetében általánosan elfogadott nemzetközi szabály nincsen. E sorok írásakor az évek óta húzódó izlandi–angol tőkehalháború foglalkoztatja a közvéleményt, mert a jószerint tengeri halászatból élő Izland a korábbinál többszörösére terjesztette ki parti felségvizeinek szélességét, s onnan az angol halászokat kitiltotta. Tehát ~ manapság is különböző érdekek kereszttüzében áll, s ez szó szerint is érthető, mert ~ körül dúló izlandi–angol tőkehalháborúban nemcsak diplomáciai nyilatkozatok csaptak össze, de hadihajók ágyúi is dörögtek.

Kínaiak

MAO CE-TUNG

(1893–1976)

– kommunista forradalmár, a harmincas évek közepétől a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága titkárságának tagja, 1943-tól a Központi Bizottság és KKP tényleges vezetője. Az ötvenes évek derekán tevékenységében megerősödtek a korábban is észlelhető nacionalista és szovjetellenes vonások, vezetése alatt a KKP szembefordult a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásainak határozataival.

*Mao Ce-tung*nak Kínában sokmilliószámra terjesztett és idegen nyelvekre is lefordított mondásgyűjteményéből a 6. szakasz címe rövidült világjáró szállóigévé:

Az imperializmus *és az összes reakciósok*
papírtigrisek.

A szállóigének első megfogalmazását, amelyben csak a reakciósokat nevezte papírtigriseknek, abban a beszélgetésben találjuk, amelyet *Mao Ce-tung* 1946 augusztusában folytatott Anne Louise *Strong* amerikai újságírónővel. Tíz évvel később, a Kommunista és Munkás Pártok Moszkvai Értekezletén, 1957. november 18-án tartott beszédében már elhangzik az imperializmusra való utalás, majd megismétlődik 1958. december 1-én Wucsangban, a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Irodájának ülésén, s utána még számos alkalommal.

Igen valószínű, hogy ~ szállóigében felbukkanó *papírtigris* képe kínai folklór-hagyomány, ugyanis bizonyos ünnepi alkalmak játékos díszítései között papírból készült tigrisfigurák is szerepeltek. Vitathatatlan, hogy ~ szállóigéje irreálisan alábecsüli az imperializmus tényleges erejét. Ám a kifejezés a kínai nép körében egy ártalmatlan képzethez kapcsolódott, s ez hozzájárult a *Mao*-idézet befogadásához és elfogadásához.

◁ A kis piros *Mao*-könyvecske 32. szakasza: *Kultúra és művészet* is tartalmazza *A népen belüli ellentmondások helyes megoldásáról* szóló tanulmánynak (1957. február 27) egyik nevezetes felhívást magában foglaló részletét:

Virágozzék száz virág!
Versenyezzen száz iskola!

A tézis ősi eredetű. Az időszámításunkat megelőző századokban, amikor Kínában még nem volt egységes, uralkodó jellegű filozófiai tudomány, filozófusok egész sora alakított különböző bölcseleti iskolákat. A *Mao* által meghirdetett, pontosabban: megújított elv kezdetben alighanem komolyan számolt a különböző művészeti, kulturális irányzatok kibontakoztatásával. Ám utóbb, a vezetésen belüli ellentétek kiéleződésének kapcsán, a ~ kívánalma provokációs jelleget öltött. A ~ hangoztatása alkalmas volt arra, hogy napvilágra csalogassa a *Mao* és közvetlen környezete merevségétől eltérő irányzatokat, amelyeket aztán az úgynevezett „kulturális forradalom" idején rendre megsemmisítettek. A *Mao Ce-tung* halálát követő hatalomváltás első szakaszában ismét kiadták a ~ jelszavát. Korai lenne a megállapítás, hogy ezúttal mellékcélzat nélkül és maradandóbb érvénnyel.

NÉMETEK

IV. HENRIK CSÁSZÁR

(uralk. 1056–1106)

– akit az invesztitúra-harcban *VII. Gergely* pápa kiközösített, s alattvalóit felmentette a neki tett hűbéri eskü alól, a kényszerítő körülményektől szorítva, megalázó formák között, három napig vezekelt az észak-itáliai Canossa várában a pápa előtt, amíg feloldozást nem kapott. Innen a megalázkodó bocsánatkérés szárnyasszava:

Canossát járni

vagy főnév-alakban:

Canossa-járás.

Számos köznapi és közéleti használatából említsük meg *Bismarck* hercegét: 1872 májusában a német birodalmi gyűlésen, az ún. *Kulturkampf*, a katolikus egyház ellen irányított kultúrharc során ezt kiáltotta oda a klerikális Centrumpártnak: *[nach Canossa gehen wir nicht] Canossába nem megyünk.*

III. FRIGYES CSÁSZÁR

(uralk. 1440–1493)

– *V. László* magyar király gyámja, *Mátyás* király esküdt ellensége – Philippe de *Commines* (1447–1511), francia történetíró szerint (*Mémoires*, Brüsszel, 1706.) – egy szívós és mindmáig eleven szállóigét bocsátott szárnyra. Tőle származik állítólag ez a háromféleképpen is járatos kifejezés:

előre alkudni a medve bőrére,

előre osztozni a medve bőrén,

előre inni a medve bőrére.

A szállóige forrása egy példázat, amelyet *III. Frigyes* császár *XI. Lajos* francia király követének mondott el, aki azt javasolta, hogy foglalják el és osszák el egymás között a burgundi herceg németországi, illetve franciaországi birtokait. Egy városka környékén – mesélte a császár – egy hatalmas medve pusztí-

tott, s három léhűtő busás jutalom ellenében vállalkozott rá, hogy a medvét elejti. Ám a medvebarlang közelébe érve, meglepetésszerűen elébük toppant a medve. A három fickó megijedt, az egyik visszarohant a város felé, a másik felkapaszkodott egy fára, a harmadik pedig hasra vágódott, s halottnak tettette magát. A medve megszaglászta a lélegzetét visszafojtva fekvő medvevadászt, s minthogy se nem moccant, se nem szusszant, otthagyta és visszaballagott a barlangjába. A két legény most már biztonságban érezve magát, le a fáról, fel a földről – ők is szedték a sátorfájukat, s elmenekültek a város felé. Futás közben aztán a fára menekült medvevadász megkérdezte a társától, hogy mit súgott a fülébe a medve. – Csak annyit – mondta amaz –, hogy sosem szabad ~.

Az aiszóposzi mesében gyökerező história egyébként világjáró vándoranekdota. Hadd illusztráljuk útját, elterjedését néhány kül- és belföldi példával. Thomas *Murner* (1475–1537) német szatíraköltő *[Vom grossen Lutherischen Narren] A nagy lutheri bolondról* című reformációellenes gúnyirata (1522) így variálja szállóigénket: *[da sie die Bärenhaut verkaufen / ehe sie mit Jagen darum laufen] hogy a medve bőrét eladják / mielőtt még csővégre kapják.* De piacra került a meg nem lőtt medve bőre *Oldecop* (?–1574) *Hildesheimi krónikájában*, Hans *Sachs* és *La Fontaine* írásaiban, és sok más irodalmi alkotásban, anekdotagyűjteményben is. Hazánkban legkorábban a XVI. század neves humanista írójának, *Pesti* Gábornak 1536-ban, Bécsben megjelent *Esopus fabulái* című mesegyűjteményében, *Heltai* Gáspár (1490 v. 1510–1574) *Száz fabulájában* (1566), *Andrád* Sámuel (1751–1807) *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* (Bécs, 1789–1790) címen kiadott munkájában találkozunk a *III. Frigyes* császártól eredeztetett vagy az ő szájára adott medvekaland változataival.

Rendkívüli elevenséggel építette be írásaiba-beszédeibe a szállóigét *Lenin. A zemsztvo-kampány és az „Iszkra" terve* című brosúrájában (1904 december) ezt találjuk: *A munkások látják, hogy . . . a liberális burzsoá urak, mihelyt osztozkodni kezdenek a még el sem ejtett medve bőrén, máris mosakodnak és szidalmazni kezdik a „szélsőséges pártokat" . . . (Művei,* 7. köt. *Szikra,* 1953.) Másfél évtized múlva, 1920. október 15-én a Moszkva-kormányzósági VB-elnökök konferenciáján *Lenin* a következő kontextusban fejlesztette tovább a gondolatot: *Most, amikor megkezdődött a háború, és Franciaország, Lengyelország meg Vrangel egyesült, szövetségük* [a 14 intervenciós államé] *azért bomlott fel, mert gáncsot vetnek egymásnak. Előre osztozkodnak a medve bőrén, amelyet még nem öltek meg és nem is fognak megölni. De azért a medvéért már javában folyik köztük a civakodás. (Művei,* 31. köt. *Szikra,* 1951.)

I. FERDINÁND CSÁSZÁR

(uralk. 1556–1564)

– az osztrák *Habsburg*-dinasztia megalapítója, Mohács után *Szapolyai* Jánossal szemben az osztrák párti magyar urak által megválasztott, ám csak az ország nyugati és északi részein uralkodó magyar király nem éppen testre szabott jelszava ez volt:

[Fiat iustitia, et pereat mundus]

Legyen igazság, és vesszen a világ!

A szállóigévé lett jelszót először Johannes *Manlius* jegyezte fel *[Loci communes] Közhelyek* című gyűjteményében *(Basileae,* 1563). Felmerül az a valószínű, de nem bizonyított feltevés, hogy nevezett szerző azonos azzal a Johannes *Manlius (Mannel* János) nevű vándor könyvnyomdásszal (1530–1604), aki 1575-től kezdve Laibachban (ma Ljubljana) adott ki könyveket, s miután Krajnából 1581-ben tiltott könyvek terjesztése miatt száműzték, 1582-ben Magyarországra jött, és itt húsz éven át különböző városokban, községekben működve, 29 magyar könyvet jelentetett meg. Utóbb Julius Wilhelm *Zinkgref* német költő (1591–1635) *[Deutsche Apophtegmata] Német bölcsmondások (Strassburg,* 1626) című művében szintén megemlíti *Ferdinánd* császárral kapcsolatban: *Gyakorta használta ezt a kitételt is: Az igazságnak mennie kell a maga útján, még ha a világ bele is pusztul.*

A szubjektív igazsághajhászás nem mindig helyes, nem mindig okos, nem mindig erkölcsös, hanem gyakran kártékony, veszedelmes, sőt perfid is lehet. Ilyen esetet példáz *Lenin,* amikor *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című művében (1918 október–november) rámutat: *Kautsky . . . keményen kitart „jelszava" mellett: hadd pusztuljon a forradalom, hadd győzedelmeskedjék a burzsoázia a proletariátus felett, a fő, hogy viruljon a „tiszta" demokrácia .~ ! (Művei,* 28. köt *Szikra,* 1952.)

A vészes igazságprincípiumot „fejéről talpára állította" *Hegel,* amikor a *[Philosophie des Rechts]* (1820), *Szemere* Samu (1881–) fordítása szerint : *A jogfilozófia alapvonalai* (1971) *II. Szakaszának 130.* §-ában ezt az intelmet jegyezte le: *[fiat iustitia soll nicht pereat mundus zur Folge haben] a fiat iustitia-nak ne legyen következménye a pereat mundus.* A mondatot magyarra átszövegezve: *A legyen igazságnak ne legyen a következménye, hogy vesszen el a világ.* Ebből az átértelmezésből alakult ki a szállóige humánus változata:

[Fiat iustitia ne pereat mundus]

Legyen igazság, hogy el ne vesszen a világ.

BÜTNER, WOLFGANG
(1530 körül–1596)

– népkönyvíró, *Történetek Clausról, a bolondról [Historien von Claus Narr]* (Eisleben, 1572) című gyűjteményében elmeséli *Claus* udvari bolond (meghalt 1515-ben) egyik esetét gazdájával, *János Frigyes* választófejedelemmel. A választófejedelem azon kesergett udvaroncai előtt, hogy: *ezt a napot csúnyán elvesztegettük [Den Tag haben wir übel verloren]. – Holnap serényen nekilátunk, megkeressük és meg is találjuk a napot, amit elvesztettél* – vigasztalta urát a bolond *[Morgen wollen wir alle fleissig suchen und den Tag, den du verloren hast, wohl wieder finden].*

A bolond bölcsességének elég hosszú utat kellett megtenni, amíg számos közvetítéssel kialakult és hozzánk is eljutott a szállóige:

keresi a tegnapi napot.

II. FERENC CSÁSZÁR
(uralk. 1804–1835)

– a Német-Római Birodalom utolsó, Ausztria első császára, a felvilágosodás, a francia forradalom s általában minden haladás ellensége, a magyar jakobinusok szervezkedésének vérbefojtója, a reakciós-feudális *Szent Szövetség* egyik alapítója, aki abszolutizmusát Magyarországgal szemben is kérlelhetetlenül igyekezett érvényesíteni. Mindez tárgyunk szempontjából különösen figyelemre méltó, mert jelmondatul ezt az uralkodásához éppenséggel nem illő szentenciát választotta magának:

[Justitia regnorum fundamentum]

Az igazság az országok alapja.

HAYNAU, JULIUS JAKOB
(1786–1853)

– osztrák táborszernagy neve nálunk az 1848–1849. évi forradalmat és szabadságharcot követő ellenforradalmi terror rémtetteit idézi. De még mielőtt hazánkba rendelték volna, 1849 áprilisában az olaszországi Brescia város szabadságmozgalmának kegyetlen eltiprásáért tapasztotta a közmegvetés személyéhez a szállóigévé terjedt megbélyegzést:

a bresciai hiéna.

A *Habsburg*-elnyomás ellen fejet emelő Bresciában szervezett felkelés kirobbanását *Haynau* tömeges letartóztatásokkal, sorozatos akasztásokkal, botozásokkal, nők megvesszőztetésével fojtotta el. Mikor 1849. május 21-én a magyarországi osztrák haderők főparancsnoka lett, már magával hozta ~ titulust, amelynek jogosságát a tizenhárom aradi tábornok, *Batthyány* Lajos miniszterelnök és sok más hazafi kivégeztetésével, száz meg száz szabadsághős várbörtönbe vettetésével, sok ezer honvéd kényszerbesorozásával igazolta. ~ gyalázócímet egyébként csonka anagrammának is tartják: *Haynau – hyaena.*

UNRUH, HANS VIKTOR

(1806–1886)

– a német nemzetgyűlés elnöke, amidőn az 1848. november 9–10. közötti éjjelen a berlini polgárőrség és munkásság az udvar részéről veszélyeztetett képviselőknek fegyveres védelmet ajánlott fel – a támogatást azzal utasította vissza, hogy adott esetben egyetlen lehetőség a

passzív ellenállás

[passiver Widerstand.]

A kifejezés rendkívül gyorsan terjedt. Már másnap idézi egy levelében *Bismarck* herceg, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy a ~ hovatovább a gyengeség leplévé válik. Számos adat tanúsítja, hogy *Unruh* előtt már az észak-amerikai államok függetlenségi küzdelmeiben is felmerült a *passive resistance* fogalma, a múlt század ötvenes éveitől kezdve pedig az osztrák–magyar politikai szótárba is belekerült.

Ekkor lett a *Bach-* és *Schmerling*-korszak alkotmánytipró rendelkezéseivel szemben tanúsított makacs, de tétlen ellenállás neve:

passzív rezisztencia

[passive Resistenz.]

SCHLEINITZ,
ALEXANDER GUSTAV ADOLF
(1807–1885)

– porosz miniszter bocsátotta szárnyra az 1859. évi osztrák–francia háború idején az azóta is kötetlenséget, el nem kötelezettséget jelentő, eleven diplomáciai kifejezést:

[Die Politik der freien Hand]

A szabad kéz politikája.

BISMARCK, OTTO VON, HERCEG
(1815–1898)

– számos mondását vette szájára a német közönség. Hozzánk különösen két sajtófaló kijelentése szivárgott át, ezeket is inkább ironikus kritikával emlegetjük.

1862-ben küldöttséget fogadott a keleti-tengeri Rügen szigetéről, s az ellenzéki sajtóval állandóan és hevesen hadakozó „vaskancellár" ekkor sem állotta meg, hogy oda ne döfjön publicista ellenfeleinek, mondván: *az ellenzéki sajtó jórészt olyan emberek kezében van, akik pályájukat tévesztették.*

Innen a fanyar, sokszor öngúnnyal telt szállóige:

[Der Zeitungsschreiber ist ein Mann, der seinen Beruf verfehlt hat]

Az újságíró pályatévesztett ember.

E keserű szállóigére emlékezve írta le *Juhász* Gyula a *Szakállszárító* egyik hatodfél évtizeddel későbbi jegyzetében a következő sorokat *(Délmagyarország,* 1926. augusztus 8): *Egy kezdő újságíró emlékkönyvébe: Tanulj fiú, pályatévesztett ember lesz belőled!*

◁ 1869-ben, az Urakháza ülésén *Bismarck* ugyancsak kirohant a sajtó ellen. Arról beszélt, hogy aki a régi jó időkben, 1848 előtt, vidéken a biblia és a zsoltároskönyv mellett még a hivatalos közlönyt is olvasta, az minden nyomtatott betűt igaznak tartott, s figyelembe se vette a szólást:

[er lügt wie gedruckt]

szó szerinti fordításban:

hazudik, mintha nyomtatásban lenne,

szárnyasszóvá alakítva:

hazudik, mintha könyvből olvasná.

Jellemző, hogy a magyar szállóige nem vette át *Bismarck* reakciós, antiintellektuális gondolatát– nem a nyomtatott szöveget tekinti hazugságnak, hanem a hazugot arról ismeri fel, hogy az a valótlanságot olyan folyékonyan adja elő, mintha könyvből olvasna fel valamit. S érdemes még megjegyezni, hogy a *Bismarck*-beszéd sajtóellenes csattanója, amivel fejtegetését befejezte, egyáltalán nem honosodott meg nálunk. A kancellár ugyanis továbbfejlesztette támadását, s a sajtó hitelének aláaknázására a következő „modern" szellemességet eszelte ki: *[Er lügt wie telegrafiert] Hazudik, mintha táviratozna.* .

I. FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR

(uralk. 1848–1916)

– osztrák császári trónra lépése után, 1849. február 12-én, „legfelsőbb elhatározásával" személyes jelszavává választotta a nevelője: Ritter Joseph von *Bergmann* (1796–1872) által ajánlott szólamot:

[Viribus unitis]

Egyesült erővel.

Az ~ jelige politikai értelmét megvilágítja első jelentős alkalmazása az 1849. március 4-én Olmützben kiadott manifesztum befejező részében. *Az egy és oszthatatlan ausztriai császárság számára* kiadott, a magyar alkotmányt eltörlő, Magyarország nemzeti életét megsemmisítő, az országot az osztrák császárság koronatartományává süllyesztő „alkotmány-irat" ezzel a mondattal zárul: *[Gross ist das Werk, aber gelingen wird es den vereinten Kräften]* egykorú fordításban: *Nagy munka, de sikerülend egyesült erőknek.*

A dualizmus legalizálódásával, a kiegyezés után az ~ alkotmányellenes éle eltompult, születése, származása elhomályosodott. Nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb csatahajóját keresztelték *Viribus Unitis* névre, de magyar szállóige alakjában, a közösségi indulatok, a kollektív szervezkedések

serkentésére, a köznapi életben is elterjedt. Sokféle használatára jellemző példa egy század eleji agrármozgalmi röpirat címlapja: ~ – *Egy-két szó a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségéről, Budapest, Világosság.*

GOLDBERGER, LUDWIG MAX

(1848–1913)

– századunk elejének rangos publicistája 1902-ben, az Amerikai Egyesült Államokban tett első tanulmányútja alkalmával fogalmazta meg a szárnyra kapott kifejezést:

[Das Land der unbegränzten Möglichkeiten]

A korlátlan lehetőségek országa.

A szállóigébe illő meghatározás először egy New York-i német nyelvű újság *Goldberger*rel készített interjújába foglalva látott napvilágot. Pontos fordításban hamarosan átvették az angol lapok is: *[the country of unlimited possibilities]*, majd amikor a hazatért publicista ~ német szövegével jegyzett cikksorozatot, a következő évben (1903) pedig ugyanilyen című könyvet jelentetett meg, világszerte gyorsan elterjedt.

◁ Nehéz volna személyhez kötni a szállóige korszerű változatát, amely, az USA területén elharapózott politikai és gazdasági gengszterizmus, emberrablás, politikai gyilkosság, óriási méretű megvesztegetési és „lehallgatási" botránysorozat hatására így toldotta meg az előző formulát:

A korlátlan lehetetlenségek országa.

II. VILMOS CSÁSZÁR

(uralk. 1888–1918)

– 1890 márciusában, *Bismarck* kancellár elbocsáttatása alkalmából az egyik weimari újságban távirati nyilatkozatot adatott közre, amelynek utolsó mondata az államvezetésben beálló változást így kommentálta:

[Der Kurs bleibt der alte
und nun voll Dampf voraus!]

Az irány marad a régi,
s most **teljes gőzzel előre!**

A *II. Vilmos* császár által utóbb többször használt kifejezés: ~ – nálunk az *előre* szócska nélkül is meghonosodott. Nagy erőfeszítés, végső erőbedobás érzékeltetésére gyakran használjuk ezt az eredetileg a gőzhajózásból kölcsönzött képet:

Teljes gőzzel!

A császári deklaráció első részében szereplő *Kurs* szó egyként jelent árfolyamot és irányt, a hajózásban az útirány, a menetirány szakkifejezése. Könnyen lehetséges, hogy a német politikai zsargonban irány, irányzat értelemmel elterjedt *Kurs* szócska is stimulálta az 1919-es magyar ellenforradalmi reakció politikusait, hogy germanizáló irányzatukat *keresztény kurzus*nak nevezzék (lásd 353. old.).

VOIGT, AUGUST
(XIX–XX. sz.)

– cipészmester, notórius szélhámos teremtette meg az álöltözetű, hamis nevű svihákok, a cégéres szédelgők általánosító elnevezését:

[Der Hauptmann von Köpenick]

A köpenicki kapitány.

A tüzérkapitányi egyenruhába öltözött *Voigt* 1906-ban feltartóztatott az akkor még önálló (utóbb Berlinbe bekebelezett) *Köpenick* városka utcáján egy katonai járőrt, élükre állott, behatolt velük a köpenicki városházára, hamis paranccsal lefogatta a polgármestert – „átvette a hatalmat", elkobozta és kifosztotta a pénztárt, s mire leleplezték – eltűnt. August *Voigt* később hurokra került, de históriája közben végigviharzott a világsajtón, egész Európa kacagott a keménygalléros bürokratákon, akik megszeppentek a „snájdig porosz tisztet" alakító susztertól. A nagyzoló, magukat valóságos foglalkozásuknál, posztjuknál, rangjuknál, jelentőségüknél csalárdul többnek játszó kóklereket ~ mintájára *köpenicki orvosoknak, ügyvédeknek, mágnásoknak, köpenicki bankároknak, igazgatóknak* nevezték, sőt *Voigt* suszter még irodalmi-művészeti „babérokra" is szert tett. A prágai Gustav *Meyrink* (1868–1932), hátborzongató, fantasztikus novellák divatos szerzője *[Das verdunstete Gehirn] Az elpárolgott agyvelő* címen, ~ figurájának felhasználásával gyilkos szatírát írt a porosz militarizmus agyvelőt emésztő ostobaságáról *([Des deutschen Spiesses Wunderhorn] A német nyárs-*

polgár csodakürtje, Albert *Langen*, München, 1913). Carl *Zuckmayer* jeles antifasiszta író (1896–1977) ~ című színdarabja (1931) pedig éles társadalomkritikába ágyazta August *Voigt* hírhedett esetét. *Zuckmayer* komédiájának leleplező jelképpé telített „hőse": ~ a színpadi előadásokon kívül két filmfeldolgozásban is megjelent (1941 és 1956).

OLASZOK

TRIVULZIO, GIAN GIACOMO

(kb. 1448–1518)

– marsall – Lodovico *Guicciardini* (1523–1598): *[L'hore di ricreazione] Az üdülés órái* című, Veneziában 1565-ben megjelent anekdotagyűjteménye szerint – *XII. Lajos* királynak arra a kérdésére, hogy a milánói hercegség meghódításához milyen felszerelések s milyen készletek volnának szükségesek, ezt felelte:

[Tre cose, Sire ci bisognano preparare:
danari, danari, e poi danari!]

Felség, három dolog szükséges:
pénz, pénz, s megintcsak pénz!

Szárnyasszóvá egybefoglalva:

A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz.

Nálunk e szállóigét korábban Raimondo *Montecuccoli* grófnak (1609–1680), a költő-hadvezér *Zrínyi* Miklós ellenfelének tulajdonították, aki ezt *Trivulzio* nevének említése nélkül idézi emlékirataiban. *Zrínyi Az török áfium ellen való orvosság*ban – *Montecuccoli* véleményével ellentétben – azt hirdeti, hogy a hadviseléshez *fegyver, fegyver, fegyver kévántatik és vitézi resolutio* . . . Egyébként az olasz marsall csattanós válaszának lényegét *Philippica*inak egyikében (V. 2. 5.) már *Cicero* is megfogalmazta: *[Nervus belli pecunia infinita] A háború mozgatója a végtelen sok pénz.*

CESARE BORGIA

(kb. 1476–1507)

– *VI. Sándor* pápa természetes fia, előbb egyházi, majd világi fejedelem, Romagna hercege, a gátlás nélküli erőszak reneszánsz megtestesítője. Korlátlan hatalmi törekvéseire mutató jelszava ez volt:

[Aut Caesar, aut nihil]

Vagy Caesar, vagy semmi.

A *Julius Caesar*ra utaló mondás feltételezhetőleg a kegyetlen és pazarló *Caligula* római császár (uralk. 37–41) kijelentéséből eredeztethető, akinek *Suetonius* – császártörténetei (lásd 222–223. old.) róla szóló részében *(Caligula,* 37.) – ezt az „önigazolást" adja a szájába: *[Aut frugi hominem esse oportere, aut Caesarem] Vagy takarékosnak kell lenni, vagy Caesarnak.* A feltartóztathatatlan törtetőkre jellemző ~ visszhangja *Cesare Borgia* korában sem volt ellenérzésektől mentes. *Borgia* herceg halála után Fausto *Maddalena* ezzel a latin epigrammával tette csúffá a nagyurat és mondását: *[Borgia Caesar erat, factis et nomine Caesar, / Aut nihil, aut Caesar, dixit: utrumque fuit.]* Nyersfordításban: *Borgia Caesar tetteivel és nevével Caesar vala, / Vagy semmi, vagy Caesar mondta: mind a kettő volt.* – A cézári allűrökkel hivalkodókat mifelénk egy szerkezetében és mondandójában hasonló, eufemizáltan népies kifejezéssel illetik: *Vagy cár, vagy kalaposinas.*

III. GYULA

(uralk. 1550–1555)

– egy XVIII. századbeli portugál bölcsmondás- és anekdotagyűjtemény szerint egy portugál szerzetesnek, aki sajnálkozott, hogy milyen súlyos terhet jelenthetnek őszentségének az egész világ gondjai, ezt a választ adta:

Bizony, bizony csodálkoznál, ha tudnád –
milyen **kevés bölcsességgel kormányozzák a világot!**

[. . . . quantilla prudentia regatur orbis!]

Axel *Oxenstierna* svéd államférfi (1583–1654) a pápa önkritikus és szkeptikus szárnyasszavát rövid idő múlva már világi tájak felé továbbította. Midőn fia magát felkészületlennek érezve, vonakodott egy svéd nagykövetei állás betöltésétől, a kancellár-apa így biztatta: *Hát nem tudod, fiam, milyen ...*

Az *Oxenstierna* szájába adott szállóigét a konkrét társadalmi-politikai helyzetből fakadó, személyes keserűséggel így „bővítette" *Juhász* Gyula *(Szakállszárító,* 1925): *Kevés bölcsességgel és sok gazsággal kormányozzák a világot.*

BENZONI, GEROLAMO

(1519–1572 után)

– merész világkalandozó, aki tizennégy esztendeig élt és hajózgatott Közép- és Dél-Amerika országaiban, s onnan 1556-ban tért vissza Európába. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1565-ben kiadta Veneziában *[La Historia del Nuovo Mondo in tre libri] Az Új Világ története három könyvben* című útiemlékezését, és 1572-ben, ugyancsak a lagúnavárosban, ennek második kiadását is sajtó alá rendezte. Mindez azért feljegyzésreméltó számunkra, mert művében (I. 5.) *Benzoni* elmeséli, hogy hallomása szerint egy *Mendoza* bíborosnál adott vacsorán, 1493-ban, első felfedező útjáról hazatérve, a nehézségei leküzdését fitymáló vendégek megleckéztetésére, *Christofano Colombo úr élcelődve az asztalra állított egy tojást, úgy, hogy a hegyét kicsit odapöccintette [Signor Christofano Colombo dando una battuta su la tavola fermò l'uovo, strisciando così un poco della punta].* Ezzel a *Kolumbusz* személyére átvitt tojásmutatvánnyal született meg a magától értetődő, egyszerű, csak éppen ki nem talált megoldások szállóigéje:

Kolumbusz tojása.

Csakhogy ez a tojás eredetileg nem Kolumbuszé volt. *Benzoni Históriá*jának kinyomtatása előtt másfél évtizeddel került ki a sajtó alól Giorgio *Vasari* (1511–1574) festő, építész, művészeti író, nagyhírű életrajzgyűjteménye: *[Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architetti] Legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* (Firenze, 1550.), amelyben a tojáslegendát a kiváló olasz építésszel, Filippo *Brunelleschi*vel (1377–1446) kapcsolatban mondja el. A keret itt az 1421 előtt Firenzébe sereglett építészek gyülekezete, ahol a Santa Maria del Fiore befejezetlen dómjának kupolamegoldásáról tanácskoztak. *Brunelleschi* merész kupolatervét a jelenlevők gúnyosan elutasították, és a sértődött mester csak külön ünnepélyes meghívásra vett részt a további megbeszéléseken. – *A többi építőmester* – írja az élvezettel anekdotázó *Vasari* – *szívesen vette volna, ha Brunelleschi véleményét részletesen kifejti és megmutatja vázlatait, ahogy ők is kiteregették a magukét. De Brunelleschi erre nem volt hajlandó; azonban azzal a javaslattal fordult a bel- és külföldi mesterekhez, hogy az építse a kupolát, aki képességei bizonyítására egy tojást fel tud állítani egy márványlapon; ez viszont senkinek nem sikerült. Mikor aztán felszólították Filippót, hogy ő maga mutassa meg, miként lehet ezt végbevinni, Brunelleschi finoman megfogta a tojást, hegyét könnyen a márványlaphoz koccintotta,*

s ily módon sikerült is felállítania. Minekutána pedig a művészek azt kiáltották, hogy ezt ők is meg tudták volna csinálni, Filippo nevetve felelte, hogy nyilván a kupola boltozását is meg tudták volna oldani, ha terveit és vázlatait előzőleg látták volna. Igy aztán egyhangúlag úgy döntöttek, hogy a kupola építésének vezetése Brunelleschire bizassék. Vasari tojás-példázata azért is vág kitűnően az adott esetre, mert a Santa Maria del Fiore *Brunelleschi* és Lorenzo *Ghiberti* (1378–1455) által alkotott kupolája valóban egy hegyén horpadt tojásra emlékeztet.

Ez a parabola azonban még mindig nem az alap-tojás. Ugyanis Pedro *Calderón de la Barca* spanyol színműíró *[La dama duende] Az ördöngös hölgy* (1629), nálunk *Berczeli* A. Károly tolmácsolásával a *Katona József Színházban Huncut kísértet* címen, 1969-ben bemutatott vígjátékának II. felvonásában néhány versor *Jancsi tojásáról [el huevo de Juanelo]* szól. *Calderón* furfangos *Juanelója* tudott bizonyos bűvös titkot, amit híres okosok sem tudtak, éspedig, hogy miképpen lehet egy tojást egy jáspisasztalon talpra állítani. Jancsi csak pöccintett egyet a tojás hegyén, s az máris mozdulatlanul állott. S hogy a végén csattanjon az ostor: a hispániai *Jancsi-tojás* ősi spanyol szólásmód. Vagyis szállóigénkre vonatkoztatva is felmerül a kérdés: mi volt előbb, a tojás vagy a tyúk? Pontosabban: kikelhetett-e a XVII. századi komédiában említett *Jancsi-tojás*ból az a tyúk, amely a XVI. századbeli források nyomán a XV. században már asztalon álló *Brunelleschi* tojása és ~ őskotlósa volt?

GALILEI, GALILEO

(1564–1642)

– kiváló csillagász, fizikus, matematikus legismertebb, legnépszerűbb cselekedete és kijelentése sosem történt meg. A legendák körébe tartozik, hogy mikor a „szent inkvizíció" kínzásokkal fenyegetve 1633-ban arra kényszerítette, hogy a föld nap körüli forgását hirdető tanítását visszavonja – *Galilei* dobbantott a lábával, s felkiáltott:

[Eppur si muove!]

És mégis mozog (a föld)!

A kényszerrel, erőszakkal, szorongatással szemben makacsul, merészen kiálló igazság szállóigéjéről az állítólagos esemény után közel másfél századig szó sem esett. Londonban 1775-ben bukkan fel a legenda: *Baretti: [Italian Library] Olasz olvasótár*ában; Párizsban, 1761-ben: Abbé *Trailh: [Querelles littéraires] Irodalmi perlekedések* című művében. Mindkét esetben forrásmegjelölés nélkül, de a francia műben már az esemény részletes leírásával fordul elő. Hazánkban 1871

körül teljes virágzásában találkozunk a szállóigével. Ebben az évben jelenteti meg *Jókai* Mór a bénult hazai földet megmozgató reformnemzedék regényét, amelynek címe: ~

ISMERETLEN VELENCEI RAB

(XVI–XVII. század)

– karcolta fel a velencei Doge-palota egyik hírhedett kúttömlöcének falára a következő versezetet:

[Di chi mi fido, guardami Iddio,
Di chi non mi fido, mi guardaro io.]

Akikben bízom, azoktól védj meg, ó, Uram,
Akikben nem bízom, azoktól megvédem magam.

Szállóigébe tömörítve:

Barátaimtól védj meg, istenem,
Ellenségeimtől majd megvédem magam.

Lehet, sőt valószínű, hogy a föld alatti tömlöc lakójának kétsorosa csupán citátum, mert Giovanni *Florio* Londonban, 1591-ben megjelent *[Giardino di Ricreazione] Az üdülés kertje* című bölcsmondás-gyűjteményében a rigmus már szóról szóra olvasható, sőt még régebbre visszatekintve, a XIII. századbeli spanyol-zsidó *Alharizi*től, végső soron pedig a *Talmud*ból származik. Hazánkba a börtönfal emléksorai már négy évtizeddel *Tóth* Béla *Szájrul szájra* és *Mendemondák* című szállóige-, illetve kuriózum-köteteinek, s két évtizeddel *Dvorzsák* János (1850–1918/27 közt) *Idézetek Tárá*nak megjelenése előtt eljutottak – egy magyar külföldjáró közvetlen híradásában. A *Pesti Hírnök* hasábjain ugyanis 1862. április 25-én *Egy tourista* megjelölésű névtelen szerző beszámol a *Doge-palota papok börtönének [pozzo dei preti]* nevezett föld alatti üregében falra vésett és személyesen látott feliratról. A hajdani turista az 1614-es évszámot figyelte meg a versszöveg után, míg *Tóth* Béla úgy meséli, hogy a szöveget *XVI. századbeli írással* karcolták a kútbörtön, a *pozzo* kövébe. Kőfalba vésett írásból szemre nehezen állapítható meg, hogy a XVI. vagy a XVII. században készült-e, s így ebből nem tudjuk eldönteni, hogy az *Ismeretlen velencei rab* mikor szenvedett a Doge-palota tömlöcében. De emlékjelének karakterét illetően – minthogy a ~ formulája újabb adataink szerint feltétlenül ismert forrásból fakadt – csak megerősíthetjük *Tóth* Béla véleményét, és a kiábrándult-bátor mondást mi is a szállóigék körébe utaljuk. (Lásd még 580. old.)

– önmagának önkényesen adományozott nemesi előnevével – *[Chevalier de Seingalt] Seingalt lovagja* – szintén emlékeztet bennünket a Palazzo Ducale börtöneire.

Innen indult világcsavargó útjára *Casanova*, de nem az alagsori *pozzi*kból, a kútbörtönökből, hanem az ólomtetők alatt lapuló *piombi* elnevezésű tömlöckamrákból. A velencei származású kalandort a *Signoria* botrányos szoknyapecérkedése és kártyacsatái miatt az ólomkamrákba záratta. A hírhedt *piombi*kból történt szökése volt az első nagy kaland, amelynek kétes rangú, de kétségtelen hatású varázsát köszönhette.

Gátlástalan, mindig eredményes és főleg igen nagyszámú szívtiprásainak valóságos sorozata, s e férfiúi diadalmenetnek emlékirataiban tarkán, érzékcsiklandóan kiteregetett krónikája nyomán vált a

Casanova

név az ellenállhatatlan szoknyavadász, a szerelme tárgyát sűrűn váltogató, diadalmas hím szállóige-fogalmává, s lett a spanyol eredetű *Don Juan* olaszból sarjadt szinonimája.

◁ Hányatott élete utolsó másfél évtizedét a csehországi Dux kastélyában töltötte, mint a *Waldstein* grófok könyvtárosa. Itt készült 1791-től haláláig a „nagy mű": *[Mémoires] Emlékiratok*, amely izgalmas szeretkezések szűnni nem akaró leírása mellett *Casanová*nak és korának jellemző adaléka. Magyar nyelven „pajzán" töredékek már 1874-ben megjelentek *Casanova szerelmi kalandjai* cím alatt, de korrajzi szempontból később is csak egyetlen mű foglalkozott az *Emlékirato*kkal, *Fenyő* Miksa (1877–1972) 1912-ben kiadott *Casanova*-esszéje. Így feltehetőleg a francia nyelvű eredetiből szivároghatott át, felkutathatatlan közvetítőcsatornákon, az a szállóige, amely pontosan az ellenkezőjét állítja annak, amit a mindent felében-harmadában tudó sarlatán élete tanúsít:

[Savoir mal est pire, qu'ignorer]

Valamit rosszul tudni rosszabb, mint nem tudni.

Oroszok

II. KATALIN CÁRNŐ

(uralk. 1762–1796)

– maximáinak gyűjteménye első személyes formában őrzi egyik felszólító-módban használatos bölcsmondásunkat:

Hangosan dicsérek – halkan dorgálok.

Hangosan dicsérj – halkan dorgálj!

I. MIKLÓS CÁR

(uralk. 1825–1855)

– egyik beszédében, amelyet a *Punch* című angol lap 1853. március 10-én közölt, a következő emlékezetes mondat foglaltatik:

[Russia has two generals in whom she can confide:
Generals Janvier and Février.]

Oroszországnak két tábornoka van, akikben megbízhat: Január és Február tábornok.

Az oroszországi kemény telekre, s az orosz földre betörő ellenséggel szemben a hóhoz, hideghez, fagyhoz alkalmazott haditaktikára célzó cári kifejezés egyfelől *Napóleon* seregeinek pusztulására utal, másfelől elődje, őse a második világháborúban elterjedt kifejezésnek, a területrabló fasiszta csapatok egyik rémének: *Tél tábornok*nak.

RADECKIJ, FJODOR FJODOROVICS

(1820–1890)

– generális volt a parancsnoka azoknak a cári seregeknek, amelyek 1877 őszén-telén, négy hónapon át óriási emberáldozattal védelmezték a Balkán-hegységen átvezető Sipka-szorost a túlerővel támadó török csapatok ellen. A súlyos veszteségeket – szokás szerint – enyhítő jelentések, amelyeket

Radeckij a cári fővezérhez intézett, ezzel a szokványossá lett mondattal zárultak:

A Sipka-szorosban minden csendes.

[На Шипке все спокойно]

1880-ban állították ki Budapesten Vaszilij *Verescsagin* (1842–1904) orosz művész festményeit, köztük egy hármasképet, amely az 1877–1878-as Balkánháborúból vette tárgyát. Az első képen orosz őrszem áll, a következőn a hulló hó egyre jobban belepi, az utolsón már csak szuronya hegye látszik ki a hólepel alól. A triptichon címe ez volt: ~

A hármaskép mását a *Vasárnapi Újság* még a budapesti kiállítás előtt, 1879-ben közölte, és a címéből nyomban szállóige kerekedett. Ha heves összecsapások elfojtása után kényszerű némaság áll be, ha hangos lázongásra gyászos csend következik, akkor szoktuk mondani: ~.

A szállóige érdekessége: nem sikerült nyomát találnunk annak, hogy ~ a magyaron kívül más nyelven meghonosodott volna.

Európa

Európai biztonsági és *együttműködési értekezlet*

(Helsinki, 1973. július 3–1975. augusztus 1)

A 33 európai és 2 észak-amerikai állam részvételével több mint két éven át tartó tárgyalássorozat a történelmi fejlődés olyan szakaszát jelzi, amelyben a história ésszerű irányítása már nem csupán egy-egy ország, hanem egy földrész, sőt ezen túlmenően az egész emberlakta föld sorsát határozhatja meg.

Az *Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet* megbeszéléseinek, záróokmányának lényegét államférfiak, politikai kommentátorok, újságcikkek, telekommunikációs eszközök ebben a szerteszárnyalt kifejezésben foglalták össze:

Helsinki szelleme.

A ~ fogalma nagy általánosságban a kialakult világhelyzet józan tudomásul vételét jelenti, a különböző társadalmi rendszerű államok *békés egymás mellett élésére* (lásd 385. old.) való törekvést, valamint azt a törhetetlen szándékot, hogy az enyhülés folyamatát elmélyítsék, visszafordíthatatlanná tegyék és a politikai enyhülést összekapcsolják a katonai enyhüléssel.

A HONI HISTÓRIÁBÓL

Fejezetünk határjelét az első világháborút megelőző évek mezsgyéjén tűztük le. Azokat a szállóigéket, amelyek ezen időponton túl terjedtek el, más összefüggések kapcsán, más csoportosításokba *(A szocializmus szárnyasszavai, Két világháború – és közte . . .)* soroltuk be. Ezért is tűnik viszonylag szűkösnek a hazai história szállóige-állománya.

De nemcsak ezért.

A hazai közélet, tudomány és irodalom sok évszázados deákosságából természetszerűen többnyire latin nyelvű szállóigék támadtak. Századunk elejéig a deák szállóigék annyira elburjánzottak, hogy szinte eltakarták a magyar nyelvűeket. Mikor a magyar szó- és írásbeliség uralomra jutásával a latin citátumok szinte nyelvi vákuumba zárultak, létüket még sokáig biztosította a beidegződés, a divat, a latinos iskolájú értelmiségi rétegek nyelvszokása. Ifjúkoromban a diákgyerekek versengtek egymással, hogy ki tud, ki vág ki, ki használ beszéd közben több jelesmondást deákul. A latin szállóigék idézgetését a tanulóifjúságnál az iskolai előmenetel, a felnőttek körében a műveltség mércéjének tekintették, holott már gyakran, különösen az utóbbi esetben, felületi kulturális máz volt csupán.

A hazai história latin nyelvű szárnyasszavai az utolsó fél-, még inkább negyedszázadban úgyszólván teljesen elsorvadtak. E fejezetből sem kizárólag a gyűjtés elvi szempontja: a magyarnyelvűség rekeszti ki maradványaikat, inkább az, hogy túlnyomó többségükben korszerűtlenné, érdektelenné váltak. Hol és mikor hallottuk utoljára a *Mátyás* királynak tulajdonított, magyar nyelven soha gyökeret nem vert, szójátékos szentenciát: *Árva fuisti, Petre, Árva eris, et in Árva morieris?*, vagy a külföldi szállóigetárakban is latinul szereplő és hajdan *Werbőczi Tripartitum*ából származtatott *Misera plebs contribuens*-kifejezést? Kit noszogatnak manapság azzal, hogy *ad ugrandum!?* és ki erősítgeti ellenállását ezzel a régen annyit emlegetett érvvel: *Ugocsa non coronat!?* Nem kell sajnálnunk a históriánk szállóigéiből ki-

hullott latin idézeteket; a társadalmi és történelmi fejlődés koptatta ki őket a mai emberek nyelvkincséből, a társadalom és a történelem menete szüntette meg vagy csökkentette azokat a viszonylatokat, amelyekben elevenen visszhangozhatnának.

A változások viharai sodorták el azokat a századfordulói szállóigegyűjteményekben még hangsúlyosan jelentkező, s főleg német nyelvű fordulatokat, kifejezéseket is, amelyek *Habsburg*-kapcsolataink, főleg a kiegyezést követő dualista politika argó-nyelvéhez tartoztak. Rég elévült a többnyire *Pálóczi Horváth* Ádám szájába adott gunyoros: *nix dájcs;* az idő megfakította *Windischgrätz* dölyfös szavát: *unbedingte Unterwerfung!* És a rossz házasságra is csak a függetlenségi és negyvennyolcas párt frazeológiájában jártas személy csattanthatná rá szellemes szállóigeként, hogy *átkos közösügy.*

A válogatásnál figyelemmel és gondos mérlegeléssel igyekeztünk eljárni, s külön rámutatunk, hogy a szárnyasszavakat e fejezetben nem mindig a címszó, hanem a szóban forgó események sorrendjében találja meg az olvasó. Ha ennek ellenére e szakaszban bárki hiányt észlelne, kérjük, nézzen utána a hiányolt szállóigének a tárgy- és névmutatóban, mert lehet, hogy amit itt keres, azt az irodalmunk szárnyasszavait tartalmazó fejezetek egyikében fogja megtalálni.

ANONYMUS, BÉLA KIRÁLY JEGYZŐJE

(XII–XIII. sz. fordulóján)

– *[Gesta Hungarorum] A magyarok tettei* című, teljes szövegében ránk maradt latin nyelvű krónikájának két textusa tartalmazza azokat az elemeket, amelyekből a nagy mulatság – nagy mulatás tréfás jellemzésére alkalmazott legősibb eredetű hazai szállóigénk kialakult. A szállóige heves ricsajok, nagy ivászatok, ünnepségek, trakták érzékeltetésére felemás latin-magyar, újabban pedig tiszta magyar formában is járatos:

magnum áldomást,

vagy egyszerűen:

nagy áldomást csapni.

Anonymus könyvének XVI. fejezetében leírja, hogy eleink Tarcal megszállásakor *[more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt] Szabó* Károly (1824–1890) fordításában : *pogány szokás szerént egy kövér lovat leölvén, nagy áldomást tőnek.* A XXII. fejezetben a meszesi kapu építésekor örömükben *[more paganismo fecerunt aldumas] pogány szokás szerint áldumást tőnek.* Ebből is

kitűnik, hogy a régi magyaroknál az *aldamas, aldumas* – mai ejtéssel: *áldomás* pogány istentisztelettel járó ünnepélyes áldozatot jelentett. *Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára* (Pest, 1862–1874) nyomán: az 1450 táján készült *Bécsi Kódex*ben *(miként ezer kövér bárányokban, ugyan legyen ma te személyed előtt mű áldomásunk)*, az 1466-ban másolt *Müncheni Kódex*ben *(irgalmasságot akarok és nem áldomást)* a kifejezés tovább is még sokáig *áldozat, áldozás* értelemben használatos, majd az *áldás* szinonimájává alakul: *Az Istennek áldomása leszen mirajtunk (Házasok éneke)*. Később kontraktus-kötés vagy jól végzett munka után rendezett lakoma, ezen tartott pohárköszöntő: *aratóünnepen adott áldomás, áldomást inni a jelen- és távollevőkért.* Évszázados módosulások eredményeként a mai világias és hejehujás beszédfordulat: ~ – a kultikus elemektől teljesen függetlenedett.

BÉCSI KÉPES KRÓNIKA

(XIV. sz. második fele)

– *Kálti Márk* krónikája írja le először annak a magyar kalandozó csapatnak a történetét, amely *Taksony* fejedelem idejében nyugati zsákmányszerző útjáról visszatérve, a Rajnán innen, Eisenach mellett, 955-ben a szász fejedelem kezébe esett. A fejedelem hét magyaron kívül valamennyi harcost leölette, s a hét életbenhagyottat megcsonkított füllel engedte haza. A hét fületlen menekültet, aki inkább a gyalázatot, mint a halált választotta, idehaza szégyen és megvetés várta. Ingatlan és ingó jószágaiktól, minden tulajdonuktól megfosztva, családjuktól elválasztva, kolduskénti tengették nyomorult életüket.

A *Krónika* latin szövegének többszöri átírása, elírása, értelmezése, magyarázása nyomán a XIX. században általánosult a hét hajdani csonkakoldus irodalmi és köznyelvi elnevezése:

gyászmagyarok

vagy

gyászvitézek.

Mindkét kifejezés gyorsan szárnyra kapott. Szervilis politikusokra, hajbókoló *Habsburg*-lakájokra sütötték rá a század első évtizedeiben a megbecstelenítő jelzőt; később átörökölték az ellenforradalmi banditák, a német nácizmus kiszolgálói, a nyilas brigantik, az országvesztők. A *gyászvitézek* szárnyasszó még két más, egymással szögesen ellentétes vonatkozásban is előfordul. ~-nek nevezik a temetkezési vállalatok díszbe öltöztetett gyászhuszárait, de *Lehár* Ferenc: *A víg*

özvegy című operettjének (lásd 945. old.) egyik slágere a nyámnyila férfit csúfolja ezzel a névvel:

Bamba, bamba ~,
A leányra rá sem néz . . .

KÖNYVES KÁLMÁN KIRÁLY

(uralk. 1095–1116)

– nevéhez fűződik a köztudatban a boszorkányüldözések eltiltása, illetve az a sokszor – és szabadon – idézett törvényszöveg, mely szerint:

A boszorkányokról, minthogy nincsenek, szó se essék!

A *Corpus Juris* latin szövegét ugyancsak szabadon idézve:

[De strigis, que non sunt, nulla questio fiat]

Csakhogy a latin *striga* szó, amely a *[Decretum Colomanni Regis ab Albrico compilatum] Kálmán királynak Albricus által összegyűjtött törvényei* című törvénykönyvben foglaltatik, nem jelent boszorkányt. A középkori latin nyelvben a boszorkány-fogalomnak más kifejezés felel meg, s ezekre a *maleficus*nak, *maleficá*nak nevezett rontó boszorkányokra *Könyves Kálmán* királyunk törvényei ugyanazokat a szörnyű büntetéseket szabják ki, mint mindenütt másutt az európai középkorban. A *striga* nehezen tisztázható lényege: magát bűvölettel fenevaddá változtató, vagy enyhébb formában: éjszakánként lidérccé változó, az alvókat fojtogató, kínzó gonosz személy – ezeknek az egyház által is babonának tartott rémeknek hatósági üldözését tiltja a szóban forgó törvényhely: *[De strigis vero, que non sunt, ne sulla questio fiat] A lidércek ellen pediglen, mivelhogy nincsenek, semminemű vizsgálat ne legyen.* Ugyanis a *questio* szó a régi latin jogi nyelvben: kereset, vizsgálat, nyomozás, sőt esetenként – kínvallatás értelemben használatos.

Bár a tények megfosztanak bennünket attól az illúziótól, hogy *Kálmán* király a boszorkányhit teljes megtagadásával évszázadokkal megelőzte korát, hihetetlen feltevések, gyanúsítások, vádak ellenében sűrűn érvelünk a lényegében mégis az ő törvényéből sarjadt szállóigével: ~.

II. ENDRE KIRÁLY

(uralk. 1205–1235)

– uralkodásának idejéből származtatják a hírhedett kígyónyelvű mondást, amelynek értelmét a különböző helyekre tűzött írásjelek kétféleképpen változtatják meg.

A kétértelmű feleletet a *Bánk bán* összeesküvéséről szóló hagyomány szerint *János* esztergomi érsek adta 1213-ban a békételeneknek, akik *Gertrudis* királyné meggyilkolása előtt tanácsért fordultak hozzá. A história egy távoli, de egykorú személy: a franciaországi Trois-Fontaines-ben élő *Albericus* ciszterci szerzetes 1241-ig terjedő krónikájában maradt fenn, annyi tehát bizvást elképzelhető, hogy *Albericus* valóban hallott-hallhatott egyet-mást a magyar királyné halálának körülményeiről, a „merániak" ellen kitört nagyúri zendülés pletykáiból, de az sem lehetetlen, hogy mellékesen egy annak idején már szájról szájra járó vándoranekdotát is illesztett *János* érsek szájára. Szállóigénk magváról például W. Francis H. *King [Classical and Foreign Quotations] Klasszikus és külföldi idézetek* című gyűjteményében (*Frederick Ungar Publishing Co.* New York, 1958.) azt a felvilágosítást kapjuk, hogy a régi egyházi konventikulumok vitáinak gyakori csattanója volt, mégpedig ebben a formában: *[Si omnes consentiant ego non dissentio] ha valamennyien egyetértenek, én nem, ellenkezem*, illetve: *ha valamennyien egyetértenek, én nem ellenkezem.*

A középkorban gyakori kétértelmű szójátékok mintájára *Albericus* páter a következő szöveget tulajdonítja a mindenféle felelősség alól kibújni akaró *János* érseknek:

[Reginam interficere (occidere) nolite timere bonum est et si omnes consenserint (consentiunt) ego solus non contradico.]

Kétféle központozással kétféle értelem alakul ki:

A királynét meggyilkolni nem szabad; félnetek jó lesz; ha mind beleegyeznek, én magam nem; ellenzem.

A királynét meggyilkolni nem szabad félnetek; jó lesz, ha mind beleegyeznek; én magam nem ellenzem.

SZIRMAY ANTAL
(1747–1812)

– *[Hungaria in parabolis] Magyarország tanulságos történetekben* (Buda, 1804) című anekdotagyűjteményében elmeséli, hogy *II. Endre* király 1217. évi keresztes hadjárata idején, amikor a had elért a dalmáciai Spalato városába, egy *Makó* nevű keresztes vitéz alaposan a pohár fenekére nézett, s boldog mámorában azt képzelte, hogy már Jeruzsálembe érkezett. *Szirmay* anekdotájának csattanóját:

Messze van, mint Makó Jeruzsálemtől

– a valóságos és virtuális távolságokat jelző szárnyasszóként használjuk.

A *Szirmay*-féle történet szállóige-fordulatát korábban is használták: *Geleji Katona* István (1589–1649) református püspök *Öreg graduál* című énekgyűjteményének (1636) ajánló levelében ezt olvashatjuk: *A pápista szerzetesek annyira estek . . . mint Makó Jeruzsálemtől.* De már jóval előbb, *Baranyai Decsi Czimor* János XVI. századi humanista *[Adagiorum Greco–Latino–Ungaricorum Chiliades quinque] Ötezer görög–latin–magyar példabeszéd* (Bártfa, 1598) című munkájában is szerepel a *Szirmay*-anekdota summázata. *Tóth* Béla a *Szájrul szájra* szállóigénkre utaló részében előadja, hogy egyes informátorai szerint a mondásbeli *Makó* nem személyre, hanem a városra vonatkozik. Az általános közhiedelem szerint a *II. Endre* korában keletkezett kifejezésnek ez a változata onnan ered, hogy a keresztes hadat gyűjtő királynak a makóiak azt felelték: *nem megyünk, mert Makó igen messze van Jeruzsálemtől. Tóth* Béla azonban már csak azért is lehetetlennek tartja, hogy a szólás a városra vonatkozhassék, mert a XIII. században Makó neve még Felvelnök volt. Egy-két emberöltővel *Tóth* Béla munkája után e nyomós érv ellenére is szállóigénkhez általában nem a keresztes vitéz, hanem a hagymájáról híres város fogalma társul. Nemrégiben (1967 elején) egy újsághír e makói termék világkarrierjéről számolt be: külkereskedelmünk egy nagyobb tétel makói hagymát szállított Dél-Amerikába, ami pedig a lap megjegyzése szerint: *messzebb van, mint Makó Jeruzsálemtől.*

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ
(?–1387)

– *I. Lajos* magyar király özvegyének szájába adják egyesek a rímelő kétsorost:

Vágd, fiam, vágd Forgács,
Tied leszen Gimes és Gács.

Az özvegy királyné állítólag ezzel biztatta volna 1386-ban hívét, *Forgách* Balázst, *Kis Károly* király meggyilkolására. Mások úgy tartják, hogy *I. Lajos* leánya, *Mária* királynő (uralk. 1382–1387) buzdította domínium-ígéretekkel *Kis Károly* felkoncolására az ellenkirályt valóban le is mészárló *Forgách*ot. Királygyilkosságra uszító fejedelemnők a valóságban nem beszélnek versben, de azoknak, akik elleneseiket elteszik láb alól, gyakorta szoktak birtokokat ígérni és adományozni. Így hát a ballada-sorpár történelmi tényt tükröz, ha a belőle kiszakadt szállóige ebből már nem is tud és nem is jelez semmit.

A véres fogantatású rigmus első fele eleven szárnyasszó maradt. Csakhogy manapság nem öldöklésre, gyilkolásra biztatunk vele, hanem legfeljebb verekedésre, csihi-puhira, s még inkább halljuk buzdító kiáltásként birkózó, bokszoló, vívó és egyéb sportversenyek szurkolóinak szájából.

II. SZULEJMÁN SZULTÁN

(uralk. 1520–1566)

– a legmagasabb rangú személy, akihez a magyarországi törökvilágból származtatott, fenyegető hangú szállóigét fűzik:

Hátra van még a fekete leves!'

Az alaphelyzet a következő: egy török vezér, főtiszt vagy államférfi rabságra akar vetni egy magyar nagyurat. Vendégül hívja, asztalánál minden jóval ellátja, majd mikor a magyar gyanút fog, s indulni készül, ezzel tartja vissza: ~, vagyis a fekete kávé. Ám ekkor fegyveresek rontanak be, és bilincsbe verik a vendéget.

A históriát és a szállóigét legjelesebb formában *Arany* János *Török Bálint* című balladája (1853) tapasztja *II. Szulejmán*hoz. Mielőtt 1541-ben a szultán Budát csellel megvette volna, sátrába hívatta ebédre a Budát védelmező *Török* Bálintot, *János Zsigmond* gyermekkirály gyámját, s a lakoma végeztével a magyar vezért fogságra vetette. Buda ármányos megvételének, *Török* Bálint elfogatásának feszült pillanatait így vezeti be a költő:

Hosszas ebéd a török szultáné,
Hátra van még a fekete kávé!

Van azonban szállóigénk eredetének egy másik változata is. Közel másfél századdal később, 1685-ben, *Ahmed* nagyváradi török basa ebédvendégségen látta asztalánál *Thököly* Imre fejedelmet, s az utolsó fogás után *Ahmed* basa, vagy mások szerint a janicsárok agája, tartóztatta ekképpen a gyanúpörrel élő

Thökölyt: ~ Majd – adott jelre – a fejedelmet az őrség bilincsbe verte, s elszállították Drinápolyba. Ez a származtatás két forrásból ismeretes: előbb *Szirmay* Antal fentebb idézett latin nyelvű paraboláiban említi, utóbb, 1851-ben *Erdélyi* János a *Magyar Közmondások Könyvé*ben *Szirmay*ra való hivatkozással ugyanígy magyarázza a ~ kifejezést. Különös, hogy míg *Szirmay* Antal a *Thököly*-verziót az eseménynél állítólag jelen levő *Szirmay* András kurucvezér feljegyzéseire alapozza, *Szirmay* András fennmaradt önéletírásában és naplójában ott sincs nyoma a *fekete levesnek*, ahol *Thököly* fejedelem elfogatását említi.

Tóth Béla a *Szájrul szájra* ide vonatkozó elemzésében bebizonyítja, hogy *Thököly* idejében a ~ már ismert szólásforma volt. Ugyanis a legendás erdélyi protestáns hitvitázó prédikátor: *Matkó* István (1625–1693), akinek *Sámbár* Mátyás jezsuitával folytatott polémiáiról egész mondakör alakult ki, Sárospatakon 1668-ban kiadott *Bányászcsákány* című vitairatában a következő vaskos mondatok olvashatók: *Nosza, örülj még moslékodnak, Sárgyúró Mátyás! Látodé Ujabb sárból raggatott fészkedet – is mely könnyen bontya, sőt magaddal bontattya el a' Bányász! Várj többet, mert bizony h á t r a m é g a f e k e t e l e v e s.*

Tehát ha mondta is a váradi basa vagy a janicsár aga *Thököly* Imrének, hogy ~, 1685-ben már egy tizenhét éve bizonyítottan járatos szállóigét ismételt. Viszont *II. Szulejmán* szultán szájában újszerűnek, de egyszersmind valószínűnek is hat szállóigénk, mert egyfelől nincsen korábbi adat a használatára, másfelől *Zrínyi* Miklós strófáiból (*Szigeti veszedelem*, III. ének, *Mehmet* basa és *Szkender* bég kávézása Siklós várában), s más kútfőkből is tudjuk, hogy a Konstantinápolyban a XVI. század elején meghonosodott kávéivás szokását a XVI. század derekán már hazánkban is gyakorolták a hódító török hadak vezérei.

MEDGYESI PÁL

(1604–1663)

– protestáns egyházi író *Szent atyák öröme* című iratának (Gyulafehérvár, 1640.) bevezetésében találjuk az Eger vára 1552. évi dicsőséges védelmére utaló kifejezés első formáját: *Felütötte az egri nevet, azt szokták felőle mondani, ki valami vitézséget cselekedett.* Így ültette át a kifejezést *Szirmay* Antal is paraboláinak latin szövegébe, ám a bátor tettek dicsérete századunk elejére már ezt az alakot vette fel:

Kivívta az egri nevet!

CSÁK MÁTÉ
(1260 körül–1321)
vagy
CSÁKY LÁSZLÓ
(?–1655)

A számos legenda közül a régebbiek a trencséni *Csák* Máté halála után gazdátlanul maradt birtokok szétszaggatására vonatkoznak, az újabbak pedig *Csáky* László országbíró szabadon szertehordott szérűjét, könnyelmű vendégeskedéseit emlegetik, s alighanem az utóbbiakból ered a bitang, gazdátlan jószág, a gondatlan, hanyag érték-kezelés szállóigejelképe:

Csáky szalmája,

vagy leggyakrabban figyelmeztetésül, tiltakozásul:

Ez nem Csáky szalmája!

Az aligha tartható *Csák* Máté-magyarázat egyik múlt századbeli forrása *Varga* Ottó (1853–1917) *Magyarország története* című népszerű könyve (1895); a valószínűbb, *Csáky* országbírótól való származtatás kissé koraibb variánsait fellelhetjük *Szirmay* Antal és *Erdélyi* János idézett műveiben, valamint *Baróti Szabó* Dávid (1739–1819) *Magyarság virágai* című munkájában.

MÁRIA TERÉZIA
(uralk. 1740–1780)

Jól előkészített, látványos barokk jelenet előzte meg azt a pillanatot, amikor 1741. szeptember 11-én, a pozsonyi várban megjelenő ifjú, gyászruhás *Mária Terézia* kérésére, a királynő bizalmasaitól előre megdolgozott magyar rendek

[Vitam et sanguinem!]

Életünket és vérünket!

– kiáltással ajánlották fel támogatásukat a bajor, francia és porosz seregektől fenyegetet *Habsburg*-birodalom megvédésére.

Az ~ szállóigévé vált felajánlás számos kútfő szerint ilyen vagy hasonló latin szöveggel valóban elhangzott a pozsonyi országgyűlésen, de az már többször megcáfolt, teátrális és célzatos túlzás, hogy a lelkes rendek még azt is hozzátették: *[Moriamur pro rege nostro Maria Teresia!] Haljunk meg királyunkért, Mária Teréziáért!* Az pedig az adózásra, anyagi áldozatokra nem hajlandó nemesség magatartásának csupán találó paródiája, hogy az ~-kiáltáshoz hozzáfűzték volna: *[sed avenam non!] de zabot nem!* Ha a zab megtagadásáról nem is volt szó, annyi tény, hogy *Kossuth* Lajos *Pesti Hírlap*ja utóbb nemegyszer olvasta rá a „nem adózunk" jelszavát hangoztató nemességre az állítólagos *sed avenam non!*-szólamot.

◁ *Mária Terézia* személyével hozzák anekdotikus kapcsolatba azt a magyarba ojtódott latinos éljen-kurjantást is, amikor valami fonák, tréfás vagy éppen bosszantó eseménynél így csattanunk fel:

Vivát Soroksár!

J. G. *Kohl* német utazó meséli el *[Reise in Ungarn] Utazás Magyarországon* (Drezda, 1842.) című munkájában, hogy amikor *Mária Terézia* mezőváros rangjára emelte a kis Soroksár falut, a soroksári svábok örömükben éljenezni kezdték a királynőt. De a nagy ujjongásban megcsúszott a nyelvük, s ahelyett, hogy: *[Vivat Maria Theresia! Soroksár is a Marktfleck'n!] Éljen Mária Terézia! Soroksár mezőváros lett!* – azt kurjongatták: *[~ Maria Theresia is a Marktfleck'n!] Éljen Soroksár! Mária Terézia mezőváros lett!*

FELSŐBÜKI NAGY PÁL

(1777–1857)

– Sopron megyei követ az 1807. évi országgyűlésen azt javasolta, hogy a rendek a nemesi kiváltságokat biztosító „ősi alkotmány" korlátai között szüntessék meg mindazon visszaéléseket, amelyek a jobbágyokat súlyosan terhelik, s vegyék

az alkotmány sáncai

közé az egész népet.

◁ A később szállóigévé általánosodott óhajt: a népnek ~ közé való emelését, tehát a nép jogairól, terheinek könnyítéséről szóló szerény javaslatot az 1807-es pozsonyi diéta maradi rendjei nemcsak közönnyel, gúnymosollyal

fogadták, hanem durván oda is kiáltoztak az inkább ösztönösen emberies, mint tudatosan liberális gondolkodású *Felsőbüki Nagy* Pálnak:

[Non stultiset!]

Ne bolondozzon már!

Az annak idején reakciós értelmű letorkolás újabb, változott irányzatú variánsai:

No, ne izéljen!

Ne hőbörögjünk!

SZÉCHENYI ISTVÁN

(1791–1860)

– a nevéhez tapadó szállóigék nem annyira formájuk és keletkezésük, mint inkább lényegük szerint hitelesek.

Az 1825-ös országgyűlés november 3-i ülésén mondotta el *Felsőbüki Nagy* Pál azt a nevezetes felszólalását, amelyben a megalapítandó magyar tudós társaságra – a *Magyar Tudományos Akadémiára* – vonatkozólag megjegyezte, hogy a szép eszme megvalósításához nem beszéd, hanem pénz, pénz, pénz szükséges. A fiatal huszárkapitány *Széchenyi* István ekkor felállott, s mintegy 60 000 forintot kitevő egyesztendei jövedelmét felajánlotta a magyar tudós társaság megalapítására. *Széchenyi Naplójában* igen szűkszavúan emlékezik meg a nevezetes eseményről, de a hagyomány szerint, amikor az ülés után többen megkérdezték tőle, hogy miből fog majd megélni abban az esztendőben, ezekkel a szállóigében megrögződött szavakkal válaszolt:

Majd eltartanak a barátaim!

A rangos eredetű szárnyasszó könnyelmű pénzpocsékolók, léha szerencsejátékosok, cinikus ingyenélők száján rég deklasszálódott. Üres bukszák tulajdonosai vigasztalódnak a nagymúltú szállóigével: ~

◁ A hazai mágnások és módos földbirtokosok közös mezőgazdasági célokat szolgáló összefogását kívánta szorgalmazni a lóversenyek népszerűsítésével a *Lovakrul* írott s 1828-ban magyarul megjelentetett könyvében. Ebből röppent szárnyra a nagybirtokos és általában az agrárius érdekeken messze túlmutató szentencia:

Egynek minden nehéz; soknak semmi sem lehetetlen!

A kollektivitás erejének frappáns megfogalmazását az elmúlt közel másfélszáz év alatt szorosabb és lazább formájú egyéb változatokban is emlegettük.

◁ *Széchenyi* 1830-ban megjelent nagy műve: a *Hitel*, a hazai polgári átalakulás első határozott, bár korántsem teljes programja, ezekkel a szavakkal végződik:

Sokan azt gondolják: MAGYARORSZÁG – VOLT;
én azt szeretném hinni: LESZ!

A zárómondatot nem sokáig görgette eredeti formájában a közbeszéd sodra; hamarosan kicsiszolódott belőle a legismertebb, nehéz történelmi fordulatokban vigasztaló, mindig nagy hatású *Széchenyi*-szállóige:

Magyarország nem volt, hanem lesz!

◁ A *Hitel Nemzetiség* című fejezetében olvashatjuk a következő szállóigét repítő megállapítást:

. . . minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték
és szerencsének legmélyebb sarkalatja
a kiművelt emberfő.

◁ Majd alább:

Az ész erő, *s így az ész boldogság.*

◁ És tovább bontva ezt a gondolatot:

A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma . . .
Igazibb súly, s erő az emberi agyvelőnél nincs.

Ebből a baconi ihletésű (lásd 432. old.) gondolatsorból szövődött a széles bázisú nemzeti kultúra szimbolizálására kibővített szárnyasszó:

a kiművelt emberfők sokasága.

Széchenyi téziseiből kétségtelenül kínálkozik a visszapillantás *Bacon* megállapítására: *a tudomány maga hatalom* (lásd 432 old.); de hazai forrásban, *Bessenyei*nél (lásd 702. old.) is találunk rokon célzatú és szerkezetileg is igen hasonló fejtegetéseket. *Bessenyei Tarimenes utazása* című utópisztikus államregényében

(1804) a *Hitel* megjelenése előtt közel három évtizeddel ezeket a sorokat írta le: *Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország annál is boldogabb.*

◁ Hosszú utat tett meg a *Kossuth* politikája ellen 1841-ben kiadott *Széchenyi*-vitairat címéből keletkezett szállóige:

Kelet Népe.

A megszárnyasodott cím bizonyos regényes színezettel a magyarságot jelképezte: ~ Nyugat határán. Jó kilencven évvel a *Széchenyi*-polémia megjelenése után, 1935-ben, ~ címen jelent meg *Barsi* Dénes és *Szabó* Pál szerkesztésében Berettyóújfaluban a „népi írók" szépirodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirata, amely azután 1940-ben *Móricz* Zsigmond orgánuma lett, majd új szerkesztője halálával, 1942-ben megszűnt. A XX. századi ~ nem rekedt meg a szállóige szittya-romantikájánál, polémikus jellegével inkább a *Széchenyi*-hagyományt folytatta. Csakhogy az új ~ nem a fontolva haladás fóruma volt a radikalizmus ellen, hanem hasábjain az egyazon népi írói csoportnak radikálisan politizáló baloldali tagjai vitáztak a pusztán „szellemi önvédelemre" berendezkedő jobbszárnnyal.

◁ A *Kelet Népe* a forrása ennek a klasszikus elődökre visszavezethető szentenciának:

Élőrül élők közt nincs igazságos ítélet.

◁ *Vadnai* Károly emlékezéseiből (*Elmúlt időkből*, 1885) és a *Beöthy* Zsolt (1848–1922) szerkesztette illusztrált *Magyar Irodalomtörténet*ből (1896) terjedt el a közvéleményben az a hírlelés, hogy *Széchenyi* az 1848. március 15-i pesti ifjúsági és népmozgalmat

Parapli-revolució,

magyarán:

esernyős forradalom

– gúnynévvel illette.

Ennek a *Széchenyi*-szövegekben sehol sem található lekicsinylő élcelődésnek tárgyi alapja az lehetett, hogy a nevezetes március idusán valóban szakadt az eső, s a pesti sokaság a szabad sajtó első termékeire várva, a *Landerer* és *Heckenast* nyomda előtt is, kifeszített esernyők alatt lelkesedett. *Jókai* Mór, aki a

Nemzeti Dal és a *Tizenkét pont* kinyomtatásának eseményeiről több ízben beszámolt, a szakadó esőt és a kifeszített ernyőket korábbi írásaiban is említette, de csak *A tengerszemű hölgy* IX. fejezetében (1888) konstruálta meg az ~ „gunyorkás" sztoriját. *Ejh, urak!* – mennydörgött oda az író a nyomdaépület szegletkövéről az ernyőt feszítő sokadalomnak. – *Ha már esőcseppek ellen is ernyőt húztok fel, hát ha nemsokára golyók fognak hullani, az ellen mit feszítetek ki?* Az 1898-ban kiadott *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című díszalbum hasábjain némi szövegváltoztatással még ugyanez a *J. M.* szignójú história szerepelt, de a *Petőfi-Társaság* 1898. március 15-i ülésén tartott beszédébe *Jókai* a meteorológiai ténybe, s annak költői feldolgozásába már belehímezte a tudomásunk szerint *Vadnai* és *Beöthy* közléseiből, de esetleg egyidejűleg más forrásokból is legendává duzzadt *Széchenyi*-gúnyszó visszautasítását. *Hiába gúnyolják azt „paraplüi-revolucion"-nak* – tiltakozott beszédében *Jókai*. – *Igaz, hogy eső esett, s a szavainkat hallgató értelmes közönség védte kalapjait az ombréleivel, de mint közülünk egy, ki talán most is jelen van, a nyomda ajtajából alákiáltotta: „Urak, ha az eső ellen is paraplét feszítünk ki, hát ha egy óra múlva golyók fognak hullani, akkor mivel fedezzük magunkat"? S erre a szóra rögtön eltűnt minden esernyő, s azontúl nem is mutatkozott.* Jogos a gyanú, hogy az ~ hazai körülményekhez alkalmazott és *Széchenyi* szájába adott magyar tükörkifejezése az 1848-as bécsi forradalom idején felröppent, s Ausztriában *Metternich*nek tulajdonított *[Revolution in Glacéhandschuhen] glaszékesztyűs forradalom* kifejezésnek.

Az ~ képe és emléke szkeptikus árnyalással vetődik fel közel négy évtized múlva *Mikszáth* Kálmán *Országgyűlési karcolatai*ban, az úgynevezett *Janszky*-eset kapcsán. *Janszky* Lajos császári-királyi tábornok, a 61. gyalogdandár parancsnoka, Budavár 1686. évi visszavételének 200. évfordulóján, 1886. május 21-én ünnepi beszéd kíséretében megkoszorúzta Heinrich *Hentzi* osztrák tábornok (1785–1849) sírját, aki előbb esküt tett a negyvennyolcas *Batthyány*-kormánynak, majd akit a *Honvédelmi Bizottmány* árulás miatt leváltott, s akit 1849-ben Alfred *Windischgrätz* herceg (1787–1862) császári főparancsnok a megszállt Budavár parancsnokává nevezett ki. *Hentzi* bombázta több ízben a pesti Duna-sort, s miután a magyar honvédek felszabadító ostromának utolsó napjaiban életét vesztette, a bécsi abszolutizmus – a magyar közvélemény általános felháborodása ellenére – 1852-ben szobrot állíttatott az emlékére Budavárában. A *Janszky*-eset heves tüntetéseket robbantott ki Budapesten. Június első napjaiban rendőrség és katonaság karddal, szuronnyal, puskatussal támadt a hazafias tüntetőkre, sokakat leszúrtak, összevertek, lovakkal letapostattak, s mintegy 700 embert letartóztattak. *Az utca először mozdul* – írja *Mikszáth* a *Pesti Hírlap* 1886. június 7-i számában, s beszámol arról, hogy a parlament folyosóján izgatott tömeg hullámzik, újságírók és képviselők szenvedélyesen tárgyalják az előző napi rendőrvérengzés részleteit. Aztán így gunyorkodik: – *Engem a paraplíforradalomra emlékeztet a kép – mondja egy negyvennyolcas forradalmár (most a Ferenc József-rend lovagja). – Miből gondolod, bátyám? – A sok paraplíról, amit látok. – Valóban csupa esernyőkkel jöttek a képviselők, s a paraplinyelek olyan harciasan csillognak a kövezeten, mintha fegyverek volnának.*

◁ Bizonyos áttételekkel vezethető vissza *Széchenyi*hez az 1849-et követő önkényuralom zsinórral kihányt magyaros mundérba bújtatott idegen hivatalnokainak, a császári „bezirkereknek" a csúfneve is, a

Bach-huszárok.

Alexander *Bach* császári belügyminiszter, majd kabinetelnök, a *Habsburg*-abszolutizmus és központosító politika egyik fő vezetője, akiről a szabadságharc leveretését követő első évtizedet nálunk *Bach*-korszaknak nevezték el, 1857-ben névtelenül kiadott *[Rückblick] Visszapillantás* című könyvében igyekezett igazolni és védelmezni politikáját. *Széchenyi* a döblingi elmegyógyintézetből Londonba kicsempésztetett és ott 1859-ben megjelentetett szatirikus elleniratban adott megsemmisítő cáfolatot *Bach* védekezésére. Ugyancsak anonim műve *[Ein Blick auf den anonymen „Rückblick"] a Pillantás a névtelen, „Visszapillantás"-ra* hasábjain *Széchenyi* mint közkeletű csúfnevet idézi a *[pittoresque Bach-Huszaren] a festői* ~ kifejezést; s ez ellene mond *Kecskeméthy* Aurél (1827–1877) állításának, aki *gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* című emlékezésében (1866) azt írja: *Némely kitételei (mint a Bach-huszárok) közhasználatba mentek át.*

A ~ gúnynév szállóigeként való továbbélésének, játékos kicsavarintásának aktuális példáját idézhetjük a budapesti *Eötvös Loránd Tudományegyetem*ről. 1949–50-ben az egyetem magyar–történelem szakának előadásaira átjárt a *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem* néhány gazdaságtörténeti érdeklődésű hallgatója. Minthogy ezeket a diákokat gazdaságtörténeti tanulmányaikban a *Közgazdaságtudományi Egyetem* akkoriban kinevezett gazdaságtörténet professzora: *Pach* Zsigmond Pál (1919–) irányította, a bölcsészhallgatók a vendég „közgázosokat" *Pach-huszárok*nak nevezték el.

◁ Az *Ein Blick*ből kelt szárnyra *K. Papp* Miklós (1837–1880) magyar tolmácsolásában ez a bölcsmondás is:

... az önkény, ***mint a tapasztalás bizonyítja, rendesen***
karöltve jár az ostobasággal.

◁ *Széchenyi*nek 1841-ben írott *Garat* című munkájából szivárgott át tágabb körbe a hordószónoklással önmagukat kábító honfitársaink karikírozó elnevezése:

szavak dagályitúl szédelgő magyar.

◁ Végül egy sokat emlegetett, de *Széchenyi* műveiben, naplóiban, hagyatékában ugyancsak fellelhetetlen, s mégis *Széchenyi*nek tulajdonított szállóige:

Olyan kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni.

Tóth Béla a szállóigét először 1877 elején hallotta *Hets* Ödön ügyvédtől, de eredetére vonatkozólag magyarázatot nem tudott kapni. *Zichy* Antal (1823–1898), aki *Széchenyi* naplóit, más munkáit 1884–1896 között sajtó alá rendezte, 1896-ban annyit tudott közölni *Tóth* Bélával, hogy a szállóigét ismeri, tudja, hogy *Széchenyi*nek tulajdonították, de sejtelme sincs arról, hogy az ~ mondás honnan ered. *Kerékgyártó* Árpád művelődéstörténész professzor (1818–1902), *Széchenyi* egyik életírója (1884), 1901-ben *Tóth* Béla kérdésére elmondotta, hogy hallgatói tőle is többször kértek felvilágosítást a szállóige eredete és hitelessége felől, de e kívánságuknak az általa ismert történeti források alapján nem tudott megfelelni. A származtatás egyetlen pozitív adata *Széchenyi* István fiától, *Széchenyi* Bélától (1837–1918) való. *Szily* Kálmán, a jeles nyelvész és természettudós (1838–1924) 1901-ben kérdést intézett hozzá a szállóige eredetéről. Amint *Szily* a szállóige forrása után szívósan nyomozó *Tóth* Bélának még aznap megírta: *Ő (Széchenyi* Béla) *sem tudja, hogy az Széchenyi István valamelyik munkájában előfordulna; mindamellett nagyon valószínűnek tartja, hogy az tőle van, s hogy azt társalgás közben ejtette ki, s így szállott szájrul szájra tovább.* A kérdésről és annak megfejtéséről ma sem tudunk többet.

Széchenyi egyébként, ha valóban tőle származik a szállóige, nyilvánvalóan nem az apagyilkosok mentségére, hanem a belső torzsalkodás, vádaskodás kiküszöbölésére értette szólamát. A húszas években azonban a fehérterroristák, a fajvédők átértelmezték a szárnyasszót, és *salvus conductus*t, menlevelet igyekeztek belőle szerkeszteni a „nemzeti felbuzdulásból elkövetett" gyilkosságokra és egyéb gaztettekre. A szállóigék kényes elemei a beszédnek: igazságukat az szabja meg, hogy ki, mikor, milyen helyzetben, merről merre irányozza be értelmük célgömbjét.

V. FERDINÁND KIRÁLY
(uralk. 1835–1848)

– a nevéhez fűződő egyik anekdotából származtatták elődeink az annyira modernnek ható, argószerű hangzású, gunyorosan csodálkozó szállóigét:

Ilyen fiatal és máris . . .!

Tóth Béla anekdotakincse szerint a korán meglágyult agyú *Habsburg*-uralkodónak bemutattak egy *Jakabffy* családból származó vicispánt. Előre felhívták

a császár-király figyelmét arra, hogy a jeles megyei főember túlontúl fiatal, s tapintatosan a szájába rágták, hogy jelezze csodálkozását az ifjan alispánságba emelkedett *Jakabffy* fiatalúrnak. A paralitikus *Ferdinánd*, aki gyakorta elvétette az előre beszajkózott mondókát, felséges csodálkozását nem azzal fejezte ki, hogy: ~ *vicispán*, hanem zavartan ezt dadogta: *[So jung, und schon a Jakabffy!]* ~ *Jakabffy!* A história másik változatát *Degré* Alajos (1819–1896) jegyezte fel *Visszaemlékezéseim* című memoárjában (Budapest, 1883–1884). Krassó megyében, mint *Degré* írja, emberemlékezet óta mindig *Jakabffyt* választottak alispánnak. Egy ízben Lugosról Karánsebesre rándult át egy csomó megyei gavallér. A határőrségen fel kellett mutatniuk az útlevelüket, s a granicsártiszt sorjában jegyzékbe vette a nevüket. Az egyik uracska gőgősen vágta ki: *Én Jakabffy vagyok!* Mire a határőr felütötte a fejét, udvarisan meghajolt, s így szólt: ~ *Jakabffy.*

WESSELÉNYI MIKLÓS

(1796–1850)

– 1838. augusztus 30-án a Vadászkürt-szállóban tartott pesti szállásán értesült arról, hogy barátja, híve, a hűtlenségi perben védője: *Kölcsey* Ferenc (1790–1838) hat nappal azelőtt a Szatmár megyei Csekén meghalt. Mint *Jancsó* Benedek (1854–1930) *Kölcsey Ferenc élete és művei* című munkájában (1885) beszámol a jelenetről – a hatalmas férfiút annyira megrázta a halálhír, hogy szeme könnybe lábadt, s arcát kezébe rejtve felkiáltott:

Nem közénk való volt!

A szállóige tragikus eredetének ismeretében szinte kínos, hogy az alapszituációtól mennyire eltávolodva, sőt elrugaszkodva is használják e fordulatot. Egy tisztes közösségből kitessékelnek egy oda nem való embert; indok: ~ Egy házsártos famíliából kimarják az egyik családtagot; mentség: ~ Egy kártyapartiban olyan magasra emelik az alapot, hogy valamelyik játékos megsokallja, visszavonul; a többiek szidják: ~ Egy szesztestvér megelégeli az italozást, kidülöngél a csehóból; társai morognak: ~

KOSSUTH LAJOS

(1802–1894)

– életművéből sokkal több idézet forog közszájon, mint amennyi valóban szállóigévé érlelődött. A szárnyasszónak tekinthető *Kossuth*-idézetek közül

a legkorábbi a *Széchenyi* István nevéhez maradandóan megtapadt díszítő formula:

a legnagyobb magyar.

A maximális elismerésnek ezzel a fordulatával *Kossuth* Pest vármegye 1840. november 19-én tartott közgyűlésén illette először *Széchenyi*t, majd megismételte a *Kelet Népé*nek vádjaira a *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak* (Pest, 1841.) címen megjelentetett vitairatában, ahol a meggyőző érvelésű, öntudatos cáfolat ellenére is elismeréssel állapította meg: *Gróf Széchenyi ujjait a korszak üterére tevé és megértette lüktetéseit. Ezért tartom én őt* ~*-nak.*

◁ A *Felelet*ben fogalmazta meg *Kossuth* első ízben a később az *Irataim az emigrációból* köteteiben gyakorta használt, s publicistáink, szónokaink által felkapott kifejezést:

A tények logikája.

◁ Az utóbbi évtizedekben, években szűkebb körre szorult – s szorul még egyre – a *Felelet* más helyéről származó, s a közéleti műnyelvben korábban gyakori szentencia:

A politika az exigentiák tudománya.

E szárnyasszó tartalma egyáltalán nem vált időszerűtlenné, röptének ernyedését a deákos műveltség csökkenésének tulajdoníthatjuk: *a kor követelményeit* jelentő *exigentia* szó manapság már teljesen kikopott a közhasználatból.

◁ A *Pesti Hírlap* 1841. évfolyamának két vezércikkében is (28. és 41. szám) előfordul az írásba foglalt, nyomtatásban rögzített, de beváltatlan ígéretek, füstbe menő tervezgetések, megvalósíthatatlan próféciák, meddő elképzelések szárnyasszóvá röppent meghatározása:

Írott malaszt.

A szállóige közbeszédben, publicisztikában gyakori, s máig eleven. Erre legfrisseb dokumentum: *Urbán* Ernőnek (1918–1974) 1967-ben megjelent, mai témát feldolgozó regénye: ~.

◁ *A műipar akadályai* című, iparosodást szorgalmazó cikkében *(Pesti Hírlap,* 1843.*)* ezekkel a szállóigét termő mondatokkal ecseteli a gyáripar és a gyáripari munkásság gyarapításának szükségességét: *egyes igen jeles iparművesekben nem szűkölködünk: s a gyáripar egyes bimbóvirágai sem hiányzanak; . . . de általában azon magas és terjedt gyármunkásságot, mely a hon*

nyersterményeit értékesítse, mely nélkül a földművelésben még oly gazdag nemzet is, csak egy félkarú óriáshoz hasonlít; ezen gyármunkásságot még teremtenünk kell.

A cikkrészletből kicsapódott szállóige:

Ipar nélkül a nemzet félkarú óriás

– újabb meg újabb iparfejlesztési programok alkalmával ismételten felmerül.

◁ Talán nem alaptalan feltevésünk, hogy a testileg vagy szellemileg „kicsi a bors, de erős" típusú személyeket ebből a szállóigéből fajzott fordulattal nevezzük tréfásan így:

Felibe vágott óriás.

És így is:

Elfűrészelt óriás.

◁ Mikor a *Pesti Hírlap* kiadója a kormány titkos utasítására anyagi természetű kérdésekkel kapcsolatban összeütközést provokált a szerkesztőjével, *Kossuth*tal, és *Kossuth* 1844 júniusában távozott a laptól – szerkesztői búcsúszavában ezt a klasszikus bajviadalok síkjára utaló fordulatot használta:

megizzadtam pályám homokát . . .

◁ A *Hetilap* című újság 1846. évi 8. számában *Kossuth* vezércikket írt arról, hogy vasútvonalat kell építeni az akkor különálló magyar államtestnek számító Fiuméig. A vezércikk címe:

Tengerhez magyar! el a tengerhez!

Ebből a felhívásból alkotta meg *N. F. (Ney* Ferenc, 1814–1889) író az *Életképek* 1846. évi 7. számában a közkeletű szárnyasszó-formát:

Tengerre magyar!

Kossuth cikkét a konzervatív *Budapesti Híradó* hasábjain a *Levegőbe magyar! el a levegőbe!* című tréfával azon melegében kifigurázta a lap munkatársa, *Vida* Károly (1819–1862). Nehezen fojtható el a furcsa gondolattársítás: a paro-

disztikus jelszó úgy hangzik, mintha a hazai repülésügy, a magyar légiforgalom előreálmodott propagandája lenne.

A ~ szállóige rendkívül változatos célzattal és értelmezéssel terjedt el. Buzdították vele ifjúságunkat a tengerészpályára és turistáinkat tengeri utazásokra. Legtriviálisabb felhasználása: 1917-ben a *Fővárosi Orfeum* harcra lelkesítő *hazafias revűt* mutatott be ~ címen. (Szöveg: *Kövessy* Albert [1860–1924], zene *Szenes* Béla [1894–1927] verseire: *Márkus* Alfréd.) Újabban: a *Tükör* című hetilap 1966. évfolyamában a ~-szállóigét utazási ismertető sorozat és versengés címeként használtam.

◁ A legfontosabb honvédelmi feladatnak, a haderő és pénzalapja előteremtésének érdekében 1848. július 11-én elmondott történelmi jelentőségű országgyűlési beszédéből az akkoriban divatozó ékesszólásnak néhány cicomás fordulata a hajdani idézetet profanizáló szállóige lett.

Mindjárt a hatásos szónoklat elejéről:

Midőn a szószékre lépek, hogy önöket felhívjam, uraim:
„mentsék meg a hazát",
e percnek irtózatos nagyszerűsége szorítva hat keblemre.

◁ Majd a folytatás:

Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót . . .

◁ Önkritikusan kell megvallanunk, hogy a köznapok cinizmusa nem kímélte meg a 200 000 katona és a szükséges pénzerő egyhangú megszavazását követő gyönyörű mondattöredékeket sem. Nagyon is alpári helyzetekben, túlzott, komédiázó hódolattal idézik nemegyszer a kossuthi szavakat:

. . . leborulok a nemzet nagysága előtt.

◁ A változó korok őrlőkövei között talán csak a beszéd kezdő és záró részének egy-egy drámai bejelentése őrizte meg eredeti, komor patináját. Néhány kivételesen triviális esettől eltekintve, az ország nehéz sorsfordulóin hangzik el:

Uraim! **a haza veszélyben van.**

Vagy még tömörebben:

Veszélyben a haza!

A védekezésre-harcra hívó szózat félszázaddal korábbi forrása kétségkívül a francia polgári forradalomban fakadt az európai feudális ellenforradalom ellentámadása idején. ~ szó szerint egyet jelent a *La patrie est en danger!* szövegű francia forradalom jelszóval (lásd 264. old.).

◁ Áldozatra kész elhatározások és önfeláldozó tettek hitelesítették a múltban, s hitelesítik nyilván a jövőben is *Kossuth*nak emberöltők óta a régies igeforma módosításával idézett, biblikus jóslatát:

Magyarországot a poklok kapui sem döntendik (dönthetik) meg.

A jóslatos szárnyasszónak nemcsak a hangzása, hanem az eredete is biblikus; *Máté* evangéliuma egyik textusának (16. 18.) transzpozíciója.

◁ *Jelačić* betörése után, 1848 szeptemberében fogalmazta meg *Kossuth* biblikus zengzetű jósigéjét: *Kinyilatkoztatom, hogy azon nemzet nem fog élni, mely nemzet elvül nem választja azt, hogy aki őt kővel, azt mennykővel.*

Egy 1848. október 5-ről keltezett röplapon, amelynek szövege általános felkelésre szólítja az ellenséges támadástól veszélyeztetett megyék népét, e kinyilatkoztatás ebben a némileg változott formában jelenik meg: *aki minket kővel sújtott, sújtsuk mennykővel, hogy el ne árulhassák többé hálátlanul a magyar népet!*

A különböző kossuthi variációkból alakult szállóigeforma utóbb az ismert közmondás-szöveg – *Aki téged kővel dob meg, dobd vissza kenyérrel* – szerkezetéhez igazodott:

Aki téged kővel dob meg, dobd vissza mennykővel!

Margalits Ede a *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című gyűjteményében (1896) az *Aki téged kővel dob, dobd vissza kenyérrel* eredetét a *Szentírás*ban jelöli meg. Ám az állítólagos bibliai közmondást – amelyet egyébként sem *Erdélyi* János *(Magyar közmondások könyve,* 1851), sem *O. Nagy* Gábor *(Magyar szólások és közmondások,* 1976) nem jegyzett fel – a testamentumokban hiába keresnők. Az általános hiedelem ellenére a textus *Mózes*től a *Jelenések Jánosáig* sehol nem fordul elő – legfeljebb moráljának gyökerei lelhetők fel a *Bibliá*ban. Legközelebb a *Példabeszédek* (25. 21.) parabolája áll a közmondás szellemével: *Ha éhezik, aki téged gyűlöl: adj enni néki kenyeret; és ha szomjúhozik, adj néki inni vizet.* Majdnem szóról szóra ismétli ezt *Pál apostol* a *Rómabeliekhez* írt levelében (12. 20.), de az ellenség irányában tanúsítandó jámbor magatartás tanítása nemcsak *Máté Hegyi beszédében* (5. 44.), hanem *Mózes* törvényei között (II. 23. 4–5.) is megtalálható.

Keserű grimasszal kommentálja közmondásunkat *Karinthy* Frigyes *(Note-*

sze, 1927). *Aki téged megdob kővel, dobd vissza kenyérrel* című jegyzetében ezt írja: *Kaviccsal dobált egy kisfiú egy dolgozó péket. A pék dühbe jött, s úgy hozzávágott egy frissen sült nyolckilós kenyeret, hogy a gyerek menten szörnyethalt.*

Szilaj drámaisággal építi be a kossuthi szállóigét *Önéletrajz helyett* című kötetének (1962) egyik költeményébe *(Parafrázis bibliai témára)* a jeles fiatal költő: *Simonyi* Imre (1920–). A 3. szakasz: *Jézus*, ezekkel a modern hangvételű sorokkal fejeződik be:

Hát ha majd okos nagyfiú leszel
s akad egy karéj megosztható jó bizalmad
s egy falás kenyered:
az arra érdemest jutalmazd
ám aki kővel dob meg
– arra a bitangra –
borítsd reá a Gellérthegyet!

◁ A képviselőház 1848. december 20-i ülésén hangzott el *Kossuth* ajkáról a népszabadságért folyó küzdelmek perspektívájának maradandó érvényű megfogalmazása:

a népek harca legyőzhetetlen.

◁ Birminghamben, 1852. november 12-én tartott angol nyelvű beszédében *Kossuth* tiltakozott az ellen a híresztelés ellen, hogy a szabadságharc csupán egy általa fanatizált párt viaskodása volt. Mint az *Irataim az emigrációból* IV. kötetének jegyzetéből kitűnik, az emigráns *Kossuth* hangsúlyozta: *Nem én inspiráltam a magyar népet, hanem a magyar nép inspirált engem.* Majd a nép fiainak önfeláldozását dicsőítve, így jellemzi a szabadságért elesett ismeretlen hősöket: *Ekként küzdöttek a hazáért és szabadságért, s ezrenként ekképp haltak meg a mi névtelen félisteneink.*

A szállóige angol formájának létezését a *Daily News* 1894. március 31-i számának egyik cikke is mutatja, amelyben egy szem- és fültanú így idézi *Kossuth* szavát:

[the un-named demigods]

magyarul:

névtelen félistenek.

◁ Az elterjedt szárnyasszó szürkébb változatát:

névtelen hősök

– ugyancsak *Kossuth* írta le abban a levelében, amelyet a váci honvédemlék 1866. július 19-i leleplezése alkalmából *Degré* Alajoshoz intézett.

Az eredeti formájú angol kifejezést a hatvanas években egy *Jókai*-vers iktatta be a magyar köztudatba. Címe: *Nagyok, nagyobbak, legnagyobbak;* s a 3. szakaszban ez áll: *Ki adta rájok e nevet? / „A névtelen félistenek?"* A jegyzetben *Jókai* meg is magyarázza, hogy *Kossuth Lajos nevezte őket így egy beszédben, melyet Londonban tartott: „unknown demigods".*

A későbbi variánst adta címül *Tóth* Ede *Erkel* Ferenc 1880-ban bemutatott operája szövegkönyvének; ebben a formában öntötték ércbe szállóigénket a segesvári csatatéren a szabadságharc félszázados évfordulójára felállított turulos kőoszlop emléktábláján; ezt az elnevezést idézi a *Jókai–Bródy–Rákosi* szerkesztésében megjelent *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című emlékalbum és a szabadságharc számos memoárja is.

◁ A *Teleki* Lászlóhoz intézett 1859. évi levélben találjuk a java politikánkban és publicisztikánkban meghonosodott *Kossuth*-vallomást:

Szolgái és nem urai vagyunk a nemzetnek.

A szerteszárnyalt gondolat többször visszatér *Kossuth* irataiban. Turinból 1866-ban *Vetter* Antal (1803–1882) altábornagyhoz intézett levelében részletesen kibővítve így fogalmazza meg: *Mi szolgái vagyunk, s kell is, hogy legyünk a nemzetnek – segédei, támogatói, nem diktátorai.*

DEÁK FERENC
(1803–1876)

– a reformpolitikus és a kiegyezés kovácsolója nem kész koszorúba fonva, hanem úgyszólván levelenként kapta meg a nevezetes történelmi jelzőt:

a haza bölcse.

Tóth Lőrinc (1814–1903) az *Újkori ismeretek tárában* (1850) *Deák*ot *a legbölcsebb magyar*nak nevezi; az 1854-ben a *Vasárnapi Újság* 43. számában megjelent *Deák*-életrajz szerint: *hazánk legnagyobb bölcse.* 1861-ben *Jókai* Mórnak a *Vasárnapi Újság* 19. számában írt *Teleki* László-nekrológja *Deák*ot a *hon első bölcse* titulussal illeti – akkor még mindig nem alakult ki a későbbi szállóigés forma. Ismerve a szállóigék kristályosodási folyamatát, úgy tűnik, hogy a kétszavas, tömör kifejezés a fenti tágabb, lazább szókötésekből utóbb sűrűsödött össze, de felbukkanásának, forgalomba kerülésének pontos időpontját nem si-

került megállapítani. *Eötvös* Károly anekdotázó adata szerint *(Utazás a Balaton körül*, először megjelent az *Egyetértés* 1899. évfolyamában) ~ epitheton ornans használata előtt *Deák*ot szűkebb pátriájában a rokon hangzású *Zala bölcse* néven tisztelték. Ugyanitt írja *Eötvös* Károly, hogy ~ díszítő jelzőt tulajdonképpen egy úri ingyenélő, bizonyos *Bizay* Mihály – *a nemzet bárója* – találta ki s aggatta *Deák*ra. Erre vonatkozólag azonban bizonyságunk nincsen.

◁ Hasonlóképpen csupán anekdotás forrásból ismerjük a *Deák*nak tulajdonított bölcsmondást:

A rosszul gombolt mellényt újra ki kell gombolni.

Az elhibázott gazdasági, politikai kormányzati ténykedések helyrehozatalának ezt a csattanós példázatát *Deák* Ferenc szájára adva már a jeles államférfi kortársai is olvashatták egy névtelen gyűjtő *Deák Ferenc-adomák* című könyvecskéjében (1871).

A bővebb lére eresztett história így hangzik: *Deák Ferenc a forradalom után kérdeztetvén, mit szól az újonnan behozott kormányzási rendszerről, ezt válaszolá: – Nekem az egész úgy tetszik, mint a sok gombú huszár, ki midőn dolmányán egy gombot hibásan gombolván be, mennél tovább megy, annál inkább észreveszi, hogy rendetlenségbe jött begombolásával, és kénytelen az egészet fel- és újra begombolni.*

◁ Ugyanebben az anekdotagyűjteményben szerepel az a némi történelmi alapra épített párbeszéd, amely a königgrätzi csatavesztés után, 1866-ban az *I. Ferenc József* császár által Bécsbe kéretett *Deák* Ferenc és az Összmonarchia miniszterelnöke: gróf Richard *Belcredi* (1823–1902) között zajlott le. A Bécs felé nyomuló porosz seregektől fenyegetett *Habsburg*-birodalom miniszterelnöke állítólag az iránt kezdett tapogatózni *Deák*nál, hogy az idén már megejtett újoncozás után nem lehetne-e Magyarországon második újoncozást is elrendelni?

– Nem! – válaszolta határozottan *Deák*.

– És miért nem? – faggatta a makacs *Belcredi*.

A próbálkozást lezáró, s utóbb szárnyasszóba formálódott válasz ennyi volt:

– *Mert* **Magyarországon az anyák évenként csak egyszer szülnek.**

◁ Írott, majd nyomtatott dokumentumból, az ifjabb zalabéri *Horváth* Jánosnak ajándékozott *Horatius*-kötet elejére bejegyzett, buzdító emlék-sorokból *(Egy barátja fiához*, 1840. augusztus 15) koncentrálódott szállóigévé a zárópasszus:

Első és legszentebb *legyen előtted* **a haza.**

Deák szárnyra kelt intelmét hét esztendővel előzte meg *Kölcsey* Ferenc hasonló fogantatású disztichonja: az *Emléklapra*, amely még feszesebben pattantja ki ugyanezt a gondolatot: *A haza minden előtt* (lásd 718. old.).

◁ Az 1848-as sajtó lapjairól szinte egyidejűleg került át a *Dunai Szövetség*nek *Kossuth* által már 1851-ben szóba hozott és 1861. május 1-én Turinban elfogadott koncepciójába, továbbá az 1861. május 13-i első felirat szövegébe a később általánosan *Deák*nak tulajdonított kifejezés:

Borítsunk fátyolt a múltra!

Kossuth így használja a szállóige alapszövegét: *Az ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolt a múltra, s nyújtsanak egymásnak kezet, fölkelvén, mint egy ember a közös szabadságért, s harcolván valamennyien egyért, egy valamennyiünkért . . .*

Deák felirati javaslatában eredetileg ily módon fogalmazta meg a vonatkozó részletet: *Összegyűltünk mi is, mint a magyar nemzet képviselői, hogy alkotmányos működésünket ismét megkezdjük, s első lépésünk fájdalmas felszólalás, nem a múlt idők szenvedései miatt, mert azokra fátyolt vetünk, hanem azon jogtalanságok miatt, mik most is fönnállanak.*

A képviselőház június 7-i ülésén több képviselő kifogásolta a *mert azokra fátyolt vetünk* kifejezést, s javasolták, hogy hagyják ki, illetve vegyék be helyette ezt: *mert a múltak a történelem ítélőszéke elé tartoznak.* Egyesek azzal érveltek, hogy a múltra borított fátyol *nem való, tehát ezt nem is mondhatjuk;* mások kijelentették: *fátyolt csak akkor fogunk vetni, mikor a szenvedések, melyek még most is folynak, végképpen megszüntettek.* A hosszas vita folyamán felszólalt *Kazinczy* Gábor: *Szerintem az* – mondotta –, *hogy „fátyolt vetünk", semmi egyéb, mint az írott nyelvbe átvitt költői kép, és nem tesz egyebet, mint hogy ezúttal m e l l ő z z ü k; de azt nem teszi, hogy e l f e l e d j ü k a múltat.* Ebből a gondolatmenetből kiindulva javasolta: ha valakinek a fogalmazás ellen mégis kifogása lenne, változtassák meg, értelmileg korlátozzák a következő módon: *melyekre ezúttal fátyolt vetünk.* További módosító javaslatok után, másnap, június 8-án került sor a szavazásra, amikor is a többség *Kazinczy* Gábor módosítását az elnök előterjesztésére ebben a végleges formában fogadta el: *melyekre ezúttal fátyolt borítunk.*

A képviselőház többsége elfogadta a *múltra borított fátyol* tézisét, de a hazai közvélemény ellenzéki tömegei visszautasították. A felirat szövegének elfogadását követő héten, június 18-án, *Tóth* Kálmán népszerű ellenzéki élclapja, a *Bolond Miska*, amely korábban is merészen gúnyolta az önkényuralmat és megtestesítőiket, a *Bach-huszárok*at, egy *No hát legyen úgy* címzetű rajzot közölt. A rajz fátyollal borított bitót, bombát, szuronyt, béklyót, kardot, fokost ábrá-

zolt, s ez volt aláírva: ~ Tulajdonképpen ezzel indult meg szállóigénk pályafutása, amelyet kivételes pontossággal tudunk nyomon követni. 1867-ben *Jókai* még kuruckodva írja *Resurrexit* című versében a honvéd-név régi becsületének feltámadására célozva: *Nem vetünk már több fátyolt a múltra. A szerelem bolondjai* című regényének *Utóhang*jában pedig (1868) hangsúlyozza: *meg akartam kísérteni, hogy annak a „múltra vetett fátyolnak" egy csücskét fellebbentsem.* A kiegyezés után tanúi lehetünk a szállóige értelemváltozásának, amikor például az új radikális függetlenségi élclap, a *Ludas Matyi – a magyar nép mulattató képes újsága* – 1868. január 12-i számában felveti a kérdést: *Vessünk fátyolt a múltakra? – Arra is fátyolt vessünk a múltból, ami szép?* – vagyis a császári házzal való megbékélés érdekében felejtsük el a forradalom és a szabadságharc dicsőséges emlékét is?

A szállóige pályavázlatának legfrissebb szakaszaihoz még annyit fűzhetünk hozzá, hogy a ~ kifejezést ma eredeti vonatkozásánál szimplább, egyedibb helyzetekben, a magánélet, a személyes kapcsolatok, a családi, szerelmi összezördülések, ballépések számos eseténél is használjuk.

◁ A *Deák* Ferenc teteme fölé emelt mauzóleum márványába vésték a májusi felirat szárnyasszóként idézett mondatát:

Kockáztathatunk mindent a hazáért,
De a hazát kockáztatnunk nem szabad.

◁ Végül teljes hitelű az a jelesmondás, amely *Deák*nak a *Pesti Napló* szerkesztőjéhez, *Kemény* Zsigmondhoz (1814–1875) 1861. október 19-én írott leveléből szakadt ki. *Deák* a levélben kifejti, hogy az általános műveltség elterjesztése a nemzet politikai jövőjének záloga, és hangsúlyozza, hogy

nemcsak vérrel, *s nem mindenkor vérrel*
szolgálhatunk a hazának.

PULSZKY FERENC
(1814–1897)

– *Kossuth* londoni követe, emigrációs társa, majd a kiegyezés után hazatérve országgyűlési képviselő és a *Nemzeti Múzeum* igazgatója, 1877. április 19-én beszédet mondott egy népgyűlésen, amelyet az orosz–török háború alkalmából Budapestre látogató török küldöttség tiszteletére rendeztek.

Beköszöntőjében *Pulszky* a magyar emigráció hajdani törökországi fogadtatására emlékezve elmondotta, hogy olyan ő, mint a

vén csataló.

-- amely a trombitaszót hallva nyomban indulásra kész.

Hadd jegyezzük meg e tősgyökeresen magyarnak tetsző kifejezéssel kapcsolatban, *Tóth* Béla nyomán, hogy bizony alighanem germanizmus, a *das alte Schlachtross* fordítása. Magyarosan úgy mondjuk: *harci mén, harci paripa.*

Egyébként a ~ ma áttételesen sem jelent mindig kürtszóra fülét hegyező harci mént. Mesterségéből, munkájából kivénhedt, megrokkant ember szárnyasszó-jelzője lett belőle, nem gonoszkodó, inkább sajnálkozón-kedélyes.

MADARÁSZ JÓZSEF
(1814–1915)

– a negyvenkilences radikálisok, később a kiegyezést elutasító *szélbal* vezető politikusa, 1883-ban megjelent *Emlékirataiban* anekdotikusan magyarázza az aulikus kormányzat szolgalelkű kiszolgálóit elítélő, majd később a meggyőződésüket váltogató szélkakasokat gúnyoló kifejezést:

pecsovics.

A ~ gúnynév – *Tóth* Béla tanúsága szerint – a negyvenes évekből származik, az időben ezzel csúfolták a bécsi kormány híveit. *Madarász* József keletkezésének történetét úgy meséli, hogy Szekszárdon, 1839-ben az aulikus *Festetics* Rudolf gróf magához akarta édesgetni a megye számottevőbb korteseit, s a befolyásosabb személyiségeket rendszeresen a maga asztalánál, az alsóbb rangúakat *Pecsovics* István nevű tiszttartójánál látta vendégül. A restauráció idején egy *Huszár* Pál nevű ellenzéki esküdt többedmagával a megyeház előtt sétált, és szembetalálkozott a Tolnából érkezett *Paczolay* György császárpárti esküdttel. *Huszár* meg nem állotta, hogy a *Festetics*-tiszttartó vendégét, a gróf másodosztályú kortesét meg ne szégyenítse, s ezért csúfondárosan rákiáltott: *No, te Pecsovics!* A ~ gúnyszót hamarosan országszerte felkapták, olyannyira, hogy *Pecsovics* István tiszttartó kénytelen volt nevét 1848 júliusában *Tétényi*re változtatni.

A tiszttartó eredeti neve azonban szállóigében fennmaradt, s az elvtelen, opportunista köpönyegforgatóknak, különösen vidéken, ma is ~ a neve.

KAZINCZY GÁBOR
(1818–1864)

– író, ellenzéki reformpolitikus, 1849-ben a kompromisszumot hirdető Békepárt tagja. A provizórium idején a képviselőház 1861. május 27-i ülésén mondott beszédéből tapadt meg ez a szónoki, közírói, de a köznyelvbe is behatolt fordulat:

az eszmék magaslatára helyezkedni,

újabban így is:

eszmei magaslatra helyezkedni.

SENNYEY PÁL
(1824–1888)

– a konzervatív politikus, tárnokmester, később országbíró, majd a főrendiház elnöke. 1872. október 7-i képviselőházi beszédében arról beszélt, hogy a szabadelvű reformok végrehajtása terén, különösen ami a nevelést, az egészségügyet, a szegényügyet, s a községi és rendőrségi ügyet, a vidék forgalmának ügyét illeti, majdnem *ázsiai állapotokkal találkozunk* – vagy ahogy szállóigében a legsúlyosabb elmaradottság jelzésére később megrögződött:

ázsiai állapotok uralkodnak.

Ehhez csak annyit: az elmúlt száz esztendő alatt az efféle földrajzi jelzők érvénye meg-megcsúszott. Századunkban Európában olyan állapotok is voltak, amelyek közepette például a náci fasizmus elnyomottjai és meggyötörtjei sóvárogva gondolhattak a múlt századi Ázsiában uralkodó állapotokra.

ANDRÁSSY GYULA, ID.
(1823–1890)

– a kiegyezés után az első magyar miniszterelnök, honvédelmi miniszter, utóbb közös külügyminiszter emlékét szállóigetárunkban egy anekdotikus história őrzi, amelyet először *Mikszáth* Kálmán írt meg a *Szegedi Napló* 1881. évi 210. számában. Eszerint egy ízben *I. Ferenc József* maga elé hívatta *And-*

rássyt, és tanácsát kérte bizonyos dologban, amit vele szeretett volna keresztülvinni a parlamentben.

– Nem tehetem, Felség – mondá Andrássy elkomorodva –, ez rettentő akadályokba ütköznék.

– De hátha keresztülvihetné ön – szólt a fejedelem rábeszélőleg.

– Esedezem Felségednek, hagyjon föl ezzel a tervvel, én nem vállalkozhatom rá.

S ezzel meghajtotta magát hódolattal, és visszavonulni készült.

– De legalább igérje meg, gróf . . .

Andrássy megfordult ezekre a szavakra, s hévvel felelte:

Felséges Uram!

Megtenni könnyű, de megígérni nehéz.

◁ Egy évtizeddel később *Szőts* Pál *Andrássy-adomák* című gyűjteményében (Budapest, 1890.) a párbeszéd *Andrássy* és egy *Habsburg*-családból származó bécsi generális között zajlik le. Ebben a változatban a csattanó rövidül és megfordul, *Andrássy* ezt feleli:

Ígérni nehéz, megtartani könnyű.

PODMANICZKY FRIGYES

(1824–1907)

– tíz esztendőn át volt a *Nemzeti Színház* és az *Operaház* intendánsa (1875–1885). Jó szándékú dilettantizmusát sokat csipkedte az egykorú sajtó. Működésének kezdetéről maradt fenn ez az állítólagos „aranyköpése":

Shakespeare-t vagy jól, vagy sehogy; de adni kell.

I. FERENC JÓZSEF KIRÁLY

(uralk. 1848–1916)

– megkoronázott magyar királyként 1867-ben ezt a jelmondatot választotta:

Bizalmam az ősi erényben.

Állítólag *Lónyay* Menyhért pénzügyminiszter (1822–1884) ajánlotta a ~ jeligéjét, amely a koronázási emlékpénzeken első ízben régi írásmóddal, a befejező *n* betű helyett hiány-ékezettel került a közönség elé, de a magyar ezüstforintosokra s az új koronásokra már a jelenlegi formájában verték. *Lónyay* a királyi jeligét nyilván *Mária Terézia* beszédéből merítette, amelyet 1741. szeptember 11-én intézett a pozsonyi rendekhez. A latinul elhangzott beszéd részletét: *[Derelictae ab omnibus, non est, quo confugiamus, quam ad fidelitatem, ad arma et p r i s c a m v i r t u t e m Hungarorum, in quibus f i d u c i a m omnem reponimus]* a *Baróti Szabó* Dávid által 1792-ben alkotott „erény" szóval később így fordították magyarra: *Mindenektől elhagyatva, nincsen máshová folyamodnunk, mint a magyarok hűségéhez, fegyveréhez és ő s i e r é n y é h e z, amelybe minden b i z a l m u n k a t vetjük.*

A ~ a lesüllyedt szállóigejavak közé tartozik. A hajdani asszonykirályi szót *Ferenc József*-i áttételben nem sokkal ezüstpénzen való megjelenése után tréfásan használták. Az óvatos ember, aki márványon megpengette vagy fogával megharapta a forintot, vizsgálván, vajon nem hamis-e, rendszerint így szólt: ~ A féltékeny feleség, aki tilos levélke után kutatta át férje ruháinak zsebét; a fukar férj, aki éjszakára a feje alá tette pénztárcáját, ugyanezt gondolta: ~ Bízvást állíthatjuk, hogy a daktilikus lejtésével könnyen fülbemászó szállóigét többnyire akkor használják, amikor a bizalom is és az erény is kétséges.

◁ A múlt század nyolcvanas éveiben a *Berliner Tageblatt*, s általában a szervilis berlini lapok az életének immár kilencedik évtizedét taposó *I. Vilmos* császárnak azzal kedveskedtek, hogy bárhol megjelent, ezt írták róla: *[elastischen Schrittes]*

ruganyos léptekkel *jár.*

Nálunk az akkoriban indított *Budapesti Hírlap* vette át ezt a közhelyet, amely különösen *I. Ferenc Józsefe*l kapcsolatban lassanként paródiába csúszott át. A rozoga, de még mindig legénykedő aggastyánok csoszogásának gúnyos jelzőjét, általános elterjedése után is, legsűrűbben a haladó körökben népszerűtlen öreg királyra alkalmazták. A sikamlós tréfákat terjesztő, de politikai fullánkokkal is döfködő élclap, a *Fidibusz* például három évtizeddel a szállóige keletkezése után, 1911 márciusában olyan címlapot közöl, amelyen a hajlongó alattvalók sorfala között egy hátulról mutatott, de tartásában, ruházatában felismerhetően *Ferenc Józsefe*t karikírozó, roggyant uniformisos alak távolodik a díszszőnyegen. A figura lábszára rugóból készült, a kép aláírása pedig idézőjelben: *„Rugékony léptekkel."*

TISZA KÁLMÁN

(1830–1902)

– az ellenzéki balközép-vezérből lett dualista vezérpolitikus, miniszterelnök, szabadelvű-*generális*, rendszeresen tiltakozott az ellen, hogy tőle származik ez a szárnyra kelt kifejezés:

szegre akasztott elvek,

vagy más formában:

az elveket szegre akasztani.

Tiltakozása ellenére tény, hogy a kiegyezés ellen küzdő korábbi ellenzéki programját – *a bihari pontokat* – szegre akasztotta. Nyilván ez volt az oka, hogy régebbi elvbarátai, akik a képviselőházban sűrűn szemére vetették pálfordulását, a joggal vagy nem joggal neki tulajdonított, s közben szállóigévé lett kitételt is a fejére olvasták. Így például *Csanády* Sándor, negyvennyolcas párti képviselő, 1885 tavaszán interpellációt intézett a parlamentben a „generálishoz", amelyben a következők foglaltattak: *az 1875. évben Tisza Kálmán miniszterelnök úr, mint a közjogi ellenzék vezére, politikai hitelveit eladta csak azért, hogy azok árán bejusson a miniszteri székbe, s hogy e hitehagyottsága által elkövetett hazaés nemzetellenes bűneit némileg kiengesztelje, oly szellemű, értelmű nyilatkozatot tett, miként . . . ő azáltal, hogy a közügyes közjogi alapon elfogadta a miniszterséget, nem adta fel a múltban vallott politikai hitelveit, hanem egy időre csak félretette, illetőleg s z e g r e a k a s z t o t t a azokat . . . kérdem én, hajlandó-e a miniszterelnök Tisza Kálmán úr politikai hitelveit a szegről leakasztani?*

◁ E vitatott eredetű frázissal ellentétben vitathatatlan, hogy *Tisza* Kálmán még a közjogi ellenzék vezéreként a hadkiegészítési rendelet 1867. január 15-i tárgyalásán használta, s később, másfél évtizedes miniszterelnöksége alatt – szögesen ellentétes álláspontja megerősítésére – sűrűn visszaidézte ezt a közszájra került szólamot:

szent meggyőződésem.

Szállóigei használatban a kifejezéssel együtt a kifejezés gyengült hitele is átöröklődött. ~ – hajtogatják egyesek ma is olyan esetekben, amikor állítólagos meggyőződésük egyáltalában nem meggyőződés, még kevésbé szent.

SZILÁGYI DEZSŐ

(1840–1901)

– jogász, politikus, egyetemi tanár, igazságügyminiszter, rendkívül éles elme és félelmetes vitatkozó volt. A hajdani első *Nemzeti Színház* mögötti híres politikai vacsorázóhelyen, a *Szikszai*-vendéglőben rendezett baráti összejöveteleken állítólag ezzel ugratta szellemiekben vele fel nem érő minisztertársát, a cselédtörvényt létrehozó *Darányi* Ignácot (1849–1927):

– *Nácikám,* **állíts valamit, hogy megcáfolhassam!**

Manapság *Szilágyi* Dezső intellektuális kihívását nem annyira a valóságos szellemi fölényben levőkre, mint inkább az erőszakos szócsavarókra, a tudálékosokra, a viták mániákusaira, s azokra vonatkoztatjuk, akik mindig, mindent, mindenkinél jobban akarnak tudni.

BÁNFFY DEZSŐ

(1843–1911)

– a soviniszta-reakciós nemzetiségi elnyomás, a népellenes erőszak politikusa, 1895-től 1899-ig miniszterelnök, az 1896-os őszi választásokon erőszakkal szétveri az ellenzéket, utóbb a munkás- és parasztmozgalmak eltiprására alkalmazott brutális eszközeivel a mezőgazdasági munkások szervezkedését, sztrájkját megtiltó rabszolgatörvénnyel, a szocialista sajtó üldözésével, vad csendőruralmával válik hírhedtté. A tömegfelháborodás és a megmaradt ellenzék obstrukciója 1899 februárjában megbuktatja. Képviselőházi beszédében a hatalomba való visszatérésére célozva ekkor mondja:

leszek én még **tettekkel tényező.**

A sajtó hamar felkapta a társadalmi, politikai aktivitásnak ezt a furcsán képzett megfogalmazását, és a ~ kifejezés különösen ironikus értelemben mint a nyüzsgő tevékenységnek, az akarnokságnak, a törtetésnek a szállóigéje elég széles körben elterjedt.

STRIHÓ GYULA

(1843–1902)

– országgyűlési gyorsíró, a *Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület* egyik alapítója és titkára, nevéhez fűződik a mentők híres jeligéje:

Mindenkit érhet baleset.

Az egyesület igazgatóságának és választmányának hozzájárulásával ezt a jelmondatot 1891 februárjától kezdve előbb *Mindnyájunkat érhet baleset* szöveggel használták, a fenti szállóige-alakban főleg úgy vált közkeletűvé, hogy régebben minden szilveszter éjszakáján ezzel a jelszóval rendeztek gyűjtést a mulatók, szórakozók között.

A ~ szárnyasszava azonban túllibbent a mentők körén. Nemcsak fizikai, hanem gazdasági, erkölcsi, társadalmi, politikai balesetek alkalmával is elhangzik, hogy ~, hol vigasztalóan, hol bölcselkedve, hol némi kárörömmel. Újabban a közlekedésrendészet intelmeként is használják.

BARTHA MIKLÓS

(1848–1905)

– soviniszta-nacionalista, antiszemita politikus és publicista két szállóigével kapcsolódik tárgyunkhoz.

Kezdeményezője volt az 1884–1885-ben alakult *Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület*nek, talán az első olyan hazai egyesületnek, intézménynek, vállalkozásnak, amelynek címkezdő betűi akrosztichonba foglalva terjedtek el. Az *E. M. K. E.* kezdőbetűket rövidesen összeolvasták egy szóba; adatok vannak rá, hogy 1887–1888-ban már általánosan így emlegették az Egyletet, sőt 1889-ben hivatalos rövidítése lett az

Emke.

Napjainkban, a rövidített hivatali, vállalati, üzemi elnevezések virágjában fel sem tudjuk mérni, milyen szóhasználati „betörés" lehetett egykor az ~. 1904-ben hasonló rövidítésű egyesület létesült *(Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egylet* – DMKE, *Demke);* forgalomba hozták a népszerű ~-gyufát, megszületett és a mai napig is ezen a néven működik az ~-kávéház, sőt a Rákóczi út – Nagykörút sarkát most is ~-saroknak nevezzük. A rég időszerűtlen és rég megszűnt egyesület akrosztichon-szállóigéjét alighanem éppen a címrövidítés hajdani újszerűsége tartotta fenn.

◁ A szóhagyomány szerint a hevesen debattáló *Bartha* Miklós egyik kedvenc szavajárása volt:

fölfelé bukni.

A hadállásokat, amelyekben ez a kontraverz szójárás megszületett, betemette az idő, a frontok áthelyeződtek, de a maga helyén be nem vált, fiaskót vallott személyek közül még ma is szokott némelyik ~.

ROSKOVICS IGNÁC
(1854–1915)

– festőművész egy kedvesen cinikus, bohémes kiszólással jegyezte be nevét szállóigéink adattárába. Állítólag ő vágta oda egy érdeklődőnek a ma is gyakorta hangzó választ:

Szegények vagyunk, de jól élünk.

BERKES BÉLA, ID.
(1859–1935)

– a régi kiváló cigányprímás több más, hazánkba látogató külföldi előkelőség mellett kedvence volt *Edward* walesi hercegnek (1841–1910), aki hatvanéves koráig tartó trónörökössége alatt világjáró útjai közepette elmulatozott Magyarországon is.

Amikor később *Berkes* a bandájával Londonban muzsikált, a hajdani híres gavallér már mint *VII. Edward* (uralk. 1901–1910) angol király látta vendégül a világhírű prímást a Buckingham-palotában. Az ebéden számos európai uralkodó jelent meg, illetve képviseltette magát, s a nagyszerű lakoma híre megelőzte *Berkes*ék hazaérkezését. Budapesten megfaggatták *Berkes* Bélát: hogy volt, mint volt Londonban, kik is ültek *Edward* király asztalánál . . .?

A prímás szellemes válasza nyomán terjedt el az általában vegyes összetételű társaságokra alkalmazott szállóige:

Egy cigány, egy király . . .

ANDRÁSSY GYULA, IFJ.

(1860–1929)

– a néhai magyar miniszterelnök és közös külügyminiszter fia, harminckét éves korában belügyminiszteri államtitkár lett. Édesanyja mentegetőzve jegyezte meg:

Alulról kell kezdeni.

Az egyébként adatszerűen nem hitelesíthető kitétel már keletkezésekor a fiatalon magas állásba juttatott protekciósokat gúnyoló szállóige lett.

TISZA ISTVÁN

(1861–1918)

– házelnök, kétszeres miniszterelnök, a század első évtizedeinek baljós személyisége, önmagáról, illetve politikájáról vallott szentenciái között olyan két szállóigét indított útjára, amelyek idővel többé-kevésbé elkanyarodtak az általa vélelmezett értelemtől és vonatkozásoktól.

Kérlelhetetlenül erőszakos módszerét, népellenes hatalmi intézkedéseit számos beszédében-írásában így nevezte:

az erős kéz politikája.

Törvénytisztelő jogállamban azonban ~ nem jelent feltétlenül erőszakot. A lanyha, bizonytalan, kapkodó kormányzat ellentétére is bízvást mondhatjuk és mondjuk is: ~

◁ Mint az általános titkos választójog esküdt ellenségének, a nép szavától, közügyekbe való beleszólásától rettegő politikusnak, a magyarországi nagybirtok és finánctőke osztályszövetsége kíméletlen reprezentánsának, a választójog korszerű, demokratikus kiterjesztéséről az volt a felfogása, hogy az

vak ugrás a sötétbe.

Ha ma olyan elhatározásoknál, amelyeknek következményei beláthatatlanok, a ~ szállóigét használjuk, aligha gondolunk a *Tisza István*-i aggályra.

PICHLER GYŐZŐ

(1869–1904)

– az *Egyetértés* című függetlenségi-negyvennyolcas irányú politikai lap belső munkatársa, 1894-től az Olaszországból hazatért *Kossuth* Ferenc pártelnök titkára.

*Pichler*t általános meglepetésre 1896-ban egy régi tekintélyes kormánypárti jelölttel szemben Élesden függetlenségi programmal képviselővé választották. *Tóth* Béla személyesen érdeklődött az újdonsült, kellemetlen külsejű, pénztelen képviselőnél: hogyan tudta teljesen idegen helyen a mandátumot megkaparintani. *Pichler* megsúgta „választási trükkjét", amelynek valóságáról azonban soha senki nem győződött meg. Eszerint a reménytelen küzdelembe induló jelölt elhitette az élesdiekkel, hogy *Kossuth* Turinban, a halálos ágyán így szólt hozzá:

Pichler, vigyázz Magyarországra!

Más változat szerint:

Győző, rád bízom Magyarországot!

Nagyzoló pozícióhajhászokra, üres karrieristák légből kapott jogcímeit, igényeit kifigurázva, ma is használjuk néha a szállóige egyik vagy másik változatát: ~

GROSSMANN MIKSA

(1872–1913)

– nyomdász, szociáldemokrata újságíró, élete végén az *Országos Munkás Betegsegélyző- és Balesetbiztosító Pénztár* aligazgatója, erélyes, nagyhatású szónok volt. *Révész* Mihálynak (1884–1977), a munkásmozgalom jeles krónikásának személyes közléséből tudtam meg, hogy egyik rendkívül elterjedt szárnyasszavunkat *Grossmann* Miksa röppentette fel Pozsonyban, egy szociáldemokrata gyűlésen, 1910 körül.

A szocialisták kedvelt szónoka terjesztette elő azt a határozati javaslatot, amely megbélyegezte a függetlenségi párt választójogellenes machinációit. Az indokolásban használta *Grossmann* a később annyi érv végső megerősítésére idézett kifejezést:

leszögezem!

KADOSA MARCEL

(1874–1944)

– ügyvéd, hírlapíró, szerkesztő a szerzője – ugyancsak *Révész* Mihály szíves információja szerint – egyik közkeletű újabb kori szállóigénknek. A szocialistákkal rokonszenvező publicista az általa 1905-ben megindított *Nép* című lapban, illetve 1905–1906 között a *Népszava* hasábjain, *Marcial* álnévvel szignált *Terefere* című rovatában használta ezt a korára vonatkozólag igen találó kifejezést:

A politika úri huncutság.

DINNYÉS LAJOS

(1901–1961)

– a felszabadulás után a koalíciós kormány honvédelmi minisztere, később miniszterelnöke (1947–1948), barátai, politikustársai körében zamatos kiszólásairól volt híres. Tőle származik a ma is hallható élces-ironikus elutasítás:

De nem nekem!

A szállóige *Ascher Oszkár* (1897–1965) személyes közlése szerint úgy született, hogy a jeles előadóművész, a negyvenes évek második felében az irodalmi igényű *Pódium*-kabaré igazgatója minden műsorához meghívta a művészetbarát miniszterelnököt. Egy alkalommal *Ascher*, aki szívesen kísérletezett ínyenceknek való, különleges költeményekkel, a műsor második felében megjelent a függöny előtt és bejelentette: *Kedves közönség! Most néhány szanszkrit verset fogok elmondani.* Ebben a pillanatban *Dinnyés* felkelt a helyéről, s az első sorból megindult a kijárat felé. Közben félhangon, ám határozottan megjegyezte: ~

A szállóige egyébként *Békeffi* István–*Kellér* Dezső *Irodalmi kávéház* című tréfás jelenetében is elhangzik; itt egy tizenkét kis japán verset recitálni szándékozó dizőznek mondja ezt a vendég. A jelenetnek *Ascher* elbeszélésével közelkorú előadása bizonyos mértékben gyanút kelt a ~ származásának primátusát illetően.

Unalmas értekezleten hosszú beszámoló következik, hivatalfőnök vagy családfő alapos fejmosást helyez beosztottjainak, illetve famíliájának kilátásba, pörlekedő feleség kukliprédikációra készül; dilettáns dalénekesnő társaságban produkálni kívánja magát – mindig akad olyan érdekelt, aki meglép a kínos percek elől, mondván: ~

KÉT VILÁGHÁBORÚ – ÉS KÖZTE...

A vért, kínt, könnyet fakasztó három évtized 1914 és 1944 között sok gyászosan suhogó és sok könnyedén szálló katonai-politikai szólást termett. E szállóigéknek számán felül szívóssága és alkalmazkodási képessége is meglepő, hiszen legtöbbjük végletesen más helyzetből pattant ki, mint ahová az idők viharában sodródott, s ahol – más körülményekhez hasonulva – fennmaradt. Az ifjú nemzedék, amely könyvből tanulja, ami a két világháborúban és közte történt, ennek a korszaknak szállóigéit úgy kapkodja a levegőből, mint a bűvész az ezüstforintosokat. E virgonc és szapora szállóigék fészkei láthatatlanok, s ha mi, a két világháború tanúi és részesei, megkérdezzük a fiatalokat, hogy ezt vagy amazt a „régi jó bemondást" honnan vették – a válasz legtöbbször egy tehetetlen mozdulat meg két kurta szó: tudja az ördög . . .

Egy igen értelmes, tájékozott fiatal szerkesztőségi titkárnőt a hatvanas évek derekán azon kaptam, hogy kéziratok, levelek, feljegyzések, újságok kusza halmaival zsúfolt íróasztala előtt összecsapta a kezét és kétségbeesetten felkiáltott: *Tiszta Doberdó!* Mikor nekiszegeztem a kérdést, hogy ez mit jelent, csak annyit tudott felelni: rendetlenség, zűrzavar, felfordulás. S nagyon csodálkozott kéretlen felvilágosításomon, hogy a doberdói karsztfennsíkon hajdan az első világháború véres csatái dúltak, s hogy apái, nagyapái: az Isonzó-csatákat megjárt bakák közvetítésével a kaotikus pergőtüzek és tömegrohamok borzalmai csökevényesedtek – az irodai törpe-káoszt jelentő szólás-szimbólummá.

Nyilván jobban ismerhette a kifejezés hátterét az a fiatal diáklány, aki a hetvenes évek derekán magyar nyelvi – első díjas – versenypályázatot írt *Korosztályom beszédmódja* címen, s ebben elmondta, hogy *az egész órai feleltetést . . . a történelemből kölcsönzött gyászos eseményekkel is jelölik a tanulók. (Pl.: – Micsoda doberdó volt nálunk matekon!)* E tíz esztendővel később,

másodízben tetten ért szóláshasználat két tapasztalattal gazdagított. Először: megtudtam, hogy e viszonylag ritka szállóige nem fonnyadt el, hanem továbbágazott. Másodszor: feltételezhettem, hogy a hetvenes évek korosztályt váltó tizenévesei jártasabbak a hazai históriában a hatvanas évek huszonéveseinél. S mennél jártasabbak, annál jobban érdekelheti őket történelmi szárnyasszavaink forrásvidéke.

E fejezet szállóige-magyarázatai és levezetései egyesek számára rég ismert (talán már el is feledett) tényeket eleventenek fel, másoknak viszont merő újdonságot prezentálnak. Ez a sajátos félmúlt, ez a felemás történetiség és élményszerűség természetes választóvonalat húz az „igazi" históriás szállóigék és a két világháborúban és közte még jó néhányunknak rece- és dobhártyájával megélt, idegeivel, bőrével megtapasztalt – majd szeme láttára, füle hallatára szállóigévé szárnyalt – események és szólamok között. Mi még kettősen látjuk, duplán halljuk a világháborúkban és közöttük kitermelődött szállóigéket. Látjuk és halljuk realitásukban, ahogy megtörténtek, ahogy elhangzottak, és látjuk frázissá párlottan, halljuk szólássá hangolódva, az eredetinek hol többé, hol kevésbé elhalványult árnyalataival.

Azáltal, hogy e történeti félmúlt szállóigéi mögé felvetítjük a valóság kulisszáit, talán nagyobb mélységet, erősebb plasztikát kapnak, utalásaik tisztábbak, vonatkoztatásaik határozottabbak lesznek. A két világháború és a közötte eltelt idő utókorának fiai-leányai: a mai húsz–harminc- és negyvenévesek helyükre rakhatják, értelmileg stabilizálhatják mindennapi beszédük jó néhány ködösen, bizonytalanul lebegő szólásformáját, s ez nemcsak a beszéd, hanem a gondolkodás lazaságán is feszít valamicskét.

Egy kis párhuzam. A századforduló nemzedéke a múló évek száma szerint megközelítőleg úgy viszonylott negyvennyolc és hatvanhét eseményeihez, mint ahogy a mai nemzedék a két világháború és a közötte eltelt negyedszázad eseményeihez. A mi emlékezetünket természetesen számos, korábban nem ismert modern műszaki dokumentáció: fénykép, néma- és hangosfilm, fejlett reprodukciós technika, kiterjedt hírközlő és rögzítő szolgálat segíti. Ebből az összevetésből az következhetnék, hogy *Tóth* Béla századfordulói szállóige-gyűjteményeinek a szabadságharc és a kiegyezés korából származó anyaga a maga idejében sokkal fontosabb intő-emlékeztető funkciót töltött be, mint amennyit világháborús szállóige-fejezetünknek – a korszerű regisztráló eljárások árnyékában – tulajdoníthatunk. Nem így van. A fotó, a film képe-hangja külső impulzusokkal termeli az emlékanyagot és ingerli a memóriát. A szállóige nehezen követhető, legtöbbször igen bonyolult pályákon akkumulálódó rejtett tartaléka az emlékezetnek. Olyan spontánul surran elő az agytekervények labirintusából, olyan kritikátlanul, olyan ellenállás nélkül, hogy múltat idéző ereje – ha a múlt benne helyes szemlélettel tudatosul – a külső mechanizmussal rögzített memória-adatok mellett sajátos értékű.

Ezért gondoltuk, hogy nem lesz haszon nélkül való, ha ennek az annyiszor és annyiféle módon megvilágított korszaknak az eseményeit mint szállóigékben tükrözött valóságot is felvillantjuk.

SUTTNER, BERTHA VON

(1843–1914)

Az 1914 szeptemberére tervezett Nemzetközi Békekongresszus előkészületei közben, röviddel az első világháború ágyúinak eldördülése előtt – 1914 júniusában halt meg Bertha von *Suttner*, *Nobel*-békedíjas osztrák írónő, a polgári pacifizmus egyik úttörő harcosa.

A béke eszméjének szolgálatába szegődött, nemzetközi békeligát alapító, hazánkban is többször megfordult írónő 1892–1899 között szerkesztett havi folyóiratának, illetve 1889-ben megjelent, nagyhatású háborúellenes regényének címe:

[Die Waffen nieder!]

Névi Béla fordításában (Budapest, 1905):

Le a fegyvert!

vagy népszerűbb formában:

Le a fegyverekkel!

– mint antimilitarista és pacifista szállóige hazánkban is elterjedt. A jó szándékú, de erőtlen békeszólamokat csakhamar elnyelte az első világpusztítás fegyverropogása, amelyet az alább idézett meggondolatlan és megfontolatlan kiáltvány vezetett be.

I. FERENC JÓZSEF

(uralk. 1848–1916)

– osztrák császár és magyar király nevével jegyezték 1914. július 24-én azt a *Népeimhez!* megszólítású kiáltványt, amely a Szerbiának küldött hadüzenet alkalmából valamennyi újság első oldalán, valamennyi utcasarok és hirdetőoszlop plakátján olvasható volt, s amely befejező részében századunk modern

tömegmészárlásának megindítása alkalmából ezt a keserű, szállóigévé vált frázist bocsátotta szárnyra:

Mindent meggondoltam és megfontoltam.

Utóbb hangsúlyozó kettőzéssel is citálva:

Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam.

Ma nagy elszánásoknál, vakmerő elhatározásoknál idézzük a Ferenc József-i mondást, gyakorta magánügyekben, öniróniával is, teszem azt ha megcsontosodott agglegény házasodni készül, vagy valaki többszörös, bonyolult lakáscserével próbálkozik.

II. VILMOS CSÁSZÁR

(uralk. 1888–1941)

— német császár, alig néhány nappal *I. Ferenc József* kiáltványa után, 1914. augusztus elején harci szózatot intézett katonáihoz, amelyben az antanthatalmaknak küldött hadüzenet-sorozat után azt jövendölte:

[Daheim, wenn die Blätter fallen.]

Otthon lesztek, mire a lombok lehullanak . . .

A tragikusan be nem vált próféciát az utca embere utóbb akasztófahumorral úgy kommentálta, hogy a császár hadászati és politikai jóstehetségét nyilván egy fenyőfa alatt fejtette ki, amely tudvalevőleg nem lombhullató természetű. Az első világégés öt őszén milliók emlegették fokozódó dühvel és elkeseredéssel a nagyhangú császári enunciációt: ~ – így lett belőle a kétes hitelű jövendőmondások, esélytelen remények szkeptikus szállóigéje. 1941 júniusában *Werth* Henrik gyalogsági tábornok, *Horthy* vezérkarának főnöke még egyszer ráduplázott az első világháborús császári blöffre. Mikor a fasizált Magyarország hadat üzent a Szovjetuniónak, *Werth* tábornok, *II. Vilmos* balvégzetű példája szerint, ezt ígérte a nácik és hazai csatlósaik által utóbb tömeghalálba hajszolt magyar katonáknak: *aratásra otthon lesztek.*

CONRAD VON HÖTZENDORF, FRANZ
(1852–1925)

– az osztrák–magyar ármádia tábornagya, vezérkari főnöke, az első világháborúban a közös hadsereg vezére volt. A kortársak tanúsága szerint *Kemény* Simon (1882–1945), a kitűnő költő és publicista, *Az Est* című, népszerű bulvárlap szerkesztője írta le először egyik újságcikkében a vezérkari főnök nevére utaló:

Kávéházi Konrád

– kifejezést, amely aztán a kabaré és az utca szóhasználatának közvetítésével a pesti kávéházak kapuciner mellett fecsegő koca-stratégáinak gúnyolására országszerte elterjedt.

A több mint félszázada született böknév túlélte névadóját. *Conrad von Hötzendorf*ról a ~ kifejezés nélkül a hadtörténészeken kívül ma már alig tudnának valamit. A hajdan az egész Monarchiában ismert generális, a háború párti íróasztal-stratéga emléke is elenyészett már a köztudatban, ám kávéházakban és kávéházakon kívül ma is tevékenykednek a mindenkinél mindent jobban tudó, „kitűnően informált" ~-ok, és szállóige-böknevük ma sem változott meg. Hogy az első világháború eseményeit stúdiumaiból ismerő mai érett korú nemzedék körében is mennyire eleven ez a kifejezés, arra példa és bizonyíték *Kádár* János 1965. február 11-én tartott parlamenti beszéde, amelyben a kotnyeles, tudálékos politizálókat ~-oknak nevezte.

HÖFER, FRANZ VON
(1861–1918)

– osztrák tábornagy, a tizennégyes világháború kitörésétől kezdve 1917 májusáig a vezérkari főnök helyettese. Az ő névaláírásával jelentek meg a hivatalos hadijelentések a különböző csatatereken folyó harcokról. Ezeknek a szükségképpen számos valótlanságot tartalmazó, csűrő-csavaró jelentéseknek neve:

a hőfer

– lassan fogalommá vált, s a szépítgetéssel, leplezéssel, az eráris hazudozással lett egyértelmű.

◁ Az *„alaphőfer"* a háború első heteiből származik, amikor a *Höfer*-jelentés 1914. szeptember 2-án *Auffenberg* császári és királyi tábornok óriási

győzelméről számolt be az orosz fronton. A háború elején még lobbanékony győzelmi hangulatban is gyanút keltett a *hőfer* végére odabiggyesztett furcsa mondat:

Lemberg még a miénk.

A gyanús zárómondatról később kiderült, hogy valótlanságot tartalmazott. Ugyanis mikor a jelentés azt állította, hogy ~, akkor Galícia egykori osztrák koronatartomány székhelye: Lemberg [Lvov] már nem volt a „miénk", a k. und k. csapatokat már kiverte falai közül a cári hadsereg. A mai szállóige-használat súlypontja azonban különös módon nem a beugrató füllentésre esik. A valóságos historikum elcsúsztatásával olyankor vetjük oda kesernyés csattanónak, hogy ~, ha komoly értékeink elvesztek, előnyös helyzetünk megromlott, ha „lecsúsztunk" valami nagyszabású dologról – értékek, előnyök, sikerek helyett csekély, kisszerű, jelentéktelen semmiséggel kell megelégednünk.

◁ A második nevezetes és időtálló *hőfer* a *Budapesti Tudósító* 1914. december 15-i számában látott napvilágot. A kacifántos-körülírós jelentés így szólt: *A Dunán délkeleti irányban indított offenzívánk Valjevótól délkeletre nagy túlerőben levő ellenségre talált. Ez nemcsak offenzívánk feladását, hanem azt is okozta, hogy számos hét óta hősiesen, de nagy veszteséggel szívós harcokat vívó csapatainknak messzire kellett visszavonulniok.*

Ezzel szemben áll Belgrád bevétele.

Az adott időben ez a *Höfer*-jelentés sem mondott igazat. Az megfelelt a valóságnak, hogy Oscar *Potiorek* cs. és k. táborszernagy, aki 1914. június 28-án a szarajevói utcán lelőtt trónörököspár mellett ült az automobilban, s a háború kitörésekor a Szerbia ellen felvonult osztrák–magyar hadsereg főparancsnoka lett – némi helyi sikerek után december 2-án elfoglalta Belgrádot. December 2-án elfoglalta, majd december 14-én kiürítette, s így Belgrád bevételének hivatalos jelentésekor a szerb főváros már nem volt k. und k. csapatok kezén. A szállóige-értelmezés ez esetben sem tapadt a tényekhez. Az esemény összefüggései idővel elhomályosultak, az emlékezet – tárgyi alap nélkül – csak a kifejezés bizarrságát őrizte meg, s ezért, ha hosszabb felsorolás végén kellemetlent kellemessel, ártalmast hasznossal, károst értékessel állítunk szembe, olyankor poentírozzuk az ellentétet a formailag csattanó szállóigével: ~

◁ Említsük meg még a *hőferek* egyik gyakori szófűzését, amely elég átlátszó naivitással igyekezett leplezni a visszavonulásokat, a vereségeket. Már az osztrák–magyar főhadiszállás 1914. december 7-i jelentésében szerepel ez a formula: *[Die mit Einnahme von Belgrad bedingten Operationen erfordern nunmehr eine Umgruppierung unserer Kräfte] A Belgrád bevétele által megkövetelt hadműveletek csapataink átcsoportosítását tették szükségessé.*

Két nap múlva pedig ezt jelentették: *[Die Umgruppierung erfolgt programmgemäss] Az átcsoportosítás tervszerűen folyik.* A hadászati „szaknyelv" e kifejezéseiből született a

tervszerű átcsoportosítás

– gunyoros szállóigéje, amellyel manapság is gyakran illetjük a magán- és közéleti küzdelmek visszavonulásait és vereségeit.

A ~ egyébként komoly hagyományokra tekint vissza az osztrák ármádiában. Mikor 1848. szeptember 29-e után a pákozdi csatában megvert *Jellačić* császári generális a seregével Ausztria felé menekült, e hadmozdulatát a magyar közvélemény *[Rückwärtskonzentrierung] hátraösszpontosítás* gúnynévvel illette. Az Itáliát megszálló császári csapatok magyar származású főparancsnoka: *Gyulai* Ferenc táborszernagy pedig (1796–1868), midőn az 1859. június 1-én elszenvedett palestrói vereség után csapataival csak a Ticino folyón át tudott menekülni, maga is ezzel a finom ködösítéssel fogalmazta meg a visszavonulási parancsot: *[sich rückwärts konzentrieren]* szó szerint: *hátra összpontosulni.*

REPINGTON EZREDES

(?–?)

– a londoni *Times* katonai munkatársa, lapja 1914. augusztus 13-i számában azt a tanácsot adta a francia és belga szövetségeseknek, hogy rendezkedjenek be védekezésre, várják meg a németek érkezését, s így biztatta őket: *Nekünk nem olyan sürgős a dolog. Minket nem fenyeget hátulról az*

Orosz gőzhenger.

[Russian steamroller.]

Tehát az első világháború elején hatalmas erővel előretörő orosz hadsereg jellemzésére a hazai sajtóban olyan gyakorta használt ~ kifejezést angol katonai szakírótól vette át a német–osztrák, majd a magyar publicisztika, s ezzel a közvetítéssel lett belőle az ellenállhatatlan, lehengerlő erőfölény népszerű szállóigéje.

ANGELL, SIR NORMAN LANE

(1874–1967)

– 1933-ban *Nobel*-békedíjjal kitüntetett közgazdász, pacifista közíró, munkáspárti politikus, 1910-ben megjelent, majd 1938-ban és 1939-ben átdolgozva újra kiadott híres könyve:

[The Great Illusion]

A nagy illúzió

– a háború második évében, *Kunfi* Zsigmond tolmácsolásában (*Népszava* kiadás, 1915.) új címet, új hangsúlyt kapott. A hangsúlyos új cím:

Rossz üzlet a háború

– a maga idejében nagy feltűnést keltett, s immár félszázad óta sokat idézett szállóige.

AUGUSZTA FŐHERCEGNŐ

(1875–?)

Egyes források szerint a napóleoni háborúk vége felé, 1813-ban ajánlottak fel először lelkes német honfiak és honleányok honvédelmi célra emlék vasgyűrű ellenében aranytárgyakat, ékszereket, gyűrűket. Mi az első világégés kezdő éveiben ismerkedtünk meg ezzel a német–osztrák gyűjtőakcióval, amelyben „a haza oltárára" felajánlott aranytárgyak ellenében

[Gold gab ich für Eisen]

szokott hazai formájában:

Aranyat – vasért!

– vésetű vasgyűrűket adtak „örök emlékezetül". Magyarországon *József* főherceg felesége, *Auguszta* főhercegnő vezette az akciót, rengeteg egyszerű ember jegygyűrűjét, rengeteg asszony-leány egyetlen láncocskáját agitálták le *Auguszta* és mágnáshölgyei, anélkül hogy saját ékszerállományuk kincseit elherdálták volna.

Az ~ akció az Egyesült Államokban is nagy businessnek bizonyult. Dokumentumaink vannak arról, hogy lelketlen szélhámosok 1914–1915-ben, tehát még az Egyesült Államok hadüzenete előtt, az Amerikába kivándorolt magyarok ezreitől csaltak ki „hazafias célra" apróbb-nagyobb aranytárgyakat, amik aztán megrekedtek a népbolondító kalandorok zsebében. Az ~ szállóigében a félrevezetés, a becsapás, a kisemmizés tapasztalatai csapódtak le – pontosan ezt jelenti: *valamit – semmiért.*

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SAJTÓJA
(1914–1918)

Az első világháború éveiben különös viszonylatba került a rokon értelmű *háborús* és *hadi* melléknév. A *háborús* jelzővel minden esetben komoly fogalmat fejeztünk ki: *háborús események, háborús összecsapások, háborús viszonyok, háborús emlékérmek, háborús veszteségek,* és így tovább. Nem így a *hadi* szócska jelzős összetételei, amelyek lehettek komorak: *hadianyag, hadiözvegy, hadiárva, hadirokkant,* kritikusak: *hadiszerelem, hadigyerek, hadigazdag, hadimilliomos, haditudósítás, hadiérettségi,* ironikusak: *hadikávé, hadiszövet, hadikoszt, hadiköltészet* és hasonlók.

Mármost az a furcsa helyzet állott elő, hogy amíg a *háborús* jelző önálló használatban értelmileg nem módosult, addig szinonimája, a

hadi

– melléknév a pejoráló értelmű összetételek, a sajtó és a színpad közvetítésével szállóigévé önállósult, s a hibás, selejtes portéka, a fogyatékos minőség jelképezője lett.

◁ Ugyancsak a sajtó, a színház, a háborús sanzon, s különösen a kellemkedő haditudósítások gyökereztették meg egyes fegyvernemek, csapattestek elnevezését. A galíciai Limanowánál a korszerű hadviselés követelményei már 1914 decemberében leszállították lovukról a legendás magyar huszárokat, de a háborús agitáció még sokáig rohamra vágtatva, panyókára vetett mentével, előrenyújtott karddal ábrázolta őket, és

vörös ördögök

– dísznévvel pingált köréjük idejétmúlt romantikát.

◁ Amíg a huszárság fogalmát az említett szállóigében sűrítette össze a háborús hírverés, addig a magyar gyalogságból a 44-es somogyi közös gyalogezred tréfás becéző neve, a

rosseb bakák

– kapott szárnyra. A nevet és a szállóigét adó somogyi tájszólású káromkodás: *a rosseb egye meg!* azonban eredetileg nem volt olyan kedélyes, mint amilyenné a ~ szállóigében kedvesedett. A somogyi parasztkatonák nem jókedvükben, hanem kegyetlen elkeseredettségükben etették rossebbel (rossz sebbel) a háborús nyomorúságot.

◁ Sokan a keserű katonahumor eredeti magyar szülöttjének tekintik a halál eufemisztikus szállóige-kifejezését:

alulról szagolja az ibolyát.

Az eredeti magyar származtatást azonban kétségessé teszi az a körülmény, hogy az ugyancsak az első világháborúban elterjedt, tehát egykorú német fordulat: *[den Rasen von unten betrachten] alulról szemlélni a füvet* – azonos észjárásra vall. A legvalószínűbb, hogy az osztrák–magyar hadseregben gyakori kifejezéscserék egyikével állunk szemben. A magyar vagy a német forma primátusát nehéz volna megállapítani.

AZ ISONZÓ-CSATÁK

(1915–1917)

A Trieste és Gorizia között fekvő, egykor Olaszországhoz, ma Jugoszláviához tartozó Doberdo falucska, pontosabban a közelében elterülő karsztfennsík, a világháború legvéresebb ütközetsorozatai egyikének színhelye volt. Az Isonzó-csaták rettenetes élet- és anyagpusztulással, súlyos osztrák–magyar és olasz veszteségekkel járó összecsapásai itt zajlottak le. Ezeket a harcokat idézi *Zalka* Máté: *Doberdó* című regénye is (Magyarországon megjelent 1947-ben), s e megsemmisítő, szétziláló, szétzüllesztő harci eseményekből formálódott a fejetlenségre, kaotikus helyzetre célzó szállóige:

Tiszta Doberdó!

Bevezető sorainkban utaltunk arra, hogy a ~-szállóigében fellazítva, elgyöngítve, átalakulva, de mégis élnek a doberdói szörnyűségek emléksejtjei. Végletes példája ez a szárnyasszó-fejlődés pszichológiai folyamatának.

WILSON, THOMAS WOODROW

(1856–1924)

– a jogtudományok és a politikai gazdaságtan professzora, demokratapárti politikus, 1913–1921-ig az USA elnöke. Aktív terjeszkedési politikát folytatott, de az első világháború kitörésekor pacifista elveket hangoztatott és a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Az antanthatalmaknak nyújtott kölcsönök, hadiszállítások azonban úgy alakították e semlegesség jellegét, hogy azt maga *Wilson* is 1917. február 26-án kelt *Kongresszusi üzenet*ében, *[Message to Congress]* már így nevezte:

[Armed neutrality]

Fegyveres semlegesség.

A ~ és a fegyveres beavatkozás közötti rövid út megtételét a császári Németország által meghirdetett és végrehajtott *korlátlan búvárhajó-háború* gyorsította meg. Az USA több kereskedelmi és személyhajójának elsüllyesztése után *Wilson* elnök, a ~ bejelentését követően nem egészen másfél hónappal, április 6-án hadat üzent Németországnak.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA UTOLSÓ CÍMERSZÖVEGE

(1915–1916)

A világháború derekán Ausztria–Magyarország politikai és katonai vezetői *a közös biztonság együttes erővel leendő védelmét és fenntartását* szilárdító, s egyben a Monarchia perszonális unióval egyesített két államának függetlenségét kiemelő új címert rendszeresítettek. A közös intézmények által használandó kis és középnagy címer formáját az 1915. október 11-i és az 1916. március 3-i uralkodói kéziratok szabták meg. Mindkettőben a két állam nemzeti címerét az uralkodóház címere kapcsolta össze, a címerkompozíció alján szalag vonult végig ezzel a felirattal:

[Indivisibiliter ac inseparabiliter]

Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul.

E szöveggel először akkor találkozunk a magyar történelemben, amikor az országgyűlés az 1723. I., II. és III. tc.-ben törvénybe iktatta a *Habsburgok* nő-

ági örökösödési törvényét, a *Pragmatica Sanctiót*, s egyúttal kimondotta azt is, hogy a *Habsburg*-birodalmat ~ kell kormányozni. A baljós időben felújított közösügyes címerfeliratot a háborúba belefáradó ország némi aggállyal fogadta. Majd, hogy a címerszöveg a Monarchia felosztásával és szétválasztásával hamarosan időszerűtlenné vált, a rövid életű, balsikeres ~ jelige éppen a gyorsan feloszló-szétváló szerelmi, családi, baráti, szervezeti, üzleti kapcsolatok kifigurázására konzerválódott.

LUDENDORFF, ERICH VON

(1865–1937)

A világháborús vereséget, az összeomlást, a forradalmat a német hadvezetőség hírhedett generálisai azzal igyekeztek magyarázni, szépíteni, hogy mindez nem katonai és gazdasági okokból következett be, hanem a le nem győzött frontkatonák mögött a *hátország [Hinterland]*, a nép bomlasztotta meg az ellenállást. A

tőrdöfés hátulról

[Dolchstoss von hinten]

– legendájának első terjesztője a később szélsőjobboldali szervezeteket alapító, *Hitler* puccsában részt vevő *Ludendorff* generális, aki Sir Neil *Malcolm* angol tábornokkal 1918. november közepén folytatott beszélgetésében hevesen szidalmazta a német nép és a német kormány gyarló magatartását, majd angol kollégája kérdésére kifejtette határozott véleményét, hogy a német hadseregen nem az antant győzedelmeskedett, hanem ~. *Ludendorff* tőrdöfés-legendáját hatásosan terjesztette *Hindenburg* tábornok, aki később kancellári székét *Hitler*nek engedte át. Paul *Sethe: [Deutsche Geschichte im letzten Jahrhundert]*, (1960) *Az utolsó évszázad német történelme* című művében egyenesen azzal vádolja *Hindenburg*ot, hogy ő indította útjára a *Dolchstosslegende* önmentegető meséjét.

Ám *Ludendorff* is, *Hindenburg* is csupán epigon. A tőrdöfés-legendát négy évtizeddel korábban *Bismarck* kancellár találta ki – éspedig a német szociáldemokratákkal kapcsolatban, hogy ezzel is közhangulatot teremtsen az 1878 októberében keresztülhajszolt szocialistaellenes kivételes törvények elfogadtatásához. Mint August *Bebel: [Aus meinem Leben]* (Berlin, 1914) *Életemből* című művében olvashatjuk, a birodalmi gyűlésen *Hesselmann* szociáldemokrata képviselő *Bismarck* vádjait ezekkel a szavakkal utasította vissza: *Mi nem fenünk tőrt Bismarck herceg számára, megvetjük a tőrt, amely hátulról döf; ha harcolunk,*

szemtől szembe harcolunk . . . [Wir schleifen keine Dolche für den Fürsten Bismarck, wir verachten den Dolch, der von hinten trifft; wenn wir kämpfen, kämpfen wir Brust an Brust . . .] Íme: ilyen „előkelő" családfára tekinthet vissza a napjainkban már ironikus szállóigévé szelídült, de az első világháborút követő ellenforradalmi korszakban a hazai fehérterroristák és reakciósok propagandájában is sokat szajkózott, uszító legenda, a ~.

OKTÓBERI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM

(1918. október)

1918. október 31-én hatalmas plakátok fogadták az utcára sereglő budapestieket. *Győzött a forradalom! Vége a háborúnak! Éljen az önálló, független, békés Magyarország!* A mindszentekre és halottak napjára készülő utcai és piaci árusok kosarai-kirakatai tele voltak őszirózsával – s a katonák, akik leszaggatták sapkájukról a királyi felségjeles sapkarózsát, piros vagy nemzetiszín szalagot és őszirózsát tűztek a helyébe. Jutott az őszirózsákból a katonákkal zsúfolt, fellobogózott teherautókra, szekerekre, kocsikra is, az őszirózsa az első forradalmi nap jellegzetes kísérőjelensége lett, s november 1-én a forradalmi eseményekkel kapcsolatban valamennyi újság beszámolt a katonasapkákon, járműveken virító őszirózsacsokrokról.

Így született meg a sajtóban és a közvéleményben az első világháborút befejező demokratikus tömegmegmozdulás neve:

őszirózsás forradalom.

Az ~ szállóigévé szökkent fogalmának kezdetben szinte kizárólag lelkendező hangzásába később szkeptikus mellékzöngék vegyültek. A polgárság nagy részének forradalmi indulata gyorsan ellanyhult, elhervadt, mint az őszirózsa. Különösen a szívós, céltudatos, következetes proletárforradalmi mozgalmakhoz viszonyítva rakódott az ~ szállóige *őszirózsás* jelzőjére a hervadékonyság, a múlékonyság, a szalmalángszerű ellobbanás képzete.

LINDER BÉLA

(1876–1962)

– a közös hadsereg vezérkari ezredese, *Károlyi* Mihály forradalmi kormányának hadügyminisztere, 1918. november 2-án Budapesten az Országház téren *Károlyi* miniszterelnök jelenlétében feleskette a forradalomra a buda-

pesti helyőrség tisztikarát és a fővárosban tartózkodó tiszteket. Beszédében burzsoá-pacifista fellengzéssel ezt a meggondolatlan kijelentést tette:

Nem kell hadsereg többé! Soha többé!
nem akarok katonát látni!

Linder ezzel a kijelentésével, amely miatt egyébként hat nap múlva lemondásra kényszerült, hozzájárult ahhoz, hogy a hadsereg szétzülljön, mielőtt még a forradalom vívmányai védelmére alkalmas fegyveres erővé szerveződhetett volna. A ~ szállóigét az ellenforradalom nemcsak a pacifizmus, de általában a béketörekvések kipellengérezésére és militarista agitációra használta fel. A második világháborúban, főként a nyilas rémuralom alatt, azonban megváltozott a ~ értelme és alkalmazása. A *Horthy* vágóhídjáról menekülő honvédek, a kényszermunka- és büntetőtáborokból szabadulni igyekvő munkások és polgárok, a nyilas- és horogkereszt üldözöttjei a felháborodás és a rettegés indulatával mondogatták: ~.

Karinthy Frigyes *Noteszé*ben (1927) egy groteszk ötlettel fejtetőre állítja *Linder* frázisát. A nyúlfarknyi jegyzet címe: *Militarizmus*, és így hangzik: *Őnagysága politikai meggyőződését röviden vázolhatom – nem osztja Linder nézetét. Ő akar katonát látni.*

ÉBREDŐ MAGYAROK EGYESÜLETE
(1918. november)

Az őszirózsás forradalom kezdetén, 1918 novemberében alapította meg *Gömbös* Gyula, *Eckhardt* Tibor, *Prónay* Pál és *Héjjas* Iván a kereszténynek álcázott fajvédő, antiszemita, irredenta fehérterroristák első szervezetét: az *Ébredő Magyarok Egyesületé*t. Az ÉME tagjai, szállóigeszerű rövidítéssel:

az ébredők

– már a Tanácsköztársaság alatt részt vettek az ellenforradalmi bujtogatásokban, majd *Horthy* uralomra jutása után véres terrorcselekmények egész sorát követték el.

Korántse higgyük azonban, hogy ~ kifejezés valami sajátosan magyar nemzeti ihlet szülötte. Ez is azok közé a kölcsönfogalmak közé tartozik, amelyeket a nagynémet reakciótól vettek át a hazai majmolók. ~ rossz emlékű elnevezése Dietrich *Eckart: [Deutschland erwache!] Németország ébredj!* című ellenforra-

dalmi verséből került át a magyar fajvédők terminológiájába. A kör teljességéhez hozzátartozik, hogy a harmincas évek elején a *Deutschland erwache!* csatakiáltás a hitleri SA hivatalos jelszava lett.

MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

(1919. március 21–augusztus 1)

Az 1919-es forradalmi fiatalság bensőségesen magáénak érezve, s egyáltalán nem nyeglén és nem ironikusan így emlegette közbeszédben a Proletárdiktatúrát:

Prolidiki.

Később, az ellenforradalom évtizedeiben a ~ kifejezésnek némi nosztalgikus mellékzöngéje is támadt; a ~ szállóigeszerű „becéző" nevet a kortársak szinte illegálisan adták át a Tanácsköztársaság idején még gyermekkorát élő vagy meg sem született mozgalmi ifjúságnak. Ekkor keletkezett és szállott bizalmasan szájról szájra az emlékező és biztató rigmus:

Bethlen Pista,
Horthy Miki –
Lesz még egyszer
Prolidiki . . .!

◁ *Holnap már minden a miénk lesz, | Hogyha akarunk, ha merünk* – alighanem ezekből az *Ady*-sorokból *(Magyar jakobinus dala)* szakadt ki azoknak a kis falragaszoknak a szövege, amelyek a Tanácsköztársaság kikiáltása után tűntek fel Budapest épületeinek falain, a hidakon, villamosokon, egyéb szállítóeszközökön, s amelyekről gyorsan terjedt el és vált felkapott szállóigévé a jelmondat:

Minden a miénk!

A kisajátítók kisajátításának ez a népszerű megfogalmazása – amelyhez legtöbbször a *Ne bántsátok a néptulajdont!* felhívást is hozzáfűzték – természetesen rendkívül irritálta a tőkéseket. A burzsoá suttogó propaganda fenyegető éllel megkérdőjelezte, így adta tovább a „kommunizálás" szállóigéjét: ~ ? ? ? Hogy e szállóige mennyire szálka volt az ellenforradalmárok szemében, arra igen jellemzőek azok a tragikomikus mondókák, amelyeket a fehérterror idején megkínzott, de életben maradt kommunisták, bikacsökös kínvallatóik szájába adva,

reánk hagytak. Ezek legtöbb változatában ott találjuk a ~ kitételt, ilyenformán:

Tányérsapka?
Sonkanadrág?
Minden a miénk?
A föld fog sarkából kidőlni?
Akkor hova álljon a családos, öreg rendőr?

A szállóige további pályáján is végigkísérhető a polgári áthangolás. Sokan, anélkül, hogy a ~ eredetét sejtenék, nem a forradalmi köztulajdonba vételt, hanem a személyes elbirtoklás tréfásan riasztó örömét érzékeltetve élcelődnek ezzel a fordulattal. Jellemző példák: társaságban egy bennfentes vendég magához veszi a süteményes tálat, s nevetve közli: ~ Kártyapartiban a nyertes besepri a kasszát és felkiált: ~

◁ Lánccal körülcsavart, vöröscsillagos lakattal lezárt borospalackot ábrázolt a Proletárdiktatúra ismeretlen művésztől származó antialkoholista plakátja, amelynek szállóigében fennmaradt fő szövege így hangzott:

Leláncoltuk az alkoholt!

Ennek a szeszellenes propagandaszólamnak ugyanaz lett a sorsa, mint a legtöbb absztinenciára agitáló jeligének. A komoly, szinte drámai bejelentés az italozók száján tréfává torzult. A beszeszelt ember hóna alá kapja a flaskát, hogy más hozzá ne juthasson, s diadalmasan közli: ~

◁ *Öntudatos proletár, értelmes asszony, józan gondolkodású ifjú egész erejével küzd az alkohol ellen* – ily módon agitált egy másik, 1919-beli szöveges plakát, amelyből ez a nevezetes szlogen vált ismert szállóigévé:

Az alkohol öl, butít, nyomorba dönt!

A munkásmozgalom iszákosság elleni érveinek e csattanós summázata a legelterjedtebb antialkoholista szállóige. Gyökerei az absztinens mozgalom kezdeteibe nyúlnak, különböző változatait a század eleji szabadkőműves, polgári radikális antialkoholista plakátokon, népszerű nyomtatványokon is megtaláljuk. Hatósugara elérte az alkoholistákat is, de nem mindig pozitív eredménnyel. Nemegyszer hallhattuk, mikor az italozók elázott társaikat gúnyolták: ~

◁ Az 1919-ben kiadott pompás antialkoholista plakátok közül a *Nádai* készítette, pohár sört és kenyérdarabot ábrázoló falragasz szembeszállt a kapitalista sörkartellek ismert propagandájával: *Igyál sört!*

A sör folyékony kenyér!

Mese a sör tápláló erejéről – kezdte tudományos érvelését a plakát, majd arra az eredményre jutott, hogy a költségesebb sör tápértékben egyáltalán nem ér fel a kenyérrel, s így nem igaz, hogy ~.

Lehet, hogy a feltevés merésznek tűnik, de a *Mese a sör tápláló erejéről*, a mese a sörről egy akkortájban felbukkant másik szállóigét is asszociál:

Mese habbal!

Könnyű, libbenő hazugságot, lódítást, felvágást utasítunk el a ~ szállóigével. De néha szigorúbb ítéletet is kifejez, mint *Remenyik* Zsigmond (1900–1962) a kispolgár világát szatirikusan ábrázoló regényének címe: ~ (1934).

◁ Hatalmas lendkerék mellett álló munkást ábrázolt a *Szociális Termelés Népbiztossága* kiadásában, *Hevesi* Gyula népbiztos (1890–1970) irányításával, *Földes* és *Végh* Gusztáv festőművészek által készített forradalmi plakát, amelynek feliratát szóbeli értesülésünk szerint, *Guttmann* Henrik nyomdász javasolta:

Szociális termelésből fakad a jólét.

Szociális Termelés volt a címe egyébként a *Népbiztosság* közlönyének, ilyen címmel írta vezércikkét az 1919. május 1-én megjelent 1. évf. 1. számba *Varga* Jenő, a népgazdasági tanács elnöke (1879–1964). A plakátszöveg ötlete tehát kézenfekvő volt. A nyegle ellenforradalmi szellemeskedés azonban a négyéves háborúból örökölt, a Tanácsköztársaság 133 napja alatt ki nem küszöbölhető, sőt az imperialista fegyveres támadás következtében megnövekedett anyag-, áru- és élelmiszerhiányra célozva, tudatos uszításként így ferdítette el a szállóigét: *Szociális termelésből fakadjon neked a jólét!*

◁ Kemény tekintetű, fegyveres vöröskatona mutatott le ujjal *Kónya* Sándor (néhai *Szakasits* Árpád közlése szerint Pretoriában letelepedett, előbb világot járt s világhírűvé lett festőművész, grafikus) tanácsköztársasági plakátjáról, amelynek szövege így szólott:

Te, sötétben bujkáló, rémhírterjesztő ellenforradalmár, reszkess!

A szuggesztív plakátfelirat gyorsan szárnyra kapott, s rengeteg változatban terjedt el. A forradalmi szállóigék szokásos folyamatától ez az éles fenyegetés sem menekedhetett meg; tréfás verzióit nyelves pletykálkodókra, fecsegőkre, rágalmazókra is alkalmazzák.

◁ De életben tartotta az 1919-es plakátszöveget egy későbbi, komoly antifasiszta változata is, amelyet a harmincas évek végén az illegális kommunista ifik a huszadik életéve határán elhunyt ifjúmunkás-költő *Danauf* Gyula fogalmazásában mázoltak a falakra:

Reszkess,
sötétben bujkáló nyilaskeresztes!

◁ Különböző motívumokból: a *Vörös Újság* 1919. március 29-i számában közölt cikk címéből; *Bardócz* Árpád, *Dankó* Ödön, *Nemes-Lampérth* József és *Kmetty* János rohamozó vörös harcosokat ábrázoló plakátjainak feliratairól, végül egy verses röpiratból röppent a forradalmi szállóigetárba a

Be a vörösbe!

– riadó. A cikk címe, a plakátfelirat ez volt: *Be a vörös hadseregbe!* A toborzónóta, amelynek szövegét és zenéjét *Zerkovitz* Béla szerzette, s amelyet 1919. május 1-én Budapest-szerte énekeltek és szórtak röplapokon az ünneplő tömegek közé, így kezdődött:

Be, be, be, be,
Be, be, be, be,
Be, be, pajtás, a Vörös Hadseregbe!

AZ ISMERETLEN HÁBORÚS HALOTTAK EMLÉKSÍRJA

(1920. november 11.)

Az ismeretlen katona

– fogalmának legrégibb forrása az a sok-sok katonasír, amelyek fejfáján ez a felírás volt olvasható: *Itt* nyugszik egy *ismeretlen huszár* vagy *ismeretlen gyalogos*. Ilyen feliratok már az első világháború előtt Európa régi csataterein is gyakorta láthatók voltak.

A világháború ismeretlen halottjainak általános emlékneve akkor lett e kifejezés, amikor 1920. november 11-én Párizsban a *Diadalív [Arc de Triomphe]* alatt elhelyezték ~ *[soldat inconnu]* sírját. Nemsokára a világöldöklésben részt vett államok legtöbbjében hasonló formában állítottak emléket a háború százés százezer névtelen áldozatának. Budapesten a Hősök tere kőtáblája jelzi a szabadságért elesett ismeretlen hősök képletes nyughelyét.

FRIEDRICH ISTVÁN
(1883–1958)

Az 1919 augusztusában elkezdődött ellenforradalmi korszak legkorábbi hivatalos megjelölése, a

keresztény kurzus

– „az első önnemzés után lett", önmaga által kinevezett magyar miniszterelnöktől, *Friedrich* Istvántól származik. Ő tapasztotta augusztus 7-e után egyik korai miniszterelnöki beszédében a kialakuló reakciós-klerikális uralomra a tőzsdei árfolyamra emlékeztető ~ címkét, ebből származott később az új konjunktúrát megnyergelő karrieristák megbélyegzésére a

kurzuslovagok

– elnevezés.

A német *Kurs* szónak a tőzsdei árfolyam mellett másik értelme: irány, útirány, menetirány, irányzat. Így használta e szót egyik politikai megnyilatkozásában harminc évvel előbb *II. Vilmos* császár, s nagyon valószínű, hogy ez a nagygermán beütés is érvényesült a ~ névválasztásában (lásd 285. old.).

HORTHY MIKLÓS
(1868–1957)

Véres kezű darutollasai élén Kelenföld felől vonult be a fővárosba 1919. november 16-án a magyar fehérgárdisták fővezére, *Horthy* Miklós. A Gellért téren dr. *Bódy* Tivadar polgármester riadt üdvözlésére válaszolva Budapestet *átkozott, gyűlölt, megtévelyedett város*nak nevezte; ezt a fenyegető megbélyegzést kapta fel az ellenforradalmi sajtó, s ebből faragta az évekig konokul szajkózott

bűnös Budapest

– kifejezést. A ~ kurzusjelszavának éle azonban az idők múltával megkopott, s később inkább macskakörmök között, fanyar gúnnyal idézgették.

GÁBOR ANDOR

(1884–1953)

– a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain (1920. március 24.) *A tengerész* című cikkében félelmetes gúnnyal pellengérezte ki a különítmények fegyveres támogatásával kormányzóvá választott *Horthy*t. *Gábor* Andor már egy hónappal azelőtt (február 20.) *vízivezér*nek nevezte a volt tengernagyot, s kelenföldi bevonulására célozva, az *agyalágymányosi* előnevet javasolta részére, de a legelterjedtebb *Horthy*-szállóige-csúfnév *A tengerész* soraiból röppent fel, éspedig abból a részből, amelyben az író megállapítja, hogy

ez a vízi-Daniló nem törődött
a **lovas tengerész***ről szóló régi anekdotával*

– hanem tengerészuniformisban – fehér lovon léptetett be a fővárosba. A telibe találó ~ elnevezés mindmáig a rosszemlékű „országvesztő" legszívósabb „díszítő jelzője" maradt.

MAGYAR ELLENFORRADALMI FEHÉRTERROR

(1919. ősz–1921)

Az ellenforradalom szadista rémtetteinek „szalonképes" megjelölésére használta 1919 őszétől kezdve a sajtó és a köznyelv az

atrocitás

– megjelölést. A különböző horthysta különítmények emberrablásait, fosztogatásait, kínzásait, gyilkolásait értették ezen, de az embertelen kegyetlenkedések finom modorú elnevezése lényegében nem tudta elködösíteni a mögötte rejlő borzalmakat.

A megmagyarosodott szó forma szerint teljesen azonos latin eredetije – *atrocitas* – szörnyűséget, vadságot, iszonyúságot, rettenetességet jelent. A modern politikai szótárba a múlt század hetvenes éveinek végén William Ewart *Gladstone* (1809–1898) angol liberális miniszterelnök iktatta be a bolgár függetlenségi felkeléseket leverő török kegyetlenkedések kipellengérezésére. *Gladstone* és lapja, a *Daily News* használta először a *[Bulgarian Atrocities] bulgáriai atrocitások* kifejezést, amelyet aztán sajtónk és politikusaink hazai használatban, magyar ízlés szerint visszalatinosítottak.

◁ A Budapesten garázdálkodó fehér tisztek egyik fő fészke a hajdani Brittania- (ma: Béke-) szálló volt. Innen származik a glaszékesztyűs rablógyilkosokra máig is emlékeztető csoportnév:

brittaniások.

◁ Az ólmosbottal, gyilkosságokkal megfélemlített sajtó legfeljebb:

felelőtlen elemek

– néven jelölhette meg az ellenforradalom terrorlegényeit. A ~ kifejezés tulajdonképpen félhivatalos fedőnév volt: a kényszerű konszolidálódás folyamatában *Horthy* és kormánya tűrte és bátorította ugyan pribékjei véres túlkapásait, de nyilvánosság előtt elhatárolta magát a nyilvánvaló bűntettektől. A gyilkos merényletekből így lett az ellenforradalom tolvajnyelvén:

egyéni akció.

A köztudatban a *felelőtlen elem* egyértelmű volt a bikacsökös, darutollas tiszti haramiával, az *egyéni akció* pedig e haramiák rémtetteivel. Mindkét elnevezés ebben a jelentésben érlelődött szállóigévé. Később, s ma is, enyhítve, tompítva, e fordulatokkal általában törvényeket kijátszó, áthágó személyeket, törvényellenes, szabálysértő magatartást és cselekedetet pellengérezünk ki.

VANCZÁK JÁNOS

(1870–1932)

– a *Népszava* szerkesztője – minekutána szerkesztő-elődjét: *Somogyi* Bélát és a *Népszava* fiatal munkatársát: *Bacsó* Bélát *Horthy* különítményes tisztjei elrabolták s vadállatias kegyetlenséggel megölték, majd két hét múlva, 1920. március 1-én a fegyveres, kézigránátos fehérgárdistákkal megszállott parlamentben az addigi „fővezért" kormányzóvá választották – V. J. jelzéssel vezércikket írt a kormányzóválasztási tragikomédiáról. És bár *Vanczák* jól tudta, hogy a *Somogyi–Bacsó*-gyilkosságot a fővezérségen tervelték ki, így üdvözölte a fehérgárdisták *Hunyadi János* és *Kossuth Lajos* örökébe *emelt* fővezérét: *A nemzeti újjászületés és feltámadás munkájához mi minden gerincességünk megtartása mellett készségesen nyújtjuk oda kérges kezünket békülésre. Főméltóságod bölcsességére bízzuk a kéz értékének vagy értéktelenségének elbírálását.*

A felháborító felajánlkozás nyomán éppen a munkásság körében kapott gúnyos csengést a

kérges tenyér,

vagy

a munkásság kérges tenyere

– kifejezés, amit korábban tisztességgel emlegettek.

A szállóige törzsének régebbi, anekdotikus gyökerét is ismerjük. Az 1879. évi nagy szegedi árvíz után az újjáépítés megünneplésére díszelőadást rendeztek a szegedi városi színházban. Az alkalmi ódát a Tisza-parti város népszerű poétája: a gyermekversikéiről nevezetes *Pósa* Lajos (1850–1914) költötte, s a művecskét előadó színész nagy hévvel szavalta, a díszpáholyban ülő *József* főherceg, a király képviselője felé fordulva, a következő sorokat is: *Akármilyen kérges a paraszt tenyere, / A királynak is csak abból van kenyere.* A főherceg felszisszent, botrány! És szegény, szelíd *Pósa*nak már-már forradalmár hírét költötték. A rebellis vers nyomán kerekedett riadalom nehezen s lassan csitult el.

A század elején *Mónus* József cipészmunkás verset írt a *Jaj de magas ez a vendégfogadó* című ismert nóta dallamára. (*A nép nótái* címen újralenyomva, *Szabadságdalok, versek, szavalatok gyűjteménye, Népszava* kiadás, Budapest, 1926. Szerkesztette: *Szakasits* Árpád.) Ebben található a következő két, ismertté vált verssor: *Legyen annak is kérges a tenyere, / Aki miatt nincs a népnek kenyere.* A ~ tiszteletet parancsoló munkás-szimbóluma fűtötte annak az ismeretlen ellenforradalmárnak a gyűlöletét, aki az *Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárá*ban megőrzött kétlapos, írógépen sokszorosított, 1919-ből származó ellenforradalmi röpiratának ezt a címet adta: *Kérges tenyér / egyesítve a Férges Kenyérrel.* A szállóigéről a felszabadulás után lekopott az 1920-ban elszenvedett szennyeződés, s az alapfogalom az elmúlt három évtized alatt visszakapta makulátlan értelmét.

EREKY KÁROLY

(1878–?)

– az 1919-es ellenforradalmi *Friedrich*-kormány közélelmezési minisztere erélyes közgazdasági rendszabályok bejelentése alkalmával a parlamentben használta a szállóigévé vált kifejezést:

Jövök a fúróval!

A kérkedő kitételt egyesek az 1920–1921-es évek pénzügyminiszterének, *Hegedüs* Lórántnak (1872–1943) tulajdonítják, aki az úgynevezett szanálási törvényjavaslatot nyújtotta be ezzel a fenyegetéssel. Érdekes volna megállapítani, hogy a ma használt *fúrás, megfúrni valakit* argószavak összefüggenek-e a húszas évek gazdasági intézkedéseit beharangozó ~ szállóigével. A *fúrás* mai értelme: valakit állásából, beosztásából, pozíciójából, kedvező helyzetéből alattomosan kipiszkálni, kiintrikálni – eléggé újkeletűnek tűnik, s így a negyedszázados vákuumból alighanem az következik, hogy az *Ereky–Hegedüs-féle* ~ csak a szimbolikus szerszám felhasználásában egyezik a mai jelképes *fúrások*kal.

GYŐRFFY LÁSZLÓ
(?–?)

– őrnagy-hadbíró nevéhez fűződik az ellenforradalmi bíráskodás egyik szégyenletes esetével kapcsolatban született szállóige.

1922-ben a nemzetközi helyzet és a belső ellenállás nyomására *Horthy* kénytelen volt látszatpert engedélyezni a *Héjjas* Iván izsáki különítményéhez tartozó tömeggyilkos pótcsendőr-kulákok ellen. A bestiális hóhérosztag vezetőjét, *Francia Kis* Mihályt „tanúként" hallgatta meg *Győrffy* hadbíró. A rendkívül szívélyes hang, kihallgatás után nem a szokásos: „a tanú elmehet" felszólítással bocsátotta el, hanem barátságosan búcsúzott tőle, ezekkel az emlékezetes szavakkal:

Isten vele, Mihály!

Az eset kiszivárgott, a sajtó demokratikus része felháborodva kommentálta a tömeggyilkos és a hadbíró-őrnagy fraternizálását – *Győrffy*t a közvélemény felháborodására nagy hűhóval elhelyezték Pestről, de titokban csakhamar visszacsempészték. A *Francia Kis* Mihály és társai ellen indított eljárás hosszan elhúzódott, s azzal végződött, hogy a „hazafias felbuzdulásból" elkövetett tömeggyilkosságokért kegyelmet kaptak, s az eljárást megszüntették ellenük. *Francia Kis* Mihály bőségben-nyugalomban élt a felszabadulásig, akkor Kecskemét környékéről átszivárgott Dunántúlra, s álnéven mint csősz lappangott 1957-ig. Az ellenforradalom idején lepleződött le, s így csak közel négy évtizeddel bestiális gyilkosságainak elkövetése után lakolt meg gaztetteiért.

Az ~ szállóige viszont túlélte *Héjjasék* hóhérát. Nemcsak túlélte, de el is szakadt tőle, felbőszítő hangzása, a tényektől, eseményektől távolodva, elfakult, megváltozott. A tragikus alapszituációval ellentétben, a köznapok

szürke eseteire aktualizálják: baráti körből távozik egy ismerős, vállalattól kilép egy munkatárs, valaki elhagyja alkalmaztatási helyét, megszokott körét, ilyenkor mondjuk könnyed, kicsit cinikus búcsúztatónak: ~

CSONTOS IMRE

(1860–?)

– az ellenforradalmi nemzetgyűlés karcagi követének nevét egy szállóigévé vált kiszólásával kapcsolatban jegyeztük fel, bár az egykorú demokratikus napi- és élclapok hasábjain számos más adat is fennmaradt a hájas kisgazdaképviselő badar „bemondásairól".

1921 októberében *IV. Károly* király másodízben, fegyveres puccsal kísérelte meg, hogy a *Habsburg*-trónt visszafoglalja. A szabadkirályválasztók klikkje Budaörsnél megszalasztotta a legitimista csapatokat, s utána *Horthy*ék a király jelentősebb hívei között letartóztatták ifj. gróf *Andrássy* Gyulát, *Károly* utolsó külügyminiszterét. A Markó utcában a grófot kivételes elbánásban részesítették: saját ágynemű, külön koszt; ennek ellenére, mikor rövidesen szabadon bocsátották, s először jelent meg ismét a parlamentben, elkeseredetten panaszkodott bebörtönzése miatt legitimista híveinek.

A nagypipájú, kevés vágott dohányú *Csontos* bácsi ekkor a tekintélyes politikushoz fordult, s a panaszkodó közéleti embereknek ma is gyakran odamondogatott „bölcs" szavakkal vigasztalta:

Ilyen a politika, uram!

ROOSEVELT, FRANKLIN DELANO

(1882–1945)

Az Amerikai Egyesült Államok gazdasági életének *[New Deal] Új irányvonal* néven ismertté vált újjászervezését Franklin Delano *Roosevelt* (1933–1945-ig elnök) és az általa létrehozott tanácsadó testület indította el 1933-ban. Ezt az elnöki szakembercsoportot ruházta fel a közönség és a sajtó az

agytröszt

[Brain Trust]

– névvel. A szállóigévé vált ~ kifejezést később magas képzettségű, tapasztalt, művelt, mesterségükben, szakmájukban kiváló tanácsadók mindennemű szervezetére, csoportjára általánosították.

De ha kisebb-nagyobb közösségek: irodák, műhelyek, kulturális és sportegyesületek „okosai" összedugják a fejüket, akkor ezeket is nemegyszer csipkedik meg az ~ elnevezéssel. Sőt az utóbbi években egy szójátékos változata is támadt a kifejezésnek. Az ingatag egzisztenciájú disszidens magyarok bizonyos rétege egy-egy külföldi városban „leadja egymásnak a drótot", ha olyan ismerős érkezik, akitől némi anyagi segítség remélhető. A „levágásra" szervezkedő disszidensek gyorsan elterjedt szellemes csúfneve – az ~ paródiájaként született:

adj-tröszt.

MARTON BÉLA
(1896–?)

– a fasiszta jellegű ellenforradalmi időszak korifeusa, a Nemzeti Egység Pártja – a NEP országos ügyvezető főtitkára, Kőszegen 1935. szeptember 15-én tartott beszámolójának egyik üres blöffjével rótta fel nevét szállóigéink annaleseibe. Hosszabb hordószónoklat után ugyanis így biztatta egyenruhába bújtatott, karlendítő fasiszta suhancok százaival szaporított hallgatóságát: *Személytelenségük fenntartásával olvadjanak be a dacos magyar lelkek téglahordásába* . . . Az egyéb baljós tulajdonságai mellett szónokló mániában is szenvedő *Gömbös* Gyula miniszterelnök kedvenc szavajárása: a *téglahordó* a *Marton*-féle bővítésben mint

dacos téglahordó

– ragadt meg, s lett – a szállóige szerzőjére utalva is – az ostoba politikai senkik, melldöngető társadalmi nullák jelképe.

FÉJA GÉZA
(1900–)

Sokan úgy hiszik, hogy a Tisza–Maros–Körös közét magában foglaló országrész megjelölése, a

Viharsarok

– nevét a nagybirtok szorongatása ellen lázadozó földmunkás-szegényparaszt-mozgalmaktól kapta, s hogy a nyomorúság szűnni nem tudó, fel-felviharzó forrongásai teremtették meg a ~ fogalmát. Ám e földrajzi fogalomnak sem a múlt század agrárszocialista, sem a későbbi szocialisztikus mozgalmakban, semmiféle hírlapi anyagban, emlékezésekben nyomára nem akadtunk.

A ~ geográfiai megjelölése először *Féja* Géza könyvének címeként bukkant fel (*Athenaeum* kiadás, Budapest, 1936), tehát a sejtett születési időpontoknál sokkal fiatalabb származású. A *Horthy*-ügyészség által lázításért perbe fogott, a s maga idején nagy port felvert műnek szállóigévé vált a címe: ~, a szerző személyes közlése szerint, akkor ötlött fel, mikor *Féja* Géza a *Magyarország felfedezése* című sorozat szerkesztőjével: *Sárközi* Györggyel (1899–1945) a kimunkálandó tájegységben megállapodott. *Tiszántúl s egyben Magyarország viharsarka* – ennek a címet és szállóigét adó társadalomföldrajzi kifejezésnek azonban nyilván a ~ népi meteorológiai fogalma lehetett ihletője. Az ország számos vidékén ugyanis időtlen idők óta *rohadtzug*nak, *rohadtsarok*nak, ~-nak nevezik azt a tájat-területet, ahonnan, amerről a viharok, felhőszakadások, jégesők jönnek. A ~ esetében tehát egy természeti fogalomnak társadalmi fogalommá alakulását kísérhetjük figyelemmel. A ~ szállóige értelme néhány év múlva torzított áttételben is kiterjeszkedett. Az eredetileg szociális forrongások, rebelliók központjára vonatkoztatott ~ általában izgága, lármás, renitens csoportok elnevezése lett. Ennek az értelmi deklasszálódásnak a folyamatában a harmincas évek végén, negyvenes évek elején a hazai sajtó és közvélemény a zajongó, féktelenkedő, állandóan közbekiabáló nyilaskeresztes és más szélsőjobboldali képviselők parlamenti padsorait keresztelte el ~-nak.

GÖRING, HERMANN
(1893–1946)

– légimarsall, *Hitler* egyik legközvetlenebb cinkosa, 1936. júliusi rádióbeszédében a német fegyverkezés szükségességére utalva mondotta e szavakat: *[Kanonen machen uns mächtig, Butter macht uns fett] Az ágyúk hatalmassá tesznek bennünket, a vajtól csupán elhízunk.* A nagy testű, kövér *Göring* mondatából kivonatolták – később keserűen ironizálva is – a III. Birodalom egyik hírhedett háborús jelszavát:

Vaj helyett ágyút!

[Kanonen statt Butter!]

Megdöbbentő, hogy harminc évvel *Göring* rádióbeszédének elhangzása, s a rádióbeszédből kivonatolt ~ szállóige megjelenése után Lyndon B. *Johnson*nak, az Egyesült Államok akkori elnökének a vietnami háború és az amerikai belső gazdasági élet problémáira vonatkozó elnöki üzenetét a közismert náci jelszó variánsában összegezte az amerikai sajtó, rádió és televízió. Álljon itt dokumentumnak a *US News & World Report* című tekintélyes szemle 1966. január 24-i számából egy feltűnő címszalag szövege, amelyet napi- és hetilapok, folyóiratok, rádió- és tv-állomások százai terjesztenek az Egyesült Államokban:

Ágyút és vajat!

[Guns and butter!]

FESTETICS SÁNDOR

(1882–1956)

– 30 000 hold dunántúli hitbizomány ura, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt enyingi alapítógyűlésének vezértestvére (1933), a választójogi törvényjavaslat vitájában (1938. április 1.) egy, inkább áprilisi tréfának beillő kifejezéssel csúfította el a magyar parlamenti naplót. Az Anschluss alkalmával süllyesztőbe került *Schuschnigg* osztrák kancellárt és a *Hitler* kegyeire utalt *Darányi* Kálmán miniszterelnököt vette célba, s egyáltalán nem tréfásan, ellenkezőleg, vészjósló politikai definícióként alkalmazta rájuk a

darizó mangár

– vagány-kifejezést. Az alvilági argóban *dari* – kunyorálást, kéregetést, *darizó, daris, darista* – kéregetőt, a *mangár* pedig – alakot, személyt, pasast jelent. A ~, a meghökkentő közéleti premier után, csakhamar az aljaembereket jelölő szállóigék élére röppent.

CHAMBERLAIN, NEVILLE

(1869–1940)

– angol konzervatív politikus, miniszterelnök, a hitleri agressziót bátorító müncheni egyezmény aláírója. Miután az engedmények politikája kudarcot vallott *Hitler*rel szemben, a fasiszta Németországgal és Itáliával nem sikerült szovjetellenes megegyezést kötnie, s *Hitler* többfrontos háborúba kezdett — *Chamberlain* az Alsóház 1940. április 4-i ülésén, röviddel bukása előtt, ezzel a metaforával jelentette be pacifikáló akciói csődjét:

[Hitler has missed the bus]

Hitler lekéste az autóbuszt.

Az elmulasztott alkalmakat jelképező szállóige eredetével kapcsolatban nem hagyhatjuk említetlenül, hogy az autóbuszt egyfelől *Hitler*, de másfelől *Chamberlain* és a chamberlaini politika is lekéste.

CHURCHILL, SIR WINSTON

(1874–1965)

– a *Chamberlain*t felváltó „háborús" miniszterelnök elődjével ellentétben igen sötéten látta a közelgő jövendőt. Miniszterelnöki bemutatkozását követő héten, 1940. május 13-án, a hitleri háborúval kapcsolatban ezeket a sokat emlegetett szavakat mondotta az angol Alsóház ülésén:

[I have nothing to offer, but blood, toil,
tears and sweat.]

Nem ígérhetek mást, csak vért, gyötrelmet,
könnyeket és verejtéket.

A történelmi teljesség kedvéért tegyük hozzá, hogy a második világháború irtózatának előjelzése mellett *Churchill* azt a véleményét is kinyilvánította, hogy a végső győzelem a *Hitler*-ellenes szövetségé lesz.

SZÁLASI FERENC

(1897–1946)

– a nemzetvesztő, a felszabadulást megelőző nyilas rémuralom feje, már 1935-ben közzétette a Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom vérgőzös ideáit. Ekkor láttak napvilágot a *Hungária Egyesült Földek*, a *Nyugati Gyepű*, s egyéb zagyva fogalmak, majd 1942 decemberében, a *Hűség Házá*-ban, a *Paraszt Széktartók Nagytanácsá*nak ülésén hangzott el „*Szálasi* Párt-vezető Testvér" zűrzavaros beszéde, amely szerint: *a paraszt . . . biztosítja a vér és a rög . . . hősi életviszonyát*, továbbá: a zsidó, az angolszász és az orosz legnagyobb katasztrófája, hogy nincs *egészséges, talajgyökeres és honképes parasztsága . . .*

– tragikomikus sűrítését a nyilas hatalomátvétel előtt a hungarista szélhámoskodás és elmezavar kigúnyolására használta az egészséges hazai közvélemény. A szállóige ma is él, de gyászos emléke valamennyire megkopott, s inkább a tudálékos, semmitmondó halandzsa, afféle *csizmadia és kéjgáz* értelmével, illetve értelmetlenségével emlegetjük.

Ez a politikai habarék-kifejezés, mint az egész hungarista humbug – tősgyökeres hitlerista származék. *Szálasi* nem saját főzetű mérgekkel bódította nyilaskereszteseit, hanem ~ frázisában például Walther Richard *Darré* állattenyésztőből lett nácivezér, az egyik legvadabb árjásító ideológus (1895–) maszlagát kotyvasztotta tovább. *Darré*, aki a fajnemesítés processzusát az állatokról az emberekre is ki akarta terjeszteni, már 1930-ban kiadta *[Neuadel aus Blut und Boden] Új nemesség vérből és talajból* című fajregeneráló elmeszüleményét, a német *Blut und Boden*, nyilaskeresztes „átköltésben" ~ „teória" alapkátéját. Majd 1940-ben magyarul is megjelent a III. Birodalom és a délkelet-európai államok kapcsolatairól szóló propagandairata. A horogkereszt-nyilaskereszt áttétel ~ esetében is világos: a hungarista kalandorok, *Hitler* magyarországi V. hadoszlopának tagjai, nacionalizmus ürügyén a náci terjeszkedés hírverői, előretolt ékei voltak.

MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

(1939. szeptember 1–1945. május 8)

A Szovjet Hadsereg sztálingrádi győzelme, a sokszázezres náci csapattestek megsemmisítése és felszámolása után mind gyakrabban bukkant fel a német Wehrmacht Oberkommandójának jelentéseiben a

[planmässige Absetzbewegung]

tervszerű elszakadás,

majd az

[elastische Absetzbewegung]

rugalmas elszakadás

– vereséget, visszavonulást ködösítő katonai szakkifejezése.

Az első világháborúból ismert *tervszerű átcsoportosítás*nak ez az aktualizált formája a III. Birodalom és *Hitler* járszíján bukdácsoló országok népeiben azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy a náci hadigépezet előre megfontoltan, a maga jószántából „szakad el" az ellenségtől, s a kezdeményezést változatlanul a kezében tartja. A szándék azonban meddőnek bizonyult. A hazai hírlapjainkban is annyiszor közzétett két blöffjelentés: a ~ és a ~ – csakhamar antifasiszta töltésű szállóigeként keringett demokratikus körökben, s nem *Hitler* győzelmének, hanem legyőzetésének reménységét erősítette. E hadászati fogantatású szállóigéknek *kereket old, elhordja az irháját* értelmű mai használata szintén az eredeti célzat lelepleződéséről és visszájára fordulásáról tanúskodik. (Lásd még 341. old.)

◁ A náci és horthysta hadijelentések, sajtótájékoztatók, rádióközlemények szédelgéseinek, népbolondításainak felismerésére a haladó szellemű hazai közönség a moszkvai és a londoni rádiók adásait hallgatta. E külföldi állomások vétele természetesen csak titokban történhetett – a *Szálasi*-rémuralom idején felkoncolás veszélyével járt –, s ezért emlegették ezeket bizalmas beszélgetésekben a hazai rádióállomások: Budapest I. és Budapest II. mintájára

Budapest III.

– rejtjelezett néven.

Közel negyedszázada olyankor hangzott el a ~ figyelmeztetés, ha a keleti fronton hanyatt-homlok menekülő nácikról, vagy a franciaországi partraszállás sikeréről esett szó. Ma viszont a régi szállóige pacifikált tartalommal bukkan fel. Kellemetlen dolgokat pletykálnak valakiről, az érdekelt váratlanul betoppan; szabad szájú felnőttek megfeledkeznek a jelenlevő gyerekekről – s aki leghamarabb észbe kap – *zsindely van a háztetőn* helyett – halkan közbevág: ~.

◁ A második világháború légitámadásai ismertették meg hazánk lakosságát a lökhajtásos repülőgépek nyomán visszamaradó hajtómű-égéstermékek – a hosszan elnyúló kondenzcsíkok látványával. Az elsuhanó gép, az égre húzott kondenzcsík kettős képzetéből ez időben keletkezett az *elsurran, elillan, szedi a sátorfáját* jellegű akciók modernebb, érdekesebb szállóigekifejezése:

elhúzta a csíkot,

vagy így is:

elhúzta a ködöt.

KÁLLAY MIKLÓS

(1887–1967)

Az 1943 elején bekövetkezett nagy fordulat: a németekre végzetessé vált sztálingrádi csata után *Kállay* Miklós miniszterelnök a *Hitler*rel való szövetségi hűség hangoztatása mellett különbékéről kezdett tapogatózni a szövetséges és társult hatalmaknál, s ki akarta eszközölni hazánk angol–amerikai megszállását. E kapkodó kísérleteknek a lépéseket ide-oda váltogató régi magyar lassú-gyors párostáncról – a *Kállay-kettős* gúnynevet adta a közvélemény, vagy még általánosabban – az ingó-lengő *Kállay*-féle politizálást a tartósnak bizonyult

hintapolitika

– elnevezéssel illették.

A történettudomány már korábban e szókapcsolattal jelölte *Bethlen* Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem különböző hatalmi szövetségek-társulások közt lavírozó politikáját. A szállóige rang-süllyedése *Kállay*nál nem állott meg: ma a kifejezéssel kisebb-nagyobb társadalmi, gazdasági, esetleg családi ügyeskedéseket jellemzünk.

PESTHY ISTVÁN

(1906–)

– orvos, karikaturista, élclapszerkesztő, szatirikus hetilapja, a *Pesti Posta* 1944. november 10-én a következő címlap-szalagnyomással jelent meg:

Fogóddz, Malvin, jön a kanyar!

A motorkerékpár-robogásra utaló furcsa felhívás a nyilas rémuralom negyedik hetében bátor és biztató jelenség volt. Bármennyire frivolan hat utólag: a ~ a közeli változás reménységét szuggerálta, s a reménykedésre szorulók között villámgyorsan terjedt el. Jelenleg használatos változatából:

Vigyázz, Malvin, jön a kanyar!

– kimaradt a *fogódzás* 1944 késő őszén rendkívül nyomatékos mozzanata, aminthogy a szállóige hajdani feszültsége is megszűnt. Ma nem élet és halál mezsgyéjén, romlás és pusztulás közepette, hanem apró-cseprő „zűröknél" kiáltjuk tréfálkozva: ~.

TROUBRIDGE, SIR THOMAS HOPE
(1895–1949)

– angol ellentengernagytól, a szicíliai és a dél-franciaországi partraszállások egyik parancsnokától származik az a mondat, amely a *Sunday Empire News* 1945. október 21-i számában jelent meg:

[There is an iron curtain across Europa]

Vasfüggöny *húzódik Európán keresztül.*

Eszerint *Troubridge* viceadmirálist illeti a kétes dicsőség, hogy köztudatba dobta a ~ kifejezést, amely utóbb a tőkés világ politikusainak és publicistáinak frazeológiájában (*Churchill* 1946. március 5-i beszéde az egyesült államokbeli Fulton *Westminster College*-ának közönsége előtt) a szocialista és a kapitalista országokat elválasztó határvonalaknak többnyire gyalázkodó értelmű szállóigejelképe lett. Ám *Troubridge* csak köztudatba dobta, *Churchill* csak visszhangoztatta a ~ formuláját. A szerző: a hazugságpropaganda náci mestere, Joseph *Goebbels* (1897–1945). A *Das Reich* című hetilap 1945. február 25-i számában ugyanis *Goebbels* már a német fegyverletétel lehetőségét vitatta, s a fenyegető jövőt festve azt jósolta, hogy ez esetben óriási kelet- és délkelet-európai területek fölé *azonnal vasfüggöny ereszkednék le [würde sich sofort ein eiserner Vorhang heruntersenken]*. Ha a goebbelsi eredetivel összevetjük *Churchill* fultoni beszédének vonatkozó részét: *[An iron curtain has descended across the Continent] Vasfüggöny ereszkedett le a kontinensen keresztül*, akkor világos, hogy az angol államférfi viceadmirális honfitársának fogalmazása mellett a náci „ősforrásból" is merített.

A SZOCIALIZMUS SZÁRNYASSZAVAI

Másfél százada sincsen, hogy a tudományos szocializmus igéi a nagyvilágba kirajzottak. S ha számba vesszük a legismertebbeket, azt tapasztaljuk, hogy azok a földkerekség száz- és százmillió lakosának elméjében és ajkán otthonosak.

Hazánkban is számosan mesterei a marxizmus, a dialektikus és történelmi materializmus, s a munkásmozgalom stúdiumainak. Sokan avatottak a forradalmi elméletben és gyakorlatban, számottevő tömegek tudnak tájékozódni a társadalmi átalakulás kérdéseiben és a marxizmus alapfogalmai között. De a szocializmus eszméinek legkiterjedtebb térfoglalását talán éppen az új, a marxizmus elméletéből, a proletariátus harcaiból kivetítődött szállóigék széles sávján mérhetjük le. Hajszállal sem csökkentheti a tudományos érvekkel meggyőzöttek, a helytállásra aktivizáltak, a magatartásukban megtisztultak értékét és érdemét – ha rámutatunk az ifjak s érett korúak tömegeire, akiknek kifejezésmódjában, beszédfordulataiban, citátumaiban tudatuk s érzésviláguk természetes manifesztációja lett a szocializmus ideológiája és praxisa. Lehet, hogy a szocialista szállóigékkel élők jelentős hányada nem állaná meg igényesebb szemináriumi vizsgák próbáit. De ha le is maradnak a rendszeres ismeretek birtokosai mögött, a teória és tapasztalat töredékei vérré váltak bennük, s ez a sűrűn repetált, aforisztikus ismeretanyag hatékonyan serkenti a helyes gondolkodást.

A szállóigék a beszéd intellektuális mechanizmusában, a gondolattársítás vezetékein automatikusan szikráznak fel. Az automatizmus működéséhez pedig az szükséges, hogy a szállóigék szentenciái előzőleg tartósan, kitörülhetetlenül betáplálódjanak a sejtek, az idegpályák jelfogó rendszerébe. A szocialista szállóigék szapora felvillanásai azt jelzik, hogy értelmünk memóriaelemei telítetten raktározták el s elevenen tárolták az oktatás és agitáció számos mozzanatát. S azt is megfigyelhetjük, hogy a szocialista elmélet és a forradalmi mozgalom sűrűjéből származó szárnyasszavak – ugyanúgy

érlelődnek, tömörödnek, vulgarizálódnak, torzulnak, váltanak hangot és értelmet, mint bármely más forrásból eredő szállóigék. A szállóigeképződés spontán és szuverén folyamat. Tilalmak és tekintélyek nem gátolhatják legbensőbb, kollektív szükségleteknek megfelelő evolúcióját.

Fejezetünk a marxista törzsanyag szállóigévé népszerűsödött idézeteivel kezdődik, s e szállóigéket igyekeztünk forrásmedrükbe ágyazottan bemutatni. A továbbiakban régibb-újabb, érvényes és elavult, de még mindig repdeső szárnyasszólamok következnek, végül a hazai mozgalmakban keletkezett szállóigéket állítjuk időrendbe.

Ez a szerkezet önkényesnek tűnhet – az is. Nem ismerek ez idő szerint olyan szállóige-gyűjteményt, amely szocialista vagy munkásmozgalmi szállóigéket tartalmazna. Így ezeknek gyűjtésénél, feldolgozásánál számot kellett vetnem az úttörés, a kísérlet óhatatlan buktatóival.

A TÖRZSANYAGBÓL

MARX, KARL
(1818–1883)

ENGELS, FRIEDRICH
(1820–1895)

– külön-külön írt és közös műveikből az eredeti megjelenés időpontját tekintve először *Marx: [Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung]* (1843–1844) *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* című cikkének azt a passzusát jegyezzük ide, amelyből két, gyakorta emlegetett szállóige is kiszakadt:

> *[Die Waffe der Kritik kann allerdings die Kritik der Waffen nicht ersetzen, die materielle Gewalt muss gestürzt werden durch materielle Gewalt, allein auch die Theorie wird zur materiellen Gewalt, sobald sie die Massen ergreift.]*

Mióta a *Szocializmus* 1907–1908. évfolyamában *Czóbel* Ernő (1886–1953) és *Pogány* József (1886–1939) először ültette át e mondatot nyelvünkre, számos kísérlet történt a szöveg magyarosabb, tömörebb tolmácsolására. *Marx–Engels Művei* I. kötetében (*Kossuth Kiadó*, Budapest, 1957) ez a gonddal csiszolt fordítás és szállóige-forma látott napvilágot:

> **A kritika fegyvere** *persze* **nem pótolhatja a fegyverek kritikáját,**
> *az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni, ám*
> **az elmélet is anyagi hatalommá válik,**
> **mihelyt a tömegeket megragadja.**

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy míg az idézet első szállóige-töredékét csak ebben a kizárólag lehetséges alakban emlegetik, a második, bonyolultabb citátum nem annyira a fenti fordításban, mint inkább egy későbbi *(Lenin – az emberiség útmutatója. Társadalmi Szemle,* Budapest, 1951.) kerekdedebb, csattanósabb tolmácsolásban gyökeresedett meg:

> **Az elmélet, mihelyt a tömegekbe behatol,**
> **anyagi erővé válik.**

◁ *Marx* 1845-ben írta meg, de csak jóval később, 1888-ban tette közzé *Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása* című műve különkiadásának mellékletében a *[Thesen über Feuerbach] Tézisek Feuerbachról* megjelölésű jegyzetsort, amelynek 11. pontja így hangzik:

> *[Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kömmt an, sie zu verändern.]*

A merőben kontemplatív bölcselettől a tettre serkentő, sőt cselekvő bölcselethez vezető forradalmi lépés magyar megfogalmazásával – az előbbihez hasonlóan – többen próbálkoztak. Különös módon *Czóbel* Ernő és *Pogány* József korai tolmácsolása *(Marx halálának 25. évfordulóján. A Munka Szemléje,* Budapest, 1908) alig tér el a félszázaddal későbbi *(Marx–Engels Művei,* 3. köt. *Kossuth Kiadó,* Budapest, 1960), közhasználatba is átment szövegtől:

> **A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték;**
> **a feladat az, hogy megváltoztassuk.**

Práger Miklós szívességéből dokumentálni tudjuk, hogy a fent jelzett két tolmácsolással együtt ~ történelmi súlyú szállóigéje hányféle formában szólalt meg magyar nyelven. A felsorolt 36 példa – amelyeknek zömét a *Magyar Filozófiai Szemle* 1976. 3. számában *Práger* Miklós publikálta – azt mutatja, hogy a marxi *Feuerbach*-tézis átültetését három alapvető körülmény determinálta. Az egyik: a fordítás idejének társadalmi-politikai adottsága; a másik: a fordító, idéző szemlélete: végül a harmadik: milyen saját szövegbe, miféle meggondolással iktatta be a tézist annak felhasználója. És még egy figyelemre-

méltó jelenség: a felsorakoztatott variánsok mintegy hét évtizedet fognak át – ezzel tanúsítják ~ megállapítás delejes életerejét.

1. . . . a filozófusok *eddig* csak magyarázgatták a világot: fontosabb, hogy megváltoztassuk. – *Marx* és *Engels: Válogatott művei.* 1. köt. Bp. 1905. (*Szabó* Ervin fordítása.)
2. [a marxizmus] célja nem az, hogy a világot értelmezze, hanem az, hogy megváltoztassa. – *Czóbel* Ernő–*Pogány* József: *Marx és a magyar proletariátus. Szocializmus*, 1907–08. 10. sz.
3. A filozófusok a világot csak különféleképpen értelmezték, pedig az a fontos, hogy megváltoztassuk. – *Czóbel–Pogány: Marx halálának 25. évfordulója. A Munka Szemléje*, 1908. 8. sz.
4. A philosophusok csak különbözőképpen magyarázták a világot, de arról van szó, hogy megváltoztassuk. – *Mössmer* Pál: *A német tudományos szocializmus*. Bp. 1908.
5. A bölcsészek a világot csak különbözőképpen magyarázták, most itt a sor megváltoztatni azt. – *Vörös Újság*, 1918. dec. 7.
6. A filozófusok csak különbözőképpen értelmezték a világot, most azonban arról van szó, hogy megváltoztassuk azt. – *Proletár*, 1919. febr. 1.
7. A bölcselők különbözőképpen magyarázgatták a világot, s most a világ megváltoztatásán a sor. – *Vörös Újság*, Moszkva, 1921. okt. 8.
8. A filozófusok csak különbözőképpen értelmezték a világot, ám a feladat abban áll, hogy megváltoztassuk azt. – *Engels: Ludwig Feuerbach és a német klasszikus filozófia lezárulása*. Ford. *Káldor* György. Bécs, 1922.
9. A bölcselők a világot csak különbözőképpen magyarázták, de a dolog azon múlik, hogy megváltoztassuk azt. – *Szocializmus*, 1923. 8. sz.
10. Nemcsak az a fontos, hogy a világot megmagyarázzuk, hanem az, hogy megváltoztassuk. – *Szocializmus*, 1933. 3. sz.
11. A filozófusok csak különbözőképpen értelmezték a világot, ám a feladat abban áll, hogy megváltoztassák. – *Plechanov: A marxizmus tudományos alapproblémái*. Bp. 1933.
12. A filozófusok csak különbözőképpen magyarázták a világot, pedig arról van szó, hogy a világot megváltoztassuk. – *Lukács* György: *Lenin*. Bécs, 1924. Ford. *Gábor* Andor.
13. A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, de arról van szó, hogy megváltoztassuk. – *Kun* Béla: *Marx*. Moszkva, 1933. 7. 1.
14. A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, de most arról van szó, hogy a világot megváltoztassuk. – *Engels: L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia alkonya. Szikra*, 1945. és *Marx: Válogatott művek*. 1. köt. Szikra, 1948.
15. A filozófusok csak különbözőképpen értelmezték a világot, holott a feladat: megváltoztatni. – *Plechanov: A marxizmus alapvető kérdései. Népszava*, 1947. Ford. *Justus* Pál.
16. A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, de a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Marx–Engels: Válogatott művek*. 2. köt. Bp. Szikra, 1949. és *Marx–Engels: Német ideológia. Szikra*, 1952.
17. A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Marx Károlyról. Szikra*, 1950.
18. A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázzák; de a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Feuerbach: Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó*, 1951. [A 14. sz. kiadvány idézeteként közölték, de nem azonos vele.]
19. A filozófusok eddig csak magyarázták különbözőképpen a világot, de a feladat az, hogy azt megváltoztassuk. – *Földrajzi Közlemények*, 1953. 1–2. sz. (Jegyzet: A szövegben két szó a hangsúly kedvéért fel van cserélve.)
20. A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázhatják, de a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Magyar Nemzet*, 1956. márc. 16.
21. A filozófusok különbözőképpen magyarázták a világot – a feladat azonban annak megváltoztatása. – *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyve, 1958*. Bp. 1959. (*Farkas* Sándor: *Marx Károly tanításainak elterjedése . . .*)
22. A filozófusok csak különbözőképpen értelmezték a világot, arról volna szó, hogy a világot megváltoztassuk. – *Felsőoktatási Szemle*, 1960. febr. *(Háy László beszéde Marx szobrának leleplezésekor.)*
23. A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Marx–Engels Művei*. 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1960.
24. A filozófusok már régóta magyarázgatják a világ jelenségeit; már ideje, hogy megváltoztassák a világot . . . – *Theun de Vries: Európa tavasza. Gondolat*, 1960. Ford. *F. Solti* Erzsébet.
25. A filozófusok idáig különbözőképpen magyarázták a világot, a feladat azonban megváltoztatni a világot. – *Vas* István: *Nehéz szerelem. Szépirodalmi Kiadó*, 1964.
26. A filozófiának nem az a feladata, hogy megmagyarázza a világot, hanem, hogy megváltoztassa azt. – *Népszabadság*, 1964. márc. 14. *(Patkó* Imre: *Londoni séta Marx nyomában.)*
27. A filozófusoknak nemcsak magyarázniuk kell a világot, hanem meg is kell változtatniuk. – *Csongrád Megyei Hírlap*, 1965. máj. 13. *(Patkó* Imre: *Park a domboldalon)*.
28. A filozófusok eddig csak különbözőképpen tolmácsolták a világot, holott a lényeg az, hogy megváltoztassuk. – *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, 1965. 86. sz.
29. A filozófusok különbözőképpen magyarázták a világot, pedig a világot meg kell változtatni. – *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, 1966. 21. sz.
30. A filozófusok eddig csak magyarázták a világot, a mi feladatunk, hogy megváltoztassuk. – *Földesi* Tamás: *A marxista filozófia bizonyításelméletének alapja. Kossuth Könyvkiadó*, 1967.
31. A filozófusok csak különbözőképpen ábrázolták a világot, de arról van szó,

hogy meg kell azt változtatni. – *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, 1968. okt. 8. 78. sz.

32. A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztattassék. – *Valóság*, 1970. 2. sz. *(Sándor* Pál: *Fordítás–ferdítés.)*
33. A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, de a feladat az, hogy megváltoztassuk. – *Lukács* György: *Lenin. Magvető*, 1970.
34. . . . a filozófia feladata nem a világ megértése, hanem megváltoztatása. – *Élet és Irodalom*, 1971. dec. 11. *(Komlós* Aladár: *Szemere Samu köszöntése.)*
35. A filozófusok a világot csak különbözőképp magyarázták, de a feladat az, hogy megváltoztassák. – *Élet és Irodalom*, 1972. jan. 8. (Az előbbi idézet helyreigazítása!)
36. Nem elég a világot magyarázni, arra kell törekednünk, hogy megváltoztassuk. – *Marosán* György: *Az úton végig kell menni. Magvető*, 1972.

◁ *Marx* és *Engels* korai közös munkáinak egyike a *[Deutsche Ideologie]* (1845–1846) *Német ideológia* (a legújabb magyar szöveg: *Marx–Engels Művei*, 3. köt. *Kossuth Kiadó*, Budapest, 1960).

Ennek I. részéből a következő kitépett mondatot idézik:

[nicht die Kritik, sondern die Revolution die treibende Kraft der Geschichte . . . ist.]

nem a kritika, hanem a forradalom a hajtóereje a történelemnek.

◁ Amikor e sorokat papírra vetem, kerek nyolcvan esztendeje annak, hogy a *[Manifest der Kommunistischen Partei]* (London, 1848. február), *A Kommunista Párt Kiáltványa* magyar nyelven is megjelent *(A kommunisták kiáltványa, Krejcsi* Rezső fordítása, Budapest, 1896).

A *Kiáltvány* első félmondata e nyolcvan esztendő alatt a legelterjedtebb hazai szállóigék sorába került (a továbbiak *Rudas* László – 1885–1950 – fordításában, *Szikra*, Budapest, 1949).

[Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus.]

Kísértet járja be Európát – *a kommunizmus kísértete.*

A drámai indítás eredetére vonatkozólag érdekes kutatások eredményeit idézhetjük Bert *Andréas: [Le Manifeste Communiste de Marx et Engels. Histoire et bibliographie 1848–1918] (Feltrinelli*, Milánó, 1963) *Marx és Engels Kommunista kiáltványa. Történet és bibliográfia 1848–1918* című műve nyomán. A szerző

a világjelentőségű manifesztum részletes elemzésében megállapítja, hogy a *[der Communismus, ein finstres, drohendes Gespenst] a kommunizmus, e sötét, fenyegető kísértet* kifejezés a *Kiáltvány* megjelenése előtt hat esztendővel megtalálható Lorenz *Stein: Der Sozialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* (Otto *Wigand*, Leipzig, 1842) című művében. Kimutatja továbbá, hogy valamivel a *Kiáltvány* megírásának kezdő fázisa előtt (1847. december) *Névtelen* szerző: *[Der Pauperismus und die Volksschule]* (*Barth und Schulze*, Leipzig, 1847) *A pauperizmus és a népiskola* című tanulmányában szintén olvasható már ez a formula: *[das bleiche Gespenst des Kommunismus] a kommunizmus sápadt kísértete*. Mindez arra mutat, hogy a *kommunizmus kísértete* az időben nemcsak mint ijesztő társadalmi lehetőség, hanem már mint félelmetes fogalom is a levegőben lebegett.

A *Kiáltvány* eszmevilágának korabeli hazai hatása, pontosabban: *Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban (1820–1848–49 között)* – ez a hosszú időn át homályban maradt terület világosodik meg *Pándi* Pál (1926–) *„Kísértetjárás" Magyarországon* című tanulmánykötetében (1972). A *„Kísértetjárás"* nyílt utalás a ~ szárnyasszavára, s egyben azt is jelenti, hogy egy mai magyar irodalomtörténész a múlt század első felének hazai szocialisztikus áramlatait legszabatosabban ezzel a formulával tudja jelezni.

◁ Az első – *[Bourgeois und Proletarier] Burzsoá és proletár* című – fejezetben *Marx* és *Engels* megállapítja: a konzervatív reakciós elemek *arra törekszenek, hogy a történelem kerekét visszafordítsák [sie suchen das Rad der Geschichte zurückzudrehen]*. A *Kiáltvány*nak ez a kitétele adott nyilván szárnyakat a gyakorta használt szólásnak:

A történelem kerekét nem lehet visszafordítani!

◁ E fejezet befejező szakaszában ezt olvashatjuk: *[Mit der Entwicklung der grossen Industrie wird also unter der Füssen der Bourgeoisie die Grundlage selbst weggezogen, worauf sie produziert und die Produkte sich aneignet. Sie produziert vor allem ihre eigenen Totengräber.] A nagyipar fejlődésével tehát elvész a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóját termeli.* Ebből a levezetésből kristályosodott ki a minden elnyomó, kizsákmányoló, zsarnoki hatalomra kiterjesztőleg is értelmezett, közkeletű tétel:

A burzsoázia (a kapitalizmus) saját sírásóit termeli.

Visszapillantva: mint valóságos folyamatot regisztrálja a marxi–engelsi prognózist *Lenin Az úgynevezett piackérdésről* című művében (1893., először megjelent 1937-ben): *A kapitalizmus maga ásta meg sírját. (Művei*, 1. köt. *Szikra*, 1951.)

◁ A második fejezetben – *[Proletarier und Kommunisten] Proletárok és kommunisták* – fogalmazta meg *Marx* és *Engels* a kommunista álláspontot a haza és a nemzetiség kérdésében: *[Den Kommunisten ist ferner vorgeworfen worden, sie wollten das Vaterland, die Nationalität abschaffen. – Die Arbeiter haben kein Vaterland. Mann kann Ihnen nicht nehmen, was sie nicht haben. Indem das Proletariat zunächts sich die politische Herrschaft erobern, sich zur nationalen Klasse erheben, sich selbst als Nation konstituiren muss, ist es selbst noch national, wenn auch keinewegs im Sinne der Bourgeoisie.]* Ennek a meggyőző igazságú gondolatmenetnek tengelymondata ugrott a szállóigék közé: *Továbbá szemükre vetették a kommunistáknak, hogy el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget.*

A munkásoknak nincs hazájuk.

Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak elsősorban a politikai hatalmat kell meghódítania, önmagát nemzeti osztállyá kell emelnie, önmagát nemzetté kell szerveznie, maga is még nemzeti, bár semmi esetre burzsoá értelemben.

Kevés szállóige ága nyúlik térben-időben annyifelé, s kevésnek értelmét csavarták annyiféleképpen, mint a *Kiáltvány*ból citált: ~-ét. Gondoljunk csak a két évvel korábban írt *Petőfi*-költemény: *A nép* befejező soraira (lásd 828. old.), amelyek a marxi–engelsi tézis csíráit rejtik magukban. És gondoljunk az emberöltővel későbbi porosz-junker szidalomra, valamint annak hazai-dzsentri adaptációjára: *[Vaterlandslose Gesellen] Hazátlan bitangok* (lásd 403. old.), s azokra a kísérletekre, amelyekkel a szociáldemokrata mozgalom e provokációkat kivédeni igyekezett (lásd 403. old.). Jellemző a *Kiáltvány* megállapításának társadalmi realitására és találó megfogalmazására, hogy nem csupán ~ kifejezést, hanem közeli s távoli vonatkozásait, elő- és visszhangjait is szállóigévé tartósította a történelem és az emlékezet.

◁ A *Kommunista Kiáltvány* nagy hatású zárómondatait tizennégy fordításban mutatja be a *Párttörténeti Közlemények* 1958. 2. számában *Práger* Miklós *(A Kommunista Párt Kiáltványa befejező sorainak és néhány más Marx–Engels töredékes szövegrészek magyar fordításáról.)* Az összevetésből kiderül, hogy a sokat citált passzus:

[Die Proletarier haben nichts in ihr zu verlieren,
als ihre Ketten. Sie haben eine Welt zu gewinnen]

– legmélyebben gyökeret vert és ma is legelevenebb magyar szállóige-formája *Kun* Bélától (1886–1939) származik. Először 1918-ban Moszkvában jelent meg a *Kiáltvány* teljes fordításban, majd 1919-ben Budapesten a *Mit*

akarnak a kommunisták? című röpiratban. A két variáns közt árnyalatnyi különbség van csupán, s a második, a magyarországi változat bizonyult maradandónak:

A proletárok csak láncaikat veszthetik el,
cserébe nyerhetnek egy egész világot.

E lakonikus tolmácsolás mellett a marxista ismereteket újabban elsajátító nemzedék *Rudas* László részletezőbb átültetését is idézi:

A proletárok e forradalomban csak láncaikat veszthetik.
Cserébe egy egész világot nyerhetnek.

A szállóige-alakítás elidegenítő folyamata nem kíméli a szocialista szentenciákat sem. A *Kiáltvány* forradalmi próféciáját nemegyszer a maga gusztusára vulgarizálja a „szellemes" ember, s közéleti, hivatali vagy családi ügyeiben kétes kimenetelű, elszánt lépés előtt így kiált fel:

Láncaimon kívül úgyse veszthetek semmit!

A szállóige eredete tekintetében érdekes összevetés kínálkozik Caius *Sallustius Crispus* latin történetíró (i. e. 86–35) egyik fennmaradt monográfiájának idevágó részletével. A gazdag, előkelő római úr, aki pompás kertektől övezett kastélyában írja történeti műveit, a *[De Catilinae coniuratione]* a *Catilina összeesküvéséről* (i. e. 44 körül) 37. fejezetének elején, belső igazságérzettől vagy pusztán a tárgyi felismeréstől indíttatva, ezt rója íróhártyájára: *[Nam semper in civitate quibus opes nullae sunt bonis invident, . . . sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno] Révay* József (1881–1970) fordításában (*Ókori író – mai olvasó, Parthenon*, Budapest, 1942): *A szegénység minden társadalomban rossz szemmel nézi a vagyonosokat,. . . s nem fél semmitől, mert a szegénységnek nincs mit veszítenie.* Mivel *Marx* és *Engels* is kitűnően ismerte és nagyra becsülte a görög–római klasszikusokat, *Marx* doktori disszertációját is ebből a témakörből: a démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbözőségéről írta – nem alaptalan az a feltevés, hogy a *Kommunista Kiáltvány* zárómondatainak kialakításában a sallustiusi szövegtöredék emlékének is része lehetett.

◁ A proletár nemzetköziség ma már minden nyelven ismert jelszava, a *Kiáltvány* befejező felhívása – világszerte elterjedt szállóige:

Világ proletárjai, egyesüljetek!

[Proletarier aller Länder, vereinigt euch!]

Ez a szilárdan megrögződött jelmondat már az első, 1896. évi *Krejcsi*-féle fordításban is így hangzott. Más formában ma el sem tudjuk képzelni, s annál különösebb, hogy ezt a fordítói telitalálatot (amely ugyan eltér az eredeti szó szerinti alakjától, de értelmét tömören s pontosan adja vissza) a különböző tolmácsolási kísérletek egész sora követte. Legtöbbjük szolgai másolás vagy nehézkes körülírás: *Minden ország proletárjai, egyesüljetek!* (állítólag *Krejcsi* próbafogalmazása), *Munkások, egyesüljetek minden országban!* (*Munkás Heti-Krónika*, 1873), *Ti, proletárok az egész világból, egyesüljetek!* (*Eisenstädter* Lukács, 1878), *A világ minden országának proletáriusai, szövetkezzetek!* (*Pisztory* Mór, 1887), *Minden népek proletárjai, egyesüljetek!* (*Somogyi* Manó, 1900), *Világ összes proletárjai, egyesüljetek!* (*Munkás*, Pécs, 1905), *Valamennyi országok proletárjai, egyesüljetek!* (*Jászai* Samu, *Népszava*, 1906), *Összes országok proletárjai, egyesüljetek!* (*Testvériség*, Szombathely, 1906). *Práger* Miklós, idézett művében, amelyből a fenti tolmácsolás-változatokat kölcsönöztük, rámutat arra, hogy teljes évtizedbe tellett, amíg az első magyar *Kommunista Kiáltvány*-kiadás megkapó és a mai napig érvényben maradt ~ fordítása kiüzdötte kizárólagosságát, s elfogadottá vált. Közel húsz esztendő további kutatása e kizárólagosság érvényesülésének idejét további egy-két évvel toldotta meg. Ugyanis a *Napjaink szállóigéi* második kiadásának munkálatai közben *Práger* Miklós felhívta figyelmemet arra, hogy a *Munkás Heti-Krónika* 1873. évfolyama ebben a változatban is szerepelteti a kiáltvány jelmondatát: *Minden ország proletáriusai, egyesüljetek!*, továbbá, hogy a *Szocializmus* 1907–08-as számaiban még ezt a formát használta: *Világ munkásai, egyesüljetek!*

A ~ kifejezés feszes formai szuggesztiója alól azok sem vonhatták ki magukat, akik a belőle áradó forradalmi tartalomtól viszolyogtak, riadoztak vagy azt gyűlölködve utasították vissza. Efféle kontraverz, felületi hatásról tanúskodnak a Proletárdiktatúra bukását követő ellenforradalmi korszak sajtójának sűrűn felbukkanó ~-travesztiái, amelyek közül két jellegzetes példát idejegyzünk. *Az Est* című polgári bulvárlap 1922. november 11-én a német infláció üzleti lehetőségeinek kihasználására Berlinbe tóduló nemzetközi síberhadról írott cikkét így szignálta: *Világ síberei, egyesüljetek!* Négy évvel később, 1926. október 15-én ugyancsak *Az Est* hasábjain dr. *Vadnai* Béla az élelmicikkek árainak elviselhetetlen magasságát támadva, ezt az eredeti értelemmel inkább rokonítható felkiáltást kockáztatja meg: *Magyarország fogyasztói, egyesüljetek!*

◁ Karl *Marx [Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosphie. Einleitung]* (1844) *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* című cikkéből a következő ismert szállóigét képző részletet emeljük ki:

> *[Der Kampf gegen die Religion ist also mittelbar der Kampf gegen j e n e W e l t , deren geistiges A r o m a die Religion ist . . . Sie (die Religion) ist das Opium des Volks.]*

A tanulmány magyarul először a *Szocialista Könyvbarátok* kiadásában jelent meg (Budapest, é. n.), alább a *Marx–Engels Művei* I. kötet *(Kossuth Kiadó*, Budapest, 1957) szerint idézzük:

> *A vallás elleni küzdelem tehát közvetve küzdelem a m a v i l á g ellen, amelynek szellemi a r o m á j a a vallás . . .*
>
> **A vallás a nép ópiuma.**
>
> Vagy szállóigévé népszerűsödve így is:
>
> **A vallás ópium a népnek.**

Lenin Szocializmus és vallás című cikkébe építi bele a marxi fejtegetést (1905. december 3.). *(Lenin Művei*, 10. kötet, *Szikra*, Budapest, 1954). A lenini szöveg fordítása a szállóige új formájához vezet:

> **A vallás ópium a nép számára.**
> **A vallás** *a* **szellemi pálinka** *egy neme, amelybe a tőke rabszolgái belefojtják emberi mivoltukat.*
>
> [Религия есть опиум народа.
> Религия — род духовной сивухи,
> в которой рабы капитала топят свой человеческий
> образ.]

◁ A *[Neue Rheinische Zeitung] Új Rajnai Újság* 1–6. számaiban jelent meg *Marx* később *[Klassenkämpfe in Frankreich 1848–1850] Osztályharcok Franciaországban* címmel kiadott cikksorozata. Ennek III. részében találjuk azt a kitételt, amelyet nyilván vizuális frissesége indított el a népszerűség útján:

> *[Die Revolutionen sind Lokomotive der Geschichte.]*
>
> **A forradalmak a történelem mozdonyai.**

◁ *[Zur Kritik der politischen Ökonomie. Vorwort]* (1859) *Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához"* című írásában fogalmazta meg *Marx* a tudat és a lét kapcsolatának annyiszor emlegetett törvényszerűségét:

> *[Es ist nicht des Bewusstsein der Menschen, das ihr Sein, sondern umgekehrt, ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewusstsein bestimmt.]*

A magyar fordítás *(Marx–Engels Válogatott Művek,* I. köt. *Kossuth Kiadó,* Budapest, 1963) nyelvi adottságainknál fogva természetesen sohasem tükrözheti a *Sein* és a *Bewusstsein* szuggesztív szóvillanását, de az értelem átvilágító fénye e gondolkozásra késztető formulát enélkül is meghonosította nálunk:

Nem az emberek tudata az, ami létüket,
hanem megfordítva,
társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.

Vagy tömörítve:

Nem a tudatunk határozza meg létünket,
hanem a létünk a tudatunkat.

Legtöbbször azonban csattanósan, leszűkítve:

Olyanok vagyunk, ahogy élünk!

A marxista tézisekből kivonatolt szállóigék funkciója állandó ellenőrzést igényel. Az efféle sűrített tézis, mint ~, akkor szívódott fel optimálisan, ha a lét által meghatározott tudat helyes kialakulását megfelelően gyorsítani tudja. Nem vérré, hanem méreggé válik, ha a lét adottságai ellenére a tudatot áltudattá, hamis tudattá torzítja, vagy ami még károsabb: az áltudat, hamis tudat illúzióival elfedi a lét valóságát. A történelmi materializmus szállóige-extraktumai csak emlékeztetnek a filozófiai, társadalmi törvényszerűségek pontosan kifejtett elméletére – de nem helyettesíthetik az elméletet. A ~ szállóigésedett lételméleti (ontológiai) meghatározás nem jelentheti a tudat szerepének lebecsülését.

◁ Az alapvető nagy mű: *[Das Kapital]* (1867) *A tőke* első kötetének mondatezreiből a hetedik szakasz egymást követő két mondata két szállóigében csapódott le:

[Die Stunde das kapitalistischen Privateigentums schlägt.
Die Expropriateurs werden expropriirt.]

A *Kossuth Kiadó* 1961. évi kötetének szövege szerint:

Üt a tőkés magántulajdon végórája.

És kevésbé egzakt, de népszerűbb, drámaibb tolmácsolásban:

Ütött a kapitalizmus végórája!

A második mondat pedig:

A kisajátítókat kisajátítják.

És így is:

A kisajátítók kisajátítása.

E marxista következtetések, ténymegállapítások idővel bensőséges, de vulgáris szállóigékké váltak, amelyeket az osztályharc területén kívül az élet apróbb-nagyobb kalamitásaira is vonatkoztathatnak. Jól kereső, könnyelmű ember, aki elmulatja, elveszti a pénzét, könnyen a fejéhez kaphatja: *Ütött a kapitalizmus végórája!* Heves kártyapartiban valaki egész este nyer, ám társai végül megkopasztják – erre a diadalmas gúnyszó: *a kisajátítók kisajátítása.*

◁ *A tőke* második kiadásához írt *Utószó*ban *[Das Kapital. Band I. Nachwort zur zweiten Ausgabe]* (1873) a hegeli dialektikával kapcsolatban *Marx* megállapítja: *[Sie steht bei ihm auf dem Kopf. Man muss sie umstülpen, um den rationellen Kern in der mystischen Hülle zu entdecken.] A dialektika Hegelnél a feje tetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban felfedezzük a racionális magvat.* E fejtegetés ismertetései nyomán az utóbbi két évtizedben gyakorta találkozunk a korábban ritkán emlegetett szállóigével:

Valamit a fejéről a talpára állítani.

◁ 1875-ben írta *Marx* a *[Kritik des gothaer Programms]*, *A gothai program kritikája* című tanulmányát, de műve csak tizenhat év múlva, 1891-ben jelent meg nyomtatásban. Az eltelt nyolcadfél évtizedben öt világrész népei ismerkedtek meg azzal a nálunk is közszólássá lett prognózissal, amelyben *Marx* a javak elosztásának módját a kommunista társadalom magas fejlettségi fokán levezeti és megfogalmazza.

[In einer höhern Phase der kommunistischen Gesellscahft, nachdem die knechtende Unterordnung der Individuen unter die Teilung der Arbeit, damit auch der Gegensatz geistiger und körperlicher Arbeit verschwunden ist; nachdem die Arbeit nicht nur Mittel zum Leben, sondern selbst das erste Lebensbedürfnis geworden; nachdem mit der allseitigen Entwicklung der Individuen auch die Produktionskräfte gewachsen sind und alle Springquellen des genossenschaftlichen Reichtums voller fliessen – erst dann kann der enge bürgerliche

Rechtshorizont ganz überschritten werden und die Gesellschaft auf ihre Fahnen schreiben: Jeder nach seiner Fähigkeiten, jedem nach seiner Bedürfnissen!]

Marx–Engels Válogatott Művei I. kötetében *(Kossuth Kiadó,* Budapest, 1963) ez a zseniálisan körülhatárolt gondolatmenet ily módon vezet el szállóigénkig:

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és a testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének minden irányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni, és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom:

Mindenki képességei szerint,
mindenkinek szükséglete szerint!

Lenin a javak elosztásának kommunista módját *Az első kommunista szombatról . . .* című cikkében (1920. május 2.) a *mindenki egyért, egy mindenkiért* aranyszabályával összeszőve tűzi ki elérendő célként: *Dolgozni fogunk, hogy kiirtsuk azt az átkozott szabályt, hogy „ki-ki magáért, isten mindnyájunkért" . . . Dolgozni fogunk, hogy belevigyük a tömegek tudatába, a tömegek szokásává, mindennapi szükségletévé tegyük azt a szabályt, hogy „mindenki egyért, egy mindenkiért", azt a szabályt, hogy „~". (Művei,* 31. köt. *Szikra,* 1951.)

◁ A fejlett kommunista társadalomban termelt javak elosztásának előrejelzésével ellentétben említsük meg a javak szocialista elosztásának tézisét – ahogy a francia szocialisták a *suum cuique* római jogi tétele nyomán (lásd 166. old.) a múlt negyvenes éveiben megfogalmazták:

[À chaque capacité selon ses oeuvres!]
Minden képesség a végzett munka arányában kapja meg jutalmát!

Szállóigei sűrítésben:

Kinek-kinek érdeme (munkája, teljesítménye) szerint!

Marx erre a tételre az *Osztályharcok Franciaországban* III. fejezetében egy bizarr, de találó példát idéz. Ugyanis, amikor *Haynau,* osztrák császári generális, a bresciai hiéna, a tizenhárom negyvennyolcas tábornok aradi hóhéra, akit vérszomjas kegyetlenkedéseinek híre később külföldi utazásain is végigkísért, megérkezett Londonba és Brüsszelbe, ott a felháborodott munkások

rátámadtak és alaposan eldöngették – vagyis, ahogy *Marx* mondja, megkapta, ami „érdeme szerint" dukált neki. (Lásd 281. old.)

◁ *Engels: [Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenscaft]* (1877–1878) *Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt,* vagy népszerűen: *Anti-Dühring* című vitairatának I. *[Philosophie] Filozófia* jelzetű részében találjuk a *minőségi ugrást okozó mennyiségi változás* szállóigébe is rögződött törvényét. „Dühring úr" egyik tételével kapcsolatban fejti ki *Engels,* hogy:

[Dies ist ganz die Hegelsche Knotenlinie von Massverhältnissen, wo bloss quantitative Steigerung oder Abnahme an gewissen bestimmten Knotenpunkten einen q u a l i t a t i v e n S p r u n g verursacht . . . wo also Quantität in Qualität umschlägt.]

Ez teljesen a hegeli mértékviszonyok csomósvonala, ahol pusztán mennyiségi fokozódás vagy csökkenés bizonyos meghatározott pontokon m i n ő s é g i u g r á s t okoz . . . ahol tehát
a mennyiség átcsap minőségbe.

A természettudományok és az értéktöbblet vizsgálatával kapcsolatos példák után *Engels* egy sokszor citált, anekdotikus történelmi tanúságtétellel világítja meg azt a folyamatot, amelyben ~. *Napóleon* – úgymond *Engels* – *a következőképpen írja le a rosszul lovagló, de fegyelmezett francia lovasságnak a mamelukokkal, az akkori idők egyes-harcban feltétlenül legjobb, de fegyelmezetlen lovasságával vívott csatáját: „Két mameluk feltétlenül felülmúlt 3 franciát; 100 mameluk egyenlő értékű volt 100 franciával; 300 francia rendszerint felülmúlt 300 mamelukot, 1000 francia mindig visszavetett 1500 mamelukot." . . . Napóleonnál a lovascsapat bizonyos minimális nagyságára volt szükség ahhoz, hogy a fegyelemnek a zárt rendben és tervszerű felhasználhatóságában rejlő ereje érvényre juthasson s fölénnyé fokozódhassék a jobban belovagolt, gyakorlottabban lovagló és harcoló s legalább oly vitéz irregurális lovasságnak még számbelileg nagyobb tömege felett is.*

◁ Ugyancsak az *Anti-Dühring* I. részében találjuk *Engels*nek azt az ismert szállóigét sarjasztó megállapítását, amely szerint *Hegel volt az első, aki a szabadság és a szükségszerűség közti viszonyt helyesen fejtette ki. Szerinte*

a szabadság a szükségszerűség felismerése.

„A szükségszerűség csak annyiban v a k , a m e n n y i b e n n e m é r t i k m e g ." . . . A szabadság . . .
a természeti szükségszerűségek megismerésére
alapozott uralomban áll önmagunk
és a külső természet felett.

[Hegel war der erste, der das Verhältnis von
Freiheit und Notwendigkeit richtig darstellte.
Für Ihn ist die Freiheit die Einsicht in die Notwendigkeit.
„B l i n d ist die Notwendigkeit nur i n s o f e r n
d i e s e l b e n i c h t b e g r i f f e n w i r d ."
Freiheit besteht . . . in der auf Erkenntnis der Naturnotwendigkeiten gegründeten Herrschaft über
uns selbst und über die äussere Natur.]

Engels fejtegetésének, s az abból kicsapódott szállóigének jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy *Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus* című (1908) munkájában a *Szabadság és szükségszerűség* címmel megjelölt (III. 6.) fejezetet a vonatkozó engelsi elemzés taglalásának szentelte.

LENIN, VLAGYIMIR ILJICS
(1870–1924)

– korai, 1902-ben befejezett, nagy agitációs és pártszervező tanulmányának címe is szállóigévé vált *(Művei,* 5. köt. *Szikra,* 1953.):

[Что делать?]

Mi a teendő?

Utalnunk kell itt Nyikolaj Gavrilovics *Csernisevszkij* orosz forradalmi demokrata (1828–1889) oroszul a *Lenin*-tanulmánnyal azonos című, magyarul *Mit tegyünk?* (1863) címmel megjelent, cári börtönben írt regényére, amely a korabeli Oroszország kritikája és az eljövendő, szocialista elvek szerint felépülő emberi társadalom rajza. Minthogy *Lenin* becsben tartotta, nagyra értékelte *Csernisevszkij* regényét, a két cím között a kapcsolat igen kézenfekvő.

◁ A *Mi a teendő?* I. d. fejezetében vetette papírra *Lenin* azt a nálunk köztudattá érlelődött tételt, hogy

Forradalmi elmélet nélkül
nem lehet forradalmi mozgalom – gyakorlat – sem.

[Без революционной теории
не может быть и революционного движения.]

◁ A gyakori szólássá vált, s az elmélet jelentőségét marxi szellemben magasra értékelő formulához a fejezet további fejtegetéseiben csatlakozik a vezető párt jellegének és jelentőségének ugyancsak szállóigévé terjedt megfogalmazása:

Az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja
betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet.

[Роль передового борца может выполнить только
партия, пуководимая передовой теорией.]

◁ Egy játékos gondolatkapcsolás trivialitása ellenére is megmutatja: milyen messzire hatol egy tudományos gondolat akciósugara, egy súlyos mozgású marxista tétel milyen virgoncan tud együttlejteni a napjainkban elterjedt kedélyes bölcselkedéssel:

Élenjáró elmélettel
megbirkózunk az élettel!

◁ A mensevikek opportunizmusát leleplező és a pártépítés lenini elveit kidolgozó, 1904-ben megjelent híres tanulmánykötete *(Művei*, 7. köt. *Szikra*, 1953):

[Шаг вперед, два шага назад.]

Egy lépés előre, két lépés hátra

– hosszú emberöltőkre alapozta meg a munkásosztály élén járó marxista párt szerkezetét és szervezetét. A mű címe pedig – a tartalom forradalmi funkciója mellett – az ingadozók, a visszakozók, a hintapolitikusok, az érdekhajhászok magatartását megbélyegző kifejezéssel gyarapította szállóigetárunkat.

◁ A bolsevikok III. petrográdi konferenciájára készült lenini tézisek (1917. október 20–24.) rögzítették programmá az aktuális forradalmi követelést *(Művei*, 26. köt. *Szikra*, 1952):

[Вся власть Советам!]

Minden hatalmat a szovjeteknek!

E harci jelszó futótűz sebességével jutott el Oroszország legtávolabbi szegleteibe is. Néhány példa tanulságosan mutatja, hogyan terült szét a ~ szállóigéje térben és időben.

1917 áprilisában a petrográdi Téli Palotát körülfogó tüntetés alkalmával még mint agitációs jelszó hangzott el a ~. De a petrográdi gyári és üzemi bizottságok május 30-a és június 3-a között tartott értekezletén már a főváros proletariátusának uralkodó jelszava lett, s ezt a jelszót harsogták június 18-án a forradalmi megmozdulások áldozatainak petrográdi sírjánál tüntető százezrek. Szeptember 17-én *Sztálin* a ~ lenini tézisét már az új forradalmi mozgalom jelszavaként tette közzé a bolsevik párt akkori központi lapja, a *[Rabocsij puty] Munkás Út* hasábjain. Szeptember 27-én a moszkvai bolsevik pártszervezetek területi vezetőségének plénuma határozatot hozott, amelyben kinyilatkoztatta: *a területi vezetőség arra törekszik, hogy a ~ jelszónak a közeljövőben való megvalósítására az összes forradalmi erőket mozgósítsa.* Az északi terület szovjetkongresszusán, október 17-én már a nyugati, délnyugati s a román front lövészárok-lakóinak küldöttei is csatlakoztak az északi terület matrózainak és katonáinak immár akciójelszóvá telítődött követeléséhez: ~, amely aztán a diadalmas forradalomban fergeteges gyorsasággal teljesült ki állami és társadalmi valósággá.

◁ Több mint három évtized elmúltával pedig a *Magyar Népköztársaság Alkotmánya* (1949. évi 20. törvény, *Magyar Közlöny*, 174. sz.) I. fejezetének 2. §. 2. pontjában a ~ jelszó továbbfejlesztésével kimondta, hogy

> *A Magyar Népköztársaságban*
> **minden hatalom a dolgozó népé.**

◁ A II. Összoroszországi Szovjetkongresszuson, 1917. november 8-án hangzott el *Lenin* előadói beszéde a békéről, amelyből a köztudatba legmélyebben ez a mondatrész ágyazódott be *(Művei*, 26. köt. *Szikra*, 1952):

> [Рабочее движение возьмет вверх
> и проложит дорогу к миру и социализму.]
>
> *A munkásmozgalom felül fog kerekedni és utat tör*
> **a béke és a szocializmus** *felé.*

~ szállóigéjének szerteröppenéséhez nemcsak hazánkban, hanem világszerte új lendületet adott, hogy a kommunista és munkáspártok 1958–ban közel húsz nyelven megindított elméleti és tájékoztató havi folyóirata – világos utalással a lenini békepolitikára – a *Béke és Szocializmus Problémái* címet kapta. Nálunk a folyóirat *Béke és Szocializmus* címen jelenik meg. A szállóige agitációs

erejét ez alkalommal, a két fogalom logikai kapcsolatán túlmenően, e kapcsolat programatikus eszmei tartalma biztosítja.

◁ *Lenin*nek a békéről szóló beszéde nyomán a II. Szovjetkongresszus egyhangúlag elfogadta a *békéről szóló dekrétum*ot, amely a háborút *az emberiség elleni legnagyobb gonosztettnek* nyilvánította. A szocialista forradalom fontos részeként *Lenin* ezzel megalapozta

a békés egymás mellett élés

– politikáját, mint a két társadalmi rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus egyidejű létezésének lehetőségét.

A Szovjetoroszország részvételével megtartott első nagy nemzetközi fórumon, a Genovában 1922. április 10-én megnyílt összeurópai konferencián, a szovjet küldöttséget Georgij Vasziljevics *Csicserin* külügyi népbiztos vezette. Nagy érdeklődéssel várt beszéde elején kijelentette: *az oroszországi delegáció . . . elismeri, hogy a jelenlegi történelmi korszakban, amely lehetővé teszi a régi és a születőben levő társadalmi rendszer párhuzamos létezését, az e kétféle tulajdonrendszert képviselő államoknak gazdasági együttműködése parancsoló szükségszerűség . . .* Hangsúlyozta: *készek vagyunk támogatni mindazon próbálkozásokat, amelyek . . . az újabb háborúk veszélyének kiküszöbölésére irányulnak. Mi készek vagyunk támogatni a többi ország minden ilyen irányú progresszív javaslatait.* – Miután a szovjetek I. össz-szövetségi kongresszusa 1922. december 30-án történelmi jelentőségű határozatot hozott a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének, a Szovjetuniónak megalapításáról, a Központi Végrehajtó Bizottság elnöksége 1923. július 13-án felhívást intézett *A világ valamennyi népéhez és kormányához*, amelyben többek között megállapították, hogy *a szovjet köztársaságokban élő népek testvéri együttműködése alapján megteremtett szövetségi állam célja a béke megőrzése valamennyi néppel . . . A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége . . . egyúttal arra törekszik, hogy előmozdítsa az egész világ népeinek baráti együttműködését.* – *Lenin* halálának hetében, 1924. január 26-án *Csicserin* az egyik francia lap számára adott nyilatkozatában így emlékezett meg ~ gondolatának fogantatásáról: *Lenin jelölte ki számunkra az utat, amelyen haladunk és haladni fogunk. A mi politikánk fő eszméje . . . a béke eszméje. Mi magunk békét akarunk és elő akarjuk segíteni az egyetemes békét . . . Ezek azok az eszmék, amelyekért Genovában síkraszálltunk, Lenin géniuszának szülöttei.* – Azonban ~ eszméjének születésétől és meghirdetésétől még hosszú volt az út annak világméretű befogadásáig. A szörnyű hitleri hódító hadjáratok és tömegmészárlások, majd a konok hidegháború csődje után, az ötvenes évek második felében bekövetkezett enyhülés idején ismerték fel a reálisan mérlegelő államférfiak, s országaik népeinek milliói ~ kizárólagos alternatíváját. A Szovjetunió és a szocialista országok szívós tö-

rekvése nem volt meddő. A lenini gondolatból sarjadt, emberiséget védő-mentő eszme: ~ jelentőségét józan ésszel ma már senki nem vonhatja kétségbe.

◁ A III. Kommunista Internacionálé I. kongresszusán, 1919. március 2–6. között mondta el *Lenin* téziseit és előadói beszédét a burzsoá demokráciáról és a proletariátus diktatúrájáról. (*Művei*, 28. köt. *Szikra*, 1952.) Utalt benne arra, hogy

> *Branting berekesztette Bernben*
> **a Sárga Internacionálé**
> *nemzetközi konferenciáját.*
>
> [Брантинг закрыл в Берне
> международную конференцию
> желтого интернационала.]

Az 1864-ben *Marx* és *Engels* vezetésével létrejött I. Internacionálé, az 1890-ig pozitív jellegű II. Internacionálé és az 1919-ben létrejött III. Internacionálé – e három

Vörös Internacionálé

– elnevezésének analógiájára bélyegezte meg *Lenin* az első világháború után csődbe jutott, *bűzlő hullává lett*, majd jobboldali, antimarxista vezetői által újjászervezett II. Internacionálét a *Sárga Internacionálé* gúnynevével. A szállóigésedett fogalom valószínű előképe a vállalkozók által a munkásosztály megbontására összetákolt organizációk régi német karakterizálásából – *Gelbe Gewerkschaften* – átültetett:

sárga szakszervezetek

– kifejezés.

A különböző szövetségek szín szerinti jellemzése már nem sokkal a *[The working men's international association] Nemzetközi Munkásszövetség* – az *I., Vörös Internacionálé* – megalakulása után elkezdődött. Karl *Willmanns* városi törvényszéki tanácsos (1835–1897) Berlinben, 1876-ban egy brosúrát adott ki ezzel a címmel: *[Die goldene Internationale und die Notwendigkeit einer sozialen Reformpartei].*

Az arany Internacionálé
és egy szociális reformpárt szükségessége

– amelyben ~-val a nemzetközi tőkés szervezetekre utal. De már három évvel korábban, a *Grenzbote* című német lap 1873. február 2-i számában felbukkant a jezsuiták nemzetközi hálózatát jelölő *schwarze Internationale* kifejezés, amely nálunk a harcos egyházra, az *ecclesia militans*ra általánosítva mint

fekete Internacionálé

– vált ismertté. Szűkebb körben terjedt el a polgári liberálisok gyűjtőneve, amelyet Paul *de Lagarde* (1827–1891) a *Deutsche Schriften* (Göttingen, 1886.) hasábjain *[graue Internationale]*

szürke Internacionálé

– formában bocsátott szárnyra. Az internacionálék színregiszterében az utolsó előtti Budapesten villant fel. Az 1896 szeptemberében rendezett Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszuson ugyanis a porosz agráriusok vezetője: Berthold Friedrich August von *Plötz* (1844–1898) a nagy- és középbirtokosok budapesti nemzetközi kongresszusát, talán akaratlan önvallomásként,

zöld Internacionálé

– címen köszöntötte.

◁ A tisztázó lenini meghatározások közül hazai szállóigéink között tarthatjuk számon az 1920 májusában írt brosúra címét (*Művei*, 31. köt. *Szikra*, 1951):

A „baloldaliság" – a kommunizmus gyermekbetegsége.

[Детская болезнь «левизны» в коммунизме.]

◁ Végül vérbeli szállóigének számít utolsó cikkei egyikének (*Pravda*, 1923. február 2–9.) szójátékos címe:

[Лучше меньше, да лучше!]

– amely magyarul ugyan elveszti játékosságának igézetét, s lakonikus egyszerűségével hat (*Művei*, 33. köt. *Szikra*, 1953):

Inkább kevesebbet, de jobban!

– beszédéből, amelyet *Lenin* halálára 1924. január 26-án mondott el a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusán, nemcsak biztos öntudattal, de fanyarkás önkritikával színezett szállóigeként is hangoztatjuk a kezdő kitételt (*Művei*, 6. köt. *Szikra*, 1951):

Mi, kommunisták, különös vágású emberek vagyunk.
Nem közönséges anyagból vagyunk mi gyúrva.

[Мы, коммунисты — люди особого склада.
Мы скроены из особого материала.]

◁ Az Októberi Forradalom 12. évfordulóján, 1929. november 7-én a *Pravdá*ban megjelent cikk tartalmazza a [Год великого перелома] *A nagy fordulat éve* kifejezést, amelyből később a magyar népi demokrácia megszilárdulása idején, 1948-ban szónoki emelvényekről, újsághasábokról, egy szó rövidítéssel, így formálódott hazai szállóige:

A fordulat éve.

◁ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XVI. kongresszusán a Központi Bizottság nevében 1930. június 27-én tartott beszámoló II. fejezete 7. pontjának címéből:

[Трудности роста, борьба классов
и поступление социализма по всему фронту]

Sztálin Művei, 12. köt. (*Szikra*, 1950) szerint:

A növekedés nehézségei, *az osztályok harca*
és a szocializmus előrenyomulása az egész vonalon

– az első szópár széles értelmi sávon hangolódott szállóigévé.

Használják eredeti célzattal, a hanyatlás, a pangás állapotát követő fellendülés, haladás, előretörés, tehát az egészséges ~-nek megjelölésére, de használják fellazítva, elferdítve is. ~ mutatkoznak például, ha egy gyorsan magasra emelkedett vezető elbízza magát, hatalmaskodni, kiskirályoskodni kezd; ha egy érett korban levő fiatalember léhaságra adja a fejét; egy serdülő leány nem hallgat a könnyelműségtől visszatartó szóra, vagy – ha egy felduzzasztott intézmény képtelen megbirkózni problémáival. Végül idézgetik nemegyszer barátságtalan, sőt

ellenséges színezettel; egy építkezésen visszaéléseket lepleznek le, egy üzemben akadozik a termelés, késő ősszel a földeken még töretlen a kukorica – megszólal a fanyalgó káröröm: ~

◁ 1932. október 26-án Makszim *Gorkij* lakásán *Sztálin* az írók egy csoportjával beszélgetett. Mint a *Sztálin Művei* 13. kötetének életrajzi adataiban olvasható *(Szikra,* 1951.), ekkor mondotta, hogy

az írók az emberi lélek mérnökei

[литераторы — инженеры человеческих душ].

A később szállóigévé népszerűsödött kifejezés 1932-ben sem volt már ismeretlen a szovjet irodalmi körök előtt. Jurij *Olesa* 1928-ban megjelent *Az emberanyag* című elbeszélésének hőse a befejező rész monológjában eltűnődik életén, és teljesen szállóigénk értelmében ezt mondja: *Ha nem lehetek a versek mérnöke, akkor lehetek az emberanyag mérnöke.* ~ definíció egyik legkorábbi s legismertebb hazai adaptációja kétségkívül *József* Attila *A város peremén* című költeményének (1933) befejező versszakában bukkan fel. *A költő . . . / az adott világ / varázsainak mérnöke* – ez a *Sztálin* nevéhez kötődő literátor-meghatározás remekül továbbcsiszolt, kifinomított újraformálása (lásd 879. old.).

◁ A Nagy Honvédő Háború befejező szakaszában, az Októberi Forradalom 27. évfordulóján, 1944. november 6-án, a moszkvai szovjet és a párt- és társadalmi szervezetek közös ünnepi ülésén tartott *Sztálin*-beszéd csúcsosodott ki abban a nagyhatású felhívásban *(Sztálin: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Szikra,* Budapest, 1949.), miszerint a Vörös Hadseregnek

saját barlangjában kell végeznie a fasiszta fenevaddal

[добить фашистского зверя в его собственном логове].

Ebből a rádióban, röplapokon, hírlapokban, falragaszokon propagált harci jelszóból alakult ki a szállóige:

Barlangjában öljük meg a fenevadat!

A véresen komoly és nagy áldozatokat követelő feladat diadalmas megoldása után két évtizeddel a szállóige vesztett indulatából, s mint apró-cseprő privát dühök kifejezője szinte már persziflázzsá enyhült. A szállóige-deklasszálódás jellegzetes esete ez: a szólásformával könnyedén vagy éppen nyeglén mókázó személy nem is gondol a kifejezés – előtte talán ismeretlen – heroikus eredetére.

Nemzetközi forrásokból

Chamfort (Nicolas Roch), de

(1741–1794)

– *[Pensées, maximes et anecdotes] Gondolatok, elvek és anekdoták* című politikai-társadalmi jegyzeteiből indult világhódító útjára a

[Guerre aux chateaux!
Paix aux chaumières!]

Háborút a palotáknak!
Békét a kunyhóknak!

– kettős jelszava.

A nagy francia polgári forradalomban elterjedt jelige évtizedekkel később a Párizsi Kommün harcaiban lobbant fel, s nagy nemzetközi visszhangot keltett. August Ferdinand *Bebel* (1840–1913), a német szocialisták kiváló vezére, mint azt *[Aus meinem Leben] Életemből* (*Népszava* kiadás, Budapest, 1922) című művében olvashatjuk, szinte váteszi erővel idézte *Chamfort* mondatait a Német Birodalmi Gyűlés előtt 1871. május 25-én, az Elzász-Lotaringia bekebelezéséről szóló törvényjavaslat alkalmával tartott beszédében: *[wolle ich meinerseits erklären* – mondta *Bebel* –, *dass das europäische Proletariat hoffnungsvoll auf Paris sehe. Der Kampf in Paris sei nur ein kleines Vorpostengefecht, und eher wehige Jahrzehnte ins Land gegangen seien, werde der Schlachtruf des Pariser Proletariats: „Krieg den Palästen, Frieden den Hütten, Tod der Not und dem Müssiggang", Schlachtruf des europäischen Proletariats werden].* Magyarul *Rab* Pál (*Ágoston* Péter – 1874–1925 –, a Tanácsköztársaság bebörtönzött külügyi népbiztoshelyettese) fordításában: *hadd jelentsem ki a magam részéről, hogy az európai proletariátus reménykedve néz Párizs felé. A Párizsban folyó harc csak kis előcsatározás, s mielőtt még néhány évtized eltelik, a párizsi proletárok csatakiáltása: ~, ~, halál a nyomorúságra és a semmittevésre, az európai proletariátus csatakiáltása lesz.*

Bebel jóslata néhány évtized múlva valóban beteljesedett. *Lenin Az annexiók nélküli békéről* című cikkét 1916. február 29-én így fejezte be: *Nem „annexiók nélküli béke", hanem béke a kunyhóknak, háború a palotáknak, béke a proletároknak és a dolgozóknak, háború a burzsoáziának!* (*Művei*, 22. köt. *Szikra*, 1951.) A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, az orosz proletariátus 1917-ben internacionális érvényre emelte a ~, ~ szállóige-jelszavát. S nemcsak a proletárforradalom kiáltványai, dekrétumai, krónikái, hanem költői alkotásai is tanúsítják, hogy a polgári forradalom idejéből öröklött jelige másfél században át ha-

tékony maradt. *Majakovszkij Vlagyimir Iljics Lenin* című poémájának soraiba (1924) a proletárforradalom győzelmét bejelentő dekrétumok hangjának-visszhangjának érzékeltetésére a ~, ~ líraian felerősített orosz változatát építette be.

MOMORO, FRANÇOIS ANTOINE

(?–1794)

– spanyol származású francia könyvárusnak, a párizsi jakobinus szekciók egyik vezetőjének tulajdonítják a francia polgári forradalom világszerte elterjedt jelszavát:

[Liberté, égalité, fraternité!]

Szabadság, egyenlőség, testvériség!

Az állítólag *Momoro* szerzette forradalmi szállóige a Jean-Jacques *Rousseau Társadalmi szerződés*ében (lásd 469. old.) lefektetett elveken alapszik. A nagy hatású agitációs szóhármas megfogalmazójának tragikuma, hogy bár eredetileg a megvesztegethetetlen jakobinusok közé tartozott, s felesége 1793 novemberében mint az Ész Királynője trónolt a *Notre-Dame* székesegyház oltárán – 1794-ben guillotine alatt végezte életét. A szállóige azonban túlélte szerzőjét, s utóbb minden polgári forradalom, így az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc is a ~ jelszavát írta zászlajára. A szállóige rendkívüli karakterizáló erejére mutat, hogy *Madách Az ember tragédiája* című művében a párizsi Grève-piacra változó 9. színben *Ádám-Danton* első szavaival így jelzi a kort és a helyzetet: *Egyenlőség, testvériség, szabadság!* (lásd 809. old.)

BABEUF, FRANÇOIS NOËL (GRACCHUS)

(1760–1797)

– francia forradalmár, utópista szocialista, aki a jakobinus diktatúra bukása után, a nép érdekeinek védelmében az egyenlőség megvalósítását követelte, s akit tevékenysége miatt a Direktórium kivégeztetett. Forradalmi csoportja: *[La Conspiration pour l'Égalité] Az Egyenlők összeesküvése*, és börtönévei alatt megszakadt folyamú lapja: *[Le Tribun du Peuple] A Néptribun* tevékenysége egyik fő színterének és szószólójának tekinthető. *A Néptribun* hasábjain jelent meg felszárnyalt megállapítása:

[La propriété est odieuse dans son principe et meurtrière dans ses effets.]

A tulajdon elvében gyűlöletes és hatásában gyilkos.

Marx és *Engels* műveik több helyén elemzik, értékelik *Babeuf* szerepét a forradalmi szocializmus serkentésében. *Marx–Engels: A Szent Család VI. fejezetében* ezekkel a mondatokkal méltatja *Babeuf* munkásságát: *A forradalmi mozgalom, amely 1789-ben a Cercle social-ban kezdődött, . . . s amely végül Babeuf összeesküvésével egy pillanatra vereséget szenvedett, hívta életre a kommunista eszmét, amelyet Babeuf barátja, Buonarroti az 1830-as forradalom után ismét meghonosított Franciaországban.* (Frankfurt am Main, 1843.) – *Engels: A nemzetek ünnepe Londonban (A francia köztársaság kikiáltásának, 1792. szeptember 22-ének megünneplésére)* című cikkében így ír: *Amúgy is közismert, hogy az 1793-as alkotmány és a terrorizmus attól a párttól indult ki, amely a fellázadt proletariátusra támaszkodott, hogy Robespierre bukása a burzsoáziának a proletariátus feletti győzelmét jelzi, hogy Babeuf összeesküvése az egyenlőségért a 93-as demokrácia végső következtetései[1] – amennyire ezek akkor lehetségesek voltak – hozta a napvilágra. (Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform, 1846.)* (Mindkettő: *Művei*, 2. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1958.)

SAINT-SIMON, CLAUDE HENRI DE

(1760–1825)

– utópista szocialista, elképzeléseinek idealista jellege ellenére, élete vége felé már a munkásosztály „erkölcsi" nyomásától remélte a burzsoázia megváltoztatását. Nézetei, mint általában a francia utópista szocializmus, *Marx* és *Engels* tanainak egyik forrásává váltak. A polgári liberálisok versenyének alapelvét fogalmazta meg *[Catéchisme politique des industriels] Az iparosok politikai katekizmusa* című könyvének (Párizs, 1841) ironikus mondatában:

[Ote-toi de là que je m'y mette]

Menj el onnan, hogy odaállhassak.

FOURIER, FRANÇOIS MARIE CHARLES
(1772–1837)

– francia utópista szocialista a kapitalista viszonyok kemény kritikája során megsejtette a társadalmi fejlődés néhány alapvető törvényszerűségét. Élete főművében: *[Théorie des quatre mouvements et des destinées générales]* (Leipzig, 1808) *A négy mozgás és az általános sors elméleté*ben megfogalmazta a modern szocialista rend egyik törzsökös törvényét:

A munkához való jog.

[Le droit aux travail.]

Négy évtized múlva, amikor az 1848-as francia februári forradalomban a párizsi munkások tömegeinek nyomására kikiáltották a köztársaságot, a kormánypalota előtt megjelenő fegyveres népsereg, élén *Marche* műszerész-munkással, rákényszerítette az újonnan alakult republikánus kormányt, hogy ismerje el és mondja ki ~-ot. Április 16-án a törhetetlen francia forradalmár: Louis Auguste *Blanqui* (lásd 393. old.) vezetésével tüntetés kezdődött Párizs utcáin. A tüntetők az átmeneti kormányt tiszta szocialista kormányzattal akarták felváltatni, s zászlaikon, a kizsákmányolás teljes megszüntetésének követelése mellett, ez a jelmondat is szerepelt: ~.

Fourier művét magyarul eddig nem ismertük. De a tudományos feldolgozások és az ismertető irodalom közvetítésével ~ elve és követelése rég elterjedt a munkásmozgalomban. ~ követelése elterjedt – és a szocialista államokban meg is valósult. Így például a *Magyar Népköztársaság Alkotmánya* kimondja (VIII. fejezet: *Az állampolgárok jogai és kötelességei*, 45. §. 1.): A *Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára ~-ot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást.* Lényegében ugyanezt a szöveget tartalmazza *Alkotmány*unk 1972. évi módosításának VII. fejezet 55. §. 1. bekezdése is.

BLANQUI, LOUIS AUGUSTE
(1805–1881)

– a múlt század munkásmozgalmának romantikusan nagyszerű alakja. Személyesen vett részt korának minden francia forradalmi mozgalmában – kivéve a Párizsi Kommünt, amelynek idején *egyik* börtönbüntetését töltötte. Egyik börtönbüntetését, mert a tántoríthatatlan, soha meg nem törő forradalmár életének 76 évéből 36-ot senyvedett tömlöcben és várfogságban.

Utolsó „életfogytiglani" börtönbüntetéséből több mint nyolc esztendő elteltével, 1879-ben úgy szabadult ki, hogy parlamenti képviselővé választották, s mivel mandátumát megsemmisítették, hívei a köztársasági elnöktől kegyelmet erőszakoltak ki. *Blanqui* utolsó leheletéig küzdött. Nagy körutat tett hazájában és Itáliában, majd visszatérte után 1880. november 20-án megjelentette új lapját ezen a megszárnyasodott címen:

[Ni Dieu, ni maître]

Sem isten, sem úr.

A napilapból anyagi eszközök híján hetilappá sorvadt ~ hasábjain sorra jelennek meg: *Ateizmus és spiritualizmus [Athéisme et spiritualisme], A koedukáció [La coéducation], Az ateizmus nagysága [Grandeur de l'Athéisme]*, s más materialista, antikapitalista írásai annak a *Blanqui*nak, akit *Marx* és *Engels*, bizonyos meghatározott korszakhoz kötötten, a XIX. század egyik legnagyobb forradalmárának tartott.

◁ Nagyrészt a börtönben készültek 1850–1870 között *Blanqui* közgazdasági, politikai, szociológiai írásai, amelyeket aztán *[La critique sociale] A társadalmi kritika* címen 1885-ben két posztumusz kötetben adtak ki. E cikkek közül szivárgott elő és terjedt el a blanquisták táborán keresztül a frappáns kitétel:

[Le capital est du travail volé]

A tőke ellopott munka.

PROUDHON, PIERRE JOSEPH

(1809–1865)

– francia kispolgári szocialista: *[Qu'est-ce que c'est la propriété? ou: Recherches sur le principe du droit et du gouvernement] Mi a tulajdon? vagy: Vizsgálódások a jog és az államhatalom alapelveiről* című művében (Párizs, 1840.) szerepel a szállóigévé lett kifejezés:

[La propriété c'est le vol]

A tulajdon – lopás.

Proudhon maga e megfogalmazás eredetét illetően *Diderot*-ra utal, de a *Diderot* és *d'Alembert* szerkesztette *Encyclopédie* vonatkozó címszavai nem erősítik meg ezt a kapcsolatot. Viszont Jacques Pierre *Brissot de Warville* (1754–1793) már 1770 körül megjelent filozófiai tanulmányaiban s röpirataiban hasonló elgondolást pendít meg, mondván: *a tulajdon a szükségletből született, tehát csak annyiban jogosult, amennyiben mint szükséglet jelentkezik, s ezért ha 40 tallér elegendő létfenntartásunkra, akkor 200 000 tallér birtoklása nyilvánvalóan lopás, jogtalanság. [si 40 écus sont suffisants pour conserver notre existance, posséder 200 mille écus un vol évident, une injustice.]* Ám a gondolatnak XIII. századbeli, sőt korábbi előzményét is ismerjük: a *Jehuda Ibn Tibbons* intelmeihez fűzött bölcsmondásokban ugyanez áll: *A tulajdon, vagyis a pénz – lopás;* végül a *Szent Vazul* görög egyháztanító (329–379) által elrendelt *Szerzetesi alkotmány [Constitutiones monasticae]* a bazilita rendtagok magántulajdonát illetően nyilatkoztatja ki, hogy a *személyi tulajdon – lopás.*

Friedrich *Engels* egyik korai, angol nyelven írt esszéjében – *[Progress of Social Reform on the Continent] A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen* – még fenntartás nélküli elismeréssel emlékezik meg ~ szerzőjéről. A kommunizmus eszméivel rokonszenvező, azokhoz hajló vagy azokat követő kiváló francia elméket felsorolva kijelenti: *De a legjelentősebb író ezen a területen Proudhon, egy fiatalember, aki két vagy három éve tette közzé „Mi a tulajdon?" (Qu'est-ce que la propriété?") című munkáját, amelyben ezt a választ adta: „La propriété c'est le vol", ~. Ez a legfilozofikusabb mű, amelyet kommunista francia nyelven írt; s ha egy francia könyvet szeretnék angolra lefordítva látni, ez az. (The New World,* 1843. november 4.) (*Művei,* I. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1957.) Karl *Marx,* aki *A filozófia nyomora* című tanulmányában (Párizs, 1847) és levelezésében már szigorúan bírálta *Proudhon* írásait, *A nyomor filozófiája* szerzőjének halálakor J. B. *Schweitzer*hez intézett levelében (London, 1865. január 24.) szintén megállapítja, hogy *Első munkája, a „Mi a tulajdon?" feltétlenül legjobb műve.* Ám azt is kifejti, hogy *a mű hiányosságait már a címe is előre jelzi. A kérdést olyan helytelenül tette fel, hogy nem lehetett rá helyesen válaszolni. Proudhon nem vette figyelembe, hogy a történelem . . . maga gyakorolt bírálatot az idejétmúlt t u l a j d o n v i s z o n y o k felett. Amiről Proudhonnál tulajdonképpen szó volt, az a fennálló m o d e r n p o l g á r i t u l a j d o n. Arra a kérdésre, mi is ez, csak a „politikai gazdaságtan" kritikai elemzése útján lehetett volna felelni, amely ezeknek a t u l a j d o n v i s z o n y o k n a k egészét nem j o g i kifejezésükben mint a k a r a t i v i s z o n y o k a t, hanem igazi alakjukban, vagyis mint t e r m e l é s i v i s z o n y o k a t foglalta volna magában. Mivel azonban Proudhon ezeknek a gazdasági viszonyoknak összességét a „tulajdon", „la propriété" általános j o g i fogalmába szőtte bele, nem is juthatott túl azon a válaszon, amelyet B r i s s o t egy hasonló írásban már 1789 előtt ugyanezekkel a szavakkal fogalmazott meg: „La propriété, c'est le vol", „~".* (*Marx–Engels Válogatott Művek,* I. köt. *Szikra,* Budapest, 1949.)

Minthogy *Proudhon* említett műve magyarul nem jelent meg, a ~ szállóige különböző közvetítésekkel jutott el hozzánk. A legfontosabb transzmissziók kétségtelen *Marx* és *Engels* proudhoni teóriákat érintő vitairatainak, bírálatainak, leveleinek hazai fordításai, továbbá Georgij Valentyinovics *Plehanov* (1856–1918) egyik korán magyarra fordított, s a *Proudhon*-féle szállóigét szintén szó szerint idéző brosúrája – *Plechanov* György: *Szocializmus és anarchizmus*. Közli: *Szirányi* László (*Népolvasótár*, Budapest, 1897).

POTTIER, EUGÉNE

(1816–1887)

– szövegére szerzette Pierre Chrétien *Degeyter* (1848–1932) a nemzetközi proletárhimnusz, az *Internacionálé* zenéjét. A forradalmi himnuszból, amelynek *Bresztovszky* Ernő (1882–1922) által készített magyar fordítása 1904-ben jelent meg a *Népszava Március* című emléklapján, több szállóige rögződött meg. Így mindjárt a rohamra lendítő verskezdet:

[Debout vous dannées de la terre . . .]

Föl, föl, ti rabjai a földnek . . .

és a második sor:

[Debout vous forçat de la faim]

Föl, föl, te éhes proletár!

A hetedik és a nyolcadik sor szintén megszárnyasodott:

[Le monde va changer de base]

A föld fog sarkából kidőlni.

[Nous ne somme rien, soyons tout!]

Semmik vagyunk, s minden leszünk!

A francia eredetiben *alapját változtató*, a magyar fordításban *sarkából kidőlő* föld képzetének felidézésében nyilván része lehetett az *arkhimédészi pont* fogalmának (lásd 145. old.). A proletariátus világméretű győzelme az az arkhimédészi

pont, amelynek segítségével földünk elavult társadalmi rendszere sarkából kidönthető.

Szállóige lett a refrén első és utolsó sora is:

[C'est la lutte finale . . .]

Ez a harc lesz a végső . . .

[L'internationale sera le genre humain!]

És nemzetközivé lesz holnapra a világ!

Pottier, az *Internacionálé* költője, aktívan részt vett a munkásmozgalomban, az *I. Internacionálé* tevékenységében, s 1871-ben tagja volt a *Párizsi Kommün*nek. Proletárhimnuszát először a halála utáni évben, 1888-ban, Lille városában énekelték francia munkások egy ünnepségen, innen terjedt el az egész világra. Magyarországon 1905-ben csendült fel az *Internacionálé*, széles körben a *Proletárdiktatúra* alatt vált ismertté, ekkor *Internationale – Kommunista Himnusz* címen szöveges zongorakottája is megjelent (*Bárd Ferenc és Fia*, Budapest 1919), zene- és énekkari kiadásait a *Közoktatásügyi Népbiztosság* hozta forgalomba. Az *Internacionálé* 1917–1944 között a Szovjetunió állami himnusza volt.

BERNSTEIN, EDUARD

(1850–1932)

– német szociáldemokrata, a *II. Internacionálé* jobbszárnyának teoretikusa, *[Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozial-demokratie] A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* című művében (Stuttgart, 1899.) hirdette meg teljes nyíltsággal a marxizmus revízióját. A marxizmus alapjait elvetve, a munkásosztály forradalmi harcáról és a proletárdiktatúráról való lemondást e hírhedt fordulattal foglalta össze: *[Das, was man gemeinhin Endziel des Sozialismus nennt, ist mir nichts, die Bewegung alles!] Az, amit általában a szocializmus végcéljának neveznek, számomra semmi, a mozgalom minden.* Ebből szűrődött ki s jutott el a különböző vitairatok, ismertetések csatornáin át hozzánk is a bernsteinizmus leszerelő revizionista szállóigéje:

A végcél semmi, a mozgalom minden

[Das Endziel ist nichts, die Bewegung ist alles].

IBARRURI, DOLORES

(1895–)

– a spanyol és a nemzetközi munkásmozgalom egyik legendás vezetője. Ott van 1920-ban a Spanyol Kommunista Párt alapítói között, újságcikkeinek névjelzése *[La Pasionaria] A Szenvedélyes* évtizedek során fogalommá lett. 1936-ban spanyol parlamenti képviselő, majd a *cortes* alelnöke, később a spanyol polgárháború alatt a nép antifasiszta szabadságharcának körülrajongott és hős lelkű vezéralakja.

La Pasionaria a Spanyol Köztársaság védelmének legnehezebb idején, 1936. július 18-án a madridi belügyminisztérium rádiójából a kommunista párt nevében beszélt a néphez. Az ő szavaival terjedt el a fasiszta támadók rohamai ellenében kiadott jelszó:

[No pasarán!]

Nem törnek át!

Maga *Ibarruri* írja *[El unico camino] Az egyetlen út* című önéletrajzában (1962) — magyar fordítás: *Fazekas* Erzsébet (1964) —, hogy *ettől kezdve a „No pasarán!" jelszó hússá és vérré vált a nép ellenállásában.* Hozzátehetjük, hogy a ~ buzdítása eljutott a világ minden népéhez, amely szabadságáért elnyomók, bitorlók ellen igazságos harcba indul.

BEZIMENSZKIJ, ALEKSZANDR

(1898–)

– szovjet költő 1921–1922 körül az 1810-ben Mantuában agyonlőtt tiroli szabadsághős emlékezetét megőrző *[Andreas Hofer Lied] Hofer András dal* kedvelt melódiájára indulót írt az ifjúmunkások számára ezen a címen:

[И молодая гвардия]

Az ifjú gárda.

A régi és az új harcosok meghitt elnevezéseként az öreg gárda és ~ ekkor már rég használatos szólásforma volt a Szovjetunióban, s átterjedt a nemzetközi munkásmozgalomba is. *Lékai* János (1897–1925) és a *Kommunista Ifjúsági Internacionálé* magyar szekciójának kezdeményezésére 1920–1921-ben *Die junge Garde* címen jelent meg a kommunista ifjúmunkások berlini lapja, s ~ *[Le jeune garde]* volt a címe az *Ifjúsági Internacionálé* Párizsban kiadott orgánumának is.

A szállóigévé vált kifejezés irodalmi vetületeiből jól ismerjük *Majakovszkij* 1923. évi Komszomol-versét: ~-t, és Alekszandr Alekszandrovics *Fagyejev* (1901–1956) 1946-ban megjelent, utóbb színpadon, filmen és opera formában is feldolgozott, azonos című regényét a krasznodoni antifasiszta ifjak önfeláldozásáról. Magyarországra azonban ~ kifejezést nem a felsoroltakhoz hasonló korábbi vagy későbbi átvétel, hanem a *Bezimenszkij*-vers friss fordítása közvetítette. Egy Moszkvából 1924-ben illegálisan Budapestre érkezett emigráns elmondotta *Bezimenszkij* költeményét az akkor még Magyarországon élő *Hidas* Antalnak (lásd 408. old.), aki nyomban elkészítette ~ fordítását. A verscímből és a refrénből – *A proletárok ifjú gárdája* – kovácsolódott ki a szállóige, amely az adott körülmények között csupán titokban, szájról szájra adva kezdhette el keringését. A szállóigét pályára indító versfordítás csak huszonnyolc esztendő múltával jelent meg a *Szovjet Költészet Antológiájá*ban (*Új Magyar Könyvkiadó*, Budapest, 1952).

FUČIK, JULIUS

(1903–1943)

– író, irodalomtörténész, kommunista pártlapszerkesztő, a cseh antifasiszta nemzeti ellenállás hőse és vértanúja. Mint a hitlerista megszállás után, 1941-ben illegalitásba vonult Cseh Kommunista Párt központi bizottságának tagját 1942 áprilisában a Gestapo Prágában letartóztatta, 1943-ban Németországba hurcolták, halálra ítélték és szeptember 8-án kivégezték.

A prágai Pankrác-börtönben írt naplóját sikerült laponként kicsempésztetnie, s a magas fokú emberi helytállásról, kommunista moráról, törhetetlen életigenlésről tanúskodó, szépirodalmi fogantatású mű megmenekült a pusztulástól. Özvegye különböző rejtekhelyekről összegyűjtötte és 1945-ben *[Reportáž psaná na opátce] Riport az akasztófa alól* címen kiadta *Fučik* börtönnaplóját, amely azóta 75 nyelven jelent meg. Az első magyar tolmácsolásnak *Peéry* Rezső (1910–) *Üzenet az élőknek* címet adta (1947), a későbbi magyar fordítások – *Réz* Ádám (1926–) és *Palotai* Erzsi (1906–) az eredeti elnevezéshez tértek vissza (1962, illetve 1965).

A megrázó és magával ragadó börtönnapló biztató figyelmeztetéssel zárul. Az utolsó szó (magyarban két szó) az élet változó helyzeteiben az előre nem látható fordulatok mérlegelésére, körültekintésre, megfontolásra serkent:

[Lidé, měl jsem vás rád. Bděte!]
Emberek, szerettelek benneteket. **Legyetek éberek!**

Fučík intelme nem alaptalan gyanakvások magvát akarja elhinteni. A ~ egyén és közösség számára a józan, körültekintő szemlélet és cselekvő magatartás jeligéje.

JOLIOT-CURIE, FRÉDÉRIC

(1900–1958)

– francia atomfizikus, a tudományos élet és a nemzetközi békemozgalom kimagasló személyisége, a *Párizsi Béke-világkongresszus*on 1949. április 20-án tartott elnöki megnyitóbeszédében bírálta a francia kormányt, amely számos kongresszusi küldöttől megtagadta a beutazási engedélyt.

Csakhogy **az igazság vízum nélkül utazik**
[Mais la vérité voyage sans visa]

– mondotta *Joliot-Curie*, s tiltakozó felkiáltását a sajtó és a *Béke Híveinek Párizsi Világkongresszusá*ról kiadott beszámoló közvetítésével (*Hungária* kiadás, Budapest, 1949) hamarosan felkapta a publicisztika és a köznyelv.

A *Joliot-Curie* beszédéből szakadt szállóige: ~ – távoli és közelebbi, bonyolult és egyszerűbb fogalmazású áttételek során Domitius *Ulpianus* római jogtudós (170–288) téziséhez vezet, melyet műveinek két helyén fejt ki: *gondolataiért senki sem büntethető [cogitationis poenam non patitur]*. A közbeeső állomások közül említsük meg *Luther* magyarul is idézett mondását (lásd 507. old.) és *Juhász* Gyula két, ebbe a gondolatkörbe tartozó aforizmáját (lásd 892. old.).

◁ Az 1949. évi *Párizsi Béke-világkongresszus* magyar beszámoló-füzetének ismeretlen szerzőtől származó címe is a békemozgalom, a nemzetközi béketörekvések, az általános békevágy és békereménység szállóigéjeként él tovább:

Megnyerjük az élet csatáját.

Hazai harcokból

Gáspár Imre

(1854–1910)

költői pályája radikális szakaszának legemlékezetesebb és leghatásosabb alkotása a *Népszava* 1879. március 30-i számában megjelent *Munkás-Marseillaise*. Nem sokkal később, a *Szabadság-költészet – Munkásdalok és szavalmányok* című gyűjteményben (Szerkesztette: *Külföldi* Viktor, Budapest, 1879.) már mint a munkásmozgalomra adaptált francia forradalmi induló kedvelt változatát mutatják be, s utána évtizedekig megtartja vezető helyét a munkásság tömegdalai között. A gyűlések, felvonulások énekéből hamar szállóigévé különült az első két sor:

Föl dalra, társak! Zengje ajkunk
A munka bús, de szent dalát.

A refrénből különösen a kezdő és záró sor lett önálló szárnyasszó:

Éhség, nyomor velünk.
De mind, mind fölkelünk,
Aki harcba száll, hogy vesszen ő . . .
Szabad lesz a jövő!

Csizmadia Sándor

(1871–1929)

– tollából ered a magyar nyelvre sokszor, sokféleképpen lefordított és átdolgozott francia szabadságinduló proletár-változata (1899 körül). A *Gáspár* Imre *Munkás-Marseillaise*-ével azonos című, egyébként attól független szövegű dalt felvonulásokon, tüntetéseken sűrűn énekelte a hazai munkásság. A szocialista munkáslíránk egyik első képviselőjének forradalmár ifjúságát idéző *Marseillaise*-változatból (kötetben: *Proletárok verseskönyve*, Budapest, 1903.) a nyitó strófa három sora együtt és külön-külön is átkerült szállóigetárunkba:

Nem lesz a tőke úr mirajtunk,
Elvész, aki a múltnak él.
A szabadság honába tartunk,
Az igazság nekünk a cél. . .

◁ Továbbá a refrén befejező sorkettőse:

Ha elnyomónk nyakára lép,
Szabad lesz majd a nép . . .!

KASSAI SAMU
(?–?)

– a *Népszava* munkatársa, lapjának 1880. április 1-i számában a dolgozó tömegek éhezése-nyomorúsága ellen agitáló cikket írt, s e cikk címe, több refrénszerű bekezdése és zárómondata:

Kenyeret a népnek!

– a munkásmozgalom sűrűn visszatérő szállóigeriadója lett.

Kassai cikkének sajátossága, hogy benne a ~ felhívás nem általánosságban, hanem az adott társadalmi-gazdasági helyzetre konkretizálva hangzik el: ~ *azon népnek, mely munkája által teremti meg azt, s neki mégsem jut.* S külön érdekessége, hogy a témát kibontó vezérszó tulajdonképpen nem eredeti, hanem egy három évtizeddel korábban üstökösként felszikrázó, s utána hatástalanul, nyomtalanul eltűnt forradalmi jelige megismétlése. Ugyanis 1848. április 22-én Pest-Buda házfalain egy plakát jelent meg, amelynek címe kurta szóval követelt ~. A falragasz, amelyet *Kecskés* (vagy *Keczkés*) Ede ügyvéd írt alá, nyomtatásban erősítette meg a pesti munkásság forradalmi rétegének öt nappal korábbi népgyűlésén elhangzott követeléseket: a céhrendszer megszüntetését, az élelmiszerárak leszállítását és rögzítését, a papi birtokok állami tulajdonba vételét, s a meg nem művelt állami földek kiosztását – lényeg szerint a forradalomnak népi forradalommá való továbbfejlesztését. A plakát meghökkenti a fontolva haladókat, sőt *István* nádor a *plakáton hangoztatott veszedelmes osztozkodási elvek* miatt feljelentést tesz *Batthyány* Lajos miniszterelnöknél, s leveléhez mellékli *a fennálló rend erőszakos felforgatására irányozott felszólítást.* A ~ plakát jelszava azonban elmerül a szabadságharc hullámaiban, évtizedeken át többé fel sem bukkan, s az sem állapítható meg, hogy vajon *Kassai* Samu ismerte és tudatosan ismételte meg a negyvennyolcas jelszót, vagy úgyszólván másodjára találta fel a ~ most már tartósan megrögződő, forradalmi szárnyasszavát.

Szállóigénk megfelelőjét idegen nyelven nem ismerjük, így joggal tarthatjuk azt hazai leleménynek. Ha előzményeit keressük, meg kell állapítani, hogy a *Juvenalis Szatirái*ból (X. 81.) elterjedt *[Panem et circenses] Kenyeret és cirkuszi játékokat*-követelés merőben más értelmű, mint a ~. A császár kori latin mondás

Traianus császár véleménye szerint is (Marcus Cornelius *Fronto: [Principia historiae] A történelem alapelvei*, 5. 11.) azt jelenti, hogy a *római népet főként két dologgal lehet kordában tartani: ha eleget adnak neki enni, és ha látványosságokkal szórakoztatják őket.* Ezzel a korrumpáló, leszerelő célzattal szemben a ~ felszólítás a munkálkodó nép által termelt, őt megillető, de tőle jogtalanul elsajátított értéktöbblet igényének jelképes kifejezése. A *panem et circenses:* a megalkuvás, a meglapulás konca; a ~: jogok és javak követelésének szimbóluma.

BARTHA MIKLÓS
(1848–1905)

– függetlenségi párti képviselő, soviniszta, munkásfaló, antiszemita politikus (lásd 329. old.) röpítette fel állítólag számos szocialistaellenes parlamenti felszólalásának vagy közbeszólásainak egyikében a gyűlölködő, uszító, rágalmazó

hazátlan bitangok

kifejezést.

A ~ a századfordulón és a századelőn sűrűn szajkózott röpszava lett a „cucilistákra" fenekedő szélsőjobboldaliaknak, s a munkásság hol gúnyosan, hol felháborodva utasította vissza a durva támadást. *Gyagyovszky* Emil (1881–1961), a szocialisztikus költészet jeles művelője, a röpszó keletkezése idején arra mutatott rá, hogy tisztességes emberek körében a proletariátus hazug gyalázása éppen ellenkező hatást, gyűlölet helyett rokonérzést vált ki. *Gyagyovszky* ~ című versében ezeket írja: *Kárpátoktól az Adriáig, / Mint zúgó tenger árja, / Egy új mondás hömpölyög végig / S a szíveket átaljárja. / Annyi hívet a templomnak / Nem szereztek a harangok, / Mint e pár szó nékünk: / „Ti hazátlan, gaz bitangok!"* A századkezdet éveiben, a választójogi tüntetések idején, gyakran harsant fel az utcán az ének: *Általános, titkos / Választói jogot adjatok. / Hazafiak leszünk, / Nem hazátlan bitangok!* Sőt: jóval később, a Tanácsköztársaság idején, *Juhász* Gyulát még mindig foglalkoztatja a régi vád, s 1919. július 15-én megjelent, *A munkásotthon homlokára* című versében a proletárhazafiság eszményét szegezi szembe vele. *A munka, a rend, és a béke / Az életünknek lelke ő, / Csak az a bitang és az hazátlan, / Ki here módra él magában!*

Figyelemre méltó, hogy a ~ fokost rázó handabandája – mint sovén szólamaink általában – közvetlen német származék. A reakciós bismarcki szocialistaellenes törvény keresztülhajszolásánál ötlötték a porosz junkerek, s eredetiben így hangzott: *[Vaterlandslose Gesellen] hazátlan fickók.* A hazai munkásgyalázók,

álkurucok csak a *[Gesellen] fickók* kifejezést cserélték ki a népiesebb hangzású, s a magyar politikai lexikonba – homlokegyenest ellenkező értelemben – *Petőfi* költeményéből beiktatott *bitang* szóval (lásd 849. old.).

VÁRKONYI ISTVÁN

(1852–1918)

és

ÁCHIM L. ANDRÁS

(1871–1911)

– agrárszocialista szervezkedéseiben bukkan fel először a nincstelen hazai parasztság megjelölésére a

hárommillió koldus

– szárnyasszava, amely később, az első világháborút követő ellentétes haladó és retrográd – célzatú agrármozgalmakban egyként elterjedt.

József Attila *Ady emlékezete* című versében (1930) forradalmi hitelességgel idézi: *Teste a földé. Földmívesé lelke, / ezért koppan a kapa néhanap. / Sírja ~ telke, / hol házat épít, vet majd és arat.* De a reakció is kisajátítja a ~ fogalmát. A jobboldali álradikális, majd fasiszta *Oláh* György ~ címen jelenteti meg kusza gazdaságpolitikai elmélkedéseit (*Magyar Jövő* kiadás, Budapest, 1929). A ~ forradalmi tartalma csak a felszabadulás után tisztázódik torzítatlanul és kizárólagosan. *Mód* Aladár például *Marx és a magyar történelem* című tanulmányában (*Társadalmi Szemle*, Budapest, 1953) ezzel jellemzi a közelmúlt ipari és mezőgazdasági kizsákmányolását: *a régi, négyszázezer munkanélküli és a ~ Magyarországa.*

TÖMEGSZTRÁJK ÉS TÜNTETÉS

(1908. december 31.)

A koalíciós kormány a szakszervezetek elleni hadjárat során 1908 decemberében felfüggesztette a „társadalmi béke" megzavarásával vádolt *Vas- és Fémmunkás Szövetség* tevékenységét, s a kormány terrorintézkedésére a munkásság tömegsztrájkkal felelt. Az év utolsó napján a munkások tízezrei – köztük 22 000 vasmunkás – szüntették be a munkát, s a tiltakozó

gyűlések során, mint azt *Erőss* Emma és *Erényi* Tibor: *Vasas, ne hagyd magad!* című történelmi tanulmánya *(Népszava* kiadás, Budapest, 1955) megállapítja, először hangzott fel a biztatás:

Vasas, ne hagyd magad!

A felháborodásból fakadt szállóige tartós továbbélésének néhány érdekes állomása: 1909 első hónapjaiban a *Vas- és Fémmunkások Szaklapja* minden számában beszámolt az ellenállási alapra beérkezett hozzájárulásokról, s az adományok összegét ~ állandó cím alatt tüntette fel; 1921-ben a *Kommunisták Magyarországi Pártja* ~ szövegű fejléccel adott ki röplapot a fehérterror ellen. *A vasas ellenzék* 1930. március 30-án megjelentetett röpirata, amelyben harcot hirdetett a baloldali kritika elfojtásával és a korrupcióval szemben, ezzel a felhívással zárult: *De most már* ~. Befejezésül hozzáfűzhetjük, hogy szállóigénk, melynek osztályharcos agitációja a szocializmus körülményei között természetszerűleg elapadt, manapság is elég gyakran elhangzik - mint a *Vasas* labdarúgócsapat, vagy komoly szakmai versengések, esetleg tréfás legénykedések biztatója.

NÉPSZAVA

(1912. május 25.)

A Szociáldemokrata Párt lapja fenti rovatolt számának vezércikke plántálta el a május 23-i forradalmi tüntetések és véres utcai harcok megörökítésére a

vérvörös csütörtök

– kifejezést.

A választójog mellett, a háborús véderőreform és *Tisza* István parlamenti terrorja ellen tüntető munkások és a rájuk uszított rendőrség-katonaság véres összecsapásaira vonatkozó ~ megjelölés feltehetően a *zöldcsütörtök* naptári fogalmának analógiájára keletkezett. Hagyományos egyházi-vallási fogalom színeződött át forradalmi szimbólummá, s talán éppen a hagyományos fogalom új törzsbe ojtása gyorsította meg a ~ meghonosodását.

VÁRNAI ZSENI
(1890–)

– költőnő az 1912. májusi munkástüntetések alkalmából írta meg *Katonafiamnak* című emlékezetes versét, amely aztán 1913. március 4-én, a nagy általános tömegsztrájk előkészületeire életbe léptetett hatalmas katonai, rendőri, csendőri készültség idején jelent meg a *Népszava* első oldalán, később pedig, 1918 októberében, amikor *Lukachich* Géza (1865–1943) altábornagy, budapesti városparancsnok lövetni akart a békét követelő tömegekre, a forradalom első plakátjai között került az utcára:

Én magzatom, szép katonafiam,
Szíve vérével ír neked anyád.
Mióta a császár kenyerét eszed,
Vörösbe fordult itthon a világ.
Most készülünk a döntő, nagy csatára,
S ti lesztek ellenünk majd a sereg.
Ha ráuszítanak önnön véreidre:
Ne lőj fiam, mert én is ott leszek.

A megszárnyasodott refrén pátosza – alighanem azért, mert a verssor fura asszociációkra ingerel – triviális, sőt trágár figyelmeztetéssé torzult. De felhangzik tréfás fenyegetésként is, amikor például valami élesebb vita előzetes megbeszélésénél két szembenálló vélemény képviselője közül az egyik odaharsogja a másiknak: ~. Szállóigénk egyike azoknak a verssoroknak, amiket ritkán citálunk eredeti értelmében.

SZAKASITS ÁRPÁD
(1888–1965)

– személyes közlése nyomán adhatunk számot annak az eredetileg munkások körében használt, később a dolgozók minden rétegében elterjedt szállóigének a keletkezéséről, amely a jó munka, a szakmai becsület, a belső felelősség mindenek felett való parancsát fanyar játékossággal így fejezte ki:

Nem az öt vasért, de mégis . . . !

A szállóigét szülő szituáció a következő: a század elején az ifjú kőfaragólegény, *Szakasits* Árpád szaktársával, a még fiatalabb *Pászti* Illéssel egy épület

homlokzatán dolgozik. A kőpor fellegében gondjaikról-bajaikról keseregnek. Nem érdemes gürcölni, izzadni, nem érdemes az embernek öt vasért a lelkét beleölni a munkába – mondja *Pászti* Illés, mire társa leszól hozzá az állványról: ~.

STROMFELD AURÉL

(1878–1927)

– a Magyar Tanácsköztársaság vezérkari főnöke az ellenforradalom börtönéből szabadulva, a húszas évek elején hozta létre a Szociáldemokrata Párt keretében a *Rendező Gárda* katonailag is kiképzett szervezetét. A *Stromfeld*-féle *Rendező Gárda* köszöntése:

A munka szent!

– erősen baloldali színezetű jelszó: szállóige lett.

~ jelige igen régi eredetű, és a *Rendező Gárda* körében is sok ágból alakulhatott ki.

[Arbeit ist heilig; aber selig, wer sich davor hütet] A munka szent; de boldog, aki óvakodik tőle – ez a régi német mondás (Franz Freiherr von *Lipperheide: Spruchwörterbuch. Justus Dörner Verlag*, Leipzig, 1935.) lehet a szállóige származásának negatív pólusa. A pozitív pólus: névtelen szerző *Fel szocialisták!* című, század eleji munkásindulójának refrénje: *A munka szent, szent küzdelem! / Velünk a nép! A győzelem!* Avagy Josef *Scheu–Gyagyovszky* Emil *A munka dala* című költeménye (*Harcos énekek*, összeállította *Szakasits* Árpád, Budapest, 1926), amelynek strófazáró ismétlése szintén így hangzik: ~.

MUNKÁSTÜNTETÉS

(1930. szeptember 1.)

A *Horthy*-korszak egyik legjelentősebb tömegmegmozdulása zajlott le e napon Budapest utcáin és a vidéki városokban. A felvonulások résztvevői kemény követeléssel harsogták a riadót, amely a harmincas évek elejétől kezdve sűrűsödő munkanélküli és éhségtüntetéseken szárnyasszóvá terjedt:

Munkát! Kenyeret!

◁ A szállóigét később az antifasiszta agitáció egy sorral megpótolta, s mázolt feliratokon, kisfalragaszokon, a harmadik évtized vége felé így volt olvasható:

Munkát! Kenyeret!
Fasisztáknak kötelet!

HIDAS ANTAL
(1899–)

– számos álnéven, névtelenül, legtöbbször illegálisan terjesztett forradalmi verse népszerűsödött munkásdallá, mozgalmi dallá. Ezek közül kettőből a két világháború között eltelt ellenforradalmi-fasiszta negyedszázadban szívós és mozgósító erejű proletár szállóigék származtak, fel-felszökő szikrák a magyar kommunista mozgalom hamu alatt izzó parazsából.

A költő 1923. évi kassai tartózkodása alatt írta ma is agitációs szállóigeként ismert

A harcban nem szabad megállni

– című mozgalmi dalát, amelynek zenéjét egy akkoriban komponálással foglalkozó, az ifjúmunkás mozgalommal kapcsolatban levő, fiatal gimnazista diák, az antifasiszta szabadságharc későbbi mártírja: *Schönherz* Zoltán szerezte.

◁ A másik szállóigét sarjadzó, nevezetes indulószöveg keletkezésének színhelye: Moszkva. Mint *Hidas* Antal az eseményről beszámol (*Ország-Világ*, Budapest, 1966. február 16.), 1931. december 31-én este *Kun* Béla megkérte az írót, hogy írjon sürgősen egy indulót a magyar dolgozók számára, mert egy illegális pártember, aki a napokban hazautazik Magyarországra, most meg tudná itt tanulni, s fejben magával tudná vinni. Minthogy a vershez zene is kellett, abban állapodtak meg, hogy *Hidas* majd Erich *Weinert* (1890–1953): *[Roter Wedding] Vörös Wedding* indulója Hans *Eisler* (1898–1962) szerzette dallamához alkalmazza versét. A szöveg még akkor éjjel elkészült, s hamarosan el is jutott Magyarországra. A jobboldali szociáldemokrata *Zörgiebel* berlini rendőrfőnök által provokált 1929. évi véres május emlékére született német munkásindulóból: *[Roter Wedding grüsst euch, Genossen] A vörös Wedding üdvözöl benneteket, elvtársak* – *Hidas* versében csak a *vörös* szín közös forradalmi szimbóluma, s talán a berlini híres munkásnegyed: *Wedding* helyett a legnagyobb pesti gyárvidékek neve asszociálódott. A német induló zenéjére írt magyar szöveg egyébként sajátosan hazai problematikájú.

A refrén, amelynek két kezdősora és utolsó előtti sora rögződött szállóigébe, így hangzik:

Vörös Csepel, zúgjon a hangod!
Váci út, felelj neki!
Dunántúl, Alföld, együtt a harcban!
Jelszavad megrengeti.
Nem fogunk pusztulni éhen!
Nem tűrünk csendben tovább!
Vörös Csepel, vezesd a harcot!
Kenyeret! Munkát!

A refrén zárósorában az 1930–1931. évi harcos munkástüntetések jelszava visszhangzik, az egész indulót, különösen az új szállóige-sorokat pedig hatásosan visszhangozta a következő évek munkásmozgalma. A *Weiss Manfréd* gyári vasasok például 1932-ben, merész elhatározással, *Vörös Csepel* címen adtak ki üzemi újságot.

ÉDES ISTVÁN

(?–1944)

– az 1934. február 12–16-i bécsi munkásfelkelés alkalmából írta a *Bécsi Munkásinduló* című mozgalmi dal magyar versét, amelynek első sora szárnyasodott meg:

Munka hadának a lépése dobog.
Zendülő ének az égre lobog.

A kortárs-költő, akinek még születése évét sem sikerült kideríteni, s aki fasiszta deportálásban pusztult el, néhány elszórt írásán kívül csak barátainak, ismerőseinek emlékezetében él. Személyének és tevékenységének évtizedes munkával összehordott töredékes adatait az *„Amíg szívük dobog . . .", Válogatás a szocialista irodalomból* című antológia tartalmazza *(Magvető,* 1975).

KOMJÁT ALADÁR

(1891–1937)

– költő, szocialista irodalmunk és publicisztikánk első korszakának jelentékeny személyisége.

A spanyol polgárháború hőseihez intézett és *Arma* Pál (1905–) zenéjével nagyhatású kórussá teljesedett költeménye: *A nemzetközi brigád* indulója (1936) – refrénjének két sorával teremtett új, forradalmi töltésű szállóigéket:

Rajta, csak rajta, törhetetlen fajta:
gáton, tűzcsobolyón, halálárkon át!
Rajta, rajta, rajta: végső diadalra,
rajta **ezernyelvű-egyszívű brigád!**

A refrén első sorát többnyire komoly biztatásra, buzdításra citáljuk, kedélyeskedő, sportos áthangolása jóval ritkább. Az utolsó sorból csonkult szárnyasszó internacionalista közösségek, csoportok költői jelképévé általánosodott.

SZABAD IFJÚSÁG

(1944)

– cím alatt megjelenő illegális lapnak a hitleri agresszió szétzúzása idején kiadott száma az antifasiszta szállóigék másik ismert változatát ezzel a jelmondattal bocsátotta szárnyra:

Halál a fasisztákra!
Az ifjúság élni akar!

Ez a szárnyasszó első sorával világosan kapcsolódik a Nagy Honvédő Háború és a szovjet partizánmozgalom ismert jeligéjéhez:

[Смерть фашизму.]

AZ MKP NAGYGYŰLÉSE

(Debrecen, 1945. február 11.)

A felszabadulás után számos politikai szlogen, jelszó, agitációs rigmus jutott be a hazai szállóigekincsbe, amelyek közül néhány átment a módosulás, az áthangolódás változatos folyamatain is. Nem egy közülük később kihullott az idők rostáján. Alábbiakban azokat soroljuk fel, amelyek eredeti vagy akár travesztált formában tartósnak, maradandónak bizonyultak.

Ilyen például az MKP fentebb jelzett nagygyűlésének jelmondata:

Föld! Kenyér! Szabadság!

Az 1905-ös és 1917-es oroszországi forradalmakból hozzánk átsugárzott politikai célmeghatározás más, távoli vonatkozásait is ismerjük. Az 1910–1916 között lezajlott mexikói polgári forradalom jeles partizánvezérei: Pancho *Villa* (1877–1923) és Emiliano *Zapata* (1877–1919) szintén ezt íratták zászlaikra: *[Tierra y Libertad!] Föld és szabadság!*

AZ MKP BUDAPESTI BIZOTTSÁGA

(1945 eleje)

Főképpen a lerombolt, összelőtt főváros lakosai kapták fel és adták tovább a Magyar Kommunista Párt Budapesti Területi Bizottsága által közvetlenül a felszabadulást követő napokban kiadott rigmus két szállóigesorát:

Romok között élni szégyen,
Ne maradjon senki tétlen!
Építsünk új Budapestet –
A réginél jobbat, szebbet!

◁ Ugyancsak a Kommunista Párt Budapesti Bizottsága bocsátotta szárnyra 1945-ben ezt az azóta beteljesedett, de változatlan érvényű követelést:

Helyet a nőknek a közéletben!

A NAGYBIRTOKRENDSZER FELSZÁMOLÁSA

(1945. március 17.)

A Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére, a Függetlenségi Front, az Ideiglenes Nemzetgyűlés jóváhagyásával, 1945. március 15-re készült el „a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves-nép földhözjuttatásáról" szóló rendelet, amelyet az Ideiglenes Kormány március 17-én fogadott el. Ezzel megvalósult hazánkban a földosztást jelentő első igazi földreform, s új életre kelt az MKP-agitációban széles szegényparaszti tömegek gondolatvilágába és ajkára juttatott régi agrárforradalmi jelszó:

A föld azé, aki megműveli!

AZ MKP ELSŐ ORSZÁGOS KONFERENCIÁJA

(1945. május 20–21.)

Az újjáépítésnek, elsősorban a fasiszták által elpusztított létfontosságú közlekedési utak és vasúti szerelvények újjáteremtésének jelentőségét, elsőbbségét, égető aktualitását fejezte ki az MKP konferenciáján rendkívüli hangsúlyt kapott iránymutatás:

Arccal a vasút felé!

Ezt a frappánsan fogalmazott jelszót az újjáépítésben elért gyors és értékes eredmények is népszerűsítették. Gyökerei olyan szívósak és szétágazóak, hogy még manapság is újabb meg újabb travesztiákat hajtanak: *Arccal a siker felé! – Arccal a nők felé! – Arccal a főnök felé!* Sőt: az *Esti Hírlap* 1967. február 27-i számában, a sporthévtől elragadtatva, még így is: *Arccal a fedettpálya-versenyek felé!*

AZ MKP KÖZPONTI VEZETŐSÉGÉNEK FELHÍVÁSA

(1945. október 22.)

Több mint harminc éve annak, hogy nyilvánosságra hozták azt az alapvető szabályt, amelyet ma és a jövőben is valamennyi munkaterületen, minden beosztásban figyelembe kell venni. A pufogó frázis, az ábrándkergetés, a lakkozott irrealitás okozta károk elkerülésére mindenkor megszívlelendő a felhívás azóta is szüntelenül ismételt intelme:

Minden terv csak annyit ér, amennyit végrehajtunk belőle.

SZEGÉNYPARASZT-FELVONULÁS

(Budapest, 1946. január 15.)

A koalíciós kormányzat éveiben (1945–1948), de különösen a korszak kezdetén a mágnások és nagybirtokosok különböző machinációkkal kísérleteztek felosztott földjeik visszaszerzéséért. Már az első próbálkozásokra éles tiltakozásokkal reagáltak a földhöz juttatott szegényparaszt-újgazdák,

s 1946 legelején az ország minden részéből Budapestre, az *Országos Földbirtokrendező Bizottság*hoz küldött megbízottjaik hatalmas felvonuláson hangoztatták törhetetlen elszántságukat:

Földet vissza nem adunk!

A FORINT BEVEZETÉSE

(1946. augusztus 1.)

A második világháborúban elkezdődött és a fasisztáktól kirabolt Magyarországon katasztrofális méreteket öltött inflációt az MKP ösztönzésére létrehozott új, stabil pénznem: a forint bevezetésével sikerült megállítani. Azt a programot, amely az országrontó spekulációs tevékenységet serkentő inflációs pengőről a szilárd értékű forintra való áttérés terheit a dolgozó nép helyett a vagyonos rétegekre hárította át, ezzel a jelszóval segítették szárnyra:

Fizessenek a gazdagok...

A gondolat, hogy a háborús károk pótlásának, az újjáépítésnek a költségeit nem a dolgozóknak, hanem azoknak kell megfizetniük, akik a romlás haszonélvezői voltak, már jóval korábbi keletű. *Kun* Béla ismert röpirata az 1918-as forradalomban – *Ki fizet a háborúért?* – szintén tagadta a nép fizetési kötelezettségét, és a kérdésre ezt a választ adta: *Fizessen a kecskeméti öregtemplom nagyharangja!* – E népies fordulat eredetéhez csak annyit, hogy a négyütemű tizenkettes előképét megtaláljuk *Pósa* Lajos 1897 körül írt vagy feljegyzett *Bugaci nóták* sorozatának egyik strófájában: *Búsan szól a kecskeméti / Öreg templom nagy harangja.* – A harmincas évek világválságában a csehszlovák kommunisták terjesztették el, talán először, a szójátékos jeligét: *Aty platyi bohatyi!* – ami szó szerint egyezik a későbbi magyar szállóigével: ~.

JANKOVICH FERENC

(1907–1971)

A *Munkáskultúrszövetség* 1946-ban kiadott *Szabad Május*-műsorfüzetből indult útjára a jeles költő *Sej, a mi lobogónkat* kezdetű-című mozgalmi dala, amelynek első és utolsó sorpárja nyomban szárnyra kelt, s máig sem ült el:

Sej, a mi lobogónkat
Fényes szelek fújják,
Sej, az van arra írva:
Éljen a szabasság.

Sej, szellők, fényes szellők,
Fújjátok, fújjátok!
Holnapra megforgatjuk
Az egész világot!

A kezdő sorpárból támadt szállóige jelképes erejét mi sem tanúsítja jobban, mint hogy két évtizeddel keletkezése után, 1968-ban *Jancsó* Miklós (1921–) *Hernádi* Gyula (1926–) könyvéből *Fényes szelek* címen filmet készített (bemutató: 1969), amely a népi kollégista fiataloknak a negyvenes évek második felében zajló forrongásait elevenítette meg. A záró sorpár szállóige-származékához talán fölösleges is hozzáfűzni, hogy népszerűségét rendkívül erősítette az *Internacionálé* hetedik sorának magyar fordításával való szerencsés egybehangzása (lásd 396. old.).

AZ MKP III. KONGRESSZUSA

(1946. szeptember 28–október 1)

– indította útjára ezt a szinte klasszikus lendületű szárnyasszót:

Szabad népért – szabad hazában!

MÁJUS ELSEJEI NAGYGYŰLÉS

(1947)

– ünneplő tömegei vitték tábláikon és hangoztatták először az MKP Agitációs és Propaganda Osztályán kialakított és a májusi ünnepen szállóigepályára juttatott jelszó-párost:

Urak országából dolgozók hazája!
Romok helyén virágzó élet!

MKP–SZDP EGYESÜLÉSI KONGRESSZUS

(1948. június 12–14)

Az ország szocialista átalakításának közkeletű jelszavai közül a mozgósítás intenzitása tekintetében kiemelekedett az MKP Agitációs és Propaganda Osztályának munkatársai által javasolt, a Politikai Bizottságban jóváhagyott, a pártfunkcionáriusok 1948. január 10-i értekezletén bemutatott és az *Egyesülési Kongresszus*on széles nyilvánosságra hozott szárnyasige:

Tiéd az ország – magadnak építed!

Tisztes tartalma sem tudta e szabatosan fogalmazott, találó politikai formulát megóvni attól, hogy szállóigetárunkba sorolódva utóbb ironikus torzulások ne érjék. *Tiéd az üzem, magadnak építed!* – mondják háta mögött a karrierista vállalati vezetőre. *Tiéd a család, magadnak építed!* – gonoszkodnak a növekvő gondjait panaszló, sokgyermekes családapával. És azokban a bizonyos esetekben, amikor az asszony csalfaságát a férj tudja meg utoljára, a rosszmájúak így élcelődnek: *Övé a szarva, magának építi!*

GÁSPÁR ENDRE

(1897–1955)

– kiváló műfordítónk magyar szövegével honosodott meg nálunk az 1945 őszén létrehozott *Demokratikus Ifjúsági Világszovetség* – a DIVSZ – indulója, amelynek versét Anatolij Grigorjevics *Novikov* (1896–) zenéjére 1947-ben Lev Ivanovics *Osanyin* szovjet költő (1912–) írta. Az 1949-ben Budapesten rendezett *Világifjúsági Találkozó* – VIT – nemcsak a fővárosban, de országszerte szárnyra bocsátotta a DIVSZ-induló máig szálló kezdősorát:

Egy a jelszónk: a béke!

◁ Közel két évtized alatt jó néhány ifjú nemzedék lépett a budapesti VIT fiataljainak sarkába, és a fiatalok szüntelen megújuló hullámai mindig felcsendítik az induló refrénindítását is, amely nemzedékek váltásával is megőrizte lendületét:

Földön, égen zeng az új dal:
Ifjúság! Ifjúság! Ifjúság!
Milliónyi szív dobogja
Ritmusát, ritmusát, ritmusát.

GÁL ZSUZSA
(1913–)

1945 őszén *Vágó* Ernő ny. ezredes, akkor az MKP agitprop. osztályának munkatársa, felkereste a Szovjetunióból röviddel azelőtt hazatért kiváló zeneszerzőt, *Szabó* Ferencet (1902–1969), s megkérte, hogy egy mozgalmi dal számára bocsássa rendelkezésre valamelyik szerzeményét. *Szabó* Ferenc ki is keresett egy kottát, amelyhez aztán *Gál* Zsuzsa írt szöveget. A dal rendkívül gyorsan elterjedt, címe-refrénje úgyszólván azonnal szárnyra kapott:

A munkásoké a jövő.

◁ Ugyancsak *Gál* Zsuzsa írta a *Vasas Együttes* felkérésére 1948 körül azt a dalszöveget, amely *Tardos* Béla (1910–1966) zenéjével vált rövid időn belül népszerűvé. Ebből a mozgalmi dalból az első szakasz első sorában ismétlődő címet kapták fel az ifjúmunkások, de diákok, felnőttek is sűrűn emlegették:

Sződd a selymet, elvtárs!

A ~ ma sem vesztette el életfluidumát. Talán nem olyan heroikus szenvedéllyel idézzük, mint közel harminc esztendeje, de a komoly, félkomoly egymástbuzdításnak szívósan használatos fordulata: ~.

RÉVAI JÓZSEF
(1898–1959)

– ideológus, publicista, irodalomtörténész a *Szabad Nép* 1948. szeptember 19-i számában megjelent vezércikkének ezt a hamar szárnyra kelt címet adta:

Százezrek kenyere.

A kommunista sajtó jelentőségét és feladatát elemző írás ezzel a mondattal zárult: *a Szabad Népnek százezrek és milliók kenyerévé kell lennie.* Ennek a gondolatnak a továbbfejlesztésével általánosodott a szállóigében a szellemi táplálék, a tömegolvasmány értelme.

LÁNYI VIKTOR

(1889–1962)

– író, műfordító, zeneszerző formált magyar szöveget J. *Bjelij* szovjet komponista indulójára, amelynek címe és refrénkezdete szóban és írásban újra meg újra visszatérő, jelentőségét, érvényét nem vesztett szálló- és jeligévé ércesedett (1949):

A béketábor legyőzhetetlen.

A tömör tétel közérthetően egyszerű, pedig egy igen bonyolult folyamat végső konklúziójának kifejezője. Arról van ugyanis szó, hogy a *béke* fogalma nem fegyverletételt, nem kapitulációt jelent az erőszak előtt, a béke hívei nem ráolvasással igyekeznek elhárítani az ártó támadást, hanem olyan hatalmas erőket egyesítő táborba tömörülnek, amely a világbéke nyílt vagy leplezett ellenségeinek diadalmaskodását eleve lehetetlenné teszi.

MÉH PROPAGANDA OSZTÁLYA

(1950–1951 fordulóján)

A mai teljes nevén *Melléktermék és Hulladék Hasznosító Vállalat* propagandista kollektívájában született meg, majd főleg az ifjúság körében terjedt el a fémgyűjtő hetek, hónapok kampány-jelszava:

Gyűjtsd a vasat és a fémet,
Azzal is a békét véded!

A kissé meglepő kapcsolású két sor terjedését, szólammá válását gyorsította, hogy még iskolai füzetek borítólapjára is rányomták, de hangzatos túlzása – a jeligétől a szállóigéig vezető úton – ironikusan elszíneződött. Ma már inkább bizonyos gyermeteg elburjánzások szatírájaként emlegetjük, de még így sem kerülhette el a fogalmazása, formája ellen emelt kritikát. A *Magyar Nyelvőr* 1961. 1. számában *Fürtös* Gusztáv veszi tollhegyre a versikét, s megállapítja, hogy szövegezése hibás. A jelszót népszerűsítő MÉH figyelmen kívül hagyta, hogy a vas is fém! Értelmileg helyesen – írja a glossza – így hangzanék tehát az első sor: *Gyűjtsd a vasat és a m á s fémet!*

KÁDÁR JÁNOS
(1912–)

– az MSZMP Központi Bizottsága első titkárának beszédeiből, felszólalásaiból az elmúlt két évtizedben számos szárnyasszó röppent ki. Alkotó emberségének, kommunista felelősségtudatának egyik legbensőbb megnyilatkozása az a válasz, amelyet a 60. születésnapja alkalmából, 1972. május 25-én rendezett ünnepségen elhangzott üdvözlésekre mondott *(Társadalmi Szemle,* 1972. június). A személy szerinti ünnepeltetéstől feszélyezett szónok az elvárásoknak megfelelően kitért a közösségi munkája kapcsán szerzett „életbölcsességekre" is, s most tapasztalatainak néhány olyan summázását jegyezzük ide, amelyek – egészükben vagy részleteikben – szájról szájra terjedtek, fogalmi és fogalmazási közkinccsé váltak.

Az egyéni és társadalmi lét emberi normáját szabja meg az a megállapítás, amely szerint:

> **Ideál, eszme nélkül nem élhet ember** *sem, és gondolom, a társadalom sem létezhet.*

◁ A hatvanéves politikusnak az életkor különbözőségéhez, a „nemzedéki kérdéshez" fűzött értő és értető kommentárja sokakban vert maradandó visszhangot:

> *Tulajdonképpen* **mindig a tíz évvel öregebb az öreg,** *akárhány éves az ember.*

Tízévesnek a húszéves az öreg, a húszévesnek a harmincéves, a harmincévesnek a negyvenéves, a negyvenévesnek az ötvenéves, az ötvenévesnek a hatvanéves, és így végig az emberi lét végső határáig – ezzel a gondolatlánccal vezeti be *Kádár* János a szárnyra kelt ~ tételt, s ezzel a fiatalság–öregség abszolút mértékekben való rideg hasonlítását reális viszonyítással teszi rugalmassá.

◁ Vannak meghatározások, gondolatformák, amelyeknek gyors elterjesztéséhez mesterséges katalizátorokra van szükség. És vannak olyanok is, amelyek eszmei-tartalmi töltetüktől minden irányban szétárasztó indítósebességet kapnak. Az idézett válaszbeszédben két részletet találhatunk, amelyek szállóigei áramlásuk gyorsaságával tűnnek ki, de amelyek azért is tapadtak meg az elmékben és továbbítódnak az ajkakon, mert jó társadalmi közérzetünk alapvető tézisei fejeződnek ki bennük. Mindkettő a szocialista gondolkodás és cselekvés humánumát és értelmi erejét példázza.

Az egyik bekezdés indító mondataiból kovácsolódott össze a gyakran visszacsendülő alapigazság:

Marxista–leninista világnézetünk *tudományos eszmerendszer, amely társadalmunk életét irányítja. De ez* **a józan emberi ésszel ellentétben nem lehet.**

◁ A másik „fölfedezés" tisztaságával, egyszerűségével ragadott meg széles rétegeket, akik őszintén vállalják és vallják:

A dialektika nem lehet ellentétben a logikával,
tehát annak logikusnak is kell lenni, mert ha nem logikus, nem lehet dialektikus sem.

◁ *Kádár* János beszédéből kiszűrődött egy sebesen szétáradt szentencia is. A közszólás a mondat elejét-végét csatolta egybe:

A marxizmus–leninizmus, *mint tudomány, és a kommunizmus, mint eszme, mély meggyőződésem szerint* **korunk humanizmusa.**

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT XI. KONGRESSZUSA

(1975. március 17–22)

Az *MSZMP XI. Kongresszusá*nak legfontosabb döntése volt a párt fő politikai irányvonalának megerősítése. *Állandóság és megújulás* – ezt a címet adta a kongresszus tevékenységét elemző tanulmányának *Katona* István (1928–), kifejezve a dialektikus folyamatot, ami a beszámolókban, hozzászólásokban, határozatokban megnyilatkozott *(Társadalmi Szemle,* 1975. május). A kongresszus résztvevőinek, a rádió- és televízióadások nézőinek-hallgatóinak, a sajtó és a kiadványok olvasóinak, a munkahelyi és területi gyűlések előadóinak és dolgozó közösségeinek transzmisszióján számos tézis került közbeszédünk elemei közé, s a fentebbi tanulmányból most azokat emeljük ki, amelyek a leggyorsabb ütemben szárnyasodtak meg.

A hazai politika jellegének egyik meghatározója a párt felfogása a hatalomról és saját szerepéről. Eszerint

. . . a hatalom *osztályhatalom,* **a munkásosztály hatalma, és nem egyes embereké.**

E sokat emlegetett tétel megvilágításához használjuk fel a fent idézett tanulmány egyik fontos mondatát: *Bárki legyen is* (e hatalom) *képviselője, joga*

csak ahhoz van, hogy a néptől kapott bizalommal élve, a hatalom birtokában levő munkásosztályt, a népet szolgálja.

◁ *Magyarországon eldöntött kérdés az* – mondotta a hatvanadik születésnapján hozzá intézett üdvözlésekre adott válaszában *Kádár* János –, *hogy népi demokratikus rendszer van, amely a munkásosztály hatalmát valósítja meg, és a szocializmus a cél.* A vitathatatlan hatalom, a csorbítatlan uralom azonban különböző módon gyakorolható, s a kongresszusi anyag magas mércét állít a társadalmi morálnak, amikor a hatalmat birtokló és gyakorló munkásosztály pártjáról kimondja:

A párt... nem uralkodik, hanem szolgál, *vezet és közben tanul.*

Érdemes felfigyelnünk e hazai harcainkban született szállóigének mondatszerkezet szempontjából rokon, szemlélet és értelem tekintetében szögesen ellentétes elődeire. Állítólag első ízben Jan *Zamojski* (?–1605) szájából hangzott el a lengyel országgyűlésen, latinul: *[Rex regnat, sed non gubernat] A király uralkodik, de nem kormányoz.* Korábban nálunk e mondást többnyire franciául idézték: *[Le roi règne et ne gouverne pas]*, s szövegét Louis Adolphe *Thiers* államférfinak és történetírónak (1797–1877) tulajdonították, aki szóban és írásban valóban gyakran élt e fordulattal. Azonban mekkora változása az időknek! A régi szólás a kormányzati felelősség és munka nélkül való, a közjóra nem tekintő, öncélú, merőben az uralomért való uralkodás elvének megfogalmazása. Ezzel ellentétben a ~ tézise azt jelenti, hogy a munkásosztály nem magáért az uralomért, az uralkodásért birtokolja a hatalmat, hanem a teljes hatalom birtokában, a hatalmat érvényesítő pártján keresztül a proletariátus, valamennyi dolgozó, az egész nép érdekeit szolgálja.

◁ Az ideológiai, a politikai, a gazdasági, a kulturális kérdések megközelítésének abban a módszerében, amely minden kérdést sokoldalú vizsgálódás, tudományos kutatás, mérlegelés után, az objektivitás igényével dönt el, a túlnyomó többség számára közérthetően – és elfogadottan – kovácsolódott ki a tétel:

A szocializmus a marxizmus–leninizmus alapján tudatosan szervezett társadalom.

◁ A szocializmus építése hatalmas távlatainak, s egyben az elvégzendő feladatok reális felmérésének szinte költői fogalmazású egybevetése számtalan megbeszélésen, vitán visszhangzik:

Látni a csillagokat, de mindig két lábbal a Földön maradni.

◁ Vagy ennek a lenini gondolatnak szikárabb, de nem kevésbé elterjedt formulája:

Tervezzük meg a jövőt, de sohase kergessünk ábrándokat.

◁ Talán a legmesszibb szférákba ez a bölcsen kiérlelt megállapítás szárnyalt:

A népet nem lehet akarata ellenére boldogítani.

Három évvel e tételnek a *XI. kongresszus* folyamán történt kijegecesedése előtt hangzott el *Kádár* János válasza a hatvanadik születésnapján hozzá intézett üdvözlő beszédre, s ebben megtalálhatjuk ~ ideológiai forrását: *a dialektika nem lehet ellentétben a logikával* (lásd 419. old.).

◁ A szocializmus klasszikus elosztás-tézisével (lásd 380. old.) harmonizál a kongresszuson rögzített életszínvonal-politika két megszárnyasodott formulája. A lehetőségek megteremtéséről szól az egyik:

Először dolgozzunk, utána osztozzunk.

◁ A megteremtett lehetőségek felhasználását szabja meg a másik:

Mindenki annyit kapjon, amennyit ad.

VILÁGIRODALMI ÖRÖKSÉG

Fejezetcímünk szabatosabban megfogalmazva így hangzanék: napjainknak a világirodalomból örökölt szállóige-készlete. De még ez is tág meghatározás. Tovább kell szűkítenünk, hiszen a kultúránkat legerősebben befolyásoló világirodalmi szektoroknak *(Biblia,* görög-római klasszikusok), néhány szinte meghonosodott nagy drámaköltőnek *(Shakespeare, Molière)* és a tudományos szocializmusnak bőséges szállóige-hagyatékát külön csoportokban mutattuk be. Az itt következő oldalakon tehát azokat az ismert s manapság is használatos szállóigéket sorakoztatjuk fel, amelyek a kiemelve tárgyalt anyagon túl – az amerikai, az angol, a dán, a francia, a holland, a lengyel, a német, a norvég, az olasz, az orosz, a spanyol és a keleti tudományos és szépirodalom alkotásaiból – nyelvünkben meggyökereztek.

A termés változatos és vegyes. Halhatatlan remekművek, közkedvelt lektűrök, emlékezetes bestsellerek, színisikerek, rég elfeledett olvasmányok és színművek a forrásai ezeknek a szállóigéknek. Némelyik kifejezés, mondás érzékelteti bázisának anyagát, de találunk olyan szállóigét is, amely már levált a hordozóműről, s attól függetlenedve, önálló pályára tért.

A világirodalom magyar szállóige-hagyatékának számbavételénél az olvasók esetleg hiányolnak olyan fordulatokat, amelyek a hazai irodalomban, publicisztikában s tanult rétegek beszédében eredeti nyelven otthonosak. Keresni fogják például a francia Paul *Gavarni* híres torzképrajz-sorozata nyomán elterjedt *enfants terribles* kifejezést, *Goethe* kissé átcsiszolt megjegyzését a *Tasso*ból: *Man merkt die Absicht und man wird verstimmt,* az ismeretlen sorsú Charles Guillaume *Étienne* operaszöveg-románcának ismert sorait: . . . *on revient toujours à ses premiers amours,* esetleg a kedvelt *Mozart*-opera Lorenzo da *Ponté*től származó címét: *Così fan tutte,* s még soká folytathatnánk a sort. Hiába keresik, mert ezeknek a valóban nevezetes és elterjedt szállóigéknek a magyarításai – „vásott kölykök", „az ember észreveszi a szándékot, és kedvét veszti", „mindig visszatérünk első szerelmünk-

höz", „minden asszony így csinálja" – nem tapadtak meg, nem csiszolódtak hazai szállóigévé. Az eredeti alakzatok pedig – számos más idegen nyelvű szárnyas-mondással együtt – kívülrekedtek tárgyunk megvont körén.

A világirodalmi szállóigéket, a könnyebb áttekintés céljából, országonként-nyelvterületenként: ábécé-sorban, ezen belül a szerzők születésének időrendjében soroljuk fel.

Amerikaiak

IRVING, WASHINGTON
(1783–1859)

– az amerikai kisnovella, a short story megteremtője. *[Sketch Book] Vázlatkönyv* című kötetében az első elbeszélésnek a történet hőséről a

Rip van Winkle

címet adta.

Rip, a szabad vadász, családi perpatvarok elől menekülve, az észak-amerikai Kék-hegyekbe téved, s ott egy bűvös álomital hatására húszéves álomba merül. Ébredése és hazatérése után idegenül áll szemben az új, változott világgal. Neve azonban nem közvetlenül *Irving* elbeszélése nyomán lett nálunk – s másutt is – a hosszú tespedés után eszmélő, s a kort meg nem értő ember szállóige-jelképévé. Robert *Planquette* francia zeneszerző (1848–1903) *Meilhac, Gille* és *Farnier* szövegkönyvére 1882-ben nagy hatású operettet írt *Irving* short story-jából, amit a következő év, 1883 végén *Evva* Lajos (1851–1912) és *Fái* J. Béla (1853–1904) fordításában Budapesten is bemutatott, s hosszú szériában játszott a *Népszínház*. Számos repríz és vidéki előadás után ~ 1949 áprilisában a szabad Magyarországon újra feltámadt a Fővárosi Operettszínház színpadán.

Irving Rip-históriájának egyébként ókori előképét is ismerjük. Az állítólag i. e. VII. században élt legendás pap, jós és költő: *Epimenidész*, némelyek szerint *Szolón* kortársa, Kréta szigetén pásztorkodván, egyszer egy barlangban elaludt, s negyven évig nem ébredt fel álmából. A *Rip van Winkle* varázsálmát kétszeresen túlteljesítő *Epimenidész*ről is feljegyezték, hogy felébredése után nem ismert rá a teljesen megváltozott világra, azt sem tudta, hol van, és testvére világosította fel hosszú álma felől. Lásd: *Pauszaniasz: [Periégészisz tész Helladosz] Görögországi útleírás* I. 14. 4. (160–174 között).

◁ Egy New Yorkban 1836-ban megjelent évkönyv *[The Magnolia]* közölte először *Irving: [The creole village] A kreol falu* című karcolatát, amelyben a szerző azt kívánja: vajha ennek az ártatlan falucskának a lakói felett sose jutna uralomra

a mindenható dollár

[the allmighty dollar].

Húsz év múlva, írásának új kiadása alkalmából, *Irving* megjegyzi, hogy az annak idején tollából kicsúszott kifejezés időközben Amerika-szerte általánossá vált. Hazánkban a századforduló körül terjedt el.

COOPER, JAMES FENIMORE
(1789–1851)

– a vadnyugati ősvadon históriáinak első nagy mesemondója, több mint egy évszázada szólalt meg magyar nyelven. *Vachott* Sándorné fordított részleteket, Pesten, 1868-ban, az ifjúság fantáziájába később annyira begyökeresedett

Bőrharisnya

címen, a *Leather stocking stories* gyűjtőnevű beszélykötetből. Utána *Zempléni* P. Gyula, *Garády* Viktor, *Mikes* Lajos és mások ültették át magyarra és dolgozták át az ifjúság számára a híres préri-vadász és indián-sorozatot. A *Cooper*-regények hőseinek hazai elnevezése:

Vadölő,

Sólyomszem,

– az ifjúság indiánosdi-játékaiban olvasmányélményből valóságos szereplővé elevenedett.

◁ Senyvedő, kihalóban levő szellemi, erkölcsi, társadalmi csoportok vagy közösségek utolsó tagját – a *The Last of the Mohicans* (1826) magyar tolmácsolása nyomán gyakorta emlegetjük

Az utolsó Mohikán

néven.

Mikszáth Kálmán a *Pesti Hírlap* 1889. március 21-i cikkének ezt a címet adta: ~*-ok*. Később az *Országgyűlési karcolatok*ban többször is így nevezi azokat a képviselőket, akik utolsónak szólalnak fel a parlamenti vitában.

Némiképpen ide tartozik és össze is rímel ezzel a fogalommal az északamerikai puszták bölénycsordáinak kipusztulására célzó kifejezés is:

az utolsó bölény.

◁ *Cooper* romantikus-humanista történeteiből, illetve e művek magyar változataiból származtak az indiánus népszokásokat tükröző, képletesen használt fordulatok is:

hadiösvényre lépni,

elásni *vagy* **kiásni a harcibárdot, csatabárdot,**

elszívni a békepipát.

MARK TWAIN
(1835–1910)

– a humor és a szatíra amerikai nagymestere, az ifjúsági irodalom remekeinek szerzője, kemény társadalomkritikus és bátor pamflettista, 1906-tól folytatólag tette közzé a sajtóban *Önéletrajzát [Autobiography]*, amely összegyűjtve halála után, 1924-ben jelent meg. *Valkay* Sarolta (1928–) 1968-ban készült el a magyar nyelvű fordítással, ám az életrajzból már jóval korábban eljutott hozzánk a *Mark Twain* szerint *Disraeli*től származó harapós, de egészében nem igazságos gúnyolódás:

[There are three kind of lies:
lies, damned lies, and statistics.]

Háromféle hazugság van: a hazugság,
az aljas hazugság és a statisztika.

[Pudd'nhead Wilson] Puddingfejű Wilson (1894), az egyik legmerészebb hangú regény címadó hőse, ontja a velősmondásokat. Az amerikai író többek közt ezt a sokszor citált gonoszkodást adta a szájába:

[It was wonderful to find America, but it would have been more wonderful to miss it.]

Csodálatos dolog volt felfedezni Amerikát, de még csodálatosabb lett volna, ha elkerülik.

LINDSAY, BENJAMIN BAIR

(1869–1943)

– feltűnést keltő könyvével (1927) a bestseller-sikerek nyilvánosságát szerezte meg a

Pajtásházasság

[The Companionate Mariage]

– újszerű fogalmának.

Különös módon a kifejezés az amerikai mű magyar fordítása nélkül, közvetett áttétellel terjedt el nálunk. A ~ szárnyasszava már régen szállott, amikor egy Richard *Starr* nevű, közelebbről nem ismert szerzőnek a regénye ~ címen jelent meg magyarul (*Fülöp* Zsigmond fordítása, *Hungaria*, Budapest, 1942). A polgári házasság korhadó kereteit és sok tekintetben túlhaladott tartalmát lektűr-stílusban leleplező írások jelentős olvasóréteggel vétették tudomásul a páros együttélés átalakuló formáit.

LEWIS, SINCLAIR

(1885–1951)

– a kiváló amerikai realista és szatirikus író

It can't happen here

– című, 1935-ben megjelent regénye a monopolkapitalista-imperialista Egyesült Államok társadalmát fenyegető fasizmus lehetőségére hívta fel a figyelmet. *Bálint* György sokat olvasott magyar fordítása *(Athenaeum*, Budapest, 1936.):

Ez nálunk lehetetlen

– az aktivizálódó hazai fasizmus éveiben olyan szállóigévé röppentette a címet, amely a kispolgár öncsaló maga-megnyugtatását fanyar iróniával színezte. A hajdani aktualitástól elszakadt fordulatot ma családi, hivatali abszurdumok kigúnyolására használjuk.

FERBER, EDNA
(1887–1968)
KAUFMAN, GEORGE S.
(1889–1961)

– társszerzők New Yorkban 1932-ben színre került, 1933-ban világsikerrel megfilmesített, Budapesten *Harsányi* Zsolt fordításában 1933-ban bemutatott színműve:

Vacsora nyolckor

[Dinner at eight]

– rövid idő alatt az intimebb megbeszélések, találkozók, légyottok terminusára utaló kedvelt fordulat lett. ~ – mondják sokszor egymásnak figyelmeztetőül férfiak-nők akkor is, ha a megbeszélt időpont nem pontosan nyolc órára esik.

LOOS, ANITA
(1893–)

– könnyed bulvárregényével írta be nevét szállóigéink történetébe. Az Egyesült Államokban 1926-ban megjelent, s a következő évben *Hatvany* Lili fordításában már magyarul is kiadott regénye:

Szőkék előnyben

[Gentlemen prefer blonds]

– címét szóláshasználatban, adódó esetek szerint, nemcsak szőkékre, de barnákra, feketékre, vörösekre is vonatkoztatjuk. Sőt, az angol cím szó

szerinti értelmén túlhaladva (*Az urak jobban szeretik a szőkéket*), a magyar változatokkal nem csupán nőkre, hanem – jelképesen – különböző embercsoportokra is szoktunk célozni.

HEMINGWAY, ERNEST

(1899–1961)

– a legújabb kori amerikai irodalom egyik legjelentősebb és legizgalmasabb személyisége. Magyarul is többször kiadott és sokat olvasott regényeiből kettőnek a címe, harmadiknak mástól kölcsönzött idézete öltött nálunk szállóige-alakot.

Hírnevét-tekintélyét megalapozó regényében első világháborús élményeit dolgozta fel (1929). A mű magyar fordítása (1934: *Juhász* Andor, 1958: *Örkény* István) békét remélő, követelő, békére sóvárgó címével szaporította szárnyasszavaink rajait:

[A farewell to arms]

Búcsú a fegyverektől.

◁ *Hemingway*, mint harcos demokrata, a spanyol polgárháborúban a köztársaságiak oldalán állott, jelentős összegekkel támogatta gyógyszerellátásukat, sebesültjeik gondozását, 1937 februárjában pedig haditudósítóként Spanyolországba utazott. Polgárháborús emlékei térnek vissza abban a regényében, amit 1939 elején kezdett írni, s amely 1940-ben jelent meg ezen a címen:

[From whom the Bell Tolls]

Akiért a harang szól.

Az emlékezőn-emlékeztetőn szárnyaló szólam-cím tulajdonképpen idézet. John *Donne* angol költő, prédikátor, a Szent Pál-székesegyház dékánja (1572–1631) egyik művét: *[Devotions upon Emergent Occasions] Ájtatosságok fontos alkalmakra* 1624-ben, súlyos betegsége után írta. A halál közelségében sokat meditált az ember helyzetén és hivatásán; különösen műve XVII. részével ihlette *Hemingwayt* az ~ eszmevilágára: *Senki sem különálló sziget; minden ember a kontinens egy része, a szárazföld egy darabja; ha egy göröngyöt mos el a tenger, Európa lesz kevesebb, éppúgy, mintha egy hegyfokot mosna el vagy barátaid házát, vagy a birtokod; minden halállal én leszek kevesebb, mert egy vagyok az emberiséggel; ezért hát sose kérdezd, kiért szól a harang: érted szól.* (*Sőtér* István fordítása.) Az ~ nyomán két lengyel szerző: Róza *Ostrowsky* és Jerzy *Galinsky*

színdarabot szerkesztett, amelyet *Sőtér* István és *Elbert* János tolmácsolásában a *Thália Színház* mutatott be (1969). Az ~ magyarországi sorsa egyébként igen jellemző a regény szellemére. A regényt *Sőtér* István már a második világháború alatt lefordította. S bár óvatosságból kihagyták, letompították a politikailag „kényesebb" részeket, a regény így sem jelenhetett meg. A felszabadulás után ezt a „finomított" változatot nyomatta ki a *Révai Kiadó*, majd 1957-ben, a szektáns kultúrpolitika letűntével a *Zrínyi Könyvkiadó* végre az olvasók kezébe adhatta a teljes művet, *Sőtér* eredeti tolmácsolását.

◁ 1957 és 1960 között, megszakításokkal írta *Hemingway* élete utolsó nagy művét, a beszámolót, az összefoglalót alkotó tevékenységének tanuló-idejéről, kalandozásairól, többek között a húszas évek párizsi élményeiről. Akkortájt gyakorta fordult meg a Párizsban élő amerikai regényíró- és költőnő: Gertrude *Stein* (1874–1946) baráti otthonában, amely Párizs pezsgő irodalmi és művészeti életének egyik központja volt. *Hemingway* elkapta és megőrizte, majd az évtizedekkel később, halála után megjelent visszaemlékezésekben: *[A moveable Feast] Vándorünnep* (1964) – magyarul *Göncz* Árpád, 1966 – felidézte a „Miss Stein" környezetében hallott kifejezést:

[Génération perdue]

Elveszett nemzedék.

Az ~ fejezetcímet is adó szólása úgy keletkezett, hogy *Stein* asszony régi autóját rosszul javította meg egy első világháborút megjárt szerelő, gazdája az illetőt emiatt alaposan lehordta, majd az írónőnél azzal védekezett, hogy a fiatalember az ~ sajnálatos tagja. Gertrude *Stein* ráérzett a megjegyzésben rejlő mélyebb értelemre, s egy *Hemingway*vel folytatott későbbi vitában az első világháború borzalmaitól meggyötört generációra teljességében terjesztette ki az ~ fogalmát. Mi túl vagyunk a második világháborún is, s *Hemingway* emlékcitátumával nem a húszas évek régi csatákban próbára tett fiataljaira célzunk. Az ~ ma sokkal kevésbé általános meghatározás, használata inkább konkrét esetre vonatkoztatott kesergés, önvigasztaló egyedi panasz.

MITCHELL, MARGARET

(1900–1949)

– híg-fellengzős sikerregénye, az amerikai polgárháború korából, 1936-ban jelent meg az amerikai könyvpiacon; 1937-ben *Kosáryné Réz* Lola fordításában ismerte meg a magyar közönség, az 1939-ben készült film forgalmazása azonban nálunk már fennakadt a fasiszta háború vashálóján. Címe:

Elfújta a szél

[Gone with the wind]

így is gyorsan épült be köznyelvünkbe. Múlékony eseményeket, hirtelen eltűnt személyeket csipkelődve-csúfolódva illetünk ezzel a kifejezéssel. Lejárt a szabadság, vége a nyaralásnak, megszűnt egy kellemes munkabeosztás, vagy kitettek egy lajhárt a hivatalból, odébbállott egy vőlegényjelölt, meglépett egy adós, disszidált egy ismerős: ~.

ANGOLOK

MORE, THOMAS
(1478–1535)

– klasszicizáló nevén Thomas *Morus* – latin nyelven írt híres államregénye: *[Utopia sive De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia]* (1516) *Utópia vagy a legjobb államrendről, továbbá az új Utópia szigete* – a társadalmi tulajdonon, a testi-szellemi munka egyenlőségén, a vallásszabadságon alapuló, osztály nélküli társadalom ábrándképét rajzolta meg (magyarul: *Kelen* Ferenc, Budapest, 1910. *Filozófiai Írók Tára*, 24.). Megálmodott sziget-államának görög szótőből *Seholsincs-ország* értelmű elnevezése:

Utópia

– az elérhetetlen vágyak, a sosem teljesülő remények szállóige-szinonimájává sűrűsödött.

COKE, EDWARD
(1551–1633)

– 13 kötetes munkája: *[Institutes of the laws of England] Anglia törvényeinek jogszabályai* 3. kötetében *A fegyverben járók ellen* című passzus a következő rendelkezést tartalmazza: *Mindenkinek jogában áll barátait és szomszédait összegyűjteni, hogy házát megvédelmezze azok ellen, akik ki akarják őt rabolni, meg akarják gyilkolni vagy erőszakoskodni akarnak vele – mert az ember háza az ő vára [for a man's house is his castle].*

E jogszabály nyomán keletkezett s terjedt el az általában elzárkózást kifejező, nálunk angolul is elég gyakran citált mondás:

Az én házam az én váram.

[My house is my castle.]

BACON, FRANCIS (VERULAMI)
(1561–1626)

– *Marx* szavaival: *az angol materializmus és minden modern kísérleti tudomány igazi ősapja* – latinul 1597-ben megjelent *[Meditationes sacrae] Szent Elmélkedések* című művének II. artikulusában ezt írja: *Nam est ipsa scientia potestas est.* A mű 1598. évi angol kiadásának szövege: *[For knowledge itself is power]*, s mindkettő magyar megfelelője: *Mert a tudomány maga hatalom.* Hazai nyomtatványban 1885-ben találkozunk e gondolattal: *Bacon: [Novum Organum] Új módszer, Balogh* Ármin fordítása (Budapest, *Filozófiai Írók Tára, 7.*). Itt a II. rész 3. aforizmája a következő megállapítást tartalmazza: *A tudomány és az emberi hatalom egy dolog.*

Bacon ősrégi eredetű aforizmájának latin szövegét egyes források szerint már Roger *Bacon* (1241–1294) bölcseleti hagyatékában is megtaláljuk; ókori forrása pedig: *Bölcs Salamonnak Példabeszédei* 24. 5.: *A bölcs férfiú erős.* A gondolat azonban nem a bölcseleti irodalom, hanem a szocialista munkásmozgalom közvetítésével redukálódott szállóigévé. Wilhelm *Liebknecht*nek (1826–1900), a német és a nemzetközi munkásmozgalom jelentős személyiségének 1872. február 1-én, a *Drezdai Munkásképző Egyesület*ben tartott beszédéből röppent szárnyra a jelszó: *Wissen: ist Macht! – Macht: ist Wissen!*, ami utóbb *Bresztovszky* Ernő átültetésében *(Munkáskönyvtár,* 1914, új kiadás 1919) így öltött végleges magyar szállóigei – és mozgalmi – alakot:

A tudás: hatalom!
A hatalom: tudás!

◁ *[De dignitate et augmentis scientiarum] A tudományok méltóságáról és növekedéséről* című művének 34. *Parabolá*ja (1605) ezt a keserűen gunyoros felszólítást tartalmazza:

[Audacter calumniare, semper aliquid haeret.]

Vagy Johannes Olorinus *Variscus [Ethnographia Mundi] A világ néprajza* című művének (1608) valamivel későbbi citátumában:

[Calumniare audacter, semper aliquid haeret]

Rágalmazz merészen, valami mindig megragad.

◁ *[Apophtegmes – new and old] Régi és új aforizmák* néven 1625-ben megjelent gyűjteményének 36. velősmondása szkeptikus bölcsességet hagyományozott ránk:

[Hope is a good breakfast, but is a bad supper]

A remény jó reggeli, de rossz vacsora.

HOBBES, THOMAS
(1588–1679)

– angol mechanikus materialista filozófus, *Marx* jellemzése szerint *a baconi materializmus rendszerbe foglalója*. Ismeretelméletében a racionalizmus egyedüli jogosságát hirdette, s bár társadalmi nézeteiben a társadalmi jelenségeket vallási elképzelésektől függetlenül, valósághűen igyekezett magyarázni, ezekben a polgári társadalom jellemző vonásai tévesen mégis úgy tükröződnek, mintha minden társadalom „természetes állapotának" karakterizálói lennének. Fő műveiben: *[Elementa philosophica de cive] Bölcseleti alapfogalmak az alattvalóról* (Párizs, 1642, kéziratként, majd Amszterdam, 1647, nyilvános kiadás) és *Leviathan* (London, 1651, angolul; Amszterdam, 1668, latinul) – az emberi nem ősállapotát úgy magyarázza, hogy az nem más, mint

[bellum omnium (in) contra omnes]

mindenki harca mindenki ellen.

Hobbes ezzel az elmélettel indokolja a korlátlan központi hatalom, a mindenkori despotizmus szükségességét. Ám az emberi közösség, s benne az ember – mint tudjuk – alakul, változik: olyanok vagyunk, ahogy élünk. Így redukálódott a ~ napjaink szállóigehasználatában kisebbfajta torzsalkodások, értetlenségek, házon, üzemen, hivatalon belüli viszályok jelképévé – bár olykor szélesebb keretekben zajló, veszedelmesebb, véresebb küzdelmekre is alkalmazzuk.

Marx a munka megosztásával kapcsolatban a tőkés versenyre, illetve az állatvilágra vonatkoztatva idézi *Hobbes* tételét: *a munka társadalmi megosztása* – írja – *független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a konkurrenciát, mint kényszert, amelyet kölcsönös érdekek nyomása*

gyakorol rájuk, ahogy az állatok birodalmában is a bellum omnium contra omnes tartja fenn, többé vagy kevésbé, valamennyi faj létezési feltételeit. (*A tőke*, Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1967.)

BUNYAN, JOHN

(1628–1688)

– az ember életútját biblikus moralizálással példázó prózai mesterműve: *[The Pilgrim's Progress]* (1678–1684) *A zarándok útja* magyarul már 1777-ben megjelent.

Hősét, a szimbolikus zarándokot allegorikus személyek kíséretében allegorikus tájakon vonultatja végig az író; a *mennyei Jeruzsálembe* vezető úton elviszi egy városba, amelyről *A Prédikátor Salamon Könyvére* (1. 2.) utalva ekképpen beszél: *[The name of that town is Vanity; and at that town there is a fair kept, called Vanity Fair.] Ennek a városnak neve Hiúság; és e mellett a város mellett vásárt tartanak, amelynek neve Hiúság Vására.*

Hat évtizeddel később a nagy angol regényíró: William Makepeace *Thackeray* (1811–1863) szatirikus regény-remekéhez címül kölcsönzi *Bunyan* legendás helymegjelölését (1847), s a siker a

[Vanity Fair]

kifejezésből csakhamar nálunk is erősen pejoráló értelmű szállóigét érlel a regény korai fordítója: *Récsi* Emil (1888):

Hiúság vására

DEFOE, DANIEL

(1661–1731)

[The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner] (1719) *A yorki Robinson Crusoe tengerész élete és különös, meglepő kalandjai* című regényében jutott világhírre a lakatlan szigetre kivetett Alexander *Selkirk* matróz históriája. Hajdanában úgy tartották, hogy *Defoe* műve a *Biblia* után a legismertebb könyv földünkön.

A klasszikussá vált alkotást a múlt század negyvenes éveitől kezdve nálunk is minden nemzedék újabb meg újabb fordításokban, ifjúsági átdolgozásokban tolmácsolta a hazai közönségnek. A természeti erők felett győzedelmeskedő emberi akarat hőse:

Robinson

– némi értelmi lazítással az elhagyott, világtól távol élő, magára utalt vagy magányt vállaló ember jelképe lett. A számtalan nyelvre számtalanszor átültetett ~ nyomán könyvtárszámra teremtek a kalandokkal fűszerezett, izgalmas utazási regények, s ezekből alakult ki a romantikus, világbarangoló remeteéletre, a társtalan kóborlás-bolyongásra általánosított elnevezés:

robinzonád.

Össze ne tévesszük ezt a szóképet a teljesen azonos formájú másik ~-dal, amely nem kalandregény, hanem labdarúgó-műkifejezés: *Robinson*, kiváló angol kapusról elnevezett, különleges kapuvédő-fogást jelent.

SWIFT, JONATHAN
(1667–1745)

– a divatos útiregények modorát mímelte *[Gulliver's Travel into several Remote Nations of the World]* (1726) *Gulliver utazásai a világ különböző távoli népeinél* című fantasztikus társadalmi szatírájával, amely rövidített, szelídített formában világszerte elsősorban mint ifjúsági regény terjedt el.

Nálunk *Bartalits* Imre ponyvakiadó jelentette meg 1865-ben, *Battlay* Imre szövegével, az első ifjúsági átdolgozást, és számtalan népszerű csonkítás után a teljes mű csak 1914-ben került a hazai közönség elé *Karinthy* Frigyes tolmácsolásában. Ebből arra lehet következtetnünk, hogy a törpékre – átvitt értelemben: kicsiny, kisszerű, jelentéktelen személyekre, tárgyakra vonatkoztatott

Liliput

vagy

liliputi

megjelölés, valamint a törpék között óriásnak, az óriások között törpének ható

Gulliver

a hazánkban is több mint évszázados múltú ifjúsági kiadások, képeskönyvek tömegéből népszerűsödött szállóige-fogalommá.

◁ Arra viszont, hogy a csonkítatlan *Gulliver* a felnőtt olvasókat mennyire magával ragadta, meggyőző bizonyíték a kötetből kiszüremlett szentenciapár, amelynek mindegyike nagyon is komoly, nagyon is érett emberek száján szokott visszhangzani.

Szürreális képzetet kelt és irreális helyzetben bukkan fel elménkben az egyik:

[Vision is the art of seeing things invisible]

A látomás a láthatatlan dolgok látásának művészete.

◁ Ridegen reális a másik, s rideg realitással szoktuk citálni:

[Every man desires to live long;
but no man would be old.]

Mindenki soká akar élni, de senki nem akar megöregedni.

POOLE, JOHN
(1786–1872)

– *[Paul Pry] Pry Pál* című, Londonban 1872-ben, Budapesten, *Csiky* Gergely fordításában 1877-ben bemutatott vígjátékát egy nagy magyar színművész: *Vizvári* Gyula (1841–1908) molière-i jellemfigurává gazdagított alakítása ajándékozta meg hazánkban némi maradandósággal. A címszerep magyar formálója a viszonylag hosszú előadássorozatban olyan sikeresen véste be a közönség emlékezetébe az angol vígjátékhős egyik úgynevezett „bemondását" (I. 2.):

[I hope I don't intrude?]

Remélem, nem leszek alkalmatlan?

– hogy a magyar szöveg mint a darabbéli szituációtól elszakadt, féltréfás társasági fordulat napjainkig fennmaradt.

BYRON, GEORGE GORDON, LORD
(1788–1824)

– a korabeli és az utód-irodalomra is rendkívüli hatású költő, írásainak javával egy életérzést, emberi magatartásával egy életformát alakított ki. Az élveket habzsoló „dandy"-től a halálba menő szabadsághősig ível csillagútja. Bár a színmű, amelyből szállóigét örököltünk, nem tartozik legkiválóbb alkotásai közé, de társadalomszemléletének érlelődése idején (1821) a „velencei jakobinusok"-nak a nemesi oligarchiával való összecsapását írta meg a *Marino Falieri* históriájában. A magyarul meg nem jelent és el nem hangzott darab II. 1. jelenetéből jutott el hozzánk ez a *byroni* gondolat:

[Joy's recollection is no longer joy,
while sorrow' memory is sorrow still.]

Az öröm visszaidézése többé már nem öröm,
viszont a bánat emléke még mindig bánat.

Ha *Byron* színdarabját nem is láthattuk magyar színpadon, de Gaetano *Donizetti* (1797–1848) operaváltozatát (1835; libretto Emmanuele *Bidera)* bemutatta a *Nemzeti Színház* (1840; *Jakab* István fordítása). A szárnyasszó röppályáját azonban ez az előadás aligha érintette.

DARWIN, CHARLES ROBERT
(1809–1882)

– az 1859-ben megjelent *[On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life] A fajok eredete a természetes kiválogatódás útján, vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása* című főművét *Dapsy* László fordításában 1873-1874-ben adta ki magyarul a *Természettudományi Társulat.* A biológia tudományát forradalmi módon befolyásoló, világhírű mű címéből a

[struggle for life]

küzdelem a létért

fogalma *Darwin* tanításainak első tolmácsolásaival és ismertetéseivel hazánkban is szállóigeszerűen terjedt el.

THACKERAY, WILLIAM MAKEPEACE
(1811–1863)

– regényíró, maró tollú társadalmi kritikus (*Hiúság vására* című világhírű regényére vonatkozólag lásd 434. old.), mint a népszerű angol élclap, a *Punch* főmunkatársa az angol középosztály és arisztokrácia jellegzetes alakjait kipécéző szatírasorozatot indított, amelyet aztán 1848-ban *[The book of Snobs] Sznobok könyve* gyűjtőnév alatt jelentetett meg. Ebben fogalmazza meg a nagyzoló, üresfejű, fennhordott orrú „előkelőségek", „kiválóságok" szárnyasszóvá szökkent meghatározását:

[He who meanly admires mean things is a Snob]

Sznob az, aki hitvány dolgokat hitványul csodál.

SPENCER, HERBERT
(1820–1903)

– angol filozófus, pozitivitsa szociológus, aki a darwinizmust kiterjesztette a társadalom vizsgálatára. Kora ismereteinek bölcseleti szintézisére törekedett, s munkásságának ilyen irányú célzata fejeződik ki abban a tételben, amely az *[Education intellectual, moral and physical] Az intellektuális, morális és fizikai nevelés* című, 1861-ben megjelent munkájából az értékelő, bíráló, magyarázó sajtóközlemények érhálózatán át jutott el hozzánk:

[Science is organized knowledge]

A tudomány szervezett tudás.

DU MAURIER,
GEORGE LOUIS PALMELLA BUSSON
(1834–1896)

– író-képzőművész, társszerzőjével, Paul M. *Potter*rel formálta izgalmas színművé *Trilby* című regényét, amelyet nálunk *Fái* J. Béla fordításában 1897-ben mutatott be a *Vígszínház.*

A regényben és a drámában az akkortájt főleg August *Forel* svájci orvos és természettudós (1848–1931) könyvével [*Der Hypnotismus,* 1889] széles körben

népszerűsített hipnotizmus „csodája" köré fonódott a cselekmény. A fiatal *Trilbyt* egy szúrós szemű, szakállas férfi nagy énekesnővé hipnotizálja, majd midőn a félelmetes delejező elpusztul – *Trilby*nek is vége. A *Trilby*-dráma a századforduló híres színpadi szenzációja volt, a hipnózisban éneklő hősnő és a sátáni szuggeráló-mester figuráját jeles művészek is biztos siker-alakításnak tartották.

A *Trilby* maga rég feledésbe merült, de a színdarabbeli hipnotizőr neve:

Svengali

máig fennmaradt: rossz szándékú, sanda sugalmazót, befolyásolót értünk rajta.

STANLEY, SIR HENRY MORTON

(1841–1904)

– újságíró, Afrika-utazó, felfedező, gyarmatszervező, 1891-ben írta meg *In darkest Africa, or the quest, rescue and retreat of Emin pasha, governor of Equatoria* című, óriási feltűnést keltett útirajzát, amely még abban az évben ismeretlen szerző tolmácsolásában *A legsötétebb Afrikában vagy Emin pasának, Ekvátoria kormányzójának fölkeresése, megszabadítása és visszavonulása* címmel magyarul is megjelent. Innen származik

a legsötétebb Afrika

– kifejezés, amelyet számos változatban:

legsötétebb Budapest,
legsötétebb Balkán

– használtunk az elhanyagolt közállapotok, a jogbizonytalanság, a korrupció jelzésére.

A századfordulón olyan felkapott volt ez a fogalom, hogy egy alighanem dilettáns zeneszerző: *Balogh* I. Csinda *A legsötétebb Afrika – Keringő* címen muzsikát írt és kottát is adott ki.

Ám a geográfiai helyeknek a *legsötétebb* jelzővel való karakterizálása nem abszolút érvényű. Az afrikai sötétség éppen úgy adott társadalmi körülményeknek: a népgyilkoló gyarmatosításnak volt a következménye, mint ahogy a Balkánon az évszázados török hódoltság s a feudális oligarchia okozta a sötét nyomort, elmaradottságot. Afrika felszabadulása mind több fényt teremt a hajdani sötétségben, a Balkán szocialista országaiban pedig a társadalmi igazság és a

szellem világossága űzi el a homályt. Végül a hajdani nyomortanyák, a veszedelmes hírű perifériák felszámolása után Budapesten is nehéz amolyan legsötétebb részeket találni. Ma csak az általában kielégítő, helyenként ragyogó közvilágítás mellett még mindig régi lámpákkal, fogyatékosan megvilágított mellékutcákat, külterületeket nevezzük *legsötétebb Budapest*nek.

WILDE, OSCAR

(1856–1900)

– szellemes párbeszédei, szikrázó aforizmái, merész paradoxonai műveinek korai fordításaiból, majd gyűjteményes kiadásaiból intellektuális köreinkben hamar elterjedtek. Ma mindössze egy-két gondolatbukfence bukkan még fel, s azokat sem komolyan, sőt már nem is kritikusan, hanem inkább parodizálva emlegetik. Ilyen például *[The decay of lying]* (London, 1891) *A hazugság hanyatlása* című elmélkedésben (*Benedek* Marcell fordítása, *Franklin Társulat*, Budapest, é. n.) az a megejtően hamis okoskodással indokolt paradoxon, hogy

> **az élet** *sokkal inkább* **utánozza a művészetet,**
> *mint a művészet az életet.*
>
> *[Life imitates art far more, than art imitates life.]*

◁ És ilyen a *Wilde* korában elburjánzott polgári *l'art pour l'art* túlhaladott teóriájának aforizmás foglalata:

> **A művészet sohasem fejez ki mást, csak önmagát.**
>
> *[Art never expresses anything but itself.]*

◁ A századfordulón ronggyá olvasott *Wilde*-regény: a *Dorian Gray arcképe [The picture of Dorian Gray]* (1891) első fejezetének aforizmazsongásából röppent ki a hírhedt szellemesség:

> **Az ember nem lehet elég óvatos ellenségeinek megválogatásában.**
>
> *[A man cannot be too careful in the choice of his enemies.]*

◁ A regény, amelyet a *Wilde Oszkár Összes Művei* sorozatban *(Franklin Társulat*, Budapest, é. n.) *Schöpflin* Aladár tolmácsolt magyarul, henye

áligazságok, léha bölcselkedések sorával injekciózta tele a hazai olvasóközönséget is. Legtöbbjük idővel nyomtalanul felszívódott, némelyik még fel-fellobban, de talán kevesen tudják, hogy a szállóige eredetije a *Dorian Gray arcképe* fejezeteiben található meg.

Például a másodikban ez a szofizma:

A kísértéstől egyféleképpen szabadulhatunk meg: ha megadjuk magunkat neki.

[The only way to get rid of a temptation is to yield to it.]

◁ Vagy a tizenhetedik fejezetben a másik:

Jobb szépnek lenni, mint jónak . . . De . . . jobb jónak lenni, mint csúnyának.

[It is better to be beautiful than to be good. But . . . it is better to be good than be ugly.]

◁ És a tizenkilencedikben a nyegle frázis:

Vidéken könnyű jónak lenni . . .

[Anybody can be good in the country . . .]

◁ A Budapesten *Moly* Tamás fordításában 1903-ban bemutatott *Lady Windermere legyezője [Lady Windermere's Fan]* (1891) című színmű 3. felvonásából ez a kesernyés okoskodás sorozódott szállóigéink közé:

Az emberek tapasztalatnak nevezik tévedéseiket.

[Experience is the name everyone gives to their mistakes.]

◁ A 3. felvonás egyik dialógusrészlete így hangzik:

Graham: Mi az, cinikus?
Darlington: Olyan ember, aki mindennek tudja az árát, és semminek nem tudja az értékét.

[Graham: What is cynic?
Darlington: A man who knows the price of everything and the value of nothing.]

Ebből kristályosodott a szállóige:

A cinikus ember mindennek tudja az árát és semminek nem tudja az értékét.

◁ A nálunk *Bunbury* címen *Mikes* Lajos fordításában 1907-ben színre került – s azóta többször, zenés változatban is felújított *köznapi komédia [The Importance of being Ernest]* (1895) 1. felvonásából ez a wilde-i paradoxon csapódott ki:

Az igazság sosem tiszta, és ritkán egyszerű.

[Truth is never pure, and rarely simple.]

SHAW, GEORGE BERNARD

(1856–1950)

– a modern szatirikus társadalmi színjáték legnagyobb mestere egyik viszonylag kevesebbet játszott darabjának címét és filozofáló *Pincér*-szereplőjének a II. felvonásban hangsúlyozott életelvét elsőrenden *Hevesi* Sándor tolmácsolása juttatta szállóigeforgalomba. Az 1899-ben írt és Budapesten 1911-ben bemutatott:

Nem lehessen tudni

[You never can tell]

– forma mellett később *Ottlik* Géza szó szerint hívebb, de talán kevésbé karakterisztikus fordítása is helyet kapott szárnyasszó-tárunkban:

Sosem lehet tudni.

◁ Ugyancsak 1899. évi opus a *Caesar és Cleopatra [Caesar and Cleopatra]* című, nálunk 1913-ban *Mikes* Lajos fordításában bemutatott *Egy darab történelem*, amelynek IV. felvonásában *Julius Caesar* szájába adja G. B. *Shaw* a sokszor visszhangoztatott szavakat:

Az, aki sohasem remélt, sohasem eshetik kétségbe.

[He who has never hoped can never despair.]

◁ A hazánkban *Tanner John házassága* címen is játszott *Ember és felsőbbrendű ember [Man and Superman]* (1903) 1921-ben került a budapesti

Nemzeti Színház közönsége elé, de szállóigéi különös módon nem a többékevésbé erős húzásokkal játszott színpadi előadásból, hanem a mű nyomtatott kiadásának *Elvek forradalmárok számára [Maxims for Revolutionists]* elnevezésű függelékéből szakadtak ki.

Ezek közé tartozik a hegyére állított sarkigazság:

Aranyszabály az, hogy nincsenek aranyszabályok.

[The golden rule is that there are no golden rules.]

◁ Továbbá innen való a leleplező shaw-i bölcsmondások egyike:

A szabadság felelősséget jelent: legtöbb ember ezért retteg tőle.

[Liberty means responsibility. That is why most men dreat it.]

◁ Az *Elvek* közül való a fullánkos megállapítás is:

Aki tud: teremt. Aki nem tud: tanít.

[He who can, does. He who cannot, teaches.]

◁ Végül e helyről idézzük *Shaw* csipkelődő véleményét:

A házasság azért olyan népszerű, mert egyesíti a kísértés maximumát az alkalom maximumával.

[Marriage is popular because it combines the maximum of temptation whith the maximum of opportunity.]

◁ A *Barbara őrnagy [Major Barbara]* (1907) című színmű – amellyel *Hevesi* Sándor fordításában 1909-ben ismerkedett meg a magyar közönség – az *Ember és felsőbbrendű ember*hez hasonlóan nem dialógusaiból, hanem előszavából kölcsönzött szállóigét. A darab eszmei mondanivalóját fejezi ki ez a gúnyosan cinikus tézis:

A legnagyobb rossz és a legszörnyűbb bűn a szegénység.

[The greatest of evils and the worst of crimes is poverty.]

G. B. *Shaw* darabja egyik főszereplőjének: *Undershaft* ágyúgyárosnak tulajdonítja ezt a felismerést. A kérlelhetetlen logikával felsorjázott tényekből

szállóigénk társadalmi célzatának megvilágítására kiderül, hogy: *Biztonság, a civilizációnak e legfőbb követelménye, nem lehetséges ott, ahol a leggonoszabb veszedelem, a szegénység veszedelme függ minden ember feje fölött, ahol személyünk állítólagos megvédése az erőszak ellen csak véletlen eredménye a rendőri karhatalomnak, melynek igazi feladata abban áll, hogy a szegény ember szó nélkül tűrje, hogy gyerekei koplalnak, mialatt henye emberek ölbeli kutyáikat hizlalják abból a pénzből, amelyből azokat a gyerekeket kellene etetni és ruházni.*

◁ Közszájon forog még az 1932-ből való, de Magyarországon *Hevesi* Sándor fordításában csak a felszabadulás után, 1946 őszén bemutatott *Shaw*-komédia címe:

Olyan szép, hogy nem is lehet igaz.

[Too true to be good.]

WELLS, HERBERT GEORG

(1866–1946)

– századunk húszas-harmincas esztendeinek egyik legolvasottabb írója. Korábbi tudományos-fantasztikus, későbbi társadalombíráló regényeit szinte teljes számban lefordították magyarra. Emlékezetes a magát – nem forradalmi következetességgel – szocialistának valló *Wells* két látogatása a Szovjetunióban, ahol az első alkalommal beszélgetést folytatott vele *Lenin* is. Nagy történelmi összefoglalóinak egyike *[The outline of History] A világtörténet alapvonala* (London, New York, Toronto, Melbourne, 1924; magyarul részletek *Genius* kiadás, 1925) – hihetetlen elterjedése közepette egy érdemes szállóigét hagyományozott ránk:

[Our true nationality is mankind]

Igazi nemzetiségünk az emberiség.

HUXLEY, ALDOUS LEONARD

(1894–1963)

– költő, regény- és esszéíró. Pesszimista szemléletű társadalmi regényeinél is borúlátóbb az emberiség jövőjét ironikusan rajzoló utópiája *[Brave New World] Szép új világ* (1932), amely sajátos, nem is annyira a szerzőt, mint a

fordító *Szinnai* Tivadart dicsérő magyar szövegötlettel sorolódik be a szárnyasszót eresztő művek közé. A Földet ért tragédia után érzelmileg és társadalmilag mechanizált regénybeli utódaink bármilyen kedvetlenségük, bánatuk esetén egy *szóma* nevű, teljesen ártalmatlan serkentőszert kapnak, amelynek szedésétől egyszeriben felüdülnek. A regényben sok szereplő ajánlja egymásnak e hivatalos csodaszert. Az angol ajánlószöveg érdektelen, szürke:

[What you need is a gramme of soma.
One cubic centimetre cures ten gloomy sentiments.]

Szó szerint:

Ami kell neked, az egy gramm szóma;
Egy köbcentiméter meggyógyít tíz mélabús hangulatot.

A regény fordítója azonban csavarintott egyet a suta szövegecskén, rigmusba szedte, s ma is nemzedékek ütik el rosszkedvüket a *Huxley* anyagából *Szinnai* gyártotta groteszk versezettel:

Szóma, ha mondom, segít a gondon;
Már egy köbcenti helyrebiccenti.

CRONIN, ARCHIBALD JOSEPH
(1896–)

– népszerű regényeinek egyike, amely 1937-ben jelent meg angol és magyar nyelven (*Szinnai* Tivadar fordításában), teljes címváltozással sorolódott szállóigéink közé. Az angol kiadás fedőlapján: *The Citadel* volt olvasható, a magyar kiadáson pedig a regény orvoshősére utalással ez a teljesen megmásított szöveg:

Réztábla a kapu alatt.

A magyar cím-ötletet az évek folyamán sokféle foglalkozásra, számos vonatkozásban általánosították. A ~ kifejezés szívósnak bizonyult: közel három évtized elteltével, 1964 decemberében például a *Hétfői Hírek* című hetilap riportere egyik kisiparosokkal foglalkozó cikke fölé ezt a szójátékos ~ variánst nyomatta: *Cégtábla a kapu alatt.*

BECKETT, SAMUEL

(1906–)

– ír származású, angol—francia nyelvű, Franciaországban élő író, a legújabb kori, úgynevezett „abszurd" drámák egyik megteremtője. Franciául 1952-ben, angolul 1956-ban megismert tragikomikus groteszkjét:

[En attendant Godot]

[Waiting for Godot]

– 1965-ben nálunk a *Thália Színház* stúdióelőadáson ezzel a magyar címmel mutatta be: *(Kolozsvári Grandpierre* Emil fordítása)

Godot-ra várva.

Beckett darabjáról már korábban is sok szó esett, éles viták zajlottak körötte, és az el nem jövőre, az eljőhetetlenre való makacs várakozás állapotát, a szívósan reménykedő reménytelenség helyzetét mind többen illették a ~ szárnyasszavával. Idővel lekopott a szállóige tragikus máza, és a komikum bizonyult tartósabbnak. Mostanában egy késlekedő villamos, autóbusz, taxi utasairól, be nem tartott találkák kárvallottjairól mondják fanyar humorral: ~.

OSBORNE, JOHN

(1929–)

– a századunk derekán feltűnt modern drámaírónemzedék jelentős egyénisége. A társadalmi viszonyokkal elégedetlen, de döntő következtetésektől visszahúzódó, fiatal angol írók tehetséges köre – a dühös fiatalemberek – központi alakjának tekintették. Nyilván ennek a körülménynek hatására keresztelte át *Osborne* 1956-ban megjelent darabját:

[Look back to anger]

Nézz vissza haraggal

a mű magyar fordítója: *Ottlik* Géza erre a szárnyra kapott címre (1958):

Dühöngő ifjúság.

A ~ kifejezés nehezen fékezhető, „hőzöngő" fiatalok megjelölésére már a nyomtatott szövegből bejutott az élőbeszédbe. Ám amikor a *Nemzeti Színház Osborne* színművét 1960-ban az *Ódry Színpadon* bemutatta, némi módosítással az eredeti címhez tértek vissza: *Emlékezz haraggal.* Csak újabb tíz év elmúltával, 1970-ben a *Déryné Színház* stúdióelőadása alkalmával került színlapra a szállóigecím: ~.

Dánok

HOLBERG, LUDVIG

(1684–1754)

– a bigott maradiság ellen, a felvilágosodás szellemében küzdő norvég származású író 1722-ben bemutatott szatirikus komédiája: *[Den politiske Kandenstøber] A politikus kannaöntő* – hosszú utat járt be, amíg a bécsi variáns: *[Der politische Schuster] A politikus varga* közvetítésével *Aszalai (Szabó)* János (1769–1796) átültetésében, Pesten, 1793-ban, mint

A politikus csizmadia

jelentkezett.

A dán vígjáték megmagyarosított címe szállóigetárunkban a közéleti, közszolgálati, politikai dilettantizmus jelképeként honosodott meg. Legismertebb típusát *Jókai* Mór formálta *Üstökös* című élclapjának 1860 júliusától kezdve hosszú éveken át számról számra szerepeltetett ~ figurájában. A közismertnek tudott kifejezésre célozva a szatirikus rovat állandó címe ez volt: *Ama bizonyos csizmadia és felesége kérdései és feleletei;* és ~ szerepében *Jókai* ironikus, telibe találó tudálékossággal boncolgatta a bel-, de különösen a külpolitika eseményeit. Ám, mint a *Pesti Napló Jókai-Albumában* (é. n., 1905 k.) *Szabó* Endre (1849–1924) közölte, *Jókai* sokrétű elfoglaltságának növekedésével okoskodásait később az *Üstökös* szerkesztői, munkatársai: *Bartók* Lajos (1851–1902), *Törs* Kálmán (1843–1892) és *Szabó* Endre írták, s egyenként is többször, mint *Jókai* maga. Így, bár szállóigénk figuráját a hazai sajtóban *Jókai* teremtette meg, máig is kisugárzó népszerűsége írótársaival együtt végzett kollektív munka eredményének tekinthető.

ANDERSEN, HANS CHRISTIAN

(1805–1875)

– azok közé a ritka irodalmi személyiségek közé tartozik, akiknek nem a művéből, hanem a nevéből született szállóige. A nagy meseköltő nevének nemes csengését meghamisítva, nagyzoló, hetvenkedő ember füllentéseire gyakorta odavágjuk:

Andersen meséi.

Az ebbe a fogalomkörbe tartozó többi szállóigét *(Hoffmann meséi – mese habbal – mesék az írógépről)* a 482., 351., 668. oldalakon találja az olvasó.

MICHAELIS, KARIN

(1872–1950)

– a hazánkban is jól ismert írónő (*Túl a testen* című regényét *Balázs* Bélával együtt írta) leghatásosabb műve a negyvenéves nő lelkivilágát feltáró, 1910-ben megjelent regényes napló:

[Den farlige alder]

A veszedelmes életkor.

A dán eredeti megjelenését követő egy esztendő alatt ~ *Szederkényi* Anna fordításában (*Athenaeum, Külföldi elbeszélők* 2., Budapest) a harmadik kiadásig jutott el – az első világháborút megelőző évek egyik sikerkönyve lett.

A regény címét csakhamar széles körben használták az asszonyi élet biológiai változásokkal, érzelmi válságokkal telítődő korszakának jelölésére, majd ~ fogalma túlterjeszkedett a női nemen, s később ugyanezzel a kifejezéssel illették a férfiak *kapuzárási pánikját [Torschlusspanik]* megelőző, nemegyszer konfliktusokkal terhes időszakot is. Ma a süldőlányok, siheder-fiúk felserdülésének kényes éveit szintén ~-nak nevezzük.

Franciák

BURIDAN, JEAN

(1295 körül – 1366)

– francia skolasztikus bölcselőtől származtatja a közhiedelem az egyforma távolságban levő, egyenlő nagyságú két szénaköteg közt választani nem tudó, s ezért szükségképpen éhenvesző

Buridán szamara

históriáját – két egyformán vonzó tárgy között dönteni képtelen ember tragikomikus példázatát.

Buridan fennmaradt irataiban azonban nem sikerült fellelni e történetet, s így alighanem igaza lehet Arthur *Schopenhauer*nek (1788–1860), aki *[Die beiden Grundprobleмen der Ethik]* (1841) *Az erkölcstan két alapkérdése* című művében azt állítja, hogy tulajdonképpen Pierre *Bayle* francia szabadgondolkodó filozófus (1647–1706) aggatta *Buridan* személyére az egyébként jóval régebbi forrásokból eredő szamár-parabolát. Így például nem tétova szamarakról, de ~ módján habozó emberekről szól *Dante Alighieri* (1265–1321) *Isteni Színjáték*ában *[Divina Commedia]* a negyedik paradicsomi ének kezdő tercinája *[Intra duo cibi, distanti e moventi / D'un modo, prima si morria di fame, / Che liber' uomo l'un recasse a' denti]*, *Babits* Mihály fordítása szerint: *Egyforma távol s egyforma csábos / két falat közt a szabad ember éhen / veszne s egyiket sem vinné fogához.* – Tehát *Buridan* (vagy *Bayle?) Dante* ember-példájából ferdíthetett szamár-példát, ha ugyan nem nyúlt vissza *Ovidius Átváltozások* című művének V. fejezetéig, ahol a római költő a jobbról s balról megtámadott *Perseus*t tigrishez hasonlítja, amely éhségtől űzve nem tudja eldönteni, hogy a két különböző völgyből felbégető juhnyáj közül melyikre vesse magát. *Schopenhauer* a gunyoros ~ kitétel még távolabbi gyökereire is rámutat, és *Arisztotelész*t idézi, aki egyik munkájában az ételtől-italtól egyforma távolságban levő, nagyon éhes és nagyon szomjas ember ingadozásáról elmélkedik.

A szállóige felfrissüléséhez és hazai elterjedéséhez is bizonyára jelentősen hozzájárult Robert *de Flers* (1872–1927) és Gaston Armand *de Caillevet* (1869–1915) nagyhírű vígjátékíró-kettős *[L'ane de Buridan]* ~ című komédiája, amelyet Budapesten, 1909-ben *Molnár* Ferenc fordításában sikeresen vitt színre a *Vígszínház*.

ROYE, JEAN DE

(1425–?)

– hercegi titkár a szerzője a *XI. Lajos* francia király (uralk. 1461–1483) életéről szóló, korábban mások művének tulajdonított naplónak. E napló eredeti címét: *[Les chronique du trés-chrestien et trés-victorieux Louys de Valois, feu roy de France . . ., unziesme de ce nom]* (1490) *A nagyon-keresztény és nagyon-dicsőséges Valois Lajosnak, Franciaország e néven tizenegyedik királyának krónikái*-t egy élelmes könyvnyomtató 1611-ben, a siker fokozására, egyébként a mű tartalma alapján teljesen indokolatlanul, egy akkortájt divatba jött kifejezéssel cifrázta meg, s lett belőle a manapság is bőven emlegetett:

[Chronique scandaleuse]

Botránykrónika.

VILLON, FRANÇOIS

(1431–1463 körül)

Az 1456-ban írott *[Petit Testament] Kis Testamentum* 2. szakaszának kezdősoraiból: *[En ce temps que j'ay dit devant / Sur le Noel, morte saison . . .] A mondott évnek idején / Hogy Karácsony jött,*

holt szezon

– származtatja *Tóth* Béla széles körben elterjedt szállóigénket.

A magyar szállóige-gyűjtés mestere ~ helyett a manapság már rég nem forgó *holt évszak – holt évad* kifejezéseket használja, s az a megállapítása sem pontos, hogy míg *Villon* és a franciák általában a telet nevezték *morte saison*-nak, *a magyarok, németek a nyarat szeretik így nevezni*. Napjainkban ugyanis a ~ fogalma alá azok az időszakok tartoznak, amelyek az évadtól függetlenül társadalmi, politikai, gazdasági, idegenforgalmi vagy művészeti eseményekben szegények. Tehát lehet és van ~ télen és nyáron, politikában, kereskedelemben, turisztikában, sport- és színházi világban s más területeken is.

◁ A *[Grand Testament] Nagy Testamentum* 1461-ben készült balladafüzérének egyik gyöngyszeme *[Les Dames du temps jadis] Szabó* Lőrinc tolmácsolásában (1931): *Tűnt idők szép asszonyai* – nevezetes refrénjével gazdagította világirodalmi szállóigéink sorát. Elillant örömökre, tovaszállt ifjúságra, megkopott dicsőségre, szétfolyt vagyonra mondjuk:

De **hol van a tavalyi hó?**

vagy:

No, de **hol a tavalyi hó?**

Kosztolányi fordításában:

Hová lett a tavalyi hó?

[Mai où sont les neiges d'antan?]

RABELAIS, FRANÇOIS

(1494 k. – 1553)

Gargantua (1534) című szatirikus históriájából (1. 5.) származik a magyarul is meggyökeresedett „bölcsmondás":

[L'appétit vien en mangeant]

Evés közben jön meg az étvágy.

Margalits Ede 1896-ban kiadott *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című gyűjteményébe a *Magyar Nyelvőr* 1878. évi 7. kötetére utalással az ~ kifejezést mint hazai közmondást vette fel, s így találjuk a későbbi közmondásgyűjteményekben is. A *Magyar Nyelvőr* említett évfolyamában szállóigénk Szatmár megyei eredetmegjelöléssel és tájszólással: *Evís közt jön meg az ítvágya* formában szerepel. Bár sem a közmondásgyűjtemény, sem a folyóirat nem mutat rá a négyszázesztendős forrásra – a vagyon-, az eredmény-, a sikerhajhászás e jelképes kifejezésénél *Rabelais* primátusa aligha vonható kétségbe.

D' AUBIGNÉ, THÉODORE AGRIPPA

(1552–1630)

– protestáns költőnek a XVII. század második évtizedében szerzett, de könyv formában csak a XIX. század hetvenes éveiben megjelent *[Du devoir des Roys et des Subjects] A királyok és az alattvalók kötelességeiről* című munkájában lelhető fel első nyoma a hugenotta harcok idejéből eredő ismert kifejezésnek:

Állam az államban.

A protestánsok magatartása – katolikusok szájára adott vádak szerint – tulajdonképpen azt jelenti, – írja *d'Aubigné* –, hogy *államot alkotnak az államban [faire un Estat dans L'Estat]*. A *d'Aubigné* számos későbbi írásában ismétlődő kifejezést más francia közírók is átvették, sőt megtalálhatjuk Baruch *Spinoza* holland bölcselő (1632–1677) *Etikájának* (1677) 3. könyvében is, ahol ez olvasható: *[Plerique. . . hominem in natura veluti imperium in imperio concipere videntur] Balogh* Ármin és *Alexander* Bernát fordítása szerint (Budapest, 1919., *Filozófiai Írók Tára*, 29. köt.): *A legtöbben . . . az embert a természetben úgy gondolták, mint államot az államban.*

A szállóige hatósugara a fenti példáknál jóval tovább terjedt. ~ : valamely ország túltengő hatalmú szervezete vagy fegyveres testülete, egy vállalaton, intézményen belül kialakult klikk, általában minden olyan kisebb csoport, amely a köz- és magánélet területén arra törekszik, hogy egy nagyobb csoport, egy nagyobb egység, közösség felett úrrá legyen, azt fondorlattal vagy erőszakkal uralma alá kényszerítse.

MONTAIGNE, MICHEL EYQUEM DE

(1533–1592)

– humanista író, bölcselő, pedagógus. Eszménye a feudalizmus kötöttségei alól felszabadult, harmonikusan fejlett ember. Világos, elegáns stílusú *Esszéit [Essais]* 1572-től húsz éven át írta, csiszolta, toldotta, bővítgette. Hazai gyökérverése viszonylag korai, hiszen a mű töredékeit már 1803-ban Pozsonyban kiadták *Nagy Tótth* József tolmácsolásában *Montaigne Mihály különbb-különbféle tárgyak felől való gondolatjai és vélekedése* cím alatt. Félszázad múlva, 1944-ben *Kürti* Pál fordította le *Montaigne Legszebb Lapjait*, 1957-ben *Bajcsa* András ültette át magyar szóba, 1962-ben *Gábor* György a *Gondolatok Könyvé*ben ódon zamatú nyelvezettel igyekezett az *Esszék* XIX. század eleji úttörő fordításának hatását újraidézni.

A szállóigetermés azonban e bőséges magvetés ellenére is szűkös. Beszédünkbe két *Montaigne*-mondás szívódott fel. A haszontalanság hasznáról szólót (III. 1.) így hallhatjuk:

[Il n'y a rien d'inutile en nature;
non pas l'inutilité même.]

Semmi sem haszontalan a természetben;
még maga a haszontalanság sem.

Az *Esszék* Ars poeticájában eredetileg vallomásos rajongás buzog (VI. 6.):

[Mon métier et mon art c'est vivre.]

Mesterségem és művészetem: élni.

És itt a ritka eset, amikor az általánosító szállóigeképződés nem tömörít, hanem tágít. Ezen felül – a leplezhetetlen eredet mellett – az egyéni derűt általános borúra színezi:

A legnehezebb mesterség és a legnagyobb művészet: élni.

DESCARTES, RENÉ
(1596–1650)

– *[Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences]* (latinul: 1637) *Értekezés az értelem helyes használatának, s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről* című műve IV. részében (Fordította és magyarázta *Alexander* Bernát. Budapest, 1881., *Filozófiai Írók Tára*) írta le először az elhíresült tételt:

[Je pense, donc je suis]

Gondolkodom, tehát vagyok.

Descartes szentenciája – a kiváló racionalista bölcselő állítása szerint nem tudatosan – feltűnő egyezést mutat *Szent Ágoston: Értekezése*inek, *Cicero: Tusculumi vitái*nak, valamint az i. e. VII. századbeli legendás jósköltő: *Epimenidész* kinyilatkoztatásainak hasonló tartalmú szöveghelyeivel. Hazánkba valószínűleg először *Descartes* követői, a korai magyar karteziánusok *(Apáczai Csere* János?) közvetítették a szállóigét, s a latin kiadásnál valamivel később, 1644-ben megjelent *[Principia philosophiae] A bölcsészet alapelvei* latin szövegéből – *Cogito, ergo sum* – a magyarországi deákos kultúrán keresztül népszerűsödött. *Bessenyei* György (lásd 702. old.) hetven esztendő múlva a szállóigét már *aki nem gondolkodik, nem ember!* formába ülteti át; századunkban *Karinthy* Frigyes egyik jegyzetében *Női Descartes* cím alatt így parodizálja: *A férjem gondolkodik, tehát vagyok! (Notesze,* 1927.) Ugyanabban az évben *Juhász* Gyula tollából ez a kemény változat jelenik meg: *A férfi szerint: harcolok, tehát vagyok. Bálint* György (1906–1943), a két világháború közötti magyar antifasiszta publicisztika kimagasló személyisége pedig így variálja *Descartes* axiómáját: *Felháborodom, tehát vagyok.*

CORNEILLE, PIERRE
(1606–1684)

– az újklasszikus tragédia legnagyobb alkotója. Magyar színpadon nem sikerült műveinek meghonosodniuk. *[Tite et Bérénice] Titus és Berenice* című drámáját (1670) is inkább abból a történetből ismerjük, hogy azt intrikusok felbiztatására írta ellendarabként nálánál több mint harminc évvel fiatalabb írótársa: a növekvő dicsőségű Jean *Racine* (1639–1699) *Berenice*-éhez. Az V. felvonás 1. jelenetében *Titus* mondja el azokat a szavakat, amelyek közvetítő állomások sokaságán keresztül jutottak nyelvünkbe, s magyarul szinte mélabús közmondásként hatnak:

[Chaque instant de la vie est un pas vers la mort]

Az élet minden pillanata egy lépés a halál felé.

LA ROCHEFOUCAULD, FRANÇOIS, DUC DE
(1613–1680)

– moralista író, szkeptikus, erősen pesszimizmusra hajló lélekbúvár. Különös módon: életének legfőbb alkotása egy bölcsmondásgyűjtemény, amely 1664 és 1678 között, hat kiadáson át mind jobban bővült, mívesedett, s végső soron a szerző korának és társadalmi köreinek, a magas arisztokráciának kritikájából számos megnyilatkozásában az emberi gyarlóságok-gyöngeségek általános kritikája is lett. A *[Réflexions ou sentences et maximes morales]* aforizmái egy 1810. évi háromnyelvű kiadás magyar verziójában, amelyet *Kazinczy* Ferenc készített *La Rochefoucauld Maximái és morális reflexiói* címen, már viszonylag korán eljutottak a hazai olvasók akkor még szűk táborához. Több mint száz év kellett, hogy *Benedek* Marcell: *Gondolatok* címmel a félezernél több bölcsmondást szélesebb olvasórétegeknek tolmácsolja (1924), s újabb három évtized, amíg a kis kötet ismét megjelenhetett (1957). Bő válogatást adott belőlük 1962-ben *Gábor* György (1902–1973) az általa összeállított *Gondolatok könyve* lapjain, s így elég hosszú időszakon keletkezhettek azok a csiszolatok, amelyek *La Rochefoucauld* maximáinak csekély hányadát az eleven beszédben nálunk megrögzítették.

Keserű önkritikaként emlegetjük a *Maximák* jellegzetes mottóját:

[Nos vertus ne sont, le plus souvent,
que des vices déguisés.]

Erényeink legtöbbször csak álcázott bűnök.

◁ Kegyetlenül leleplező és mélyre világító ez a gondolat (218.):

[L'hypocrisie est un hommage que la vice rend à la vertu]

A képmutatás a bűn hódolata az erény előtt.

◁ Az ember és a társadalom ismeretének próbája a napjainkban is helytálló tétel (231.):

[C'est une grande folie de vouloir être sage tout seul]

Nagy bolondság, ha valaki egymagában akar okos lenni.

◁ Akár közéleti szatírának is tekinthetjük a következő megállapítást (245.):

[C'est une grande habilité que de savoir cacher son habilité]

Nagy ügyeskedő, aki ügyeskedését leplezni tudja.

◁ Az alábbi maxima viszont *La Rochefoucauld* közéleti tapasztalatát örökítette ránk (326.):

[Le ridicule déshonore plus que le déshonneur]

A nevetségesség jobban megbecstelenít, mint a becstelenség,

vagy így:

A nevetségesség a becstelenségnél is megbecstelenítőbb.

◁ A szerelemről szóló nagyszámú bölcsmondása közül főként kettőt hallunk vissza magyar nyelven. Az egyik szellemes féltékenység-elemzései közül való (361.):

[La jalousie nait toujours avec l'amour; mais elle ne meurt pas toujours avec lui.]

A féltékenység mindig együtt születik a szerelemmel; de nem mindig hal meg vele együtt.

◁ A másik a szerelem elmúlásának jól megfigyelt kórleírása (417.):

[En amour, celui qui est guéri le premier est toujours le mieux guéri.]

A szerelemből mindig az gyógyul ki jobban, aki elsőnek gyógyul ki.

◁ Végül *La Rochefoucauld* asszony-búvárlatainak nálunk szűkebb körben elterjedt eredménye (417.):

[Dans les premières passions les femmes aiment l'amant, et dans les autres elles aiment l'amour.]

Első szenvedélyeikben az asszonyok a szeretőjüket szeretik, a többiben magát a szerelmet.

E maxima továbbélésének tanúsága, hogy hasonmását jó másfél század múlva (1818–1824) megtaláljuk *Byron Don Juan*jában (III. 3.), természetesen angol nyelven: *[In her first passion woman loves her lover. In all the others, all she lover is love.]* Szóról szóra: *Első szenvedélyében az asszony a szeretőjét szereti. Valamennyi többiben szeretője a szerelem.*

BUSSY-RABUTIN, ROGER DE
(1618–1693)

– pamflettista, szatíraszerző, gáláns-erotikus regények írója. *[Les maximes d'amour] A szerelem életelvei* című munkájából szökött ki az alábbi szellemes megállapítás:

[Quand on n'aime pas trop, on n'aime pas assez]

Ha nem szeretünk túlságosan, nem szeretünk eléggé.

LA FONTAINE, JEAN DE
(1621–1695)

– nagy hírű főműve: *[Fables] Mesék* nem egyszerre, hanem egymás után, hosszabb időközökben látott napvilágot. Az első hat könyv, amelyeknek meséi a görög *Aiszóposz* és a latin *Phaedrus* példázataiban gyökereznek,

1668-ban jelent meg, a következő öt évtizeddel később, míg az utolsó a költő halálának esztendejében. Hatása nálunk már *Péczeli* József (1750–1792) és *Verseghy* Ferenc (1757–1822) meséiben kimutatható, 1857-ben *Czuczor* Gergely adta ki *Francia meséit*, 1903-ban *Grosz* Leopoldina próbálkozott tolmácsolásával, 1926-ban *Kozma* Andor (1861–1933), *Vikár* Béla (1859–1945) és *Zempléni* Árpád (1865–1919) valamennyi *La Fontaine*-mesét lefordította, s *Radnóti* Miklós válogatása kétnyelvű kiadásban is megjelent (1943). Tizennégy költőnk *La Fontaine*-fordításgyűjteményét 1954-ben *Gyergyai* Albert (1893–) rendezte sajtó alá. Mindebből kitűnik, hogy *La Fontaine* meséi meghonosodtak Magyarországon, s ha szállóigéinket számba vesszük, jó néhányra bukkanunk, amelyek példázataiból erednek. A phaedrusi ihletésű *[Le Loup et l'Agneau] A farkas és a bárány* (I. 10.) mottójának első sora kapott szárnyra:

[La raison du plus fort est toujours la meilleure]

A legjobb érv mindig azé, aki a legerősebb.

◁ *A kakas és a róka [Le Coq et le Renard]* (II. 15.) zárósorában foglalt tanulság *Radnóti* Miklós szavaival vált nyelvi köztulajdonná:

[Car c'est double plaisir de tromper le trompeur]

Mert **kettős élvezet megcsalni a csalót.**

◁ Szabatosan, de sűrítve zárult szállóigébe *A kis hal és a halász [Le petit Poisson et le Pêcheur]* (V. 3.) végső rezüméje:

[Un Tiens vaut, ce dit-on, mieux que deux Tu l'auras]

Amid egyszer van, többet ér, mint amid kétszer lesz.

◁ A *Mesék* utolsó hat könyvében sokat merített *La Fontaine* régi francia, reneszánsz kori és keleti forrásokból. *A majom és a kandúr [Le Singe et le Chat]* (IX. 17.) fabulája a XVI. században latinul, franciául, sőt korábban: a XIII. században örményül ismert volt már. A mesében *Bertrand* majom ráveszi *Raton* kandúrt, hogy kaparja ki a sült gesztenyét a parázsból. A majom elcsemegézi a gesztenyét, s mielőtt még a kandúrnak is juthatna belőle, jön a szolgáló, s mindkettejüket elkergeti.

Az ismert *La Fontaine*-mese magva:

Kikaparni a gesztenyét a tűzből

[Tirer les marrons du feu]

– olyan régen került nyelvünk szállóigeanyagába, hogy a viszonylag kései magyar tolmácsolások helyett korábbi, eredetiből vagy német változatból jövesztett átvételre kell gondolnunk.

PERRAULT, CHARLES

(1628–1703)

– formálta irodalmi anyaggá *[Contes de ma mère l'Oye] Lúdanyó meséi* című nagy jelentőségű népmesegyűjteményében (1697) a híres ófrancia regét, amelynek hőse: *[Raoul, le Chevalier Barbe-bleue] Raoul, a Kékszakállú Lovag.*

A *Kékszakállú Lovag* kastélya egyik szobájának kulcsát feleségére bízta, azzal a szigorú kikötéssel, hogy az asszony oda be nem léphet. Miután hitvese a tilalmat megszegte, a *Lovag* büntetésül megöli, éppenúgy, mint további asszonyait, szám szerint összesen hatot. A hetediket megmentik fivérei, s a feleséggyilkost halállal lakoltatják. A *Kékszakállú Lovag* vagy *Herceg* és hét asszonya históriáját számtalan változatban és áttételben gyümölcsöztette az irodalom és a zeneművészet. A pesti német színház 1833-ban mutatta be August *Lewald* (1792–1871) *Kékszakállú herceg* című regényes hősjátékát, s napjainkban a *Kékszakállú* mint történelmi alak bukkan fel G. B. *Shaw [St. Joan] Szent Johanna* (1924) című drámájának előadásain, a reimsi jelenetben. Legrégibb ismert zenei feldolgozása: André *Grétry* francia zeneszerző operája: *[Raoul Barbe-Bleue] Raoul, a Kékszakállú* (1789); a legmulatságosabb Jacques *Offenbach* szatirikus daljátéka: *[Barbe-Bleue] Kékszakáll* (1866, szövege: *Meilhac* és *Halévy)*, amelyet *Latabár* Endre, a nagymúltú *Latabár*-színészdinasztia őse (1812–1873) fordításában Kassán 1868-ban, Budán 1870-ben mutattak be magyarul, a mű születésének centenáriumán pedig a *Színművészeti Főiskola* vizsgaelőadásán újították fel. Legújabb operaváltozata: Emil *Rezničck* cseh zeneszerző (1860–1945) műve: *[Ritter Blaubart] Kékszakáll lovag* (1920), a legnevezetesebb: *Bartók* Béla (1881–1945) lélek mélyére hatoló, világhírű egyfelvonásos operája: *A kékszakállú herceg vára* (1911), amelyet *Balázs* Béla jelképekben gazdag drámai költeményének szövegére komponált.

A sok irányból, számos hullámhosszon terjedő fogalom:

Kékszakáll

– a köznyelvben végül a feslett életű szoknyapecér, a szívtelen nőcsábász, a feleségeit, kedveseit váltogató, gyötrő asszonyfaló jelképe lett.

BOILEAU-DESPRÉAUX, NICOLAS
(1636–1711)

– korának népszerű poétája és rangos esztétája, műbírálója. Élete főművében – *[L'Art poétique] Költészettan* – (1674) a 2. rész záró sora jellegzetesen szatirikus csengésű:

[Un sot trouve toujours un plus sot qui l'admire]

Egy tökfilkó mindig talál egy nagyobb tökfilkót,
aki csodálja.

◁ A *Költészettan* másik, rokonértelműen csípős megállapítása:

[L'ignorance toujours est prete à s'admirer]

A tudatlanság mindig kész, hogy csodálja magát.

◁ A 9. *Költői levél [Épitre]* kezdetének első fele az esztétikai meghatározás érzékeny valóságbecsülésével emelkedett a szárnyasszavak közé:

[Rien n'est beau que le vrai;
le vrai est seul aimable.]

Semmi sem szép, csak ami igaz;
csak ami igaz, az méltó szeretetre.

És hangsúlyváltó rövidséggel:

Ami igaz, az a szép.

Boileau-Despréaux költészettanának hazai útja hosszú. Két határpont: *Erdélyi* János 1844-ben lefordította *A költészetről* címen, 1963-ban *Rónay* György tolmácsolta az *Ars poetica* részleteit.

RACINE, JEAN
(1639–1699)

– a francia újklasszicizmus legnagyobb drámaírója színpadjainkon mindmáig előkelő idegen. Kevés darabját játsszuk, azokat is ritkán, magyar olvasói-

nak száma azóta növekedett meg, amióta *Összes Drámai Műveinek* fordítása végre megjelent (*Franklin*, Budapest, 1949). Ilyen körülmények között meglepő, hogy alábbi szállóigénk:

A rang mód nélkül: betegség.

– szinte szó szerint található meg *Racine* egyetlen vígjátékában.

A szállóige forrása az *Arisztophanész: Darazsak* című komédiájának ihletésére készült *[Les Plaideurs] A pereskedők* (1688) nyitó monológjában (I. 1.) foglalt mondat:

[Sans argent l'honneur n'est qu'une malatie]

Illyés Gyulának az *Összes Drámák* között megjelent átültetése szerint:

... pénz nélkül a rang, nyavalya ...

◁ Élete főművéből: *[Phèdre] Phaedra* (1677) talán azért őrzünk szállóigét, mert ezt már 1851-ben megmagyarította *Horváth* Döme, s a IV. felvonás 2. jelenetében *Hippolyte* szájából elhangzó szentencia ötnegyed százada megkapta első hazai formáját:

[Quelque crimes toujours précèdent les grandes crimes]

A' nagy vétket meg szokta rendesen előzni a kisszerűbb.

Somlyó György érett tolmácsolásában (1963, 1964, 1965):

A nagy bűntetteket mindig kisebbek előzik.

PITAVAL, FRANÇOIS GAYOT DE
(1673–1743)

– jogtudor 20 kötetes gyűjteménye *[Causes celèbres et intéressantes avec les jugemens des cours souveraines qui les ont décidées]* (1734): *Nevezetes és érdekes bűnesetek, az azokban döntést hozó magas bíróságok ítéleteivel* – megjelenése idején is figyelmet és feltűnést keltett.

Pitaval mester halála után először németül adták ki újra 1747–67 között 9 kötetben, majd a néhai szerző egyik párizsi ügyvéd kollégája egy 1768–70-es amszterdami kiadásban 22 kötetre duzzasztotta a gyűjteményt. További 4 kö-

tetes német fordítása 1782–92-ben látott napvilágot, végül az 1792–95-ös években Friedrich *Schiller* tolmácsolása: *[Die wahrhaften Geschichten des alten Pitaval] Igaz történetek a régi Pitavalból* – az egyetemes kultúrhistória maradandó értékeinek sorába helyezte a párizsi prókátor bűnkrónikáját. *A régi Pitavalt* a XIX. században az *Új Pitaval*, az *Új Pitaval Új sorozata*, a *Jelenkori Pitaval* követte. Pesten 1817-ben *Trattner János Tamás betűivel 's költségére* került forgalomba *Az Európai Híres Zsiványok, Utonálló Tolvajok, Gyilkosok, Haramiák, Lázadók és Pártütők Tüköre, mellyett Siller Fridrik írásaiból fordított Czövek András.* 1868-ban pedig az ismeretlen fordító által tolmácsolt *Pitaval, azaz: világhírű bűnesetek tára* 4 kötetben forgott a magyar olvasók kezén. Ha mindezek után rámutatunk arra, hogy Egon Erwin *Kisch*, a kiváló német nyelvű prágai haladó közíró, társadalombíráló bűnügyi riportjainak javát 1931-ben *[Prager Pitaval] Prágai Pitaval* címen gyűjtötte össze, s e sorok írójának 1966-ban jelent meg hazai kriminális ponyva-feldolgozása: a *Magyar Ponyva Pitaval* – akkor napjainkig végigkísértük azt az utat, amelyen a párizsi parlament hajdani jogtudorának neve:

Pitaval

a valóságos eseményeket tükröző bűnügyi krónikák fogalmává azonosodott.

D' ALLAINVAL,
LÉONOR JEAN CHR. SOULAS
(1700–1753)

Párizsban 1726-ban bemutatott vígjátékának címe:

[Embarras des richesses]

A bőség zűrzavara

formában tapadt meg szállóigéink között. Korai magyar tolmácsolása a polihisztor *Brassai* Sámuel (1800–1897) szerint így hangzott: *Gazdagság miatti elakadás;* e körülményes kifejezés azonban népszerűsödésre nem bizonyult alkalmasnak.

MONTESQUIEU, CHARLES DE SECONDAT, BARON DE

(1689–1755)

– „a felvilágosodás filozófusa", e nagy szellemi áramlat egyik első előkészítője. Legjelentősebb munkája: *[De l'esprit des lois] A törvények szelleméről* „veszélyesen" haladó irányzata miatt a szerző nevének feltüntetése nélkül Genfben jelent meg (1748), s alighanem a kor legnagyobb könyvsikere volt – a kétkötetes mű két év alatt 24 kiadásban kelt el. Közel három századon át áramlottak anyagának töredékei magyar földre, 1962-ben végre megjelent teljes fordítása *(Csécsy* Imre és *Sebestyén* Pál tolmácsolásában), ugyanakkor aforizmáinak szemelvénye *Gábor* György: *Gondolatok könyve* című gyűjteménye *Montesquieu*-t idéző lapjain. „Az ész a szabadság kódexéből" azonban csak egy járatos szólást tudtunk a hazai közbeszédben tetten érni:

[Il est mille fois plus aisé de faire le bien,
que de le bien faire.]

Jót cselekedni ezerszer jobb érzés,
mint a jócselekedet.

◁ Elhunyta után közel másfél századdal, 1899-ben adták ki *[Mes pensées] Gondolataim* című hagyatékát. Ennek lapjairól jutott el hozzánk az elmés mondás:

[La plupart des mépris ne valent que des mépris]

A megvetés többnyire csak megvetést érdemel.

◁ Eddigi ismereteink szerint egyik munkájában sem írta le, ám *Balzac* szerint a kis San Marino törpeköztársaságban kitört zavargásokra célozva, élőszóval mondotta, hogy

[une tempête dans un verre d'eau]

vihar egy pohár vízben.

A kicsinylő kifejezés antik eredetét *Cicero* műveinek egyik szöveghelye *(De legibus,* 3. 16. 26.) tanúsítja, ahol a római szónok-író mint ismert közmondást idézi ezt a változatot: *[excitare fluctus in simpulo] vihart verni egy merőkanálban.* Használatának széles körét kiemelkedő példával jellemezhetjük.

Lenin 1917. november 20-án (7-én) cikket írt a *Pravdá*ban, amely szerint: *Az a „vihar", melyet Kamenyevnek és Zinovjevnek a petrográdi felkelés meghiúsítására irányuló lépéseivel kapcsolatban akartak felkavarni, nem volt egyéb, mint* ~.

VOLTAIRE (FRANÇOIS MARIE AROUET)

(1694–1778)

– gazdag életművéből csupán néhány fordulat csapódott le szállóigéink közé. Időrendben elsőnek említsük meg *[Le fanatisme, ou Mahomet le prophète] A vakhit vagy Mohamed próféta* című 1736-ban írt és 1742-ben megjelent tragédia 2. felvonásának 4. jelenetéből *Mohamed* következő szavait: *[Ma vie est un combat] Életem küzdelem,* amelyből ez a számunkra ismerősen csengő szállóige rövidült:

Az élet – küzdelem.

*Voltaire Mohamed*jének vallomása, azonfelül, hogy az ószövetségi *Jób Könyvé*nek *Vulgata* szerinti 7. 1. helyét idézi: *[Militia est vita hominis], Katonáskodás az ember élete,* továbbá *Euripidész* és az ifjabb *Seneca* különböző idevágó téziseire utal, bennünket *Kölcsey Parainesisé*nek hasonló tartalmú szöveghelyére és *Madách: Az ember tragédiája* című művének (XIII. szín) rokon értelmű soraira is emlékeztet (lásd 719., 812. old.).

◁ A *Mohamed* keletkezésének évében (1736) mutatták be, majd 1738-ban nyomtatták ki *Voltaire [L'enfant prodigue] A tékozló fiú* című ötfelvonásos színjátékát, amelynek kiadói előszavában olvasható a szépirodalom nevezetes voltaire-i normája:

[Tous les genres sons bons, hors le genre ennuyeux.]

Minden műfaj jó, kivéve az unalmas műfajt.

Magas társadalmi szintre emeli a voltaire-i normát *Marx a komoly*nak és *szerény*nek nyilvánított porosz cenzúravizsgálat leleplezésében *(Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról,* 1842.). *Egyszerűen úgy kell értelmezni az igazságot* – kérdi *Marx* –, *hogy i g a z s á g a z, a m i t a k o r m á n y z a t e l r e n d e l, é s h o g y a v i z s g á l a t* itt *csak egy felesleges, tolakodó, de az e t i k e t t m i a t t nem teljesen elutasítható harmadik elem? . . . Hiszen a vizsgálatot eleve mint az igazsággal e l l e n t é t b e n álló valamit fogják fel, és ezért gyanús hivatalos velejárója a komolyság és a szerénység . . . A kormányértelem az egyetlen államész. A másik értelemnek és fecsegésének bizonyos korviszonyok között*

kell ugyan engedményeket tenni, de ugyanakkor ez az értelem az engedmény és a voltaképpeni jognélküliség tudatában lépjen fel, szerényen és meghajolva, komolyan és unalmasan. Voltaire azt mondja: „tous les genres sons bons excepté le genre ennuyeux", s itt az unalmas műfaj kizárólagossá válik, amint ezt már „a rajnai országos rendek tanácskozásaira" való utalás is eléggé világosan mutatja. (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.)

◁ A *[Zadig ou la destinée]* (1748) *Zadig vagy a végzet* 3. fejezetében írja *Voltaire*, hogy a házasság első hónapja *[la lune de miel]* szó szerint: *a méz holdja. Rakovszky* István (Pest, 1871) a fordulatot a *méz hónapja* szavakkal adja vissza, de az időrendben következő fordító: *Edelmann* Menyhért (Nagyvárad, 1899) már rátalál a máig élő

mézeshetek

kifejezésre.

◁ Az 1759-ben megjelent nagyhatású szatirikus kalandregény, a *Candide, ou l'optimisme* – 1793-ban megjelent anonim magyar fordítás szerint: *Candide, vagy a legjobbik világ, Eldorádó* – a polgári ésszerűség nevében bírálta a hűbériség avult intézményeit, s gyilkos gúnnyal leplezte le Gottfried Wilhelm *Leibniz* német bölcselő, természettudós és matematikus (1646–1716) idealista filozófiájának azt a teológiai bázisú okoskodását, mely szerint

[tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles]

minden a legjobban van ezen a lehető legjobb világon.

Az egyházi és a bölcseleti idealizmus keresztezésének voltaire-i parafrázisát *Marx* az abszolút értéktöbblet termelésének tárgyalásánál a munkafolyamat és értékesítési folyamat ironikus jellemzésére idézi. *Ez az egész folyamat* – írja –, a *tőkés pénzének átváltozása tőkévé, a forgalom területén és nem a forgalom területén megy végbe. A forgalom közvetítésével azért, mert feltétele a munkaerőnek az árupiacon való vétele. Nem a forgalomban azért, mert ez csak bevezeti az értékesítési folyamatot, amely a termelés területén zajlik le. És így: „tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles".* (*A tőke*, Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1967.)

◁ *Voltaire* a mű végkicsengésével a nehézségeken, megpróbáltatásokon túl is a munka legfőbb törvényét hirdeti.

[Il faut cultiver notre jardin!]

Műveljük meg kertünket!

Ezt a programatikus szállóigét gyakran halljuk abban a voltaire-i értelemben, hogy mindenekfölött dolgozzunk, teljesítsük kötelességünket. De leszűkítve, eredeti célzatát meghamísítva is hangoztatják: műveljük csak a *magunk* kertjét, ne törődjünk a máséval.

◁ *Episztola a három imposztorról szóló könyv szerzőjéhez [Épître à l'auteur du livre des trois imposteurs]* (1771) című írásában foglaltatik a nevezetes velősmondás:

[Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer]

Ha nem volna Isten, ki kellene találni.

A szállóige-forráskutatók az egyértelműen ironikus megállapítást John *Tillotson* canterburyi érsek (1630–1694) 93. prédikációján keresztül *Cicero* abban citált *[De natura deorum] Az istenek természetéről* szóló művének (i. e. 45–44) bizonyos filozofémájával hozzák összefüggésbe, amely a természetfeletti isten – istenek – létezését igyekszik bizonyítani. A voltaire-i gondolat szatíráját azonban efféle erőltetett összehasonlításoknál tisztábban, félreérthetetlenül világítja meg Leon *Vallée* jelképesen egy régi pergőtáncról – *[La Sarabande]* – elnevezett anekdotagyűjteményének történetkéje. Eszerint Voltaire bölcselő barátai körében érvként hangoztatta a később szállóigévé érlelődött élces tételt: ~ Enciklopédista-társa, Denis *Diderot* (1713–1784) határozottan helyeselt: *Így van* – mondta. – *Ezt tették az emberek.*

◁ Egyik aggkori levelében (*Le Riche*-hez, 1770. február 6.) ezt a jellegzetesen voltairiánus – vakhitet, vallási dogmákat kigúnyoló – és szállóigében is fennmaradt kitételt találjuk:

[Dieu est toujours pour les gros bataillons.]

Isten mindig az erős seregek oldalán áll.

Minthogy *Voltaire* 1750-től kezdve három évet *II. Frigyes* porosz király udvarában és társaságában töltött, az ~ kifejezést bölcselkedő csevegéseik közepette is használhatta. Erre vall *II. Frigyes*nek *Luise Dorothea* góthai hercegnőhöz 1760. május 8-ról keltezett francia levele, amelyben egy gondolatsor végén azt írja, *hogy a háborúban Isten mindig az erős svadronokkal tart [que à la*

guerre Dieu est pour les gros escadrons]. A „Ferneyi pátriárka" 1770. évi levele nyilván végső papírra rögzítése már korábban elhangzott véleményének.

Nem tarthatjuk kizártnak azt sem, hogy *Voltaire* egy korábbi aforizmát elevenített fel. Előzményét ugyanis fellelhetjük *Bussy-Rabutin* Comte de *Limoges*hoz 1677. október 18-án kelt levele következő passzusában: *[Dieu est d'ordinaire pour les gros escadrons contre les petits] Isten rendszerint a nagy svadronokkal tart a kicsikkel szemben.* Eszerint a *voltaire-i* szállóige-fogalmazás százéves kristályosodási folyamat eredménye lehetett.

◁ 1759-től kezdve szabadgondolkodó híveivel, tisztelőivel, barátaival folytatott levelezésében, szöveg között, befejezésül, néha rövidítve, monogramként, aláírás helyett is – *Voltaire* ezt a felszólítást használta:

[Écrasez l'infâme!]

Taposd el a gyalázatost!

A francia nyelv törvényeiből következőleg hiányzik a frázisból a mondatot lezáró nőnemű főnév. Hogy mi lett volna az elhallgatott szó: *[superstition]* babona, *[religion]* vallás vagy *[église]* egyház – ez pontosan nem dönthető el. De nyilvánvaló, hogy a francia felvilágosodás eszméinek következetes előharcosa és törhetetlen terjesztője titkos névjegyző jelszavát a babonával mételyező, bigott klérus ellen irányozta.

———

DEFFAND, MARIE DE VICHY-CHAMROND, MARQUISE DU

(1697–1780)

– a XVIII. század nevezetes filozófusszalonjának háziasszonya nagy kortörténeti értékű levelezésében: *[Correspondances complètes] Összes levelek* – egy levélke található 1763-ból, amelyben a márkinő beszámol az enciklopédista *d'Alembert*-nek (1717–1783) *Polignac* bíborossal történt találkozásáról.

A főpap ájtatos ámulattal beszélt arról, hogy milyen hosszú lehetett az út, amelyet *Szent Dénes* tett meg, fejét a hóna alatt cipelvén. *Deffand* asszony, mint írja, ezt a pogány választ adta a kegyes kardinálisnak:

[Il n'y a que le premier pas qui coûte.]

Magyar szállóige-használatban, a fejét hóna alatt hordó vértanú helyett, kisebb-nagyobb szószegésre, árulásra, vétkezésre, kicsapongásra, ledérkedésre vonatkoztatva:

Csak az első lépés nehéz.

A kadet duma pénzt adott a programlovagok kormányának című cikkében (1906. június 25.) *Lenin* az aktuális politikai helyzetre alkalmazta *Deffand* márkinő mondását: *Csak az első lépés nehéz, mondja a francia közmondás. Az orosz ember erre azt mondja: csak az első pohár bor megy le nehezen, a többi már csúszik. S a kadetok az önkényuralom embereivel együtt megitták az első pohár bort. (Művei,* 11. köt. *Szikra,* 1954).

MOUHY, CHARLES DE FIEUX

(1701–1784)

– csekély irodalmi rangjának az adott némi fényt, hogy *Voltaire* levelezőtársai közé tartozott. Figyelmünket *Tóth* Béla hívja fel rá, aki szállóigegyűjteményében megkockáztatja a feltevést, hogy *[L'Ami de la Vertu, ou mémoires et aventures d'Argicourt] Az Erény Barátja, vagy Argicourt emlékezései és kalandjai* című regényéből került hozzánk a mókázó megszólítás:

Barátja az erénynek,

hozzátéve legtöbbször:

és a túrós lepénynek . . .

De *Tóth* Béla sem tartja kizártnak, s itt *Keszler* József polihisztor műbíráló (1846–1927) közlésére hivatkozik, hogy a ~ kifejezés kapcsolatban lehet a *Napóleon* korabeli porosz *[Tugendbund] Erényszövetség* szervezetével, amelynek tagjai egymást a szállóigénk értelmét pontosan fedő *Freund der Tugend* megszólítással illették. Magunk részéről hozzátesszük, hogy szállóigénk útját hazánkban két remekírónk egyengette. Először: *Jókai*, aki a *Politikai divatok* egyik szereplőjének sűrűn adja a szájára; másodszor: *Mikszáth*, akinek több művében – *Akli Miklós, Mikor a mécses már csak pislog, Különös házasság* – találkozunk ezzel a kifejezéssel (lásd 765. old.).

BUFFON, GEORGE DE
(1707–1783)

– akadémiai székfoglaló beszédében (1753) hangzott el a nevezetes szállóige:

[Le style c'est l'homme même]

A stílus *maga* az ember.

A beszéd későbbi kiadásaiban már némileg módosult a szöveg: *[Le style est de l'homme même] a stílus magától az embertől való*, s ez a változás még jobban aláhúzza, hogy szállóigénk nem pontosan követi *Buffon* értelmezését. Mikor mi azt mondjuk: ~ – ez annyit jelent, hogy az ember, a művész, az író egyénisége, személyisége, jelleme azonos stílusával, s abban fejeződik ki tökéletesen. *Buffon* viszont székfoglalójában azt fejtegeti, hogy a halhatatlanság nem az ismeretek bőségén, nem a nagyszerű tényanyagon, az újszerűségen alapszik, ezek mind az emberen kívül álló dolgok, a *stílus maga az ember (magától az embertől való)*, a stílust nem lehet eltulajdonítani, átruházni, a stílus az, ami változhatatlan, s ami, ha emelkedett, nemes, kiváló, akkor biztosítja az utókor csodálatát. A *maga* szócska nélkül kialakult szállóige értelme az eredeti szöveghez képest jelentősen áthangolódott.

Az alkotó ember és a forma, a stílus egységét kitűnően érzékelteti *Marx Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról* szóló cikkében (1842), amikor ezt írja: *az igazság általános, nem az enyém, mindenkié, ő rendelkezik velem, én nem rendelkezem vele. Az enyém a forma, az én szellemi egyéniségem. Le style c'est l'homme. De hogyan! A törvény megengedi, hogy írjak, csak más stílusban kell írnom, nem az e n y é m b e n ! Megmutathatom szellememem arculatát, de előbb e l ő - í r t r e d ő k b e kell vonnom! Melyik becsületes ember nem pirul el ennek a követelésnek hallatára, és nem rejti el fejét szívesebben a tógája mögé? (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról. Kossuth Könyvkiadó*, Budapest, 1966.)

A marxi fejtegetéshez fűzzük még hozzá *Juhász* Gyula kritikai véleményét: *A rossz stílus rossz ember* (lásd 893. old.).

ROUSSEAU, JEAN-JACQUES
(1712–1778)

– plebejus forradalmi gondolkodó, író, pedagógus, zeneszerző, a feudalizmus intézményeinek és ideológiájának ostromlója, a kapitalizmus ellentmondásainak megsejtője, aki az általános egyenlőség hirdetésével, a társadalmi egyenlőtlenség kérdésének felvetésével a nagy francia polgári forradalom radikális jakobinusaira is erős befolyást gyakorolt. Rendkívül nagyhatású

művének *[Du contrat social; ou principe du droit politique] Társadalmi szerződés; vagy a politikai jog elvei* (1762) alapgondolata, hogy az uralom az emberek egymás közötti megállapodásának eredménye. Ezzel elsőnek mondja ki a népszuverenitás elvét, a népnek azt a jogát, hogy a számára előnytelenné vált társadalmi szerződést felbonthatja.

A hazai felvilágosodás előharcosa: *Kazinczy* Ferenc már a *Martinovics*-összeesküvés kapcsán elszenvedett bebörtönzése előtt, 1790–1791 körül foglalkozott a *Társadalmi szerződés* magyar nyelvre ültetésével. Később *König* Ferenc tolmácsolásában került az olvasók kezébe (1889), majd 1947-ben *Radványi* Zsigmond, 1958-ban és 1972-ben *Mikó* Imre készített belőle korszerű fordítást. A műről másod-, harmad-, sokadkézből vett ismeretek – ismertetések – alapján többen beszéltek, mint amennyien valójában tanulmányozták. Ezért mint az önkéntes társulás, szabad szövetség pontosan körül nem határolt fogalma, tartalma tényleges tudóinál jóval hosszabb sugarú körben rögződött meg a rövidített cím:

[Contrat social]

Társadalmi szerződés.

A *Társadalmi szerződés*re *Marx* és *Engels* több művében és több vonatkozásban utal. E kaleidoszkópból néhány változat. A *Deutsch-Französische Jahrbücher* 1844. évfolyama közli Karl *Marx [Zur Judenfrage] A zsidókérdéshez* című polémikus tanulmányát. Az I. fejezetben hosszan és pontosan idézi a *Contrat social* 1782. évi londoni kiadásából azt a francia szövegrészt, amelyben megállapítása szerint: *A politikai ember absztrakcióját Rousseau helyesen . . . írja le. (Művei*, 1. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.) *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*hoz készült, csonkán maradt *Bevezetés* (1857) I. 1. szakasza kezdetén *Marx* hivatkozik arra, hogy *Rousseau contrat social-ja . . . a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba. Engels* az *Anti-Dühring* (1876–1878) *Bevezetés*ében a francia forradalommal kapcsolatosan megállapítja, *hogy az észállam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe.* A mű *Harmadik szakasz*ának : *Szocializmus – I. Történelmi kérdések* című fejezete már teljesen kibontja az összefüggést: *A rousseaui társadalmi szerződés a rémuralomban* [értsd: jakobinus diktatúra 1793–1794] *találta megvalósulását, amelyből a saját politikai rátermettségében már nem bízó polgárság előbb a direktórium korrupciójába és végül a napóleoni despotizmus védelme alá menekült.* (Mindkettő: *Művei*, 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1963.)

◁ A *Társadalmi szerződés* nem könnyű olvasmány. Így eléggé meglepő, hogy *Rousseau* eszmevilágának egyik, századok alatt kikristályosodott alaptételét közszólásként idézzük:

[L'homme est né libre et partout il est dans les fers]

Az ember szabadnak született, s szabad mindenütt, még bilincsben is.

◁ Világszemléletének kifejezője a természethez való visszatérést sürgető „pedagógiai regény": *[Émile ou de l'éducation] Emil vagy a nevelésről*, amelyet bizonyos vallásellenes részletei miatt a parlament tűzre vetetett, s a szerző fenyegető elfogattatása elől kénytelen volt Svájcba menekülni. A műhöz a magyar olvasók 1911-ben *Schöpflin* Aladár (1872–1950), 1957-ben pedig *Győry* János (1908–) tolmácsolásában juthattak közel. Az *Émile*-ből egy nálunk rokon formában ismert megállapítás akadt fenn a mindennapok beszédének szűrőjén:

[Le plus lent à promettre
et toujours le plus fidèle à tenir.]

A legkeservesebb dolog ígérni valamit
és mindig a legkellemesebb megtartani.

A rokon forma, amelynek ismeretére fentebb céloztunk, id. *Andrássy* Gyula (lásd 325. old.) kijelentése: *Megtenni könnyű, de ígérni nehéz.* Feltehető, hogy *Andrássy* eredetiben olvasta *Rousseau* nevelési regényét.

BEAUMARCHAIS, PIERRE AUGUSTIN CARON DE

(1732–1799)

– mozgalmas életének maradandó alkotásai: a *[Barbier de Séville] A szevillai borbély* (1775) és a *[Le mariage de Figaro] Figaró házassága* (1778, nyilvános bemutató: 1784) című vígjátékok. Történelmi értékük: a XVIII. század feudális rendszerének szabad szájú bírálata, a feltörő rétegek igazságának hirdetése, mindent egybevéve a francia forradalomnak a szellemes jelenetekben felmorajló előszele. Ez a magyarázata, hogy a *Figaró házasságát XVI. Lajos* tilalma következtében három évig csak főúri magánszínpadokon játszhatták, ahol a nagyurak fölényesen nagy megadással tűrték *Figaró*nak grófi gazdája ellen, s ellenük is irányzott háborgását (V. 3.):

[Noblesse, fortune, un rang, des places:
tout cela rend si fier! Qu'avez vous fait pour

tant de bien? Vous vous êtes donné la peine
de naître.]

Illyés Gyula fordításában *(Révai Könyvkiadó,* 1950):

Rang, cím, pénz, hivatal – kár ettől olyan
nagyra lenni! Mi a része a megszerzésükben?
Kegyeskedett megszületni, *ez volt minden fáradozása.*

A ~ ironikus szárnyasszava nálunk már régi röptű. A *Figaro házassága vagy egy napi bolondság – Beaumarchais* eredeti címe: *[La folle journée]* vált utóbb alcímmé – a *Nemzeti Színház*ban 1880-ban került először színre (fordította: *Szilády* Áron). Felújításainak sorozata mindmáig tart. Az eszes-szájas *Figaro* csúfolódásának célpontja természetesen változott: nem az eltűnt arisztokratákat, a viccekben is alig élő „Arisztideket" döföli, hanem a „papák fiait", az atyafi-protekciósokat, akiknek *minden fáradozása,* hogy ~.

A *Figaro*-figura halhatatlansága – némi alkat-enyhítéssel – két zeneszerzőnek is köszönhető. *Mozart* szerzett operát a *Figaro házassága* (1786), *Rossini* pedig *A szevillai borbély* alapján készült szövegkönyvekre (1816) (utóbbit lásd 550. old.).

MERCIER, LOUIS SÉBASTIEN

(1740–1814)

– *[Tableau de Paris]* (1781–1790) *Párizs képe* című művében a IV. kötet 348. fejezetének címe:

[Les extrêmes se touchent]

A végletek találkoznak.

Minthogy *Mercier*-nek sem drámai, sem prózai munkái nem ismeretesek Magyarországon, feltehető, hogy a sűrűn használt kifejezés közvetítő nyelvekből jutott el hozzánk, vagy korábbi irodalmi formáiból szűrődött be szállóigéink közé. Ennek annál nagyobb a valószínűsége, mert ~ gondolatát Blaise *Pascal* (1623–1662): *[Pensées] Gondolatok* című művétől kezdve *Szent Jeromos* egyházatya *Dialógusai*n át *Arisztotelész*ig több, kultúránkban rég honos szerzőnél is megtaláljuk.

BRILLAT-SAVARIN, ANTHELME
(1755–1826)

– ínyencek által sokat emlegetett (de keveset olvasott) *[La physiologie de goût]* (1826), *Az ízlés fiziológiája* (*Ambrus* Zoltán és *Ambrus* Gizella fordítása, Budapest, 1912) című könyvének IV. aforizmája:

Mondd meg, hogy mit eszel, s megmondom, hogy ki vagy.

[Dis-mois ce que tu manges, je te dirai ce que tu es.]

A játékosnak tűnő szállóige története vissza- és előretekintve sokkal komolyabb, mint első hallásra hinnénk. A velejéig anyagelvű gondolatot először a reneszánsz nagy orvosa: *Paracelsus* (1493–1541) fogalmazta meg. *Opus Paramirum* című művében részletesen kifejtette: *minthogy az ember a világból való, mindaz, amit a világból megeszik, az végül is ő maga.* S igen valószínű, hogy mikor a kiváló német materialista filozófus: Ludwig *Feuerbach* (1804–1872) egy népi élelmiszertan ismertetésére 1850-ben megfogalmazta szójátékos jelmondatát *(Der Mensch ist, was er isst* – szó szerint, a nyelvi csattanó nélkül fordítva: *az ember az, amit megeszik)*, később bőven elemzett gondolatának születésénél alighanem *Brillat-Savarin* szállóigéje is bábáskodott.

CHÉNIER, MARIE JOSEPH DE
(1764–1811)

– francia drámaköltő 1819-ben megjelent, 1843-ban Párizsban bemutatott *[Tibère] Tiberius* című drámájának négy sorából (I. 1.), gunyoros szállóige termelődött: *Az elhunyt hamvvedre előtt rokonai képét vitték* – írja *Chénier* –, *valamennyi hős közül, akiknek megpillantása fájdalmunkat s hálánkat felkeltette, Brutus és Cassius*

távollétükkel tündököltek

[brillaient par leur absence].

Tacitus latin történetíró *[Annales] Évkönyvek* című művében (III. 76.) beszámol arról, hogy *Tiberius* uralma alatt *Junia, Cassius* felesége és *Brutus* testvére meghalt; római szokás szerint a temetési menet élén a hozzátartozók képmását szokták hordozni; *ám Cassius és Brutus éppen azzal tündököltek, hogy képmásaikat nem lehetett látni [sed praefulgebant Cassius atque Brutus eo ipso, quod effigies eorum non visebantur].*

Nyilván ebből a magyar nyelvre régen és sokszor átültetett tacitusi történetből forrhatott ki a *Chénier* megfogalmazásában használatos szállóige, amelyet újabban ez a kevésbé szarkasztikus, inkább szókimondó kifejezés váltott fel:

Távollétükkel tüntettek.

STAËL, MADAME DE
(1766–1817)

– nem pontosan azt a szöveget írta le *[Corinne, ou l'Italie]* (1807) *Corinne vagy Olaszország* című könyvében, ami mint *Madame de Staël* híres mondása világszerte ismeretes. *[Tout comprendre rend très-indulgent.] Ha mindent megértünk, az igen elnézővé teszi az embert* – ez *Staël* asszony eredeti fogalmazása, a szállóige azonban nagylelkűen tovább tágítja a mondat értelmét:

[Tout comprendre c'est tout pardonner]

Mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani.

◁ Egyetlen nagy szállóige-kompendium, idézet-enciklopédia sem tartja megnyugtatóan hitelesnek, de valamennyi *Madame de Staël*nek tulajdonítja az érzelmi-érzéki élet gazdag gyakorlásáról tanúskodó megállapítást:

[L'amour est un egoisme a deux]

A szerelem páros önzés.

COUSIN, VICTOR
(1792–1867)

– idealista filozófus, a párizsi *Sorbonne* esztétikaprofesszora, majd a rangos *École Normale Supérieure* igazgatója – előbb katedrájáról élőszóval (1818), utóbb *[Cours de philosophie] Előadás a filozófiáról* című művében (1819) fogalmazta meg a bölcseleti, morális és esztétikai öncélúságot. *[Il faut de la religion pour la religion, de la morale pour la morale, de l'art pour l'art.] A vallásnak a vallásért, az erkölcsnek az erkölcsért, a művészetnek a művészetért kell lennie.* Ez a forrása a természet-, társadalom- és emberellenes „öncélú művészet" tézisének:

[L'art pour l'art]

Művészet a művészetért.

Több mint száz éve élnek és élnek vissza a ~ tételével. Holott vitathatatlan tény, hogy a művészet valami módon mindig az életet tükrözi vissza, bár a tükrözés objektivitásának határt szabnak az adott művészeti irányzat által képviselt társadalmi erők érdekei. A ~ csalóka áligazságával és tárgyi hazugságával ellentétben a művészet nagy korszakait a valóság mélyreható, realista megismerése jellemzi.

BALZAC, HONORÉ DE

(1799–1850)

– a XIX. század realista regényirodalmának nagymestere. *Engels a realizmus legnagyobb diadalának* nevezte, hogy a konzervatív, legitimista nézeteket valló *Balzac* írásaiban osztályrokonszenve és politikai elfogultsága ellenére, a hanyatló arisztokrácia és a fejlődő polgárság életét éppen azokkal a rétegekkel szemben ábrázolta a legkíméletlenebbül és a legkeserűbb szatírával, amelyekhez politikai kapcsolatok fűzték.

Hosszú évek írói próbálkozása után, 1829-ben jelent meg sikeres könyve: *[Physiologie du mariage]*, magyarul *A házasság élettana* (*Wachsmann* Jenő, 1907.), *A házasélet fiziológiája* (*Benedek* Marcell, 1921), *A házasság fiziológiája* (*Somogyi* Pál, 1964). A hazai fordítások számából is nagyhatásúnak bizonyult mű egyik merész megállapítása:

[Parler d'amour, c'est faire d'amour]

Szerelemről beszélni annyi, mint szeretkezni.

◁ Egyik korai regénye (1831–1834):

[La femme de trente ans]

A harmincéves asszony

– fordításainak, köztük magyar tolmácsolásainak számával irodalmi jelentőségénél szintén nagyobb érdeklődésre vall (*Szalai* Emil, 1899, *Adorján* Sándor, 1929, *Szávai* Nándor, 1962).

◁ A regény címe: szállóige, a regény hősnője: fogalom lett – különösen századunk derekáig az olyan érett korú nőnek a jelképe, akiben a ráció, az ambíció s a tüzes érzékiség kiszorította kizárólagos vagy legalábbis döntő helyéről a romantikus, érzelgős szerelmet. Ennek az asszonytípusnak a jellemzésére sokat használták, s használják ma is néha a kifejezést:

a Balzac-korú nő.

◁ Több magyar kiadást is megért *Benedek* Marcell tolmácsolásában *Vesztett illúziók* és *Elveszett illúziók* (1922, 1954) címmel az *[Illusions perdues]* (1837–1839). Ennek lapjairól emelkedett ki a szárnyasszó:

[Les âmes grandes sont toujours disposées
a faire une vertu d'une malheur.]

Nagy szellemek mindig készek arra,
hogy balszerencséből erényt csináljanak.

Kétségtelen, hogy a balzaci formula *Szent Jeromos* egyházatya híres szállóigéjének módosítása (lásd 228. old.) nemcsak formailag, de értelmileg is. Hiszen más dolog a *szükségből*, megint más a *balszerencséből* erényt kovácsolni.

◁ Az 1842 és 1848 között megjelent hatalmas regényciklusnak tudatosan és büszkén *Dante: Divina Commediá*jára utaló elnevezése, a

[Comédie Humaine]

Emberi komédia

– bizonyos torzító, fölényes zöngével függetlenedett szállóigévé. *Balzac* ~-ja a korabeli francia társadalom realista történetének adott merészen megrajzolt, könyörtelenül bíráló, regényes foglalatot; mi pedig e kifejezéssel lekicsinyelünk, elbagatellizálunk egyes személyekre, embercsoportokra súlyosodó eseményeket.

HUGO, VICTOR
(1802–1885)

– költő, regény- és drámaíró, a demokrácia híve és harcosa, évtizedeken át a reakció száműzöttje, az európai romantikus irodalom vezéralakja. Egyik műve első hazai fordítását már 1835-ből ismerjük. Valamennyi regénye meg-

jelent magyarul, drámáit sokat játszották, verseit átültették, írásainak java négy-öt tolmácsolásban is napvilágot látott, néhány újabb változat az elmúlt negyedszázadban.

Leghatásosabb, legismertebb regénykolosszusa, a többször filmvásznon, tévé-képernyőn is megelevenített *[Les misérables] A nyomorultak* (1862) hatalmas betűtengeréből több szállóigét vetettek partjainkra a fordítások hullámai. Kettő közülük realista szemléleti tartalmat hordoz.

A tételes vallásokat veszi célba az egyik:

[Nous sommes pour le religion contre les religions]

A vallások elleni vallás hívei vagyunk.

A forradalom moralitása mellett szól a másik:

[Le sens révolutionnaire est un sens moral]

A forradalmi érzék erkölcsi érzék.

Szellemének romantikus árama szikrázik az „örök" férfi-nő probléma ötletes „részmegoldásában":

[Ce génie particulière de femme qui comprend
l'homme mieux que l'homme ne se comprend.]

Sajátos zsenialitás az asszonyé, aki jobban
megérti a férfit, mint ahogy a férfi megérti önmagát.

Ebből a megejtő áligazság:

Az asszony jobban megérti a férfit, mint a férfi önmagát.

Vagy tovább pörgetve a gondolatkarikát:

Az asszony jobban megérti a férfit, mint önmagát.

DUMAS père, ALEXANDRE
(1802–1870)

– *[Les Mohicans de Paris]* (1864) *Párizsi mohikánok* című darabját nem játszották, nem is igen olvasták hazánkban, s így nehéz lenne megállapítani, hogy a szárnyasszólás:

[Cherchez la femme!]

Keresd az asszonyt!

– amelyet egy rendőrtisztviselő már szállóigeként szajkóz *Dumas* színpadán, milyen úton került el hozzánk.

Dumas père különben sem ősforrás – a nőt, mint különböző bonyodalmak okát, már *Juvenalis* is említi 6. szatírájában: *[Nulla fere causa est, in qua non femina litem moverit] Alig van olyan eset, amelyben nem nő támasztott viszályt.*

COGNIARD TESTVÉREK:
THEOPHILE
(1806–1872)
és
HIPPOLYTE
(1807–1882)

– színműírók *[Le cocarde tricolore] A háromszínű kokárda* című vígjátékát 1831-ben mutatták be Párizsban. A nagy sikerű darab egyik figurája egy mellverő francia rekruta, bizonyos *Chauvin* volt, s az ő nevéből származott a más népeket gyűlölő, betegesen túlzó hazafiaskodók, illetve hazafiaskodás nyelvünkben is meggyökeresedett kifejezése:

soviniszta,

sovinizmus.

Chauvin közbaka legendájához nagyon hasonlít a mi *Háry* Jánosunk figurájának kialakulása körül keletkezett mendemonda (lásd 735–736. old.). A párizsi *Le Figaro* című napilap egyik levelezője ugyanis 1882-ben azt állította, hogy *Chauvin* eleven mintaképét, egy öreg napóleoni obsitost, személyesen ismerte.

Viszont tény, hogy egy kőrajzsorozaton, amelyet Nicolas Toussaint *Charlet* grafikusművész (1792–1845) készített a francia katonaéletről, már jóval 1831 – *A háromszínű kokárda* bemutatója – előtt *Chauvin* névvel illették a fiatal rekrutákat. A *Cogniard testvérek* tehát nem találták ki, hanem – *Garay*hoz hasonlóan – úgyszólván „készen vették át" a később ominózus értelemmel telítődött bakanevet.

CLAIRVILLE
(LOUIS FRANÇOIS NICOLAÏE)
(1811–1879)
és szerzőtársa:
GABET, CHARLES
(?–?)

– írta *Planquette* nagy sikerű operettjének: *[Lés cloches de Corneville] A corneville-i harangok*nak szövegkönyvét. A Budapesten 1878-ban, *Rákosi* Jenő fordításában színre került nagy sikerű dalmű első felvonásából kelt szárnyra, s enyhült az idők folyamán olcsó globetrotter és turistahivalkodássá *Henry* márki fennhéjázó belépője:

Bejártam kétszer a világot . . .

[J'ai fait deux fois le tour du monde . . .]

LABICHE, EUGÈNE
(1815–1888)
és szerzőtársa:
DELACOURE, ALFRED
(1815–1883)

– *[Point de mire] Célpont* (*Szerdahelyi* Kálmán fordításában: *Egy millió*) című helyzetkomédiáját 1865-ben mutatta be a pesti *Nemzeti Színház*. Mivel a francia szöveget nem sikerült előkerítenünk, bizonyossággal nem állapítható meg, hogy a csitító, kissé nyeglén türelemre intő szállóige:

Várjuk meg a három órai vonatot!

ebben a formában is:

Várjuk meg az esti vonatot! (az esti gyorsot!)

– vajon *Labiche* eredetijéből, vagy a darab magyar példányában lerögzített színészi nota benéből származik-e.

A fordulat bőven burjánzott, lett belőle a szóbeszédben *határai, nyolcórai vonat; Mikszáth* Kálmán a *Szent Péter esernyőjé*be így iktatta be: *várd be az ötórai vonatot . . .*

CARRÉ, MICHEL

(1819–1882)

és szerzőtársa:

BARBIER, JULES

(1825–1901)

– írt Charles François *Gounod* (1818–1893) számára operaszöveget *Goethe: Faust*jából. A Párizsban 1859-ben bemutatott opera III. felvonásának 1. jelenetében a fiatal *Siebel* ezt a dalt énekli *Margit*nak:

[Faites lui mes aveux,
Portez mes voeux
Fleurs écloses près d'elle
Dites lui qu'elle est belle . . .]

A hazai bemutató (*Nemzeti Színház*, 1863) fordítója: *Ormai* Ferenc, eléggé szabadon, de mégis úgy ültette magyarra ezt a dalocskát, hogy első sora a zenével egybeforrva oldhatatlanul megrögződött, s egyben az olvatag érzelmesség kifigurázásával – szállóigévé szilárdult:

Helyettem, kis virág, tégy vallomást,
Hogyha meglát a drága,
Mondd, hogy gondolok rája,
Érte virrasztom át az éjszakát . . .

A ~ lehet apró ajándékok mókás kísérőszövege, lehet túl szerény megemlékezések tréfás mentegetése – mindenképpen elég gyakori és időt álló kifejezés.

Siebel szerenádjából már rég új fordítás készült *(Lányi* Viktor: *Súgd el, kicsiny virág . . .)*, de az új nem tudta elnyomni a régit: a ~ szívósan tovább él szállóigében – sőt az operaszínpadon is.

FLAUBERT, GUSTAVE

(1821–1880)

– a XIX. század francia regényirodalmának legjellegzetesebb egyénisége, tökéletes formaművész. A naturalizmus és a realizmus ellen hangoztatott elvi ellenszenvét írói gyakorlata nem mindig igazolta. Egyik legismertebb, mindenképpen legnagyobb hatású regénye, a való élet hevével átfűtött *Madame Bovary* (1856) annyira reálisnak bizonyult, hogy megjelenésekor közerkölcsön elkövetett bűn és vallásgyalázás ürügyén vádat emeltek a szerző ellen. A *Madame Bovary* már századunk elején megjelent magyarul *Ambrus* Zoltán és *Hajó* Sándor fordításában; olvasottsága, ha csökkent is azóta, de nem szűnt meg. Két szárnyasszó szálldogál nyelvünkben, amely a *Bovaryné* oldalairól röppent elő.

Az egyik rövid felkiáltás: vak vigasz kivédhetetlen csapás, szerencsétlenség, baleset elviselésére:

Ez a végzet vétke!

[C'est la faut de la fatalité!]

◁ Hosszabb, szkeptikus telítettségű megállapítás a másik flaubert-i szállóige:

[Il ne faut pas toucher aux idoles;
la dorure en reste aux mains.]

Nem szabad hozzányúlni a bálványokhoz;
az aranyozás a kezünkön marad.

MURGER, HENRI

(1822–1861)

– *Scènes de la vie de bohème* (1851) című elbeszélés-füzére a párizsi éhenkórász művészifjak, s kis kedveseik életének megragadó rajza. A pénztelen költők, piktorok, muzsikusok személyének, társadalmának, sorsának *Murger* könyve nyomán felkapott műszavával:

bohémek,

bohémvilág,

bohémélet

– jellemezzük a máról holnapra élő, könnyelmű, kedélyes, előítéleteknek fittyet hányó művészeket, műbarátokat, művészkedőket, illetve ezeknek sajátosan zilált életmódját.

A három kifejezést prózai és zenei dramatizálások népszerűsítették. Théodore *Barrière* (1825–1877) drámát írt belőle; Luigi *Illica* (1857–1919) és Giuseppe *Giacosa* (1847–1906) szövegére 1896-ban Giacomo *Puccini* (1858–1924), 1897-ben saját librettója alapján Ruggiero *Leoncavallo* (1858–1919) komponált *Murger* témája nyomán dalművet. Mind a három színpadi alkotás a *La bohème* címet viseli – talán fölösleges kiemelni, hogy a három közül *Puccini* operája terjesztette el leghatékonyabban szerte a világon a bohémság fogalmát és szállóigés formáit.

Kivételesen sok fázison kísérhetjük végig három szállóigénk hazai gyökérverését. A *Murger*-elbeszélést 1896-ban *Komor* Gyula fordította le *Bohémvilág* címen – az epikus mű elnevezése 1913-ban *Aranyossi* Pál *Bohémélet*-tolmácsolásával rögződik mai formájába. *Barrière* dramatizálását színpadon *Bohémvilág*, könyvben *Bohémélet* címmel jelenteti meg fordítója, *Radó* Antal, mindkettőt 1898-ban. *Radó* Antal a *Murger*-téma és a ~,~,~ fogalmak legszorgalmasabb átültetője: az ő nevét találjuk a *Leoncavallo*-librettó *Bohémek*-változatán és a *Puccini*-opera 1905. évi *Bohémélet* című budapesti plakátján is.

A kedveskedve és fitymálva, sóvárogva és elutasítóan emlegetett kifejezés a francia nyelvben egyébként történelmi tévedésből született. *Szó szerinti jelentése* – írja *Tóth* Béla *(Szájrul szájra,* 1895) – *„cigány, cigányság". A franciák azért hívták a cigányt bohèmien-nek, bohème-nek (csehnek), mert a cigányok hozzájuk Csehországból kerültek (1420 táján), és a cseh és magyar királytól nyert leveleket mutatták föl. Már Murger* előtt George *Sand* (1804–1876) is a laza művészélet megjelölésére használta a *la bohème* szót, s még korábban *Molière* a *[Le Mariage forcé]* (1664) *Kénytelen házasság* egyik jelenetében a vándorló, csavargó embert *bohèmien*nek nevezte.

DUMAS fils, ALEXANDRE
(1824–1895)

– első nagy diadalát a *[La dame aux camélias] A kaméliás hölgy* regénymegjelenésével (1848) és színmű-előadásával (1852) érte el. *A kaméliás*

hölgyet – a főszereplő *Gauthier* Margit nevét címül véve – a híres színművésznő: *Bulyovszkyné Szilágyi* Lilla fordításában 1855-ben már bemutatta a *Nemzeti Színház*, s ugyanakkor, a párizsi premierrel egy évben került színre másik nagy hatású drámája: a *[Le demi-monde]* is. A darabot *Feleky* Miklós szemérmes tartózkodással *Divathölgyek* címen fordította le, holott a *demi-monde – demi-mondaine* egyáltalán nem *divathölgy*, hanem szó- és értelem szerinti magyar megfelelővel:

félvilági nő

– s *Dumas fils* hajdani sikerdrámájából, különös módon, éppen ez a hajdan diszkréten elkonspirált kifejezés maradt az utókorra.

Manapság a ~ kifejezésen a kapitalista társadalom „színvonalasabb" prostituáltjait, a nagyobb összegen megvásárolható kokottot értjük, de *Dumas fils* maga sem egészen így határozta meg a *demi-monde*-ok körét. *[Ce monde commence où l'épouse légale finit, et il finit où l'épouse vénale commence] Ez a világ ott kezdődik, ahol a törvényes házasság végződik, és ott végződik, ahol a szerelmi viszony kezdődik* – írta 1890-ben kiadott *Összes színművei*nek bevezetésében, akaratlanul is leleplezve ezzel a kispolgári erkölcs álszenteskedését.

◁ A hírnév és ünneplés csúcsai felé haladva írta meg *Dumas fils* azt a szellemes és csípős megjegyzésekkel tűzdelt sorozatot, amely *[Préfaces] Előszavak* címen 1857-ben hagyta el a sajtót. *[La Question d'argent] A pénzkérdés* jelzésű fejezetből jutott a közbeszédbe a magyarul többnyire a forrás ismerete nélkül citált velős mondás:

[L'argent . . . est un bon serviteur et un mauvais maître]

A pénz jó szolga, de rossz gazda.

BARBIER, JULES
(1825–1901)

– szövegkönyve alapján komponálta Jacques *Offenbach* (1819–1880)

[Les contes d'Hoffmann]

Hoffmann meséi

– című romantikus daljátékát, amely a zeneszerző halálát követő évben, 1881-ben került színre.

A történet hőse Ernst Theodor Amadeus (valójában: E. T. Wilhelm) *Hoffmann* német költő (1776–1822). *Hoffmann* maga meséli el az elő- és utójátékkal körített három felvonásban fantasztikus szerelmeinek sorozatát, s a nálunk *Váradi* Antal fordításában 1882-ben bemutatott, s azóta állandóan műsoron tartott dalmű nemzedékek sorával ismertette meg a fellengző, a tódító-lódító historizálásra kiélezett ~ szállóigét. (A rokon jelentésű szállóige alakok a 351., 482., 668. oldalakon.)

DÉJAZET, EDMOND

(?–1880)

– párizsi színigazgató és operett-szerző *[Tribulation d'un choriste] Egy kórista keservei* című énekes magánjelenetéből származtatja *Tóth* Béla *(Szájrul szájra,* 1895), az állítólag *Szerdahelyi* Kálmán (1829–1872) fordításában elhíresült kuplét, amelynek töredéke némi módosítással ma is bohókás szállóige.

Az eredetiben fellelhetetlen kuplénak a fentiek nyomán idézett részlete így hangzik:

Kóristaélet mi kutya kenyér,
Ordítni, mindig harminc forintér':
A gróf belefúl a vízbe, (bis)
Jer, mentsük őt, (bis)
Őt, a szenvedőt (bis),
A szen-ve-dőt! (bis)

A szállóigét – általában *Rossini Tell Vilmos*-nyitányának induló-dallamára – amikor bajba jutott felebarátunknak nem nagyon igyekszünk a segítségére, ebben az „átköltésben" emlegetjük:

A gróf, a gróf a vízbe fúlt,
A gróf, a gróf a vízbe fúlt,
A gróf, a gróf a vízbe fúlt,
Me-e-e-entsük meg őt!

A gonoszkodó, ádáz kis szállóige körül azonban egész sereg kérdőjel bukkan fel. Olyan bibliográfiai adatot, hogy Edmond *Déjazet* ezt a monológ-komédiát valaha is megírta, nem találtunk. Az *Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályán* őrzött súgópéldányon – amely valóban *Szerdahelyi* Kálmán kéz-

írása – bizonyos *Duprez* nevű francia szerepel szerzőként, s ami még különösebb: hitelesnek tűnő feljegyzések szerint a fordító nem is *Szerdahelyi*, hanem *Csepreghy* Lajos (1820–1890), a *Nemzeti Színház* titkára. Viszont az *OSZK* forrásanyagának tanúsága alapján az ismeretlen *Duprez* művéhez a zenét bizonyos *Bosselet* és a *Tóth* Béla közlésében szövegíróként szereplő *Déjazet* „szerkesztette". A darabot mint *Duprez* művét és *Szerdahelyi* fordítását *A chorista* címen 1859 őszén mutatta be a *Nemzeti Színház*, majd *A kórista* magyarított elnevezéssel 1862 nyarán a *Budai Népszínház* újította fel. A szállóige eredetének furcsaságaihoz még hozzátartozik, hogy az említett súgópéldányban többször előfordul a *Tóth* Béla nyomán fent közölt kuplé – eleje. Ám a második sor után, éppen amikor a vízbefúló gróf következnék, a példány valamennyi helyén csak ez áll: *Trallala . . . trallala . . .* Tehát a súgópéldányban a gróf nem szerepel.

Szállóige-nyomozatunk eredményeképpen arra következtethetünk, hogy egy francia monológ-kanavász esetleg többek által végzett szabad átdolgozásáról lehet szó. A jó szereplehetőséget kínáló jelenet tűnékeny sikerét talán éppen az biztosította, hogy a monológ kuplé-slágerébe beiktatták a párizsi premier után harmincesztendős késéssel akkoriban nemrég (1856) Pesten is bemutatott *Tell*-opera nagy hatású nyitányának legszikrázóbb tételét. A *Rossini*-zene bluette-szerű kisajátítása nem remélt sikerrel járt: a remek muzsika szárnyára vette a nyilván csak extemporizált bárgyúságot, és a szerzőktől, fordítóktól nyüzsgő könnyű mókából más nem is maradt fenn, csak ez a zenés nota bene. Azt talán mondanunk sem kell, hogy ~ csupán operaszöveg-paródia, valójában sem a *Tell Vilmos* librettójában, sem más opera magyar fordításában fel nem található.

VERNE, JULES
(1828–1905)

– negyven éven át írta tudományos-fantasztikus, ízes humorú, szórakoztató, kalandos regényeit, útirajzait, amelyekben megalkotta a tengeralattjáró, a repülőgép és sok más, később megvalósult technikai találmány mellett a hold felé tartó, a holdat megkerülő, embert szállító űrlövedék előképét is: *[De la terre à la lune]* (1865) *[Autour de la lune] A földről a holdba* és *A hold körül.* Műveinek jelentős részét a századforduló táján *Zigány* Árpád (1865–1936) tolmácsolta a magyar ifjúságnak, s az izgalmas olvasmányok között *Verne* első holdjáró útleírása ezen a címen jelent meg:

Utazás a Holdba.

Verne regényeit újabb meg újabb fordításokban ma is sorozatosan adjuk ki. Napjainkban műveinek éppen egyik érdekessége, hogy a bennük rajzolt tudományos fantasztikumok többségét utolérte, túlhaladta vagy legalábbis megközelí-

tette a valóság. A Szputnyikok, Lunyikok, Vosztokok, Voszhodok, Mercuryk, Geminik, a Vénusz-rakéták korában gyermeteg álmodozásnak hat *Verne* kúpos ágyúgolyót holdba repítő óriáságyúja, a Columbiad, s ez a maga idején még valószínűtlenebbnek vélt képzelgés magyarázza, hogy a *Verne*-regény magyar címe nyomán nálunk szállóigésedett kifejezést: ~ – emberöltőkön át a céltalan, tétova tervezgetés, a bizonytalan célkitűzés, sőt a léha kalandorkodás jelképének tekintették. A megszokás ereje még manapság is felröppenti a szárnyasszót ebben a pejoráló értelemben, bár az ember holdutazásának megvalósulása az ~ fantasztikus regényötletét reális útiprogrammá változtatta.

SARDOU, VICTORIEN

(1831–1908)

– *Tosca* című drámája tizenhárom évvel a párizsi ősbemutató után (1887), 1900-ban került színre Budapesten, de vidéki társulatok korábban is játszották. A 4. felvonás végén, minekutána Floria *Tosca* operaénekesnő *Scarpia* bárót, Róma rettegett rendőrminiszterét ledöfte, a hősnő így búcsúzik a halott zsarnoktól: *[Et c'est devant que tremblait toute une ville!]* *Makó* Lajos 1898. évi fordításában: *S ez előtt reszketett egy világváros!* Giacomo *Puccini* azonos című és tárgyú operájának (Róma, 1900., Budapest, 1903.) szövegírói: Luigi *Illica* és Giuseppe *Giacosa* a cselekmény összevonásával a dalmű 2. felvonásának végére helyezték *Scarpia* megölését, s az egy szóval módosított, igen hatásos parlando-szövegből *Várady* Sándor (1863–1913) tolmácsolásában kialakult az a szállóige, amellyel nemcsak az elpusztult, hanem a bukott, sőt a lebukott apróbb-nagyobb zsarnokokat szokták búcsúztatni:

És ez előtt reszketett egész Róma!

vagy:

És ettől reszketett Róma!

◁ *Napóleon* molnárlegényből lett marsalljának hajdani tábori mosónőfeleségéről írta *Sardou* a Párizsban 1893-ban színre került

[Madame Sans-Gêne]

című darabot, amelyet nálunk 1894-ben *Fái* J. Béla és *Makó* Lajos lelemenyes magyarításával

Szókimondó asszonyság

néven mutatott be *Blaha* Lujzával a címszerepben a *Népszínház*. A napjainkig számtalanszor felújított színmű hősnőjének neve nyilván azért is vált rendkívül sűrűn alkalmazott szállóigévé, mert a ~ őszinte, nyers, cifrátlan beszédű, rokonszenves színpadi alakját sikeres hazai megszemélyesítői évtizedeken át a nézők tízezrei előtt népszerűsítették.

MEILHAC, HENRI

(1831–1897)

és szerzőtársa:

HALÉVY, LUDOVIC

(1834–1908)

– *[Le réveillon] Szilveszteréj* című vígjátékából írta ifj. Johann *Strauss* (1825–1899) számára *[Die Fledermaus]* (1874) *A denevér* szövegkönyvét Karl *Haffner* (1804–1876) és Richard *Genée* (1823–1895). A nálunk *Evva* Lajos fordításában 1882-ben bemutatott dalmű III. felvonásában szerepel a részeges *Frosch* börtönőr, akinek sűrűn ismételt mondásából:

[Ein fideles Gefängniss]

Kedélles fogház

– kiváló magyar karakterszínészek közvetítésével a rossz helyzetekben is felvillanó fanyar cinizmus szállóigéje formálódott.

◁ A *Meilhac–Halévy* szerzőpár készítette Prosper *Mérimée* (1803–1870) *Carmen* című novellájából (1845) Georges *Bizet* (1838–1875) számára a hasonnevű operája szövegkönyvét (1875). A nálunk 1876-ban, a *Nemzeti Színház*ban bemutatott dalmű III. felvonásából ifj. *Ábrányi* Kornél (1849–1913) fordítása nyomán az *Escamillo* bikaviadort buzdító zárókórus indítása lett tréfásan serkentő szállóige:

Fel, torreádor,
öld meg a bikát!

[Toréador, en garde . . .
Toréador, toréador!]

A ~ szállóige használatán az sem változtatott, hogy utóbb a bikaviadalkórust a színpadon ezzel a módosított szöveggel énekelték: *Torreádor, a gátra /Torreádor! Torreádor!*

VANLOO, ALBERT

(1844–1920)

és szerzőtársa:

LETERRIER, E.

(1842–1884)

– *Le jour et la nuit* címen írtak szövegkönyvet Alexandre Charles *Lecocq* (1832–1918) operettjéhez (1881), amelynek magyar változatát nálunk – *Nap és éj* címen – *Evva* Lajos átültetésében mutatták be (1882). Ennek a feledésbe merült operettnek egyik slágere volt az a dalocska, amelyből két, ma is élő szállóige-sor maradt fenn:

Vígan dudál
A portugál...

[Les portugais
Sont toujours gais ...]

Az eredeti sorpárnak nem a tartalmát – *a portugálok mindig vidámak* –, hanem a rímjátékát adja vissza a magyar verzió. Értelemről kár lenne itt beszélni. Mert hogy miért vidám mindig a portugál, azt a rímen kívül is meg lehet még valahogyan magyarázni. De hogy vígan miért dudál – erre csupán azt felelhetnők: mivel a rím úgy parancsolja. Az értelmi fogyatékosság azonban nem akadályozta a jól hangzó mondóka népszerűsödését. Anélkül, hogy sejtelmünk lenne a portugálok vidámságának okáról, vagy arról, hogy dudálnak-e egyáltalán a portugálok – ha valakinek jól megy a sora, ha valaki rendezett körülmények között, elégedetten él, jelentős hangsúllyal rámondjuk: ~

ZOLA, ÉMILE

(1840–1902)

– hatalmas regényei közül az 1890-ben megjelent, s 1895 körül *Zempléni P.* Gyula fordításában a hazai közönséghez is eljuttatott

[La bête humaine]

Állat az emberben

szaporította címével a magyar szállóigeanyagot. A bestiális emberre, az ember formájú vadállatra vonatkoztatott ~ szállóigét – előző példáinkhoz hasonlóan – a regény későbbi fordításainak az eredetivel jobban összevágó címe: *Az emberi bestia – Az emberi dúvad* – sem tudta kiszorítani.

◁ A maga idején világraszóló feltűnést keltett *Zola* bátor kiállása a klerikális, monarchista, soviniszta reakció összeesküvése következményeképpen hazaárulás és kémkedés vádjával 1894. december 22-én ártatlanul elítélt francia vezérkari tiszt: Alfred *Dreyfus* kapitány (1859–1935) érdekében. Az élete fogytáig fegyenctelepre küldött *Dreyfus* ártatlanságának bebizonyítására és kiszabadítására kezdeményezett haladó köztársasági mozgalom egyik vezető alakjaként *Zola* a *Le Figaró*ban 1897. november 25-én cikket írt, amely megszárnyasodott szavakkal tájékoztatta a közvéleményt a *Dreyfus*-ügy revíziójának állásáról:

[La vérité est en marche; rien ne peut plus l'arrêter]

Az igazság úton van; semmi sem tartóztathatja fel.

◁ Fél esztendő elteltével a perújítás ügye annyira megért, hogy Zola az *Aurore* című lap 1898. június 13-i számában nyílt levelet intézett a francia köztársaság elnökéhez, amelyben *Dreyfus* kapitány ártatlanságát bizonyította, s leleplezte a fővádló: *Walsin-Esterházy* hamisításait és a hadbírák bűnös elfogultságát. A hatalmas visszhangot verő, s végső soron a perújrafelvételt, *Dreyfus* felmentését és rehabilitálását elindító *Zola*-írás ezzel a szállóigeként magyarul is használt szóval kezdődött:

[J'accuse . . .]

Vádolom . . .

HENNEQUIN, ALFRED
(1842–1887)

és társszerzője:

MILLAUD, ALBERT
(1844–1892)

– szövegkönyvére szerzette *Hervé* (eredeti nevén: Florimond *Rongé)* zeneszerző (1825–1892) Párizsban és Budapesten egyazon évben (1882) bemutatott *Lili* című operettjét. A fordítók: *Evva* Lajos és *Fái* J. Béla szó szerint ültették át magyarba az egyik komikus szereplő, a felvonásról felvonásra fiatalodó *Saint Hypothése* márki sztereotip kiszólását: *[Quelles temps] Milyen idők;* s nyilván nem is gondoltak rá, hogy a szerep első kreálója: *Kassai* Vidor (1840–1928) ezt az érdektelen apróságot egy parodisztikus ósdi ejtéssel szállóigévé varázsolja. Színészi találat teremtette meg tehát a csúfondáros, fejcsóváló elégedetlenség felkiáltását:

Millen idők!

A méltatlankodó morgolódás egyébként ősi eredettel dicsekedhetik: előképét *Cicero* számos szónoklatában megtaláljuk (lásd 169. old.).

FRANCE, ANATOLE
(1844–1924)

– első novelláinak egyike *[Balthasar]* (1889) *Boldizsár,* illetve *Balthazár* címen 1918-tól kezdve egymás után többször is megjelent magyar fordításban. Nyilván ezért idézték elég sűrűn a keleti mágus-király udvari tudósának: *Sembobitis*nek szájába adott szkeptikus szellemességet:

A tudomány csalhatatlan; de a tudósok mindig csalódnak.

[La science est infaillible; mais les savant se trompes toujours.]

◁ *France* lázongó cinizmusát lövellték szét azok a megejtően frappáns mondások, amelyek *Salgó* Ernő fordításában (1916): *Coignard abbé véleményei* címen megjelent művének *[Les opinions de M. Jérôme Coignard, receuillies par Jacques Tournebroche]* (1893) két keserű passzusából kerültek a közbeszédbe:

[L'homme peut être défini un animal à musquet]

Az ember puskás állat*nak lehetne meghatározni.*

◁ És a másik:

[On est rebelle quand on est vaincu]

Lázadó az, akit legyőznek.

◁ A *Le Temps* hasábjain megjelent irodalmi kritikáit *[La vie littéraire] Az irodalmi élet* négy kötetében gyűjtötte össze (1890–1898). Magyar nyelven *Sztrókay* Kálmán, majd *Lehel* István fordításában jelentek meg belőle szemelvények (évszám nélkül). *France* lírával átitatott gunyorosságának foglalata az a hasonlat, amelyet e hatalmas cikkgyűjteményből nálunk is nemegyszer idéznek:

[Sans l'ironie le monde serait
comme un forêt sans oiseaux.]

Irónia nélkül olyan lenne a világ,
mint egy erdő madarak nélkül.

◁ Az 1905-ben írt és 1912-ben *Czóbel* Ernő tolmácsolásában magyarul megjelent *[Sur la pierre blanche] A fehér kövön* című keretes beszélgetésekben találkozunk azzal a fordulattal, amely majd később, némi sűrítéssel, a proletárforradalom terminológiájába emelkedve rendkívüli tömegvisszhangot ver:

A legnagyobb emberi érték maga az ember.

[La grande valeur humaine c'est l'homme lui-même.]

OHNET, GEORGES

(1848–1918)

– siker-regényíró, siker-színpadi szerző – *[Le Maître de Forges] Vasgyáros* című szívrepesztő regényének (1882) 250. kiadása is volt már a kezemben, a regény nyomán készült azonos című színmű (1885) évtizedeken át levakarhatatlan volt Európa színpadjairól. Regényét 1891-ben fordította le magyarra *Fái* J. Béla, nyilván ugyancsak az ő tolmácsolásában a *Nemzeti Színház* színpadán 1884-ben bemutatott dráma népszerűségének kiaknázá-

sára. A *Vasgyáros* regényváltozatában *Claire, Beaulieu* márkinő a nászéjszakáján elutasítja ágyától a férfias, daliás, de polgári származású vasgyáros férjet, *Philippe*-et, mire Philippe hosszas vita, könyörgés, dühkitörésekkel elegy epekedés után ezzel hagyja ott a konok menyecskét: *[Créature orgueilleuse qui ne veut pas plier . . . je te briserai] Gőgös teremtés, ki nem akarsz hajolni, meg foglak törni . . .* A hazai színházi előadásokon – éspedig 1901 végéig százszor – keményebb volt a fogalmazás, drámaibb a sértett férj távozása, ahogy a kulisszák nyelvén mondják: „Abgang"-ja. A *Vasgyáros* bőszült bántalmában így hörgött:

Hah, gőgös teremtés, nem akarsz meghajolni?

Imádlak, de megtörlek!

A *Vasgyáros* sérelmével és dölyfével együtt már réges-rég porrá töredezett. Inkább ingerkedő, mint marakodó szerelmi szócsatában azonban néha még felbukkan, kacagást keltve és békességet teremtve, a kulisszahasogató fenyegetés: ~.

MIRBEAU, OCTAVE
(1848–1917)

– Párizsban 1903 elején, s Budapesten – *Molnár* Ferenc gyors fordítói munkájával – alig néhány hónap múlva bemutatott siker-színművéből, sok más, azóta idejét múlt darabhoz hasonlóan, csak a címe maradt meg mint szállóige. Bár nálunk a tőkés rend megdöntése a kifejezés kizárólagos hatályát erősen csökkentette, ma is el-eldörrentik az egykori nagyágyút:

Az üzlet – üzlet.

[Les affaires sont les affaires.]

Érdekes lenne megtalálni az összekötő szálat *Mirbeau* darabcíme, illetve annak hazai formája, s az ezekkel azonos értelmű angol–amerikai szállóigeváltozat: a *business is business* között. Elterjedésük időszaka megközelítően egybeesik, de hogy a kapitalizmus mindenekfelett való profitkövetelményének szállóige-megfogalmazásában melyik nemzeté–nyelvé az elsőbbség, azt nem sikerült eddig tisztáznunk.

MAUPASSANT, GUY DE

(1850–1893)

– a realista novellairodalom kiemelkedő mestere; rövid életének rendkívül termékeny alkotó időszaka alig több egy évtizednél. Elbeszélései, regényei számos magyar fordításban váltak népszerűekké. Közülük egyiknek – francia nyelvű megjelenési év: 1891; magyar: *Trux* Hugóné, 1891., *Korányi* Frigyes (1869–1935), 1911. – a címe szárnyasodott meg:

[Fort comme la Mort]

Erős, mint a halál.

◁ Közvetett úton juthatott el hozzánk *Hátrahagyott Művei [Oeuvres posthumes]* (Párizs, 1908–1910) két sziporkázó szellemessége. Az elbeszélésnek, amelyből a citátumok származnak, címe: *[Confession d'une femme] Egy asszony vallomásai*, s mindkettő *Maupassant* egyik fő témájáról, szerelemről szóló vallomás.

Nézzük az elsőt, amit ma könnyű szájjal mondogatunk; néhány generációval korábban az ilyesmit „frivolságnak" bélyegezték:

[Un baiser légal ne vaut jamais un baiser volé]

Egy törvényes csók sosem ér fel egy lopott csókkal.

◁ És jegyezzük ide a másodikat, amely ugyan regényesnek érződik, de – ha őszinték akarunk lenni – általában élő realitás:

[L'homme qui aime normalement sous soleil,
adore frénétiquement sous la lune]

A férfi, aki napfénynél normálisan szeret,
holdfénynél őrjöngően imád.

MAETERLINCK, MAURICE

(1862–1949)

– a századforduló táján világszerte tömjénezett, 1911-ben Nobel-díjjal kitüntetetett, franciául alkotó, belga drámaköltő újromantikus szimbolizmusa ma már erősen elavult. *Pelléas és Mélisande* tragédiája Claude *Debussy*

(1862–1918) operazenéjében él tovább, emlegetik néhány finom természettudományos esszéjét, s az 1908-ban színre került mesejáték:

[L'oiseau bleu]

A kék madár

– főképpen címében maradt fenn. A magyar nyelven *Benedek* Marcell fordításában megjelent (*Magyar Könyvtár, Lampel* R. kiadása, Budapest, 1910), majd *Adorján* Andor fordításában, *Nádor* Mihály kísérőzenéjével a *Magyar Színház*ban 1913-ban bemutatott ~ címéből a darab tartalmát szimplifikálva, a törékeny emberi boldogság szimbóluma lett.

A szállóige hazai meggyökeresedéséhez is jelentősen hozzájárult J. D. *Juzsnij* (1884–) orosz színházművész Moszkvában, 1916-ban alapított kisszínháza: ~, amely a húszas években több alkalommal jelentős sikerrel vendégszerepelt Magyarországon. A derű, az őszinteség, a szépség, mit *Juzsnij* társulatának produkciói, ezek a megszólaló élőképek árasztottak, nagyon is egybevágtak *Maeterlinck* mesedarabjával, s erősítették ~ fogalom érzelmi feltöltődését. Serkentette a szállóige további terjedését Walter *Lang* amerikai rendezőnek a kedvelt gyermekszínésznő: Shirley *Temple* főszereplésével 1940-ben készült s nálunk is bemutatott hangosfilmje, a *[Blue bird]* ~, amely az 1911-es orosz, az 1913-as dán, s az 1919-es amerikai némafilm-próbálkozások után végül beszélő-muzsikáló celluloidszalagon rögzítette *Maeterlinck* mesejátékát.

Arról, hogy ~ motívum vajon a költő fantáziájának eredeti szülötte, avagy régebbi, esetleg folklór ihletésre fogant – eddig nem sikerült megbizonyosodnunk. Elgondolkoztató, hogy Hilmar *Wulf* dán író – akinek 1954-ben megjelent regényét 1959-ben *A szerencse kék pisztrángja* címen fordította magyarra *G. Beke* Margit (*Kossuth Kiadó*, Budapest) – művében utal arra, hogy ő a szerencsét jelképező *kék pisztráng* fogalmát kínai folklórból merítette. Az európai népmese, népköltészet, népmonda, a nálunk élő hitregék madárszimbólumai között azonban nem tudtunk ~ kirepítő fészkéig eljutni. Johannes *Bolte*–Lutz *Mackensen*: [*Handwörterbuch des deutschen Märchens*] *A német mese kéziszótára* (Berlin – Leipzig, 1930–1933) I. kötetében ~ címszó alatt ez áll: [*Der blaue Vogel ist ein Ritter (Yonek), der im Vogelhemd nachts die liebste besucht . . . Weiter erscheint der Glücksvogel als blauer Vogel. Hierher gehört wohl auch Maeterlincks Drama L'oiseau bleu*] *A kék madár (Yonek) lovag, aki éjjel madáringben keresi fel kedvesét . . . Továbbá a szerencsemadár is kék madár alakjában jelenik meg. Nyilván ide tartozik Maeterlinck drámája, ~ is.* A kör ezzel bezárult, s még mindig nem kaptunk kielégítő választ arra, hogy miért hangzik olyan távoli, regés hagyományokat sejtetően a *Maeterlinck*-mesejátékból szerteröppent szállóige-fordulat: *Minek kergeted a kék madarat, úgysem éred el soha . . .!*

ROSTAND, EDMOND
(1868–1918)

– két kedvelt verses drámája nálunk *Ábrányi* Emil (1850–1920) behízelgő csengésű fordításaiban terjedt el. Szállóigék raja kelt szárnyra a *Cyrano de Bergerac* (Ősbemutató: Párizs, 1897, Budapest, 1900) szellemes csattanókkal tűzdelt soraiból, s a gyors népszerűség motorja ezúttal *Cyrano* első magyar alakítója: *Pethes* Imre (1864–1924) volt, aki a *Fővárosi Nyári Színház* budai színpadán nagy sikerű előadássorozatban közvetítette sok ezer hallgatójának *Cyrano* érzelmes-hősi tirádáit.

Az I. felvonás 4. jelenetéből, amikor a fenegyerek *Cyranó*ba a *Vicomte* beleköt, s megjegyzést tesz hatalmas orrára, *Cyrano* pompás „orrmonológjának" kezdete és vége vált ismert szállóigévé.

[Ah! non! c'est un peu court, jeune homme.
On pouvait dire . . . Oh! Dieu! . . . bien des choses en somme . . .
En variant le ton – par exemple, tenez]

Lássa,
Ez szimplán hangzik . . . Így nincsen hatása!
Mondhatta volna szebben, kis lovag.
Más-más hangnemből . . . Így ni, hallja csak.

Arról lehet vitázni, hogy *Ábrányi* Emil fordítása mennyire laza, henye, mennyire szabatos, hét évtized alatt milyen mértékben avult el. Annyi azonban bizonyos, hogy például a ~ sornak, e legsűrűbben idézett, legelevenebb *Cyrano*-szállóigének varázsa eleddig töretlen. Ráolvassák fanyalgóra, viszolygóra, pörlekedőre, krakélerre, félszeg udvarlóra, kényszeredett hízelgőre, érdes kritikusra, sőt olyan diákra is, aki éppen eldadogja feleletét.

◁ Ha az alkalmazás változatosságában nem is, de kedveltségében vetekszik e szállóigével az „orrmonológ" vége:

[Je me les sers moi-même, avec assez de verve,
Mai je ne permets pas qu'un autre me le serve.]

Mert magamat kigúnyolom, ha kell,
De hogy más mondja, azt nem tűröm el!

◁ Az „orrmonológot" követi az a nevezetes párviadal, amelynek három összecsapását *Cyrano* rögtönzött balladában verseli meg, s a végén – ahogy a balladastrófák refrénjében bejelentette – megsebzi ellenfelét.

A szárnyasszóban tréfás-félkomoly figyelmeztetésnek, fenyegetésnek szánt refrén így hangzik:

[A la fin de l'envoi, je touche.]

Megdöflek a versem végén!

◁ Vers – a verses drámában: ezekből a sajátos részletekből is rögződött néhány *Cyrano*-szállóigénk. A II. felvonás 7. jelenetében *Cyrano* versben mutatja be *Guiche* grófnak a Gascogne vidéki birtokos-nemesek vagyontalan másodszülött fiaiból toborzott, *Carbon de Castel-Jaloux* kapitány parancsnoksága alatt szolgáló duhaj és vakmerő csapatot. Fékezhetetlen fiatalokra, szilaj társaságra mondjuk, legtöbbször ironizálva:

Ezek a gascogne-i legények,
S Castel-Jaloux a kapitány.

[Ce sont les cadets de Gascogne
De Carbon de Castel-Jaloux . . .]

A szállóige függelékes másodsora legutóbb travesztálva kísértett fel *Szokoly* Endre közelmúltra vonatkozó korrajzának címében: . . . *és Gömbös Gyula a kapitány* (*Gondolat Kiadó*, Budapest, 1960). A torzított *Rostand–Ábrányi*-sor funkciója ez esetben, hogy a hányaveti, nagypipájú, kevés vágott dohányú *Gömbös*-fenegyerekeknek és nagymellű vezérüknek gúnyos jellemzésére a duhaj *gascogne-i legények* képzetét idézze fel.

◁ A romantikus dráma V. felvonásának záróképéből szakadt szállóigék egyike – az utolsó – szintén a vers-dialógusok közül való. De sorjában előbb kell még említenünk a haldokló *Cyranó*tól búcsúzó *Roxane* bánatos szavát, amikor megtudja, hogy csatában elesett ifjú férje őt tulajdonképpen a *Cyranó*tól kölcsönzött költői vallomásokkal hódította meg:

[Je n'aimais qu'un seul être et je le perds deux fois!]

Egyet szerettem, s kétszer vesztem el!

◁ S befejezésül *Cyrano* önmaga-siratójának aforizmaszerű epitáfiuma:

[Ci-gît Hercule-Savinien
De Cyrano de Bergerac
Qui fut tout, et qui fut rien.]

Itt nyugszik most csöndesen
Cyrano Savinien,
Minden volt és semmi sem!

◁ A *Cyrano de Bergerac* számos szárnyasszó-részletével ellentétben a Párizsban 1900-ban, nálunk két évvel később bemutatott

[L'aiglon]

A sasfiók

– csak címével növelte szállóige-készletünket. ~ kifejezést *Bonaparte Napóleon* gyönge, cselekvésre képtelen fiáról mindennapi használatban határozott, erős, dinamikus egyéniségek csenevész, satnya sarjaira általánosítottuk.

PROUST, MARCEL
(1871–1922)

– 1906–1912 között írott regényciklusának címét – *Gyergyai* Albert (1893–) fordítása óta (1937) – alighanem sokkal többen használják szenvelgő szólásként, mint amennyien *Proust* korszakos alkotását végigolvasták.

[A la recherche du temps perdu]

Az eltűnt idő nyomában

– a múltban merengés, a mélázó visszaemlékezés köznapi formulája lett.

De napjainkban e szállóige racionalizálva, egyenes értelemre hangolva vagy éppen esszé-címmé formálva is felbukkan. 1965. december 3-án sugározta a rádió *Az eltűnt felelősség nyomában* című műsort, amely riportsorozatban elemezte a felelősség túlzott megoszlását. A *Proust*-regény és a gazdasági rádióriport közti hatalmas távolságon a travesztált cím csak a szállóige rakétájával juthatott át. És 1966 kora tavaszán jelent meg *Ungvári* Tamás (1930–) tanulmánygyűjteménye: *Az eltűnt személyiség nyomában* (*Szépirodalmi Könyvkiadó*, Budapest), amelyben a címet adó fejezeten kívül még két másikat is a *Proust*-szállóige variánsával szignál a szerző: *Az eltűnt életrajz nyomában* és *Az eltűnt tragédia nyomában*. Irodalomtörténeti, irodalomelméleti tanulmányokról lévén szó, kézenfekvő a közvetlen kapcsolat *Proust* regényével, illetve annak címével, mégis igen valószínű, hogy e négyszeres szellemidézéshez szállóigénk feléledő divatja is hozzájárult.

TRIOLET, ELSA
(1896–1970)

– író, költő, Louis *Aragon* (1897–) hitvese, ihletője, harcostársa. Nővére: Lili *Brik* révén *Majakovszkij* barátja, tolmácsolója és propagátora. Vibráló szellemének sziporkáit 1946-tól kezdve jegyezte fel, majd *[Proverbes d'Elsa] Elsa közmondásai* címen posztumusz kiadásban (1971) tette közzé Ivan *Marcenac*. Az ingadozást nem ismerő elkötelezettség csendül ki egyik hozzánk is elröppent szentenciájából:

[Les barricades n'ont que deux côtés]

A barikádoknak csak két oldaluk van.

◁ Az idő viszonylagosságát érzékelteti *Triolet* másik, magyarul is szálló „közmondása":

[Toujours et jamais, d'est aussi long l'un que l'autre]

Mindig és soha, egyik is, másik is egyformán hosszú.

ANOUILH, JEAN
(1906–)

– századunk jelentős drámaírója, hazai színpadainkon is bemutatkozott alkotásaival. *[Becket ou L'Honneur de Dieu] Becket vagy Isten becsülete* című, korszerű szellemmel átitatott történelmi drámáját (1910) *Czimer* József magyarításában mutatta be 1965-ben a *József Attila Színház*. A IV. felvonást záró nagy *Becket*-monológ egyik meghökkentő mondatát az utóbbi időkben gyakran idézik:

[La sainteté aussi est un tentation]

A szentség is kísértés.

A szárnyasszóhoz nem kell sok magyarázat. Nemcsak a legelvetemültebb gonoszság, hanem a legemelkedettebb tisztaság elérésének sóvárgásában – általánosítva: a legfőbb rosszra és a legfőbb jóra való törekvésben egyként akadhatnak zavaró – mondjuk így: opportunista – mozzanatok. A szentség csábítása felérhet a bűn csábításával. Annál problematikusabb, hogyan terjedt el ~

szárnyasszó, hiszen a *Becket* könyv alakban nem jelent meg, s a *József Attila Színház* előadásában ezt a jelenetet némán, a monológ húzásával, csak mozgás- és világítási effektusokkal érzékeltették.

CAMUS, ALBERT

(1913–1960)

– a francia egzisztencializmus egyik jelentős képviselője. Legismertebb és legtöbbet forgatott regénye *[La peste] A pestis* (1947), fordította *Győry* János, 1962. Ennek lapjairól rögzítődött meg a közbeszédben egy sokszor, sokféleképpen körüljárt mondás:

[La bêtise insiste toujours]

Az ostobaság mindig konok.

HOLLANDOK

SPINOZA, BARUCH

(1632–1677)

– holland bölcselő, bibliakritikus, a filozófiatörténet kiemelkedő alakja. *Marx* szerint tanítása *materializmus teológiai köntösben*. Életműve legjelentősebb alkotásából: *[Ethica] Etika* (1677) az *Első Rész Függeléke [Appendix]* eredeztetett nagy ütőerejű szállóigét, éspedig a széles levezetéssel bizonyító szöveg lényegének egy mondatba tömörítésével.

A *Függelék*ben *Spinoza* a mindenható, mindentudó, tökéletes Istennek az élet és a természet valamennyi kérdésére végső választ adó fogalmát vitatva, indokok és következtetések sorát szegzi szembe a teológiai tanításokkal. Ennek menetében állapítja meg: *[Nec hic praetereundum est, quod huius doctrinae sectatores, qui in assignandis rerum finibus suum ingenium ostentare voluerunt, ad hanc suam doctrinam probandam novum attulerunt modum argumentandi, reducendo scilicet, non ad impossibile, sed ad ignorantiam; quod ostendit nullum aliud fuisse huic doctrinae argumentandi medium. . . . et sic porro causarum causas rogare non cessabunt, donec ad Dei voluntatem, hoc est ignorantiae asylum, confugeris.] Balogh* Ármin és *Alexander* Bernát fordítása szerint (Budapest, 1919): *Azt sem kell itt említetlenül hagy-*

nunk, hogy e felfogás hívei, akik a dolgok céljainak kijelölésével szellemöket akarták fitogtatni, e felfogásuk bizonyítására az érvelés új módjához folyamodtak, ti. nem a lehetetlenségre, hanem a tudatlanságra való visszavezetéshez; ez arra vall, hogy fölfogásuk bizonyítására más eszköz nem állott rendelkezésükre. . . . És így tovább vég nélkül kérdezik majd az okok okait, amíg az Isten akaratához, azaz a tudatlanság azilumába menekülünk.

Spinoza levezetésének magvát *Marx*nál és *Engels*nél több helyütt is megtaláljuk ebben a szállóigévé hagyományozódott formulában:

[Ignorantia non est argumentum]

A tudatlanság nem érv.

Közös művükben: *A német ideológia – A lipcsei zsinat. III. Szent Max* (1845–1846) *Max Stirner – Szent Max* tudatlanságának kifogyhatatlan dokumentumait előszámlálva, egy ponton *Spinozára* utalnak: *Egy korábbi „pap", Spinoza* – így a hivatkozás – *már a XVII. században nem átallotta, hogy Szent Maxra „vezérlő mesterként" fenyítést mérjen, azt mondván: „A tudatlanság nem érv."* (*Művei.* 3. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.) *Marx A tőke* I. kötetének III. szakaszában: *Az abszolút értéktöbblet* termelése kapcsán a vulgáris gazdaságtannal vitázva rámutat, hogy az *itt, mint mindenütt a látszatra hivatkozik a jelenség törvényével szemben.* És ezt a tevékenységet a visszára fordított *Spinoza*-tétellel pellengérezi ki: *Azt hiszi* – írja –, *ellentétben Spinozával, hogy „a tudatlanság elégséges ok".* (*Művei,* 23. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1967.) *Engels* az *Anti-Dühring* (1878) I. szakaszának – *Filozófia/XI. Morál és jog. Szabadság és szükségszerűség* fejezetében bebizonyítja *Dühring* teljes járatlanságát nemcsak a modern francia, angol, amerikai jogrendszerekben, de kimutatja róla ugyanezt a germán jog vonatkozásában is. S minekutána „Dühring úr" fennhéjázó tájékozatlanságát idézi: *„mi az angolul beszélő világ a maga gyermeteg zagyvaléknyelvével a mi tősgyökeres nyelvalakulásunkkal szemközt?"* – következik a kíméletlen engelsi replika: – *Amire mi csak Spinozával válaszolhatunk: Ignorantia non est argumentum, a tudatlanság nem érv. – A természet dialektikájának [Dialektik der Natur]* 1873 és 1886 között keletkezett hatalmas torzó-művében *Engels A tudomány történetéből* vett példákon mutatja be, hogy Istent saját természettudományos védelmezői sorra szorítják ki az előrehaladó tudomány erődjeiből, míg végre a természet végtelen területén nem marad hely a Teremtő számára. Az utolsó mentsvár: *Isten – nescio [Isten – nem tudom]; de ignorantia non est argumentum (Spinoza).* (Mindkettő: *Művei,* 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó,* 1963.)

◁ *Spinoza Etikájának* V. részében a 29. *Tétel [Propositio], Bizonyítás [Demonstratio]* és *Megjegyzés [Scholium]* alatt, valamint a 30. *Tétel* és *Bizonyítás,* továbbá a 31. *Tétel*nek *Bizonyítás* és *Megjegyzés* szövegébe szőve sorozatosan ismétli e szerteszállott meghatározást:

[Sub specie aeternitatis.]

Balogh–Alexander fordításában (1919):

Az örökkévalóság alakjában.

Szemere Samu fordításában (1952):

Az örökkévalóság szemszögéből.

Leggyakoribb fordulattal:

Az örökkévalóság jegyében.

A szállóige értelmének helyes megvilágítására ideiktatjuk *Szemere* Samu tolmácsolásának (1952) vonatkozó jegyzetét. ~ *fogalmának kifejtése: a dolgokat akkor ismerjük meg az örökkévalóság szemszögéből, ha nem időbeli esetlegességükben, hanem logikai szükségszerűségükben szemléljük őket . . . ha lényegüket, létezésük elvi, logikai alapját vizsgáljuk.* S talán érdemes még hozzáfűznünk *Nádor* Györgynek fenti kiadványt bevezető tanulmányából a következő sorokat: *Amikor Spinoza programul tűzi ki, hogy a tudományos vizsgálatból kikapcsolja az időbeliség szempontját, hogy ezáltal tisztán érvényesülhessen az ,,örökkévalóság'', a matematikai és logikai szükségszerűség szempontja – szubjektíve a természettudományos szemléletet akarja megvédelmezni minden illetéktelen beavatkozástól, minden mesterkélt historizáló tendenciától . . .*

A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (1857–1859) című műve *A tőkéről szóló fejezet*ében *Marx* egy fontos részletet világít meg a spinozai fordulattal. *Egy meghatározott értékű tőke egy meghatározott időköz alatt* – mondja a fejtegetés – *egy meghatározott értéktöbbletet termel. Az értéktöbblet így az előre feltételezett tőke értékén mérve, a tőke így magát mint érték tételezve – ez a p r o f i t; sub ilyen specie – nem aeternitatis, hanem capitalis [nem az örökkévalóságból, hanem a tőkéből] – tekintve az értéktöbblet profit; és a tőke megkülönbözteti magát önmagában mint tőkét, a termelő és újratermelő értéket magától mint profittól, az újonnan termelt értéktől.* (*Művei*, 46/II. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1972.) – *Lenin* a szállóigét az ,,ökonomista'' A. Sz. *Martinov* és ,,Hódolói'' elleni vitája alkalmával, *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* (1905) című munkájába ékeli bele. *Mintha nem is eleven emberek állnának előttünk* – írja *Martinovék*ról –, *akik most tüstént harcba akarnak indulni a köztársaságért, hanem holmi összeaszott múmiák, akik a kérdést sub specie aeternitatis, a plusquamperfectum [régmúlt] szemszögéből tekintik. (Művei*, 9. köt. *Szikra*, 1954.)

LENGYELEK

WYBICKI, JOZEF

(1747–1822)

– írta a szövegét az úgynevezett *Dombrofszki*-indulónak (1797), amelyet Jan Henryk *Dabrowski* (ejtsd: *Dombrofszki*) lengyel tábornok (1755–1818) Észak-Olaszországban toborzott légionistái énekeltek először. Az induló kezdősora:

[Jeszcze Polska nie zginęla]

Thaly Kálmán fordításában (1861) hazai szállóige lett:

Nincs még veszve Lengyelország . . .

A cári elnyomás ellen küzdő lengyelek szabadságdalának kezdete magyar variációban megszelídült, elpolgáriasodott. Félig sikerült, félig bukott magán- és közügyek szenvedő részesei vigasztalódnak, kissé cinikusan, a hajdani harcos sorral: ~

NÉMETEK

I. LOTHAR CSÁSZÁR

(uralk. 840–855)

– frank uralkodó szavajárásának tulajdonítja Matthias *Borbonius [Delitiae Poetarum Germanorum] Német költők gyönyörűsége* című gyűjteményében (1612) az *[Omnia mutantur, nos est mutamur in illis] Mindenek változnak és mi is változunk bennük* bölcsmondást, amelyből később kifejlődött az ismertebb forma:

[Tempora mutantur, nos et mutamur in illis],

vagy ahogy éles ceruzával Andreas *Gartnerus [Proverbialia dicteria] Velősmondások* című könyvében (1566) már előbb feljegyezte:

[Tempora mutantur, et nos mutamur in illis]

Változnak az idők és változunk benne mi is.

Az évezredes szentencia szálai sokfelé ágaznak el. Mutassunk rá e helyütt is *Hérakleitosz* és *Börne* idevágó citátumaira, azokhoz fűzött jegyzeteinkre (lásd 122. és 532. old.), s nem utolsósorban *Marx* és *Engels* tanítására az „idők", a társadalmi viszonyok, a gazdasági körülmények embert formáló hatásáról (lásd 369., 381. old.).

FREIDANK MESTER
(XII–XIII. sz.)

– mindmáig vitatott vándorlantos, aki minden valószínűség szerint álnévvel, kulcsnévvel szignálta (a *Freidank* szóban a gondolat szabadságának fogalma búvik meg) azokat a pergamenlapokat, amelyekre terjedelmes középfelnémet tanítóköltemény e: *[Bescheidenheit] Életbölcsesség* betűit rótta (1229).

A mű első értelem szerint *szerénység*et jelentő címében hordozza a *[Bescheid] felvilágosítás, tájékozottság* fogalmát is, s ez világosan utal *Freidank* bölcselkedéseinek, okításainak a szerénység leple alatt meghúzódó szabadszólására. Az ismeretlen dalnok verseit a XIII–XIV. században német nyelvterületen sűrűn másolták, a XVI. század elején pedig Sebastian *Brant* átdolgozásában nyomtatott variánsa is megjelent (1508). *Freidank* alkotása hamarosan népkönyvvé vált, hiszen a világ dolgairól – ember, hit, erkölcs, gazdagság, szegénység, pápa, császár és sok egyéb témáról szóló példázataiban népi elmésség, klasszikus hagyomány, személyes vélemény keveredett. Hozzánk főleg művének XIX. századi újranyomásai jutottak el, különösen a tekintélyes Wilhelm *Grimm* kiadása (Göttingen, 1834.), ámbár Németföldet járt papok, tudósok, diákok és más írástudók korábban is csipegethettek rigmusaiból. Ez a közismert szellemi cirkulációs folyamat jogosít fel, hogy *Freidank* verseit néhány közmondásként ismert példaszavunk szállóige-forrásának tekintsük, kiváltképpen, ha a pontos egyezés szilárdan alátámasztja véleményünket.

Az 1834. évi *Grimm*-kiadás 15. parabolájának *[Von Dienste] A szolgálatról* utolsó szakasza így kezdődik:

[Der niuwe beseme keret wol]

– ami szó szerint egyezik a magyar megfelelővel:

Új seprű jól seper.

◁ Ugyanezzel az egybeeséssel találkozunk a 39. példázat *[Von dem Hunger] Az éhségről* kezdősorában, amely szintén ősrégi „köztulajdon":

[Der hunger is der beste koch]

Legjobb szakács az éhség.

Ennél a „közmondásnál" azonban még mélyebbre áshatunk a múlt bányájába. A görög történetíró, *Xenophón [Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους] Szókratész emlékiratai* című apologetikus iratában *Szókratész* (lásd 135. old.) kijelentéseként idézi (1. 3. 5.): *[ὥστε τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ σίτου ὄψον αὐτῷ εἶναι] az étel utáni vágyakozás annak fűszere lett.* Az ógörög előkép nyomán alakította ki *Cicero* (lásd 167. old.) a *[De finibus bonorum et malorum] A legfőbb jóról és rosszról* elmélkedései között (II. 28. 90.) a tömörítést: *[cibi condimentum est fames] az étel fűszere az éhség.*

KEMPIS, THOMAS (HEMERKEN)
(1380–1471)

– németalföldi misztikus író: *[De imitatione Christi] Krisztus követéséről* című művében keresik a gyakran használt szállóige eredetét:

[Sic transit gloria mundi]

Így múlik el a világ dicsősége.

Kempis vonatkozó szöveghelye (3. VI.) azonban így hangzik: *[O quam cito transit gloria mundi!] Ó, mily gyorsan múlik el a világ dicsősége.* Ebből a fogalmazásból alakulhatott ki a római pápa koronázási szertartásának szállóigénkkel szó szerint azonos formulája, amelyet a koronázási díszmenet alkalmával a szertartásmester egy ezüstvilla végére tűzött csepű ellobbantása közben háromszor is elismétel: *[Sancte Pater] Szent Atyám* ∼. A formula, amellyel a pápai koronázás fénye-pompája közben *Szent Péter* utódát a világi dicsőség mulandóságára figyelmeztetik, alaposan profanizálódott. A híres labdarúgót kiteszik a válogatott csapatból, a korrupt tisztviselő lebukik, a rettegett „górét" leváltják, a felpöffeszkedett „nagyság" letűnik – ilyenkor hangzik el, nem ritkán elégtétellel, sőt némi kárörömmel, az egyházi tájakon termett jámbor szállóige: ∼.

BRANT, SEBASTIAN
(1458–1521)

– a késő középkor legnépszerűbb német szatirikusa, humanista költő. *[Narrenschiff] Bolondok hajója* című főművében (1494) hajóba rakja a balga uzsorásokat, divatmajmokat, házasságtörőket, fösvényeket, iszákosokat, hálátlanokat, hitetleneket, s hasonszőrű társaikat, hogy elszállítsa őket *[Narragonia] Bolondország* birodalmába.

A *Bolondok hajóját* még *Brant* életében hatszor újranyomták, német és idegen nyelvű kiadásainak se szeri, se száma. Hatása a XVI. század irodalmára rendkívüli. Fordították, átdolgozták, utánozták, kifosztották, műve a bolondliteratúra bibliája. Nem feladatunk hatásának érzékeltetése hazai irodalmunkban (és ponyvairatainkban), de egy korábban nálunk is gyakran latinul citált, azonban tőle származó velősmondással szállóigetárunkban helyet igényel.

A *[vō achtung des gstirns] a csillagok tiszteletéről* gúnyolódó 65. vers 68. sorában ezt találjuk:

[Die weltt die will betrogen syn]

latinosítva:

[Mundus vult decipi]

magyar szájra szokottan:

A világ be akar csapódni.

◁ A *Bolondok hajója* szerzőjének plagizátorai, epigonjai és ihletettjei, más elmésségéhez hasonlóan, *Brant*nak ezt a szólását is továbbfejlesztették, éspedig latin változatban:

[Mundus vult decipi, ergo decipiatur]

A világ be akar csapódni, tehát becsapják.

Történeti feljegyzések szerint Carlo *Caraffa* bíboros (1517–1561) saját használatára így módosította a *Brant*tól származó szállóigét: *[Quamdoquidem populus iste vult decipi, ergo decipiatur] Mivelhogy maga a nép be akar csapódni, tehát becsapják* (1556).

ERASMUS, DESIDERIUS ROTTERDAMUS
(1469–1536)

– az európai humanizmus egyik legkiemelkedőbb alakja. 1508-ban, egyes források szerint már 1500-ban jelent meg Velencében korai nagy műve, a *[Chiliades Adagiorum opus integrum et perfectum] Teljes és tökéletes Példabeszéd Gyűjtemény*, amelynek *[Simulatio–Dissimulatio] Színlelés–Tettetés* című fejezetében először bukkanunk rá világos és félreérthetetlen szöveggel a

[crocodili lacrymae]

krokodilkönnyek

– kifejezésre, amely később

krokodilkönnyeket ejt

vagy

krokodilkönnyeket hullat

– bővítésben tudományos tévmeséből a színlelt részvét, a tettetett, hamis szánalom jelképévé alakult.

A síró krokodil babonás regéje eredetileg arról szólt, hogy a krokodil gyermeksírást utánozva csalogatja magához áldozatát. Egyesek ezt a tudományos képzelgést *Hérodotosz* egyiptomi útibeszámolójának krokodilvadászatleírásából származtatják, amely szintén mese, csakhogy benne a csaléteknek kitett malac, s nem a krokodilus sír. Mások a krokodilsírást a görög mitológia gyötrő-ragadozó rémlényeire, a *Harpüiák*ra vezetik vissza, s úgy vélik, hogy ezeknek a süvítő szörnyetegeknek a legendájából kölcsönözték ádáz hírüket a krokodilusok. *Borchardt–Wustmann–Schoppe [Die Sprichtwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund] A német népnyelv közmondásos szólásformái* című művének átdolgozott, hetedik kiadásában (1954) azzal a feltételezéssel is találkozunk, hogy más hasonló csodahistóriával együtt a síró krokodil meséje is a keresztes hadjáratok idején került át Európába.

Annyi azonban megállapítható, hogy *Photiosz*, bizánci pátriárka, nagy jelentőségű tudós és egyházfejedelem (820–891) 280, azóta nagyrészt elveszett irodalmi–tudományos művet ismertető, kivonatoló *[Bibliothéké] Könyvtár* című gyűjteményében említést tesz a cseles krokodilsírásról, és a ravasz léprecsalás motívumát még *Erasmus* is közvetíti, mondván: *[Sunt, qui scribant crocodilum*

conspecto procul homine lachrymas emittere, atque eum mox devorare] Vannak, akik azt írják, hogy a krokodilus, ha embert lát a közelben, könnyeket hullat, aztán bekapja az illetőt.

Ám *Luther*nél már fordul a kép: a krokodil csalafinta könnyei a képmutatás könnyeivé alakulnak át. Ilyen értelemben szól róluk Leonhard *Thurneysser* berlini orvos, alkimista, asztrológus és könyvnyomtató is, aki *[Onomasticon polyglosson] Mindenttudó feljegyzések* című munkájában (1538) már emberi szimbólumként tárgyalja a krokodil sírását: *[Wann der Crocodil einen Menschen fressen will, weint er vorhin: also beginnt man auch von etlichen Leuten Crocodillen Tränen oder Zehren zu spüren, die einem gute Worte geben, als ob sie Mitleid mit ihm haben, aber darnach . . . einem verraten oder verkaufen] Amikor a krokodil fel akar falni egy embert, előbb megsiratja: éppen így krokodil-könnyeket és krokodil-habzsolást szimatolunk némely embereknél, akik jó szót vetnek valakinek, mintha részvétet éreznének iránta, de aztán . . . elárulják és eladják az illetőt.*

Magyarul *Czeglédi* István protestáns prédikátor *Barátsági dorgálás* című hitvitázó iratában (1663) találkozunk a zsákmánya fejét rágcsálva sírdogáló krokodillal, s ezzel összefüggésben a *[lacrima crocodili] krokodilkönny* kifejezéssel. Egy évszázad múlva *Gáti* István református pap (1749–1843) impozánsan hosszú című könyvében: *A' Természet Históriája mellyben az Ásványoknak, Plántáknak és Állatoknak Három Világát azoknak meg-esmértető béllyegekkel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal Rendbe-szedve és a' gyenge Elmékhez alkalmaztatva mind együtt Magyar Nyelven legelőször bocsájtja ki (Weber Simon Péter,* Pozsony, 1795) – immáron tiszta egyértelműséggel erősíti meg – az ismeretterjesztés naiv módján – a képmutató krokodilus szimbólumát. *A' krókódilus . . .* – írja – *Minekutánna meg-ette az állatot, keservesen megsirattya.* Nagyjából ettől az időponttól, a XVII–XVIII. század határától kezdve élünk a színlelt szánalom, a tettetett részvét jelzéseként mind gyakrabban a krokodilkönnyek kifejezéssel.

Sűrűn élt e szállóigés fordulatokkal *Lenin* is. Az *Alekszej-lovardá*ban rendezett gyűlésen, 1918. április 7-én például ezt mondotta: *Ha mi kivégzésekhez folyamodunk, ők* [a burzsoák és mensevikek] *tolsztojánusokká válnak és krokodilkönnyeket hullatva kegyetlenségünk miatt siránkoznak. Elfelejtették, hogy Kerenszkijjel egyetemben hogyan kergették ők a munkásokat vágóhídra, miközben titkos szerződéseket rejtegettek a zsebükben. Ezt elfelejtették és jámbor keresztényekké váltak, akiknek az irgalom a legfőbb gondjuk.* (*Művei*, 27. köt. *Szikra*, 1952.)

LUTHER, MARTIN

(1483–1546)

– a reformáció megindítója és egyik vezére, amikor Wormsban, 1521. április 18-án a Birodalmi Gyűlés előtt hittételeinek visszavonására felszólították, tagadó válaszát e szilárd szavakkal fejezte be:

[Hier stehe ich! Ich kann nicht anders]

Itt állok! Nem tehetek másként.

A kemény elhatározás, a mindent vállaló következetesség lutheri szárnyasszavát azonban a német történészek egy része elvitatja a nagy reformátortól. Bár az 1868-ban leleplezett wormsi *Luther*-emlékműre is rávésték az ~ konfessziójá t, több kútfő szerint a hittételek visszavonása csupán a szokásos *[Gott helfe mir, Amen!] Isten engem úgy segéljen, ámen!* formulával fejeződött be, sőt ez is latinul hangzott el: *[Deus adiuvet me!]* A hagyomány azonban ezúttal szívósabbnak bizonyult a tudománynál, s a rendíthetetlen elszántságot ma is gyakran *Luther* mondott vagy nem mondott szólamával fejezik ki: ~.

◁ Néhány küzdelemben telt év múltával *[Von weltlicher Obrigkeit, wie man ihr Gehorsam schuldig sei] A világi felsőbbségről, hogy miképpen tartozunk annak engedelmességgel* (1523) című írásában olyan kifejezést használ, amely egyfelől népiessé, közmondásos jellegűvé formálja *Ulpianus* római jogtudós egyik ókori tézisét (lásd 400. old.), másfelől egész más körülmények között kirajzolódott előképe Frédéric *Joliot-Curie* századokkal későbbi tiltakozó felkiáltásának (lásd 400. old.):

[Die Gedanken sind zollfrei]

A gondolatok vámmentesek.

◁ *[Tischreden oder Colloquia] Áldomások vagy beszédek* (1566) című posztumusz művéből hazai prédikátoraink közvetítésével került közszájra az ismert bölcsmondás:

A pénz nem boldogít.

A lutheri szöveg szerint:

[Zu dem macht das Geld niemand recht fröhlich, sondern macht einen viel mehr betrübt und voller Sorgen.]

Továbbá a pénz senkit nem tesz nagyon boldoggá, hanem elszomorítja és gondokkal terheli az embert.

SACHS, HANS
(1494–1576)

– költő és varga, a híres „nürnbergi mesterdalnokok", a polgári költészet páratlanul termékeny képviselője; *[Gedichte] Költemények* című dalfüzérében (1558) található ez a kép:

[Gebratene Tauben, die einem ins Maul fliegen]

Sült galambok, amik az ember szájába repülnek.

Hans *Sachs* sültgalambjaival együtt röppentek fel szállóigéink is:

Szájába repül a sült galamb

és

Várja a sült galambot.

A munka nélküli eredmények, a meg nem szolgált jutalmak efféle jelképe azonban már jóval *Sachs* előtt formálódni kezdett. *Luther* többször szólt ilyen vonatkozásban sült galamb helyett sült libáról és sült kacsáról; *Rabelais* a *Gargantua és Pantagruel* új kiadásának *[Les navigations de Panurge] Panurge hajózásai* (1547) című részében megint másféle szárnyasokról ír: *[Il attend que les alouettes lui tombent toutes rôties] Panurge azt várja, hogy sült pacsirták hulljanak le.* A sültmadár-változatok az ókorba nyúlnak: az *Athénaiosz* (II. sz. vége) *Szofistaebédj*ének VI. kötetében *Telekleidész* görög komédiaírótól (i. e. V. sz.) feljegyzett töredék azt regéli, hogy *[optai kikhlai met' amétiszkón eisz tén phárug' eiszepetonto] sült fenyőrigók apró kalácsokkal repültek be a torkába.* A sült fenyőrigók, pacsirták, kacsák, libák évezredes metamorfózisa után a köznyelv végül is a nürnbergi költőmester sült galambjánál maradt meg.

A *sült galamb* szókép mifelénk is erősen elterjedt. Emeljünk ki használatából egy eklatáns példát: *Jókai* Mór egyik, a múlt század hatvanas éveiben megjelent *Mi hát az igaz hazafiság?* című versét ezzel a költői kérdésre lesújtó választ sugalló sorral fejezi be: *Szentséges sült galamb jöjj a tányéromra!*

◁ A költőmester egyik trufájában egy legényről mesél, aki abban a hitben, hogy pénz van a zsebében, hetykén megcsapkodja, mondván:

[Hier liegt der Hund]

Itt fekszik a kutya.

Ez a legrégibb nyoma a német nyelvterületen már a XVII. században mai formára egészült szállóigének:

[Hier liegt der Hund begraben]

Itt van a kutya eltemetve,

vagy tréfásan áthangolva:

Itt van az eb elhantolva.

A földbe temetett kutya eredetileg régi kincskereső regék néma szereplője. Fekete kutya, az ördög alteregója vagy helytartója őrizte az elásott kincset, a pokolkutyát utóbb nemegyszer magával a rejtett kinccsel azonosították. Ezt a kincset őrző, kincset jelző fekete kutyát emlegeti *Mefisztofelész* a kincskeresésben kételkedő embereknek (*Goethe: Faust*, II. rész, I. felvonás), de *Goethe* magánlevelezésében is megtaláljuk a fenti fordulatot, amikor Charlotte von *Stein*nek 1809. június 6-án azt írja Jénából: *az ember megbotlik valami földkupacban, ahol, mint mondani szokták . . . a kutya van eltemetve.* Mire hozzánk érkezett a világjáró sátán kutyája, baljós vonásainak már csak fakó árnya tűnt át a kifejezésen. Babonás származása csupán a szállóige aggályos célzataiban ismerhető fel: ez az oka a bajoknak, a nehézségeknek, ez a kérdés kulcsa, nyitja, ez a probléma, ez a bökkenő!

Lenin például *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című munkájában (1918), rendkívül racionálisan, a forradalmi diktatúra kérdésének tisztázásánál használja ezt a fordulatot. *A diktatúra meghatározásánál Kautsky teljes erejével azon volt* – írja –, *hogy elrejtse az olvasók előtt ennek a fogalomnak alapvető ismertetőjelét: a forradalmi e r ő s z a k o t. Most azonban az igazság napvilágra került: a békés és az erőszakos átalakulás ellentétéről van szó. Itt van a kutya eltemetve.* (*Művei*, 28. köt. *Szikra*, 1952.)

HUTTEN, ULRICH VON

(1488–1523)

– karddal és tollal harcoló lovag, a német humanizmus és humanista költészet egyik kezdeményezője, a pápaság hatalma elleni küzdelem bajnoka. Vitairatai, pamfletjei közül sújtó hatással volt a skolasztikára *Crotus Rubeanus*sal (1480–1539) társszerzőségben készült latin gúnyirata (1515):

[Epistolae obscurorum virorum]

Sötét emberek *levelei.*

A kiismerhetetlen, gyanús személyeknek ezt a közbeszédben megtapadt elnevezését: ~ kifejezetten baljós szándékú, tisztességtelen, bűnözésre kész egyénekre vonatkoztatva tovább fintorítottuk:

Sötét alakok.

◁ Wilibald *Pirckheymer* (1470–1530) humanista történetíróhoz intézett latin nyelvű levelében (1518. december 25) a nehéz életű Ulrich *von Hutten* a reformáció harcos korának és nagy reményeinek szépségeitől elragadtatva így lelkendezett:

[O saeculum! O literae! Iuvat vivere!]

Ó század! Ó tudományok! **Öröm az élet!**

Hutten ujjongását az idő kétfelé hangolta. Mondjuk akkor is, ha valóban van rá okunk, hogy örvendezzünk, ha rendben van a szénánk, ha előnyös, kellemes helyzetben vagyunk, ha elégedettségünket szívderítő meglepetés fokozza. De mondjuk ellenkező esetben is, keserű ajkbiggyesztéssel, fanyalogva, és balszerencsés körülmények között még meg is toldjuk a szállóigét egy fokozó szócskával:

Csupa öröm az élet!

BUSENBAUM, HERMANN

(1600–1668)

– neves német jezsuita *[Medulla theologiae moralis] A teológia erkölcsi magva* című művében különösen tisztán fogalmazta meg rendjének, illetve számos rendtársának azt a tanítását, amely szerint *[cui licitus est finis, etiam licent media] akinek szabad a cél, annak az eszközök is szabadok*, vagy a mű más helyén: *[cum finis est licitus, etiam media sunt licita] mikor szabad a cél, az eszközök is szabadok.* (Lib. 6., Tract. 6., Cap. 2., Dub. 2., Art. 1., § 8.–1650.) A veszedelmes tétel szállóige-lecsapódását:

A cél szentesíti az eszközt

– egyszerű stiklik és végzetes döntések, törvénytelen cselekedetek igazolására egyként felhasználják.

Sokan a tanítás primátusát Niccolò *Machiavelli* olasz író-politikusnak tulajdonítják (1469–1527). Valóban *[Il principe] A fejedelem* című könyvében (1515) lefektetett „*machiavellizmus*" azt is hirdeti, hogy a korlátlan egyeduralkodó helyesnek tartott céljai érdekében teljes morális szabadsággal rendelkezik.

HÜBNER, JOHANN

(1668–1731)

– német pedagógus és teológus, földrajzi könyvei a XVIII. században sokat forogtak a németül beszélő magyar közönség kezén. Különösen elterjedt a Lipcsében, 1704-ben megjelent *[Reales Staats-, Zeitungs- und Konversations Lexikon] Valóságos Állami-, Sajtó és Társalgási Lexikon* című enciklopédiája, amelyből, akkori vélekedés szerint, bármely tárgyra vonatkozólag felvilágosítást lehetett kapni. Ezért használták régebben fogós kérdések magyarázatára, problémák megoldására, nyitjára ezt a kifejezést:

Ez a dolog Hübnere.

◁ A hajdan gyakori szállóige: ~, ma már eléggé ritka, de annál sűrűbben halljuk a másikat, amely *Hübnernek* egyik magyar nyelven kiadott művéből szakadt ki. *Száz és négy válogatott Bibliabéli Históriák, a'mellyeket az ó és új testámentomi Szent Írásokból a' gyengéknek kedvekért összve szedett Hübner János*, Pozsony. *Landerer*nél. (é. n.) – ez volt a címe a kedvelt könyvecskének, amelynek minden bölcsessége rég elkopott, s némi módosulással csupán ez a címben használt fordulat maradt fenn:

a gyengébbek kedvéért.

LESSING, GOTTHOLD EPHRAIM

(1729–1781)

– *Emilia Galotti* (1772) című színdarabját 1803-ban fordította le először Kolozsvárt *Kótsi Patkó* János, a színpadjainkon 1804-től kezdve honosodott meg. *Kazinczy* Ferenc tolmácsolásában a *Külföldi Játékszín* 1. köteteként 1830-ban adták ki. Mindebből az következik, hogy egy *Emilia Galotti*-idézet könnyen juthatott el hazai szállóigéink közé. Mégsem így történt, mert a dráma 1. felvonásának 4. jelenetében *Guastelle* hercegének megjegyzése *Conti* festő művére: *[Nicht so redlich wäre redlicher] Kevésbé becsületes becsületesebb lett volna* – nagy kerülővel érkezett hozzánk. Ugyanis Christoph

Martin *Wieland* (1733–1813), a költő, a *Merkur* folyóirat 1774. évi újesztendei üdvözletében így travesztálta *Lessing* szavait: *[Und minder ist oft mehr, wie Lessings Prinz uns Lehrt] Kevesebb néha több, mint azt Lessing hercegétől tanultuk* – s nyilván ebből csapódott le szállóigénk:

Kevesebb több lett volna.

Lehetséges, hogy a ~ formula közvetve vagy közvetlenül hatott az ismert *Lenin*-cikk címének kialakítására is: *Inkább kevesebbet, de jobban* (lásd 387. old.).

◁ Elképzelhető, hogy közvetlenül *Lessing* művéből vettük át az ősrégi álomfejtő könyvek babonáját:

Gyöngyök könnyet jelentenek

– minthogy ez a mondat a *Kazinczy* által annyira feldicsért *Emilia Galotti* II. felvonásának 7. jelenetében *[Perlen bedeuten Tränen]* szöveggel szó szerint elhangzott.

◁ A darab V. felvonásának 2. jelenetében hangzanak el *Odoardo* szavai, amelyek csekély nyelvtani változással ülepedtek meg köznyelvünkben:

[Hohngelächter der Hölle]

Pokoli gúnykacaj

– *A pokol gúnykacaja* helyett.

A német összehasonlító irodalmárok arra gondolnak, hogy *Lessing* a ~ fordulatot Friedrich Gottlieb *Klopstock* (1724–1803) *[Messias] Messiás* című misztikus eposzából (1748–1773) emelte át drámájába. A költemény 1768-ban megjelent 13. énekében ugyanis *Klopstock* így ír: *[Zischender Spott und brüllendes Hohngelächter erwarten – Euch in der Hölle . . .] Süvítő csúfság és bömbölő gúnykacaj vár Reátok a pokolban* . . . Igen ám, de az *Emilia Galotti* kiadatását egy évvel követő újabb *Messiás*-énekekben *Klopstock* már betűről betűre idézi *Lessing* fogalmazását: *[Hohngelächter der Hölle] A pokol gúnykacaja* (16. 319.), majd később (8. 812.) mondatban oldott birtokoseset-megfordítással, azonos értelemben *[Der . . . Hölle . . . Hohngelächter]*. Feltételezhető, hogy előbb *Lessing* kölcsönzött *Klopstock*tól, utóbb *Klopstock* visszavette a kölcsönt.

◁ A *[Nathan der Weise]* (1779) *A bölcs Náthán* III. felvonásában *Náthán* a három gyűrűről szóló híres mesében használja a *betrogene Betrüger*

kifejezést. A dráma első teljes verses tolmácsolója: *Zichy* Antal (1879) a fogalmat *megcsalatott csalók* formában adja vissza, a szállóige-használat pedig

megcsalt csalók

rövidítéssel rögzítette meg. A fordulat azonban már korábban ismeretes lehetett hazánkban, mert *A bölcs Náthán*t Pozsonyban és Budán németül a XVIII. század nyolcvanas éveiben, magyarul pedig Kolozsvárt, *E. Kovács* Gyula prózai átültetésében 1844-ben mutatták be.

Ha viszont időben visszafelé forgatjuk a ~ naplóját, *Philo Judeus*, az ifjabb *Philo* (?–54) egy traktátumában ezt találjuk az egyiptomi varázslókról: *Azt hiszik, hogy csalnak, holott megcsalatnak*. A *Philó*val körülbelül egykorúan működő és előszeretettel citáló *Pál apostol II. levelé*ben *Timótheushoz* (3. 13.) hasonlóképpen utal a hajdan *Mózes*sel és *Áron*nal szembeszálló egyiptomi bűbájosokra: *A gonosz emberek pedig és az ámítók nevekednek a rosszaságban, eltévelyítvén és eltévelyedvén*. Korunkhoz közelítve, *Porphüriosz* görög-latin bölcselő (233–304) mesteréről, az újplatonista *Plótinosz*ról (204–270) írott életrajzában (16.) szintén találkozunk a formulával: *Akik csaltak és maguk is megcsalattak*. – *Szent Ágoston* a *[Confessiones] Vallomások* (lásd 230. old.) V. könyvének 10. részében a *[falsis illis atque fallentibus sanctis] ama megtévesztett és megtévesztő szentek*, a VII. 2. szakaszban pedig *[illos deceptos deceptores] ama félrevezetett félrevezetők* szembeállításokkal kínál előképet *Lessing* bölcsmondásához. A ~ kerek egy századdal korábbi „bővített" előképét *La Fontaine: A kakas és a róka* című meséjében fedezhetjük fel. (lásd 457. old.).

◁ A IV. felvonás 4. jelenetéből *A fiatal Templomos [Der junge Tempelherr]* egyik replika-részlete ezt a megfontolást bocsátotta szárnyra:

[Es sind nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten . . .]

Lator László (1927–) a szállóigéhez simuló fordításában (1958):

Nem mind szabad, ki láncán csúfolódik . . .

WIELAND, CHRISTOPH MARTIN
(1733–1813)

– a német rokokó költője *[Geschichte der Abderiten]* (1774) *Az Abderiták története* című művében (5. fejezet 2. szakasz) ezt írja: *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen*. A legkorábbi magyar fordításban *(Erdélyi* Károly,

Pozsony, 1834) e szövegrész megfelelője: *az erdőt a fáktól nem látták* – s ebben már majdnem szó szerint megtaláljuk a szállóigében megszokott alakot:

A fáktól nem látja az erdőt.

~: *Lenin* egyik kedvenc szállóigéje – csaknem kéttucatszor használja műveiben. Íme két karakterisztikus példa. *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című munkájában (1916) a következőket találjuk: *A modern kapitalizmust leíró polgári közgazdászok folyton „összefonódásról" . . . beszélnek . . . Mit fejez ki voltaképpen az „összefonódás" szó? . . . Azt mutatja, hogy a megfigyelő felsorolja az egyes fákat, de nem látja az erdőt. Ez a szócska szolgaian másolja a külsőséget, a véletlent, azt, ami zűrzavaros.* (*Művei*, 22. köt. *Szikra*, 1951.) 1917. szeptember 1-én pedig *N. Karpov* álnév alatt *A fáktól nem látják az erdőt* címen írt cikket a *Proletarij* hasábjain a kispolgári szűklátókörűségről.

Ha a wielandi gondolat eredetét keressük, akkor a kép fonákjáig jutunk el. *Ovidius* a *Tristia* egyik panaszdalában (V. 4. 9.) az erdő fogalmának elemeit fordított, s mégis a szárnyasszóhoz szorosan kapcsolódó módon csoportosítja: *[Nec frondem in silvis cernit] A lombot nem látja az erdőben. Wielandnál* a *rész* fedi be az *egészet* – *Ovidius* az *egésszel* takartatja el a *részt*. A két, egymással dialektikusan ellentétes szólásmód alkotói összefüggése természetesen inkább sejthető, mint bizonyítható.

LICHTENBERG, GEORG CHRISTOPH
(1742–1799)

– gúnyos-kritikus aforizmáinak gyűjteményeiről emlékezetes természettudós és író, a *[Göttinger Taschen-Kalender] Göttingai Zseb-Kalendárium* 1798. évfolyamában egy állítólag „angol forrásból" származó listát tett közzé ezzel a címmel: *[Verzeichniss einer Sammlung von Gerätschaften, welche in dem Hause des Sir H. S. künftige Woche verauktioniert werden sollen] Azon szerszámfélék jegyzéke, amelyek Sir H. S. házában a jövő héten árverésre bocsájtatnak.* A nyilvánvalóan fiktív hirdetés első tétele:

[Ein Messer ohne Klinge, an welchem der Stiel fehlt]

nyersfordításban:

Penge nélküli kés, amelynek a nyele hiányzik

és az ismeretlen kézzel ebből köszörült szállóige:

Nyeletlen bicska penge nélkül.

Semmiféle utánkeresés, puhatolózás nem vezetett eredményre: a teljes abszurdumot érzékeltető ~ hazai forrása rejtve maradt. Elgondolkoztató a feltevés, hogy ilyen „kézenfekvő" szólásokat egymástól korban és időben távol eső személyek egymástól függetlenül is kitalálhatnak. Csakhogy a szóban forgó ~ egyfelől annyira frappáns szimbólum, másfelől olyan pontosan egyezik *Lichtenberg* aukciótréfájával, hogy a véletlen egybeesés valószínűségét az egyenes leszármazás valószínűségénél kisebbre becsülhetjük. És ekkor újra csak a különösen a XVIII. század elején alapított egyeteme révén Göttingennel sűrű személyes-írásos kapcsolatban levő magyar literátorok, tudósok, teológusok transzmissziós tevékenységére kell gondolnunk. A szellemi áramlás folyamatában a fontos és mellékes elemek jól megférhettek egymással.

BÜRGER, GOTTFRIED AUGUST
(1747–1794)

– a népköltészettől ihletett romantikus német ballada megteremtője. A halott vőlegény motívumát feldolgozó *Lenore* című típus-balladájában (1774) a 28. strófa egyik sora került hazai szállóigéink közé:

[Die Toten reiten schnelle!]

A halottak gyorsan lovagolnak!

*Bürger*nek a magyar lírára, jelesül a balladaköltészetre tett hatását ismerve, úgy véljük, hogy a sor szárnyrakelését a műfordításoktól független közvetítésnek tulajdoníthatjuk. Hiszen a bürgeri rémkép magyar alakja *Reviczky* Gyula kerek egy százada született tolmácsolása szerint: *Lám, gyors a holt futása, Radó* György 1962. évi átültetésében pedig: *A holtak gyorsan járnak.* Viszont *Juhász* Gyula már több mint ötven esztendeje a fent jegyzett szállóige formájában ismerte és idézte. ~ – *mondja a régi példaszó* – kezdi *Juhász* a *Szakállszárító* idevágó aforizmáját, amit aztán így aktualizál tovább: – *A legtöbb mai közéleti híresség, ha meghal, nem is gyorsan lovagol, de villámsebesen a u t ó z i k – a feledésbe. És a legtöbb még életében meghal.* (*Délmagyarország*, 1925. május 17.)

– műveinek német szállóige-szemelvényei vaskos íveket töltenek meg. Nálunk a termés szerény. A *Götz von Berlichingen* . . . (1773) I. felvonásából a vaskezű *Götz* egyik replikáját vettük át szállóigéink közé:

[Wo viel Licht ist, ist starker Schatten!]

Hol sok a fény, erős az árnyék!

A szárnyasszó majdnem szó szerint egyezik *Vajda* Miklós műfordításával (1963): *Hol sok a fény, sötétebb ott az árnyék!* A köznyelv azonban általában nem a ritmikához, hanem a tömörséghez ragaszkodik.

◁ Röviddel ezután *Götz*nek veti oda a másik szereplő: *Weislingen*, a korunkban nyegle elutasítássá süllyedt, rideg mondatot:

[Die Zeiten sind vorbei!]

Elmúltak azok az idők!

vagy:

Vége azoknak az időknek!

◁ A hazánkban elsőnek *Egressy* Gábor magyarításában a *Nemzeti Színház* 1852. június 22-i előadásán bemutatott *Clavigo* (1774) dialógusaiból *Radó* Antal jóval későbbi fordítása szerint (1908) tapadtak meg a köznyelvben *Clavigo* barátjának, *Carlos*nak szavai (I. 1.):

Csak egyszer élünk a világon

[Man lebt nur einmal in der Welt]

◁ Az *[Iphigenie auf Tauris] Iphigenia Taurisban* (1787) című drámát nyelvünkre először a *Kazinczy* Ferenc baráti köréhez tartozó *Kis* János ültette át 1833-ban, s 1890 szilveszter estéjén *Csengeri* János fordításában iktatták a *Nemzeti Színház* műsorrendjébe. Ekkor hallhatta először a hazai közönség magyarul a címszereplő hősnő keservét (I. 2.):

[Ein unnütz Leben ist ein früher Tod.]

Csengeri elnyújtott átköltésében:

Ha haszna nincs, kora halál a lét.

Kis János könyvfordítása sem volt szerencsésebb:

Az élet csak halál, ha haszna nincs.

A szállóige az eredetinél is zártabb:

A meddő élet korai halál.

◁ A dráma III. 1. jelenete során hangzik el *Orestes (Oresztész)* szárnyasszóvá transzponált kijelentése:

[Zwischen uns ist die Wahrheit]

Csengeri fordítása felold:

Köztem és közötted az igazság járja.

A közbeszéd sűrít:

Közöttünk az igazságé a szó.

◁ *Goethe* 1780-ban átdolgozta *Arisztophanész Madarak* című művét. Az 1787-ben megjelent újraköltés utószavában *Goethe* a görög komédiaírót ezzel a díszítő jelzővel illette:

[... der ungezogene Liebling der Grazien]

A Gráciák neveletlen gyermeke.

◁ Nyilván a goethei elnevezésből ered a későbbi, állítólag Jacques *Offenbach* francia dalműszerzőre (1819–1880) átvitt rokon formula:

A Múzsák neveletlen gyermeke.

(Hazai vonatkozásban a kettős szállóigével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy *Gáspár* Margit [1908–] ez utóbbi címen: ~ megírta 1963-ban a 2000 éves könnyűzene történetét.)

◁ Az 1795–1796-ban alkotott *[Wilhelm Meisters Lehrjahre]* – *Benedek* Marcell 1922. évi fordítása szerint *Meister Vilmos tanulóévei* – 6. fejezetének ez a címe:

[Bekentnisse einer schönen Seele]

Egy szép lélek vallomásai.

Nemcsak manapság, de már régebben és német nyelven is némi ironikus mellékízzel csipegették ki a fejezetcímből a szállóigét:

Széplélek – Széplelkek.

Az álmatag, elmerengő hajlandóságú, „ideális" lelkületű nőkre-férfiakra ráhúzott ~ vagy ~ kifejezés múltjáról a szállóige-kompendiumok rengeteg forrásanyagot hordtak össze. Mi csak két adatot jegyzünk ide. Állítólag *Wieland* már 1752–1760-ig tartó svájci időzése során emlegette baráti körében a ~ szófordulatot, s figyelemre méltó, hogy *Rousseau* híres regényében *[Julie, ou la nouvelle Héloïse] Julie vagy az új Héloïse* (1759) többször élt a ~ francia változatával: *[belle âme]*.

◁ Legnagyobb alkotását: a *Faust*ot bevezető jelenetből: *[Vorspiel auf dem Theater] Előjáték a színházban* (1797) *[Lustige Person]* a *Vidám személy* és a *Direktor* egy-egy mondata szárnyasodott meg magyarul. Az első a drámaírás, általában a költészet életszerűségének meghirdetése:

[Greift nur hinein ins volle Menschenleben!
Ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt,
Und wo ihr's packt da ist's interessant.]

Sárközi György szárnyaló fordításában (1956):

Markolj bele az élet sűrűjébe!
Mindenki éli, s alig érti egy,
Bárhol ragadd meg, mindig érdekes.

◁ A *Színigazgató*, a *Direktor* utolsó megszólalásának az elejéről vált le a cselekvésre sürgetés általánosult szállóigéje:

[Der Worte sind genug gewechselt,
Lasst mich auch endlich Taten sehn!]

Ugyancsak *Sárközi* György tolmácsolásában:

A szót tovább csépelni vétek,
Hadd lássak végre tetteket.

◁ A *Faust* I. részében (1808) a görög szövegű *János-evangélium* első mondatát: *Kezdetben vala az Ige* (lásd 82. old.) próbálja német nyelvre átültetni a lét kérdésein töprengő *Faust* doktor. Különböző változatok: *ige, értelem, erő* elvetése után végül szinte belső sugallatra ezt a formulát találja legtökéletesebbnek:

Kezdetben volt a tett.

[Im Anfang war die Tat]

Marx, aki műveiben gyakran citál *Goethe* írásaiból, az áruk cserefolyamatának vizsgálatánál egy helyütt e racionalista tételt, némi éllel, az árubirtokosokra vonatkoztatja. *Zavarukban* – írja róluk – *úgy gondolkodnak árubirtokosaink, mint Faust.* ~ *Ezért már cselekedtek, mielőtt még gondolkoztak volna.* (*A tőke*, Első kötet. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

Engels pedig (*A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bevezetés az angol kiadáshoz.* 1892.) az agnosztikusok okoskodását cáfolva – akik, mikor tárgyakról vagy azok minőségéről beszélnek, a valóságban nem ezekre a tárgyakra és minőségekre gondolnak, amelyekről semmi bizonyosat nem tudhatnak, hanem csupán azokra a benyomásokra, amelyeket ezek érzékeikre tettek – más beiránnyzással hívja tanúnak *Goethe* eredeti német szövegét. *Mármost ezen az okoskodási vonalon* – folytatja gondolatmenetét – *kétségtelenül bajosnak látszik merő érveléssel kifogni. De mielőtt érvelés lett volna, volt cselekvés. „Im Anfang war die Tat."* (*Művei*. 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1963.)

◁ A tudós *Faust* mezébe öltözött *Mefisztofelész* és a *Tanítvány* párbeszédében hangzik el a sokat citált sorpár, *Dóczi* Lajos fordítása szerint (1873):

Hjah, szürke minden elmélet, *barátom,*
De zöld az élet aranyfája.

[Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.]

◁ A *Faust* II. részét (1831) lezáró misztikus kórus sokat citált kifejezése:

Das Ewigweibliche

– számos régebbi s újabb fordításban eléggé körülményesen hangzik. Vegyünk egy korábbit: *Ős örök nőiség – Dóczi* Lajos, 1873., vegyünk egy későbbit: *az Örök Női – Kálnoky* László, 1950. – akkor megértjük, miért konzerválta a szállóige

az örök asszonyi

egyszerű és természetes fogalmazását.

◁ A *[Wahlverwandschaften]* (1809) *Lélekrokonságok (Lelki rokonságok)* című regénye több helyén utal *Goethe* az angol királyi flotta hajókötélzetének biztonsági berendezésére, aminek lényege *[dass ein roter Faden durch das Ganze durchgeht], hogy az egészen egy vörös fonál vonul végig.*

A kötelek ellopását megnehezítő technikai védőjelzés, a legvékonyabbtól a legvastagabb hajókötélig minden egyes darabba belesodort és teljes hosszban

végigvonuló vörös fonál

– áttételes értelemben a történelem, az élet, általában az egymást követő események valamely állandó vagy ismétlődő, jellegzetes és kitörölhetetlen mozzanatát jelképezi. Talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy az eseményeken ~ kifejezése röviddel a goethei megfogalmazás után a reformkor publicisztikájában és irodalmában nálunk is meghonosodott, s a múlt század derekán már tősgyökeres hazai szóképnek tekintették.

◁ *Rechenschaften* (1810) – *Dóczi* Lajos (1905) fordítása szerint: *Beszámoló* című versének egyik sora:

[Nur die Lumpen sind bescheiden]

Csak a csibészek szerények

– formában honosodott meg köznyelvünkben, nyilván azért, mert a *csibészek* szó sokkal könnyebben szájra csúszik, mint a *Dóczi* ismert fordításában található patetikus *hitványak* kifejezés.

◁ 1827. január 11-én mondotta *Goethe Eckermann*-nak: *[Nationalliteratur will jezt nicht viel sagen, die Epoche der Weltliteratur ist an der Zeit . . .] A nemzeti irodalom most nem sokat mond, elérkezett a világirodalom korszaka . .* A témára többször visszatért, s az azidőben írt, eredetileg *[Wie David königlich zur Harfe sang] Ahogy Dávid királyian hárfázva énekelt* című költeményének utóbb az újdonszült, s csakhamar szállóigévé izmosodott

Weltliteratur

Világirodalom

címet adta.

◁ Számtalanszor megírták, elmesélték, hogy *Goethe* közvetlenül halála előtt (1832. március 22.) ezeket a szavakat mondotta:

[Licht, mehr Licht!]

Világosságot, több világosságot!

A tömör búcsúszó jelképessége nyilvánvaló. Nálunk is gyakran idézik komoly, tréfás vagy triviális értelemben. Ha az utcát rosszul világítják, takarékos háznál, irodában kevés lámpa ég, a tanár elégedetlen a dolgozat eredményével, bizonyos kérdést nehezen lehet megértetni valakivel, vagy ha megbeszélésen, újságcikkben, tanulmányban a közművelődés emelését, a falvak teljes villamosítását, a tudományos és technikai kultúra növelését szorgalmazzák – a leghatásosabb érv végén nemegyszer felcsattan: ~. *Lenin Levél az „Iszkra" szerkesztőségéhez* című írásában (1903. november, 25.), a szervezkedés és a taktika tökéletesítésére utalva idézi a goethei búcsúszavakat: ~ *Óriási zenekarra van szükségünk; tapasztalatokat kell gyűjtenünk, hogy helyesen oszthassuk el ebben a zenekarban a szerepeket, hogy az egyiknek a szentimentális hegedűt, a másiknak a szilaj nagybőgőt adjuk a kezébe, a harmadikra a karmesteri pálcát bízzuk.* (*Művei*, 7. köt. *Szikra*, 1953.)

A hiteles adatok, a valóság tényei rácáfolnak arra, hogy a haldokló nyolcvanhárom éves *Goethe* ilyen szállóige-szabatossággal fogalmazta volna meg búcsúszavait. Több *Goethe*-életrajz, például Emil *Ludwig* (1881–1948) *Goethe*-életírása is (*Paul Zsolnay Verlag*, 1920.) szem- és fültanúk hitelesítésével beszéli el az elrebegett, utolsó mondatokat. A már elnehezedő aggastyán de. kilenc óra tájban megszólalt: *[Macht doch den Fensterladen auf, damit mehr Licht hereinkomme . . .] Nyissátok már ki az ablaktáblákat, hogy több fény jöjjön be . . .* Később rajzmappát, bort kért még, majd tíz óra körül a szobában tartózkodó menyéhez, Ottiliához fordult, s ezt mondta: *[Komm, mein Töchterchen, und gib mir Pfötchen . . .] Gyere, kislányom, adj nekem pacsit . . .* Több szót nem ejtett. És délfelé örökre lehunyta a szemét. Valóságos utolsó szavainak azonban nem volt legendaképző varázsa.

VOSS, JOHANN HEINRICH

(1751–1826)

– a német polgári idillek költője, görög–latin klasszikusok fordítója, szállóigéink közé egy gunyoros disztichonnal rótta be nevét. Az 1792. évi *[Musenalmanach] Múzsaalmanach* akkortájt divatozó kötetének 71. lapján egy X. betűvel szignált, de tőle származó kétsorosnak címe: *[Auf mehrere Bücher. Nach Lessing.] Több könyvre. Lessing után.* A disztichon második sora, a pentameter szorítkozott szállóigébe:

[Dein redseliges Buch lehrt mancherlei Neues und Wahres,
Wäre das Wahre nur neu, wäre das Neue nur wahr!]

Jószavú könyved egyetmás újra s igazra kioktat,
Bár igaz lenne az új, s lenne csak új, mi igaz.

A szárnyasszó – jámbor óhaj helyett – irodalmi, művészeti, tudományos fércmunkák ellen emelhető konkrét vád:

Ami benne új, az nem igaz, ami igaz, az nem új.

Voss kétsorosa címében a *Lessing*re való hivatkozás magyarázata: *Lessing* a legújabb irodalomra vonatkozó 1760. június 12-i keltezésű levelében ezt írta: *Ha megengedett dolog minden szónak más értelmet adni, mint amit az a világbölcsek nyelvén jelent, úgy könnyen lehet valami újat létrehozni. Csakhogy akkor engedtessék meg nekem is, hogy ezt az újat ne tartsam mindig igaznak.*

TIEDGE, CHRISTIAN AUGUST

(1752–1841)

– 1801-ben megjelent *Urania* című poémájából barátai javaslatára emlékkönyv-szentenciákat állított össze, s ezeknek egyike volt a számtalan hazai emlékkönyvbe is belekalligrafált két sor:

Megosztott öröm kettős öröm.
Megosztott fájdalom fele fájdalom.

[Geteilte Freud' ist doppelt Freude,
Geteilter Schmerz ist halber Schmerz.]

Lehet, hogy az ódon emlékkönyvekben még nem ez a kicsiszolt szöveg szerepelt. Mert elég sokáig tarthatott, míg a végső forma kialakult, hiszen Pesten, 1845-ben, a *Jámbor* Pál és *Katona* Antal átültetésében kiadott *Urania* (*Tiedge* után szabadon) az V. rész 221–222. sorát még így közölte: *Kettős öröm, mit más szív megfelez | És fél a' bu, ha részt más benne vesz.*

SCHILLER, FRIEDRICH
(1759–1805)

– „republikánus szomorújátéka": *[Verschwörung des Fiesco zu Genua]* (1783) *Puky* József szerint (1827) *Fiescónak összve-esküvése Genuában* címmel kezdi magyar nyelvű könyvpályáját. Budai, pesti és vidéki színpadokon, különböző tolmácsolásokban kerül színre a XIX. század első negyedfél évtizedében, s a tragédia III. felvonása 4. jelenetének elhíresült mondását:

[Der Mohr hat seine Arbeit gethan, der Mohr kann gehen]

– *Puky* fordítása így adta vissza: *A Szeretseny a' maga dolgát megtselekedte, a'Szeretseny elmehet.* Évtizedek alatt, lassú csiszolással alakult ki az a szállóigealakzat, amelyet ma, a *Fiesco*-cselekménnyel megközelítően egybehangzó értelemben, a bevégzett munkát követő rideg hálátlanság parodizálására használunk:

A mór megtette kötelességét, a mór mehet.

A természet dialektikája (1873–1886) *Elektromosság*ról szóló fejezetében *Engels* fizikai-kémiai folyamatok szimbólumaként építi be bizonyításrendszerébe az ~ szállóigéjének csattanóját. G. H. *Wiedemann* német fizikus (1826–1899) elektromosságtani könyvében az áramképződés magyarázatára felhasználja, majd elejti az „eleven erőben való veszteség" teóriáját. Erre utal *Engels* megjegyzése: . . . *az eleven erőben való veszteség most megtette kötelességét és mehet.* (*Művei*, 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1963.)

◁ *Szövevény és szerelem* – *Fortély és szerelem* – így hangzottak a XVIII–XIX. század fordulóján a *Kabale und Liebe* (1784) első magyarításai. Csak 1841-ben pattant ki *Szenvey* József (1800–1857) fordítói leleményéből a hol komoly, hol gunyoros szállóigévé önállósult cím:

Ármány és szerelem.

◁ Az V. felvonás 3. jelenetében elhangzó *[unglückseliges Flötenspiel] szerencsétlen fuvolázás (flótázás)* kitétel lehet a magva a

szerencsétlen flótás

közismert formulájának. S nyilván a szánakozást érzékeltető ~ ellentéteként keletkezett utóbb a szelíden irigykedő, elismerést kifejező változat:

szerencsés flótás.

Az utóbbi variáns: ~ kapósnak bizonyult a hazai tollforgatók körében. Elég talán, ha két felhasználást említünk a közelmúltból. Ezt a szárnyasszócímet adta 1955-ben bemutatott zenés játékának *Békeffi* István, és ugyanígy fordította le Kingley *Amis: [Lucky Jim] Szerencsés Jim* című regényének személynevét 1958-ban *Komlós* János.

◁ A szomorújáték főhőse, *Ferdinand* replikájából (V. 7.): *[Die Limonade ist matt, wie deine Seele] A limonádé lanyha, mint a lelked* – csapódhatott ki a pityergős, érzelgős színművek gúnyneve:

limonádé darab

– sőt, ide vezethetjük vissza ilyenféle operett- és filmcímek származását is, mint: *Limonádé ezredes – Limonádé Joe.*

◁ A *[Resignation] Lemondás* című költemény (1787) utolsó előtti strófájának zárósora komor, kurta szentencia:

[Die Weltgeschichte ist das Weltgericht]

A világtörténet – világítélet.

◁ A *[Don Carlos, Infant vom Spanien]* (1787) *Don Carlos, spanyol infáns* 1. felvonásának emlékezetes indítása:

[Die schönen Tage in Aranjuez | Sind nun zu Ende . . .]

Az aranjuezi szép napoknak vége . . .

– szállóige-jelentésben az elmúlt gondtalan, boldog időket idézi. A *Don Carlos* számos korai fordítása után még *E. Kovács* Gyula is (1881) szállóigénktől eltérő, ünnepélyesebb formában tolmácsolta e szöveghelyet:

Aranjuezi szép időnk lejárt; ám a későbbi könnyedébb fordulat bizonyult erősebbnek, ennek népszerűségéből született 1916-ban *Krúdy* Gyula regényének parafrázis-címe is: *Aranykézutcai szép napok* (lásd 781. old.).

◁ Az I. felvonás 9. jelenetéből ered a teljesen modern hatású frázis:

A szó legmerészebb értelmében.

[In des Worts verwegensten Bedeutung.]

◁ A II. felvonás 8. jelenete pedig ezzel az el nem évülő megállapítással ajándékozott meg bennünket:

Szerelemnek szerelem az ára.

[Die Liebe ist der Liebe Preis.]

◁ A dráma III. felvonásának 10. jelenetében elhangzó felhívásból: *[Stolz will ich / Den Spanier] Azt kívánom, hogy a spanyol büszke legyen* – körülményes fordítások közvetítésével szüremlett ki az ironikusra koptatott kifejezés:

Büszke spanyol.

◁ A dráma záró mondatában *II. Fülöp* spanyol király fiát, *Don Carlost* a *Főinkvizítor* hóhérkezére adja. A kegyetlen közlésből hangzatmódosulással keletkezett szállóige:

Bíboros, **én megtettem a magamét.**

[Kardinal, ich habe das Meinige getan.]

Közbeszédben korántsem árnyalja az ~ kijelentést ilyen tragikus összeütközés. Néha a jól végzett munka öntudata, néha a kevésbé jól végzett munka miatt próbált mentegetőzés csendül meg benne, olykor pedig ez a felelősség elhárításának formulája. Bízvást mondhatnók, hogy az ~ gyakorta annyit jelent: az illető nem tette meg a magáét.

◁ A harmincéves háború jeles hadvezéréről szóló dráma: a *Piccolomini* (1799) első felvonásának második jelenetében *Isolani* horvát generális szájából hangzik el a hírhedett megállapítás:

A háború táplálja a háborút.

[Der Krieg ernährt den Krieg.]

A keservesen igaz drámai replika igen régi keletű. Már *Titus Livius* római históriájában (XXXIV. 9.) ezt mondja *Cato: [Bellum se ipsum alet] A háború önmagát táplálja. Schiller* alighanem *Livius*ból táplálkozó verses dialógusrészletében azonban frappánsabban, csattanósabban fogalmaz.

◁A *[Maria Stuart]* (1800) *Stuart Mária* III. felvonásának 4. jelenetéből *Mária* királynő önjellemzését: *[Kann sagen, ich bin besser, als mein Ruf] S elmondhatom, hogy jobb vagyok híremnél* – 1887–1890 között három hasonló tolmácsolásban (*E. Kovács* Gyula, *Tomor* Ferenc, *Sulkowski* József) ismerte meg a hazai olvasóközönség. A szomorújátékot a múlt század húszas–harmincas éveiben országszerte műsorukra tűzték a magyar színpadok, s így érthető a gyors folyamat, amely újkori szállóigévé érlelte a mondat *Ovidius*tól kölcsönzött (lásd 205. old.) szállóigemagvát:

Jobb a hírénél.

◁ A súlyosan megsebesült angol hadvezér, *Talbot* szájába adja *Schiller* a *[Die Jungfrau von Orléans] Az orléans-i szűz* (1801) egyik csatajelenetében (III. 6.) a keserű következtetést:

[Mit der Dunmheit kämpfen Götter selbst vergeben]

Butasággal nem bírnak az istenek se,

szárnyasszóvá egyszerűsítve:

A butasággal az isten se bír!

◁ Az *An die Freunde* (1803) – *Dóczi* Lajos fordítása (1903) szerint: *A jóbarátokhoz* – című költeményből ered a bölcsmondás:

Az élőnek van igaza.

[Der lebende hat Recht]

◁ Ez a vers a forrása a *színpad* szóban-nyomtatásban használatos, kissé fellengző körülírásának:

Ám, mi nagy volt és lesz a világon,
A világot jelentő deszkák*on*
Szemünk láttán szint és testet kap.

[Sehn wir doch das Grosse aller Zeiten
Auf den Brettern, die die Welt bedeuten,
Sinnwoll still an uns vorübergehn.]

◁ A nagy szabadságdráma: a *[Wilhelm Tell]* (1804) *Tell Vilmos* I. felvonásának 3. jelenetében az összefogásra való unszolást *Tell* azzal hárítja el, hogy

Legerősebb az ember, ha egyedül van.

[Der Starke ist am mächtigsten allein.]

Figyelemre méltó, hogy e formula majd nyolc évtized múltával, más körülmények között, más korban, egy „modern" társadalmi drámában, Henrik *Ibsen: A hazaáruló* című művében (lásd 546. old.) újra felbukkan.

◁ A kisfiát nyíllövészetre serkentő *Tell* biztatását (IV. 1.) nyelvtani átvetéssel népszerűsítette a szólás-gyakorlat:

Hogy mesterré légy, korán gyakorolj.

[Früh übt sich, was ein Meister werden will.]

◁ A IV. felvonás 3. jelenete: *Tell* nyila *Gessler* birodalmi kormányzó szívébe talál, s a halálra sebzett zsarnok felkiált:

Ez Tell lövése!

[Das ist Tells Geschoss!]

A pesti *Nemzeti Színház*ban 1848 őszén bemutatott drámának első nyomtatott fordításában (*Tomor* Ferenc, Pest, 1869) már ezzel a közkeletű szállóigeformával találkozunk. A forma később sem változott, de tágult, torzult a felhasználás köre. A tragikus eredetű felkiáltás akkor is elhangzik, ha valakit nem halálos lövés, hanem jól irányzott, akár jelképes pofon is ér, ha valakit legérzékenyebb pontján, nem csupán fizikailag, telibe találnak. Sőt: néha az utóbbi kifejezést is tréfásan visszajátsszuk a schilleri hagyományig, s azt mondjuk:

Telitalálat – Telli találat.

WOLF, FRIEDRICH AUGUST
(1759–1824)

– a klasszika-filológia tanára, neves *Homérosz*-kutató, teremtette meg tanítványáról Immanuel *Bekker* (1785–1871) jeles klasszika-filológusról beszélvén, a makacs szótlanság példaszavát:

[Er schweige in sieben Sprachen]

Hét nyelven hallgat.

VULPIUS, CHRISTIAN AUGUST
(1762–1827)

– kaland- és rémregényíró Lipcsében 1797-ben adta ki a később nálunk is száma sincs fordításban, átdolgozásban közvetített *[Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann, eine romantische Geschichte unsers Jahrhundert] Rinaldo Rinaldini a haramiavezér; regényes történet jelen századunkból* című rablóhistóriáját. A kalandos zsivány alakját *Vulpius* találta ki, de a dallamos nevű

Rinaldo Rinaldini

nemcsak az útonálló haramia, majd általában a tolvaj, betörő, kalandor, szélhámos fogalmává vált, hanem az olvasók valóságos, életből másolt személynek képzelték el. ~ kiagyalója azzal támogatta a legendaképződést, hogy 1800-ban egy folyóiratban megjelentette ~ dalait és románcait is.

Hazánkban ~ kétféle változatban települt meg. *Balog* István (1790–1873) *Angyal Bandi*ja (1812) és *Wándza* Mihály (1781–1854) *Zöld Marci*ja (1817), e két eredeti szerzeményű betyárszínjáték mellett korán helyet kapott magyar színpadon (Kolozsvár, 1812) az idegenből importált ~ dráma is. Karl Friedrich *Hensler* (1761–1825), bécsi tündérkomédiák, varázstörténetek, zenés bohóságok, valamint rém-színművek félelmetesen termékeny gyártója dramatizálta *Vulpius* rablóregéjét, és a nevezetes úttörő színész, rendező, igazgató, író, fordító: *Balog* István, *Angyal Bandi* színpadra állítója, formált belőle idegborzongató „nézőjátékot". A majdnem egyidejűleg játszott betyár- és rablóhistóriák a valóságos *Angyal* Bandi és *Zöld* Marci, s a fiktív ~ alakjának azonos históriai hitelt szuggeráltak. A XIX. században megjelent különböző ponyvafüzetek pedig ugyanolyan valós figurának tüntették fel a haramiavezér ~-t, mint akármelyik zsandárgolyótól elesett vagy statáriális ítélettel bitóra húzott hazai betyárt, s ezzel a hűbériség és az önkényuralom szegénylegényeivel egy szintre emelték személyét.

KIND, FRIEDRICH
(1768–1843)

– verses szövegére írta Karl Maria *Weber* 1821-ben Berlinben bemutatott, s Kolozsvárt *Páli* Elek (1797–1846) fordításában 1825-ben, Pesten *Ormai* Ferenc fordításában 1836-ban előadott *[Freischütz] Bűvös vadász* című operáját. A regényes dalmű II. felvonásának 5. jelenetében *Kaspar* vadászlegény éjfélkor, zordon hegyek között, vad rengeteg mélyén, a félelmetes ördögároknál, a bűvös erejű fekete vadászt, a szörnyű rémet: *Samiel*t idézi titkos varázsigével:

[Samiel, Samiel, erschein!
Bei des Zaubrers Hirngebein!]

Számiel, jöjj elő,
Itt a bűvös csontvelő!

Samiel – helyesen: *Samael* – szó szerinti értelemben: isten mérge – a középkori kabalisztikus irodalomban sokat szereplő démonfejedelem, a gonosz princípiuma. A német bűvige értelme ez volna: *Samiel, Samiel, jelenj meg | a varázsló koponyacsontjánál* – ugyanis a varázslatot végző *Kaspar* vadászlegény lábánál egy koponyacsont hever. Nyilván az értelmetlenné vált magyar fordítás komikus rímjátéka mozgatta meg a fantáziát és a humorérzéket, így lett a ~ tréfás sürgetések, hívogatások, noszogatások szállóigéjévé. A *Bűvös vadász* ma egyre ritkábban kerül színre operaszínpadunkon. A hajdan szállóige-formában sokat koptatott varázsrigmus azonban, ha ritkábban is használják, nem enyészett el. Lehet, hogy maguk a heves kártyacsaták résztvevői sem tudják, honnan ered a szólás, amivel osztásnál vagy húzásnál a szerencsés ütőlapot még ma is hívogatják:

Joker, Joker, jöjj elő,
Itt a bűvös csontvelő!

HEGEL, GEORGE WILHELM FRIEDRICH
(1770–1831)

– a klasszikus német filozófia képviselője, aki a bölcseleti gondolkodás fejlődéstörténetében idealista világnézeti alapon szisztematikusan először dolgozta ki a dialektikus gondolkodásmódot, amely a marxizmus egyik elméleti forrása. Könyveinek tanulmányozása elmélyülést követelő, fáradságosan élvezetes munka, s szinte bizonyos, hogy egyik főművéből: *[Wissenschaft der Logik]* (1812–1813), teljes magyar fordításban *A logika tudománya*

(*Szemere* Samu, 1957), inkább közvetett ismertetések, mint közvetlen stúdiumok révén terjedtek el a hegeli dialektikát invokáló szállóigék. A *Második Könyv, Első Szakasz, 3. megjegyzésében* foglalt lényeges tétel talán a legismertebb:

[Alle Dinge sind an sich selbst widersprechend]

Minden dolog önmagában ellentmondó.

◁ Továbbá ugyanebben a traktátusban a tétel továbbfejlesztése:

[Das Widerspruch aber ist die Wurzel aller Bewegung und Lebendigkeit.]

Az ellentmondás *azonban* **minden mozgás és elevenség gyökere.**

E morzsányi szállóigék sajátos becsét akkor foghatjuk fel, ha melléiktatunk néhány sort a hegeli filozófia értékeléséről, amit *Engels*nél találunk az *Anti-Dühring* (1876–1878) *Bevezetésében*. A hegeli filozófia nagy érdeme az – írja, –, *hogy az egész természeti, történeti és szellemi világot első ízben . . . ábrázolja folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek*. Ennél a pontnál nyilatkozik meg a hegeli filozófia *igaz jelentősége és forradalmi jellege*. S ha ezt *Hegel* nem is látta kellő élességgel, akár akarta ezt, akár sem, a hegeli filozófia *egyszer s mindenkorra véget vetett annak a hitnek, hogy az emberi gondolkodás és cselekvés bármely eredménye végérvényes*. (*Művei*, 20. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1963.)

SCHLEGEL, FRIEDRICH

(1772–1829)

– kora romantikus költő, esztéta, bölcselő a testvérbátyjával, August Wilhelm *Schlegel*lel együtt kiadott *Athenaeum*ban megjelent (Berlin, 1798) *Töredékei [Fragmente]* között (I. 2. 20.) jegyezte fel ezt a szellemes meghatározást:

[Der Historiker ist ein rückwärts gekehrter Prophet]

A történetíró hátrafelé fordított próféta.

SCHELLING, FRIEDRICH WILHELM JOSEPH
(1775–1854)

– objektív idealista filozófus *[Vorlesungen über Philosophie der Kunst] Művészetbölcseleti előadások* (1807) című művéből szivárgott át hozzánk is a szellemes megállapítás:

[Die Architectur ist im allgemeinen gefrorene Musik.]

Az építészet *általában* megfagyott zene.

◁ Hosszú időn át tartotta elevenen a szállóigét a budapesti *Műegyetem* építészmérnök hallgatóinak szellemes-élces évkönyve:

A megfagyott muzsikus.

Hogy ~ kifejezés máig sem halványult el, tanúsítja többek között a budapesti *Egyetemi Színpad*on az építészetről és a művészetről rendezett műsoros előadás (1967. május 13.) címe: *Megfagyott muzsika?*

WEBER, KARL MARIA
(1786–1826)

– *[Aufforderung zum Tanz] Táncra hívás* című műve, ez a modern keringőformát megalapozó, komoly, jelentős alkotás, egy enyhén gunyoros kitétel forrása. *Weber* nevezetes opusza francia keresztségben az *Invitation à la valse* nevet kapta, s innen egyenes az út a szó szerinti fordítású magyar szállóigéhez:

Felhívás keringőre.

Felkínálkozó baráti, üzleti, politikai, szerelmi kezdeményezés eseteiben: unszoló közeledésnél, csábos provokálásnál, negédes ajánlkozásnál, ingerlő sejtetésnél gyakran mondjuk ironikus mosollyal: ~

BÖRNE, LUDWIG
(1786–1837)

– a maga korában nálunk is sokat olvasott író-publicista és kritikus a világ szakadatlan változását, ellentétekben való mozgásának és körforgásának állapotát elsőnek felfogó görög bölcs, *Hérakleitosz* híres mondására – *minden folyik [panta rhei]* (lásd 122. old.) – támaszkodott akkor, mikor *Jean-Paul* (1763–1825) fölött tartott emlékbeszédében ezt a megkapóan szellemes kijelentést tette:

[Nichts ist dauernd, als das Wechsel]

Semmi sem tartós, csak a változás.

Így rögzítette a magyar szöveget *Luby* Sándor (1855–1905) *Rajzok, elbeszélések és vegyes dolgozatok Börne Lajos irataiból* című fordításgyűjteményében (1880). Ám hogy a ~ szállóige szerzője már korábban igen ismert és a század legnagyobb szellemeivel túlozva összemért jelentőségű személy volt hazánkban, ezt *A peleskei Nótárius* című, 1838-ban bemutatott *Gaál* József-bohózat kultúraellenes és idegenfaló kurtanemese: *Baczur* Gazsi, reformkori színpadunk kedvelt komikus alakja is tanúsítja. A fránya *Baczur* Gazsi ugyanis a külföldi irodalmat szidalmazva ezt dalolja a színpadon: *Hugó Viktor, Gőte, Börne / Bár az oldaluk kitörne!* E fokosrázó kurjongatás, amely egyenlőségjelet tesz Victor *Hugo*, *Goethe* és az irodalmi rangsorban messze utánuk ballagó *Börne* között, a maga idejében, elég hosszú perióduson át, a sallangos hazafiaskodás egyik szállóigéje volt.

*Börné*hez egyébként alighanem közvetítők útján jutott el a hérakleitoszi felismerés. Ugyanis, mint *Büchmann* szállóige-gyűjteményében utal rá, Johann Jacob Christoffel von *Grimmelshausen* (1622–1676) 1669-ben, Jonathan *Swift* (1667–1745) 1715-ben, Percy Bysshe *Shelley* (1792–1822) 1814-ben hasonló fogalmazásban írtak a változásról s változandóról, a nem állandóról, mint a világ egyetlen változatlan és állandó tüneményéről. Magunk részéről még hozzátehetjük, hogy Benjamin *Disraeli*, angol konzervatív államférfi (1804–1881) 1867. október 29-én tartott alsóházi beszédében a tételt így alkalmazta a gyakorlati politikára: *[Change is inevitable. In a progressive country change is constant.] A változás elkerülhetetlen. Egy haladó országban a változás állandó.*

SCHENK, EDUARD
(1788–1841)

– *Belizár* című tragédiájának (1826) magyar változatával (fordította: *Kiss* János) nyitották meg 1837-ben a pesti *Nemzeti Színház*at. A német drámából Salvatore *Cammarano* (1801–1852) olasz szövegkönyvet írt Gaetano *Donizetti* számára, és a *Belisarió*ra átkeresztelt opera az 1836-os nápolyi bemutató után öt évvel, 1841-ben került színre hazánkban. A *Belizár*-dráma elég hamar letűnt a magyar színpadról, az opera sem tartozott a legkedveltebbek közé, mégis fennmaradt belőle – tréfás fenyegetésként – a második felvonásban énekelt szólam:

Reszkess, Bizánc!

[Trema Bisanzio!]

◁ A nagyhangú hősködésnek e parodisztikus frázisa modernizálódva tovább burjánzott. A törpe dölyf, a „ki vagyok? mi vagyok? " melldöngetés csúffá tételére ezzel a játékos alliterációval szokták fokozni:

Reszkess, rücskös Európa!

KÖRNER, THEODOR
(1791–1813)

– 1811-ben írt drámája, a *Hedwig, Déri* István fordításában a pesti *Nemzeti Színház* első évadjának (1837) bemutatói közé került. A fiatal költő darabjából két szállóige-típusunk is levezethető – elég bizarr áttételekkel. A II. felvonás 10. jelenetében hangzik el az inas bejelentése:

[Die Pferde sind gesattelt, gnädiger Herr!]

Déri fordítása szerint:

Nagyságos uram, a' lovak meg vagynak nyergelve!

– amiből az egyszavas, jelentéktelen színpadi szerepek tréfás szimbolizálására, de olykor-olykor egy nehezen felkerekedő társaság sürgetésére is idők folyamán ez a sokat koptatott variáns alakult ki:

A kocsi előállott!

◁ Bár Johann Gottfried *Herder* (1744–1803): *[Der Gastfreund] A vendégbarát* című versében és Friedrich *Schiller: [Wallensteins Tod] Wallenstein halála* című drámájában (V. felvonás 7. jelenet) is majdnem szó szerint ugyanaz a mondat olvasható, mégis, *Körner* drámájának fél századdal korábbi tolmácsolását figyelembe véve, a *Hedwig* III. felvonásának 10. jelenetében elhangzó kiáltást tekinthetjük az ismert szállóige forrásának:

[Nur über meine Leiche geht der Weg!]

Csak a holttestemen keresztül vezet az út!

Vagy így is:

Csak a holttestemen át!

A közhasználat ezt a patetikus sikolyt is trivializálta. A drámai helyzettől teljesen elszakítva, pikáns, sőt, trágár tréfaként mondogatják:

Csak a testemen át!

HEINE, HEINRICH

(1797–1856)

– németül nálunk is elterjedt verstöredékeiből alig egy-kettő honosodott meg magyar nyelven. Az egyik: a *Lyrisches Intermezzo* (1823) 9. versében előforduló, magyarra többször átültetett fordulat:

[Auf Flügeln des Gesanges]

szállóigés tömörítésben:

A dal szárnyán.

◁ A másik: az *[Atta Troll. Ein Sommernachtstraum]* (1847) *Atta Troll. Nyáréji álom* című költeményében a 27. szakasz egyik kifejezése. A részlet *Karinthy* Frigyes fordításában így hangzik:

Hisz ők a nép tavaszának
Őrjás cserebogarai
Berzerk dühtől elragadva!

[Das sind ja des Völkerfrühling
Kolossale Maienkäfer,
Von Berserkerwut ergriffen!]

– és ebből a

[Völkerfrühling]

Népek tavasza

– a XIX. század polgári forradalmainak szimbólumaként vert gyökeret.

Heine a ~ kifejezést a régi romantikusokkal szembeállított ifjú szabadságköltőkkel kapcsolatban használja, ám maga a szó nem eredeti leleménye. A ~ fogalma különböző körülírásokkal már a XVIII. század végén megjelenik, majd *Börne* egyik írásában 1818-ban betű szerint is lerögzíti. A XIX. század harmincas éveinek politikai műveiben elég sűrűn felbukkan, végül *Heine Atta Troll*ja ad a fogalomnak messzevivő szárnyakat. A fogalom elevenségére példának hozhatjuk fel, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc serény historiográfusa: *Ács* Tivadar (1901–) 1944-ben a magyar szabadságharc és emigráció korából származó ismeretlen leveleket, naplójegyzeteket tartalmazó összeállításának a ~ címet adta.

LIEBIG, JUSTUS

(1803–1873)

– vegyész, az agrokémia megalapítója, egyetemi tanár, *[Chemische Briefe] Vegytani levelek* című művében (1844) ezt írta: *[Die Seife ist ein Masstab für den Wohlstand und die Kultur der Staaten] A szappan az államok jólétének és kultúrájának mértéke.* Megállapításából vagy inkább véleményéből ez a kissé „szakbarbár" féligazság mosódott ki:

[Die Kultur eines Volkes richtet sich
nach dem Verbrauch von Seife.]

Egy nép kultúrája a szappanfogyasztáson mérhető le.

HALM, FRIEDRICH
(1806–1871)

– *Der Sohn des Wildniss* (1842) című drámáját *Remellay* Gusztáv fordításában 1873-ban mutatta be a *Nemzeti Színház*. E darabban hangzik el a különkülön is emlékkönyv-sorrá és szállóigévé népszerűsödött szólampár:

[Zwei Seelen und eine Gedanke,
Zwei Herzen und ein Schlag!]

Két lélek és egy gondolat.
Két szív és egy dobbanás!

WAGNER, RICHARD
(1813–1883)

– komoly elméleti műve viselte *[Das Kunstwerk der Zukunft] A jövő műalkotása* címet (1850), s e munkája visszhangjaként, támadó jellegű hírlapi cikkekben, gúnyos értelmezéssel született meg a

[Zukunftsmusik]

A jövő zenéje

kifejezés.

Wagner előbb hevesen védekezett ~ torzítása ellen, utóbb azonban átvette a formulát, s 1861-ben egyik írásának már ezt a címet adta: *[Zukunftsmusik, Brief an einem französischen Freund] ~, Levél egy francia barátomhoz.* Nyelvünkbe nyilván *Wagner* adaptációjából került át ~, de alighanem nálunk is a *Wagner* zenedrámái ellen megnyilvánuló erős kezdeti ellenérzés árnyalta értelmét, hiszen ~-t általában valószínűtlen, kevés kilátással kecsegtető feltételezésekre vonatkoztatjuk, legjobb esetben olyan prognózisokra, amelyeknek bekövetkezése csak reménytelenül távoli időkben várható.

Ilyenféle értelemben ékeli be ~ fogalmát *Marx A tőke II. kötetének Harmadik szakaszában (A társadalmi össztőke újratermelése és forgalma)* a *Felhalmozás és bővített újratermelés* című 21. fejezetbe, amikor arról ír, hogy: *Érthető az öröm, ha a hitelügy keretében mindezekből a potenciális tőkékből bankok stb. kezén történő koncentrációjuk révén rendelkezésre álló tőke, „loanable capital" [kölcsönözhető tőke], pénztőke lesz, mégpedig most már nem passzív pénztőke, és nem ~, hanem*

aktív, burjánzó tőke. (*Művei*, 24. köt. *A tőke II.* Kossuth Könyvkiadó, 1968.) Ebben az adaptációban ~ a bizonytalanságból, az elvontságból a gazdasági realitások mértékrendszerébe kerül át.

◁ Az 1876-ban Bayreuthban bemutatott *[Der Ring des Nibelungen] Nibelung gyűrűje* teljes tetralógiájának záróműve, az

Istenek alkonya

[Götterdämmerung]

– nálunk *Radó* Antal fordításában 1892-ben került színre. A germán *Walhalla* isteneinek *bukásából* a hazai, főleg városi szójárásban a nagy önistenítőkön és istenítetteken kívül minden rendű-rangú kisistenek *lebukásának* szállóigéje született. ~ – mondjuk nemcsak akkor, ha rettegett tirannusok lépnek le a szereplés színteréről, de akkor is, ha felfújt, apró-cseprő léggömbnagyságokból kifogyott a szusz.

BECK, KARL ISIDOR

(1817–1879)

– bajai származású osztrák poéta – *Petőfi* híve, tisztelője – *[Stille Lieder]* (1840) *Halk dalok* című kötetében jelent meg az emlékezetes vers: *[An der Donau] A Dunánál*, amelyből Josef *Weyls* (1821–1895) az ifjabb Johann *Strauss* (1825–1899) első dalkeringőjének szövegét formálta. A *[Wiener Männergesangverein] Bécsi férfiénekkar* 1867 februárjában énekelte először az azóta számtalan változatban eldalolt, eltáncolt, megfilmesített szerzeményt, amelynek a *Beck*-vers refrénjéből átvett címe *[An der schönen blauen Donau]* magyar verzióban *Kék Duna keringő* lett. A közkedvelt *Kék Duna keringő*ből adódott aztán – nyilván a *Szőke Tisza* mintájára – a sokkal távolibb hagyományt sejtető

Kék Duna

kifejezés, s hovatovább egyik leggyakoribb idegenforgalmi toborzó-szavunk.

Elég talán a Lánchíd pesti hídfője mellett éveken át lehorgonyzott vízivendéglőre utalnunk, amely hangulatos csalogatónak a ~ nevet viselte. Nyilván ennek mintájára a szegedi hajó-étterem – a *Szőke Tisza*.

SCHEFFEL, JOSEPH VIKTOR

(1826–1886)

– regényes-érzelmes költői elbeszélése: *[Der Trompeter von Säckingen]* (1854) *A säckingeni trombitás* Rudolf *Bunge* átdolgozásában, Viktor *Nessler* (1841–1890) zenéjével a maga idejében (1884) számottevő színpadi karriert futott be. A népszerű operának nemcsak a trombitaszólóját harsogták a rézfúvó művészei, hanem a főhős *Werner*nek a II. felvonás fináléjában énekelt búcsúdala *Ábrányi* Emil fordításában (1886) nálunk is elterjedt szállóigét bocsátott szárnyra. A búcsúdal refrénjéből kiröppent szállóigéről az évtizedek folyamán lekopott a hímes szentimentalizmus, ami élteti, az a fanyar öngúny komikuma:

[Behüte dich Gott! es wär zu schön gewesen,
Behüte dich Gott, es hat nicht sollen sein!]

Isten hozzád! **Gyönyörnek sok lett volna!**
Isten hozzád! Irigyünk lőn az ég!

ZELL, F.

(1829–1895)

és szerzőtársa:

GENÉE, RICHARD

(1824–1895)

– írták Karl *Millöcker* (1842–1899) *[Der Bettelstudent]* (1882) *A koldusdiák* című, Budapesten *Evva* Lajos és *Fái* J. Béla fordításában bemutatott (1883) daljátékának szövegkönyvét, amelynek előadásain évtizedeken át hajtogatta az egyik komikus főszereplő: *Ollendorf* ezredes az „üsse kő" értelmű tréfás szólást:

Spongyát rá!

[Schwamm drüber!]

A szó szerinti tolmácsolásból született szállóige: vaskos germanizmus. Ennek ellenére hajdan sűrűn emlegették, de talán éppen ezért ma már kihalóban van. Az *Állami Operaház* legutóbbi, átdolgozott szövegű előadásán, a hetyke *Ollendorf* sem mondta már, hogy ~.

ROSEN, JULIUS

(1833–1892)

– *Grössenwahn* című vígjátékát 1878-ban mutatta be a *Nemzeti Színház*. A darabot a fordító: *Kuliffay* Ede (1839–1881) ügyes leleménnyel *A nagyzás hóbortja* névre keresztelte át, s ebből a birtokos szerkezetből csiszolódott össze a szokottabb jelzős forma:

nagyzási hóbort.

MASAIDEK, FRANZ FRIEDRICH

(1840–1911)

– ismert bécsi humorista, élclapszerkesztő, *Figaro* című vicclapjának 1871-es évfolyamában formálta meg a fenyegető, zsaroló újságíró alakját és meggyökeresedett elnevezését:

[Revolver-Journalist]

Revolver-zsurnaliszta.

◁ A kártékony, sértő, leleplező, rágalmazó, ártalmas cikk meg nem jelentéséért pénzt vagy más szolgáltatást követelő úri haramia, a ~ tevékenységének megjelölésére képződött később nálunk a németben ismeretlen igei alak:

revolverezni

– amit sajtóharácsoláson túl mindenfajta intellektuális martalóckodásra is kiterjesztettünk.

NIETZSCHE, FRIEDRICH

(1844–1900)

– az 1883-ban megjelent, s magyarra 1907-ben *Fényes* Samu, majd 1908-ban *Wildner* Ödön által lefordított költői-bölcseleti művének címe:

[Also sprach Zarathustra]

Im-így szóla Zarathusztra

– a titokzatos, de nemegyszer üres kinyilatkoztatásokra némi gúnyos éllel utaló szállóige lett.

◁ Az ókori Irán vallásalapítójának szájába adott szabadverses szövegek közül változatos és veszélyes pályára szárnyalt a 3. fejezet 2. bekezdése, *Wildner* Ödön tolmácsolásában:

Hirdetem nektek **az emberfölötti embert.**

Más változatban:

a felsőbbrendű embert.

[Ich lehre euch den Übermenschen.]

~ fogalmát szállóige-használatban sokféleképpen értelmezték. A félreértés és félreértetés zűrzavarát növelte G. B. *Shaw* (lásd 442. old.): *[Man and Superman]* (1903) *Ember és felsőbbrendű ember* című, nálunk *Tanner John házassága* címmel 1921-ben bemutatott komédiája, amelyben a travesztált és parodisztikus ~-nek ábrázolt főhőst a közhiedelem gyakorta összemosta *Nietzsche* ~-ének kegyetlen, a hatalomra törő akaratot megtestesítő ideáljával. ~ szállóige használatánál hasznos emlékeznünk arra, ahogy *Nietzsche* az *úri-morál* és a *szolga-morál* ellentétének hamis elméletét és az *elit-réteg* legtetején álló ~ feladatát és jogait magyarázza.

◁ *[Jenseits von Gut und Böse – Zur Genealogie der Moral]* (1887) *Jón s rosszon túl – Az erkölcs fejlődéstana* című művének okoskodása szerint: *[aller vornehmen Rassen] minden nemes fajnak* szükséglete, hogy a társadalmi kényszerért, amelyre közösségét békében rászorították, az idegenekkel szemben tanúsított kegyetlenséggel kárpótolja magát, s így *[als frohlockende Ungeheuer] mint ujjongó szörnyeteg [in die Unschuld des Raubtier-Gewissens zurücktreten] a ragadozó-állat-lelkiismeret ártatlanságába lépjen vissza [als die prachtvolle, nach Beute und Sieg lüstern schweifende blonde Bestie], mint a remek, zsákmány és győzelem után sóváran kóborló*

szőke bestia,

adott esetben különösképpen mint *a szőke germán bestia.*

A *Nietzsche* műveiből kiemelt két előbbi szállóige fogalmi eltolódása szokatlanul magas fokú. *Felsőbbrendű ember*nek neveznek olykor nemcsak *ragadozó-állat-lelkiismeret ártatlanságába visszalépett ujjongó szörnyeteget,* hanem kiemelkedő tudású, kivételes erkölcsiségű, ritka képességű embert is, s ezért igen ajá-

latos az azonos kifejezést pontos elemzéssel kiegészíteni. A *szőke bestia* sem mindig *zsákmány és győzelem után sóváran kóborló szőke germán vadállatot* jelent, hanem néha veszélytelenebb és kevésbé visszataszító személyt: pénz- és kéjsóvár nőcskét, s ez esetben a fogalmi megkülönböztetés a fasiszta pribék-élőkép és a csábos férfiszomorító között természetesen sokkal egyszerűbb.

◁ Ezeknél az átértékelt értelmű szállóigéknél óhatatlanul felmerül bennünk *A hatalom akarása [Der Wille zur Macht]*, e befejezetlenül maradt, s 1895-ben töredékben megjelent *Nietzsche*-mű alcíme: *[Versuch einer Umwertung aller Werte] Minden értékek átértékelésének kísérlete.* Ugyanis ebben az alcímben egy előző fejtegetéseinkre visszamutató szólásforma bujkál:

Az értékek átértékelése.

DEHMEL, RICHARD
(1863–1920)

– *[Erntelied]* (1893) *Aratódal* című költeményének ősi munkadaltól ihletett, forradalmi fenyegetésű refrénsora *Migray* József (1882–1938) fordításában (*Harcos énekek*, Szerkesztette: *Szakasits* Árpád, *Népszava* kiadás, 1926) a szavalódobogókról és a munkássajtóból századunk első negyedében került szállóigéink közé:

Őrölj malom, őrölj!

[Mahle, Mühle, mahle!]

Nemsokára azután, hogy az ~ refrénű *Aratódal* a fenti antológiában is megjelent, egy anonim fordító újratolmácsolta és szavalókórusra bontotta *Dehmel* hatásos költeményét, s ebben a formában a *100% könyvtár* 1. száma (*Szavalókórus*, 1928) eljuttatta az abban az időben szerveződő munkás szavalókórusokhoz. Az új tolmácsolás kissé mesterkélt kádenciája: *Őrless, malom, őrless!* – azonban népszerűségben nem érte utol az ~ szólásformát.

WEDEKIND, FRANK
(1864–1918)

– színész és drámaíró 1891-ben írt

[Frühlingserwachen]

– című tragikus groteszkjét csak a szerző első sikerei után négy évvel, 1906-ban mutatta be Max *Reinhardt*. Nálunk még egy további évtizednél is több kellett, míg a *Tevan Könyvtár* egyik füzeteként *Pajzs* Elemér (1894–1944) fordításában, Békéscsabán, 1918-ban kiadhatták. A szentimentalizmus és a naturalizmus béklyóiból kitörő, lélekelemző mozzanatokkal fűtött kamaszdráma magyar címe, a

Tavasz ébredése

– előbb ennek a népszerű kis füzetnek a borítólapja, majd a *Belvárosi Színház* 1923. évi, nagy feltűnést keltő előadása nyomán terjedt el.

A sihederkori szexuális konfliktusokat akkoriban még szokatlan nyíltsággal tárgyaló színművet sokan olvasták, sokan látták, még többen beszéltek róla. A ~ kifejezésben azonban nem a dráma eredeti összeütközései, hanem egyfelől az ifjúi szerelemre, másfelől a természet kikeleti megújulására vonatkozó általános utalások konzerválódtak. Ezeket a mozzanatokat variálja a szállóige hol érzelmesen, hol ironikusan, *Wedekind* gyermektragédiájának mozzanataitól messze, gyakran annak szellemével szöges ellentétben. A tengernyi példából íme egynéhány. Fiatal fiú és fiatal leány ül a Duna-part kőlépcsőin, önfeledten összeölelkezve: ~. Az utcasarkon megjelennek az első hóvirágot, ibolyát kínáló virágárusasszonyok: ~. A vadevezősök tatarozzák-lakkozzák csónakjaikat: ~. Tejfehér képű emberek orrtövén, homlokán feltűnnek az első szeplők: ~. Élclaprajz vagy riportfénykép a budai erdőkből – alkonyi tisztás, rengeteg szertehagyott papírmaradékkal, üres konzervdobozzal, szeméttel, képaláírás: ~.

MANN, THOMAS
(1875–1955)

– *[Ein Appell an die Vernunft] Szózat az értelemhez* alcímmel jegyzett beszéde 1930-ban hangzott el, de csak 15 esztendős késedelemmel, 1945-ben, a felszabadulás után szólalt meg magyar nyelven, *Komlós* Aladár (1892–) tolmá-

csolásában. Ezért honosodott meg sajnálatosan megkésve a nagy humanista oráció még mindig aktuális, óvó, intő, figyelmeztető felhívása:

[Achtung, Europa!]

Európa, vigyázz!

FALLADA, HANS

(1893–1947)

– realista regényeiből, amelyekben a süllyedő német kispolgárság sorsát ábrázolta, az 1932-ben németül, majd 1935-ben magyarul is megjelent

[Kleiner Mann, was nun?]

Mi lesz veled, emberke?

– lett világsiker – és szállóige (*Braun* Soma [1890–1943] fordítása, Budapest).

Közhasználatban gyakran enyhül a kérdés társadalmi komorsága. Kérdezzük áttétel nélkül, egyenes értelemben, iskolásgyerektől, ha rossz jegyet hoz haza, még pólyásbabától is, ha váratlanul pelenkacserére van szükség. A formula célzatát néha meglepően átkomponálják; az *Esti Hírlap* 1967. február 22-i számában az egyik riport címe: *Mi lesz veled, iskolai tej?* – *Népszabadság*, 1967. május 17., egy másiké: *Mi lesz veled, benzinkút?* – Ugyanott, 1967. szeptember 3-án a tatai Öreg-tó pusztulásáról, illetve rendbehozataláról írt cikk élén: *Mi lesz veled, tatai tó?*

EINSTEIN, ALBERT

(1879–1955)

– *Nobel*-díjas fizikus, főleg az általa alkotott *relativitáselmélet*tel a modern fizika egyik megalapozója. *Lenin* a természettudományok egyik legnagyobb átalakítójának nevezte. Zürichi, prágai, berlini egyetemi tanársága után a *Hitler*-fasizmus üldözése elől az USA-ba emigrált, és holtáig a princetowni egyetemen tanított és dolgozott. Emlékezetes szívós harca az emberi haladás, a béke, az atomenergia békés felhasználása érdekében. Humanista gondolkodását élvezetes stílusú tanulmányai is tükrözik.

A *[Mein Weltbild] Világképem* (1934) – *Szécsi* Ferenc (1892–?) fordításában: *Hogyan látom a világot?* (1935) – egyik tézise azoknak a természetes érvényű szállóigéknek sorába tartozik, amelyeknek eredetét nem tartják számon:

[Unser Schicksal wird so sein, wie wir es verdienen]

Sorsunk olyan lesz, amilyet érdemlünk.

◁ Az angol nyelvű *[On science] A tudományról* következő megállapítását sokan idézhetik ismereteik korlátozottságának védelmében. Éppen *Einstein* az, akinek szájából ez a mondat egy minden korábbinál bonyolultabb tudományos – pontosabban: természettudományos igény deklarációja:

[Imagination is more important than knowledge]

A képzelet fontosabb, mint a tudás.

REMARQUE, ERICH MARIA
(1898–1970)

– a német Nagy Főhadiszállás első világháborúbeli sztereotip hadijelentésszövegeiből: *Aus Belgien und aus dem Osten nichts neues zu melden* (1914 szeptember 24.), vagy *Von der Westfront ist nichts neues zu melden* (1914. november 30.) kölcsönözte 1929 ben megjelent regényének címét:

[Im Westen nichts neues . . .]

Benedek Marcellnek a német eredetivel azonos esztendőben kiadott fordítása szerint:

Nyugaton a helyzet változatlan . . .

A háború szörnyűségeit bemutató, világszerte sikert aratott mű magyar címe a hazai olvasók tudatában azonos asszociációkat váltott ki, mint a német olvasókében az eredeti cím. Tíz évvel a háború vége után a kortársak emlékezetében még élénken visszhangzottak a Monarchia *Armee-Oberkommandó*ja által a magyar sajtóban nap mint nap megjelentetett AOK-jelentések, amelyek a veszteségeket, visszavonulásokat a Nagy Főhadiszállás hazugságaival egybevágó formulákkal leplezték: *A helyzet nagyjából változatlan*, vagy: *Közép-Galíciában a helyzet változatlan* . . . A regénycímben rejlő keserű persziflázsból támadt a

mindenféle hamis megnyugtatásra, baljós állapotra kiterjesztett szállóige szkeptikus csengése.

◁ A budapesti *Vidám Színpad* 1966 őszén bemutatott műsorának szállóigénkből travesztált – és ugyancsak szárnyasszóvá röppent – címe a *Remarque*-regény sugallta hangulatot száznyolcvan fokos szögben forgatta el. Egy fejtetőre állított szójátékkal a szarkasztikus borúlátás derűs biztatássá változott; a megújult szállóige bajkeverő pletykákkal, sugdolózásokkal szemben az adott kedvező körülmények stabilitását fejezi ki:

Nyugalom, a helyzet változatlan!

Norvégek

IBSEN, HENRIK
(1828–1906)

– 1877-ben írt és *Lázár* Béla fordításában 1887-ben Budapesten bemutatott drámájának címe:

[Samtfundes støtter]

A társadalom támaszai

– pozitív és negatív értelemben, tehát elismerően és ironizálva egyként használatos szállóige.

◁ A századunk elején kedvelt kiskönyv-sorozat: a *Modern Könyvtár* belső oldalán ez az *Ibsen*-mottó állott:

Költeni annyi, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett.

A szállóigévé népszerűsödött könyvsorozat-jelige az író *[Et vers]* (1878) *Vers* című költeményéből származik, amelyet művészi hitelességgel legújabban *Hajdú* Henrik (1890–1969) fordított magyarra:

A k i é l, csak harcban éghet –
csalják a titok-cselek;
aki k ö l t, bírói széket
ül önnönmaga felett.

[A t l e v e, er – krig med trolde
i hjertets og hjerhens hvaelv.
At d i g t e – det er at holde
dommedag over sig selv.]

◁ *En folkefiende* (1882) című színművében – amelynek *Vikár* Béla (1859–1945) által tévesen tolmácsolt hazai bemutató címét: *A népgyűlölőt* (1891) napjainkban helyesbítette *Hajdú* Henrik *A hazaáruló* telibe találó kifejezéssel – egy már *Schiller: Tell*jéből ismert (lásd 527. old.), de attól minden bizonnyal függetlenül keletkezett, valóságellenes, hamis tézis ismétlődik. A darab főszereplője: *dr. Stockmann* mondja a befejező jelenetben:

[Den staerkeste mand i verden, det er han, som star mest alene]

Az a legerősebb ember a világon, aki egyedül áll.

Vagy *Hajdú* Henrik tömör, új fordításában:

... a magányos ember a legerősebb.

◁ *Ibsen* 1890-ben írta, nálunk *Lenkei* Hedvig fordításában 1907-ben mutatták be a *Hedda Gabler* című, sokat játszott színművet. Az egyik főszereplő: *Brack* asszesszor és *Hedda* II. felvonásbeli párbeszédében hangzik el a férj, feleség és a harmadik kapcsolatát jelképező *háromszögű viszony [et trekanted forhold]* kifejezés, amelyből a

családi háromszög,

szerelmi háromszög

közkeletű fogalma fejlődött ki.

Aprólékos kutatások (*Büchmann–Krieger: Geflügelte Worte*, Berlin, 1926) arra következtetnek, hogy a ~ szóképét *Ibsen* a norvég nyelvben német közvetítéssel olasz forrásból honosította meg. A közvetítő alighanem az egy nemzedékkel korábban élt német író: Georg Christoph *Lichtenberg*, az aforizmák és szatirikus szellemességek mestere. *Lichtenberg* egyik művében: *[Ausführlichen Erklärung der Hogartischen Kupferstiche] A hogarthi rézkarcok kimerítő magya-*

rázata (1799) egy asszonynak kétoldalú kapcsolatát *boldogság-háromszög* elnevezéssel illeti, s hozzáteszi: *Triangolo equilaterónak hívják Itáliában a férj, feleség és szerető háziboldogság-rendszerét . . . Triangolo equilatero:* egyenlő szárú háromszög, boldogság-háromszög – a struktúra nem új, a meghatározás is adott, az olasz forrást és a német közvetítést *Ibsen* hosszabb itáliai és németországi tartózkodása valószínűsíti.

Olaszok

DANTE ALIGHIERI

(1265–1321)

– hatalmas költői víziója: *[Divina Commedia]* (1313–1321), az *Isteni Színjáték* három ismert szállóigével ajándékozott meg bennünket. Kettő az első rész: *[Inferno]* a *Pokol* tercináiból való; az egyik az I. ének első sora, a tűnt ifjúság határjelzője:

[Nel mezzo del cammin di nostra vita
Mi ritrovai per una selva oscura . . .]

Az emberélet útjának felén
Egy nagy sötétlő erdőbe jutottam . . .

A szállóigét magában foglaló dantei sorpár kortárs költészetünkben egy tragikus parafrázisra emlékeztet. A gyilkos kórban elhunyt kitűnő poéta és műfordító, *Devecseri* Gábor posztumusz kötetének (*A hasfelmetszés előnyei – A mulandóság cáfolatául*, 1974) költeménysorozatát bevezető *Erdő* kezdete a tűnt ifjúság helyett a feltartóztathatatlanul eltűnő életre utal: ~ *Egy nagy sötét erdő jutott belém . . .*

◁ A másik: a *Pokol* kapuja feliratának zárósora (III. 9.):

[Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!]

Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!

E komor felszólítást a szállóige-használat különbözőképpen színezi. Úgy tűnik, hogy legritkábban idézzük a végzetes reménytelenség érzékeltetésére, sokkal többet hangzik el triviális helyzetekben, tréfás figyelmeztetésként. Valla-

tócella bejáratánál csak regények lapjain rémlik fel az áldozat agyában a dantei citátum. A valóságban inkább notórius viccelődők skandálják házasságkötő termek, kártyaszobák, fogorvosi rendelők ajtajánál.

Dante e két szállóigésedett verssorának egyike azon kevés részletek közé tartozik, amelyeket *Szász* Károly (1829–1905) korábbi *Dante*-tolmácsolásából (1885) *Babits* Mihály szó szerint emelt át nagyszerű *Isteni Színjáték*-fordításába (1913).

◁ A harmadik járatos *Dante*-citátum eredetijét a *Purgatórium [Purgatorio]* V. énekének 13. sorában találjuk:

[Segui i tuo corso, e lascia dir le genti]

Menj utadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek.

A költeményben *Vergilius* mondja az idézett sort *Dantén*ak, aki az Óceán titkos szigetén emelkedő Purgatórium sziklahegyének útjait taposva, elálmélkodik a látomásokon. Közbeszédben a felszólítás még keményebb, határozottabb értelmet kap: a jól végzett munka öntudata, biztonsága fejeződik ki benne.

A tőke első kiadásának előszavát (London, 1867. július 25-én) *Marx* is ebben az értelemben fejezi be a dantei szárnyasszóval: *A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett közvélemény előítéleteivel szemben, amelynek sohasem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jelszavát vallom: Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (*A tőke*, Első kötet. I. könyv. Előszó az első kiadáshoz. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

◁ Az V. ének 121–123. sorából vált ki és kelt szárnyra a keserű múltba merengés:

[Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria.]

Babits Mihály fordításában:

Nincs semmi szomorítóbb,
mint emlékezni régi szép időkre
nyomorban.

Szállóige-prózában:

Nincs fájdalmasabb dolog, mint nyomorúságban boldog időkre emlékezni.

A tercina-töredékhez simuló gondolatokkal a római klasszikusok közül *Plautus*nál és *Cicerón*ál találkozunk, a későbbi latin írók sorában pedig *Boethius*, akinek *[De consolatione philosophiae] A filozófia vigaszáról* című munkáját (lásd 232. old.) *Dante* szívesen forgatta, a bölcselő bőbeszédűségével teregette szét a századokkal később versbe kovácsolt életigazságot: *[In omni adversitate fortunae infelicissimum genus infortunii est fuisse felicem] A szerencse forgandóságában a szerencsétlenség legboldogtalanabb fajtája, hogyha valaki boldog volt.*

LEONARDO DA VINCI

(1452–1519)

– festő, szobrász, építész, mérnök, anatómus, fizikus, zenész és író. Az olasz reneszánsz egyik legizzóbb lángelméje – *egyetemes embere [uomo universale]*. Tolla nyomán két szállóigét jegyezhetünk fel gyűjteményünkbe:

A festészet elméleti, esztétikai, technikai és bölcseleti kérdéseit tárgyaló művét: *[Trattato della Pittura] Tanulmány a festészetről* a *[Bibliotheca Vaticana] Vatikáni Könyvtár Codex Urbinus* című kolligátuma őrzi. Az 1550-ben rendezett kéziratot először Párizsban nyomtatták ki 1651-ben, magyarul 1973-ban jelentette meg a *Corvina Könyvkiadó – A festészet* címen (*Gulyás* Dénes fordítása). Az V. szakasz *[Pittura e poesia] Festészet és költészet* a két művészetnek dialógusokkal tűzdelt elemzése és összevetése. Ebben a keretben bontakozott ki *Leonardo da Vinci* tömören így idézett megragadó tézise:

[La Pittura è una Poesia muta,
e la Poesia è una Pittura cieca]

A festészet néma költészet,
és a költészet vak festészet.

Közel háromszáz esztendővel e reneszánsz megfogalmazás után *Schelling* (lásd 531. old.) művészetbölcseleti előadásaiban *Leonardo* gondolatformálásához némiképpen hasonló módon kapcsolja össze az építészetet és a zenét.

◁ Londonban, 1883-ban került ki először a sajtó alól a Mester hátrahagyott irodalmi hagyatéka *[Gli scritti letterari] Irodalmi írások* megjelölésel. Különböző kiadványok követhetetlen közvetítő csatornáin áramlott át hozzánk a klasszikus csengésű bölcsmondás:

[Chi poco pensa, molto erra]

Ki keveset gondolkodik, sokat téved.

BRUNO, GIORDANO
(1548–1600)

– merész, lényegében materialista és ateista jellegű bölcseletéért hét évre bebörtönzött, majd az inkvizíció által eretnekséggel vádolt és Rómában máglyán elégetett reneszánsz filozófus, a tudomány nagy mártírja. A szárnyasszavak *Büchmann*-féle kompendiuma *[Gli eroici furori] Hősi dühöngések* (Párizs, 1585) című, szövegmagyarázatokba ágyazott költői gyűjteményét (2. köt. 3. dialógus) tartja a nevezetes olasz szállóige forrásának:

[Se non è vero, è ben trovato]

Ha nem is igaz, nagyon találó.

A nálunk – és sok más országban – olaszul is meghonosodott szárnyasszó lazább formájú korábbi előfordulásáról tudósít Giuseppe *Fumagalli* a múlt század végétől századunk elejéig számos kiadásban napvilágot látott olasz szállóigetára, a *[Chi l'ha detto?] Ki mondta?* Eszerint Anton Francesco *Doni* (1513–1574), kiugrott pap, indulatos vitázó, 1552. esztendőben nyomtatott főművében: *[I marmi] A márványlépcsők [Ragionamento Quarto] Negyedik szakasz,* ugyanezt a bölcsmondást így fogalmazta: *[. . . se non è vero, egli è stato un bel trovato] ha nem is igaz, de szép találat* [mondhatnók: *telitalálat] volt. Fumagalli* úgy véli, hogy *Doni* írótolla esetleg egy már akkor ismert olasz szólást rögzített.

STERBINI, CESARE
(kb. 1784–1831)

– alakította át operalibrettóvá Pierre Augustin Caron de *Beaumarchais* (1732–1799) *[Barbier de Séville]* (1775) *A szevillai borbély* című vígjátékát. A Gioacchino *Rossini* (1792–1868) muzsikájával világsikerre jutott dalmű (1816) I. felvonásában így mutatkozik be *Figaro*, a grófi lakáj-borbély:

[Figaro qua, Figaro là,
Figaro sù, Figaro giù!]

Figaro itt, Figaro ott,
Figaro lent, Figaro fent!

A kotnyeles *Figaro* figurája korán népszerűsödött hazánkban. *Rossini* operáját Kolozsvárt és Pesten már 1822-ben bemutatták, s bizonyos *Bántó* (ál)-nevű fordító tolmácsolásában az 1837-ben megnyílt *Nemzeti Színház* első opera-

előadása volt. De minthogy *Beaumarchais Figaró*jának forradalmi karakterét *Rossini* operája teljesen fellazította, a nevéből szőtt szállóige már kezdettől fogva csak a szemfüles, minden lében kanál embertípust jellemezte.

Érdekes, hogy a múlt század végén a napisajtó feltűnően összetorlódott eseményeket is gyakran persziflált a ~ változataival: *Panama itt, panama ott!* (a *Budapesti Hírlap* vezércikke a korrupció terjedéséről, 1895. augusztus 15); *Kongresszus itt, kongresszus ott!* (a *Magyar Újság* színházi munkatársa azon kesereg, hogy a rengeteg millenáris kongresszus miatt a színházak és egyéb szórakozóhelyek üresen maradnak, 1896. június 28).

PIAVE, FRANCESCO MARIA

(1810–1876)

– Giuseppe *Verdi* (1813–1901) szövegírója alakította át Victor *Hugo* antiroyalista drámáját: *[Le roi s'amuse]* (1832) *A király mulat* című darabot a *Rigoletto* című világhódító opera (1851) librettójává. Az *I. Ferenc* királyból mantuai herceggé átkendőzött tenorhős énekli a III. felvonásban – a *Nemzeti Színház* 1852. évi előadása óta, *Böhm* Gusztáv (1823–1878) fordításában magyarul is – a nemcsak dallamával, de köznapi bölcselkedésével is fülbemászó sorokat:

[La donne è mobile,
Qual piuma al vento . . .]

Csak a megrögződött első sorhoz hű átültetésben:

Az asszony ingatag,
Álnok, csalfa nép . . .

A játékos-regényes szállóige gyökerei az antikvitásba nyúlnak vissza. *Vergilius Aeneis*ének IV. énekében az 569. sor így hangzik: *[Varium ac mutabile semper femina] Mindig változékony és ingatag az asszony.* Ám majd kétezer esztendő kellett hozzá, hogy az ókori gyökérről egy megragadó színpadi szituáció és egy zseniális dallam virágba szökkentse és világba szórja a római költő szentenciáját. Igaz, hogy két évezred múlva csak órák kellettek szállóigénk elterjedéséhez. Ugyanis amikor 1851. március 11-én a velencei *La Fenice* színházban bemutatták a *Rigolettó*t, *Verdi* ~ kezdetű dalát csak a premier napján adta át a *Mantuai herceg*et megszemélyesítő énekesnek, s akkor is azzal a szigorú meghagyással, hogy a bemutató pillanatáig annak szövegét-dallamát avatatlan fül meg nem hallhatja. A meglepetésnek szánt ária óriási sikert aratott, s egy-

korú krónikák szerint Velence utcáin-lagúnáin már közvetlenül az előadás után mindenfelé elhangzott a szállóigét termő dal ~. Egyébként *Verdi* titkolózása merőben a zenének szólt, hiszen ~ olasz versezetét Victor *Hugo* pontosan megfogalmazta annak idején betiltott *A király mulat* IV. felvonásának 2. jelenetében. Ott *I. Ferenc* király ugyanis ezt recitálta: *[Une femme souvent / N'est qu'une plume de vent)*, hevenyészett magyarításban: *Egy asszony gyakorta / csak pihe, szél sodorta.*

◁ Régi ismerős a hazánkban nemrégiben felújított másik *Verdi*-opera, *Piave*-szövegkönyv (1862), *Böhm*-ősfordítás (1875) magyar címe:

A végzet hatalma

[La forza del destino]

– amely számos újratolmácsolás, sőt átdolgozás után is érintetlen maradt. ~, ez a zordon, komolykodó vagy félig komoly hangsúlyú szállóige túlélte azokat az időket is, amikor maga az opera hosszabb ideig nem szerepelt dalszínházunk repertoárján.

LOMBROSO, CESARE

(1836–1909)

– olasz orvos, büntetőjogász alapozta meg a büntetőjog antropológiai irányzatát. Híres – részben hírhedett – elmélete figyelmen kívül hagyta az emberi jellem és a bűnözés alakulásának társadalmi tényezőit, s azt tanította, hogy a bűntények zömét bűnöző típushoz tartozó, fizikai tulajdonságaikról: koponyaalkat stb. felismerhető személyek, úgynevezett „született gonosztevők" követik el. *Lombroso* az ilyenekkel szemben preventív intézkedéseket javasolt. Nagy port kavaró munkája: *[L'uomo deliquente] A bűnöző ember* (1876) fejtegetéseit, következtetéseit már avulttá mállasztotta a korszerű társadalmi szemlélet, ám teóriájából megmaradt a rosszképű, riasztó külsejű emberek szállóigés jellemzése:

Lombroso-típus.

◁ Korábbi művében: *[Genio e follia]* (1864) – dr. *Szabó* Károly fordítása szerint: *Lángész és őrület* (1906) – a lángelme és az elmebaj szükségszerű összefüggését hitetően ható példatömeggel igyekezett dokumentálni. Az izgalmas olvasmány nálunk is kapósnak bizonyult, ennek tudható be, hogy néhány esztendőn belül egy évszám nélküli, rövidített, alighanem orvkiad-

vány is megjelent belőle: *Lángész és őrültség* cím alatt, mégpedig mint a középrétegek népszerű heti olvasmányának, a *Tolnai Világlapjá*nak ajándék kötete. Ez idő tájt már szárnyra kapott José *Echegaray* drámájának címe: *Szent vagy őrült?* (lásd 572. old.), s a *Lombroso*-könyvneveknek ezzel egybecsendített rövidítése, valamint az *és* szócskának hasonló indítékú *vagy*-ra váltása „előállította" az új szállóigét:

Lángész vagy őrült?

Az *Echegaray*-dráma és a *Lombroso*-kötet címeiből keletkezett szállóigék nem csak formában fedik egymást. Értelmi átfedésük elég pontos, ha nem is tökéletes. Néhány vonalnyi eltérés felfedezhető a kettő között. A spanyol drámaíró darabjának szárnyasszó-származéka bizonyos meghökkenést, gyanakvást, kételyt sugároz, míg az olasz büntetőjogász tanulmánycíméből gyúrt formulában némi elismerés, csodálat érződik. A ~ problémája egyébként már az ókorban is felmerült, de nem kérdés, hanem kinyilatkoztatás mezében. Az ifjabb *Seneca [De animi tranquillitate] A lélek nyugalmáról* szóló művében (17. 10.) e bonyolult kételyt illető határozott, de óvatos állásfoglalást találunk: *[Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit] Semmiféle nagy tehetség nem létezett a téboly elegyítése nélkül.* A klasszikus tétel többet is, kevesebbet is mond *Lombroso* fejtegetésénél. Egyfelől kiterjeszti a tragikusan érdekeltek körét minden zsenire, másfelől a lángész és őrület tüneményeit egymással nem azonosítja, csupán valamelyes keveredésükről beszél.

LEONCAVALLO, RUGGIERO

(1858–1919)

– zeneszerzője és szövegírója *[I pagliacci]* (1892) *A bajazzók* című, *Radó* Antal fordításában Budapesten 1893-ban bemutatott operának.

Az olasz *pagliaccio* szó eredeti értelme: szalmalábú, a régi *commedia dell'arté*ban az ostoba, bamba legény figurája – magyarul: pojáca. *Leoncavallo* a pojáca-szereppel sok tapsot arató vándorszínészeket *pagliacci*nak, magyarosan: *bajazzók*nak nevezi, innen a vándorkomédiás szerelmi tragédiáját bemutató dalmű címe.

Magáról és minden megszakadó szívvel, könnyek között kacagni kényszerülő komédiásról énekli a kis vándorkomédiás-trupp vezetője, *Canio* a nevezetes dalt:

Kacagj, bajazzó!

[Ridi, pagliaccio!]

Közbeszédben enyhébb és súlyosabb esetekre vonatkozó cinikus vigaszként hangzik el a ~. Hiába várs valakire a légyotton, nem sikerült egy jól előkészített terv, megbuktál a vizsgán, elmarad a kinevezésed, faképnél hagyott a szerelmed, nem nyertél a lottón – oda se neki: ~.

◁ *A bajazzók* záródalában egyébként a *Madách Tragédiá*jából ismert kifejezéssel (lásd 813. old.) is találkozunk:

Vége a komédiának!

[Finita la commedia!]

A regényes-pesszimista szállóige nagyban virágzott a századfordulón. *Ady* Endre első, debreceni körömpróbái között *(Versek,* 1899) is találunk egy ide vonatkozó, töredékes címet: *Finita* . . . A könnyed, sanzonszerű ötstrófa elmeséli, hogy a szerelmi színjátékra legördült a függöny, s lényegében limonádétörténetté hígítja a közkeletű szárnyasszót: ~

D'ANNUNZIO, GABRIELE
(1863–1938)

– zavaros életművéből divatozása idején számos regényt, drámát, verset olvashattunk magyar tolmácsolásban. Ezek közül 1910-ben írt és *Balla* Ignác fordításában magyarul 1918-ban megjelent regényének címe:

[Forse che si, forse che no]

Talán igen, talán nem

– a műtől messzire kerülve, bizonytalan helyzetekre, kiszámíthatatlan esélyekre utaló szárnyasszólás lett.

PIRANDELLO, LUIGI
(1867–1936)

– számos, hazánkban is játszott színműve közül az 1921-ben színre került, s Budapesten, *Karinthy* Frigyes fordításában 1925-ben bemutatott

[Sei personaggi in cerca d'autore]

– gyökeresedett meg széles területen és sok változatban. *Hat színigazgató keres egy szerzőt, hat író keres egy olvasót, hat képviselőjelölt keres egy kerületet, hat vendég keres egy pincért* – és így tovább, a hasonló variánsok mind a ~ *Pirandello*-címből hajtottak ki.

GERMI, PIETRO

(1914–)

és szerzőtársai:

GIANETTI, ALFREDO

(1924–)

CONFINI, ENNIO DE

(?–)

– írták és rendezték 1961-ben azt a nálunk 1963-ban bemutatott éles társadalomkritikájú filmet, amelynek címe igen rövid idő alatt a perfid és erőszakos házasságbontás, a cinikus kegyetlenség kifejezője lett:

[Divorzio all' Italiana]

Válás olasz módra.

A film sikere – és a sikeres cím – újabb filmek, filmcímek és újabb divatkifejezések sorát termelte, amelyek közül nálunk különösen még kettő forog közszájon:

Házasság olasz módra.

Hűtlenség olasz módra.

FELLINI, FEDERICO

(1920–)

– a szerzője és rendezője, lírai megalkotója az 1959-ben Olaszországban, majd 1962-ben Magyarországon is nagy sikerrel bemutatott filmnek:

[Dolce vita]

Édes élet.

Nehéz lenne megállapítani, hogy a már korábban is közkeletű fogalom s közszájon forgó kifejezés adott-e ihletést *Fellini*nek, avagy vajon *Fellini* bontotta-e ki bomlasztó, bujább értelművé az ~ képzetét. Annyi azonban kétségtelen, hogy a római Via Veneto környékén dőzsölő és hányódó gazdag emberek, luxusnők, művészek szabados, minden morális gátat, szexuális korlátot felborító életmódjának elnevezése: az ~ *Fellini* filmjének világsikere után vált az önemésztő féktelenség szállóige-szimbólumává.

Oroszok

PUSKIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS

(1799–1837)

– elragadó verses regénye, az 1825–1831 között írt *Jevgenyij Anyegin* magyarul 1866-ban jelent meg *Bérczy* Károly (1821–1867) fordításában.

E napjainkban sokat vitatott tolmácsolás 1952-ig 21 kiadásban került a közönség kezébe, s bár a *Bérczy*-féle magyar *Anyegin*ben vannak pontatlanságok, stancáit óhatatlanul átítatja a fordító korának szelleme, a páratlan műfordítói sikerben mégiscsak döntő része van *Bérczy* sajátos művészi varázsának. Ebből következik az is, hogy – számos érdemes új *Anyegin*-fordítás ellenére – *Bérczy* száz esztendeje olvasott *Anyegin*jének sorai váltak szállóigékké, amelyeket a találóbb, szabatosabb magyar szövegek máig sem tudtak kiszorítani.

Az ajánlás szállóigének használt kezdősorait:

Nem a kevély világnak szántam
barátságom e zálogát

[Не мысля гордый свет забавить,
Вниманье дружбы возлюбля . . .]

– a költő emlékvilágának bensőségét eldurvítva, általában suttyomban adott, intim juttatásokra, lekenyerezésekre, megvesztegetésekre vonatkoztatjuk. Maradjon kettőnk között ez a csekélység, más ne tudjon róla – ezt jelenti vulgárisan a puskini sorpár: ~.

◁ Az 1. fejezet nyitánya:

Nagybátyám mindig józanul élt

[Мой дядя самых честных правил . . .]

– szintén a fejtetőre állított szállóigék közül való. Ha italozó, tivornya, korhely atyafiakról esett szó, akkor idézték csúfolódva: ∼.

◁ *Tatjana Anyegin*hez intézett megrendítő szerelmes levelének befejező részéből *Puskin*t ismerő ifjú szerelmesek a modern életérzéseket visszaszorítva még manapság is citálják a következő passzusokat:

Bármint legyen! kezedbe tettem
Szívem sorsát; ítélj, határozz!

[Но так и быть! Судьбу мою
Отныне я тебе вручаю.]

Ébreszd fel bennem a reményt,
Vagy vess meg *s dőre álmom' tépd el,*
Érdemlett büntetéseként.

[Надежды сердца оживи,
Иль сон тяжелый перерви,
Увы, заслуженным уроком!]

◁ Továbbá:

. . . bízom ön becsületében,
Kezesem ez s oltalmam nékem.

[Но мне порукой ваша честь,
И смело ей себя вверяю . . .]

◁ *Anyegin* elutasító válaszából ez a két sorra hígított frázis tapadt meg:

Ábrándjaink az eltűnt korral
Nem térnek vissza soha, nem! . . .

[Мечтам и годам нет возврата . . .]

◁ A világ költészetének kikeletet üdvözlő ódái, ditirambusai, rapszódiái, elégiái közül kihallik az *Anyegin* 7. fejezete 2. szakaszának sajátosan bájos és mélabús kezdete, amely még a felcserélt sorú fordításban is szállóigévé rögződött:

Tavasz, te szerelem idénye,
Jöttöd mily bánatos nekem!

[Как грустно мне твое явленье,
Весна, весна! пора любви!]

◁ Az *Anyegin* korabeli orosz mágnásifjúság tömör életrajzának aforisztikus kezdete, fellazított magyar tolmácsolásban, az emberi élet kezdőszakaszának általános tükörképe lett (8. fejezet, 10. strófa):

Boldog, ki ifjúságát élte,
Megérett annak idején . . .

[Блажен, кто смолоду был молод,
Блажен, кто во-время созрел . . .]

◁ Végül a záró strófa négy sorából, az összetett mondat kettévágásával és a kezdőszavak megduplázásával két külön életű szállóige keletkezett.

Boldog, ki jókor lemaradt a
Színpadról . . .
(Boldog, ki) saját
Regényét végig nem forgatta . . .

[Блажен, кто праздник жизни рано
Оставил, не допив до дна
Бокала полного вина
Кто не дочел ее романа.]

A *Bérczy* fordította, most száztíz éves *Anyegin* népszerűsége születésének tizedik évében olyan érett volt már, hogy szállóige-paródia is hajtott belőle. A szatmári *Társaskör* fiataljai ugyanis szilveszterre valami hatásos tréfát akartak kieszelni, s végül abban állapodtak meg, hogy öt tollforgató, verselgető körtag helyi vonatkozású travesztiát készít *Puskin Jevgenyij Anyegin*je alapján. A mű – amelyben *Tatjana* mint *Tatajánya, Lenszkij* mint *Leszneki* szerepelt – elkészült, 1906-ban Szatmárt ki is nyomtatták, s forgalomba is hozták ezzel a tartalmáról-célzatáról sokat elárulo címmel: *Anyagi Jenő.*

LERMONTOV, MIHAIL JURJEVICS
(1814–1841)

– lírai regénye, az 1840-ben írt és *Ruby* Miroszláv fordításában 1879-ben magyarul is megjelent

[Герой нашего времени]

Korunk hőse

– régóta kölcsönzi címét a különböző korok kiváló és kevésbé kiváló „hőseinek" tömör jellemzésére. Mai szóhasználatban ~ a humanista művész, a békét védő államférfi, a világ titkait feltáró tudós, de a súlyemelő világbajnok és a gólzáport elhárító csodakapus is.

A magyar irodalomban gyakoriak a ~ struktúrával rokon kifejezések, éspedig mind epikai, mind lírai és prózai művekben (lásd 660., 781. és 857. old.).

GRIBOJEDOV, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS
(1795–1829)

– vígjáték-remeke (1823–1824):

[Горе от ума]

Az ész bajjal jár

– több mint 120 esztendős késedelemmel, *Fáy* E. Béla és *Kardos* László (1898–) tolmácsolásában jutott el hazai színpadra (1947).

Magyar címe olyan csiszolt, olyan frappáns, olyan egyszerű, hogy alaposabb ellenőrzés nélkül közmondásnak tarthatnók. De mivel *Dugonics* András (1740–1818): *Magyar Példa Beszédek és Jeles Mondások* című könyvében (1820) éppen úgy nem sikerült megtalálnunk, mint *Erdélyi* János, *Margalits* Ede és mások közmondásgyűjteményeiben – a *Gribojedov*-komédia magyar címét szállóige-készletünk egyik legfrissebb szerzeményének kell tartanunk. E feltevés mellett sem érdektelen, hogy *Vachott* Sándor (1818–1861) egyik verssora: *Gonddal jár a gondolat* – mennyire egybevág a *Gribojedov*-vígjáték címéből alakult szállóigével.

GOGOL, NYIKOLAJ VASZILJEVICS
(1809–1852)

– hazánkban is kedvelt színpadi és epikus művei közül az 1842-ben írt

[Мертвые души]

Holt lelkek

– címe siklott át szállóigéink közé. A folyamat nem volt sima. *György* Aladár (1844–1906) 1874-ben készült első fordítása – *Meghalt lelkek* – inkább a főszereplő, a szélhámos *Csicsikov* nevét indította a fogalommá alakulás felé; a ~ kifejezés *Szabó* Endre 1905. évi új tolmácsolásával terjedt el. *Gogol* regényében hitelcsalásra felhasználható halott jobbágyokat jelentenek a ~, a szállóige azonban túlfutott ezen az értelmen: általában ködös, bizonytalan, ingatag, imbolygó személyekre vonatkoztatjuk.

GONCSAROV, IVAN ALEKSZANDROVICS
(1812–1891)

– a XIX. század negyvenes-hatvanas éveinek Oroszországát festette meg 1859-ben megjelent *Oblomov* című regényében. A hírhedett főalak: *Oblomov*, az elmaradt, penészes, porló nemesi réteg képviselője, a cselekvésre képtelen álmodozás, a tunya tehetetlenség jelképe lett, és nevéből alakult a patópáli magatartást szimbolizáló, ma is használt szólásforma:

oblomovizmus

[обломовщина].

DOSZTOJEVSZKIJ, FJODOR MIHAJLOVICS
(1821–1881)

– leghatásosabb, az egész világon legjobban elterjedt, színpadi és filmváltozatok egész sorában újjáteremtett művének címe:

[Преступление и наказание]

Bűn és bűnhődés

– mintegy hat évtizede kering sokféleképpen irányzott szárnyasszólásként nyelvünkben.

Az 1866-ban írt regénynek 1888-ban adta az alliteráló magyar címváltozatot *Szabó* Endre, az orosz irodalom jeles tolmácsolója; azóta használjuk apró hibákért járó feddésre, kis vétkek büntetésére, nagy bűnök lakoltatására – különböző hangsúllyal – a ~ kifejezést.

TOLSZTOJ, LEV NYIKOLAJEVICS

(1828–1910)

– hatalmas társadalmi-történelmi regénye, a

[Война и мир]

Háború és béke

– amelyen az író 1863-tól 1869-ig dolgozott, s névtelen fordító tolmácsolásában már 1885–1886-ban eljutott a magyar olvasókhoz.

A két egyszerű és sorsdöntő szó drámai szembeállítása az antitolsztojánus *Majakovszkij*t is megragadta, s *Tolsztoj* regénye nyilván hozzájárult az 1916-ban írt ~ poéma címadásához. Az elmúlt száz évben jó néhány újabb magyar tolmácsolás, továbbá egész sor színpadi, film- és televíziófeldolgozás véste hazánkban is százezrek tudatába a *Tolsztoj*-remekmű címében manifesztált ellentétpart. ~ manapság oly sajnálatosan gyakori összemérésénél a szállóigévé függetlenedett történeti, publicisztikai, köznapi fogalmon is át- meg áttünedezik a *Tolsztoj*-regénycím szuggesztiója.

◁ A múltat megelevenítő regényt majd tíz évvel később követi (1873–1876) a korának orosz társadalmát tükröző *Anna Karenina*. Az önéletrajzi elemekkel átszőtt alkotást szintén elérte a színpadra, filmvászonra, tévéképernyőre vitel sorsa, ám itt nyilvánvalóan a széles körben elterjedt olvasmányból tapadt meg emlékezetünkben a regény kezdetének bölcsmondása:

[Все счастливые семьи похожи друг на друга,
каждая несчастливая семья несчастлива по-своему]

– *Bonkáló* Sándor (1880–1959) és ifj. *Pálóczi Horváth* Lajos (1899–) fordításában, é. n.:

Minden boldog család hasonlít egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módja szerint boldogtalan.

1959-ben *Németh* László (1901–1975) újra lefordította a regényt, s akik az ő tolmácsolásából ismerkedtek meg a *Karenina Annával*, azok a némileg módosított kezdősorokat idézik:

A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.

◁ Az 1886-ban írt komor dráma:

[Власть тьмы]

A sötétség hatalma

– címen került nálunk bemutatásra 1901-ben, s ebből a címből rögződött meg a gonosz, rossz, tudatlan erők uralmát jelentő szállóige. Ez azért figyelemre méltó, mert a darabot *Szabó* Endre először *A sötétség országa* címmel ültette át magyar nyelvre, s a színház egészséges nyelvi és hatásigénye teremtette meg a végleges ~ változatot.

◁ Hasonló szállóige-sorsa lett hazánkban egy másik *Tolsztoj*-színmű címének is. Az 1900-as keltezésű darab címe nem az első színházi bemutató (*Vajda* László – 1878–1933 –, színpadi változata: *Az élő halott*, 1911), hanem *Pásztor* Árpád (1877–1940) ugyanakkor könyv alakban megjelent fordítása nyomán mint

Az élő holttest

[Живой труп]

vált gyakori szólásformává.

A szenvedélyekben elsüllyedt, mérgek rabságába hullott, szellemileg erkölcsileg eltunyult, elesett emberen nem véletlenül ragadt meg ~ kifejezés. Ugyanis a másikat: *az élő halott*, még inkább az *élőhalott* fogalmát a nyelvhasználat már korábban lefoglalta a gyógyíthatatlan betegek megjelölésére.

GORKIJ, MAKSZIM
(1868–1936)

– [На дне] *A mélyben* (1902) című, legnagyobb színpadi sikerű művét 1903-ban három fővárosi színházunk is bemutatta. Egyidejűleg három nyomtatott kiadásban is megjelent *Havas* József, *Kálnoki* Izidor (1863–1930) és *Abonyi* Árpád (1863–1918) fordításában. Mindhárom fordítás és színpadi előadás címe az orosz Ночлежка címtervnek megfelelő, de valószínűleg a német *Nachtasyl* nyomán formált:

Éjjeli menedékhely

– s ez általánosul aztán általában a nyomorúságot, szennyet, de féltréfásan néha csupán fejetlenséget, felfordulást, elhanyagolt, rendetlen környezetet jelentő szállóige-formulává.

◁ Az *Éjjeli menedékhely* IV. felvonásának végén *Gorkij* a részeg *Szatyin*nal súlyos érvényű igazságokat mondat ki (*Gábor* Andor fordítása, 1950):

[Ложь — религия рабов и хозяев]

A hazugság a rabok és az urak vallása.

◁ Majd az egyszerűségében is felemelő, buzdító humanista vallomást:

Minden az emberben, minden az emberért!

[Все в человеке, все для человека!]

◁ Továbbá:

Ember! Ez – gyönyörű! Ez – büszkén hangzik!

[Человек! Это — великолепно! Это звучит гордо!]

◁ *Lenin* halála után írta *V. I. Lenin* című emlékezését, amely a *Russzkij Szovremennyik* 1924. 1. számában jelent meg (magyarul: *Radó* György, 1963). Ennek befejező részében önkritikusan ítéli meg szemléletének bizonyos, korábban téves elemeit, s a tollforgatókat, akik hajlamosak megfigyeléseikből elsietett következtetéseket levonni, ezzel a bölcsmondással inti:

[Написано пером — не вырубишь топром]

Amit tollad leírt, fejsze nem vágja ki.

A népiesen hangzó szárnyasszóban bibliai akkord csendül. *János evangéliuma* 19. 22.: *Amit megírtam, megírtam* árnyalatnyi értelemkülönbséggel lényegében ugyanezt jelenti (lásd 84. old.).

◁ A *Gorkij* szerkesztette *[Lityeraturnaja ucseba] Irodalomtanítás* című folyóirat első számának (1930 eleje) kibővített előszavaként *Folyóiratunk céljai (A valóságról)* címen jelent meg az a tanulmány, amelynek egyik mondata világjáró, s nálunk is meghonosodott szállóige lett:

Az író – osztályának szeme, füle és hangja.

[Литератор — глаза, уши и голос класса.]

A tanulmány egyik részlete ugyanabban az évben az *Izvesztyija* hasábjain is megjelent, majd 1933-ban, lerövidítve, *Az irodalomról* című gyűjtemény bevezetőjeként. *A valóságról* címen került ismét a nyilvánosság elé. Első magyar fordításában *(Makai* Imre [1920–], *Szikra*, Budapest, 1950) szállóigénknek ezzel a változatával találkozunk: *Az irodalmár – osztályának szeme, füle és hangja.*

◁ A *Pravda* 1932. március 22-i számában jelent meg *Gorkij* válasza az amerikai laptudósítók levelére, amelynek címe, s a cikk végén megismételt kérdés arra vár választ, hogy az írástudók, a műveltség fáklyahordozói, a kultúra munkás, alkotó táborába tartoznak-e, vagy a másik táborba, amely a kizsákmányolók, rablók felelőtlen kasztjának uralmát akarja fenntartani.

A kérdés, amely napjainkban már magyarul is szállóigeszámba megy, különösen ebben a tolmácsolásban rögződött meg (*Szikra*, Budapest, 1949. *Marxista Ismeretek Kiskönyvtára* 44. füzet):

Kivel tartanak önök, „kultúra mesterei"?

[С кем вы, «мастера культуры»?]

MAJAKOVSZKIJ, VLAGYIMIR VLAGYIMIROVICS
(1893–1930)

– a műveiből magyar nyelven is kivirágzott szállóigék közül 1913-ban futurista társaival együtt kiadott kiáltványának és gyűjteményes kötetének címét:

[Пощечина общественному вкусу]

Pofonütjük a közízlést (*Radó* György fordítása, 1956.)

illegális és féllegális folyóiratok közvetítésével már a húszas-harmincas években citálták ebben a változatban:

Pofon a közízlésnek.

A *Majakovszkij*-citátum olyan körökbe is szétszéledt, amelyek a forrás jellegével, de néha magával a forrással sem voltak tisztában. Ezért a ~ nem mindig ütött oda, ahová eredetileg az orosz futurizmus alapítói céloztak, s nem is mindig a *pofon* volt a szállóigében a pozitív elem. A rebellis jelige tájékozatlan hazai kisajátítói néha éppen a közízlést ért sérelmen felháborodva vették szájukra a homlokegyenest ellentétes becélzású kötet- és kiáltványcímet.

◁ Az érzelgős, „gyengédségbe hullott" férfi kifigurázására az elmúlt három évtizedben terjedt el az 1915-ből való négyrészes poéma címe (e kötet szerzőjének fordításában, 1946.):

Nadrágban járó felhő

[Облако в штанах.]

◁ Háború és forradalom mezsgyéjén, 1917-ben született az a két sor, amely 1924-ben beépül a *Lenin*-poémába, s annak *Radó* György készítette fordításából 1946-tól kezdve – mint a dőzsölők, dáridózók ellen emelkedő felháborodott fenyegetés – nálunk is teret hódít. Az idézet *Majakovszkij Válogatott műveinek* 1957-es kiadásában így hangzik:

Zabálj csak ananászt, fácánhúsba fúlj,
Közel már az utolsó napod, burzsuj.

[Ешь ананасы,
рябчиков жуй,
День твой последний,
приходит, буржуй.]

◁ *Majakovszkij*tól, az „agitátorköltő"-től Magyarországon először az 1918-ból származó induló, a [Левый марш] honosodott meg:

Balra mars

és

Balmars

címen. A *100% könyvtár Szavalókórus* kötetéből (1928) jutott el a munkás kultúrmozgalomba, a dolgozó ifjúság közé; dobogókon és bizalmas összejöveteleken elég gyakran elhangzott. Jóval később, 1947-ben *Hegedüs* Géza (1912–) találta meg a szerencsés

Induló balra

formát, amelyben a verscím országszerte szárnyra kapott. Az ~ refrénje elterjedésének ilyen nyelvi-fordítási nehézségei nem adódtak. A költemény hazai megszólaltatásaiból változatlanul, mindig a

Balra!
Balra!
Balra!

[Левой!
Левой!
Левой!]

– forradalmi vezényszava vert tömegvisszhangot.

◁ A szállóige-születés és -fennmaradás figyelemre méltó jelensége az *Induló balra* záróstrófájának refrén előtti utolsó sora:

[Кто там шагает правой?]

A szónoki kérdést *Hegedüs* Géza csiszoltabb fordításában számtalanszor szavalták:

Ki lépett ott ki jobbal?

De e közkeletű citátum mellett „jobboldali elhajlások" ironikusan éles kipécézésére, a *100%*-ősfordítás nyilván nem szándékosan csúfondáros zöngéjével, a régi változat sem veszett ki:

Ki az, ki jobbra lépeget?

◁ A felszabadulás után szétáradt magyar *Majakovszkij*-szállóigék közül talán máig is a legfelkapottabb (*Hegedüs* Géza fordításában, 1947) a bürokratákat pellengérre állító, 1922-ben megjelent szatíra címe:

[Прозаседавшиеся]

Önagyonülésezők.

◁ Ünnepélyesebb hangvételű, de ugyancsak sűrűn elhangzó szentencia a [Комсомолская] (1924), *Gáspár* Endre (1897–1955) fordításában (1948) *Komszomol dal* refrénje:

Lenin –
élt,
Lenin –
él,
Lenin –
élni fog.

[Ленин —
жил,
Ленин —
жив,
Ленин —
будет жить.]

◁ Számos átültetési kísérlet után e sorok írójának 1946-ban készült fordítása rögzítette a felülmúlhatatlanul jó dolgok, a lelkesítő eredmények, a társadalmi eufória kifejezésére *Majakovszkij* októberi poémájának (1927) utóbb kizárólagossá vált magyar címét:

Csudajó

[Хорошо].

◁ A költő utolsó életévének (1930) terméséből még két verscím gazdagítja a magyar szállóigetárat. Az egyik (*Hegedüs* Géza tolmácsolása, 1947):

Akik örülnek a nehézségeknek

[Любители затруднений]

– az ellenséges káröröm közkeletű kifejezése lett nyelvünkben.

◁ A másik, amelynek magyar változatát a moszkvai *Sarló és Kalapács* 1937. évfolyamában *Kőrösi* György (*Molnár* René) alakította ki:

Tele torokkal

[Во весь голос]

– a jövőnek szóló költői számadást a fenntartás nélküli, végletes megnyilatkozások jelképévé tágította ki.

Ez utóbbihoz tíz esztendővel később (*Képes* Géza [1909–] fordítása, 1947) néhány betű módosítással új változat is csatlakozott:

Teli torokból.

Spanyolok

CERVANTES SAAVEDRA, MIGUEL DE

(1547–1616)

– világhódító regénye: *[El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha]* (1605, 1615) *Az elmés, nemes Don Quijote de la Mancha Karády* Ignác (?–1858) csonkított ifjúsági átdolgozásában 1848-ban jelent meg először magyarul Pesten, s két év múlva, 1850-ben *Horváth* György tolmácsolásában Kecskeméten adták ki. Újabb és újabb fordítások, ifjúsági változatok, operai és színi előadások, filmek népszerűsítik a spanyol lovag alakját. Neve:

Don Quijote

– a vak rajongók, a tragikomikusan kilátástalanul viaskodók szimbóluma lesz. Ugyanebben az értelemben kap szárnyra ~ regénybeli jelzője:

[el Caballero de la Triste Figura]

a Búsképű Lovag

– amit *Kárpáti* Aurél (1884–1963) tanulmánykötete (1920) a magyar irodalom allegóriarendszerébe is beépít.

◁ Az elvakultságában óriásoknak nézett szélmalmok ellen rohamra induló lovag históriája teremtette meg a

szélmalomharcot vívni

[acometer molinos de viento]

és magát a

szélmalomharc

– kifejezést is.

CALDERÓN DE LA BARCA, PEDRO
(1600–1681)

– számos, hazánkban játszott színműve közül

Az élet álom

[La vida es sueño]

című darabot *Déry* J. tolmácsolásában már 1820-ban színpadra vitték Kolozsvárt. *Győri* Vilmos (1838–1885) fordításában 1873-ban mutatta be a budapesti *Nemzeti Színház.* ~ regényes-idealista fogalom-párosát gyorsan szárnyára vette a század végi korszellem, s röpte még ma sem szűnt meg.

Korai s késői echóinak néhány példája irodalmunkban: *Arany* László a *Calderón* színművének hazai bemutatója előtt egy évvel elkészült (1872) *Délibábok hőse* című művében a IV. ének 73. stancájában a dorbézolás, lázas erőszakoskodás után macskajajjal s lelkiismeret-furdalással ébredő hősnek, *Hübele Balázs*nak e szavakat adja a szájába: ~, – *csakhogy meddig az? – Rossz öntudatra ébred-é vigasz? Kiss* József *Tüzek* (1896) című költeményében találjuk ezt a sort: *Az én világom egy álomvilág,* s további negyedfél évtized múltával – 1931-ben – *Krúdy* Gyula tűzi elbeszéléskötete élére e merengő hangulatú címet: ~.

◁ Nem sikerült pontos adatot találnunk rá, hogy milyen úton jutott hozzánk a széltében emlegetett fordulat:

nyílt titok

– ám bizonyosra vehető, hogy a magyar kifejezés szintén *Calderón*-műre vezethető vissza.

Magyarországon ugyan sohasem játszották *[El secreto a voces] Hangos titok* című vígjátékát, de ismert szállóigénk különböző közvetítő csatornákon át mégis ebből származik. *Calderón* darabját ugyanis *Goldoni* versenytársa: Carlo *Gozzi* olasz komédiaszerző (1720–1806) *Il pubblico secreto* cím alatt 1769-ben átköltötte a maga ízlése szerint; ezt viszont Friedrich Wilhelm *Gotter* (1746–1797) német drámaíró 1781-ben *Das öffentliche Geheimniss*, majd Karl Ludwig *Blum* (1786–1844) 1838-ban *Das laute Geheimniss* címváltozatokkal német színpadra dolgozta át.

GRACIÁNY MORALES, BALTASAR
(1601–1658)

– jezsuita morálfilozófus műveiből Juan *de Lastanosa [Oraculo manual y arte de prudencia] A bölcsesség művészetének kézi orákuluma* címmel 1653-ban 300 életbölcseleti aforizmát tartalmazó kézikönyvet kivonatolt. Az Európaszerte számos fordításban olvasott kötetet *Faludi* Ferenc (1704–1779) ültette át németből magyarra, s a *Bölts és figyelmetes udvari ember* (1771) a többi változathoz hasonlóan nálunk is a könyvforgatók egyik kedvenc olvasmánya lett. A közvetett, másod-, harmadkézből való tolmácsolások természetesen már nem mindig fedik pontosan *Gracián* eredeti spanyol szövegét. Mégis a graciáni gondolat és a kialakult szállóigék összefüggése vitathatatlan. A spanyol aforizmákhoz szorosan kapcsolódó magyar szólásforma például:

Nyílt kártyával játszani

[Jugar a juego descubierto].

◁ Vagy:

A döglött oroszlán,
amelynek sörényét a nyulak is megcibálják.

[Al león muerto, hasta las liebres le repelan]

◁ Bonyolultabb az ugyancsak *Gracián* aforizmáiból származó

kifacsart citromot eldobni

kifejezés levezetése.

Faludi Ferenc fordításának megjelenése előtt s attól irdatlan távol: *Constancinápoly, II. octobris, 1737.* kelettel írja *Mikes* Kelemen 128. törökországi levelében e sorokat: *Gratianus azt mondgya, hogy mihent a czitromból a levit ki facsarlyák, elvetik: és mikor az ember a csorgóból akar innya, meg hajol előtte, de azután hátat fordít neki. Ilyen a világ!* – *Mikes* nyilván pontos francia fordításból ismerhette a *Gracián*-breviáriumot, mert *Rákóczi*nak a francia udvarral szemben a száműzetésében kialakult keserű hangulatát, talán szavait is idéző levélrészletből még tisztán áthallik a spanyol eredeti szöveg: *[Vuelve luego las espaldas a la fuente el satisfecho, y la naranja exprimida cae del oro al lodo.] A vízzel eltelt szomjazó hátat fordít a forrásnak, s a kifacsart narancs aranyból sárrá lesz.* Tegyük még hozzá, hogy egyesek a ~ szállóigét *II. Frigyes* porosz királytól származtatják, aki állítólag francia nyelven mondotta a kegyéből kiesett *Voltaire*-ről: *[On presse l'orange et on jette l'écorce] A narancsot kifacsarják és a héját eldobják.* Forradalmi aktualitást kölcsönzött a szállóigének *Lenin* 1918. november 27-én, a moszkvai pártfunkcionáriusok gyűlésén a proletariátusnak a kispolgári demokráciához való viszonyát taglaló beszédében: *Az események rendkívüli erővel lerántják a leplet az imperializmusról és így vetik fel a kérdést: vagy szovjethatalom, vagy a forradalom teljes megfojtása az angol–francia szuronyok segítségével. Itt már nem a Kerenszkijjel való megegyezésről van szó . . . Kerenszkijt eldobták, mint egy kifacsart citromot. (Művei* 28. köt. *Szikra,* 1950.)

◁ *Gracián* aforizmája: *[para vivir dejar vivir] hogy élhessünk, hagyjunk másokat is élni* – csendül vissza a korábban leginkább németül citált *[leben und leben lassen]*

élni és élni hagyni

– szállóigéből.

Az elnémetesedett szólás nyilvánvalóan merkantil gyökerű: kisebb egzisztenciák védekező jelszava a kiélesedett versenyben. Használták természetesen általánosított értelemben is, ennek érzelmesen-bizarr példája a költő *Szép* Ernő esete, aki, mikor az első világháborúban bevonultatták katonának, ezt vésette a puskájába: *Leben und leben lassen!*

ECHEGARAY, JOSÉ

(1832–1916)

– a század végi magyar színpad sikerszerzője két művének címével örökítette meg emlékét szállóigekincsünkben.

1871-ben írt drámáját:

[O locura o santidad]

Szent vagy őrült?

– címmel, *Fenyéri Peterdi* Mór (1857–1927) fordításában mutatta be 1898-ban a *Vígszínház*. Anélkül, hogy egy sort is ismernénk a régi darabból, merész tettek, kockázatos vállalkozások „hőseivel" kapcsolatban ma is felvetjük a kérdést: ~

◁ Tréfásabb csengésű szállóige lett az 1896-ból való és a *Nemzeti Színház*-ban, *Patthy* Károly (1855–1930) fordításában ugyancsak 1898-ban bemutatott:

[Mancha que limpia]

Folt, amely tisztít.

Echegaray színművében a családi becsületet beszennyező nő kiontottt vére a ~; a fennkölt erényt kifigurázó generációk azonban e kifejezést csakhamar a tisztességnek busás ellenértékkel kifényesített foltjaira hangolták át. Aztán egy játékos értelmi bukfenc, s lett belőle:

Folt, amely piszkít

– az eredeti szólam alácsendítésével feketekávé-foltra, zsírpecsétre, de levakarhatatlan erkölcsi mocskokra is alkalmazható másodlagos szállóige.

ORTEGA Y GASSET, JOSÉ

(1883–1955)

– 1930-ban megjelent művét

[La rebelión de las masas]

A tömegek lázadása

– címen fordította le *Puskás* Lajos (1938). Ennek nyomán került szállóigeforgalomba a demokrácia ellen törő, az *eltömegesedés* reakciós elméletét megkonstruáló szellemtörténet egyik legjellegzetesebb formulája, ~.

A szállóige azonban megkoptatta ~ bölcseleti fogalmának arisztokratizmusát. A szívélyes házigazda tréfás haraggal mondja a minden tartóztatás ellenére hirtelen egyszerre felkerekedő vendégseregnek: Mi ez? ~? A színigazgató bukott darabja üres nézőterét látja, felsóhajt: Mit csináljunk? Ez ~?

GARCÍA LORCA, FEDERICO

(1899–1936)

– a modern európai költészet egyik kapunyitója, kiemelkedő jelentőségű költő, drámaíró, a spanyol értelmiség antifasiszta mozgalmának aktív szervezője. A polgárháború első napjaiban *Franco* kivégeztette. Magyar nyelven összes műveit kiadták, színházainkban számos színművét bemutatták. Van egy nosztalgikus hangulatban emlegetett szállóigénk, amely a *[Libro de poemas] Versek Könyve [Mar] Tenger* című költeményének zárósorpárjából ered:

[La tierra el probable paraiso perdido]

Molnár Imre fordításában (1967):

A föld minden bizonnyal az elveszített Éden.

Közszólássá egyszerűsítve:

A föld alighanem az elveszett Paradicsom.

SVÉDEK

LINNÉ, KARL VON

(1707–1778)

– svéd természettudós, az állat-, növény- és ásványvilág nagynevű rendszerezője *[Philosophia botanica] Növénytani bölcselet* című művében (1751) írja le először ebben a csiszolt formában a szállóigévé röppent tételt:

[Natura non facit saltus]

A természet nem csinál ugrásokat.

Köznyelvi használat szerint:

A természetben nincsen ugrás.

A gondolat sokkal régebbi, mint a kifejezés. Az elődök közül említsük meg Jan Amos *Komenský (Comenius* Ámos János, 1592–1670) világhírű cseh pedagógust és bölcselőt, aki 1650 és 1654 között a sárospataki kollégium tanára volt, s aki egyik könyvecskéjében *[De sermonis Latini studio] A latin beszéd tanulmányozásáról* (1638) azt írta: *[Natura et Ars nusquam saltum faciunt, nusqam ferunt] A természet és a művészet sem nem csinál, sem nem tűr ugrást.* Megtaláljuk a gondolatot *Leibniz* 1692-ben kelt levelében is – *[Opera philosophica] Filozófiai művek* (1840) –, amelyben ez áll: *[Mon axiome, que la nature n'agit jamais pas saut, est d'un grand usage dans la physique] Alaptételem, hogy a természet sosem cselekszik ugrásszerűen, nagy jelentőségű a fizikában. Linné* után pedig *Goethe* is újrafogalmazza ~ gondolatát, amikor 1807. március 19-éről keltezett egyik levelében kifejti: *[Die Natur kann zu allem, was sie machen will, nur in einer Folge gelangen. Sie macht keine Sprünge] A természet mindenhez, amit csinálni akar, csak sorozatosan jut el. Nem csinál ugrásokat.*

A tetszetős szállóigét ma általában kritikusan, éspedig olyankor használjuk, amikor egy nagyra törő vagy éppen törtető személy hirtelen, átmenet és érdem nélkül akar magasabb posztra, szélesebb hatáskörhöz, hatalomhoz jutni, illetve egy túl igényes, terjeszkedni törekvő intézmény, vállalat közbeeső állomások kikapcsolásával, kalandor hazardériával egyszerre próbál a fejlődés legfelsőbb polcára kapaszkodni, esetleg monopolisztikus helyzetbe kerülni. A példákból is kitűnik, hogy ~ tétele közbeszédben is csak azzal a korlátozással áll helyt, hogy a szóban forgó, jelképes *ugrás*, akár személyi, akár tárgyi vonatkozásban, okkal-joggal helyteleníthető, és ellentmond a társadalmi szükségszerűségnek s etikának.

Az idealista bölcseletből leszüremlett tézis érvényét azonban teljességgel megdöntötte a dialektikus materialista filozófia, amelynek egyik alaptörvénye éppen az, hogy a *mennyiségi fokozódás vagy csökkenés bizonyos meghatározott pontokon minőségi ugrást okoz... ahol tehát a mennyiség átcsap a minőségbe (Engels: Anti-Dühring,* lásd 381. old.). A mennyiségi változások átcsapása minőségi változásba – az *ugrás* – az anyagi valóság objektív, egyetemes fejlődési törvényét fejezi ki, s e törvény a természet, a társadalom és a gondolkodás összes fejlődésfolyamataiban érvényesül. Vannak fokozatos és vannak hirtelen ugrások; a hirtelen ugrásokra jellemző, hogy a régi minőség egyszerre, teljes egészében megváltozik. A természetben végbemenő hirtelen ugrásra vegyük példának az egyes elemi részecskék átalakulását másokká; a hirtelen, viharos társadalmi ugrás eklatáns példája századunkban a Nagy Októberi Forradalom, amelyben a felgyülemlett társadalmi igazságtalanság, nyomor és szenvedés

összesűrűsödése ugrásszerűen változtatta meg a társadalmi rendet. S végül, hogy ~ megszárnyasodott tévtanát pontosan a helyére tehessük, jegyezzük ide *Engels* telibe találó, szellemes megállapítását: ~, *éppen azért, mert a természet csupa ugrásokból tevődik össze. (A természet dialektikája, Jegyzetek az „Anti-Dühring"-hez, Szikra,* 1948.)

Kelet kertje

ZARATHUSZTRA

(i. e. 630 körül–kb. 513)

– görögös írásmóddal: *Zoroaszter* ősiráni perzsa vallásalapító és próféta. Követői – az iráni tűzimádó párszi vallás hívei – *Zarathusztra* állítólagos tanításaiból alkották *[Aveszta] Törvénymagyarázat* elnevezésű szent könyvüket, amelyet feltételezések szerint korábbi századokban keletkezett szövegekből a *Szasszanida*-dinasztia uralkodása vége felé, az i. e. VII. században gyűjtöttek össze. A hagyomány úgy tartja, hogy eredetileg kétezer ökörbőrre jegyezték fel az *Aveszta* hitszabályait, mondáit, törvényeit, azonban amikor a *Dareiosz* által alapított perzsa fővárost: Perszepoliszt – Párszakartát – i. e. 330-ban *Nagy Sándor* feldúlta, az ős-*Aveszta* lángok martaléka lett. Évszázadok folyamán anyagát emlékezetből rekonstruálták és 21 részbe foglalták. Rövidített kézirata 1633-ban került először Európába, megközelítőleg teljes anyagát 1758-ban adták ki. Néhány részletét *Gaál* László fordította magyarra a *Világirodalmi Antológia* I. kötetében (1952).

Két szárnyasszavunkról kétségtelenül kideríthető, hogy az *Aveszta* származéka. Ésszerű önmegtartóztatásra tanít az egyik:

A szüntelen élv nem élvezet.

◁ A *Zarathusztrá*ra visszavezetett másik szállóige nehéz órák bölcs vigasza:

Nincs olyan rossz, amiből valami jó ne támadna.

Könnyen félreérthető, s ezért világossá kell tennünk, hogy Friedrich *Nietzsche Im-igyen szóla Zarathusztra* (lásd 539–540. old.) című munkájához az óiráni vallásalapítónak csak figuráját és misztikusan ható nevét vette kölcsön. Az *Übermensch*-elméletnek a tűzimádó párszik hitelveivel semmi kapcsolata nincs.

TALMUD

(az I. század végétől a VII–VIII. századig)

Századokon át messze országokban rengeteg tudós és bölcselő hangyamunkájával szövődött össze a zsidó irodalom egyik legbonyolultabb, legjelentősebb alkotása: a *Talmud*. Az ősi „szentírást" elemző, a homályos szöveghelyeket megvilágosító, értelmező *Misná*ból – amelyet Rabbi *Jehuda Hanászi:* a *Fejedelem* a II. században foglalt 6 rendbe –, s ennek szerteágazó, töméntelen kommentárjából: írásmagyarázatokból, törvénytárakból, hitelvekből, vallási vezéreszmékből, erkölcsi tanításokból, élet-rendszabályokból, elmélkedésekből, okoskodásokból, anekdotákból, példázatokból, bölcsmondásokból keletkezett az arameus nyelven írt babilóniai és a héber nyelvű palesztinai *Talmud* – a *Misná*hoz hasonlóan – 6 fő fejezetbe tagolt 63 traktátusa. Ha ezekhez hozzászámítjuk a legendázó zsidó írásmagyarázat és a hitszónoklat mesterművét: a *Midrás*t (I–XII. század), akkor olyan sokágú, hosszan ömlő, bősodrú irodalmi folyam tárul elénk, amelynek ősforrásai az ókorban fakadtak fel, s amelynek szétbomló deltája a középkorba torkollik.

A *Talmud* traktátusainak teljes kritikai vagy akár tömörített népszerű magyar kiadása nincsen. Az eredeti héber és arameus szöveget, sőt az idegen nyelvű változatokat is csak egy igen vékony szaktudósréteg tanulmányozta, s mégis jó néhány magyar szállóigén világosan kimutatható a talmudi eredet. Elgondolkoztató, hogy milyen módon, milyen körülmények között alakultak a *Talmud* példázataiból, bölcsmondásaiból magyar szállóigék.

Hirtelen felmerülő felelet talán az lehetne, hogy a *Talmud* zsidófaló kommentárjai – elsőrenden a heidelbergi Johann Andreas *Eisenmenger* (1654–1704) *[Entdecktes Judentum] Leleplezett zsidóság* című, *Frankfurt am Main*ban, 1700-ban megjelent kétkötetes, leplezetlenül gyűlölködő *Talmud*-kompendiuma – s ezek korábbi-későbbi hazai fiadzásai szivárogtatták át a talmudi anyagot a magyar szállóigetárba. Ez azonban a tények gondosabb szemügyre vétele és a szállóigeképződés tapasztalatai alapján valószínűtlen. A *Talmud* textusaiban gyökerező szállóige-törzs nem ellenségesen átszínezett, nem rosszindulatúan elferdített, hanem minden ízében nemes, emberséges szellemű. Talmudi szárnyasszavaink a vallási elfogultsággal, fajgyűlölettel átitatott gyűjtőmedencékből csak az értelem szűrőberendezésén át vagy a *Talmud*-traktátusokból közvetlenül eredő csatornákon keresztül juthattak a hazai közbeszédbe.

Feltevéseinkhez és következtetéseinkhez néhány közelmúltban megjelent filológiai közlemény s idevágó szerény kutatásaink eredménye számos bizonyító adatot kínál. És mivel az ókori-középkori *Talmud* maghullatása hazai szállóigéink területén minden egyéb idegen behatásnál kevésbé ismert, szükségesnek tartjuk, hogy e megtermékenyítő kapcsolat létrejöttének legfontosabb fázisaira rámutassunk.

Kezdjük *Zsoldos* Jenő irodalomtörténésznek (1896–) *A héber mese jelentkezése a magyar irodalomban* című tanulmányával (1946), amely egyebek között arra is utal, hogy *Edvi Illés* Pál egyházi író, költő, evangélikus esperes (1793–1871) egyik múlt század eleji munkájában – *Vallástürelem példái* (1826) – talmudi históriás anyagot közvetített olvasóinak. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1963–1964) pedig *Kéziratos magyar nyelvű Talmud-recenzió a XVIII. századból* címen *Dán* Róbert irodalomtörténész (1936–) ismertetését közli *Hermányi Dienes* József nagyenyedi prédikátor, a maga korában népszerű író (1699–1763) *Sidók Talmudja* című, 1760-ban készült kéziratos fordításáról, amelynek *Borosnyai Was* Elek által 1762-ben a *maga hasznára leírt* másolatát nemrég szerezte meg az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*. Egyetlen kéziratos fordítás és annak egy szál másolata még nem magyarázhatná a *Talmud*-töredékek hazai elterjedését. Ám a *Magyar Könyvszemle* 1966. évfolyamának 4. számában dr. *Scheiber* Sándor, a jeles irodalomtudós *Hermányi Dienes Talmud*-tolmácsolásának másik kéziratos másolatáról is hírt ad. Ezt a példányt az *Országos Rabbiképző Intézet Kézirattára* őrzi, s érdekessége, hogy felzetén a következő jegyzés olvasható: *Ezen mű Bod Péter kézirata*. Nyilvánvaló, hogy *Bod* Péter magyarigeni lelkipásztor, irodalomtörténetíró, a haladó erdélyi művelődés egyik kiválósága, *Hermányi Dienes* József kortársa (1712–1769), azért másolta le a maga hasznára és mások épülésére a *Sidók Talmudját*, mert annak anyagát szónoklataiban, prédikációiban fel akarta használni. A praktikus célt tekintve, logikus következtetés, hogy *Hermányi Dienes Talmud*-tolmácsolásáról minden valószínűség szerint nem csupán ez a két másolat készült. További kézirat-kópiák is lappanghatnak, mint ahogy lappang *Ináncsi Papp* Gábor csak adatok nyomán ismert gyűjteménye a *Talmud* mesevilágából. Mindezeket egybevetve lassanként kirajzolódik a talmudi töredékeknek a hazai szállóigék gyűjtőtárába vezető búvópatak-vonala. A vitázó vagy éppen ellenséges német forrásokból – alighanem *Eisenmenger* említett óriás-pamfletjéből – merített, de torzításoktól megtisztított, gonoszkodással nem mérgezett *Talmud*-részletek legelébb protestáns hitszónoklatok textusaiban kerültek széles körű, hazai nyilvánosság elé. A templomi prédikációk publicitása a XVII–XVIII. században az akkor legnagyobb példányszámú könyvek publicitását is messze meghaladta, a szószékről hangzó tézisek szuggesztivitása pedig felért a nyomtatott betűével. Ahogy a testamentumok szállóigéi és közmondásai – már csak a nép zömének írástudatlansága miatt is – főleg vallási szertartások: istentiszteletek, szentbeszédek, ünnepi szónoklatok szövegéből világiasodtak el, úgy a talmudi filozofémákat is a keresztény igehirdetés ojtotta szárnyasszavaink törzsanyagába.

A protestáns prédikátorok transzmissziós tevékenysége szállóigetárunk talmudi elemekkel való gazdagítása tekintetében, a fentiek figyelembevételével: evidens, ám a folyamat egyes szakaszainak szóbelisége miatt nyomon nem követhető. Vannak viszont olyan érpályák is, amelyekben a fluidum keringését pontosan kitapinthatjuk. Kitapinthatjuk s kimutathatjuk, hogy a múlt század második felében katolikus kútfőkben, egyházi jellegű népszerűsítő iratokban is

megjelentek a pozitív töltésű talmudi elemek. 1883-ban adja ki *Dvorzsák* János apostoli pronotárius, pápai prelátus egyházi író, másfél évtizedes gyűjtőmunkája gyümölcseként az *Idézetek Tára* című, négyezer címszónál több citátumot tartalmazó, terjedelmes kötetét. Az *I. Ferenc József* császári trónra lépésének félszázados jubileumára, 1898-ban újból megjelent, tematikus idézetlexikont szerzője bevallottan a tanulóifjúságnak, paptársainak, politikusoknak, nyelvészeknek, bölcsészeknek – a képzetek, fogalmak, citátumok, szállóigék terjedésénél leghatékonyabban működő közvetítőknek szánta. Nem közömbös tehát, hogy az *Idézetek Tára* különböző címszavai alatt több tucatnyi *Talmud*-textus is található, amelyeknek eredetére nézve a gyűjtő pontos felvilágosítást ad. Munkája előszavában elmondja, hogy a *Talmud*ot *Dessauer* fővárosi rabbi kiadványából idézi, s citátumait a forráshellyel egybevetve megállapíthatjuk, hogy magyarításai, sűrítései, népszerűsítései korrektek és találóak.

Julius *Dessauer* (1836–?) említett könyve: *[Lexikon der Kernsprüche – Spruch-Lexikon des Talmud und Midrasch – Der Urtext wortgetreu übersetzt, erläutert und verglichen mit den Lehr- und Kernsprüchen aus alter und neuer Zeit. Budapest, 1876] Velősmondások Lexikona – A Talmud és a Midras szólás-lexikona – Szószerint fordított, megvilágított összöveg, egybevetve régebb és újabb időkből való példázatokkal, s velősmondásokkal. Budapest, 1876.* – hiteles és közvetlen talmudi forrásnak tekinthető. *Dvorzsák* válogatásából kitűnik, hogy főként olyan *Talmud*-töredékeket közölt, amelyek másfelől már bejutottak a hazai gondolatkörbe, vagy olyanokat, amelyek köznyelvünkben ugyan még nem ülepedtek meg, de egyeztek a prelátusszerző valláserkölcsi vagy civiletikai felfogásával. A hazai és külföldi modern és klasszikus, egyházi és világi irodalmi idézetek, közmondások e gyűjteményében a *Talmud*-töredékek is a kifejezésgazdagítás, gondolkodásformálás aktív építőelemei. A XVII–XVIII. századbeli protestáns prédikátorok *Talmud*-kalászata mellett a XIX. század citátum-böngésző prelátusa is egyik nyomjelzője a talmudi velősmondások hazai beáramlásának.

A TALMUD HAT FŐ FEJEZETE

– közül *[Moéd]* az *Ünnep- és Böjtnapok Törvényeit* tárgyaló II. fejezet *[Sabbat] Szombat* elnevezésű 1. traktátusának 10. lapján találjuk azt a formulát, amelyből éppen *Dessauer* és *Dvorzsák* csattanós megfogalmazásában kaptuk e játékos szállóigét:

Az igazság tenyészik – a hazugság enyészik.

Dessauer német fordításában:

[Warheit besteht, Lüge vergeht.]

◁ E fejezet 3. traktátusából – *[Pészachim] Áldozatok* – idézi *Dessauer* gyűjteménye a következő megállapítást:

[Es gibt nichts, gewisses,
woran man auch nicht zweifeln könnte.]

A héber szöveg szerint:

Nincs bizonyosság, amelyben kétely ne lenne.

A velősmondás csábít arra, hogy kapcsolatba hozzuk az ókori és a modern szkepticizmus tanaival, de gondolatmenete valójában nem vezethető le *Pürrhón* (i. e. kb. 365–275) tanításából a dolgok megismerhetetlenségéről, s nem mutat *Du Bois-Reymond* (1818–1896) német fiziológus hírhedt *[ignoramus et ignorabimus] nem tudunk és nem is fogunk tudni semmit* jelszava felé sem. A talmudi textus, szöges ellentétben mindenféle szkeptikus és agnosztikus bölcselkedéssel, állandó kutatásra serkent, mind teljesebb megismerésre ösztönöz.

A szentencia erősen emlékeztet bennünket *Marx* kedvenc jeligéjére, amelyet társasjáték közben leánya, *Jenny* jegyzett fel 1865 körül: *[De omnibus dubitandum] Mindenben kételkedni kell. (Marx–Engels: Művészetről, Irodalomról. Kossuth Könyvkiadó,* 1966.)

Mindkét bölcsmondáshoz szorosan kapcsolódik a szinte teljesen azonos értelmű magyar szállóige:

Semmi sem bizonyos, még az sem bizonyos,
hogy semmi sem bizonyos.

◁ A *[Nasim] Házassági Törvények* felírású III. fejezet 2. traktátusában – *[Kethubot] Házassági szerződések* – a 63. lapon ezt a később közkeletűvé kopott megállapítást olvashatjuk:

Amilyen az anyja, olyan a lánya.

Hatalmas utat járt be a szentencia, amíg nálunk a múlt század végén *Berczik* Árpád egyik vígjátékában divatos kedélyes-negédes felszólító módba formálódott: *Nézd meg az anyját, vedd el a lányát!* A talmudi tézis másik ágán viszont régi-ismert közmondásunkhoz érkezünk: *Nem esik messze az alma a fájától.*

◁ A IV. fejezet: – *[Nezikin] Kártérítések* – 2. traktátus: *[Baba Mecia] Középső Kapu* – 86. lapján *Rabbi Simeon* kegyes példázata olvasható. A rabbi rekkenő napsütéstől eltikkadva leheveredett egy domb tövébe, s pihegve

szólította magához kislányát. *Gyermekem* – szólt a leánykához –, *legyezz engem kicsit a legyeződdel, egy szép nárduscsokrot kapsz majd tőlem ajándékba* . . . Ebben a pillanatban enyhe szellő támadt, s hűs fuvalmától Simeon felüdült. *Ó, mennyi nárduscsokor járna ezért a szellőcskéért az Úrnak!* – sóhajtott fel hálatelt szívvel *Rabbi Simeon*. Az igénytelen históriához *Dessauer*, s az ő nyomán *Dvorzsák* is hozzáfűzi a szállóigébe párlódott tanulságot:

A hála semmibe sem kerül . . .

◁ A *Bálványimádásról [Aboda záráh]* szóló 4. traktátus egyik szövegtöredéke – *barátja tanúskodik felőle* – nyilvánvaló forrása a többnyire közmondásként számon tartott alábbi szárnyasszónak:

Embert barátjáról . . .

Scheiber Sándor: *Régi történetek új köntösben* című közleménysorozatában (*Fabula*, 13; 1/2. füzet, 1972/33. szám alatt) egy szólásmód három változatát említi. Ezek szorosan kapcsolódnak az ~ szállóigéhez, s ezért tanulságos megismerkedni velük. A régi zsidó fogalmazás így hangzik: *Mondd meg, melyek a te könyveid, és én meglátom belőle, ki vagy* (A. M. *Habermann: Golomb Jubilee Volume*, Los Angeles, 1969). *O. Nagy* Gábor: *Magyar szólások és közmondások* című műve (1966) ebben a formában közli: *Mondd meg, ki a barátod, megmondom, ki vagy*. *Kodály* Zoltán fogalmazása (*Arany János népdalgyűjteménye*, 1952): *Mondd meg, hogy mit énekelsz, és én megmondom neked, ki vagy*. Minthogy *Scheiber* Sándor közleménye végén jelzi, hogy *bizonyára akadnak még más változatok is*, egy fel nem sorolt variánst ide iktatunk. *Sainte-Beuve* francia kritikus, költő és regényíró *Hétfői csevegések [Causeries du lundi]* című munkájában írja: *[Dis-mois qui t'admire et je te dirai qui tu es] Mondd meg nekem, ki csodál téged, és én megmondom majd neked, ki vagy*.

◁ A *[Szanhedrin] Nagytanács* címet viselő 5. traktátus 7. lapján fedezzük fel az *Ismeretlen velencei rab*tól hozzánk került szállóige bázisát (lásd 291. old.): *Akire számítottam, az kezet emelt rám és ellenem fordult.*

Sok emberöltővel később *Alharizi* (1170 k.–1230 k.) spanyol-zsidó költő, a makámák mestere, e bázison majdnem szó szerint fogalmazza meg a XVI–XVII. századbeli kútbörtön-rab kőbe vésett kesergését:

Uram, védj meg barátaimtól,
Ellenségeimtől majd megvédem magam.

◁ *Alharizi*tól az *Ismeretlen velencei rab*ig jószerint semmit se változott a ~ mondanivalója. A szállóige passzivitását azonban mozgósító hévvel aktivizálta *Lenin*, aki 1917. október 7-én *A hamisítás hőseiről és a bolsevikok*

hibáiról című cikkében, a forradalmi katonák és munkások véleményét tolmácsolva, így fakadt ki a „forradalmi demokrata" lakájok ellen:

Szabadíts meg minket, uramisten, a barátainktól,
az ellenségeinkkel mi magunk is elbánunk!

Szabadíts meg minket, uramisten, a forradalmi demokratikus vezetés . . . önjelöltjeitől, Kerenszkijjel, a kadétokkal, a kornyilovistákkal mi magunk is elbánunk. (Művei, 26. köt. *Szikra,* 1952.)

◁ *Hermányi Dienes* József kéziratos *Talmud*-fordításában is megtalálható a korai középkorban szerkesztett *Ünnepi imakönyv [Machzor]*, s ebben a legrégibb *Misna*-anyaghoz tartozó, a *Talmud* IV. fő fejezetébe besorolt 10. traktátus, az *Atyák Mondásai [Pirké Abot]*.

A továbbtagolódó *Atyák Mondásai* II. részének 8. szakasza szerint a jeles *Rabbi Hillél* (I. század eleje) azt mondta: *aki jó hírnevet szerzett, azt magának szerezte.* E frázis változatát az alább tárgyalt *[Derech Erec] Világi Út* I. 2. 12. alatt így találjuk: *Aki hírnevet szerez magának, az szerzett valamit.* A körülményesebb fogalmazásokból is kiérezhető a sűrítés mechanizmusával formálódott szállóige:

A jó hír kincset ér.

◁ A IV. rész I. szakaszában *Simon Ben Zóma* (II. század első harmada) felteszi a kérdést: *Ki a bölcs?* – S felel is rá: *Aki minden embertől tanul.* Mi szárnyasszóban a kérdés-feleletet rég összevontuk:

A bölcs mindenkitől tanul.

◁ A IV. rész 27. szakaszában *Rabbi Méir* (II. század) szájából hangzik el az intelem: *Ne tekintsd az edényt, hanem azt, ami benne van.* A figyelmeztetés általában olyan parabolák konklúziója, amelyek bortömlőben, agyagkorsóban tartott tiszta borról és díszes aranyserlegbe töltött bűzös italról regélnek. A külcsín és belbecs efféle ellentétére céloz a tömören kikovácsolt példaszó:

Ne az edényt, hanem a tartalmát nézzed!

◁ Az V. rész 26. szakasza bizonyos *Ben Hé-hé* (vagy másnéven: *Ben Bag-Bag*, valószínűleg az I. századból) bölcsmondását őrzi: *Aminő a fáradság, olyan a jutalom.* A közel két évezredes textus újkori szövegezésében a múlt századbeli francia szocialisták tanítását ismerhetjük fel (lásd 380. old.):

Mindenkinek munkája szerint!

– a *Derech Erec* című talmudisztikus gnómagyűjtemény *Jézus, Sirák Fiának Könyvé*ből, a *Talmud*ból, a *Midrás*ból, az *Atyák Mondásai*ból számos elemet bont-fejt-fejleszt tovább. A múlt század végén magyarul is megjelent: *Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások.* Héberből fordította: dr. *Krausz* Sámuel, az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* kiadványa, Budapest, 1896-ban.

Az I. fejezet 7. szakaszának 6. részében *Rabbi Chijja* példaszavában egyik évszázadok múltával kiérlelődött szállóigénk gyökere tárul fel. *Jó a hallgatás a bölcseknek, hát még a butáknak!* – kiált fel *Bölcs Salamon Példabeszédei* (17. 28.) nyomán *Rabbi Chijja.* A *Példabeszédek*ben ugyanis ez áll: *Még a bolond is, mikor hallgat, bölcsnek ítéltetik, s mikor ajkait bezárja, eszesnek.* Ám az i. e. IV–III. századbeli velősmondástól még előreléphetünk az i. e. IV–II. századig, ahol *Jób könyvé*ben (13. 5.) azt olvashatjuk: *Vajha legalább mélyen hallgatnátok, az még bölcsességtekre lenne.* Nyilván ezekből a gyökérhajszálakból hajtott ki a *Boethius* (lásd 232. old.) latin anekdotájának csattanójára telepített szállóige: *Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna.*

Az I. 5. 6. helyen mágikus számok rendjébe foglalt intelmek sorakoznak. Az egyik ilyen bölcs tanács azt tanítja, hogy *nyolc dologra kell vigyázni,* majd rátér a második csoportpárra: *az ember . . . ne sírjon a nevetők között, s ne nevessen a sírók között.* A szállóige alkalmazkodó felszólításba forgatja át a tilalmat:

Sírj a sírókkal, nevess a nevetőkkel!

KORÁN
(VII. század)

– a moszlim vallás szent könyve, arabul: olvasmány. A 114 fejezetet – *szúrát* – tartalmazó gyűjteménybe vallási elképzeléseket, rituális előírásokat és bizonyos, világi életre vonatkozó normákat rögzítettek.

Bár a *Korán* magyar fordítása csak a múlt század elején készült el (*Buziday Szedlmajer* Imre és *Gedeon* György: *Alkorán, Mohammed, Abdali fia, hamis prófétának iszlami hitvallása,* Kassa, 1831, és *Szokolay* István [1822–1904] *A Korán* Pest, 1854), a másfél százados török hódoltság alatt is számos fogalom, kifejezés került át népünk gondolkodásába, vert fészket a hazai szólásformák között. Ha a régebbi irodalmat vizsgáljuk – *Jókaiig,*

*Gárdonyi*ig – sokkal több fordulatot találunk az iszlámból, közelebbről a *Korán*ból, mint amennyi manapság használatos. Legtöbbjüknek elevensége kihűlt, egzotikus kolorittá merevedett, a magyarországi török világ nyelvi emlékének zöme kikapcsolódott az élő beszéd áramából. A megmaradó töredékek is legtöbbször távoli áttételekben szikráznak fel.

Gőgös hatalmasságok és kevély kiskirályok, valamint a nevükben szóló, helyettük cselekvő személyek gúnyolására sajátítottuk ki az iszlám legfőbb hitágazatát, amit – a *Korán* szerint – isten trónjának jobb oldalára vésték fel, s ami hajdan a magyarországi török minaretek erkélyéről is naponta több ízben harsant fel az ájtatos müezzinek torkából:

Allah az isten, és Mohamed az ő prófétája.

Szállóigénk arab alapszövege régebbi átírásban és fordításban így hangzott:

[Lá iláha ill' Alláh, va Mohammadun raszúl]

Nincsen istenség, csakis Allah, és Mohamed a követe.

A textus első részének legkorszerűbb átírása és értelmezése pedig *(Germanus* Gyula: *Az arab irodalom története, Gondolat,* 1962) a következő:

[lá iláha illa' l-láhu]

Nincsenek istenek, kivéve az egy igaz istent.

◁ A *Korán* hitregéiből elég gyakran bukkant fel régebben az

Alsiráth hídja.

Ezen a hajszálvékonyságú, kardélességű, hosszú hídon, amely alatt a pokol mélysége tátong, az utolsó ítélet után valamennyi elítéltnek át kell haladnia. A félelmes kép igen alkalmas veszélyes kísérletek, fenyegető esélyek, hazárd próbák, baljós tétek karakterizálására.

◁ A *Korán* számos helyén (a 36., 38., 51., 55., 78. szúrában) a próféta igen részletesen és rendkívül megragadó színekkel festi az igazhivők elé a túlvilág gyönyörűségeit.

A hithű moszlim a halála után az örök életet kapja jutalmul, s ezt az öröklétet mindvégig harmincéves korral élvezheti a paradicsom csodás kertjében, s lett légyen bármilyen alakú a földön, a mennyben hét és fél rőf magas lesz, mint *Ádám* ősatya volt. Az üdvözült drágakövektől csillogó ruhákban, fején gyémán-

tokkal és gyöngyökkel ékes koronával, pompás palotákban és selyemsátrak alatt tölti napjait, nemcsak finom étkeknek-italoknak bőségében, hanem nemi erejének ki nem fogyó teljében is, aminek kihasználására soha nem öregedő, folyvást megújuló szüzességű, minden emberi gyöngeségtől, gyarlóságtól mentes, égő fekete szemű, dagadozó keblű, káprázatos szépségű leányok – a *hurik* csapata áll rendelkezésére.

A kívánatos *Korán*-legenda származéka a

hurik paradicsoma

– kifejezés, bár többnyire korántsem mennyei, hanem nagyon is földi mámorok színterét értjük rajta. Enyhébb esetekben bikinis széplányoktól hemzsegő strand, kilenctized-meztelen görlöktől nyüzsgő mulató, legfrissebb értelemben – elegáns sztriptíz-bár a modern ~.

◁ A *Korán* túlvilág-elképzelésében a föld feletti űrt hét végtelen nagyságú csarnok tölti be, amelyeket falak és kapuk választanak el egymástól – ez a hét mennyország. A hét mennyországban laknak a próféták és az angyalok is, rangfokozat szerint, a hetedikben természetesen maga *Allah* és *Mohamed*, az ő prófétája.

Az idevágó bibliai textus mellett (lásd 79. old.) ebből ered a legpazarabb gyönyörűségeket kínáló hely fogalma:

a hetedik mennyország,

és a tökéletes boldogság állapotának érzékeltetése:

a hetedik mennyországban érzem magam.

Az amerikai *slum*ok, nyomornegyedek hányódó embereiről szól Frank *Borzage* (1893–1962) neves rendező Magyarországon is bemutatott filmje: *A hetedik mennyország*, amelyben egy szegény ifjú pár egymásra találása jelképezi a legfőbb boldogságot. Egész más célzattal adták a TV nálunk 1965-ben sugárzott folytatólagos NDK-krimijének *A nyomok a Hetedik Mennyországba vezetnek* címet. A hivalkodó elnevezés itt egy modern gyönyöröket kínáló, nem is félvilági, mint inkább alvilági jellegű mulató csáb-reklámja volt.

EZEREGYÉJSZAKA MESÉI

(X. század körül)

– az arab népirodalom legismertebb gyűjteménye, amelynek keretében *Seherezádé*, a vezír leánya, élete megmentésére 1001 éjen át sok száz történetet mesél el a felesége által galádul felszarvazott, s minden ágyasa ellen véres bosszúra keserített *Sahriár* indiai királynak. A mesegyűjtemény legrégibb rétegei alighanem a IX. századból származnak; a X. században arab népi elbeszélők szövegezték meg, s végső formája a XIV–XV. században Egyiptomban alakult ki. A különböző szerzők fantasztikus históriákat, izgalmas szerelmi történeteket, mesteremberek, kalmárok, hajósok, rablók világából merített különös kalandokat foglaltak össze. Számos mozzanatát már a középkorban átvették az európai mesetárak, átdolgozott és erősen rövidített formája világszerte kedvelt ifjúsági olvasmány, elemeiből nemzetközi szállóigék kristályosodtak ki.

A 3., 4. és 6. éjszakának *A halászról és a szellemről* szóló meséjéből merítettük a

palackba zárt szellem

és a

palackból kiszabadult szellem

– fogalmát és kifejezését.

Egy szegény halász ódon rézpalackot húz ki hálójával a tengerfenékről, s mikor lefeszíti róla *Salamon* király misztikus ólompecsétjét, hatalmas, fellegekig érő gonosz szellem gomolyog ki a palack száján, s meg akarja ölni megmentőjét. A megrettent halász könyörgésére a démon elmondja, hogy hosszú évszázadokkal ezelőtt fellázadt a varázserejű *Salamon* király ellen, aki büntetésül palackba záratta, s a tenger fenekére vetette. A szellem először megfogadta, hogy aki megszabadítja, azt gazdag emberré teszi. Száz év telt el, s nem szabadította ki senki. Ekkor így szólt: Aki megszabadít, annak adom a világ minden kincsét. S újabb négyszáz évig nem jött el a szabadító. Ekkor azt ígérte magában, hogy szabadítójának három kívánságát teljesíti, s miután így sem történt semmi, megfogadta: aki felhozza a tenger mélyéről, azt irgalmatlanul elpusztítja. A halász hosszas alkudozás után ravasz csellel visszacsalja a szellemet a palackba, s csak úgy bocsátja ki a *Salamon* pecsétjével ismét lezárt edényből, ha a démon súlyos esküt tesz, hogy nem bántja, sőt segíteni fog rajta.

A sokáig némaságra kárhoztatott, majd felzúduló eszmék, az elfojtott, s utóbb kirobbanó gondolatok jelképeként használt ~ és ~ kifejezések, mint látjuk, inkább csak formai ötlettel kapcsolódnak az *Ezeregyéjszaka* meséjéhez.

A formai ötlet azonban annyira képzeletet gyújtó, annyira szuggesztív, hogy évezredeken át meg-megújuló értelemre galvanizálta a szállóigét.

◁ A 269. éjszaka tárgya:

Aladin és a csodalámpa

– amely a következő, 270. éjszaka *Ali babá*jával együtt a nagy mesegyűjtemény legvonzóbb, legkedveltebb, legtöbbször átdolgozott, szinte valamennyi művészeti ágazatban megjelenített darabja. Nálunk amellett még ipari reklámszó is alakult belőle: századunk elején egyik lámpagyárunk új szerkezetű „petróleum-csodalámpáját" *Aladdin* néven hozta forgalomba. Így lett ~ meséjéből, a csodalámpa segítségével kincseket és hatalmat szerző *Aladdin*-legényből hazai kereskedelmi szójárásban iparcikk, használati tárgy:

Aladdin, a csodalámpa.

◁ A 270. éjszakán kezdi el *Seherezádé*

Ali baba és a negyven rabló

– történetét. A mesének elsősorban csattanós címe lett szállóige: klikkező, üzletelő, hatalmaskodó, erőszakoskodó csoportokat gúnyolunk vele, ugyancsak eléggé függetlenül az ezeregyéjszakabeli história menetétől. Néha tovább parodizáljuk az ~ szófűzését, élveteg öregurakra és seregnyi kedvesükre fordítjuk át, ezzel a változtatással: *Ali papa és a negyven baba.*

◁ A mese folyamán a Perzsiában élő szegény *Ali baba* véletlenül észreveszi, hogy egy negyven rablóból álló csoport úgy jut be egy kincsekkel telehordott, sivatagi sziklabarlangba, hogy a barlang sőrű bozóttal takart vasajtaja előtt elkiáltják ezt a varázsigét:

Szézám, nyílj ki!

Az ajtót táró varázsformula minden nehezen nyitható tárgyra, makacsul ellenálló elmére érvényes szárnyasszó lett. Nem forog a kulcs az elromlott szekrényzárban; a feleség sokáig nem ereszti be férjét a fürdőszobába; a társbérlő lezárta a konyhát; az autóbuszajtó beragadt a megállónál – bosszúsan, mérgesen, türelmetlenül idézzük a rablóvezért: ~ Valakinek hosszú magyarázat után sem tárul ki az agya, a vasfejű vitapartner minden érvelés elől mereven elzárkózik – ilyenkor is felmerül a reménytelen, legtöbbször elhallgatott óhaj: ~.

A *szézám* szóról még annyit, hogy már babiloni-asszíriai varázsrontó ráolvasásokban is említik a szézámnövény nevét. A régebbi arab világban a szézám-

olaj-sajtolókat szellemek búvóhelyének tartották. Az *Ezeregyéjszaka*-kutatók ennek ellenére úgy vélik, hogy a ~ formulában a növénynév a fenti értelmű kapcsolattól független, mágikus vagy kabalisztikus bűvszó.

◁ Az 537. éjszakával indul és az 566. éjszakáig tart

Szindbád, a hajós

– históriasorozata, amelynek nyomán *Krúdy* Gyula *Szindbád ifjúsága* és *Szindbád utazásai* című művében (lásd 781. old.) annyira kedveltté vált, regényes irodalmi alteregóját formálta meg. Az *Ezeregyéjszaka Szindbád*ja és *Krúdy Szindbád*ja közösen termelte ki a sokfelé járó, sokat utazó, sokféle élménnyel gazdagodó embertípus romantikus elnevezését:

Szindbád.

◁ Az 538. éjszakán az első útját mesélő hajós-Szindbád idézi *Salamon* királynak, *Dávid* fiának bölcsmondását (lásd 49. old.):

Többet ér az élő kutya, mint a döglött oroszlán.

Az *Ezeregyéjszaka meséi* a francia Jean Antoine *Galland* (1646–1715) közvetítésével kerültek Európába. Mint a francia követ titkára, *Galland* közel-keleti útjain egy Szíriában szerzett kézirat és számos szóbeli közlés alapján gyüjtötte össze első ízben az anyagot, amelyet aztán *Les milles et une Nuits* címen 1704-től kezdve bocsátott közre francia nyelven. Kezdetben minden idegen *Ezeregyéjszaka* közvetlenül vagy közvetve *Galland* szövegében gyökerezett, csak a XIX. században, mikor nyomtatásban is kiadták az arab összövegeket, akkor indult meg a műfordítások sora – eredetiből. Érdemes idejegyezni, hogy az első magyar fordítást – német változat alapján – *Vörösmarty* Mihály készítette 1829 és 1834 között.

NASZREDDIN HODZSA

(XIII–XIV. század)

– a törökök világszerte ismert mókamestere, akinek furfangos és együgyű históriái a korabeli társadalmi viszonyokat is megvilágítják; a hagyomány szerint a kisázsiai Szivri-Hiszár (vagy mások szerint: Ak-sehir) községben volt egyházfi, amolyan moszlim tanító, bíró, papféle.

A *Naszreddin* nevéhez fűződő tréfás történetek egyike öregkoráról szól, amikor azzal dicsekedett a híveinek, hogy akár követ, akár fát magához tud parancsolni, valamennyi engedelmeskedik szavának. Ámde hiába szólon-

gatta a közeli ciprusfát, bizony annak ága se rebbent. Erre a hodzsa felkelt a helyéről, s odalépett a ciprushoz. *Miért nem a ciprusfa jön hozzád?* – kérdezték a körülállók. A hodzsa pedig így válaszolt: *Az én alárendeltjeimnek nem lehet ám csak úgy parancsolni. Mert meg vagyon írva, hogy*

ha a hegy nem jön a prófétához,
a próféta megy a hegyhez;

vagy gyakrabban:

ha a hegy nem jön Mohamedhez,
akkor Mohamed megy a hegyhez.

*Naszreddin hodzsá*nak minden európai nyelvre lefordított adomái magyarul jeles turkológusunk: *Kunos* Ignác (1860–1945) tolmácsolásában szólaltak meg: *Naszreddin hodzsa tréfái* (1899), továbbá *A török hodzsa tréfái* (1926). A tudós akadémikus *Mosolygó napkelet, Hodzsa-strófák, török tréfák* (1930) című könyvében versbe is szedte a ~ csattanójú történetkét – ám nyilvánvaló, hogy a szállóige más csatornákon keresztül jóval e fordítások előtt beszivárgott a magyar köznyelvi és irodalmi használatba. *Jókai* Mór *Üstökös* című élclapjának *politikus csizmadiá*ja például már az első bemutatkozásnál, 1860 júliusában idézi szállóigénket. *Mikszáth* Kálmán pedig *A tállyai sötét erdőben* című képviselőválasztási humoreszkben *(Club és folyosó,* 1889) a szállóige nyilvánvaló paródiájával példálóztatja az erőszakos kortest: *Ha a malac maga nem megy a kukoricás szakajtó után, a kukoricás szakajtó megy a malac után.*

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szamosi Ivánné
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Vaisz György
A tipográfia, a borító- és kötésterv Soproni Béla munkája
Megjelent 40 000 példányban
37 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint készült

76.3769 Athenaeum Nyomda, Budapest
Rotációs ofszetnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

MTA Természettudományi Intézet Könyvtára

- Ft

Békés István

Napjaink szállóigéi

2

GONDOLAT

Békés István

Napjaink szállóigéi

Békés István

Napjaink szállóigéi

Békés István

Napjaink szállóigéi

2. JAVÍTOTT, BŐVÍTETT KIADÁS

2. KÖTET

GONDOLAT · BUDAPEST, 1977

Nyelvtudományi Intézet Könyvtára

Az első kiadást
lektorálták:

DÁN RÓBERT
DEVECSERI GÁBOR
ERÉNYI TIBOR
KEMÉNY G. GÁBOR
SCHEIBER SÁNDOR
VARGA JÁNOS
VAVRINECZ VERONIKA

A második kiadás kiegészítő részét
lektorálták:

CSIBRA ISTVÁN
T. KIRÁLY ERZSÉBET
LŐRINCZE LAJOS
SCHEIBER SÁNDOR

Jc 49/2
A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára
Leltári szám: 22 532/80

ISBN 963 280 550 0 összkiadás
ISBN 963 280 563 1 II. kötet

© Békés István, 1968 és 1977

Két fogadott klasszikusunk

Előbb *Shakespeare*-t fogadta magáévá a magyar kultúra. A XVIII. század végének kezdeti közvetítései után az angol drámaköltő tolmácsolására szövetkezett klasszikus triumvirátus: *Vörösmarty, Petőfi* és *Arany* ültette át először eredetiből, maradandó magyarsággal, a shakespeare-i textusokat. Majd tisztes, de többnyire átlagos színvonalú próbálkozások következtek, aztán elkészült a teljes magyar *Shakespeare*, amely évtizedeken át, egészen napjainkig, újabb meg újabb jeles fordításokkal frissült, s néhány remekléssel gazdagodott.

A néma könyvbetűk mellett a színpadi megszólaltatások is szaporodtak. A XVIII–XIX. század fordulójától kezdve négy évtizeden át az ország nyolc városában-községében alig húsz alkalommal mutattak be *Shakespeare*-darabot. Ám a pesti *Nemzeti Színház* 1837. évi megnyitásától kezdve századunk kezdetéig a fővárosban már közel ezer előadáson kerültek színre *Shakespeare* művei, s ugyanebben az időszakban a vidéki városok szaporodó-fejlődő színpadjain nem sokkal kevesebbszer. S hogy a századfordulótól a felszabadulásig, majd – a dolgozók kulturális igényeinek és lehetőségeinek emelkedésével – a felszabadulástól a legújabb időkig szerte az országban hány ezer estén-délutánon recitálták színészek és színjátszók e tragikus és vidám szólamokat: ezt alighanem az előző század számadatainak többszörösével kellene meghatároznunk.

Kevés olyan siheder-színész cseperedett fel, akinek első álma *Romeo* vagy *Hamlet* ne lett volna, süldő művésznők pedig ábrándos szenvedéllyel próbálgatták *Júlia* sóvárgását: *Ó, Romeo, mért vagy te Romeo?* Jellemszínészeink java felöltötte *Lear* és *Shylock* szakállát, *III. Richard* púpját, *Falstaff* pocakját, *Othello* ébenbőrét, *Zuboly* szamárfejét, *Caliban* gönceit. Régidők óta a *Lenni vagy nem lenni*-monológ volt diák- és munkásszavaló matadorok teljesítményének próbaköve – magam is nemegyszer deklamáltam gimnazista koromban, vagy hatvan évvel ezelőtt . . .

Szálltak-szálltak a magyar *Shakespeare*-igék – s egyre több szállóige rakott közülük fészket nyelvkincsünkben. S néhányuknál megfigyelhetjük: ha egy idegen szövegből származó szállóige befészkelődik a közhasználatba, azt onnan hívebb, művészibb fordítás is igen nehezen tudja kiszorítani. A szállóigék világában ritkán fosztják meg helyétől az első foglalót.

A legkorábbi magyar nyelvű *Shakespeare*-előadásokat (*Hamlet* és *Othello*, Kolozsvár, 1794) harmadfél évtizeddel megelőzve szólalt meg magyarul – *Molière:* az egri kollégisták megkurtított és magyarba ojtott iskoladráma-produkciójában hangzott el 1769-ben a később *Úrhatnám polgár* címen ismertté vált, akkor még *Fenhéjázó és maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága* titulussal cikornyázott komédia *[Le bourgeois gentilhomme]*. Ugyancsak kezdeti *Shakespeare*-ősbemutatóink előtt került színre Pest-Budán 1792-ben *[Le malade immaginaire]* – a *Képzelt beteg (Kelemen* László fordításában még: *A tettetett beteg vagy az igazi orvos)*, majd 1793-ban a *L'avare – A fösvény (Simai* Kristóf magyarosítása szerint: *Zsugori vagy a telhetetlen fösvény)*. Ebben az időben nyomtatta ki a *Nagy Enyeden Tanuló Magyar Társaság* valamelyik kollégiumi diák művét: az *Erőszakos házasság [Le mariage forcé]* és a *Kéntelenségből való orvos [Le médecin malgré lui]* címen lefordított komédiákat, amelyek csakhamar *Kazinczy* Ferenc átültetésében kaptak tartós magyar alakot. Mindinkább sűrűsödnek *Molière* műveinek hazai fordításai, átdolgozásai, sorra rákerülnek színházaink műsorára, elkészül a teljes magyar *Molière* – s mégis: századunk húszas éveiben egy kétkötetes *Molière*-válogatás előszavában ez olvasható: *a magyar közönségről nem lehet mondani, hogy nagyon rajong Molière-ért.*

És ebben volt is némi igazság. Színpadjainkon a *Molière*-komédiákat a felszabadulás előtt – jószerint az 1944-es népligeti *George Dandin*-átdolgozás, a betiltott *Duda Gyuri* kivételével – tompítva, szürkítve, unalmassá „klaszszicizálva", általában kötelező feladatként mutatták be. Az előadásoknak nem lehetett átütő sikerük, hiszen a színházba keveset járó, egyszerű nép szemében sok volt bennük a sznobság, a színházlátogató sznoboknak pedig sok volt az a népiesség, amellyel *Molière – Illyés* Gyula szavai szerint: *a nép nyelvén, a nép módján, a nép számára tett nevetségessé egy népellenes világrendet.*

Részben a régebbi fordítások túlnyomó többségének fakó nyelve, részben a színpadi áramtalanítás okozhatta, hogy a *Shakespeare*-nél egy teljes emberöltővel fiatalabb, s évtizedekkel korábban megmagyarosított *Molière* eleddig inkább műveinek típust jelző főalakjaival-címeivel, semmint általánosítható szövegrészletekkel bővítette szállóigéink tárát.

A szállóige-termelés eleven folyamat. A felszabadulás után fővárosi és vidéki színházaink szinte valamennyi jelentős *Molière*-komédiát felújították-bemutatták, magas színvonalú új vagy mesterien átigazított régi fordításokban, és ami döntő: ezeknek a vonzó előadásoknak zöme évadról évadra, sorozatosan műsoron maradt. S nemcsak nagyobb városaink színpadán vert

termékeny gyökeret a megújhodott magyar *Molière*, hanem keserű-tréfás, leleplező, ostorozó igazságait a tájelőadások és a *Déryné Színház* közvetítésével kisebb községek-falvak százainak közönsége is megismerte. Ha *Molière* egyes komédiáinak, s különösen *Válogatott vígjátékai*nak az elmúlt években sajtó alól kikerült sokezres példányszámára, s arra gondolunk, hogy például a *Nemzeti Színház* felszabadulás utáni *Tartuffe*-előadásának kiapadhatatlan szériája mellett egyedül a *Déryné Színház* több mint hétszázszor játszotta el az álszent imposztor históriáját – akkor világosan kitűnik: a magyar nép most tárja csak ki szívét *Molière* előtt.

Valószínű a feltevés: aki néhány évtized múlva ismét seregszemlét tart majd az akkor élő szállóigék felett – azt fogja tapasztalni, hogy a *Molière*-citátumok számban és népszerűségben is felzárkóztak a *Shakespeare*-idézetek mellé.

SHAKESPEARE, WILLIAM

(1564–1616)

(Az angol szöveg és a művek keltezése: *The complete works of William Shakespeare* – Edited by *W. J. Craig*, M. A. Trinity College, Dublin – London, Oxford University Press, 1962 alapján.)

A legkorábbi *Shakespeare*-művek közé tartozó *The Comedy of Errors* (kb. 1591) első magyar címe, a

Tévedések vígjátéka

– *Egressy* Gábor és *Szigligeti* Ede 1853. évi ősfordítása nyomán önállósult szállóigévé.

◁ Viszont a reformkori *Nemzeti Színház* nevezetes sikerdarabjából, a *III. Richard*ból *[King Richard the Third]* (kb. 1593), amelyet *Lendvay* Márton 1843-ban és *Egressy* Gábor 1847-ben még prózai tolmácsolásban választott jutalomjátékul, csak *Szigligeti* Ede 1873. évi, formahű fordításában keletkezett szállóige. *Gloster* herceg, a későbbi *III. Richard* bemutatkozó monológjának hírhedett önvallomását (I. 1.):

Elvégezém, hogy gazember leszek

[I am determinated to prove a villain]

– sokszor még mindig ebben a régies formában használják a megfontolt gazság közkeletű prognózisaként, holott e sor *Vas* István 1947. évi átültetése óta több színházi felújításban már így hangzott el:

Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.

◁ Ugyanez a helyzet a bosworthi csata előtt *Richard* királyt riogató szellemek átkával (V. 3.), amelynek refrénszerű sora a fent említett korszerű átültetésben: *Ess kétségbe, s pusztulj!*, s amelyet – néha bárdolatlan tréfaként is – általában a *Szigligeti*-szöveg szerint emlegetünk:

Ess kétségbe s halj meg!

[. . . despair and die!]

◁ Szó szerinti értelemben: fordított sorsa lett a bosworthi mezőn menekülő *Richard* segélykiáltásának (V. 4.), amelynek *Szigligeti* tolmácsolásában kialakított szórendjét: – *Lovat! Lovat! egy lóért országomat!* – a szállóige-használat egészséges érzékkel rég megfordította. *Vas* István is ezt a kiélezettebb ütemű, s az eredetihez hívebb hangsúlyú mondatot iktatta be tolmácsolásába:

Lovat! Lovat! Országomat egy lóért!

[A horse! a horse! my kingdom for a horse!]

Ezt a tragikus szituációból származó shakespeare-i szállóigét többnyire komikus-képletesen, vagy éppen teljesen travesztálva emlegetjük. ~ – kiáltjuk, ha sürgős utunkhoz a taxiállomáson nem találunk gépkocsit, ha szakadó esőben soká várunk az autóbuszra. Ha pedig, tegyük fel, kánikulai kiránduláson, a nyári vendéglőben hosszú sor áll a pult előtt, akkor – a klasszikus sürgetést kiforgatva – ilyenformán türelmetlenkedünk: *Sört! Sört! Egy országot egy pohár sörért!*

◁ A *Romeo és Júlia [Romeo and Juliet]* (kb. 1593) nyomán

Romeo

– névvel illetjük a vonzó külsejű, forró szívű, szerelmes fiatalembert. Az érzelmes-érzékies férfitulajdonságokat szimbolizáló személynevet néha minősítő jelzőkkel is kiegészítjük: kölyök- ~, deresedő ~, kivénhedt ~, fekete ~ – aszerint, hogy pelyhes állú sihederre, javakorabeli férfira, magakellető aggra vagy esetleg hódító megjelenésű négerre vonatkoztatjuk *Shakespeare* tragikus veronai *Montague*-sarjának nevét.

◁ Nemcsak kislányos ábrándozás, de csipkelődő gúny is idézgeti néha az erkélyablakból kihajló Júlia éjbe suttogott sóhaját (II. 2.):

Ó, Romeo, mért vagy te Romeo?

[O Romeo, Romeo! wherefore are you Romeo?]

A szállóige, amely *Szász* Károly 1871. évi fordításának szövegét rögzítette, szívósnak bizonyult. Túlélte *Zigány* Árpád (1898) és *Telekes* Béla (1900 körül) sikertelen újratolmácsolási kísérleteit, s minthogy utóbb *Kosztolányi* Dezső (1930) és *Mészöly* Dezső (1953) átültetései is ezzel a tartósan befogadott sorral éltek – színházaink további felújításain már ~ formában hangzott el Júlia sóvárgása.

◁ Ha éjszakai társasösszejövetel, mulatság, „rendezvény" vagy „buli" vége felé az utcáról behallik a villamos csengetése, autóbusz robogása, esetleg szekérzörgés, csordakolomp, kanásztülök – a háziak vagy a vendégek között nemegyszer akad valaki, aki ezzel a tréfás citátummal halogatja a hazaindulást:

A fülemüle volt, nem a pacsirta.

[It was the nightingale, and not the lark.]

Kosztolányi Dezső pontos és művészi fordítása szerint *Júlia* tartóztatja e többnyire parodisztikusan idézett szavakkal a mámoros éj után távozni készülő *Romeót* (III. 5.). *A fülemüle . . . éjjel dalol – A pacsirta . . . a reggel heroldja* – ezzel magyarázkodik a nehezen búcsúzó szerelmespár, s szállóige-használatra adott példánkban ez a „természettudományos" magyarázata a nehezen hazakászálódó vendégek élces tartóztatásának is. Egyébként a korábbi-későbbi fordítások jó része szintén megközelíti a szállóige-alakot, de betűről betűre egyik sem azonosult vele.

◁ Közkeletű, de eleddig tisztázatlan nyomvonalú szállóige a hazánkban ritkán játszott *II. Richard [King Richard the Second]* (kb. 1594) című drámából *Bolingbroke* vádbeszédének következő sora (III. 1.):

A száműzetés keserű kenyerét enni.

[Eating the bitter bread of banishment.]

Szász Károlynak a múltszázad hatvanas éveiben készült első fordítása, amelyet hatvan esztendő múltával is recitáltak a *Nemzeti Színház* művészei, a szállóigénél sokkal mesterkéltebb: *a Száműzetés sanyarú kenyerét . . . étetétek . . .*

A felszabadulás után *Somlyó* György (1920–) új átültetésében (1948): *A bujdosás keserű kenyere* szerepel; hét évvel később azonban a fordító az eredetihez szépen vágó magyar szöveget a shakespeare-i képtől távoleső, bonyolult fordulattal helyettesíti: *idegen felhőkbe fuljon angol – Lehelletem a kínos bujdosásban.*

Az alábbiakban megkíséreljük kitapogatni azt a fonalat, amely a *Bolingbroke*-vádbeszéd szállóige-töredékét egy nagy jelentőségű *Kossuth*-textussal köti össze. Az emigrációban élő *Kossuth* Lajos ugyanis 1867. augusztus 5-én levelet írt Torinóból annak a 478 jászladányi választópolgárnak, akik képviselői mandátumot kínáltak fel neki. Ebben a levélben – hasonlóan a *Deák* Ferenchez intézett „*Cassandra*-levél"-hez, s egy másik leveléhez, melyet a váci választókhoz küldött – *Kossuth* lesújtó kritikával illeti az 1867-es kiegyezést, s megindokolja, hogy miért nem tér vissza számkivetéséből a ferencjózsefi Magyarországra. A levél egyik mondata így szól: *Tizennyolc éve eszem a száműzetés keserű kenyerét, melyet, mert tiszta, de üres kézzel vettem búcsút hazámtól, csak nélkülözések közt, keserves munkával valék képes megszerezni, örömtelenül.* A levélben szó szerint foglaltatik ~ szállóige, s mint erre a szabadságharcot követő emigráció jeles kutatója: *Ács* Tivadar figyelmemet felhívta: *Kossuth*, bár többször használt efféle fordulatokat – *a számkivetés keservei, a keserves számkivetés, a száműzött keservesen pergő napjai* –, szállóigénk szövegét idézett levelében írta le először és utoljára. A jászladányi választókhoz intézett *Kossuth*-levelet 1867. augusztus 17-én teljes terjedelemben közölte a *Magyar Újság*, s a jászladányi és a váci választókhoz írt *Kossuth*-levelek közlése miatt zárták börtönbe és juttatták sorvadásos halálra a *Magyar Újság* megalkuvást nem ismerő szerkesztőjét, „a jó ügy rendíthetetlen bajnokát": *Böszörményi* Lászlót (1824–1869). A *Magyar Újság* megszüntetése után jurátusok másolják *Kossuth* leveleit, így terjed tartalmuk mind szélesebb körben, majd megjelennek az *Iratok* lapjain, s végül olyan népszerű és népszerűsítő történeti művekben is, mint *Gracza* György (1856–1908): *Kossuth Lajos élete és működése* (*Wodianer-nyomda* kiadása, Budapest, 1893), 2. és 3. kiadásban: *Kossuth Lajos élete, működése és halála*. A *II. Richard* viszonylag kései fordítása, a szóban forgó sornak a szállóigétől eltérő tolmácsolása, s alig néhány színpadi előadása már eleve kétessé teszi, hogy ~ szállóige a színműfordítás, a színpadi előadások közvetítésével hatolt be a köznyelvbe. Fejtegetéseink, amelyekből kitűnik a szállóigét pontosan megfogalmazó politikai levél jelentősége, rendkívüli hatása, a körötte támadt országos vihar, s amelyekben a levél szövegének évtizedeken át különböző formában és különböző területeken megmegújított közléseire is utalunk – amellett tanúskodnak, hogy szállóigénk bázisa: a jászladányiaknak küldött *Kossuth*-levél. Ám, véleményünk szerint, ~ szállóigének ez esetben is a shakespeare-i hagyatékban van a helye. Ismeretes, hogy *Kossuth* Lajos a harmincas évek végén, budai börtönében *Shakespeare* műveinek olvasásával, fordítási kísérleteivel alapozta meg angol nyelvtudását. *Bolingbroke* vádbeszédének szállóige-sora annyira egyezik az idézett levélrészlet vonatkozó textusával, hogy ez semmiképpen sem tekinthető véletlennek. *Kossuth* nem színműfordítás, nem színpadi előadás céljára, hanem saját élmé-

nyeinek, érzéseinek szuggesztív kifejezésére kölcsönözte s tolmácsolta magyarul a shakespeare-i fordulatot, s e pompás tolmácsolás a felvert publicisztikai és politikai viharban, a tragikus események sodrában szállóigeként ivódott be nemzedékek tudatába. Méltó különös figyelmünkre, hogy ~ sor az egyetlen *Kossuth* Lajos fordításában ránk maradt, ma is élő *Shakespeare*-szállóigénk.

◁ A *Szentivánéji álom [A Midsummer Night's Dream]* (kb. 1594) néhány részlete *Arany* János 1863 végére elkészült nagyszerű fordításából szökkent szállóigéink sorába. Fokozottabb elterjedésükhöz hozzájárult, hogy a *Szentivánéji álom* a felszabadulás óta Budapesten, Szegeden, Debrecenben, Pécsett kőszínházi és szabadtéri színpadról jóval többször hangzott el, mint az 1864. évi ősbemutatót követő nyolcvan esztendő alatt a pesti *Nemzeti Színház* előadásain.

Abban a jelenetben, amikor az athéni mesteremberek kiosztják egymás között ünnepi színielőadásuk szerepeit (I. 2.), állandó derültséget kelt a minden szerepért külön-külön lelkendező takács: *Zuboly. Ide nekem Thisbét is! [. . . let me play Thisby too!]* – kiáltja, majd tovább követelődzik:

Ide nekem az oroszlánt is!

[Let me play the lion too!]

– s ezt a követelést adjuk gúnyosan azoknak a szájába, akik nyakra-főre maguknak igénylik a mutatós feladatokat.

◁ Athén urának: *Theseus*nak szavaiban vall *Shakespeare* a költői fantázia teremtő révületéről (V. 1.). E vallomás két sorát – nyomatékos elismerésként, de az ál-ihlet gúnyolására is idézzük:

Szent őrületben a költő szeme
Földből az égre, égből a földre villan . . .

[The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven . . .]

◁ A mesterember-színjátszók előadásán *Gyalu*, az asztalos, oly sikeresen „alakítja" az oroszlánordítást (V. 1.), hogy a közönség közül az ifjú *Demetrius* tréfás megelégedéssel kiáltja:

Helyes a bőgés, oroszlán!

[Well roared, Lion!]

A *Szentivánéji álom*nak e második oroszlán-szállóigéjével – mókás intonáció mellett – általában komolyan helyeslünk valamit.

Ennek a komoly, sőt lelkes helyeslésnek érdekes mustrája, ahogy *Marx: A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről* nevezetű tanulmányában a ~ szállóigét alkalmazza. . . . *micsoda illogikus paradoxon jobb sajtónk okát a cenzúrában látni!* – indítja el a gondolatmenetet, majd folytatja: *A francia forradalom legnagyobb szónoka, akinek voix toujours tonant*-ja [mindig mennydörgő hangja – B. I.] *még a mi korunkba is átzeng, az oroszlán, akinek bőgését az ember, ha maga hallotta, a néppel együtt odakiáltott: „Helyes a bőgés, oroszlán!", Mirabeau börtönökben művelte ki magát. Vajon ebből az következik, hogy a börtönök az ékesszólás főiskolái?* (*Művei*, I. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1957.)

◁ Kolozsvárt mutatták be 1886-ban az *Ahogy tetszik [As you like it]* (1595–1599 között) című vígjátékot *Rákosi* Jenő (1842–1929) fordításában, de a *Nemzeti Színház* Budapesten csak 1919-ben tűzte műsorára. A II. felvonás 7. jelenetében hangzik el *Jacques* – ahogy nevezni szokták: *a méla Jacques* – híres monológja, s mindjárt az elején a szerteröppent szólam:

Színház ez az egész világ.

Szabó Lőrinc egy szócskával csattanósabbá kurtított tolmácsolásában (1938):

Színház az egész világ.

[All the world's a stage.]

. . . *és színész benne minden férfi és nő* – így folytatódik a szöveg, s ezzel a *méla*, szkeptikus és fanyar értelmezéssel tér vissza beszédünkben a ~ szállóigéje. Az őszinteséget, a nyílt valóságot hiányoljuk *Shakespeare* szavával, s a mai használat alighanem harmonizál a lángeszű szerző tapasztalataival és intenciójával.

◁ Mióta 1840-ben a nyomban meggyökeresedett *Velencei kalmár* címmel *[The Merchant of Venice]* (kb. 1595) a pesti *Nemzeti Színház*ban előadták *Shakespeare* tragikomédiáját, s a bemutatón nagy jellemszínészünk: *Megyeri* Károly (1798–1842) magával ragadó művészi erővel formálta meg

Shylock

alakját, e költött névből, évtizedek színielőadás-sorozatán át, a pénz megszállottjának, a könyörtelen uzsorásnak jelképe lett.

A törvény betűjéhez ragaszkodó *shylocki kapaszkodás* jelképét *Marx* a pénzsóvár, mohó gyárosok, tőkések fondorkodásaira is kiterjesztette, akik a XIX. század derekán törvénybe iktatott s a munkásoknak minimális védelmet biztosító rendelkezéseket is kijátszani igyekeztek. A munkanap tárgyalásánál *Marx* a megszemélyesített tőkét az uzsoraköveteléséhez adósa haláláig ragaszkodó *Shylock* shakespeare-i szavaival szólaltatja meg, s a shylocki könyörtelenséget a tőke könyörtelenségével azonosítja. (*A tőke*, Első kötet, I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

◁ Ebből a viszonylag sokszor fordított (*Lukács* Lajos 1840, *Ács* Zsigmond 1853, *Zigány* Árpád 1900, *Radó* Antal 1907, *Rákosi* Jenő 1921, *Vas* István 1948) és századunk derekáig állandóan műsoron tartott darabból két ismert szállóige vált ki. Az egyik: a régi, *Ács*-féle, szorosra markolt fordításban, csupán egy kis csattanót élező korrekcióval a *már* szócskát a *hát*-ra cserélve. A kérőit számbavevő, gazdag belmonti hölgy – *Portia* – gúnyolja ezzel a fölényes, szállóigében szinte becsmérlő mondattal a kezéért versengő francia nemesurat (I. 2.):

Isten teremtése, hadd menjen hát emberszámba!

[God made him, and therefore let him pass for a man!]

◁ A másik szállóigét *Shylock* és hitsorsosa, *Tubal* találkozásából emelték ki (III. 1.). *Shylock* megtudja *Tubal*tól, hogy leánya, a velencei nemesúrfi által megszöktetett *Jessica*, könnyelműen tékozol, legutóbb is egy türkizgyűrűt adott egy kis majomért. *Shylock*, aki hajdan jegyajándékba kapta menyasszonyától a gyűrűt, fájdalmasan jajdul fel:

Egy egész erdő majomért nem adtam volna!

[I would not have given it for a wilderness of monkeys.]

Az *Ács* Zsigmond és *Radó* Antal fordításaiból ötvöződött szállóigét a későbbi átültetések sem módosították. A mértéknek, ellenértéknek tragikomikus túlzása azonban – az ~ mintájára – utóbb trágár változatba is torzult.

◁ Átdolgozások bozótján kellett áttörnie a *The Taming of the Shrew* (kb. 1596) – szó szerint: *Egy makrancos megszelídítése* című komédiának, míg *A megzabolázott akaratos – Ördögűző Fábián – Az ördögűző huszártiszt* torzított-csonkított változatai után 1866-ban *Lévay* József elkészítette alapos, pontos fordítását. *Lévay* átültetésének leleményes címe:

A makrancos hölgy

– a ma már elavult szöveggel ellentétben kiállotta az idők próbáját. ~ minden további tolmácsolásban megtartotta helyét a mű élén, sőt – mint a zsémbes, nyelves, konok nő jelképe – fogalommá alakult. A darabbeli női főszereplő: *Katalin* nevéről e nehezen kezelhető nőtípus képviselőit így is emlegetjük:

Makrancos Kata.

◁ A *IV. Henrik* I. és II. részéből *[The First Part – The Second Part of King Henry The Fourth]* (1597–98?) és *A windsori víg nők [The Merry Wives of Windsor]* (1599?) vígjátékából, valamint ez utóbbinak két operaváltozatából lépett a szállóige-fogalmak sorába a pohos, falánk korhely, a kivénhedt szoknyapecér, a üres bukszájú pénzhajhász, a hencegő és meglapuló úri-naplopó:

Sir John **Falstaff.**

Falstaffi kedély – falstaffi humor – falstaffi hetvenkedés

– efféle sematikus utalásokkal szoktuk emlegetni ~-ot, akit pedig *Shakespeare* más jellemvonásokkal rajzol az ifjú *IV. Henrik* mulatócimborájának alakjában, s megint másként a windsori asszonykák póruljárt, öreg gavallérjának szerepében. A fogalommá népszerűsödött típus karakterisztikumai nyilván a többször látott-hallott bohózati-operai figurából adódtak.

◁ A *IV. Henrik* I. részében (V. 4.) *Falstaff* „feltámad" csatatéri álhalálából, és a „teteme" felett gyászbeszédet tartó *Henrik*, walesi herceg távozása után gunyoros ellenszónoklatot vág ki. Ebben hangzik el „az öreg fehérszakállú sátán" hírhedett bölcselkedése:

[The better part of valour is discretion . . .]

Lévay József 1867. évi hű, de körülményes fordításában:

A vitézség legfőbb kelléke az óvatosság . . .

Vas István 1948-ban megjelent tolmácsolása szerint:

Legfőbb vitézség a megfontolás . . .

E csattanós és a falstaffi hamis hősködést kiválóan jellemző fogalmazás teljesen kiszorítja a közhasználatból a *Lévay*-magyarításból tömörített, -ság -ség végződéseivel sután csengő, korábbi szállóigeformát:

Legfőbb vitézség az óvatosság . . .

◁ A krónikás dráma II. részében a beteg *IV. Henrik* király megtudja, hogy fia, *Henrik* herceg elvette szunnyadó apja párnájáról a koronát. A haldokló magához hívatja utódát, s négyszemközt maradva vele e szavakkal kezdi a búcsúbeszélgetést (IV. 5.):

[They wish was father, Harry, to that thought.]

Lévay József nehézkes és nem is szabatos szövegével:

Vágyad volt a hívés szülője, Henrik.

Vas István művészien pontos fordítása szerint:

Vágyad volt gondolatod apja, Harry.

A benne foglalt szállóige:

A vágy a gondolat apja.

Nem feledkezhetünk meg a shakespeare-i szárnyasszó antik előképeiről. Hasonló fordulatokat találunk *Julius Caesar* műveinek két helyén (lásd 173. old.), továbbá *Démoszthenész* egyik beszédében (lásd 142. old.).

◁ *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (*Akadémiai Kiadó*, Budapest, 1959–62.) szólásnak tekinti, nagyobb közmondásgyűjteményeink 1890-től kezdve (*Sirisaka* Andor: *Magyar közmondások könyve*, Pécs, 1891; *Margalits* Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, 1896) közmondásnak minősítik, mi úgy véljük: bízvást sorolhatjuk a szállóigék közé a *Much Ado About Nothing* (kb. 1599) komédiacím találó magyar megfelelőjét, amely *Arany* László 1871-ben megjelent és 1876-ban színre került fordítása nyomán terjedt el:

Sok hűhó semmiért.

◁ A *Julius Caesar* (1599) mindmáig *Vörösmarty* Mihály 1840-ben megjelent fordításában hangzik el színpadjainkról. Az *Új Magyar Könyvkiadó: Shakespeare Összes Drámái* IV. kötetében (1955) a korábban már *Arany* János javításaival csiszolt *Vörösmarty*-szöveget *Szabó* Lőrinc mintegy másfél száz további változtatásával frissítette fel. E változtatások azonban egy helyütt sem érintik a szállóigét adó részleteket.

A III. felvonás 2. színének nagyszerű jelenete: *Antonius* gyászbeszéde

a meggyilkolt *Caesar* felett. A tömeghangulat kiszámított irányításának ez a mesterműve számos szállóigét bocsátott szárnyra. Különböző alkalmakkor és nemegyszer élőkre vonatkoztatva, befeketítő célzattal is citáljuk az antoniusi beszéd kezdetét:

Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni.

[I come to bury Caesar, not to praise him.]

◁ Az e kétélű indítás után következő dupla sor szinte közmondásszerűen elterjedt:

A rossz, mit ember tesz, túléli őt;
A jó gyakorta sírba száll vele.

[The evil that men do lives after them,
The good is oft interred whith their bones.]

◁ Fonák értelmű gúnyolódás lett közhasználatban is *Antonius* dicséret mezébe bújtatott, többször ismétlődő, sanda gyanúkeltése a *Caesar*-ölő *Brutus* ellen:

Brutus derék, becsületes férfiú . . .

[. . . Brutus is an honourable man!]

◁ A beszéd vége elé az összeesküvők által meggyilkolt *Caesar* halálának leírásával kapcsolatban csattannak fel *Antonius* megrázó, lázító szavai:

Ó, mily esés volt ez, jó honfiak!

[O, what a fall was there, my countrymen.]

◁ Néha ezekben az oldottabb szárnyasszó-átköltésekben is:

Mily nagy bukás volt!

Micsoda bukás!

◁ Döntő leszámolás vagy vita, de néha csupán fontos légyott helyének rögzítésénél hol fenyegetve, hol tréfálkozva emlegetjük Philippit: *Brutus* és *Antonius* végső leszámolásának csatamezejét. Általában hiedelem szerint a szállóige abból a rövid – *Plutarkhosz*tól kölcsönzött dialógusból származik, amelyben *Caesar* szelleme a csata előtt megjósolja a sátrában szunnyadó

*Brutus*nak, hogy őt, a ledöfött áldozatot is meglátja majd Philippinél. A hiedelem téves. Szállóigénk szövege, e jelenet közepén, *Brutus* és *Cassius* haditanácsának abból a mondatából szakadt ki, amelyben a két római vezér megegyezik a másnapi ütközet színhelyében:

S **Philippinél találkozunk** *velük.*

[. . . meet them at Philippi.]

◁ *Shakespeare* legnagyobb s a világ színjátszásának legismertebb tragédiája: *Hamlet, dán királyfi [Hamlet, Prince of Denmark]* (kb. 1602) – hazánkban is hosszú s változatos színpadi múltra tekinthet vissza.

Ám sem *Kazinczy* Ferenc német átdolgozásból készített, s 1790-től kezdve közel félszázadon át játszott fordítása, sem *Vajda* Péter (1808–1846) 1839-ben bemutatott korszerűbb átültetése nem adott teljes és maradandó szövegélményt. A fordulatot *Arany* János tolmácsolása, ez a csodálatos műfordítói remekmű jelentette (1867) – ettől kezdve lett a magyar *Hamlet* klasszikus irodalmi hagyományaink kivételes értéke – és egyben shakespeare-i ihletésű szállóigéink legbővebb forrása.

Az első *Hamlet*-monológból származik (I. 2.) a szinte közmondássá vált megállapítás:

Gyarlóság, asszony a neved!

[Frailty, thy name is woman!]

A dán királyfi kifakadásának hallatán *Tibullus* római költőre kell gondolnunk, aki *Elégiái* III. könyvében (4. 61.) az ókori olvasók számára hasonló módon fogalmazta meg ezt a keserű ítéletet: *[Ah crudele genus, nec fidum, femina nomen] Ó hűtlenség, te kegyetlen fajzat, asszony a neved.* Az egyezés annyira feltűnő, hogy nehéz merő véletlennek, „nagy szellemek találkozásának" tekinteni.

◁ Ugyanebben a jelenetben veti oda *Hamlet* a Helsingőrbe visszatért *Horatió*nak azt a hirtelen elhunyt atyja torára, s megözvegyült anyja gyors, új nászára célzó, gúnyos megjegyzést, amelyet mi kártékony fukarságra és léha, bűnös tékozlásra egyként alkalmazunk:

Gazdálkodás, Horatio, gazdálkodás!
Torról maradt hideg sültből kiállt
A nászi asztal.

[Thrift, thrift, Horatio! the funeral bak'd meats
Did coldly furnish forth the marriage tables.]

◁ Azokból a tanácsokból, amiket *Polonius* főkamarás Franciaországba utazó fiának, *Laertes*nek ad (I. 3.), főleg a hitelre-adósságra vonatkozót emlegetjük:

Kölcsönt ne végy, ne adj . . .

[Neither a borrower, nor a lender be.]

◁ *Rothad az államgépben valami [Something is rotten in the state of Denmark]* – súgja *Marcellus*, dán tiszt *Hamlet* barátjának, *Horatió*nak, mikor a királyfit halott apjának szelleme titokzatosan elszólítja tőlük (I. 4.). A szállóigében megrövidült, kiélezett értelmű mondatot:

Valami bűzlik Dániában

– mindenféle kóros társadalmi, gazdasági, politikai, családi, egyéni jelenségre egyaránt vonatkoztathatjuk.

◁ A *Szellem* elmeséli *Hamlet*nek az orgyilkos merénylet történetét. A nagybátyja iránt már korábban ösztönös viszolygást érző királyfi eszmélkedő felkiáltása (I. 5.), szállóigévé általánosulva, előre sejtett, s inkább kellemetlen, mint kellemes események bekövetkezését jelzi:

Ó, az én próféta lelkem!

[Oh my prophetic soul!]

◁ Az I. 5. végén *Hamlet* megesketteti a királyi kísértetjárás szem- és fültanúit, hogy arról, amit láttak s hallottak, soha nem fognak beszélni. *Hamlet*nek az álmélkodó *Horatió*hoz intézett szavait akkor szoktuk citálni, ha ezzel el akarjuk ütni valaminek a megmagyarázását, vagy ha a magyarázat nehezen érthető. De gunyoros zöngéje is lehet az idézetnek, ez esetben annyit jelent: nehéz dió ez, hiába kínlódom veled, úgysem érted meg. A célzat megváltozása a szállóigének csak a hangsúlyát változtatja meg:

Több dolgok vannak földön és egen,
Horatio, mintsem bölcselmetek
Álmodni képes.

[There are more things in heaven and earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy.]

A szállóige töredékével zárja le *Engels* egyik korántsem misztikus fejtegetését, amiből kiderül, hogy a shakespeare-i gondolatok számos áttételben alkalmazhatók. *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) című hatalmas gazdaságtörténeti tanulmány *Következmények* jelzésű fejezetének utolsó mondata *Hamlet* szavaiból vett parafrázis: *De a nemzet tovább fejlődik, függetlenül attól, hogy látják-e ezt a burzsoák vagy sem, és a fejlődés menete egy szép napon oly dolgokkal fogja meglepni a vagyonos osztályt, amelyekről bölcselme álmodni sem képes.* (*Művei*, 2. köt. *Kossuth Könyvkiadó*, 1958.)

◁ E szakasz és felvonás utolsó replikájában hangzik el *Hamlet* baljós feljajdulása – végzetes események, fordulatok, pillanatok drámai summázata:

Kizökkent az idő: – *ó, kárhozat!*
Hogy én születtem helyre tolni azt.

[The time is out of joint; O cursed spite,
That ever I was born to set in right!]

◁ Népszerű szállóigék keletkeztek az őrültséget tettető *Hamlet* és az ostobán ravasz *Polonius* dialógusából is (II. 2.). *Polonius* megkérdi a belépő *Hamlet*től, hogy mit olvas. A királyfi feleletét sokszor idézzük a semmitmondó, tartalmatlan üresség kifejezésére:

Szó, szó, szó.

[Words, words, words.]

◁ *Polonius* pedig *Hamlet* csavarosan szellemes okoskodására ezt mormolja: *Őrült beszéd, őrült beszéd, de van benne rendszer [Though this be madness, yet there is method in't]*, amiből aztán ez az angol eredetihez szorosabban kapcsolt, csodálkozó-csúfondáros szállóige keletkezett:

Őrültség, de van benne rendszer!

◁ A Helsingőrbe érkező színészek próbabemutatóját követi a II. felvonás zárómonológja. *Hamlet* mélyen megrendül attól, hogy a színész szavalatában milyen szenvedélyes átéléssel azonosul egy tőle teljesen idegen személy: a mitológiai *Hecuba* fájdalmával. – *S mind semmiért! Egy Hecubáért!* – elmélkedik:

Mi néki Hecuba, *s ő Hecubának?*

[What's Hecuba to him or he to Hecuba?]

◁ A hamleti probléma keserű pátosza nem minden esetben érződik a szállóigén. Az eredeti kérdés ugyanis olyan személyre irányult, akit távoli esemény, körülmény, közvetett élmény teljesen feldúl, kihoz a sodrából. Viszont a kérdést, hogy ~, helytelenítő, korholó színezéssel annak is odavetjük, akit barát, bajtárs, atyafi, szerelmes, s bármilyen más közeli személy, környezet, közösség sorsa-gondja-baja, vagy fontos feladat, kötelezettség felháborítóan hidegen hagy. Ilyen becélzásnál a szállóige néha a következőképpen módosul:

Hecuba neki az egész!

◁ *A lét vagy a nem-lét kérdése ez* – így fordította *Arany* János a nagyszerű és nevezetes *Hamlet*-monológ kezdetét: *[To be, or not to be: that is the question]* (III. 1.). Ez egyike annak a kevés *Arany*-sornak, amelyet a színpad és a köznyelv mással pótolt, s a tragikus töprengés vagy a magabátorító ösztönzés kifejezésére ezt a fordítói telitalálatot rögzítette:

Lenni vagy nem lenni? ez itt a kérdés.

A sűrűn idézett sor fordításának fejlődéstörténetét *Kazinczy* Ferenc kezdi el. *Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés* – majd később: *a nagy kérdés* – így hangzottak *Kazinczy* próbálkozásai. Utánuk következett *Döbrentei* Gábor (1785–1851) angol eredetiből készült fordítástöredéke (*Szép-Literaturai Ajándék*, 1821.): *Lenni vagy nem lenni? hát ez a kérdés* . . . A szállóigévé lett maradéktalan megoldás a fiatalon elhunyt *Vajda* Péter nevéhez fűződik. Kéziratos fordításának súgópéldányát az *Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya* őrzi, s a benne többszörös korrigálással kikristályosított szöveget *Arany* János közölte nyomtatásban, *Hamlet*jének lábjegyzeteként.

◁ Az annyiszor koptatott, de elnyűhetetlen rugózatú monológban *Hamlet* egyebek között

A hivatalnak packázásait

[The insolance of office]

– is panaszolja.

Nehezen elképzelhető, hogy a dán királyfival, a trón örökösével packázhattak a hivatalok, inkább azt tételezhetjük fel, hogy *Shakespeare* maga szerzett változatos élete során efféle tapasztalatokat. A *Shakespeare*-magyarázatok ezt a kitételt, hasonlóan *Hamlet*nek a színészekhez intézett oktató szavaihoz, azok

közé a mozzanatok közé sorolják, ahol a drámában a költő líraian azonosul a lelkéből lelkedzett színpadi alakkal. Ma akkor emlegetjük ~, ha a bürokraták komisz túlkapásairól esik szó.

◁ Az öngyilkosság gondolatán tépelődő *Hamlet* a túlvilágtól retteg, s a rejtélyes helyet így érzékelteti:

. . . a nem ismert tartomány,
Melyből nem tér meg az utazó . . .

[The undiscover'd country from whose bourn
No traveller returns . . .]

Rég feltűnt, hogy ez a sokat citált kép nem vág össze a *Hamlet*-história előzményeivel s kompozíciójával. A darab kezdetén megjelenik *Hamlet* atyjának szelleme. A túlvilágról tér vissza, a sírból, a kénköves lángok közül, hosszan tárgyal fiával, a bosszú vágyának, fogadalmának, ígéretének és tépelődő, habozó végrehajtásának konfliktusa: vagyis maga a dráma e szellemjárás, e túlvilági információ nélkül nem jöhetett volna létre. Már a XVIII–XIX. század angol irodalmárai is szorgalmasan elvitatkoztak ezen a körülményesen magyarázható, de meg nem oldható ellentmondáson. A nagy angol költő, gondolkodó és kritikus: Samuel Taylor *Coleridge* (1772–1834) sem jutott más következtetésre, mint hogy ezek az ellentmondások különös szépséget adnak *Shakespeare* drámájának. Az egyik legelmésebb magyar *Shakespeare*-rajongó: *Füst* Milán a *Lear király* fordításához írt bevezetőjében (1955) újszerűen, bátran foglalkozik a régi problémával. Szellemes, kertelésektől mentes elemzés után arra a meggyőződésre jut, hogy *Shakespeare*, a feledékeny és hanyag zseni – a harmadik felvonásban *elfelejtette, hogy mit írt le az első felvonásban.*

◁ *Hamlet* a nagy monológ utolsó sorainál színre érkező *Opheliá*nak, rövid párbeszéd után, ezt tanácsolja:

Eredj kolostorba!

[Get thee to a nunnery]

– amit néha

Menj kolostorba!

– szövegváltoztatással, de mindig tréfás korholásként idézünk.

◁ A haldokló *Hamlet* utolsó szava (V. 2.):

A többi, néma csend

[The rest is silence.]

– egyben az e tragédiából szárnyra kelt szállóigék közül is az utolsó. Ezzel a shakespeare-i citátummal legtöbbször pályák, sorsok szomorú végét, vagy valamilyen folyamat drámai befejezését érzékeltetjük.

◁ Az *Othello, a velencei mór [Othello, the Moor of Venice]* (kb. 1604) című *Shakespeare*-tragédia nyomán az

Othello

név a féltékeny férj fogalmával azonosult.

Bár az *Othello* az első magyar nyelven játszott *Shakespeare*-művek közé tartozik (Kolozsvár, 1794), s nyilván sokan ismerkedtek meg a főhőssel *Verdi: Otello* című operájának (1887) előadásain is – nem tagadhatjuk, hogy a férji féltékenység klasszikus alakja – széles körökben – alighanem egy bohózati betétjelenetből vált népszerűvé. A *Nemzeti Színház* 1838-ban mutatta be *Gaál* József (1811–1866) *A peleskei nótárius* című bohózatát, amelyben a Pestre érkező falusi nótárius eljut a színházba, éppen az *Othello* előadására, s felháborodásában személyes beavatkozással akarja megmenteni *Desdemonát* a féltékeny *Othello* fojtogató kezétől. Évtizedeken át játszották *A peleskei nótáriust* a *Nemzeti Színház*, majd a *Népszínház* színpadán, s talán nem túlzás, ha azt mondjuk: hazánkban hosszú időn át többen tanulták meg a féltékeny ~ nevét *Gaál* József komédiájából, mint *Shakespeare* tragédiájából.

◁ A színpadon játszott vagy csak nyomtatásban megjelent *Othello*-fordításokban valamennyi író (*Vajda* Péter: 1842, *Szász* Károly: 1860, *Endrei* Zalán: 1899, *Mikes* Lajos: 1901, *Harsányi* Kálmán: 1929, *Kardos* László és *Mészöly* Dezső: 1948) leleményes változatokkal igyekezett tolmácsolni a *Desdemonáért* rajongó *Rodrigo* és a bajkeverő *Jago* prózai párbeszédét, amelynek refrénszerűen visszatérő mondatai azt szuggerálják a szerelmes velencei nemesnek, hogy gerjedelmei kielégítéséhez a legbiztosabb segítőeszköz – a pénz. – *Tömd meg erszényedet! – Töltsd meg erszényedet! – Rakj erszényedbe pénzt! – Tégy erszényedbe pénzt! – Degeszre tömd erszényedet! – Szerezz pénzt! – Keríts pénzt! – Csak pénz legyen bőven! – Végy magadhoz pénzt! – Lass pénz után! – Ne sajnáld a pénzt! – Gondoskodjál pénzről!* És még sok hasonló variánsban szólalt meg magyarul a shakespeare-i szóáradat: – *Put money in the purse! – Make all the money thou canst! – Therefore make money! – Provide the money! – Put money enough in your purse!*

A bőségnek ebből a zavarából az egyik legegyszerűbb megoldás szűrő-

dött ki szállóigének. Nemcsak szerelmi vásárra, de általában mindenféle megvásárolható javakra – és személyekre – gondolunk, mikor valakit erős nyomatékkal figyelmeztetünk:

Tégy erszényedbe pénzt!

Vagy így:

Szerezz pénzt!

Keríts pénzt!

◁ *Othello* szívébe a szerelemféltés gyanúját zászlótartója, *Jago* ojtja be a III. felvonás 3. jelenetében. Ő adja a féltékenységnek

a zöldszemű szörnyeteg

[the green-ey'd monster]

– több fordításban *szörny*re kurtított nevét.

◁ A *Desdemona* megfojtását megelőző percekben kérdi asszonyától a hitvesgyilkosságba hajszolódó *Othello* (5. 2.):

Imádkoztál ma este, Desdemona?

[Have you pray'd to-night, Desdemona?]

A különböző fordítások apró különbségeiből *(az estve – az este – ma este)* ezt a természetes hangzású és szó szerinti hűségű formát fogadta el a köznyelv. A szituációk feszültségének csökkenése – ami az idézetek szállóigévé transzformálódásának gyakori kísérőjelensége – adott esetben is mutatkozik. Gyilkossági szándék, sőt felszarvazás gyanúja és féltékenység nélkül is, inkább incselkedő, mint komor férfiúi fenyegetésként tesszük fel *Othello* végzetes kérdését: ~

◁ A hószakállú, dúlt üstökű, bomlott lelkű mesefejedelem, a birodalmát három leánya között szétosztó, szerencsétlen *Lear király [King Lear]* (1605?) történetét *Vörösmarty* Mihály fordítása (1856) rögzítette a magyar irodalomban. A mű passzusai korai és kortársi színpadokról, a nevezetesnagy színészi alakítások tolmácsolásában jutottak be nyelvünk szállóigekészletébe – egy kivétellel *Vörösmarty* nyelvén.

A két idősebb nővér: a gonosz *Goneril* és *Regan* a színlelt gyermeki szeretet ömlengésével fonja be az agg királyt. A legfiatalabb: *Cordelia*, aki-

nek szíve gazdagabb, mint a nyelve, érdekből nemcsak hízelegni képtelen, de őszinte vonzalmát sem tudja feltárni atyjának. Nénjei álnok áradozását hallva, a szívós, szemérmes vonzódás gyakran idézett, halk vallomását mormolja (I. 1.):

Cordelia mit tegyen? Hallgat s szeret.

[What shall Cordelia do? Love and be silent.]

◁ Mikor a birodalom felosztásánál *Lear* a legkisebb leányára keríti a sort, őt – *Vörösmarty* szavával – *örömünk legvégső, nem legalsója* megjelöléssel illeti. A nálunk angol eredetiben is eléggé ismert szállóigét a népi nyelvérzék magyarul már jó ideje gördülékenyebbé csiszolta. Ezt a közkeletű korrekciót illesztette be *Szabó* Lőrinc *Shakespeare Összes Drámái*nak új kiadásába (1955, V. köt.):

Végső, de nem utolsó!

[. . . last, not least!]

◁ A hű, őszinte, becsületes *Kent* gróf meg akarja akadályozni, hogy *Lear* oktalan indulatában eltaszítsa *Cordeliát*, ám a felbőszült király elutasítja közbelépését:

Békével, Kent **ne jöjj**
A sárkány és haragja közé.

[Peace, Kent!
Come not between the dragon and his wrath.]

Molnár Ferenc: *Előjáték Lear királyhoz* című szatírájában (1921), amely egy *Lear*-előadás előtt játszódik a színpadon, kitűnően példázza e méltóságos mondat színeváltozását, rangesését. Egy fiatal tanár, egy *Shakespeare*-kutató, tör be a színpadra, hogy elégtételt vegyen felesége csábítóján, a *Lear* szerepére készülő hősszínészen. A művész és egyik pályatársa, a *Burgundi fejedelem* alakítója, jelmezben fogadják a felszarvazott férjet, aki *Lear* megindító alakját látva nem tud szabadulni az értelmén elhatalmasodó szakmai bűvölettől. A *„Burgundi fejedelem"*, hogy a bajba került *„Lear"*-en segítsen, álshakespeare-i és shakespeare-i idézetekben beszél, s többek között ezzel fékezi a támadást: *Békével, jó idegen.* ~. A frivol szituációban természetesen komikusan visszhangzik a boldogtalan király szájáról vett ünnepélyes passzus. De korántsem kell ezt a *Molnár*-szatíra kizárólagos hatásának tulajdonítanunk. A szállóige-formálódásnak egyik sajátos törvénye a lefokozás – szinte így mondhatnók: az elidegenítés. Manap-

ság családi patvarkodásba, szomszédok veszekedésébe avatkozó harmadiknak, baráti, hivatali összekocódások hívatlan prókátorának vetik oda a leari dörgedelmet: ~.

◁ A dráma megrendítő zivatar-jelenetében (III. 4.) *Lear* a gonosz *Gloster*-fattyú rágalmai, üldözése elől magát tébolyultnak tettető törvényes *Gloster*-sarjjal, a derék *Edgar*ral találkozik. A bőrig ázott, félmeztelen, *szegény Tamás [poor Tom]* álnéven kóborló *Edgar* vacog és didereg. Túlburjánzó hőbörgésének több változatban visszatérő refrénjét a teljesen más, prózai körülmények között – farkasordító hideg télen vagy szeles-viharos tavaszon-őszön, szabadban vagy fűtetlen lakásban, vasúti kocsiban, színházban, moziban – elhangzó szállóige ebben a formában veri vissza:

Szegény Tamás fázik.

[Poor Tom's a-cold.]

◁ A boldogtalan *Lear* király halálánál feljajduló *Kent* szava (V. 3.):

Szakadj meg, szív!

[Break, hearth!]

vagy karikírozottan:

A szívnek meg kell szakadni!

– szintén a triviálissá torzult szállóigék sorsára jutott. *Kent* férfias gyásza ugyanis az oktalan vagy túlhajtott panaszok: nyafogások, siránkozások kigúnyolásához kölcsönözi a szöveget.

◁ *Macbeth* tragédiájában (1606?) a boszorkánybarlang varázsüstjén kiemelkedő *Harmadik Jelenés* – *Szabó* Lőrinc tolmácsolása szerint (1940) – ezt jósolja (IV. 1.):

Nem győz soha ellenség Macbethen,
Míg a birnámi erdő Dunsinane
Dombjára nem vonul.

[Macbeth shall never vanquish'd be until
Great Birnam wood to high Dunsinane hill
Shall come against him.]

A végső leszámolásnál aztán a *Macbeth* által meggyilkolt *Duncan* király fia: *Malcolm* parancsot ad *Macbeth* vára: *Dunsinane* ellen induló legényeinek, hogy a birnámi erdő fáiról álcázásként

Vágjon
Minden katona egy-egy lombos ágat
S vigye maga előtt . . . (V. 4.)

[Let every soldier hew him down a bough
And bear't before him . . .]

Az álcázás sikerül. A következő jelenetben *Macbeth* megkapja az őrtállótól a rémhírt, hogy *Birnam* erdeje megindult *Dunsinane* vára felé (V. 5.). A reálisan beteljesült jóslattal kezdődik *Macbeth* pusztulása. Innen származik a sorsdöntő pillanatokat, a feltarthatatlan végzetet szimbolizáló szállóige:

Megindult a birnámi erdő . . .

◁ A nagyralátásból, hatalomvágyból elkövetett sorozatos gyilkosságok után a bűntárs és felbujtó: *Lady Macbeth* álomkóros révületben kószál éjnek évadján *Dunsinane* várának csarnokaiban (V. 1.). Véresnek képzelt kezeit mossa, és lelkiismeret-furdalástól gyötörten küszködik – *Szász* Károly szállóigévé vált fordítását idézve (1864) – rémtetteinek kitörölhetetlen emlékével:

Arábiának minden illatszere sem édesíti meg
ezt a kis kezet.

[All the perfumes of Arabia will not sweeten
this little hand.]

◁ *Shakespeare* utolsó műveinek egyike – vagy éppen búcsúműve –, a *Vihar [The Tempest]* (1611) néhány szereplő személyével bővítette szállóigetárunkat.

Caliban

– *a vad és torz rabszolga [savage and deformed Slave]* a durvaságot, a lappangó gonosz ösztönöket, az ember formájú emberietlenséget jelképezi, de nevét konok, lomha emberekre is alkalmazzuk.

◁ A morcos fél-állat ellentétpárja:

Ariel

– habkönnyű, vidám, természetfeletti lény. Neve: az isten oroszlánját jelentő héber szó: ~, *Shakespeare* művében a XVI–XVII. század demonológiájába befészkelődött szellemalakot az angol *air* – levegő fogalmával társítja, így válik darabban és szállóigében a lenge derű megtestesítőjévé.

◁ Egyes kutatók szerint még *Erzsébet* királynő uralkodása alatt, 1603-ban íródott a *[King Henry the Eighth] VIII. Henrik*, mások újabban úgy vélik, hogy az 1613-ban bemutatott *[All is True] Minden igaz* című drámával azonosítható. A tisztázatlan kérdések számát növeli és jellegét bonyolítja, hogy a teljes mű bizonyosan nem *Shakespeare* alkotása. Szövegkritikai és verstani elemzések alapján csak bizonyos részeket írt *Shakespeare*, a többit – egyebek közt az alábbi szárnyasszó-mondatot tartalmazó részt – John *Fletcher*nek (1579–1625) tulajdonítják (1612–1613), aki *Shakespeare* visszavonulása után a színtársulat háziszerzői feladatait ellátta. A tisztázatlan, sőt alighanem tisztázhatatlan viták ellenére mi a shakespeare-i szállóigék közé soroljuk a *VIII. Henrik* IV. felvonásának 2. jelenetében elhangzó vigaszszót, amit *Griffith* udvarmester mond *Wolsey* bíborosról *Katalin* királynénak:

[Men's evil manners live in brass,
their virtues we write in water.]

Szász Károly így fordította (1864):

Az ember bűne ércbe vésve,
Erényét vízbe írják.

A legújabb tolmácsolás *Weöres* Sándor műve (1955):

Rossz tettünk ércbe öntve megmarad,
Erényünk vízre írva.

A közszólás fellazította a verset:

Az emberek rossz tetteit ércbe öntik,
Erényeiket vízre írják.

Akár *Shakespeare*, akár *Fletcher* írta ~ szentenciáját, minden valószínűség szerint a forrás Thomas *More [History of Richard III.] III. Richard király története* című munkája (1557), amelyben ez áll: *[Men use, if they have an evil turne, to write in marble, and whoso doth use a good turne, we write in duste] Az emberek szokása, hogy ha rossztettről hallanak, azt márványba vésik, ha jót tesznek velük, azt porba írják.* A gondolatot, igen áttételes formában, egyébként egy hiteles

Shakespeare-drámából szakadt szállóigében is megtaláljuk: *Antonius*nak *Julius Caesar* fölött tartott gyászbeszéde elején (lásd 604. old.)

◁ Említsük meg záradékul Ben *Jonson* (1573–1637), a kiváló angol költő, drámaíró, *Shakespeare* társa és barátja egyik költeményét, amelyet a *Shakespeare*-drámák 1623. évi első folió-kiadásának előszava után írt, s amelyben a Stratford-upon-Avonben született, *szeretett William Shakespeare-jének emlékezetére* megalkotta a negyedfél százada szerteterjedt díszítőjelzőt:

[Sweet swan of Avon.]

Avon édes hattyúja.

Vagy röviden:

Az avoni hattyú.

A kifejezés – antik eredetű. *Horatius* adta a *Dirké* forrásvidékén született nagy görög költőnek, *Pindaros*nak (i. e. 518–442) *a dirkéi hattyú [Dircaeum cygnum]* nevet (*Ódák*, IV. 2. 25.). A mitológia mélységeiben a görög–római költő-isten: *Apollón* szent állatához, az éneklő hattyúhoz kapcsolódó díszítőjelző egyébként 1964-ben, *Shakespeare* születésének 400. évfordulóján alighanem az egész kultúrvilágban legtöbbet emlegetett szállóige volt.

MOLIÈRE (JEAN BAPTISTE POQUELIN)

(1622–1673)

(A komédiák keltezése, jelenetbeosztása és a francia szövegek: az *M. Louis Moland* gondozásában megjelent *Oeuvres Complètes de Molière, Paris, Garnier Frères.* 1863–64. évi kiadása szerint.)

Az első érett *Molière*-komédia: a *Les précieuses ridicules* (1659) – magyar keresztségben előbb *A póruljárt negédesek* (*Szász* Károly, 1873), majd *A mucsai széplelkek* (*Laczkó* Géza, 1921) nevet kapta, míg *Hevesi* Sándor 1900-ban kitalálta a később *Illyés* Gyula fordításában is továbbélő *Kényeskedők* címet.

A kikosarazott kérők a 15. jelenetben leleplezik lakájaikat, akik mint márki és vikomt tetszelegnek a kényeskedő hölgyek előtt. A pipiskedő, negédes szavakat selypegő legényekről lerángatják a kölcsönvett pompás köntösöket, s az egyik felcsúfolt kérő: *La Grange* – *Illyés* Gyula fordítása szerint – ezt vágja oda a lányoknak: *Ha úgy beléjük szerettek, szeressék a szép szemükért őket, a mindenségit [et si vous les voulez aimer, ce sera, ma foi,*

pour leurs beaux yeux]. Lehet, hogy végső soron nem innen származik, de közvetítő csatornákon át ebből jutott friss táphoz a gyakran hallott szállóge:

A szép szeméért szeretni valakit.

◁ Az ájtatoskodók és az álszentek tiltakozása, röpirattámadás, betiltás, egyházi átok kísérte bemutatásától (1664) feltartóztathatatlan sikere megszilárdulásáig a

Tartuffe

[Le Tartuffe ou l'Imposteur]

színpadi pályáját. *Molière* remeke az ártó szenteskedést, a rontó képmutatást a komikum korbácsával ostorozza, olyan művészien, olyan bravúrosan, olyan szenvedélyesen, hogy a címet adó főalak nevét: ~ – teljesen azonosítjuk az életellenes hipokrízis szédelgéseivel, ármányával, kártevésével.

A karakternév olasz köznévi formája: *tartufo* minden szótárban megtalálható – szarvasgombát jelent. A szarvasgomba föld alatt terem, fák gyökerével él szimbiózisban – nyilván a lappangás, élősködés képzettársítására jellemezhette Lorenzo *Lippi* olasz költő (1604–1664) *[Malmantile riacquistato] Malmantile visszahódítása* című hőseposz-paródiájában az egyik gézengúz alakot *Tartufo* névvel. Minthogy a *Malmantile* kéziratos másolatait a XVII. század derekán már ismerték Franciaországban, könnyen követhető a molière-i szemforgató elnevezésének útja az olasz szarvasgombától a nagy komédia ~-jéig.

◁ A *Tartuffe* utolsó felvonásában (V. 3.) *Pernelle asszony* egyik replikájából *Molière* keserű életbölcsessége csendül ki:

[Les envieux mourront, mais non jamais l'envie.]

Fekete Soma: *A képmutató* című ősfordításától kezdve (*Nemzeti Színház*, 1847) *Kazinczy* Gábor, *Gábor* Andor, *Iványi* Jenő munkáin át a mai *Jankovich* Ferenc- és *Vas* István-féle tolmácsolásig sok változáson ment át e sor magyar formája. Közbeszédben a ritmikától-rímtől meg nem kötött, szó szerinti átültetés honosodott meg:

Az irigyek meghalnak, az irigység soha.

◁ *Kéntelenségből való orvos* – ilyen néven rótták papírra a XVIII. század végén a nagyenyedi diákok azt a *Molière*-bohózatot, amely aztán *Kazinczy* Ferenc tolmácsolásában, ötletes és kifejező címfordításával, a

Botcsinálta doktor

[Le médecin malgré lui] (1666)

– 1834 óta szerepel a magyar kiadásokban és a hazai színpadokon. Mint szállóige, a ~ általában afféle embert jelent, akit arra kényszerítenek, késztetnek, vagy aki nagyzásból, szélhámosságból arra vállalkozik, hogy olyat csináljon, amihez nem ért.

A *Szentendrei Teatrum* 1971. évi, harmadik évadjában mutatta be második műsorát, a régi magyar színjátszó hagyományok újraélesztésének jegyében. Ekkor került sor az 1793-ban első ízben magyar nyelven előadott opera, Giovanni *Paisiello: I filosofi immaginari* című remeke „felújítására". A dalművet annak idején *Szerelemhegyi* András átültetésében *A Magokkal El-Hitetett Filozófusok* elnevezés alatt hozták színre. Az olasz eredetiből e sorok írója új teljes magyar fordítást készített, és a *Paisiello*-opera szentendrei színlapján így sajátította ki *Kazinczy*nak szállóige-elemmé érlelődött nyelvi leleményét: *Botcsinálta bölcsek.*

◁ *Dandin György vagy A megcsúfolt férj [George Dandin ou Le mari confondu]* (1668) több mint egy évszázada él már a magyar színpadon. De szövegéből – *Hevesi* Sándor kissé szabad, de jól szájra adott újrafordítása nyomán (1898) – csak a felszarvazott *Dandin* György – és minden önhibájából pórul járt ember keserve csapódott le szállóigébe (1. 9.):

Úgy kell neked; úgy kell neked, Dandin György,
úgy kell neked!

[Vous l'avez voulu: vous l'avez voulu, George Dandin,
vous l'avez voulu . . .]

◁ Bár a XVIII. század végén *Zsugori*ra (*Simai* Kristóf, 1792), majd a XIX. század elején *Fukarházy*ra (*Döbrentei* Gábor, 1822) magyarosították *A fösvény [L'Avare]* (1668) címszereplőjének nevét, nálunk mégis az eredeti francia

Harpagon

alakult a zsugori, fukar, fösvény ember szállóigeszerű fogalmává.

A név görög–latin eredetije: *harpago* – horgot-csáklyát jelent, olyan eszközt, amivel az ember magához húz, ránt valamit. *Plautus* római vígjátékíró *[Aulularia] A bögre* című komédiájában – amely egyébként *A fösvény* egyik legrégibb előképe – a *harpago* szó igésített alakját – *[aurum mihi intus harpagonatum est]*

aranyaimat bent elcsáklyázták – már az elcsaklizták, elcsenték értelemben is használja (II. 2.). Ennek alapján csúszott át az elcsaklizás cselekményének jelentése a csaklizó, enyves kezű, majd innen a pénzhajhászó, uzsoráskodó, kupori emberre.

◁ Többrendbeli magyarítása után *Csiky* Gergely találta el 1881-ben az

Úrhatnám polgár

[Le bourgeois gentilhomme] (1670)

– máig fennmaradt magyar címét. A társadalmi típusok, amelyeket az ~-ban *Molière* tollhegyre vett, nálunk már kipusztultak, s így ezt a kifejezést ma áttételesen a frissen felkapaszkodott előkelősködőkre értjük.

◁ *Scapin Tsalárdságai* (1793), *Szolgák csalárdságai* (1799), *Scapin csínyjei* (1881) után alakult ki a *Les Fourberies de Scapin* (1671) végleges címe: *Scapin furfangjai* (1903).

A komédia II. felvonásának 1. jelenetében *Scapin*, a furfangos szolga pénzt akar kicsalni a fösvény *Géronte*-tól. Addig csűri-csavarja a szót, míg elhiteti a vén fukarral, hogy fia, *Léandre* felment a kikötőben egy török gályára, elbámészkodott, a törökök erre felhúzták a vasmacskát, kieveztek a nyílt tengerre, s ha nem kapnak a fiatalúrért ötszáz tallér váltságdíjat, eladják Afrikában rabszolgának. *Géronte* fokozódó ijedelemmel hallgatja a rémtörténetet, és *Karinthy* Ferenc fordítását (1954) idézve – hatszor is kétségbeesetten közbevág:

Mi az ördögöt keresett azon a gályán?

[Que diable alloit-il faire dans cette galère?]

E szállóigét, amely a *Scapin furfangjai*nak újabb kiadásai és előadásai nyomán kezd terjedni, akkor emlegetjük, ha valaki darázsfészekbe nyúl, illetve kudarcot vall, rajtaveszt, mert olyanba ütötte az orrát, amihez semmi köze.

◁ *Géronte* kérdéséhez egy anekdota és egy újabb szállóige kapcsolódik. A nevezetes mondat ugyanis már korábban elhangzott *Molière* ifjúkori barátja: *Cyrano de Bergerac* (1619–1655) *[Le Pédant joué] A pórul járt tudálékos* (1655) című darabjának hasonló szerkezetű jelenetében, hasonló körülmények között: *[Que le diable aller faire aussi dans la galère d'un Turc?]*

Mi az ördögöt is keresett egy török gályáján? (II. 4.). Mikor *Molière*-nek szemére vetették, hogy részleteket tulajdonított el egykori diáktársa komédiájából, a hagyomány szerint így válaszolt:

Az ember onnan veszi a jó dolgait, ahol találja.

[On reprend son bien ou on le trouve.]

E kétes etikájú mondatnak egész irodalma támadt. A leggyakrabban elhangzó mentség a *reprend* szón alapszik, aminek pontos értelme: *visszaveszi*. A vitás ötleteket ugyanis állítólag *Molière* mesélte el hajdan *Cyranó*nak, így fűzte be aztán *Cyrano Molière* „gegjét" a *Le Pédant joué* szövegébe, s *Molière* csak visszavette saját szellemi tulajdonát. Egyesek szerint a szellemes, de frivol válasz ebben a római jogi tételben gyökerezik: *[Ubi rem meam invenio, ibi vindico] Ahol jószágomra rátalálok, onnan veszem vissza.* Ez a szentencia viszont *Justinianus Digestái*nak (534) *Ulpianus* jogtudóstól származó törvényhelyére utal (I. 9.): *[De rei vindicatione] A jószágok visszavételéről*, amelyben ez áll: *[Ubi enim probavi rem meam esse, necesse habebit possessor restituere] Ugyanis, ha bebizonyítom, hol van jószágom, a birtokosnak vissza kell azt szolgáltatnia.*

Magyarul csak érzékeltethető, de pontosan vissza nem adható változatára bukkantunk a molière-i riposztnak *Boileau-Despréaux* írásai között. Kicsi, de nem jelentéktelen eltéréssel ez így hangzik: *[Je prend le bon partout ou je le trouve] Mindenünnen elveszem a jót, ahol csak találom. Molière son bien*-je és *Boileau-Despréaux le bon*-ja között minőségi és morális különbség van. A *son bien* az anyagi vagy szellemi termékként jelentkező jó dolgokra, javakra vonatkozik, a *le bon* az erkölcsi szempontból értelmezett jóra. A magyarban könnyen megtévesztő egyezés tehát francia eredetiben világosan differenciálható.

A hagyományos molière-i szállóigét irodalmunkba *Kiss* József ültette át *Roboz Ágnes* című balladája *Dedicatió*ja végén, ebben a két sorban: *Ott szedem a gyöngyöt, ahol találom. / Lopáson érnek, azt se nagyon bánom.* A múlt század hetvenes–nyolcvanas éveinek fordulóján írt vershez valóban illett a dedikáció, hiszen az *Gyulai* Pál *Pókainé* című, negyedszázaddal korábban megjelent tragikus költeményének felismerhető utánköltése volt (lásd 650. old.).

◁ *Molière* utolsó művének:

[Le malade imaginaire]

– első honosítási próbálkozáskor *Harsányi* Pál (1832) még az ügyetlenül botladozó *A képzeletben beteg* titulust adta. A tragikomédia *Berczik* Árpád szárnyrakelt című fordításában:

A képzelt beteg

– a darab keletkezése után két századdal a *Népszínház* előadásán indult el a siker útjára (1875). Bár ~ kifejezést a köznyelv az önmagának betegséget bebeszélő, a mániákusan nyavalyáival bíbelődő ember, a *hipochonder* magyar megjelölőjeként hamarosan birtokba vette, *Molière* „hattyúdalát" a hazai közönség valójában csak a budapesti *Művész Színház* 1948. évi felújításán fogadta a szívébe.

◁ Tárgyunk szempontjából emlékezetes marad az a jelenet, amikor belép a színre *Diafoirus* Tamás orvosjelölt, *A képzelt beteg* leányának mafla kérője (II. 6.), előbb összetéveszti az anyát a leányával, s kacifántos üdvözlőbeszédét – *Major* Tamás és *Várkonyi* Zoltán átköltésében – többször is így kezdi el:

Asszonyom, **joggal adta önnek az ég az anyuka nevet.**

[Madame, c'est avec justice que le ciel vous a condédé le nom de belle-mère.]

Ennél az előadásnál a kortársi megfigyelők tetten érhették azt az effektust, amely egy szellemes fordítói lelemény és egy színészi bravúr közösségében megindítja és meggyorsítja a szállóige-képződést. A málészájú *Diafoirus* Tamás (*Várkonyi* Zoltán) alakításának egyik legsikeresebb mozzanata a fenti dikciókezdet volt. Néhány hét alatt *A képzelt beteg* nézőközönsége széthordta a városban, sőt vidékre is eljuttatta a mulatságos „bemondást", majd – az eredeti szituációval homlokegyenest ellentétben – a molière-i citátum éveken át a feleségek bosszantásának, az asszonyi hibák kipécézésének divatszólása, szállóigéje lett. De minthogy az újabb – és szabatosabb – fordításokból e népszerű mondat csattanója: az *anyuka* szó kiesett – a szállóige, mielőtt tartósan gyökeret verhetett volna: elsorvadt. A ~ a szállóigékneˆk hirtelen kiviruló és hamar kiszikkadó fajtájához tartozik. Alig húsz évvel keletkezése után már csak nagy ritkán bukkan fel.

◁ *A képzelt beteg*nek és leányának összezördüléséből (II. 11.) szállóigeként ránk maradt mondat viszont állandó beszédfordulattá tartósodott. Különböző korszakokban kisebb változtatásokkal tolmácsolt szövegét legutóbb *Illyés* Gyula is (1954) a közkeletűvé vált formában rögzítette:

Nincsenek többé gyermekek!

[Il n'y a plus d'enfants!]

A régen járatos szállóige használata legfeljebb annyiban módosult, hogy mivel manapság gyermekeinknek többet engedünk meg, mint elődeink, jelentősebb okoknak kell közrejátszaniuk, hogy elkesereghessük: ~

Irodalom és írás

A magyar betűvetés nyolcadfélszáz esztendejének terméséből böngésztük elő az itt következő szállóigéket. Kalászatunk kévéi – korszak, műfaj, rang és érték szerint – éppen ezért természetszerűen eltérőek és egyenetlenek.

Mert szállóigét szedhetünk, gyűjthetünk onnan, ahol termett, de ültetni, keltetni nem lehet. A szállóige tenyészthetetlen, művi beavatkozással, erőszakkal nem szaporítható, nem apasztható, gyümölcse a história, a politika, a közélet, a művelődés, s jelesül az irodalom és az írás különböző tájainak. A literáris szállóigék nevezetes és furcsa tulajdonsága, hogy egyként beérnek az örökművek lombkoronái között s az idénysikerek, lenge ötletek bokrain. Zamatjukból ugyan hellyel-közzel kiérzik a talaj, a gyökérzet, a termő törzsben keringő nedvek sajátossága – de ez inkább kivétel, mint szabály. Bőven buzgó prózából, színe-java költeményekből olykor savanykás, csípős bogyók perdülnek be a köznapi beszédbe, s ellenkezőleg: vérszegény írások soraiból néha tartalmas, ízes szállóige feslik ki.

Könyvünk legtöbb fejezetének jellegét a bennük csoportosított szállóigék eredetének, típusának azonossága, illetve rokonsága szabta meg. Ennek a kalászatnak szerkezete lazább, határmezsgyéje téresebb: beletartoznak a hazai irodalomnak és írásnak mindazok a járatos szárnyasszót közrebocsátó alkotásai, művei, termékei, amelyek nem kívánkoztak vagy nem illettek szűkebb keretekbe.

Így kerül e lapokon közös kazalba a súlyos szavú nyelvemlék és a pihekönnyű bohózat, a krónikás ének és a tárcahumoreszk, a komor óda és a játékos újságcsevegés, a porladó népszínmű és a friss sütetű tévészatíra. Így fűződnek közös zsinórra a művekből kipergetett szállóige-kalárisok, s meglepő, hogy e tarka füzér nem is hullik szét. Nem hullik szét – mert míg a művek kévéit elválasztja egymástól a korszak, a műfaj, a rang és érték, addig a különböző táptalajon termett, különböző elemekből képződött szállóigéket

napjaink könnyedébb-komolyabb valós eseményeinek, gondolatszikráinak, érzésvillanásainak tükrözése egymáshoz illeszti.

E fejezet tehát azt is példázza, hogy a korperiódusok, értékek, mértékek szerint tagolt irodalmi alkotások, írásművek szállóige-származékait miképpen foglalja egységbe – az eleven aktualitás.

HALOTTI BESZÉD

(1200 körül)

– teljes irodalomtörténeti címével: *Halotti Beszéd és Könyörgés* – az *Országos Széchényi Könyvtár*ban őrzött *Pray-kódex* lapjain ránk maradt legrégibb ismert összefüggő szövegű hazai nyelvemlék.

De a *Halotti Beszéd* nemcsak nemzeti ereklye, nemcsak fontos művelődéstörténeti és nyelvtudományi forrásanyag. Amióta egyik részletét 1770-ben *Pray* György (1723–1801) historikus, a magyar kritikai történetírás alapítója ismertette, majd teljes egészében *Sajnovics* János (1733–1785), nyelvünk finn-ugor eredetének első megfogalmazója kinyomattatta – 26 sorának néhány töredéke, kifejezése megindult a köznyelvi népszerűség útján. A *Halotti Beszéd*nek ezek az immár nyolcadfélszázados passzusai – különböző olvasatokban, de mindig ódon zamatú, régies formájukban – ma is eleven szárnyasszavak.

Így mindjárt a kezdő sorok, újabban főleg *Pais* Dezső (1886–1973) olvasata szerint:

Láttyátok feleim szümtükhel,
mik vagymuk.
Isá pur ës homuu vagymuk.

A földi élet hiábavalóságára, az elmúlásra, a megsemmisülésre intő komor szentenciát: *Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk* – az avítt szóformálás hígítja, karikírozza. A biblikus zengzetű citátumba (lásd 19. old.) az archaizáló szállóige-használat humoros felhangokat kavar. Az ódon ejtésben a gyászos szólam hol méla búsmagyarkodással, hol afféle „üsse kő!", „vigye a kánya!" értelmű hetykeséggel színeződik.

◁ Ugyanilyen szarkasztikus modulálással idézzük a *Halotti Beszéd* hetedik sorának főbenjáró fenyegetését, amellyel az *Ószövetség* szövegében az *Úristen* eredetileg a paradicsomi tudásfa gyümölcsének ízlelését tiltotta el:

Halálnak halálával holsz.

Az évszázados ejtésű intelem érezhetően enyhébben hangzik, mintha azt mai köznyelven így adresszálnók az érdekelt címére: *Halálnak halálával halsz!*

TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN

(1505–1510 körül–1556)

– a XVI. század legjelentősebb vándor énekmondója 1554-ben Kolozsvárt jelentette meg *Cronica* című lantosének-gyűjteményét. Ennek előszavából kölcsönözzük a történelmi, társadalmi hitelesség iránti igény szép, tömör megfogalmazását, s a befejező passzust szállóigeként is emlegetjük:

. . . sem adományért, sem barátságért, sem
félelemért hamisat be nem írtam,
az mi keveset írtam, igazat írtam.

CSÁTI DEMETER

(XVI. század első fele)

– krónikaköltőnk *Pannónia megvételéről* szóló énekének eredeti kézirata lappang, szövegét egy XVIII. század végi másolatból ismerjük. *Csáti* rímes krónikája, amely a honfoglalás egyik eseményét, a fehér ló mondáját verseli meg – mai beszédhez hajlított ejtéssel idézve –, így kezdődik:

Emlékezzünk régiekről,
Az Szkythiából kijöttekről,
Magyaroknak eleikről,
És azoknak vitézségekről.

Az ~ szállóige tulajdonképpen 1867-ben kapott szárnyra, amikor a citátumot az akkor alakuló *Magyar Történelmi Társulat* jelmondatának választotta. Az ~ szöveg mindmáig megtartotta helyét a *Társulat* pecsétjein, okiratain, dísznyomtatványain. Egyszáztíz év óta még számtalan memoár, újságcikk, tanulmány, tárcasorozat címében, alcímében újra meg újra visszatér a *Pannónia megvételének* reális és regényes vonatkozásokban egyformán alkalmazott kezdősora.

ILOSVAI SELYMES PÉTER

(XVI. század második fele)

– ismeretlen sorsú vándorénekesünk legjelentősebb alkotása az 1574-ben megjelent: *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről és bajnokoskodásáról való história,* amelynek egyes elemeit *Arany* János beépítette *Toldi*-trilógiájába.

Ilosvai Selymes Péter széphistóriája az idők múlásával, különösen a XVIII–XIX. század folyamán számtalan kiadásban került a ponyvára és a ponyváról a nép kezébe. Egyetlen szállóigévé alakult töredéke mégis a *Toldi estéje* V. énekének befejező részéből jutott a köznyelvbe. *Arany* János szó szerint vette át *Ilosvai Selymes* Pétertől azt a négy sort, amellyel az öreg *Toldi* az udvari apródok csúfolódásáért megfenyegeti *Nagy Lajos* királyt:

Király, **ha nem nézném vitézi voltomat,**
Majd fejedhez verném hét tollú botomat,
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Hogy meg ne csúfolnák vitéz vén fejemet.

A *hét tollú bottal* – hét fokú, hét gerezdű buzogánnyal persze mi már csak tréfásan, komázva fenyegetőzünk; az öreg *Toldi* felségsértő felháborodása korunkra már cimborázó morgolódássá szelídült.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT

(1574–1634)

– a hányatott életű, kitűnő nyelvtudós, filológus és zsoltárfordító 1606-ban fejezte be élete fő művét: a francia Clément *Marot* (1496–1544) és Théodore *de Bèze* (1519–1605) hugenotta zsoltárkönyvének mintájára készített, pontosan dallamhoz illeszkedő, verses zsoltárfordítását (*Psalterium Ungaricum. Szent David kiralynac es prophetanac ötven soltari.* Herborn, 1607.).

A hugenotta zsoltároskönyv a maga idején legidőszerűbb formában támasztotta fel az egyház hatására merőben liturgikus szövegekké lefokozott versek népi áhítatát, emberi töredelmét, reményét és optimizmusát, és *Szenczi Molnár* Albert magyar fordításában költői ihlettel és szerencsés érzékkel juttatta érvényre ezeket a megújult, ősi népi elemeket. A magyar verselésben ekkor még szokatlan, helyenként jambikus lejtésű, a dallamokkal művésziesen összehangolt zsoltárfordítás páratlanul népszerű lett: a változó századok sajtója alól száznál több kiadása került ki. Egyes darabjai ma is élnek a protestáns istentiszteletben, néhány zsoltártöredék „profanizálódott", s bekerült szállóigetárunkba.

Szárnyasszóként szinte sosem isten után való sóvárgás érzékeltetésére idézzük a 42. zsoltár – a *Zsoltárok könyve* szerint 2. szakaszának – kezdetét:

Mint a szép, híves patakra
A szarvas kívánkozik . . .

Rég várt üdülés, utazás, kirándulás előtt, vagy illatosan párolgó feketekávé, fehérgallérosan aranyló, friss korsó sör láttán, esetleg csábos ajakra szánt csók gondolatára így sóhajtunk fel: ~ Hogy pedig a zsoltárokból lemorzsolódott szállóigék nem most s nem csak nálunk világiasodtak el, erre eklatáns példa Karl *Marx* egyik zsoltárcitátuma. Száztíz évvel ezelőtt ugyanis, a német *Luther-biblia* szövegtöredékének beiktatásával, *Marx* többek között így ír az áruról és a pénzről: *Csak az áru pénz. Csak a pénz áru! – harsog most végig a világpiacon. Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre, úgy kívánkozik a polgár lelke a pénzre, az egyetlen gazdagságra.* (*A tőke*, I. köt. I. könyv. *Kossuth Könyvkiadó*, 1967.)

A 90. zsoltár szállóigévé hangfogózott indítása sem sugározza az egek urába vetett hitet, hanem változatos földi: hivatali, házi, családi hatalmak, tekintélyek iránt érzett bizodalmat fejez ki – vagy persziflál:

Tebenned bíztunk eleitől fogva . . .

CZEGLÉDI ISTVÁN

(1620–1671)

– református prédikátor 1669-ben Kassán megjelent *Redivivus Japhetke* című jezsuitaellenes hitvitázó iratában e sorokat találjuk: *A jesuitáknac proprium-joc efféle embertelenkedés, hogy tülöc füz-fa poeta modgyára kigondolt versek bizonyságok.*

Tudomásunk szerint ebben a textusban bukkan elő legkorábban a közismertté vált szárnyasszó, a

fűzfapoéta.

Czuczor–Fogarasi: A Magyar Nyelv Szótára második kötetében (1864) a ~ ugyan nem szerepel, de a *fűzfa* címszónál a szerzők megemlítik, hogy ez átvitt, tréfás értelemben a haszontalanság, hitványság, alávalóság, az erőtlenség, a lágyság képzeteivel fonódik össze. Példának idézik a *fűzfadiák, fűzfavers, fűzfakatona* jelzős formákat, és a két közmondást is: *Az én kardom sem fűzfa* és *Fűzfahegedűhöz nádvonó illendő.* Érdekes megfigyelni, hogy *Erdélyi* János: *Magyar közmondások könyvé*nek (1851) megjelenésétől kezdve a XIX. század legjelesebb közmondásgyűjteményei is felveszik ezt a közmondásnak egyáltalán nem tekinthető szárnyasszót – forrására azonban egyik mű sem utal. Ha megkíséreljük a ~ régebbi gyökerének feltárását, akkor eljutunk *Decsi Czimor* János *Erasmus* művéből magyarított példaszógyűjteményéhez (*Libellus Adagiorum graecolatino-hungaricorum, Klösz* Jakab, Bártfa, 1588), amelyben a *Czuczor–Fogarasi*-szótár *fűzfa vers* példáját körülményesebb fogalmazásban így

találjuk: *fűzfából faragott vers*. A fűz gyenge minőségű fájával jellemzett silány poéma, selejtes rigmus fogalma tehát régebbi szókapcsolás lehet, mint az effajta művek szerzőjének gúnyneve: ~. Míg újabb adatok nem cáfolják, valószínűsíthető, hogy e manapság is gyakorta gazdára találó szárnyas-kifejezés két alapfogalmát *Czeglédi* István prédikátor kovácsolta egybe.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN

(1629–1704)

– nyomtatásban megjelent első művének, *Wesselényi* Miklós és *Széchy* Mária kalandos házasságának s Murány vára 1644. évi megvételének históriájából a *Márssal társalkodó Murányi Vénus*ból (Kassa, 1664) töredezett le ez a szépasszonyoknak hízelgő szállóige:

Murányi Vénusz.

◁ Szép, mint a ~ – mondjuk, s a bók mögül kikancsalít a gunyoros szárnyasszó, a *Tóth* Béla által is idézett anekdota csattanója (*Szájrul szájra*, 1895). Eszerint *Széchy* Mária egy ízben így incselkedett az öregedő *Gyöngyösi* Istvánnal: *Kend már nem Gyöngyösi, hanem Göröngyösi! – Nagyságod sem a Murányi Vénus már* – vágott vissza az éles nyelvű poéta –, *hanem*

a murányi vén hús.

KURUC KÖLTÉSZET

(XVII. század vége – XVIII. század eleje)

Sok irodalomtörténeti vitát vert téma; a fogalmat tulajdonképpen így jelölhetnénk meg helyesebben: *a kuruc kor költészete*. Értjük ezen azokat a jobbára kéziratban fennmaradt politikai, vitézi, bujdosó és históriás énekeket, amelyek a kuruc függetlenségi harcok évtizedeiben (1670–1711), s az ezen időszakot követő bujdosás idején keletkeztek.

A *kuruc költészet* szakmai terminusát *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* című kétkötetes gyűjteményével (*Ráth Mór*, Pest, 1872) *Thaly* Kálmán teremtette meg. Azóta bebizonyosodott, hogy *Thaly* túlbuzgó rajongásában jó néhány megtoldott, tatarozott, sőt magaköltött „ál-kuruc" verset is beillesztett szövegkiadványába, s néhány gyűjtésében nem szereplő eredeti kuruc éneket utóbb fedezett fel az irodalomtörténeti kutatás.

A kuruc és kurucos versekből kiszakadt szállóigéknél természetesen utalnunk kell arra, hogy melyik származik hiteles vagy kétes forrásból. Így például a *Thaly*-féle *Adalékok* közleményeiből hitelesnek tekinthetjük a *XVIII.* század elejéről származó *Szentsei-daloskönyv*ben *(Országos Széchényi Könyvtár)* is feljegyzett *Labanc gúnydal Szepessy Pál bujdosó vezérről* című versezetet (1672). Ennek szárnyasszót útra bocsátó 12. szakasza így hangzik:

Az ezerhatszáz hetvenkettődik
Esztendő folytán magyaráztatik,
Pál Szepessy titulusa mikor változik:
Nagy pipájú,
Kevés dohányú
Pálnak hivatik.

Az oktondi, együgyű, korlátolt emberek kipécézésére közszólamként fennmaradt kifejezést a gúnydal 6. szakaszának *Erdélyi* János: *Népdalok és Mondák* című gyűjteményének (Pest, 1846–1848, I–III.) I. kötetében megjelent változata is terjesztette:

Jaj már minékünk, magyar nemzetnek,
kik feltámadtunk, rebelliseknek,
Szuhay Mátyás, Zákány Tamás kopasz fejeknek:
Nagy pipájú,
Kevés dohányú
Magyar nemzetnek.

◁ Ugyancsak hiteles a valószínűleg a *Thököly*-felkelés hanyatlásának éveiben (1686–1696) keletkezett s a *Szentsei-daloskönyv*, valamint más kéziratos források és ponyvafüzetek nyomain az *Adalékok*ban több változatban közzétett *Szegénylegény dala* (más címeken: *Kapitány Istvánrul, Mit búsulsz kenyeres . . ., Buga Jakab éneke*), amelynek első sora szárnyasodott meg:

Mit búsulsz kenyeres, midőn semmid sincsen?

A fegyveres szolgálatuk után élő, s a *Thököly* Imre kurucvilágának bealkonyultával szerteszéledt, rongyos dolmányú, foltos nadrágú, vedlett ködmönű, XVII. század végi szegénylegények kesergését manapság akasztófahumorral idézik fel. Többnyire letört, lecsúszott, próbálkozásaikban pórul járt személyeknek vetjük oda vigaszul: ~ Ám néha ferdére kanyarodik a szállóige iránya. Feladatokkal zsúfolt, felelősséggel terhelt, de sikerben levő emberek a jelentéktelen állapotban, silány sorsban hányódó, modern, „szegénylegények" panaszát ugyanezzel az immár fölényesre hangolt kérdéssel hárítják el: ~

◁ Ugyancsak *Thaly* Kálmán publikálta először (1894) az *Actio Curiosa – Különös színjáték* című, több kéziratos változatban fennmaradt, az 1670-es esztendőkben készült, dialógusos magyar szatírát. Ismereteink szerint itt hangzik el irodalmi műben első alkalommal – a főszereplő *Gaude* uram szájából – az a híressé vált felkiáltás, amely majd három évtizeddel később, az ónodi országgyűlésen, *I. József* császár trónfosztásának kimondásakor hatalmas visszhanggal ismétlődik:

Eb ura fakó!

A vaskos élcektől hemzsegő kuruc kori komédia hőse névelős formában említi az akkor már nyilván közkeletű szólást: *Eb ura a fakó, te túl s én innen.* Ónodon, 1707. június 13-án, az ország függetlenségének és a *Habsburg*-ház detronizációjának kérdésében a szövetkezett rendek a szilaj és kevély *Bercsényi* Miklós szónoklata után kimondották: ~ *Mai napságtul fogvást József nem királyunk, abrenunciálván mindenekben ellene* . . . (*Thaly* Kálmán jegyzete *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékirata*inak vonatkozó részéhez, Pest, 1866, és *A pozsonyi névtelen naplóban*, *Történeti Tár*, Budapest, 1895.)

A szárnyasszót dacos indulattal használjuk ma is, ám értelmének tisztázására akkor sem árt e helyütt néhány szót vesztegetni, ha azt régebb s újabb nyelvészeti munkák a szakemberek számára már tökéletesen meg is világították. *Szily* Kálmán, a jeles nyelvész és természettudós (1838–1924) *Pesti* Gábor és *Heltai* Gáspár *Fabulái*ból, *Szenczi Molnár* Albert és *Pápai Páriz* Ferenc (1649–1716) szótáraiból kiderítette, hogy a *fakó* vagy *fackó* szót komondor, általában kutyaféle értelmében is használták. (*Összegyűjtött dolgozatok*, Budapest, 1898). Az ~ kifejezésben tehát a *fakó* sem színt, sem lovat nem jelent, hanem azon mondások egyike, amikben a *kutya* és *eb* elnevezést összehasonlítjuk, egymáshoz párosítjuk vagy szembeállítjuk: *kutya gazda, eb szolga; kutya apának eb a fia; egyik eb, másik kutya; eb fújja, kutya járja* stb. Következésképpen az ~ jelentése: *ebnek parancsolja a kutya*, közelebbről: *eb csak kutyának ura;* vagy *O. Nagy* Gábor magyarázata szerint: *parancsolj a kutyának; nekem ugyan nem vagy uram, tehát azt teszek, amit akarok* (*Magyar szólások és közmondások*, *Gondolat*, Budapest, 1966 és 1976).

◁ Kétes eredetűnek tartották egy időben az irodalombúvárok a *Csínom Palkó* . . . címen ismert, *Thaly* szerint *hatalmas magyar ritmusú, népies eredetű, szilaj kedéllyel írott, igazi tőrülmetszett kuruc éneket.* A *Szent-Léleki Bocskor* János énekeskönyvében fennmaradt és az *Adalékok*ban kiadott katonaének azonban az újabb kutatások szerint (*Esze Tamás: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1953. Bevezetés és jegyzet) a vitézi versek betetőzését jelenti, s azonossága erősen valószínűsíthető a *Rákóczi*-kor levelezéséből ismert *Rajta kuruc* táncnótával.

A *Csínom Palkó* . . . eredetiségét az is erősíti, hogy egyik strófáját, jó-

val az *Adalékok* megjelenése előtt bizonyos változással *Pálóczi Horváth* Ádám is feljegyezte *Ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek* című kéziratos énekeskönyvében (1813). A strófa mindkét közlésben egyező kezdősorpárja a hetyke, hányaveti önbecsülés néha tréfásra hangolt szállóigéje lett:

Patyolat a kuruc –
Gyöngy a felesége . . .

◁ Az irodalombúvárok elemzése alapján kétségtelen, hogy a *Thaly* által magának *II. Rákóczi* Ferencnek tulajdonított, s 1706 július tájára időzített: *Ne higyj magyar a németnek . . .* kezdetű „kuruc verset" – sokkal később, a XIX. században írták. Az 1848–1849-es szabadságharc, majd a német fasiszta behatolás és megszállás idején újra meg újra felhangzó, epigrammatikus rövidségű, szellemes strófa indítása önálló szólammá különült:

Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek,
Mert, haád is nagy levelet:
Mint a széles köpönyeged,
S pecsétet üt ollyat rája,
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus –
Verje meg a Jézus Krisztus!! . . .

A második világháború idején különösen *Gábor* Andor antifasiszta poézisében (*Hangommal meg kell védenem hazámat*, 1941–1945; *Összegyűjtött Versek*, *Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1954) tükröződik élesen a kurucos versbe foglalt felismerés. *Gábor* Andornak valamennyi *Hitler–Horthy*-ellenes költeménye a náci hitegetéstől-hazugságoktól óvja a magyar népet; a ciklus utolsó darabja: *Szózat a magyarhoz, kit elvisz a német* (1945. február 3) pedig ezzel a szállóigénkre visszarímelő gondolattal kezdődik: *Kit elvisz a német / Bármilyen ürüggyel / / Abból, amit ígér, / Egy igét se higyj el!* Hozzátehetjük még, hogy a szárnyasszavunkat adó nyolc verssorban rögzített történelmi tapasztalat a *III. Birodalom* kezdeti térhódítása idején – 1938–1939-ben – politikai szlogen formájában is felújult. Amikor *Hitler* az Anschluss deklarálásával hitszegő módon megrohanta és bekebelezte Ausztriát, majd az általa aláírt *müncheni egyezményt* felrúgva, egész *Csehszlovákiát* megszállta – nálunk is szájról szájra járt a szólásmondás: ~ *Addig ér a papír valamit, amíg Hitler alá nem írja!*

◁ Kétesnek tartotta a kutatás az *Adalékok*ban *Kuruc tábori dal* (1672) címen közzétett versezet teljes szövegét, amelynek tárogató dallama – *Thaly* szerint – az eredeti szövegtől függetlenül, más-más rigmussal is fennmaradt. A *Kuruc tábori dal* előbukkanásának, százados útjának históriája

valóban kalandos és joggal gyanút keltő. Néhány töredékes variáns figyelembevételével helytállónak tűnik a következtetés, hogy *Thaly* Kálmán a kuruc nóta kezébe került maradványait erősen átkozmetikázta, alaposan megfejelte. A vers hiteles törzsanyagának tudjuk a kedvelt dallamával is megrögződött nyitó sorpárt, amelynek első fele tréfásan hangzó, de komoly megbecsülés, nyomatékos elismerés kifejezéseként szárnyasodott meg:

Te vagy a legény, Tyukodi pajtás,
Nem olyan, mint más, mint Kuczug Balázs . . .

FALUDI FERENC

(1704–1779)

– költő versei életében csak kéziratban forogtak közkézen; sajtó alá *Révai* Miklós rendezte először *Faludi Ferenc költeményes maradványai* cím alatt (Győr, 1786). Életfilozófiájáról valló költeménye: *A forgandó szerencse* (1750 körül) első szakaszának kezdő sorából – amely a *Faludi-tízes*nek nevezett hangsúlyos sorképlet híres példája – elbizakodottságtól óvó, óvatosságra intő szárnyasszó kerekedett:

Fortuna szekerén okosan ülj,
Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj . . .

MARÓTHI GYÖRGY

(1715–1744)

– huszonhárom esztendős korában a debreceni ősi kollégium professzora, az első magyar zeneelméleti dolgozat szerzője, rövid élete utolsó évében adta ki korszakot jelző könyvét: *Arithmetica vagy számvetésnek mestersége* (Debrecen, 1743).

Magyar nyelven írott tudományos munkájában, *Maróthi* a matematika mesterség-szavait is magyarul fejezi ki, és szókincsünket egész sor máig is közkeletű számtani fogalommal gazdagítja. Utóbb sok kiadásban megjelent számtankönyve rendkívüli népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint a most is élő tréfás szállóige:

Kétszer kettő Maróthi szerint: négy.

A kifejezéssel csattanós pontot teszünk bármilyen túlbizonyított, agyonmagyarázott evidens igazságra. *Maróthi* pátriájában, *Debrecen*ben – emlékezetünk szerint – a fent írott szatirikus szólásforma volt használatos, ám *Tóth* Béla a *Szájrul szájra* idevágó részében más példát idéz: *Harminc meg tíz, Maróthi szerint, negyven.*

GVADÁNYI JÓZSEF

(1725–1801)

– olasz származású (Guadagni) magyar generális, népies, ízes hangú író, költő. 1790-ben névtelenül adatta ki munkásságának legjelentősebb művét: *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (*Weber Simon* Péter, Pozsony–Komárom). A „négysarkú", négyes rímű versekben szerzett história fő motívumait 1838-ban *Gaál* József az eredeti kiadvány fedőrajz-szövegével:

A peleskei nótárius

– címen színpadra alkalmazta. Sikeres dramatizálása a kalandos, szatirikus históriának és a főszereplő mulatságos személyének színielőadások hosszú sorozatában biztosított évszázados népszerűséget.

Gvadányi később – immár névvel szignálva – megírta a nótárius utazásának folytatását is: *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentoma* címen (*Weber Simon* Péter, Pozsony, 1796). A XIX. század második felében pedig a hírhedett ponyvaszerző: *Tatár* Péter (valódi nevén: *Medve* Imre, 1818–1878) többször feltámasztja ~-t, s a hatalmas példányszámban nyomatott, terjesztett olcsó füzetekben (*Bucsánszky* Alajos, Budapest, 1858., 1860., 1870., 1872., 1873., 1874., majd másodközlésként *Rózsa* Kálmán és neje, Budapest, 1892) az időszerű hazai és világeseményekhez aktualizálja ~ komikus kalandok között újra meg újra megelevenedő alakját.

Így válik ~ közfogalommá, így formálódik következetlen jellemrajzú, hol nevetségesen csetlő-botló, hol meg fontoskodva bölcselkedő, bírálgató figurája a korától elmaradt, az újat meg nem értő, elutasító, a haladástól viszolygó, ósdi ember jelképévé.

◁ Nehezen tisztázható, hogy a mindent rongáló vásott gyermekekre ragasztották-e előbb a

Rontó Pál

– csúfnevet, vagy *Gvadányi* eredetiben és ponyva-változatokban egyként elterjedt másik elbeszélése: *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek* . . . (Pozsony–Komárom, 1793) című pikareszk versezete nyomán került-e ez a szárnyas-kifejezés a köznyelvbe.

A *Czuczor–Fogarasi*-szótár a *Rontó* címszónál megjegyzi, hogy *vannak ily nevű családok is, melyek egyikéből származott a Gvadányi által megénekelt* ~. Ha el is fogadjuk e racionális kapcsolatot, még mindig nyitva marad a kérdés: a süvölvény rosszcsontok neve és a *Gvadányi* história címe közül melyik a korábbi?

RÉVAI MIKLÓS

(1750—1807)

– a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja, akinek nagy része volt abban, hogy a latin szóra szokott magyar nemzet ismét felfedezte és újra csiszolta anyanyelvének kincseit. Hosszú mellőzés után, ötvenkét éves korában foglalta el a pesti egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékét, s állítólag beköszöntő beszédéből csattant ki a legutóbbi évtizedek nyelvrontása folytán újra aktuálissá váló szemrehányás:

Nem tudunk magyarul!

Az esemény tragikuma, hogy *Révai* Miklós féltő szavai latinul hangzottak el: *Nescimus hungarice loqui!* Az eseményről többen hírt adtak, a különböző adatok csak annyiban térnek el, hogy egyesek szerint a roppant hatású kijelentés nem *Révai* székfoglalóján, hanem egyik későbbi előadásán hangzott el. *Bánóczi* József (1849–1926) irodalomtörténész: *Révai Miklós élete és munkái* című művében (1879) így adja vissza a nevezetes szöveget: ~ *Mert úgy beszélni magyarul, mint közönségesen beszélünk legtöbben, nem érdemli meg a tudás nevezetét.*

VIRÁG BENEDEK

(1754–1830)

– költő, műfordító, történetíró, a magyar ódaköltészet egyik korai mestere. A *Poétai munkák* (1822) ódáinak első könyvében két *Lantomhoz* címzett költemény szerepel, a másodikból szakadt ki a rezignált szállóige:

Cifra bokrétát ne remélj azonban:
Nem magyar földön terem a borostyán.

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM
(1760–1820)

– költő, a magyar népköltészet egyik első tudatos gyűjtője, *Ó és új, mintegy ötödfélszáz énekek* című kéziratos énekeskönyvében (1813) saját verseinek javát, valamint régi és új népdalok füzérét jegyezte fel. (Kritikai kiadása: *Magyar Tudományos Akadémia*, 1953.) E gyűjtemény *De mit töröm a fejemet?* kezdetű versének refrénje: *Búsuljon a ló, elég nagy a feje*, amit szárnyasszóként így fogalmaztunk át:

Nagy a feje, búsuljon a ló!

Az önvigasztaló, búfelejtető kifejezéssel számos közmondásgyűjteményben is találkozunk; bizonytalanba vesző eredete a közmondások, biztos irodalmi forrásai a szállóigék körébe utalják. *Arany* János *Toldi*jának tizedik énekében például *Toldi* Miklós ezt mondja az öreg *Bencé*nek: *Búsuljon a lovad, elég nagy a feje. Arany A hegedű* című víg legendájában (1853) a következő sorpárt találjuk: *Búsuljon a ló – arra bízzák / Hiszen elég nagy a feje.* Ismerjük a szárnyasszavunkkal kezdődő nótát: ~ / *Egy kis lányért búsulni nem jó. / Gombház, hej, ha leszakad, / Egy helyére száz is akad!* S végül ilyen népdalváltozatban is szerepel: *Van a lónak jó nagy feje, / Ott lesz a búnak a helye.*

KOCSI SEBESTYÉN ISTVÁN
(1761–1841)

– debreceni professzornak tulajdonítja *Kardos* Albert irodalomtörténész (1861–1945) véleménye nyomán *Tóth* Béla (*Szájrul szájra*, 1895) a sokat emlegetett szállóigét:

Aki nem tud arabusul,
ne beszéljen arabusul.

A dilettánsok, a hozzá nem értők okvetetlenkedését visszautasító szárnyasszót némelyek régebben – és alaptalanul – *Mikes* Kelemen leveleiből vagy a polihisztor *Brassai* Sámuel (1800–1897) szóhasználatából eredeztették. Ám *Szilády* Áron, a magyar irodalom jeles kutatója (1837–1922) a népszerű kifejezésről szintén úgy nyilatkozott, hogy azt a debreceni kollégium egyik régi professzora bocsátotta szárnyra. *Kardos* Albert pedig, a kollégium történetírója, *Balogh* Ferenc teológiaprofesszor fejtegetésére hivatkozva, így adta meg a szállóige keletkezésének legvalószínűbb magyarázatát: *Az arab nyelv 1792–1803 között fordul elő először a tárgyak között; tanította Kocsi Sebestyén István professzor.*

A vizsgálatokra abban az időben a városi tanács el szokta küldeni két-két megbízottját, akik mintegy ellenőrzést gyakoroltak, és tapasztalataikkal aztán be is számoltak a városi tanácsnak, a kollégium legfőbb patrónusának. Ilyen alkalommal szólhatott bele valamelyik tanácsbeli az arab nyelvbe, és erre tehette aztán a professzor azt a megjegyzést: ~.

Kardos Albert anekdotikus eredetmagyarázatát két körülmény támogatja. Egyfelől: *Kocsi Sebestyén* professzor valóban nem lehetett a hivatali felsőbbség előtt vakbuzgó, hajlongó személyiség, hiszen a *Debreceni kollégium Története I.* kötetében (1940) *Nagy* Sándor is úgy jellemzi, hogy *theológiai felfogása az ő történelmi kritikával írott pár művében a racionalizmus és a supranaturalizmus között ingadozik.* Másfelől: az előadott história annyira reális, hogy nemcsak korszerűen hitelesnek, hanem kiterjeszthető, modern érvényűnek is érződik. Példa a szállóige eredetétől távoli területről: a húszas-harmincas években egy *Budai* Dénes zenéjére írt slágerszöveget *Harmat* Imre e régi mondásra épített fel: ~.

ÉDES GERGELY
(1763–1847)

– a *mesterkedők*nek nevezett költői csoport egyik főmestere, leleményes leoninusok, azonos magánhangzókból álló párosversek bravúros egybeötvözője. Találó utánzattal figurázta ki többek között a mocsárban magyarul kuruttyoló békák brekegését, illetve csak figurázta volna, ha *Enyelgések vagy időt töltő Tréfás Versek* című könyvéből (Pozsony, 1793) a hegyes szemű cenzúra a gúnyos brekegés lényegét ki nem irtja. Így a tiltott leoninusok csak *Szirmay* Antal *Hungaria in Parapolibus*ának kéziratában maradtak fenn *(Országos Széchényi Könyvtár):*

Tőlletek én tartok – de ti tóba lakók mit akartok
S mért rekeg a' vizeken népetek ollyan igen?
Erre a' nagy gondom, szavokat magyarázva kimondom;
Mégyek azért közelébb rusnya tavokhoz elébb.
Hallgatom én őket, külön is lesem a rekegőket
S a'mikor így fülelék, egy nagy öregre lelék.
Ez, ki közel maga vólt,
Urak a' Papok, *a' Papok! úgy szólt.*
Más felel: oh rak rak! rakd ki, Papok az Urak!

A cenzor egyébként nyilván egyetértett *Édes* Gergellyel abban, hogy a *papok–urak*. Csak más ennek a ténynek a komoly megállapítása, s megint más az afféle békát-brekegtető, hívságos tréfa, mint a kifogásolt ~. *Édes* Gergely maga is belátni kényszerült, hogy amíg a papok – urak, addig az ~ gunyorkás szólama

csak átértelmező enyhítéssel nyerhet teret a literatúrában. Ezért könyve második kiadásában (1803) *A' rekegő békákhoz: midőn Martonosonn laktomban magános kertembe miattok nem alhattam – vólna. 1788. Szüz. Hav. a' tó mellett* című, helyrajzú és keltezésű versezetét ezzel a módosított befejezéssel mentesítette a cenzúra plajbászától: *Oh rak! rak! rakd ki, derék Papp Urak!* Ám sem a szorongató cenzor, sem a szorongatott szerző beavatkozása nem akadályozhatta meg, hogy kéziratban fennmaradjon s a kéziratból elterjedjen a klérussal kajánkodó, fanyar szállóige: ~. A szállóige irodalmi utóéletét figyelve nem feledkezhetünk meg arról, hogy *Mikszáth* Kálmán a magas klérus erőszakos túlkapásait ostorozó regényének, a *Különös házasság*nak végén társadalomkritikai véleményét ezzel a felkiáltással summázza: *Urrak a papok! Urrak a papok!*

KOVÁTS JÓZSEF
(1770–1808)

– református rektortanító, segédlelkész, lelkes alkalmi versifikátor. Rigmusait sok szótagból toldott-foldott rímei miatt a maga idején egyesek igen kedvelték, s kéziratos másolatokban terjesztették. A XVIII. század végén kiütött leoninus-járvány, a párrímes hexameterek, a keresztbe-hosszába rímelő disztichonok, a kínnal-keservvel összevillázott rímkazlak elleneseitől kapta a klapanciákat kalapáló *Kováts* a rímjátékos versfaragókra máig érvényes gúnynevet:

rímkovács.

TERHES SÁMUEL
(1783–1863)

– református lelkész, dalköltő, több verseskötet szerzője. Ám két megszárnyasodott kezdetű dala nem könyveiből röppent ki, hanem a *Bach*-korszakban kéziratban feljegyzett dalgyűjteményekből terjedt el.

Az egyik – a maga idején – tiltakozás, szelíd rebellió az elnyomás ellen:

Nem úgy van most, mint volt régen
Nem az a nap süt az égen;
Nem úgy illatoz a virág,
Kétszínűvé lett a világ.

Ma inkább a maradisággal szemben a haladásra, fejlődésre utalunk a ~ szállóigével. A múlt század ötvenes éveiben azonban a dal éppen fordítva: a *Habsburg*-önkényuralomból a forradalom és a szabadságharc éveire mutatott vissza. A kortársak a negyedik verssor jelbeszédét is elértették: a *kétszínű világ* – a *svarcgelb*, a császári fekete-sárga színeket szimbolizálta, ellentétben a *háromszínű – piros-fehér-zöld* – nemzeti lobogóval.

◁ *Terhes* Sámuel másik népszerű dala a világosi fegyverletételt követő rémuralomban vigaszt kínált és reménységet hirdetett. Ez a vigasztaló, reménykeltő hangulata konzerválta a verskezdő sorpárt – minden későbbi közös és egyéni keserűség alkalmára is:

Megvirrad még valaha,
Nem lesz mindig éjszaka.

A kéziratos másolatokban és szájról szájra is keringő két dal szerzőségét a *Vasárnapi Újság* 1863. június 7-i 23. számában megjelent nekrológ is tanúsítja. A megemlékezés névtelen írója külön kiemeli az elhunyt költő életművéből a szállóigét termő dalocskákat. De felsorolja ezeket *Terhes* Sámuel életrajzában *Szinnyei* József is (1830–1913) a *Magyar írók élete és munkája* (1891–1914) utolsó, XIV. kötetben.

HELMECZY MIHÁLY

(1788–1852)

– szerkesztő, a nyelvújítás heves híve, utóbb szenvedélyes és merész szócsináló. Különösen *Tasso*-fordítása tette nevét hírhedetté (*Auróra*, 1822), amelyben az olasz stanzákat úgy próbálta sorról sorra követni, hogy ennek érdekében kegyetlenül megcsonkította a magyar szavakat. Ekkor terjesztették el róla az állítólag *Nagy* Ignáctól (1810–1854) származó tréfás klapanciát:

Helmeczy – ki a szavakat elmetszi.

◁ Újításainak egy része azonban a múlt század harmincas éveiben bekerült a köznyelvbe: a *Czuczor–Fogarasi*-szótár, majd ennek nyomán *Szily* Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára* is (1902) azt tanúsítja, hogy *Helmeczy* találta ki és használta először ezt a félkomoly-féltréfás szólást: valakit vagy valamit

tönkre silányítani.

SZONTAGH GUSZTÁV

(1793–1858)

– bölcselő és műbíráló kritikái, amelyek a *Toldy* Ferenc (1805–1875) szerkesztésében kiadott *Figyelmező*ben jelentek meg (1837–1840), nem egy értékes esztétikai, műfajelméleti megállapítást tartalmaztak.

Jósika Miklós (1794–1865) elsőnek megjelent regényéről, az *Abafi*ról *Tornai* álnéven írt bírálatának kezdőszavai (*Figyelmező*, 1837) a feltétlen elismerés szállóigéjévé rögződtek:

Uraim, le a kalapokkal!

Szónoki ünnepélyességétől megfosztva, köznapi hangon így is:

Le a kalappal előtte!

A szárnyasszót *Salamon* Ferenc, a kiváló esztéta (1825–1892), a közszokással ellentétben nagyon is feltételes elismerés hangsúlyozására is igénybe vette. A *Budapesti Hírlap* hasábjain 1855. december 18-án körülményesen fogalmazott tárcát jelentetett meg *Jókai* Mórnak a *Nemzeti Színház*ban kikényszerített és kényszeredett sikerrel bemutatott, valójában igen gyengén sikerült *Dózsa György* című történelmi drámájáról. – *Midőn oly műről beszélünk* – írta –, *mely egyik kedvelt írónk tolla alól került ki, melyet a pályázaton tekintélyes bírák jutalomra érdemesnek ítéltek, kissé bajos dolog a közönség előtt hibákat fedezni föl. E mellék tekintetek maguk is azt látszanak kiáltani: L e a k a l a p p a l ! Le tehát a kalappal, de a mellékes tekintetekkel is!*

DEBRECENI DIÁKNÓTA

(XIX. század eleje)

Jókai Mór az *És mégis mozog a föld* (1871) első fejezetében élénk színekkel rajzolta meg azt a jelenetet, amikor a debreceni kollégium reformer diákjai egy nagyerdei csárda pincéjében a titkos, legendás, régi *Csittvári krónikáb*a lázongó és lázító versezeteket, szózatokat jegyeznek fel. Nem róják be azonban egyik társuk túlságosan plebejus hangú, „sületlen" gúnynótáját, a *Dungó* dalát, amiről a városi tanács szigorú tilalmat doboltatott ki az utcaszegleteken, *hogy a Dungót ne dalolják!* . . . A későbbiek folyamán azonban a rejtett tevékenységen csípett diákok dacos szilajsággal mégis rágyújtanak a felsőbbség ellen rebelláló, veszedelmes nótára:

Debrecenben kidobolták,
Hogy a Dungót ne dalolják.
Csak azért is Dungó!

E regényes adatok szerint tehát a *Dungó* valamiféle XIX. század elején szerzett triviális diák-csúfdal lehetett a vaskalapos városi magisztrátus ellen. Így tudja ezt *Tóth* Béla is (*Szállóigék lexikona, Franklin Társulat,* Budapest, 1906), aki jelentéktelen szövegváltoztatással közli a rigmust.

Debreceni diákkoromból magam is emlékszem a hetyke nóta akkor járatos textusára:

Debrecenben kidobolták,
Hogy a dongót ne dalolják!
Csak azért is Dongó!
Dongó!
Diriduri Dongó!

A *dongó* – a fullánkos darázs – nyilván a szurkapiszkáló, döfölő, kíméletlen szembeszállást jelképezte, és a dacos ~ is ebben az értelemben szárnyasodott meg. Debrecenben 1887-ben rövid életű, majd 1900–1906 között sikeres pályájú élclapot adtak ki, amely a közkeletű szállóigéből leszármazó *Dongó* címet viselte. 1903-ban Nagyváradon, 1913–1914-ben Makón, 1914-ben Gyulán próbálkoztak *Dongó* nevezetű szatirikus sajtótermékkel, s mind ezeknek, mind a Clevelandben (USA) az ottani magyarok által 1903-ban alapított és 1933-ig fenntartott *Dongó*-élclapnak címéhez nyilván a régi nóta s az abból szakadt szárnyasszavunk adott ötletet. A ~ emléke később sem enyészett el. A felszabadulás után ugyancsak Debrecenben alapították meg a haladó szellemű, politikusan kritizáló, sokáig igen kedvelt *Dongó-kabarét*.

LENDVAY MÁRTON
(1807–1858)

– a *Nemzeti Színház* első nemzedékének nagy művészalakja, a *Don Caesar de Bazan* című francia dráma címszerepét (bemutató: 1845. február 20.) egy maga szerzette szövegű-dallamú bordallal színesítette. *Lendvay* kisebb-nagyobb megszakításokkal közel egy évtizeden át játszotta ezt a híres szerepét, s ezalatt a közönség körében szállóigévé érlelődött a bordal egyik jellegzetes sora:

Igyunk, igyunk, barátim!
Rövid az élet, örök a sír.

◁ Századunk fordulójára a szállóige tragikus pátosza elernyedt, de travesztált formában sűrűn másolgatták régi emlékkönyvek lapjaira:

Rövid az élet, hosszú a sír
Bolond, aki emlékkönyvbe ír!

TELEKI LÁSZLÓ

(1811–1861)

– író és államférfi ifjúkori szépirodalmi munkásságának egyetlen jelentősebb alkotása a *Kegyenc* című történelmi dráma (1841), amely azonban haladó politikai mondanivalója mellett sem emelkedik a romantikus drámák átlaga fölé. A *Teleki* életében mindössze négyszer színre került, s azóta is alig-alig játszott, a hanyatló antik Róma korába helyezett darabnak egyetlen mozzanata mégis széles körben elterjedt. Amikor sikertelen, balszerencsés vagy éppen tragikusnak bizonyuló helyzetben valakit tévedésből, a szituáció félreértéséből folyólag megtapsolnak, ünnepelnek – akkor idézik a *Kegyenc* elbukott főhősének, *Petronius Maximus*nak utolsó felkiáltását:

Ne gúnyolj, Róma!

Teleki művének ihletésére *Illyés* Gyula (1902–) 1962-ben új *Kegyenc*-drámát írt. Darabja előszavában elmondja, hogy először 120 lapnyi szöveget akart átmenteni *Teleki* dialógusaiból, majd ezt a munka folyamán redukálva, 8 oldalt hagyott meg ízelítőnek – s végül erről is lemondott. Ám a teljesen átköltött *Kegyenc* utolsó jelenetében – a fordulat szívósságát bizonyítva – változatlanul elhangzik az emlékezetes mondás: ~.

EGRESSY BÉNI

(1814–1851)

– színész, költő, zeneszerző írta, többek között, *Erkel* Ferenc (1810–1893) *Hunyadi László* című operájának szövegkönyvét (1844). A *Hunyadiak* vesztére törő királyi gyám: *Czillei* Ulrik megöletése után felhangzó kórusból szakadt ki a változó körülmények között változatlan értelemben használatos szállóige:

Meghalt a cselszövő, eltűnt a rút viszály.

A változó körülmények legközelebbi alkalmát a történelem teremtette meg. Négy évvel az opera bemutatója után, 1848. március 15-én este, a *Nemzeti Színház Bánk bán* előadása után a drámában szereplő művészek a publikummal együtt, közkívánatra elénekelték a *Hunyadi László* kardalát, s ~ ezúttal nem a *Hunyadi*-kori *Czillei* Ulrikra, hanem a gyűlölt *Metternich* herceg osztrák államkancellárra, a reakciós *Szent Szövetség* egykori szervezőjére és irányítójára, a császári abszolutizmusnak a bécsi és pesti forradalmak által megdöntött képviselőjére vonatkozott.

SZIGLIGETI EDE

(1814–1878)

– korának legtermékenyebb és legsikeresebb színpadi szerzője volt. Pályáját a harmincas évek elején a budai színtársulatnál kezdte, szerződése szerint a balettben és a kórusban való részvétel mellett évente egy darab írására vagy két darab fordítására volt kötelezve. A *Szabad Királyi Nemes Buda Fővárosi Színház*ban működő magyar együttes 1837. január 1-én mutatta be idősebb Alexandre *Dumas* 1829-ben Párizsban nagy sikerrel játszott romantikus drámáját: *[Henri III. et sa cour] Szigligeti* fordításában: *III. Henrik és udvara* – s az új évet nyitó társulat kitűnő tagja, *Fáncsy* Lajos (1809–1854) elszavalta *Szigligeti* Edének ez alkalomra készült prológusát.

Ebben a prológusban hangzott el első ízben a főváros országirányító, központi jelentőségét találóan érzékeltető szólásforma:

hazánk szíve.

A köznyelv és a publicisztika gyorsan felkapta *Szigligeti* kifejezését. Előadásokban, beszédekben, újságcikkekben, honismereti és idegenforgalmi ismertetőkben ma is sűrűn találkozunk a korszerűsített fordulattal: Budapest –~.

◁ *Szigligeti* kiterjedt munkásságából napjaink színpada már keveset hasznosít. A hajdan népszerű darabjaiból kisodródott szólamtöredékek zöme is elsorvadt, alig néhány bukkan fel hébe-hóba az élőbeszédben.

Kényszerűen gyors távozás: menekülés, szökés, mai argóval – olajra lépés – alkalmával néha elszisszen ez a magasürgető, modernül ható, furcsa mondat:

(Egy) óra múlva nem lát engem Milánó!

Ma már kevesen tudják, hogy ez tulajdonképpen egy „kötéllel fogott szegénylegény", egy kivégzéstől megmentett katonaszökevény: *Korpádi* Ger-

gely felkiáltása az egykor kedvelt, s példának tartott népszínmű: a *Szökött katona* második szakaszában. A darabbéli szituációból a szállóige csak a titkos, búcsútlan elillanás mozzanatát őrizte meg.

◁ Az 1847-ben színre került *Mátyás fia* című drámából ez a közhelyszerű, hetyke fordulat rögződött meg:

Ne félts te engem!

◁ Korábban sokat citálták az 1849-ben bemutatott dalos-táncos vígjáték, a

Liliomfi

– tréfás fél-latin, fél-magyar rigmusait. Ezeknek a verselményeknek a humora azonban rég megavasodott. A ~ több újabb kori és legfrissebb felújítása, átrendezése, átírása, nem utolsósorban filmre vitele ezek helyett a vándorszínész-főszereplők: a címet adó ~ és cimborája, a mókás

Szellemfi

nevét szárnyasította meg. Ma e két mesterkélten ódon hangzású „ripacsnév" általában beképzelt, de gyenge képességű kulisszahasogatót, „nappali színészt" jelent.

◁ Szélsőséges ellentétek, szembeszökő különbségek érzékeltetésére szárnyasszóként használjuk *Szigligeti* verses szomorújátékának (1865) jelképes címét:

A fény árnyai.

PULSZKY FERENC

(1814–1897)

– a reformkor kiemelkedő politikai személyisége, tudós régész, 1848-ban *Kossuth* pénzügyi államtitkára, a Világos utáni emigráció mozgalmainak egyik legfőbb szervezője, akit távollétében a *Habsburg*-önkényuralom halálra ítélt. A kiegyezéskor hazatérve, *Deák* Ferenc párthíve, 1869-től kezdve a *Magyar Nemzeti Múzeum* igazgatója.

A *Magyar Tudományos Akadémia* 1888. december 17-i ülésén szó került arról a cikkről, amely a negyvennyolcas függetlenségi irányzatú *Egyetértés* december 5-i számában jelent meg *Az Akadémia tekintélye* cím alatt.

A cikk szerint az *Akadémia* hivatása, hogy élén járjon tudományos és eszmei haladásunknak, s így tekintélye éppen a tagságának törzsét alkotó kiváló elmék, nagy tudósok tevékenységén alapszik. A cikkíró rámutatott, hogy az *Akadémia* az időben nem töltötte be hivatását, s mivel tagjai sorából hiányoznak a jeles férfiak, akik tekintélyt sugározhatnának az intézményre, az intézménynek kell tekintélyt kölcsönöznie a tudományos érdem nélkül akadémiai zsöllyékben terpeszkedő tagjainak, akiket összekönyörgött voksokkal, vagy mint *Tisza* Kálmán miniszterelnököt, merőben politikai hízelgésből, hajbókolásból választottak az akadémikusok sorába.

Az éles bírálatra *Pulszky* még élesebben replikázott. *Pulszky* gondolkodásában ekkorra már fokozatosan elapadtak a rebellió forrásai, fölényes volt és lekezelve megfricskázta a bírálót. *Akinek a nemzetre valami befolyása van* – mondotta –, *vastag bőrének kell lennie, hogy ki tudja állni a támadásokat. A támadásokkal egyébként nem sokat gondolunk. Azt mondja egy arab közmondás:*

a kutya ugat, a karaván halad,

ami azt jelenti, hogy a karaván mit sem ád a kutya ugatására.

A hiteles történetből kitűnik, hogy ~ szólásformát *Pulszky* avatta hazai szállóigévé. *Tóth* Béla megjegyzi *(Szájrul szájra)*, hogy *Vámbéry* Ármin (1832–1913) orientalista néprajztudósunk személyes közlése szerint ~ nem arab, hanem török közmondás, s eredetiben így hangzik: *It havler, kervan gider*. Egészítsük ki ezt az információt azzal, hogy a *Közmondások és szólások* legmodernebb török gyűjteményében *(Aksoy*, Ö. A.: *Atasözleri ve deyimler) (Üniversitesi Basimevi*, Ankara, 1965) e szólásnak másik, azonos értelmű, de költőibb, dallamosabb változata szerepel: *It ürür, kervan yürür*. Mivel eszerint bizonyosnak tekinthető, hogy az esetleg arab nyelven is előforduló bölcsmondás török származék, felmerül a kérdés, hogyan plántálta ezt hozzánk az orientalisztikával nem foglalkozó *Pulszky* Ferenc. *Kakuk* Zsuzsa, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* török nyelvészeti szakának docense *Kossuth kézirata a török nyelvről* című munkájában (1967) megírta, hogy *Kossuth* közel kétesztendős törökországi internáltsága alatt megtanult törökül, nemcsak beszélt, de írt és olvasott is török nyelven, sőt, saját használatára kéziratos török nyelvtant is készített. Más forrásokból tudjuk: *Kossuth* későbbi angliai tartózkodása alatt szívesen idézte fel törökországi élményeit, s kézenfekvő feltételezés, hogy a hajdani emigráns *Pulszky*, aki Angliában *Kossuth* legszűkebb környezetéhez tartozott, s 1851–1852-ben őt amerikai útjára is elkísérte – a csaknem négy évtized múlva konzervatív célzattal elcsattantott szólást még *Kossuth* törökországi visszaemlékezéseiből örökölte.

SÁROSI GYULA
(1816–1861)

– költő, *Kossuth* bizalmas híve, a szabadságharc végső szakaszában adta ki fő művét: *Ponyvára került Arany Trombita, Az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula, Debrecen, 1849.* Az epikus modorban induló, politikai pamfletbe torkolló, terjedelmes versezet bátran kiállt *Kossuth* és a szabadságharc mellett, s merészen támadta, gúnyolta ellenfeleit. A rendkívüli hatású röpirat fellelhető példányait Világos után a császári hatóságok megsemmisítették, rejtegetőit bebörtönözték, a bujdosó *Sárosi*t halálra ítélték és jelképesen felakasztották. 1852 végén aztán sikerült a költőt valóban elfogni, de a megerősített halálítéletet életfogytig tartó tömlöcre változtatták. *Sárosi* 1855-ben amnesztiával szabadult a königgrätzi várbörtönből, ekkor Pestre jött, ahol rendőri felügyelet alá helyezték.

A bitófa árnyékában és a bujdosásban-börtönben elszenvedett gyötrelmekről szól *Ingeborg születése napján* című költeménye (1857), amelynek idegenszerű *Ingeborg* neve alatt maga a költő rejtőzik. Az életrajzi szálakkal átszőtt strófák refrénje sűrűn felszárnyaló szólásmód lett:

Megfúttam a vész trombitáját,
Magamra fúttam sírszelet,
Szegény anyám, ha tudta volna,
Dehogy szült volna engemet . . .

Az újtestamentumi eredetű tragikus fordulatot kezdetben rokon hangulatú írások visszhangozták. A hetvenes években például *Csepreghy* Ferenc *Rongyászfiú* című versét így fejezte be: *Édes anyám! mért is szültél engemet . . .!* Később azonban a szállóigéről lemorzsolódott a szituáció tragikuma, s egyre több szatirikus, sőt cinikus képzet tapadt hozzá. Manapság apróbb-nagyobb, de nem végzetes anyagi, családi, szakmai, hivatali gondok és bajok közepette eresztjük meg a bosszús sóhajtást: ~.

PÁLFFY ALBERT
(1820–1897)

– író, szerkesztő, *Petőfi* barátja, a függetlenséget és demokratikus átalakulást követelő fiatal írók körének, a *Tizek Társaságá*nak tagja. 1848-ban megindította a forradalom és a szabadságharc legradikálisabb hírlapját, a *Március Tizenötödiké*t, amelynek homlokán ez a mottó állott:

Nem kell **táblabíró politika.**

A régi feudális rendet elutasító jelszó második fele: ~ még hosszú ideig az ósdi, vaskalapos nézetek, irányzatok megbélyegzése maradt. Ma sokszoros áttételben, gúnyos lekicsinyléssel a szűk látókörű, provinciális gondolkodást illetjük vele.

CZAKÓ ZSIGMOND

(1820–1847)

– a magyar romantikus drámairodalom ifjan elhunyt reménysége, akinek nevét főleg az a költemény idézi emlékezetünkbe, amelyikkel *Petőfi* búcsúztatta a balsikerek és éles szakmai polémiák miatt öngyilkosságba menekült írót.

Művei elmerültével egy szállóige is őrzi emlékezetét, amelyet a *Nemzeti Színház*ban, 1844-ben bemutatott *Kalmár és tengerész* című drámájának egyik replikájából szűrtek ki.

Az I. felvonás 5. jelenetében fellengzős szavakkal búcsúzik egymástól a dráma két főszereplője: *Endre* és a kolostorba készülő *Margit:*

Margit így búsong:

> *. . . a néma falak, a csendes magány és örökös korlátozás mind azoktól, kiket szeretünk, ájtatra bírják a lelkeket . . .*

Mire *Endre:*

> *Mi az a tenger sima arcához, mikor testvére, a látkör tükrére borulva, gyöngéd szellőkön röpíti felénk a remény biztató színében korunk kedves felhőit . . .*

A férfi lelkendező szavainak összevonásából s kiegészítéséből jött létre a tréfás csodálkozás hosszú életű szárnyasszava:

> **Mi ez a tenger sima tükréhez képest?**

TÁRKÁNYI BÉLA JÓZSEF

(1821–1886)

– tehetséges papköltő, különösen pályája első felében írt tetszetős balladákat és hazafias költeményeket. Sokáig kedvelt és hatásos iskolai szavalati darab volt *Coriolanus* című verse, amely a történelemből és *Shakespeare*

tragédiájából ismert legendás római népgyűlölő arisztokrata históriáját öltöztette balladai formába.

Véget nem érő viták, házi perpatvarok, családi marakodások, társbérleti összezördülések eseteire szeparálódott szállóigébe a sokat recitált *Coriolanus – Vörösmarty Salamon*jának soraira: *Átok reád, magyarok hazája* emlékeztető – harsány indítása:

Átok reád, viszály hona!
Már nem vagyok fiad.

◁ S értelmileg-érzelmileg ugyancsak redukálva, nem annyira a vad menekülés, mint az esztelen rohangálás, futkosás szatirikus jellemzésére használjuk a ballada másik szárnyasszó-töredékét:

Megy, fut, rohan a száműzött,
Majd visszanéz s megáll.

SZIGETI JÓZSEF

(1822–1902)

– a múlt század legnagyobb színművészeinek egyike, aki több sikeres színművel, népszínművel is gazdagította színházaink műsorát.

Falusiak című vígjátékából (1858) vettük azt a tréfás megszólítást, amivel a darabban eredetileg egy festőművészt – képírót – illetgetnek, de amit utóbb foglalkozásra való tekintet nélkül, kedélyeskedő, komázó modorban, bensőséges, baráti viszony jelzésére használunk:

Öcsém, mázoló!

◁ *Csókon szerzett vőlegény* című zenés bohózatának (1883) egyik népszerű figurája, az ütött-kopott vándorkomédiás:

Ripacs

– néven szerepel a darabban.

A szó tulajdonképpen kisebb vásást, rongyolódást jelent, különösen a himlő következtében megfoltosodott arcbőr darabosságát. Melléknévi változatában: *ripacsos*, ma is kicserepesedett, göcsörtös, más szóval: *ragyás* emberi, állati, növényi, ásványi vagy fémes felületet érzékeltet, de maga a ~ kifejezés évtize-

dek értelemformáló sodrában teljesen eltávolodott alapjelentésétől, s a színpadi figura nevéből színházi fogalommá általánosult. Csakhogy jó ideje már nem a rongyos vándorkomédiást, hanem a túlzottan játszó, rossz színészt nevezzük ~-nak. Ebbe a fogalomkörbe tartozik a ~ szárnyasszó igei és főnévi továbbképzése is: *ripacskodni, ripacskodás* – ezek a siker érdekében mindent agyonmókázó, agyonbömbölő, silány színjátszás mesterszavai.

VAS GEREBEN

(1823–1868)

– a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben *Jókai* mellett a legolvasottabb hazai író volt.

1848-ban jelent meg *Vas* Gereben politikai röpirata: *Ki adta a szabadságot a népnek?* Ebben a császár személyére vonatkoztatva ezek a sorok állottak: *Már most ha valaki azt hiszi, hogy erre az atyai szeretetre kap valamit, menjen el a Sóházhoz, próbálja meg, de tudom, hogy csak egy verdung sót sem kap érte.* Nagyon valószínű, hogy ebben az agitációs fordulatban kereshetjük az elterjedt szállóige gyökerét:

Menjen a sóhivatalba!

– ahol tudvalevőleg semmit nem intéznek el.

Magyarországon a konyhasóbányászat a XV. század végétől királyi privilégium, majd 1848 után állami monopólium. Az épület, a raktár, amelyben a kifőzött sót vagy sókockákat tárolták, elosztották, a régebbi iratokból ismert sóház, 1848-ig, a *Habsburg*-uralom alatt a magyarországi pénzügyigazgatás legfőbb szerve: a *Kamara* alá tartozott. Az országszerte sűrűn található sóházakban, az állami sótisztek testületének, hivatalának épületében azonban nemcsak sót osztottak és árusítottak, hanem a sóhivatalok egyben pénzváltó helyek is voltak, ahol az aprópénzt nagyra, az ércpénzt bankóra – illetve fordítva – válthatták be. S mivel a *Helytartó Tanács* egyébként is kevés számú székhelyein az elvégeztetett közmunkákért készpénzben nem fizethettek, az ilyen munkákért kiállított helytartótanácsi utalványok összegét is a sóházban folyósították. Amikor 1848-ban a sóházakat bezárták, természetesen a megszokott sóházi pénzkiutalás is megszűnt, s hiába ment volna bárki a sóhivatalba pénzért. Így a valós helyzet és *Vas* Gereben tréfás ötlete egybevágott.

A *sóhivatal* szó egyébként már *Czuczor–Fogarasi* szótárában regisztrált fogalom. De a sóhivatal mint a meddő ügyintézés s reménytelen bürokratizmus fellegvára, csak a legutóbbi évtizedekben vált általános jelképpé – legalábbis

korábbi gyűjteményekben hiába keresnők a ~ szállóigét. Azóta, hogy *Vas* Gereben eleve kudarcra ítélten a *Sóház*ba küldte röpirata olvasóját, sok transzmisszión kellett átsiklania a gunyoros gondolatnak, amíg a mai szárnyasszóig eljutott.

◁ Nosztalgikusan, kritikusan és ironikusan használt szállóige alakult 1855-ben megjelent első regényének címéből:

A régi jó idők.

Vas Gereben szárnyasszó-regénycímét: ~, változatos értelmezésével a horatiusi *múlt idők dicsérője* kifejezésig (lásd 193. old.) vezethetjük vissza. Korunkhoz közeledve pedig a fordulat lényegét egy lenge század eleji slágerdalocskában is megtalálhatjuk: *Ó, régi szép idők, / Ó, ti könnyűvérű, csalfa nők . . .*

◁ Ugyancsak többféle, elismerő és gunyoros célzattal emlegetjük *Vas* Gereben Bécsben, 1856-ban kiadott regényének címét:

Nagy idők, nagy emberek.

◁ A magyar színészet úttörőinek küzdelmes életét állította színes jelenetekben olvasói elé a következő regény (1857):

A nemzet napszámosai.

Az úttörő színészeknek e romantikus szárnyasszó-elnevezését maga *Vas* Gereben tágította szélesebb értelembe. A *Képes Újság* 1860. április 15-i számába írt nekrológban – és a cikkhez mellékelt arckép aláírásában – ugyanis az akkor elhunyt *Széchenyi* Istvánt a *nemzet első napszámosa* titulussal illette. A kifejezést nem sokkal később *Kossuth* Lajosnál *Szilágyi* Virgilhez intézett soraiban is megtaláljuk, éspedig ebben a formában: *A nemzet tényező. Mi emigránsok csak napszámosai vagyunk* (1866). Később a pedagógusokra, különösen a néptanítókra ruházták át ~ elnevezést.

GYULAI PÁL

(1825–1909)

– irodalomtörténész, nagy jelentőségű, jelentős befolyású kritikus és irodalompolitikus, akinek életművében elenyésző helyet töltenek be költeményei. Mégis ezekből váltak ki azok a szállóige-töredékek, amelyek többnyire karikírozott értelemben – maguknál a verseknél ma jóval ismertebbek.

A szabadságharc eseményeitől felgyúlt patriotizmusának szép emlékverse a *Hadnagy uram . . .* (1849), s ennek kezdete és zárósora lett különösen népszerű szárnyasszó.

A kezdő sorpárt, a hősi hangulattól elrugaszkodva, néha apróbb balesetek, bizarr, sőt triviális körülmények kapcsán halljuk:

„Hadnagy uram, hadnagy uram!"
„Mi bajod van, édes fiam?"

◁ A befejező textus olykor bohókás, udvariaskodó tessékelés, például vendéglőben, számlafizetéskor, olykor azonban – veszélyes, kínos szituációkban, ironikus sürgetés is lehet:

„Csak előre, édes fiam!"

◁ A *Pókainé* című tragikus költemény (1851) drámai indítása – a lusták, álomszuszékok ébresztésére szánt mókás szállóigévé szelídült:

Emelkedik a nap már a hegyek fölé . . .
Kelj föl párnáidról, özvegy Pókainé!

◁ A második szakasz utolsó sorának komorságát is megenyhítette a közhasználat. Bajtól, bosszúságtól kiváltott borsos indulatban amolyan választékos szidalom lett *Pókainé* anyai átkából:

Báthori, Báthori, verjen meg az isten!

◁ Az előzőkhöz hasonlóan, kedélyesre torzult a két halálra ítélt fia között választani kényszerülő anya tébolyító dilemmája:

Melyiket szeressem?

A költeményben pallosra szánt két fia közül *Pókainé* csak az egyiknek szerezhet kegyelmet: ~ A szárnyasszó közbeszédben akkor röppen fel, ha például vendéglőben, vendégségben ínyencfalatok, bálban, mulatságban táncosok, ünnep, születés- vagy névnapon a felajánlott ajándékok választékából lehet és kell eldönteni: ~

◁ Végül élcesre ferdítjük a bús *Éji látogatás* (1866) kezdősorának szállóige-változatát is:

Három árva sír magában,
Elhagyott, sötét szobában . . .

Közös tevékenységből, szórakozásból kimaradt három személy várakozik, unatkozik, téblából tétlenül; ilyenkor idézzük incselkedve a verssort: ~.

LÉVAY JÓZSEF
(1825–1918)

– halk szavú, mélabús versei közül a *Rákóczi* hűséges apródjáról, majd kamarásáról, a *Törökországi Levelek* szerzőjéről, a minden társát túlélő és egyedül maradt bujdosóról írott *Mikes* című költemény három szárnyasszó forrása:

A kezdősor elhagyott, magányos vagy csüggedt, lehangolt, esetleg csak unatkozó, spleenes emberek szomorkás, fanyar hangulatának kifejezője:

Egyedül hallgatom tenger mormolását.

◁ A második strófából kiemelt sor habozást, tétovázást, bizonytalanságot érzékeltet:

Hát én merre menjek, hát én merre szálljak . . . ?

◁ A harmadik strófa szállóige-származéka nyomasztó körülmények enyhítésének, szövevényes problémák megoldásának lehetőségét, a felderengő reménykedést tükrözi:

Zágon felé mutat egy halvány csillag.

TÓTH KÁLMÁN
(1831–1881)

– író, költő, lapszerkesztő, sok népszerű dal szövegének szerzője, néhány versének, s egy drámájának töredékével jegyezte be nevét a hazai szállóigetárba.

A múlt század ötvenes éveiben termett költeményeiből az egyiknek címet adó refrénje, a másiknak állandóan visszatérő strófakezdése kelt szárnyra.

Ugratássá, incselkedéssé, csúfolkodássá vagy öngúnnyá ferdült a vágyódásról és viszonzatlan sóvárgásról szóló strófák érzelmes-bús zárósora:

Minek is van szív, s a szívben szerelem.

◁ Többnyire értelmi bukfencet vet a *Lemondani . . .* című szerelmes vers háborgó indítása is:

Lemondani, lemondani,
Könnyű nektek ezt mondani . . .

Manapság szerelmi konfliktus helyett inkább tekintélyes, jövedelmező állásról, a kellemest a hasznossal párosító kiküldetésről, kínálkozó karrierről, zsírosnak ígérkező „buliról" való kényszerlemondáson keseregnek ezzel a lírai panasszal: ~

◁ *Egy királyné* című történelmi drámájának (1859) III. felvonásából szállóigét termő replika szakadt ki. Az 5. jelenetben *II. István* király háromszor is mondja *János* nádornak:

Igyunk, nagyúr, **nem boldog a magyar!**

~: ezt az évődő panaszt olyankor halljuk ma, amikor valakinek nem húzzák ki az autónyeremény-betétkönyvét, totón-lottón nincs találata, kitűnő ebédhez, vacsorához hiányzik az ital, a feketekávé; vagy néhány fokkal komolyabban: ha önáltató remények léggömbje szétpukkan. Több mint egy évszázaddal ezelőtt azonban ilyen s hasonló mondások nagy színházi tüntetéseket robbantottak ki, s ezek miatt a császári hatóságok *Tóth* Kálmán darabjának előadását betiltották.

◁ A *Cambronne* tábornoknak tulajdonított híres frázist (lásd 270. old.) variálja az *Előre!* című vers (1861) első strófájának sorpárja:

A francia gárda meghal,
Hanem magát meg nem adja.

ÁGAI ADOLF

(1836–1916)

– író, újságíró, szerkesztő – 1865-től kezdve a *Bolond Miska*, majd 1868 után az általa *Csicseri Bors* álnéven alapított *Borsszem Jankó* hasábjain év-

tizedek során át sok szatirikus társadalmi típus-karikatúrát teremtett, alakított-formált át és honosított meg.

A hajdan rendkívül népszerű, nagy olvasótábort vonzó alakok legtöbbjét elnyelte az idők süllyesztője. Az ős-*Arisztid: Szent-Léhay Monokles*, az ősjogász: *Bukovay Absentius*, a potyát kedvelő honfi: *Tarjagoss Illés*, a költői lelkületű honleány: *Lengenádfalvi Kotlik Zirzabella*, az újgazdag földesúr: *Weöreöshegyi Dávid*, a bölcs aranyköpéseiről nevezetes: *Seiffensteiner Salamon* – és még jó néhányan csupán kortörténeti dokumentumok. Ám akad egy-két, hasonlóan több mint százesztendős karakterfigura – ezek fogalommá és szállóigévé szublimálódtak, s máig elevenen őrzik főbb jellemvonásaikat.

A hetvenes évek elején, a *Borsszem Jankó* hasábjain született egyik legismertebb *Csicseri Bors*-teremtmény:

Mokány Berci.

Származásáról élénk vita folyt *Gyulai* Pál és *Ágai* Adolf között. *Gyulai* egyetemi katedráján is többször hangoztatta, hogy a hetyke, parlagi kurtanemes, a pipás, agaras, peckes ~ előképe tulajdonképpen *Kisfaludy* Károly *Csalódások* című vígjátékának (1828) egyik szereplője: *Mokány*. *Ágai* a két figura karakterkülönbségeire hivatkozott, s határozottan állította, hogy ~ megalkotásánál eszébe sem jutott a *Csalódások* kisnemese, a névegyezés merő véletlenség. Kétségtelen, hogy az élclapbeli ~ sokkal népszerűbb „személy" lett, mint „klasszikus" elődje. A közönség a *Borsszem Jankó* ~ rovatán kívül évekig találkozott és barátkozhatott vele *Csicseri Bors* ~ *naptárá*ban, a századvég egyik kedvelt, humoros kalendáriumában is. A figura kivételes vonzóerejét gyümölcsöztetve, *Tisza* Aladár zeneszerző (1842–1902) egy századforduló táján divatba jött szerzeményét ~ *csárdás*nak keresztelte el. Mai szóhasználatban megfakult, elkopott ~ osztályjellege, de e közkeletű kifejezésben: *mokánybercikedő, mokánybercikedés*, bár éle inkább a virtuskodók, a karakán fenegyerekek felé vág, még mindig benne feszül a régi ~ sületlensége és pökhendisége.

◁ Szociális helyzetét tekintve, ellentétes beállítású, népszerűség és szívósság szempontjából az előzővel rokon alkat *Ágai* örökkön koplaló díjnoka, a szintén fogalommá vált:

Sanyaró Vendel.

Az üres gyomrú, üres zsebű, magatehetetlen, kiszolgáltatott kisember vicclapfigurája idők folyamán torzképből – jelkép lett. *Karinthy* Frigyes *Noteszé*ben (1927) például ezzel a kegyetlenül szellemes tréfával jellemzi szállóigealakunkat: ~ *Vacsorázott? Hogyne, már tegnap.*

◁ Ritkábban, s inkább csak irodalmi „veseasztaloknál" kísért fel az el nem ismert akarnok-költő hajdani megtestesítője:

Titán Laci.

A maga idején ~ karikatúrájával a konzervatív irodalmi csoportok leginkább a haladó költői irányzatok képviselőit vették célba. Emlékezetem szerint századunk tízes éveinek elején értetlen ellenfelei *Ady* Endrére is rá-ráaggatták ezt a gúnynevet. Kultúrtörténeti, irodalompolitikai jelenség, hogy jelenkori költészetünk különböző irányú és irányzatú, szerényebb és merészebb kezdeményező alkotói között a hébe-hóba egyik vagy másik poétára célzó ~ elnevezés korántsem nemzedéki vagy világnézeti diszkrimináció, hanem szinte kizárólag személyi vagy szakmai csipkelődés.

◁ A régimódi városi rendőr, *röndér* mókás mása: a kollektív szerkesztőségi ötléssel kiagyalt *Mihaszna András* állandó jelszavával szaporította szállóigéinket:

Röndnek muszáj lönni!

~ A népies hangvétel kedvéért „szögediesre" stilizált felszólítást élces kedvű emberek a legkülönbözőbb viszonylatokban használják. Népszerűségének első virágzásában olyan helyzetekre is ráerőltették a fordulatot, ahol annak valóban kevés értelme volt. Egy régi kotta mesél például arról, hogy századunk elején, a *Bonbonnière-Cabaré*ban, a magát „pikáns dalokra" specializáló kupléénekes, *Virágh* Jenő (1881–1943) *Mérei* Adolfnak *Hetényi-Heidelberg* Albert által megzenésített malackodását énekelte, amelynek hajánál fogva előrángatott címe és refrénje ez volt: ~

◁ *Ágai* Adolf tollából csöppent ki az idegen nyelvekből készült fordításokba becsúszó vaskos tévedések, kényes elírások, félreértések mindmáig érvényes műszava:

leiterjakab.

Az eredetileg *Leiter Jakab* formában született fordítás-lidérc a *Magyar Sajtó* című lap 1863. október 13-i számának tárcarovatában tűnt fel először. A *Magyar Sajtó* ifjú munkatársára, *Ágai*ra hárult a feladat, hogy itt Pesten *eredeti párizsi tudósítást* készítsen a Párizsban felszállott *Géant* nevű „óriáslég-hajó" első útjáról, ami akkor világszenzációt jelentett. A francia fővárosban lezajlott eseményről szóló beszámolót a német lapokból ollózta át a fiatal *újdondász*, s hangzott pedig a fordítás ekképpen: *Midőn a legfelső felhőrétegen is átröpültek, a gömb megrezdült, kissé oldalt hajolt, de – így állítják az utazók – egyi-*

kök sem ijedt meg. Előhitták Godardot, a tapasztalt léghajóst. „Fel, fel: oly magasra akarunk szállani, mint Leiter Jakab."

A *Magyar Sajtó* munkatársai, de az olvasók is váltig törték másnap a fejüket, hogy ki lehet vajon a magasra szálló, hírneves ~. Némi nyomozás után kiderült, hogy a német eredetiben *[Jakob's Leiter] Jákób létrája* szerepel, amely az *Ószövetség* szerint a magas mennyekbe ér fel (lásd 22. old.). Az *Ágai* Adolf szerint nem is egészen véletlen, hanem tudatosan heccelődő, beugrató botlás az azóta is nagy bőséggel termő ~-ok sokaságának adott letörölhetetlen nevet.

TOLNAI LAJOS

(1837–1902)

– a múlt század végi magyar prózairodalom egyik jeles képviselője, a *Pesti Napló* 1885. március 25-i számában egy karcolatot tett közzé ezzel a címmel:

Közli: József,
akadémiai jelölt.

Ebből formálódott közkeletű típussá a tehetetlen, önállótlan, meddő böngész, a „ládász-historikus" figurája, aki silány semmiségeket, elavult „újdonságokat" másolgat össze, s leleteit, tudományos működést mímelve, *Közli X. Y.* aláírással jelenteti meg. ~ komikus személye tarkább és bonyolultabb rajzolatban visszatért *Tolnai: Az új főispán* című regényében is (1886), majd később a soha el nem fogyó ~-eknek inkább csak becenevét emlegették:

közlijóska.

A fogalom s a szállóige magvát egyébként jóval korábban vetették el. Az ötvenes évek közepe tájt *Berecz* Károly (1821–1901) a szerkesztésében megjelenő *Hölgyfutár* hasábjain egy *Konkoly* Dezső nevű szorgos tallózó eleven mintájáról lekarikírozta *Közli Dezső* alakját. A neveknek is megvan a maguk titkos törvényük. *Közli Dezső*nek nem sikerült gyökeret vernie a közbeszédben, ~ emberöltők múltával is eleven fogalom.

THALY KÁLMÁN

(1839–1909)

– történetíró, és különösen pályája kezdetén: szorgalmas poéta. A kuruc kori költészetbe csempészett verseinek szállóige-vonatkozásairól már beszéltünk (lásd 628. old.). De őrzünk egy szárnyasszót a maga neve alatt sajtó alá került ifjúkori verseiből is. A *Kárpáti kürt* kötetben (1860) és a *Nefelejts* című irodalmi lap 1860. évi 42. számában megjelent hősies hangú, magyarkodó költeményének – *Árpád apánk* . . . – kezdő sorpárja, s külön első sora elidegenítve erősen ironikus áthangolásban maradt fenn:

Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzeted!
Nem vész el már, ha eddig el nem veszett.

CSIKY GERGELY

(1842–1891)

– a magyar kritikai realista dráma megteremtője, *Mukányi* című vígjátékából (1880) olyan szatirikus szállóigét örököltünk, amely már keletkezése idején is a régimódi, táblabírás orációk paródiája volt.

A darab első felvonásában ugyanis a kisvárosi tudósgyűlés résztvevőire várakozó címszereplő serényen gyakorolja üdvözlő beszédének „szép és eredeti" kezdetét:

Felvirradt végre a dicső nap hajnala . . .

A fellengzős frázissal ma nem is annyira az üresen pufogó köszöntőket figurázzuk ki, mint magát a helyzetet, amelyben a frázis elpufog. Fogyatékosan felkészült diák vizsgára cihelődik, nem-akarom esküvőre indul a vőlegény, riasztó hírű, új főnök érkezését várják a hivatalban, kelletlen összejövetelre, unalmas ünnepségre kell valakinek menni – ilyen kínos, visszás szituációkban kap fanyalgó színezetet a csúfondáros alaphangú szólam: ~.

◁ Talmi jómódra, látszatcsillogással leplezett szegénységre utal a század végi tisztviselőréteg ellentmondásos helyzetét feltáró *Csiky*-színmű címéből vett szállóige:

Cifra nyomorúság.

Csiky, mielőtt kilépett a papi rendből, rendkívül nagy képzettségű, széles olvasottságú klerikus, katolikus teológiai professzor és szentszéki ügyész volt.

Így nyilván ismerte *Horváth* József jezsuita (1737–kb. 1800) moralizáló művét: *Emberi okosság, avagy mesterség, mellyel az ember magát és szerencséjét magasra emelheti. Hasznos munka, melyet Britaine, W. angol munkájából Gánóczy Antal deák nyelvre fordított és . . . megbővített. Most pedig . . . magyarra által-tett és . . . Dávid Károly költségével kinyomtattatott. Nagyszombat, 1760.* – A könyvben ugyanis több helyen megtalálható a ~ kifejezés, s feltételezhetjük, hogy ezek impresszionálták *Csiky*t darabja címének megválasztásában. Az egyik idevágó idézet: *Mi egyébb a birodalom, és király páltza, hanem arany békó, és tzifra nyomorúság?* A másik: *A királyi székek alkalmatlan székek, és a karosszék tzifra nyomorúság.*

◁ Az író halála évében (1891) bemutatott érzelgős vígjáték: *A nagymama* egyik bölcsmondása apró stiláris korrekcióval alakult szárnyasszóvá:

A fiatalság olyan hiba,
mely napról napra kevesbedik.

Szállóige-átiratban:

A fiatalság olyan betegség,
amely napról napra gyógyul.

A nagymama – idős primadonnák parádéja – eredetileg *Prielle* Kornélia (1826–1906) számára készült. Később *Blaha* Lujza (1850–1926) játszotta, zenés változatban és némafilmen is, a felszabadulás után először *Berky* Lili (1886–1958), majd új feldolgozását 1964-ben *Honthy* Hanna (1893–) vitte sikerre. A három kitűnő művésznő külön-külön saját személyében is megerősítette a szállóige érvényét és igazságát.

BERCZIK ÁRPÁD

(1842–1919)

– írói pályájának delelőjén a korszak egyik legkedveltebb színpadi szerzője. Hajdanában szintén szárnyra kapott *Fertálymágnások* című vígjátéka (1868) I. felvonásában az egyik szereplő: *Borostyán* Alfréd szájából egy ma is szálló, tréfás szólásunk alapformája hangzott el: *Csak nyugalom, Vili! a gavallér legszükségesebb kellékei a tiszta gallér és a flegma.*

Ebből a humorizáló bátorítás:

Hidegvér és tiszta gallér!

Vaskosabban így is:

Hidegvér és tiszta gatya!

KISS JÓZSEF

(1843–1921)

– a múlt század utolsó évtizedeinek egyik legkiemelkedőbb költője – hosszú hányattatás és küszködés után első nagy sikerét az egyszerre két lapban is megjelent, a *Kisfaludy Társaság*ban felolvasott (1875), majd országszerte szavalt *Simon Judit* című balladájával érte el.

A *Simon Judit* hajdani népszerűsége párját ritkító jelenség. A nagy tragika, *Jászai* Mari (1850–1926) *Petőfi* költeményein kívül éveken át ezt a hatásos balladát szavalta a leggyakrabban és legsikeresebben, s nyomában iskolai, társasági versmondók rajai könnyeztették meg hallgatóikat *Simon Judit szomorú nótájá*val. *Hubay* Jenő (1858–1937) – a kor divatját követve – melodráma-kíséretet szerzett hozzá, filmgyártásunk hőskorában (1915) némafilmet készítettek belőle.

A siker hatalmas tűzijátékából szállóigéink közt is találunk egy apró szikrát – igaz, nagyon kancsal hunyorgással. A bűnnel terhes, babonás ballada első szakaszának zárósorával ugyanis manapság a hamvába holt próbálkozásokat, félresikerült műveket, meddő vállalkozásokat szoktuk kigúnyolni:

Kis deszkakoporsó – alig-alig rőfnyi,
Szegény kicsi féreg nem tudott megnőni!

◁ Szállóige támadt a nagyváros kispolgári életének tükrözését a századvégi varróleány-romantikával elegyítő epikus költemény (1883) címéből:

Mese a varrógépről.

A különös, néha valószínűtlen históriákra célzó szállóige: ~ – jó két évtized múltával, korszerűsített formában mint *Mesék az írógépről Szomaházy* István karrier-regényének címében hangzik vissza (lásd 668. old.).

◁ A *Tüzek* (1896), e visszapillantó s előretekintő lírai számadás negyedik szakasza élén áll az a négy sor, amelyet a költő *Összes költeményei*ben megjelent arcképe alá mottónak odajegyzett, s amelynek zárópasszusát a realitások elől az álomvilágba menekülés szólamaként citálják:

Az én mezőmön nem értek kalászok,
Az én aratásom egy marék virág,
Az én gyönyöröm az álomlátások,
Az én világom egy álomvilág.

A poétikus önámítás e hazai eredetű szárnyasszavánál elkerülhetetlen az egybevetés *Calderón* színművének rokon értelmű címével: *Az élet álom* (lásd 569. old.), Lehet, hogy csak az életérzés hasonlóságáról van szó – ám a pesti *Nemzeti Színház*ban 1873-ban bemutatott sikeres színmű közvetlenül is hathatott *Kiss* József képalkotó fantáziájára.

◁ Pajzán szállóige kerekedett a *Keletiek* ciklus *A csók* című költeményének utolsó sorából. Elmélkedő-lelkiző szerelmest ma is néha *Jusszuf, a költő* tanácsával buzdít az aktívabb, bátrabb partner:

„Allah lényét nem fürkészd, csak imádd!
S a csókot gyakorold s ne magyarázd."

◁ Ugyancsak dévaj felhangú, de némi kárörömmel elegyes kötölőzéssé különült *A cigányvajda elégiája* kezdő strófájának zárósora:

Ne neked, dádé, benne vagy a bajba!

◁ A korosodó *Kiss* József poéziséből néha nosztalgikus, néha incselkedő, gunyorkodó, olykor kissé kárörvendő hangszereléssel rögződött meg egyik mélabús versének címe, illetve kezdete:

Ó, mért oly későn, *levelek hullása,*
Daru távozása idején:
Mért nem találkoztam rózsanyiláskor,
Hajnalhasadáskor veled én?

A szállóigének nemcsak az olvasók, a versmondók, hanem a dalénekesek is szárnyat adtak. *Tarnay* Lajos zongoraművész és zeneszerző (1870–1933) a századfordulón megzenésítette az ~ strófáit, s a finom, érzelmes dal egy emberöltőn át a koncertpódiumok felkapott műsorszáma volt.

ARANY LÁSZLÓ

(1844–1898)

– *Arany* János fia, maga is érdemes költő, 1872-ben írt főművének, az *Anyegin* hagyományait követő verses regénynek szárnyra kapott címe:

A délibábok hőse

– a rajongó, illúziókat kergető, többé-kevésbé meddőn fantáziáló, megszállott embertípusok képzetét társítja.

~ kifejezés-struktúra elődjeként könnyen felismerhető *Lermontov* lírai regényének értelmileg ellentétes sugallatú címe: *Korunk hőse* (lásd 559. old.). Utódjának tekinthetjük viszont *Krúdy* Gyula hangulatban rokon novellásköteteimét: *Az álmok hőse* (lásd 781. old.) s *A Holnap hőse Ady*-jelképét (lásd 857. old.).

◁ A szállóigésedett című poéma számtalan filozofikus eleméből a befejezés előtti ötödik versszak egyik háromsoros szentenciájának csattanója merül fel a köznapi nyelvben:

Túlhit, túl-kétkedés egykint hazug,
Köztük leled meg a valót középen,
Az emberek se' szentek, sem gazok . . .

TÓTH EDE

(1844–1876)

– nyomorgó, súlyosan tüdőbeteg vidéki színész volt, amikor a *Nemzeti Színház* 1874. évi pályázatán 100 arannyal jutalmazott, s a halála előtti évben (1875) bemutatott népszínműve, a

Falu rossza

– kirobbanó sikert aratott.

Varga János (1927–) történészünk szíves közléséből tudjuk, hogy maga a kifejezés már a XVII. század úrbéri pereinek aktáiban is előfordul, akkor még inkább jelzős formában: *falu rossza ember*. De a ~ fogalmát mégis a népszínmű jó néhány, félszázadnál is hosszabb időre terjedő felújítássorozata, s két filmfeldolgozása – egy néma (1915) és egy hangos (1937) – szárnyasította meg. A szó-

vegből megtapadt szállóigék közül rég elsorvadtak azok, amelyeket csupán a népszínművek hajdani körülrajongott csillagainak frazírozása hozott divatba. Ám az a kettő, amely a közbeszédben megmaradt – írói ötlet, fogalmazási lelemény, s mindkettő előadói bravúr nélkül is életképesnek bizonyult.

◁ Az I. felvonás 6. jelenetében a címszereplő, *a kikiáltott falu rossza, Göndör* Sándor szolgalegény így kesereg *Gonosz* Pistának, az öreg bakternak:

Hejh! **kiesett a világ feneke!**
se apám, se anyám, se szeretőm . . .
senkim a világon . . .

Több-kevesebb túlzással – általában súlyos kellemetlenség, kínos meglepetés, végzetes fordulat, áttekinthetetlen zűrzavar esetében fakad fel a kiáltás ~. De néhanapján enyhébb tónusban, riadt álmélkodás kifejezésére is idézzük.

◁ A párbeszéd második felében *Gonosz* Pista ezt a tanácsot adja a nekikeseredett *Göndör* Sándornak:

idd le magad egész a sárga földig . . .

Innen a szállóigés fordulat:

Leissza magát a sárga földig.

BARTÓK LAJOS
(1851–1902)

– író, költő, humorista – az *Üstökös*, a *Bolond Miska*, majd a *Bolond Istók* nevezetű élclapok munkatársa, szerkesztője. A *Bolond Istók*ot 1878-ban *Don Pedro* álnéven ő indította meg, s a nyolcvanas évek elején ennek hasábjain paródiát írt Alfred *Julia* francia író *[Le Csikós – L'amour à cheval] A csikós – Szerelem lóháton* című ostobán magyarkodó regényéről (1882), s egyebek között így gúnyolta ki a szerző dagályos badarságait: *A csikós vágtató paripán üldözte a pusztán hűtlen kedvesét; s mikor utolérte, markolatig döfte a leány pihegő keblébe a villogó gatyát. Bartók* Lajos humoreszkjéből származik tehát a sujtásos álnépieskedés karikatúra-jelképe:

A villogó gatya.

A paródia aktualitását fokozta, hogy ugyanebben az időben jelentek meg Victor *Tissot* francia hírlapíró (1844–1917) magyarországi útleírásai: *[Voyage au pays des Tziganes] Utazás a cigányok országában* (1880) és *[La Hongrie de l'Adriatique au Danube] Magyarország az Adriától a Dunáig* (1882). *Tissot* a hetvenes években beutazta hazánkat, s komikusan felületes, vaskos tévedésektől hemzsegő útirajzai derültséget és bosszankodást váltottak ki a magyar olvasóközönségben.

Az effajta szenzációhajhászó sületlenségeket – ide tartozott Alfred *Julia* lóháton szerelmeskedő csikósa is –, amelyek ma sem vesztek ki teljesen, s főleg rágalmazó sajtótudósításokban, ellenséges propagandát szolgáló bulvár-regényekben tenyésznek, Victor *Tissot* kétes becsű emlékére mindmáig

tisszodiádák

néven emlegetjük.

VISI IMRE
(1852–1889)

– országgyűlési képviselő, hírlapszerkesztő, a *Hon* belső munkatársa, azok közé a tollforgatók közé tartozik, akik jószerint egyetlen zsurnalisztikai fordulattal rótták fel emléküket szállóigéink annaleseibe.

A múlt század hetvenes éveiben *Jókai* lapjának: a *Hon*nak a hasábjain egy képviselőválasztás esélyeit latolgatva, a várható eredménnyel kapcsolatban írta le *Visi* ezt a kifejezést:

Több mint bizonyos . . .

A magyar nyelvművelés kiváló mestere: *Szarvas* Gábor (1832–1895) a *Magyar Nyelvőr* 1893. január 15-i füzetének *Kérdések és feleletek* rovatában állást foglalt a ~ helyessége mellett. Egyik nyelvészkollégája ugyanis logikai képtelenségnek tartotta az akkor már elterjedt ~ kifejezést, s azt állította, hogy az minden egyes esetben helyettesíthető a *több mint valószínű* fordulattal. *Szarvas* Gábor feleletében kifejtette, hogy a *bizonyos* szót voltaképpen fokozni nem lehet, az élőbeszéd mindamellett vesz magának annyi szabadságot, s a *bizonyos*nál tud *bizonyosabb*at sőt *legbizonyosabb*at. is. *Amint tehát a bizonyosnál lehet valami bizonyosabb* – fejezte be a gondolatsort *Szarvas* Gábor –, *szintúgy lehet egy és más dolog* ~ *is*. Manapság e meggyökeresedett szállóigével mint az érvelés, következtetés megerősítésének találó fordulatával unos-untalan találkozunk a sajtóban és a köznyelvben.

KENEDI GÉZA

(1853–1935)

– író, hírlapíró, két évtizedes lusztrumon át a *Pesti Hírlap* szerkesztője; ebben a napilapban használta először (1885) a tolakodó utcai szoknyapecérek, huligánfélék megbélyegzésére napjainkban is alkalmazott szóképet:

aszfaltbetyár.

THALLÓCZY LAJOS

(1854–1916)

– író, történész formálta meg legelőször a

szálló ige

– kifejezést, amelyet aztán *Tóth* Béla két nevezetes és alapvető munkája (*Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi*, Budapest, 1895 és *Szálló igék lexikona*, Budapest, 1906) fogadtatott és terjesztett el.

A *Szájrul szájra* első kiadásának *Bevezetés*ében *Tóth* Béla elmondja, hogy művét már sajtó alá adta, amikor *Thallóczy* Lajos 1894. május 13-án Bécsből levelet intézett hozzá, amelyben azt tanácsolta, hogy az addig tervbe vett *röpke szók* helyett használja inkább a ~ kifejezést. *Azonnal éreztem* – írja *Tóth* Béla –, *hogy az én tudós barátom eltalálta a legjobbat, ami eddig volt. A ,,röpke'' valóban nem fejezi ki a szájrul szájra költözést, a ,,szó'' pedig magyarul épp csak azt teszi: szó, és alig van ,,mondás'' értelme is, mint a német ,,Wort''-nak vagy a francia ,,mot''-nak. Tehát a ,,szálló'' és a sokat jelentő, szép régi ,,ige'' a tökéletes proximum genus és ultima differentia, mely e fogalmat meghatározza. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond helyesnek ítélik Thallóczy Lajos kifejezését, mely hírlapíró ismerőseim révén, kiknek eldicsekedtem vele, már a sajtóban is felbukkant egynehányszor a nyáron. Hiszem, hogy a közönség ép magyar érzéke és ízlése csakugyan szállóigévé fogja tenni a ,,szálló igét''.*

Az 1894 tavaszán született ~ meseszerű gyorsasággal terjedt el. A kifejezéssel szemben akadtak nyelvészeti ellenvetések, felcsaptak körülötte viták, de életképességét a gyakorlat pecsételte meg. Alig jelent meg *Tóth* Béla könyve (1895 február eleje), a jeles esztéta: *Alexander* Bernát (1850–1927) *Száll az ige* címen a *Budapesti Hírlap* 1895. február 17-i számában (s majdan a *Szájrul szájra* második, 1901-es kiadása élén újra lenyomtatott) cikket publikált a ~ válfajairól, ismertető jeleiről, meghatározásáról. Három hét múlva, március 6-án, a polihisztor *Herman* Ottó (1835–1914) egy országgyűlési beszédében röpí-

tette tovább a ~ fogalmát, 1896 elején pedig a kor hivatalos esztétája és irodalomtörténésze: *Beöthy* Zsolt *Képes Magyar Irodalomtörténet*ének *Arany* Jánosról szóló fejezetébe már természetes fordulatként iktatta be a friss nyelvi leletményt.

Thallóczy sikeres és maradandó szóalkotásának előképe egyébként a német Georg *Büchmann* (1822–1884) több tucatnyi bővített és átdolgozott kiadásban megjelent *[Geflügelte Worte. Zitatenschatz des deutschen Volkes] Szárnyas szavak. A német nép idézetkincse* című műve (1864). A *Büchmann*-féle *Geflügelte Worte* adott mintát címben és szerkezetben a hasonló holland (1871), dán (1878), svéd (1880) gyűjteményeknek, és sajátos egyéni, nemzeti vonásuk mellett is sokat köszönhetnek példájának a később napvilágot látott olasz és magyar (1895), valamint orosz (1896) ~ tárak. A teljes kép kedvéért fűzzük még hozzá, hogy a rokon típusú angol (1853) és francia (1855) szárnyasszó-kompendiumok nem követték, hanem megelőzték s ihlették Georg *Büchmann* munkásságát.

Büchmann Geflügelte Worte kifejezése a gyakori homéroszi formulára vezethető vissza: *[epea pteorenta] szárnyas szavak* (lásd 95. old.). Mind a kettőnek *Thallóczy* sajátos zamatú magyar műszavánál közvetlenebb származékai a francia *Mots ailées* és *Paroles ailées*, valamint az egykori holland: *Gevleugelde Woorden*, a dán: *Bevingede Ord*, a svéd: *Bevingade Ord* változatok.

A magyar ~ fogalommegjelölést számos, többé-kevésbé múlékony próbálkozás előzte meg. Egy korai kísérlet *Jókai* nevéhez fűződik. A *Büchmann*-gyűjtemény kiadása után két évvel, az *Üstökös* 1866. május 5-i számában, nyilván a hazánkban akkor már ismert *Büchmann* adatait felhasználva, eltréfálkozik egy csomó szállóigén, s írásának ezt a címet adja: *Repülő mondatok. Tudományos értekezés Kakas Mártontól*. Később, amikor *Tóth* Béla még a *röpke szók* szólásformát vette tervbe, a fogalomnak számos szinonimája volt járatos: *röpszó, szárnyas szó, szárnyas mondás, szárnyalt mondás*, a *Szájrul szájra* megjelenése után pedig a gyűjteményről írott bírálatában *Tóth* T. Albin (*Magyar Nyelvőr*, 1895. április 15.) a szerinte *szokatlan és kevésbé magyaros* ~ helyett a *szárnyas ige* formulát ajánlotta. Azóta a vita eldőlt. Ha nem is annyira kizárólagos jelleggel, amint azt *Thallóczy* Lajos telitalálata fölötti lázas örömében *Tóth* Béla képzelte – az ő hét évtizedes jóslata bevált: a ~, vagy egy szóvá forrott mai alakjában: *szállóige* kifejezés tökéletesen meghonosult nyelvünkben. A gyökeret vert s ismeretes eredetű szólásmódok leggyakoribb, legáltalánosabb, újabb kori lexikonokban, szótárakban is megtalálható elnevezése maradt. Származásának, kialakulásának bővebb taglalását azzal is indokolhatjuk, hogy a jelen munka jellegének, tartalmának dokumentálására nem kölcsönözhettünk könyvünk címéhez találóbb kifejezést, mint a ~ szállóigéjét.

REVICZKY GYULA

(1855–1889)

– a hangzatos irodalmi közhely szerint: a *század végi pesszimizmus költője* – alig másfél évtizedes írói-költői pályáján a hazai kulturális elmaradottság és a félfeudális magyar társadalomban uralgó fordított kiválasztás áldozata és büszke bírálója volt.

Az elégikus hangú, néha lázadóan keserű költő verseinek első gyűjteményéből (*Ifjúságom*, 1883) *Az imakönyvem* című érzelmes, bús poéma két szava vált – tréfásra csavarintva is – szállóigévé. A két szó a költemény első négy sorából szakadt ki.

Aranykötésű imakönyvet
Hagyott rám örökül anyám,
Kis Jézus **ingben, glóriában**
Van a könyv első oldalán.

◁ Az ~ kifejezést ma korántsem ájtatos, jámbor szólamként emlegetjük. Olyasmi hiányos öltözéket értünk rajta, amit argószerűen *lenge magyar*nak is nevezünk, sőt amit gondolunk, néha ápertén ki is mondjuk:

ingben, gatyában.

◁ Második, s egyben életében megjelent utolsó verseskötetéből (*Magány*, 1889) két melankolikus szárnyasszó külső és belső torzulás nélkül maradt ránk.

Az egyik a *Magamról* című költemény zárósora, a kötet jeligéje, s röviddel a kötet megjelenése után a költő sírkövének felirata:

A világ csak – hangulat.

◁ A másik bölcselkedve búcsúzó vers: *A halál*, szintén végső szentenciáját örökítette át a szállóigék maradandóságába:

A kisdedről nem tudja senki sem,
Hogy bölcsőjében mily jövő pihen.
Egyet mégis mindenki eltalál:
Hogy **minden élet vége a halál.**

RÁKOSI VIKTOR

(1860–1923)

– író, hírlapíró, *Sipulusz* néven több száz humoreszk népszerű szerzője.

A *Budapesti Hírlap*ban, amelynek belső munkatársa és kedvelt feuilletonistája, tárcaírója volt, 1890. december 25-én egy hosszabb elbeszélést adott közre *Külvárosi regény* címen. Az utolsó fejezet így kezdődik: *Szvorényi Ékesszólástanában olvastam, hogy minden költői műnek egy*

méla akkord*dal kell végződnie.*

Szvorényi József (1816–1892) nyelvész, irodalomtörténész, ciszterci teológiai és pedagógiai írónak valóban egyik jelentős műve: *Ékesszólástan, vezérletül a remekírók fejtegetése – s a szépírásművek kidolgozásában* (1851). Ám a tréfásan *Szvorényi*nak tulajdonított ~ merőben *Rákosi* Viktor találmánya, s az ő cikkéből került át – gunyorkás, fanyalgó hangszereléssel – szállóigetárunkba.

◁ Az egyik *Sipulusz*-karcolat arról szól, hogy a MAC *(Magyar Atlétikai Club)* három atlétája télvíz idején szánkón utazik egyik alföldi községből a másikba. A becsípett kocsis letér az útról, s a hóborította szántóföldeken bukdácsol a szánnal. A szánkó lépten-nyomon felbillen, az atléták kibukfenceznek belőle, s a kocsis minden alkalommal derűsen vigasztalja utasait:

Kicsire nem nézünk!

HERCZEG FERENC

(1863–1954)

– századunk fordulóján és korai évtizedeiben a magyar úri osztályok szellemiségének legpregnánsabb irodalmi képviselője. Olvasóinak táborát egy kedvesen könnyelmű dzsentri-lektűr hódította meg, a hajdan igen népszerű elbeszéléssorozat nyitó kötete: a *Gyurkovics-lányok* (1893). A történet-füzér fő alakjai – *Gyurkovics*-mama, a magát minden bájolgással, furfanggal férjhez ügyeskedő hét lánya – néhány év múlva már színpadon is ágáltak (1897). A *Gyurkovics-lányok* addig hódítgatták, bódítgatták gavallérjaikat, amíg azok végül is kibökték a nagyon várt kérést: *legyen a feleségem*, s ekkor hangzott el a *Gyurkovics-lányok* kacér pirulással kísért, sztereotip replikája:

előbb beszéljen az édesmamával,

vagy csattanós rövidítéssel szállóigésítve:

Beszéljen a mamával!

Hozzátehetjük, hogy a *Gyurkovics-lányok* hazai színpadi bemutatóját követő harmadik évben már a bécsi közönség is szájára vette a német nyelvű előadás (1900) szárnyasmondatát: *Sprechen Sie mit der Mama!* . . . majd negyedszázad múlva (1925) Madridban is el-eltréfálkoztak a spanyol fordítással: *Habla usted con mama!*

A lánykérésre adott szende választ: ~, a társadalmi, gazdasági fejlődés, a dolgozó nők egyenjogúsága, fokozódó önállósága, a szülői hatalom feudális-polgári jellegének elhalása, a kelengye- és a hozományadás, a kiházasítás szokásának-szertartásának, vagy mondjuk így: ügyletének elsorvadása – nálunk jószerint kortörténeti dokumentummá változtatta. Az élet anyagi szerkezetének, erkölcsi normáinak átalakulásával mind ritkábban utasítja választottja a nősülni szándékozó ifjút engedélyért – a mamához. Ám előfordul, hogy a fiatal párnak nincs lakása, s a szülők valamelyikénél kell meghúzódniuk, vagy szerencsés esetben van lakás, de egy kis bútor, berendezés, elsősegély kellene – ilyenkor aztán a házasulandók egyike a régi szállóigével biztatja a másikat: ~.

◁ A *Gyurkovics-lányok* megjelenése után írt regényének címét (1894) – nem pontosan a mű terminológiája szerint – az erkölcsi fertőből kiemelkedő tisztaság érzelmes-regényes érzékeltetésére használjuk:

A láp virága.

Egy szóval így is:

Lápvirág.

◁ Velejéig hamis történelemszemlélet és a históriai tényeket eltorzító alakformálása ellenére – vagy éppen annak következtében – hosszú sikersorozatot ért meg az 1901-ben bemutatott kuruc kori, romantikus dráma: az *Ocskay brigadéros*. Ma már csak befejező részének egyetlen mondata él – tévedt, bukott, süllyesztőbe került emberek búcsúztatására szoktuk idézni:

Jó éjszakát, Ocskay brigadéros.

◁ Jóval tartósabb elemekből, s lényegesen egészségesebb szemlélettel épült az ugyancsak hatásos repertoár-darab: a *Bizánc* (1904), amelynek közbeszédben két szentenciáját citáljuk.

A II. felvonás 8. jelenetében *Lala Kalil*, a szultán követe, ezt veti oda a veszély órájában híveitől, talpnyalóitól, de népétől is cserbenhagyott *Konstantin* császárnak:

Egy sajka ring a Márvány-tengeren,
az elég nagy neked és minden hívednek,
tiszteletreméltó Konstantin . . .

Vége mindennek, hiába, magad maradtál, helyzeted reménytelen – azt jelenti szárnyasszó-formában is a poétikusan csengő kifejezés: ~.

◁ A III. felvonás 19. jelenete: *Bizánc* utolsó per cei, közvetlenül *Mohamed* szultán bevonulása előtt. Ekkor mondja a halálrasebezett *Giovanni*, genovai zsoldoskapitány:

Minden nemzet akkor hal meg,
ha megásta a maga sírját.

◁ A virtuóz nagyvilági színművek mintájára írta *Herczeg* Ferenc *A kék róka* című vígjátékát (1917). Az előkelő miliőben játszódó események központi konfliktusa: a feleség, *Cecile*, megcsalta-e a férjét, esetleg a plátóian szerelmes házibarátot is vagy sem . . .? A darab ezt a problémát a következő krimiszerű kérdésbe koncentrálja:

Járt-e Cecile a Török utcában?

A titok ugyanis nem derül ki a színpadon teljes bizonyossággal – az egykorú színházi propaganda és az üzletes pletykasajtó pedig ezt a „rejtélyt" annyira felfújta, hogy ha egyéb nem is maradt meg az akkortájt világszerte játszott, filmre is vitt kommersz-komédiából – a ~ kérdése máig konzerválódott. Kétes ügyekben – s ezek nem feltétlenül nőügyek –, bizonyíthatatlan gyanú esetén mostanában is eltűnődünk: ~.

SZOMAHÁZY ISTVÁN
(1864–1925)

– népszerű író, hírlapíró, a szórakozató, könnyed lektűrök mestere –

Mesék az írógépről

– című regényével (1905) teremtette meg nálunk a gépírólány-bankvezér-karrierhistóriák mintapéldányát.

Századunk első decenniumában a ~ számos kiadásban jelent meg, s a kevésbé igényes közönség kedvelt olvasmánya volt. 1916-ban némafilm készült

belőle (rendezte: *Korda* Sándor [1893–1954]; 1927-ben operetté gyúrták át (társszerző: *Békeffi* István, zene: *Lajtai* Lajos.) A *Kiss* József: *Mese a varrógépről* címötletét (lásd 658. old.) modernizáló ~ azonban mégsem a lektűr-érzelgősség, hanem ellenkezőleg: a szkepszis, sőt a cinizmus kifejezésére alakult szárnyasszóvá.

TUTSEK ANNA

(1865–1944)

– írónő, a *Magyar Lányok* című ifjúsági lap szerkesztője (1894), a hófehér leányszobák, az ábrándos bakfisok erkölcsös mesemondója, 1905-ben adta ki a kor népszerű leányregény-sorozatának alapművét: a *Cilike viszontagságait*. Az érzelgősen moralizáló *Cilike*-könyvekre rég rárakódott a feledés pora. Ami fennmaradt belőlük: a főszereplő neve:

Cilike.

Egy kiveszőben levő leánytípust: a magát mórikáló, bájkolódó, butuska, hebrencs fruskát csúfolják korszerűsödött, felszabadult, modern társnői a hajdani jeles példából gúnyszóvá sekélyesedett ~ elnevezéssel. Szinte biztosra vehető, hogy a ~ jelzőt használó mai lányok sem a szerzőt, sem műveit nem ismerik. Aligha tudják, hogy a kritikus kifejezés honnan ered. A szerző és művei fennakadtak az idők rostáján, de a „hősnő" bizonyos egyéniséget és magatartást jelentő neve, a hagyományozódás furcsa tüneményeként, áthullott rajta.

GUTHY SOMA

(1866–1930)

– a „békebeli" szókimondó, szellemes pesti fiskális típusa, *Gutius* álnéven kedvelt humorista, komédiaszerző, nem utolsósorban emlékezetes anekdoták hőse.

Századunk fordulóján és kezdetén a színház- és kabaréigazgatók biztos sikernek tartották a rengeteg kacagást, rengeteg nézőt – s rengeteg bevételt jelentő *Guthy*-komédiákat. Ezért utalt ki az első világháború mezsgyéjén az *Apolló*-kabaré egyébként nehéz kezű igazgatója: *Ungerleider* Mór szokatlanul nagy előleget *Guthy* doktornak azzal a megállapodással, hogy két héten belül leszállítja a szezon nagy „slágerbohózatát".

A két hét elfutott, utána elfutott még három-négy-öt hét is, és a „slágerbohózat" sehol nem volt. A kabarédirektor sürgetni kezdte a késedelmes szerzőt:

– *Mester, mi lesz a darabbal?*
– *Megírom* – ígérte *Gutius.*
– *És ha nem írja meg?*
– *Miért ne írnám meg?*
– *Volt már olyan eset, hogy valaki azt mondta: megírja – és nem írta.*
– *Ha nem írom* – válaszolt erre higgadtan *Guthy* –, *akkor legfeljebb nem írom meg.*
– *No, és az előleg?* – csattant fel a kabarédirektor. – *Mi lesz az előleggel?*
Guthy doktor fölényes könnyedséggel vágta rá:

Vesszen az előleg!

A kedvesen cinikus „bemondást", amely egyébként az irodalmi berkeken túl is használatos, *A főpróbától a bemutatóig* című krokijának utóiratában *Karinthy* Frigyes is átvette (*Drámák ecetben és olajban*, *Tevan*-kiadás, Békéscsaba, 1926). A hatvanas évek elején, amikor *Új Magyar Anekdotakincs*em anyagát rendeztem sajtó alá, magam is osztoztam abban az eléggé általános tévhitben, hogy a ~ szállóige *Karinthy* elmeszüleménye. Egy beszélgetés alkalmával azonban *Guthy* Soma leánya: *Devecseriné Guthy* Erzsébet (1892–1965) felvilágosított róla, hogy a ~-et *Karinthy* már mint járatos szállóigét idézte, s elmondotta eredetének itt közölt históriáját is.

VASSKÓ ELEMÉR
(1867–1907)

– hírlapíró, a *Budapesti Hírlap* munkatársa így nevezte lapjában az 1848–1849-es szabadságharc hőseit:

Nagy idők tanúi.

A szárnyra kapott kifejezés legtávolabbi gyökere a *Cicerótól* származó: *Idők tanúja* formula (lásd 165. old.); serkentette létrejöttét *Vas* Gereben regénycíme: *Nagy idők, nagy emberek* (lásd 649. old.) és *Lonkay* Antal (1827–1888) 1860-ban indított lapja, az *Idők tanúja* is. Ahogy aztán az egyik nemzedék a másikat váltotta, úgy tolódott át a ~ értelme 1848–1849 honvédőiről századunk kezdetének munkástüntetéseire, sztrájkjaira, majd az első világháború, a két forradalom, az ellenforradalmi terrorral dacoló szocialista, kommunista mozgalmak, az internacionalista és antifasiszta küzdelmek résztvevőire, illetve ezeknek kortársaira is. A szállóige komoly alaphangjával egyidejűleg fel-felcsettentek a

~ tréfásan torzított változatai is. *Karinthy* Frigyes például, aki egy időben élesen polemizált a hajdan hírhedett zöldség- és nyerskoszt-apostollal, *Bicsérdi*vel, ezt a gúnyos feljegyzést rótta *Noteszé*be (1927): *Nagy idők tanúja: Öreg bicsérdistának 1960-ban virslivégeket gyűjtenek az utcán.*

HELTAI JENŐ
(1871–1954)

– versein, dalszövegein kívül (lásd 934. old.) regényeiből és színpadi műveiből is termett néhány szállóige.

Az utolsó bohém (1911), a *Family Hotel*, a *VII. Emmánuel és kora* (1913) és a *Jaguár* (1914) rögzítette meg és formálta a jelentéktelen sajtótermékek, bulvárlapok gunyoros jelképévé az életrajzi elemekkel dúsított négy regényben unos-untalan feltűnő, sőt olykor főszerepet játszó pesti szenzációlapocska tréfás címét:

Krajcáros igazság.

◁ Az 1914-ben megjelent elbeszélés, illetve az ugyanabban az évben bemutatott vígjáték: *A tündérlaki lányok Tündérlaki*-lányai egyikének udvarlója-kérője – *Petrencey* Gáspár tornatanár. Ennek a sunyi hozományvadásznak, ennek az álszent kispolgárnak kedvelt szavajárása:

Úgy is, mint tornatanár,
úgy is, mint magánember.

Az ~ telibe találó, pontosan ülő vonatkozását nehéz meghatározni. Legtöbbször afféle kivagyok, mivagyok-alakok nagyzolását, hetvenkedését, magamutogatását fricskázzuk meg a fitymáló megjegyzéssel: ~. Ám olykor tompított éllel, tréfás elismerésként is használjuk, ha, teszem azt, valaki szakmáján kívül eső, erejét, tudását meghaladó feladatot lát el.

◁ *Heltai* Jenő legnagyobb színpadi sikere, az 1936-ban bemutatott, fényét-csillogását immár évtizedek óta őrző verses játék:

A néma levente.

Mátyás király vitéz katonájának, a Fekete Sereg tisztjének, az olasz szépasszony egy csókjáért hosszú némaságot fogadó *Agárdi* Péternek címbe foglalt melléknevét a szállóige-alkalmazás megfosztotta regényességétől.

Szűkszavú embereket, különösen értekezletek, gyűlések hallgatag résztvevőit, nehezen szóra bírható szerelmeseket, vizsgán vagy iskolai feleléskor megkukult kis- és nagydiákokat nevezünk ironikusan ~-nek.

CSATHÓ KÁLMÁN

(1881–1964)

– író, kedvelt színpadi szerző, sikeres színházi rendező; néhány regényének, illetve darabjának címét szállóigeként emlegetjük.

Először regényformában került a közönség kezébe (1917), egy évtizeddel később színdarab (1927), újabb évtizeddel azután hangosfilm készült a

Te csak pipálj, Ladányi

– kedélyes-fanyar történetéből.

Az elterjedt regény-színmű-filmcímet amolyan *patópálos, ejh, ráérünk arra még* magatartással szemben szoktuk citálni. Az ügyeiket-bajaikat, dolgukat-munkájukat elhanyagoló, semmivel nem törődő, tunya, szájtáti emberekről mondjuk kritikus éllel vagy indulatos lemondással: ~.

◁ 1924-ben került színre másik vígjátéka, az

A házasságok az égben köttetnek

– amelynek ingerkedve vagy fejcsóválva idézett szárnyasszó-címét az utóbbi évtizedekben ezzel a cinikus toldalékkal is emlegetik:

A házasságok az égben köttetnek,
S a földön bontatnak szét.

Anélkül, hogy ezzel a vígjátékcím-szállóige eredetét bizonyítanánk, megemlítjük: Lev *Tolsztoj* a *Háború és béke* regénykolosszusában (lásd 561. old.) francia nyelven idézi ugyanezt a tréfás tézist: *[Les mariages se font dans les ciels]* III. könyv, 3. rész.).

◁ 1936-ban két olyan *Csathó*-vígjátékot is bemutattak, amelyekből hamarosan szállóige csapódott ki.

Az 1937-ben meg is filmesített komédia címe és jellegzetes szövegszlogenje:

Az én lányom nem olyan

– egyforma típusszólamot ad a naiv lelkek, az álszentek, s a gúnyosan fintorgók szájára. ~ adott esetben azt is jelentheti, hogy *az ő lánya* nagyon is *olyan*.

◁ Ennek az évnek a terméséből való másik darabja, amelyet 1942-ben szintén filmmé formáltak, a terhes szerelmi – ritkábban üzleti, hivatali, társadalmi – kapcsolatok felszámolásának gyakran kínos problémáját fogalmazta meg velős rövidséggel:

Szakítani nehéz dolog.

HALÁSZ GYULA

(1881–1947)

– földrajztudós, író, nyelvész; a harmincas években sűrűn publikált nyelvvédő cikkeket, tartott rádióelőadásokat, ezzel a később cikkeit, előadásait összefoglaló könyvének (1938) élére is tűzött címmel:

Édes anyanyelvünk.

Az ~ kifejezés használatával nyelvünk gondozására: gyomlálására és tisztogatására, gazdagítására és nemesítésére, értelmezésére és ismertetésére gondolunk. Ám a mai ifjabb nemzedéknek az ~ nem a három évtizede elhangzott rádiósorozatot, nem a régi újságcikkeket juttatja eszébe, hanem a *Magyar Rádió* kedvelt és népszerű nyelvművelő-nyelvápoló ötperceit, s az ugyancsak ~ címen futó rádió-ötpercektől szinte elválaszthatatlanul: a tudós nyelvművelő és nyelvápoló mester – *Lőrincze* Lajos nevét. Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában, s *Lőrincze* Lajos szerkesztésében megjelent ~ című előadás-, cikk- és tanulmánygyűjtemény (1961) *Anyanyelvünk* – ~ fejezete többek között rámutat arra, hogy *anyanyelvünk*kel kapcsolatban az *édes* jelzőt már azelőtt is használták, mielőtt a szókapcsolást *Halász* Gyula rádióelőadásai széles körben népszerűvé tették. *A valóság az* – írja *Lőrincze* –, *hogy már több mint két évszázada beszélt a magyar ember é d e s a n y a n y e l v r ő l, é d e s a n y a n y e l v ü n k r ő l.* Bizonyára a XVIII. század végén, a XIX. század elején lett divatossá a hasonló stílusértékű *é d e s h a z a i n y e l v ü n k, s z é p n e m e s n y e l v ü n k, n e m e s m a g y a r n y e l v, k e d v e s n y e l v ü n k* kifejezések mellett. Megtaláljuk *Arany* Jánosnál: *Lesz-e költő, ki az édes anyanyelven / Rólatok korának csudát énekeljen?* Előfordul *Babits* Mihály *Dante*-fordításában (*Isteni Színjáték, Purgatórium*, 26. fejezet, 115–117. sor): *Ő, testvér, kire ujjam rámutat, / nagyobb művész volt édes anyanyelvben, / mint én, ácsolni drága szava-*

kat. Kosztolányi Dezső több alkalommal, s éppen nyelvművelő írásaiban is használja – pontosan a szállóigeformában például *Kis Mezzofantik* című karcolata summázataként (*Erős várunk a nyelv, Nyugat,* Budapest, 1940): *A természet csak egyetlenegy édesanyát adott nekünk, csak egyetlen édes anyanyelvet.* A példák mutatják: az ~ fogalma a szűk magasztosságból a széles népszerűségbe terjeszkedett, ritka stiláris ékszerből a mindennapi beszéd közkincse lett.

PAULINI BÉLA
(1881–1945)

– író, újságíró, illusztrátor, karikaturista, modern meseköltő – szinte valamennyi érdeklődési köre, hajlama, képessége ötvöződött egybe az általa 1931-ben megindított

Gyöngyösbokréta

– mozgalomban, amely néprajzi érdekességű táncokat, dalokat, színjátékszerű szokásokat igyekezett megismertetni a városi közönséggel.

A tarka viseletű, falusi dalos és táncos csoportok neve fogalommá vált. Ám, minthogy a ~ produkcióit át- meg átszőtte a kor szokványos ünnepiessége, maga a szárnyasszó-fogalom népszerűsége is bizonyos kritikus, elutasító tartalommal telítődött. Ez az elutasítás, lebecsülés azonban a közelmúltban túlzott volt. A ~ szólásformát akkor használjuk helyes értelemben, ha a dalos, táncos és viseleti folklór színszerű megjelenítésére irányuló ösztönös, többnyire túlsallangozott, de művészi szándékú kísérletek kifejezésének tekintjük.

SZEDERKÉNYI ANNA
(1882–1948)

– szépirodalmi műveit ma már kevesen olvassák, de annál többen emlegetik sajnálkozó, fanyalgó, incselkedő, komiszkodó hanghordozással 1916-ban megjelent regényének szállóigévé önállósodott címét:

Amíg egy asszony eljut odáig.

SZŐKE SZAKÁLL

(1883–1955)

– író, kabarészerző, világjáró filmszínész, sok száz előadásban sikert aratott *Vonósnégyes* című kis bohózatát 1922-ben mutatta be az *Apolló*-színpad.

A komédia lényege, hogy a *Vonósnégyes* tagjai közül egyik sem tud muzsikálni, de a kacagtató dialógusokból ez csak lassanként derül ki.

A kölcsönös leleplezés folyamán hangzott el az egyik vonósnégyestagot az előadások százas szériáin alakító *Salamon* Béla (1885–1965) szájából az elhírhedett kérdés:

Szintén zenész?

Te sem értesz a dologhoz, te is csak szélhámoskodsz, te is benne vagy a pakliban, te is egy húron pendülsz vele, neked is ugyanaz a bajod – és így tovább, a morális változatok minden fokán, ténymegállapításként vagy kérdő formában idézzük a komédia megszárnyasodott dialógustöredékét: ~ – A *zenész* egyébként a tolvajnyelvben csirkefogót jelent. Szállóigénket, erősen enyhítve, nyilván ez az értelem is átszínezi.

GYÓNI GÉZA

(1884–1917)

– újságíró, költő nevét a viszonylagos ismeretlenségből egy háborús verseskönyv: *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* (Przemyśl, 1914) emelte ki. A vékony füzetet ugyanis az első világháború kezdetén az orosz seregek által körülzárt várban, Przemyślben nyomtatták, onnan igen ritka s kalandos úton – katonai repülőgépen érkezett Budapestre. A nyomdai és itthoni megjelenés regényessége, s néhány – háborús propagandaszólamoktól erősen befolyásolt – vers a soviniszta uszító köröknek alapot adott arra, hogy *Gyóni*t megszállott világháborús *Türtaios*ként „futtassák". Ám *Gyóni* még hátralevő, rövid költői pályájának termése nem igazolta ezt a mesterségesen is népszerűsített, hamis képet. És mélyen humánus, háborúellenes vonásait emelik ki a poéziséből spontán kicsapódott szállóigék is.

De már jóval előbb, 1913-ban Boszniában töltött katonai szolgálata alatt, az utolsó régi békeév háborús feszültségeinek ellenpólusaként született egyik lázongó költeménye. A vers címe és többször ismétlődő strófazáró sora évek múltával közszájra került:

Vérben úszik vad hegyek orma,
Paskolja vér, paskolja ár.

S engem a halál-dáridóra
César parancsa vár.
– – – – – – – – – – – – – – – – –
Már összeszedtem kis cókmókom.
Indulni kell. Jaj, hogy lehet.
Vérben úszik vad hegyek orma.
César, én nem megyek.

A ~ rebellis tiltakozását azért sorolhattuk csak évekkel keletkezése után szárnyasszavaink közé, mert megírása idején egyetlen lap sem vállalkozott a közlésére, s így a költő halála után kiadott *Élet szeretője* című kötetben (1917) jutott első ízben az olvasók elé.

◁ A Przemyślből hazarepített versesfüzetnek is abból a költeményéből támadt szállóige, amely lüktető ritmusokban érzékelteti a tömegöldöklés irtózatát. Az emlékezetes vers címe hat strófa élén és a hetedik zárósorában újra meg újra visszatér. A fokozódó indulattal ismételt kiáltás a háború rémségét a háború szájaskodóival és haszonélvezőivel, vámszedőivel együtt szegzi szégyenpadra:

Csak egy éjszakára küldjétek el őket.
A pártoskodókat, a vitézkedőket.
Csak egy éjszakára . . .
– – – – – – – – – – – – – – – – –
~
Az uzsoragarast fogukhoz verőket.
– – – – – – – – – – – – – – – – –
~
Hosszú, csahos nyelvvel hazaszeretőket.

Gyóni versét *Szirmai* Albert nyomban megzenésítette, s a ~ dalváltozatát az 1915–16-os évadban *Medgyaszay* Vilma (1887–1972) már be is mutatta – rendkívül nagy sikerrel. Ám e tetézett népszerűség utóbb a szállóigesort lesodorta törzséről, s a háborús szenvedésből fakadt szilaj felháborodás egy emberöltő múltával közbeszédben gyakran a szeretkezésre hívogatás csintalan szólamává komolytalanodott.

◁ A krasznojarszki fogolytáborban még 1916-ban megírta *Sírversét*, amelynek második szakaszában egy utóbb sok irányból ismétlődő kifejezés olvasható:

Boldog, ki itt jársz, te éretted is
Megszenvedett, ki lent nyugszik, a holt;

Véres harcok verték fel hírét.
Pedig csak **a béke katonája** *volt.*

A ~ szóképét, legjobb tudomásunk szerint, magyar nyelven idézett sírversében *Gyóni* Géza fogalmazta meg először. A felszabadulás után a fasiszta fenevadat elpusztító, a világnak békét hozó Vörös Hadsereg harcosait neveztük ezen a néven, majd a fogalom értelmét kiterjesztették a békét védő hazai társadalom dolgozóira, építőire is.

Devecseri Gábor *A béke katonái* című versében (*Terjed a fény*, 1950) ~ kitágult értelmét így határozza meg:

~
minden fa, mely az Alföld
homokján lombosodva
varázsol kerteket.

~
mind, ki a tárnát vájja,
gyógyít, tervez, követ hord,
csépel, traktort vezet.

INCZE SÁNDOR
(1890–1966)

– százezres példányszámban megjelenő, rendkívül elterjedt hetilap: a *Színházi Élet* (1912–1938) egyik alapítója és szerkesztője, *Harsányi* Zsolttal együtt formálta meg lapja hasábjain

Intim Pista

– az úri társaságbeli pletykahordó és színházi bennfentes alakját.

A közkedvelt ~ az ~, *maga csak tudja* . . . kezdetű rovatban hétről hétre kifecsegte az előkelő szalonok és a kulisszák világának a be nem avatott és szerényebb igényű olvasók számára oly „izgalmas intimitásait". Az ~ figura számos előképe közül legemlékezetesebb *Herczeg* Ferencnek az *Új Idők* századforduló körüli évfolyamaiban kreált pletykás zsúrdámája: *Horkayné*, de ~ népszerűsége – különösen a kispolgárság körében – messze meghaladta mind elődeiét, mind pedig számos utánzatáét, akiket az ő mintájára a különböző, részben kérészéletű, színházi lapocskák szerkesztőségeiben összeeszkábáltak. ~ a *Színházi*

Élet kolumnáiról rövid vendégszereplésre a színpadra is ellátogatott: egy zenés vígjátékban a kíváncsiskodók kórusa így fogadta a megtestesített újságfigurát: ~, *maga csak tudja, miről suttog Pest . . .*

A tartós népszerűség ~ figuráját típussá, a típust fogalommá sűrítette. Kotnyeles, minden lében kanál, locsi-fecsi ember neve:

intimpista.

A szószátyár hírhajhászás, pletykaszaglászás, titokkiszimatolás művelete és technikája:

intimpistáskodás.

ZILAHY LAJOS

(1891–1975)

– nagy sikerű regény- és színműíró, publicista, gazdag életismeretét és kiváló mesélőkészségét inkább el-, mint magukkal ragadó alkotásokban hasznosította. Élete bővelkedik sikerekben és tragédiákban. Utóélete még nem mérhető fel. Két, ma már alig olvasott regényének címe mindenesetre szállóigévé állandósult.

A szenvedélyek végzetes hatalmát érzékelteti az 1928-ban megjelent

Valamit visz a víz.

A szállóige azonban sem szenvedélyt, sem végzetet, sem hatalmat nem idéz fel. Inkább tünékeny, elsuhanó jelenségek ironikusan átszínezett cégérezése, sőt használata néha túlmegy ezen a jellegen is. Például éles nyelvű diákgyerekek, akik elégedetlenek a menzakoszt leveseivel, az *Újházy*-tyúkleves, Esterházy-rostélyos mintájára ezt a csúfnevet akasztják a menzalevesre: *Zilahy-leves*. Ez pedig annyit jelent: ~.

A dúsgazdag fegyvergyáros „lelkivilágát" boncoló regénye 1936-ból való, amikor *Zilahy*ban mind sarkítottabb ellentmondással nyilvánult meg a társasági úriember és a felelős irodalmár konfliktusa. A szállóige – általánosításban is – megőrizte a regény címének feddő, figyelmeztető hangzatát:

A fegyverek visszanéznek.

BÉKEFFY LÁSZLÓ

(1891–1961)

– színész, író, kabarészerző és kedvelt konferanszié; 1939-től 1943-ig a *Pódium*-kabaré művészi vezetője. Szellemes, éles nyelvű konferanszainak a harmincas-negyvenes évek fordulóján gyakori mottója, vissza-visszatérő fordulata volt egy különös nyomatékkal hangsúlyozott, közszájra került kitétel:

Két eset van . . .

A ~ után ilyenforma gunyoros, abszurditásig vitt levezetés következett: ~, *vagy így történik, vagy úgy történik. Ha úgy történik* ~, *vagy így lesz, vagy úgy lesz. Ha úgy lesz,* ~ . . . Az ügyesen vezetett logikai láncolat rendszerint merészen kritizáló, politizáló csattanóval végződött, s ezek a körmönfont, többnyire antifasiszta célzások a maguk idején izgalmasak, érdekesek, sőt értékesek is voltak. A ~ szállóigébe szűrődött mai jelentése: hogy tulajdonképpen nincs választás – csak egy eset van.

NÓTI KÁROLY

(1892–1954)

– filmíró, kabarészerző, egyik legsikeresebb jelenete, amely kabarétréfái 1958-ban kötetbe gyűjtött válogatásának is címet adott:

Lepsénynél még megvolt . . .

A két világháború között a kispolgári kereskedővilágban játszódó bohózatban a távollevő főnök élvvágyó felesége megkéri a cég mamlasz alkalmazottját, *Tenyér* urat, hogy vigye el motorbiciklije pótülésén hétvégi kirándulásra a Balatonra. Visszafelé jövet ,,a nagyságos asszony'' valahol elvész. A főnökasszony nélkül hazaérkező *Tenyér* kétségbeesetten magyarázza, hogy őnagysága ~. A sokat játszott jelenetnek sűrűn ismétlődő ,,bemondása'', *Salamon* Béla jellegzetes hanghordozásával is megerősítve, minden eltűnt, nem található személyre, tárgyra illő szállóigeként terjedt tovább. Koffert, kesztyűt, aktatáskát, kulcsot, kalapot, szemüveget, írószerszámot nem lelünk a helyén, vagy utazás, kirándulás, közös szórakozás alkalmával valaki lemarad, hiányzik a társaságból, kész az élcelődő formula: ~.

◁ Ugyanennek a kabarétréfának másik alakja, aki a motorról lecsúszott főnöknőt Aliga és Lepsény közt megtalálja – mert valójában Lepsénynél már nem volt meg –, állandóan hetykén hajtogatja:

Régi motoros vagyok.

Ebből a poénból viszont a szakmai vagy éppen nem szakmai, hanem ellenkezőleg: amatőr, esetleg dilettáns dölyf szárnyasszava alakult ki. De akinek valami fogós kérdés megoldásában, „rázós" ügy elintézésében való jártasságát vonják kétségbe, az is büszkén rávágja: ~.

A megcsonkított mondat külön is szárnyasszó – az agyafúrt, ügyeskedő, „dörzsölt" emberre mondják:

régi motoros.

BÚS-FEKETE LÁSZLÓ

(1895–?)

– a tünékeny sikerű író, újságíró 1934-ben bemutatott vígjátékának címe:

Szerelemből elégtelen

– a tünékeny, sikertelen szerelmek közkeletű kifejezése lett.

A fiú nem tudja megtartani a leányt, a leányt faképnél hagyja a fiú, a nagy nehezen összekalapált házasság szétbomlik, a nő sorozatos próbálkozás után sem találja meg a párját: ~.

LÁSZLÓ ALADÁR

(1896–1958)

– hírlapíró, színpadi és filmszerző; négy vígjátékának plakátjáról repült le szárnyasszó.

Az 1930-ban bemutatott

Egy lány, aki mer

– címe szállóigében egyként céloz helyes és helytelen, tisztes és kevésbé tisztes merészkedésekre.

~, az is, aki kenyérkereső, kemény munkája mellett a technikum vagy az egyetem esti tagozatát végzi, de közkeletű szóhasználat szerint az is ~, aki há-

rom fiatalemberrel légyottozik egy napon, vagy autóstoppal próbálkozik magának gondtalan nyaralást szervezni.

◁ Az 1934-ben színpadra került, majd 1937-ben megfilmesített

120-as tempó

– a maga idejében rendkívüli és vakmerő autósebesség jelképe mindennapi beszédben – komolyan vagy szatirikusan – még ma is szimbolizálja a viharos munkaritmust, a gyors ügyintézést.

◁ 1935-ben volt a premierje *László* Aladár harmadik szállóige-című darabjának:

Egy nő, akinek múltja van.

Az ~ csaknem olyan többfelé célzó kifejezésnek bizonyult, mint az *egy lány, aki mer*. A *múlt*on ugyanis feltárásra méltó és takargatni való eseményeket egyaránt érthetünk.

◁ Végül egy 1938. évi premierre emlékeztet a többnyire férfibeszélgetésekben, férfipanaszokban citált darabcím:

Mindig a nők kezdik.

MEGYERI ELLA

(1896–)

– jobboldali beállítottságáról hírhedt újságíró, lapszerkesztő nyerte meg 1932-ben azt az ötletpályázatot, amelyet a MÁV *Igazgatósága* az újonnan indított olcsó kirándulóvonatok elnevezésére hirdetett meg. Mintegy 40 000 javaslat közül a

filléres gyors

– vitte el a pálmát, s a hivatalosan elfogadott kifejezés más területeken is meghonosodott.

A ~ mintájára rokon értelmű szókapcsolások jöttek divatba: *filléres áruház, filléres jegyakció, filléres vásár, filléres hangverseny* és több hasonló. *Rökk* Marika akkor ifjú pesti táncosszubrett (1913–), a negyvenes évek német filmcsillaga, a *Royal Orfeum Ezerjó* című zenés komédiájában (1932) *Brodszky*

Miklós–*Harmat* Imre butácska, de pattogós dalával propagálta az újszerű, kedvezményes utazási lehetőséget: *Jöjjön velem a ~-on, / Maga lesz a sorsom, / Maga gyönyörű!*

FODOR LÁSZLÓ

(1896–)

– a technikás tollú színpadi szerző *Lakatos* László (1882–1944) társaságában írta az 1933-ban Paul *Vulpius* közös álnéven bemutatott színművét:

Helyet az ifjúságnak!

A cím sajtóhasábokról, szónoki és kabarépódiumokról felröppenő szállóige lett, de sokat és sokan hangoztatták – jogos igénnyel vagy üres demagógiával – társadalmi jelszóként, politikai közhelyként is.

◁ Az író egyéb művei közül az 1935-ben színre került újdonság címe:

A szerelem nem olyan egyszerű

– illeszkedett be a mindennapi beszédbe.

KIRÁLYHEGYI PÁL

(1900–)

– újságíró, népszerű humorista, egyik regényének címe (1947) többféle változatban is szárnyra kapott. Az eredeti forma:

A lejtőn felfelé

– értelme feltűnően egybevág a jóval régebbi, *Jókai* Mórhoz fűződő (lásd 762. old.), illetve *Bartha* Miklósnak tulajdonított (lásd 330. old.) kifejezésekkel. Vonatkozik ez az 1959-ben *Darvas* Szilárddal együtt készített filmfeldolgozás fordított szórendű címváltozatára is:

Felfelé a lejtőn.

A szállóige egyébként a felszabadulást követő időkben még mindig „a levegőben lógott". Magam is feljegyeztem (*Legújabb Magyar Anekdotakincs, Gondo-*

lat, Budapest, 1966), hogy 1947 márciusában, amikor a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterévé kinevezett *Ortutay* Gyulától (1910–) egyik kajánkodó jobboldali kisgazda azt kérdezte: *Hogy vállalhattad?!* – az újdonsült miniszter, a szállóige bővített variánsát megteremtve, szelíd gúnnyal így replikázott:

– *Hja, öregem,* **a lejtőn felfelé nincs megállás!**

SZABÓ LŐRINC

(1900–1957)

– az *Ady* után következő lírikus nemzedék egyik legjelentősebb alakja. Lázasan szkeptikus, tárgyilagosan önfeltáró költészetének magas rangja vitathatatlan, értékelése még ellentmondásos. Olvasótábora nagy, versmondóinak köre már szűkebb, de hogy számottevő életművéből alig jegyezhettünk fel néhány szállóigét, annak oka éppen annyira tartalmi, mint formai. *Szabó* Lőrinc folyamatos fonatú vagy mozaikszerűen egybeékelt versszerkesztése ritkán kerekít zárt szentenciákat. Lázongásai, rajongásai, elmélyedései összetett érzés- és gondolatrendszerekbe szövődnek.

Az elmúlt két évtizedben három versrészletének idézését tanúsítják jegyzeteink. A legkorábbi *A sátán műremekei* (1926) záróversének: *A költő és a földiek* három strófán át ismétlődő kezdősora:

Legyen a költő hasznos akarat.

A sort nyilván azért kapta fel a művelt közszólás, mert egy sokunknak rokonszenves költői tudatforma: az elkötelezettség kifejezője. Bár az elkötelezettség volt az, amitől *Szabó* Lőrinc nemcsak idegenkedett, hanem azt egyenesen kerülte, ebben a sorban és ebben a versben, valamiféle leküzdhetetlen belső kényszerből, mégis a munkában való hit, a haladás, a kiküzdésre váró jobb jövő mellett kötelezi el magát.

◁ Egy kegyetlen költemény címe, belső mottója költészetének legtöbbet citált szárnyasszava (1931):

Semmiért egészen.

A rabszolgakínzó férfiönzés ellenhimnusza szárnyasszó-kerengésben szükségszerűen elvesztette démoniságát. A pusztító érzésförgetegben született ~ szólamot banálissá szelídítették a köznapok. A végzetes két szó csip-csup csere-

berék, tárgyi vagy személyes jellegű alkudozások, anyagi vagy érzelmi értékviták szemrehányó, felháborodott, gúnyos, esetleg hetyke csattanója lett.

◁ Nevezetes költeményéből, a *Különbéke* (1933) cinikus megalkuvásaiból, dacos nihilizmusából egy prózai fogalmazású fintor maradt fenn szállóigéink tárában. *Szabó* Lőrinc finom mívű verssorait gyakran „élénkítik" argószavak. Egy ilyen argószó megkettőzése közmondássá „lírátlanította" a verstöredéket:

... a balek azért balek, mert mást nem tehet.

BÉKEFFI ISTVÁN

(1901–1977)

– *Szerencsés flótás* című zenés játékában – komponista: *Fényes* Szabolcs (1912–) – bemutató: *Fővárosi Kis Színpad*, 1955 – az egyik főszereplő egy unott bárnőt alakított. Az ő szájába adta a szerző a darab „nagy bemondását", amely a cselekmény minden kritikus fordulatánál elhangzott:

Na bumm, és akkor mi van ...?!

A jól választott „poén" megragadt. ~ – legyintenek sikertelenség, kellemetlen hír, bosszantó esemény hallatára olyan emberek, akik vagy nem veszik nagyon szívükre a kisebb-nagyobb bajokat, vagy úgy tesznek, mintha nem törődnének azokkal. Egy könnyű szárnyasszó sokszor nehéz pillanatok feloldására alkalmas.

ILLYÉS GYULA

(1902–)

– alkotásaiból fakadt szállóigék éppen úgy kiemelkedően gazdag költői, mint szerkesztői és prózai munkásságának gyümölcsei.

Még különösebb, hogy a rendkívül elterjedt szárnyasszó:

Erős várunk a nyelv

– nem is *Illyés* Gyula valamelyik művének, hanem *Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* I. kötetének (*Nyugat*, 1940) címe. A *Kosztolányi*-hagyatékot sajtó alá rendező *Illyés* Gyula ezt írja erről a sorozatot indító kötet bevezetésében: *A könyv címét én adtam, jobb meggyőződésem ellenére, a terjesztés*

szempontjának engedve. Olyasfajta, elvem szerinti könyvcím, hogy „Kosztolányi Dezső hátrahagyott nyelvészeti munkái" vagy „dolgozatai a nyelvhelyesbítő mozgalom ügyében" sokak szerint ma még elriasztó s tán félrevezető lett volna . . .

A lutheri *[Eine feste Burg ist unser Gott]* (1527 k.) *Erős vár a mi istenünk* zsoltárkezdet analógiájára alakított ~ életerősnek, szívósnak bizonyult. Nyelvvédő, nyelvápoló, nyelvhelyesbítő mozgalmainkban otthonossá vált, sűrűn forog közbeszédben és publicisztikában is. Az ~ érdekes példa arra, hogy külső indítékok hatására hogyan születik telibe találó, gondolatot gerjesztő, pompás formula.

◁ A *Válasz*ban 1934-től kezdve közzétett, majd 1936-ban kötetbe foglalt *(Nyugat)* szociográfia címe:

Puszták népe

– rövid idő alatt a magyar parasztság, szűkebb értelemben: a szegényparasztság fogalmával azonosult.

◁ Külföldön barangoló, idegenben élő magyarok kissé csipkelődő megjelölésévé tágult *Illyés* Gyula első párizsi éveiről szóló, a *Nyugat*ban 1943-ban megindított, a *Révai* kiadásában 1946-ban könyv alakban is megjelent regényének címe:

Hunok Párizsban.

◁ *Egy népfinak (A Puszták Népe szerzőjének)* címmel jelent meg a *Rend a romokban* kötetben (1937), egy rendkívül szívós életű, most is számtalanszor emlegetett, szállóigét szülő disztichon:

Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal
Kellene: honnan j ö s s z, – azzal, ecsém: hova m é s z !

Az öncsipkedő epigrammát így kurtította meg és általánosította mindennapi beszédünk:

Nem az a fontos, hogy honnan jössz, hanem az,
hogy hova mész.

A négy évtizeddel ezelőtt, alapvetően más társadalmi-politikai konstellációban papírra vetett sorpár akusztikája nem úgy változott, hogy érvénye gyöngült volna. Sőt, voltak periódusok, amikor a ~ kérdésfelvetése aktuálisabbá

vált, mint bármikor annakelőtte. A szentencia igazsága tartósnak, időállónak bizonyult.

◁ Félre is értelmezhető a *Hóseás* című versnek (*Szembenézve*, 1943) folyamatából leszakított indítása:

Szép a vesztett ügyet ápolni . . .

Ám aki e vigasztaló szólással él, önkéntelenül beleérzi az *ügy* elé a *jó* jelzőt. S beleérzi az is, akit e vigasz-szólammal bátorítanak, becsülnek. Amint az egész költeményből kizengve, a költő félreértést nem tűrően a jó ügy vesztén kesereg.

◁ A felszabadító harcok és a felszabadulás idejének termését találjuk az *Egy év* című kötetben (1945). Egy kis ciklus: *Öt rövid vers* 2. opusza: *Deviza, vagyis magyarul: jelmondat* örökítette ránk a lelkesítő zárósort:

Világot a megvakult világba!

◁ Az 1965-ben megjelent kötetből *(Dőlt vitorla)* a *Bernáth Aurél egy képe alá* című költemény befejező sora gyorsan iktatódott szállóigéink közé:

A legnagyobb bátorság a remény.

◁ A *Dőlt vitorla* egyik szonettje: *A jóban a rossz, a rosszban a jó* a címszöveget fel-felcserélve ismételgeti a strófák elején. Az utolsó szakasz három sorának kezdete-vége elgondolkoztató velősmondássá zárult:

a rosszban a jó, a jóban a rossz
– szólt és ő is, a Szent Okos
könnyet ejtett – **hogy elmúlik!**

KELLÉR DEZSŐ

(1905–)

– a magyar kabaré nagy konferansz-nemzedékének kortárs tagja – mondhatnók: „utolsó mohikánja" – széles közönségrétegek kedvelt humoristája és szellemes „odamondogatója". Nagyszámú „megtapadt" kiszólása közül azokat soroljuk be szállóigéink közé, amelyek személyes szuggesztiójától, huncut-bölcs mosolyától függetlenül is elevenen élnek.

Az államosítások utáni időben olyan szó kelt szárnyra *Kellér* Dezső egyik konferanszából (*Kamara Varieté*, 1951), amely azóta mint tartósan

használt szóképzés a *Magyar Nyelv Etimológiai Szótárá*ba is belekerült magyarázatokkal és példasorokkal (II. köt. *Akadémiai Kiadó*, 1968).

Akkortájban a még működő kisiparosok, kiskereskedők, törpebirtokosok rétegét a *privátszektor* megjelöléssel illették. A már javában divatozó összevonások, rövidítések hatására a duplán idegen összetételt *priszek* néven kezdték emlegetni. Hivatkozott konferanszában *Kellér* elmesélte, hogy egyik ismerőse a SÖRNEVÁL-nál, a másik a BARNEVÁL-nál dolgozik – a harmadik pedig egyéni kisvállalkozó maradt, a magánszektorban tevékenykedik – röviden:

maszek.

Az új kifejezés viharos sikert aratott. *Hol csináltattad ezt az öltönyt?* – kérdi valaki, és a kérdezett felel: *Egy maszeknál. Én szeretek* vagy: *nem szeretek maszeknál vásárolni* – emlegetik hajlamuk és hozzáállásuk szerint a különböző emberek. A művileg készült új magyar szavak rengetegében kevés ilyen „örökzöld" akad.

◁ A *Vidám Színpad* függönye előtt hangzott el 1953-ban az a konferansz, amelyből egy sértődött, neheztelő, esetenként felháborodott hangzású kérdés ugrott szállóigéink közé:

Így beszél egy dolgozóval?

A kérdést – gunyorkás, csipkelődő átszínezéssel – többé-kevésbé abban a szellemben idézzük, amelybe *Kellér* konferansza beépítette. Arról beszélt ugyanis, hogy ha a türelmetlen vevő sürgeti a kiszolgálót, az nemegyszer ingerülten felcsattan: ~. Ha a villamoskalauz – akkor még volt kalauz – jegyügyben vitába keveredik az utassal, s az utas berzenkedik a kalauzi kitanítás ellen, úgy a heves viszontválasz gyakorta: ~. A példákat vég nélkül folytathatnánk, s akkor kiderülne, hogy a dolgozó: dolgozó, ha a pulton belül elad, de nem dolgozó, ha közlekedik. Dolgozó a jegykezelő, ha jegyet kezel, de nem dolgozó, ha vásárol. Dolgozó a hivatalnok, ha saját hivatalában íróasztalnál ül, de nem dolgozó, ha egy másik hivatalban ügyfél. Vagyis a *Kellér*-féle számonkérő szárnyasszó értelmében mindig csak az a dolgozó, aki adott időben, adott helyen éppen dolgozik.

◁ Ugyancsak a *Vidám Színpad* volt a színhelye annak a konferansznak, amelyről *Kellér* Dezső 1962-ben megjelent könyve is címét kapta:

Kis ország vagyunk!

A konferanszot végigpéldázó szállóige-szlogen alkalmazási sávja eredetileg sem volt szűk, de közforgalomba jutva rendkívül megszélesedett. Apró-cseprő

bosszúságokról panaszkodnak az emberek, egy hang vigasztaló iróniával megjegyzi: ~. Elügyetlenkedett ügyvitel problémája merül fel, a keserűnyés magyarázat: ~. Fölös lappáliák és még fölöslegesebb megalomániák emlegetésekor gyakran akad, aki mosolyogva, mérgelődve, feddő vagy megértő morgolódással legyint: ~. Megkockáztatjuk az észrevételt: a gyakori használat megfente a ~ kritikai élét.

REJTŐ JENŐ

(1905–1943)

– irodalmunk furcsa, problematikus, tragikus alakja. A világot járt fiatalember megélhetésének biztosítására kalandregényeket kezdett írni, s kényszerűen túlhajtott munkában „gyártotta" rendkívül kapós tömegtermékeit. Ukrajnában, munkaszolgálatos gyötrelmekben pusztult el. Jóval a felszabadulás után fedezték fel annak idején főleg P. *Howard* álnév alatt, nemegyszer elkapkodva írt történeteinek sajátos humorát, mókás fantáziáját, ötletekben dús, eredeti szellemességét. A sorozatos új kiadások néhány kedvelt kötetének frappáns címét a szállóigék sorába emelték.

Összeszokott mulatókompániák, verekedős „nehézfiúk", élénk közösségek elzárkózott, merev csoportjai kapják-adják megkülönböztetésül az 1938-ban kiadott regény címét:

Csontbrigád.

◁ Az 1939-ben forgalomba került fantasztikus história címet adó hőséről egyfelől a viharos temperamentumú ifjú leányzókat, másfelől a tartósan „hisztiző" érettebb hölgyeket nevezik így:

Szőke ciklon.

◁ *Rejtő* Jenő regényeinek két „matrózneve" vált ragadványelnevezéssé „haveri" körökben. A gyakoribb, amelyet rangjuk, értékük csökkentésére a „fejesekre" szoktak aggatni, az 1940. évi kötet címe:

Piszkos Fred, a kapitány.

◁ A másik csipkelődés a regény címének (1941) csak első felét tartalmazza, s jellegével árulja el, hogy nyers, bárdolatlan vagy málészájú típusokra illik:

... Fülig Jimmy *őszinte sajnálatára.*

BRÓDY LILI

(1906–1962)

– író, hírlapíró, költő, több szórakoztató, népszerű regényt írt a modern, nagyvárosi nő életéről. Egy időben igen sokat koptatott szállóigét kölcsönöztek ilyen tárgyú, 1932-ben megjelent művének címéből:

Felesége tartja el.

Az a gazdasági-családi konstelláció, amelyben a lusta, henye, esetleg munka nélkül maradt férjet vagyonos ~ – manapság és mínálunk általában valószínűtlen, de legalábbis kivételes eset. A társadalmi valóság és a köznapi beszéd egyenlőtlen fejlődése következtében a ~ kifejezés inkább mint kötekedés, ugratás hangzik el hébe-hóba. Néha azonban némi rosszmájúsággal sajátos, új helyzetet is jelez: azt a női-férfi egyenjogúság eredményeként előálló egyenlőtlenséget, amikor az asszony állása, jövedelme, rangja-módja meghaladja a férjéét.

ASZLÁNYI KÁROLY

(1908–1938)

– rövid írói pályáján két olyan szellemes, szórakoztató regénnyel aratott sikert, amelyeknek szárnyasszó-címe tartósabbnak bizonyult a műveknél. Az egyik (1929) gyakori, de nem mindig reális reménykedést fejez ki:

Pénz a láthatáron.

◁ A másikat (1930, majd 1936-ban színdarab, 1940-ben film), egy régi közmondás – *sok hűhó semmiért* – kedves travesztiáját, általában zavaros nőügyek, vagy egy bizonyos nővel kapcsolatos zűrzavarok esetében emlegetjük:

Sok hűhó Emmiért.

ÖRKÉNY ISTVÁN

(1912–)

– a kortársi próza- és drámairodalom kiváló képviselője munkásságának két karakterisztikus mozzanatával hosszabbította meg szállóige-gyűjtésünk határát. Színműveinek sikeres sorozatába tartozik a *Thália Színház*ban bemutatott tragikomédia: a *Tóték* (1967). A darab egy főszereplője: *Az ör-*

nagy, egy szabadságon levő idegbajos fasiszta tiszt, szuggesztív hatása alá keríti a *Tóték* családját, s egyebek között teljesen fölösleges munkát végeztetve, tömegesen készíttet velük dobozokat. A tragikomédiából *Isten hozta, őrnagy úr!* címen 1969-ben film is készült (rendező: *Fábry* Zoltán [1917–]), s a magas előadásszámú színpadi szériához társult hosszú filmvetítési időszak széles közönségrétegekben általánosította az értelmetlen dobozkészítés műveletét az értelmetlen vagy értéktelen munkával. Ennek a gondolattársításnak nyomán született a szállóige:

Dobozolunk . . . dobozolunk . . .

Munkaidőfecsérlés, hivatali lógás, semmittevés vagy mutatós látszattevékenység – ilyen tapasztalatok váltják ki a kimondott kritikai megjegyzést, esetleg ki nem mondott gúnyos gondolatot ~.

◁ Az *Élet és Irodalom* hasábjain 1968-ban jelent először meg *Örkény* István kistárca, glossza, karcolat műfaj-újításának néhány pompás darabja, egybefoglaló címük:

Egyperces novella.

Az elsőket sok-sok hasonló követte, s közös jeleik, egyedi sajátosságaik az ~ gyűjtőcímet megszárnyasodott fogalommá fejlesztették. Groteszk, abszurd, ellentmondásos tünemények, események és helyzetek jellemzésére mondják főleg irodalmárok és irodalomkedvelők körében: olyan mint egy ~.

KOMLÓS JÁNOS

(1922–)

– hírlapíró, humorista, a legkorszerűbb mechanikus hírközlő eszköz: a televízió képernyőjéről bocsátott útjára egy ismert kifejezésekből alkotott új szállóigét:

Konferanszszerűen, személyesen elmondott, szatirikus tévéműsorának ugyanis ezt a címet adta:

Az érem harmadik oldala.

Az érem két oldala – az érem másik oldala: régóta járatott, reális fordulatok. ~ szürreális, abszurd jellegével eleve jelzi a köznapi, szokványszemléleten túlmutató aspektust. A nem első tekintetre szembetűnő, nem kapásból megállapít-

ható jelenségeket, a társadalmi, politikai, gazdasági, művészeti élet rejtettebb, csak aprólékos elemzéssel kibontható tüneteit, bonyolult összefüggésekben megnyilvánuló mozzanatait nevezik mostanában ~-nak.

SZEPESI GYÖRGY (1922–)
CSILLAG ISTVÁN (1922–)
GULYÁS GYULA (1923–1974)

– a jeles hírlapíró-sportriporter hármas filmnovellájából készült 1951-ben – *Békeffi* István és *Nóti* Károly forgatókönyve alapján – a vidám filmvígjáték:

Civil a pályán.

A cím a labdarúgópályák lelátóiról évtizedek óta harsogó sürgetést variálja: *Civil le a pályáról!* Vagy röviden: *Civil a pályáról!* De a változás nem csupán formai. E kiáltásokkal általában a mezőnybe tévedt illetéktelen idegeneket, néha heves, zűrzavaros összecsapásoknál a pályára rohanó edzőt, gyúrót, szakvezetőt tessékelik ki a játékra éhes szurkolók. A megszárnyasodott ~ kifejezés viszont már átrepült a játéktér korlátain. Kritikusan, csípősen jelez olyan helyzeteket, amikor az avatottak munkahelyén kontár csetlik-botlik, dilettáns téblából, amikor tudatlan, képzetlen, járatlan ügyeskedők felelős állásba, fontos posztra sodródnak be.

VÁCI MIHÁLY
(1924–1970)

– az elmúlt két évtized egyik legjelesebb költője és közírója, akiben a társadalmi elkötelezettség benső élményekből táplálkozott, és aki – éppen ezért – a lobogó lelkesedést és a keserű kifogást egyazon húron tudta felzengetni. Verseiben a népköltészet elemeiből, de a modern ember szellemi konstrukciójával építkezett; csiszoltan, szerkezeti biztonsággal és hitelességgel öltenek alakot bennük a személyes gondok és a közösségi problémák. Számos költeménye előadóművészek és öntevékeny szavalók kedvelt műsorszáma lett, nem egyet az élőszó – és a mechanikai közvetítés – járatott meg országszerte.

A hosszú időn át betegeskedő költő *Egészségesen* című versét (1959) a szabadsághegyi szanatóriumban írta, ahol *nincsen rossz ember, se jó, se apostol nincs, se csaló; / töredelmes a történő, néma az igehirdető. / A próféta és híve, halkan vigyáz lépteire; / hősnek, ki talapzaton állt, s gyávának, egy-*

szintű az ágy . . . Azon a helyen, ahol *nincsen jog, nincs, csak – remény; nincs bizonyosság, csak esély. / Minden kiderült régen itt, ezért senki sem hazudik. / Nem hisznek: – bíznak csendesen –, nem is csalódik senki sem* – a morális, emberi lemeztelenedésnek, letisztulásnak ebben a végvárában eszmél rá a költő, hogy akik között itt él:

Azonkívül, hogy betegek – példásan egészségesek.

Az ellentmondásos axiómát a versből kifejlő alapértelmének ellentmondóan is használatba vette a közbeszéd. A költő a testi betegségében gyarlóságaitól megszabadult embert nyilvánítja etikailag egészségesnek, szárnyasszóként viszont gyakran visszájára fordul ez a jelentés. Az erkölcsileg fertőzött, szellemileg satnya, de kiváló testi kondíciójú, anyagi helyzetű emberekre is ráfordítják a versbefejezést: ~.

◁ Az előzőkben idézett költeménnyel egy kohóban forrtak ki a *Fogadjatok magatok közé* (1959) strófái. Mikor *Váci* Mihály a szabadsághegyi szanatóriumból kijött, s helyét kereste a dolgozó-harcoló világban, akkor fogant meg benne a szállóigévé fejlődött gondolat:

Másokért él *mit is tehetne* –,
ki magáért hasztalan élt . . .

◁ A *Mindenütt otthon* kötet (1961) záróversének címe és sortöredéke a felfokozott élet, alkotás, küzdelem szimbolikus szóképe lett:

Úgy éltem, mint a **százhuszat verő szív . . .**

◁ Három év múlva a *Szegények hatalma* költeményfüzérében (1964) kapott helyet egy másik vers, amelynek egyik sorában megismétlődő címe aktuális és maradandó jelszóvá honosodott:

Szabadság! Tégy gazdaggá minket!

A költészet dialektikájához tartozik az a kapcsolat, ami *József* Attila *Levegőt* című versének megszárnyasult felkiáltása: *Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet!* (lásd 880. old.) és a ~ szállóige között mutatkozik. 1936-ban az eljövendő követelése és az eljövendőhöz intézett követelés – 1964-ben a beteljesült jövendő lehetőségeinek érvényesítése: ezek az elemek választják el és kötik össze a két lírai invokációt.

◁ Próza-poéma a *Meztelen lelkek a jégen* két kísérőtétele *Bartók I. és II. hegedűversenyéhez* (*Eső a homokra* 1968). Az utolsó sor, amely tömör pa-

rancsba foglalja *a zene történelmi érvelését*, a legsűrűbben forgó *Váci*-jelesmondás:

Értsd és tedd a dolgod.

◁ A *Legenda* indító sorhármasát kell ideróni (*A sokaság fia*, 1970), hogy világossá váljék: milyen feszes gondolatrendszer röppentette szét könyvlapokról, a versmondók ajkáról az utolsó sort:

Akit a nép ajkára vesz, vállára veszi azt,
akit a nép vállára vesz, szívébe zárja azt,
akit a nép szívébe zár, nem hal meg soha *az.*

◁ *A sokaság fia*-kötetbe foglaltatott az *Örmény ének* is, amelynek külön kiemelt befejezését meggyőződéssel idézzük:

Édes a béke – jövőnk az övé *lesz.*

SIMON ISTVÁN

(1926–1975)

– költő, író, publicista, a háború utáni költőnemzedék egyéni hangú képviselője. Bensőséges, tisztán gyöngyöző verseit sokan olvasssák és recitálják, gyöngéd humanitása, a népköltészettel rokon hangütése őszinte népszerűséget szerzett poézisének.

Haragosok című verse (1952) ugyan egy összezördülő és szerelemben kibékülő házaspárról szól, de a végső csattanót nem csupán a szerelmeskedés vonatkozásában citálják:

Mert hát **mihez is kezdene**
a kontrás, hogyha nincsen prímás . . .?

A gyorsan szétszökkent szállóigét azok vagy azokra terjesztik ki, akik átengedik a kezdeményezést másnak, illetve természetüknél, magatartásuknál fogva nem kezdeményeznek, de követik a kezdeményezőt. A ~ kifejezés egyébként olyan „népéleti" jellegű, hogy szinte közmondásnak érezzük.

◁ Önéletrajzi ihletésű az *Azt a dalt keresem* című költemény (1955). A festői hajlamokat érző fiatalember elmondja benne, hogy nem tudván magát a művészetnek ebben az ágában kifejezni, a költészetben kereste és találta meg önmegvalósítása lehetőségét. Az első szakasz utolsó sora ezzel utal a festői próbálkozás meddőségére:

Hiába – az ecset kevés volt.

Ezt a szólást is elérte az előző sorsa. Bár valójában konkrét helyzetre vonatkozó metafora, pontosan illik minden olyan alkalomra, amikor valami cél eléréséhez a nekirugaszkodás, az erő, a képesség kevésnek bizonyult. Nyilván ez a sokféle alkalmazási lehetőség választotta le a strófavéget, és önállósította szállóigévé.

BORBÉLY TIBOR

(1932–)

– *Gyémánttörvény* című kötetében (1971) – előzőleg hírlaphasábokon – napvilágot látott verse: a *Porban . . .* röppentette fel az abszolút semminek néhány év alatt élőszóban, publicisztikában meglepő sűrűn citált szárnyasszimbólumát:

festett fapuska előtt:
hámozott léggömb *a cél.*

BERTHA BULCSU

(1935–)

– az *Élet és Irodalom* irodalmi és politikai hetilap 1976. február 28-i számában társadalmunk termelőmunkájának hatékonyságával, a munka produktivitásának mindennapi életünkben tapasztalható fogyatékosságaival foglalkozva, cikket írt, amelynek jelképes címét egy Indiából üzleteinkbe importált, egyébként addig alig ismert és teljesen felesleges luxuscsemegéből [cashew nuts] kölcsönözte:

Kesudió.

A ~ körül felcsapott, s a heti- és napilapokban hosszú időn át folyó vitából meglepő gyorsan áramlott át a ~ fogalma előbb az értelmiségi rétegek használatába, majd az általánosabb kiterjedésű köznyelvbe. A többé-kevésbé élesen szemben álló felek érvelése egyként hozzájárult, hogy az egzotikus csemege hirtelen elterjedt neve egyértelmű, eredeti jelentésétől merőben eltérő tartalommal teljék meg. Adott esetben, szemünkkel látva, fülünkkel hallva, tetten érhettük a szállóige-képződés bizonyos válfajának különös mechanizmusát. Figyelemre méltó, hogy az alapcikk anyagát ért bírálatok nem egy abban foglalt utalás, megállapítás helyességét cáfolták vagy ingatták meg, sőt néhány részle-

tező elemzés a problémafelvetés komplex irányzatosságát is megkérdőjelezte. Ennek ellenére a ~ maradt, mégpedig abban az értelemben, ahogy azt a vitaindító hetilap 1976. március 20-i számának hasábjain *Bor* Ambrus *Jelentéktelenítők* című polemizáló írásában a ~ szimbólumának új, szabatos meghatározásaként körülírta: *A meggondolatlan, hanyag, balkezes, préda, felelőtlen intézkedések és ügyek gúnyos köznyelvi neve ezentúl: ~. Mindaddig, amíg lesznek ilyen intézkedések és ügyek.*

BARANYI FERENC

(1937–)

– a publikációival 1956 után jelentkező költőnemzedék tagja. Cifrázatlan verseiből néhány közvetlen fordulatot az irodalmi orgánumokon és köteteken kívül főként versmondók telepítettek át a közbeszédbe. Ilyen az 1957–1962 között írt *Egyszerű szavak anyámhoz* zárósora:

. . . ha volna isten, megáldana érte.

A magyar szárnyasszó – áthangoltan és távolról – *Voltaire* velősmondásával cseng össze: *Ha nem volna Isten, ki kellene találni* (lásd 645. old.). Mintha a voltaire-i gondolat szövődnék tovább, feltétlenül tagadva azt, ami a felvilágosodás mesterének tézisében feltételes állítás.

◁ Egy későbbi korszak (1962–1964) invokációjában: *Szokatlan biztató (Váci Mihálynak)* a költeménybe *Baranyi* beiktatja *Váci* Mihály hozzá intézett szavait, s ezzel a dupla fogantatással született a nemritkán visszhangzó textus:

Az alázat – halál.

◁ *Villon* versformáját öltötte fel a *Ballada a dolgok etikájáról* (keletkezése 1964–1966 közé esik). A strófák és a villoni ajánlás-szakasz végsoraiban elgondolkoztató felismerés fogalmazódott meg:

A törvény új, de régi az ítélet.

Hazai remekművekből

Nem merőben irodalomtörténeti rangsorolás szerint, hanem a művekből szakadt szárnyasszavak röptének sűrűsége szerint is alakult ez a fejezet. Régebbi hazai remekíróink műveiből részben kötelező iskolai, részben önkéntes és passzionátus házi olvasmányaink közvetítésével sok jeles citátum tapadt meg az irodalmat tanuló diákok, az irodalomért lelkesülő ifjak és érett korúak memóriájában. A magyar irodalom oktatásának egyik jelentős mozzanata a verselemzés, a verstanulás, a költői és a prózai alkotások legszebb részleteinek recitálása és rögzítése. Haladó irodalmi hagyományaink java termését mind gyakrabban halljuk pódiumról, rádióból, képernyőről, újabban hangszalag- és hanglemezelőadásokból is. Munkánk személyekre bontott fejezetei arról is tanúskodnak, hogy néhány nagy és népszerű költőnk, írónk művéből seregnyi idézet vetett horgonyt a közemlékezetben, s ezekből idővel szállóigék rajai indultak sajátos pályájukra. Más, nem kevésbé jelentékeny literátorok alkotásaiból szűkebben termett szállóige, s nehéz volna pontosan kielemezni azokat az összetevőket, amelyek megmutatnák: viszonylag miért dúsabb *Madách* egyetlen drámai költeményének szállóigetermése, mint *Arany* János összes műveié, miért röppent fel *Vörösmarty* remekeiből feleannyi szárnyasszó, mint *Petőfi*éből? Elgondolkozhatnánk ezen a különös és ellentmondásos jelenségen, hiszen *Arany* költészete nem kevésbé szájhoz simuló, fülbe sikló, mint *Petőfi* lírája, epikája, és *Madách* gondolati elemekkel terhelt jambusai nem illenek könnyebben a köznyelvbe, mint *Vörösmarty* nehéz veretű verssorai. Érvelhetnénk azzal, hogy *Madách* drámai költeményének színpadi megszólaltatása szuggesztívebb, mint, mondjuk, az *Arany*-balladák pódiumi előadása, a vizuális élménnyel, a látvánnyal egybekötött, megjelenített, átélt deklamáció szaporábban csiszolja a szentenciákat szállóigékké, mint a mégoly művészi recitálás vagy a legelemzőbb, legmeghittebb magányos versolvasás. A *Vörösmarty* és *Petőfi* költészetéből fakadt szállóigék aránytalanságát pedig elsősorban

Petőfi élőbeszéd-poézisének közvetlenségével, közlésmódjának természetességével magyarázhatnánk, a mágikus erővel, amelytől a költő kifejezéseit az olvasó, a hallgató oly gyakran szinte magáénak érzi. Kereshetnénk, találhatnánk a szállóigeképződés különböző fázisait megvilágító elméleteket – de ez a szellemi-társadalmi mechanizmus egyelőre így is tisztázatlan marad. Mert ha helyesek is afféle megállapítások, hogy a szállóigék leginkább a velős, gördülékeny, maradéktalanul lekerekíthető, célzó tengelyén elforgatható, áttetsző értelmű, valósághoz kapcsolódó irodalmi szentenciákból keletkeznek – annak a folyamatnak feltárása és szabatos leírása, hogy ezekből az irodalmi idézetekből milyen sugárzások hatására érlelődik szállóige, még nem történt meg. Rengeteg megfigyelés, adatgyűjtés, egybevetés, értékelés volna szükséges ahhoz, hogy kideríthessük: melyek azok a társadalmi és pszichikai erők, amelyeknek befolyására bizonyos költői szövegek töredékei csíraképesen plántálódnak át a közbeszédbe. Nem lenne érdektelen stúdium meghatározni a szállóigék születésének, virágzásának, hullásának mechanizmusát, hiszen ez egyben az emberi gondolkodás, kifejezés, eszmei fejlődés bizonyos sávjait is átvilágítaná.

Fejezeteink csoportosítása ilyen távolabbi feladatok elvégzéséhez is támpontokat szeretne kínálni. Szállóigéink genezisét ugyan ritkán bonthattuk ki teljességében és gyökeréig, de azzal, hogy szétválasztottuk s külön keretekbe foglaltuk a literatúránk különböző rétegeiből felmerült szállóigéket, bizonyos arányokra is ráirányítjuk a figyelmet. Többek között arra, hogy irodalmunk, szállóigéinknek e kiapadhatatlan televénye, milyen periódusokban, milyen sűrűségben, s milyen értékrendben termelt szárnyasszavakat, s ezekkel milyen értelemben és milyen módon befolyásolta a hazai beszédformát és a közgondolkodást.

BALASSI BÁLINT

(1554–1594)

– aki szerelmes verseiben, vitézi és istenes énekeiben először szólaltatta meg európai színvonalon a magyar nyelvű lírát, *[In laudem confinorum] A végek dicsérete* címen ismert *Katonaéneke* kezdő soraival teremtett hetyke zengzetű, nagy lélegzetű szállóigét:

Vitézek mi lehet
ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?

A végbeli vitézekhez szóló marciális felkiáltás hangszíne évszázadunk folyamán több árnyalatra bomlott. Egyfelől megmaradt lelkesítő újonc-jelszónak,

másfelől azonban kisajátították maguknak például a modern természetbarátok is, akiknek játékosan túlzó szóhasználatában a „vitézek" esetleg csak merész hegymászókat, a „végek" pedig csupán ormot, lankát, völgyet, üdítő tájakat jelent.

ZRÍNYI MIKLÓS

(1620–1664)

– a költő, *Vergilius Aeneis*éből (lásd 178. old.) kölcsönözte az 1645–1646 telén írott hősi eposza: *[Obsidio Szigetiana] Szigeti veszedelem* vagy népszerűen *Zrinyiász* bevezető soraiból szállóigévé terjedt fordulatot:

Fegyvert s vitézt éneklek . . .

◁ A hősköltemény befejező részéből vette át a köznyelv a különböző testi-szellemi vállalkozások, feladatok szerencsés és eredményes befejezésekor megkönnyebbült sóhajjal idézett verssort:

Véghöz vittem immár nagyhírű munkámat . . .

◁ Költeményei és a *Szigeti veszedelem* 1651-ben, Bécsben megjelent gyűjteményes kiadása *(Adriai Tengernek Syrenája Groff Zrini Miklós)* címlapján tűnik fel első ízben latin nyelvű jelmondata:

[Sors bona, nihil aliud]

Jó szerencse, semmi más.

Később a *Vitéz hadnagy* elöljáró beszédében *(Az olvasónak)* utal arra, hogy e szimbólum gyakorta forog szájában, s hogy jelmondatát a régi latin mondás – *quisque suae fortunae faber* – anyagából formálta. E hadtudományi értekezésének egyik későbbi *Discursus*ában a latin mellett magyar nyelven is megjelenik a jelige: *kévánom az istentül az jó szerencsét és semmit mást.* A klasszikus származtatás ellenére *Thallóczy* Lajos felhívta *Tóth* Béla figyelmét *(Szájrul szájra)* egy régi horvát közmondásra, amely így hangzott: *[Sto bog dade i sreča junačka] Amit isten ád és a katona szerencséje;* s ennek ismeretében reálisnak tűnik a feltételezés, hogy a kétnyelvű költő és hadvezér jeligéje a latin és a horvát közmondás közös öntőformájában alakult ki.

◁ *Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum* című prózai művét 1660–1661-ben írta, de nyomtatásban legelőször csak a *Rákóczi*-szabadságharc idején, 1705-ben

jelent meg, Bártfán. E publicisztikai mesterirattal az újra fenyegető török támadás veszélyére igyekezett a nemzetet rádöbbenteni, s már a kezdő passzusban kirobban a nevezetes tiltó szózat, amely utóbb a mű népszerű elnevezése is lett:

Ne bántsd a magyart!

A ~ éle *Zrínyi*nél a török ellen fordul, de később a *Habsburg*-elnyomás irányába terelődött. A változást világosan jelzi a nyomtatás időpontjának történelmi konstellációja, s az új becélzás később szinte fizikailag is tapinthatóvá vált, amikor a ~ szárnyasige, amelyet *Zrínyi* a török hadaknak szegzett csatakígyókra öntetett, az 1848–1849-es szabadságharcban a császáriakra tüzet zúdító ágyúcsövekre is rákerült.

A múlt század hatvanas éveiben a tüzes *Zrínyi*-idézet előbb élclapfelirattá langyosodott – ez volt olvasható *Tóth* Kálmán ellenzéki *Bolond Miská*ja címlapfigurájának pojáca-pálcáján –, majd a közjogi sérelmi politika szólamává fakult, utóbb hosszú időre a hordósovinizmus sajátította ki. Ám a hitleri háborúval veszélyeztetett haza védelmére, a náci fasiszta megrohanást megelőzően, az emigrációban élő *Gábor* Andor ismét az 1848–1849-es ágyúk hangjával harsantotta fel. 1944. február 23-i keltezésű verse: *Zrínyi, a költő, izeni Kállaynak* így kezdődik: ~, és szállóigénknek ezzel a félreérthetetlenül célzott parafrázisával fejeződik be: *Ez Zrínyi népe! Szikráz, mint a kard, / Német lakáj odébb!* ~. A szállóigék sorsa is változatos.

Eredetét illetően általában *Az török áfium* bártfai kiadásának címoldalán is feltüntetett kedvenc latin *Zrínyi*-tézis – *[Nemo me impune lacessit] Senki engem büntetlenül meg nem támadhat* – magyarra lokalizált sűrítésének tartják. A latin jelige érdekessége, hogy már három évszázaddal *Az török áfium* megírása előtt is szerepel, mint az 1340-ben alapított skót *Bogáncs-rend [Order of Thistle]* címerfelirata.

◁ Ugyanebből a *Zrínyi*-traktátusból másik két szárnyasszó is kiemelkedett. Az egyik a harsány riasztás:

Ímé kiáltok, ímé üvöltök.
hallj meg engem, élő magyar!

A szállóige becélzása kettős: komoly értelemben a catói *[ceterum censeo] egyébiránt úgy vélem* (lásd 153. old.) megerősítő jelentéssel idézzük, továbbá berzenkedve, tréfásan figyelmeztetjük velc az ismerőst, aki köszönésünket nem veszi észre vagy nem akarja észrevenni.

◁ A másik a cicerói *Hannibál a kapuk előtt* (lásd 168. old.) klasszikus magyar változata:

Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!

E súlyos intelem egyként elhangzik az eredeti szöveghely ünnepi komorságával, s könnyedén parodizálva is – csábos széplányokra, asszonyokra.

◁ A *török áfium* másik sokat idézett, s különösen *Széchenyi* iratai által népszerűsített töredékét:

egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak

– a századforduló körül és századunk első felében nem mindig *Zrínyi* és *Széchenyi* más népek értékeit elismerő, szerény öntudatával emlegették, elég gyakran torzították e citátumot soviniszta felhangok.

◁ A költő *Zrínyi*nek tulajdonítják ezt a közkeletű szállóigét is:

Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!

Zrínyi a szállóigét ebben a formában soha nem írta le. A szellemes buzdítás egy anekdota sűrítése, amelyet *Zrínyi* gróf *Montecuccoli* császári hadvezér névtelenül kiadott, a magyar katonákat gyalázó mentegetőzésére 1662-ben ugyancsak névtelenül írt latin nyelvű válasz-röpiratában Bartholomeus de *Rogatis: A spanyol–mór háború* című művéből idéz. *Ha meg akartad törni az ellenséget* – vágja szemébe a tehetetlen *Habsburg*-vezérnek *Zrínyi* –, *nem lett volna szabad megállnod mértföldekkel előtte, hanem közelebb kellett volna nyomulnod, mint a mór Regulus tette, aki így felelt egy spanyolnak, midőn az gúnyos megjegyzést tett kardja rövidségére: „Majd megtoldom egy lépéssel!"*

MIKES KELEMEN

(1690–1761)

– *Törökországi levelei*nek szállóigébe illő szentenciáiból nyilván azért alakult ki feltűnően kevés szárnyasszó, mert egyfelől a sokáig lappangó kézirat első ízben 1794-ben jelent meg, jelentősebb kiadása csak *Mikes* halálának századik évében, 1861-ben került ki a sajtó alól, másfelől pedig irodalmunk e remeke, sajnos, alig jutott túl a kötelező iskolai olvasmányok és a literátus olvasók körén.

A leggyakrabban idézett *Mikes*-szállóige az 1725. április 22-ről keltezett 60. törökországi levél utolsó mondatából való:

Én vagyok, aki voltam, és lészek, aki vagyok.

◁ A szellem és jellem állhatatosságának *Mikes* Kelemen életével bizonyított deklarációja később még tömörebben is előfordul, például az 1728. február 19-én kelt 87. levél zárótételében, ilyenformán:

Vagyok és leszek, ami voltam.

◁ Bár sokkal ritkábban, de hallhatjuk néha a hűség és önzetlenség ízesen szép megfogalmazását:

Nem adomért szolgál, hanem a becsületért.

◁ És felbukkan hébe-hóba köznyelvünkben a honvágynak ez a finoman ironizált kifejezése is:

Úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.

BESSENYEI GYÖRGY

(1747–1811)

– magyar felvilágosodás egyik vezető személyisége, író és bölcselő, bihari remeteségében, 1804-ben írta szatirikus államregényét, a *Tarimenes utazását* – a könyv azonban csak 1930-ban jelent meg a budapesti *Berzsenyi Dániel Reálgimnázium* ifjúságának kiadásában. De már korábban, alighanem a kéziratból szivárgott át szállóigetárunkba a *Descartes Cogito, ergo sum*-jára (lásd 453. old.) utaló következtetés:

Aki nem kétségeskedik, sohasem okoskodik; aki nem okoskodik, sohasem gondolkodik: **aki nem gondolkodik, nem ember!**

KAZINCZY FERENC

(1759–1831)

– költő, író, a nyelv- és ízlés-újítás legjelentősebb alakja, az úttörők sokirányú munkásságát önkritikusan értékelve, írja:

amit hagyok, úgy hiszem, az hevíteni fogja a
szíveket, mikor már nem leszek is. Közel az idő,
hogy **istenfiak** *lépnek a pályára, s ragyogtatni fogják*
a magyar nevet, ami nékünk nem jutott, s nem juthatott.

Az írókat, költőket, művészeket dicsőítő ~, *Kazinczy*nak e kedvelt kifejezése szállóige-forgásban szatirizáló színezetet vett fel. Századunk fordulóján már alig használták komoly értelemben – a közbeszéd, a publicisztika féltehetségeseket, borzas vadzseniket illetett a hajdan patetikus ~ elnevezéssel.

◁ A *Tövisek és virágok* (1811) gyűjtőcímű csípős epigrammák fordulataiból főképpen az iskolai oktatás közegén át terjedtek el a szállóigék.

A tartalom és a forma, az anyag és a kivitel egységesen magas igényét sűrítő disztichon: *A nagy titok* első szavainál tömörebben ma sem fejezhetjük ki a kettős minőségi követelményt:

> **Jót s jól!** *Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted,*
> *Szánts és vess, s hagyjad másnak az áldozatot.*

◁ A szóból való megítélés, a beszéd alapján történő értékelés gyakran használt szárnyasszava az *Írói érdem* kezdő mondatából ered:

> **Szólj! s ki vagy, elmondom.** – *Ne tovább! ismerlek egészen,*
> *Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.*

BATSÁNYI JÁNOS

(1763–1845)

– a magyar politikai líra megteremtője, 1789-ben írta híres versét: *A franciaországi változásokra*, amelynek nyolc sorában a nagy francia polgári forradalmat állítja példának és mementónak az elnyomottak és az elnyomók elé. Az epigrammatikus tömörségű költemény intő-biztató végsora változatosan formált forradalmi szállóige lett:

> **Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!**

◁ *A látó* (1789) kezdő és záró sorpárjából különösen a forradalmi optimizmus formulája őrizte meg szárnyaló frisseségét:

> **Vidulj, gyászos elme! megújul a világ,**
> *S előbb, mint e század végső pontjára hág.*

FAZEKAS MIHÁLY
(1766–1828)

– a debreceni költő és botanikus, 1804-ben írta

Lúdas Matyi

– című *eredeti magyar regéjét*, amely első fogalmazásban névtelenül 1814-ben, végső formában 1817-ben jelent meg. A nemzetközi vándor népmesemotívumon alapuló cselekmény címadó hőse: ~, a rettenthetetlen és furfangos parasztlegény, aki kegyetlen földesurán a rajta esett jogtalan sérelmet háromszorosan torolja meg – hamarosan fogalommá népszerűsödött.

Az elnyomóin győzni akaró és a győzelmet fortéllyal és keménységgel ki is harcoló jobbágy jelképes figuráját a felszabadulásig számos esetben tompítani igyekeztek, a népi ponyván is nemegyszer kendőzték az osztálybéke, a megegyezés figurájává. Forradalomra gerjesztő erejét egyfelől ezek a kísérletek jelzik, másfelől azok a haladó próbálkozások, amelyek az úrdögönyöző parasztsuhancot *Fazekas* Mihály hexametereiből más műfajokba telepítették át. Említsük meg ezek közül első renden *Móricz* Zsigmond ~ című színművét, amely a felszabadulás után jutott érdem szerinti sikerhez; a *Nádasdy* Kálmán és *Ranódy* László rendezésében, 1949-ben készült ~-filmet; a negyvenes évek ~ politikai kabaréját; *Dargay* Attila rajzfilmjét (1976); s utoljára, de nem utolsósorban a szimbolikus szállóigenév két következetes és szívós terjesztőjét: a két *Ludas Matyi*-élclapot, amelyek közül az első 1867-ben szállt síkra a függetlenségi eszmékért, a második pedig 1945-ben lépett a népi demokráciáért porondra.

Kétségkívül a ~ szimbolikája sugallotta az 1934–1942 között megjelent *Ludas Mátyás Füzetek* címét is, ezt a publicisztikai sorozatot, amelyben *Szabó* Dezső – saját meggyőződése szerint – *Lúdas Matyi* módjára vert végig a germanizáló törekvéseket képviselő *Horthy*-politikusokon.

A ~ első, családnévi részét *Fazekas* költeményének alakjáig egészen más értelemben használták a magyar régiségben. *Werbőczi* István (1458–1541) hírhedett *Hármaskönyv*ében *[Tripartitum]* (I. rész. 119. fejezet, 1. szakasz) ez áll: *[perjuri, vel publici aucarii, patria lingua Ludas nuncupati, aut aliter infames, sive proscripti] a hitevesztettek, nyilvános becstelenek, kiket hazai nyelven ludasnak hívnak, vagy másképpen meggyalázottak, vagy számkivetettek* . . . Ebből részben az következik, hogy a *ludas* formula a középkori latin *aucarius* szó szerinti fordítása, másrészt pedig, hogy a *ludas* megjelölés valaha súlyosan pejoráló volt, s megbélyegzésként használták. Erre utal *Veres* Balázs 1565. évi *Hármaskönyv*-fordítása: *ludas, tapasztalt hazug;* ide mutat *Pázmány* Péter (1570–1637) *Isteni igazságra vezérlő kalauz*a (1613), amelyben a *ludas ember* a parázna, a gyilkos fogalmával esik egy tekintetbe. Ennek csökevénye máig fennmaradt szólásunk: *ludasnak lenni valamiben*, vagyis részese lenni valamely csínynek,

fondorlatnak, rossz cselekedetnek. Az eszmei és értelmi fordulat *Fazekas* költeményében zajlik le. Ettől kezdve ~: a ludaitól megrabolt parasztlegény jelképes, „beszélő" neve, a *Hármaskönyv*ből öröklődött megbélyegző jelleget lerázva, mindinkább a népi igazságtétel szimbólumává emelkedik.

◁ A költeményből a jogos megtorlás fenyegető sora szökkent szállóigébe:

Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!

KÁRMÁN JÓZSEF

(1769–1795)

– a felvilágosodás korának egyik legnagyobb irodalmi ígérete, az általa szerkesztett *Uránia* című folyóirat harmadik, utolsó számában fejtette ki irodalmi nézeteit (1794), s tanulmányának címe:

A nemzet csinosodása

– későbbi ízlésnemesítő, műveltségterjesztő törekvéseinknek gyakorta visszatérő formulája lett.

KISFALUDY SÁNDOR

(1772–1844)

– a *Himfy szerelmei*nek költője a maga idején annyira népszerű dalaiból csupán néhány passzust örökített át szállóige-készletünkbe.

A *Kesergő szerelem* (1801) XIII. énekének 126. dalából ma is emlegetjük néha a kezdő sorpárt:

Napok jönnek, napok mennek,
De búm csak nem távozik . . .

◁ Sokkal többet forog közszájon ugyanennek a strófának az utolsó előtti közmondásszerű sora:

A szerencse forgandó –
Csak ínségem állandó!

◁ *Kisfaludy* Sándor másik, sokat olvasott, még többet vitatott főművének, a *Regék a magyar előidőkből*nek (1807) első része, a *Csobánc* – sok irányban forgó szállóige-formulával kezdődik:

Ülj mellém a kandallóhoz,
Fel van szítva melege;
Csobánc-várról, édes-kedves,
Im! halljad, egy agg rege: –

Az érzelmes-regényes felszólítás: ~, hamarosan átcsúszott a köznyelvbe, az irodalomba, a publicisztikába. Változatos használatából néhány példa: *Ülj mellém a kandallóhoz, t. olvasó* – írja *Mikszáth* Kálmán az első budget-vita alkalmából a *Pesti Hírlap* 1890. november 5-i számában megjelent országgyűlési karcolataiban –, *föl van szítva melege a folyosón, meséljük tovább a nagy csodálatos regét* . . . Vagy emlékeztethetjük az olvasót a kályhásmesterek és tüzelőárusok régebben gyakori hirdetéseire, amelyekben a reklámötlet nemegyszer a *Csobánc* elejéről kölcsönzött szállóige volt: ~.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY
(1773–1805)

– nevéhez és munkásságához kapcsolódó szállóigéink közül a legelterjedtebb és legkeserűbb szentencia a *Tempefői* című szatírai játék (1793) II. felvonásának 10. jelenetéből származik, ahol a szinte megoldhatatlan nehézségekbe bonyolódott költő: *a méla Tempefői* – bizonyos mértékig *Csokonai* alteregója – monológja elején és végén, kétszer is így kiált fel:

Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországban!

A mai körülmények között, amikor a költőnek, különösen a jó költőnek sem társadalmi, sem anyagi megbecsülés szempontjából nincs oka nálunk panaszra, *Csokonai* kesergése időszerűtlen. Ha elhangzik, úgy csak utrírozott tréfaként hangzik el. De 1947. május 1-én, amikor *Méla Tempefői* címen a *Nemzeti Kamara Színház* Budapesten bemutatta a művet, a csüggeteg költői jelmondat: ~ – a közelmúlt tapasztalatai nyomán még élénk visszhangot vert.

◁ A *Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon* című *furcsa vitézi versezet* (1799) első könyvében a Dorottyát, az aggkoszorút viselő öregkisasszonyt bemutató sorokból többek között megtudjuk, hogy

ha bélottyant ajakit kifejti,
A hamut m a m u -nak, a szöszt p ö s z -nek ejti.

Bár *Erdélyi* János a *Magyar közmondások könyvé*ben (1851) és ennek nyomán *Margalits* Ede a *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*ban (1896) a közmondások közé sorolja, a vénség tréfás jellemzésére használt kifejezést:

A hamut is mamunak mondja

– közvetlenül a *Dorottya*-karikatúrából származó szállóigének lehet tekintenünk.

◁ *Csokonai* lírai költeményei közül a *Diétai Magyar Múzsá*ban (1796) megjelent

Magyar! Hajnal hasad!

címe önállósult felvilágosodást, megújulást, felszabadulást érzékeltető szárnyasszóvá.

◁ És a jövőt váró derűlátásra is gyakorta használunk *Csokonai*-idézetet a *Konstancinápoly* (1794) befejező részéből:

Siess, késő század! jövel, oly boldog kor!

◁ A *Lilla*-dalokból (1793–1802) a *Tartózkodó kérelem* (utóbb: *Egy tulipánthoz*) című költemény kezdetét ma már kissé túljátszottan patetikus szállóigének idézik:

A hatalmas szerelemnek
Megemésztő tüze bánt.
Te lehetsz irja sebemnek
Gyönyörű kis tulipánt!

◁ Ugyanebből a versfüzérből szökkent szárnyasszóvá *A reményhez* intézett dal első strófájának több sorpárja:

Földiekkel játszó
Égi tünemény,
Istenségnek látszó
Csalfa vak Remény!
– – – – – – – – – – – – –
Síma száddal mit kecsegtetsz?
Mért nevetsz felém?

Kétes kedvet mért csepegtetsz
Még most is belém?
Csak maradj magadnak!
Biztatóm valál;
Hittem szép szavadnak:
Mégis megcsalál.

A *Kossovits* József (XVIII. század vége – XIX. század eleje) – *Kazinczy* Ferenc közlése szerint – 1794-ben szerzett zenéjére alighanem utólag alkalmazott *Csokonai*-szöveg 1803-ban már a kottával együtt jelent meg Bécsben, s rendkívül széles körben terjedt el. Népszerűségét a debreceni kollégiumi kántus alapozta meg, amelynek dalárdaműsoráról sohasem hiányzott *A reményhez* hatásos, többszólamú előadása. Kezdetben nyilván a kollégiumi diákság szájáról keltek szárnyra az enyelgő-incselkedő szállóige-töredékek, majd a felnövő nemzedékek a szárnyasszóként önállósult részleteket eljuttatták az ország minden tájára.

◁ Az *Ódák* két könyvéből (1794–1804) a *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz* kezdetét a vigadók, mulatók, italozók kapták el:

Drága kincsem, galambocskám,
Csikóbőrös kulacsocskám!

◁ Az ugyanide tartozó *Jövendölés az első oskoláról a Somogyban* kezdő szakaszából a felszabadulásig mint sanyarú tényt, a felszabadulás után mint régidők jellemzőjét emlegették e felháborodott, lázadó sorokat:

Hát csak kanásznak termett
A somogysági paraszt?

◁ Végül vérbeli népi szállóige fakadt a *Szegény Zsuzsi, a táborozáskor* verskezdő sorpárjából:

Estve jött a parancsolat
Violaszín pecsét alatt.

A második világháború idején, akik sürgős SAS-behívót kaptak, nemegyszer fanyarul idézték a *Csokonai*-verskezdetet: ~.

– költészete a hazai szállóigetermés televény talajának bizonyult. Sok szárnyasszó-töredékében megmaradt az eredeti ünnepi zengés, nem egy azonban részben vagy teljesen, parodisztikusan áthangolódott.

A *Horatius*, s alighanem *Virág* Benedek és *Baróti Szabó* Dávid ihletésére született óda: *A magyarokhoz* csiszolása az első fogalmazásból a végső formáig 1796-tól 1810-ig tartott. A nyitó strófa 1., 2., majd 3–4. sora különálló szállóigékké szakadt:

Romlásnak indúlt hajdan erős magyar!
Nem látod, Árpád vére miként fajúl!
Nem látod a bosszús egeknek
Ostorait nyomorúlt hazádon?

Az emelkedett ünnepiesség nem védte meg e szállóigesorokat a nyegleségig menő torzításoktól. A két első szállóige-formulát kis privát bajok fölötti gúnyolódásnál is megeregetjük, sport-, családi, szerelmi, üzleti sikertelenség egyként alkalom fölényeskedő citálásukra. Közismert a szuvas fogra alkalmazott „szellemesség": *Romlásnak indult hajdan erős agyar . . .*

◁ Kevésbé támadta meg a korrózió a 8. strófa 2–3. sorából szublimálódott szállóigét:

Így **minden ország támasza, talpköve**
A tiszta erkölcs . . .

◁ Viszont a 9. strófa kezdő sorát már egyenlő arányban emlegették komolyan, félkomolyan, s emlegetik manapság, főleg a sor második felét, személyes csipkelődésként – egész tréfásan:

Mi a magyar most? – Rút sybaríta váz.

◁ *A felkölt nemességhez (A szombathelyi táborban)* (1797) patetikus kezdősora egyre ritkábban röppenő szárnyasszavaink közé tartozik:

Él még nemzetem Istene!

◁ Annál gyakoribb, szinte közmondásos jellegű a 15–16. sor, és ezek közül is különösen az utóbbi:

Csak sast nemzenek a sasok,
S nem szül gyáva nyulat Núbia párduca.

A metafora előképe *Horatius: [Carminum libri] Énekek könyve*, 4. 4., *[In Drusi Neronis virtutem] Drusus dicsérete*, 8. szakasz:

[Fortes creantur fortibus; et bonis
est in iuvencis, est in equis, patrum
Virtus, neque imbellem feroces
Pro generant aquilae columbam.]

Grigássy Éva fordítása szerint (*Horatius Összes Versei, Corvina*, Budapest, 1961):

Hős nemzedék csak hős ivadékot ád;
ősvirtus éled újra a jófajú
ménben, tinóban; bérci sas nem
költ soha gyáva galambfiókát.

Visszatekintve: *Horatius* még arról beszél, hogy szilaj sasoktól nem származhatnak szelíd galambok; előre pillantva pedig: a szállóige további útja *Petőfi*n át vezet, aki *Van-e egy marok föld . . .* című költeményében (1848) már *Berzsenyi* fogalmazását veszi át: *az oroszlán nem szülhet nyúlfiat.* Egy rövid emberöltővel később *Mikszáth* Kálmán tréfásan csavarint a klasszikus képen, s a *Pesti Hírlap* 1889. november 26-i számában megjelent országgyűlési karcolatában ezt írja: *Hát, mert Nubia rókája nem szül párducot . . .* Napjainkban pedig a szállóige szinte teljesen a szatirikus használat felé tolódott át.

◁ Az 1802–1810 között végleges formába öntött *Fohászkodás* nyitó szózatából az első sor rögződött meg:

Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke óhajtva sejt.

A szállóige-rögzítés azonban korántsem rögzítette a sor áhítatát. Érthetetlen, felfoghatatlan, zavaros ügyekre, kijelentésekre vágunk vissza manapság ezzel a kissé bosszús felkiáltással: ~ – s gondolatban hozzátesszük: mit szólsz ehhez a szörnyű szamársághoz!?

◁ Az óda 3. strófájából az alábbi sortöredékek tapadtak meg:

. . . a te szemöldököd
Ronthat s teremthet száz világot,
s a nagy idők folyamit kiméri.

Az ugyancsak horatiusi hangulatú óda megszárnyasodott sorait már korábban is megfogalmazta *Berzsenyi*. A szállóige-szelekció biztonságára jellemző, hogy az 1800 előtt írt *A tizennyolcadik század* című költemény kevésbé kiérlelt formája nem került közhasználatba:

. . . a te szemöldököd
Világokat ronthat s teremthet,
A nagy idők folyamit vezérelvén.

◁ A 4. strófa kezdősorát még az előzőeknél is fakultabb fönséggel szállóigésítettük:

Téged dicsőít a Zenith és Nadír.

Az arab származású *zenit* – az égbolt legmagasabb pontja, s az ezzel ellentétes helyzetű, ugyancsak arab származék *nadir* alighanem *Schiller: Zenith und Nadir* című epigrammájából került *Berzsenyi* költeményébe, s mint ott, itt is a világegyetemet jelképezi. Mi hiú, öntelt, beképzelt emberek kicsúfolására, akik azt szeretnék, hogy mindig mindenki csak őket dicsérje, mókás hódolattal deklasszáljuk a magasztos frázist: ~.

◁ *A magyarokhoz* című, 1807-ben keletkezett óda hatalmas nyitánya szinte tagonként különült szárnyasszóvá. Nemcsak a teljes sort idézzük:

Forr a világ bús tengere, ó magyar!

– hanem az alkalom, a szituáció változásával a sor töredékeit is. A kétharmad verssort, némi melankóliával:

Forr a világ bús tengere . . .

– vagy a nyitósor első harmadát, inkább szónoki lendülettel:

Forr a világ!

A költemény kezdetéből keletkezett szállóige-variációk terjedésének jelenkori serkentője *Kodály* Zoltán 1936-ban komponált kánona: *A magyarokhoz*. Az énekkari előadások nyilván felfrissítették és újabb rétegekhez közvetítették a ~ előbb főleg literátus közönség körében szállongó igéjét.

◁ *A magyarokhoz* zárószakasza szintén jelentős szállóige forrása:

. . . Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.

◁ A *Felsőbüki Nagy Pálhoz – az országgyűlés alatt* című óda 3. strófájának első sorpárja teljes egészével és zárófrázisával teremtett szállóigét:

A derék nem fél az idők mohától,
A koporsóból kitör és eget kér.

Megfigyelhettük, hogy amíg a teljes szállóige komoly, szónokias zengzetű, addig a gyakran különszakított:

. . . kitör és eget kér

– általában szatirikus hangolású.

Szállóigénk gondolata *Horatius [Carminum libri] Énekek könyvé*nek két helyére is visszavezethető. Az egyik *[Ad Censorinum]* a *Censorinushoz* következő textusa (4. 8. 28–29.): *[Dignum laude virum Musa vetat mori. | Caelo Musa beat.] Kárpáty* Csilla fordítása szerint: *Nem hagy veszni derék férfit a Múzsa; ő éggel boldogít.* A másik: *[Ad amicos] A barátokhoz* részlete (3. 2. 21–22.): *[virtus recludens inmeritis mori | caelum negata temptat iter via] Illyés* Gyula fordításában: *Virtus nyit annak mennybe utat, ki több | mintsem halállal tűnjön el . . .* (Mindkét fordítás: *Horatius Összes Versei, Corvina,* Budapest, 1961.)

Az idézett szállóige-sorokat vésték *Berzsenyi* sírkövére a niklai temetőben, s 1894-ben *Kossuth* Lajos selyem szemfedőjére a csernátfalvi hölgyek ugyancsak ezt a citátumot hímezték: ∼.

◁ *A közelítő tél* (1802–1808) horatiusi formulákban gyökerező kifejezéseiből a költemény első sora sűrűn felhangzó szállóige:

Hervad már ligetünk, s díszei hullanak.

Hangulati bukfenc: a ∼ sokszor éppen nem poétikus rezignáció, lírai lemondás szárnyasszava, hanem kopaszodó fejű férfiak, hervatag hölgyek panaszolják *Berzsenyi* igéjével az ifjúság múlását.

◁ Ugyanennek a kedélyállapotnak a kifejezésére idézzük a 4. szakasz indító sorát:

Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül!

◁ Az 1811 márciusában *Kazinczy*nak elküldött, *Seneca* eszmevilágában gyökerező *Életphilosophia* utolsó versszakából került át szállóige-tárunkba ez a sor:

Minden kornak van Istene.

Ennek a modernül hangzó szárnyasszónak korai pályafutásáról érdekes történetet olvashatunk a többek által összeállított *Szellemesség Kincstára* című, 1893-ban megjelent gyűjteményben. A reformkor vége felé *Kossuth Pesti Hírlap*ja olyan cikket terjesztett fel a cenzori hivatalhoz, amelyben a ~ kitételt is idézték. A cenzor: *Havas* József helytartó-tanácsos istenkáromlásnak vélelmezte a mondatot, megpirosceruzázta, és így javították ki: *Minden kornak van szelleme. Kossuth* erre felkereste a cenzort, s közölte, hogy a korrigált citátum *Berzsenyi*től való. *Havas* megcsóválta a fejét, kicsit tűnődött, aztán ráfirkantotta a cenzúrapéldányra: *Mivel Berzsenyi mondta, maradhat az Isten.*

◁ A *Barátomhoz* című költemény (1802–1808 között) 4. szakasza kezdődik és végződik az ismert szállóige-sorokkal:

Minden órádnak leszakaszd virágát;
A jövendőnek sivatag homályit
Bízd az Istenség vezető kezére,
S **élj az idővel!**

◁ A *Horác* című óda (1797–1808 között) 3. strófájának kezdete pedig:

Használd a napokat . . .

E fordulatok közvetlenül a horatiusi *carpe diem* téziséből fakadtak. Az antik hedonista elv a *Berzsenyi*t éppen ódon hangvétele miatt bíráló *Kölcsey* poézisébe is behatolt: 1822-ben írt *Bordalá*nak záróstrófájában ő is ezt hirdeti: *Éld a jelenlét / Percét és óráját.*

Karinthy Frigyes *Noteszé*nek (1927) egyik aforizmájában így parodizálta fenti szállóigénket: *Minden órának . . . A Margitszigeten van egy virágágy, órának összerakott virágokból. Ma reggelre valaki minden virágot leszakított róla.* A pesti argó pedig a zsebtolvajokra vonatkoztatva állította fejtetőre a *Berzsenyi*-sort: *Minden virágnak leszakaszd óráját!*

◁ Egyébként a *Berzsenyi*-citátumok közül a *carpe diem* szellemében fogant szállóigéken kívül ilyen szorosan és közvetlenül talán csak *A jámborság és középszer* (1809) emlékezetes kifejezése, az

arany középszer

– kapcsolódik *Horatius*hoz (lásd 184. old.).

◁ A *Napoleonra* című óda (1814) kezdő hexameterét szállóige-használatban rég elvonatkoztatjuk a rákövetkező soroktól, s a világhódító alakjától. Manapság akkor idézzük, amikor a gazdasági-politikai változásokban az egyén szerepével szemben a társadalom és a tömegek befolyására akarunk rámutatni:

Nem te valál győző, hanem a kor lelke: szabadság.

KISFALUDY KÁROLY
(1788–1830)

– munkásságából jegyezzük ide először a *Tan és gunyor* című epigramma-gyűjtemény két *Xéniáját* (1823), amelyekben első két drámájának – *Tatárok Magyarországon* (1809–1811) és *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* (1819) – bombasztikus magyarkodását tiszteletreméltó önkritikával gúnyolja ki. A két disztichon töredékeiből alakított szárnyasszavakkal ma is a vitézkedő, soviniszta nagyhangúságot parodizáljuk. Az egyik:

Sok haza-puffogatás, *ok semmi, de szörnyű magyarság,*
Bundás indulatok: oh be tatári müv ez!

◁ A másik:

Jambus-e, próza-e, vagy micsodás mű? – Dráma pedig szép!
Szép? – Hm! **Győz a magyar: s tapsra az ott fent elég.**

◁ *Egy jó rímelőhöz* című epigrammájából szállott szét a csúfondáros

rímkovács

– kifejezés, amelyet ma is széltében használunk a tartalmatlan rímfaragók cégérezésére.

Valószínű, hogy *Kisfaludy* bizonyos *Kováts* József református segédlelkész pátkai rektor (1770–1808) szójátékos gúnynevéből emelte át szatírájába a ~ fogalmát. *Kováts* – a ~, alkalmi rigmusait sok szótagú, toldott kínrímekkel cifrázta, s a főleg kéziratban terjesztett verselményeket a fejletlen ízlésű olvasók igen kedvelték (lásd 637. old.).

◁ A nevezetes elégia: *Mohács* (1824) első disztichonját részekre szedve és együttesen is közel másfél százada koptatja a közhasználat:

Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtva köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!

◁ Pátosz nélkül, köznapi helyzetekben is, úgyszólván „elidegenítve" idézzük a 4. disztichon hexameterét:

Tomori! büszke vezér! miért hagytad el érseki széked;
Nem halt volna hazánk dísze, virága veled.

Az „elidegenítés", a szállóigei átvetés, korszerűsítés példája: valaki állást változtat, főképpen vezető állást, s új pozíciójában pórul jár, máris halkan vagy hangosan, szemben vagy hát mögött, sajnálkozva vagy kárörömmel felcsattan a citátum: ~.

◁ A költemény befejező részében ezt a pentametert találjuk:

S a Duna szőke vizén hány rabok úsztak alá!

Nyilván innen terjedt el a szállóigés

szőke Duna

– kifejezés, amely már korábban is szerepel *Gvadányi* József *Nándorfehérvár megvétele* című kevéssé olvasott művében (1790), éspedig ebben a formában: *A szőke Duna hadi hajókkal be volt takarva.* Később *Jókai* is, akinek regényeiben gyakori motívum a *Duna*, a folyamot szinte kivétel nélkül a *szőke* jelzővel karakterizálja.

Manapság a köznyelvben a Tisza – *szőke* és a Duna – *kék*. A díszítő jelző- és színcserére némi támpontot adhat Karl Isidor *Beck*–Johann *Strauss Kék Duna keringő*jének keletkezése (lásd 537. old.). *Tóth* Béla *(Szájrul szájra) Gvadányi–Kisfaludy:* ~ kifejezésének *Kék Duná*ra való változását rendkívül nehezményezi. *Elnémetesedésünk jele az is* – írja, – *hogy az igaz és magyar szőke Duna helyett immár Budapesten is a hazug és bécsi „schöne blaue Donau"-t emlegetik.* Persze erős túlzás volt a századfordulón egy folyam színének népszerű megjelöléséből nacionalista problémát kanyarítani, mikor a magyar népnek a germanizáció sokkal súlyosabb támadásaival kellett lépten-nyomon megküzdenie.

◁ A *Mohács* legnépszerűbb szárnyasszó-részlete az utolsó előtti sorpár kezdetéről vált le:

Él magyar, áll Buda még! *a múlt csak példa legyen most*
S égve honért bizton nézzen előre szemünk.

Az elégia nemzeti vigasza, a kollektív, heroikus vigasz – szállóigében szűkebb körű vagy éppen egyéni bátorítássá satnyult. A kedvenc labdarúgócsapat kikap a mérkőzésen, a sportoló saját rekordja alatt szerepel, a kártyás elveszti pénzét, a totózó-lottózó tucatnyi szelvénnyel sem nyer semmit, a szerelmes kérőt kikosarazza szerelme-tárgya, a dédelgetett terv dugába dől – s megmarad a vigasz, a bátorítás, a buzdítás: ~.

◁ Az *Auróra* hasábjain megjelent *Népdalok* közül (1828) nem egyet vett szárnyaira az ének, a nótaszó, de néhánynak muzsikátlan szövegéből is röppent fel szállóige.

A *Rákosi szántó a török alatt* 2. szakaszának kezdősorával, igazságtalanságot, méltánytalanságot tapasztalva, így kiáltunk el:

Hol Mátyás, az igazságos?

◁ Az utolsó strófa elejét pedig nemcsak élettelen tárgyak romlásán, hanem élő személyek sikerének, dicsőségének, karrierjének letűntén is emlegetjük:

Rákos, Rákos, hová lettél?
Szép híredbül de kiestél!

◁ A honvágy szárnyasszava ez a népdalkezdet:

Szülőföldem szép határa!
Meglátlak-e valahára?

◁ Incselkedés, kacérkodás, csalogatás szállóigéje a másik:

Aki szeretőjét
Igazán szereti,
Legyen bármi sötét,
Mégis felkeresi.

A második két sor azonban inkább ebben a megnótásított változatban él:

Akármilyen jeges eső esik,
Mégis felkeresi.

◁ S jegyezzük ide végül a *Vörösmarty* Mihállyal vetélkedve (lásd 720. old.) írt, *A bánkódó férj* című verses anekdota csattanóját, amikor a házsártos *Trézsi* asszonyt elrabolja férjétől egy tatár lovas, s a férj, a nyelves szépasszony után nézve, szánakozó szívvel felsóhajt:

Szegény tatár!

Mi persze a szállóigét réges-rég elvonatkoztattuk az asszonyt rabló tatártól – póruljárt, balszerencsés, sorsüldözött emberekre mondogatjuk általában: ~.

KÖLCSEY FERENC

(1790–1838)

– *Rákos nymphájához* című költeményének utolsó szakaszából vettük a honszeretet emelkedett szárnyasszavát:

De néked élni kell, ó hon,
S örökre mint tavasz virulni . . .

◁ A *Petőfi* Sándor születése után kerek három héttel írt *Hymnus – A magyar nép zivataros századaiból* (1823. január 22), amelynek első strófája *Erkel* Ferenc zenéjével utóbb (1844) nemzeti fohászunk lett, több szállóigével dúsította köznyelvünket.

Felsorolásuk előtt érdemes megemlíteni, hogy hetven évvel ezelőtt, félszázaddal a *Hymnus* megzenésítése után, *Tóth* Béla a *Szájrul szájra* elemzéseiben a következő, a századelő irodalmi és hazafias nevelésére igen kedvezőtlen megállapítást teszi a költemény elterjedtségéről s a strófáiból akkoriban járatos szállóigékről: *Közös sorsa van legismertebb hazafias verseinkkel: csakis az első szakát tudja mindenki, a többi hét úgyszólván ismeretlen, s csak a 6-iknak két sora szállóige . . .*

A kép ma sokkal kedvezőbb. Mindjárt az első strófa bevezető sora sokat használt publicisztikai és szónoki formula:

Isten, áldd meg a magyart.

◁ A strófa befejező négy sora szállóige-használatban kétfelé oszlik.

Balsors, akit régen tép . . .

– mondjuk általában a balsors-verte, hányt-vetett életű emberekkel kapcsolatban, s legtöbbször egy mutatónévmásos szóval kurtítva magánvonatkozásban idézzük a zárósorokat is:

Megbűnhödte már *e nép*
A multat s jövendőt!

◁ Különösen a fasizmus magyarországi tombolása idején vált ismét aktuálissá a 6. szakasz szállóigéje:

Szerte nézett, s nem lelé
Honját e hazában.

◁ Viszont a felszabadulás utáni időkben, a náci és nyilas országpusztítók kiverése után, a hazai romokat, s különösen a budai vár kiégett omladékait látva, szóban és írásban sűrűn citáltuk a 7. szakasz első sorát:

Vár állott: most kőhalom . . .

◁ A *Himnusz* megírása utáni hónapokban (1823 február–április) keletkezett a *Vanitatum vanitas* című költemény, amelynek nyitó sora rögződött szárnyasszóvá:

Itt az írás, forgassátok
Érett ésszel, józanon.

A *[Vanitatum vanitas] Hiúságok hiúsága* verscím bibliai citátum *A Prédikátor Salamon könyvé*ből (2. 1.) (lásd 48. old.), a *Vulgata* latin szövege szerint. Szállóigénk első része – *Itt az írás!* – századunk elején egyébként az egyik ismert *Népszava*-plakát jeligéje, s így szocialista jelszó lett.

◁ A *Huszt* című *Kölcsey*-költemény (1831) utolsó sora egészében és első három parancsoló szavával külön is – szárnyasszóvá alakult:

Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!

◁ Jelentős szállóigévé önállósult az *Emléklapra* című disztichon (1833) négyszavas és zárószentenciája:

Négy szócskát üzenek, vésd jól kebeledbe, s fiadnak
Hagyd örökül, ha kihúnysz: **A haza minden előtt.**

◁ Megszívlelendő jelszavaink közé soroltuk a *Versenyemlékek* (1833) V. számú epigrammájának erkölcsi parancsát is:

Küzdeni s győzni tanulj. *Kell küzdeni s győzni hazádért.*

◁ *Kölcsey* prózai művei közül a *Kölcsey* Kálmánnak szóló *Parainesis – Intelem* (1837) származtatott ránk néhány szállóigeszámba menő bölcsmondást. A nagy szónoki művet sorjába véve ezek a következők:

Ismerni a jót könnyebb, mint követni . . .

◁ Tovább pásztázva a szöveget:

Minden erény önáldozattal jár.

◁ Nem sokkal alább:

a társaságban [mai szóhasználattal: társadalomban]
született ember nem önmagáé.

◁ Következik az antik ihletésű tézis:

Minden ismeret kútfeje a tapasztalás.

◁ Végül a *Seneca* 95. levelére és *Voltaire Mahomet*jére (lásd 463. old.) visszavezethető, illetőleg *Madách Tragédiájá*ig követhető (lásd 812. old.) sarkigazság:

Küzdés az élet!

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

(1800–1855)

– életművéből bőséggel sarjadtak szállóigék.

Elsők között említhetjük *A juhász és a bojtár* korai felelgetőversében a *Juhász* vigasztaló szavainak érett tapasztalatát (1822):

. . . ok nélkül nincs semmi és nem is lesz.

◁ Szállóigében is fennmaradt tanítványainak, a *Perczel* fiúknak elhunyt kisöccsét gyászoló *Kis gyermek halálára* (1824) című elégia indítása:

Eljátszottad már kis játékidat...

A bús elégia-nyitányt azonban a közhasználat triviálisan áthangolta. Ügyesen machináló szélhámosok, kalandorok, csirkefogók leleplezésekor többnyire ebben az „átköltésben" idézik:

Eljátszotta már kisded játékait!

◁ Hasonló folyamat éktelenítette el a korszakos jelentőségű eposz: a *Zalán futása* (1825) kezdősorát:

Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?

A patetikus szónoki kérdést ugyanis nemcsak múltat idéző honfibúval harsogtatjuk, hanem fanyar gúnnyal olyankor is feltesszük, amikor a hírhedt szoknyavadászt sorozatosan csúfolják fel az asszonyok; amikor az év elején jeles diák az év végén bukásra áll; amikor a bennfentes turflátogató versenyről versenyre minden fogadást elveszít; amikor a bajnok labdarúgócsapat hétről hétre kikap; amikor a szerencsésnek ismert lottózó, totózó hónapok óta egy találatot sem ér el. A ~ napjainkban a személyes, társadalmi, sportsikereket követő letörés szállóigéje.

◁ Ugyancsak inkább tréfás, gúnyos álmélkodás kifejezője lett a *Zalán futása* gyakran előforduló, ünnepi díszjelzőjéből:

Párducos Árpád!

◁ *Eger* – a háromének es epikai költemény (1827) első énekének első hexameterét többé-kevésbé súlyos, köznapi szituációk érzékeltetésére, többes szám első személyes végződéssel is idézzük:

Megnehezült az idők viharos járása fölötted [vagy] **fölöttünk**

◁ A *Kisfaludy* Károllyal művészi vetélkedésben írt (lásd 717. old.) *Szép asszony* (1830) hősnője a férjével váltig zsémbelő *Kató* asszony, őt rabolja el a kóbor tatár lovas, utána száll a bánatos férj vers-végző sóhaja:

Szegény tatár!

Elgondolkoztató, hogy *Kisfaludy* Károly és *Vörösmarty* Mihály költői versenyének tárgyában nemcsak a téma, hanem a szállóigévé rögződött csattanó is közös. Kézenfekvő a feltevés, hogy a ~ kifejezés korábbi, közmondásszerű forrásból ered, onnan vette át mind a két költő. *Margalits* Ede többször idézett

közmondásgyűjteményében (1896) valóban feltünteti a ~-t, s kútfőnek *Erdélyi* János *Magyar közmondások könyvét* jelöli meg (1851). *Erdélyi* viszont csupán arra utal, hogy *Kisfaludy K. „A bánkódó férj" című költeménye e közmondás értelméből van igen szépen kikerekítve.* Ez az eredetkutatás tehát költőink versengéséhez visz vissza. Gyümölcsözőbb *György* Lajos irodalomtörténész (1890–) vizsgálódása, amelynek eredményét a *Világjáró anekdoták* összeállításában közli (1938). *György* Lajos idézi *Udvarhelyi Szeles* János elbeszélését, amelyet ő a XVIII. század végén jegyzett fel Székelyudvarhely történetében az 1694. évi csíki tatárbetörésről, s amely e históriának első ismert nyoma. Eszerint a Csíkre ütött tatárt a parasztok s deákok visszaverték, s ekkor egy elrejtőzött székely, látván, hogy unt, gonosz feleségét maga előtt hajtja egy tatár, felsóhajtott: *Hej, tatár, ~ ha tudnád, kit vissz, bizony nem kapnál úgy rajta.* Az anekdota, amellyel utóbb *Kazinczy* Ferenc kézírásos feljegyzésgyűjteményében, az úgynevezett *Pandectákban* is találkozunk (közölte: *Tóth* Béla: *Magyar Anekdotakincs*, VI. köt. *Singer és Wolfner*, Budapest, 1904), külföldön nem járatos, sajátosan hazai származék. E bizonyítható előzmények ellenére bízvást állíthatjuk, hogy a ~ népszerűvé, általánossá – szárnyasszóvá *A bánkódó férj* és a *Szép asszony* csattanójából lett. *Kisfaludy* és *Vörösmarty* költeményeinek végéről került el később élclapjainkba is: A *Magyar Herkó Páter* 1901-ben már politikai paródiának faragta át.

◁ A *Pázmán* című epigramma (1830) második, záró pentameteréből vettük *Vörösmarty* humanista hitvallását:

Legszentebb vallás a haza s emberiség.

◁ A *Szép Ilonka* verses történetéből (1833) több közvetlen vagy átvetett értelmű szállóigét szedhetünk lajstromba.

Íme, mindjárt a kezdősor, amelyet nemcsak regés vadűzőkre, hanem szoknyavadászokra, szerencsevadászokra, nyereségvadászokra, haszonvadászokra is alkalmazunk:

A vadász ül hosszu, méla lesben,
Vár felajzott nyílra gyors vadat.

◁ A II. rész első sorával rég látott helyek, személyek után szoktunk érdeklődni:

Áll-e még az ősz Peterdi háza?
Él-e még a régi harc fia?

◁ E rész 5. szakaszának kezdetéből az álruhás ifjú *Mátyás* király önmagára mondott köszöntőjének lényegét idézzük:

Éljen hát a hős vezér magzatja,
Addig éljen, míg a honnak él!

Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből* című művében (II. köt. Genf, 1864) előadja, hogy a királyi helytartónak kinevezett *István* főherceg 1847 augusztus végétől kezdve gyors országjáró körúton igyekezett személyét népszerűsíteni, s a magát magyarnak valló, magyarul jól beszélő *Habsburg*-főherceget lelkesen ünnepelte a közönség. *A szeretet és lelkesedés e kitöréseit* – árulja el a történetíró –, *ha lehet, még növelték a főhercegnek majd minden állomáson, minden ebéd és fogadtatás alkalmával mondott szavai, melyek többé-kevésbé ama Vörösmartytól kölcsönzött s Aradon elmondott vers változataiból álltak: „addig éljek, míg a honomnak élek!"* A *Vörösmarty*-idézet tehát keletkezése után alig másfél évtizeddel már olyan lelkesítő szállóige volt, amelyet okos tanácsadói visszatérő szónoki fordulatként igen eredményesen szajkóztattak be a népkegyekre pályázó *Habsburg*-fival.

◁ A következő (II. 6.) szakaszból az ismeretlen vagy fel nem ismert személyek láttán tréfás vagy lekicsinylő tűnődést jelentő szójárást kölcsönöztük:

Vajh ki ő, és merre van hazája?

◁ A III. rész 5. szakaszából szintén a kezdősor függetlenedett a felköszöntők, tósztok régies formulájává:

Fény nevére, áldás életére!

◁ S a korai elmúlás jelképe lett az utolsó szakasz mélabús búcsúztatója:

Hervadása liliomhullás volt:
Ártatlanság képe s bánaté.

◁ A *Hontalan* című költemény (1835) nyitóstrófájának 4. sora szeparálódott szárnyasszóvá:

Ki vagy te bánat embere?

◁ A szárnyasszó, amelyet manapság tréfálkozva eresztünk meg a vidám társaságba betoppanó ünneprontó, a felsült gavallér, a leégett játékos, a póruljárt intrikus felé, *Vörösmarty: Az özvegy* című költeményéből kiszakítva (1837) más, hasonló formában is kereng:

Ki vagy te gyász fia?

◁ A költő 1836-ban írta a *Szózat*ot, 1837-ben jelent meg az *Auróra*ban, 1843-ban zenésítette meg *Egressy* Béni, s megnyerte vele a *Nemzeti Színház* az évi pályázatát.

Az azóta számtalanszor szavalt és énekelt nemzeti költeményről *Tóth* Béla a századfordulón ugyanazt a megdöbbentő megállapítást teszi *(Szájrul szájra)*, amit *Kölcsey Himnusz*ával kapcsolatban már említettünk, hogy tudniillik akkortájt a *Szózat*nak általánosan csak énekelt két szakaszát ismerték, szállóige pedig csak 6. és 10. szakaszából keletkezett. Népünk kultúrájának fejlődését, legjobb irodalmi hagyományaink terjedését tanúsítja, hogy ma könyvből, iskolából, pódiumról, rádióból a *Szózat*nak nemcsak énekelt része, hanem teljes egésze ismert, élő szöveg, s nyilván éppen ezért – szokott értelemváltásokkal – számos, korábban visszhangtalan sorából is szállóige kerekedett.

A századfordulói szállóige-gyűjteményekben fel nem jegyzett idézetek közül való a *Szózat* kezdő sorpárja:

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar . . .

◁ A szakasz befejező szavait élcesen, sőt csintalan célzásként is használt szárnyasszóvá formálta a köznyelv:

Bölcsőd az s majdan sírod is,
Mely **ápol s eltakar.**

◁ A költemény végén megismétlődő második szakasz valamennyi összetevő mondatát – kiváltképpen az utolsó sort – külön-külön is idézzük:

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

◁ A verskezdő citátum korai mellőzése annál kevésbé érthető, mivel 1880-ban már nem kisebb költő írt a *Szózat* nyitóstrófáiról keserű paródiát, mint *Arany* János. Paródiát pedig általában széles körben ismert és emlegetett művekről szoktak írni.

Arany Szózat-paródiájából, amely csak a költő halála után jelent meg, utóbb néhány részlet szintén szállóige lett:

Hasadnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar!

Bölcsődtül kezdve sírodig
Ezt ápold, ezt takard.

A nagy világon e kívül
Nincs más, amit mívelj,
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt enned, innod kell.

◁ A *Szózat* 6. szakaszának 3. sora szatirikus értelemben is használatos:

Megfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán.

A szállóige célzata néha egyenesen triviális. Mert a nehéz körülmények közül vagy kórházi kezelésből, fogyókúrából, rosszul sikerült nyaralásból, utazásból hazatérő emberek is gyakran azzal válaszolnak a közérzetük, egészségi állapotuk iránti érdeklődésre, hogy ~.

◁ Köznapi használatban, s áttételes értelemben is hangulati torzítás nélkül őriztük meg a 8. szakasz kezdő sorpárját:

Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért . . .

◁ A 10. szakasznak tulajdonképpen csak első sora lett szárnyasszó:

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor . . .

Ám ebből a szállóige-sorból is az eredetinél sokkal alpáribb fogalmazású frázist facsart a társalgási nyelv. Késett vendéget várnak valahol, soká érkezik az utolsó autóbusz, tizedszer hívják a vendéglőben a fizetőpincért – ilyenkor szokták elővenni a *Szózat*-travesztiát:

Még jönni fog, mert jönni kell . . .

◁ Az *Idához* című vers (1836) 2. strófájának befejező sorpárja viszont szállóigeként is érintetlenül hordozza kifinomult szellemiségét:

Nem érez, aki érez
Szavakkal mondhatót.

◁ *A Guttenberg-albumba* emlék-disztichonjaiból (1840) a kezdő hexameter második fele rögződött meg:

Majd ha kifárad az éj s **hazug álmok papjai szűnnek . . .**

A szállóige jelképességére egy friss példa: *Pándi* Pál irodalomtörténész 1952-ben ~ címen adott ki válogatást *A magyar költészet antiklerikális hagyományaiból.*

◁ A *Liszt Ferenchez* intézett üdvözlő-költeményből (1841) két különös kifejezést tartalmazó, zenei vonatkozású sor és egy reménnyel teljes buzdítás különült szólásformává.

Az első strófa elejét nyilván a *hírhedett* kezdőszó szokatlan, dicsérő értelmű használata tapasztotta meg az emlékezetben:

Hírhedett zenésze a világnak.

Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára (1864) a *hírhedik* szót úgy értelmezi, hogy hírré megy, szájról szájra elterjed, híressé lesz, híresedik, híresül, s kiemeli, hogy szabatosabban: nem jó értelemben kap hírre, nevezetre s lesz ismeretessé. Idézzük: *Noha a köz szokás e szigorú megkülönböztetést itt nem követi; úgy hogy Vörösmarty is Liszt Ferenchez írt költeményében ezt így szólítja meg: ~, s a Tatrosi codex is jó értelemben veszi: És meghírhesznek vala mind ez igék. – És ő neve meghírhött vala.* További példák sorával bizonyítja a szótár, hogy más helyeken is, például a *Carthausi Névtelen Legendái*ban és a *Guary-codex*ben az *elhírhövén, hírhészik, elhírhöszik* alakok is az igének nem becsmérlő, hanem kedvező értelmét tükrözték. *Vörösmarty* tehát a megszokott színezettől eltérően, de az értelmi változásoknak történeti keretein belül élt a magasztaló *hírhedett* kifejezéssel.

◁ A 7. strófa kezdősora az általában szakszerű, szárazabb *tanár* fogalmat *mesterré, művésszé* dúsítja, s ezzel a ritka, megkapó fokozással lesz az idézet később, ünnepi alkalmaknál, kiemelkedő zeneművészek díszítő neve:

Zengj nekünk dalt, **hangok nagy tanárja . . .**

◁ A költemény befejező sora szinte *Kisfaludy Él magyar, áll Buda még!* sorának spiritualizált visszhangjaként nemzeti derűlátást hirdet:

Még van lelke Árpád nemzetének.

◁ A régóta sokat szavalt gyermekversből, a *Petikéből* (1841) gyakori szállóige az ötödik sorpár eleje:

Kell galuska, Peti fiam,
Eszel-e?

Nemcsak gyerekeknek, s nemcsak étkezéssel kapcsolatban, hanem általánosságban: a finnyáskodóknak, viszolygóknak, kényeskedőknek, korra való tekintet nélkül feltesszük a mókázó kérdést: ~ Néha meg éppen ellenkezőleg: túlfeszített munkától, balsikerű ügyektől, az élet zűrzavaraitól megcsömörlött emberek előtt példálódzunk sajnálkozva vagy némi kárörömmel: ~ Végül azok, akik sorozatosan és kölcsönösen bosszantják egymást, borsot törnek egymás orra alá, utolsó, dacos tromfként vágják egymás szemébe: ~.

◁ *Az élő szobor* (1841), az eltiport lengyel szabadságharc emlékét idéző költemény kezdősorából keletkezett szállóige travesztiáival is közismert:

Szobor vagyok, de fáj minden tagom . . .

A század elején a budapesti művészek klubjának, a *Fészek*nek előcsarnokában valamelyik szobrászművész egy bronzszobrot állított ki, amely nem nyerte meg a tagság tetszését. Aki csak elment előtte, megkritizálta az új alkotást, s egy napon valamelyik szellemességéről „hírhedett" író – talán *Molnár* Ferenc vagy *Heltai* Jenő – megállt a kiállított szoborművet pocskondiázó csoport előtt, elmélázva nézte a bronzot, s ezt mondta: *Szobor vagyok, de fájok minden tagnak! Karinthy* Frigyes: *Noteszé*ben pedig (1927) ezt a szállóigénkkel rokonítható feljegyzést találjuk: *Egy színigazgató: Igazgató vagyok – de fáj minden tagom.* Az almák néha messze esnek a fájuktól.

◁ *Az úri hölgyhöz* költői vádiratából (1841) parodizált s komoly szállóigéket őriztünk meg. A nyitóstrófa kiszakított első és utolsó sorával manapság inkább csak tréfásan enyelgünk:

Fürtidben tengervészes éj,
Szemekkel, mint a csillagtűz!
Hol annyi gőg és annyi kéj,
Ki vagy te márványkeblü szűz?

◁ Félrenevelt fiatalokra vonatkoztatva korunkban komoly érvényű a 10. strófa kezdete:

De **nem, te nem vagy bűnös. Nevelőd**
Jellemtelen kornak volt gyermeke.

◁ És drámai fordulatoknál az eredeti keménységével idézzük a befejező passzust:

Áldás vagy átok vár e válaszért:
Határozz, és kimondtad sorsodat.

◁ Az 1842. október elején, a fóti szüreten először felolvasott *Fóti dal* szállóigéinek röptét *Thern* Károly (1817–1886) még ugyanabban az esztendőben szerzett zenéjének melódiái is serkentették. Napjainkban ezek közül az alábbiak szárnyalnak:

A víg poharazásnál idézett kezdősorok:

Fölfelé megy borban a gyöngy;
Jól teszi.

◁ Ugyanennek további frázisa a 7. szakasz elejéről:

Bort megissza a magyar ember,
Jól teszi.

◁ A 14. szakasz koccintós sorpárja:

Egy pohár bor a hazáért
Meg nem árt.

◁ Végül a honáldozatra utaló zárótétel:

Szent hazánk!
Megfizettük mind, mivel csak
Tartozánk.

◁ A versek között *Keserű pohár* címen ismert bordal (1843) 1844. január 18-án már színpadról szólalt meg mint a *Nemzeti Színház*ban bemutatott *Vörösmarty*-szomorújáték: a *Czillei és a Hunyadiak* betéteneke.

Leggyakrabban a refrén két részletét idézzük; a búfelejtő, nógató első, s a próbálkozások, küzdelmek eredménytelenségét, hiábavalóságát deklaráló utolsó sort:

Gondold meg és igyál:
Örökké a világ sem áll;
Eloszlik, mint a buborék,
S **marad, mint volt, a puszta lég.**

◁ Az 5. záróstrófa középrészéből viszont két lelkesítő, buzdító, derűlátó szállóige tapadt meg:

Gondolj merészet és nagyot,
És tedd rá éltedet:
Nincs veszve bármi sors alatt,
Ki el nem csüggedett.

◁ S a nyugtalan, folyvást ténykedő, örökké aktív emberek jellemzésére sajátítottuk ki a végső kicsengésre módosított utolsó refrén befejezését:

. . . amig áll, és amig él,
Ront vagy javít, de nem henyél.

E szállóigék szövege alá többnyire odahalljuk a dal ismert zenéjét. De ez az ismert muzsika nem azonos a régivel, amelyet a *Lantos – Henrik* – a *Czillei és a Hunyadiak* első felvonásában, 1844-ben énekelt. E dallam 17 évvel később, 1861-ben csendült fel először *Erkel* Ferenc operájában, a *Bánk bán*ban, éspedig *Petur bán* ajkán. A *Czillei és a Hunyadiak* bordalának zenéje alkalmi szerzemény lehetett, komponistájának nevét sem az egykori színlap, sem a hajdani súgópéldány nem őrizte meg. A dalt egyébként legfeljebb tizenegyszer énekelhették dobogón 122 év alatt, mert a *Czillei és a Hunyadiak* az 1966. évi felújításig mindössze ennyiszer került színpadra. A modern, átdolgozott előadásban pedig a megváltozott funkciójú *Henrik* nem énekli már a betétszámot. *Erkel Bánk bán*ját, s különösen *Petur* bordalát viszont az elmúlt évszázadban számtalanszor hallottuk színpadról, hangversenydobogóról, hanglemezről, utóbb a rádió és a tévé közvetítésével is. Nyilvánvaló, hogy a *Keserű pohár* szárnyasszavainak népszerűsítésében jelentős szerep jutott *Erkel* zenéjének.

◁ A józan emberi gondolkodás bőven csurranó szállóige-kútfeje a költő szíve választottjához, hamarosan hitveséhez: *A merengőhöz* intézett költemény (1843).

Kezdjük az első sorral, amelyet újabban inkább tréfálkozva, incselkedve, sőt néha szórakozott elbámészkodást gúnyolva idézünk:

Hová merült el szép szemed világa?

◁ Majd a 11. sor reális szemléletet hirdető szentenciája:

Ábrándozás az élet megrontója.
Mely, kancsalúl, festett egekbe néz.

Kétségtelen szemléleti összefüggéseket jelez, hogy e vers keletkezése előtt hat esztendővel *Kölcsey* (lásd 719. old.) a nevelt fiához intézett *Parainesis*ben ezt írja: *Nem szeretem az ábrándozást . . .*

◁ A 18. sor a túlzás, a heves maximalizmus veszélyeire figyelmeztet:

A látni vágyó napba nem tekint.

◁ A 19. sor a mértéktelenség, tobzódás, kicsapongás ellen kovácsol megkapó ész-érvet:

Kéjt veszt, ki sok kéjt szórakozva kerget . . .

◁ A 37. pedig a megfogható valóság értékét hangsúlyozza az irracionális képzelgésekkel szemben:

A bírhatót ne add el álompénzen . . .

◁ A *Gondolatok a könyvtárban* (1844) rapszódikus áradásának vége csapódott le:

Köszönjük élet! áldomásidat,
Ez jó mulatság, férfimunka volt!

A költemény világnézeti viaskodásához, emelkedett humánumához egyáltalán nem illenek azok a szituációk, amelyekben a nemes emberi célokért vívott küzdelem elismerő formuláját közhellyé koptatjuk. Mert általában akkor élünk a szinte öndicséretté szürkített kifejezéssel: ~, ha felállunk egy sikeres ultipartiból, ha hazamegyünk egy izgalmas sportmérkőzésről, derekabb esetben, ha valami fogós szakmai, hivatali feladatot, családi, szerelmi, közéleti bonyodalmat eredményesen megoldottunk.

◁ *Az emberek* (1846) strófái és visszatérő strófavégződései borúlátó szentenciákat sarjaztattak.

A VII., zárószakasz kegyetlen kezdete kovácsolódott baljós szólássá:

Az ember fáj a földnek . . .

◁ És ugyanennek a strófának elkeseredett és elkeserítő befejezése:

Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! nincsen remény!

◁ Az *Országháza* (1846) szállóigésedett kezdő megállapítását az első szakasz második, rebelláló mondatrésze világítja meg:

A hazának nincsen háza.
Mert fiainak
Nem hazája . . .

A felszabadulás előtt, az elnyomás, a kizsákmányolás idején annyit citált, akkor tragikusan igaz szárnyasszóhoz – kiegészítésül és magyarázatként – gyakorta hozzátették a költemény befejező sorait:

Neve: szolgálj és ne láss bért.
Neve: adj pénzt és ne tudd, mért.
Neve: halj meg más javáért.
Neve: szégyen, neve átok:
Ezzé lett magyar hazátok.

◁ A *Jóslat* (1847) tíz szakaszából közhasználatban a belső refrén töredéksora, a költő felszakadó reménykedése szilárdult meg:

Még neked virulnod kell, oh hon . . .

◁ A szabadságharc bukása után, a kötélkorszakban írt, s töredékben maradt *Előszó* rémlátásaiból (1850) később is ezzel a kurta sorral jellemeztük az iszonyatok éveit:

A föld megőszült . . .

◁ Az utolsó nagy költemény: *A vén cigány* (1854) kezdete és hatszor ismétlődő refrénvégződése magasan száll jelképes lendületében, de földön topog a köznapi használatban. A rapszódia harsanó szimbólumaiból sírva vigadó rikkantás lett:

Húzd rá cigány, megittad az árát . . .

és:

Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal!

◁ Nem torzult sokkal enyhébben a négysoros refrén indítása sem:

Húzd, ki tudja meddig húzhatod . . .

A jelképesség kifakulása után ez alkalommal is a nyers fizikai cselekvés költözött át a szállóigébe. A dugó beszorul a palackba, a szög nem jön ki a deszkából, a fogorvos kínlódik a menthetetlen zápfoggal, vagy némi áttétellel: a szerkesztő fáradhatatlanul rövidíti, „húzza" az elébe tett kéziratot – s felhangzik a tréfás szólam: ~.

◁ Érintetlen alapértelemmel három részlet formálódott a költeményből szárnyasszóvá.

A robbanó 4. szakasz önálló kifejezéssé hűlt töredéke:

Hulló angyal, tört szív, őrült lélek,
Vert hadak *vagy vakmerő remények?*

◁ A 6. szakasz kezdetének apokaliptikus sorpárja:

A vak csillag, ez a nyomorú föld
Hadd forogjon keserű levében.

◁ A 7. szakasz törhetetlen bizalmat hirdető 2. sora:

Lesz még egyszer ünnep a világon . . .

CZUCZOR GERGELY

(1800–1866)

– régebben sűrűn szavalt *Hunyadi* című költeményét (1833) a mai ifjabb nemzedékek jószerint csak iskolai tanulmányaikból – és a versből szakadt szállóigékből ismerik.

Hányszor kérdezzük – a vers kezdetét idézve – mindennapi helyzetekben, komolyan vagy tréfásan:

Ki áll amott a szirttetőn,
Hunyad magas falánál.

◁ Leginkább sebbel-lobbal rohanó, pletykahordó, fontoskodó emberekre utalunk a 2. szakasz nyitósorával:

De hírnök jő, s pihegve szól . . .

◁ És a bajokban-bonyodalmakban hidegvérrel megnyilatkozó, rendületlenül helytálló személyt gyakorta a költemény refrénjével aposztrofáljuk:

Mond és marad nyugodtan.

◁ Címe is megszárnyasodott az 1837-ben írt pesti életképnek:

Falusi kislány Pesten.

Hajdan a „falusi ártatlanságot", a butuska kis libákat illették ezzel a csúfolódó kifejezéssel, aztán a fogalom átcsúszott a magukat ártatlanoknak tettető, hamiskás fruskákra, majd még élesebb gúnnyal a nagyon is rafinált hölgyikékre. *Czuczor* versét a század elején *Emőd* Tamás az eredeti motívumokból átkölti, s *Mezey* Zsigmond zenéjével népszerű kabarédal lesz belőle.

◁ A modernizálás, megzenésítés, a nyilvános előadás újabb lendületet adott a ~ szállóigéjének, s a már korábban is sokat idézett, egy *Jókai*-szatírában is felhasznált verskezdetnek:

Jaj de szép az a Pest, Istenem, be szép!

◁ *Czuczor* néhány népdala valóban a nép ajkára került. Ezek közül nem egynek kezdete vagy elkülönült csattanósora szárnyasszószámba megy.

A boros vándor (1837) első két sorát pityókás állapotban levőkre olvassuk rá – vagy bepityókázott ember olvassa önmagára:

Bort ittam én, boros vagyok,
Haza mennék, de nem tudok.

◁ A második sorpárt akkor emlegetjük, ha eltévedünk, elkeveredünk valamerre, sőt, átvitt értelemben is, ha irányt vesztettünk:

Aki tudja, mért nem mondja,
Merre van az ország útja.

◁ *A Kecskeméti legény* (1842) harmadik szakaszából a második rész vált le:

Én is oda való vagyok,
Hol az a szép csillag ragyog.

◁ Emlékezetes szárnyasszavak csaptak fel a *Kossuth Hírlapjá*ban 1848. december 21-én megjelent *Riadó* vers-, illetve refrénkezdetéből:

Az indítósor érces csatariadója:

Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!

◁ És a refrén hétszer ismétlődő buzdítása:

Él még a magyarok nagy istene . . .

A buzdító forradalmi csatariadó, a negyvennyolcas időknek *Petőfi* költészete mellett e leghatásosabb verse kétszer is börtönbe juttatta *Czuczor*t. Először az

1849 elején Pestre bevonuló *Windischgrätz* verette vasra, majd miután a Budavárát visszafoglaló honvédek kiszabadították, a szabadságharc bukásával *Haynau* fogatta el és ítéltette hatévi vasban töltendő nehéz várfogságra. Az *Akadémia* ismételt közbenjárására a költő 1851-ben kegyelmet kapott, ám a *Riadó* sorait nemcsak a kiegyezést követő években, de még félszázad múlva is megcenzúrázták. A *Magyar Remekírók* sorozatban (*Franklin Társulat*, Budapest, 1903) kiadott *Czuczor Gergely Költői Munkái* címet viselő kötet szerkesztője például még mindig szükségesnek tartotta, hogy a *Nem kell zsarnok király!* felkiáltásból a *királyt*, a *Mi fekete-sárga lelkébe tőrt vetünk* és a *Pusztítsa fegyverünk a fejedelmi gazt* sorokból a *fekete-sárga*, illetve a *fejedelmi* jelzőket pontozással helyettesítse.

BAJZA JÓZSEF

(1804–1858)

– irodalmi személyiségének legértékesebb összetevői kritikusi, dramaturgi, szerkesztői munkásságából adódnak, szállóigéket költészetéből örököltünk.

Borének című korai költeményének (1825) 5. szakasza ezzel a közkeletű fordulattal végződik:

Sírva vigad a magyar.

A ~ szállóige és a belőle formált *sírva vigadó* típusmegjelölés annyira elterjedt, hogy nem meglepő *Margalits* Ede véleménye, aki szállóigénket népdalból eredőnek tartja, s besorolja 1896-ban megjelent *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című gyűjteményébe. Csakhogy *Erdélyi* János, aki 1846–1848 között adta ki a *Népdalok és mondák* 3. kötetét, utóbb, 1851-ben a *Magyar közmondások könyve* alapvető összeállításában nem szerepelteti a ~ szöveget. Így mégis okkal és joggal tekinthetjük a kifejezést a *Borének*ből kiröppent szállóigének.

◁ A tragikusan elbukott lengyel szabadságharc hőseire emlékező *Apotheózis* (1834) 6. szakaszának kezdősorai az igazságos háború fogalmát költői formában határozzák meg:

Csatájok a védelmezett
Népjog csatája volt . . .

◁ A 18. szakaszból a következő számonkérő, bizakodó apelláta emelkedett ki:

Van bíró a felhők felett . . .

◁ A *Sóhajtás* (1834) tragikus strófáinak kezdősorai köznapi használatban pátoszukat vesztették.

Multadban nincs öröm,
Jövődben nincs remény,
Hanyatló szép hazám!
Miattad vérzem én.

A szárnyasszóról lepergett az ünnepélyesség zománca. Tanulni nem akaró gyerek osztályt ismétel; tehetségtelen drámaíró megbukik darabjaival; alkoholista nem tud leszokni az italról; játékos minden fogadkozásai ellenére hazardírozik; hanyag, rest, figyelmetlen ember konokul beleragad hibáiba: idevág a szállóige ~.

◁ Elkomolytalanítva használjuk a *Védegylet* megalakulásakor írt *Ébresztő* (1845) kezdő- és záróstrófájának első két sorát is:

Ébredj nagy álmaidból,

és rövidebben is:

Ébredj álmaidból,
Ébredj, Árpád fia!

A verstöredéket szállóigében mélyen alvók reális ébresztésére degradáljuk, vagy jelképesen: álmodozókat, képzelgőket igyekszünk ezzel a gúnyosra hangolt intelemmel a valóságra figyelmeztetni.

◁ *Bajza* forradalom utáni versei közül a *Nyugasztaló* (1851) utolsó előtti strófájának egyik újszerű kifejezéséből ironikusan átszíneződő szárnyasszó keletkezett:

Bízzál, elcsüggedt **erényhős . . .**

*Czuczor–Fogarasi A magyar nyelv szótárá*ban (1864) még *Bajza* értelmezésében *erényért vagy erényekért küzdő* személynek tartja az ~-t, de nem sokkal később a *joghős, divathős, bálhős* összetételekhez hasonlóan (például *Bérczy* Károly *Anyegin*-fordítása, 1866.) a szárnyasszó már parodisztikus áttételben általánosult. Eszerint a léha, ledér, szószegő, csalárd, erkölcstelen hipokritát csúfoljuk ~-nek.

– zsarnokellenes balladája, a hajdan híres „szavalati darab", a *Kont* (1838) több szállóigénk kútfeje.

Az első strófából az indító és a záró refrénsort emeltük ki:

Harminc nemes Budára tart,
Szabad halálra kész;
Harminc nemes bajtárs előtt
Kont, a kemény vitéz.

A zord zengzetű szállóigesorok tulajdonképpen nem kínálkoznak könnyű humorizálásra. S mégis: az elsővel a bágyadt, fáradt, reménytelen baktatást, a másodikkal a tettetett szilárdságot szoktuk kifigurázni. A szatirizált értelmezés forrása alighanem a humorista *Pákh* Albertnek (1823–1867), *Petőfi* barátjának *Csont* című paródiája, amely *K. Á. (Kaján Ábel)* szignatúrával 1847-ben jelent meg. Az ős-*Így írtok ti* . . . első szakasza ekképpen hangzott: *Három színész Létára tart, / Éhenhalásra kész; / Három komédiás előtt / Csont, a kóbor színész;* s feltehetőleg ez az annak idején kedvelt versparódia ugyanúgy megtépázta *Garay* balladájának pátoszát, ahogy később *Karinthy* Frigyes paródiái a modern irodalom egyes alkotásait áthumorizálták.

◁ Valószínűleg ugyanennek a folyamatnak a hatására tiltakozunk ma baráti vitában, hevesen, de mindig tréfálkozva, *Kont*nak, a kemény vitéznek drámai felkiáltásával:

Nem úgy, király! az égre, nem!

◁ *Az obsitos* című költői elbeszélés (1843) hőse fényes pályát futott meg a művészetek szféráiban is. A nagyot mondó, kiszolgált baka:

Háry János

– fogalommá vált: hősködő, füllentő, nagyokat lódító, valószínűtlenül kiszínezett történeteket mesélő emberekre mondjuk: Te ~!

Az obsitos főalakja, lényeges vonásait tekintve, világjáró mesefigura: *Plautus Hetvenkedő katonájának*, a *Commedia dell'arte Capitanójának*, a német *Bramarbas*nak és *Münchhausen*nek magyar népi változata. Nem változtat ezen a nemzetközi atyafiságon az sem, hogy *Garay* állítólag már korábban hallott egy szülővárosában, Szekszárdon élő, s meszely bor mellett nagyokat füllentő, öreg obsitos katonáról, akit ~-nak hívtak, s akivel, *Az obsitos* megjelenése után há-

rom évvel, 1846-ban *Mehrwert* nevű barátja szüreti mulatságán meg is ismerkedett. Akik a költészet alkotó módszerét ismerik, tudják: a költő nem másol, hanem teremt. Szinte bizonyos, hogy *Garayt* szekszárdi gyermekkorában hallott, történeti tényekből kirajzolódó katonalódítások ajándékozták meg *Az obsitos* építőelemeivel. *Háry* János pedig bizonyíthatóan gyakori bakanév volt Szekszárdon. A Tolna megyei Levéltár számos okiratában fellelhetők a császári ármádiában szolgáló *Háry* Jánosok. A XVIII–XIX. század fordulójának nem egy katonai összeírása, szabadságlevele, obsitoslistája mutat be különböző korú, szekszárdi *Háry* Jánosokat, de még az 1848-as szabadságharc avató jegyzékében is találunk *Háry* János nevű honvéd-„önkénytest", sőt rajta kívül szép számú más negyvennyolcas *Háry* Jánost. E bőség láttán elvethetjük a gondját annak: melyik volt közülük az igazi, a valódi *Háry* János . . .

Az obsitos szállóigévé vált nevét talán valóban valamelyik szekszárdi *magyar fikától* kölcsönözte a költő, de a történet eredete, mint azt az *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1915. és 1917. évi folyamaiban *Pitroff* Pál (1884–) illetve *Zolnai* Béla (1890–) kimutatják, sokkal régebbi és sokkal általánosabb. *Garay* obsitos-típusának előképei 1768 óta bőven találhatók irodalmunkban (*Dobóczky* Pál: *Népies alakok irodalmunkban*, 1912), s a győri *Házi és Úti Új és Ó Kalendárium* 1809. évfolyamának *Unalmas órákon való időtöltés* rovatában az *Egy obsitos katonának éneke* című versezet a majdani *Háry*-kalandok több motívumát tartalmazza. *Garay* tehát, amint azt *Móricz* Zsigmond is kifejtette (*Garay és „Az obsitos"*, *Uránia*, 1907), nem egy valóságos ~ lódításait szedte versbe, hanem irodalmi hagyományokból, történeti emlékekből és saját alkotó fantáziájából *pompásan előadott s kiélezett jellemvonások által, kerek, hatalmasan kidolgozott egyéniséget teremtett.*

A szállóige röptét az éles jellemzésen felül ~ változatos művészi formákban való megsokszorozódása is serkentette. A múlt század végén főleg *Seress* Imre (1860–1938) verses *Homérosz*-travesztiái hatottak szállóigénk terjedésére: *Hári János Iliásza* (1885), majd *Hári János Odisszeája* (1886). *Az obsitos* kalandjai ihlették *Kodály* Zoltánt (1882–1967) a ~ szvit megírására, amelyből *Harsányi* Zsolt (1887–1943) és *Paulini* Béla (1881–1945) szövegkönyvére az 1926-ban bemutatott, nagy sikerű, később filmre, televízióra feldolgozott ~ dalmű született. ~ túlélte névadóját, az egykori kocsmai füllentőt, a költő kezén művészien kimunkált hazai típus – halhatatlan szárnyasszó lett belőle.

◁ A költemény szállóigéi *Az obsitos és Napóleon* című első kalandból keletkeztek. A kezdőstrófa 4. sora szerint:

Vidám parasztlegények itták a hegy levét

– a bort néha régieskedve így nevezzük:

a hegy leve.

◁ Az obsitos vitéz füllentéseinek tetőpontján az egyik ivócimbora, a meséltető diák, mindig jelentősen tüsszent. Bár a néphiedelem szerint az igazságra szoktunk rátüsszenteni, *Az obsitos*ban többször megismételt kádencia nyomán a sulykot elvető háryjánosoknak ezt olvassuk a fejére:

A furfangos diák *itt* szörnyet prüsszente rá . . .

◁ Az első kaland befejező sora ugyanilyen helyzetekben használatos:

Nincs oly vitéz a földön, mint Háry bátya volt.

◁ *Az Árpádok* (1847) *Vezérhang*jának utolsó szakaszából a nyitósort kapta fel a köznyelv:

Csak törpe nép felejthet ős nagyságot . . .

EÖTVÖS JÓZSEF

(1813–1871)

– ifjúkori, érzelmes versének: *A megfagyott gyermek*nek (1833) 5. strófájából kölcsönözi gyakran sanyarú panaszát a rosszul szelelő kályha, fogyatékosan működő fűtőberendezés szenvedő alanya:

Puszta a ház, hideg szobám,
Nem fűtenek nekem.

◁ A *Búcsú* (1836) kezdősora nemcsak patetikusan, hanem kedélyeskedve, vidáman vagy fanyar lemondással is el-elhangzik:

Isten veled, hazám, bátrak hazája!
Isten veled, te völgy, ti zöld hegyek!

◁ A szülőföldjükről távozók vagy eltávozottak közül manapság is sokan érzik a 2. szakasz zárósorában foglalt sajgó nosztalgiát:

Hazát kíván, hazáért ver szívem!

◁ A 3. szakasz befejezése közírói, szónoki formulaként bukkan fel:

Hellásznak kincse egy elomló rom:
Tiéd, hazám, egy **szentelt fájdalom.**

◁ Az *Én is szeretném* . . . (1846) két zárósora az egy évvel később keletkezett *Petőfi*-vers: *A XIX. század költői* eszmevilágával (lásd 834. old.) cseng össze:

Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.

◁ A *Végrendelet* (1848) 2. szakaszát rendszerint egészében, második felét pedig szállóigeként idézzük:

Márvány-szobor helyébe,
Ha fennmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.

◁ De sokkal elterjedtebb ennél a költemény utolsó két sora:

Dalt érdemelt, mert költő,
Könnyet, mert szeretett.

◁ Szárnyasszó keletkezett az 1844 októberében, a *Nemzeti Színház*ban színre vitt, legjobb *Eötvös*-vígjáték címéből:

Éljen az egyenlőség!

◁ *A karthausi* című regény (1839–1841) L. fejezetében kinyilatkoztatott végső eszmei foglalat az emberszeretetnek, az emberek jobb jövőjéért való munkálkodásnak életelvét példázza:

Csak az önösnek nincs vigasztalása e földön.

◁ A *Magyarország 1514-ben* (1847), a *Dózsa*-felkelés regénye ezzel a fanyar szentenciával gazdagította bölcsmondásaink tárát:

A bolond is eljut a mennyek országába,
nincs semmi kétség –
csakhogy előbb e földön jól megverik.

ARANY JÁNOS
(1817–1882)

– gazdag életművének legnépszerűbb darabjaiból szállóigék sokasága rajzott ki. Régebbi költészetünk nagyjai közül ebben a tekintetben csak *Vörösmarty* és *Petőfi* mérhető vele össze.

Kezdjük a seregszemlét a *Toldi* (1847) elterjedt soraival, s vessük össze az egyes töredékek színképét a költői beszédben és a köznyelvi használatban.

Az *Előhang* 2. szakaszának éléről levált sorral nagy képességű, kiemelkedő teljesítményű, helytállásban jeles személyekre emlékezünk:

Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton . . .

◁ Az 1. ének 2. szakaszában a rekkenő déli hőség képét festve, a költő a gémeskúthoz tóduló jószágról ír – mi a vendéglői vagy kocsmai asztal körül borra-sörre váró szesztestvéreket gúnyoljuk vele:

Válunál az ökrök szomjasan delelnek . . .

◁ A 3. szakasz ugyancsak teljesen reális helyzetre utaló nyitósorát akkor szoktuk emlegetni, amikor valamilyen társaságban, csoportban, együttesben – egyetlen résztvevő kivételével – már mindenki kidőlt, kifáradt, eltikkadt:

Egy, csak egy legény van talpon a vidéken . . .

◁ Az utolsó szakasz 5. sorával *Toldi* sérelménél-bánatánál sokkal enyhébb esetekben csipkedjük csúfondárosan a dúlva-fúlva csörtető embereket:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a barna éjfél, szeme pillantása.

◁ A 2. ének 11. szakaszának másfél töredéksorával falánk-dagadt embereket csúfolnak; de túltáplált, lusta gyerek nevelésén civódó szülők is odavagdossák egymásnak:

. . . húsa és kövére
Szépen nő naponkint anyja örömére . . .

◁ A 12. szakaszból kölcsönzött ritka nyelvi formájú szállóigét eredeti értelmében idézzük – tudom, mit forralsz, mi a titkolt szándékod:

Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette . . .

◁ Meggondolatlan, beláthatatlan következményekkel járó cselekedetek láttára-hallatára sóhajtunk fel a 3. ének 7. szakaszának a *Toldi* Miklós által valóságban elhajított malomkőre vonatkozó kezdősorával:

Repül a nehéz kő: ki tudja hol áll meg?
Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?

◁ A 4. ének 1. sorának költői hasonlatát kissé fölényesen, fanyalogva forgatjuk el túlérzékenyen sértődő, felcsattanó személyekre:

Mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyíllal,
Fut sötét erdőbe sajgó fájdalmival.

◁ A 6. ének 16. szakaszából kiemelt sorral vigasztaljuk azokat, akik kockázatos vállalkozásba kezdő, bajba jutott, veszedelmes helyzetbe került vagy súlyosan beteg kedveseikért aggódnak:

Aki meg se halt még, minek azt siratni . . .?

◁ A 12. ének 17. szakaszának szeretettől sugárzó szólama versolvasó kismamák ajkán visszhangzik:

Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom.

◁ *A rab gólya* (1847) nyitósorát elkülönült, elszigetelt, magányos emberek kissé ironikus jellemzésére sajátítottuk ki:

Árva gólya áll magában
Egy teleknek a lábjában.

◁ Alighanem az 5. strófa kezdetéből:

Várja, várja, mindig várja

– módosult az ismert frázis:

Várja, várja, de hiába várja . . .

◁ *A tudós macskája* (1848) két tréfás kifejezése ülepedett le a köznyelvben. Az első és az utolsó strófából:

De mi haszna, ha **kevés volt**
A vágott dohánya.

Szárnyasszóként így is:

... kevés hozzá
A vágott dohánya.

A *kevés a józan esze, hiányzik a gyakorlati érzéke* jelentésű kifejezés a *Szepessy* Pálról, *Thököly* kurucvezéréről (?–1685) feljegyzett *Labanc gúnydal* egyik hasonló szövegű versszakát (lásd 629. old.) idézi fel. Lehetséges, hogy *Arany* ismerte a kuruc kori szóképet, s ennek felhasználásával alakította ki az új zamatú fordulatot. De az is elképzelhető, hogy a szállóigévé vált verssorok az 1848-ban még nyomtatásban nem publikált gúnydal közvetlen ismerete nélkül, a nép nyelvén élő kuruc kori szóhagyományból keletkeztek.

◁ A nyolcadik strófából:

Fölvette a néhai nevet ...

◁ A *Nemzetőr-dal* (1848) 2. szakaszának elejéről a nehéz munkát, nagy feladatot, áldozatot, veszélyt önszántukból vállalók büszke kijelentése tapadt meg:

Nem kerestek engemet kötéllel ...

◁ A *Koldus-ének* (1850) refrénjéről:

Adjatok, adjatok, amit Isten adott ...

– közhasználatban teljesen lekopott a költemény kolduló csonka-honvédjének emléke. Manapság az ~ koldus-könyörgésnek időszerűtlen; inkább tréfás nógatás baráti kínálgatásra, esetleg kölcsönre, tulajdonképpen kedélyes mezbe öltöztetett „megvágás", „tarha".

◁ A *Letészem a lantot* (1850) rezignált verscíme, amely a nyitó- és záróstrófa elején ismétlődik, ebben a kevésbé régies, ékezés nélküli formában alakult szárnyasszóvá:

Leteszem a lantot.

A kifejezésből – amely a *Dalnok búja* (1851) 16. strófájában is visszatér: *Lantját letészi csüggedetten* – köznyelvi használatban kihullott a versbéli bús lemondás. Argószerűen, nyeglén annyit jelent: elhallgattam, abbahagytam a vitát, nem ellenkezem tovább. Még triviálisabban hat felszólító módba téve, mint a *fogd be a szádat! – pofa be!* enyhébb szinonimája:

Le a lanttal!

Ízetlen szellemeskedők még rá is tromfolnak: ~ – *Írta Petőfi Antal!*

◁ Kimerítő munka, fárasztó nap után gyakran a *Fiamnak* (1850) kezdősorával sóhajtunk fel:

Hála Isten! este van megin'...

◁ Az *Egressy Gábornak* ajánlott költemény (1850) utolsó előtti szakaszában olvasható három sor:

Félre, kishitűek, félre! nem veszett el –
Élni fog nyelvében, élni művészettel,
Még soká e nemzet!

– oldottabb alakzatban, de lényegében szó szerint tartalmazza ismert szállóigénket:

Nyelvében él a nemzet!

A szállóige egyébként ebben a csiszolt formában egyetlen magyar irodalmi műben sem foglaltatik. Legközelebbi, de ki nem mutatható alaki rokonság az állítólag *Montesquieu*-től származó francia mondáshoz fűzi: *[La langue, c'est la nation] A nyelv a nemzet;* viszont eszmei atyafisága igen kiterjedt hazánkban. Elődei közé számíthatjuk *Bessenyei* György gondolatsorát a *Magyarság* című röpiratban (Bécs, 1778): *Minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább; . . . micsoda szomorú, elvettetett és gyalázatos sorsa lenne az egész Nemzetnek anya nyelv nélkül.* Idevágnak *Kisfaludy* Sándor a *Himfy szerelmei*nek 2. kiadásához írt előszavában (1807) a következő passzusok: *Amely nemzetnek nyelve nincs, annak nincs hazája . . . a nyelv a lelke a nemzetnek. Kisfaludy* Károly az 1819-ben bemutatott *A kérők* című vígjátékának első felvonásában *Baltafy* kapitánnyal mondat hasonló szentenciát: *Nyelv teszi a nemzetet. Kölcsey* Ferencnek a *Magyar Játékszín* ügyében tartott beszéde (1827) ezt a tárgyunkra vonatkozó részt tartalmazza: *Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni sem lehet. Széchenyi* István a *Hitel* (1830) bevezetésében hangsúlyozza: *Az egészséges nemzetiségnek . . . fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is él;* majd a *Világ* (1831) *Magyar nyelv* című fejezetében kimondja: *a nemzeteknél az aggságnak vagy halálnak bizonyos jele, . . . hogy a nyelvük holt* – tehát fordított logikával alapozza meg szállóigénket.

◁ A megragadó fény-árny ellentétekkel festett életkép: a *Családi kör* (1851) szállóigéi a nyitósorral kezdődnek. Prózába fordítva: lefekvés előtt akaratoskodó gyerekeket, sokáig virrasztó felnőtteket ezzel noszogatnak az ágyba:

Este van, este van: kiki nyúgalomba!
Feketén bólingat az eperfa lombja.

◁ A következő sorpárt szállóigeként többnyire gúnyosan átszínezve idézzük:

Zúg az éji bogár, nekimegy a falnak,
Nagyot koppan akkor, azután elhallgat.

A gúnyos átszínezés antropomorfizálja a képet. Vagy reálisan: valaki sötétben beüti fejét a falba, ajtósarokba; vagy átvitt értelemben: valaki merészen, vakmerően „fejjel rohan a falnak", alaposan pórul jár, s elcsendesedik.

◁ A 2. szakasz 3. sorából még szúrósabb szárnyasszó libbent elő:

Csendesen kérődzik, igen jámbor fajta,
Pedig éhes borja nagyokat döf rajta.

A szelíd, fehér tehén jellemzése közhasználatban szintén emberre fordul. Nyámnyila, mafla, tehetetlen személyekre mondjuk gúnyos mosollyal: ~.

◁ A 12. szakasz elején a szabadságharcról regélő béna honvéd történeteivel kapcsolatban inti a családfő idősebb fiát:

Nem mese ez, gyermek . . .

Mi a szárnyasszót némi értelmi átvetéssel használjuk, főként olyan esetekben, amikor különös, furcsa, valószínűtlenül, hihetetlenül hangzó, de való tények közlésekor felbukkanó kétkedést kívánunk eloszlatni.

◁ A *nagyidai cigányok* csúfondáros vígeposzának III. énekéből (1851) az a sor költözött át szállóigetárunkba, amellyel a rémült cigányság az ellenség ágyútüzére válaszol:

Ne lőj, erre, bolond, ember van itt, látod!

Dokumentálni tudjuk, hogy a ~ szállóige milyen elevenen aktualizálódott hét évtized elmúltával, az első világháborúban. *Karinthy* Frigyes egyik háborús feljegyzésében (*Notesze*, 1927) ezt írja *Az első napokból: Egy . . . újonc, mikor az első srapnellek kezdenek hulldogálni a hadállásra, kiáll a lövészárok szélére, és hevesen gesztikulálva, felháborodva kiabál az ellenséges árok felé: – Hé, marhák, mit csináltok? Ide ne lőjetek, itt emberek vannak!*

◁ *A költő hazája* (1851) első sorát – *Arany* János véleményével homlokegyenest ellentétben – pozitív, állító értelemben fogadtuk szállóigévé:

Művész hazája széles e világ . . .

◁ *Arany* idézőjelbe teszi ezt a megállapítást, s bár nem tagadja, hogy a művész azé a honé lehet, amely bírja őt, e művészi kozmopolitizmussal szemben határozottan kiáll amellett, hogy

költőnek *egy* **– csak egy hazája van.**

A két szállóige közül az első a járatosabb, de a másodiknak igazsága mélyebb, szilárdabb. *Ameddig ily nép fogja őt körül, / Nép, melynek érzi keble, zengi szája / A költő énekét, – addig terül, / Ott éri végét a költő hazája* – ezek *Arany*nál a költő számára szabott hazai határok; az önzetlen hazafiság mércéjét pedig így állítja fel: *Nem a díjt méri, melyet tán az ád, / Oltára nem önző lángokra gyúl; / És, bárha szűk, és bárha gyér / A jutalom és a babér: / Ő e honért, e honnal s honnak él, / Örömeit, búját zengvén, ha dalra kél.*

◁ *A gyermek és szivárvány* (1851) kezdősoraival, az allegorikus mesétől elszakítva, gyermekekre, nőkre szoktunk célozni, akik mosolygósan könnyeznek, könnyeik között nevetnek:

Sírt az ég egyik szemével,
A másikkal nevetett . . .

◁ A *Domokos napra* (1851) 3. szakaszából együtt és szétválasztva is emlegetjük a következő sorpárt:

Előtted a küzdés, előtted a pálya,
Az erőtlen csügged, az erős megállja . . .

◁ Ugyancsak a 3. szakasz két további soráról közmondásnak tetsző szárnyasszó kerekedett:

És tudod: **az erő** *micsoda?* **– Akarat,**
Mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat.

◁ És szócserével, még tömörebben:

Az akarat diadalt arat.

Ha megfigyeljük: *Arany* az eredeti szólamban szinte helyesbíti *Virág* Benedek tételét: *Nem magyar földön terem a borostyán* (lásd 634. old.).

◁ Az *Enyhülés* (1852) kezdetéből a második sorpár vált közkeletű bölcsmondássá:

Kél és száll a szív viharja
Mint a tenger vésze;
Fájdalom a boldogságnak
Egyik alkatrésze . . .

◁ Ha valakinek helyt kell állania magáért, le kell tennie a garast az igazság mellett, bátran, erélyesen, vagy legalábbis mutatósan kell felszólalnia, akkor szoktuk idézni az évtizedekkel előbb sokat szavalt, sőt melodrámának is megzenésített *A hamis tanú* (1852) kezdetét:

Állj elő, vén Márkus! *vedd le a süveget.*

◁ Az első balladák közül a *Rozgonyiné* (1852) 5. strófájának első sorpárját csábító rábeszélés, káprázta tó ígéretek, hamiskodás, hitegetés gúnyolására citáljuk:

Csalogatja csemegével
Muci paripáját . . .

◁ A *Magyar Misi* (1852) és a *De Gustibus* (1853) *Pató Pál*-szerű figurája – *Magyar Misi*, aki *félreüti darutollas túri süvegét és Magyar Miska*, aki *a könyvet nem szereti* – hányaveti, üresfejű honfitársaink összevont típusmegjelölése lett:

Magyar Misi – ki a könyvet nem szereti!

◁ És a hetvenkedő, handabandázó, szájas, de tartalmatlan, meddő cselekedetek, intézkedések ironikus jellemzésére ebben a felkiáltásban is él:

Amúgy Magyar Miskásan!

◁ A *Török Bálint* című ballada (1853) 24. szakaszában olvashatjuk az emlékezetes

Hátra van még a fekete kávé . . .

– kifejezést, amely török eredetre vezethető vissza (lásd 303. old.).

◁ A *Vágy* strófáiból (1853) az elnyomatás éveinek nehéz levegője áramlik. *Arany* lírájában ez a légkör tehetetlen tiltakozást és megroppanó lemon-

dást fakaszt. A költemény első sora a tehetetlen tiltakozást érlelte elkeseredett szállóigévé:

Nem itt, **nem itt van az én világom!**

A tiltakozás hőfoka a köznyelvben gyakran változik, többnyire csökken. Nemcsak az abszolút környezettagadás válthatja ki, hanem a családi, hivatali helyzettel való elégedetlenség is, sőt néha fölöttesek, munkatársak érdektelen magatartása ellenében horkan fel az érzékeny érdekelt: ~.

◁ A vers befejezésében az összecsukló lemondás szólal meg:

Földi ember kevéssel beéri,
Vágyait, ha kevesebbre méri.

Ez a gerincet roppantó évek bölcselkedése. A 36 éves *Arany* lemondása, maga-feladása kortünet. Érdemes szembeállítani e szentenciával a 26 esztendős *Babits* versét: *Ne mondj le semmiről,* és az ebből kiszakadt szállóigét: *Minden lemondás egy kis halál* (lásd 888. old.). A forradalminak nem nevezhető *Babits* szállóige-hagyatéka a törekvés, az igényesség jeligéje, a megtörő *Arany* szárnyasszava ma már csak az önelhagyók, az igénytelenek igazolása.

◁ A nevezetes nagy balladákban sűrűn akadunk szállóigésedett sorokra. Az *V. László* (1853) 2. és 4. szakaszának kezdete változatos használatban terjedt el.

Az egyik:

Ki az? mi az? vagy úgy –

– obligát, többnyire tréfás válasz hirtelen kopogtatásnál, váratlan látogatásnál; gyakran a tettetett elmélyülés, a mímelt szórakozottság, a megjátszott meglepetés szólama.

◁ Hasonlóképpen játékos áttételű szállóige a másik:

Miért zúg a tömeg?
Kívánja eskümet?

Zajongó társaságban, ahol senki saját szavát sem érti, indokolatlan ünneplések, tetszésnyilvánítások alkalmával, vagy egyszerűen olyan esetekben, amikor valakit környezete, baráti köre, családja nem enged szóhoz jutni, szatirikusan citálják: ~.

◁ Az *Ágnes asszony* (1853) refrénjének tragikus feljajdulását is mókás meghökkenéssé hangfogózta a szállóige:

Oh! irgalom atyja, ne hagyj el!

◁ Az 1854-ben befejezett *Toldi estéje* két szárnyasszavunk forrása. Az 5. ének gúnyolódó betétdalának indítását – ezt az ódon zamatú regős formulát – akkor szoktuk emlegetni, amikor hitetlenkedve hallgattunk végig valami gyanús, régi történetet:

Hajdanában – danában
Csuda történt Budában.

Tizenkét év múlva, 1866-ban a költő fia: *Arany* László kölcsönvette ezt a fordulatot. *Elfrida* című költői elbeszélése ugyanis így kezdődik: *Furcsán esett, de megesett / Hajdanában ez az eset / – ~ / ködös Brittaniában.*

◁ A 6. ének 39. szakaszának élén (s lazább szerkezetben egy strófával előbb is) *Lajos király* a haldokló *Toldi* ágyánál ezt a feltarthatatlan mulandóságra utaló szentenciát mondja:

Hajt az idő, nem vár: *elhalunk mi vének . . .*

◁ A *Mátyás anyja* (1854) nemes sóvárgástól fűtött 11. szakaszának első felét bohókás kívánságok, derűs úti vágyak, távolba epedések érzékeltetésére sóhajtják el:

Istenem,
Istenem,
Mért nem adál szárnyat . . .

◁ A 17. szakasz kezdetével nemcsak kopogásra reagálunk, hanem meglepő, szokatlan zajokra is, származtak légyen azok élőlénytől, élettelen szerkezettől: elromlott háztartási géptől, rádiótól, esetleg természeti jelenségektől, cserepet leverő szélvihartól, jégesőtől:

Ki kopog?
Mi kopog?
Egy fekete holló!

◁ *A fülemile* (1854) című szatirikus elbeszélő költeményből a semmiségen, hiábavalóságon – fülemülefüttyön – összezördült emberek bagatell pöreinek elnevezését kivonatoltuk:

fülemüle-per.

◁ Hányaveti nekiveselkedés szólama sűrűsödött a harmadik verssorból:

Ha per, *úgymond,* **hadd legyen per!**

◁ És a *fülemüle-per*ben ítélkező bíró zárószavaiból:

Se ide nem, se oda nem
Fütyöl a madárka, hanem
(Jobb felől üt) nekem fütyöl,
(Bal felől üt) s nekem fütyöl:
Elmehetnek . . .

– tisztátalan úton, korrupcióval, vesztegetéssel szerzett előnyt, jövedelmet jelentő szállóige szakadt ki:

Nekem fütyül a madárka . . .

A *fülemüle-per* igen régi, sokfelé járatos vándor-anekdota. Ősforrása *Pozder* Károly szerint (*Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1883.) a *Naszreddin Hodzsa* nevéhez fűződő tréfagyűjtemény. De minthogy a XIII–XIV. században élt keleti mondahős kalandjainak fordítása csak 1857-ben jelent meg, *Arany* nyilván nem meríthette ebből poémája tárgyát. *Turóczi-Trostler* József (1888–1962) a *fülemüle-per* másfél tucatnyi világirodalmi feldolgozásáról ad számot (*A „Fülemile" tárgytörténetéhez, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1910), számunkra azonban fontosabb *Hegedűs* Sámuel nagyenyedi tanár magyar versezete: *Kinek szól a fülemüle?* (*Poétai próbák*, 1837), amely török földön játszódik le. *Smyrnában vagy Moreában / A töröknek birtokában* – írja *Hegedűs* professzor – áll egy határfa, s az erről hangzó madárfüttyön kap össze a két szomszéd: egy török és egy zsidó. *Kerten által, mint a kutyák / Egymást jól összerángatják*, végül elmennek a kádihoz, megvesztegetik, s a história, az ítélettel együtt, szinte kínálja a feltevést: íme *Arany* költeményének vázlatos előképe. A *Naszreddin*-anekdota valamelyik külföldi feldolgozását variálhatta *Aszalay* József is, aki az 1855–56-ban megjelent *Szellemi Omnibusz* című, a maga idején igen népszerű kultúrhistóriás gyűjteményének III. kötetében az *Ügyvédek*ről példálózgat; s ennek kapcsán két törökországi göröggel mutatja be a *fülemüle-pert*. A két görög *afölött civódván, hogy kettejük közül melyikének hangicsált a csalogány, a török kádi civódásukért mindkettőt megbünteté, mondván: „A csalogány nekem hangicsált."* A laposan előadott „jogesetből" azt következtethetjük, hogy *Aszalay* könyve írásakor még nem ismerte *Arany* költeményét, viszont valószínű, hogy a dilettáns rigmust, a költői remekművet és a silány kompilációt egyazon keleti forrásból merítették. Az pedig szinte bizonyos, hogy a *fülemüle-per* későbbi színpadi változatai: *Nyírő*

Sándor (1849–1897) *Serly* Lajos dalaival (1855–1939) bemutatott népszínműve, *A fütty* (1883) és *Farkas* Ferencnek (1905–) *Szabados* Árpád szövegére írt daljátéka, *A fülemüle* (1941) – már csak *Arany* János csalogányának füttyét visszhangozzák.

◁ A *Szibinyáni Jank* (1855) történelmi balladájának nyitósorával kedélyeskedve szokták üdvözölni a baráti, családi körben rég látott vendéget:

Ritka vendég Rácországban
Zsigmond a király, a császár.

◁ A *Zács Klára* (1855) hegedős-énekének utolsó szakaszkezdetét kritikus helyzetekben, borús sejtelmek érzékeltetésére idézzük:

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak . . .

◁ A *Bor vitéz* kísérteties balladájából (1855) néhány baljós természeti képet ironizálva emeltünk át a köznyelvbe.

Hűs szél zörrent puszta fákat . . .

– mondjuk tréfásan, ha váratlan viharban fázni, dideregni kezdünk.

◁ A balladabéli pacsirtára vonatkoztatott babonás kérdést pedig ismeretlen úticélú vagy szórakozottan ténfergő emberekre, esetleg az orrunk előtt elsurranó csinos nőkre forgatjuk el:

Hova megyen? hova ballag?

◁ Lemondó hangulatú szállóige vált le az *Elesett a Rigó lovam patkója . . .* kezdetű *Népdal* (1856) refrénjéből:

Ej no! hiszen **több is veszett Mohácsnál!**

A szállóige előzményéről és variánsairól bőséges adalékok szólnak. Egyesek szerint érzékeny, mások szerint lényegtelen veszteségek alkalmával vigasztalódunk azzal, hogy ~. Mi úgy véljük, hogy a kifejezés mindkét esetben helytálló. *Tolnai* Vilmos (1870–1937) a *Mohácsi Emlékkönyvben* (1926.) ~ cím alatt összegyűjti a szállóigénk eredetére vonatkozó adatokat. Előadja, hogy *Margalits* Ede a *Magyar közmondások*ban tévesen származtatja e mondást *Szirmay* Antal: *Hungaria in Parabolibus* (1804) című művéből, ilyen szövegezés sem abban, sem más régi közmondásgyűjteményekben, szótárakban nem található. *Margalits*

előtt csak *Sirisaka* Andor: *Magyar közmondások könyve* (1891.) idézi, éspedig két formában: *Több is veszett Buda alatt. Több is veszett Mohácsnál.* A Budára vonatkozó változattal viszont valóban találkozunk a *Hungaria in Parabolibus* anyagában: *Több veszett Buda alatt* alakban, majd *Ballagi* Mór (1815–1891) és *Erdélyi* János gyűjteményében is. *O. Nagy* Gábor arra utal (*Mi fán terem?* 1957), hogy ez utóbbi variáns már *Heltai* Gáspár 1575-ben megjelent *Krónikájában* is fellelhető: *Elkölt Buda is tőlünk* szöveggel. *Széchenyi* István a *Kelet népé*ben (1841) *Arany* fogalmazásához közelálló textust használ: *egy kis vígasztalás végett én is nagy lelkesedéssel hangoztassam a hazai nótát: Minden elveszett már Mohácsnál.* De ugyanennek a műnek további részében ezt írja: *mert mint szokták mondani: több veszett Bécs alatt. Gaál* József: *Vén sas* című bohózatának egyik replikája (1844) még közelebb jár a megrögződött formához: *Ne búsoljon, több elveszett Mohácsnál.* Érdekes *Kőhegyi* Mihály megállapítása (*Magyar Nyelvőr*, 1963. 3. sz.), amely szerint *Mészáros* Lázár, a szabadságharc hadügyminisztere, emigrációja idején, 1853-ban, tehát *Arany* előtt három évvel, egyik, *Vukovics* Sebőhöz, a negyvenkilences igazságügyminiszterhez intézett levelében szó szerint ezt írta: *több is veszett Mohácsnál.* Mindezeket egybevetve megfigyelhetjük, hogy egyfelől a mohácsi csatavesztés, Buda elfoglalása és Bécs ostroma szólásmotívumai közül maradandóan a Mohácsra vonatkozó tapadt meg, másfelől, hogy bár a ~ formula magánközleményben korábban is előfordul, széles körben csak *Arany* költeménye nyomán terjedt el, csak innen szilárdult változatlan képzésű szárnyasszóvá. Ezt tanúsítja *Mikszáth* travesztiája is, aki *Prakovszky, a siket kovács* című regényében, *Arany* teljes sorát kölcsönvéve, így ferdíti el szállóigénket: *Ej, no, több is veszett az orosházi kovácsnál* . . .

◁ *A walesi bárdok* című balladát a költő először 1873-ban adta közre folyóiratában, a *Koszorú*ban, éspedig név nélkül, *óangol ballada* megjelöléssel.

Ám a *Tompa* Mihállyal folytatott levelezésből kiderül, hogy *I. Ferenc József* második magyarországi látogatása alkalmával *Arany*t is felkérték, hogy magas erkölcsi és anyagi jutalom ellenében ünneplő költeményt készítsen a császár tiszteletére. *Arany* kitért a feladat elől, viszont számos egybevágó adat tanúsága szerint a hajlama s meggyőződése ellen való megbízás hatására alighanem ekkor, 1857-ben írta meg balladáját a hazájuk dicsőségét zengő walesi bárdok kivégeztetéséről. Ezzel a jelképes költeménnyel vezette le háborgását, fejezte ki tiltakozását a hazáján tipró *Habsburg*-önkénnyel szemben.

A ballada 3. és 5. szakaszának kezdősorából a befejező részt szánakozó vagy ironikus színezettel emlegetjük:

S a nép, **az istenadta nép . . .**

◁ Az asztal bőségét, az étrend gazdagságát kifejező szárnyasszó lett a 8. szakasz elejéből:

Vadat és halat, s mi jó falat
Szem-szájnak ingere . . .

◁ Általában nem komolyan, inkább vaskosan kötölőzve idézzük kedélyesvérmes férfitársaságban a király szitkozódását a 10. szakaszból:

Ti urak, ti urak! . . . ti velsz ebek!

◁ Ugyanígy elvesztette dermesztő tragikumát a 16. szakaszból kiszakadt szárnyasszó:

Vérszagra gyűl az éji vad.

Ingyenélőre, aki megszimatolja a jó vacsorát, üzérkedőre, akit vonz a zsíros üzlet, hozományvadászra, karrieristára, konclesőre fordította át a köznyelv a patetikus balladasort: ~.

◁ Szokatlan lármánál, zenebonánál, zsivajnál tesszük fel – a 28. strófa nyomán – a tréfás kérdést:

Ha, ha! mi zúg? . . . mi éji dal
London utcáin ez?

◁ Leghívebben a 29. strófa töredéke őrzi a ballada drámai feszültségét:

Fejére szól, ki szót emel!

◁ A *Széchenyi emlékezete* (1860) kezdősorát komoly és ironikus jelentéssel citáljuk:

Egy szó nyilallott a hazán keresztül . . .

◁ Az 1. szakasz zárókérdését is – rémület, megdöbbenés helyett – többnyire bosszantó helyzetekben emlegetjük:

Van-é még a magyarnak istene . . .?

◁ A 24. szakasz magasztos szentenciája viszont – nem vesztett ünnepélyességéből:

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, *ámbár napja múl.*

◁ A *Vojtina ars poétikájának* (1861) két tömör bölcsmondását ma is gyakran citáljuk:

Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak

– *[mendacem oportet esse memorem] a hazugnak emlékezni illik* latin szólásmód magyarítása: *Arany* költeményében tréfás irodalmi tézis, mi szállóigében szívesen vulgarizáljuk mindenféle füllentőkre.

◁ Nem idealizáló, valóságot tagadó, hanem éppen tipikussá sűrített realitást követelő a másik poétikai tanítás, amelyből eléggé ingatag, félremagyarázható értelmű szállóigét redukáltunk:

Nem a való *hát:* **annak égi mássa**
Lesz, amitől függ az ének varázsa.

Jegyezzük ide, hogy a címben szereplő *Vojtina*, akit *Arany* e művén kívül *Vojtina levelei öccséhez* című versében is megörökített – élő személy volt. A modell: *Vojtina* Mátyás szlovák diák a múlt század negyvenes éveiben került Pestre, a humorista *Bernát* Gáspár (1810–1873) vette magához inasnak. *Vojtina* csavaros észjárású és kitekert nyelvezetű verseket fabrikált, de nevét *Arany* tartotta fenn, olyannyira, hogy századunkban újra meg újra előbukkant irodalmi jellegű tanköltemények (*Dóczi* Lajos: *Epilóg Vojtinához*, 1917.; *Kosztolányi* Dezső: *Vojtina új levelei egy fiatal költőhöz*, 1935). A versifikátor *Vojtina* egyik emlékezetes rigmusa 1848-ban született, amikor ezzel buzdította a magyar hazafiakat: *Egy kis halál? / Nem tesz semmit! / Őseinknek szintúgy volt.*

◁ A *Buda halála* (1863) 12 énekéből az 1., a 6. és a 9. termett szállóigéket.

A nagy hun rege kezdősorával általában az évek elmúlását szimbolizáljuk, de néha túlérett dámák elvirágzó bájait is illetjük vele:

Hullatja levelét az idő vén fája . . .

◁ A 6. énekbe foglalt *Rege a csodaszarvasról* indító sorpárját nem csupán mesékhez, regékhez, de pletykákhoz is kikölcsönözzük:

Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra . . .

◁ Végül az *Isten kardja* fellelését leíró 9. énekből *Attila – Etele* szavait rendkívüli, kivételes körülmények, helyzetek jellemzésére idézzük:

Csillag esik, föld reng:
jött éve csudáknak!

Érdekes csapongását mutatja szárnyasszavunknak, hogy *Oláh* Gábor (1881–1942) *Csokonai*ról szóló fantasztikus színművéhez *Arany*tól kölcsönözte a címet: *Jött éve csodáknak* (*Magyar Szó Könyvtára*, Nagyvárad. 1919).

◁ A *Bolond Istók Második Ének*ének 7. szakasza (1873) keserű szállóigét termő históriát mesél el:

A szőlős gazda is, az egyszeri,
Magánkivül s őrjöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát, no!" így kiált, „én uram isten!
Csak rajta! hadd lám: mire megyünk k e t t e n !"

A példázatból ez a szállóige párlódott le:

Lássuk, uramisten, mire megyünk ketten!

Megpróbáltatások, torlódó bajok, csapások, szerencsétlenségek súlya alatt, de akár kisebb baleseteknél is – egy-egy elkeseredett, önuralmát vesztett ember néha valóban ráduplázza kárára. *Arany* példázata az egyszeri szőlősgazdáról reális. Tanúsítják ezt tört ablaküvegek, eltaposott edények, széthasogatott ruhák, hamvadó iratok, amelyeknek csupán egy része véletlen vihar, lerántott abrosz, kiálló horgas szög, kipattant parázs martaléka – a pusztítás művét a dühöngő károsult fejezte be, mondván: ~. A szállóigévé vált kifejezés a keserű önemésztés jelképeként támad fel *Sarkadi* Imre (1921–1961) drámájában, amely az író posztumusz kötetében (*A szökevény*, 1962) a szárnyasszót alcímként használva, így jelent meg: *Oszlopos Simeon, avagy:* ~.

◁ Az elnémulás hosszú korszaka után *Arany* költői újjáéledésének egyik legszebb alkotása a számtalanszor szavalt – sőt filmgyártásunk kezdetén, 1915-ben, *Janovics* Jenő (1872–1945) és *Garas* Márton rendezésében némafilmre is átdolgozott – *Tetemre hívás* (1877) egész sor szállóigét sarjasztott.

Változatos állításokat erősítgetünk az 1. strófából kiszakított sorral:

Ime, bizonyság Isten előtt . . .

◁ A 3. strófából három szárnyasszó különült ki. A 2. sor tilalmát sokszor tréfás helyzetekben is hangoztatjuk:

Lélek az ajtón se be, se ki!

◁ A 4. sor erőteljes kifejezése szállóigében is kemény utasítás:

Vissza! neki.

◁ Viszont az utolsó sor köznyelven inkább tréfálkozva használatos:

Jaj, ki parancsom, élve, szegi!

◁ A 4. strófából egy telivér kifejezés lett népszerű:

Kit szemre vesz, ölyvként, **sanda gyanú.**

◁ Néha veszedelmesen komoly, sőt komor éle van a 7. szakasz zárósorából vett szállóigének:

Mindenki gyanús nekem, aki él!

◁ A 11. strófa kezdetéből a 2. sort sokszor triviális célzásokra csúsztatjuk el:

Jöjjön utolszor szép szeretője,
Titkos arája, Kund Abigél!

◁ A 12. szakasz ismét több szállóigét termett. Az első sor általában a szó szerinti értelmet adja tovább:

Könnye se perdűl, jajja se hallik.

◁ A 2. sor viszont szárnyasszóban nem mindig a koponyára utal – célzata gyakran csiklandós, trágár:

Csak **odakap, hol fészkel az agy . . .**

◁ Olcsó fogadkozáshoz kölcsönözzük a 13. szakasz 4. sorát:

Tanum az Ég, s minden seregi!

◁ Pornográf szójátékra kínál lehetőséget a 14. szakasz 2. sora:

Tudhatta, **közöttünk nem vala gát . . .**

◁ Az utolsó, 16. szakasz 2. sorát rossz, tehetségtelen színésznők produkciójánál emlegetik:

Táncolni, dalolni se szégyell . . .

◁ S végül egészében citáljuk a ballada záródalát:

. . . Egyszer volt egy leány,
Ki csak úgy játszott a legénnyel,
Mint macska szokott az egérrel!

TOMPA MIHÁLY

(1817–1868)

– első költeménye, amelyből szárnyasszó kelt ki: a *Kerényi* Frigyessel (1822–1852) és *Petőfi* Sándorral költői versenyben írt, *Az erdei lak* (1845). A vers utolsó sora súlyosabb vagy enyhébb átmeneti megpróbáltatások vigasza:

Nem halt meg, csak alszik itt az élet!

◁ Hajléktalanok, lakásgondokkal küzdők fanyar önirónia̋val idézik a *Népdalok* (1846) ciklusának első sorát:

Télen, nyáron pusztán az én lakásom . . .

◁ A szabadságharc bukása után, 1850-ben írt két allegorikus vers: *A madár fiaihoz* és *A gólyához* meghurcoltatást, vizsgálatot, fogságot zúdított *Tompa* fejére. Ám bízvást mondhatjuk, hogy mindmáig ezek legemlékezetesebb alkotásai, s ezekből emelkedtek ki költészetének legmaradandóbb szállóigéi is.

A madár fiaihoz az indító sorpárral és az öt strófán át ismétlődő refrénnel szaporította szállóige-készletünket:

Száraz ágon, hallgató ajakkal
Meddig ültök, csüggedt madarak?

A *Bach*-korszakban elnémult költőkhöz intézett kérdés a köznyelvbe települve széles területet szór be. Szófukar társaságban, felszólalókban szűkös értekezleten, unalmas összejöveteleken is el-elhangzik a tréfás nógatás: ~.

◁ Még árnyalatosabban használjuk a refrén felszólítását:

Fiaim, csak énekeljetek!

Szólhat a szállóige vidám nótázásban elfáradt kórusnak, törzsasztal-dalároknak, s szólhat gunyorosan veszekedés közben meglepett és megzavart házastársaknak, szerelmeseknek, családtagoknak, vagy szólhat barátságosan a zsivajgó, tanítóik, nevelőik által megriasztott gyerekeknek is.

◁ *A gólyához* szárnyasszavai derűs és komor hangot váltogatnak. Derűs tónusú a tavasz idején gyakorta emlegetett kezdősor:

Megenyhült a lég, vidul a határ . . .

◁ Néha erélyesen, néha tréfásan idézzük több strófa kezdetének vezérszólamát:

Csak vissza, vissza!

◁ Ritkán lazítjuk, s még ritkábban persziflálják az 5. strófából vett citátumot:

Neked két hazát adott végzeted
Nekünk (nekem) csak egy – volt! az is elveszett!

Az enyhítő áttétel maximuma, ha olyasvalakire olvassuk rá a szállóigét, akinek két lakása, két hivatala, két állása van, s olyasvalaki olvassa rá, aki egyetlen lakásából, hivatalából, állásából is kipottyant.

◁ Összeomlás, országos romlás tragikuma hömpölyög a 6. strófa végéből levált szállóigében:

. . . pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk . . .!

A 2. sor első fele önálló szárnyasszóként él tovább *Sárközi* György (1899–1945) regényének címében: *Mint oldott kéve* (1931). A regény – a szállóige-cím fogantatásához híven – *Mednyánszky* Cézárnak, a szabadságharc tábori főpapjának tragikus bújdosását írja le.

◁ A hazájukból meggondolatlanul, könnyelműen, elhamarkodottan távozott világvándoroknak, hontalanoknak, de még a kényszerből emigráltaknak is meg-megújuló mementó a *Levél egy kibújdosott barátom után* (1850) néhány töredéke.

A 3. szakaszból:

Nem állított meg a határnál valami . . .?
Honszeretet, ha azt ki tudnók mondani!

◁ A 13. szakaszból – a megrendítő szentencia:

Szívet cseréljen az, aki hazát cserél!

◁ És az utolsó előtti strófa annyit tapasztalt igazsága:

. . . hosszú hervadás emészti azt a fát,
Melyet nagy korában tesznek más földbe át.

Tompa e költői levéllel barátjától, *Kerényi* Frigyestől búcsúzott, aki hajdan vele s *Petőfi*vel hármasversenyben szerzett költeményt *Az erdei lak*ról, s akihez *Petőfi* felvidéki *Úti levelei*t címezte. *Kerényi* tagja volt a *Tízek Társaságá*nak, 1848-ban az eperjesi ifjúság vezére lett, mint a pesti nemzetőrség tagja részt vett a szabadságharcban, s után 1850-ben kibújdosott Észak-Amerikába. Kint belebetegedett, beletébolyodott a hontalanságba, és a magyar emigránsok alapította *[New-Buda] Új-Buda* településen önkezével vetett véget életének.

◁ Az ötvenes évek vége felé írta *Tompa* tréfás beszélyét, amelynek címe és csattanója egyként ismert szállóige:

Három a daru,

illetve:

Három a daru holtig!

Az akaratos asszony idegrohammal kizsarolt „igazsága", hogy tudniillik a lápon, a sásban nem *két*, hanem *három* lakomázó darvat láttak, vagyis a ~ – jelképe minden konokul kikényszerített áligazságnak. A kifejezésből az is érzik, hogy a vitában, perlekedésben csellel falnak szorított, makacssággal kifárasztott fél inkább hisz a szofizmának, mint a józan eszének.

◁ A *Tavasszal* című kései költemény 7. strófája, s külön annak első két sora nemcsak mint kedvelt szállóige, de mint igen gyakori emlékkönyvbeírás is elterjedt:

Munkásság az élet sója,
A romlástól mely megójja
S csak az, aki nem hevert:
Várhat áldást és sikert.

GYÖNGYSZEMEK A MAGYAR PRÓZÁBÓL

Nem minden gyöngyszem igazgyöngy, s nem igazgyöngy minden szállóige sem.

A legnépszerűbb magyar szépprózai művekből felfűzött gyöngysorban az igazgyöngyök mellett mesterséges gyöngy és tarka kaláris is akad. A holdfényű életbölcsesség csillogó ötletsziporkákkal keveredik, a csiszolt erkölcsi sarkigazság csalóka aforizmákkal. Nemcsak különböző írók szárnyas-szavainak jellege változik, de egyazon író szállóige-származékai is eltérőek – ezért se tekintsük a szállóigék bölcselmi vagy etikai tartalmát az írói rang mértékének. Intellektusunk sajátos berendezésébe, amely az irodalmi művekből kiszűri, lepárolja a velősmondásokat, nem épült minőségellenőrző részleg. Az olvasók és hallgatók emlékezetében, színvonal-szelekció nélkül, azok a mozzanatok csimpaszkodnak meg legszívósabban, amelyek csápjaikat a mindennapi élet, a gyakori élmények, apró események felé nyújtják, amelyek megkönnyítik a véleményalkotást, az ítéletkifejezést, amelyek nem csupán friss formát adnak a gondolatnak, de magát a gondolkodást is felfrissítik.

Szállóige-füzérünk címszavaiból nem egy jeles hazai prózairónk neve hiányzik. *Tömörkény* István, *Móra* Ferenc nélkül csonkának érzünk bármilyen magyar prózai gyűjteményt – ám e hiányt itt csak erőltetve lehetett volna kifoltoznunk. *Tömörkény* és különösen *Móra* széles olvasóközönség kedvencei voltak. *Móra*nak egy-egy könyve a *Horthy*-korszak viszonyai között is rekord-példányszámban fogyott el, az új kiadások is népszerűek – ám ez a dús televény, ez a sokszínű vegetáció önmagát továbbterjesztő, önállóan továbbélő szállóigét nem termett.

Lehet, hogy a stílus, lehet, hogy a tematika az oka ennek a különös jelenségnek. Talán fokozottabb mértékben érvényesülnek náluk azok a szárnyasszó-fogamzást gátló körülmények, amelyek *Mikszáth* színes, csevegő élőszó-prózájának szállóige-termelését is csökkentették. A népi fordulatok-

kal, érzékeny lirizálással át- meg átszőtt prózában alighanem nehezebben rajzolódnak ki az új, csattanós szentenciák körvonalai, szállóigét kristályosító gócok nagy ritkán képződnek benne.

Füzérünk e hiányossága tehát semmiképpen sem esetleges, hanem minden bizonnyal törvényszerű. A szállóigék születésének és elvetélődésének törvényeit azonban csak halványan sejtjük. Az alapanyagnak: az irodalmi műnek tárgya, iránya, értéke, mértéke, olvasottsága, érdekessége mellett nyilván más erők is közremunkálnak abban, hogy feltöri-e a szépprózai szöveg zárt burkát egy gondolat, s kiröppen-e, szárnyra kél-e belőle egy szállóige. Az adott társadalmi helyzet, a fejlődés mozgásiránya, az irodalmi igény és ízlés változása – ezek is olyan mozzanatok, amelyek erősen befolyásolhatják a szállóigék szaporulatát és a szaporulat nemét, karakterét. Könyvünknek e fejezete előtt lehetetlen, hogy el ne tűnődjünk ezeken a tisztázatlan kérdéseken. De éppen annyira lehetetlen, hogy e szűk területen akár csak meg is kíséreljük e kérdések megoldását.

JÓKAI MÓR

(1825–1904)

Értékelések és átértékelések, magasztalások és elutasítások, magyarázatok és mentegetések variációi után *Jókai* ma is egyik legolvasottabb és legnagyobb közönséget vonzó írónk. Legolvasottabb: könyvespolcokon, könyvesboltokban nem sokáig hevernek művei, forgatják az öregek, akik már fiatal korukban bűvöletébe kerültek, és csemegézik a fiatalok, akik majd öreg korukban is emlékeznek még feledhetetlen ízeire. Hatalmas közönségtábort vonz: dramatizált és megfilmesített regényei színpadon és vetítővásznon is mindig sikert jelentenek.

E folyvást frissülő kapcsolat – s nem csupán a hagyomány – élteti a műveiből kiáramlott szállóigéket, és különösen azokat, amelyek népszerű alkotásainak címeit visszhangozzák. A munkáinak címtömegéből és szövegrengetegéből kiröppent szárnyasszavak között persze jócskán akad olyan is, amit évtizedek óta használunk, anélkül, hogy a *Jókai*-eredetet számon tartanánk. Némely esetben nemcsak az eredet, de maga a mű is feledésbe merült, s ilyenkor az oeuvre-katalógusban mumifikált alkotás mulandóságától megmentett egyetlen eleven sejtje: a szállóige.

Jókai írásainak kritikai kiadásában (*Összes Művei. Elbeszélések I. Akadémiai Kiadó*, 1971) részletes elemzés foglalkozik például egyik korai elbeszélésének, az *Életképek* 1846. évfolyamában megjelent *Sonkolyi Gergely*nek művészi értékeivel és világjáró pályájával. *Sonkolyi Gergely*ről azonban még *Jókai* mai olvasói közül is nagyon kevesen tudnak, s talán az elfelejtett írást becsüljük meg azzal, hogy egy benne „termett" szállóigét idejegyzünk:

Az okos tanács nem gomba, hogy ott is teremjen, ahol nem vetették.

◁ Irodalom- és hírlaptörténészeken kívül ki emlékeznék a még ipszilonos, ifjú *Jókay* Móricnak, a húszesztendős, pelyhes állú *újdondász*nak – ma úgy mondanók: riporternek – a *Jelenkor* című hírlap fővárosi rovatában: a *Budapesti Napló*ban névtelenül megjelent apróságaira . . .? A némi naivitással, de mulatságosan feltálalt karcolatok és pletykák elmerültek a feledés homályában, csak egy-egy szárnyasszóvá varázslódott friss kifejezésük él tovább.

Ilyen az 1847 áprilisában a közönség, a kritika és a művészi igény viszonyáról írt cikksorozatának egyik kitétele:

titkos drámaíró

– ami a fiatal újdondásznak magának is nagyon tetszhetett, mert egymás után következő cikkeiben újra meg újra használja, s így azon frissiben bevési olvasóinak memóriájába. A tehetségtelen dilettánsokra célzó ~ azonban nemcsak a *Jelenkor* hasábjain tűnt fel, hanem az akkori irodalmi ifjúság és a leghaladóbb elit köreiben, a hazai dráma, a magyar színpad problémáinak megbeszélései, vitái közepette nyilván élőszóban is gyakran felhangzott, s e kettős forrásból kezdte el útját a közírás és a közbeszéd felé.

◁ Még korábban, 1847 januárjában ugyanebből a hírlaprovatból indul el hosszú és változatos pályájára az

ifjú óriások

– kifejezés

A szállóige menetrendje így alakult: a *Jelenkor* hasábjain *Jókai* bontakozó tehetségeket, nagy reményű kezdőket jelöl vele, majd hat év múlva, 1853-ban az *Egy magyar nábob* IV. fejezetében egy párizsi klub neve. Az ~ klubjában a regény eseményeinek idején, 1822 körül, a párizsi aranyifjúság gyülekezik; itt szórakoznak, fecsegnek, kártyáznak, intrikálnak a többnyire semmittevő, általában gazdag, s minden esetben előkelő származású fiatalok. *Mikszáth* Kálmán (*Jókai Mór élete és kora, Révai Testvérek*, Budapest, 1907) ismét visszautal az ~ eredeti értelmére: a pesti *Pilvax*-kávéház *Közvélemény asztalá*nál érvényesülni kezdő írókat, hírlapírókat, politikus-palántákat, a *Petőfi* és *Jókai* köréhez tartozó *Fiatal Magyarország* tagjait nevezi ~-nak. Az utóbbi évtizedekben a kifejezés értelme elcsúszott: el nem ismert, be nem futott, törtető közéleti kezdőket, magamutogató, fellengző, mindenáron érvényesülést erőszakoló fiatal írókat, művészeket nevezünk erős gúnnyal: ~-nak.

◁ A múlt század derekán túl beérett sajátos *Jókai*-romantikának korai remeke, a fentebb említett:

Egy magyar nábob

– az első olyan *Jókai*-regény, melynek a címe fogalom lett.

A dúsgazdag földesúr, a nagy hatalmú oligarcha *epitheton ornans*a – a későbbi zsurnalisztikában és közbeszédben – vagyonos bankárok, iparmágnások magasztaló vagy gunyorkás árnyalatú sablonjelzője lett, ezzel is példázva a gazdasági fejlődés, a társadalmi átalakulás és a szállóige-kifejezések értelemváltozása között megfigyelhető párhuzamot.

◁ Ebben a híres regényben írja le *Jókai* közkeletűvé vált megállapítását:

Esni csak lefelé lehet, felfelé soha.

És aligha tévedünk, ha innen vezetjük le a szentencia *Bartha* Miklóstól eredeztetett (lásd 330. old.), s manapság oly gyakran használt ellenpontját:

felfelé bukni,

felfelé buktatni.

◁ Az 1853-as esztendő termése a címével hasonlóképpen szállóigét adó történelmi regény, a

Törökvilág Magyarországon.

Zűrzavar, összevisszaság, pusztítás, dúlás, rombolás, felforgatás – körülbelül ezek a szinonim fogalmai a ~ kifejezésnek, holott a regény eseményei nem alapozzák meg ezt a kizárólagos értelmet. Azt mondhatnók, hogy a szállóige karaktere itt a regénycím általános érzelemkeltő hangulatához igazodott.

◁ Apróbb zsarnokok, komisz hajcsárok hatalmának megingását jellemezzük az 1854-ben megjelent *Jókai*-regény címével:

A janicsárok végnapjai.

◁ A török gyalog-zsoldosok romlásáról írt regényben fordul elő a sokatmondó, fenyegető-figyelmeztető kitétel:

Ali kezei hosszúak . . .

~ – messze elérnek: jó és rossz irányban ható összeköttetések, kapcsolatok – protekció, fúrás, kinyírás – érzékeltetésére használjuk a rejtélyeskedő, keleti színezetű intelmet. Ám a szókép korántsem *Jókai* találmánya, sőt nem is moszlim hagyomány. Megtaláljuk a római antikvitásban *Ovidius*nál (lásd 199. old.), ebben a formában: *Nem tudod, hogy a királyok kezei hosszúak?* Említsük meg, hogy *Jókai* máskor is igen érdekesen transzponálja a latin ősformát: *Azt mondják: a fejedelmek kezei hosszúak; miért, hogy mégis olyan nehezen érnek egymással össze, a béke kézszorítására?* (*Jókai: Negyven év visszhangja*, Budapest, 1884. *Egy csatatér* című fejezet.)

◁ *A koldus gyermek* című érzelmes karácsonyi történet (1854) ezzel a tragikus sorsleírással kezdődik:

Az apját leütötte a hajókötél,

– a vízbe fulladt. Az anyja mosóné volt, éjszakai munkában meghűtötte magát, forró lázt kapott, meghalt. A kisfiú egyedül maradt, és még alig volt négyesztendős.

Az első, lakonikus félmondat, talán éppen a mesterkélt indítás miatt, hamarosan szarkasztikus kiszólássá csavarodott. Kétes önéletrajzi mesékre, zavaros családtörténetekre, erőltetett genealogizálásra manapság is odamondogatjuk: ~.

◁ *A régi jó táblabírák* kalandos szerelmi és bűntörténetének (1856) a közbeszéd olyan szárnyasszó-származékát őrzi, ami lényegében a szenvedélyekkel és szenvedésekkel zsúfolt história tömör foglalata:

A szerelem a legerősebb bűnök szülőanyja.

◁ A *Dózsa György*ről írt szomorújáték (*Nemzeti Színház*, 1857) sikertelenségét, kedvezőtlen kritikáit az elmúlt század alatt belepte a feledés pora; amit még emlegetünk belőle, az egy dalstrófa kezdete. A dalt a színmű II. felvonásának 2. jelenetében – kezében kobozzal, fején repkénykoszorúval – énekli az ifjú hegedős-költő:

Régi dal, **régi dal, régi dicsőségről!**
Fényes napnak ragyogása rózsafelhős égből.
Világverő Mátyás sírján még a virág zöldül . . .
A dicsőség hova tűnt el a szép magyar földrül?

A hegedős-ének szállóige-töredékéből az idők sodrában kimosódott a szenvelgő honfibú, s a frázist fanyar gúny itatta át. Letört közéleti hatalmasság regél

elmúlt fénykoráról, kiöregedett művész hajdani sikereiről, hervadt szépasszony valamikori hódításairól – legyintve idézzük a *Dózsa*-dráma hegedősét: ~.

◁ 1859 körül – tüntetésül az önkényuralom ellen – a nemesi-polgári közönség újra magyaros viseletet öltött. Ekkor jelent meg *Jókai* romantikus-lelkendező költeménye: a *Magyar Divat*, amelynek 4. szakaszából az utolsó rész kezdetét, ámulatunk, elragadtatásunk kifejezésére, néha mesterkélten túlfűtve idézzük:

Tüneményes idők járnak!
Férfi szíve úgy dagad.
Kétszerte szebb minden asszony:
Magyar, ne szégyeld magad!

◁ 1860-ban került színre a legsikeresebb eredeti *Jókai*-tragédia: *A szigetvári vértanúk*. A női főszereplő *Anna*, akit a bemutatón az író felesége, *Laborfalvy Róza* alakított, az 1. felvonás 5. jelenésében több mint ötvensoros monológgal mutatkozik be – ez a szomorújáték egyik nevezetes „vasjelenete". Az *Anna-monológ*, az úgynevezett *Anna keserve* első sora *Jókainé Laborfalvy* Róza, majd *Jászai* Mari ajkáról röppent a szív szomorúságát hirdető szárnyasszóvá:

Minden bánatnak van oltogató könnye,
Csak enyémnek nincsen!

Nem is annyira a pátoszos vers, mint inkább a kiváló tragikák deklamációja hozta divatba az *Anna keservét*. A múlt század végén és századunk elején ez volt a lelkes honleányok legtöbbet verklizett szavalmánydarabja, s a dilettáns népszerűsítés néhány évtized folyamán rozsdásra marta a vers pátoszát. A felserdülő ifjú nemzedék már *Anyja keservére* torzította a monológ címét, s az én korosztályom diákkorában már alig tudta mosolygás nélkül végighallgatni a műkedvelő hölgyek szívettépő és fület repesztő szavalatát. A műkedvelők műkönnyei a kezdősor tragikumát tragikomikummá pácolták át, manapság pedig már – búfelejtő borozás, sírva vigadás közepette, „nagy a feje, búsuljon a ló"-hangulatban, cinikusan mondogatják: ~.

◁ A fekete álarcos úri haramia: *Fatia Negra* [a valóságos modell állítólag *Nopcsa* Ferenc (1877–1933) volt] vadregényes históriája egy évszázadnál régebben, 1860 óta gyújtogatja az olvasók fantáziáját, s közel három évtizede újabb meg újabb technikájú filmváltozatokkal ajzza fel a mozilátogatók érdeklődését. Ezért nem fakult meg, inkább új színekkel árnyalódott a regény szárnyasszóvá szökkent címe:

Szegény gazdagok.

A könyvcím fizikailag is jobban tapad a regényhez, mint az újsághirdetés vagy a moziplakát. A plakát- és hirdetésszöveg önállóan hat, nem annyira a filmcímhez tartozó cselekménysort, mint magát a címet propagálja – s így telítődhetett a szájról szájra szálló kifejezés a regény gyakran ismétlődő fordulatától függetlenült értelemmel. *Jókai* még érzelmes szánalommal, „a pénz nem boldogít" elvén szól a hatalmas vagyonok szerencsétlen sorsú birtokosairól – mi olyan embereknek, akik jódolgukban oktalanul keseregnek, kényeskednek, fölöslegesen panaszkodnak, gúnyos sajnálkozással vetjük oda: ~.

◁ A *Jókai*-írások kedvelőinek általában azért érdekes csemege a

Politikai divatok

– című regény (1862), mert főszereplői közül *Pusztafi* lázas alakjába *Petőfi*, *Lávay* Béláéba *Jókai*, *Hargitay* Juditéba *Laborfalvy* Róza élettörténetének valóságelemei keverednek. Ám a szállóigék kutatójának is dús vadászterület a ~, mert amellett, hogy a társadalmi-közéleti irányzatok változandóságát jelképező cím is megszárnyasodott, a szövegben néhány hangsúlyosan elhelyezett régebbi és több újonnan sarjadt szállóige akad.

A regény két fejezete talleyrand-i, illetve fouchéi híresmondásokra utal; címük: *A végzet kezdete, s a kezdetnek vége*, illetve: *Több mint vétek; mert hiba* (lásd 259., 266. oldalak). Továbbá ennek a regénynek a lapjairól terjedt el irodalmunkban, köznyelvünkben a XVII. századi francia *Mouhy* lovagtól származó, évtizedekkel utóbb *Mikszáth* Kálmán számos művében népszerűsített *barátja az erénynek* kifejezés (lásd 467. old.). Érdekes művelődéstörténeti adalék *Jókai* megjegyzése, amely szerint *akkoriban ez a megszólítás: „barátja az erénynek", nagyon divatozott a „fiatal Magyarországnál", különösen oly emberek irányában használtatva, akiknek nem akarja az ember azt mondani, hogy „én barátom!"*

◁ Végül a *Politikai divatok* oldalairól szállingózott a közbeszédbe és színezte kifejezéseinket három, szinte közmondásnak ható szárnyasszó.

Az első az elkerülhetetlen kényszer szellemes képe:

A muszáj sohasem fullad a Dunába.

◁ A második a gyors tájékozódás, talpraesett viselkedés, diplomatikus magatartás meghatározása:

Nincs olyan helyzet,
aminek okos ember hasznát ne tudja venni.

◁ A harmadik *Jókai* szerelmi téziseinek jellegzetes példája:

A szerelem nélküli élet pokol.

Vagy jobban szájra simuló formában:

Szerelem nélkül pokol az élet.

◁ A *Bach*-korszak romantikusan színezett képét rajzolta meg *Jókai* abban a regényében (1862), amelynek – mai frazeológiával – az volna az *eszmei mondanivalója*, hogy a magyar föld varázsa színmagyarrá gyúrja át az idetelepült osztrák császári generálist, az ellenséges idegent. A regény egyik hőse: *Ankerschmidt* lovag, a hazai latifundium *megmagyarosodó* külföldi birtokosa lesz

Az új földesúr

– s teremt e névvel regénycímet és szállóigét.

A szállóige pályája hasonlít az *Egy magyar nábob*éhoz. A dramatizálás-megfilmesítés meg-megújuló vitalitást áramoltatott a kifejezésbe, s ezzel az elevenséggel a változó korokhoz, társadalmi típusokhoz idomult. *Jókai* szerint ~: a magyarrá átvedlett idegen nagybirtokos; a századforduló táján: a földbirtokba befészkelődő pénz- vagy iparmágnás; a felszabadulás után pedig a földhöz juttatott agrárproletárokra, majd a szövetkezeti parasztságra mondtuk nem csekély büszkeséggel: íme, ~-ak.

◁ Az 1865-ben megjelent

Mire megvénülünk . . .

– szintén a szállóige-című regények egyike. A lemondó sóhajjá röppent frázis a későbbi *De kár megvénülni* és *Öreg ember nem vén ember* cím-formulákban (lásd 772. old.) megnyilatkozó kapuzárási pánik előszele.

◁ Az 1868. évi regénytermés címe:

A szerelem bolondjai

– *Jókai Utóhang*-vallomása szerint fedőnév, a *Schmerling*-korszakban játszódó politikai históriát leplezi. A szárnyasszó-címnek – amely egy bizonyos képzelt klubnak a neve – nincs is köze a főtörténet politikumához, inkább ahhoz a két egzotikus novellához tapad, amelyeket regénye elé spanyolfal-

nak állított *Jókai* – bolond szerelmekről és hóbortos szerelmesekről. Egyébként közbeszédben a kifejezés túlfűtött szenvedélyű, elvakult szerelmesekre többnyire névelő nélkül, egyes számban használatos:

szerelem bolondja.

Jókai regénye előszavában boncolgatja a frázis ellentmondásosságát. *A szerelemnek még a bolondsága is nagyobb bölcsesség* – írja –, *mint a filozófusok minden tudománya.* Majd felteszi a szónoki kérdést: *Hát vannak a szerelemnek okosai is?* Végül eljátszik a szofizmával: *Hisz a szerelem nem szerelem többé, mihelyt bolondság; s a bolondság nem bolondság, mihelyt szerelem.*

◁ *A kőszívű ember fiai* (1869) utolsó fejezeteinek egyikében az öreg zsibárus *Salamon* hangoztatja a sokat ismételt kommerciális és morális igazságot:

becsületesnek lenni a legjobb üzlet.

A *Jókai*-regény formulája igen emlékeztet Benjamin *Franklin* szkeptikusabb és bővebben körülírt bölcsmondására: *Ha a gazemberek ismernék a becsületesség előnyeit, csupa gazemberségből becsületesek lennének.*

◁ Egyik legvirtuózabb, a fantasztikumot a realitással elegyítő, többször megfilmesített regényének (1870) címét:

Fekete gyémántok

– a kőszén jelképes nevének fogadtuk el.

◁ A szövegéből pedig ez a teljesen modernnek ható kifejezés került át a közbeszédbe:

A helyzet magaslatán állni.

◁ *Galilei*nek tulajdonított mondást idéz (lásd 290. old.) az 1871-es évszámú regénycím:

És mégis mozog a föld . . .

◁ Az ~ egyik pompás jelenetében, a reformkorban tartott pesti álarcosbálon súgja a regényhős *Jenőy* Kálmán a szép georgiai nő fülébe: *Ismerlek, szép álca!* A diszkrét figyelmeztetés egy azidőtt ismert szólam megmagyarosítása, amelyet a XIX. századi tárca- és karcolatirodalom eredetileg ebben a formában regisztrált, s így is öröklődött át napjainkra:

Ismerlek, szép maszk!

A kifejezés báli bájkolódása a szállóigében elfanyarodott. Aki valódi lényét az emberek előtt eltitkolja, aki igazi jelleménél jobbnak, becsületesebbnek álcázza, ahogy mondani szokták: megjátssza magát, az álszentre, a hipokritára, a mézesmázosra mondjuk – legtöbbször csak gondolatban: ~.

◁ A meghökkentő előrelátásokban, megérzésekben gazdag romantikus utópia (1872) elnevezését:

A jövő század regénye

– ma is sűrűn emlegetjük jövőbe vetített gyakorlati elképzelések és fantazmagóriák megjelölésére.

Jókai tudományos-fantasztikus vízióinak némelyikéről kiderült, hogy magvuk: valóság. Nem a lehetőség tagadását, csupán időhalasztást jelent tehát, amikor a még meg nem valósult tudományos fantasztikumokról: a tervetítésről, a rendszeres holdutazásról, az ember bolygóközi kapcsolatairól, az atomkorszak beláthatatlan lehetőségeiről azt mondjuk: mindez ~.

◁ 1873-ban jelent meg az előbb *Jókai*, majd mások által többször is színpadra vitt, később némán és hangosan, fekete-fehérben és színesben megfilmesített, máig meg nem kopott varázsú regény:

Az arany ember.

A kalandos sorsú regényhőstől, *Timár* Mihálytól, akinek kezén minden arannyá válik, lassanként eltávolodott ~ szállóige-értelme. Korábban valóban főként szerencsés üzletemberekre, vagyonszerzőkre vonatkoztatták, később azonban előtérbe tolult a kifejezés erkölcsi karaktere, s napjainkban jóindulatú, segítőkész személyeket, derék családapákat, beosztottjainak sorsát szívén viselő elöljárókat, feljebbvalókat illetnek ezzel a zártabbra vont, s kissé hízelkedő titulussal:

aranyember!

◁ Válaszúton álló *aranyemberét*, *Timár* Mihályt, azon tűnődteti *Jókai*, hogy *fölfelé induljon vagy lefelé a lejtőn?* Alighanem innen került a közbeszédbe, ebből a cinikus habozásból vált argószerű szárnyasszóvá a fordulat csúfondáros fele:

fölfelé a lejtőn . . .

Gátlástalanság, elszántság halmozásával elért karrier – kajánkodva erre céloz a ~. De használják könnyedebb, tréfásabb értelemben is, sőt néha a túlzó öngúny sem hiányzik bizonyos változataiból (lásd 330. old.).

◁ A rejtelmes aldunai sziget, az egykori *Ada-Kaleh*, amit a *Vaskapu* rendezése végleg víz alá borított, *Jókai* regényes elnevezése szerint:

Senki szigete

– az élet viharaiban megtört, a hajszától kimerült ember menedékének, a világtól való elvonulásnak a szimbóluma lett. A ~ közhasználatban legtöbbször nem geográfiai, hanem meseföldrajzi megjelölés, robinzoni álom.

◁ Vaskosan reális viszont a regényes ~-vel szerkezetben rokon, szinte ikerkifejezés, a

Senki földje

– amely két országhatár, front vagy demarkációs vonal között fekvő, semleges mezsgyét jelent.

◁ Az *Enyém, tiéd, övé* című regényből (1875) terjedt el nálunk ez az érzelmes szentencia:

A férfi sorsa a nő.

A szállóige egy francia rímes közmondás tömörítése: *[Les hommes sont, ce que les femmes les font]* szó szerint: *A férfiak olyanok, amilyenekké a nők teszik őket.*

◁ Felvett szerepek álcájában tetszelgő, nehézségeken nyeglén átevickélő, léha emberekre mondjuk *Jókai* regénye nyomán (1875):

Az élet komédiásai.

◁ *Puskin* és a dekabristák történetét hamisan elromantizáló, a mozgalom lényegét és a személyek jellemét teljesen félreértő, félremagyarázó regényének (1879) hangzatos címe elfojtott, megdermedt rebelliók jelképévé szublimálódott:

Szabadság a hó alatt.

◁ Egy másik *Jókai*-regény (1880), amely a *nagyvárosi rejtelmek* divatos témakörébe kalandozva, a városszéli proletárnegyedben, az *örök elveszésre*

kárhoztatott provinciában levő nitroglicerin-gyár nihilista vezetőjéről, szörnyeteg tulajdonosáról, annak csodaszép leányáról és egy országgyűlési képviselőről szól, több más műhöz hasonlóan a kusza történetet summázó címmel örökítette meg magát szállóigéink között. Ha nem is éppen dinamitos, de robbanékony szoknyakalandokat szoktunk ezzel a megjegyzéssel regisztrálni:

Asszonyt kísér, Istent kísért!

◁ *Jókai* különleges regénycím-kitaláló képességét a számos címből kikelt és önállóan szerteszálló szárnyasszó tanúsítja. Ehhez a rajhoz tartozik a szerelmi bánatában előbb lelkileg, majd a sorscsapások alatt testileg is megsemmisült *Temetvényi* Pálma grófnő históriájának címe (1880–1881), amely az időben elhatárolt szellemi és fizikai pusztulás többszörözött tragikumát érzékelteti:

Akik kétszer halnak meg.

◁ Olthatatlan, gáttalan szenvedély frázisát ültette át a közbeszédbe az *Ocskay* László árulásáról szóló regény (1882):

Szeretve mind a vérpadig.

◁ A ~ szövegéből is elterjedt két szellemes aforizma. Az egyik a bölcs viselkedésről:

Okos ember előbb tesz, aztán beszél.

◁ A másik az eredményről és a kudarcról:

A félsiker egyenlő az egész felsüléssel.

◁ A jelenlegi *Opatija – Abbazia* – környéke, a *Jókai* történetének idején még elhagyatott *Porto Ré* vára volt a színhelye annak a járványos nyavalyával, tengeri kalózkodással, népi lázadással elegyes regénynek (1882), amely – kalandos-fantasztikus tartalma ellenére – ezt a józan címet viseli:

Egy játékos, aki nyer.

Manapság ezt a regénycímet járvány, kalózkodás, lázadás nélkül, köznapi kalandorságokra idézik. Hazárd győzelem a rulett- vagy kártyaasztalnál, eltalált befutó a turfon, merészen szervezett előléptetés a hivatalban, ügyesen kisakkozott érdemrend – és a sikerben levő személy háta mögött irigyen suttogják: ~.

◁ A XIII. századi, *Jókai* szerint *hiteles forrásból* merített történeti rémregénynek (1884) szinte csak fellengzős címét őrzi az olvasók emlékezete:

Minden poklokon keresztül.

Harci vakmerőség, szerelmes elragadtatás, elhatározások láza, fogadkozások heve – csupa *Jókai*-hőshöz illő indulat fűti a mi ajkunkon is a ~ jelszavát. Ám indulatunkban olykor szerepjátszás, színpadiasság bujkál, a jelszó néha üres ígéretként pukkan.

◁ Átvitt értelemben lett közkeletű szólásforma az 1886-ban megjelent, keleti témájú regény címe:

Aki a szívét a homlokán hordja.

~ – őszinte, nyílt, semmit nem leplező ember. Rokon ezzel az értelmezéssel a regénybeli *Alof-Beth-Gomál Mollah*nak – *ABC bácsi*nak –, a 126 esztendős szír prófétának, a Tuniszban levő sziklasír remetéjének, a *bölcsesség tárházá*nak példázata is, aki kinyilatkoztatja *Tefik* bejnek, hogy *minden embernek homlokán lakik a lelke.* A jelképes tétel *Tefik* bej szép, szenvedélyes hitvese, *Mahabilla* testén realizálódik – ő visel homlokán szív alakú, vörös anyajegyet. Szimbolikus és valóságos mozzanatokból alakította ki *Jókai* a szállóigét termő regénycímet.

◁ *A tengerszemű hölgy* (1888) életrajzi vonatkozásokban gazdag regényelemei közt találunk egy részletet, amelyben a Tardonán bujdokló *Jókai* visszatéréséről, illetve emigrálásáról folyik a vita. A regényhős-*Jókai* semmiképpen nem akarja elhagyni hazáját, hanem mindenáron újra tollat óhajt ragadni. *Nem vagyok se hős, se óriás* – érvel a bujdosó –; *megijeszt a lövés hangja, elsápadok a halál előtt, könnyre fakaszt a fájdalom – de az utamról le nem lépek. Ha nevem alatt nem írhatok, írok a gazdám kutyájának neve alatt: leszek Sajó:*

ugatni fogok, ha nem beszélhetünk,
de el nem hallgatunk.

A szállóigében megrögződött szilaj fogadkozást megelőző mondat reális alapja *Jókai* „illegális" írói tevékenysége a *Bach*-korszak első éveiben. *Forradalmi és csataképek 1848–49-ből* című elbeszéléskötete (1850) és *Egy bújdosó naplója* című munkája (1851) ugyanis az akkori politikai és sajtóviszonyok következtében valóban *Sajó* álnév alatt látott napvilágot.

◁ A betyárt és parasztot irtó *Ráday* Gedeont rémületes szegedi tetteitől felmentő s varázslatos regényhőssé avató

Lélekidomár

– elnevezés addig ismeretlen vagy alig ismert szót iktatott közhasználatba (1888).

Szuggesztív, delejes erejű, jellemet formáló egyéniséget jelent a ~ szállóigéje. Ám *Ráday* Gedeon (1829–1901) a szegedi Csillag-börtön királyi biztosa, hiteles tények szerint sem varázslatos regényhős, sem jellemformáló egyéniség nem volt, hanem rideg, kegyetlen kínvallató, véres és gyalázatos rémségei miatt utóbb megbélyegzett személy. A *Jókai*-figura és a történeti alak nem azonos, s mindkettő teljesen különválik a szárnyasszó képzetétől.

◁ A regényből kiszakadt példaszavak igen jellemzőek a rendkívül ellentmondásos történetre:

Egy csábos, de perfid tétel:

A hála mindig egy neme a gyűlöletnek.

◁ És egy inkább cinikus, mint szkeptikus okoskodás:

Mit tudhatja az ember, hogy mikor mond igazat . . .

◁ A magyar színművészet százados jubileuma alkalmából, 1890. október 24-én mutatta be a *Nemzeti Színház Jókai* alkalmi színművét, amelynek címe:

Földönjáró csillagok

– kezdetben a magyar úttörő színészek, később általában a kiemelkedő színpadi nagyságok díszítőjelzője lett. A szállóigés kifejezés határa tovább terjeszkedett: 1965 elején a televízió e címmel indított irodalmi vetélkedőt, majd *Hegedüs* Géza a világ irodalmának, művészetének kiemelkedő személyiségeiről írt, s e vetélkedő műsorában bemutatott drámai jellemrajzainak gyűjteményéhez kölcsönözte a *Jókai*-színmű címét: ~ (*Szépirodalmi Könyvkiadó*, Budapest, 1966).

◁ Pontosan harminc évvel a *Mire megvénülünk* . . . után (lásd 766. old.), 1895-ben kerül ki a sajtó alól a kapuzárási pánik életrajzi elemekkel és ironikus lemondással tűzdelt regénye, az

Öreg ember nem vén ember

– gyűjtőcímű ciklus, *Jókai* szavával: *képzelt regény*, amelynek négy történetében egy megözvegyült öreg ember négyféle helyzetben négyféle asszonytlányt vesz újra feleségül, s mind a négy házasságban keservesen pórul jár.

A *képzelt regény* a párját vesztett *Jókai* igen részletes képzelgése azokról a veszedelmekről, amelyek öreg, de nem vén emberre kései másodvirágzás esetén várnak. Az írót azonban ellenállhatatlanul bűvöli a maga alkotta ~ tétel, s nem győzi meg a töprengései ellentételeként született négy elriasztó történet. Az ~ keletkezését követő esztendőben *Jókai* megnősül, elvesz egy, nálánál fél évszázaddal fiatalabb színésznőt, s átéli az ~ ötödik, a megírt négytől eltérő cselekményű, de nem kevésbé tragikus históriáját.

A ciklus furcsa címéről a könyv előszavában *Jókai* elmondja, hogy az más nyelvre le nem fordítható: az európai nyelvek egyikében sincsen az öreg és a vén szavakkal egyenértelmű szinonima. A német *alt*, a francia *vieux*, az angol *old*, az orosz *sztarij*, az olasz *vecchio* egyszerre jelent *öreg*et és *vén*t, sőt magában foglalja a *régi* és *ó* melléknevek értelmét is. Ezért nincs és nem is lehet idegen nyelvű tükörkifejezése az ~ szállóigének, s ezért történt, hogy amikor a regény 1900-ban *Spielhagen und Schurich* kiadásában németül megjelent, a fordító, bizonyos B. *Diósy* ilyen körülményesen próbálta megoldani szállóigénk tolmácsolását: *[Ein bejahrter Mann ist kein alter Mann] Koros ember nem öreg ember.* Mondanunk sem kell, hogy ez a megoldás nem megoldás, és ez a cím nem szállóige.

◁ *Jókai* egyébként egyik német kiadójának a felkérésére maga is összegyűjtött a munkáiból egy kötetre való aforizmát. Ez először 1884-ben jelent meg németül *Die Zonen des Geistes*, magyarul *Negyven év visszhangja* címen. Tíz év múlva, ötvenéves írói jubileuma alkalmából, tetemesen kibővítette válogatását, címét is megváltoztatta, s úgy volt, hogy a gyűjtemény *Ötven év visszhangja* címmel kerül sajtó alá. De a terv megvalósítása különböző okokból kerek harminc esztendőt késett, s az *Ötven év visszhangja* 1894 helyett csak 1924-ben látott napvilágot *Jókai-breviárium* címmel. A kötet témák szerint csoportosított, félszáznál több fejezetében az író vegyesen közöl hosszabb elmélkedéseket és epigrammatikus velősmondásokat. Az utóbbiak közül hadd álljon itt a fentiekben fel nem sorolt két szállóige:

Az utókor igazságos című fejezetből:

A zseni nem tanul, hanem tud.

◁ A *Bölcsesség és bohóság* című**ből**:

A hazugság a gyöngék fegyvere.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

(1847–1910)

A romantikából a realizmus felé haladó magyar szépprózа kiemelkedő művelője: *Mikszáth* Kálmán *Jókai* mellett ma is egyik legkedveltebb regény- és novellaírónk. Ám anekdotikus, élces részletekben, csattanós nyelvi fordulatokban és aforizmákban gazdag életművéből mégis aránytalanul kevés szállóige eredetét tudjuk levezetni.

Ennek oka elsősorban *Mikszáth* stílusa, nyelvi egyénisége, írásainak élőbeszéd-karaktere, az a lebilincselő íróalkat, amely inkább továbbképzi, átértelmezi, áthangolja, egyéníti, mintsem teremti a kifejezéseket, amely nem keres meglepően új formulákat, hanem a köznyelv, a népnyelv örökkön pergő rokkájáról legombolyított fonalakat színezi át és szövi bele meséjének sajátos szövetébe.

Mikszáth műveit sűrűn tarkítják ismert szólások, közmondások, szállóigék, még gyakrabban e textusoknak ízes, ötletes változatai, módosulásai. Olvasóink gyűjteményünk különböző fejezeteiben jó néhány utalást találnak a *Mikszáth* munkáiban továbbvitt, továbbfejlesztett, vagy éppen travesztált szállóigékre; ehelyütt természetesen csak azokat regisztráljuk, amelyeknek az író nem éltetője, átköltője, hanem alkotója volt.

A legtöbb eredeti szállóige az *Országgyűlési Karcolatok* tágas fészkéből kelt szárnyra. A *Pesti Hírlap* hasábjain hosszú éveken át megjelent apróságok szellemes fordulatait országszerte felkapták az újságolvasók, nevetve idézgették egymásnak a parlament folyosóján, és széthordták pátriájukba a képviselők – a szállóigeterjesztés kitűnő mechanizmusa biztosította gyors népszerűségüket.

A görögök és a szcithák című *Országgyűlési Karcolat* (1883) egy zavaros, név szerinti szavazást ír le, amelynek végén a képviselők morgolódó, zúgolódó hangulatát *Mikszáth* ezzel a felkiáltással fejezi ki:

Istenem, de **nehéz okos embernek lenni!**

Mi még meg is nyessük a szárnyasszót:

Nehéz okosnak lenni!

◁ *A csendőrség felállítása küszöbén* írt tárcában (1883) *Madarász* József (1814–1915) negyvennyolcas függetlenségi képviselő késleltetni akarja a csendőrökről szóló javaslat tárgyalását, s miután észreveszi, hogy a javaslat érdekelt minisztere és előadója nincs a képviselőházban, hevesen közbekuruckodik:

Pap nélkül nem misézünk!

A *Képviselőházi Naplóból* meg lehetne állapítani, hogy valóban mondta-e *Madarász* József e szavakat, vagy csak *Mikszáth* adta a szájába. Szempontunkból azonban ez nem döntő: nyilvánosságot mindenképpen *Mikszáth* szerzett a kifejezésnek. Ha a házigazda távol van poharazó vendégei asztalától, ha egy értekezlet elnöke késik, ha egy tervezet megvitatásáról a tervező elmarad, ma is *Mikszáth* karcolatának szólamával kiáltjuk vagy súgjuk: ~.

◁ *A szolnoki vita* (1884) című karcolatnak mindhárom részéből egy-egy szárnyasszó kelt ki.

Az I. fejezet *A terv megfogamzik* ezzel a tréfás bátorítással kezdődik:

A ferbliben nincs rossz kártya!

A rendkívül hazárd s hajdan divatos magyar kártyajátékban, a ferbliben, általánosítva: bármilyen esetben, amikor az esély kétes, minden tétet meg kell játszani. Veszélybe kerültünk – a menekülés lehetősége csekély; anyagi bajokba keveredtünk – a kivezető utak kuszák; egzisztenciánkat, házasságunkat, becsületünket csőd fenyegeti – ki kell vágni magunkat: szerencse fel – ~.

◁ A II. fejezet, *A rendezés* az alsóház elmaradt üléséről számol be. Az ülést azért nem lehetett megtartani, mert a miniszterelnök el volt foglalva a főrendiházban. *Mikszáth* az eseményt és a szituációt ezzel a velősmondással jellemzi:

Egy bakter nem vigyázhat két falura.

◁ A mikszáthi szállóige szerkezetében emlékeztet az argószerű kifejezésre:

Egy fenékkel nem lehet két lovon ülni.

A két szólásmód értelme azonban különböző árnyalású. *Mikszáth* azt hangsúlyozza, hogy egy ember két feladatot nem tud megfelelően ellátni, s egyáltalán nem utal a két feladatot ellátó személy akarnokságára. Az argómondásban világosan érzékelhető a kritika: senki ne vállaljon érvényesülése, anyagi haszna, hatalmának kiterjesztése érdekében több tisztséget, hivatalt, megbízatást, mint amennyinek ellátására idejéből, erejéből, képességéből futja.

◁ A III. fejezet, *A kivitel* az ellenzék parlamenti győzelmével végződik. A kormányjavaslatot, hogy Szolnokra helyezzék át a törvényszéket, sikerült megbuktatni. Pedig a szolnokiak a biztos siker reményében már minden puskaporukat előre ellődözték. Egy rosszmájú ellenzéki képviselő a szavazás után a képviselőházi folyosón vállára csap egy kormánypárti korifeusnak:

Mit gondolsz, **ki fizeti a puskaport?**

Ki fizeti a cehhet? – Ki fizet a háborúért? (*Kun* Béla röpirata; megjelent először *Oroszországi Bolsevik Párt Magyar Csoportja. Kommunista Könyvtár*, 4. sz. Moszkva, 1918) – ezekkel a kifejezésekkel rokon *Mikszáth* honatyájának tréfája. Azzal szemben, aki könnyelműen tékozol, aki korán iszik a medve bőrére, aki diadalra számítva mozsarat durrogtat, aki távoli sikert, hasznot előre megterhel – jogosult és helyénvaló a kérdés: ~.

◁ *A pártok a múzsákkal és a mennyei hatalmakkal dolgoznak* (1889) nevezetű tárcájában az író *Gyulai* Pál apokrif kritikai megjegyzésére tesz egy *szesszentést*. Csodálatos dolog – meséli –, a legádázabb parlamenti vita hevében megzendül *Gyulai* szelíd lantja, s minden jóra fordul:

Ha a fülemüle megszólal,
a verebek abbahagyják a csiripolást.

◁ A *Pesti Hírlap* 1899. évi karácsonyi számának tárcája, *Az István-szoba Mikszáth* politikai emlékezéseinek egy érdekes szakaszát foglalja össze. Feleleveníti néhány régi képviselőtársának alakját, s többek között az azóta rég elfeledett *Horváth* Gyulát is aposztrofálja ekképpen: *akiről megírtam egyszer, hogy úgy tudta gruppírozni a semmittevést, hogy lázas tevékenységnek látszott.* Innen a meddő kényszermunka, a mutatós álbuzgalom jellemzése:

Úgy csoportosítani a semmittevést,
hogy lázas tevékenységnek lássék.

◁ Kurtán:

lázas semmittevés.

Mikszáth maga is utal arra, hogy bonmot-ját korábban kreálta. Ám annak ellenére, hogy ez a kitétel már a nyolcvanas években megjelent a *Pesti Hírlap* egyik *Országgyűlési Karcolatá*ban, dr. *Supka* Géza radikális publicista, régész (1883–1956) utóbb azt állította, hogy a szállóige szerzője nem *Mikszáth* Kálmán, hanem *Pulszky* Ferenc (1814–1897), a *Nemzeti Múzeum* igazgatója, *Supka* szerint *Pulszky* szavajárása volt: *Mi a múzeumi munka? A semmittevés olyan csoportosítása, hogy az a lázas tevékenység képét nyújtsa.* Minthogy *Pulszky* 1864-től 1894-ig ült a *Nemzeti Múzeum* igazgatói székében, s *Mikszáth* a nyolcvanas-kilencvenes években tűzdelte be karcolataiba a szállóigét, nehéz volna eldönteni, hogy valójában melyikük kölcsönözte a másiktól.

◁ Máig tart a vita, hogy honnét, miből származik a többféle értelemmel idézett, szállóige jellegű kifejezés:

mezei hadak.

Mikszáth Kálmán híres memoár-kötetének: *Az én kortársaim*nak *A klub* című nyitófejezetében (1908) visszatekint a *Deák*-párt kormányzásának időszakára, tehát a kiegyezést követő lusztrumra, s azt állítja: *a „mezei hadak" kifejezés akkor még nem volt kitalálva,* majd zárójelben hozzáteszi: *(tudom, mert én találtam ki).* A *Magyar Nyelv* hasábjain (1909. V. évf. 78.) meg is erősíti kijelentését, mondván: *Így neveztem el azokat a képviselőket, akik nem laknak Budapesten, s kiket távirattal szokás összehívni.*

Igen ám, de *Láng* Lajos közgazdasági író, képviselő, a budapesti egyetem statisztikaprofesszora, utóbb pénzügyminiszteri államtitkár és kereskedelmi miniszter (1849–1918) is jogot formálhat a szállóige szerzőségére. Egyetemi tanár korában ugyanis, ha az indexek aláírásakor olyan jogászok kerültek elé, akiket az előadásain sohasem látott, azt mondotta nekik: *Maga is a ~ közül való!* Így született állítólag az egyetemre beiratkozó, de az előadásokat nem látogató joghallgatók sokáig ismert elnevezése:

mezei jogászok,

– majd a kifejezés továbbkölcsönzésével más karokon is felbukkant a csúfnév:

mezei bölcsészek,

mezei filozopterek.

Láng Lajos 1883-ban foglalta el katedráját az egyetemen, ugyanebben az időben melegedett bele *Mikszáth* a politikai tárcaírásba; csak találgatni lehet, hogy a két képviselőtárs közül az író kölcsönözte a professzortól, vagy a professzor vette át az írótól az elsődleges szókapcsolást:

mezei hadak.

Mert a történeti tények ismeretében csakis átvételről lehet szó. A *Magyar Nyelvőr* 1966. október–decemberi számában (90. évf. 4.) a *Szó- és szólásmagyarázatok* között rendkívül érdekes adatokat közöl erre vonatkozólag *Szabó* T. Attila (1906–) a ~ kifejezést elemző publikációjában. Hivatkozik *Mikszáth*nak a *Magyar Nyelv* idézett helyén közzétett nyilatkozatára, s figyelmen kívül hagyva *Az én kortársaim*ban egyértelműen deklarált szerzői mivoltát, leszögezi: *hogy ezt a szókapcsolatot a politikai csipkelődés nagymestere nem maga találta ki, hanem készen vette, a tőle viszonylag jól ismert régi nyelvből.* A továbbiakban *Szabó* T. Attila rámutat arra, hogy *I. Rákóczi* György erdélyi fejedelem a harmincéves háború hadakozásai közepette, 1645-ben egy fiához intézett levélben ezt írja: *Mezei hadaink alkalmasint kijöttek, de a gyalogban sok vagyon odabe . . . A mezei jogászok* szabatos meghatározása a cikk írója szerint: *a háborús veszély esetén*

mezei táborozó helyeken gyülekező, többségükben kisnemesi (Erdélyben szabad székelyekből is) álló hadak – amint ebben az értelemben fordul elő a korabeli magyarországi latin nyelvű oklevelekben a *mezei deák* tükörszava is: *exercitus campestris*. A régiségben egyébként nemcsak az állandó és a végvárakban élő katonák közötti megkülönböztetésre szolgáló *mezei hadak* csapatmegjelölés, hanem a *mezei hadak* főkapitánya cím, tisztségnév is ismeretes általában a történészek, de legalábbis XVII. századi okleveleink, kéziratainak kutatói előtt.

S itt kell visszafordulnunk a szállóige-formák XIX. század végén tapasztalt újjászületéséhez és szerteröppenéséhez. *Szabó* T. Attila maga is emlékezik arra, hogy Erdélyben a vidékről be-bejáró joghallgatókat *mezei jogászok*nak is nevezték, e sorok írója viszont személyes emlékeiből tudja, hogy a század első évtizedeiben a debreceni *Jogakadémiá*n, majd az *Egyetem*en a vizsgákon felbukkanó jogászokat s az egyéb fakultások vidéki és helybeli előadáskerülőit ~-nak hívták gyűjtőnéven. Eszerint a kétségtelenül történelmi eredetű szárnyasszócsoport kategóriája *Mikszáth* Kálmán írásaiban és esetleg ezzel párhuzamosan *Láng* Lajos szóhasználatában reinkarnálódott. És bizonyosnak tekinthető, hogy a képviselőkre vagy diákokra vonatkozó szárnyasszavak nem az irattárak, oklevéltárak mélyén lappangó levelekből, aktákból, hanem a publicisztikai-katedrai megújulásból röppentek szerte az országba.

◁ *Mikszáth* elbeszéléseiben-regényeiben ritka zsákmány az ősfogantatású szállóige. E ritka zsákmányok egyike a *Galamb a kalitkában* (1891) szinte közmondásnak hangzó s mégis eredeti példaszava:

Asszony és a cserép hamar törik.

◁ Ilyen a kölcsönös engedékenységet, az egymás keze alá játszást élcesen kifejező elbeszéléscím (1902):

Mindenki lépik egyet.

◁ A *Mikor a mécses már csak pislog* (1903) szövegéből ez a megállapítás terjedt el:

Pénzen vett szerelemnek ecet az alja.

◁ Különös módon a színpadra és filmre is többször átdolgozott, izgalmas, társadalmi regény: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* (1906–1907) címének váza, szerkezete kopírozódott át közkeletű szólásokba. Gyakran formálunk a mindennapi beszédben és gyakran találunk a zsurnalisztikában is efféle szarkasztikus mondatokat: *A csacsi kislány esete az autós palival – A jegesember esete a háziasszonnyal – Harminc lakó esete a Házkezelőséggel*. Kétségtelen, hogy az ezekhez hasonló fordulatok százai, ezrei mind a *Mikszáth*-regénycímre rímelnek.

A regény egy talleyrand-i citátumot szellemesen variáló (lásd 259. old.) szállóigét is szárnyra bocsátott:

A tudatlanságnak csak egy takarója van – a nyelv; minek azt mozgatni?

JUSTH ZSIGMOND
(1863–1894)

– a fiatalon elhunyt, nagy tehetségű és nagyra hivatott regényírónak *A puszta könyve* című művében (1891) a szanyi bíró így bölcselkedik:

Valahogy csak lesz, mert úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna.

GÁRDONYI GÉZA
(1863–1922)

– legkorábbi írásaiból még ma is idézgetik a mulatságos műparaszt, a hajdan rendkívül népszerű *Göre* Gábor bíró úr sajátos ortográfiájú, állandó levélaláírását:

Mejhöz hasonló lyókat kivánok!

Göre Gábor bíró úr könyvei (1895–1899) a századforduló kedvelt lektürjei közé tartoztak. Utóbb *Gárdonyi A bor* című falusi történetében (1901) is színre vitte *Göre* Gábor bíró urat, *Durbints* sógort és *Kátsa* cigányt, s a színpadi megelevenítés megerősítette a három falusi karikatúra népszerűségét. *Göre* Gábor újabb meg újabb keserves útitapasztalatairól, felsüléseiről beszámoló leveleit ezzel a visszatérő fordulattal fejezte be: ~. A szóláshasználat ilyen értelemben terjedt el: póruljárt, kisebb balesetet szenvedett, ügyeit sikertelenül végző ember elkesergi bajait, s utána fanyar élcelődéssel teszi hozzá: ~.

◁ Az egri vár 1552. évi ostrománál hősiesen helytálló várvédők dicsőítő neve lett *Gárdonyi* 1968-ban *Várkonyi* Zoltán rendezésével színes filmen megelevenített, kitűnő történelmi regényének (1901) címe:

Egri csillagok.

◁ Az apácakolostorban elsorvadó *Árpád-házi Margit*ról szóló *Isten rabjai* című regényből (1908) egy keményen kovácsolt, racionalista szentencia szárnyasodott meg:

Minden ember annyit ér, amennyit tud.

◁ Személyes keserűségei, szerencsétlen házasságának általánosító következtetései csapódnak le az *Agglegényelbeszélések*nek nevezett:

Hosszúhajú veszedelem

– című kötetben (1912).

A ~ azonban nemcsak nőgyűlölő frázis. Incselkedő szerelmespárok, kötölőző házasfelek közt is elhangzik, dévajabb hangolással, haragos indulat nélkül, viszszavágásként az asszonyi nyelvpörgetésre. *Te zsarnok, te teremtés koronája* – csattog a nő; *te* ~ – riposztozik a férfi.

◁ Posztumusz kiadott ceruzajegyzeteiből nem annyira az élőbeszédbe, mint a publicisztikába áramlott át a keserű-józan megállapítás:

Ingyen még senki sem szerette a Habsburgokat.

◁ Ugyancsak a ceruzajegyzetekből emelkedett ki a művelődési és merkantil vonatkozásokban egyként sokat hangoztatott szólam:

Magyart a magyarnak!

A harmincas években a hazai iparvédelem és az üzleti reklám számos variánsban felhasználta *Gárdonyi* szárnyasszavát. Például napilapok hasábjain, falragaszokon évekig látható volt ez a hirdetés: ~ *A Magyar Divatcsarnokból!*

KRÚDY GYULA

(1878–1933)

– írásainak sűrű szövedékéből nem szakadt ki szárnyasszó. Szállóigétárunk csupán néhány regény szimbólummá szublimálódott vagy a mindennapi nyelvbe beleépült címét, illetve címet adó vezérmotívumát tartja nyilván.

Korai nevezetes alkotásaiból a *Szindbád ifjúsága* (1911) és a *Szindbád utazásai* (1912) lapjain támadt fel és vált fogalommá a képzelet és a múlt kalandos vándora, az ezeregyéjszakai hajós (lásd 587. old.):

Szindbád.

Krúdy fellegjáró önportréját: ~-ot 1971-ben filmben rajzolta újra *Huszárik* Zoltán (1931–) rendező. A romantikus címszerep megtestesítését *Latinovits* Zoltán (1932–1976) vállalta, s alakításával a ~ jelkép messze túljutott a Krúdy-olvasók táborán.

◁ A múltba merengés, az emlékidézés másik krúdys jelképe az 1914-ben megjelent nagy sikerű, ma is kedvelt regény:

A vörös postakocsi

– és ennek folytatása: *Őszi utazások* ~-*n* (1917) cím-motívumából keletkezett.

Jóval az író halála után, 1968-ban mutatták be a *Vígszínház*ban ~ dramatizált változatát. Az előadás szintézisre törekedett a *Krúdy*-kalandozások mélabúja és a teátrális hatások korszerű igényei között. Ezt a célt szolgálta *Hidas* Frigyes (1928–) kísérőzenéje is.

◁ Egy magyarra fordított orosz és egy hazai irodalmi alkotás régebben szárnyra kelt címe ihlethette azt a fogalomkapcsolást, amely *Krúdy* egyik első novelláskötetének (1906) elnevezéséből szállóigévé formálódott:

Az álmok hőse.

Ide kívánkozik két korábbi szállóigénket illető visszautalás. *Krúdy* címválasztása: ~ kétségen kívül kapcsolódik *Lermontov* eltérő alkatú *Korunk hőséhez* (lásd 559. old.). *Arany László* költői alakját, *Hübele Balázst*, a *Délibábok hősét* pedig (lásd 660. old.) érzelmi vonatkozásban belső, vér szerinti atyafiság fűzi össze ~-vel.

◁ A nosztalgiás szárnyasszavak közé tartozik a schilleri parafrázis (lásd 524. old.), amelyet 1916-ban kiadott könyve élére tűzött:

Az Aranykézutcai szép napok.

◁ Tréfás kellemkedéssel, néha többé-kevésbé csúfondárosan emlegetjük az 1919. évi *Krúdy*-könyv címét:

Asszonyságok díja.

Nem csupán a születésnapra-névnapra, Anyák Napjára, vagy a merő tiszteletből-ragaszkodásból ajándékozott virágcsokrot, illatszeres üvegcsét, csecsebecséket kísérjük ezzel a kifejezéssel, hanem gyökeresen másféle s egymástól különböző helyzetekben is felbukkan. Egyik véglet: a férj brutalizálja feleségét, a gyermek hálátlan anyja iránt – ~. A másik véglet: a nemek egyenjogúságának eredményeként eddig férfiak által betöltött gazdasági-közéleti posztra nő kerül, rosszmájú megjegyzés szerint ez is – ~.

◁ A hajdani pesti mulatozásairól hírhedett walesi herceg, a későbbi *VII. Edward* angol király históriáját idézi fel *Krúdy*

Az utolsó gavallér

– című kötetében (1925).

Manapság persze nem kell walesi hercegnek lenni ahhoz, hogy elnyerhessük ezt a hízelgő nevet. A férfi, aki helyét autóbuszon, villamoson átadja egy nőnek, fel- és leszálláskor maga elé engedi a *gyengébb nem* tagját, vendégségbe virágot visz a háziasszonynak, színházi előadás szünetében nemcsak ifjú, hanem idősebb hölgypartnerét is feketekávéval, édességgel kínálja – már kiérdemelte, rendszerint szóban is megkapja ~ rangját.

◁ A közelmúlt tünékeny figuráit élesztgeti az ugyancsak 1925-ben kiadott regény:

A tegnapok ködlovagjai.

Általában félig elfeledett, hányatott embereket emlegetünk ~ néven, olyanokat, akiknek sorsából csak regényes mozzanatok villannak fel, akik gomolygó mellékalakok az emlékezet színpadán. De így nevezzük néha azokat is, akik nem tudnak vagy nem akarnak a mában élni, hanem visszaálmodják magukat a múltba, és szélmalomharcot vívnak a valósággal.

◁ Kedvelt szállóige termett *Krúdy* egyik kései (1930) regényének címéből:

Boldogult úrfikoromban.

Koros férfiú ifjúkori kalandokat mesél, letört ember a „régi jó időket" idézi, a férj legénykorának eseményeit eleveníti fel – a történetek gyakran kezdődnek a *Krúdy*tól kölcsönzött szárnyasszóval: ~.

MOLNÁR FERENC
(1878–1952)

– századunk polgári drámairodalmának egyik legjelentősebb hazai képviselője, egyben számtalan szájról szájra járó szellemes és csípős „bemondás" kútfeje, kezdetben regényeiből gyarapította szállóige-készletünket.

Különösen a fővárosi napisajtóban települt meg 1901-ben kiadott társadalmi regényének címe:

Az éhes város.

Budapest gyomra: ~, és ehhez hasonló kapcsolatokban, statisztikai adatok színezésére ma is találkozunk *Molnár* Ferenc század eleji regénycímével. A felszabadulás előtt pedig szinte sztereotip kísérőszövege volt mind a szocialisztikus nyomorriportoknak, mind a kegyes jótékonysági akcióknak.

◁ A világirodalom egyik legszebb ifjúsági regénye (1907) a többször megfilmesített, színpadra vitt, sok idegen nyelvre lefordított mű:

A Pál utcai fiúk.

Kisdiák-alakjai nemcsak nálunk, de külföldi olvasók milliói számára is a lelkes, becsületes, honszerető fiatalokat testesítik meg.

◁ A diákregény szereplőinek komikusan-komoly egyesülete a

gitt-egylet.

A ~ tagjai kikaparják az ablaküveg beerősítésére szolgáló friss gittet, s azt állandó rágással puhán, képlékenyen tartják. Az egész tevékenységnek, amelyet nagy felelősséggel végeznek, s amelynek elhanyagolását súlyosan büntetik – semmi értelme nincsen. A kitűnően megkomponált és megírt epizód nyomán a jelentéktelen dolgokkal, semmiségekkel foglalkozó csoportokat, az üresjáratú társadalmi egyesületeket nevezik lenéző gúnnyal ~-nek.

◁ A szerény kötelességtudás, az önzetlen és önfeláldozó hősiesség szimbólumává kovácsolódott *a gitt-egylet* tragikus sorsú kis diákhősének neve:

Nemecsek.

A ~ név szállóigés fordulatokban néha szürkébb árnyalatú. Olykor – a hősi vonások elhagyásával – a tisztességes, jóindulatú, megbízható, de

gyámoltalan, tedd ide-tedd oda emberekre mondjuk szánakozva: *derék fiú, csak afféle ~.*

A hatvanas évek elején ~ hatalmas népszerűségét igyekezett gyümölcsöztetni bizonyos J. J. F., aki azt állította, hogy ő volt a modellje *Molnár* rokonszenves diákhősének. A bejelentés nagy nemzetközi visszhangot keltett. Több külföldi lap foglalkozott a valóságban feltámadt ~-kel, a reinkarnálódott fogalommal, interjúk készültek vele, fiatalok rajai keresték fel, akiknek az ál-~ a *Gitt-egylet* frissen elkészített bélyegzőjével, némi anyagi ellenszolgáltatás fejében, autogramot osztogatott. Paraszthajszál híján megjelent J. J. F. könyve: *Ami a Pál utcai fiúkból kimaradt,* ám 1962 decemberében H. K. L. író leleplezte az ál-~-et. A leleplezés nyomán hosszú és elkeseredett per támadt. A bizonyítás és ellenbizonyítás sokáig meddő maradt, míg aztán e sorok írója egy 1935. évi folyóiratban megtalálta *Molnár* Ferenc nyilatkozatát, amelyben beszámolt *A Pál utcai fiúk* megírásának történetéről és a regény modelljeiről. Ezek az adatok döntően bizonyították, hogy *A Pál utcai fiúk* az író hajdani osztálytársai voltak, s a merész J. J. F.-nek semmi köze nem lehetett a szelíd, kis ~-hez.

◁ Az 1907-ben világjáró útjára induló vígjáték, *Az ördög Wilde*-típusú paradoxon-tűzijátékából évtizedeken át sok sziporka szállingózott a „szellemes" és sznobos polgári társalgásban. Egy részük hébe-hóba ma is felvillan.

Így az I. felvonás 7. jelenetéből *Az ördög* hányaveti és cinikus megállapítása:

A feleség *egyébként is* **olyan, mint a monokli.**
Elegáns viselet, de nélküle jobban lát az ember.

◁ A 14. jelenet hedonista axiómája:

Az élet csak akkor kincs, ha pazarolják.

◁ A II. felvonás 9., levéldiktáló jelenetét betetőző *ördögi* szofizma:

Az asszony néha nem akarja azt, amit ír.
De mindig azt írja, amit akar.

Karinthy Frigyes az *Így írtok ti* (lásd 898. old.) *A fene* című – *Az ördög*ről írott – paródiájában így forgatja tovább a szellemes álokoskodást: *Az asszonyok sosem azt gondolják, ami az eszükbe jut, hanem az jut az eszükbe, amit gondolnak. (Még két ilyen aforizmát mond, aztán megeszi a közönséget.)*

◁ A városligeti hintáslegényt, a durva és nyers, de mégis csupaszív pesti jasszt az *Altató mese* című novellában *Závodszky*nak hívják, az 1909-ben a

*Vígszínház*ban bemutatott *Külvárosi legendá*ban kapja meg földrészeket berepülő nevét:

Liliom.

A figura bevallottan legendás, erősen idealizált, s hét évtized múltával *Molnár* Ferenc ligeti csirkefogója mégis egy elsüllyedt világ legelevenebb típusa. ~ pontosan körülhatárolható fogalom, a puszta név megjeleníti a szelídségben-szilajságban ellentmondásos, züllöttségében is rokonszenves, nagyvárosi szegénylegényt.

◁ Az *Előjáték Lear királyhoz* című egyfelvonásos szatírának (1921) helyenként *Shakespeare* dikcióját mímelő dialógusából szűrődött ki a tréfás szólás:

Dögvész reád, rút idegen!

Fraternizáló vita közben, kedélyes letorkolásként citáljuk ezt az álklasszikus dörgedelmet, de mondjuk ingerültebben is, bosszantó esetekben, dühítő incidenseknél, nem mindig hangosan, inkább a fogunk között, félig elnyelve a szót.

◁ A *Delila* előadásairól (1937) a színházi közönség Budapest minden sarkába szétvitte, majd országos szállóigébe rögzítette az egyik vérbeli epizódfigura kiszólását:

Bocsánat, hogy a csapos közbeszól . . .

Néha illetéktelen kotnyeleskedő, fogadatlan prókátor kezdi ezzel a fordulattal a mondókáját, de olykor a szerény szakértő, a kedélyes jóakaró is *Molnár* Ferenc okos csaposának bocsánatkérésével fejeli meg tanácsait: ~.

MÓRICZ ZSIGMOND

(1879–1942)

– hatalmas életművéből szinte kizárólag a színpadon, majd mozivásznon is megjelent regények frappáns címei keltek szárnyra.

A színház és mozi elkerülésével, közvetlenül prózai írásból felröppent szárnyasszó példája a háborús időkből való (1916) novellaskötet-cím:

A tűznek nem szabad kialudni.

Mondjuk szerelemre, hazafias és baráti érzésre, mondjuk versenylendületre és forradalmi lelkesedésre, vonatkoztatjuk a házitűzhely parazsára, a legmagasabb szintű szellemi tevékenység: a tudomány és a költészet alkotó-kohóira, s a legátfogóbb eszmék: a béke és a szabadság fáklyalángjára. ~ – az érzelmek tartósságának, a morális és intellektuális erőfeszítések szívósságának szállóigéje.

◁ A szállóigét adó novelláskötettel azonos évben jelent meg az 1928-ban vígjátékká, majd 1935-ben zenés filmmé átdolgozott regény:

Nem élhetek muzsikaszó nélkül.

Szállóigében a cím sírva vigadó, dzsentris hangzása többrétűen differenciálódott. Alaptónusa mellett a mindennapi élet különböző igényeinek érzékeltetésére is használjuk. Aki családi vagy baráti szemrehányást kap túlzott öltözködése, utazgatása, könyvvásárlása, színházba-moziba járása, ínyenckedése, udvarolgatása vagy kacérkodása miatt, a kifogásokat ezzel hárítja el: ~.

◁ A debreceni kollégium kisdiákjáról: *Nyilas Misi*ről írt, életrajzi elemekkel átszőtt regény (1921),később színdarab (1929), végül több változatban készített film:

Légy jó mindhalálig

– alighanem a legismertebb, legtöbbször emlegetett *Móricz*-szállóige forrása.

◁ Az 1928-ban először regényformában kiadott, majd ugyanabban az évben színpadon is bemutatott

Úri muri

– igazi, s *Móricz* Zsigmond felfogásához leghívebb szellemét a felszabadulás után rendezett színházi felújítás és filmváltozat fejezte ki.

Hasonló átalakulást figyelhetünk meg a címből fakadt szállóigén is. A húszas-harmincas évek fordulóján az ~ szókapcsolat pejoráló jellege még elég halvány. Nagyszabású, előkelő mulatságokat, összejöveteleket, perhorreszkálás nélkül, szinte nívó-megjelölésként titulálnak ~-nak. A *Móricz* Zsigmond csonkítatlan kritikai álláspontjához való visszatéréssel és az 1945-ös nagy társadalmi változással párhuzamosan a szállóige is keményen bíráló élt kap. Ma már nemcsak a fényes lakomát, a gazdag dáridót, de az elnyomók, a kizsákmányolók erőszakoskodását, duhajkodását általában ~-nak nevezzük.

SZABÓ DEZSŐ

(1879–1945)

– ellentmondásoktól és szélsőségektől viharos pályájának elején egy nyílt levéllel tűnt fel, amely *Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak* címen a *Nyugat* 1911. áprilisi számában jelent meg.

A nyílt levél előzménye az az egész országra kiterjedő forrongás, amely az *Országos Tanáregyesület* vezetésével 1910 elején indult meg a hazai tanárság szociális helyzetének javításáért. A különböző iskolák tanári testülete által a kormányhoz eljuttatott számos felirat közül egyik legélesebb hangú a székelyudvarhelyi főreáliskoláé volt, amelyet az intézet fiatal franciatanára: *Szabó* Dezső fogalmazott. *A Himnuszt* – írta e felhívásban egyebek között *Szabó* Dezső – *éhes hassal csak bizonyos ideig lehet énekelni. A végképpen elnyomorgatott ember vöröset lát és vörös szók buggyannak ki az ajkán.*

Tisza István a vezetése alatt álló *Magyar Figyelő* április elsejei számában *Szabadgondolkodás* címen dühös kirohanást intézett minden haladó gondolat és megmozdulás ellen, s ebben név említése nélkül így aposztrofálta *Szabó* Dezsőt: *Ki beszél ma Rákócziról, szabadságharcról, nemzeti nagyságról, a nemzetért való önfeláldozásról? A „fiatalokat" a létért való sivár küzdelem hevíti. A „Talpra Magyart" nem lehet üres gyomorral szavalni, kiáltja a magyar ifjúság idealizmusának hivatásos ápolója. Micsoda lángostorral vágna, ha élne még közöttünk, e mondat szerzőjére Petőfi. Ő bezzeg jobban ismerte az üres gyomrot, de kevesebbet törődött a státusrendezéssel, mint ez a méltatlankodó tanár úr!*

Szabó Dezső élesen és bátran riposztozott. A *Petőfi* nyomorára való hivatkozás – vágott vissza – nem nagyon illik egy nyomort, nélkülözést csak hírből ismerő, dúsgazdag nagybirtokos szájába. Aki hazájából magának csak hatalmi s vagyoni előnyöket csihol ki, az ne oktassa lemondásra a nélkülözőket. Legcsattanósabb érve: kimutatja, hogy *Tisza* nem is olvasta az inkriminált felhívást, olyasmi felett ítélkezett, amit nem ismert. Mert a felhívás alapján nem *Petőfit*, hanem *Kölcseyt* illetné a lángostor, viszont a birtokos-nemes *Kölcsey*nél nem lehetett volna bezzegelni és az üres hasra hivatkozni. *Szabó* Dezső megkockáztatja a feltételezést, hogy amennyiben *Tisza* netán mégis olvasta a székelyudvarhelyi beadványt, akkor éppen ennek a hatásos példálózásnak a kedvéért vétette el a *Himnuszt* szándékosan a *Talpra Magyar*ra.

A polémia nyomán szélesre tárultak *Szabó* Dezső előtt a *Nyugat* kapui, lényegében ezzel lendült előre irodalmi pályája. Tárgyunk területén pedig két régebb, politikai harcokban sokszor, hevesen hangoztatott, rebellis szállóige keletkezett.

A gyakoribb, általánosabb – *Szabó* Dezső eredeti fogalmazásából:

Éhes hassal nem lehet Himnuszt énekelni.

◁ A ritkább – *Tisza* István ferdítéséből:

Üres gyomorral nem lehet Talpra Magyart szavalni.

◁ *Szabó* Dezső írói-emberi útjának baljós sorsfordulóját jelzi a Tanácsköztársaság idején, 1919-ben megjelent regény, életének főműve:

Az elsodort falu

– ez az alapvetően reakciós alkotás az ellenforradalom idején főként újszerű gondolati és nyelvi sodrával nagy sikert aratott.

Az eszmei bódulat és a stiláris varázs múltával ma a mű egyik legmaradandóbb eleme: a szállóigés cím, amelynek szókapcsolását sokféle értelemmel és hangszínnel variáljuk. Züllött, bukott, szerencsétlen egzisztenciákról komolyan: *elsodort ember;* vagy például a házasságtól visszalépő, jövendőbelijét elhagyó férjjelöltről szarkasztikusan: *elsodort vőlegény.*

DARVAS JÓZSEF

(1912–1973)

– kortárs-irodalmunk jeles regényírója 1945 elején készült el, saját vallomása szerint: regény-, riport-, napló- és dokumentum-elemekből ötvözött munkájával, amely az első szabad könyvnapon, 1945 nyarán, már kapható is volt a könyvsátrakban, ezzel a címmel:

Város az ingoványon.

Ez a gyötrelmesen őszinte könyv, amely az első és egyetlen, felszabadulásról írott mű volt az 1945-ös könyvnapon – címében a fasiszta-nyilas ingoványba süllyedő Budapestet jelképezi. A kifejezés félelmes és találó – ezért is szárnyasodott meg szinte hónapok alatt. A negyvenötös időkben sűrűn forgott szájon a ~ szállóige; ám később, ahogy Budapest és az ország kiemelkedett a pusztulás mocsarából, értelme helyben és időben eltolódott. Ma a világ kétséges és kétségbeejtő helyzetben levő, ártó erőktől szorongatott, távoli pontjaira alkalmazzuk a negyedszázada tragikusan magyar fordulatot: ~.

MESTERHÁZI LAJOS

(1916–)

– színpadi munkái közül 1961-ben mutatták be s adták ki könyv alakban is *a megnyugvás és a nyugtalan igazságkeresés drámáját*, amelynek címe:

A tizenegyedik parancsolat

– a színházlátogatók és a színműolvasók ezreinek közegén át szállóigeként áramlott be a szélesebb közönségrétegekbe is.

A tízparancsolaton, a rég anakronisztikus mózesi törvényeken, sőt a helyükbe tolult megszokáson, a megrögzött előítéleteken túl kialakuló új társadalmi erkölcsre utal *Mesterházi* ~ fogalmával. Az új társadalometikai értékrendnek bibliai parafrázissal való érzékeltetése *Majakovszkij* 1915-ben írt, *Nadrágban járó felhő* című poémáját juttatja eszünkbe (lásd 565. old.), amelynek eredeti címe ez volt: *A tizenharmadik apostol*. A parancsolatok és az apostolok kanonizált számának megtoldása mindkét esetben a változatlan kánonokon való túllépést, a változó világ valóságos igényeinek kifejezését jelképezi.

A közbeszédben úgy helyezkedik el ~ fogalma, mint a konvenciók romjaiból kiemelkedő, korszerű erkölcsi normák kifejezése. ~ az a bizonyos többlet, amivel ma különbek lehetünk, mint tegnap voltunk, s holnap különbbé válhatunk, mint ma vagyunk.

◁ Az 1963-ban regényformában megjelent, majd 1964-ben a *Vígszínház*ban színműváltozatban bemutatott *Mesterházi*-mű:

Az ártatlanság kora

– címéből meglepően rövid idő alatt és meglepően gyorsan röppent szét változatos helyzeteket gyakorta tréfásan kommentáló szállóige.

Villamoson, autóbuszon, utcán s más nyilvános helyen fiatal pár csókolózik, csípős észrevétel: ~. Naiv, hiszékeny ember „bedől" a lakásszélhámos „blablájának", otthonra-párra vágyó asszonyt lépre csal a házasságszédelgő: gúnyos vagy sajnálkozó észrevétel: ~. Csecsemő az ujját szopogatja, kisgyerek bohóságot mond, tízenéves fiúcska-leányka lelkesen ábrándozik, gyöngéd észrevétel: ~.

DOBOZY IMRE

(1917–)

– sokrétű és népszerű irodalmi munkásságából színmű-, film-, illetve regénycímek kerültek be újkori szárnyasszó-készletünkbe.

A szocialista társadalomban keletkező, s nehezen oldódó, még nehezebben lezárható konfliktusokról szól 1962-ben színre vitt drámája, a

Holnap folytatjuk.

A tökéletesen ki nem bontott, a velejéig ki nem elemzett vitaanyagok végső tisztázására vonatkozó darabcím szállóige-használata is ilyesféle törekvésekre utal. Az ellentétes véleménnyel, de nem ellenséges indulattal szemben álló felek a magánélet és a közélet befejezetlen, olykor befejezhetetlen vitáit gyakorta halasztják el ezzel a fáradtságot és újrakezdési kedvet egyként tanúsító felkiáltással: ~.

◁ *Dobozy* számos filmforgatókönyve közül talán a leghatásosabb alkotás a mozgóképszínházainkban 1965-ben bemutatott, majd 1967-ben regényalakban is megjelent szatirikus történet:

A tizedes meg a többiek.

A ~ címszövegén felismerhető Makszim *Gorkij: Dosztigajev és a többiek* drámacímének (1933) ihletése, ám a tartalmi és korrajzi különbség következtében e kapcsolat merőben formai. ~ nemcsak a filmben és a regényben élnek sajátos életet, de a szállóige is önállósult. Többen vannak érdekelve, belekeverve valamilyen ügybe, egy jelentékeny figura köré jelentéktelen gárda tömörül, vezérkedő vagányról és galerijéről esik szó, egy „fejessel" az élén klikkező csoportot pécéznek ki – a summázó jellemzéssel mostanában így divatozunk: ~.

FEJES ENDRE

(1923–)

– színmű alakban talán még a regényformánál is szélesebb körű sikert aratott műve az 1962-ben kiadott

Rozsdatemető

– amelyből maga a cím érdekes értelemátvetés-sorozattal képződött szárnyasszóvá.

A ~ kőfallal zárt udvar a raktárépület mögött – ezzel a definiáló mondattal kezdődik *Fejes* Endre regénye. A ~ tehát első értelemben kiselejtezett gépek, roncs kazánok, ócskavasak tárolóhelye. A reális, fizikai terep, ahol *1962 tavaszán ifjabb Hábetler János megölt egy segédmunkást* – a regény, illetve a dráma folyamán a kispolgári életszemlélet és életforma mocskos, penészes romjainak jelképébe mosódik át, a szállóige-képződés pedig továbbfejleszti ezt a folyamatot, s köznyelvi használatban a ~ fogalma általában jelenti az egzisztenciális romlást, az erkölcsi bomlást, a termelési selejtet, a társadalmi szemétdombot. A ~-be való! – mondjuk a menthetetlenül elveszett emberre; de ráforgatjuk a kifejezést hasznavehetetlen alkotásokra, elvetélt kezdeményezésekre is. A ~ legfeljebb ócskavastelepek környékén ismert szakkifejezése a szuggesztív irodalmi mű megjelenését követő néhány év alatt futotta be kivételesen változatos pályáját.

Drámánk és tragédiánk

Drámánk – valamennyi hazai színmű között ma is *Katona* József *Bánk bán*ja.

Alkottak íróink népszerűbb színdarabokat, volt, amelyik nagyobb közönséget vonzott, hosszabb sikersorozatot ért el, de nincsen magyar dráma, amelynek szavait az ország minden kis és nagy színpadáról oly sok kitűnő művész tolmácsolta volna, mint *Katona* halhatatlan szomorújátékáét. Az elmúlt közel másfél évszázad alatt *Bánk* és *Petur*, *Melinda* és *Gertrudis*, *Tiborc* és *Endre*, *Biberach* és *Ottó* szerepeiben a magyar drámai színjátszás rengeteg rangos művésze megszólalt, s ajkukról delejes sugárzásként terjedtek drámánk igéi.

A *Bánk bán* első kiadásának könyvkereskedők, kompaktorok polcainpadlásain porosodó példányait akkor vásárolta meg a közönség, mikor a császári cenzúra parancsával a színpad deszkáiról letiltott drámát, alkotója halála után három évvel, 1833-ban a hazai színművészet úttörő apostolai felfedezték és féligformán illegálisan nézőik elé vitték. Bár a *Bánk bán* ma már kötelező iskolai olvasmány, *Bánk* honszeretetét, szerelemféltését, hazafiharagját, férfibosszúját, *Melinda* meggyalázását, *Petur* lázongását, *Biberach* bitangságát, *Ottó* becstelenségét, *Gertrudis* dölyfét és *Tiborc* fenyegető elkeseredését népünk nagy közösségi élményévé nem az olvasott dráma, hanem a megelevenítő színpad tette.

Katona drámájának mindenekfölött a jeles magyar emberábrázoló művészek toboroztak híveket és olvasókat. Övék az érdem dandárja, hogy valóra vált a kecskeméti homokon elsorvadó író reménykedése: *engem itt olvasni fognak akkor is, amidőn már ez a szobácska, amelyben most ülök, porhanyó düledékké válik, olvasni fognak azok, kik engem sohasem láttak, sohasem esmértek, és akiket én soha látni, soha esmérni nem fogok.*

A *Bánk bán* dialógustöredékei többnyire színpadi szóból, televíziós adásból kerekedtek szállóigévé. Az egyetlen nem párbeszédből szakadt

szárnyasszólás, a gyakorta használt *lézengő ritter* pedig nyilvánvalóan műsor-falragaszokról terjedt el.

Tragédiánk – *Az ember tragédiája* – drámai költemény, amelyről alkotója: *Madách* Imre sosem képzelte, hogy nem annyira költeményolvasók, mint inkább színházlátogatók kívánt szellemi tápláléka lesz.

A *Bánk bán* színpadra készült – de előbb könyvbe kellett temetkeznie. *Az ember tragédiája:* könyvdráma, amely nagy feltűnést keltő megjelenése után két évtizeddel, 1882-ben a *Nemzeti Színház* színpadán új életre születik. A *Tragédia* igéire is a magyar színművészek színe-java tanította a közönséget, mind mélyebben elemezve, mind hívebben értelmezve a drámai költemény időtálló, benső mondanivalóját. Kétségtelen, hogy *Az ember tragédiája* színpadi vonzóerejét a látványosság növelte, talán az is alapozta meg. De az sem kétséges, hogy a látványosság vonzotta nézők többsége éber hallgató is volt. Számos egyszerű embert ismertem, aki soha életében nem olvasta a *Tragédiát*, s hallomás után mégis sok-sok részletét idézte. Ahogy az angolok *Shakespeare* műveiből citálnak, úgy alkalmazzák nálunk irodalomban kevésbé jártas személyek is a *Tragédiá*ból, főképpen *Ádám* és *Lucifer* replikáiból szerteszállott igéket az élet legváltozatosabb jelenségeire. A *Tragédia* szállóigéinek szórása meglepően széles terepet terít be. Bizarr példa, de szinte minden *Tragédia*-előadáson eszembe jut, hogy a húszas-harmincas évek határán a minden helyzetben *Madách*csal érvelő debreceni labdarúgóvezér, néhai *K.* Zsiga, gyakran odavágta a gólképtelen csatárnak: *nem adhat mást, csak mi lényege;* vagy a meccs utáni dorbézolás miatt fegyelmi elé állított játékosnak így bocsátott meg: *a nyakazás ezúttal elmarad!*

Drámánk és tragédiánk: a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* szállóigéi nemcsak a múltban, hanem ma is a színpadról, képernyőről röppennek szét, minden előadáson. S a korszerű előadásokban mindjobban felfénylő költői szöveg biztosítja e szállóigék állandó újratermelését.

KATONA JÓZSEF

(1791–1830)

A *Bánk bán* lúdtollal körmölt játszócéduláiról, majd nyomtatott színlapjairól, később díszes műsorfüzetekből tanulta meg a színházba járó közönség a királyi udvarból királyi udvarba kujtorgó kalandor, a cselszövő, kerítő, maga hasznáért minden gazságra kész, simanyelvű

lézengő ritter

– *Biberach* nevét. A *fahrender Ritter* – *kóbor lovag* e régies, fele magyar, fele német megfelelője, *Katona Biberach*jának jellemét tükrözve, bajkeverő, szemét embert jelent. Mai nyelvhasználatban silány széltolót értünk rajta.

Biberach, egy lézengő vitter – ahogy a színlap nevezi – a dráma három költött főalakjának egyike. A nevet *Waldapfel* József szerint (*Biberach és Tibortz neve, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931) *Katona* egy Pesten, a XVIII–XIX. század fordulóján a német színházban többször játszott német lovagdráma hősétől kölcsönözte. De minthogy a darabot csak németül játszották, bizonyosra vehető, hogy a *lézengő vitter* karakter-magyarítás írónk leleménye.

◁ A dráma I. szakaszában, a 3. jelenet végén *Petur bán* és a békétlenek felbuzgó lázadozását vágja el egy színre érkező udvornik-udvaronc közlése:

Utolsó tánc!

Az egyszerű báli bejelentés szállóige-használatban az adott színpadi helyzet feszültségét örökölte. Az udvornik szerepe-szava dramaturgiai szükségesség: ki kell vinni a vendégeket a színről, hogy a 4. jelenetben *Bánk* titkon toppanhasson a terembe, majd kettesben szólhasson *Petur*ral. A következő fordulat: a konfliktus indítása jelképes töltést ad az *utolsó tánc*ra való felhívásnak, és szállóigeként is megmaradt ez a baljós csengése.

◁ A *Habsburg*-uralom, a gyarmati és nemzeti elnyomás évtizedeiben nacionalista szenvedéllyel idézték *Petur bán* indulatos szavait a II. szakasz 2. jelenetéből:

Mindaddig azt fogom kiáltani: **üsd az**
Orrát magyar, ki bántja a tied'!

A változott történelmi-társadalmi körülmények hatására előbb a fenyegetés dühe lanyhult, majd a szállóige teljesen leszakadt a drámai szituáció köldökzsinórjáról, értelme hovatovább baráti incselkedéssé szelídült.

◁ Hasonló folyamat módosította ugyanennek a szakasznak a 3. jelenetében a *Melinda* meggyanúsítása miatt *Biberach*ra rontó *Bánk* fenyegetését:

Fattyú, megöllek!

A gyilkos replika csattogása a szállóigében elcsitul: ha szájas cimborák között nyers tréfaként elhangzik, senki sem sértődik, nem ijed meg.

◁ A spanyol származású *Melinda* bátyja, a tétova *Simon* bán riad fel a jelenet vége felé ezekkel a sokszor gúnyosan idézett szavakkal:

Kevély spanyol szív, hol maradsz?

Nagyon valószínű, hogy a *kevély spanyol* fogalma *Katona Schiller*-tanulmányaiból ered. A *Don Carlos* III. felvonásának 10. jelenetében olvasható ugyanis az a sokszor citált sor *[Stolz will ich den Spanier] Azt kívánom, hogy büszke legyen a spanyol* – amely a spanyol büszkeséget az irodalomban hosszú időre kanonizálja (lásd 525. old.).

◁ A II. szakasz *Petur* töprengésével zárul. Ebből a harmadfél soros felvonásvégből származik a honfiúi szalmaláng-lelkesedés, a keserű lemondás sok helyzetben idézett szólama:

Aludj'
Mohón kilobbant hazafiság! *Dicső fény-*
Csillag! Lopott fény! – ej! – Jó éjtszakát!

◁ A rezignáció e szállóigéjének ellenpárja a III. szakasz 1. jelenetéből való. A *Melinda* meggyalázásán és őrületén kétségbeeső *Bánk* bán elméjében feltámad az elhatározás: a csalárd erőszakot *Gertrudis* királynétól kéri számon. A szándék tetté érlelődésének kezdeti fázisát általánosítjuk a *Bánk* monológjából kiemelt dinamikus sorral:

Hah!
Mely gondolat lesz agyvelőmben első
Zsengéjekor már meghatározás? –
Épülj fel! izmosodj meg, gondolat! –
Veled épül ismét csak fel, örök lenyugtom
Felett, megéledő becsületem!

A *Bánk bán* e sorai, a szállóige-részlettel együtt, drámánknak abból a tizedéből valók, amelyet *Katona* egy, a maga korában igen népszerű német író, a korai forradalmi romantikus Veit *Weber* (1762–1837) *Sagen der Vorzeit* című, 1787–1789 között megjelent 7 kötetes monda- és regesorozatából merített. *Waldapfel* József *Idézetek a Bánk bánban* című tanulmányában (*Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára*, Budapest, 1934) összeveti ezeket az egyezéseket; a fenti 5 verssor német prózai megfelelője Veit *Weber*nél így hangzik: *[Welcher Gedanke wird im Augenblick seiner Empfängnis, mir zum Vorsatz! Ha . . . Wachs auf zur That, Vorsatz: mit dir wächst mein Glück] Milyen gondolat lesz fogantatása pillanatában szándékká bennem! Ha . . . Növekedj tetté, szándék: veled növekszik majd szerencsém is.* Elfogulatlanul mondhatjuk: *Katona* nem is tökéletesen csiszolt jambusaiban elevenen szikrázik fel Veit *Weber* fakó szövege. Nem véletlen, hogy a nagy, klasszikus német szállóige-gyűjtemény, Georg *Büchmann Geflügelte Worte* című világhírű kompendiuma – amelynek XX. századbeli bővített kiadásai közel 2000 szerző több mint 10 000 szálló-

igéjét tartják számon – Veit *Weber* nevét meg sem említi, s egyetlen mondatát sem citálja.

◁ Az úri kizsákmányolástól megnyomorított, az idegen zsarnokság ellen lázongó magyar paraszt – általában a plebejus rebellió jelképe lett a *Bánk bán* megrázó sorsú népi alakja:

Tiborc.

A név jelentésköre idővel minden irányban kitágult. Századunk kezdetének polgári radikalizmusát szimbolizálja *Bródy* Sándor válogatott cikkeinek könyvcímben kiemelt *epitheton ornans*a: a *Cilinderes Tiborc* (*Magvető*, Budapest, 1958). *Kálmán* Kata fotoművésznő a *Tiborc* címet adta *Móricz* Zsigmond bevezetésével megjelent szegényparaszt portré-albumának (*Cserépfalvi*, Budapest, 1937), amelyben *Tiborc – Móricz* szavával – mint az *európai szociális látás látomása* jelenik meg; s a tizennyolc esztendővel később kiadott *Tiborc új arca* (*Művelt Nép*, Budapest, 1955) a *Tiborcok* fogalmát – *Kálmán* Kata képeiben és *Boldizsár* Iván szövegében – az agrárproletariátuson át a kizsákmányolás alól felszabadult mezőgazdasági dolgozók szinte teljes táborára kiterjeszti. *Bánk bán* hajdani jobbágyának neve manapság irodalmi, képzőművészeti, szociológiai értelemben egyaránt használt formula.

A ~ név egyébként eredetileg messze állott a *Bánk bán* nyomán szállóigévé vált fogalom népi és szociális jellegétől. *Katona* a XVIII. században nagyon sokat forgatott *Pápai Páriz* Ferenc–*Bod* Péter-féle szótár latin–magyar névjegyzékében bukkanhatott a latin *Tiburtius Tiburtz*nak fordított magyar párjára. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1931. évi folyamának fentebb idézett cikkében azonban *Waldapfel* József más, érdekes mozzanatra is rámutat. Ugyanis F. W. *Ziegler Die Pilger* című lovagdrámájának hősét, *Konrad von Giesbach und zu Homburg* grófot a darab magyarosítója, *Léhner* András *Tibortz*nak keresztelte el. A magyar nyelven 1795. január 30-án bemutatott *Szarándokok is ott volt azok közt az első darabok közt, amelyek az ifjú Katona figyelmét magukra vonták, s Tibortz nevét első színházi emlékei közt vihette magával, míg végül legremekebb alakjai egyikét jelölte meg vele* – írja ismertetésében *Waldapfel* József.

◁ *Bánk bán* és *Tiborc* párbeszédeiből több pregnáns szállóige keletkezett. A III. szakasz 3. jelenetének elején így csattan fel *Bánk* elkeseredése:

Minek is becsület emberek között!

◁ Majd, szinte önmaga háborgását csillapítva, ezzel vágja el *Tiborc* „jaj s panasz"-szavait:

Munkálkodó légy; nem panaszkodó.

Bánk bán intelmének szállóige-használata nem mindig felel meg a darabbéli helyzetnek. *Bánk* saját tépelődéseiben elmerülve, az atyai felsőbbség hangján feddi *Tiborc*ot. Mi inkább bátorító buzdításként idézzük e felszólítást, s csak ritkábban leszerelő vagy kegyes fölénnyel.

◁ *Tiborc* parázsló vádbeszédéből az utóbbi két évtizedben nagyobb passzusok is sűrűn felbukkannak élőszóban, publicisztikában, gépi közvetítésben. Különösen három részletet tekinthetünk valósággal szállóigének:

. . . ha egy beteg feleség vagy egy szegény
Himlős gyerek megkívánván, lesujtunk
Egy rossz galambfiat, tüstént kikötnek;
És aki száz meg százezert rabol,
Bírája lészen annak, akit a
Szükség garast rabolni kényszerített.

◁ Néhány sorral alább fakad ki *Bánk* ajkán az önkínzó indulatnak lanyhább értelemben is sokat emlegetett kiáltása:

Oh, buzogj vér! csak buzogj!

◁ A nép nyomorúságának és a nagyurak dőzsölésének szembeállítása után beidegzett szokványnak hat *Bánk* megnyugtatása:

Tűrj békességgel.

Ha szállóigeként szólaltatjuk meg, szinte hozzáhallik *Tiborc* válasza: *ezt papolta az apáturunk is sokszor;* és e nyers echó a csillapító felszólításnak ironikus, sőt lázító kíséretet ad.

◁ A szegénynép anyagelvű eszmélését nem a középkor, hanem a XIX. század racionalista szellemében fogalmazza meg *Tiborc* vádmonológjának másik elterjedt része:

. . . ha
Szorongat a szegénység: a pokolt
Nem féljük – a mennyország sem jön oly
Szép színben a szemünk elébe.

◁ *Az ember tragédiája* egyiptomi rabszolgájának jajongását (lásd 805. old.) közel négy évtizeddel megelőzve, a magyar középkor képletes, s a magyar reformkor valóságos hangzataként így zokog fel *Tiborc* szájáról e jelenet további verseiben az elnyomott nép végső reménytelensége:

. . . a természet a szegényt
Maga arra szánta, hogy szülessen, éljen,
Dolgozzon, éhezzen, sanyarogjon és –
Meghaljon.

◁ És az idézett dialógus befejezése a *Tiborc* szavával kettőződő bánki biztatás:

. . . él
Még Bánk!

E reményt keltő, bizalomra serkentő kifejezés elég szapora közhasználat mellett egy évtizeddel ezelőtt újabb irodalmi pályára röppent. *Kárpáti* Aurél, *Katona* József és a *Bánk bán* emberi-költői-színpadi sorsának kiváló elemzője és krónikása, 1955-ben ~ címmel jelentette meg *Katona* életregényét.

Tiborc számtalanszor recitált keservének sok részlete, mint arra *Waldapfel* József stúdiumai alapján már utaltunk, Veit *Weber* előidőregéiben gyökerezik. A fentebb közölt három verstöredék közül azonban egyik sem *Weber*-átvétel. A szegények pokláról-mennyországáról szóló szállóige irodalmi előzménye eleddig feltáratlan, a másik kettőnek eredetét *Waldapfel* József, a fáradhatatlan forráskutató, ugyancsak megtalálta. Ugyanis *Katona* a *Bánk bán* 1815. évi kéziratának szerzői jegyzeteiben több német író nevének említése mellett Carl *Eckertshausen [Der Prinz und sein Freund] A herceg és barátja* című, Pesten 1879-ben megjelent könyvéből is idéz néhány sort. *Waldapfel* részletesen dokumentálja (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931. *Eckertshausen és Katona;* továbbá ennek pótlása a *Katona József* című tanulmánykötet jegyzeteiben, *Franklin Társulat*, Budapest, é. n.), hogy *éppen a nép szenvedésének megszólaltatásában még többet használ fel Katona Eckertshausen könyvének aphoristikus részleteiből, mint Veit Weber középkori jeleneteiből.* Innen kerül a középkori magyar paraszt szájába az a példázat, amellyel a felvilágosodás eszméit népszerűsítő *Eckertshausen* a *Herceg*et egy baráti mentor szavával alattvalóinak igazságos kormányzására inti: *[die Räuber von tausenden sind, morden den, den die äusserte Noth Räuber einiger Gulden machte] akik ezreknek rablói, meggyilkolják azt, akit a végső szükség néhány forint rablójává tett;* vagy a parasztokra vonatkozó második parabola: *[Es scheint, als hätte die Natur diese Wesen erschaffen, dass sie leben, arbeiten, hungern, leiden und sterben] Úgy tűnik, mintha a természet csak azért teremtette volna ezeket a lényeket, hogy éljenek, dolgozzanak, éhezzenek, szenvedjenek és meghaljanak.* Figyelemre méltó, hogy *Katona* különböző elemekből is zavartalan egységbe ötvözte *Tiborc* keservét, s a nyersfordítások egybevetésével az is megmutatkozik, hogy az alapjában igaz tézis sodrát a szenvedélyes költői újraformálás még fokozni is tudja.

Anélkül, hogy *Eckertshausen* idézett művének forrásvidékét, illetve a mű tematikájának külföldi térképét ismernők, egy számunkra érdekes kapcsolatra kell rámutatnunk, amely egy *Katona* által is felhasznált *Eckertshausen*-részlettel függ össze. Ugyanis *Lenin*, aki semmiképpen sem ismerhette *Katona Bánk bán*-ját, de arra sincs adatunk, hogy *Eckertshausen* könyvét olvasta volna, *Kadetok és októbristák* című, 1911. április 2-i keltezésű cikkében *egy amerikai közmondásra* emlékeztet, amely lényegében a végszükségben tolvajlásra vetemedő szegény és a vagyonokat összerabló gazdag eckertshauseni-katonai parabolájának modern változata: *ha ellopsz egy darab kenyeret, bebörtönöznek, de ha ellopsz egy egész vasutat, kineveznek szenátornak.* (*Művei*, 17. köt. *Szikra*, 1955.)

◁ A IV. szakasz 4. jelenetében a hevítő szer hatása alatt megbecstelenített *Melinda* eszét vesztve tör be a kerítő *Gertrudis* termeibe. Tébolyában először fiacskája után sikong:

Add vissza egy anyának gyermekét.

E tragikus követelést néha bohókás értelemben profanizáljuk. A perlekedő-panaszkodó fiatal férjnek-feleségnek a nyegle jó barátok könnyedén vetik oda a tanácsot: ~ – értsd: küldd haza párodat az anyjához!

◁ A 7. jelenet végéről a királynőgyilkosságig gerjedt *Bánk* bán kitöréseinek minden fázisa külön-külön szállóige maradt. A gyilkot forgató düh robbanása:

Sziszegj – sziszegj, kígyó! *te itt maradtál.*

◁ A véres tett utáni összeomlás hördülései:

Vége! volt – nincs; de **ne tapsolj, hazám –**
Ni! – **reszket a bosszúálló.**

◁ A dráma végkifejletéből – V. szakasz 6. jelenet – *Bánk* önmardosását enyhébb esetekben is, elég könnyedén idézzük:

– nem ezt akartam én –
Nem ezt!

◁ Néhány sorral utána következik a nevezetes sirám, amelynek első sorát gyakran enyhe öniróniává hígítjuk:

Nincs a teremtésben vesztes, csak én!
Nincs árva más több, csak az én gyermekem!

◁ És végül a királyhű *Solom* mester szánakozása az összeroskadó *Bánk* felett, amit mindig komor hűséggel ismétel a szállóige:

A büntetés már ennek irgalom.

Waldapfel József irodalomtörténész a *Bánk bán*nak nemcsak a forrásait, hanem korai színi visszhangjait is eredményesen kutatta fel. Ő akadt rá a *Nemzeti Színház* könyvtárában a budai *Várszínház* 1834. július 4-i bemutatójának kéziratára – *A Villi Táncz vagy Az árnyék Jegyesek* című 5 felvonásos regényes költeményre, amelyet *Kiss* János színész magyarosított szabadon báró *Pichler* Bentze után. Mint *A Bánk bán történetéhez* című tanulmányában *Waldapfel* József feltárja (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931), a német tündéries játékot szabadon magyarosító *Kiss* János a *Bánk bán* egy esztendővel korábbi kassai ősbemutatójának súgója volt, később lett színész, színdarabfaragó, színibíráló. A kassai súgónak annyira megtetszett *Katona* drámája, hogy a *Bánk bán* számos motívumát-személyét hozzáfércelte *Pichler* – helyesebben *Püchler* – kísérteties rémdrámájához, s egyáltalán nem riadt vissza attól, hogy silány tákolmányába beleerőltesse *Katona* dialógusainak leghatásosabb részleteit. Így szólaltatja meg fővárosi színpadon először – ha kulisszahasogatássá torzítva is – *Katona* tirádáit, s így indít útjára Pest-Budán – bár érzelgős-borzongató görögtűzzel körítve – néhány későbbi *Bánk bán*-szállóigét, mint a: *nem ezt akartam – nem ezt; a teremtésben nincs vesztes, csak én.*

A több mint 140 éves népszerűsítő plágium után számoljunk be egy olyan frissebb szállóige-hasznosításról, amely a *Bánk bán*-idézetek aktuális érvényét tanúsítja. A *Pesti Központi Kerületi Bíróság* egyik büntető tanácsa 1965. március 4-én egy halálos kimenetelű autókarambol ügyét tárgyalta. A vádlott, az áldozat férje vezette a kocsit, s a védő, dr. *Sz.* József ügyvéd mindent elkövetett, hogy védence számára enyhébb ítéletet érjen el. Miután megrázó szavakkal ecsetelte a tragédiát, amely a vádlottat felesége halálával sújtotta, rámutatott a vádlottak padján ülő, összeroskadt férjre, s beszédét *Katona Solom* mesterének szavaival fejezte be: *A büntetés már ennek irgalom!*

MADÁCH IMRE

(1823–1864)

Az ember tragédiája lazább, nyersebb sorainak csiszolását, tökéletesítését, *Madách* igaz örömére, a magyar verselés atyamestere: *Arany* János vállalta. Érett költői tapasztalat, finom érzékenység vezette tollát, s néha éppen olyan csodálatosan egyszerű, mint nagyszerű javításai nem ütnek el a költemény szövetétől. A szállóigévé vált *Madách*-idézetek között is nem egyet

találunk, amely *Arany* korrekciójában terjedt el. A mennybéli első színben az *Úr* kezdő szózata eredetileg így hangzott:

Be van fejezve a nagy mű, igen.
S úgy össze vág minden, hogy azt hiszem,
Év-milliókig szépen elforog,
Míg egy kerékfogát újítni kell.

Arany remeklő kézzel emelte meg a középső két sort, s közhasználatban – együtt és külön-külön – az így kialakított sornégyes kezdő fele rögződött meg:

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-milliókig eljár tengelyén,
Míg egy kerékfogát újítni kell.

◁ Sűrűn emlegetjük ebből a színből *Lucifer* hetyke riposztját, mikor az *Úr* számon kéri tőle alkotásának elmaradt dicséretét:

S mi tessék rajta?

◁ Az *Úr–Lucifer* párviadalból két gyors vágás került szállóigekincsünk legjava közé:

Csak hódolat illet meg, nem bírálat

– enunciálja az isten, s mi ezt a követelést öntelt, kritikát nem tűrő földi halandókra ilyképpen forgatjuk el:

Csak hódolat illeti meg, nem bírálat.

◁ Lucifer viszontválasza:

Nem adhatok mást, csak mi lényegem

– mint arra már a fejezet bevezetőjében rámutattunk, harmadik személyre vonatkoztatva szintén elveszti magabiztos csengését, s elnéző, néha lenéző gúnyolódássá hangolódik:

Nem adhat mást, csak mi lényege.

◁ A mennyei disputából különösen *Lucifer* éles frázisaival találkozunk szóban és írásban. Sorrendben első a sátán-definíció:

a tagadás ősi szelleme.

A luciferi önjellemzés pontosan összerímel *Mephistopheles* bemutatkozásával, mikor *Faust* tanulószobájában uszkárkutyából vándordiákká vedletten azt mondja magáról: *[Ich bin der Geist, der stets verneint!] Szellem vagyok, mely folyvást tagad!* Míg a goethei forrásra visszavezethető *Madách*-formula népszerű magyar szállóige lett, addig a *Faust* tanulószoba-jelenetének számos részletét regisztráló német szállóige-gyűjteményekben *Mephistopheles* frappáns bemutatkozását nem tartják számon.

◁ Következik a pimasz szemrehányás:

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy.

◁ Végül a fenyegető távozás:

Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni.

◁ *Éva* életörömének megnyilatkozását a paradicsomban játszódó második szín kezdetén e nehézkes madáchi sorból:

Ah, millyen édes, millyen szép az, élni!

– könnyen szárnyaló ujjongássá varázsolta *Arany* János:

Ah, élni, élni: mily édes, mi szép!

◁ Jó vagy rossz munkának nekiveselkedve sokszor *Lucifer* fogadkozásának első sorával biztatjuk magunkat:

Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
Megesküvém vesztökre, veszniök kell.

◁ Amikor az első emberpár *Lucifer* lehengerlő okoskodásától eddigi kizárólagos isten-bizalmában meginog, az *Égi Kar*, az *Úr* dicséretére alkotott és rendelt angyalok, intően visszazengetik *Lucifer*nek a mennyei színben elhangzott maga-meghatározását:

Jaj neked, világ,
Az ős tagadás kísért.

Az ördögi-angyali formula már rég emberszabású lett. Aki állandóan és konokul szembeszegül minden csoportos, társasági, családi, baráti, közösségi véleménnyel, annak, anélkül hogy luciferi egyéniség lenne, korántsem angyali ellenlábasai könnyen fejéhez vághatják a gúnyszót: ~.

◁ Némelyek nemcsak az okoskodókat, hanem az okosabbakat is ezzel a fölényeskedéssel torkolják le:

Lám, megjelent az első bölcselő!

◁ Ugyanebből a *Lucifer*-replikából a megvesztegetően szellemes, de elhamarkodott cselekvésre sarkalló sort szoktuk még idézni:

A tett halála az okoskodás.

Mint a világ annyi szállóigéjének és közmondásának, a luciferi szárnyasszónak ősalakját is *Publilius Syrus* szentenciagyűjteményében (lásd 176. old.) találhatjuk meg. A latin mimus-költő így fogalmazott: *[Deliberando saepe perit occasio] A fontolgatással gyakran elvész az alkalom.* A gondolat azonossága meghökkentő és világos.

◁ *Az ember tragédiájá*ból szakadt szállóigék, a mű enciklopédikus jellegéből s *Madách* eklektikus bölcseletéből következőleg, különbözően becélzott gondolatokat hordoznak. A paradicsomon kívüli, harmadik szín luciferiádáiból például három olyan töredék lett közkeletű, amelyekben a pusztulás és az újjászületés dialektikája, az idő és az élet viszonylagossága nyilatkozik meg:

A költeményben többször ismétlődő és szintén szállóige-számba menő fogalom az

arasznyi lét,

◁ Az ~ szűkösségétől riadt *Ádám*ot a létezés és elmúlás végefogyhatatlan megújulásaival vigasztalja *Lucifer:*

„Vagyok" – bolond szó. Voltál és leszesz,
Örök levés s enyészet minden élet.

◁ Ezekben a szállóige-szentenciákban az idő mint az anyag létezésének egyik alapformája sejlik fel, s ezáltal a *Lucifer* szájába adott bölcselkedés idealista és metafizikus képzelgések helyett költői fogalmazású materialista szemléletet népszerűsít:

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar.
Nem az idő halad: mi változunk.

◁ Az *arasznyi lét* és az *örökkévalóság* fölött való elmélkedés közepette a paradicsomi bűnbeeséssel elvesztett isteni kegyelem pótlására idézi fel *Lucifer* az első emberpárnak a *Föld Szellemét*. Az égi karból ismert szép, szerény fiú azonban csapongó lángok és szivárványos fekete felhő mélyén, iszonyú mennydörgés tombolásában jelenik meg. *Lucifer* riadtan hőköl vissza:

Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak

– kiáltja, de mi a démoni megdöbbenés e kifejezését csak csúfondárosan vagy mókázva használjuk, ha várt helyett váratlan, hívott helyett hívatlan vendég érkezik.

A *Földszellem* megidézésének jelenete, s benne szállóigénk is, a *Tragédiá*nak azok közé az elemei közé tartozik, amelyeket leggyakrabban szoktak összevetni *Goethe Faust*jával. Valóban: a madáchi *Föld Szelleme* és a goethei *Erdgeist* hasonlósága nem vitatható. A *Faust* I. részének első képében a kételyektől gyötört tudós *Magister* azonban nem gyámolításért, hanem a mindent megismerés sóvárgásában idézi fel a *Földszellemet*, hogy vele egyesülve földünk minden jaját és gyönyörét hordozni bírja. Az *Erdgeist* vörös fények villózásában jelenik meg *Faust*nak, s ő is visszarettenve kiált fel: *[Schreckliches Gesicht!] Borzalmas arc!* Az *Erdgeist – Föld Szelleme* egyezés legszorosabb mozzanata tehát nem *Lucifer* és *Faust* különböző célú szellemidézése, nem is e fantazmagória filozófiája, hanem inkább a misztikus jelenség keltette rémületnek mindkét költeményben azonos reflexe, amely *Tragédiá*nkból sajátos formájával szállóigévé kristályosodott. Kuriózumként itt is említsük meg: német szállóigék gyűjteményeiben a *Faust Erdgeist*-jelenetének számos sorát jegyezték fel; ám a *Schreckliches Gesicht!* mint teljesen köznapi kifejezés egyikben sem szerepel.

◁ A negyedik, egyiptomi színből – cinikus öngúnyolásra áthangolva – szállóigévé szelídítettük a halálra korbácsolt *Rabszolga* sóhajtását:

Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

◁ Viszont teljes drámai erővel, forradalmi feszültségében növekedve öröklődött ránk a *Rabszolga* vádja az életet értelmetlenné tipró zsarnokság ellen:

Miért él a pór? – A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. – **Milljók egy miatt.**

E gyakori idézetnél utaljunk vissza a *Bánk bán Tiborc*-monológjára, amelynek a fentiekkel összevágó részletét a 798. oldalon fejtegettük. S tegyük hozzá, hogy *Madách* rabszolga-panaszának iramát *Arany* Jánosnak mennyiségre apró, de igen fontos javítása erősítette fel. Eredeti fogalmazásban ugyanis az első sor második és a második sor első része így hangzott: *a gúlához követ hord, / Mit az erős rak . . .* A döcögő mondatrészt *Arany* – mint fent láttuk – néhány szótagnyi módosítással ütötte helyre, s ezzel a fájdalmas feljajdulásnak zavartalan sodrást biztosított a lázító zárótétel felé.

◁ Az önkényuralomtól, a néptömegek semmibevevésétől megcsömörlött *Ádám-Fáraó* lelkes túlzása szállóigetárunk kritikátlanul használt tételeihez tartozik. Az egyén maradéktalan feloldódását a közösségben teljes következetességgel azok sem kívánják, akik a jó hangzás miatt, de többnyire meggondolatlanul emlegetik a zsarnokság visszájára vulgarizált elvét:

Enyésszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

◁ *Vezess, vezess, Lucifer, új helyemre* – így fogalmazta meg először a negyedik színben *Madách* az új korba, új alakba vágyó *Ádám Lucifer*hez intézett felszólítását. *Arany* igazító pennája ezt így tömörítette tisztább formába:

Vezess, vezess, új célra, Lucifer.

Közhasználatban pedig az ötödik (athéni) szín változatának eleje rögződött meg:

Vezess új útra, Lucifer, *vezess.*

◁ A hatodik, római szín egy kurta mondatot vetett csak szállóigéink közé, a használatban az is feje tetejére állt. Ugyanis *Péter* apostol félelmetes figyelmeztetését:

Megállj, a döghalált szivod magadba

– manapság a rövid italok kedvelőihez, a féktelen dohányosokhoz, vagy – elég ízléstelenül – nyilvánosan csókolózó párokhoz intézzük.

◁ Több szállóigével gazdagította köznyelvünket a *Tragédia* hetedik – konstantinápolyi, és nyolcadik – prágai színe.

Meddő vagy értelmetlen viták alkalmával ma is sűrűn elhangzik *Ádám-Tankréd* józan, kiegyenlítő kérése, amelyet a máglyára szánt eretnekek megmentésére a *Patriarchá*hoz intéz:

Adjátok fel, barátim, azt az i-t.

A vitás *i* betű, – amely miatt a *Tragédia* konstantinápolyi patriarchája mágyára hurcoltatja azokat, akik *a szentháromság rejtélyes tanában a homoiusiont hirdetik* – tulajdonképpen az *Arius* tanítása nyomán a IV. században kirobbant hitvita jelképe. Az alexandriai *Arius* tanítása szerint *Jézus Krisztus* csupán Isten teremtménye volt, s mint Isten fogadott fia csak átvitt értelemben nevezhető istennek. A niceai zsinat 325-ben eretnekségnek bélyegezte ezt, és szentesítette a *homousion* fogalmát, amely szerint a Fiú-isten *egylényegű* az Atyával. *Arius* követői, az *arianusok* a *homoiusion:* a *hasonló-lényegűség* felemás fogalmával próbálták az ellentéteket áthidalni; ám hosszú, véres harcokban végül is az Egyház álláspontja győzött. Az *Ádám*-álmodta *Tankréd* valójában normann eredetű, dél-itáliai főúr volt, az első keresztes hadjárat egyik vezére, aki 1112-ben halt meg. *Madách* a szenvedélyes arianus hitvitát a költői szabadság jegyében helyezte kétszáz évvel későbbre, ami érvelésének s az érvelésből fakadt szállóigének igazságát nem csökkenti.

◁ Szinte mainak hat a nagy egyéniség és a társadalom viszonyát taglaló elmélet, amelyet *Lucifer* mint *Tankréd* fegyvernöke fejt ki. *Kiket nagyoknak mond a krónika, | Mindaz, ki hat, megérté századát, | De nem szülé az új fogalmakat. Madách*nak ezek a sorai közel állanak a történelmi materializmus megállapításához, mely szerint amikor a történelmi feladat megérett, a feltörekvő osztályok sorából kiemelkednek vezető egyéniségek, akik előre tekintve, helyesen ismerik fel, s megfelelően képviselik a haladás érdekeit. A filozofikus fogalmazást *Madách* két luciferi parabolával világítja meg, amelyek mindegyike csattanós szállóigeként került köztudatba:

A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén.

◁ A másik:

Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad.

◁ A csillagjóslatokba, alkímiába belehabarodott *Rudolf* császár prágai udvarában *Madách* úgy ábrázolja a lángeszű csillagászt és matematikust: Johannes *Keplert* (1571–1630), mint aki a rideg, közönyös korban – főleg csélcsap ifjú felesége páváskodó kedvének kielégítésére – tudományát elárulni, megfertőztetni kénytelen.

Ebből a drámai helyzetből származik a *Tragédia* nyolcadik színében az *Ádám-Kepler*-feleség: *Éva-Borbála* szájába adott, s incselkedő, hízelgő, duzzogó hangon annyiszor ismételt asszonyi kérés:

János, nekem szükségem volna pénzre

– és a pénzkunyerálással kezdett párbeszéd hasonlóan záródó passzusa:

Jó éjt – reggelre ne feledd a pénzt.

◁ *Éva-Borbála* kacér zsarolásával majdnem egyenlő mértékben terjedt el *Ádám-Kepler* mélabús reflexiója, amelyet minden bizonnyal a házasságában-szerelmében csalódott *Madách* Imre lírai önvallomásának tekinthetünk:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, *méregből s mézből összeszűrve!*

◁ Aztán mindjárt alább a mentegetés, amelynek második részét mi már mindkét nemre vonatkoztatjuk:

Mégis, miért vonz? mert **a jó sajátja,**
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Ez utóbbi másfél sornál óhatatlanul felmerül *Vörösmarty* húsz évvel előbb írott, *Az úri hölgyhöz* című versének teljesen hasonló értelmű sorpárja: *De nem, te nem vagy bűnös. Nevelőd / Jellemtelen kornak volt gyermeke* (lásd 726. old.). A reformkori *Habsburg*-gyarmatosítás és a szabadságharc bukását követő *Habsburg*-önkényuralom szorításában vergődő költők általánosítva tükrözték írásaikban a kor, a társaság – a társadalom romboló befolyását az egyénre. *Minden bűnnek a társaság az alapja* – ezt írta egy hagyatékában talált cédulára *Madách*.

◁ *A végtelen nagy ég* törvényeinek tanulmányozása helyett *Kepler* csillagjóslatot készít az udvari előkelőségek újszülöttei számára. A mindig csillámló, mindig fényes horoszkópot famulusával íratja meg, s ekkor hangzik el a gonoszul gúnyolódó és kegyetlenül igazat mondó *Famulus-Lucifer* szájából a megvásárolt illúziók hidegen racionális bírálata:

Ki venne pénzeért rideg valót.

◁ A témát folytató replikában *Lucifer* nyegle ifjoncokra alkalmazott szállóigénket fogalmazta meg:

Nem messiás-é minden újszülött,
Fénylő csillag, mely feltünt a családnak,
S csak később fejlik szokott pimasszá!

◁ Az álombéli álom kezdetén, amikor *Ádám Keplerből Dantonná* álmodja át magát, *törpe korának mocskoló porától* elszakadva a *Marseillaise* harsogását véli hallani:

Oh, hallom, hallom, a jövő dalát

– kiáltja mámorosan, és a kepleri révület utóbb még két, egyre kevésbé lelkes és mindinkább gunyoros szállóigévé redukálódott.

Fanyalogva:

Hallom a jövő dalát

Hitetlenkedve:

A jövő dala . . .

A legkurtább forma: ~ értelmi alakulása bizonyos tekintetben összevág a Richard *Wagner* írásai nyomán keletkezett, *A jövő zenéje* szövegű szállóigével (lásd 536. old.). Mindkettőnek alaptöltete eredetileg pozitív, optimista előjelű volt. *Madáchét* idővel a fásultság, *Wagnerét* az értetlenség fordította negatívvá. Jó ideje már szinte szinonim szállóigéknek számítanak.

◁ A kilencedik, párizsi színt csak az *Ádám-Danton* nyaktiló előtt elhangzó búcsúszavaiból vett két szállóige képviseli gyűjteményünkben.

Robespierre, megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél vele.
Magam teszem le a fegyvert, – elég volt –,
De ím ezennel felszólítalak,
Hogy három hó alatt kövess ez úton. –

Ebből az öt verssorból summázódott a „vigyázz, te sem jársz majd jobban, mint én" értelmű mondás:

Robespierre, követni fogsz . . .

Joggal feltételezhetjük: ahogy a forradalmi jelenetek megalkotásánál *Madách*ra hatással lehetett Thomas *Carlyle: The french revolution* című műve (1837), úgy a ~ elterjedését e mű igen kedvelt magyar fordítása: *A francia forradalom* (1875) is elősegíthette. *Carlyle*, az idealista történetíró, a hőskultusz megteremtője, ugyanis műve harmadik kötetének *Danton, ne légy gyenge!* című fejezetében feljegyzi *Danton* állítólagos morfondírozását a börtönben. Elkerülhetetlen

lenyakaztatását előre látva, ekkor mondta volna: *Robespierre követni fog; én lehúzom őt magammal.*

◁ *Ádám-Danton* végső szavát, ha nem is éppen fizikai fővételnél, de – mondjuk így – kinyírások esetében szokták az érdekeltek keserűen idézgetni:

Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el.

◁ E fejezet bevezetőjében már utaltunk rá, hogy a Prágába visszaforduló tizedik szín luciferi nyitósora idővel mennyire elkedélyesedett. Apró-cseprő feddések, dorgálások, korholások, házi perpatvarok alól mentesítik a delikvenst e szavakkal:

Ezúttal a nyakazás elmarad.

◁ A prágai mikrodrámának *Kepler* és a *Tanítvány* között lezajló záródialógusa, amelyet a *Tragédia* szövegkritikusai sok mozzanatában rokonítanak a *Faust* köntösét felöltő *Mephistopheles* és a *Diák* párbeszédével, esztétikai normának beillő – és goethei rokonításhoz nem kapcsolt – szállóigét bocsátott szárnyra:

A művészetnek *is* legfőbb tökélye,
Hogy úgy elbú, hogy észre sem veszik.

◁ A tizenegyedik, a korai kapitalizmus világát megjelenítő londoni színre egy mai szerelmesek száján is felbukkanó sóhaj és egy groteszk torzulatban használatos költői kérdés emlékezteti a szállóigék gyűjtőjét.

Szerelmi rajongók változatlan értelemben ismétlik *Ádám* naiv gerjedelmét, amellyel *Lucifer*t a *Polgárleány-Éva* megszerzésére sarkallja:

Mi néked semmi, nékem egy világ.

◁ E fellengző tónussal szöges ellentétben: nem sírok mélye fölött, hanem útjavításnál, egy gödörben megbotolva, lenyelt káromkodások helyett horkanunk fel a londoni vásár tömegsírja fölött megdicsőülő *Éva* szavaival:

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!

◁ A falanszterben játszódó tizenkettedik szín *Tudós*a lombikjában az anyagot bontja-teremti, s mikor már csak egy szikra kell a *vegyrokonság és ellenhatás* műveletéhez, a kétkedő *Ádám* nekiszegzi a kérdést:

De azt a szikrát, azt honnan veszed?

A szállóige-használat sokkal egyszerűbb tervezgetésekkel szemben megnyilvánuló, apró kételyekre csökkentette e kérdés jelentőségét. Cigarettagyújtáshoz hiányzik a gyufa, autóban elromlott az akkumulátor, hogy csak a legköznapibb példákat hozzuk – s máris kész csipkelődni valaki: ~.

◁ Az anyag, a természet alapvető titkait lombikban kutató *Tudós* műszere felett sűrűsödő füstben megjelenik a *Föld Szelleme*, s míg a lombik szétpattan, tiltakozva dördül fel a *Szellem* fenyegető hangja:

Ez *a lombik* nekem
Nagyon szűk és nagyon tág.

Talán nem vagyunk messze az igazságtól, ha a jelenetben az atombontás, a magfizika világveszedelmeinek elősejtelmét érezzük. Azonban a *lombik* szó elhagyásával a kísérletezés összefüggéséből kiragadott szárnyasszó nem ilyen baljós, nem ilyen komor zengzetű. Ellenkezőleg: ~ a köznyelvi használatban fellengzős hetykeséget érzékeltethet, esetleg éppen fordítva, önkritikus bizonytalanságot, mindenképpen olyan ember állapotát, aki egy adott helyet, helyzetet elégedetlenül vagy kisebbségi riadalommal, de sehogy sem tart a maga „méretére" megfelelőnek.

◁ A *Fourier* leírásától nagyon is eltérő falansztert *Madách*, a *Tragédiá*ban kitűzött költői tételeknek megfelelően, több utópista mű képzelgéséből szőtte össze. Így zárta ki belőle a tudományt, a művészetet és a szerelmet, így történik, hogy az álomképeiben elmerült *Plátó*t, minthogy a rábízott marha kárba ment, a falansztert vezető *Aggastyán* büntetésül borsóra térdepelteti. S így lett az értelmi-szellemi munkában gátolt, akadályozott, a kényszerű tevékenységénél többre hivatott ember vigasza és elégtétele:

Még a borsón is szépet álmodom.

◁ A teljesen mechanizálódott közösség, szabályainak megfelelően, el akarja venni az *Éva* képében megjelenő anyától kisgyermekét. A szerelemre gyúló *Ádám* a falanszter törvényeit megszegve, meggondolatlanul közbelép:

Hagyjátok ez anyának gyermekét.

Ádám heves felcsattanása valamennyire hasonlít *Melinda* sikongásához a *Bánk bán* IV. szakaszában. De ez a hasonlóság merőben formai. *Melinda* szövegében érvényesült a szállóige-alkotás torzító hajlama (lásd 800. old.); *Ádám* szövege – torzulás nélkül – válópöri tárgyalásokon, különélési vitákban, tehát származásához jobban illő, komoly szituációkban visszhangzik. A madáchi sort

egyébként *Arany* János javításával olvassuk, halljuk, idézzük, az eredeti bizony bicegett: *Hagyjátok e nőnek meg a gyermekét.*

◁ A falanszteri *Ádám-Aggastyán* összetűzés megoldására *Ádám* a múzeumi tárlóba helyezett kardot készül megragadni. A fenyegető vérengzést *Lucifer* az *Ádám*ot mozdulatlanná dermesztő bűvigével akadályozza meg:

Álomkép, ne mozdulj!

A szárnyasszó bizonyos értelemben megőrizte a tragédiabeli helyzet csitító, mérséklő funkcióját. Meggondolatlan lépések, indulatból előheveskedő tettek megakadályozására tartják vissza jó emberei a bajba rohanót *Madách* többnyire ironikus felhangú idézésével: ~. Ám lehet felrepítésében lírai, érzelmes libbenés is. Akadnak még ósdi szerelmesek, szerencséről ábrándozók, szenvelgő fantaszták, akik szinte kézzelfoghatóan valószerűnek képzelt látomásaik marasztalására, a luciferi igézet szándékától elszakadva, sóhajtják: ~.

◁ A szín zárómondatát, amellyel *Lucifer* a veszélyes helyzetbe került *Ádám*ot a mélybe ragadja, olyan esetekben használjuk, mikor barátot, jó cimborát kellemetlen vitától, elvadult mulatozástól, perlekedéstől, verekedéstől akarunk megszabadítani:

Itt gyors segély kell, Ádám, utazunk!

A különbség annyi, hogy míg a színpadi *Lucifer* és *Ádám* a süllyesztőn, addig a szállóigemondó és társa az ajtón távozik.

◁ Az űrrepülés megrázó élményében – tizenharmadik szín – az öregedő *Ádám* az élet és az ember célját összegezi:

A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Ebből a *Kölcsey*ig, *Voltaire*-ig, sőt *Senecá*ig, *Euripidész*ig, s tovább a bibliai *Jób*ig visszacsendülő megállapításból (lásd 719., 463. oldalak) szublimáltuk a közkeletű tézist:

Az élet célja a küzdelem.

◁ A föld eljegesedett egyenlítő-vidékén a tizennegyedik szín elaggott *Ádám*jához így könyörög a korcs eszkimó:

– Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több fóka.

A bonyolult mondat a „sok igény – kevés lehetőség" frappáns érzékeltetésére ebbe a fanyar ellentétbe rövidült:

Sok az eszkimó – kevés a fóka.

◁ A nyomasztó történelmi álmot feloldó luciferi varázsige első részét mi valóságos vagy képletes, komoly vagy tréfás ébresztések alkalmával használjuk:

Ébredj hát, Ádám! *álmod véget ért.*

◁ Az emberiség *Lucifer* mutatta sorsán elkeserített *Ádám* a tizenötödik színben, nemének kiirtására, öngyilkos akar lenni – mielőtt a szirtről a mélységbe vetné magát, felkiált:

Egy ugrás, mint utolsó felvonás . . .
S azt mondom: **vége a komédiának.**

A *Tragédia* nyomtatott formáját, majd színpadi megjelenítését követően, ez utóbbi után tíz évvel, 1893-ban mutatták be Magyarországon Ruggiero *Leoncavallo: [I pagliacci] A bajazzók* című operáját, amelynek zárófrázisa *Radó* Antal fordításában megismétli, talán meg is erősíti a *Madách* költeményéből felrepült ~ szállóigét (lásd 554. old.).

◁ A sorsdöntő, emberiséget mentő, jövőt biztosító édes titok, amit *Éva* súg *Ádám*nak, gyakori, s többnyire frivol helyzetet jelző citátum lett:

Anyának érzem, oh Ádám, magam.

◁ *Lucifer Ádám*hoz intézett utolsó riposztjának három soráról két különálló szállóige képződött. Mindkettő fölényes, ócsárló, bár az elsőt tréfásan is használjuk:

Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva,
Tudásra törpe, és vakságra nagy. –

◁ Hatalmas út, amit *Ádám* utolsó felkiáltása a *Tragédia* zárószínétől a mai hétköznapokig megtett. Ott az ember és a földgolyó sorsának aggasztó végkifejletére vonatkozik, mi most sokszor jelentéktelen bosszúságokra bagatellizáljuk:

Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!

◁ Eléggé mechanikusan, át nem gondoltan emlegetjük a *Tragédiát* befejező isteni szózatot:

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Az ember tragédiája legutóbbi előadásai nem a kétségbeeső pesszimizmust, nem is a vakreményt, hanem, *Madách* eszmevilágának mélyebb interpretációjával, az értelmet és megoldást kereső kritikai gondolkodást érzékeltetik. Mint *Rényi* Péter írja (*Egy új Madáchért*, Népszabadság, 1964. október 16.), ha a mű, illetve az előadás lényegét nem a kiúttalanság hangsúlyozásában, hanem a keresés szenvedélyének s mélyebb igényének kimunkálásában látjuk, akkor *a mű túl is mutathat önmagán, saját befejezésén is: az Ember, küzdj és bízva bízzál nem irracionális varázsigének hat, nem misztikus-homályos biztatgatásnak . . . hanem felszólításnak a mélyebb és következetesebb gondolkodásra, beleértve a madáchi dilemmát is meghaladó gondolkodást és cselekvést.*

Milliók nevében emelt szavak

Szinte szabály: letűnt korok szállóigéi ritkulnak, fogynak. Többjekevesebbje időszerűségét, nemegyszer értelmét veszti, nem illik a változott körülményekre, helyzetekre, lekopik a szájról, kihull az emlékezetből.

A *Petőfi* Sándor költészetéből szárnyra kelt szállóigék sorsa – kivétel. *Petőfi* igéi: e *milliók nevében emelt szavak* – ma sokkal szaporábban szállanak szájról szájra, sokkal sűrűbben röppennek elő rádióadásból, nyomtatott betűből, mint valaha. Századunk elején *Tóth* Béla emlékezetes szállóige-kompendiumai alig harminc *Petőfi*-idézetet közöltek, s harminc évvel később, *Szécsi* Ferenc gyűjteménye sem tartalmazott többet hetvennél. Mi a manapság leggyakrabban hallható-olvasható *Petőfi*-citátumok közül kiszűrtük a szállóigévé még nem érlelődött verscímeket, töredékeket – így is több mint száz olyan idézetünk maradt, amelyek elevenen élnek társadalmi és kulturális életünk különböző rétegeiben.

A számbéli különbségnél is többet mond a korábban és napjainkban szálló *Petőfi*-igék tartalmi kiválasztása. Ritkán és suba alatt diákkoromban is szállatták a költő „felforgató" szólamait, de *Tóth* Béla – a dualista valóságot is lakkozva – szállóige-lexikonjaiból kihagyta a forradalmi töltetű *Petőfi*-idézeteket. Három évtized múltán sem kedvezőbb a kép: a harmincas évek derekán, mikor *Ady* már csatát nyert, *József* Attila költészete beérett – a *Petőfi*-szállóigék gyűjteményét még mindig a *Petőfi Társaság* „salabaktereinek" ízléséhez kozmetikázzák.

A mi helyzetünk könnyű volt. Némi·körültekintéssel számba vettük a népünk különböző köreiben, kortársaink ajkán forgó *Petőfi*-szentenciákat, s papírra vetve őket, előtűntek belőlük a mosolyt és villámot váltva villantó, teljes *Petőfi*-kép körvonalai.

PETŐFI SÁNDOR

(1823–1849)

A *Hazámban* című verséből (1842), amely alatt először szerepelt a *Petőfi* név, a magyar Alföld iránti rajongást kifejező, nagy lélegzetű első sor vált szállóigévé:

Arany kalásszal ékes rónaság.

◁ A pozsonyi nyomorgás idején – állástalan színész, az *Országgyűlési Tudósítások* másolója, pénz nélkül, lakás nélkül – írta és küldte el az *Athenaeum*nak *Távolból* című költeményét (1843), amelynek erősen megrögzződött első sora után néha a másodikat is szokták idézni. Az otthon regényes képzetét felkeltő verskezdetet triviális ferdítéssel is emlegetik:

Kis lak áll a nagy Duna mentében;
Oh mi drága e lakocska nékem!

◁ Emlékbeszéd-tétellé, vezércikk-frázissá koptatva még mindig meghatóan, lázasan őszinte, s ezért változatlanul hatásos a húszéves, ifjú költő *Jövendölés*ének (1843) záróstrófa-kezdete:

Anyám, az álmok nem hazudnak.

◁ A *Petőfi*-szállóigék sokrétűségét mutatja az előző verssel azonos esztendőben keletkezett *Szeget szeggel* tréfásan feljajduló nyitósora, amelyet azonban a versbéli értelemnél komolyabb hangsúllyal is emlegetnek:

Jaj, a hátam, jaj a hátam
Odavan!

◁ Komor költői kép *Az utolsó alamizsna* (1843) indítása, szállóige-használatban azonban ez a komorság gyakran rezignált vagy csúfondáros tónust kap. Sőt, ma már, így különállóan, valami groteszk színt is észlelünk ebben a megállapításban:

A költő és a sorsharag
Egy anyaméhből született.

Karinthy Frigyes: *Notesze* (1927) szarkasztikusan elferdíti szállóigénk szavait és célzatát. *Censura* című feljegyzésében ezt írja: *Gutenberg korában nagy értéke volt a könyveknek – láncon tartották őket, hogy el ne lopja valaki. A könyv és a lánc egy anyaméhben született.*

◁ 1843-ban írt és az *Életképek*ben 1844 januárjában megjelent három népdala közül különösen kettő kapott gyors és tartós hírnévre. Elterjedésükhöz hozzájárult, hogy mindkettőt hamar kottára szedték, az elsőt *Szénfy* Gusztáv zenésítette meg, a másodikra, a hagyomány szerint, még keletkezése helyén, Debrecenben, egy *Kovács* József nevezetű diák azon nyomban dallamot is szerzett. Mindkét *Petőfi*-népdal első sora szinte közmondás-közvetlenségű szállóige lett. Megfigyelhetjük, hogy amíg

A szerelem, a szerelem,
A szerelem sötét verem;
Beleestem, benne vagyok,
Nem láthatok, nem hallhatok . . .

– szövegű strófa legényes líráját a muzsika gyöngéd nótává szellemítette, addig a csattanós tömörítésű szállóige:

A szerelem sötét verem

fanyar, csípős ízt kapott.

◁ Ilyesféle módosulás mutatkozik

A virágnak megtiltani nem lehet,
Hogy ne nyíljék, ha jön a szép kikelet

– kezdő sorpár szállóigévé röpített első felének használatánál – csakhogy ebbe a szelíd metaforába legtöbbször még csintalan, pajkos célzást is csempészünk.

Ezt a két szerelmi szimbolikájú, rendkívül népszerű szállóige-verssort évtizedek folyamán sokszor bújtatták új köntösbe, sokszor fonták össze idegen elemekkel. Jellemzésül elég, ha megemlítjük, hogy például 1937-ben *Kellér* Dezső és *Szilágyi* László szövegére *Zerkovitz* Béla *Hulló falevél* címen operettet írt, amelynek egyik „slágere" ezzel a *Petőfi*-parafrázissal kezdődött:

A virágnak megtiltani nem lehet,
Hogy ne nyíljon tavasz idején . . .

◁ Születésének huszonegyedik évfordulóján, 1844 januárjában a félbemaradt diák, obsitos katona, kenyértelen kóborszínész betegségtől, sikertelenségtől, nélkülözéstől gyötrött lelkéből kitör a *Honfidal* rajongó vallomása, amelynek első sorát külön, s első két sorát együtt is szállóigeként emlegetjük:

Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek.

◁ Máig sem sikerült hitelesen kideríteni, hogy min zördült össze *Petőfi* Sándor testi-lelki jóbarátjával, *Pákh* Alberttel, de szinte bizonyos, hogy perpatvaruk nem volt olyan tragikus, mint amilyennek azt *Petőfi Végszó ***-hoz* című, nyilván hirtelen felindulásában írott költeménye (1844) sejteti. A vers haragosan harsanó első sorait szállóigehasználatban sem gondoljuk s nem hangsúlyozzuk egész komolyan:

Isten veled, te elpártolt barát,
Veszett ebként ki szívem megmarád.

◁ A harmadik strófa filozofikus kezdetéből a köznyelv az alapgondolatot választotta le önálló bölcsmondássá:

Dúsgazdag bánya a tapasztalás,
Melyből sok ember életkincset ás.

◁ A *Megy a juhász szamáron* . . . című mesteri népmánc (1844) négy szakasza egészében is közkincs. Tizenhat sorából a tragikomikus utolsó kettő különült szállóigévé:

Nagyot ütött botjával
A szamár fejére.

Talán még az eredetinél is gyakrabban idézik elcsavart értelemben: saját maga szamár fejére üt valaki . . .

◁ A *Barabás* Miklós vándorcigány-karaván rajzához készült *Vándorélet* (1844) indító felkiáltása bizarr, meghökkentő tömeglátványok visszhangjaként állandósult:

Szent Kleofás!
Milyen karaván . . .

◁ Címével, nyitó- és zárósoraival teremtett szállóigéket a költő dunavecsei látogatása alkalmával, 1844-ben íródott

Füstbement terv.

◁ Amint nemcsak a versben adott helyzetre: a rég nem látott édesanya megszólítására vonatkoztatva élünk a kezdő félszakasszal:

Egész úton – hazafelé –
Azon gondolkodám . . .

– úgy a legváltozatosabb kapcsolatokban elevenítjük fel a befejező mondatot is:

S én csüggtem ajkán . . . szótlanul . . .
Mint a gyümölcs a fán.

◁ Az *Ebéd után* (1844) teljes első strófája szállóigeszámba megy, külön nyomatékot mégis az első sor kapott:

Úgy jóllaktam, hogy még! . . .
Egyet nyújtózom, és
Azután tied vagyok,
Imádott heverés!

◁ A jóllakott lustálkodáshoz az *Ebéd után*, a vidám borozáshoz az *Ivás közben* (1844) kezdetének sortöredéke teremtett szállóigét:

Hányadik már a pohár? . . . *csak*
Ötödik?

◁ De önállósult és megrögződött az *Ivás közben* 5. szakaszának két kezdősora is, a költő katonáskodásának ez az alapjában nem sokat mondó, tréfáskedves jellemzése:

Zöldhajtókás, sárgapitykés
Közlegény . . .

Kilenc évtizeddel a vers és e jellemzés után, 1935-ben még mindig olyan vonzása és nyilvánossága volt ennek a tarka fordulatnak, hogy *Erdélyi* Mihály (1895–), a jó szimatú zenésjáték-szerző és színigazgató *Sárgapitykés közlegény* címen mutatta be új operettjét.

◁ Szinte a mindennapi, megszokott köszöntés formájával azonosult az *István öcsémhez* című verses levél (1844) megszólítása:

Hát hogymint vagytok otthon, Pistikám?
Gondoltok-e úgy néha-néha rám?

◁ Az elhatározás tavasszal született, a búcsúvers nyáron íródott, az utolsó színpadi fellépés ősszel zajlott le. E huzavonából is érthető, hogy a *Búcsú a*

színészettől mélabús, nosztalgiás strófáinak végén a sikertelen színészkedéstől megváló *Petőfi* a kulisszák világát visszavágyó száműzöttként

elzárt mennyország

elnevezéssel illeti.

Hogy ki mire alkalmazza az ~ szállóigéjét, azt nehéz lenne elsorolni. Balszerencsés udvarlónak a kiválasztott széplány társasága; garatra felöntött borisszáknak az italt megtagadó csapos söntése; cukorbetegeknek az édes süteményekkel zsúfolt cukrászda; nagyravágyó akarnokoknak magas személyiségek környezete – csupa-csupa ~. A költő kifejezése olyan találó, hogy szinte azt lehetne mondani, nem csupán a fenti példák kirekesztettjeinek, de majdnem mindenkinek lehet s talán van is ~-a.

◁ Ellentétben azzal a még ma is elterjedt, egysíkú jellemzéssel, amely *Petőfi*t kizárólag az Alföld, a falusi nép költőjének mutatja, a polgárosodó fővárosról írott számos versének tanúsága szerint a pesti életnek avatott és hivatott ábrázolója volt. A fővárosi ember, aki ma gunyorkásan, s mégis bensőséggel sóhajt fel:

Mi boldog pestiek

– nem is tudja talán, hogy az 1844 nyarán a *Pesti Divatlap*ban *A boldog pestiek* címen megjelent vers refrénjét idézi.

◁ Ódai lendülettel áradó sorokat nemegyszer lefékez, sőt néha el is sekélyesít az a folyamat, amelyben a líra szállóigévé általánosodik. *Az alföld* (1844) rajongó vallomásának kezdősora éppen a városias, polgári használatban oldódott nyeglévé vagy hegyeződött pökhendivé. A szállóige jó ideje elszakadt már a vers értelmétől, s többnyire fanyalgás, vállvonogatás kíséretében hangzik el:

Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája!

◁ Az *Egressy Gáborhoz* intézett költemény (1844) harmadik szakaszának első feléből:

Egészen más a színész végzete.
Lekötve csügg ő egy rövid bilincsen –
Ez a jelen; csak erre számolhat,
Mert a jövőhöz semmi köze nincsen . . .

– a következő, színházi körökben jól ismert szállóige párlódott le:

A színésznek a jövőhöz semmi köze sincsen.

Érdekes párhuzam adódik a *Petőfi*-strófából kivont szállóige és egy német nyelvterületen széltében emlegetett schilleri idézet között. Friedrich *Schiller* ugyanis a *Wallenstein tábora [Wallensteins Lager]* 1798 októberi, Weimarban tartott előadásának prológusában a *Petőfi*-fogalmazáshoz rendkívül hasonlóan jelképezte a színészi érdem halandóságát:

[Dem Mimen flicht die Nachwelt keine Kränze]

Színésznek az utókor nem köt koszorút.

A színészdicsőség jövőtlenségét különböző képkapcsolással, de azonos értelemmel érzékelteti a két költő. Szinte úgy tűnik, mintha a *Petőfi*-versből szublimált szállóige szabad fordítása lenne a schilleri sornak. De minden valószínűség szerint a két szentencia frappáns egyezése csupán egyforma tapasztalatokra, rokon élményekre vezethető vissza – az idevágó *Petőfi*-verselemzésekben közvetlen schilleri ösztönzésre nem találtam adalékot.

◁ Népi eredetű, régi szólásnak tűnik, olyan tősgyökeres, olyan csattanós, olyan ízes, de a szóláskutatás szerint is (*O. Nagy* Gábor: *Mi fán terem? Gondolat*, 1957) *Petőfi Csokonai* című verséből (1844) eredt a hebehurgya, meggondolatlan távozást érzékeltető szállóige:

Otthagyott csapot, papot.

A vidám versben egy kálomista pap borozgatásra invitálja pincéjébe *Csokonai* Vitéz Mihályt. A házigazda kidugaszolja a hordót, tenyerét a lyukra nyomja, s a költőt felszalasztja a lakásba az ott felejtett csapért. *Csokonai* nem találja a csapot, kölcsönkérni a szomszédba megy, és – amint azt a szállóigét termő zárószakasz elmondja:

A szomszédban valami lakzi volt,
Elébe hoztak ételt és italt;
És ím az étel és bor mellett
És a zenészek hanginál
Csapot, papot, mindent felejtett
Csokonai Vitéz Mihály.

◁ A jobbágyaikat itthon velejükig kiszipolyozó, vagyonukat, jövedelmüket külföldön elherdáló mágnásokhoz intézte *Petőfi A külföld magyarjaihoz* (1844) című vers számonkérő átkait. Az első sor:

Ti fekélyek a hazának testén

– kiszélesedett értelemben alakult szállóigévé, s általában bélyegez meg minden hazaárulót.

◁ 1844 végén robbant ki az erősen politikai színezetű, irodalmi programvers – a költő forradalmi ars poeticája.

A természet vadvirága.

A címben foglalt önjellemzés *Petőfi* költészetének természetes életszerűségét jelenti, ellentétben a konzervatív-arisztokrata irodalmárok élettelen és mesterkélt irányzatával. Ám ez a komolyan, keményen formált szókép szállóige-használatban – efféle átkopírozódást sok esetben tapasztalhatunk – derűsebb, lazább kontúrt kapott. Ma, ha férfit illetünk ~ jelzővel: faragatlan, tüskés, legjobb esetben ildomtalan személyt értünk rajta; ha nőre mondjuk: többnyire együgyű vagy butuskán-begyes leányt vagy menyecskét jellemzünk vele.

◁ A nagyszerű jellemszínészről: *Megyeri* Károlyról szóló anekdota: *A tintás üveg* (1844) két fordulattal – és az egyiknek paródiájával gazdagította szállóige-készletünket.

A vers kezdete:

Vándorszínész korában Megyeri
(Van-e, ki e nevet nem ismeri?)
Körmölgeté, mint más, a színlapot.

E három sorból a zárójelbe tett középsőt eredeti formájában és – ha valami nagyon kevéssé ismert, de önmagát nagyra tartó személyről esik szó – visszájára fordítva, gúnyosan is használjuk:

Van-e, ki e nevet ismeri?

◁ A harmadik szakasz így végződik:

„Kari,
Vigyázz!
Kedved majd követendi gyász,
Amint mondom, majd követendi gyász."

A verskedvelők tudják, hogy „a gyászt" a jókedvében ugrándozó színész egyetlen kabátjára folyt tinta okozta, de sokan nem is gondolnak a versbeli tintafoltra, mikor a fölényes vagy felelőtlen fickándozókat a *Petőfi*-vers szállóigéjével intik, figyelmeztetik.

◁ E korszak epikus költeményeiből meglepő szűkösen szakadt szállóige: mindössze két dialógusrészlet a *János vitéz* III., illetve VI. énekéből.

Az elsőt, *Kukoricza* Jancsi gazdájának ezt a pattogó ritmusú, bősz fenyegetését:

Vasvillát, vasvillát! . . . hadd szúrjam keresztül!

– nem szó szerinti rémítésként, hanem mókás-mérges szituációkban használjuk.

◁ Abból a kérdésből pedig, amelyet a zsiványkapitány a tanyájukra tévedő Jancsihoz intéz:

Szerencsétlenségnek embere, *ki vagy te?*

– csak a megszólítást szoktuk sajnálkozó vagy tréfába hajló színezéssel idézni.

Gyűjteményünk más helyén (lásd 935. old.) mutatjuk be a *Kacsóh* Pongrác–*Bakonyi* Károly–*Heltai* Jenő *János vitéz* című daljátékából kicsapódott szállóigéket. Itt csak arra mutatunk rá, hogy a daljáték szerzői nem csupán a pompás plebejus eposz meseszövetét, figuráit vették át, de *Heltai* Jenő szállóigét szolgáltató dalverseiben is fellelhető a *Petőfi*-strófák ihletése. A szállóige-képződés egyik sajátosságára figyelmeztet, hogy nem a dúsan hömpölygő, XXVII szakaszos, elbeszélő műremekből, hanem a kellemük, bájuk mellett is könnyedebb, de színpadon, hangversenyteremben, cigánymuzsikában, gépzenében dalszárnyra bocsátott, népszerű nótákból röppentek fel további szállóigék. Eszerint ugyanis a szállóige vagy a szállóige magva legtöbbször a nyilvánosság, a népszerűség televényén csírázik ki, s egy gondolatnak, érzésnek, indulatnak, fogalomnak, akciónak, szituációnak nem mindig legtökéletesebb, de majdnem mindig legegyszerűbb, legérthetőbb, legközvetlenebb, leghatásosabb nyelvi formája.

◁ A cím és a verskezdet kölcsönzött szárnyasszót a *Csapó* Etelkát gyászoló *Cipruslombok*-ciklus egyik költeményéből (1845):

Hatalmas orvos az idő . . .

A szállóige eredete a görög antikvitásba vezet. *Sztobaiosz Anthologion* című kompilációjában fennmaradt egy *Menandrosz-töredék*, amely így szól: *[Panton*

iatrosz ton anankajon kakon khronosz esztin] Minden szükséges rossz orvosa az idő. A gondolat továbbrezdülésének példája pedig *Petőfi* baráti-költői környezetéből *Tompa* Mihály *Mit kérek . . .* című versének (1850 k.) hetedik strófakezdete *Az emberfaj beteg, szörnyű beteg: / S ki lészen néki orvosa?* A ~ szárnyasszót, s az ezzel kapcsolatos elemzést érdekes összevetni az 1846-ban keletkezett *Csalogányok és pacsirták* szövegéből kiszakadt rokon jellegű szállóigével (lásd 829. old.).

◁ A Pestre származott, s itt megtelepedett poéta *Pest* című életképét (1845) tősgyökeresen *pesties*, s ma is frissen, szinte argószerűen ható „kiszólással" kezdi:

Hiába, Pest csak Pest, *tagadhatatlan!*

Petőfi versében szatirikus biedermeier leírás követi a ~ becéző-gúnyos sóhaját – mi többféleképpen, kötekedő, kedveskedő mellékzöngével is hangsúlyozzuk a szállóigét. Megállunk a Gellérthegyen vagy a Tóth Árpád-sétányon, lepillantunk a hidakkal ékes dunai tájra vagy a lombos-dombos Budára, s újra meg újra lelkendezünk: ~. Keseregve nézzük a zsúfolt villamost, autóbuszt, a tülekedést, a „lógást", vagy viharosan kacagunk az egyhuszonnégy óra alatt keletkezett új, csattanós közéleti vicc-telitalálaton, s utána megcsóváljuk a fejünket: ~. *Kellér* Dezső egyik, 1959-ben elhangzott konferanszának címe és több ízben visszatérő poénje, majd 1967-ben kiadott konferanszkötetének gyűjtőneve a *Petőfi*-szállóige származéka volt: *Pest az Pest!* 1966 januárjában–februárjában pedig az *Esti Hírlap* és a televízió közös rejtvényversenyt rendezett *Ismeri Budapestet?* címmel. A főváros felszabadulásának 21. évfordulóján, 1966. február 13-án a televízió közvetítette a vetélkedő döntőjét, amelynek bevezetőjében, mintegy jeligeképpen a ~ citátum hangzott el. Ezeknél jellegzetesebb bizonyítékokat aligha találhatnánk a 130 éves szállóige vitalitására.

◁ A refrén két sora együtt, s az első refrénsor külön is idézett szállóigeszármazéka a *Téli világ* című költeménynek (1845):

Hol a boldogság mostanában?
Barátságos meleg szobában.

◁ A sírva vigadás, a búsmagyarkodás egyik gyakran koptatott szállóigéjévé csúszott el az 1845-ből származó *Petőfi*-vers címe és kezdősora:

Rég veri már a magyart a teremtő . . .

◁ Ugyanannak az esztendőnek őszén a költő édesapjáról írott emlékezés: *A jó öreg korcsmáros* ezt a nyilván már régen köszájon forgó mondást bocsátotta évszázados szállóige-pályára:

Áldja meg az isten, mind a két kezével!

◁ A Borjádon vendégeskedő költőben a simontornyai járás népfaló, dölyfös, tunya szolgabírájának felbukkanása alkalmából fogamzott meg *A magyar nemes* borsos-csípős szatírája (1845). Ebből elsősorban a refrén lett a verssel egy értelemben gúnyolódó szállóige:

Én magyar nemes vagyok!

◁ Ugyancsak csúfondáros hangsúllyal, mondhatnók: idézőjelben emlegetjük a második és az utolsó előtti strófa kezdősorait:

Munkátlanság csak az élet.
Van életem, mert henyélek.

Mit törődöm a hazával?
A hazának száz bajával?

◁ A borjádi szép napok versterméséből *A költő s a szőlővessző* (1845) ezt a szállóigét hagyta az utókorra:

A költőnek lelke a dal.

Az ifjú poéta őszintén buggyant vallomását közel egy évszázad múltával felkapott slágerszöveggé gyúrták át. Alacsonyabb szférákban ma is szállingózik még a torzult szöveg: *A muzsikusnak dalból van a lelke* (lásd 922. old.).

◁ *A hazáról* című költemény indító másfél sora és második szakaszkezdete önállósodott.

Mérsékelt ünnepélyességgel, sőt nem is mindig komoly színezettel idézgetjük a nyitórészt:

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttenek.

◁ Viszont a második strófa elejéről levált szállóigéből nem szikkadt ki a túlhevített hazafias vers pátosza:

Szép csillag a honszeretet.

Jellemző, hogy ennek a lelkes ditirambusnak a szállóige-anyaga a *Bach*-korszakban és a kiegyezés táján – anekdotikus hagyományok szerint – tréfásan, sőt nyeglén deformálódott. Nem ismételjük el *Tóth* Kálmánnak a *Fővárosi Lapok* 1872-es évfolyamában közzétett, gyakorta idézett, idevágó históriáját, de adalékul elmondjuk az ifjúkoromban sokat hallott történetkét a tésztoló megyei potentátról, aki a székfoglaló főispánra mondott köszöntőjét *Petőfi* versével intonálta:

Lement a nap. De a csillagok
Nem jöttenek. Sötét az ég.
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Szép csillag a honszeretet,
Gyönyörűségesen ragyog.
Szegény hazám, szegény hazám te,
Neked kevés van ilyen csillagod . . .

– szavalta a szónok, majd, midőn ideért, hirtelen prózára fordítva a szót, így fejezte be: . . . *mint báró Balambéri-Berchtold Béla főispán úr őméltósága, akit az úristen az emberi kor legvégső határáig éltessen!*

◁ *Petőfi* tollából 1845-ben futott ki *A gyüldei ifjakhoz*, a főúri és főpapi konzervatívok által az *Ellenzéki Kör* demokratikus táborával szemben verbuvált, kisszámú maradi fiatalhoz intézett vers. Antiklerikális strófáitól megfosztva, csonkán is csak a kiegyezés évében, 1867-ben kerülhetett sajtó alá, teljes szöveggel 1877-ben, hitelesen 1881-ben jelent meg először. Ennyi buktató és szárnynyesegetés után röppenhetett fel a hetedik strófa első sora, hogy aztán mindmáig a *Petőfi*-igék legfényesebb rajában szállhasson:

Hol a szabadság, ott van a haza . . .

◁ „*Szilveszter poétája*" – így neveztem egy írásomban *Petőfi*t, hiszen Szilveszter éjjelén született, költői pályájának minden szilveszterét-újévét határköves költeménnyel ünnepelte, *Az apostol* forradalmár főalakjának a *Szilveszter* nevet adta. Újesztendő kezdetén keletkezett vers az *Isten csodája* is (1846), amelynek főként öt, szakasz végét záró refrénje érlelődött szállóigévé:

Isten csodája, hogy még áll hazánk.

◁ De a passzív ámulatot kifejező sor mellett az utolsó strófa cselekvésre buzdító lezárása is a publicisztika tollára és a szónokok szájára került:

Emberségünkből álljon fönn hazánk!

◁ Baráti tanúság szerint a ledorongoló, konzervatív támadások fölötti felháborodásában írta *Petőfi Az őrült* című költeményét (1846). *Az őrült* a maga idejében a költő színészbarátjának, *Egressy* Gábornak kedvenc szavalódarabja volt, de később a pódiumok kulisszahasogató dilettánsai elviselhetetlenné csépelték. Néhány éve *Ascher* Oszkár, a magyar versmondás megújítója, fojtottan félelmetes hangulattal nyűgözte le ismét *Az őrült* előadásának hallgatóságát, ám egy csapásra nem tudta megváltoztatni azt a beidegződést, amelynek hatására a vers kezdősorait a közhasználatban erősen parodizáljuk:

– – – Mit háborgattok?
Takarodjatok innen!

◁ A vers befejező részéből kiemelt, ritkábban szálló komor szentenciát azonban egy évszázad „szavallatai" sem tudták elferdíteni.

Ha megérik a gyümölcs: lehull fájáról.
Érett gyümölcs vagy, föld, lehullanod kell.

◁ Szállóigéink közé tartozik a *Felhők*-ciklus *Mulandóság* című versének (1846) rezignált kezdőtétele is:

Mulandóság a királyok királya.

◁ A *Tündérálom* közel harmadfélszáz soros elbeszélő költeményéből a 21–24. sor a magyar költészet remekei közé tartozik. A második sorpár nem annyira széles körben, mint emelkedett szférákban szárnyasodott meg:

Egy hattyú száll fölöttem magasan,
Az zengi ezt az édes éneket –
Oh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!...

A szállóige második fele a költemény vége táján, a 216. sorban még egyszer feltűnik. És hadd mutassunk rá egy távolabbi kapcsolatra. A forradalmi Pilvax-kávéház „közvélemény asztalának" hajdani törzsvendége, *Petőfi* harcostársa, az egykori honvédtiszt, majd császári kényszerkatona, végül a nemzeti felemelkedésért vívott tollharc bajnoka és a komor magány poétája, *Ady* „szent elődje": *Vajda* János (1827–1897) *Húsz év múlva* című költeményében így zengeti vissza *Petőfi* emlékezet-hattyújának képzetét: *De néha csöndes éjszakán / Elálmodozva, egyedül / – Múlt ifjuság tündér taván / Hattyúi képed fölmerül.* – Kétségtelen, hogy az egybehangzás nem tudatos. De hogy a tudattalanban

érintkezhetett a két csodálatos metaforát felsugárzó áramkör, azt joggal feltételezhetjük.

◁ Vörös irónnal kerítette be a cenzor a *Dalaim* (1846) című költemény utolsó versszakát, s alákanyarította a tiltó záradékot: „*Mellőzvén a törlötteket, kinyomathatik. 6/8. 1846. Reseta.*" A cenzor csonkítása miatt *Petőfi* ezt a kedvenc versét fel sem vette *Összes Költeményei*be. Az utolsó szakasz nyomtatásban csak később látott napvilágot, de mozgósító szenvedélyével bepótolta az elkobzott éveket. A törlött strófa sokszor elhangzott a munkásság és parasztság zsarnokot riasztó ünnepségein, kezdete – különösen első sora – forradalmasító szállóige lett:

De mit tűr a szolgaságnak népe?
Miért nem kél föl, hogy láncát letépje?
Arra vár, hogy isten kegyelméből
Azt a rozsda rágja le kezéről?
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Villámlási haragos lelkemnek!

◁ A Dömsödről keltezett (1846. május 22) *Levél Várady Antalhoz* enyelgő legénykedése a költemény második részében szintén forradalmi lelkesültségbe vált át, így marad ez is huszonnégy esztendeig kiadatlan, míg végre *Jókai* 1870-ben a *Hon* hasábjain megjelenteti. És a szállóige-képződés csodálatos mechanizmusa ebből a sokáig elnémított költeményből is kiemelte a felkelő népeknek az egész föld kerekén végigmennydörgő kiáltását:

Legyünk rabokból ismét emberek!

A szállóige magva azonban *Petőfi* eszmevilágában is továbbsarjadt.

Jó két év múlva, 1848 szeptemberében, egy ugyancsak hosszú ideig lappangó, s előbb torzítva megjelent művének: *Az apostol* című forradalmár poémának 283–284. sora újrafogalmazza ezt a gondolatot. *Szilveszter*, a költemény hőse, rajongóan reménykedik a jövőben, amikor majd megláthatja, úgymond: *hogy embertársaim / Rabokból újra emberek levének.*

◁ *A nép* (1846) harmadik, záró szakasza széles körben elterjedt népforradalmi tétellel végződik:

Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.

A szállóigében *Marx–Engels Kommunista Kiáltvány*ának tétele csírázik: *A munkásoknak nincs hazájuk* (lásd 374. old.). És egyben hazai területen szinte

előzménye *Kun* Béla idevágó deklarációjának, amelyet a Tanácsköztársaság idején az amerikai újságíróknak adott interjúba szőtt bele (*Pravda*, 1919. április 3.): *Attól a pillanattól fogva, hogy diktatúránk megkezdődött, az a mondat, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk", elvesztette értelmét. Azóta van már a munkásoknak hazájuk . . .*

◁ A közelgő társadalmi vihart jósló-idéző versek közé tartozik a *Csalogányok és pacsirták* (1846) is – ennek második részéből a záró sorhármas vége vált közkeletű kifejezéssé:

Én téged köszöntelek,
Te **a beteg**
Emberiségnek orvosa, jövendő!

◁ Prózába lazítva, előfordul így is:

A beteg emberiség orvosa a jövendő.

A szállóige feltűnően kapcsolódik az egy évvel korábban írt *Hatalmas orvos az idő . . .* kezdetű költemény indító-képzetéhez (lásd 823. old.).

◁ Keletkezés után közel három évtizeddel tették közzé a *Vasárnapi Újság*ban (1874. szeptember 20.) *Petőfi*nek azokat a verssorait, amelyeket Debrecenben, 1846. november 15-én jegyzett *Kovács Jánosné emlékkönyvébe*. A népszerű hetilapból, majd a gyűjteményes kiadásokból kelhetett szárnyra a másfél soros erkölcsi szentencia:

. . . a jellem az,
Ami az embert emberré teszi.

Ha e kötetben néhány lapot előre forgatunk (832. old.), felfigyelhetünk arra, hogy a következő évben egy szállóigéket termő költemény: *Ha férfi vagy, légy férfi* – lényegében ezen a tézisen épül fel.

◁ Iskolás vers ártatlanságával kezdődik *A magyar nemzet* (1846), régente nem is szavaltatták végig a nebulókkal, nem ismertették meg velük a folytatás kiábrándult, keserű haragját – egy lelkendező sorpár maradt legemlékezetesebb a költeményből:

Ha a föld isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta!

Ez a naivan bűbájos kép nemcsak magyar ajkon szállott szájról szájra, továbbterjedve visszhangot vert a szlovák nép nagy költőjének, Pavel *Országh Hviezdoslav*nak lelkében is. *Petőfi* jeles szlovák tolmácsolója *Utóhangok* című gyűjteményében található egy vers, amely *A magyar nemzet* szállóigévé vált sorainak ihletésére született, s amelynek ide vonatkozó része, magyarra átültetve, így hangzik:

Igaz, ó szent igaz, költőm,
lángoló szárnyak szelleme,
ifjúkorom kedvence, te:
Magyarország szép, igazán,
bokréta isten kalapján,
ha valóban kalapot ölt
Isten, s kalapja ez a föld.
Kedves bokréta, az biz ám,
olyan, amilyet mifelénk
vidám vasárnap hajnalán
a babájának zálogként
kalapja mellé tűz a lány . . .

◁ Az 1846-os évet lezáró nagy költemény: „az emberiség iránti lángolás szédítő rapszódiája" már baljós címével-kezdetével bejutott szállóige-kincsünkbe:

Egy gondolat bánt engemet:
Ágyban, párnák közt halni meg!

A rendkívül elterjedt kezdősorok komor sejtelme szállóige-használatban néha parodisztikus-szatirikus értelembe bukfencezik át. Az elsőt: ~, olyan esetekben is citálják, amikor az a vers egészétől teljesen idegen, könnyed, esetleg frivol „gondolatra" vonatkozik; a két sort együtt úgy, mintha – prózává hígítva – annyit jelentene: bánt engem a gondolat, hogy ugyan ágyban, párnák közt, de csak meg kell halnom.

◁ Tömören és megmásíthatatlanul egyértelmű és a számtalan idézésben mindig fényesebbre csiszolódott az a fogalom, amelyet a világirodalomban *Petőfi* formál meg először, s amelyre a költemény középrészének csattogó gondolatrobogása fut fel:

Ha majd minden rabszolga-nép
Jármát megunva síkra lép
Pirosló arccal és piros zászlókkal
És a zászlókon eme szent jelszóval:
Világszabadság!

Az irodalomban, publicisztikában, orációkban számtalanszor kölcsönvett jelszó: ~ a század elején jellegzetes helyet foglalt el az agrárszocialista mozgalomban. A szegényparasztság vezetői ráéreztek a szállóige rebellis, mozgósító erejére és az 1905., 1906., 1907. években megjelenő időszaki lapjaiknak ezt a címet adták: ~. Az 1907-es ~ mellék-, illetve testvér-kiadásának fejlécén a *Petőfi*-szállóige német fordítása szerepelt: *Die Weltfreiheit.*

◁ A diadalmasan harsogó, dörgő befejezésben újravisszhangzó, forradalmi *világszabadság* mellett változatosan alkalmazott szállóige a költemény tragikus – utólag joggal mondhatjuk –, váteszi sóvárgása is:

Ott essem el én,
A harc mezején.

*Petőfi Összes Költeményei*nek egyik névtelenül megjelent bírálatában (amit egyébként *Pulszky* Ferenc – 1814–1897 – írt) a következő idevágó sorokat olvashatjuk: „*Utolsó dalaiban . . . ismét más német ábránd szállja meg: »a világszabadság«, melyért azok szoktak küzdeni, természetesen, hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról és a nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen.*" Tárgyunkat illetően három figyelemre méltó mozzanatot találunk ebben a megállapításban. A szabadságharcban való részvétele miatt később távollétében halálra ítélt és emigrációba szorított *Pulszky* „német ábrándnak" nevezi *Petőfi* lángoló álmát a világszabadságról, s ennek a lekezelő, elutasító „megbélyegzésnek" a gyökere nyilván az az osztályérzés, amit a művelt, sokat olvasott liberális köznemesben az 1847-re már internacionális forradalmi alapra helyezkedő világszabadság-eszme: a szocializmus-kommunizmus keltett. De *Pulszky* az ábránddá minősített világszabadság harcosait dagályos szószátyároknak is tartja, s végső soron azzal gyanúsítja *Petőfi*t, hogy eszméiért csak szájjal, s nem tettel tud és akar küzdeni. A segesvári „nagyszerű halál" drámai választ adott mindazoknak, akik szájhősködéssel vádolták a költőt, s azóta tanúságot tett a történelem is, hogy a világszabadság nem hiú ábránd, hanem az emberiségnek szívós harccal, áldozatokkal megvalósuló legszebb reménye.

◁ 1847. január elsején, huszonnegyedik születésnapján írta le *Petőfi* azt a hat sort, amelyet a majd harmadfél hónap múlva, március 15-én megjelenő *Összes Költeményei* élére nyomat jeligének. A szűkszavúan sokat mondó *Votum Petőfianum*, amelyet azóta tucatnyi nyelvre fordítottak le, amelynek idegen nyelvű változatait a segesvári emlékmű *Petőfi*-múzeumában érctáblákra öntve láttam, s amelyről a *Petőfi*-tudorok köteteket írtak össze – egészében is igen gyakori idézet. Az első két sor pedig százharminc esztendeje egyik legsűrűbben használatos szállóigénk:

Szabadság, szerelem!
E kettő kell nekem.
Szerelmemért föláldozom
Az életet,
Szabadságért föláldozom
Szerelmemet.

A ~ terjedésének széles sávját jellemzi a következő szélsőséges példa. Az 1910-es „békeévekben" terjedt el a kedvelt pesti slágerköltő és zeneszerző, *Zerkovitz* Béla: *Asszonykám, adj egy kis kimenőt* című dala (lásd 964. old.). A *Petőfi*-szállóige nagy népszerűségét nyergelte meg *Zerkovitz*, mikor „körúti" dalszövegét ezekkel a „kölcsönzött" sorokkal indította el: *Szabadság, szerelem! / E kettő kell nekem. / Petőfi is így dalolá . . .*

◁ Az 1847-ben megjelenő nevezetes-nagy költemények ontják a szállóigéket. Címet ad és a vers öt strófáját indítja keményen az a kezdősor, amelyet néha az első versszak második sorával összefűzve, és olykor bizony triviális színezettel is hangoztatunk:

Ha férfi vagy, légy férfi,
S ne hitvány gyönge báb.

◁ A költemény második szakaszának közepéből ez a szavakkal, szónoklatokkal a cselekedetet szembeállító megállapítás ugrott ki:

Minden Demosthenesnél
Szebben beszél a tett.

◁ A harmadik szakasz zárósorpárját: *Hadd vesszen el az élet, ha / A becsület marad*, ilyen sűrítésben emlegetjük:

Vesszen minden, csak a becsület maradjon!

Ha e szállóige régebbi forrását keressük, *I. Ferenc* francia király valójában sokkal bővebben fogalmazott, de a históriai hagyomány szerint egy kurta mondatból álló levelére kell utalnunk, amelyben a paviai csata elvesztését (1525. február 24.) és fogságba esését rokon értelmű mondatban tudatta anyjával (lásd 252. old.).

◁ A vers negyedik szakaszának befejezéséből a bennefoglalt jelszó önállósult emlékezetes *Petőfi*-idézetté:

„Koldusbot és függetlenség!"
Ez légyen jelszavad.

Antonín *Zápotocky* (1884–1957), a Csehszlovák Köztársaság húsz éve elhunyt elnöke életrajzi regényében (*Új harcosok sorakozója [V stanou noví bojovnicí]* Prága, 1948) leírja, hogy kisfiú korában munkásünnepségeken szavalta kedvenc versét, amelyet forradalmár édesapja, Ladislav *Zápotocky* szabósegéd, a *Bodoucnost* című munkásújság szerkesztője nyomatott le a lapja kiadásában megjelenő kalendárium 1880. évfolyamában. Antonín *Zápotocky* elméjében-szívében erős gyökeret vert a vers; évtizedek múlva szóról szóra idézi írásában, s bár a szerző nevét nem említi, a szövegből, de már a *[Mužem buď!] Légy férfi!* címből is kiderül, hogy *Petőfi* idézett költeményével azonos. A cseh fordítást sok más *Petőfi*-verssel együtt még 1871-ben tette közzé Karel *Tuma*, s hogy Ladislav *Zápotocky* éppen ezt szemelte ki lapja munkáskalendáriumába, hogy Antonín *Zápotocky* számára egész életre szóló élmény lett – annak egyik fő oka nyilván a költeményből kisugárzó, szállóigékben is kikristályosodott tiszta erkölcsiség lehetett.

◁ A szalmatetős kiskőrösi szülőházat idézi föl a *Palota és kunyhó* (1847) ötödik szakasza. Az első két sorral, a másodikkal külön is, az utolsó évtizedekben sűrűn találkozunk szóban és nyomtatásban; és ezt a feliratot olvashatjuk a költő kiskőrösi szülőházának bejáratán is:

Szent a küszöb, melyen beléptem én,
Oh szent a szalmakunyhók küszöbe!
Mert itt születnek a nagyok, az ég
A megváltókat ide küldi be.

◁ *A kutyák dala* és *A farkasok dala* kettőséből (1847) a második vers utolsó szakasza széltében szálló szabadság-citátum:

Fázunk és éhezünk
S átlőve oldalunk,
Részünk minden nyomor . . .
De szabadok vagyunk!

◁ A strófa első és utolsó sorát – nemegyszer némi önirónával – így kapcsolják össze:

Fázunk és éhezünk – de szabadok vagyunk!

◁ *A XIX. század költői* (1847) harmadik strófájának két kezdősora – de kiemelkedően a második! – a néphatalom megszilárdulásával irodalmi-társadalmi célt kitűző szállóige lett:

Előre hát, mind, aki költő,
A néppel tűzön-vízen át!

Nemcsak Magyarországon, a demokratikus mozgalmak minden forrásvidékén korszerű követelmény volt a múlt század negyvenes éveinek derekán a néppel haladó költő. *Marx* barátja, Ferdinand *Freiligrath* forradalmi szocialista lírikus (1810–1876) *[Ein Glaubensbekenntniss] Hitvallás* című, 1844-ben írt költeményében ennek az igénynek megfelelően változtatja meg *Schiller: [Die Jungfrau von Orléans] Az orléans-i szűz* című drámája (1801) I. felvonásának 2. jelenetében a *VII. Károly* francia király szájába adott – s németül hajdanán sokat idézett – verssort:

[Drum soll der Sänger mit dem König gehen,
Die beide wohnen auf der Menschheit Höhen!]

Hevenyészett fordításban:

Csak a királlyal tartson hát a dalnok,
Az emberiség ormain ők laknak!

Ezt a schilleri követelést – *Petőfi* három évvel későbbi megfogalmazásánál laposabban, de azzal egy értelemben – *Freiligrath* ekként állítja fejéről a talpára:

[Mit dem Volke soll der Dichter gehen,
Also les' ich meinen Schiller heut!]

A költő mindig csak a néppel tartson,
Így olvasom én ma Schillerem!

◁ Bár terjedelme túlnő a szállóigék szokott keretén, jegyezzük ide még *A XIX. századi költői* szabatos-szoros szociális programmá kovácsolt, napjainkban is korszerű, szinte szállóigei szaporasággal idézett ötödik szakaszát:

Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága

Ragyog minden ház ablakán:
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk,
Mert itt van már a Kánaán!

◁ A levélből és a költeményből, amellyel a meglepetésszerűen pályadíjat nyert *Toldi* elolvasása után addig ismeretlen költőtársát: *Arany* Jánost üdvözölte (1847), több szállóige képződött. Egyik, számtalanszor emlegetett tétele az *Arany*t köszöntő *Petőfi*-levélnek:

Ha a nép uralkodni fog a költészetben,
közel áll ahhoz,
hogy a politikában is uralkodjék . . .

– ez az egyik.

◁ A másik, a francia forradalom jakobinusainak követelésével egybevágó jelmondat:

Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!

◁ Az *Arany Jánoshoz* intézett költemény első, harmadik és utolsó strófájának fele-fele része függetlenedett szállóigévé. Függetlenedett, mert egyiket-másikat versbeli értelmétől eléggé független viszonylatokra is alkalmazzák.

Petőfi – mint az áradó folytatás is megerősíti – lelkesen rajongva írta le azt a sorpárt, amit szállóige-használatban manapság nemegyszer fanyalgó, sőt gúnyos hangolással szólaltatnak meg:

Olvastam, költőtárs, olvastam művedet,
S nagy az én szívemnek ő gyönyörűsége.

◁ Szinte érintetlen értelmezéssel, de vonatkoztatását a költészetről a kirobbanó sikerek minden területére kiterjesztve száll ez a két sor:

Más csak levelenként kapja a borostyánt,
S neked rögtön egész koszorút kell adni.

A szállóigésedett versrészletben ismét találkozunk a siker és dicsőség *borostyán*-jelképével, amely már a *Virág* Benedek, illetve *Arany* János költészetéből kiszakadt, egymással ellentétes szállóigéknek is egyik sajátos fordulata volt (lásd 634. és 744. old.).

◁ Nem annyira *Petőfi* szerény önértékelésével, mint inkább nyomós álszerénységgel, s nem is árnytalan, tiszta érzülettel, inkább némi borongó, irigykedő árnyalattal ismétlődik napjainkban ez a nemes kívánság:

Mit én nem egészen dicstelenül kezdék,
Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!

◁ *A Tisza* című költői mesterműnek (1847) két szárnyasszó-származékát ismerjük. A tizenegyedik szakasz kezdősorait főleg a természetrajongók kölcsönzik túlhabzó érzelmeik kifejezésére:

Oh természet, oh dicső természet!
Mely nyelv merne versenyezni véled?

◁ Az árnyalatosabban, sűrűbben, csipkelődő célzattal is emlegetett szállóige azonban éppen abból a befejező részből gyökeresedett, amelyet, minthogy benne a simán, szelíden ballagó Tisza hirtelen láncot tépő, világot nyelő tombolásba kezd – a konzervatív kortársak fölöslegesnek, diszharmonikusnak tartottak:

Mint az őrült, ki letépte láncát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bőgve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot!

◁ A nemzedéki panaszoknak-gondoknak, a léhaskodó ifjúság korholásának-intésének klasszikus szállóigéjét *A magyar ifjakhoz* (1847) kezdősorából kölcsönözzük:

Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága?

◁ Sokféleképpen formázott gondolat bukkan elő a halálsejtelmes *Újonnan visszajött a régi baj . . .* második szakaszának végén, amelyből a sorpár kezdete szárnyasodott meg:

Az élet rövid béke s hosszú harc,
És a halál rövid harc és hosszú béke.

A harcos, küzdelmes élet axiómája az antik klasszikusok közül *Euripidész*nél és *Senecá*nál jelenik meg költői megfogalmazásban, az újkori külföldiek közül *Voltaire: Mohamed*jében találkozunk hasonló fordulattal (lásd 463. old.). Hazai remekíróink közt *Petőfi* előtt *Kölcsey*, *Petőfi* után *Madách* költészetében lelünk legmarkánsabban tömörített rokon ideákat.

◁ Hatásos és nagy tömegbefolyású szállóigék talaja, már címével is, az ugyancsak 1847. évi vers:

A nép nevében.

◁ Közírói gyakorlatban és agitatív szólamként számtalanszor találkozhatunk a költemény nyitó- és zárószakaszának önállóan alkalmazott első és negyedik sorával:

Még kér a nép, most adjatok neki!
Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?
Nem hallottátok Dózsa György hírét?

◁ Két további strófában a népjog követelésének erélyes megfogalmazását kapjuk. A másodikban:

Jogot tehát, **emberjogot a népnek!**

Az ötödikben:

Jogot a népnek, *az emberiség*
Nagy szent nevében, adjatok jogot!

Ez utóbbi szállóige, amelynek hasonmását sem bel-, sem külföldi forrásokban nem sikerült eddig föllelnünk – *A nép nevében* születése után kerek egy évvel, 1848. március 15-én már kilép a versből. *Egressy* Ákos (1830–1914) feljegyezte visszaemlékezéseiben (*Petőfi Sándor életéből*, Budapest, 1890), hogy atyja, a nagy színművész, *Petőfi* barátja: *Egressy* Gábor a nevezetes március idusán elöl a kalapja mellett egy fehér bádog magyar címert viselt, korona nélkül, ezzel a körirattal: ~. Minthogy *Egressy* Ákos szerint *Petőfi* ugyanilyen jelvényt tűzött fel, feltételezhető, hogy a ~ köriratú jelvényeket a márciusi ifjakkal rokonszenvező iparoslegények – talán *Vasvári* Pál (1826–1849) közbejöttével – a március 19-re tervezett népgyűlésre már előre elkészítették. A szabadságharc bukásával a ~ jelszó elmerül, majd jó félszázaddal később mint agitációs jelige öröklődik át a hazai szociáldemokrata és az agrárszocialista mozgalmakba. De míg *Petőfi*ék a jobbágyfelszabadítás előtt forradalmi tettként követeltek jogot *az alkotmány sáncai* közül (lásd 306. old.) kirekesztett népnek, addig a századforduló és a századkezdet ~ jelszava – forradalmi célzatától megfosztva – jószerint csak az általános választójogra korlátozódott. Szociáldemokrata plakátokon, újságok hasábjain, munkás- és szegényparaszt gyűléseken, „jogtű"-nek nevezett pártjelvények szövegében és szónoki evokációkban sokáig jelentős szerepet kap a ~ idézet. Ez a címe például a *Földművelő* 1897. január 22-i cikkének, amelyben a hódmezővásárhelyi agrárproletariátus *Várkonyi* István (1852–1916) irányításával megjelenő lapja e *Petőfi*-szállóigével hangsúlyozza, hogy nem szabad a tőkés

társadalomtól várni s remélni a szociális helyzet javítását, hanem azért meg kell küzdeni. *Dr. Domokos* József ny. legfőbb államügyészünk (1890–) személyes közlése szerint *Áchim* L. András, a *Magyarországi Független Szocialista Paraszt-párt* alapítója és vezetője, népgyűlési beszédeit szintén gyakran kezdte ezzel a köszöntéssel: ~, mire a résztvevők kórusban felelték: *Munkát, kenyeret!* (Lásd 407. old.).

◁ *Az árva lyány* (1847) 3. részének 4. és 6. szakasza teljes egészében olyan szállóigévé rögződött, amely legtöbbször emlékkönyvek lapjain üt fészket. Az eredeti versben egymástól elválasztott két strófát érzelmes lelkek gyakran egybefogva rótták szép galambbetűkkel szeretteik emlékkönyvébe, s nefelejcsből-gyöngyvirágból nyájas koszorút pingáltak köréje:

Szeresd a virágot
És ne féltsd szivedet,
Mert ki ezt szereti,
Rossz ember nem lehet;
- - - - - - - - - - - - - - - - - -
Tudod, mi a virág?
A földnek jósága;
Tudod, mi a jóság?
A lélek virága.

◁ A kettős strófa tömörített, s komolykodva-kedveskedve hangoztatott leggyakoribb szállóige-kivonata:

Ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet.

Érzelmességtől az érzelgősségig hígult fel idővel a gyöngéd *Petőfi*-románc szállóigéinek hangulata. A tízes években már annyira elcsépelték, hogy az érzékeny ízlésű poéta: *Szép* Ernő, egyik hírlapi bökversében (*Régi kedvünk*, 1919) ily módon figurázta ki – nem *Petőfit*, hanem a közhellyé koptatott versrészletet:

A vendéglőben ülök én,
A vacsora fölött,
Csirág van a tányéromon,
Tányéromon vagy öt.

Körös-körül sok asztalon
Bélszín, karaj, gulyás.
S lelkem megejti mégis itt
Egy bús ellágyulás.

Mire tanitott jó anyám
Hajdanta engemet:
Ki a csirágot szereti,
Rossz ember nem lehet.

◁ A francia forradalom története, a korabeli utópisták iratai, de nem utolsósorban jövőbe látó történelmi ösztöne tették képessé *Petőfi*t olyan sorok alkotására, mint aminők *Az ítélet* (1847) már nem is szálló-, hanem jósigeként harsanó hexameterei:

Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
A jók s a gonoszak. *Mely eddig veszte örökké,*
Győzni fog itt a jó.

1919. március 15-én a budapesti *Petőfi*-szobornál *Landler* Jenő (1875–1928) népbiztos, hadseregfőparancsnok ünnepi beszédében *Petőfi*nek e szállóigévé formálódó másfél sorát már a kizsákmányoltak és kizsákmányolók kibékíthetetlen ellentéteként tolmácsolta; ~ – idézte *Landler*, majd hozzátette: *És mi ezt a gonoszt, a kapitalizmust le fogjuk tiporni . . .*

◁ *A türelemről* (1847) kezdősoraiból sűrűn csipkelődünk ezzel a szatirikus megállapítással:

A türelem a birkák s a szamarak erénye.

Eredetileg:

Türelem, te a birkák és a
Szamarak dicső erénye.

◁ Aktív társadalmi harcot vív, *a néppel tűzön-vízen* át tör előre *Rongyos vitézek* című versében (1847) *Petőfi*. Ezért kaphatott megfelelő akusztikát az ebből kipattant szállóige csak a felszabadulás után. A korábban elhatalmasodott öncélú irodalommal szemben ekkor támadt győzelmes életre a haladás eszméiért kiálló költészet:

Csatázom verseimmel . . . *egy-egy*
Harcos legény minden dalom.

Nyolcvanhárom esztendővel később, 1930-ban, ugyanezt a gondolatot vezeti végig utolsó versének lépcsőin a nagy szovjet költő: *Majakovszkij*. A *Teli torokból* című poéma-előhangban – amelyből búcsúköltemény lett (lásd 568. old.) – *Petőfi* metaforájához hasonló képsorral jellemzi könyveit: *Bátor hadsereg*

ez, / fölfegyverkezve állig / húsz éve küzd, / nem volt soha párja – / az első embertől / az utolsó szálig, / én / néked adom, / világ proletárja. / Majd alább: *légy te közkatona / s úgy is halj meg versem, / mint névtelen hős, / kit elnyeltek a harcok.*

◁ Sajnálkozó, rezignált sóhaj – a messze tűnt ifjúság elparentálására emlegetjük a *Sári néni* (1847) strófáinak refrénjét:

Sári néni, hej, mikor kendet még
Sárikámnak, húgomnak nevezték!

◁ Népi átvételnek érezzük, ám lehet, hogy eredeti *Petőfi*-fogalmazás a *Falu végén kurta kocsma . . .* (1847) mulatozóinak mindmáig visszhangzó kurjantása:

Húzd rá, cigány, csak azért is,
Ha mindjárt az ingemért is!

A sorpár első negyede *Vörösmarty Vén cigány*ának kezdetével vág össze; a cigányos mulatozás obligát szólamát a két költő különböző szituációk, érzelmek, indulatok, kifejezésére transzponálta (lásd 730. old.).

◁ *A csillagos ég* (1847) világmindenséget átfogó szerelmi sóvárgásából születik meg a költeményt befejező mámoros szállóige:

A szerelem mindent pótol, s a szerelmet
Nem pótolja semmi.

◁ Nem a hazának, nem a hazáért – a hazából élő, élősködő, nagyhangú nyelvtépők ellen írta *Petőfi: A szájhősök* haragos strófáit (1847), s természetes, hogy a költemény csak a cenzúra eltörlése után, 1848 derekán jelenhetett meg. Az adott viszonyokra zúdítható ostorcsapások közül a vers első szakaszában egy tartós érvényű sorpár rögződött szállóigévé:

Kinek a hon mindig ajkain van,
Nincsen annak, soha sincs szívében!

◁ Szavalóművészek, dalénekesek lopták nemzedékek szívébe a *Szeptember végén* (1847) varázsát. Egy-egy sort, egy-egy szakaszt minden verskedvelő ember tud betéve belőle, nagyon sokan elrecitálják az egészet is. A kezdősorok közül az első – a kora ősz szállóigéje:

Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,

De látod amottan a téli világot?
Már hó takará el a bérci tetőt.

◁ És szájról szájra száll, nem is száll – suhan a második strófa kezdete:

Elhull a virág, eliramlik az élet . . .

Kosztolányi Dezső így jellemzi ezt a mélabús szó-, érzelem- és gondolatvarázst (*Pesti Hírlap*, 1934. október 6): *Soha dallamosabb sort nem olvastunk még. Ha sokszor mondogatjuk egymás után, nemcsak nyelvünk legédesebb muzsikáját érezzük, hanem szinte a rokon nyelvekét is, minden keleti nyelvet, akár az Ezeregyéjszaka regéjét.*

A *Kazinczy Gáborhoz* intézett óda (1847) első sorától vettük kölcsön a *Petőfi*-szállóigéket tartalmazó fejezetünk címét:

Milliók nevében emelt szavak.

Eredetileg:

Miljók nevében emelem szavam.

◁ Bár közmeggyőződés szerint, s alighanem a valóságban is az alábbi szállóige *Madách: Az ember tragédiája* tizenötödik színéből (lásd 813. old.) kelt szárnyra, s röppályáját *Leoncavallo: A bajazzók* című operájának magyar fordítása (lásd 554. old.) tágította – időrendben első magyar nyelvű megjelenését alighanem *Petőfi* kevésbé ismert *Csendes élet* című költeményének kezdősorához köthetjük:

És **vége a komédiának . . .**

Ha visszafelé pörgetjük az ~ világirodalmi képszalagját, akkor elérkezünk a XVI. század közepéig, amikor a francia szatíra egyik nagymestere: *Rabelais* örökre lehunyta a szemét. Hiteles adatot nem sikerült rá találnom, de a hagyomány szerint *Rabelais* ezzel a találóan hitelesnek látszó mondattal búcsúzott az élettől: *[Tirez le rideau, la farce est jouée . . .] Eresszétek le a függönyt, a játék lejátszódott.*

◁ Egy nyilván már korábban kerengő szólásformát terjesztenek tovább a *Hintón és gyalog* (1847) befejező sorai:

Ti **szegény gazdagok,** *kiken ily*
Rongyházi is sajnálkozik!

Közel negyedszázad múlva ez a *Petőfi* versében továbbörökített kifejezés *Jókai* ~ című regényével válik rendkívül népszerűvé (lásd 765. old.).

◁ Visszahúzódó, vonakodó, cselekvést halogató, tunya embernek, közösségnek vetjük oda indulatosan vagy gunyorosan riasztva, a kilenc versszakasz kezdősorában ismétlődő és ezzel fokozottan rögződő verscímet (1847)

Meddig alszol még, hazám!

◁ A nevet pattogó alliteráció élénkíti, egyébként egyszerű és jellegtelen. Mégis ebből a verscímet adó névből (1847):

Pató Pál úr

– a rákövetkező öt strófa maradandó fogalmat és halhatatlan típust teremtett. A *patópálok:* a tétlen, maradi kurtanemesek, majd általában az ernyedt, tunya, mindent holtig halogató, ma így mondanók: szájtáti emberek, akiknek nehezen kipusztuló jelszava a vers szállóige-refrénje:

Ej, ráérünk arra még!

Varga János jeles történészünk hívta fel a figyelmemet a következőkre: A Győr megyei Bezi községben a XVIII. század derekán valóban élt egy *Pató* Pál nevű kisnemes, akinek mindössze 2–3 jobbágya volt. *Pató* Pál a jobbágyaitól elvett telki földeket majorsági földekként műveltette, a jobbágyokat zsellérként dolgoztatta, de nem engedte el a földről. Ebből megyére szóló botrány kerekedett, sőt a *Helytartótanács* is foglalkozott az üggyel. Bezi nincs messze Pápától: igen könnyen elképzelhető, hogy *Petőfi* pápai diákkorában még hallotta a történetet, s a jobbágynyúzó botrányhős alliteráló neve így került később költeményének élére és tengelyébe.

◁ Közmondásból került elbeszélő költemény élére a *Bolond Istók* név (1847) – *Arany* János három évvel később használja fel ugyanígy –, s az ismeretlen sorsú közmondásszemély 716 soros, optimista költői életrajza egyetlenegy, ugyanilyen optimista szállóigét bocsátott szárnyra:

Míg az ember boldog nem volt,
Addig meg nem halhat.

◁ *Alig van európai költő, aki olyan elragadtatással társította volna a szabadság eszméjével s olyan ünnepélyesen építette volna bele politikai és kulturális forradalmi koncepciójába meg a hazai tájba a vasutat, mint Petőfi a „Vasuton" című versében* – írja *Turóczi-Trostler* József *Petőfi világirodalmi jelentőségéhez*

című tanulmányában (1955). Az 1847 végén egy rövid váci vasutazás hatására írott költeményből éppen a szabadságeszmékhez, a politikai és kulturális forradalomhoz legszorosabban kötődő sorok hangzanak el a leggyakrabban:

Száz vasutat, ezeret!
Csináljatok, csináljatok!
Hadd fussák be a világot,
Mint a testet az erek.

◁ A fasiszta rombolást követő vasút-újjáépítés idején sajtóban, szónoklatokban, röplapokon, transzparenseken számtalanszor ismételt ~ szállóige mellett nem csökkent a népszerűsége e forradalmi tettre buzdító soroknak sem:

Törjetek szét minden láncot,
Majd lesz elég vasatok.

◁ Akik üres szalmát cséplő értekezlet után unott-bosszúsan gondolják vagy mondják:

Sokat beszéltek, szépet is beszéltek . . .

– csak ritkán tudják, hogy *Az országgyűléshez* intézett vers (1848) indító sorpárjának első felével adtak elégedetlenségüknek kifejezést.

~, / *Jót is, de ebből a hon még nem él meg* – így kezdődik az 1848. február elején írt költemény, amely az 1847–1848. évi utolsó pozsonyi diéta – rendi országgyűlés – huzavonája fölötti éles elégedetlenséget fejezi ki. *Petőfi* költészetének szerteágazó valósággyökereire mutat, hogy néhány héttel később (Pest, 1848. március 17) ugyanerről a témáról a következő szavakat rótta *Naplójába*: *Az országgyűlés igen szépeket beszélt, de e beszéd bármilyen szép, csak beszéd és nem tett.* Az összevetést egyébként általánosan, tömören jó egy évvel korábban megfogalmazta ugyancsak szárnyra kelt verssoraiban: *Minden Demosthenesnél / Szebben beszél a tett.* (Lásd 832. old.).

◁ Letarolt mező, hólepte síkság látványára főleg verskedvelők idézik *A puszta télen* című „leíró költemény" (1848) nagy lélegzetű nyitósorát:

Hejh, mostan puszta ám igazán a puszta!

De az „egy az egyben" visszhangzó citátumon néha jókorát csavarintanak. Megsemmisült, elpusztult településre, területre – szánakozva, költözködés, válás, halálozás következtében kiürített otthonra – elmélázva, nagyképű fajankó ostobaságára – élcelődve sóhajtják: ~.

◁ Verscímből és verskezdetből (1848) szállóigévé, majd ismét címmé, ezúttal könyvcímmé alakult a szinte bibliai fönségű kifejezés:

Feleségek felesége.

A könyvet, amely a *Szendrey* Júliát (1828–1868) magasztaló ~ címet viseli, *Hatvany* Lajos (1880–1961) írta *Petőfi* vőlegénységéről (*Pallas*, Budapest, 1919), felfrissítve s továbbterjesztve a versolvasók és irodalomkutatók által már felkapott fogalmat.

◁ A költő életében meg nem jelent versek egyike, a *Van-e egy magyok föld* ... (1848) negyedik szakaszának végéről drámai szembeállítású szállóige szakadt le:

Messze elmaradtunk a világ sorától,
Kitöröltek a nagy nemzetek sorából,
Élni nem tudunk és halni nem merünk.

◁ Cím, sorkezdet, refrén – ötszakaszos versben (1848) tizenegyszer csattan fel a szerelmes, kábult kérdés, egyre hevesebben, egyre lázasabban, és számtalan szavalat, személyes olvasás élményét sodorja már magával, mire szállóigévé viharzik:

Minek nevezzelek?

Aztán az egyébként banális szólamnak a nagy iramtól felgerjesztett heve lehiggad, lehűl a rajongástól kölcsönzött láz, a szállóige leszakad vershordozó rakétájáról, önálló pályára tér, fonákra fordul, s egyszer csak a silánynak, a jelentéktelennek, a galádnak szegeződik a dühös kérdés: ~.

◁ Csak 1872-től kezdve, többségében *A mágnásokhoz* címen jelent meg az 1848. március 11-én írt forradalmi vers, amelynek kezdősorai kéziratos másolatok nyomán korán közszájra kerültek:

Dicsőséges nagyurak, hát
Hogy vagytok?
Viszket-e ugy egy kicsit a
Nyakatok?
Uj divatu nyakravaló
Készül most
Számotokra ... nem cifra, de
Jó szoros.

Móricz Zsigmond a *Rózsa Sándor összevonja szemöldökét* (1942) *Pozsonyi mese* című fejezetében leírja azt a jelenetet, amikor Pozsonyban 1848. március 18-án a liberális mágnások klubjába megérkezik a március 15-i pesti forradalom híre, megtetézve a vakhírrel, hogy *Petőfi* negyvenezer paraszt élén áll a Rákoson. Berohan egy sápadt fiatal arisztokrata, kezében a *Dicsőséges nagyurak . . .* kézzel írott példányát lobogtatja, s ahogy olvasni kezdi a strófákat, előbb harag, felháborodás, aztán rémület lesz úrrá a kaszinó mágnásain. A valamivel később érkező *Széchenyi* István már szarkasztikusan mosolyogva, ezzel köszönti osztályos társait: ~ – *Móricz* Zsigmond bizonyos mértékig *A mágnásokhoz* riasztó fenyegetéseinek tulajdonítja, hogy a pozsonyi országgyűlés azon a napon egyetlen szó, ellentmondás nélkül elfogadta a köztehervíselést, s megszüntette a jobbágyok földesúri és egyházi szolgáltatásait. *Móricz* a *Pozsonyi mesét*, különösen annak *Széchenyi*re vonatkozó részét *Jókai* visszaemlékezéseiből (*Életemből*, 1886) merítette, s a nagy mesélő históriái, mint tudjuk, nem tekinthetők hiteles történeti forrásnak. Az adott esetben is valóság és mese keveredik előadásában, ám annyi kétségtelen: ha a ~ másolata nem jutott is el március 18-án Pozsonyba, az akkorra már nemcsak irodalmi, hanem politikai szempontból is jelentőssé vált *Petőfi* neve és működése körül támadó legendák – a Rákos mezején gyülekező negyvenezer paraszt – valóban közrejátszhattak abban, hogy a főrendek nem tettek ellenvetést az alsótábla jobbágyfelszabadító határozataival szemben.

◁ 1848. március 15. – *Petőfi napja*, de ennek a napnak, különösen a *Nemzeti dal* elszavalásának története még mindig bizonytalanul él a közvéleményben. Röviden: *Petőfi* „halottföltámasztó költeményét" nem szavalta el a *Nemzeti Múzeum* lépcsejéről, s a ma is ott levő tábla – téves. *Petőfi* írásbeli tanúsága ezt mondja: *Szavaltam először az ifjak kávéházában, aztán az orvosi egyetemben, azután a szemináriom terén, végre a nyomda előtt, melyet erőszakosan elfoglaltunk, a hatvani utcában.*

A *Landerer és Heckenast* felszabadított sajtóján készült példányokat százával szórták a nép közé, este *Egressy* Gábor dörögte el a *Nemzeti Színház* színpadáról, egyik napról a másikra többféle megzenésítésben énekelték – ez az a *Petőfi*-vers, amelynek szinte minden strófájából villám gyorsaságával terjedtek el országszerte a szállóigék.

Mindjárt a kezdeti riadó:

Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk, vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok!

◁ A harmadik szakasz robbanó felkiáltása:

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete.

Nyelvészeti kutatók megállapították, hogy már 1708-ban *Pápai Páriz* Ferenc szótárában megtaláljuk a *sehonnai bitang ember* kifejezést. Számos irodalmi műben fellelhető *Petőfi* előtt is, után is – *Arany Bolond Istók*jában például nem mint jelzős alak, hanem mint fordított szórendű mondatrész jelenik meg: *Nem kell bitang, sehonnai . . .*

◁ A negyedik szakasz első sora:

Fényesebb a láncnál a kard,
Jobban ékesíti a kart.

◁ Az ötödik strófa harmadik-negyedik sorának képtársítása már két hónappal előbb, a *Van-e egy marok föld . . .* nyitószakaszában formálódni kezd:

Fiaik befesték újra feketére
A földet, rákenték a gyalázatot!

– de itt szilárdul meg végleges alakja, amelyet majd az első világháború éveiben az elkeseredett katonahumor egy időre otromba bakatréfává rútít:

Mit rákentek a századok,
Lemossuk a gyalázatot!

◁ Végül, de nem utolsósorban, nemzedékekre öröklődött át a forradalmi hagyományokkal, emlékekkel megpecsételt, szakaszonként ismétlődő fogadalom:

A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Végeláthatatlan az ~ szállóige alkalmazásának példasora. Találkozunk e *Petőfi*-citátummal magasztos és triviális helyzetekben, a költeményhez méltó és méltatlan körülmények között. A felhasználás széles hullámsávjának jellemzésére jegyezzünk ide egy március idusától teljesen idegen társadalmi szituációra vonatkoztatott travesztiát, amelyet a *Népszava* 1916. november 16-i számában találtunk. A szociáldemokraták lapjának munkatársa a közélelmezés háborús nehézségeiről, az élelmiszerek növekvő hiányáról, a táplálkozás kényszerű meg-

szorításáról írva keserű iróniával így kiált fel: *Esküszünk, esküszünk, hogy ebből vagy abból többet nem eszünk!*

A *Nemzeti dal,* s jelesül a szállóigévé vált vérforraló kezdet végső formába öntéséről a következő anekdota járja. *Petőfi* költeményét március 13-án írta, s mikor a *Pilvax-kávéház Közvélemény Asztalánál* március 14-én este először felolvasta, állítólag még így kezdődött: *Rajta, magyar!* Ekkor a márciusi ifjak egyike, bizonyos *Szikra* Ferenc – akiről ennél a cselekedeténél sokkal többet nem is tudunk – odaszólt neki: *barátom, előbb talpra kell állítani a magyart, aztán rajta.* (*Thallóczy* Lajos: *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság. Századok,* 1882.) *Petőfi* soha nem hivatkozott erre a jelentős javításra, *Hatvany* Lajos viszont igaznak fogadja el a történetet (*Így élt Petőfi,* IV. *Akadémiai Kiadó,* Budapest, 1957), s a gyors korrekciót a költő művészi lelkiismeretének magas fokával magyarázza.

◁ Negyvennyolc márciusának szülöttei közül egyik legmaradandóbb a forradalmi tömegmozgalmak kirobbanását jelképező verscím és kezdősor:

Föltámadott a tenger,
A népek tengere.

Máig terjedő szuggesztivitását számtalan publicisztikai, szónoki, irodalmi idézés mellett az is jelzi, hogy 1958-ban *Illyés* Gyula irodalmi forgatókönyve alapján *Nádasdy* Kálmán rendezésében színes film készült a szabadságharc eseményeiről ~ címmel.

◁ A költemény utolsó három, a nép erejét szimbolizáló sora szintén szállóigeszámba megy:

Habár fölűl a gálya,
S alúl a víznek árja,
Azért a víz az úr!

◁ Minden szószátyár, tettektől tartózkodó kor találó szállóigéje a címet is adó verskezdet (1848):

Megint beszélünk s csak beszélünk,
A nyelv mozog s a kéz pihen.

◁ A felszabadulás után, különösen a reakció ellen vívott küzdelmekben hangzott el számtalanszor a költemény befejezése:

Csupán meg van tágítva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc!

◁ *A király esküje* (1848) elejéről és közepe tájáról a tragikus eredetitől eltérő, köznapi értelemben is használatos szállóigék adódtak. Az első szakaszból a néha tréfálkozva felfokozott esküminta:

Esküszöm az égre,
Az ég istenére.

◁ A tizenötödikből a más beszédére ügyet sem vető fitymálás szólama:

Beszélhetsz, jó vitéz,
Senki sem hallgat rád.

◁ Szinte köznyelvi fordulattá vált a *Föl!* (1848) népiesen éles biztatása:

Elég soká voltunk fajankók!
Legyünk végtére katonák!

◁ Idézzük először a *Szülőföldemen* (1848) andalító refrénjét, az idő múlását érzékeltető népdalszöveget, amely a költeménytől elkophatatlan szárnyakat kapott:

Cserebogár, sárga cserebogár.

◁ Egyszerű mondat a verskezdet, mégis különös varázzsal tapad meg a szíven és a szájon:

Itt születtem én ezen a tájon
Az alföldi szép nagy rónaságon.

◁ S egyszerű a visszaemlékezésnek – szállóigeként néha öngúnnyal is színezett – játékos formulája:

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfasípot fújva.

◁ Ide kívánkozik a *Március Tizenötödike* 1848. június 19-i számában megjelent *Nyilatkozat a szabadszállási választás ügyében* befejező mondata, amely a képviselői mandátumától csúfosan elütött *Petőfi* elkeseredését a következő szállóigévé lett demokrata fohásszal oldja fel:

Dicsértessék a nép neve most és mind örökké!

◁ *A márciusi ifjak* (1848) zárósorai a jellemnevelő szállóigék közé tartoznak:

Bárkié is a dicsőség,
A hazáé a haszon!

◁ *Petőfi* költői-politikai munkássága körül felviharzó haladó-maradi, forradalmi-reakciós ellentétek verődnek vissza a *Miért zárjátok el útamat?* sugallatos strófáiban (1848), amelyek közül az elsőnek és az utolsónak azonos zárósorát: *Használni és nem ragyogni akarok* – jobbára egyes szám első személyes állítmányától megfosztva általánosítjuk:

Használni és nem ragyogni!

Az önzetlen odaadással végzett közéleti-társadalmi vagy tudományos-művészeti munkának ennél a nemes jelszavánál azonban szónoki, publicisztikai fordulatban olykor pótlólag mégis szükségessé válik az egyes-, esetleg többes harmadik személyes igealak: ~ *akar – akarnak*.

◁ A köztársasági törekvések kedvelt jelszava a *Respublika* (1848) kezdete:

Respublika, szabadság gyermeke.

◁ *A nemzethez* (1848) tizennegyedik strófájában *Petőfi legnagyobb ellenségnek a cudar áruló testvéreket* nevezi, s a zárószakaszban illeti őket azzal a kifejezéssel, amellyel manapság az ellenforradalmárokat, diverzánsokat, népállamellenes összeesküvőket bélyegezzük meg:

Könnyű bánni külső elleninkkel,
Ha kivesznek e **belső bitangok . . .**

◁ Két nagy magyar költő közötti politikai ellentét szülte a *Vörösmartyhoz* címzett irgalmatlan keménységű verset (1848), amelynek csattogó refrénje közhasználatban sokat vesztett csípősségéből:

Nem én tépem le homlokodról,
Magad tépted le a babért.

◁ Mint rohamra lendülő tömegek moraja dobol ma is a *Forradalom* (1848) sokat idézett nyitó és záró sorkettőse:

Halványul a gyáva szavamra. . . . dalom
Viharodnak előjele, forradalom!

◁ *Az apostol* forradalmi önvallomásából (1848) két kemény fogalmazású szállóige terjedt el. Az 1. fejezet elejéről a döbbenetes kép:

Olyan fekete a világ,
Mint a kibérlett lelkiismeret.

◁ Majd a 16. fejezetből ezek a sorok szűrődtek ki:

Az embernek nemcsak joga – kötelessége is szabadnak lenni!

Az eredetiben kissé avítt szerkezetű toldalékkal:

S az embernek nemcsak joga,
Hanem teremtőjéhezi
Kötelessége is
Szabadnak lennie.

◁ Lírai közhasználatban a rövid boldogság, a fájdalmasan gyors elválás szinonimája a *Búcsú* (1848) kezdősora. De átvitt értelemben társadalmi-politikai mozgalmak fellendülésének-hanyatlásának jelképezésére is alkalmazzák:

Alig viradt, már ujra alkonyúl.

◁ A forradalmár honvédtiszt-népköltő 1848 végéről származó versének címe és öt parancsoló strófazárása mélységesen őszinte megnyilatkozás:

Tiszteljétek a közkatonákat,
Nagyobbak ők, mint a hadvezérek.

◁ Iskolai dolgozat, újságkroki, sláger – próteuszi változatosságot ért el a különbözően hangolt szállóige-használatban az 1848 novemberéből való verscím és kezdet:

Itt van az ősz, itt van újra.

◁ A trónfosztó Debrecenben 1848 decemberében keletkezett szilaj republikánus versek szállóigéi évtizedeken át búvópatakként rejtőztek a föld alatt. Átmenetileg az 1918-as őszirózsás forradalom, végleg pedig a felszabadulás után lettek „legálisak". Debreceni diák voltam, mikor a hely szelleme iránt, és elfojtott, de fel-felszivárgó *Habsburg*-ellenes agitációkra érzékenyen, titokban elszavalgattuk:

Itt a nyilam! mibe lőjjem?
Királyi szék áll előttem,
Belelövöm bársonyába.

Hogy csak ugy porzik kínjába'.
Éljen,
Éljen a köztársaság!

◁ És 1918 novemberében, mikor a frontról hazaözönlő katonák között igyekeztem én is pátriámba, mintha egyszerre ezrek tanultak volna meg *Petőfi* nyelvén beszélni, itt is ott is eldördült a zsúfolt vagonokban a versének címéből-refrénjéből megelevenedett követelés:

Akasszátok föl a királyokat!

◁ A költő Kolozsvárt 1849. február 26-án ezeket a magabiztos irodalmiemberi igényéről valló szavakat írja *Burián Pál emlékkönyvébe:*

Lantom, kardom tied, oh szabadság!

◁ *Az erdélyi hadsereg* (1849) első és utolsó szakaszának zárósora az imádott *Bem* tábornok emlékét örökíti elszikrázó frázisban az utókorra:

Osztrolenka véres csillaga!

Bizonnyal helyes, ha e sokat citált *Bem*-elnevezéshez magyarázatul hozzáfűzzük, hogy *Ostrolęnka* lengyel város mellett ütköztek meg 1831. május 26-án az 1830–1831-es lengyel felkelés csapatai és az orosz cári haderők. Ebben a csatában tűnt ki a felkelők tüzérségének ifjú parancsnoka: *Bem* József.

◁ A *Respublica* 1849-es évfolyamában látott napvilágot a *Jött a halál, Petőfi*nek életében megjelent utolsó verse. Az első strófa zárósorában a választást kínáló német közmondást: *[Biegen oder brechen] Hajlani vagy törni,* a befejezetlen cselekvést kifejező magyar: *Hajlik, de nem törik* – így formálja, szinte szimbolikusan, változhatatlan ténnyé:

És ím mi élünk még és nem halánk meg,
Csak meghajoltunk, de el nem törénk!

Mai nyelvhasználathoz idomulva:

Meghajoltunk, de nem törtünk meg!

Ifjú szívek és fiatal életek

Szállóige-csoportok kifejlődéséhez általában hosszabb periódus szükséges. Nagyobb rajok formálódásának megfigyelésére ritkán nyílik alkalom. Ilyen ritka alkalom nekem az az ötven-hatvan esztendő, amely *Ady* Endre és *József* Attila költeményeiből szállóigék rajait röppentette fel.

Abba a nemzedékbe tartozom, amely a két költő műveit elsőnek fogadta be és első élményként adta tovább. Szem- és fültanú hitelével tudom felsorolni, hogy mely verseik horgonyoztak le először a szívekben és az elmékben. Életművük szállóige-termését számbavéve arra is rá kellett jönnöm: mennyire más úton-módon válik ismertté és kedveltté egy költemény, s milyen másként kristályosodnak részleteik-töredékeik szállóigévé.

A versek térhódítását meghatározott érzelmi és értelmi ingerek vezérlik. Olvasod a költeményt, hallod pódiumról (ma már rádió, televízió, hanglemez közvetítésével is), beszélsz róla, megvitatod, elemzed, élvezed – csupa regisztrálható, egyéni élmény. A szállóigék képződése kevésbé követhető – inkább folklorizációval rokon, közösségi folyamat. A költemények törmeléke látszólag szabálytalan arabeszkekben helyezkedik el a korhatásokra folyvást újrarendeződő szállóigetárban, mint ahogy a porral hintett lemezen a vonó rezdítésére a furcsa *Chladni*-féle ábrák kirajzolódnak. Sajnos, a költői alkotások továbbrezgését – hatástörténetét – ma még kevésbé ismerjük, mint az anyag rezgésének törvényeit. Az egy-egy költő életművéből kirajzó szállóigék csoportja egyelőre szabálytalan és furcsa képződménynek tűnik, s csupán feltűnésének sajátos mozzanataival jellemezhető.

Érdemes például felfigyelni arra, hogy korábban született szállóige az *Ady*-költeményekre költött gúnyolódásokból, mint az eredetiekből. A század első évtizedében még nem szállottak *Ady*-idézetek, de *A fekete zongora* kicsúfolására kanyarított rigmusokat már röhögve szajkózták az értetlenek. A *Budapesti Napló* 1905. november 12-i számában megjelent *Mosoly* strófáiból, amelyek majd *Az utolsó mosoly* címen az *Új Versek* 1906. évi kötetéből

indulnak a halhatatlanság felé – valamikor az első világháború kezdetén, 1915–1916-ban, röppent fel a tragikus szállóige: *Milyen szép halott leszek, / Milyen szép halott leszek.* Ám a költemény kettőző soraira írt paródia (*Karinthy* Frigyes – *Carinti: A Törpe-fejűek, Fidibusz,* 1908. november 15): *Hát maga megbolondult, / Hát maga megbolondult, / Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?* (lásd 898. old.) – a népszerű élclap olvasótáborának közvetítésével sokkal gyorsabban terjedt el az országban, s évekkel megelőzte az eredeti *Ady*-vers szállóige-származékát. A dzsentri, a kispolgár, a konzervatív honorácior réteg előtt hosszú időn át a nívós és nívótlan *Ady*-paródiák, pamfletek citátumai képviselték és kompromittálták *Ady* Endre költészetét. Az első világháborút megelőző évek során hányszor hallottuk az ifjú *Ady* szárnypróbálgatásainak színhelyén, Hajdúban, Biharban, Szatmárban, hogy a patópálos *magyarkodók,* morgó *salabakterek* a modern irodalomról felpezsgő vitákat a *Rákosi Jenőék* újdondászhadának bárdolatlan bökversével vágták el: *Vegye meg a Nyugatot / Ady Endre ugat ott!* Emlékszem arra, hogy a tízes évek derekán, mi, *Ady*ért vitatkozó debreceni diákok, alig bírtuk egy vak-maradi (nem irodalom) tanárunkat meggyőzni arról, hogy a fejünkre olvasott karikatúra-dévajkodások, perszifláz-ízetlenkedések nem *Ady* költeményeiből valók. Az évek múlásával aztán azt tapasztaltuk: amilyen mértékben *Ady* forradalmaskodó költészete felszívódott társadalmunk vérkeringésébe, olyan mértékben bénult az álidézetek csapdosása, s erősödött a valódi *Ady*-igék röpte. Ma a szemébe nevetnénk annak, aki a kettőt összecserélné . . .

Négy évtizede *Szécsi* Ferenc a *Szállóigék* című gyűjteményében közölt alig húsz *Ady*-töredékhez ezt a megjegyzést fűzte: *Tekintve a halála óta eltelt idő rövidségét, költeményeiből aránylag kevés szállóige származott eddig, de valószínű, hogy azok száma művei elterjedésével, a politikai hullámok lecsillapodásával, és Adynak az iskolába való bevezetésével meg fog sokszorozódni.*

Ez a prognózis csak abban tévedett, hogy az *Ady* költeményeiből szárnyra kelt igék nem a politikai hullámok elültével, hanem politikai átalakulásunk nagy szökőárjának nyomában sokszorozódtak meg. Éspedig úgy, hogy nemcsak számuk növekedett, de növekedett társadalmi intenzitásuk és előfordulásuk sűrűsége is. Az *Ady*-szállóigék népszerűsége az *Ady*-versekével vetekszik.

Nyilván *Ady* irodalmi-politikai szerepéből következik, hogy az *Ady*-szállóigék zöme az 1906–1909 között megjelent első négy és az 1914–1918. évi utolsó két kötetből származik. Az egységes *Ady*-életművön belül ugyanis témaváltással, stílusváltoztatással nem magyarázható, hogy a közbülső három és a posztumusz verseskönyvből miért termett olyan kevés szállóige. E figyelemre méltó jelenség elemzése újszerű feladattal kecsegteti líránk hatástörténetének jövendő kutatóit.

József Attila költeményeiből a felszabadulás előtt csak kismértékben és szűk körben kerekedtek szállóigék. Néhány harcos sora konspirálva,

rejtve terjedt – jószerint ő az egyetlen költőnk, akinek igéi mint illegális vagy féllegális jelszavak kaptak először szárnyra. Annál hevesebben áradtak szét negyvenöt után, s elmondhatjuk, hogy *József* Attila szállóige-idézeteinek többsége nem könyvből, hanem verstolmácsolók eleven szavából csapódott ki. Ez is egyik oka annak, hogy e szállóigék szinte kivétel nélkül társadalmi-forradalmi fogantatásúak. De a kiválasztódásnál az is latba esett, hogy a költő személyi-szerelmi-családi lírája valóságfeletti képrendszerével, áttételes gondolatkapcsolásaival szállóige-képződésre kevésbé alkalmas.

Az *Ifjú szívekben élek Ady* költészetének befejező akkordjaiból – a *Fiatal életek indulója József* Attila költészetének nyitányából függetlenedett szállóigévé. E szimbolikus, de benső lényeg szerint való összefüggés sugallatára sorakoznak itt most közös frontba a két költő ifjú szívekben élő és fiatal életeket indító vershadseregének partizánjai – a szállóigék.

ADY ENDRE
(1877–1919)

Az *Új Versek* kötetből (1906) az indító költemény első két sora különkülön szállóigévé alakult. Ünnepélyesség nélkül, inkább a túlzott magabiztosság és a túlzó elhivatottság ironizálásával idézzük a bibliai óriásokra és a magyarság anonymusi eredetmítoszára utaló nyitótételt:

Góg és Magóg fia vagyok én.

◁ A következő verssor szállóige-áttételben olykor profanizálódott. Ha hosszú vitában nem bírunk valakit meggyőzni, ha minden érvelés falra hányt borsónak bizonyul, akkor mondjuk elkeseredetten:

Hiába döngetek kaput, falat.

◁ A második szakasz befejező kérdésének magvát viszont, a versbeli értelemmel harmonizálva, előremutató, friss, modern gondolatok, eszmék megjelölésére használjuk:

Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalai*val?*

◁ A *Meg akarlak tartani* utolsó előtti strófájából:

Meg akarlak tartani téged,
Ezért választom őrödül
A megszépítő messzeséget.

A zárósor gyönyörű képe: ~ érlelődött szállóige-fogalommá. De a parodizáló torzulást ~ sem kerülhette el: akkor is emlegetjük, ha valakinek vagy valaminek csúnyasága távolról kevésbé szembetűnő.

◁ A bevezetőben is említett

Milyen szép halott leszek

– *Az utolsó mosoly* első strófájának e kettőzött zárósora az első világháború frontra induló katonái között keserű cinizmussal terjedt el. Ennek immár jó hatvan éve – a szállóige keserűsége és cinizmusa alig csökkent.

◁ A század eleji meddővé szikkadt magyar társadalom képét vázolta fel *Ady* néhány döbbenetes színfolttal *A magyar Ugaron* négy szakaszában. A címben és a versben elhangzó

magyar Ugar

kifejezés hosszú évtizedeken át a változásra, megújhodásra képtelen hazai élet szimbóluma volt.

◁ A *Sóhajtás a hajnalban* sóvárgás-áradatából, frivol szoknya-irigykedésre transzponálva, leggyakrabban ezt a passzust emlegetjük:

Mennyi asszony *van*
És mind a másé . . .

◁ De citáljuk a sorrendben korábbi részt is:

Mennyi arany *cseng*
És mind a másé . . .

– sőt variáljuk a megkívánt javak-gyönyörűségek bármelyikére: pénzre, ékszerre, ételre, italra s minden másra, amit csak a mohó ember kívánhat.

◁ A *Harc a Nagyúrral* fekete-bíbor szcenírozásban, patetikus rémlátományként mutatja a tőkéseket, de

a disznófejű Nagyúr

– az aranyon trónoló, kegyetlen gazdagok megszemélyesítője ma már nem misztikus hatalom. Találó jelkép, realitásával szemben a harc még mindig súlyos, de nem kétségbeejtő és nem reménytelen. Szállóigében néha szerepet is vált: nem a kegyetlen gazdagot, hanem a kellemetlen hatalmaskodót gúnyoljuk vele.

◁ Az újulás, az újítás, az úttörés merész és magabiztos meghirdetése, az alacsony átlagigény ellen való lázadás és lázítás – ezt foglalja öt kemény szakaszba az *Új Verseket* záró költemény, az *Új vizeken járok*. Az öt szakasz közbevetett refrénje:

Röpülj hajóm

– az önserkentés, magabátorítás lendületes formulája lett.

◁ *Ady* dús szimbólumvilágának két nevezetes alakja közül

a Holnap hőse

– a mindenkori fejlődés soron következő szakaszának viadorát jelképezi.

Az ~, aki felismeri a jobb jövő elé tornyosuló akadályokat, de látja a lehetőségeket is, s kész minden harcot vállalni az akadályok elhárításáért, a lehetőségek valóra váltásáért.

A Holnap hőse kifejezésnek további szűkebb és tágabb vonatkozása is van. Ismeretes, hogy *Ady* nemzedékének első, közös költői próbálkozása a nagyváradi *Holnap*-társaság volt (1908), amelynek két antológiája (1908 és 1909) a század eleji tespedő magyar lírát modern eszmékkel és formákkal igyekezett felfrissíteni. A *Holnap*-társaság névadója, a *holnaposok* vezető személyisége: *Ady* Endre, a csoportosulás alakulása előtt három esztendővel jelentette meg azt a versét (*Budapesti Napló*, 1905), amelyben magát ~-nek nevezi. Ha felfigyelünk ezekre a dátumokra és tényekre, akkor valószínűtlenné válik annak az egyébként általam is elmesélt anekdotának a hitele (*Új Magyar Anekdotakincs, Gondolat*, Budapest, 1962), amely szerint a *Holnap* neve úgy született, hogy a fáradt *Ady* nem tudott címet találni, s *holnapra* akarta halasztani a döntést. Szinte elképzelhetetlen, hogy ne lenne összefüggés ~ szimbólum és a *Holnap*-társaság *Ady* választotta neve között. Ami ~ költői képének irodalmi előzményeit illeti, említsük meg *Lermontov*: *Korunk hőse* című regényét (1840) (lásd 559. old.), amelyben kora orosz ifjúságának szellemi és erkölcsi válságát ábrázolta, s a mi *Arany* Lászlónk (lásd 660. old.) elbeszélő költeményét: *A délibábok hősé*t (1873), amelynek főalakjában, *Hübele Balázs*ban a szabadságharc bukása után élő nemesi értelmiség kiábrándulása öltött testet. A három jelképes-vallomásos elnevezés

között nemcsak a szerkezeti hasonlóság, de az asszociációs kapcsolat is nyilvánvaló. S mint jellegzetes időbeli találkozást, jegyezzük ide, hogy *Az álmok hőse* kifejezés *Krúdy* Gyula elbeszéléskötetének címlapján éppen az *Új versek* megjelenésének évében tűnt fel (lásd 781. old.).

◁ Az *Új vizeken járok* másik, sokat emlegetett jelképfigurája:

a szürkék hegedőse

– a bamba nemtörődömséget, az elmaradottságot, az unalmas érdektelenséget szolgálja. Olcsó lantverőt, álmos szakmányszónokot, betűrágó bölcselkedőt illetünk ezzel az elnevezéssel, és így *Ady* fűzfapoéta-szimbóluma a szállóigében kitágul, általánosodik.

◁ A *Vér és Arany* (1907) című kötet ugyancsak bő televénye a szállóigéknek. A *Párisban járt az Ősz* strófáiból két évszak-képet szoktunk citálni, legtöbbször ironizálva, s láthatatlan macskakörmök között. Mindkettő:

Párisba tegnap beszökött az Ősz . . .

és

. . . a Nyár meg sem hőkölt belé

– a vers szimbolikájától elszakadva, váratlan időváltozást jelző, meteorológiai tréfálkozássá vulgarizálódott.

◁ A verscímből és kezdősorból alakult két rokon szállóigét:

A Halál rokona,

Én a Halál rokona vagyok

– gúnnyal vagy öngúnnyal, fanyalogva vagy viszolyogva idézzük, de a legritkábban a költemény programszerű dekadenciájával.

◁ A közhasználat sokszor a nemszeretem vendégre élezi ki az ismétlődő strófa zárósorát:

Szeretem *megcsókolni azt,*
Aki elmegy.

◁ Néhány korai *Ady*-vers zengésébe túl harsányan visongtak bele a paródiák, s mivel egy-egy híresebb költeményről majdnem annyi gúnyirat jelent meg, mint méltatás, a nyegleség nem egy *Ady*-szállóige hangulatát-értelmét torzította el. Így például:

A fekete zongora

sokat elemzett jelképrendszeréből egy makulányi sem maradt a szállóigében.

Híg humoristák évekig marcangolták ezt a költeményt (még megjelenése után három évvel is: *Duk-Duk Bandi a zongorán, Borsszem Jankó*, Budapest, 1910. január 16), végül a silány gúny máza olyan vastagon rakódott rá, hogy ~ elég széles körökben egy emberöltőn át az érthetetlenség, sőt az értelmetlenség cégére lett.

◁ A bujtatás, az őrzés, a rejtés képzeteit sugározza, szállóigévé különítve is, a

Páris, az én Bakonyom

verscím. Olykor a *Páris* városnevet mással helyettesítik, s ezzel a betyárrejtegető *Bakony* szimbolikus funkciója módosul: Pest, ~; A munka, ~; Az ital, ~; A szerelem, ~ stb.

◁ A század eleji nacionalista-soviniszta *ki a magyar?*-vitában a reakciós melldöngetők, a *habzószájúak*, a *magyarkodók* táborából durva támadások érték *Ady*t. Ekkor vágta oda ellenfeleinek – verscímben és hatalmasan felfuttatott zárósorokban – a haladó, a radikális patriótáról a szocialista patriótára átöröklődött tiltakozást:

Én nem vagyok magyar?

Két-három évtizeddel később, a *ki a magyar?*-faggatás eldurvulása idején, megkísérelték *Ady* forradalmi hazafiságát fajvédelemmé hamisítani, erős internacionális érzését eltévelyedéssé bélyegezni. Természetesen az efféle próbálkozások eleve kudarcra voltak ítélve olyan költővel szemben, aki a patriotizmusról így vallott: *dolgozni az elnyomottak felszabadításán, minden ember boldogságán: ez a cél . . . az új hazafiság – az emberi, a populáris, a szociális hazafiság.*

◁ A vers józan-hűvös címe: *Akik mindig elkésnek* – s tizenkét sorában négyszer ismétlődik a szállóigévé jegecesedett, sejtelmes sor:

Mi mindig mindenről elkésünk.
Mi biztosan messziről jövünk.

Fáradt, szomorú a lépésünk,
Mi mindig mindenről elkésünk.

A szállóige azonban levetkőzte a költői sejtelmességet. Diákok, akik az iskolából, ifjak, akik találkáról, aktívák, akik értekezletről késnek el; szállítással, tervteljesítéssel késedelemben levő, avagy kellemes, esetleg kellemetlen meglepetés kitűzött terminusát elmulasztó személyek – némi önirónával gyakran mormolják: ~.

A ~ visszatérő sorainak olyan előképéről szólunk most, amely minden valószínűség szerint véletlen egyezésű, de nem zárható ki a lehetőség, hogy a két, majdnem szó szerint egyező szöveg pályája valahol érintkezett. Az emberek agyában nemegyszer bujkálnak rég hallott dallamok, a dallamokkal együtt szálló rigmusok elmerülnek, felszínre kerülnek, az emlék alapja olykor eltűnik, s az emlékezés marad. Párizsban 1869-ben mutatták be a nagy sikerű komponista: *Offenbach [Les Brigands]* című dalművét, amely *A rablók* elnevezéssel 1871-ben már a *Budai Színkör*ben magyarul hangzott el. Hogy Párizsban menynyire eleven maradhatott a *Les Brigands*, arra abból is következtethetünk, hogy Budapesten 1933-ban *Harsányi* Zsolt (lásd 932. old.), 1962-ben *Kristóf* Károly (1904–) fordításában újra meg újra színpadra került. Feltételezhető, hogy *Ady* századunk elején Párizsban még hallhatta *Offenbach* muzsikáját és dúdolgathatta *Meilhac* és *Halévy* dalát az első felvonás fináléjából: *[Nous arrivons toujours trop tard . . .]* – ami magyarul annyit jelent: *Mi mindig túl későn érkezünk* . . . Mivel a sugallatok titka megfejthetetlen, talán a fentiekben rejtező sugalmazás is bocsánatos bűn.

◁ *Ady* költészetének mitikus teremtményei közül a rontás szellemének, a rossz princípiumának modern újrafogalmazása:

Az ős Kaján

– ez a bibliai *Káin*ra visszautaló melléknévből megszemélyesített látomány – Párizsban született. A költő onnan küldte el ~ című verset 1907 februárjában a *Budapesti Napló*nak.

Már a költemény keletkezése idején *Ady* párizsi barátai – elsősorban *Bölöni* Györgyék – szárnyra röpítették a borral-szesszel stigmatizált eredendő-gonosz nevét. Fogalmat formáltak belőle (*Bölöni* György: *Az igazi Ady, Paris, Edition Atellier*, 1934), sőt, az *Ady* részére a Szilágyságból hozatott óborhoz címke is készült ezzel a felirattal: *Őskaján-aszú – dr. Bölöni termelése – Szilágy-Somlyó 1902.* (Hasonmása: *Ady. Dokumentumok könyve.* Eugen *Prager*, Bratislava-Pozsony, 1937. 55. sz.). Ma, hét évtized elmúltával, démoni figurájával a javíthatatlan bajkeverőket, a közveszélyes intrikusokat jellemezzük – alkoholos hajlamaikra való tekintet nélkül.

◁ *Az ős Kaján* című költemény tizedik strófájának végén hangzik el a századkezdet önmarcangoló patriótájának kérdése:

Mit ér az ember, ha magyar?

A nemzeti önközpontúságból fakadt, borúlátó kérdés sokáig kísértett. Közel négy évtizede *Veres* Péter (1897–1970) egy parasztfiúhoz intézett negyvenkét irodalmi levelében (*Mit ér az ember, ha magyar, Magyar Élet* kiadása, Budapest, 1940), mint írja: *félrecsúszott forradalmár* módján, őszinte hévvel, de tisztázatlan szempontokkal – a magyarságot a parasztsággal azonosítva – megkísérelte a válaszadást *Ady* harminchárom évvel előbb feladott költői kérdésére. A végső feleletet azonban a történelem adta meg, amelynek alakulása a magyar népet – az *Ady* szemében még felforgató és termékenyítő forradalomra szinte képtelennek látszó *rongy pulyákat, a hőkölés népét* – a haladás, a szocializmus útjára vezette. A magyar ember annyit ér, mint a föld bármely más fia. Amennyit dolgozik, amennyit magának és a világnak teremt, a jelennek biztosít és a jövő számára előkészít.

◁ A kötet címadó költeménye:

Vér és Arany

– minden emberi-társadalmi-eszmei érték és mérték fölött az életvágy és a pénzvágy, vagy mondhatnók így is: a fajfenntartó és a létfenntartó ösztönök elsőségét és egyenrangúságát deklarálja. A meghökkentően telibe találó, rövid és csattanós megfogalmazás materializmusának nyersesége ellenére sem vesztette el népszerűségét és varázsát.

◁ Szinte párja a *Vér és Arany* rendkívül elterjedt, mágikus formulájának a másik, sokat emlegetett verscím:

Mi urunk: a Pénz

– amely a tőke kegyeitől függő, a nincstelenség, a létbizonytalanság megalázásaiban hányódó ember feljajdulása.

◁ A liberális, radikális *Ady* a század elején felacsargó antiszemitizmussal szembeszállva

A bélyeges sereg

című versében áll ki zsidó honfitársai mellett. A költeményben ~ kifejezés egyértelműen pozitív, a költő teljes együttérzését érzékelteti. S mégis: vol-

tak időszakok, amikor *Ady* célzatával, s a vers értelmével ellentétben ~ fogalmát uszító, gonosz *megbélyegzéssé* ferdítették.

◁ A *Vér és Arany* kötet programatikus záróverse:

Az Értől az Óceánig

– igénytelen kezdetre következő csodálatos beteljesülésnek, nyomorúságos akadályok legyőzésének, mámoros megdicsőülésnek a *Bibliára* visszamutató szimbóluma (lásd 48. old.). Mint szállóigét azonban sokkal szerényebb eredményekre, karrierekre is vonatkoztatjuk.

◁ *Az Illés szekerén* (1908) kötet szállóige-képződményei közül az

Ádám, hol vagy?

előképéről és formálódásáról a *Könyvek Könyve* fejezetünkben szólunk (lásd 15. old.).

◁ Váteszi erejű szállóigék származtak a *Magyar jakobinus dala* strófáiból. Az osztrák–magyar nagybirtokosok és kapitalisták elnyomása alatt kínlódó, soviniszta zaklatásokat tűrő népcsaládok Magyarországa ebben a költeményben kapta a tragikusan találó elnevezést:

A szolganépek Bábele.

◁ Innen származik a Duna-völgyi népeknek a felszabadító internacionalizmusra, a testvéri összefogásra apelláló, sokat emlegetett kesergője és vigasztalója:

. . . magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad,

és a másik:

Dunának, Oltnak egy a hangja . . .

◁ Ebből a költeményből idézzük a forradalmi problémák, a közös gondok szellemi fórumának remek megjelölését:

Miért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?

◁ S a *Magyar jakobinus dalá*nak befejező sorait citálták azok a szónokok és publicisták, akik népünket a kizsákmányolás elleni harcra e szavakkal biztatták:

Holnap már minden a miénk lesz,
Hogyha akarunk, ha merünk.

E költemény, s különösen a szállóigékben utóbb kiemelkedett részletek visszhangjáról köteteket lehetne írni. Hatósugarának jellemzéséül álljon itt néhány adat. Kezdjük a *Magyar jakobinus dala* eszméihez kapcsolódó levélváltással, amely az első világháború küszöbén, 1914 januárjában–februárjában zajlott le *Ady* Endre és Octavian *Goga*, illetve Emil *Isac* román írók között a magyar—román népi sorsközösség problémáiról. Két évtizeddel utóbb Štefan *Krčméry*, szlovák író és irodalomtörténész: *Ady Endre szlovák tükörben [Andrej Ady v slovenskom zrkadle]* című cikkében a *Magyar jakobinus dala* messze szálló idézeteinek hatásáról ezt jegyzi fel: *A nem irodalmi szlovák köröknek a szívébe Ady a következő mottóval írta be a nevét: „Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / mindigre egy bánat marad."* (Közli: *Kemény G.* Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből, Tankönyvkiadó*, Budapest, 1962.) Kortársak emlékezete őrzi, a *Pesti Hírlap* 1919. január 31-i száma és számos utánnyomás dokumentálja *Móricz* Zsigmondnak *Ady Nemzeti Múzeum*ban felállított ravatalánál 1919. január 29-én mondott beszédét, amely e szavakkal kommentálja a *Magyar jakobinus dala* akkor különösen aktuális részleteit: *Ez volt Ady Endre, a próféta, a jós, aki elültette a lelkekbe a jövendő világok gondolatát.* S néhány hét múlva, a proletárdiktatúra plakátjainak egyikén a *Magyar jakobinus dala* utolsó soraiból vett idézet: *minden a mienk*, hirdette a prófécia első realizálódását (lásd 349. old.). Végül, de nem utolsónak említsük meg, hogy a *Magyar Népköztársaság* és a *Román Népköztársaság* közös könyvkiadási egyezményének keretében az *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó* (Bukarest) 1957-ben antológiát adott ki a magyar és román nép rokonküzdelmeinek irodalmi tükröződéséről, ezzel a címmel: *Dunának, Oltnak egy a hangja.*

◁ Az önkorbácsoló, kegyetlen vers:

Nekünk Mohács kell

– célzatát köznapivá enyhíti a szállóige. Túl jól megy a sorunk, a vállalatnál, az üzemben, a hivatalban simán folyik a munka, kissé elkényelmesedünk, el is bízzuk magunkat, s ilyenkor – különösen ha már felbukkannak az elkényelmesedés okozta bajok – *Ady*t idézzük: ~.

◁ Hatvan évvel *Petőfi Dózsa*-idézése után *Ady* költeményében újra feltámad *Dózsa* György alakja. A *Dózsa György lakomáján* zárószakaszában

hangzik el a számtalan cikkbe-szónoklatba beiktatott figyelmeztető prófécia:

Lesz bőjtje a nagy lakomának,
Lesz új vezér és új Dózsa . . .

◁ A *Dózsa György unokája* befejezésében pedig felharsan az ugyancsak sűrűn citált rebellis fenyegetés is:

Ha jön a nép, hé, nagyurak, mi lesz?
Rabló váraitokból merre fut
Hitvány hadatok?

◁ A szocializmus felé közeledő, a proletariátussal testvériesülő *Ady*nak egyik legszenvedélyesebb forradalmi költeménye, *A Hadak útja*, indító- és zárósoraival olyan szállóigéket teremtett, amelyek először 1919-ben, s negyedszázaddal később, 1944–1945-ben visszhangzottak legerősebben. Az 1919-es proletárforradalomra és az 1944-ben közelgő Vörös Hadseregre egyaránt vonatkoztattuk a regés fogalmazású nyitó verssort:

Vörös jelek a Hadak Útján.

◁ És az első, majd a második világháború, az utóbbit betetőző fasisztanyilas rémuralom aktualizálta a drámai befejező félszakaszt:

Ítél a nép, ítélni fog
S ezerszer jaj a bűnösöknek.

◁ A magyar proletariátushoz intézett *Ady*-szózatok közül maradandó szentenciáival is kiemelkedik a *Csák Máté földjén* négy tömör szakasza. Nyilván már korábban is elhangzott, de *Ady* rohamra pattogó ritmikájával rendkívüli módon felerősödött a híres jelszó:

Előre, magyar proletárok!

◁ Magyar nyelven *Ady* előtt senki meg nem fogalmazta költői szóval ilyen pregnánsan, ilyen teljesen, ilyen világosan a munkásosztály szállóigévé kovácsolódott karakterisztikumait.

A fizikailag és eszmeileg felkészültek:

Frissek a vérben, nagyok a hitben.

◁ Élet és kultúra megújítói:

Éhe a kenyérnek, éhe a Szónak,
Éhe a Szépnek hajt titeket.

◁ A győzelemre elhivatottak:

Vagytok: a Ma, vagytok a Holnap.

◁ Az 1900-as évek vége felé első ízben többnyire a *Népszava* hasábjain megjelent „vörös" *Ady*-versek agitációs heve máig sem csökkent. Olyan sorok, mint *A csillagok csillaga* első és második szakaszának kezdete:

Sohse hull le a vörös csillag

és

Sohse vörös a hulló csillag

– napjainkban sűrűbben és több biztonsággal hangzanak el, mint valaha.

◁ Korunkban már nem hit, de bizonyság a költemény zárószimbóluma:

Mióta ember néz az égre,
Vörös csillag volt a reménye.

◁ A vörös forradalom győzelmének reményét variálja *A Délibáb üzenete* – csúfondáros jelképekkel, de ugyanolyan meggyőződéssel. Citátumokban két strófatöredéke terjedt el. Az egyiket – az ostobaságon diadalmaskodó értelem érzékeltetésére – ma is használjuk:

Basahalmától ős Péterfiáig
Ájer pezseg. Úgy hívják: Gondolat.

◁ A másikon túllépett az idő. Jegyezzük ide dokumentumnak:

Civis-urak, **nagy baj lészen majd akkor,**
Ha vörösen bejön a Délibáb.

◁ A hajdani cívis-, ma fejlett ipari és egyetemi város: Debrecen is lehántotta magáról az ifjúságára visszaemlékező *Ady* hajdan okkal szállóigévé szoktatott elnevezését:

A Maradandóság városa

– és szülővárosom büszke lehet rá, hogy maradiságának annyit hánytorgatott allegóriája már a múlté.

◁ A méltatlan, alantas ellenfelektől kikényszerített erőkifejtés találó jelképneve a címben-versben megörökített:

Muszáj-Herkules.

◁ A korból kikopott, maradi öregeket karmolja, marja *Ady* a *Morognak a vének* verssoraiban. Ha begyepesedett agyú, világtól elmaradt aggok – és nem aggok – belekötnek a fiatalokba, frissekbe, ma is gyakran visszadörren a válasz:

Újfent morognak salabakterék . . .

◁ A kötetet záró költemény címe-refrénje az életből való távozást, az elmúlást szimbolizálja. De manapság e mélabús zönge nélkül, unalmas társaságban, végevárhatatlan értekezleten vagy sürgősen támadt elfoglaltság esetén mondjuk – gyakran csak az orrunk alatt, magunkban:

Én kifelé megyek.

◁ 1909-ben jelent meg az érett *Ady*-versek negyedik könyve: *Szeretném, ha szeretnének.* Az elöljáró költemény kezdősorai, komolyan és karikírozottan, igen gyorsan, igen nagy sugarú körben terjedtek el. A legváltozatosabb helyzetekben, legkülönbözőbb alkalmakkor hallottuk és halljuk:

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek.
Nem vagyok senkinek.

Szécsi Ferenc is említi *Szállóigék* című gyűjteményében, hogy mikor *Békeffy* László, a csípős nyelvű író és konferanszié, 1921 elején kabaréját megnyitotta, a pénztár fölé egy táblát függesztett, ezzel a szöveggel: *Szabadjegyek tekintetében engedjék meg, hogy nagy költőnket, Ady Endrét idézzem:* ~.

◁ A közismert prológus utolsó strófájából az *Ady*-poézis egyik legismertebb szállóigéje szüremlett ki:

Szeretném, hogyha szeretnének.

Az érzelmeinknek szinte minden skáláján megszólaló citátumot, mint egykorú dokumentum tanúsítja, érzelem nélkül, alantas üzleti fogásból is megszó-

laltatták. A pozsonyi Eugen *Prager*-féle *Dokumentumok Könyve*, amelyre előbb már hivatkoztunk, a következő újsághirdetés-hasonmást közli, évszám nélkül, de minden valószínűség szerint a tízes évek derekáról-végéről: *SZERETNÉM, HA SZERETNÉNEK. Apróhirdetést teszek hát közzé a BÁCSMEGYEI NAPLÓBAN, mert az bizonyosan sikerre vezet. Apróhirdetéseket felvesz a kiadóhivatal Batthyány utca 8.* Ez az a szélsőséges eset, amikor a szállóige elferdítése – felháborító ízléstelenség.

◁ A húszas-harmincas években a méla búsmagyarkodás sokat hajtogatott jelmondata volt az inkább gúnyos-keserű, mint mélabús *Ady*-vers:

Négy-öt magyar összehajol.

A szállóigében ránk hagyományozott verssorból kikopott az utólag beleérzett mélabú. Ha ma némi gyanakodással megjegyezzük, hogy ~ – akkor azok vagy pletykálnak, vagy fúrnak, vagy totót tippelnek.

◁ A *Bujdosó kuruc rigmusa* befejező szavait – a verssel egybevágóan – keserves és meddő küzdelmek után, elkókadt, törődött hetykeséggel idézzük:

De: így éltünk vitézmódra.

◁ A harci fáradtság e reflexiójával ellentétben a másik kuruc költemény: az *Esze Tamás komája* a népfelszabadítás próbálkozásait két rebellis szállóigével segítette. A rugaszkodás, kötélszakadás pillanatát így fejezzük ki:

Urak, papok dölyfét,
Ím, eleget tűrtük.

◁ A mindennel számot vetett elszántság jelszava pedig a mi nemzedékünk ifjúsága számára ez volt:

Rákóczi, akárki,
Jöjjön valahára:
Kígyóinknak, Esze komám,
Lépjünk a nyakára.

E szállóigék tartós sugárzására jellemző, hogy évtizedek múltával, mikor eleven aktualitásuk már kihunyt, még mindig alkalmasak a hajdan annyira izzó problémák felidézésére. Nyilván ebből a meggondolásból adta *Pándi* Pál antiklerikális és antifeudális irodalmunk színe-javából gyűjtött válogatásának az *Urak, papok dölyfét – Ím, eleget tűrtük . . .* címet (*Szépirodalmi Kiadó*, Budapest, 1952).

◁ A szülőföld vonzásának, az olthatatlan honvágynak jelképe maradt a címből és verskezdetből vett megragadó kép:

A föl-földobott kő.

◁ A jól végzett munka, becsülettel befejezett küzdelem öntudatát summázza egy másik verscím és strófakezdet:

Mi a harcunkat megharcoltuk.

◁ Legális és illegális szavalódobogók százairól hangzott el 1909 márciusa óta az először a *Népszavá*ban kinyomtatott vers:

Álmodik a nyomor.

E költemény népszerűségét örökölte a szállóige. A szállóigét viszont nem korlátozta a sokszor hallott-olvasott, nagyon ismert öt strófa mondanivalója. A tragikus tartalomtól elrugaszkodva, ha valaki lottófőnyereményről ábrándozik üres zsebbel, ha merész terveket sző, nagy utazásra készül, autót akar vásárolni, villát akar építeni, s egy huncut fillérje sincsen – akkor mondjuk: ~.

◁ *A menekülő Élet* című kötetből (1912) a *Galilei Kör* radikális ifjúságának márciusi ünnepségére írt, s a *Népszavá*ban 1911 márciusában megjelent vers címe:

A Tűz márciusa

– előbb forradalmi jelige, majd az 1919-es proletárforradalom egyik szimbolikus elnevezése lett. Élő használatának dokumentuma a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának ünnepére készült műsorfüzet: ~ (Kiadta az *Irodalmi Színpad* és a *Táncsics Könyvkiadó*, Budapest, 1959.)

◁ A mindenekfelett való, elpusztíthatatlan életösztönt hirdeti e költemény utolsó előtti strófájának szállóige-szentenciává alakult csonka sora:

Az Élet *szent okokból* **élni akar.**

– ami majd négy év múlva, a háború tombolása közepette, az *Intés az Őrzőkhöz* című költeményben így merül fel újra:

Az Élet él és élni akar.

◁ *A Maguk szerelme* kötet (1913) a haladó mozgalmakban továbbélő szállóigék forrása. Az *Ének aratás előtt* zárótételét forradalmi próféciaként idézzük:

Nő a dühösök szent szektája,
Aratás lesz, ne féljetek.

◁ Az 1912. május 23-i budapesti nagy munkástüntetés után két nappal a radikális *Világ* című napilapban *Tisza* Istvánnak küldött vers címe s vezérmotívuma:

Rengj csak, föld

– mozgósító népforradalmi jelszó.

◁ Egy hónappal később: 1912. június 9-én jelenik meg, ugyancsak a *Világ* hasábjain, az a nagy költemény, amelynek robbanó ütemű címe és befejező sora – *Petőfi Forradalom* című versének nyitó-záró sorkettőse mellett (lásd 849. old.) – évtizedeken át az egyik leghevesebben aktivizáló mozgalmi szállóige volt:

Rohanunk a forradalomba.

◁ A *Galilei Kör* számára évről évre írt márciusi versei közül az 1912. évit első közlésre a *Világ*nak adta át; ez a győzelmesen harsonázó *Új tavaszi seregszemle*, amelynek nyitósora a fiatal forradalmárokat szólítja harcba:

Robogj föl Láznak ifju serege . . .

◁ Ünnepi publicisztikában, szónoklatban ennek a remek költeménynek szinte minden passzusát citáljuk. Felsorolásuk kísértése nagy, csak azt a néhányat iktathatjuk ide, amelyek gyakoriságukkal már-már szállóigeszámba mennek.

A baljós álmodozások ellen:

nem magyar sors az ábrándos enyészet.

◁ A szociális forradalom bajnokainak igazságáról:

Ki minket üldöz, szívét vágja ki,
Ki minket nem ért, önmagát gyalázza . . .

◁ A természet és társadalom megújhodásának jelképes egységéről:

Örök tavasz, örök forradalom...

◁ A sokat szavalt és idézett *Ady*-költemény *Prométheusz*-szimbóluma:

A Tűz csiholója

– továbbfejlesztette, korszerűsítette saját jelképiségét – s a haladás önzetlen szolgálatának, különösképpen a forradalmi áldozatnak gyűjtőfogalma lett.

A forradalmi szállóige-citátum és a forradalmi vers-recitálás értelmének átfedésére érdekes adalék a *Táncsics Könyvkiadó* szavalók számára készült forradalmi versgyűjteménye: *A Tűz csiholói.* (Válogatta és szerkesztette *Szendrő* Ferenc, Budapest, 1961.) *Ady* többesszámba tett verscíme, tágasabban általánosítva, itt magukra a forradalmi versekre vonatkozik, amelyek – a szerkesztő bevezetője szerint: *a tűz csiholóiként Prométheusz tűzétől október lángjáig élesztették az ember felemelkedő útján világító tűzjeleket;* ~ szállóigét ez esetben – másodfokú értelmezéssel – már nem a haladást szolgáló embernek, hanem a haladás szolgálatába állított műnek, a forradalmi költészetnek a funkciójára – a recitálásra citálták.

◁ Ebből a versből ered a kemény helytállás gyönyörű dicsérete:

Legkülömb ember, aki bátor
S csak egy külömb van, aki bátrabb.

◁ Az első világháború kitörésének évében (1914) megjelent kötet és beköszöntő vers címével:

Ki látott engem?

– nemegyszer dévajul tréfálkozunk. Ha tilosban jártam, dorbézoltam, légyotton voltam, ha rossz fát tettem a tűzre – tagadom, s „szólok a költővel": ~

◁ *A perc-emberkék után* harmadik strófájából emelkedtek ki a múlékony hatalmasságok s kurta farsangjuk remek szimbólum-képei:

a perc-emberkék

és

a perc-emberkék dáridója.

◁ A *Hunn, új legenda* ars poeticájában nyilatkoztatta ki *Ady* versei hivatását, amelyeknek öncéljuk nem lehet, hanem minden szavukkal mindig az alkotó szándékait szolgálják. A vers befejező összefoglalásának félsora úgy él szállóigében, mint a küldetéses költészet jelképe:

Én voltam Úr, **a Vers csak cifra szolga,**
Hulltommal hullni: ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sírja szolgákat követel.

◁ A munkanélküli mezőgazdasági és ipari proletárok, az eldobolt törpegazdák és utcára került kisiparosok félmilliós tömegének század eleji kivándorlása – amiről majd *József* Attila már mint múltbéli vérvesztésről szól (lásd 883. old.) – *Ady* Endre egyik megrázó személyes élménye volt. Tragikus tükrözése ennek az élménynek az *Ülj törvényt, Werbőczi* öt szakasza, amelyből különösen a két világháború éveiben emlegették sokszor és fájdalmasan ezt a két sort:

Úgy elfogy a magyar,
Mintha nem lett volna.

◁ Ha nem is annyira mindennapos, de a szegényparasztság sorvadásának még mindig elég szaporán szálló kifejezése maradt hosszú időre a befejező szakasz búsongó kezdete:

Elmegy a kútágas,
Marad csak a kutja.

◁ Viszont csorbítatlan épségben jussolta korunk *Ady* költeményéből a népet gyötrő, szipolyozó kiváltságosok történelmi patinájú gúnynevét:

. . . híres Werbőczi
Úri pereputtya.

◁ *S az Élet helyett nem jöttek csak órák* – e sorral zárul az

Élet helyett órák

című *Ady*-vers.

A tűnő örömöknek ezt a közbeszédben is sűrűn visszatérő frappáns megfogalmazását választotta címül *Dénes* Zsófia (1885–) ahhoz a regényéhez, amelyben *Ady* Endrével való ismeretségének és rövid mátkaságának történetét megírta. (~ *Egy fejezet Ady életéből. Pantheon* kiadás, Budapest, 1939.)

◁ A *Ki látott engem?* című kötetbe gyűjtve jelent meg, de már egy évvel előbb, a *Világ* 1913. április 8-i számában napvilágot látott, s még három héttel korábban: a fennállásának ötödik évfordulóját jubiláló *Galilei Kör* márciusi ünnepségén felolvasták a

Véres panorámák tavaszán

– vészjósló és vész ellen mozgósító strófáit.

◁ A félelmes távlatú verscím és az utolsó szakasz elszántságot sugalló megállapítása:

Jöhet akármi romlás, összeomlás,
Nekünk mindegy: ide nem jöhet rosszabb

– gyorsan meggyökeresedett, de néha – suta gondolattársítás következtében – a költeményt ihlető történelmi helyzettől teljesen eltérő szituációban is felkísért.

◁ *Ady* látomásos fantáziája – tragikusan bebizonyosodott: sok tekintetben reális előrelátás volt. Ez a látomásos előrelátás hajszolta néha reménytelen elkeseredésbe, s ezeknek az elkeseredett óráknak egyike szülte *a vértnek, nem verőnek született* magyar népre, amely *nem rúg vissza, csak búsan átkoz*, az azóta is idézett, fájdalmas elnevezést:

A hőkölés népe.

◁ Bár majd csak *Az utolsó hajók* posztumusz kötetébe (1923) sorolják be, mi idejegyezzük a *Népszava* 1914. május 1-i számában megjelent:

A Május: szabad

– című költeményt, amelyben a

Szabad Május

– jelszaván kívül ezek a *Szabad Május*ok kivívásáért sokszor harcba küldött sorok is olvashatók:

Mert a Tavaszt nem tudták megkötözni
S a Május mégis ír, izgat, beszél.

◁ Az *Ady* életében megjelent utolsó verskötet (1918), az egyik ciklus s egyik költemény közös címe:

A halottak élén

– *az Életből kikényszerültek csapatának*, az *igazi halványak Táborának* eleven vezérét jelképezi. Azt az embert, aki halálos-nagy pusztulásból életben maradt. Ebben az értelemben transzponáltuk utóbb ~ kifejezést azokra is, akik katlancsatákból, megsemmisítő táborokból, gázkamrákból, kalózbombázásokból, tömegsortüzekből menekültek meg.

◁ Az első imperialista világháború kitörésének hátborzongató emlékét hordozza az *Emlékezés egy nyár-éjszakára*. Közvetlenül ezt az élményt idézi, de közvetve más súlyos eseményekre is vonatkoztatjuk a költemény refrénszerűen visszatérő rejtelmes csengésű sorát:

Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.

◁ A háború kellős közepén fakadt fel egyik *Ady*-versben a borzalmaktól kínzott, s jövőt féltő humánum egyszerű, de monumentális, sokat koptatott, de fényét sosem vesztő jelképe:

Ember az embertelenségben.

◁ A tömegirtás rémségeinek frazeológiájához a második világháború alatt és után is sokat vettünk kölcsön *Ady* 1914–1918 között írt verseinek szimbolikájából. *E nagy tivornyán* című költeményének világméretű öldöklésekre utaló szállóige-sora – sajnos – még nem idézhető szó szerinti értelmében, a teljes bőség szózataként:

Terítve a Föld, lakni tessék:
Éljünk dögig e nagy tivornyán.

◁ Az *Intés az Őrzőkhöz* – a korábban már idézett szállóigesoron kívül (lásd 868. old.) – közhasználatban ezt a négyszeri ismétléssel erősített felhívást rögzítette meg:

Őrzők, vigyázzatok a strázsán.

Csábítóan kínálkozik az összehasonlítás e tömör költői intelem és a századelőn a gimnáziumi példatárban, s a mindennapos latinitásban is gyakori, antik szállóige között: *[Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat] Vigyáz-*

zanak a konzulok, hogy a köztársaság kárt ne szenvedjen (*Marcus Tullius Cicero: In Catilinam* I. 2. 4. és más helyeken, továbbá *Julius Caesar, Titus Livius, Sallustius Crispus* és *Plutarkhosz* írásaiban; lásd 164. old.). Figyeljük meg: *Ady* intelme általános és szinte parancsolóan határozott. A latin felszólítás személyi és tárgyi tekintetben korlátozott, formájában jogászkodó, körülményes. Pedig lényegében mind a kettő ugyanazt mondja.

◁ Elég gyakran találkozunk szállóigéink tartományában azzal a reményt kínáló fogalommal, amely az *Intés az Őrzőkhöz* komor próféciáját felderíti. *Ady* bizakodó humánumának gyökere:

Az ember Szépbe-szőtt hite.

◁ A gőgös feudálisok, a kíméletlen oligarchák, a telhetetlen pénzmágnások, a szipolyozó iparbárók, a korrumpáló sajtófejedelmek ellen vívott küzdelmeink egyetemleges megfogalmazását az *Elhanyagolt, véres szívünk* utolsó szakaszából kölcsönöztük, amelyben *Ady* magának és táborának mindent kockára tevő viaskodásáról ezt a dantei képet vizionálta:

Harcunk a magyar Pokollal van.

◁ A *mesebeli János*nak, a Halállal gyürkőző, a Sárkánnyal hadakozó, a sokszor megcsalatott allegorikus mesehősnek kiáltja oda a végső veszélyben *Ady* – s kiáltjuk mi is magunknak s másnak, ha nagyon nagy a baj:

Gyürkőzz, János, s rohanj, János!

A felszabadulás után megjelent demokratikus napilap: a *Szabadság* 1945. február 13-i számában vezércikként közölte azt a beszédet, amelyet három nappal előbb a lap szerkesztő bizottságának tagja, *Darvas* József mondott el az új demokratikus hadsereg megszervezését célzó toborzó nagygyűlésen. A cikk *Ady*tól kölcsönzött címe: *Gyürkőzz, János!* – itt a magára ébredt, a nácifasiszták és nyilasok ellen forduló magyar nép riadója. *Darvas* a hazai szegényparasztság, *a sokat emlegetett „három millió koldus" nevében* szólott, s az egész magyar népet hívta harcba a még hazánkon dúló hitleristák és nyilasok ellen *A mesebeli János* kezdetének idézetével: *Bajban van a messze város. / Gyürkőzni kell a Halállal:/* ~.

◁ *Vén csaholóknak küldöm* – ezzel az ajánlással jelent meg a *Nyugat* 1915. november 16-i számában az a vers, amelynek címe:

Ifjú szívekben élek

– később szállóigévé kovácsolódott. A teljes egészében, minden részletében is számtalanszor idézett költemény a költői öröklét gyönyörű textusaival is megajándékozott bennünket.

◁ A győzedelmes megújulás nyitányával:

Ifjú szívekben élek s mindig tovább . . .

◁ És a végtelennel összesimuló finálével:

Szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény,
De virágzás, de Élet és örök.

A költő halálát követő ellenforradalmi korszak népi-nemzeti, neonacionalista, fajtaóriás, fél- és egészfasiszta mozgalmai azonban ezt a félreérthetetlenül forradalmi hagyatkozást sem kímélték. A *Híd* kiadásában, 1928-ban, *A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének történelmi tanulságai mellett* hangzatos cégér és *Ifjú szívekben élek* cím alatt sandán felemás gyűjtemény jelent meg. A kötet egyik része *Ady*-költeményeket tartalmazott, másik részében fajmítosztól megzavart, többé-kevésbé a fasizmussal is kacérkodó „esztéták" és „nemzetvédők" igyekeztek retrográd elméleteiket *Ady* költészetébe belemagyarázni. De a *vén gonoszok és gonosz ostobák* hiába törtek *Ady* millió gyökerű életére. Az ellenforradalom nem tudta a költőt kisajátítani. *Ady* tovább él a forradalmak örökifjú szívében.

JÓZSEF ATTILA

(1905–1937)

A tizenhét éves diákköltő 1922-ben írt első lázadó versének címe:

Fiatal életek indulója

– négy évtized alatt úgy érlelődött szállóigévé, hogy a cím forradalmi szuggesztiója tudatosabb, teljesebb, mint amennyi forradalmi tudatosság a költeményben foglaltatik. Ennek az eszmei telítődésnek az a magyarázata, hogy a ~, a költő életművének tetőző pontjairól visszatekintve, az egész életmű, vagy legalább az egyéniséget formáló kezdeti erőpróbák jelképeként használatos. Kiterjesztett értelemben a ~ ma ifjonti lelkes forradalmi kezdeményezést jelent.

A *József* Attila pályakezdésének korát és körét, emberi, költői, társadalmi dokumentációját és elemzését tartalmazó írói fejlődésrajz, *Szabolcsi* Miklós műve, nyilván a szállóigei telítettség kiterjesztett értelmében kapta az immár szimbolikus ~ címet (1963).

◁ A következő öt-hat év verseiből gyakran idéznek strófákat és sorokat. De olyan részletet, amely a költeményből kiszakadva, szállóigévé önállósult, az előbb feljegyzett ~ után majd csak 1924-ben, aztán 1927-ben, illetve 1928-ban találunk. A *Nem én kiáltok* (1924) nyitó- és zárósorának:

Nem én kiáltok, a föld dübörög

– kemény szózatából a gyorsan érlelődő *József* Attila hangját halljuk.

Ha ki akarjuk tapintani a ~ szárnyasszó használatának mechanizmusát, akkor az egyéni panasz, kifogás, felháborodás, vagy ellenkezőleg, helyeslés, lelkesedés, felgerjedés közösségi indulattá feszülését figyelhetjük meg. Még tovább finomítva észlelésünket, az egyéni érzésnek közösségi érzéssé manifesztálása a mindennapok gyakorlatában lehet bensőséges valóság, de lehet megjátszott tettetés is.

◁ A *Proletárdal* (1927) és a *Dudoló* (1928) befejező strófái már a kommunista mozgalom illegális időszakában kitermelték magukból és suttogva szájról szájra adták a buzdító, önbátorító igék iker-variánsát:

Minden halál és **semmi gyász,**
akire csak a Párt vigyáz

parapamm paramm papamm
akire csak a Párt vigyáz

– ez a *Proletárdal* szállóige-bázisa; a *Dúdoló* egy évvel későbbi változata pedig így hangzik:

Senkije sincs, nem éri gyász,
akire csak egy párt vigyáz

sejhaj
akire csak egy párt vigyáz –

A harmincas-negyvenes évek fordulóján mozgalmi-forradalmi verseket már csak óvatos szöveg-konspirációval lehetett nyilvános előadásokon megszólal-

tatni. Ezért a munkáselőadások rendezősége a megzenésített *Dúdoló* utolsó szakaszát így terjesztette be előzetes rendőrségi cenzúrázásra:

Senkije sincs, nem éri gyász,
akire csak egy p á r vigyáz
sejhaj
akire csak egy p á r vigyáz –

A sterilizált szöveget gyanútlanul engedélyezték, természetesen a pódiumon a munkásdalosok az elorzott *t* betűvel, a helyreállított értelemmel énekelték a szöveget, s a konspiráció feszültsége a ~ szállóigei terjedésének is különleges lendületet kölcsönzött.

◁ Fogcsikorító tehetetlenséget fejezünk ki a *Biztató* (1928) kikülönült belső refrénjével:

Zizeg a szalma, menj, aludj . . .

– s az idézet kíséreteként gyakorta felmerül néhány jeles előadóművészünk szuggesztív hangja is, amely a költeményt, kiemelkedően a négyszer ismétlődő ~ sort az elmúlt negyedszázad verskedvelőinek emlékezetében rögzítette.

◁ A *Favágó* (1929) utolsó strófájának kezdősorát ismétlő kötetcímből *József* Attila költészetének egyik népszerű forradalmi szállóigéje redukálódott:

Döntsd a tőkét, *ne siránkozz!*

A kötetet (1930) *Horthy* rendőrsége elkobozta. A felszabadulás után viszont ~ címmel jelent meg a költő forradalmi verseinek első válogatása (*Cserépfalvi* kiadás, Budapest, 1945), majd ugyanezen a címen egy romániai *József* Attila-antológia (*Munkás Athenaeum*, Kolozsvár, 1950 körül): megannyi bizonyítéka a citátum ütő, illetve agitáló erejének.

◁ A *Szocialisták* 1931. évi, újracsiszolt változatának utolsó előtti, kezdő félsora:

Vers, eredj, légy osztályharcos!

– több mint szállóige: a munkásosztály költőjének példát adó feladatvállalása.

A proletariátus harcaival való bensőséges összeforrásnak ez a tömör és dinamikus jelmondata a szomszédos országok magyar nyelvű olvasói között is jól

ismert. Jegyezzük ide adaléknak *Csehi* Gyula romániai magyar író tanulmánykötetét *Munkásosztály és irodalom* (*Irodalmi Könyvkiadó*, Bukarest, 1963), amelynek *József* Attila költészetét tárgyaló fejezete ezt a címet viseli: ~.

◁ Az illegális versterjesztés szűk csatornáin juttatták el az olvasókhoz 1931-ben a *Lebukott* strófáit. A *Vörös Segély* munkáját segítő vers hatósugarát akkor a munkásosztály és a mozgalom körei szabták meg, szélesebb és tágabb területen csak később, mintegy történelmi dokumentumként alakult a refrén idézetté:

Testvér, segítsd a lebukottakat.

◁ Elsősorban magára *József* Attilára vonatkoztatják, de rajta keresztül a proletariátus minden nagy költőjére pozitív megállapításként vetítik ki a *Mondd, mit érlel . . .* (1932) kétkedően jóslatos zárósorát:

. . . élete, *ha van élte még egy,*
a proletár utókoré!

◁ Bűvölő varázslat *A hetedik* (1932) öt versszakon át dübörgő sámánkodása, s szinte törvényszerű, hogy zenés előadás adta szájra e pogány ráolvasás csattanóját:

A hetedik te magad légy!

A *Sebő együttes* elragadóan barbár muzsikájával (zene: *Sebő* Ferenc [1947–], nagylemez: 1975) járta meg az országot *József* Attila költeménye, s dicséretes tény, hogy a zenés tolmácsolás többlet-töltetet tudott adni a versalkotásnak. *Sebő* Ferenc és együttesének hangszerei: koboz, tekerőlant, doromb, ütőgordon, bőgő, brácsa vissza tudják zengetni *A hetedik* igézetét, elmondhatjuk, hogy ~ parancsát a megzenésítés segítette szárnyra. És elsősorban ismét a fiatalok voltak, akik a szállóigét szájukra vették, tőlük jutott a felnőttekhez: feladatvállalás, munkaprogram, saját és kollektív célkitűzés serkentésére hangzik el: ~.

◁ Az alkotóereje teljében levő költőnek talán legnevezetesebb, de mindenesetre leggyakrabban idézett szófűzése az 1933-ban írt nagy poéma címe, kezdete, belső sora:

A város peremén.

Három esztendő múlva a *Levegőt!* című versben *József* Attila már mint a proletár külváros fogalmát ismétli ~ kifejezést, amely aztán néhány évtized alatt nyelvünknek társadalmi képzetekkel dúsan árnyalt eleme lett.

Szavalóestek, rádióközvetítések százai siettették ~ szállóige meghonosodását. Versválogatások, műsorösszeállítások sora viselte ezt a címet (~, *Műsorfüzet József Attila születésének 50. évfordulójára*, a *Népművelési Intézet* és a *SZOT Kulturális Osztályá*nak kiadása, *Népszava*, Budapest, 1955.). A serdülő fiatalság körében főleg *József* Jolán regényesített *József* Attila-életrajza volt a népszerűsítés eredményes közege (~, *Athenaeum*, Budapest, 1950., és *Ifjúsági Könyvkiadó*, Bukarest, 1951).

◁ E társadalmi-topográfiai meghatározáson kívül a költeménynek még számos töredéke kristályosodott szállóigévé.

A munkásosztály fiait, az osztály nélküli társadalom kiküzdőit, megteremtőit ~ különböző szakaszaiban a költő pregnáns megjelölésekkel illeti:

Új nép, másfajta raj

◁ És

az anyag gyermekei.

◁ Gyakorta idézzük a kiforrott szocialista társadalom normáinak összefoglalására ezt a költői kategóriát:

. . . gyönyörű
képességünk, a rend . . .

◁ Továbbá a költő hivatásának marxista ihletésű meghatározását:

A költő . . .
. . . az adott világ
varázsainak mérnöke . . .

◁ aki:

tudatos jövőbe lát.

◁ A város peremérőI kelt másik nagy poéma: a *Levegőt!* (1936) utolsó strófájából származik a szóban-írásban annyit citált, annyi plakátra-transzparensre felfestett-nyomtatott szállóige-invokáció:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet!

◁ Összehasonlíthatatlanul ritkábban emlegetik e versszak nyitósorát:

Az én vezérem bensőmből vezérel!

– viszont a ritkább szállóige vonatkozásai sokkal változatosabbak: utalnak vele mélységes eszmei meggyőződésre, de az éhes gyomor korgására is.

◁ A *Kései sirató* (1935) befejező részének első és utolsó tételét külön-külön vagy összevonva idézzük. Mint a költemény, a belőle szakadt szállóigék is feloldhatatlan keserűséget árasztanak:

Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

◁ Mintha a *Magyar jakobinus dala* (lásd 863. old.) hangzanék korszerűbb hangszereléssel, mintha az *Ady*-vers genezise ismétlődnék változott egyéni-társadalmi helyzetben – olyan gondolatokat ver fel *A Dunánál* (1936) megrázó vallomása. A poéma első részéből kiszűrődött szállóige a csobogva hömpölygő Duna élményét, a folyamélményt általánosítja emberi viszonylatokra:

fecseg a felszín, hallgat a mély.

◁ A Duna-völgyi népek testvériesülésének történelmi szükségességét szállóige-sűrítésben a befejező versszak, s különösen ennek zárósorai mondják ki:

. . . Én dolgozni akarok. **Elegendő**
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, amely múlt, jelen s jövendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, *amelyet őseink vívtak,*
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk *és nem is kevés.*

◁ Ugyanennek az esztendőnek a terméséből a

Szállj költemény . . .

– verscímet, és a

Szállj költemény, szólj költemény

– verskezdetet sokféleképpen használták és hasznosították főleg kulturális területen. Különösen a rövidebb forma, a cím-citátum lett a költészet megkedveltetésének, a versolvasás és -hallgatás propagandájának egyik leghathatósabb jeligéje.

A megszűnt *Ifjúsági Színház* színpadáról indult el 1956 tavaszán a *Szállj költemény . . .* című előadássorozat, amely első alkalommal hat kiváló magyar versmondót prezentált a közönségnek. A szavalóestek hagyományait folytatva, a ~ sorozat később az *Irodalmi Színpad* programjában állandósult, s a *József* Attila-költemény címét viselő plakátok több mint két évtizede invitálják az irodalom kedvelőit jeles magyar előadóművészek verstolmácsolásaihoz.

◁ A *Kész a leltár* (1936) kezdete, ez a hetykén tudatos zsoltár-parafrázis:

Magamban bíztam eleitől fogva . . .

– szállóigévé függetlenedve kivetette magából a költemény anticipált keserűségét és kételyeit.

– Mégiscsak sikerült kiverekednem az igazamat . . . le tudtam gyűrni minden akadályt . . . visszavertem a komisz támadásokat . . . mert ~ – efféle, a vers eredeti irányzásától eltérő fordulatokban találkozunk legtöbbször a *Kész a leltár*-ból kiemelt szállóigével. A köznyelvi használat megszilárdítja az ellentétet, a *tebenned bíztunk* zsoltáros függésével, de lazítja a társadalom rontó erőitől való függést is. A szállóige a költő keserű tudatosságát végsőkig elszánt magabiztossággal váltja fel.

◁ Ez a feloldó átértékelés teljesen hiányzik a költemény szállóige-szférákba jutott zárósorából. A végzetes kicsengést legfeljebb némi cinizmussal szokták enyhíteni:

Éltem – és ebbe más is belehalt már.

◁ A *Thomas Mann üdvözlése* című költemény (1937), amelynek elmondását a haladó szellemű, nagy német író magyarországi előadása előtt a rendőrség, nyílt antifasiszta utalásai miatt, tudvalevőleg betiltotta – alkalmi jellege ellenére is két ismert szállóigét gyökereztetett meg. Az alább következő sorpár második fele a naturalizmus lapos igazságával szemben a realizmus komplex: társadalmi és szellemi vetületben megmutatott igazságának írói követelményét fogalmazza meg:

Te jól tudod, a költő sose lódít:
Az igazat mondd, ne csak a valódit.

1946 őszén a *Jövendő*, a *Magyar–Szovjet Művelődési Társaság* képes hetilapja, *Irodalom és Magatartás* címen állandó rovatot nyitott, amelynek két oldala fölé mottónak a már terjedőfélben levő idézetet tűzték: ~ A meghirdetett és megtestesített ige efféle szembeszökő kapcsolata: jelen esetben a realizmus költői megfogalmazása s a realista művek hetenként ismétlődő szemléje – nyilván gyorsítja a szállóige-képződést. A példák sokfelől, sorozatosan megvilágítják a sűrített fogalmat, a folyamatosan megvilágosodott, emlékezetbe vésett, elsajátított citátum általában rövid idő alatt függetlenedik áramforrásaitól, s már szinte saját gondolataink intenzitásával – mint szállóige tűnik fel.

◁ A Thomas *Mann*hoz intézett üdvözlővers utolsó sorából való ez a manapság számos célzattal emlegetett szállóige:

fehérek közt egy európai . . .

A költemény keletkezése idején a szembeállítás egyértelmű volt: a *fehér*eken a náci-fasisztákat, az *európai* kifejezésen az üldözött humanizmus hirdetőjét értette a költő és az olvasó. A tragikusan játékos ellentétből manapság a *fehér*ek pejoráló és az *európai* méltató jellege maradt meg. Megmaradt továbbá a szállóige kritizáló célzata, de az elítélő jelző nem csupán a náci-fasisztákra, a kiemelő meghatározás nemcsak a humanitás képviselőire értendő, hanem a ~ példázatát általában alkalmazzuk a silány személyek sokaságából kitűnő tisztességes, derék emberekre.

◁ Az *Ars poetica* (1937), a szocialista költő hitvallása, elsősorban irodalmi-publicisztikai hullámhosszon terjedő szállóigéket sugárzott.

Az öncélú költészet csattanós tagadását:

Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?

◁ A megismerés és sejdítő ihlet olthatatlan vágyát:

. . . az értelemig és tovább!

◁ A legmagasabb emberi-társadalmi igényt:

A mindenséggel mérd magad!

◁ És végül a legfelsőbb apellátát:

Én nem fogom be pörös számat.
A tudásnak teszek panaszt.

◁ Keserű bólogatás, elégedetlen vállrándítás kíséri legtöbbször azt a sóhajt, amelyben a *Születésnapomra* (1937) harmadik versszakának ironikus hangvételű, külön életet élő utolsó két kurta sora röppent szállóigévé:

Harminckét évem elszelelt
s még havi kétszáz sose telt.
Az ám,
Hazám!

◁ Felhasználás szempontjából ugyan szűkebb, kulturális területre szorítkozott, de hatásában széles tömegekre áradt ki a zárószakasz nevezetes prófétiája:

Én egész népemet fogom
nem középiskolás fokon
taní-
tani!

◁ Fiatal élete utolsó évének terméséből való a hét szonettes opusz is: *Hazám* (1937). A második rész első sora – keletkezése idején katasztrofális valóság, korunkban, a népegészségügy rohamos fejlődésével – intelemnek és példának idézett múlt:

Ezernyi fajta népbetegség . . .

◁ Ennek a szonettnek első háromsorosában találjuk a szocialista hatalom irányító szerveire, intézményeire is alkalmazott meghatározást:

. . . a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyülekezete . . .

◁ A tömeges kivándorlás néptragédiája *Ady* után (lásd 871. old.), ennek a szonettsorozatnak negyedik verséből rögzítődött újra szállóigébe:

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk,
s **kitántorgott Amerikába**
másfél millió emberünk.

◁ A zárókötemény befejezéséből már a negyvenes években éles fegyver kovácsolódott. Az antifasiszta mozgalom különböző akcióiban felvillantak ezek a sorok:

... adj emberséget az embernek,
Adj magyarságot a magyarnak.

1942. február 6-án *József* Attila-estet hirdettek Budapesten, a *Fővárosi Vigadó* nagytermében. A fasiszta háború súlyos esztendejének merész kultúreseményét olyan plakáttal harangozták be, amelynek jeligéje a *Hazám*ból vett idézet volt: ~ Az emlékest rendezője: *Hont* Ferenc (1907–) zárószavában nyomatékosan megismételte a plakátra nyomott mottót, s jelezte, hogy a folytatást felesleges elmondani, az úgyis ott él minden becsületes magyar ember szívében. A költeményt ismerő közönség, amely szinte hozzáhallotta a folytatást – *hogy mi ne legyünk német gyarmat* –, a konspiratív bejelentésre tüntető éljenzéssel és tapssal válaszolt. Az elhallgatott sor fokozott feszítőerővel repítette szét a kimondott sorokat, s az esemény újkori példán demonstrálta, hogy jól időzített tömegeffektus milyen hatásos kezdősebességet kölcsönözhet egy szállóige felszárnyalásának.

◁ Halál-gondolatot sugall a fiatal élete végén írt költemény (1937), amelynek címül is használt indítósora rezignált sóhaj:

Íme, hát megleltem hazámat.

Ám ezt a rezignációt csak a vers egésze intonálja. Különös ellenhatásként, ha leszakadt a versről, a benne megbúvó tragikus lemondás feloldódik, nyugodt, esetleg derűs megnyugvássá tisztul. Boldog társra találás, szép, modern otthon, kellemes körülményeket és szellemi-anyagi igényt kielégítő munkahely – az ember életútjának csupa olyan mozzanata, amely a költő búsongó búcsúsóhaját a kezdés-küzdés örömével szólaltatja meg.

A TEGNAPI HOLNAP

Talán már nem is tegnapi holnapot kellene emlegetnem, amikor a 60–70 esztendeje virágba bomlott modern hazai irodalom néhány jeles literátorának, költőjének műveiből lecsapódott szállóigék korára, jellegére utalok.

A magamtól kölcsönzött fejezetcímen ugyanis átrohant az idő. *Új Magyar Anekdotakincs* című könyvemnek *A tegnapi holnap* című fejezete elé 1962-ben még ezt írtam: „A tegnapi holnap – kalendárium szerint – a ma. És akkor is az, ha arról a holnapról szólunk, ami után század eleji literatúránk java fiataljai sóvárogtak, hiszen az ő megsejtett holnapjukba ma érkeztünk el – mi érkeztünk el . . .”

Igen ám, de mindinkább úgy érezzük, hogy nemcsak elérkeztünk a hajdani „holnaposok”, s minden emberséges holnapért lelkesülő tollforgatók holnapjába, hanem hovatovább túljutunk, talán már túl is jutottunk azon a bizonyos tegnapi holnapon. A századkezdet holnapja: immár tegnap, a legfiatalabbaknak pedig talán már tegnapelőtt is.

A tegnapi vagy tegnapelőtti holnap: történelem, legenda. Olyan messze esik napjainktól, mint amilyen messze esett a „holnaposok” napjaitól az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc. A korszak „tettekkel tényező” tanúi sorra tértek meg az örök tegnapba, hiteles hírmondó alig maradt már közülük.

Történelem és legenda lett a tegnapi holnap, de fel kell figyelnünk arra, hogy ezekből a lassan elködlő évekből mennyi virgonc szárnyasszó röpköd mindennapi életünkben. A régmúlt szállóigéit, amelyek őstenyészetükből messzire kiszakadtak, legtöbbször csak fáradságos búvárkodással lehet bázisukra visszavezetni. A tegnapi holnap szállóigéinek zömét viszont még elmetszetlen köldökzsinór fűzi a kibocsátó Mű méhéhez, nem egy közülük ma is a Mű élő nedveiből táplálkozik. S ha nem az írott művekből, akkor felfris-

sülnek az elevenen megőrzött irodalmi szóbeszédből, amely mindent tudni vélt a tegnapi holnaposok egynémelyikének tragikomikus-bohémes életéről.

A szóbeszéd, a kávéházi hírhordás rég elnémult – a tegnapi holnap históriáit, anekdotáit, szállóigéit emlékezések, tanulmányok és gyűjtemények rögzítik a mai, holnapi és holnaputáni olvasóknak.

CHOLNOKY VIKTOR

(1868–1912)

– a romantikus-fantasztikus, egyszersmind lélekboncoló novellák stílusművésze, a kitűnő publicista egyik tárcájában, amelyet *A Hét* 1906. évfolyamának 49. számában *Tóth* Béla *Gül baba* című elbeszélésgyűjteményéről írt, a szerzőt azzal jellemzi, hogy ő *a polihisztor literátor:*

az összes fölösleges tudományok doktora,

vagy ahogy ma inkább mondják:

az összes fölösleges tudományok tudora.

A szellemes titulus, amelyet az aprólékos mindentudókra, a szétágazó, rendszertelen ismeretkincs felhalmozóira, a történelmi, művelődéstörténeti, irodalmi és tudományos kuriózumok szorgalmas-szenvedélyes gyűjtőire szoktunk aggatni, egy magyar író német nyelvű művének címében hamarosan visszhangot kapott. *Hatvany* Lajos első könyve (*Zeitler*, Leipzig, 1908) ugyanis ezt a címet viseli: *[Wissenschaft der nicht Wissenswerten] A tudni nem érdemes dolgok tudománya.* Anélkül, hogy ismernők a közelebbi összefüggést *Cholnoky* és *Hatvany* formulázása között, tartalmuk hasonlósága rendkívül szembetűnő.

SOMLYÓ ZOLTÁN

(1882–1937)

– emlékét szállóigéink között az első jelentős verskötetének élére tűzött cím (1911), költői attitűdjének jelképe őrzi:

Az átkozott költő.

◁ Szorosan fűződik ehhez a literatúra berkeiben sokszor elhangzó formulához a költő lírai önarcképe, amelyből már szélesebb körbe szárnyalt el az utolsó sor:

Haragos, átkos, fekete fej,
És elborult, viharos homlok.
Szereti Mea szép szőke fejét,
S akik szeretnek, mind szép bolondok.

BABITS MIHÁLY

(1883–1941)

– a *Nyugat* első nemzedékének egyik legkiemelkedőbb alakja, költeményeinek néhány ékkövével szaporította szállóigéink kincseit.

A költő *Medgyaszay* Vilmának, a kitűnő előadó- és énekművésznőnek ajánlotta a *Levelek Írisz koszorújából* kötetben (1911) megjelent *Galáns ünnepség* című versét. *Medgyaszay* tolmácsolásában (*Szirmai* Albert muzsikájával) szinte slágernépszerűséget ért el a *Galáns ünnepség*, s különösen a refrén:

illik néki a minét.

Medgyaszay nyomában a század elején divatos kabaréműsorok, tarka esték százain hangzott fel a bájos biedermeier menüett-költemény. A *Galáns ünnepség* és a stílusos előadás graciozitása, sőt pipiskedése szabott értelmet a szállóigének: általában túlságosan felcicomázott, kipiperézett dámákra, sőt ficsúrokra mondták csúfolódva: ~ De megfigyelhetjük a szállóige áttételesebb és korszerűbb használatát is: ~ jegyezzük meg gúnyosan, ha valaki túl körülményesen cifrázza mondókáját, vagy ha túl sokat bokázik, hízeleg, hajbókol.

◁ Ugyanennek a kötetnek *Fekete ország* című verséből ez a refrénként visszatérő, megháromszorozott szó szárnyasodott meg:

fekete, fekete, fekete . . .

A ~ terjedésének mechanizmusa ellentétes az előbbiével. Míg amott a lelkes művészi tolmácsolás röpítette szét a kifejezést, itt a szarkasztikus vagy éppen a pocskondiázó irónia vált a szárnyasszó hordozójává. A *Nyugat* és *A Holnap* íróit a kisebb igényű közönség szemében a század elején számtalan krokiban és kabaréslágerben igyekeztek csúffá tenni, s ezek közül nem egynek volt célpontja a *Fekete ország* csattanósora. *Babits* költészetét – *Ady*éhoz hasonlóan

– a maradi közönség, a versolvasó és a verset nem olvasó, ez időben inkább ismerte a ~ olcsó paródiáiból, mint az eredeti művekből.

◁ A *Herceg, hátha megjön a tél is* kötet (1911) *Esti kérdés* című nagy versének záró sorpárjából vált ki a következő szállóige:

vagy vedd példának a piciny fűszálat:
miért nő a fü, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő?

A sóvár életörömöt elsötétítő pesszimizmus kulminál a sokszor visszhangoztatott, keserű kérdésben. Megtapadásának és fennmaradásának jelentős tényezője – túl a mélabúra hajló kedélyek rezonanciáján – az a körülmény, hogy *Babits* a *Nyugat* matinéin, a tízes években, személyesen is többször elszavalta az *Esti kérdés*t, versmondását lemezre rögzítették, s 1966-ban a kitűnően felújított *Babits*-recitáció új hanglemezen is forgalomba került. A költő sajátos, szuggesztív előadómodora annyira megrendítő, hogy bizonnyal sokan ennek hatására villanyozódtak a borús kérdés továbbító közegévé.

◁ A *Szimbólumok* című stanza-ciklus indító verséből *(Ne mondj le semmiről)* a címszöveg közé foglalt második mondatot az előző szállóigével szemben éppen a szívós életigenlés jelszavaként citáljuk:

Ne mondj le semmiről. **Minden lemondás**
egy kis halál. *Ne mondj le semmiről.*

◁ *Recitatív* című harmadik verskötetének (1916) egyik szárnyasszava a *Bolyairól* írott szonett második strófájából különült ki:

A semmiből alkottam új világot . . .

A költemény *Bolyai* Jánosnak, az abszolút geometria megalkotójának gondolatait önti lírai formába, s a nagy matematikusnak atyjához intézett leveléből ezt a hiteles és a költemény élén idézett mondattöredéket csiszolja szonettsorba: *Semmiből egy új, más világot teremtettem.* A szállóige azonban a magas matézis és a nemes költészet régióiból aláereszkedett a mindennapokba. Aki újonnan szerzett kis telkén nagy nehezen felépítette a víkendházát, aki rengeteg utánjárás vagy többszörös lakáscsere után al- vagy társbérletből végre független otthont teremtett magának, néha anélkül, hogy *Bolyai*ra vagy *Babits*ra gondolna – boldogan sóhajt fel: ~.

◁ Felemás: magyar–angol szárnyasszó kelt ki a *Gretna-Green* című vers refrénjének egyik változatából:

Messze még a Gretna-Green!

A verskedvelők-versolvasók körében honos szállóigét olyankor használják, amikor a remélt, sóvárgott cél egyre távolibbnak tűnik. A vers második szakaszának utolsó három sora: *e monostor Gretna-Green / vén kovács ott ősz apát, / aki minket összeád,* a szállóige bázisára is utal: *Gretna-Green* skóciai falucskában ugyanis – a múlt században néhány évtizeden át – a tridenti zsinatot megelőző kánonjog értelmében a felek puszta megegyezése alapján minden formaság (kihirdetés, felmentés, pap vagy anyakönyvvezető részvétele) nélkül házasságot lehetett kötni. A törvényes házassághoz elég volt a helybeli kovácsmester igazolása, s ezért a XIX. század derekán a titokban összeházasodni kívánó szerelmesek tömegesen keresték fel a gretna-greeni kovácsot. Így lett *Gretna-Green* a vágyak beteljesülésének szimbóluma, s így született a meddő vágyak, ködbe vesző célok szárnyasszava: ~.

◁ Az 1912. május 23-i munkástüntetés, a *véres csütörtök* alkalmából írta *Babits Május huszonhárom Rákospalotán* című, immár forradalmat idéző versét, amelynek ódai lendületét ez a hatalmas szólam zárja le:

Félre vakult csökevény, s ti koholt ideálok!
Nem játék a világ! Látni, teremteni kell!

◁ A *Recitatív*ban jelenik meg újra a *Nyugat* hasábjain már nagy feltűnést és rendkívüli hatást keltett háborúellenes költemény: a *Húsvét előtt. Babits* antimilitarizmusa, pacifizmusa nem lendül át a forradalom követelésébe, de a költeményből páratlan szenvedéllyel feltörő békevágy a második világháborúban is visszhangzott, s minden tömeggyilkolás idején visszhangzik a békeszerető emberek ajkán:

. . . béke! béke!
béke! béke már!
Legyen vége már!

◁ A *Fortissimo* című háborús vers megjelenését (1917) a *Nyugat* elkobzása, *Babits* ellen pedig sajtóhajsza és istenkáromlás miatt indított büntetőper követte. A költemény körül felvert vihar a *Fortissimót* a *Nyugat* hasábjairól, majd a *Nyugtalanság völgye* (1920) lapjairól a szélesebb tömegérdeklődés centrumába sodorta, s az inkriminált passzusok isten létén töprengő sora a szárnyasszavak közé perdült:

Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?

A pénzefogyott ember, aki utolsó forintjait is elpengette, olykor nem is sejti, hogy *Babits* lázadó rapszódiájából idéz, amikor üres bugyellárisát a világ sok degesz tárcájával összemérve, felsóhajt: ~. Az elsüllyedt kultúrjavakhoz hasonlóan vannak mélyre merült szállóige-szentenciák is.

◁ Az 1929-es verseskötet borítólapjáról lépett át a szállóigék közé a cím:

Az Istenek halnak, az Ember él.

Babits példaszavának teljes értelme: az ember túléli a változó hatalmakat, diadalmakat, eszményeket. De érvényes leszűkítve kisistenekre is, akiknek léte rövidebb, fennmaradása bizonytalanabb, mint az egyszerű kisembereké.

◁ A legmegrendítőbb az életlezáró önvallomás, a nagy összefoglaló költemény, a *Jónás Könyve* (1938) harmadik részéből kiszakított, önbíráló sor:

mert **vétkesek közt cinkos, aki néma.**

Ezzel a költeménnyel, s ezzel a sorral *Babits* kilépett a maga emelte elefántcsonttoronyból, a bekerített házból, elhagyta biztosnak vélt szigetét. Ez a szentencia: ~ – a közösségi kötelezettségek alól kibúvó, a rontás, rombolás elleni harc elől kitérő ember felett mond ítéletet.

JUHÁSZ GYULA

(1883–1937)

– *Anna*-verseiből, a magyar irodalom szerelmes költeményeinek színe-javából keltek szárnyra a *Milyen volt* (1912–1914) kezdőszavai:

Milyen volt szőkesége, *nem tudom már,*
De azt tudom, hogy szőkék a mezők,
Ha dús kalásszal jő a sárguló nyár,
S e szőkeségben újra érzem őt.

A be nem teljesülő vágyakozást, a reménytelen rajongást enyelgéssé, csipkelődéssé transzponálja a szállóigei gyakorlat. Az áttétel olcsó élcelődéssé is elfajul, ilyenformán: ~? – érdeklődik az egyik fiatalember. A másik nyeglén feleli: *Erősen hamvasított.*

◁ A *Munkásotthon homlokára* című költemény (1920–1921) záróformulája a maga idején jóslat volt, ma pedig társadalmi ténymegállapítás:

Hirdessük: **itt nem boldogul más,**
Csak aki alkot, aki munkás!

◁ A *Délmagyarország Szakállszárító* rovatában 1925–1928 között közzétett aforizmáinak kis részét 1929-ben a *Genius* adta ki a *Bessenyei* Györgytől kölcsönzött *Holmi* cím alatt; legjavát 1958-ban *Péter* László gyűjtötte össze az *Örökség* című prózaválogatásban, végül teljességében került a mai olvasók elé *Összes Művei* 4. kötetében, 1975-ben. A játékosnak tűnő, de bölcs előrelátással és bírálattal telített sziporkák néhánya a közbeszéd csillagképeiben is elhelyezkedett.

◁ A derűlátásról (1925):

Az optimisták bekötött szemű pesszimisták.

◁ Az emberségről (1925):

Minden méltóságtól megfoszthatnak,
de emberi méltóságomtól nem.

◁ A koca-historikusokról (1925):

Egy kegyelmes úr emlékkönyvébe:

Könnyebb történelmet csinálni, mint történelmet írni.

◁ A kegyetlenségről (1925):

A kegyelmes urak is lehetnek kegyetlenek.

◁ Az aforizmáról (1925):

Könnyű annak aforizmát írni, akinek gondolatai vannak!

◁ A lelkiismeretről (1925):

Minden vád ellen lehet védekezni,
csak az önvád ellen nem.

◁ A zseni keserű igazsága (1925):

A hülye azt mondja a lángésznek, hogy bolond.

◁ A szociális jövőbetekintés (1925):

Eljő még az idő, midőn egyetlen nagyhatalom lesz a földön: a munka!

◁ A költői elégtétel (1925):

Ki volt Csokonai idejében a debreceni kollégium rektora?
Nem tudom, de azt tudom, hogy kicsapta Csokonait.

E szállóigét más változatokban is és többnyire így emlegetik: *Ki volt az a földesúr, aki vadorzásért megcsapatta Shakespeare*-t? Minden variáns azt fejezi ki, hogy a maradandó nagyság túléli a múlékony hatalmat.

◁ A politikai ítélet (1925):

Aki a demokráciától fél, az a jövőtől fél.

◁ A múlt-jelen-jövőről (1925):

A faj a múlt, a nemzet a jelen, a nép a jövő.

◁ A telitalálat (1925):

A keresztényszocializmus olyan szocializmus, amely nem akarja a szocializmust.

◁ A játékosan komoly kritika (1925):

A szerzők darabokat írnak, a költő egészet.

◁ Egy lutheri parafrázis (1926):

A gondolatok vámmentesek. Sajnos, az ostoba gondolatok is.

◁ A haladás sorompóiról (1926):

A forradalmak nem kérnek útlevelet.

A két szárnyra kelt aforizma a *Délmagyarország*nak ugyanazon számában jelent meg, március 7-én. Ennek a *Szakállszárító*-sorozatnak gyűjtőcíme: *Márciusi zsongás*, s az egész aforizmacsokor, ez a két szállóigeként kiemelt szál is

mutatja, mi zsonghatott 1926. március idusa előtt *Juhász* Gyula fejében. Tárgyunknál maradva, rámutatunk, hogy az első márciusi aforizma egy lutheri szállóige megtoldása (lásd 507. old.), a második pedig *Joliot-Curie*-nek a *Párizsi Békekongresszus*on huszonhárom évvel később elhangzott elnöki megnyitójára, illetve annak egyik világgá röppent passzusára emlékeztet (lásd 400. old.).

◁ A költő hatalmáról (1927):

A költő az, aki megállítja a mulandóság napját az égen.

◁ Az irodalmi ítélet (1928):

A rossz stílus rossz ember.

A *Juhász*-aforizma tovább fejleszti és konkretizálja *Buffon* megállapítását az ember és stílus viszonyáról (lásd 468. old.). Költői túlzása kétségtelen, de művészi keserűsége, amely a szólamnak szárnyat adott, mély és őszinte.

◁ Egy keserves kényszerűségről (1928):

Sajnos, az ellenségeinket nem válogathatjuk meg.

◁ A nagy reménységről (1928):

Mikor a munka nem lesz robot és a művészet nem lesz fényűzés,
akkor jön el az ország, amelyről a legjobbak jövendöltek.

SZÉP ERNŐ
(1884–1953)

– az örök gyermeki ámulat lírikusa: stílusos, hogy éppen *Gyermekjáték* című verséből ülepedett meg a közbeszédben ez a gyakori szólásforma:

Kérem, én még nem játszottam,
Nem játszottam,
Nem játszottam,
Játszani szeretnék mostan.

A költemény eredetileg egy gyermeklapban, majd egy kis versesfüzetben jelent meg (*Énekeskönyv*, *Nyugat* kiadása, 1912), s meglepő gyorsan népszerű

lett. *Bajor* Gizi (1893–1951) felvételi szavalatnak választotta a *Színiakadémián* már 1911-ben, a korszak egyik legsikeresebb színésznője, *Gombaszögi* Frida (1890–1961) 1913-ban bemutatta az *Országos Kaszinó* előkelőségeinek. Később még számos *Szép* Ernő-kötetben újranyomták, s a dobogón hivatásos és műkedvelő előadók egész sora szólaltatta meg. 1928-ban *Kádár* Anna színművésznő (1903–) a külső Jászberényi úti *Munkásotthon*ban akarta elmondani *Szép* Ernő versét, ám a *Horthy*-rendőrség a gyöngéd gyermekpoémát leparancsolta a pódiumról. A kurzus-cenzúra különösen a *Gyermekjáték* szállóigés részét kifogásolta, amely arról szól, hogy a költő halála után kiáll a Tejútra, és szomorú gyermeksége miatt ott kér kárpótlást az istentől. A reakció rendőrségének nyilván az volt a véleménye, hogy szegényember az úristenhez sem mehet panaszra.

A lágyan lírai, de a fentiek tanúsága szerint társadalombírálatnak is érezhető színezet kimosódott a szállóigéből. Új játékos jelentkezik a kártyaasztalnál, színész-színésznő szerepért ostromolja a rendezőt, igazgatót, vagy áttételesen, sikertelen ember szeretne besodródni valami „jó buliba", ki-ki maga módján: agresszíven, hízelegve, kesergőn hajtogatja: ~.

◁ Bécsben a *Prager*-Verlagnál jelent meg (1921) *Szép* Ernő elbeszélése:

Az isten is János.

Ódon beszédfordulatot rögzít az író: magam is sokat hallottam hajdanán az egymással megismerkedő *János*ok játékos kedélyeskedését: *én is János, te is János*, ~. A zamatos, szájracsúszó címet 1946-ban a *Jövendő* hetilap másodközlésében *Czüpös Kis János*ra változtatták, így ment át a *Szikra Regénytár*ába is (1947) – de az ~ fordulat az átkeresztelés ellenére tovább él a közbeszédben.

◁ Ne tekintessék a költészeten esett szentségtörésnek, ha egy triviális, de nagyon sokat citált üzleti reklámversikét is ideiktatunk. A század első évtizedeiben nem egy magyar író keresett kényszerből könnyű pénzt kereskedelmi reklámmal. Állítólag *Szép* Ernő szerezte a híres vagy inkább hírhedt poloskairtó rigmust:

Drámát legjobban Shakespeare,
Poloskát Dietrichstein írt.

BALÁZS BÉLA

(1884–1949)

– korai ezoterikus költészete főleg a beavatottak, a „vájtfülűek" olvasmánya volt. *A vándor énekel* című első verseskönyvéből (1911) mégis megtapadt és

az emigrációs éveket is túlélte a *Nem férsz közelebb* nyitó- és záróstrófájának egyik frázisa:

Hiába. **Túlsokat álmodtam rólad,**
Túlsoká néztem a távolba várva.
Hiába tartlak a karomba zárva,
Nem vagy közelebb.

A vers és a szárnyasszó a soha be nem teljesedő beteljesülést érzékelteti, s óhatatlan az egybevetés *Ady* 1906-ban megjelent *Új versek* kötetének *Meg akarlak tartani* című, a *megszépítő messzeséget* idéző költeményével (lásd 856. old.) Az ábránd és a valóság ellentétének szerelmi és személyi konfliktusainál hangzik el elsősorban a keserű vagy kiábrándult sóhajtás: ~. De citálják akkor is, ha hosszas hányódás után selejtes új lakásba költözik valaki, vagy a szabó elrontotta nehezen összespórolt pénzen csináltatott ruháját, általában: ha a realitás mélyen az álmodozás alatt marad.

◁ *A Kékszakállú herceg vára* (1911), *Bartók* Béla (1881–1945) 1918-ban bemutatott operájának szövegkönyve, a közelmúlt években termett szállóigét, alighanem a szaporodó operaelőadások hatására. A darab kezdőrészében *Judit*, a *Kékszakállú herceg* halálnak szánt új asszonya, négyszer is énekli a riadt engedelmesség szólamát:

Megyek, megyek, kékszakállú . . .

A sejtelmesen alázatos szavakat a közbeszéd fölényes, okos csitítássá alakította át. A színházba, moziba, társaságba készülő házaspár dialógusa: a férj sürgeti feleségét, a feleség nyugtatja: ~. Az előszobában foglalatoskodó titkárnőt türelmetlen csengetésekkel hívja a főnöke; a titkárnő ráérősen mormolja magában: ~.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
(1885–1936)

– értékes költői munkásságának bővebb szállóigetermése a

Szegény kisgyermek panaszai

– című ciklusból származik (1910).

Maga a cím is szárnyasszó lett. Lázító áttétellel gúnyos részvétünket fejezzük ki vele nyafogó, bajaikon unásig kesergő, tehetetlen, tunya embereknek, s olyanoknak, akik vagy oktalanul szeretik magukat sajnáltatni, vagy éppen azért siránkoznak, hogy ne irigyeljék őket.

◁ A bevezető költemény strófanyitó és verszáró sorát, a számvetésre késztető, tragikus megrázkódtatások jelképét:

Mint aki a sínek közé esett . . .

– *Karinthy* bizarr paródiája (lásd 899. old.) nemcsak torzította, hanem népszerűsítette is.

◁ A ciklus egyik legszebb költeményének kezdősorát:

A húgomat a bánat eljegyezte

– a köznapi beszédben néha triviálisan elcsavarják.

Összejövetelen, „bulin" egy lányka elbúsul, rosszkedvű, fiúpartnere az érdeklődőknek szellemeskedve magyarázza: ~. Diáklány rosszul vizsgázik, lóg az orra: ~. Testvérek veszekednek, a lány ideges, bosszús, mérges bátyja magában morog: ~.

A *Mák*-kötet (1916) egyik verscíme, a vers témája:

Bús pesti nép

– a régi pesti külvárosok szegénynépének adott, romantikus reflexiókban ma is élő, érzelmes elnevezést.

◁ *Kosztolányi* állapította meg *Móra: Ének a Búzamezőkről* című művének színpadi változatáról írott bírálatában (1935), hogy az irodalom és a nép eleven hajszálereken közlekedik, s ez a folyamat szakadatlanul tart. *Kosztolányi* megfigyelése az irodalmi nyelvbe beszivárgott népi tájszavakra vonatkozott, de kétségtelen, hogy azonos hajszálcsövesség kapcsolja az irodalmat a közbeszédhez, az irodalmi kifejezések és fordulatok ugyancsak szüntelenül áramlanak a mindennapi nyelvbe.

Ennek a kölcsönös folyamatnak lehetünk tanúi, ha néhány, élőbeszédből vagy mai hírlapi cikkekből ismerősen hangzó fordulatot visszakeresünk *Kosztolányi* gazdag, s *Hátrahagyott Művei*ben is összegyűjtött rajzaiból, karcolataiból.

Rapszódia című írásában (*Nyugat*, 1915) találjuk meg a fanyar, kissé cinikus önmegnyugtatás szentenciáját:

Az ember nem eshet mélyebben a földnél.

◁ A műfordítás problémáit taglaló számos cikkének, tanulmányának egyike: *Ábécé a fordításról és ferdítésről* (*Nyugat*, 1928) tartalmazza a nem csupán a műfordítók és kritikusok körében járatos megállapítást:

A fordítás mindig ferdítés is.

Ami mellékesen – s nyilván véletlenül – értelmileg és hangulatilag összecseng az olasz szójátékkal: *tradutore – fordító* és *traditore – áruló*.

◁ A *Humor és írás* című tárca (*Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1933) könnyedén csörgedező témája mély bölcsességbe torkollik:

Humortalannak lenni annyi, mint emberietlennek lenni.

◁ A *Képeskönyv* című kroki-csokor (1933) egyik vázlatában *(A buta ember)* erre a sokat idézett következtetésre jut:

A butaság nagyhatalom.

◁ *Az ember és világ* (1933) vázlatai közül a *Tűz és füst* bevallottan új közmondást teremt, s az író mindjárt fel is ajánlja közhasználatra. Mi szárnyasszóként továbbítjuk:

Ha tüzet adsz másnak, légy elkészülve rá,
hogy arcodba fújják az első füstöt.

◁ Az *Emberismeret* című tárca (1935) egyik tanulsága, hogy:

A természetet meg lehet ismerni közvetve is.
Az embert soha.

KARINTHY FRIGYES

(1887–1938)

– egyetemes érdeklődése, irodalmi termékenysége, népszerűsége szállóigékben is lecsapódott. Ő az az író, akiknek szárnyasszóvá vált szövegtöredékei,

szólásformái, szentenciái nemcsak írásban és színpadi szóban, hanem az olvasók–rajongók élőbeszédében is országszerte terjedtek.

A század első évtizedének fordulóján hetilapokban kezdte publikálni újszerű irodalmi paródiáit, amelyek a mű stiláris sajátosságain, modorosságain túl az írók teljes munkásságáról, alkotásrendszeréről, irodalmi értékéről és súlyáról leleplezően őszinte, szellemes képet festenek. Az új műfaj egyes darabjai is tetszést arattak, a siker azonban akkor bontakozott ki, amikor megjelent a karikatúrák első kötete, (1912), az:

Így írtok ti

– amelynek címe is fogalom, szállóige lett.

◁ A számos szállóige-változat közül említsük meg a háborús hisztériát parodizáló *Karinthy*-kötetet, amelyet a szerző, nyilván a siker értékesítésére, 1917-ben hasonló címmel jelentetett meg:

Így láttátok ti.

◁ A kifejezés szerkezetére több fordulatot is ráhúztak: *így jártok ti, így öltözködtök ti, így esztek ti, így éltek ti*, s információim szerint nem *Karinthy*, hanem *Szép* Ernő készítette az ~ továbbparodizálásával a *Dietrichstein* poloskairtó vállalat másik, a tízes években újságokban, plakátokon sokszor visszatérő, hangzatos reklámsorát is:

Így irtok én!

◁ Az *Így írtok ti*-ban kikarikírozott költők sorrendjét követve, először az *Ady* Endre – *Hady* Endre költészetéről formált paródiákban találunk szárnyasszót keltő sorokat:

Az egyiknek címe és kezdősora:

Leköpöm a múltat

– többnyire nekikeseredett duhajkodás vagy hányaveti cinizmus harsány kísérője.

◁ A másikból – *A Törpe-fejűek* – gyakori, tréfálkozás közben számtalanszor használt szárnyasszó röppent fel:

Hát maga megbolondult,
Hát maga megbolondult,
Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?

◁ A *Babits* Mihály – *Babits* Bihály-karikatúrákból szintén két szállóige keletkezett.

Az *Antik szerelem (A Klasszikus Gyomorgörcsök ciklusból)* befejezése és mottója:

S megint elölről . . .

Ezt sóhajtjuk rezignáltan akkor, ha valaki tizedjére meséli el a vakbélműtétjét, hódítását, kalandját, családi összezördülését. Ezt morogjuk mérgelődve, ha feleslegesen meg kell ismételni egy munkát, egy utat, egy magyarázatot. Ezzel háborog a lakó, ha a tatarozás szennyéből végre kitisztálkodva vízvezetékcső cseréléséhez, villanykábel fektetéséhez újra vésni kezdik a falakat.

◁ Dührohamot levezető, bosszankodást oldó szállóige a *Dana Idák* befejező passzusa:

Fogjanak meg, fogjanak meg . . .

◁ A paródia-szállóigék között *Kosztolányi Dezső–Trombolányi* Dezsőt a *Szegény kisgyermek panaszai – A szegény kis trombitás szimbolista klapec nyöszörgései* bevezetésének (lásd 896. old.) tréfás átirata képviseli:

Mint aki halkan belelépett.

Apró ballépés, sikertelen kísérlet, szerencsétlen kombináció, elügyetlenkedett próbálkozás, akaratlanul kirobbantott kellemetlenség – ilyenkor mondjuk a peches emberre: ~.

◁ Ha valaki *Ádám-Évánál* kezd el egy történetet, ha jelentéktelen esetet feleslegesen felfújnak, ha gombhoz varrják a kabátot – a *Kemény* Simon–*Kömény* Chimaune költészetéről készült paródia: *Napos délelőtt a Duna-parton* sorait szoktuk citálni:

Egy angol-flastrom jön, mögötte
Ráragasztva egy ember lépeget.

◁ A semmitmondó bombasztok, üres frázisok tréfás jellemzéséhez szoktuk kölcsön venni az *Egyszerűség* című *Szabolcska* Mihály–*Szabócska* Mihály-karikatúra szellemes megállapítását:

Nincsen benne semmi, ámde
Az legalább érthető.

◁ *Móricz* Zsigmond regényeinek *népiesch* torzításából emeltük ki tréfás zsörtölődéshez, nekifohászkodáshoz ezt a parodizált sóhajt:

Hej, muramista, muramista.

◁ *Erdős* René (1879–1956) érzéki szenvelgéseit a *Norrah* című karikatúrában mutatja be *Karinthy*. Ebből szűrtük ki az álfennköltséget, előkelősködést inkább hangzásukkal gúnyoló, tulajdonképpen értelmetlen frázisokat:

Norrah a vérhagymával!

Vagy:

Norrah – és nincsen neki orrah!

◁ A *Karinthy*-paródiák tovább-karikírozásával, pontosabban: hígabb másodreszesztésével többen próbálkoztak. E művecskék közül a legemlékezetesebb *Lovászy* Károly (1887–1951) ugyancsak 1912-ben kiadott, az *Így írtok ti* megjelenését fürge ügyességgel követő pamfletje: *Pfújságok és pfújságírók*, amely ezt a másodlagos szárnyasszó-alcímet viselte:

Így nyírtok ti.

◁ Az irodalmi paródia klasszikus hazai alkotásának kivételes népszerűségét jó két évtized elteltével maga *Karinthy* is újraértékesítette.

Az *Így írtok ti* megjelenése óta felgyülemlett irodalmi torzképei – *Kosztolányi* Dezső előszavával – 1934-ben jelentek meg. S bár az új kötet – *Még mindig így írtok ti* – közvetlenül utalt az első sikeres találatra, a mulatságos második paródiasorozatból mindössze egy kitétel tapadt meg szállóigekészletünkben. A mókás megállapítás a sorrendben első, *Herczeg* Ferenc *A híd* című történelmi drámáját parodizáló torzkép kezdő és befejező passzusa – a nagyhangú, semmitmondó, se füle, se farka filozofálgatás kipellengérezése:

Az élet olyan, mint a Lánchíd.

◁ Alighanem a *Karinthy* által csúffá tett bölcselmi bukfencet variálta a budapesti *Fészek Klub* egykori igazgatójának, *Bruckstein*er Dezsőnek, a művészkörökben hírhedtté vált szóficamítónak tulajdonított gondolatbotlás is:

Az élet olyan, mint a lavina –
hol fel, hol le!

A szárnyra kapott abszurdum – a lavina csak lefelé gördülhet – cinikus, keserűen tréfálkozó önvigasztalásként manapság is gyakran elhangzik.

◁ Az *Így írtok ti* első kiadásának megjelenése évében (1912) látott napvilágot az a szatírakötet, amelynek címe nemcsak a köznapi beszédben, de publicisztikában, színpadon ma is sűrűn felröppenő szállóige:

Görbe tükör.

Karinthy az ismert optikai fogalmat intellektualizálta, szellemi: irodalmi, társadalmi funkciókra transzponálta – bízvást állíthatjuk, hogy a ~ másodlagos értelme szinte eluralkodik az elsődleges, technikai meghatározáson.

A szárnyasszó leghatásosabb jelenkori feleleventésének tekinthetjük *Máté* György hírlapíró (1913–) karcolatsorozatát, amely ~ cím alatt 1948-tól kezdve jelent meg a *Szabad Nép*, majd a *Népszabadság* hasábjain. A közéleti visszásságokat tollhegyre tűző korai tárcák válogatott gyűjteményét, a *Karinthy*-kötet címét ismételve, könyv alakban is kiadták 1949-ben.

◁ A széles spektrumban szétterülő szállóigét a budapesti *Vidám Színpad* 1953. szeptemberi műsora szellemes csavarintással a társadalmi bírálat kiélezésének, a hibák leleplezésének szolgálatába állította. A műsor plakátján ugyanis ez a szintén szárnyra kapott változat hirdette a bátorodó kritikát:

Nem a tükör görbe!

◁ Egy általános, elég jellegtelen fordulatot hegyezett ki *Karinthy* az első világháború kezdetén, 1915-ben megjelent könyvecskéje címével:

Beszéljünk másról!

Nyilvánvaló, hogy 1915-ben a kötetcím energikus tiltakozása az aktuális, háborús témákra vonatkozott. Szállóige-használatban azóta általában ezzel a kifejezéssel hárítjuk el a beszélgetésekben, tárgyalásokban felbukkanó, kellemetlen, kínos mozzanatokat.

◁ Értelemmódosulással szállóigésedett a budapesti *Pallas*-nyomda sajtóján 1921-ben készült *Újabb tréfák* fő címe:

Ne bántsuk egymást!

A fordulat tulajdonképpen könnyed és mókás békítés. Ám közhasználatban mégis ingerültség, fojtott feszültség keveredik bele. Véget nem érő szerelmi vagy anyagi huzavona férj és feleség, jegyesek, szerelmesek között; hivatali

kollégák kölcsönös fenyegetéseket bújtató összeszólalkozása; társbérlők, szomszédok mérges és meddő civakodása – efféle csetepaték gyakran zárulnak ezzel a fáradtan legyintő, semmit meg nem oldó, vészterhes sóhajjal: Elég! ~.

◁ Bő szállóigeforrás a kisdiák *Karinthy* élményeit lélektani és korrajzi szatírává erjesztő, s talán még az *Így írtok ti* népszerűségét is túlszárnyaló középiskolai életkép-sor (1916):

Tanár úr kérem . . .

A kötet fejezeteiben többször visszatérő cím robbanásszerű gyorsasággal szóródott szállóigévé. A *Karinthy*-humoreszkekben kibontakozó változatos szituációktól többé-kevésbé függetlenedve, általában a gunyorkás álszerénység akcentusával idézzük, s a fordulattal gyakran túlzott kioktatást, agyonmagyarázást védünk ki.

A kifejezés igen jellemző használatát jegyeztem fel *Legújabb Magyar Anekdotakincs* című könyvemben (*Gondolat*, Budapest, 1966). A negyvenes-ötvenes évek fordulóján *Révai* József művelődésügyi miniszter (1898–1959) egy értekezleten félrevonta *Bán* Frigyes filmrendezőt (1902–1969), s komolyan korholni kezdte, hogy nem jár szemináriumra, nem vesz részt az oktatásban. Figyelmeztette, hogy ha elhanyagolja az oktatást, akkor nem fejlődik, nem jut előre, lemarad, és komoly nehézségei lehetnek. *Bán* Frigyes egy darabig megadóan szenvedte el a fejmosást, végül szelíden megjegyezte: ~, *azért én figyelek*.

◁ Szárnyasszóvá cikázott szét a *Tanár úr kérem* néhány fejezetcíme és fordulata is.

Bizonytalan körülmények között, ingatag helyzetben citáljuk a tornaszeren küszködő iskolásgyerek tehetetlen nyögdécselését:

Lógok a szeren . . .

◁ Nyilvánvaló melléfogásnál, deklarált ostobaság esetén, titkon vagy nyíltan, fölényesen vagy szánakozva emlegetjük a kisdiákok csiklandós féktelenségét tükröző karcolat vezérmondatát:

Röhög az *egész* osztály.

◁ Változatos szituációkban használja a köznyelv a színpadi és pódium-előadásokból is jól ismert, tragikomikus diákmonológ szlogenjét:

Magyarázom a bizonyítványom.

A szállóige egyes szám harmadik személyes formája gyakoribb az eredetinél. Aki a kapott feladatok hibás megoldását, a fizikai vagy szellemi selejt termelését, a helytelen magatartást, a lustaságot, léhaságot, könnyelműséget csűrés-csavarással igyekszik „kibeszélni" – arra mondjuk ironizálva:

Magyarázza a bizonyítványát.

◁ Különös módon a *Tanár úr kérem* egyik sokat idézett fordulata:

úgy beszélek önnel,
mint férfi férfival . . .

– ebben a formában nem található *A bukott férfi* című karcolat – szövegében. *Karinthy* szerint a bukott diák így fantáziálgat a tanárával folytatandó beszélgetésről: *Aztán elválunk egymástól, mint férfi férfitől . . .* Valójában a könyv illusztrátora: *Vértes* Marcell (1895–1961) – írta nyilván a szerző információja alapján – az elképzelt jelenetet ábrázoló pompás rajza alá a szállóigévé terjedt kifejezést.

Egyébként ezt a szárnyasszót gyakran továbbragozzuk, sőt, a humoros hatás fokozására férfi-asszony, fiú-leány közötti vitában is nemegyszer elhangzik a csattanó:

Beszéljünk egymással,
mint férfi a férfival!

◁ A *Hőköm Színház* (1921) tréfagyűjteményében jelent meg a *Nagybácsi* című jelenet, amelyben először fordul elő az értelmetlen szavakból alkotott, értelmes beszédnek ható, s a beszélgető partner félrevezetésére, beugratására szánt álmondatok prototípusa:

kiszera, méra mibéva, bávatag . . .

◁ Ennek az utóbb annyira elterjedt szóficamításnak akkor még hiányzott a neve. Ám 1922-ben a *Gömöri* Jenő (1890–?) szerkesztésében Bécsben kiadott *Új Magyar Könyvtár* 1–2–3. számaként a *Vitéz László Színháza* című *Karinthy*-kötetben újranyomták a jelenetet, s ekkor a *Nagybácsi* helyett a halhatatlanná lett végleges cím díszlett fölötte:

Halandzsa.

A ~ és továbbképzett igei-névszói formái:

halandzsázni, halandzsázás

– mind *Karinthy* elmeszüleményei. Általában zavaros mellébeszélést, nyakatekert magyarázgatást értünk rajta, s évek hosszú során át rengetegen utánozták, forgatták, „fejlesztették" a *Karinthy*tól származó alapformákat.

Az elnevezés és a bizarr szóformálás eredetének magyarázatára maga az író terjesztette el azt a történetet, amely szerint egy *Lax* nevű gégebajos képügynök – a szükségből erényt csinálva – nehezen érthető beszédét teljesen érthetetlenné torzította, s így sózta rá megzavart ügyfeleire a képeket. A tetszetős keletkezés-történetnek ellentmond a *Heuréka*-kötet (1927) *Mint vélgaban* című, egy halandzsa-vers születését bemutató novellájának részlete, amely a tudatosan értelmetlenné facsart beszéd születését így írja le: *Megszületett a halandzsa, a világ legtisztább nyelve, mely csak szavakat ismer s a beszélő vagy hallgató tetszésére bízza, mit gondoljon s mit értsen a szó mögött! – Mit tudják ezek a mai halandzsálók, mi volt az, akkor és ottan, mikor a halandzsa megszületett, ott, a mi asztalunknál – a nyelv őskora, költészete, kultúrája, minden!*

◁ *Címszavak a nagy enciklopédiához* alcímmel került ki a sajtó alól (1926) *Karinthy* „apró tanulmányokat" tartalmazó kötete:

Ki kérdezett?

Az első, címet adó próza az akkortájt divatos tréfás-nyegle közbeszólást tragikusan elkomorította. A röpke divatszó hangulatváltozásához *Karinthy* döbbenetes emberi vallomása mellett az is hozzájárult, hogy a ~ mélyebb, jelképes értelmét kiváló előadóművészeink sora közvetítette évtizedeken át az előadói dobogóról.

◁ Egy másik, *némiképp avíttas ízű, pesti kiszólást* örökített meg *Karinthy* a *Heuréka*-kötet

Ha zongorázni tudnám a különbséget

– című karcolatában.

A história fikciója szerint az író le akarja szoktatni egyik ismerősét a szellemeskedő, fenegyerekes, bohém szólásforma állandó használatáról. Meghív magához egy kiváló zongoraművészt, s meghívja szállóigéző barátját is. Miután a művész egy bravúros zongoraszámot mutatott be, a barát gratulálni kezd: ~ . . . *Amennyivel ő jobban zongorázik* – zavarja meg a gratulánst az író, s ebből kibogozhatatlan konfúzió keletkezik. Ha ugyanis az illető zongorázni tudná a

különbséget, amennyivel a művész jobban zongorázik, akkor ő ugyanúgy, vagy még jobban zongorázna, mint a zongorista, hiszen a kettejük zongoratudása közötti különbség pótolná vagy túlhaladná a hiányt, amennyivel a szólásmondó rosszabbul zongorázik, mint a zongoraművész. Bonyolult fejtegetés, számítás, bölcselkedés után az író barátja belekábul a problémába és leszokik a ~ használatáról. Az olvasóközönségben viszont felfrissül és maradandóan megrögződik az *avíttas ízű pesti kiszólás*.

Tegyük még hozzá, hogy *Karinthy* Frigyes *Noteszé*ben (1927) – nyilván egy korábbi feljegyzés alapján – megtaláljuk a szárnyasszóvá emelt szellemeskedés kompromittálásainak kezdeti kísérletét: ~, *amennyivel Dohnányi jobban zongorázik, mint én!* Az írót tehát régóta és hosszan foglalkoztatta a pesti közhelyben bujkáló abszurditás.

◁ A *Notesz* tárgyunk szempontjából több tekintetben figyelemre méltó. Egyfelől munkánk számos helyén utalunk különböző jól ismert szárnyasszavak olyan tréfás változataira, travesztiáira, amelyeket *Karinthy* nyilván élőszóban többször használt, s utóbb a *Noteszé*ben lerögzített. Másfelől eredeti szállóigékkel is találkozunk a *Notesz* lapjain; ezek *Karinthy* szerkesztőségi, kávéházi, baráti beszélgetéseiből már korábban ismertté váltak, de a *Notesz* örökítette meg őket. Ez is mutatja, hogy a *Karinthy* Frigyes munkásságához, személyéhez tapadó történetek, anekdoták, szállóigék egy része nemcsak művei közvetítésével, hanem spontán hírverés útján, valóban szájról szájra terjedt el. Századunk tízes-húszas éveiben divat volt *Karinthy* eredeti „bemondásaival" kérkedni, egy időben majdnem minden élesen szatirikus, bizarr pesti aforizmát *Karinthy*nak tulajdonítottak.

A *Notesz* egyik, azóta agyonkoptatott szárnyasszava:

Lelkiismeretes humorista
Humorban nem ismer tréfát.

A híres mondás másfél évtizeddel korábbi keletkezéséről hitelesnek tűnő adataink vannak. *Brázay* Emil (1888–?) memoárjaiban (*Reportázs-almanach. Intim levelezésem „inti"-vel. Visszaemlékezés. Karinthy Frigyessel Berlinben.* 1946) elmondja, hogy *Karinthy* berlini tartózkodása idején, 1912-ben már szárnyra bocsátotta a ~ kifejezést, s baráti körében sűrűn idézték.

◁ A *Noteszb*ől való ez a bukfences aforizma is:

Férfi és nő. Hogy érthetnék meg egymást? Hisz mind a kettő mást akar – a férfi nőt – a nő férfit.

Szállóigébe összevonva:

Férfi és nő sosem érthetik meg egymást, mert mindegyik mást akar: a férfi a nőt, a nő a férfit.

◁ A következő szójátékos sziporka szintén a *Notesz* nőnemet csipkedő ötleteinek egyike:

Nők. Egyféle etika mégis érdekli őket – a kozmetika.

Szárnyasszóvá tömörítve:

A nőket egyféle etika érdekli: a kozmetika.

◁ A *Noteszben Irodalom* címszó alatt találjuk meg a később verskezdetként, illetve első felével verskötetcímként ismertté vált sorpárt (1930):

Nem mondhatom el senkinek –
elmondom hát mindenkinek.

1938-ban a *Nyugat* gondozásában, *Ascher* Oszkár előszavával jelentek meg *Karinthy* Frigyes *Kiadatlan Naplója és Levelei*. Az első feleségének, *Bogá*nak tragikus halála után, 1919. február 10-én papírra vetett naplótöredékben már felcsillámlik a hosszú gyötrődésben verssé érett, majd a versből szárnyasszóvá sodródott soroknak nyersanyaga: *Kinek mondom el / tervek, kit érdekel a fájdalmam / Csak őneki mondhatnám el.* Ritka példa az elsődleges élménytől, a mélységes megrázkódtatástól a röpke, néha felelőtlen-pletykás szállóigéig vezető bonyolult útra.

◁ A húszas-harmincas években széltében-hosszában rebesgették Pesten, hogy a gyakori pénzszűkében szorongó *Karinthy*-reklámrigmusok gyártására is fanyalodik. A híresztelés igaz volt. Katalogizált *Karinthy*-füzet a *Salvacid* gyógyszer reklamírozására írt *verses dráma*, a *Haditanács Anthroposzban* (1933), és nemrég akadt rá egy könyvtári kutató az ugyancsak *Karinthy* főmunkatársi szignójával kiadott *Vidám Újság* című kétíves nyomtatványra (1933), amely nem más, mint a *Sternberg* hangszerkereskedés propagandája (*Lakatos* Éva: Ismeretlen *Karinthy*-írások, *Tükör*, 1966. március 29). A pletyka azonban alighanem több reklámrigmust tulajdonított *Karinthy*nak, mint amennyit valóban készített; például az *Így irtok én* és a *Drámát legjobban Shakespeare, / Poloskát Dietrichstein írt* reklámszöveg kortársak emlékezése szerint mégsem *Karinthy*, hanem *Szép* Ernő elmeszüleménye (lásd 894. old.). Viszont, mint azt *Karinthy* Ferenc is megerősítette, kétségkívül *Karinthy* Frigyes a szerzője a halgazdaságok emlékezetes propaganda-plakátszövegének, amely a könnyhullató vágómarha és a virgonc ponty ábráját így szólaltatta meg (lásd 986. old.):

Mondja, marha, mért oly bús?
Olcsóbb a hal, mint a hús.

Szállóigében tovább emberiesül a rigmus első sora. Elszontyolodott, elpityeredett személyeket vigasztalunk tréfásan a plakátszöveg kezdetével: ~.

◁ Az ország újság- és könyvolvasó közönsége feszülten figyelte egy életveszélyes műtétnek a híreit, amelyek 1936 májusában a stockholmi Szerafin-kórházból érkeztek, ahol *Olivecrona* professzor felnyitotta *Karinthy* Frigyes koponyáját, s eltávolította agydaganatát. Az író felgyógyulását követő és halálát megelőző évben jelent meg az agydaganat tüneteinek, észleléseinek, megállapításának és kimetszésének zseniális és megrázó leírása (1937), amelynek címét az intellektuális: szellemi, érzelmi zavarokra, sőt főbenjáró más emberi konfliktusokra is általánosítva – szállóigének vette át a köznyelv:

Utazás a koponyám körül.

Közel négy évtized múltával a regény új formában folytatta el nem múló életét. Az ~ anyagából *Révész* György döbbenetes hatású filmet rendezett, amelynek főszerepét – magát az írót – a nemrég tragikus körülmények között elhunyt színművész: *Latinovits* Zoltán személyesítette meg.

NÓTASZÓBÓL – SZÁLLÓIGE

Szó szerinti értelemben: nóták szavaiból született szállóigék.

Az értelmet kibővítve: olyan szállóigék, amelyek a nóták, a sanzonok, a kuplék, a táncdalok, az operettslágerek, tehát a könnyű és a legkönnyebb muzsika szövegéből röppentek szét.

Könnyedén kedélyes, könnyedén érzelmes, könnyedén bölcselkedő, könnyedén bohókás, könnyedén virgonc és könnyedén könnyes valamennyi nótaszóból szerteszállott szárnyasszó. Ám ez a könnyedség nem mindig azonos töltetű. Egyik-másik könnyed fajsúlyú szállóigesor vagy refrén lehet suta klapancia, de lehet szikrázó ötlet is, lehet mókás kínrím vagy olvatag érzelgés, lehet vérbeli szatíra – és lehet költészet. A szállóigéket termelő nóták, kuplék, slágerek szövegét részben ügyes versfaragók, részben tehetséges művészek, rangos költők szerezték. A szövegek némelyikén csak a mesterségbeli rutin ütközik ki, jó néhány viszont alkotójának érzelmi telítettségét, életismeretét, a széles közönségrétegek gondolatvilágával való azonosulását sugározza. Badar verselmények is fialnak frappáns szállóigéket, mégis: a legnemesebb fogantatásúak azok, amelyeknek anyastrófái valami rendkívül egyszerű életérzést fejeznek ki, valami köznapian általános szituációt jelenítenek meg, vagy éppen könnyedségük lendületével a poézis tartományaiba emelkednek. A nótaszóból szakadt szállóigéket tehát bizonyos közös jellegzetességek szerint tudjuk keretbe foglalni; de a nóták szavai, amelyekből szakadtak, művészi értékelés tekintetében széles sávon, igen szélsőséges határok között helyezkednek el.

A többségükben századunk első decenniumainak könnyűzene-szövegeiből származó szállóigéket elsősorban természetesen a fülbemászó muzsika vette szárnyaira. A gyors iramban terjedő dallamok kölcsönözték azt a szökési sebességet, amely a rövid aktualitásra szánt szövegekről leváló szállóigéket emberöltőket bejáró pályára vitte. A szövegek nem csekély részét a feledés pora borítaná már, ha újra meg újra nem támadnának fel

a zenében, s ha e feltámasztásoknak nem volna egyik serkentője a tetszhalott szövegek elevenen maradt sejtje: a szállóige.

A melódiák szerepe általában rendkívül jelentős a nótaszóból származó szállóigék tartósításában. Sok dalszülte szárnyasszónál szinte hozzáhalljuk a dallamot – valószínű, hogy dallam nélkül a szállóige már rég kihullott volna emlékezetünkből. De vannak egyenesen szállóigének termett szövegek is. E szokatlan meghatározás olyan nóta-, kuplé- vagy slágerstrófát, refrént jelent, amely szellemes csattanóra épül, s amelynek közérthető, sokakhoz szóló, magvas kezdete-befejezése, hangulatosan, kerekdeden, aforisztikusan, mint valami „prózai bölcsesség", mint valami „eszmei betét" különül el a szövegtől. *Gábor* Andornak a *Száz magyar kabaré-dal*hoz a tízes évek elején írott előszavából idézzük: *a maguk emberségéből* élnek tovább, s csak ha ráérzünk, hogy szülőjük zenés szöveg volt, akkor sikerül emlékeink között utánaásni a halványan visszacsengő melódiáknak.

A nótaszóból keletkezett szállóigéket a szövegírók nevének ábécérendjében állítottuk sorba – ez kínálkozott leginkább áttekinthető módszernek. Az ábécé-névsoron belül – amennyire ezt a rendelkezésre álló, illetve felkutatható adatok lehetővé vagy valószínűvé tették – a szállóigéket a zeneszámok bemutatásának, illetve kottáik megjelenésének időrendjében idézzük.

ADAMIS ANNA

(1943–)

– azok közé a ritka dalszövegszerzők közé tartozik, akik ha nem dalszövegszerzéssel foglalkoznának, akkor minden bizonnyal jeles költők lehetnének. Tulajdonképpen a *Déry* Tibor (1894–) kisregényéből *Pós* Sándor színpadi átfogalmazásában bemutatott *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról* (*Vígszínház*, 1973) előadásai óta lett neve és munkássága szélesebb körben ismert. *Adamis* Anna rendszerint egy lírai ötletet ragad meg, s azt aknázza, meríti, zsigereli ki legapróbb eleméig. Alább következő példáink mutatják, hogy ezeknek az érzelem-elemzéseknek gyakran van olyan pontja, amely a soron következő számok zeneszerzője: *Presser* Gábor (1948–) dallamain szárnyra kapva, megül az emlékezetben. Megül, újra felreppen, néha irányt vált, s meglepő gyorsan közszólássá válik.

A *pop-fesztivál* „számaiból" talán a leggyakrabban halljuk vissza a dalcímben és sorvégekben elhangzó érzelmes felhívást:

Ringasd el magad,

olykor a záróstrófa befejezésével együtt:

ha senki sincs, ki elringasson,
ringasd el magad...

Az adott színpadi szituáció, a dal előadásmódja azt sugallja, hogy a szállóige rövidebb s hosszabb verziója: ~ és ~ egyként valamilyen mákonyos, kábítószeres révületre ösztönöz. Ha érződik is ilyesféle effektus e szárnyasszavakban, az nyilván a nagy szériájú színházi élményhez tapad, s annak fakulásával hatása is el fog fakulni. Máris megfigyelhető, hogy a magány és a mélabú oszlatására érzékeny lelkek beteges melléktünet nélkül is el-elsóhajtozzák az önmegnyugtatás szállóigéit ~ – ~.

◁ Ugyanebből a dalból kelt szárnyra ez a sorsváltást, új életkezdést hirdető jelige:

Lépj ki, mint egy rossz cipőből...

◁ A *pop-fesztivál* egyik kettőséből vált le az a sorpár, amelynek második, rajongó ábrándja önállósodott:

Hogyan mondjam el neked, amit nem lehet,
mert szó az nincs, csak képzelet.

◁ A sikeres musical *Finaléjának* egyik sora a szállóige-képződés gyakori sűrítésével tömörült optimista szentenciává:

A holnapoknak *minden* **kulcsa** *két* **kezedben van.**

◁ A *Mindig magasabbra* című nagylemez (1975) rögzítette az *Egy elfelejtett szó* dialogizált dalát. Ennek egyik tragikomikus replikája eredetileg így hangzik:

én hordom a bal cipőt *rajtam van a jobb*

A felelgető rigmus szállóigében szarkasztikus monológgá zárult:

Én hordom a bal cipőt, rajtad van a jobb!

A fogyatékos összetartozás, a csonka egység, a kiegészülésre váró vonzódás találó formulája az ~ daltöredék. Érdekes módon a groteszk szópárbaj szinte szürrealista folytatása: *összeköt egy cipőfűző* – nem kötődött össze a kialakult szállóigével.

◁ *Adamis–Presser* dalokkal szólalt meg a *Vígszínház* színpadán a *Harmincéves vagyok* című musical is (1975) – szerzői: *Bereményi* Géza, *Kern* András, *Marton* László, *Radnóti* Zsuzsa – amelyből főleg a fiatalság körében robbanásszerűen terjedt szét az élet elbürokratizálásán kesergő, négy megduplázott refrénben is felerősített verscím:

Hány cédula egy élet?

Az aktákban, iratokban, irományokban morzsolódó élet témája világirodalmi előzmények után jutott el a musical-színpadra. S mivel a musicalek színejava világirodalmi remekművekre épült, nem csökkentjük és nem is emeljük a ~ értékét, ha olyan előképekre utalunk, mint *Shakespeare Hamlet*je, aki a *Lenni vagy nem lenni* . . . monológjában panaszolja *a hivatalnak packázásait*, (lásd 608. old.) vagy *József* Attila, aki *Levegőt!* című költeményének egyik elkeseredett strófájában azon háborog, hogy *Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek, / Aktába írják, miről álmodoztam* . . . A „magas irodalom" népszerű újraérzésének egyébként a dalszövegek között erős a hagyománya. Színvonal szempontjából a ~ a rangosak közül való, szállóige-terjedési sebesség tekintetében pedig egyike az „éllovasoknak".

ÁLDOR MIKLÓS

(?–?)

– feledésbe merült nevét az 1926-ban elhunyt népszerű nótaszerző: *Sas* Náci

Keresem az istent,
Sehol se találom . . .

– kezdetű dalának szövegírójaként idézzük fel.

Kisvendéglők népi zenekarai ma is el-eljátsszák sírva vigadni kívánó vendégeiknek ezt a régi nótát. De a szállóigévé vált dalkezdetet akkor is hallhatjuk hébe-hóba, ha valakit vagy valamit hosszan, bosszúsan, türelmetlenül, s főleg hiába keresünk. A két sor megrögződésére nyilván serkentően hatott, hogy az „édesbús" nótaszó bizonyos iróniával felel az elhányt holmija után kutatómatató emberhez intézett közkeletű kérdésre: *Mi az istent keresel?*

ÁNYOS LACI

(1881–1938)

– a fentebb idézett *Sas* Náci testvére és pályatársa a nótaszerzésben, közel félezer dalt komponált, s ezek közül igen sok kapott országos hírre. Említsünk meg hármat, amelyeknek szövegét is maga írta, s amelyekből a címet adó indítósorok, eredeti érzelmi tónusuktól teljesen elrugaszkodva – élces, csúfondáros hangütéssel transzponálódtak szállóigébe:

Ha elmentél, ne jöjj vissza,
Nem kellesz már nékem.

Az évek, évtizedek múltával ennek az 1913-ból származó durcás, negédes sorpárnak első felét a prózai használat kiszedte a faképnél hagyott szerelmes szájából.

Aki szórakozottan elfelejt valamit, s vissza akar szaladni érte, aki hebehurgyán hátat fordít munkájának, majd aztán visszakívánja, aki kiáll a sorból, s utóbb vissza szeretne tolakodni, aki egy félbeszakított sakk- vagy kártyapartit, amelyben már más ült a helyére, ismét folytatni próbál – megkaphatja a csípős feleletet: ~.

◁ A nótaszerzők általában nem következetesek érzelmeikben. Ahogy mondani szokták: a hangulat emberei. Ilyen alapos hangulatváltozás dokumentuma *Ányos* Laci későbbi dalának (1915) poénje, a megenyhülés, a kibékülés tréfásan-triviálisan emlegetett formulája:

Gyere vissza,
Szeress úgy, mint régen . . .

◁ Az örök szakítás, a visszacsalogatás frázisaihoz kapcsolódva a harmadik *Ányos*-dal kezdetének szállóigében megtapadt szerelmi banalitása a hűtlenség alapkérdését találja telibe:

Nem én lettem hűtlen hozzád,
Te hagytál el engem . . . .

A súlyos vitatételről, amely hajdan annyi gyöngéd szívben dobbant vissza, az idő lekoptatta a bájolgást. Mint szárnyasszó érdes, cinikus színezetet kapott; személyek helyett gyakran tárgyakra travesztáljuk, s nemegyszer az elveszett kesztyűhöz-kalaphoz, a szétfeslett inghez, az agyonnyűtt kabáthoz-nadrághoz, a vásott cipőhöz szólunk ilyenformán: ~.

Z. BALÁZS ISTVÁN

(?–?)

– nevéhez fűződik a jónevű nótaköltő: *Balázs* Árpád (1874–1941) 1914-ből származó dalának szállóigésedett szövege:

Mit susog a fehér akác
Hervadó virága?

A szárnyasszóvá csonkult frázisból gyorsan kiszikkadt az érzelgősség. A ~ kérdéssel már másfél évtizede inkább titkolózásra, pletykára, kósza hírre utaltak, amikor 1929-ben a *Budai Színkör*ben bemutatott ~ című operett szerzői (szöveg: *Erdélyi* Mihály; zene: *Szántó* Mihály [1896–1935]) még egyszer megkísérelték értékesíteni a dalszöveg szentimentális hangulatát.

BÉKEFFI ISTVÁN

(1901–1977)

– slágerszövegei közül elsőnek a *Szomaházy* István szentimentális karrierregényéből (lásd 668. old.), a szerző társaságában írt, s *Lajtai* Lajos (1900–1966) zenéjével bemutatott (1927) *Mesék az írógépről* című operett egyik száma sarjasztott máig élő szállóigét.

Hétre ma várom a Nemzetinél,
Ott, ahol a hatos megáll.
Szemben az Emke cigánya zenél,
Ha nem jön el szívem, be kár . . .

A refrén második sorából kikülönült szállóige a budapesti Rákóczi út és a Nagykörút keresztezésének azt az ismert sarkát örökítette meg, amely a *Nemzeti Színház* hátánál, a 6-os villamos megállója mentén, a nyilvános óra alatt évtizedeken át szerelmi találkák s egyéb találkozók kedvenc színhelye volt.

Az ~ kifejezés már a harmincas években idézőjelbe téve, szinte képletesen forgott köszájon. *Új Magyar Anekdotakincs* című könyvemben (1962) a *Nemzeti Színház* művészeiről szóló fejezetnek magam is éppen a szállóigévé népszerűsödött verssor nyomán adtam az ~ elnevezést. Nosztalgikusan idézték, emlegették e slágersort 1964-ben, a *Népszínházból* lett *Nemzeti Színház* lebontása, majd 1965–1966-ban az aluljáró és a metróállomás építése idején. Az új közlekedési létesítményekről szóló hírek, riportok kapcsán a sajtóban és a rádióban nemegyszer elégikus színezettel bukkant fel e szállóige, utalva arra a jelenségre, hogy bizonyos megkedvelt helyrajzi fordulatokat a haladó élet, a technika fej-

lődése, a forgalom növekedése, az elkerülhetetlen városrendezés óhatatlanul kiiktat a köznyelvi használatból.

◁ *A régi nyár* című nagyoperett (1928; zeneszerzője: *Lajtai* Lajos) egyik sikerszámában énekelték ezt a refrént:

Hol van az a nyár,
Hol a régi szerelem . . .?
Jaj, de messze jár,
Bánat ül a szívemen . . .

A refrén első két sora, külön-külön és együtt, az érzelmes múltba merengés, majd áthangolódva: a kesernyés lemondás, sőt fölényeskedő elutasítás szárnyasszavává alakult. Vissza nem térő alkalmak, lehetőségek, helyzetek, elszalasztott esélyek jellemzésére, reménykedések reménytelenségének leplezésére a sláger soraival így legyintünk, így csapunk a levegőbe: ~.

◁ Mint refrénszöveg, operett-, majd filmcím kezdte pályáját a *Békeffi* István írásaiból származó harmadik szállóige (színpadi bemutató: 1933, komponista: *Eisemann* Mihály [1898–1966], filmpremier: 1940, rendező *Ráthonyi* Ákos [1908–1969]). A refrén, amelyből – pajzán célzások, frivol gyanúsítások elhárítására – a címet adó első sort szoktuk idézni, így kezdődik:

Egy csók és más semmi,
A vágyam csak ennyi,
És csendben elmenni tovább . . .

BÉKEFFY LÁSZLÓ
(1891–1961)

– az ismert kabaré-konferanszié és író egyik ifjúkori sanzonjának kivételes sikerét tanúsítja, hogy egy esztendőben, 1913-ban, ketten is megzenésítették, s egyidejűleg énekelték a hajdani *Royal Orfeum*ban, az Erzsébet körúton (ma Lenin körút) és a *Fővárosi Orfeum*ban, a Nagymező utcában. A sanzonkedvelő kortársak *Hetényi-Heidelberg* Albert (1875–1951) muzsikáját kapták fel, a refrénből is ennek a melódia szerint némileg módosított szövege tapadt meg:

Néha-néha visszajönnek a tavaszi álmok,
Néha úgy feldobog a szívem . . .
Hogy csak nekem nyílnak mind a

Legszebbik virágok,
Néha-néha még el is hiszem . . .

A refrén kezdősora mindkét szövegvariánsnál azonos volt, s így a szállóige két dallamon, dupla kezdősebességgel indult pályájára. Manapság a ~ kifejezésben öreges reflexió, mélabús sóvárgás és gyöngéd emlékezés keveredik ingerkedéssel, enyhe gúnnyal, tüskés iróniával.

BRÓDY JÁNOS
(1946–)

– a legfiatalabb dalszövegíró-nemzedék számon tartott értéke. Maga is gitáros, s zeneszerzőivel: *Szörényi* Leventével (1945–) és *Szörényi* Szabolcscsal (1943–), mint az *Illés*-zenekar jeles tagjai arattak sikereket, vertek viharokat 1964-től 1973-ig. 1974-ben megalapították a *Fonográf* együttest. Az idézett részletek ennek a két alkotó időszaknak a terméséből valók.

Nem tartjuk fölösleges szószaporításnak, ha e helyütt rámutatunk, hogy az általában beatmuzsikának nevezett modern műdalok töredékeinek feltűnően gyors terjedését két körülmény magyarázza. Az egyik: a szóban forgó zenekaroknak a fiatal hallgatóságot magával ragadó frenetikus előadásmódja, a másik: a hanglemezfelvétel, amelynek közvetítésével a kedvenc számok korábban elérhetetlen sokszorozódással válnak tömegek „közkincsévé". A szárnyra kelés alapfeltétele pedig a beatszövegek értelmessége és érthetősége, ami – sajnos – nem általános jellemzőjük, s hogy valamilyen egyszerű életérzés találó kifejezésében rokonuljanak a nótaszóból kiröppent korábbi szállóigékkel.

A fiúk hosszú hajviselete ellen acsarkodóknak szólt a gúnyos dal (zene: *Szörényi* Szabolcs, 1968), amely a régebben a nőkre mondogatott, nőellenes szólást: *hosszú haj, rövid ész* – állította – címben és refrénben – fejéről a talpára:

Az ész a fontos, nem a haj!

A hajhosszúság jogának csorbítása ellen protestáló szöveg először természetesen az akkortájt „hivatalból" megkopaszítottak körében lett népszerű. Ám csakhamar a természettől megkopaszodottak is magukévá fogadták a szárnyasszót: ~.

◁ A szójátékos *Illések és pofonok* című nagylemez (1969) egyik száma, a szájtátiság, az aktatologatás miatt berzenkedő *Nem akarok állni* (zene: *Szörényi* Levente) négysoros strófái között kétsoros refrén ismétlődik:

Nem akarok állni, ha futnak a percek,
Nem akarok állni, ha fordul a föld.

A nótáknál, sanzonoknál, slágereknél általában a továbbénekelhetőség adta a szárnyasszó felszálló erejét. A ~ típusú háborgásokat, amelyek türelmetlen tevékenységre, sürgető haladásvágyra sarkallnak, azok kapják fel és adják tovább, akik saját közérzetük megfogalmazásának tekintik.

◁ *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatá*ból (ENSZ-közgyűlés, 1948) merítette anyagát a *Human rights* című oratórium-nagylemez (zene: *Szörényi* Levente, 1971), amelynek 4. tételében: *Virágok tengere,* ez a szentencia tér újra meg újra vissza:

A hatalom szeretete nem a szeretet hatalma.

◁ Az *Illés*-együttes nagylemezéről: *Add a kezed* (1972) abból a számból vált a refrén címet is adó első sora szárnyasszóvá (zene: *Szörényi* Levente), amely a közélet fokozott gyakorlatában tapasztalati tartalmat kapott:

A szó veszélyes fegyver
és van, aki fegyvertelen.

◁ A szerelmi bánat eléggé banális közegéből pattant elő egy sok irányban általánosítható refrén-középsor (zene: *Szörényi* Levente, 1974):

Ne vágj ki minden fát!

A dal címében is feltűzött intelem gondolatríme nyilván a szövegbe is beszőtt *maga alatt vágja a fát* kifejezés. A ~ szárnyra kelő többlete, szájról szájra vivő újdonsága az ismert fordulattal szembeszegzett ellentét. Éspedig szöges ellentét, mert amíg a régi szólam az önrombolás folyamatát ábrázolja, addig a friss kiáltás bármilyen végletes rombolás elleni tiltakozássá általánosítható.

◁ A *spleen*, az életunalom inkább mímelt magatartása, mint benső tulajdonsága a felszabadulás körül vagy többé-kevésbé utána született hazai nemzedéknek. De ez a magatartás-másolat, amely szenvelgő elődökkel és távoli kortársakkal kacsint össze, nagy hatásfokkal másolódik tovább. Ezért hallhatjuk vissza, nemegyszer felismerhető mesterkéltséggel, a *Fonográf*-együttes 1974. évi nagylemezére felvett *Mondd, hogy nem haragszol rám* című, szám (zene: *Szörényi* Levente) zárószakaszának ernyedt szavú sortöredékét:

... fáradt voltam, csalódott, meg minden.

A slágerszerzés ős- (és fény-) korában az efféle szívfájást így szólaltatta meg *Zerkovitz* Béla: *Sokszor úgy szeretnék sírni* . . . (lásd 964. old.). Néhány nemzedékkel később *Szenes* Iván fanyalgóbban búsongott: *Kicsit szomorkás a hangulatom máma* . . . (lásd 955. old.). Fiataljaink olykor-olykor lebiggyedő ajkán pedig ez a keserűen csivogó szárnyasszó rak fészket: ~.

CSEPREGHY FERENC

(1842–1880)

– emlékezetes hírű népszínműíró betétdalszövegeiből közmondásízű szállóigék szakadtak ki.

A sárga csikó (eredeti népszínmű dalokkal, 1877, zene: *Szentirmay* Elemér) első felvonásának legkedveltebb dala így hangzott:

Túl a Tiszán, Devecserbe,
Ketten ülnek egy nyeregbe.
Ne menj át, maradj itt!
Majd meglátod, jobb lesz itt!
Magad ülsz az ölembe!

A refrén két sorát közbeszédben egy szócska változtatásával incselkedő vagy éppenséggel intő tartóztatásra, riogatásra alkalmazzuk:

Ne menj el, maradj itt!
Majd meglátod, jobb lesz itt!

◁ A darab második felvonásából ez az *Erkel* Elek által (1843–1893) megzenésített dalkezdet röppent szárnyasszóvá:

Nincsen annyi tenger csillag az égen,
Mint ahányszor eszembe' vagy te nékem . . .

Vagy így is:

Mint ahányszor eszembe jutsz te nékem . . .

Nem érdektelen megemlíteni, hogy ugyanerre a dallamra énekelték két évvel *A sárga csikó* bemutatása előtt *A falu rossza* című népszínmű egyik ismertté vált nótáját: *Én vagyok a falu rossza egyedül* . . . Ez a kezdősor azonban azonos zenei hordozó mellett sem szökkent szállóigévé.

DARVAS SZILÁRD

(1909–1961)

– költő és humorista, színdarabok, filmforgatókönyvek, sanzonok szerzője. *Királyhegyi* Pállal, annak regényéből együtt írt filmben (lásd 682. old.) *Polgár* Tibor (1907–) zenéjére hangzott el pajzán utalásával tartósan megszárnyasodott dalszövege (1959):

Énmellettem elaludni nem lehet,
Éjjel-nappal szeretni kell engemet . . .

A csintalan célzás azonban néha bosszankodásnak ad helyet a nyugtalanul hánykolódó, lámpát fel-felgyújtó, legtöbbször a horkoló hálótárs, szobatárs közelében. Ilyenkor persze a dallamos morgolódás egyneműek között is megszólalhat, de az egyes szám első személy második személyre cserélődik ilyenformán: *Temelletted elaludni nem lehet . . .*

EMŐD TAMÁS

(1888–1938)

– finom, játékos és búsongó költészetéből az első világháború kezdetén (1915) egy *Szirmai* Albert zenéjével és *Medgyaszay* Vilma előadásában népszerűsített vers strófánként ismétlődő első sora alakult át szárnyasszóvá:

Ha majd egyszer mindnyájan visszajönnek.

A dal különösen zárósorával – *ha majd egyszer m i n d e n k i visszajön* – reménytelen, meddő vigaszt adott csak. De ez a sóvár nosztalgia is elapadt az idők folyamán, és a háború vége felé a ~ – különösen ezzel a csonkítással: *ha majd egyszer visszajönnek* – éles, fenyegető hangsúlyt kapott. *Boriss* László fiatalon elhunyt festőművészünk (1897–1924) a frontról fegyveresen hazatérő és a szenvedéseiért megtorlásra készülő frontkatonát állított szembe a tőke molochjával egyik 1917-ben készült rajzán, és az *Emődtől* kölcsönzött szöveget írta alá: *De ha egyszer visszajönnek . . .* A rebellis rajz és képszöveg azonban fennakadt a háborús cenzúra vashálóján, s csak félszázad múlva jelent meg az *Ország Világ*ban (1968-ban).

◁ A *Mézeskalács* című, 1923-ban bemutatott operett szövegéből (zene: *Szirmai* Albert) ez a duett-refrén fakasztott szállóigét:

Szív küldi szívnek szívesen,
Szív a szívtől kapja szívből kedvesen,
Ha nem kapja szív a szívtől
Igaz szívvel, kedvesen,
Küldje vissza szív a szívnek
Tiszta szívből kedvesen.

A csupa sallang, csupa negéd frázisok közül a legegyszerűbb első sor a népieskedő-gáláns ajándékozás szólama lett.

~ – írta virághoz, bonbonhoz mellékelt névjegyére a harmincas évek gavallérja, de ezzel nyújtotta át ideáljának szerény prezentjét a szerelmes diák és a karzatra járó iparoslegény is. A kifejezést később műsorcímként átvette a rádió, s a kedvelt „Szív küldi"-adásokban hosszú éveken át sok ezren tolmácsoltatták érzelmeiket nótával, muzsikával. A „Szív küldi" híre, sőt tévhíre túllibbent az országhatárokon: 1936 tavaszán a svájci *Cosmo-Radio* hírügynökség, amely hallott valamit harangozni a „Szív küldi-ről", a következő hírmagyarázatot adta:

A magyar rádióban már évekkel előbb rendszeresítették a „Szerelem negyedórácskája" című műsorszámot, amely abból áll, hogy a bemondó a hallgatóknak tizenöt percen át szerelmes semmiségeket suttog a mikrofonba. Egy most bevezetett újítás lehetővé teszi minden fiatalembernek, hogy imádottjához a rádió útján intézzen szerenádot. Egy tízperces szerelem ára 6 pengő. A címzett hölgyet a rádióállomás idejekorán írásban értesíti, hogy készülékét hangolja megadott időben egy, a levélben meghatározott hullámhosszra (tehát nem Budapest hullámhosszára!), s a budapesti rádió híres cigányzenekara aztán eljátssza azt a szerenádot, amelynek a műsorát természetesen a hódoló állította össze.

A dalszöveg tehát előbb szállóigét termett, a szállóige rádióműsor-címben vert fészket, s utóbb hírlapi kacsa röppent ki belőle.

ERDŐFI IMRE
(1914–)

– szerencsés csillagzat alatt született dalrefrénje (zene: *Szerdahelyi* Zoltán, 1921–) közel három évtizede mindig felfrissülő szállóigét fakasztott:

Egy kirándulás, kis kiruccanás
Szebb, mint bármi más,
Nem vitás.

Az igénytelen refrénkezdet – amihez néha a következő két sort még hozzádúdolják – alighanem a növekvő honi turizmustól is tápot kapott. Gyalog-, motoros vagy autós túra, kempingezés, hét vége vagy vakáció – a vidám készülődés, talpalás, robogás, sátorverés, levegőzés, fürdőzés, napozás közben felfelrikkant jókedvében valaki: ~. De fanyarul-fanyalogva is elmorogják azok, akik zsúfolt HÉV-en préselődnek, akiket elkapott a felhőszakadás, akik nyáron strandolás helyett dideregnek, télen síelés helyett hólében tocsognak – ilyenkor zamatos káromkodással ér fel a mérges szisszenet: ~.

FARKAS IMRE

(1879–1976)

– írta a szövegét annak a *Balázs* Árpád zenéjével elterjedt dalnak, amely rendkívül egyszerű, gyakran kikívánkozó érzelem-megnyilatkozást fogalmaz meg frappáns tőmondat-versezetben:

Ahogy én szeretlek,
Nem szeret úgy senki . . .

◁ A század elejéről származik *Farkas* Imre szerelem nélküli, sőt szerelemellenes érdekházasságról kesergő, *Holnapután* című sanzonja (zene: *Heténvi Heidelberg* Albert), amelynek sorhármasából a második kettő öngúnyoló, fanyar házassági bejelentésként rögződött meg:

Beolvadok én egy polgári családba,
Papám a papája, mamám a mamája,
Holnapután . . .

FÉNYES LORÁND

(1882–1934)

– szerény rigmusából *Balázs* Árpád sok húrt elkoptatott muzsikája nélkül aligha csiszolódott volna az első sor szállóigévé. Csak a dallam varázsolhatta a köznapi felszólítást az ígérgető invitálás, a meghitt hívogatás, kacsingató csalogatás szólamává:

Gyere velem akáclombos falumba,
Odavárlak ölelő két karomba . . .

FONÓ FRIGYES
(?–1944)

– azok közé a kétes dicsőségű versfaragók közé tartozik, akik *Petőfi*-verssort travesztáltak sanzonszöveggé. *A költőnek lelke a dal* – írta *Petőfi* (lásd 825. old.), s még vigasztaló, hogy az elsekélyesített sanzon vezérmondatának (1937., zene: *Kola* József [1900–1967]) a szállóige-használat csúfondáros mellékzöngét adott:

A muzsikusnak dalból van a lelke,
Az egész világ szíve dobog benne.

GÁBOR ANDOR
(1884–1953)

– életművében a jelentős dalköltői, szövegírói munkásság jórészt még feltáratlan s nem eléggé méltatott terület. Eredeti dalai, s az eredetieknél néha különb dalszövegfordításai, átültetései ontják a szállóigébe kívánkozó, szellemes verssziporkákat. A tősgyökeres népies-falusi vagy cinikus-városi hangütésű fordulatok könnyen és tartósan kötődtek meg a színház- és dalkedvelő közönség tudatában.

Az első *Gábor* Andor versszöveg-szállóigék *Lehár* Ferenc (1870–1948) zeneszerzői működéséhez fűződnek.

A *Luxemburg grófja* (1910) bemutatóján két refrénsor szárnyalt fel. Az egyik pikáns asszociációktól sem mentes:

Gimbelem-gombolom,
Légy enyém, angyalom.

E pajzán csalogató némely erénycsőszöknek úgy tűnt, mintha valami merész század eleji szabadosság lenne, holott az író a csintalan fordulatot *Gerő* Károly (1856–1904): *Próbaházasság* című, 1893-ban bemutatott énekes vígjátékának egyik betétdalából kölcsönözte. A század végi nóta sujtásosabb stílusban kezdődött:

Gimbelem, gombolom, gombolom,
A dolmányom gombolom . . .

– de nyilván már akkor is utána dúdolták a később ismertté vált tréfás toldalékot: ~; *a többit hozzágondolom . . .*

◁ A *Luxemburg grófja* másik szállóige-származékának dalkeringőjén ma is elmerengenek az érzékeny lelkek. Ám a daltalanított szárnyasszó:

Várj, várj, szép délibáb,
Ne szállj, ne szállj tovább . . .

– önmagában inkább olyasfélét jelent: *várhatsz, babám, elvárhatsz . . .*

◁ Ugyanebben az esztendőben még egy *Lehár*-operett: a *Cigányszerelem* is szárnyra bocsátotta sláger-szállóigéit:

Messze a nagyerdő,
Messze száll a felhő,
Messze megyek, édes rózsám, tetőled.

A búsongó dalkezdet szárnyasszó-áttételben értelmet váltott, kis kézlegyintéssel azt mondjuk vele: *hol vagyunk még attól? – nehéz lesz még odáig!*

◁ Ezzel szemben a riszálós-pattogós refrén szállóigében is megőrizte a dal szilaj hetykeségét:

Volt-nincs, fene bánja!
Volt-nincs, vigye kánya!
Volt szeretőm, mindig,
Volt elég!

◁ Az *Éva* című *Lehár*-dalműből (1912) a nagy szerelmi kettős refrénkezdete adott gyakran gúnyba forduló szállóigét:

S ha csak egy percig volnál szép,
Aztán köddé omolnál szét . . .

Gúnyba forduló szállóige, igen, mert a ~ kifejezésből nemcsak sóvár rajongás sugározhat, hanem bujkálhat benne afféle mellékgondolat is: ~, s nem mindig csúf, visszataszító, elviselhetetlen.

◁ *Kálmán* Imre (1882–1953) elnyűhetetlen *Csárdáskirálynő*jének (1916) számos *Gábor* Andor-dalszövegéből rögződött meg egy-egy szállóige-töredék. Népmesei, népmondai, népies irodalmi származék a híres duett refrénje:

Túl az óperencián
Boldogok leszünk.

Azoknak, akik *tengerentúl, világvégén, isten tudja, merre* értelemben idézgetik a ~ dalsorát, talán nem lesz fölösleges felemlíteni a kifejezés valószínű eredetét. Az a bizonyos mesebeli hely: *az óperenciás tengeren is túl, ahol a kurtafarkú kis malac túr*, lehet viszonylag kései szóficamítás az osztrák–német *Ober-Enns* földrajzi megjelölésből: erre az Itáliával határos osztrák császári területre, az Enns folyó felső folyásához vitték hajdan a császári ármádiába kényszersorozott magyar katonákat a XVIII–XIX. században. *Ober Enns* vagy *Ob der Enns – felső Enns* vagy *Enns felett* – valahol a világ végén, isten tudja, merre: ebből hasonulhatott a magyar katona paraszti ejtésében az *óperencia* kifejezés. És lehet a szó korábbi jövevény, a messze múltból, amikor a honalapítók kalandozó előőrsei a mai Ausztria Vorarlberg tartományának ősi fővárosáig, Bregenzig hatoltak előre, s ott a Bodeni-tó partján, Bregenz felett – *Ob Bregenz* – született meg a hatalmas alpesi tó láttára az *óperenciás tenger* mesés fogalma.

◁ A párkeresés, párválasztás, a vonzalmak, összezördülések, kibékülések bonyolult folyamatát néha egy csattanós *Csárdáskirálynő*-idézettel jellemezzük:

A szerelem furcsa jószág . . .

◁ E meghitt kettősből született a dalköltészet oly nagy szerepet játszó szerelmihűség-formulája is:

Egy a szívem, egy a párom,
Boldogságom tőle várom . . .

◁ A szép lányok keltette, virtusos férfi-eufóriának olykor a *Csárdáskirálynő* egyik alföldies zamatú rikkantásával adunk hangot:

A jányok, a jányok,
A jányok angyalok!

◁ Végül: a valószínűtlen, hihetetlen, reménytelen ábrándok tréfás-fanyar jelképezésére szedtünk szállóigét a *Csárdáskirálynő*-keringő „mámorba ringató" dalából:

Álom, álom, édes álom, álomkép,
Álmodjuk, hogy egymásé leszünk mi még . . .

◁ *Szirmai* Albert a harmadik világhírű zeneszerző, akinek dallamai *Gábor* Andor szállóigét termő dalait szerteröpítették.

A népszerű *Mágnás Miska* (1916, librettó: *Bakonyi* Károly [1873–1926]) egyik slágere a hajdan annyira divatos s még ma sem egészen divatjamúlt

problémára: a női lélek felfejthetetlen rejtélyeire utal, s belőle ez a sűrítmény kristályosodott szállóigévé:

A nő szívét ki ismeri?
Ezer csodával van teli.

◁ Azokból az első világháború éveiben keletkezett pompás kabarédalokból, amelyeknek zenéjét *Gábor* Andor verseire *Szirmai* Albert szerezte, s amelyeket *Boross* Géza (1886–1955) országos sikerrel sorozatban adott elő, különösen a háborús megszorításokat, hiányokat kipécéző, lényegében a hivatalosan szított hadilázzal szemben háborúellenes hangulatot keltő kuplék vezérszavai ágyazódtak szállóigékbe.

A romló élelmiszerellátás miatti hiányos táplálkozásról szólt az a kuplé, amelynek kotta-kéziratára *Szirmai* Albert még ezt a címet jegyezte: *Általános panácea vagy én tudom a módját*, de amely utóbb a szárnyasszóvá különült refrénrészlettel vált ismertté (1917). *Gábor* Andor első személyes versének énekese előadja, hogy nem érdemes már az utcai falragaszokat elolvasni, úgyis csupán újabb meg újabb megszorításokat tartalmaz:

Oly kényelmes az életem,
Mint egy jó fotel,
Én már kérem, nem olvasok
Egy plakátot el . . .
Ezt mondom magamban: hallod,
Oda se tekints,
Tudhatod, hogy az van benne,
Hogy valami nincs.

A háborús helyzetkép ironikus felvázolása után következik a tanács, az egyetlen lehetőség: húzzuk meg a nadrágszíjat:

Gyerünk, gyerünk,
Egy lyukkal beljebb,
Egy lyukkal beljebb
A nadrágszíjjal,
A nadrágszíjjal . . .

Talán azért nem volt felesleges az ~ kifejezés eredetének ilyen részletes magyarázata, mert manapság alig-alig ismerik már a szellemes szatírát, amelyből keletkezett. A gyökértelenné vált szállóige értelme teljesen megmásult, topográfiai megjelölésként használják: ~ – a kapu elől a házba, az előszobából a lakásba, az utcáról a kocsmába, vendéglőbe, kávéházba, eszpresszóba, a peron-

ról a villamos vagy autóbusz belsejébe és más hasonló, esetleg teljesen eltérő, igen triviális vonatkozásban.

◁ Ebben a „hiánycikk-kuplé" sorozatban *Gábor* Andor úgyszólván minden hadifogyatkozást rímvégre szúrt. Az orrfacsaró hadiszivar, a gyújthatatlan gyufa, tömeglógás a villamoson, az élvezhetetlen pótanyagok, az ehetetlen zsemlye, a gázt nem adó gázrezsó, a víztelen vízcsap: mind sorra került.

Pót, pót, pót,
Minden pót,
Ami már nincsen,
Csak vót, vót . . .

– ez volt a kezdetleges, a valódit egyáltalán nem pótló pótanyagok találó meghatározása.

◁ Az ízetlen, rághatatlan péksütemény szatirikus jellemzésözönéből pedig ezt a részletet szoktuk élvezhetetlen ételek ócsárlására emlegetni:

Se íze,
Se bűze,
Se szaga
Nincs neki.

◁ A *Dal a gázrezsóról* refrénje, a gázra türelmetlenül váró pesti ember keserve, az idők folyamán mindennemű reménytelen várakozás rigmusa lett:

Ha gyönne, ha gyönne,
De nem gyön!
Se délbe', se este,
Sosem jön!

Hat évtized alatt a szállóige szilárdabban megtartotta helyét a köznyelvben, mint a kiváltó ok a valóságban. A gázrezsóval kevesebb baj van, különben is a villanytűzhely hovatovább kiszorítja a konyhákból és fürdőszobákból. Ellenben ami „nem gyön", az a villamos, autóbusz, troli, s a gáz-rigmust a közjárművekre várakozók dühe tartja életben.

◁ És a háború utolsó évében, 1918-ban hangzott el a mind sűrűbb vízhiányról panaszkodó kuplé, amelynek emlékezetes refrénjét – eredetéről sok esetben ugyancsak mit sem tudva – üres flaskára, lyukas hordóra, hibás fazékra, eldugult kávéfőzőre, beázott mennyezetre, rozsdaette ereszre, s még sok más csöpögő-csurgó alkalmatosságra mókás szárnyasszóként használjuk:

Elnézem hajnalig:
Folik vagy nem folik . . .?
De nem folik!

GARAI IMRE

(1905–)

– sanzonszerzeményeinek egy régebbi és egy frissebb, maga költötte szövege termett időálló szállóigét.

Nemcsak kikeleti érzelemhullámzások hatására, de néha szokatlan szélben, hirtelen felhőszakadásnál, váratlan nátha, influenza esetén is az 1930-ban született sanzon sorával kiáltunk fel:

Jaj, de ravasz dolog ez a tavasz,
Megbolondít ez a szerelem!

◁ Az 1953-ban *Bilicsi* Tivadar (1901–) előadásában gyorsan népszerűsödött kis sanzon, az *Évike az állatkertben* refrénjének gyermekien selypegős kezdősora – csiklandós képzeteket is keltve – alakult szárnyasszóvá:

Apu, hod med be
Ez a nad elefánt
Az oroszlán barlangjába?

G. DÉNES GYÖRGY

(1915–)

– napjaink egyik legismertebb szövegírójának két sikeres slágeréből termett szállóige.

A *Horváth* Jenő (1914–) zenéjére írt burleszk-számának refrénje (1947) a harsány kárörömöt visszhangozza:

Úgy kell néki,
Jól megjárta,
Hahaha!

◁ Az 1964-ben bemutatott zenés komédia, a *Bekopog a szerelem* (librettó: *Kertész* Imre, zene: *Horváth* Jenő) egyik sanzonjának vezérsorát a töprengő bolyongás, a bizonytalan tévelygés érzékeltetésére emlegetik:

Járom az utam,
Macskaköves utam . . .

HAJNAL ISTVÁN

(1930–)

– szövegíró és *Gyulai Gaál* János zeneszerző közös műve nyerte meg a *Magyar Rádió és Televízió* 1966. évi (I.) *Táncdalfesztiváljának* első díját. Nyilván megérdemelten, mert a dalocska gyorsan népszerűsödött, címadó sora hónapok alatt megszárnyasodott, nemcsak éneklik, hanem ingerülten vagy tréfásan pattogják-csattogják is:

Nem, nem, nem . . .
Nem leszek a játékszered . . .

A tisztviselő, akinek a főnöke harmadszor ad vissza egy sikertelenül intézett aktát, fojtottan morogja a bajusza alatt: ~. A fiú vagy leány, akinek partnere másodszor se jön el a randevúra, sziszegve citálja: ~. A pincér, akinél a személyes vendég minden rendelt fogást külön reklamál, dühösen hajtogatja magában: ~. És számtalan változatban tovább . . .

HALÁSZ RUDOLF

(1907–)

– dalszövegeiből *Horváth* Jenő zenéjével vált népszerűvé a *Házasság hármasban* (1946) című komédia egyik slágerrefrénje:

Te vagy a fény az éjszakában,
Te vagy a nyár, ha hull a hó . . .

A refrénkezdet igen gyorsan túlzott érzelmeket, túlhajtott hódolatot perszifláló szállóige lett.

◁ Alig három esztendő múlva, 1949-ben, a szövegíró–komponista pár további két szerzeményéből ragadott ki szárnyasszavakat a városiasodó „népnyelv". Az egyik sajátosan budapesti képződmény – „parádésan kiöltözött" leányok-asszonyok nyelvcsettintő elismerésére, vonzó megjelenésének udvarlására sokan idézik a susogó belső rímelésű daltöredéket:

Este fess a pesti nő . . .

◁ A másik: eredeti helyén szenvelgő búsongás, szállóigében viszont eredménytelen tárgyalásnak, megbeszélésnek, de néha csupán egyszerű látogatásnak, rövidebb-hosszabb együttlétnek tréfás megszakítása, befejezése:

Nem zavarom tovább az életedet . . .

◁ Dalszövegein kívül szállóigét termett muzsikus szerzőtársával, *Horváth* Jenővel 1946-ban írt zenés vígjátékának slágercíme is:

Csak nővel ne!

◁ Szokványos merengés a tárgya a *Hajdú* Júlia megzenésítésében megszárnyasodott refrénű dalnak (1952):

Csak a szépre emlékezem,
Az első boldog nyárra . . .

Ám az első boldog nyáron kívül akkor is el-elhangzik a szállóige, ha kellemetlen kifejletű esemény kellemes kezdetéről beszélnek, ha tartósan viharos körülmények egy-egy derűsebb mozzanata kerül szóba, vagy akár csak bonyolult utazás, megzavart üdülés rossz emlékű napjait, óráit akarja valaki elhessegetni.

◁ Kétségtelen, hogy a tavasz+szerelem banális összekapcsolásának nem legbravúrosabb megoldása az a sikeres sláger (zene: *Orlai* Jenő), amelynek kezdő refrénsorát tavaszi szerelmek fellobbanásakor a szerényebb szókincsű párok egyike-másika gyakran kölcsönvesz (1954):

Tavasszal kell a szerelem,
A tavaszt hoztad el nekem . . .

HARMAT IMRE

(1890–1940)

– a két világháború közötti évtizedek igen felkapott, kivételes képességű sanzon-, kuplé- és slágerszövegírója, a városias hangvételű, népszerű versezetek mestere, szállóigekincsünket szövegeinek számos töredékével gazdagította.

Ne hagyd magad, Schlesinger!

– refrénű kupléja (1924, zene: *Lajtai* Lajos) tulajdonképpen egy, a politikai-gazdasági közéletben már korábbról ismert kifejezést általánosított a hetyke biztatás, legényes bátorítás szólamává.

A biztatás eredetileg *Sándor* Pál (korábban *Schlesinger*) dúsgazdag gabonakereskedőhöz volt címezve (1860–1936), aki 1901-től több turnuson át országgyűlési képviselő volt, 1912–1920-ig a *Budapesti Közúti Villamosvasút* igazgatója, a magyar kereskedők egyesületének, az OMKÉ-nek alapítója és haláláig elnöke. A kornak ez a nevezetes plutokrata személyisége, a dzsentri–mágnás allűröket átvéve, hírhedt krakéler párbajhős volt, aki még érett férfikorában is „lovagias úton" torolta meg a nemritkán ellene szegzett sértéseket, gúnyolódásokat. A parlamenti viták hevében kiáltották oda neki először, hogy ~, s a bőszítő-nógató mondat gyakran ismétlődött hol barátságosan, hol csúfolódva. *Harmat* Imre dalszövege teljesen független ettől a történettől, a szólást – elsősorban mint sportjelszót, szurkolók csatakiáltását – olyan időpontban röpítette tovább, amikor a szlogen, hősével együtt, már kezdett kikopni a forgalomból.

◁ A *Márkus* Alfréd (1880–1946) zenéjével elterjedt *Harmat*-szövegek közül csinos fekete lányokkal kapcsolatban ma sem ritka kifejezés:

Az én babám egy fekete nő,
A szeme fénylő, fekete kő . . .

◁ És sikamlós talajon – valójában vagy jelképesen – idézgetik ma is a hajdan oly népszerű slágert:

Jaj, de csúszik ez a banánhéj,
Együtt csúszni ezen, babám, kéj.

◁ Ezekkel a négy évtizedes táncdalokkal (1927) közelkorú és szállóigében talán legjobban meggyökeresedett a harmadik, amely az óvó, féltő becézést modernnek ható, mégis ódon metaforával fejezi ki:

Tenyeremen hordom,
Úgy lesem a parancsszavát . . .

A kifejezés ódon: bibliai eredetű. *Máté* evangéliuma (4. 6.) ezt mondja: *meg van írva: Az ő angyalainak parancsol felőled, és kézen hordoznak tégedet. Lukács* (4. 11.): *kezökben hordoznak téged, hogy valamiképp meg ne üssed lábad a kőbe.* (Lásd 45. old.) A fordulattal humoros helyzetben rangos író is él: *Csokonai Vitéz* Mihály. A *Dorottya vagy is a Dámák diadala a farsangon* (1799) IV. könyvében a pártáján kesergő *Dorottya* így beszél hiába sóvárgott és soha meg nem lelt pár-

járól: *Hordtam volna mindig saját tenyeremen, / Csak könyörült volna pártát únt fejemen.*

◁ *Eisemann* Mihály *Tango argentinó*jának refrénjében a tréfásan „fenyegető lírának" nevezett slágertípus egyik emlékezetes darabját írta meg *Harmat* Imre. A sóvárgott kedvesre, de a rég betervezett fridzsiderre, motorkerékpárra, autóra, víkendházra vagy öröklakásra manapság egyként alkalmazott „fenyegető" verssor így hangzik:

Lesz maga juszt is az enyém,
Csak az enyém, csak az enyém . . .

◁ *Brodszky* Miklós (1905–1950): *Szökik az asszony* című operettjéből (1929) egy finom angolkeringő érzelmes *Harmat*-refrénje formálódott szállóigévé. Szállóigesors, hogy andalító keringés helyett legtöbbször olyan esetekben használjuk, amikor enyhébb oldalba bökés, lábratiprás sérelmét élces-csípős udvariaskodással akarjuk feloldani.

Pardon, pardon, szenyóra,
Pardon, pardon, egy szóra . . .

◁ *Ábrahám* Pál (1892–1960) *Viktória* című világjáró operettjének (bemutató: 1930, hangosfilm: 1932) eredeti magyar dalszövegei közül egy igen gyakori szárnyasszó surrant ki:

Nem történt semmi,
Csak elválunk csendben,
Good night, good night, good night . . .

A két szállóige-verssor az értelemátfordítás jellegzetes példája. ~ – mondjuk, ha nagyon is történt valami: összezördülés, veszekedés, verekedés, perpatvar, botrány, szóval mindannak az ellenkezője, amin a dalocska elérzékenyedik.

◁ A *Rozsnyay* Sándornak (1895–1944), a Nagymező utcai hajdani *Arizona*-mulató karmester-tulajdonosának muzsikájához készült sanzonszöveg egy cinikus, argószerű szállóigét fiadzott:

Szívbajok ellen
Kisasszony szedjen
Tangót . . .!

◁ *Fényes* Szabolcs (1912–) ifjúkori nagy sikere, a *Maya* (1931) alkalmat adott az időrendben utolsó *Harmat* Imre-szállóige gyors elterjedésére:

Szeretnék egyszer egy kicsit boldog lenni,
Ó-ó-ó . . . Ó-ó-ó . . .

A szimplán megfogalmazott, s nagyon általános óhaj, a címszereplő nosztalgikus dalának vezérmotívuma a fiatal *Honthy* Hanna (1893–) előadásában kivételesen szuggesztív országos nyilvánossághoz jutott: A *Maya* előadása volt az első színházi rádióközvetítés Magyarországon. Se kinyomott kotta, se hanglemez, se vidéki színházi előadások nem kellettek hozzá, hogy az akkor már elég szépszámú rádióhallgatóság romantikus része a dal nyomán utána sóhajthassa: ~.

◁ Évtizedek óta éneklik kabaréinkban azt az aktuális strófákból álló kuplét, amelynek tréfás csattanója:

Én nem hiszem, hogy normális vagyok . . .

A mindig megújuló versszöveget legkülönbözőbb szövegírók, nemegyszer maguk az előadók írták; az őselőadó *Boross* Géza volt, ma a kuplé sikeres előadója a fanyar humorú *Kibédi* Ervin (1924–). *Kibédi* szorgosan utánajárt a már hosszú ideje szárnyasszóvá röppent kuplérefrén eredetének, s írott-nyomtatott adat híján az ő szíves közlése nyomán tulajdoníthatjuk a kupléötletet, s így természetesen a refrént is *Harmat* Imrének. A játékos dallamot ugyancsak *Kibédi* Ervin információja, de más felvilágosítások szerint is *Szirmai* Albert szerzeményének tartják.

HARSÁNYI ZSOLT

(1887–1934)

– változatos írói munkásságának pihekönnyű, de – mint kiderült – talán legmaradandóbb része: a sikeres dalköltői tevékenység. Dalszövegeit a közkedvelt muzsikán kívül több szállóige is élteti, olyan, sűrűn feltörő érzelmi kifejezések szimpla megfogalmazása, mint például a *Márkus* Alfréd zenéjére a század első évtizedeiben hévvel énekelt sláger:

Nem tudlak én soha elfeledni,
Téged foglak örökké szeretni.

◁ Tartós szállóigék váltak ki a nevezetes nagyoperettekhez írt *Harsányi*-szövegekből is. *Kálmán* Imre *Cigányprímás*ának (1913) egyik sikerszáma többféle alkalomra kiterjeszthető szállóigét produkált:

Lári-fári, nem kell várni,
Frissen jó a csók,
Fürge légy, ha rádfonódnak
Rózsaszín kacsók . . .

A szállóige-sürgetést nemcsak csókra hívásnál idézzük, de erélyesen emlegetjük akkor is, ha egy megbeszélésen valaki késik, ha nem jön a villamos, busz vagy a troli, vagy a légyottra várt partner nem érkezik meg.

◁ *Lehár* Ferenc *Végre egyedül* című operettjéből (1915) *Harsányi*nak egyik lendületes, optimista dalkezdete önállósult szárnyasszóvá:

Szép a világ –
Ha a vágyódás szárnyalni hív.

◁ Egy másik *Lehár*-operett: a *Három grácia* (1923) apacsleány-dalában *Harsányi* Zsolt a már előbb említett „fenyegető líra" szállóigebázisát szaporította:

Ha megversz is, imádlak én,
Te drága, szép apacslegény,
Csak üss meg, de tekints reám:
Tiéd a hű apacsleány.

◁ *Lehár* kínai környezetben játszódó operettjének *Harsányi* adta magyar címe:

A mosoly országa.

Ám ~ nem az obligát „kínai mosolyra" vonatkoztatva érlelődött szállóigévé. Kies táj, vidító környezet, egy ragyogó gyermekotthon – ilyen benyomások társítják gyakran ~ képzetét. A fogalom származékának, változatának tekinthetjük a csecsemő- és kisgyermekfotók reklámelnevezését: *A mosoly albuma.*

◁ A számtalanszor játszott dalmű főszereplőjének: *Szu-Csong* hercegnek belépője főleg szenvedélyes refrénkezdetével vált híressé – ez a sóvár szenvedély azonban szállóigében többnyire frivol kiszólássá hangolódik:

Vágyom egy nő után,
Egy nő után kerget a vágy.
Vágyom a két kezét, fehér kezét,
Mely olyan lágy . . .

◁ *Harsányi*-szövegekkel került színre a Franz *Schubert* (1797–1828) zeneműveiből Henrik *Berté* (1857–1924) által összeállított, *Schubert* életéről szóló daljáték, a *Das Dreimädelhaus* magyar változata: a *Három a kislány* (1916).

A dalműből a magára maradt *Tschöll* papa és *Tschöll* mama harmadik felvonásbeli kettőse hagyományozott ránk szállóigét. Romantikusan: elcsendesedett otthonról, megüresedett családi fészekről, ironikusan: zajos vendégség után, nagy felfordulás múltával mondjuk:

Árva a ház,
Nincs kacagás,
Némák a
Régi szobák . . .

HAVASY VIKTOR

(?–)

– írta a szövegét és szerezte a zenéjét a *Fekete vonat* című slágerszámnak, amelynek refrénindítása ma is indázik beszédünk talaján:

Ajjaj! Fekete vonat!
Elvitted a páromat . . .

Hihetetlen sok szituációba kapaszkodik meg ez a lényegében mit sem mondó nyolcütemű sor. Kezdjük a zsúfolt tömegközlekedési eszközök utasainak sztereotip panaszával: ~. Folytassuk a háziasszonyéval, aki teli szatyrok terhétől nyögve caplat haza a vásárcsarnokból, a meglepett ember riadalmával, aki telefonon, levélben, táviratban hirtelen rossz hírt hallott, a váratlanul megdrágult portéka előtt tétovázó vásárló, a messziről fél-nemfogadás idején valamilyen hivatalba érkező ügyféljelölt bosszankodásával – számos hasonló esetben hallhatjuk az indulatok összefoglaló megnyilatkozását: ~. S még hosszan folytathatnánk a sort, hiszen az ~ szállóigét éppen jó hangzású mit-sem-mondása teszi alkalmassá arra, hogy sok mindent elmondhassanak vele.

HELTAI JENŐ

(1871–1957)

– dalköltészetében is néhány elterjedt szállóigét hagyott ránk. A század első évtizedének elején írt derűs költeménye, a *Dal a moziról* (zene: *Kálmán* Imre) ajándékozta meg nyelvünket e gyorsan megszárnyasodott szóval:

Mozi.

◁ A mozgóképszínház – projektrográf – fogalmát addig csak körülírva vagy ideiglenes fordulattal tudtuk megjelölni. Szárnyra kapott a ~ szavacskát magában foglaló refrén egyik sortöredéke is: póruljárt, felültetett, felsült, butuska fiatal nőt jellemzünk *Heltai* rímjátékos kifejezésével:

S mert a Berta, **mert a Berta nagy liba,**
Hát elment a mozi-mozi-mozi-moziba.

◁ A legkedveltebb, legtöbbet játszott magyar daljáték, a *Petőfi* elbeszélő költeményének motívumaiból írt *János vitéz* (1904, librettó: *Bakonyi* Károly, zene: *Kacsóh* Pongrác [1873–1923]) néhány népszerű daltöredéke különállóan is megülepedett nyelvhasználatunkban.

A népdal gyökerű, *A fuszujka szára* . . . nóta refrénje:

Nem bánom, nem bánom,
Csak szívből sajnálom . . .

– a népies *szűből* formát *szívre* alakítva a legkülönbözőbb okokból támadt önnön-vigasztalásokban, késő-bánatokban visszhangzik.

◁ Az *Iluska* haláláról hírt hozó *Bagó* szívet szorongató dala:

Egy rózsaszál szebben beszél,
Mint a legszerelmesebb levél . . .

– közvetlen és átvitt értelemben a *Helyettem kis virág* (lásd 479. old.) magyaros párja lett. A két szárnyasszó abban is hasonlít egymásra, hogy avített érzelmességük helyett mind a kettő tréfás értelemmel töltődött fel.

Az utóbbi szállóigét adó dalról még valamit. A fenti sorokhoz mindig hozzáhalljuk a strófazáró passzust: *Nyugszik a csöndes temetőben, / Szemét lezárta a halál. / Az ő porából nőtt e rózsa, / E rózsa, rózsa, rózsaszál.* A *Petőfi*-költemény XVIII. énekének utolsó szakaszában viszont *János vitéz* így búcsúzik *Iluska* rózsabokrot termő sírjától: *Ki porából nőttél, árva kis virágszál, / Légy hűséges társam vándorlásaimnál.* Vagyis: a szállóige rózsaszál-motívuma és a *Heltai*-dal befejezése *Petőfi János vitéz*ének ihletésében fogant.

◁ A népszerűség egy pattogó sorkettőst ugrasztott át árnyalatos szállóigehasználatba *Heltai* 1907-ben *Ius primae noctis* címen bemutatott, majd az utóbbi években az *Irodalmi Színpad* és a *Televízió* előadásaiban *Úri jog*

cím-magyarítással felújított egyfelvonásos bohóságának betétdalából (zene: *Szirmai* Albert):

Ma más nap van,
Ma más nap van,
Ma más nap van,
Mint egyébkor –
Mert ma véget ér,
Mert ma véget ér,
Mert ma véget ér
A középkor . . .!

Cimborái kiruccanásra csábítják az otthonülő családapát; vidám társaság takarékos tagja palackos bort, pezsgőt bontat; peches kártyás sorra nyeri a partikat; a restet elkapja a munkaláz, a szorgalmas embernek lustálkodhatnékja támad; a fösvény ajándékot vásárolt, a könnyelmű fráter hirtelen fogához veri a garast – a változatos akciók változatlan mottója: ~.

JARMINSZKY LÁSZLÓ

(?–?)

– slágerszöveg-refrénje (zene: *Vécsey* Ernő, ?–1977) „külföldre szakadt hazánkfiai" jelentős részénél a honvágy könnyen megfogalmazható szállóige-vetülete lett (1958):

Én mindig Pestről álmodom,
Nekem csak ő a Párizsom.

JÁVOR LÁSZLÓ

(1903–?)

– egyetlen sanzonjának címével, strófakezdésével és befejezésével örökítette meg magát szállóigéink szerzőinek névtárában:

Szomorú vasárnap.

A baljós dal (1933; zene: *Seress* Rezső [1899–1968]) két strófája a Sigmund *Freud* szavával [*Sonntagsneurose*nak] *vasárnapi szorongás*nak nevezett lelkiállapotnak émelyítően érzelgős versbe vetítése. Érdemes ide-

iktatni már csak azért is, hogy felmérhessük azt a tragikus, helyenként tragikomikus tömeghatást, amelyet ez a – manapság esős hétvége, sikertelen kirándulás, elmaradt randevú, unalmas magány kifejezésére használt – ~ négy évtizeddel ezelőtt kiváltott:

Szomorú vasárnap, *száz fehér virággal*
Vártalak, kedvesem, templomi imával.
Álmokat kergető vasárnap délelőtt,
Bánatom hintaja nélküled visszajött.
Azóta szomorú mindig a vasárnap.
Könny csak az italom, kenyerem a bánat:
Szomorú vasárnap . . .

Utolsó vasárnap, kedvesem, gyere el,
Pap is lesz, koporsó, ravatal, gyászlepel.
Akkor is virág vár, virág és koporsó,
Virágos fák alatt utam az utolsó,
Nyitva lesz szemem, hogy még egyszer lássalak,
Ne félj a szememtől, holtan is áldalak,
Utolsó vasárnap . . .

A hajdan morbid, ma nyálkás sláger hamar megszerezte a *hírhedt* jelzőt. Hatására állítólag rövid idő alatt öt szerelmi öngyilkosság történt, egykorú megállapítások szerint közvetlen összefüggésben a dallal. A gazdasági válság, a fejét felvető fasizmus éveiben Magyarországon is felugrott az öngyilkosok száma, de külföldön különösen kövér hírlapi kacsát sütöttek a hazai sajtó „izgalmas" híradásaiból. A *Rádióélet* szerint 1936 tavaszán az *Europa Funk* például ezt a bornírt tudósítást költötte: *Nem egy sláger okozott már károkat. De hogy egy sláger gyilkoljon, arra valószínűleg még nem volt példa. Budapesten a Szomorú vasárnap című melankolikus dal annyira kedvelt, hogy gramofonlemezen, rádióban, kávéházakban, szóval mindenütt és állandóan éneklik. A város utcáin sem lehet egyebet hallani, mint a Szomorú vasárnapot. Ezzel egyidejűleg öngyilkossági járvány tört ki . . . Az emberek sorozatosan lövik agyon, mérgezik meg és kötik fel magukat, s mellettük szabályszerűen csak egy cédulát találnak ezzel a szöveggel: S z o m o r ú v a s á r n a p. Most a magyar kormánynak kellett közbelépnie, mely a dal terjesztését minden téren betiltotta.*

Az ostoba krimi-lódítás, a tschikosch-gollasch hírverés azonban hozzájárult ahhoz, hogy a ~ világszerte karriert csináljon. A dal felhangzott Párizsban, Sydneyben, Koppenhágában, New Yorkban, Oranban és sok más metropolisban. A ~ *Gloomy Sunday, Trauriger Sonntag, Einsamer Sonntag, Malgaja Dimanco, Sombre Dimanche, Grusztnoje Voszkreszenyije* stb. stb. címen bejárta a földgolyót. A szövegíró életpályája is kivételesen figyelemre méltó: *Jávor* László pesti újságíró, szövegíró, költő, a fasizmus elől külföldre menekült – és később

Párizsban nagynevű festő lett. A hatvanas években avatták fel ünnepélyes külsőségek között egyik triptichonját, amelyet a francia ellenállási mozgalom és a koncentrációs táborok áldozatainak emlékére alkotott. A komponista: *Seress* Rezső pedig sikerrel működött közre a berlini televízió egyik zenés dokumentumjátékában, amely a harmincas éveket idézi, s amelynek korjelző címe: ~.

KALMÁR TIBOR

(1893–1944)

– az első világháború idején írt, rengeteget énekelt sanzonjából (zene: *Reményi* Béla [1883–1938]) két szállóige is sarjadzott. Az egyik: a cím, a verskezdet és a belső refrén:

Mikor az est mesélni kezd,
Utánad édes vágy epeszt,
Szeretnék ilyenkor ott lenni nálad,
Mikor az est mesélni kezd,
Hogy álomba én ringatnálak . . .

A ~ szállóige már kezdetben cinikus zöngét kapott. Szárnyra kelése idején gyakran alkalmazták az akkoriban rendkívül olvasott déli bulvárlap: *Az Est* túlzó riportjaira: ~. Alighanem innen ered mai szkeptikus becélzása is: akkor idézzük, amikor valaki nagyot mond, lódít, „hantázik", valószínűtlen vagy éppen lehetetlen dolgokat mesél.

◁ A sanzon másik szállóigéje – a tréfás becézés vagy fölényes lekicsinylés – ebből a verssorból emelkedett ki:

bolondos kis **gyerekarcú hadnagy . . .**

◁ A húszas évek derekán rengeteg kávéházban, vendéglőben muzsikálták, számtalan hanglemezen nyaggatták, a terjedő rádió sűrű adásokban népszerűsítette azt a mókás-pityókás kuplét (zene: *Grosz* Alfréd [1879–1944]), amelynek nem a kezdete, nem a közepe, nem a refrénje – hanem, rendhagyó módon, a címmé is rögződött befejező sora szakadt le szárnyasszóvá. Ha egy eseménynek nem látni a következményeit, ha egy cél elérése bonyolult, bizonytalan, akkor ismételjük a hazafelé botorkáló boros ember nyűglődését:

Messze van a Mester utca vége . . .

KETELBEY, ALBERT
(?–?)

– művének szállóige-származéka ugyancsak rendhagyó eredetű. Az angol komponista egyik zenekari száma – a rádió közvetítésével – a húszas–harmincas években úgy elterjedt Magyarországon, hogy állandó ismétlése már szinte idegesítő, elviselhetetlen volt. A ritmusos, melodikus hangulatfestő szám fülben ragadt magyar címe:

Perzsavásár.

A tulajdonképpen három évtizeddel ezelőtt, 1945 elején újra felbukkant ~ szállóige tehát nem nótaszóból, hanem idegen muzsika hazai elnevezéséből született, s értelme is odébbcsúszott attól, amit a szórakoztató programzene a hallgatóknak eredetileg szuggerált.

A keleti bazár nyüzsgő zsivaját, élénk forgatagát érzékeltető zeneszám címe ugyanis 1945-ben a rendetlenség, zűrzavar, a hangos zsibvásár szimbóluma; a felszabadulás után így nevezték el az utcai árusoktól, feketézőktől, csereberélőktől ellepett városrészeket, sőt magának az obskurus nyilvános üzletelésnek, a „seftelésnek" is ez lett a közkeletű argóneve.

KÉRY GYULA
(1869–1919)

– a Bajza utcai volt *Petőfi*-ház hajdani titkára, *Blaha* Lujza életírója is bekerült a dalköltészet vonzásának körébe. Szállóigéink tárában egyik dalának (zene: *Jónás* János) címe és refrénje őrzi nevét – egy tulajdonképpen kiábrándult, keserű, de néha tréfába is csúszó felkiáltás:

Minek is van szerelem a világon!

KUNOSS ENDRE
(1811–1844)

– a reformkor fiatalon elhunyt, népszerű költőjének biedermeier hangulatú versét:

Képeddel alszom el,
Képeddel ébredek,

Kimondhatatlan az,
Mit érted szenvedek . . .

– *Farkas* Miska, a híres győri cigányprímás (1829–1890), *Bihari* János unokája zenésítette meg, első sorai ennek a kedvelt muzsikának a szárnyain jutottak el szállóigéink közé.

Egészen friss adattal dokumentálhatjuk a szállóige tréfásan torzított aktualitását. Az 1966. évi *Téli Kis Ludas Matyi – Családi Magazin* egyik karikatúrája ifjú párocskát ábrázol, akik ágyukban heverésznek és sóvárogva bámulják egy lottó-ötössel díszített autó álomképét. A rajz felirata: *Reményteljes fiatalok.* Aláírása: ~.

LAJTOS PESTI DALTÁRSULATA

(1867 körül)

– fordította le és bővítette ki – *Tóth* Béla *Szállóigék Lexikona* (1906) szerint – a bécsi népénekesek *[Dös gibt's nid!] Olyan nincs!* – csattanójú kupléját ezzel a németes toldalékkal:

Olyan nincs a sifonérba'!

A származtatás azonban nem teljes. A szállóige-refrént nyomtatásban először *Limbay* Elemér *Magyar Daltára* (1880–1888) őrzi, éspedig a *Nem házasodom meg soha* kezdetű népies dal néhány szövegváltozatában:

Nem ettem én bolondgombát,
Hogy elvegyem a kend lányát:
Sárga recefice, horpadt bádogicce,
Olyan nincs a sifonérba'!

A nóta alapdallama egyébként 1861-re megy vissza, amikor *Fűzfalevél virágozik* kezdettel *Tóth* Kálmán *Dobó Katica vagy az egri szép napok* című történelmi színművében bukkan fel először *Allaga* Géza (1841–1913) szerzeményeként. Hogy a *Lajtos*-féle dalstrófa azonos volt-e a *Limbay-Daltár*ban feljegyzett szöveggel, s hogy *Lajtosék Allaga* zenéjére énekelték-e nótájukat – az kideríthetetlen. Könnyen elképzelhető, hogy a későbbi szövegváltozat szerzője átvette és strófájához biggyesztette a már korábban szállóigévé terjedt refrénsort, amelynek értelme kezdettől mindmáig: képtelenség, lehetetlenség, vagy idegen szóval: abszurdum! A tárgyhoz tartozik még, hogy a címszavunkban szereplő *Lajtos*-féle daltársulatnak *Tóth* Béla forrásmegjelölésén kívül semmiféle egykorú vagy későbbi színházi szakmunkában nyomát sem sikerült találni.

LÉVAY EDE
(?–?)

– írta a szövegét *Dankó* Pista (1858–1903) sokat énekelt *Lemondás* című műdalának. A dal a *Cigányszerelem*, illetőleg *Cigány Marcsa* című népszínmű egyik betétszáma volt (*Óbudai Színház*, 1898; Szeged, 1899), s érzelgős-sallangos szövegét is elfogadtatta, meggyökereztette, mindmáig elevenen tartotta a kitűnő nótaszerző muzsikája.

A *Lemondás* azok közé a dalok közé tartozik, amelyeknek csattanósora szakadt le szállóigébe. A zenei varázs és a divatos fordulatok erejére példának álljon itt teljességében a cicomás strófa:

Madár vígan dalolva lombos ágon,
Lágy esti széltől csókdosott virág,
És minden, minden, széles e világon
Szerelmet érez, hőn szeretni vágy.
Bevallanám én is titkát szivemnek,
S elmondanám, hogy mily hiven szeretlek,
Elmondanám, de hasztalan beszéd:
Hideg szobor vagy, meg sem értenéd.

A szállóigévé különült befejező sorból rég kiszáradt már a strófa mesterkélt áradása. A műdal műszövegének műheve szarkazmussá hűlt; a férj, aki barátaival túl sokáig maradt ki, vagy tilosban is járt, magyarázkodásait némán hallgató feleségének végül így fakad ki: ~. De még az is előfordul, hogy a meg nem hallgatott szerelmes vágja oda szerelme tárgyának az utolsó, elkeseredett érvet: ~.

LIPTAI KÁROLY
(?–?)

– szintén az egyszállóigés dalszerzők közé tartozik. A „nagy béke" vége felé, 1911-ben írta sikeres kabaré-sanzonját (zene: dr. *Garami* Béla [1869–1944]), amelynek indítósora prózai célzattal is emlegetett frázisban maradt fenn:

Magának írom ezt a levelet,
Magának, aki engem nem szeret . . .

Az érzelmes sanzonban klasszikus példa ihletését érezzük. Számos adat mutatja, hogy századunk elején *Puskin Anyegin*jének *Bérczy* Károly-féle fordítása az irodalmi érdeklődést és az olvasókedvet minden korábbinál erősebben

felajzotta. A kezdősorokból szinte kihallik *Tatjána* levelének indítása: *Én írok önnek* . . . Slágerszövegírók szívesen engedték át magukat efféle hatásoknak. Elég, ha *Zerkovitz* Béla *Petőfi*-utánérzéseire gondolunk (lásd 965. old.).

LOVÁSZY KÁROLY

(1887–1952)

– a század második évtizedében sűrűn énekelt sanzonja: *A négy fekete ló* (zene: *Molnár* Mihály [1893–1945]) kettőzve visszatérő refrénjéből egyik ma is igen eleven és sokat idézett szállóigénk keletkezett:

Anyám, én nem ilyen lovat akartam!

A gyászos, tragikus sor a sanzonon kívül elvesztette eredendő komorságát. Rosszul sikerült meglepetésnél, balul kiütött vállalkozásnál, felsüléssel végződő kísérletnél mondjuk: ~.

◁ Az első világháború kezdetén, a hurrá-hazafiság, a hinterland-hősködés idejében

Hogyha kinyitom a számat

– címmel s refrénkezdettel (zene: *Czeglédy* Gyula [1891–1966]) arról kuplézott *Lovászy* Károly, hogy ha egyszer kinyitja a száját, akkor az ellenség elpusztul, megsemmisül.

A háryjánoskodó hencegés jó három évtized múlva kedvelt kabarékomikusunk: *Salamon* Béla előadásában támadt fel. Az egyik kisbohózat-sorozatban elevenítette fel a régi kuplészöveget, a „bemondás" ült, és *Salamon* Béla ejtésének ízével fűszerezve mint tréfás-féltréfás fenyegetés, diszkrét zsarolás első hatósugaránál sokkal tágabbra terjedő körben honosodott meg.

MARTOS FERENC

(1875–1938)

– számos kiváló operettkomponista versszövegírója, először *Huszka* Jenő (1875–1960) dalműveiben alkotott szállóigévé érlelődő sorokat.

A *Bakonyi* Károly librettójára írt *Bob herceg* (1902) címszerepében a nadrág-, pontosabban trikószerepes *Fedák* Sári (1879–1955) népszerűsítette országszerte a híres belépőt:

Londonban, hej, van számos utca,
És minden utcán több sarok . . .

A hetyke dalocska kezdetét igen ellentétes helyzetekben idézgették. Városi, nagyvárosi jelleg komoly vagy mókás kiemelésére, pöffeszkedő provincializmus kigúnyolására, sőt azokra is célozva, akik régebben a nagyvárosi utcák sarkán álldogálni szoktak.

◁ Teljesen egyértelműen használatos szállóige lett a *Bob herceg* belépőjének második sora:

Ha pénzem nincsen, iszom hitelbe,

◁ Az 1905-ben bemutatott, s azóta számtalanszor felújított, kétszer megfilmesített *Gül babá*ból, amelynek dialógusait is *Martos* Ferenc írta, elsősorban ugyancsak az egyik megkapó belépő refrénkezdete oldódott át szárnyasszavaink törzsanyagába. A *Gül baba* budai kertjébe belopakodó *Gábor diák* megáll a rácsos kertkapu előtt, amely mögött szerelme tárgyát sejti, s így énekel:

Ott túl a rácson
Egy más világ van . . .

Bár *Gábor diák* a rács mögött mennyországról és rózsákról énekel, amelyeknek idáig érzi édes illatát – a szállóigében a rács-képzet sokkal ridegebb: legtöbbször valóságos tömlöcre vagy jelképes fogságra célzunk vele.

◁ Említsük meg, hogy *Gábor diák* bordalának majdnem ugyanaz a szállóige a refrénje, amelyet a görög–római klasszikusok írásaiban (lásd 117. old.), és *Mascagni Parasztbecsület* című operájában is megtalálunk, s amely ez alkalommal így rövidül meg:

Borban az igazság!

◁ Nosztalgia, honvágy kifejezésére emlegetjük ugyanebből a műből *Mujkó cigány* szinte népdallá vált nótájának kezdetét:

Darumadár fönn az égen
Hazafelé szálldogál . . .

◁ Közel másfél évtized múltával, 1919 tavaszán került színpadra a harmadik szállóigét termő *Huszka*-operett, a *Lili bárónő*. Ebből *Martos* Ferenc négy versszövegének töredékeit kapta fel a köznyelv. Eltúlzott, szinte már

szarkasztikusan ható udvarlás, szerelemre szólítás formulája lett az élveteg kettős refrénkezdete:

Tündérkirálynő, légy a párom,
Szállj le, szállj le pilleszárnyon . . .

◁ Egy másik duettből már hevesebb, konkrétabb sürgetés vált ki:

Kedves kicsikém, ne féljen,
Egy-két ölelés nem szégyen . . .

◁ Női ajkakon viszont, nem kevésbé fellengzősen vagy csúfondárosan, ez a dalkezdet vert visszhangot:

Egy férfi képe
Van a szívem közepébe' . . .

◁ Végül: negédes cigarettakínálásnál bukkan fel az alábbi strófa első két sora:

Kis cigaretta,
Valódi finom,
Oly illatos, enyhe,
Mint rózsaszirom . . .

◁ A *Jacobi* Viktor (1883–1921) operettjeihez (librettó: *Bródy* Miksa [1875–1924]) készült *Martos*-versszövegekből két szárnyasszó röpköd manapság is.

Tolakodó incselkedés mellett nagyzolást, pöffeszkedést, hetyke uraskodást is gyakran a *Leányvásár* (1911) egyik vidám táncszámának refrénindításával hárítunk el:

No, de méltóságos úr . . .!
Nem szokás ölelni ily vadul . . .

◁ A *Sybill* (1914) nagykeringőjének slágersora fanyar, néha gunyorkás sóhajban maradt fenn:

Illúzió a szerelem,
Szívek tündészép illúziója . . .

◁ *Kálmán* Imre volt a komponistája és *Bródy* Miksa a librettistája a *Zsuzsi kisasszony* című operettnek (1915), amelynek egyik duett-refrén kezdetét heves és huncut szerelmesek ma is elkölcsönzik:

Légy az icipici párocskám,
Páratlannál szebb a páros szám . . .

MÉREI ADOLF

(1876–1918)

– író, hírlapíró, színpadi szerző, eredeti és fordított darabjainak száma meghaladja a kétszázat; kuplét, kabarédalt és operettsláger-szöveget állítólag tízezernél is többet írt, műveinek legmaradandóbb szállóige-maradványa mégis egy bécsi daljáték magyarra fordított címe. 1906-ban mutatták be Budapesten *Lehár* Ferenc *Die lustige Witwe* című operettjét, amelynek magyar neve:

A víg özvegy

– csakhamar a könnyen felejtő, mulatós, kikapós özvegyasszonyok epitheton ornansa, szinte önálló fogalom lett.

◁ Nem sikerült adatot találni rá, de emlékezetünk, s néhány szóbeli közlés alapján neki tulajdonítjuk *Herczeg* Ferenc először regényben (1893), majd színpadi életképben (1899) sikert aratott dzsentri históriájának: *A Gyurkovics-lányok*nak betétszámszövegét, amelyből a soklányos, de kevés pénzű családok hajdan híres szállóigéje született:

A jó házassághoz nem kell hozomány,
Példa erre valamennyi Gyurkovics-leány . . .

MÓCZÁR GYULA

(1889–1959)

– század eleji népies dalának (a zenéjét is ő szerezte) címe és refrénzárása a behízelgő érveléssel, okoskodással szemben támasztott kétely szárnyasszava lett:

Hazudik a muzsikaszó.

A népszerű szállóige életereje új tápot kapott 1922-ben, amikor a *Budai Színkör* ~ címen mutatta be *Erdélyi* Mihály librettista és *Neumann* Ferenc zeneszerző operettjét.

MÓRA ISTVÁN

(1864–1957)

– egyik népies dalszövegének (1914) címét, kezdetét (zene: *Fráter* Loránd [1872–1930]) mindenféle helyi zenebona, ricsaj jelzésére tágítottuk ki:

Lakodalom van a mi utcánkba',
Felhallik oda is a lárma . . .

NADÁNYI ZOLTÁN

(1892–1955)

– a jeles költő azzal a dalszövegével kerül a nótaszóból lett szállóigék szerzői közé, amelyet a *Zilahy* Lajos (1891–1975) *Halálos tavasz* című első regényéből (1922) készült filmhez (1939) írt *Polgár* Tibor zenéjére. Balsikerű próbálkozásoknál, csődöt mondott kísérleteknél, kátyúba jutott kezdeményezéseknél ebből a szerelmi tragédiából jövesztett frázissal mutatunk rá a baj későn felismert gyökerére:

Ez lett a vesztünk,
Mind a kettőnk veszte,
E csillagos, mély,
Forró, nyári este . . .

NÁDOR JÓZSEF

(1876–1967)

– neves és igen termékeny dalköltő számos műve úgy összefonódott egyes népdalokkal s népies dalokkal, hogy a primátus köztük néha nehezen állapítható meg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a többnyire *Nádor Jóska* nevet használó zeneszerző néha *Nádor Sándor, Nádor Samu, Pusztaffy Sándor* néven is megjelentette műveit, s maga is komponált dalokat saját és mások, többek között bátyja: *Nádor* Gyula (írói nevén: *Magyar* Gerő) szövegére.

Már a múlt század nyolcvanas éveiben lejegyezték a

Nem vagy legény!
Nem mersz megcsókolni!

- kezdetű népies nótát. Szállóige azonban csak azzal a tréfás toldással pattant ki belőle, amelyet egy dátum nélkül megjelent, de nyilván századunk első évtizedéből származó daloskönyv szerint *Nádor* Jóska adott hozzá (zene vagy zenei feldolgozás: *Huber* Sándor [1875–1965]). A megtoldott nyitósor-szállóigében negédes ugratásként vagy fölényes csúfolódásként önállósodott:

Nem vagy legény, Berci!
Nem vagy legény, Berci!
Nem mersz hozzánk járni,
Apád, anyád előtt,
Kati néni előtt
Nem mersz megcsókolni!

PETHE MÁRTON

(?–?)

– írt szöveget *Pethe* Lajos (1866–1924) egyik szállóigét termő népies dalához. A dalcímet is adó kezdősor hetyke szólama eredetileg duhaj kesergést jelzett, később azonban kiterjedt a fölös hivalkodás, az úrhatnám dölyf vagy egyszerűen csak a felemás cifrálkodás, kétlaki magatartás eseteire is:

Nem való bokréta gyűrött süveg mellé!

RÁKOSI JÁNOS

(1912–)

– 1940-ben magyar szöveget írt Eldo di *Lazzaro* (1902–) előző évben Milánóban kiadott *Reginella campagnola* című slágerére, ennek a refrénjéből támadt a kotnyeles, kandi, orrát mindenbe beleütő emberek csúfondáros szárnyasszó-jelzője:

Egy kis kíváncsi kacsa,
Egy este nem ment haza . . .

◁ Évtizedek óta ismert, úgynevezett cigányos fordulatot épített be egyik kuplészövegének refrénjébe *Rákosi* János (1946., zene: *Sipos* István [1894–]), s a friss dallam a szállongó szólást szállóigéink közé lendítette:

Hát ide figyelj, Lajos . . .
A gé-húr kicsit magos!

Amikor valami meglepő, jelentős dolgot akarunk közölni, amikor a beszélgetésben különös fordulatra hívjuk fel a figyelmet, amikor ujjunkat szinte felemelve alá szeretnők húzni a következő mondatot -- akkor idézzük, néha utrírozottan cigányos ejtéssel: ~.

REMÉNYI GYENES ISTVÁN

(1909–)

– két szállóigét indított útra a kiváló francia költő, a „modern Villon": Jacques *Prévert* (1900–1977) *Je suis comme je suis* című sanzonjának (zene: Joseph *Kozma* [1905–1969]) magyar változatában. A kettő közül a gyakoribb a vers elejéről való:

Ilyen vagyok, ilyen,
Nem változtatsz ezen,
Ha kedvem van nevetni,
Nevetek mindenen . . .

A rezignált konokságnak ezt a minden befolyásolást visszautasító, tömör megfogalmazását a sanzon hazai megszólaltatása óta (1956) széltében használják. A fejlett hangközlő technika gyorsan és hatékonyan terjeszti a tapadós szlogeneket – a borissza férfi, a cifrálkodó asszony, a hanyag diák, a megbízhatatlan partner, a hibájukhoz makacsul ragaszkodó emberek egész raja a szemrehányás, a felelősségrevonás pillanatában vállrándítva veti oda: ~!

◁ Többnyire tréfálkozássá transzponálva, ritkábban használjuk szállóigének a szövegzáró, lírai hangütésű sort:

Neked vagyok ilyen!

Mind a francia, mind a magyar sanzonszövegben elég könnyű felismerni a rokonságot *Mózes* (2. 3. 14.) isteni bemutatkozásával: *Vagyok, aki vagyok* (lásd 25. old.). Felvetődik a gondolat, hogy az egyébként frappáns fogalmazású sanzon-szállóige nem azért terjedt-e el ilyen gyorsan, mert logikája régről beidegződött szentenciából fakad.

SASSY CSABA

(1884–1960)

– szárnyasszót röppentő népies dalának zenéjét *Simkó* Gusztáv (1877–1956) szerezte, a népszerű dal búsongó kezdőfrázisát ma is gyakran halljuk:

Sirassatok engem, orgonavirágok,
Szülőfalumtól mindörökre válok . . .

SERESS REZSŐ

(1899–1968)

– a *Szomorú vasárnap* komponistája (lásd 936. old.) saját szerzeményű dalainak maga költötte szövegeivel is szaporította szállóigéink számát. Ellentmondásos helyzetekben, visszás körülmények között, s nemcsak érzelmi, szerelmi, hanem más magán- és közéleti komplikációkra vonatkoztatva is idézzük 1929-ből származó sanzonjának refrénbefejezését:

Hiába van palotád Budán,
Pestre jársz a boldogság után . . .

◁ Az *Elszáll az ifjúság* című operettben (1931) énekelték *Seress* Rezső kedveltté vált dalát, amelynek refrénjéből az első sor különült el:

Szeressük egymást, gyerekek,
A szív a legszebb kincs,
Ennél szebb szó, hogy szeretet,
A nagyvilágon nincs!

A szárnyasszó azonban legtöbbször nem bölcselkedik ilyen érzelmesen. Kártyapartinál, labdarúgómérkőzésen összecsapnak a játékosok, kibicek, szurkolók; családi körben, baráti összejövetelen perpatvar robban ki; a villamos- vagy autóbuszmegállóban, a KÖZÉRT pultjai előtt hajbakapnak a várakozók – s ekkor egy tréfás-higgadt hang csitítva megszólal: ~.

◁ *Horváth* Jenő zenésítette meg azt a *Seress*-dalszöveget (1957), amelynek megszárnyasodott sora a slágerek közül szokatlanul „prófétikus-misztikus" hangvételével válik ki:

Csak átutazók vagyunk itt e földön,
Egy utas, aki utazik tovább . . .

SOMOGYI GYULA

(1884–1958)

– írta a *Fekete Péter* című operett (1943, librettó: *Zágon* István [1893–1975] zene: *Eisemann* Mihály) versszövegeit, s köztük azt a regényes-szentimentális sanzont, amelynek refrénkezdő sorpárja ironikus, frivol színezetű szárnyasszóban maradt fenn:

Holdvilágos éjszakán,
Miről álmodik a lány . . . ?
Hogy jön egy királyfi tán
Hófehér paripán . . .

SOMOGYI ISTVÁN

(?–?)

– nevét jelöli meg szövegíróként az első világháborús nótáskönyv, amelyben a múlt század nyolcvanas éveiből ismert: *Érik már, érik már* kezdetű népies dal „hadi változata" szerepel. A primitív uszító nóta zenei feldolgozója a nótáskönyv szerint: *Huber* Sándor, egy 1917-ben megjelent kotta variánsában: *Grosz* Alfréd.

A katonadal-imitáció mellett a népszerű nótát élces-trágár szöveggel is énekelték, s mindkettőnek harsány csattanója ez a valósággal mindenes szállóigét fiadzó strófa volt:

Piszkáld ki, piszkáld ki,
Piszkáld ki belőle,
Nem piszkálom, ott egye meg a fene,
Hadd maradjon benne!

SZABOLCSKA MIHÁLY

(1862–1930)

– népies költészetének két dalát a vonzó muzsikán túl a belőlük kiszakadt szállóigék is őrzik.

Fráter Loránd szerezte a zenéjét annak az első világháború küszöbén keletkezett dalnak (1914), amelyből a köznyelv a nyitó sorpárt kapta fel:

Tele van a város
Akácfavirággal,
Akácfavirágok
Édes illatával . . .

Mondjuk néha regényes hangulat érzékeltetésére, de még inkább ironizálva, ha a város éppen nem akácfavirággal, hanem porral, szeméttel, kőszénfüsttel, benzinbűzzel van tele.

◁ Még ellentmondásosabb a másik *békebeli Szabolcska*-dal (zene: *Hubay* Jenő [1858–1937]) szárnyasszókezdetének használata:

Minek turbékoltok
Búgó vadgalambok?

A nyilvánosan csókolózó párokhoz, a túlságosan összebújó nászutasokhoz címezve is elmormoljuk: ~, de a csipkelődés és csúfolódás tarka skáláján végigfuttatva ugyanezt kérdezzük a veszekedő, esetleg verekedő szerelmesektől, házasfelektől is.

SZÉCSÉN MIHÁLY

(1897–1968)

– sanzonszövegeiből számos ismert szállóige keletkezett. *Kola* József komponálta azt a maga idején igen elterjedt slágert (1929–1930), amelynek refrénjét – nem éppen a dal szellemében – ma is gyakran idézik a tavaszi náthától prüszkölő, az április szeszélyes időjárásán bosszankodó emberek:

Csak tavasz ne jönne sohasem,
Csak ne lenne virágos rét.

◁ Letűnt idők dicsérőinek, öreg háryjánoskodóknak tamáskodva vetjük oda a másik *Szécsén–Kola*-szám (1932) refrénsorát:

Egy régi nótát hoz Budáról át a szél,
Melódiája fájó emlékről mesél . . .

◁ Deresedő férfiak sóhajtják el egy elsuhanó, csinos, fiatal lány láttára, vagy éltes hölgyek mormolják maguk elé, ha a modern táncokban viharzó fiatalokat nézik – a *Sally* Géza (1902–1957) által megzenésített sanzon (1934) címsorát:

Szeretnék még egyszer húszéves lenni . . .!

◁ Általában nem kellemes, sőt különösképpen kellemetlen, néha goromba üzeneteket kísérnek azzal a szállóigével, amely az egyik *Buday* Dénes (1890–1963) muzsikájával elterjedt dalról (1935–1936) szakadt le:

Ezzel a kis dallal üzenem,
Hogy szeretem magát . . .

◁ Ugyancsak *Buday* Dénes komponálta *Szécsén* Mihály vígjátékának zenéjét (1936), amelynek címe röppent szárnyasszóvá:

Szakítani nehéz dolog.

◁ Végül a termékeny szövegíró szerzeménye az a sanzon-sorpár is (1936), amelynek még szállóigés első része kedvéért is nehezen adhatunk felmentést a második sorban a prozódia szorítására elkövetett fülsértő magyartalanságért:

Pecches ember ne menjen a jégre,
Pecches ember ne legyen egy hős . . .

SZENES ANDOR

(1899–1935)

– szállóige-hagyatékának mindkét darabja a „fenyegető líra" körébe tartozó slágerszövegekből került ki, s mindkettőnek zeneszerzője: *Kola* József.

Időrendben korábbi, 1930-ból való az a dal, amelynek refrénje így hangzik:

Ott fogsz majd sírni,
Ahol senki se lát,
Százszor megcsókolsz
Egy szál ibolyát . . .

Megbánod még – ez lenne prózára fordított, halaványabb megfelelője szállóigénknek. Közmondásos változata talán ez lehetne: *jön még a kutyára dér . . .* De ez a fogalmazás: ~ – mindkettőnél fanyarabb, gunyorosabb, cinikusabb, nyeglébb.

◁ A következő évben, 1931-ben a *Pillangó* című operett (zene: *Kola* József, librettó: *Szilágyi* László [1898–1942] és *Kardos* Andor [1875–1938]) slágerszövegeinek egyikéből emelkedett ki a másik „fenyegető" szállóige:

Maga rég nem lesz a világon,
Mikor én még mindig imádom,
Mikor én még mindig járok maga után . . .

A prófétáló „fenyegetésnek" ez a szárnyasszava a legritkább esetben röpköd a szerelmeskedés tájain. Többnyire a fölé- és alárendeltség különböző területein találkozunk vele, ahol a megdorgált, megintett, figyelmeztetett, büntetéssel sújtott beosztott, ha nem is mondja felettese szemébe, de fojtott indulattal nemegyszer gondolja magában: ~.

SZENES IVÁN

(1924–)

– slágerszövegei közül először egy filmplakáton, filmvígjátékcímként (a filmet *Révész* György rendezte 1954-ben, zene: *Fényes* Szabolcs) ismertté vált sortöredék indult szállóigepályára:

***Mert* 2×2 néha 5,**
Nem csalás, nem ámítás,
De valóban sokszor hibás
A számítás!

A szabatos számtani tétellel ellentétes megállapítást, hogy tudniillik: ~, nem pedig 4 – a dal természetesen a szerelmi matematikára vonatkoztatja. Ám a szállóigehasználat kiterjesztette érvényét szerelemmentes esetekre is. Ha valamennyi körülmény egybevetésével biztosnak tekinthető családi vagy társadalmi esemény nem következik be, ha az adott összetevők gondos mérlegelése ellenére váratlan termelési eredmény mutatkozik – akkor vigasztalódunk a dalszöveg-matematikával: ~.

◁ Paul és Franz *Schönthan* régi komédiáját: *[Raub der Sabinerinnen] A szabin nők elrablását* újította fel *Kellér* Dezső átdolgozásában, *Horváth* Jenő zenéjével utolsó évadjának végén (1948) a Révay utcai *Pesti Színház*. A slágerekkel megtűzdelt bohóságból egy komolyan hangzó, de korántsem komolyan veendő *Szenes* Iván-szöveg refrénje szárnyasodott meg:

Mások vittek rossz utakra engem,
A mások bűne az én hibám . . .

E szállóige többnyire az öngúny hullámhosszain terjed. Hámból kirúgott férj és családapa, elkódorgott siheder, leégett kártyás vagy turfozó magyaráz-

kodik féltréfásan védekezve: ~. Ugyanis amennyiben a védekezés komoly, akkor kicsúszva a szárnyasszó kategóriából, bűnügyi formulává válhat.

◁ *A szabin nők elrablása* korszerűsített változatának dalmókáiból még egy kis kiábrándult felkiáltás is vissza-visszatér a közbeszédben:

Rózsa,
Magában túlteng a próza!

◁ A negyvenes-ötvenes évek fordulóján divatozó „tízperces mozgalom" apropójából *Szenes* Iván kabarékuplét készített (zene: *Szerdahelyi* Zoltán [1921–]), amelynek vezérszava hamar szállóigévé különült:

Tíz perc az nagy idő, *Elemér!*

Tíz perc múlva ebédelhetünk, drágám – mondja az éhes férjnek a szorgos feleség; *tíz perc múlva nálad leszek* – suttogja a telefonba egy gyöngéd női hang; *tíz perc múlva kint vagyunk a pályaudvaron* – nyugtatgatja a türelmetlen utast a taxisofőr; *tíz perc alatt kész vagyunk az egésszel* – vigasztalja a fogorvos a riadt pácienst; s a dühös, az epekedő, az ideges, a vacogó válasz legtöbbször ugyanaz a szállóige: ~. A sokféle irányba becélozható szárnyasszó népszerűsége több mint másfél évtized múlva egy szatirikus film címében kulminált.

◁ Pontosan találja telibe a nélkülözött javak után való megalkuvással elegyes sóvárgást a *Fényes* Szabolcs muzsikájával népszerűvé vált dal slágermondata (1959):

Csak félig lenne meg az, ami nincs . . .

◁ A *Susmus* című komédia (1962, librettó: *Szinetár* György [1905–], zene: *Behár* György [1914–]) egyik sikerszámának refrénkérdése sűrűn visszhangzik a közbeszédben:

Azt mondják rólad,
Másokhoz jó vagy,
Jobb vagy, mint hozzám –
Kit érdekel?

◁ Sommerset *Maugham* (1874–1965) angol író vígjátékából *Nemes* László (1920–) fordításában, *Nádas* Gábor (1932–) zenéjével készült, s a *József Attila Színház*ban *Imádok férjhez menni* címen bemutatott musical (1964) két dalsora szaporította újkori szállóigéink számát. Az énekelve érzelmes, az olvasva-mondva inkább érzelgős „lelkizések" közül az egyik közhelyszerűbb:

Engem nem lehet elfelejteni,
Értem könnyeket illik ejteni . . .

◁ A másik a szokott mélabút szokatlan szóválasztással teszi érdesebbé és érdekesebbé:

Kicsit szomorkás a hangulatom máma,
Kicsit belém szállt a boldogtalanság . . .

A spleenes kedélyállapot érzékeltetésére szárnyasszóként népszerűsödött kifejezésnek nyelvi érdekessége egyfelől a ritkán használt *szomorkás* szó hirtelen elterjedése, másfelől a vita, ami a *máma* szóforma körül felcsapott. Azokat, akik kifogást emeltek ez ellen, illetékes nyelvészi vélemény nyugtatta meg, hogy a *ma* és a *máma* alak egyként használható és helyes.

◁ Végül egy friss slágerből lett szállóige, amely *Dobos* Attila (1941–) zenéjével indult el 1966 végén a népszerűség útján:

Isten veled, édes Piroskám,
Van még rajtad kívül csinos lány . . .

Nyilván a csiklandóan rímelő, kedves szöveg és az üde csobbanású muzsika vitte elsősorban sikerre a *Piroskát*, de az első refrénsort egy mókás-furcsa vonatkozás gyökereztette meg – hozzátehetjük: meglepő gyorsan – szállóigéink között. A forgalomban levő, lilás-piros nyomású százforintostól köszönünk el mostanában a dalrefrén sorával, a százforintosnak mondjuk, mielőtt felváltjuk, elköltjük, kiadjuk: ~. Ez a *Piroska*-sláger különleges szállóige-sikere.

SZENTIRMAY ELEMÉR
(1836–1908)

– közkedvelt dalkomponista legnépszerűbb dalát, amely a népi dalkincsbe is belekerült, *Elemér dala* címen eredetileg hitvesi vallomásnak szánta, s ezért *kedves nőmnek: Németh Césarine-nak* ajánlással adta ki (kb. 1874-ben). A szövegíró-zeneszerző verse így hangzott:

Csak egy szép lány van a világon,
Az én kedves rózsám, galambom;
A jó isten be nagyon szeret,
Hogy én nékem adott tégedet . . .

Az éjjelizenék, szerenádok e hagyományos dalát a századforduló óta éneklik a szállóigévé rögződött kezdősorváltozattal:

Csak egy kislány van a világon!

A népies muzsikálásnak ezt a külföldieket is megragadó slágerét idegen nyelvekre is lefordították. Az első fordítások abba az időbe nyúlnak vissza, amikor az egyszótagos jelzőcsere még nem történt meg. Franciául: *Il n'y a qu'une belle fille du monde . . .*; németül: *Eine schöne gibt's nur auf der Welt . . .* A szállóigesort egyébként – komolyan, kedvesen vagy tréfásan – korkülönbség nélkül alkalmazzuk a szépnem tagjaira. Újszülött leánygyermekét megpillantva így kiált fel az ifjú apa, ezt hajtogatja a siheder hódoló és az érett szerelmes, de ezzel hízeleg élete párjának aranylakodalmán a gavallér aggastyán is: ~.

SZENTIVÁNYI MIHÁLY

(1813–1842)

– ifjan elhunyt verselő *A szolgalegény* című dalából (1840), amelynek zenéjét *Limbay* Elemér *Magyar Dal-Album* (1879) dallamfeljegyzése őrzi (1078. szám) – ritka kivételképpen az első szakasz második sora szeparálódott szárnyasszóvá:

Fáj a szívem, majd meghasad;
Szeretnélek, de nem szabad;
Nem szabad, mert semmim sincsen,
Húsz forint bér minden kincsem.

Kuriózumként megemlítjük, hogy ennek a kevésbé járatos nótának utolsó strófája (*Limbay: Magyar Daltár*, VI. Győr, 1888) majdnem szó szerint egyezik *Bakonyi–Heltai–Kacsóh János vitéz*ének ismert *Heltai*-féle furulya-nóta szövegével:

Mint az égő gyertya fogyok,
Azt gondolod, beteg vagyok,
Beteg ám a szívem tája,
Te vagy annak patikája . . .

SZILÁGYI LÁSZLÓ

(1898–1942)

– *Alvinczy huszárok* című operettlibrettójának egyik dalszövegéből (1930, zene: *Eisemann* Mihály) kerekedett széltében emlegetett, népszerű szállóigévé a csattanós refrénkezdet:

Van, aki bevallja,
Van, aki tagadja . . .

SZOMBATTY NÁNDOR

(?–?)

– „a *Wekerle*-mulató tagja" a század eleji nótáskönyvek szerint; ez az egyébként ismeretlen férfiú szerezte vagy legalábbis adaptálta a zenéjét és írta a szövegét annak a népies katonanótának, amelyet aztán az alapszöveg töméntelen változatában énekeltek a masírozó katonák. A nóta így kezdődött:

Nem hitted el, babám, hogy katona vagyok,
Majd elhiszed, babám, ha rukkolni fogok . . .

És ezzel a szárnyasszót pattintó fordulattal fejeződött be:

Huszárcsákó a fejembe –
Nem nyomja fejemet a bú!

TÓTH KÁLMÁN

(1831–1881)

– népdallá népszerűsödött költeményei közül *Kralovánszky* Mór (?–?) 1856-ban szerzett zenéjével, *Csepreghy* Ferenc *Piros bugyelláris* című népszínművének betétszámaként 1878-tól kezdve terjedt el országszerte az a népies nóta, amelynek második két sora – a *Zsófika* nevet mindig megfelelőre behelyettesítve – a délceg-duhaj szerelmi ömlengések frázisa lett:

Fekete szem éjszakája,
Hány csillag gyúlt ki reája?
Hány csillagból van a szemed, Zsófikám,
Hogy egy egész mennyországgal ragyogsz rám?

VADNAY LÁSZLÓ

(1904–1967)

– a jellegzetesen pesti *Hacsek és Sajó* kabarésorozat szerzője két film forgatókönyvének címével, illetve címet adó slágerrefrénjével került szállóigéink lajstromába.

1934-ben rendezte *Gaál* Béla (1893–1944) a

Meseautó

– című *Vadnay*-filmet (társszerző: *Vitéz* Miklós [1888–1956], zene: *Márkus* Alfréd), s ezt a *Harmat* Imre *Meseautóban* refrénű dalszövegével is repetált, frappáns elnevezést közel ötödfél évtized után is sűrűn használjuk.

Sűrűn használjuk, de lényegbevágó értelmi átvetéssel, nem holmi regényes álmodozás jelzésére. Ellenkezőleg: nagyon is reálisan, a különleges kivitelű, kivételesen luxuriózus szerkezetű és berendezésű gépkocsikat illetjük a ~ titulussal.

A 1936-ban készült *Balogh* Béla (1885–1945) rendezésében *Vadnay* László szárnyasszóban megörökített másik filmje, a

Havi kétszáz fix.

A harminc esztendővel ezelőtt minimális polgári egzisztenciát biztosító kétszázpengős fixfizetés fogalma a kispolgári vágyálom-jelkép volt. A jelkép szállóige-karakterét megerősítette a filmvígjáték vezető slágerének refrénje (zene: *Rozsnyay* Sándor), amely kedélyeskedve fejlesztette tovább a címet:

Havi kétszáz pengő fix-szel
Az ember könnyen viccel . . .

Még mindig ebben a formában emlegetjük a szállóigét, mert bár a társadalmi-termelési rend, a fizetések-jövedelmek, a pénzegység változásával összegszerűsége már idejét múlta – rímjátékában elevenen ficánkol a szerény létbiztonság öröme.

VARGHA GYULA

(1853–1929)

– dalköltői munkásságának egyetlen sora csapódott le szállóigébe. A *Bodrogi* Zsigmond (1874–1937) zenéjével népszerűvé vált nóta így kezdődik:

Károg a holló a jegenyén,
Azt mondják, nem leszel az enyém!
Minek mondják? úgyis tudom én:
Sohasem leszel az enyém!

Bajt jósló fecsegésre, rossz előjelekre idézik. Ornitológusok szerint egyébként a holló mély hangja nem *károgás*, hanem *korrogás* vagy *kurrogás*, s nem nevezhető tipikus jelenségnek a síkföldi jegenyefán a hegyes-dombos vidékek hollója. Ám a dalok madártana, úgy látszik, hatályosabb – a *Magasan repül a daru, szépen szól* című népies nótának egyik szövegváltozata szerint is: *Jegenyefa tetejében magasan / Két holló ül feketében, gyászosan.* Ez már erős *poetica licentia*: a jegenye rengő-ringó csúcsán még egy veréb is nehezen ül meg.

WEINER ISTVÁN

(1875–1940)

– a századkezdet és az első világháború idejének egyik legtermékenyebb és legsikeresebb orfeumdal- és kabarésláger-szerzője. Kitűnően kapta el a tőkés nagyvárossá alakuló Budapest argó-hangjait, amelyeket egy emberöltőn át a nagy társadalmi változások viharában éppen az efféle kisszínpadi számokban konzervált kiszólások őriztek meg az enyészettől.

Időrendben elsőnek 1909-re rögzíthető olyan versszövege (Henri *Christiné* francia zeneszerző [1867–1941] slágeréhez), amelyből szállóige kerekedett ki. A kikapós asszonykák, kakaskodó férfiak mentegetőzésére kisajátított sorpár így hangzik:

Már én arról nem tehetek,
Hogy mindig, mindig szeretek . . .

◁ A tízes évek elején, saját zenéjére írta olcsó bölcsességű szállóigében – a kezdőszócska cseréjével – máig is élő kupléját:

(De) **Úgy szép az élet,**
Ha van bőven dohány . . .

◁ A *Vígszínház*ban énekelték Paul *Gavault Mindenütt jó* című bohózatának (1912) dal- és táncbetétjeként a zeneszerző-szövegíró *Weiner*nek azt a randevúra hívó kettősét, amelynek első sora negédes, szeszélyes, felháborodott, tiltakozó, s még sokféle tónusban hangszerelt szárnyasszó maradt:

Csak nem gondolja komolyan?
Ó, komolyan . . . ó, komolyan . . .
Tán azt gondolja, hogy olyan
Könnyelmű nő vagyok . . .?

◁ Ez idő tájt *Weiner* számos külföldi komponista zeneszámához is írt magyar szöveget – nem egyet közülük szállóigében lecsapódott sikerrel.

Georges *Krier La petite bonne femme* című kupléjának hazai, akkoriban igen pikánsnak tekintett szövegváltozatából az első sorhármast – a kíváncsiskodás, a sürgetés különböző variánsainál emlegetjük:

Szabad-e bemenni,
Szabad-e bemenni,
Már?
Hisz odabenn oly édes,
Ami énrám
Vár . . .

◁ Egbert v. *Alstyne* zenéjére olyan lumpnóta született, amelynek kezdőszentenciáját orfeumi, kávéházi, vendéglői, kiskocsmai, sőt házi mulatozók is – fővárosban és vidéken – egyformán harsogtatták:

Ha jő az éjszaka,
Mulatni kell!
Mulatni kell!
Rövid az élet, hát
Mulassuk el!
Mulassuk el!

◁ Egy század eleji pesti kiszólást gyúrt bele egyik, *Hoffmann* Miksával együtt jegyzett kupléjába *Weiner* István.

A korai francia burleszk-némafilm *Maurice*-nak nevezett komikusát – az ügyetlen, mindig pórul járó balekot, az egyik elő-*Chaplin*t – nálunk a mozikikiáltók *Pali*nak keresztelték el. *Pali a vízbe pottyan! Pali hasraesik!* – harsogták a film eseményeit kommentáló mozikikiáltók – s a *Pali* a pesti utcanyelvben a könnyen lóvá tehető balekkal azonosult.

A kuplé kezdete így plántálta tovább a *Pali* fogalmát:

Tudják tán, hogy budapesti nyelven
E szó: Pali – balekot jelent . . .

Majd ezt még megtetézte a refrén, amelyből mindkét nembeli potyázók vicces szólása keletkezett:

Akárhová is járok,
Palinak hívnak engem a lányok:
Pali, Pali, Palikám,
Fizesd ki a vacsorám . . .!

◁ Ide tartozik még a beugratás, rászedés, szédelgés, elbolondítás cselekményének – a balekfogásnak a pesti argója:

palira venni

vagy modernebb változatban:

bepalizni

– valakit.

◁ Két, szállóigét kölcsönző háborús sláger maradt fenn, amelyeknek szövegét *Weiner* István – állítólag a bakanóták dallamára szerezte. Eddig nem tisztázódott, hogy a bakanótákból született-e sláger, vagy a slágerekből bakanóta – az egykorú nótáskönyvek és a kották *Weiner* szerzőségét sejtetik.

A korábbi, 1914–1915 körüli dalszöveg kétfajta strófából tevődik össze. Az egyik: a huj-huj-hajrás harci riadó az ellenség ellen, a másik malackodó szexuális roham a „pesti tyúkok" ellen, s mind a kettőre rávág a szállóigét adó refrén:

Gyúrjad, Gyurka,
gyúrd és ne sajnáld!
Nem az apád! Nem az anyád!
Rajta!

◁ A későbbi, 1917-ben útjára indított sláger csattanója szájról szájra járt az egész országban:

Nyomd meg a gombot!
Tudod, mit igértél,
Amikor a kútnál
Vizet merítettél . . .

A félreérthetetlenül trágár buzdítást tengernyi átköltésben terjesztették katonák és civilek, felnőttek és sihederek. Gimnazista diákok konyhalatin fordításban fújták a slágert: *Comprime bullam / Quoddam promissisti.* Még ugyanab-

ban az esztendőben *Balassa* Emil (1888–1948) *Grosz* Alfréd zenéjére kuplét írt arról, hogy mindenki a ~ nótát énekli. Az útszéli szólás sűrűn cifrázta a kezdeményezésekre, erőpróbákra, vállalkozásokra, kockázatokra irányuló biztatást – s megszelídülve, tompulva, csibészesen, élcesen elég gyakran halljuk ma is.

A *Magyar Nyelv* 1917. évi XIII. évfolyamában *A link nyelv* szószedet anyaga közt, a *gomb* címszó alatt ezt olvashatjuk: ~ – *láss hozzá, szorítsd.* Majd két év múlva *Rexa* Dezső (1872–1964) ugyancsak a *Magyar Nyelv* hasábjain (XV. évfolyam, 1919) *Baka-beszéd* című cikkében így magyarázza kifejezésünk használatát: *megnyomja a gombot, ezt akkor mondjuk, amikor valami nagyon erősen megindul. Nagy pergőtűzben mondják: No, a muszka ma megint megnyomja a gombot!* Az 1917-es regisztrálás és az 1919-es példamondat ellenére valószínű, hogy a ~ széles körű elterjedése a slágerdalra vezethető vissza. Erre mutat, hogy a kuplét már a nyelvészeti feljegyzés idején vagy éppen azelőtt is énekelték, de valószínűsíti az általános tapasztalat: az efféle vaskos kiszólások régebben is, ma is gyakran keletkeznek agyonnyaggatott slágerekből.

ZERKOVITZ BÉLA
(1881–1948)

– szerzeményeinek maradandóságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy műveit napjainkban is sűrűn halljuk rádióban, televízióban, s hogy halála után tíz esztendővel, 1958-ban, a *Zeneműkiadó Vállalat* újra kiadta válogatott, régi dalait, nem egyet azok közül, amelyekből a népszerű szállóigék, szólások keletkeztek.

A *Zerkovitz*-slágerek iránti érdeklődés tartósságát tanúsítja az is, hogy a halálát követő második évtized végén *Molnár* Ferenc *Doktor úr* című komédiájának új zenés változatába egész sor *Zerkovitz*-számot tűzdeltek. Szűk válogatással is megközelíti a harmincat a szerzeményeiből kiszűrődött szállóigék száma, ami azt jelenti, hogy a *Zerkovitz*-műveknek nemcsak a zenéje, de a szövege is *fülbemászó* volt. *A pesti nép muzsikusa – az utca énekese* – ezek voltak a bíráló-becsülő jelzők, amelyeket életében kapott, de emlegették gúnyosan és félvállról mint kottát nem ismerő, *füttyös komponistát* is. Muzsikusi rangjának meghatározása nem feladatunk, ám annyit meg kell állapítanunk, hogy *Zerkovitz* Béla sajátos képességű dalszövegíró volt: nemcsak a pesti, hanem a vidéki kisember életének egyszerű érzelmi világából is számos mozzanatot fejezett ki sajátos hangon, egy-egy telibe találó, „pofonegyszerű" fogalmazással. Verseit – s tegyük hozzá: zenéjét is – sokszázezres tömegek érezték, s érzik ma is a magukénak, mert bár témakörét korának problematikája korlátozta, megpendített sok olyan húrt is, amelyek mindig is, most is visszhangzanak a szerényebb emóciókra rezonáló szívekben.

Egy gyakori tévedés eloszlatásával kezdjük a felsorolást. Csak a szövegét írta *Zerkovitz* Béla (John H. *Flynn* zenéjére) annak a számnak, amely hat évtizede harsogja a gyermekded mulatságok, az apró örömök pajzán rikkantásait:

Ujjé, a ligetben nagyszerű!
Ujjé, a ligetben jó!

Nem érdektelen e tipikusan ligeti slágersort összevetni az angol kuplé címével: *Yip-I-Addy-Aj*. Nagyon valószínű, hogy a tartalmilag merőben új magyar szöveg hangzásának bázisa az angolban is lágyan és csattogóan ismétlődő zöngés *j* réshang lehetett. Az idegen nyelvű áthallás nem változtat a tényen, hogy mi az ~ kurjantást tősgyökeres pesti frázisnak érezzük.

◁ Azoknak a számoknak a szárnyasszó-fiókái, amelyeknek a szövege és a zenéje is *Zerkovitz*-szerzemény, a természet, a társadalmi és a köznapi élet legváltozatosabb tájain repkednek.

1910 körül keletkezett a legénybúcsúról, esküvőről, nászútról szóló sanzon, amelynek címet adó első refrénsorából a kikeleti hangulat közhelye lett:

Most, amikor minden virág nyílik,
Orgonától a kis gólyahírig,
Mikor vége van a fagyos télnek,
Amikor a fecskék visszatérnek,
Mikor a természet újra éled,
Nemsokára boldog leszek véled . . .

◁ Hasonló jellegű téli közhellyé vált annak a butuska kuplénak a refrénkezdete (1913), amely a polgári fiatalok zsúrjairól (ma a változandók változásával bulinak nevezzük) adott hangulatképet:

Várom a telet,
Hogy majd Teveled
Néha újra összebújjunk
Braunéknál!

◁ A budapesti éjszakáról szól a tízes években széltében énekelt, s bízvást kezdeti zenés idegenforgalmi propagandának is tekinthető sanzon, amely a főváros háború előtti bohémes, lumpoló, hamis nagyvilági kulisszákat fitogtató varázsáról áradozott.

A címet formáló refrénkezdet napjainkban is számtalan változatban terjeng, vonzása nem kopott meg:

Látta-e már Budapestet éjjel?
Jöjjön velem, tekintsünk csak széjjel,
Ne töltse az éjszakákat alva,
Így lesz Önnek Pestről is fogalma!

A felszabadulás után, 1946. május 3-án *Vedres* József a *Népszava* hasábjain megjelent riportjának például ezt a „zerkovitzos" címet adta: ~. A *Magyar Televízió* 1974 áprilisában pedig egy háromrészes ismeretterjesztő, szórakoztató dokumentumműsort sugárzott (írta: *Lázár* István, [1933–], rendezte: *Rácz* Gábor [1940–]), amelynek címe a ~ szállóige parafrázisaként így hangzott: *Látta-e már Budapestet nappal?*

◁ Az 1914-ig szárnyra eresztett dalok zöme természetesen a boldog és a boldogtalan szerelem sóvárgásait és sóhajait variálja.

A frivol férfivágy könnyed kifejezési formát talált ebben a jól lüktető, frissen sikló refrén-sorpárban:

De jó volna egy nő,
Egy szép kicsi, jó kicsi nő . . .!

◁ A könnyfakasztó szívfájdalom alább idézett sanzonjában *Zerkovitz* érzelgősen, de találóan rögzíti a szokvány szerelmi búsongás hangulatát. A számot egyszerre két pesti mulató is műsorára tűzte, a *Fővárosi Orfeum* színpadán *Nyárai* Antal (1868–1920), *az utolsó bohém* ríkatta meg vele az asztaloknál eszegető-iszogató közönséget. Az 1958-ban újra kiadott dallal ma talán nem lehet már könnyeket facsarni, de szentimentalizmusa ellen még nincs tökéletes védőszérum, s refrénjének indítása – ironikus árnyalással is – élő eleme szállóigetárunknak.

Sokszor úgy szeretnék sírni,
Magam sem tudom, miért . . .
Szeretnék zokogva sírni,
Magam sem tudom, kiért . . .

◁ A tízes évek első felének terméséből örököltük az apró kiruccanásokra sóvárgó papucsférj dalát. A pajkos, tréfálkozó szállóige ez esetben is a verscím-refrén elejéről szakadt le:

Asszonykám, adj egy kis kimenőt,
Hadd zülljek éppúgy, mint azelőtt . . .
Megjövök éjfélre, háromra vagy négyre,
Vagy holnap délre, mint azelőtt . . .

A *Petőfi*-költemények szállóige-gyűjteményében utaltunk arra (lásd 832. old.), hogy az ~ első strófája a *Votum Petőfianum* parafrázisával kezdődik: *Szabadság, szerelem / E kettő kell nekem. / Petőfi is így dalolá . . .* Mint a refrénsorokból is kitűnik: az átvétel elég merész és bizarr.

◁ Közelkorú ezzel *Zerkovitz* másik „szövegkölcsönzése", amelynek „károsultja" a nagy színművész: *Lendvay* Márton. A gyorsan és sokat termelő slágerszerző *Lendvay* bordalából (lásd 640. old.) vette át – csekély módosítással – életelvezésre, vigadásra buzdító sanzonjának kezdetét:

Rövid az élet, hosszú a sír:
Bolond, aki búsul, bolond, aki sír . . .

Félszázaddal ezelőtt, amikor még divatban voltak az emlékkönyvek, és lapjaikra mennél „szellemesebb" sorokat illett írni, a *Zerkovitz*-féle *Lendvay*-változatot a leleményes emléksor-szerzők így fejlesztették tovább: ~ *Bolond, aki emlékkönyvbe ír!*

◁ Meglevő pesti argót adaptált kupléba az a korai *Zerkovitz*-sláger, amelyben a szerző az úri közönségtől agyonhajszolt kávéházi pincért jelenítette meg. *A gyors pincér* című, „pesti tájszólásban" megverselt szám továbbfejlesztette, szélesebb nyilvánosság elé vitte a már korábban beidegzett, begyakorolt *szépen!* kifejezést, az *ugyan már! – dehogyis!* fordulatok argóformáját.

A vendéget utáló pincérre ráköltött, s a pesties ejtéshez simuló zenével megfejelt szólás később főleg a refrénből eredő bővítésben élt tovább mint vállrándító, patópálos ellenvetés bármilyen indokolt vagy indokolatlan sürgetésre:

Szépen sietek!
Nohát sietek?
Talán rongyos három vasért leszek én a tietek?

Szépen sietek!
Nohát sietek?!
Amit én kívánok nektek, az legyen a tietek!

◁ Premierje idejében még rajongva fújta az előadó énekes *Zerkovitz*nak szállóige-maradványban manapság csak bombasztikus túlzással idézett dalát:

Mint egy bálványt, úgy imádlak,
Álmaimban téged látlak . . .

◁ Az első világháború küszöbén igen divatos kávéházi kokott-romantikát megszólaltató *Zerkovitz*-sanzonból se maradt más, mint a csábos, mélabús, dalcímbe is foglalt verskezdetnek szállóigében csipkelődéssé fanyarodott megszólítása:

Hogyha ma eljönnél a kávéházba,
Beszélnék veled, **te szőke gyerek . . .**

◁ A régi békevilág egyik hírhedett limonádé-műdalának: a *Sorrentói emlék*nek (zeneszerző: Ernesto de *Curtis* [1875–1937]) a szövegét tulajdonképpen *Pásztor* Árpád (1877–1940) ültette át magyarra, de a népszerű dallamra *Sorrentói levél* címen *Zerkovitz* Béla írta meg a sikeres slágerváltozatot.

Guarda il mare, come bello / Spira tanto sentimento – énekelték hajdanában a nápolyi *Santa Lucia* csónakosai, s recsegték a Sorrento és Capri felé pöfögő gőzösök gramofonjai. *Zerkovitz* nyilván egyik dél-olaszországi útján hallotta a dalt, amely aztán az ő magyar szövegével nemcsak az orfeumok színpadáról, kották és daloskönyvek lapjairól terjedt el, hanem dallamát-szövegét képes levelezőlapokon is népszerűsítették.

◁ A szépséges sorrentói öbölre visszaérző magyar szöveg refrénjének első sorpárját szívderítő természeti élmények, egy szép kirándulás, hegyi túra, üdülés, utazás elragadtatásában idézzük:

Akiknek a szívük fáj,
Meggyógyítja ez a táj,
Akiknek a lelkük vérzik,
Talán itt még azt sem érzik . . .

◁ A pesti utca trubadúrjának legváltozatosabb sorsú sikerszámai között emlegetik még az első világháború előtt bemutatott, szcenírozott dalt, amelynek címére és vonzóerejére később többször felújított operettet is építettek (1936). A mulandóság, a búcsú búsongó hangulataiban hervatag emberi megnyilatkozások kommentálására idézzük a refrén elejét:

Hulló falevél,
Suttogva beszél . . .

Mikor a híres író-konferanszié, *Nagy* Endre (1877–1938) 1913-ban eladta kabaréját és Franciaországba költözött, a Párizs környéki Enghienben telepedett le. Az ódon francia kisváros lakóival együtt szorgosan eljárt a tóparti pavilon teraszára, s hallgatta a szimfonikus zenekar játékát. Már az első délután

ismerős dallamra neszelt fel – írja párizsi jegyzeteiben. A szimfonikus zenekar szélesen hömpölygő zúgásában *Zerkovitz* Béla ~ című dalának motívumai tárulkoztak ki. Az akkortájt elterjedt hazai slágert —*Nagy* Endre csalhatatlan biztonsággal felismerte, s máris kész volt az elhatározás: most kideríti, hogy az ellenfelei által gyakran *Lopkovitz*nak csúfolt *Zerkovitz* honnan „szerezte" a híres nótát. Izgatottan olvasta végig a nyomtatott műsort, s íme: *Bizet* és *Saint-Saëns* közé ékelve meg is találta a teljes címet: *B. Zerkovitz: Feuilles mourantes – Haldokló falevelek*, vagyis ~. *Amit odahaza cafattá koptatott az utca, azt itt a zeneművészet áhítatos alkotásai közé illesztette a párizsi szimfonikus zenekar* – sóhajtotta *Nagy* Endre, s nagyon szégyellte magát a plágium gyanújáért.

◁ A világháborús dalok rengetegébe vezet *A nagy esztendő* című revü keretében bemutatott szám, amelynek refrénjéről mindmáig eleven szállóige szakadt le:

Megpróbáltam nálad nélkül élni,
Azt hittem, hogy elfelejtelek . . .

A párjától búcsúzó szerelmes sóhaja szárnyasszóban gyakran prózai értelembe csavarodik. Didergünk a könnyű felöltőben, túl korán vetettük le a télikabátunkat: ~. Leszoktunk a dohányzásról vagy az italról, aztán kiderül, hogy végleg mégsem sikerült: ~. Kisebb-nagyobb karambolok, bosszúságok után valaki eladja a gépkocsiját, majd rövidebb-hosszabb gyalogjárás után újat vesz: ~.

◁ Az utazási korlátozások miatt kesereg egy másik háborús sanzon – a polgárság egykori kedvelt úticéljai: Itália, Párizs elérhetetlenek, csak „szép hazánk" maradt nekünk. Ám a szenvelgő cím és refrén szállóige-használatban túllép ezen a szűk körű célzaton, s tágabb gondolattársításban mindenfajta visszasóvárgott élményre, nosztalgiára utal:

Szép volt, mint egy álom,
Elszállt, mint egy álom,
És a fájó emlék maradt csupán . . .

◁ A kimúló bohémvilágot élesztgeti egy 1915-ben keletkezett sanzon, amelynek cím- és vezérsorát a fehér asztal dalnokai, a mulatós borbarátok léháskodó önkritikával szokták emlegetni;:

Mi muzsikus lelkek,
Mi bolond fiúk,
Mi kóborló gazdag szegények . . .

A ~ szenvelgő kifejezése jó két évtized múlva – egy *Petőfi*-sorral kereszteződve – egy szállóigét adó másik műdalban is elhelyezkedik (lásd 922. old.). Érzelmi, fogalmi giccsek néha szétvagdalva is szívósan őrzik elevenségüket.

◁ A háborús esztendők legérzelgősebb utcadalát 1917-ben énekelték először a *Nemzeti (Royal) Orfeum*ban.

A félrelőtt csattanójú történeteiről „poéngyilkosnak" nevezett *Papp* Jancsi, a *Zerkovitz*-slágerek állandó énekese, a bedíszített színpadon, kis asztalkánál ült, az asztalon tintatartó, levélpapír, s a művész kezében írótoll. *A papír előttem, A toll a kezembe', / De semmi, de semmi / Nem jut az eszembe'* – dalolta a szemmel látható tényeket *Papp* Jancsi (1879–1944), s a versben is, a refrénben is pontosan megszólaltatta egy gyengéden-naiv, szentimentális embertípus, mégpedig igen tömeges típus tehetetlen, fakó szerelmi búsongását.

A szuper-szentimentális sláger lekaparhatatlan siker lett (újranyomás az 1958-as *Zerkovitz*-kiadványban). A refrén nyitó-záró sorhármasának kezdete, s a negyedik-ötödik sorpár külön is – komoly és gunyorkás, gyöngéd vagy cinikus hangsúllyal – meglepően szívós szállóige:

Bözsi, ne sírjon,
Bözsikém, drága,
Feledjen el . . .
Ilyen az élet,
Bözsikém, édes,
Feledni kell.
Maga a legszebb emlék életembe',
A szeme könnyeket csal két szemembe' . . .
Bözsi, ne sírjon,
Bözsikém, drága,
Feledjen el . . .

◁ A *Bözsi, ne sírjon* mellett ennek az évnek szállóigét hagyományozó másik slágere a szokványos bajazzó motívumra épült. A refrén befejező két sora (az utolsó egyben a szám címe is!) kettészakadt a közhasználatban, és két független szárnyasszóvá különült:

Tanulj meg, fiacskám, komédiázni,
Mert **minden csak komédia!**

Az első sor: ~ – az őszinteséggel póruljárt, az egyenes magatartásra ráfizető ember keserű tanácsa: a második: ~ – csalódott, kiábrándult, hitetlen bölcselkedés. Mindkettőn áttűnik *Madách* és *Leoncavallo* híres szállóigeszava: *Vége a komédiának* (lásd 813. és 554. old.).

◁ Az utolsó háborús év, 1918 *Zerkovitz*-magánszámaiból és kettőseiből először néhány – nyilván éppen a borús közhangulat eloszlatására szánt – melankolikus, csiklandós és tépelődő sanzon szállóige-maradványait soroljuk fel. Valamennyi címmé rögzített refrénből keletkezett:

Az érzelmes szállóige:

Ilyenkor este mindig arra gondolok,
Hogy leszünk-e még maga meg én boldogok . . .

◁ A csiklandós:

Jaj, de csuda jó dolog a szerelem!
Jaj, ha megcsókolnak, jaj, de szeretem!

◁ A tépelődő:

Nem tudom, mi az oka,
Tán a tavasz?
Úgy érzem, nem vagyok én
Már ugyanaz . . .

◁ Egyívású ezekkel két sűrű forgású, s jellegzetesen argó színezetű szállóige.

Inkább komázva, mint lebecsülve idézzük a kedvelt apacs-tánckettős refrén-hívogatóját:

Gyere, te niemand . . .
Légy az enyém!
Te vagy a leggusztább legény!

◁ A háború vége felé eluralkodó türelmetlenséget csendíti vissza a másik táncduett, amelynek első refrénsor-töredékét – néha trágárul eltorzítva – pesszimista szólamként használjuk:

Jaj, **ez a búval bélelt élet,**
Jaj, mikor ér már egyszer véget . . .

◁ Anélkül, hogy valami túlzottan tiszta és konkrét társadalmi tükröződést akarnánk a növekvő sláger-borúlátás jelenségébe belemagyarázni, az alábbi elkeseredett kis refrén jellemző a háborúvesztés és a forradalmak bukása után kialakult hazai közéletre. A szövegből és a szöveg korából kitépett szállóige természetesen csupán az érzelmi csődöt, a nekibúsulást konzerválta:

A szívem, a szívem
Elvesztettem én,
Egy rongy van, egy rongy van
A szívem helyén . . .

◁ *Zerkovitz* Béla munkásságának háború utáni korszakából jószerint csak két jól ismert sláger-szállóigét jegyezhetünk fel.

Az egyik a húszas évekből származik, a Frank *Silver* és Irving *Cohn* zeneszerzők muzsikájára írt magyar szövegből. Ekkor érkeztek hazánkba a két világháború között az első tengerentúli banánküldemények, ekkor keletkeztek a különböző, banán vonatkozású slágerszövegek (lásd 930. old.), az elegáns selyem- és szövetszín banánzöld volt, mondhatnók: banándivat alakult ki. A kitűnő érzékű *Zerkovitz* ezt a banán-túltengést verselte meg.

A szövegkezdetből kiugrott szállóige, a banán-komplexustól teljesen függetlenedve, általában a csömört, a viszolygást, a visszautasítást fejezi ki:

Jaj, de **unom a banánt,**
Mindig csak banán . . .

◁ A harmincas évek elejének *Zerkovitz*-szerzeményeiből még egy telivér szállóige maradt fenn. Szimpla bölcsesség, nem valószínű, hogy valaha is érvényét vesse, s különböző helyzetekre igen gyakran alkalmazható:

Az egyiknek sikerül, a másiknak nem,
A sors olykor nem tudja, mit akar.

Száll a reklám

Állapítsuk meg elöljáróban: a reklám nem véletlenül száll.

A szállóigék nagy általánosságban – a társadalmi-politikai jelszavak kivételével – nem a szállóigét felszállató formula vagy a szállóigét termő szövegtöredék szerzőjének szándékával indulnak országot-nemzedékeket járó útjukra, hanem a bennük rejlő feszítőerő spontán röpíti ki őket.

Ezzel ellentétben: reklámhordozókról céltudatosan és becélzottan igyekeznek szárnyasszavakat katapultálni. Az ügyes reklámszakember eleve olyan hirdetésben, olyan plakáton vagy más alkalmas felületen megjelenő hírverést tervez, terveztet, amely gyorsan szárnyat tud bontani, és az érzékelő figyelem közegében tartósan eleven marad. A megfontolt hirdető – propagandája eredményének biztosítására – rajokban, ha módja van rá: sorozatokban bocsátja reklámrakétáit a nyilvánosság elé. Tudja, hogy az ismétlődés gyakorisága mértani arányban növeli a hatást, s hogy a reklámeffektus maradandóságának legfőbb biztosítéka, a csattanós, okosan vagy botoran meghökkentő fogalmazáson túl – a kitartó sulykolás.

S máris elérkeztünk a hírverés-technika és a szállóige-termelődés közös komponenséhez. Ha sűrűn látott-hallott, szívósan besulykolt reklámszövegnek általánosításra, átfedésre, áthallásra, áthangolódásra, ironizálásra, összefoglalva: érzelmi, értelmi, hangulati, formai variálásra alkalmas elemei vannak, akkor a reklám túlröppenhet sajátos mondanivalóján, és szállóigévé szárnyalhat. Használata ekkor közvetlenül már nem a hirdető kommerciális céljait szolgálja, de közvetve, még torzításban is, tulajdonképpen hasznára van. Szállóigében olykor bukfencet vet a reklám tartalma, ám a bukfencben legfeljebb fejtetőre áll, de nem vész a lényeg: a hírverés tárgyára való emlékeztetés. Olyan messze nem szállhat a reklám, hogy fészkét ne lássuk többé.

A reklámból kiröppent szárnyasszavak fészkelőhelyét tehát meg lehet állapítani. Azt azonban már kevésbé, hogy a fészket mikor és hol rakták első alkalommal. Legtöbb reklám-szállóige pályája messzire visszakövethető,

de hogy egy újsághirdetést nem előzött-e meg egy számolócédula, egy mozivetítést és -bemondást egy plakát vagy fordítva – ennek felderítése és pontosítása nemcsak mérhetetlenül nagy és nehéz, hanem részben megoldhatatlan feladat, egészében fölösleges munka is lenne. A forrás és a forrásvidék megjelölése ebben az esetben kielégítő művelődéstörténeti hátteret kínál. S talán a legtöbb, amit e fejezet anyagával elérhetünk: a reklámszövegekből, főként a régebbi reklámszövegekből kiröppent szárnyasszavaknak a fiatalabb nemzedékhez tartozó életben tartói és továbbadói megismerkedhetnek a hajdani fészekrakás körülményeivel. E sorok írója ahhoz a korosztályhoz tartozik, amelyik még eredetiben ismerte, látta, olvasta, hallotta a századunk elején kialakult szállóigéket. Egyike azoknak az embereknek, akiknek száján e kereskedelmi-ipari szlogenek szárnyasszóként telepedtek meg. Tehát a közlő ezúttal: szem- és fültanú, sőt az átalakulás folyamatának szerény részese. Így közlése bizvást hiteles forrásanyagnak tekinthető.

Még egy gyakorlati megjegyzés. A szálló reklámok vonulatát keletkezésük időrendjében igyekeztünk kialakítani. Mivel – mint mondtuk – a hirdetések első megjelenésének dátuma a legtöbb esetben nem állapítható meg, tehát a sorrend csak viszonylagos. A főcímben a reklámozó személyét, cégét, vállalatát tüntettük fel, a zárójelben adott keltezés a hirdető szakmai tevékenységének, illetve esetenként áruhírverésének kezdetére vonatkozik.

SCHMIDTHAUER LAJOS

(1863-tól kezdve)

– a Komárom–Székesfehérvár vonalon fekvő Nagyigmánd község határában feltörő, ma is forgalomban levő *Igmándi keserűvíz* forrásának tulajdonosa és kitermelője. A különböző keserűvizekkel való versenyben az *Igmándi-víz*re sosem sajnálták a reklámot, de a hírverés nagy napja akkor érkezett el az utódok, a *Schmidthauer* család számára, amikor századunk első évtizedeiben rövid időre betiltották az árucikkeknek történeti nevekkel való márkázását. A *Hunyadi János keserűvíz*, a *Szent István malátasör* nagybolygói mellett feltűntek az apróbb reklámmeteorok: a *Rákóczi gyomorkeserű*, a *Petőfi remontoáróra*, a váci *Kobrak cipőgyár Talpra magyar* feliratsajtolással „díszített" cipőtalpa és így tovább, s ekkor határozták el a tilalmi rendelet kiadását. Az *Igmándi-víz* számára tálcán kínálkozott az alkalom, s egy-kettőre kikalapálták a klapanciát:

Nagyjaink nevét használni nem szabad:
De **az Igmándi-víz – Igmándi-víz marad!**

Nagyjaink nevének egy része azóta visszatért bizonyos árucímkékre, ám ~ magabiztos jelszava, a szlogen első sorának törvényes törlése után is, a keserűvízzel együtt – ránk hagyományozódott.

CSILLAG ANNA

(1881-től kezdve)

– felderíthetően a századfordulón indította el hirdetéskampányát szinte valamennyi hazai heti- és napilapban. A földig érő, dús női hajzat – a későbbiek folyamán férfi bajusz és szakáll – megszerzésével kecsegtető propagandaszöveg kezdetét az ismétlődés sűrűsége kitörölhetetlenül bevájta az olvasók elméjébe, szállóige-fordulatban gyakran hozzáfűzték a mondat második felét is:

Én Csillag Anna
185 cm óriási hosszú Loreley hajammal . . .

Az ábrás hirdetés egy enyhén szólva júnói termetű, csillagkoszorúval övezett fejű, ifjú hölgyet ábrázolt, akinek sűrű, sötét haja hátravágott tarkójától földig hullámzott. Bő szöveg magyarázta, hogy ez a bizonyos *Csillag Anna* nevezetű dáma mi módon növesztett magának saját találmányú hajnövesztő szerével ilyen pompás sörényt. A primitív propaganda, úgy hírlett, sok fogyasztót szerzett *Csillag Anna* szélhámos-pomádéjának, de még többen emlegették, szinte kizárólag ironikusan, a hirdetés főcímét: ~, vagy megtoldva a folytatással: ~. Talán mondanunk sem kell, hogy elsősorban a tarfejűek száján hangzott el *Csillag Anna* magabiztos bemutatkozása, némi öngúnnyal vagy nemegyszer: keserűen. De hosszú varkocsú bakfisok, felfrizurázott hölgyek is használták a szólamot – féltréfásan, félkomolyan. Néhány éve egy öntudatos és önkritikus fiatal leány, beszélgetés közben, kibökte a *Loreley*-hajzatú reklámdáma nevét: ~. Tapintatos érdeklődésemre kiderült, hogy valamilyen jeles tettet végrehajtó történeti alakra gondolt.

Az elpusztíthatatlan *Csillag Annáról* azonban érdemes még néhány szót ejteni. Ugyanis a Loreley-hajú hölgy nem Magyarországon termelt, hanem Bécsben, előbb Graben 14. sz., majd Kohlmarkt 96. sz. alatt, amint az hirdetéseiből is kitűnt. Csupán fölerakatot tartott a magyar fővárosban, éspedig a Király – ma: Majakovszkij – utca 12. számú ház ismert *Török-patikájában*. *Csillag Anna* – vagy az, aki e név alatt meghúzódott – 1906-ban ünnepelte „feltalálása" 25 éves jubileumát, s ez alkalomból, 5 millió korona nyeremény (lehetőség) csalijával, 100 sorsjegyet osztott ki pomádé-vásárlói között. S mivel a legcsillogóbb reklámot is szüntelenül cifrázni kell, *Csillag Anna* dicsősége továbbfényezésére „feltalálta" és közkinccsé tette a *törhetetlen Loreley-fésűt*, darabonként potom 1 forintos árban.

BRÁZAY KÁLMÁN

(1887 körül)

– fűszer- és szesztermék-kereskedése a századfordulóra jelentős vállalattá fejlődött, s a harmincas években, mint *Brázay Kálmán Vegyészeti Gyár Rt.* folytatta tevékenységét. Századunk kezdetén indította el legnevezetesebbé vált gyártmányának: a *Brázay-féle sósborszesz*nek reklamírozását, s ezt évtizedeken át olyan szívóssággal és intenzitással folytatta, hogy a köztudatban – s forgalmazásban – mindig a konkurrens gyártmányok élén haladt. Szinte valamennyi hírhordozó orgánumra kiterjesztett propagandájának egyik, a század elején számtalanszor közzé tett hirdetésszövegével különös dolog történt. A száraz közleményből a közönség ütemes rigmust faragott, a rigmusból, négy mókás sorral megtoldva, bakanóta lett, amelyet menetelés közben az első világháború idején is, 1914–1918 között, sűrűn énekeltek a katonák.

A hirdetés ebben a formában jelent meg:

Brázay-féle sósborszesz
A nagy üveg 2 kor.
Kis üveg ára 1 kor.
Használati utasítás minden üveghez mellékelve van.

A rigmust így szárnyasították és fejelték meg:

Brázay-sósborszesz egy korona!
A nagy üveg két korona!
Használati utasítás mellékelve van.
Mert júliusban nem esik a hó
És januárban fürdeni nem jó,
Mert áprilisban nincsen aratás
És egy tojás meg egy tojás az két tojás.

A háromnegyed évszázados reklámszöveg maradványa a háromsoros klapancia: ~, amelyet, gyakran eredetének ismerete nélkül, alkoholos vagy alkoholmentes italok fogyasztásakor nemegyszer „elszavalnak", eldúdolnak. Két-három évtizede, nyilván apai-nagyapai örökségként mint tréfás menetindulót, még fiatalok is fújták.

DIETRICH ÉS GOTTSCHLIG KÖZKERESETI TÁRSASÁG

(a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve)

– *thea-, rhum-, és thea-készletekkeli fűszer és vegyeskereskedést* folytatott, 1919-ben részvénytársaság lett. Valamikor a két időpont között, alighanem a század elején készítették azt a falragaszt, amely a *Nemzeti Színház* kiváló jellemszínészét: *Újházi* Edét (1844–1915) ábrázolta, kezében pohárkával, előtte a *Gottschlig*-rum jellegzetes üvegével. A plakát harsány felirata ez volt:

Marha, mondja a Mester,
Miért nem iszol Gottschlig-rumot?

Ámbár az állító és kérdő részből összetett mondatot italozók körében manapság is halljuk, a szárnyra kelt mondókához aligha fölösleges némi magyarázat. Kezdjük a végén: *Gottschlig*-rum évtizedek óta nem készül már, a tréfás noszogatás konyak, cseresznye-, barackpálinka, whisky, gin és vodka ivása közben hangzik el. A plakátszöveg első része pedig csak azokhoz szól érthetően, akik tudják, hogy az országszerte népszerű *Újházi* Ede kedvenc megszólítási formája volt a *marha* titulus. A hozzá közelállók vagy közelítők szinte megsértődtek, ha a *Mester* néven ismert *Újházi* Ede nem tisztelte meg őket ezzel a *becézéssel*. A *Gottschlig*-gyártmány megkedveltetésére tehát a népszerű *Mester*t és kedélyes *marha* szavajárását használták fel. Tegyük még hozzá, hogy *Újházi* pályájának fénykora a századfordulóra esik, ekkor kínálták a vendéglők az ipszilonnal megnemesített, *Újházy-leves*, az *Újházy-fröccs* étel- és italgyönyörűségeit. És mégis, a *Mester* halála után másfél évtizeddel a szeszesital-gyártó cégutód: *ifj. Seidner Miksa Rum- és Likőrgyár*a újra megcsináltatta a plakátot, a harmincas évek elejéhez alkalmazott apró igealak-módosítással: *„Marha" mondá a Mester – Miért nem iszol Gottschlig-rumot.* Az *Újházi*-megszólítást tehát áthelyezték a félmúltba, de a megszárnyasodott teljes reklám-citátumot továbbröpítették az akkori jelenbe, mint ahogy repked még jelenünkben is.

MAGYAR RUGGYANTAÁRUGYÁR RT.

(1891-től kezdve)

– mintegy két évtizedes fennállása után – 1909 körül – honosította meg nálunk az addig csak Amerikában ismert és használt rugalmas gumicipő sarkot. Egyes források szerint a gumi nyersanyagát szolgáltató kaucsuknövény egzotikus eredetére utalva, mások elbeszélése nyomán egy debreceni származású cipész ötletéből kapta a *Ruggyantaárugyár* gumisarok gyártmánya a *Palma* elnevezést, amit később a gyárüzem egy leányvállalatára, a

Palma-Kaucsuk Rt.-re is átruháztak. A *Palma-gumisarok* bevezetését hatalmas reklámhadjárat támogatta. Se szeri, se száma a szériás újsághirdetéseknek, a plakátoknak, az élénkebb-lanyhább ötleteknek – ezek közül a kialakuló hatalmas versenyt és az idők múlását csak egyetlen, szállóigévé emelkedett versezet élte túl. Az illusztrált hirdetés, rajzos plakát, számolócédula előre haladó férfit ábrázolt hátulról úgy, hogy a lépéssel emelkedő lábán perspektivikus torzításban óriási cipősarok látszott, rajta a gumirátét, pálmalevél védjeggyel, s alatta a rigmus-reklám:

Ez az, amit én akarok,
Palma-kaucsuk cipősarok.

Finom étel, jó ital, elegáns öltöny, vonzó fehérnép, díszes fogat, később autó – ilyenféle látványok csalták elő a hirdetés szárnyasszóvá szakadt első sorát: ~. De volt, aki tréfásan, esetleg önmagát lehűtő gúnyolódással az elsőhöz a második sort is hozzáfűzte: ~. A napjainkban is röpdöső szállóige áruvédjegymagvával közben nagy változás történt. A mai *Taurus Gumiipari Vállalat* keretében ismét létesült egy *Pálma Gumigyár*, de ennek termékei között számba se jön a gumisarok. A *Palma-kaucsuk cipősarok* már csak a szállóige legendája.

MAGYAR ÁLLAMVASUTAK

(a századforduló táján)

– sorompóval ellátott vagy éppen sorompó nélkül hagyott vasúti kereszteződéseinél mintegy háromnegyed százada helyezték el a figyelmeztető táblákat:

Vigyázz, ha jön a vonat!

Állítólag az intelem legrégibb formája az USA vonatkereszteződéseinél lecövekelt táblák szövege: *[Look out for the locomotive!] Figyelj a mozdonyra!* E helyett a figyelmeztetés helyett bizonyos Ralph R. *Upton* 1912-ben új jelzést javasolt: *[Stop; look; listen.] Állj; nézz; figyelj.* Nálunk hosszú évtizedek óta a régi – a közlekedés gyorsulásával, sűrűsödésével mind kevésbé elégséges – felirat maradt érvényben. Ezért is véső dött annyira a köztudatba, ezért használják kisebb-nagyobb kockázatok vállalása esetén, súlyosabb vagy kevésbé veszedelmes helyzetekben, komolyan vagy tréfásan a vasúti tábla figyelmeztetését: ~.

ÁLLAMI OSZTÁLYSORSJÁTÉK

(a századfordulótól a negyvenes évek derekáig)

– a tömeges szerencsepróbálkozásnak ez a formája váltotta fel az 1897-ben betiltott „kis lutrit", s a széles körű népszerűsítési kampány keretében a sorsjegyek forgalomba hozatalát sorsjegy-főelárusító vállalatokra, kisebb-nagyobb bankokra bízták. A sorsjegyárusítás a főelárusítók részére nagy üzlet volt. Ezért az egymással versengő bankházak mindent elkövettek, hogy az azonos portékát árusító cégük nevét valamiféle sajátos szuggesztióval besulykolják a köztudatba.

Három kedvezményezett:

BENKŐ NÁNDOR
SORSJEGYVÉTELI ÉS ELADÁSI ÜZLET

KISS KÁROLY ÉS TÁRSA
OSZTÁLYSORSJEGY-ÁRUSÍTÓ

TÖRÖK A. ÉS TÁRSA
OSZTÁLYSORSJEGY-ÁRUSÍTÓ

– szerencsés helyzetben volt. Nevük kínálkozott arra, hogy könnyen megjegyezhető, szállóigévé röpíthető reklámmá formálják. Így keletkezett a plakátokon, újsághasábokon, körlevelekben egyként használt – és egyforma szerkezetű – sorsjegyárus hírverés:

Benkő sorsjegye bankó!

Kiss szerencséje nagy!

Török szerencséje örök!

Az alliteráció, az ellentétpár, a rím elérte a célt. A rövid, fülbemászó jelszavak valóban „fülbe másztak"; szerencsés álláshoz, ranghoz, sikerhez, pénzhez könnyen jutó emberre rávágták a három megszárnyasított sorsjegyreklám valamelyikének szövegét: ~, ~, ~.

◁ Nem tudott ilyen telibe találó reklámot találni a propagandájával ugyancsak sűrűn jelentkező *Dörge Frigyes Bankháza*, viszont a szójátékra, rímjátékra szintén alkalmatlan nevű

GAEDICKE A. ADOLF
SORSJEGYELADÁSI ÉS BANKÜZLET

– egy újsághirdetésekben is redukált hatalmas plakátot eszelt ki, amelynek vezérszövege szaporán szárnyra kelt. A falragasz – és az újsághirdetés – két, távlatosan összefutó házsor között rohanó férfit ábrázolt, aki zihálva kiáltja:

Majdnem elfelejtettem . . .

A plakát folytatódó felirata megmagyarázta, hogy az illető majdnem elfelejtett az osztálysorsjáték húzása előtt szerencseszámot vásárolni a *Gaedicke Bankház*nál. A szuggesztív ábrájú és igen gyakori reklám ~ főszövege sokáig kísértett a lámpaoltást elmulasztó, a kapukulcsot otthon hagyó, s egyéb apróceprő feladatokat elhanyagoló, feledékeny emberek szavajárásában.

GUTTMAN J. ÉS TÁRSA

(századunk eleje)

– akkor nyitott üzletet a mai *Verseny Áruház* helyén, amikor a Rákóczi utat még Kerepesi útnak nevezték, s nyomban munkásruhák árusítására specializálta magát. A *Guttmann-féle elszakíthatatlan munkásruhák a legjobbak* – hirdették az újságreklámok, a plakátok, a számolócédulák, s ábrájuk: kétoldalt három-három férfi teljes erővel húzza egy kék munkásnadrág két szárát – országszerte ismertté lett. A *Guttmann – elszakíthatatlan*, és a bolt helye: a *Guttmann-sarok* évtizedeken át fogalom volt. Az *elszakíthatatlan Guttmann*hoz fűződő szállóige a tartósan terjesztett hírverő ábra és szöveg egy újesztendőre kitalált, későbbi változatából eredt. Ezen a reklámképen az elszakíthatatlan nadrágot húzó emberek szembefordulva, összefogódzva pihennek, s a cég nevében üdvözlő meghajlással közlik:

Ma mi sem húzunk –
Ma mi is boldog új évet kívánunk!

Régebben: ünnep, vakáció, pihenőnap, munkaszünet, ma ezekhez: szabad szombat és minden időben: lógás, lazsálás – ilyenkor támad fel az *elszakíthatatlan* hajdani újév-köszöntése: ~. De nemcsak a reklám-szállóige eleven, tovább él a teljes reklám is. A régi *Guttmann Áruház* utóda: a *Verseny Áruház* a ~ szövegét és modernizált rajzát használja újévi üdvözletül, a *Magyar Nemzet* 1959. január 16-i számában pedig *Az öreg védjegy:* nadrágocskát húzó aggastyánok karikatúrája – az *Áruház* hatvanéves alapítását jelképezte.

DR. KELETI ÉS MURÁNYI VEGYÉSZETI GYÁR

(századunk első évtizedei)

– fertőtlenítőszerét egy lesimított – lenyalt – frizurájú, virágcsokros, kedvesen vigyorgó férfiú: *Sziklai* Kornél (1869–1919) színművész hasonmása népszerűsítette a legkülönbözőbb nyomtatványokon, újsághirdetésen, plakáton, számolócédulán. A szöveg szerint a vidám grimaszú fiatalember azt kérdezte:

Tudja ön már, mi a Lysoform?

A hirdetés további szövege megmagyarázta, hogy a *Lysoform* a tökéletes fertőtlenítőszer, éspedig olyan eredményesen rágta szájba és véste a tudatba ezt a *tényt*, hogy az idősebb nemzedékhez tartozók közül sokan ma is a már rég nem gyártott *Lysoform*mal azonosítanak minden fertőtlenítő folyadékot. – ~ – kérdik manapság is számtalan esetben, amikor valaki valamit, amit tudnia kellene, nem tud. Természetesen az is megesik, hogy a kérdező maga is csak a tréfás kérdést ismeri, anélkül hogy a kérdésben előforduló *Lysoform* mibenlétéről fogalma volna.

◁ *Sziklai* Kornélnak a reklámképen látható gumigrimasza alakította ki egyébként mókás, mozgékony, groteszk arcokra a tréfás kifejezést:

Lysoform – lizoform-pofa.

MUSICA ZONGORA- ÉS HANGSZERKERESKEDELMI RT

(századunk első évtizedei)

– a rendkívül elterjedt magán- és üzleti zongorabérlet konkurrenciája ellen *legújabb 20 koronás zongoraszerzési módszer*t hirdetett. Eszerint a bérlet áránál nem sokkal magasabb, havi 20 koronás részletfizetésre a hangszer a vevő tulajdonába ment át. A hirdetés kiemelt vezérszavai így hangzottak: *Ön bérel! Kidob! Ha fizet!* – Ezekből ötvöződött a szállóige:

Ön bérel és kidob . . .

Kétes bérleményre – befektetésre, kínos pénzkidobásra –, fölös tékozlásra egyként alkalmazták, és éltek vele jelképesen is. Érdemtelen barátság, méltatlan szerelem, hazárd üzlet: mind alkalmat szolgáltatott – és szolgáltathat –, hogy ráhúzzák az ~ figyelmeztetést.

DR. KAJDACSY

(századunk első évtizedei)

– v. cs. és kir. ezredorvos és kórházi főorvos, a *Bizalmas barát* című könyv szerzője, mint azt hosszú lustrumokon át közölt hirdetéseiből tudjuk, a „titkos", vagyis a nemi betegségek szakorvosa volt. Az *Ehrlich–Hata* által 1909-ben felfedezett leghatásosabb szifiliszellenes gyógyszer: a *Salvarsan* elterjedése utáni időre esik az akkoriban megengedett, legalábbis eltűrt orvosi újsághirdetések *Kajdacsy* doktor nevéhez fűződő mintapéldája:

Vérbaj nem szégyen!

Amilyen komor maga e súlyos betegség ténye, amilyen fontos a gyógykezelése, annyira vidáman és nyeglén használták a szállóigévé lendült orvosreklámot azok, akik többé-kevésbé komoly erkölcsi vagy anyagi balszerencsét, csapást bagatellizálni akartak. – A ~: legyintett a mindenét vesztő kártyás, a leleplezett sipista, a kidobott kérelmező, a tetten ért zsebtolvaj, s a gazdasági vagy társadalmi fertőzés sok más betege.

EGGER LEÓ DR. ÉS EGGER E.

(századunk első évtizedei)

– gyógyszerész-közkereseti társaság kettős ábrával hirdette köhögés elleni orvosságát. Háromnegyed századdal ezelőtt, amikor a mellbetegségnek, hektikának nevezett tüdővész még magyar népnyavalya: morbus hungaricus volt, rendkívül hatásos lehetett a páros reklám bal oldalán köhögéstől keservesen fuldokló férfi képe, s ugyanez a személy a jobb oldalon vidáman, mosolygósan, cigarettája füstjét fújva. A köhögő ember szólamából keletkezett a szállóige:

Óh jaj! Megfojt ez az átkozott köhögés!

Jellemző, hogy a jajkiáltást követő, tízes ritmusba foglalt panasz dohányzástól, meghűléstől, füstös levegőtől vagy akár nevetéstől köhögő személyek száján nem annyira tragikus, mint mókás értelemben visszhangzott, s így is öröklődött tovább. Az is figyelemre méltó, hogy a patikareklám második – a hirdető által fontosabbnak vélt – mondata: *Éljen! Egger mellpasztilla csakhamar meggyógyított!*, ami a szállóige-képződést illeti, nyomtalanul suhant át az olvasók tudatán.

MOSKOVITZ ANATÓMIAI CIPŐGYÁR

(századunk első-második évtizedének váltásán)

Napi- és hetilapjaink oldalain a tízes évek körül sűrűn tűnt fel egy rajzos hirdetés, amely a földgömböt ábrázolta, tetején magas szárú, fűzős női cipő, s a földgömb mögött egy szőrmekucsmás „sarkutazó" elképedt arca bukkant fel. Ő kiáltotta:

Megelőzött Moskovitz . . .

– és utána folytatódott a magyarázó szöveg: *Anatómiai Cipőgyár.*

A reklám tehát fent nevezett cég termékeit népszerűsítette, s a propagandistának nyilván Robert Edwin *Peary* akkor nagy port felvert északi-sarki felfedező útja adta a hirdetés ötletét. *Peary* 1909. április 6-án érte el az Északi-sarkot, de elsőségét sokáig vitatták. Könyve: *[The North Pole] Az Északi-sark* 1910-ben jelent meg, s a pesti cipőgyáros a nálunk is közérdeklődést keltő sajtócsatározásokat nyergelte meg, amikor a korabeli szenzációt reklámötletbe fogta. A ~ szállóige máig megőrizte a hírverés alapértelmét. Akkor mondjuk, hogy ~, ha valaki valamiről lekésett, lecsúszott, valamit elmulasztott, s más került elébe.

KOCH JENŐ

(1900-as évek első harmada)

– kályhásmester később falragaszokon megismételt és modernizált faliképplakátja évtizedeken át szemébe szökött a budapesti és Budapesten megforduló közönségnek. A hatalmas reklámtábla a régi Ferdinánd-híd (ma Élmunkás-híd) lábazatán függött, és háziköntösben, bojtos sipkában, mamuszban kályha mellett pipázgató, kedélyes apókát ábrázolt. A Podmaniczky – ma Rudas László – utcán gyalog vagy járművön elhaladó emberek tízezrei szedték fel és adták tovább a mának – immár tárgyi alap nélkül – a kép mellé festett, fülbemászó rigmust:

Vígan pipál a jó öreg
Hisz Koch-kályhával fűtenek.

Szinte bizonyos – a kezdőszólam hasonlósága és az azonos ritmus is erről árulkodik –, hogy a ~ „szerzője" egy akkoriban eleven operett-énekszám „ihle-

tésére" alakította ki hírverő-szlogenjét. – *Vígan dudál a portugál* (lásd 487. old.) – a portugál dudálása formálódott a jó öreg pipálására – a sláger dalosmadara vette szárnyára a reklámversikét.

WAGNER HANGSZERKIRÁLY

(1900-as évek első fele)

– „különleges hangszerek áruháza" századunk első éveitől kezdve húzódott beljebb a Murányi utcából a József körútra, közben folyvást erősítve és tágítva hírverése körét. Szállóigét fakasztó hirdetése propagandájának arra a korszakára esik, amikor a vezérszólamot kísérő szöveg megfogalmazásánál a kiélesedő versenyben túltette magát a reklámtisztesség határain.

Nincs öröm a házban,
ha Wagner „Hangszer-király" különleges hangszerek áruházából nem hozat hangszert, mert azokon bárki egyórai gyakorlással megtanulhat játszani.

Abban nem találhatunk kivetnivalót, hogy a ~ szemfogó szöveg a közhasználatú *öröm a házban* kifejezés nemleges változata. De a szédelgő feldicsérés kritériumát meríti ki az állítás, hogy a *Hangszerkirály* hirdetésében külön is felsorolt zeneszerszámokon: harmonika, hárfa, hegedű stb. – egyórai gyakorlással bárki megtanulhat játszani. Ám ez a kezdetleges vevővadászat nem akadályozta meg a vezető szlogen szárnyasodását.

WANDER GYÓGYSZER- TÁPSZERGYÁR RT.

(1912-től a negyvenes évek közepéig)

– a megszárnyasodott reklámok közé nem legismertebb és legerősebben propagált gyártmányaival jutott be, hanem egy periferikus jellegű hajtókészítményével: az *Artin-drazsé*val. Az erős versenyben több hírverési rigmussal próbálkoztak. Azt nem lehet megállapítani, hogy a fogyasztás szempontjából melyik volt a legeredményesebb. De a legmaradandóbbnak a *Budapest Székesfőváros* fogalmát elforgató-elferdítő versike bizonyult, amelynek bizarr humora, ha valamelyest halaványult is, de nem kopott el:

Artin drazsé sosem káros,
Ettől székes a főváros!

WINTER HERMANN RT.

(századunk húszas–harmincas évei)

– kőszén-, koksz-, kovácsszén és tűzifa nagykereskedése egy rajzos hirdetéssel és plakáttal kétirányú hatást ért el. Először: a didergő, topogó, kezét dörzsölő, rongyos csirkefogó ábrázolásával a meleget adó tűz iránt lobbantott vágyat a szemlélőben. Másodszor: a tréfás feliratszöveggel maradandóan kötötte nevét a tüzelőanyaghoz. S terven felül: ránk hagyta a betűmókás sorpárt:

WINTER-től szén-fa-kox —
Télen fázni sosem fox!

A szándékolt íráshiba mosolyogtat, agitál és kötődik. Kötődik az árukínálaton túl is, s ironikusan társítja a szövetés, a nyelvbotlás, a betűrontás fogalmait. Használata hasonló, mint amikor a magabiztosan ostoba emberre azt mondják: *Még Sexpirt is x-szel írja!*

PHARMACIA
GYÓGYSZERVEGYÉSZETI GYÁR
ÉS GYÓGYÁRU NAGYKERESKEDÉS RT.

(századunk húszas éveitől a negyvenes évekig)

– az első világháború éveiben félelmetesen elterjedt nemi betegségek leküzdésének egyik kísérleteként hozta forgalomba gonorrhoea elleni fecskendőszerét, amelyet ezzel az újság-, számolócédula- és plakáthirdetéssel igyekezett népszerűsíteni:

Ne legénykedj Vétó nélkül!

A népieskedő szólam átlépte alapértelmének határát. Hangsúlya az élcesen pendülő legénykedésre helyeződött, s ha valakit szilajkodástól, indulatosságtól, hetvenkedéstől óvni akartak, a baráti csitítást tréfásan átszabták az óvószerhirdetés szövegére: ~.

MEISTER IZIDOR

(századunk húszas éveitől a negyvenes évek közepéig)

– szappangyára egyszerű, csattanós reklámversikével dobta piacra gyártmányait:

2×2=4
Meister szappant végy!

A hírverő-rigmus valóban egyszerű, mint a kétszerkettő. Az első sor szószerkezete, hangzata, üteme húzza maga után a másodikét, a letörölhetetlen egyenlet vonzza a letűnt márkát. Ez a sorpár maradandóságának titka. Maradandóságának bizonyítéka: a cég megszűnése után meg sem kísérelték, hogy az elárvult hirdetésbe más védjegyet iktassanak.

VÁNCZA JÓZSEF

(1901–1956)

– gyógyszerész (1929–1949), egy gyógyipari vállalat igazgatója, 1928-ban állította össze azt a sütőport, amelyet aztán önálló cég keretében ezzel az állandó, számos formában alkalmazott reklámmal hozott forgalomba:

Haladjon Ön is a korral –
Süssön Váncza-sütőporral!

A hirdetés azt sugallja, hogy a modern életvitel egyik összetevője a *Váncza*-féle sütőpor használata. A rigmussal viszont az a tipikus helyzet állott elő, hogy bár évtizedek óta nem létezik a *Váncza*-gyártmányú sütőpor, a tréfás haladásra serkentéshez – lett légyen annak tárgya technikai, társadalmi, művelődési vagy bármilyen köznapi jellegű – a verspár-reklámot együtt szárnyasították meg és használják napjainkban is. A kettős buzdításban természetesen mindig irónia bujkál, s a második sorral tulajdonképpen az első sor komolyságát rontják le.

HELYIÉRDEKŰ VASÚT

(századunk harmincas évei)

Minden valószínűség szerint 1933-ban, amikor a *Budapesti Székesfőváros Közlekedési Rt.* – a *BSZKRT* – átvette a *Helyiérdekű Vasút* – *HÉV* – érdekeltségét, s közös hirdetési kampányba kezdtek, akkor született meg a gyorsan felkapott közlekedési jelmondat:

Hévvel a szabadba!

A *HÉV*-vel – *hévvel* – szójáték, a vasút és a nekilendülés fogalmainak egyberímelése rögzítette meg a szállóigét. Ezért bukkanhat fel manapság olyan esetekben is, amelyekben HÉV-szerelvényekre nem is gondolnak, hanem gyalogos, kerékpáros, autós, autóbuszos túrára szedelőzködik egy társaság. A reklámszöveg keletkezésének időpontját majdnem biztossá teszi, hogy egyéb hirdetési formák mellett, azonos grafikus kezétől egyszerre két számolócédula is készült a két egyesült közlekedési vállalat megbízásából. Az egyiken kis útvonal-térképpel a ~ szlogen volt olvasható. A másiknak szövege így hangzott: *BESZKÁRTtal erdőkbe-hegyekbe.* A ~ szerencsés hangzás- és értelemjáték az egyik szólásnak tartós elevenséget biztosított, a jellegtelen másik hamarosan és nyomtalanul elsorvadt.

MAGYAR ÁLLAMVASUTAK

(századunk harmincas évei)

– nagyméretű belső idegenforgalmi propaganda-plakátjai a húszas–harmincas évek fordulóján jelentek meg, s vonzó tájábrázolásokkal csináltak kedvet Sopron, a Bükk, a Bakony és más városok, vidékek vasúton való látogatására. A *Keressük fel a gyönyörű Mátrát!* feliratú változaton jelent meg a megszárnyasodott főcím:

Ismerjük meg hazánkat!

– amit utóbb a közbeszéd egyes számba tett át:

Ismerd meg hazádat!

Bizonyosra vehető, hogy a felhívás szórványosan már korábban is számtalanszor elhangzott. De tény, hogy ez a hírverés általánosította és terjesztette el, innen datálható a vonatkirándulások körét messze meghaladó használata. Turisztika, falujárás, városnézés, folklórkutatás és még sok más, közvetlen vagy közvetett „honismereti" vonatkozású eseménnyel kapcsolatban hangzik el a hajdani MÁV-hirdetés: ~.

HAIDEKKER SÁNDOR

(harmincas évek eleje)

– sodronyágybetét-készítő, a harmincas évek végétől részvénytársaság, hangos mozireklámjával tette közkeletű fogalommá nevét és portékáját. Egyik ágysodronyról felpattanó, a másikba pottyanó, onnan visszarugódó figura látszik, s közben a dallamos, ütemes hang:

Akár abba, akár ebbe:
De mindig csak Haidekkerbe!

A vizuális effektus múltán megmaradt a rigmus. Hellyel kínálják a vendéget, utasok válogatnak a vasúti fülkék között, és sereg más hasonló helyzetben felkísért a gazdátlanul maradt kedélyes szólammal a hajdani sodronyágybetét-készítő: ~.

A HALBIZOMÁNYI ÉS HALÉRTÉKESÍTŐ RT.

(harmincas évek eleje)

– indította el – információink szerint – a megszárnyasodott reklámbökverseket kipattintó hal–hús párviadalt. Háttérben búsuló vágómarha, előtérben vígan ficánkoló ponty ábráiból egybekomponált plakáttal kezdődött a támadás, amelynek rigmusát *Karinthy* Frigyes fogalmazta (lásd 907. old.). *Karinthy* ebben az időben érdeklődést tanúsított a hírverés iránt, amit az is bizonyít, hogy a harmincas évek derekán hirdetési szakemberek előtt előadást tartott a reklám lényegéről és lélektanáról, sőt *Haditanács Anthroposban* címen *Élettan-politikai drámát* írt *Előjátékkal, Utójátékkal, Happyenddel* a *Salvacid* elnevezésű gyógyszer népszerűsítésére. A *Karinthy*-szállóigék közt is közölt halpropaganda *törzsversikéje* így szerepelt a falragaszon:

Mondja, marha, mért oly bús?
Olcsóbb a ponty mint a hús,

◁ A nagyvágók és húsiparosok ezzel kontráztak:

Mondja, potyka, mért oly bús? –
Több a szálka, mint a hús.

◁ A továbbiakban a halasok különbözőképpen aktualizálva vágtak vissza. Halár-leszállításkor a szokott verspár az adott alkalomhoz idomult:

Mondja, marha, mért oly bús? –
Olcsóbb lett a jó pontyhús.

◁ A halkereskedelem időleges apálya után, alighanem már a felszabadulást követő években, ismét rohamba kezdett a hal-hírverés:

Mondja, marha, mért oly bús? –
Újra itt a jó pontyhús.

Alig van hírverővers, amely ennyi értelmi és formai változáson ment át. Úgy véljük, ennek oka elsősorban a kínálkozó lehetőség az első sor antropomorfizálására, hiszen általában fejet lógató, nekikeseredett embert igyekeznek pajtásai felderíteni a reklámklapancia kezdőkérdésével: ~. Továbbá a szlogen szerkezete alkalmas a tartalom felforgatására, az áthangoló szócserékre. Más kérdés, hogy míg az első riposzt még „ült", a két utóbbinál az időszerűsítés nem növelte a szólás népszerűségét.

ATELIER MŰVÉSZETI TERVEZŐ ÉS MŰHELYISKOLA

(harmincas évek első fele)

Az *Orbán* Dezső (1884–) festőművész és magas színvonalú grafikusgárdája által vezetett stúdió egyebek között intenzíven foglalkozott reklámtervezéssel és -oktatással. E kettős tevékenységével függ össze, hogy 1935. január 26-i dátummal megjelentetett, gyönyörű kivitelű báli albumát egész sor – főleg *Rosner* Károly (1902–) karikatúráihoz készült, ötletes hirdetésmintával és hirdetésparódiával élénkítette. A paródiák közül néhány jól ismert szlogeneket figurázott ki, s bár az *Atelier Life* című kiadvány csak 3500 példányban jelent meg, két szlogen-szatíra szájpropaganda útján felzárkózott az eredetiek népszerűségének határáig.

Az egyik hírverés-paródia a *Kiss Bankház* osztálysorsjáték propagandájára vonatkozott (lásd 977. old.):

Ne dolgozza magát agyon,
Kissnél vár önre a vagyon!

◁ A másik a *Karinthy*-féle *Mondja, marha . . .* (lásd 986. old.) fonákra fordított és fordított értelmében is felkapott variánsa volt:

Mondja, marha, mért oly víg? –
Olcsó pontynak leve híg.

◁ S végül egy hirdetés-javaslat, amely tudtommal sosem valósult meg, de amelyet pattanó ütemezése, csattanó, rímjátéka öncélú tréfálózásként szárnyasított meg:

Akár komor, akár link,
Jókedvet hoz Emmerling!

Nehogy valaki azt képzelje, hogy az *Emmerling* név csak a „jóhangzás mián" került a második sorba, hadd mondjuk el, hogy *Emmerling* Adolfnak a Belváros szívében nagy forgalmú üzlete volt, amelyben tűzijáték-petárdákat, lampionokat, díszfáklyákat, jelmezeket, papírsapkákat, papírhangszereket, álarcokat, álszakállt, parókát, robbanóbonbont – szóval csupa maskarabálba és farsangra való portékát, tehát művi jókedv-kelléket árusított. *Emmerling* sokat hirdetett, szárazon, tárgyilagosan, az *Atelier* mókás ötletét azonban méltatlannak találhatta a vidámsággal kereskedő cég komolyságához.

PLUMA PAPLANGYÁR RT.

(századunk harmincas–negyvenes évei)

Lemenő nap, tűzött paplan – ezt ábrázolja a fekete-fehér hirdetés és a színes plakát, a felirat pedig:

Nem nyugszom le
PLUMA paplan nélkül.

Ésszerű az lenne, ha a lemenő, lenyugvó nap ábrája nélkül a reklámszöveg értelmetlenné és ezáltal hatástalanná válnék. Ámde nem így történt. A szöveg leszakadt a képről, és közszólásban önálló életet kezdett. A szórakozó cimbora, aki nem akar a mulatságból hazamenni, a szívósan virrasztó korhely, az újabb meg újabb partiba kezdő kártyás néha ma is ezzel tiltakozik az ágyba-sürgetés ellen: ~.

DARMOL GYÓGYSZERVEGYÉSZETI, IPARI ÉS KERESKEDELMI RT.

(századunk harmincas–negyvenes évei)

– egyike azoknak a gyógyszergyártó-forgalmazó cégeknek, amelyek hashajtószerüket ízléses, nem tolakodó reklámmal lopták be agytekervényeinkbe. Éveken át szinte valamennyi hirdetési orgánum közvetítette az alapszöveget:

Míg Ön alszik –
A Darmol dolgozik.

Az *alszik–dolgozik* szembeállítás lehetővé tette, hogy a reklámszállóige a hírverő szándékon kívül eső területekre is eljusson. Lusta és dolgos, hanyag és serény összetételű kettősök: házasok, barátok, munkatársak között a pozitív fél fakad olykor féltréfás panaszra: ~.

◁ Szállóigék és szárnyra kelt reklám-szlogenek kedveltségét játékos variánsaikon mérhetjük le. A ~ szövegét két argósított formába „költötték át":

Míg Ön durmol –
Dolgozik a Darmol.

◁ És még egy csavarintás:

Estére Darmol:
Nyugodtan durmol.

SCHÖBERL RÓBERT
SZABADALMAZOTT
ÁTALAKÍTHATÓ BÚTOR GYÁR
(századunk harmincas–negyvenes évei)

– terjesztette el nálunk a szűk lakású nagy családok örömére azt a bútordarabot, amely összehajtva öblös, kényelmes karszék volt, kinyitva pedig kevésbé tágas, de tűrhető méretű ágy lett belőle. Az újdonságot természetesen hírveréssel kellett bevezetni, így született az ábrás árujelszó:

Schöberl *bútor:*
Nappal szék, éjjel ágy.

A reklámszöveg szárnyasodása szokatlan módon ment végbe. Tulajdonképpen a második sor röppent fel előbb: ~ – mondták, mondják a könnyen átalakuló tárgyra, önmagával ellentétbe kerülő jellemre, ingatag, kontroverz magatartásra. De minthogy a változtathatóságnak, a változandóságnak ezt a kézzel fogható szimbólumát a propaganda a *Schöberl* névhez forrasztotta, a két oldalon hordható, kifordítható (azelőtt *Fregoli*nak nevezett) kabátból *Schöberl-kabát*, a véleményét forgató emberből *Schöberl-figura* lett.

EPEDA ÜZEM

(1938-tól a negyvenes évek közepéig)

– az *[Erster Prager Drahtfabrik] Első Prágai Huzalgyár* (1934) a fenti időponttól kezdve Budapesten is készítette egybefont acélrugós bútorpárnázatait. *Fejér* István (1911–1976) személyes közléséből tudom, hogy mint fiatal csehszlovákiai magyar író egy időben e vállalat pozsonyi propagandaosztályán dolgozott, s ő eszelte ki a cégszöveg három kezdőbetűjének felhasználásával a később nálunk is elterjedt reklámszót és reklámszöveget:

Matracába? Epeda!
Rekamiéjába? Epeda!
Vigyázat! Utánozzák!

Nem véletlen, hogy e szlogen az idősebb nemzedék emlékezetében akusztikus élményként maradt meg. Egyike volt az első hangos mozihirdetéseknek, amelyeknek szövegét a kitűnő előadóművész: *Ascher* Oszkár mondta be. Meglepő tapasztalat, hogy a mulatságosan ható hármas szólás hanglejtése olyan fiatalokra is átöröklődött, akik *Ascher* Oszkár szájából soha nem hallhatták.

MAGYAR HEGYVIDÉKI BORTERMELŐ ÉS BORÉRTÉKESÍTŐ SZÖVETKEZET

(1948–1949 körül)

– reklámozni kívánta borait, s ezért az akkor felburjánzó divat szerint valamilyen mozaiknevet keresett a hírverésre. A szövetkezet hosszú és bonyolult címe erre nem bizonyult alkalmasnak, ezért aztán a *mezőgazdaság, mezőgazdák* szóból redukálták bormárkájuk megjelölését: így született a MEGA. Jó fülű és virgonc fantáziájú ember lehetett, aki a márkanévhez kitalálta a játékos rigmust:

Délben MEGA –
Este Maga meg a MEGA!

A rövid életű bormárkát évtizedekkel élte túl a reklámversezet, pontosabban annak második sora. Spicces kalandkeresők élcesen kacsintgatva koccintanak partnerükkel e sokat sejtető csábszólam kíséretében: ~.

OTP SPORTFOGADÁSI ÉS LOTTÓ IGAZGATÓSÁG

(1957 elejétől)

– egész pontosan az 1957. március 17-én megejtett húzással kezdte el a minden képzeletet meghaladóan népszerű jelenkori lottózást. A sokféle bevezető reklám során körülbelül a hatvanas évek kezdetén bukkant fel a szerencsés fogalmazású propagandaszöveg:

Megvette már az e hetit?

A jó hírverő-szlogenek utóbbi évtizedekben tapasztalható sajnálatos apályában a *Lottó* hirdetése – telitalálat. Az *e heti* lottószelvényre való utalást – aminek képzetét a plakáton, hirdetésen megfelelő ábra idézte fel – felkapta a köznyelv, nem csupán általánosodott, de variánsokat is hozott létre. A heti táplálék- vagy italadagon felül, cigarettára, úgyszólván minden fogyasztási és használati cikkre applikálják a szállóigekérdést.

◁ Tréfás torzításai közül a táplálkozás témájára utal a következő:

Megette már az e hetit?

◁ Korrupciós cselekedetet, közvagyon elleni bűntettet pellengérez ki ez a forma:

Ellopta már az e hetit?

◁ Végül – a téma alapjára visszatérve – a televízió egyik szilveszteri paródiaműsorában a nem nyerő lottószelvényekkel kapcsolatban a szállóige így módosult:

Eldobta már az e hetit?

VÍZKUTATÓ ÉS FÚRÓ VÁLLALAT GYÓGY- ÉS ÁSVÁNYVÍZ ÜZEME

(ötvenes évek)

– számos forgalomba hozott „vízfélesége" közül a Bükkszék mellett feltörő *Salvus* forrás vize fakasztott szállóigét. A légcsőhurutnál, gyomorsavnál, hurutos megbetegedéseknél ajánlott gyógyvíz különböző hirdeté-

sein-plakátjain két egymást, kezükben *Salvus*-üveggel vidáman köszöntő férfiú látható, amint mosolyogva kiáltják:

SZERVUSZ!
Tudom: **„SALVUS!"**

A latin–magyar üdvözlés és az alliteráló latin márkanév kölcsönös, kedélyes köszöntés formulája lett. ~ – ráznak kezet egymással a jó cimborák, ~ – integetnek, lengetik a kalapjukat; a szlogenből született üdvözlésváltásba mindig valami derűs intimitás keveredik.

BORSODI VEGYI KOMBINÁT

(hatvanas–hetvenes évek)

– gyártja jelenleg Kazincbarcikán a *Hypo* fantázianevű fehérítő – és fertőtlenítő – folyadékot. De ez az erős háztartási mosószer már a felszabadulás előtt is forgalomban volt. Abból az időből származik a plakátok és egyéb hírverő helyek reklámszövege:

Reszkess piszok! – jön a Hypo!

A propaganda-fenyegetés szinte szállóigébe kívánkozott. Nem a komoly düh, nem a felháborodás kifejezésére, hanem inkább komázó, pajtáskodó riasztgatásra használják, úgy, hogy a ~ első fele keményebben, a második fele mosolygósabban hangzik el.

BORGAZDASÁGI VÁLLALATOK TRÖSZTJE

(hetvenes évek)

– a *Hungexpo Reklámügynökség* közbejöttével 1973-ban pályázatot íratott a *MÁRKA* elnevezéssel 1974-ben piacra kerülő üdítőital-sorozat szellemes reklámszövegére. Plakátokon, mozihirdetéseken és még számos más hírverési területen, felületen később meg is jelent egy rövid, adott esetekben jellegzetes hanggal kísért jelmondat, amely a közbeszédben elég gyorsan gyökeret vert:

Itt a Márka! Itta már ma?

Az ~ felszárnyalása előtt már kínos viták alakultak ki a *MÁRKA* márkanév körül. Volt vélemény, amely jogtalan fogalombitorlásnak tartotta, akadt sajtóközlemény, amely kifejtette, hogy *a márka szó . . . a köztudatban és általában a köznapi szóhasználatban a j ó m i n ő s é g fogalmaként él. Egyetlen árura (vagy termékcsoportra) való kisajátítása tehát nemcsak megalapozatlan és erőszakolt, hanem nyelvrontó is.* Néhány védjegyankéton szóba került a *MÁRKA* elnevezés problémája, azonban a kérdés megoldatlan maradt. A vitához annyit tehetünk hozzá, hogy a meggyökeresedett szlogen, aminek élcelődő használata a *MÁRKA*-családhoz tartozó italokon kívül egyéb szesztelen és szeszes itókákra is kiterjedt, a helyes nyelvérzéket egyáltalán nem erősíti. A jelmondat második része egybevetve az első résszel grammatikailag sem kifogástalan, s erre nem mentség, hogy korábban sem volt a nyelvésznek megfelelő helye, a nyelvészetnek illő rangja a reklámtervezésben.

KŐBÁNYAI GYÓGYSZERÁRUGYÁR

(hetvenes évek)

– nagyszabású reklámhadjárattal küldte útjára *Fabulon* védjegyű kozmetikai gyártmányait. A hírverés élén egy megragadó szépségű, hamvas bőrű fiatal nőt ábrázoló plakát állott, a kép mezejében a propagandában súlypontozott bőrápoló krém jeligéje:

Fabulon a bőre őre.

Mindössze négy szó – de pontosan, plasztikusan kifejezi a lényeget, és pontosan, plasztikusan vésődik a képzeletbe. A szárnyra kapott reklám-rímmel egyesek továbbjátszottak, és kétféleképpen érthető toldalékot ragasztottak hozzá: ~ *Ezt használja nyakra-főre.* Mások pajzán gondolattársítással dupláztak a sorvégi rímre: ~ – *Ezt kenje a pőre nőre!* – Következtetés: a szlogen megszárnyasodásának egyik bizonyítéka, ha gyors röptében fiókákat nevel. Konkrét példa a hazai sajtóból: Az *Esti Hírlap* 1976. november 20-i számában *Pálffy* Judit cikket írt a modern kozmetika új módszeréről, az elektrogimnasztikáról. Az ismertetésnek szállóigénkre utaló főcíme: *Kozmetikus: bőre őre.*

MAGYAR TELEVÍZIÓ

(1975 márciustól)

Meggyőző példa, hogy a modern tömegkommunikációs eszközök milyen viharsebesen tudnak szétszórni egy ügyesen fogalmazott reklámszöveget,

s milliók láttára-hallatára történő ismétlésével milyen rövid idő alatt, milyen tág területen tudják azt leülepíteni. E sorok gépbe kopogtatásakor még másfél esztendeje sincs annak, hogy a *Tévé-torna* főcímében megjelent *Kőszegi* Pál zenés mottója, amely így kezdődött:

Egy kicsi mozgás mindenkinek kell!
A karosszékből álljanak most fel . . .

Az előbb egy héten többször, majd naponként, sőt ismétléssel: naponként kétszer elhangzó bevezető rigmus indító sora hónapok alatt emberek tízezreinek beszédében visszhangzott. Kézenfekvő a használat módja: a lustáknak, henyéknek, nehezen mozdulóknak, keservesen felkerekedőknek vetik oda a *Tévétorna* propaganda-szlogenjét, hogy nekirugaszkodásra, tevékenységre serkentsék őket.

◁ Megszárnyasodott a *Tévétorna* rigmusát követő felszólítás is:

Idősebbek is elkezdhetik!

Olyankor halljuk ezt, amikor fiatalok „buliján" idősebbek is jelen vannak, de az ugra-bugra táncban nem vesznek részt. Vagy ha a család ifjabb tagjai unják már a rájuk kiosztott házimunkát, s egy részét „rá akarják sózni" a korosabbakra. Végül komolyan: a felnőttoktatás buzdításaként is átmásolódott a közbeszédbe.

Innen-onnan

E zárófejezet címét régi hírlapok vegyes rovatának elnevezéséből olóztam ki. Rávetemedtem erre a plágiumra, mert a szinte komikumig lejáratott rovatcégér pontosan jelzi az alább következő szállóige-anyagot. Azokat a szárnyasszavakat zártam az *Innen-Onnan* kalitkájába, amelyek a többi magam-szerkesztette tizenhét fejezet egyikébe sem illettek. Amelyeket innen is, onnan is összefogdostam, de bármelyiket csak kényszeredetten lehetett volna bárhova besorolni. Pedig alkotóelemeik nem különböznek a többiekétől. Lényegében jellegük is azonos vagy rokon a más-más fészekből kikelt egyéb szárnyasszóval, de van egy közös jegyük: hogy legtöbbjüket egymással sem köti össze semmi. Ha e könyv lexikonszerűen, ábécérendben vagy lazább zsinórra fűzve készült volna, akkor az *Innen-Onnan* szállóigéi szépen helyükre osonnak, és nem rikítanak különállásukkal itt a kötet végén. S nem lenne szükség rá, hogy ennek az elkülönülésnek természetes magyarázatával próbálkozzam. Nem kellene rámutatnom arra a leleplező tényre, hogy a szárnyasszavak nem képződnek valamilyen rendszerben, létrejöttüknek nincs belső törvényszerűsége, összefüggéseket csak akkor lehet közöttük konstruálni, ha beértek, megállották az idő próbáját. S mennél logikusabb, mennél áttekinthetőbb egy szállóige-kötet szerkezete, annál valószínűbb, hogy a logika, az áttekinthetőség kemény követelményeinek a gyűjtött anyag egy része áldozatul esik. A mezsgyén kívül rekedt résznek egy kis hányadát mentettem át – keletkezésük, kialakulásuk felderíthető időrendjébe osztva – az *Innen-Onnan* kalózlobogója alá. Kis részét, mert ilyen szállóige-gyűjteményt nem lehet befejezni. Csak abbahagyni lehet. Én úgy éreztem: itt kell abbahagyni.

AMA CSANG ÉS ENG

(1810 körül – 1874)

– Sziámban – a mai Thaiföldön – született összenőtt ikrek, akiket világszerte, mint panoptikum-látványt, pénzért mutogattak. Az ikerpár több mint hatvanesztendős koráig élt, s emléküket ez a nyelvhasználatunkban nem ritka jelzős névszó örökíti meg:

Sziámi ikrek.

Elválhatatlan, szorosan összetartó társakat, mindenben azonosan gondolkodó, cselekvő barátokat jellemeznek a megszárnyasodott *olyanok, mint a* ~ kifejezéssel. A távol-keleti eredetű névkapcsolás annál érdekesebb, mert jó száz évvel korábban, 1701-ben nálunk, Ó-Szőny községben is született egy keresztcsontjuknál összenőtt leányikerpár, *Ilona* és *Judit*. Ezeket ötéves korukban szüleiktől bérbe vette és kilenc éves korukig egész Európán végighurcolta dr. *Csuzi Csehi* János győri orvos, református pap, aki orvosi-papi hivatásáról lemondva, hatalmas vagyont szedett össze a csodára járó osztrák, morva, cseh, német, lengyel, angol, francia, holland és olasz nézőktől. Azonban 1709 tavaszán a magyar bíboros-prímás megelégelte a dolgot, hazahozatta és a pozsonyi Orsolya-apácák zárdájában helyezte el a torzszülötteket, ahol tizennégy évvel később, 1723-ban fejezték be szerencsétlen életüket. Bár az összenőtt *Ilona* és *Judit* döbbenetes látványáról annak idején itthon és idegenben sokat beszéltek, írtak, ma senki nem szól a *szőnyi ikrek*ről, hanem a törhetetlen kapcsolatot adott esetekben a világhírre vergődött ~ egzotikus fogalmával jelképezik.

CONSTITUTIONNEL

(XIX. század 30-as éveitől)

– című párizsi lap időről időre, nyilván az úgynevezett „uborkaszezonban", nagyhangú álhíreket röppentett fel arról, hogy valahol megint felbukkant egy

tengeri kígyó.

A régi hajóshiedelem tulajdonképpen ekkor kezdett „modernizálódni". A zoológia tudománya ismer ugyan ~ elnevezésű vízi állatokat, ám ezeknek az Indiai- és a Csendes-óceánban élő siklóféléknek egyetlen fajtája, példánya sem éri el a négyméteres hosszúságot. Miniatűr valóságalapjai lehetnek a hajósok képzeletéből született óriási ~ meséjének, amely a terjeszkedő sajtó hírverésétől megszárnyasítva, a végtelenségbe nyúló perek, szűnni nem akaró viták, türhetetlenül terjengős ügyintézések szállóige-jelképe lett. A hajósbabonában, az

óceánokban és a szállóigében élő ~ atyafiságához tartozik a legutóbbi évtizedekben magáról sűrűn hallató *Loch Ness-i szörny*, amelyet állítólag többször láttak, megfigyeltek az észak-skóciai Ness-tó vizében. E sorok papírra vetésével egyidejűleg a legmodernebb elektronikus eszközökkel készülnek a *Loch Ness-i szörny* létezésének, ínetve annak a megállapítására, hogy nem csupán a mese- és szállóigebeli ~ édestestvére.

ÉLETKÉPEK

(1847. I. félév 191. oldal)

– a következő sorok jelentek meg a külföldi tanulmányai és sikeres fellépései után a pesti *Nemzeti Színház*nál egy éve szerződésben levő ifjú *Hollósy* Kornéliáról (1827–1890): – *Hollósy Nelli kisasszony, ezen édes-bájos magyar csalogánynak budavári tisztelői barátságos estélyt rendeztek* . . . Egy 1857. május 14-i keltezésű emléklapon pedig így szólították meg a művészete fénykorában levő énekesnőt: – *Te, a művészet nemes leánya, kedves honi csalogányunk* . . . Ugyanebben az esztendőben jelent meg *Vas* Gereben regénye: *A nemzet napszámosai* (lásd 649. old.), s *Tóth* Béla jó helyen kereskedik *(Szájrul szájra)*, amikor azt gyanítja, hogy több korabeli szókapcsoláshoz hasonlóan ekkor csapódott a nemzet szó a csalogány mellé és lett belőle:

A nemzet csalogánya.

Hollósy Kornélia után, aki e díszítőjelzőt évtizedekig viselte, ~ elnevezés *Blaha* Lujzára szállt át (1850–1926), azóta jószerint gazdátlanul csapong, vagy úgy is mondhatnók: sűrűn váltogatja gazdáit. Rangja sem a régi, néha hódoló komolysága is kétséges. Pedig származása igen előkelő. A zeneköltő Giacomo *Meyerbeer* (1791–1864) adta az új svéd koloraturcsillagnak: Jenny *Lind*nek (1820–1887) 1845 körül a *[rossignol suédois] svéd csalogány* nevet, amely világjáró röptében hazánkba is eljutott, és az énekművésznők csúcsteljesítményeinek megjelölésére „őshonosságot" nyert.

KRIVÁNY JÁNOS

(XIX. század vége)

– Arad megyei gyámpénztárnok, nagy lábon élő, költekező, gavallér dzsentri úr, elegáns pénzherdáló, 1898 júliusában külföldre szökött, s búcsúlevelének vétele után derült ki, hogy a gyámpénztári letétből – az árvakasszából – az időben hallatlan nagy összeget, több mint negyedmillió forintot sikkasz-

tott. A bulvársajtó Aradot a „sikkasztók városa" titulussal illette, mert röviddel a negyedmillió forintos sikkasztás felfedezése előtt ugyanott egy másik svihák 90 000 forintot emelt ki egy bank pénztárából. *Krivány* fél Európa bekalandozása után, bűncselekedete évének végén Bécsben hurokra került, és 1899 elején hazaszállították Aradra. Az állami, városi, megyei hivatalokba betelepült vagyontalan nemesség – a dzsentri – rendkívül elharapózott, enyveskezű pénzügyi machinációit nemcsak a plebejus hírlapok szellőztették mind hegyezettebb tollal, hanem a néphangulat is érzékelte „az úri becsület" hamis bálványának megingását. Ilyen körülmények között keletkezett a *Krivány*-eset hatására a századfordulói nóta, amelynek következő két sora vert fészket a köznyelvben:

Azért van az árvakassza,
Hogy a dzsentri elsikkassza . . .

Közpénzek eltulajdonításának galád bűncselekménye napjainkban sem ismeretlen. S ha a pénzforrás meg a sikkasztó jellege meg is változott, a rigmust, különösen az idősebb nemzedékek tagjai, ma is a „hagyományos" formában húzzák a „korszerű" eseményre.

NEMZETKÖZI RÁDIÓTÁVÍRÁSZATI KONFERENCIA

(1906)

– tárgyalásain született meg a tengeren veszélybe jutott hajók rádión jól, gyorsan, félreérthetetlen módon továbbítható segélykérő jelzése, *Morse-jele* három rövid, három hosszú, három rövid impulzus: . . . – – – . . ., amit háromszor egymás után adnak le az erre fenntartott hullámhosszon, közölve utána a hajó nevét és földrajzi helyének meghatározását. A betűképbe áttett nemzetközi vészjel:

S O S

– angol nyelvű értelme: *[Save our souls] Mentsétek meg lelkeinket* – nálunk fonetikus ejtéssel honosodott meg és kapott szárnyra:

Esőes.

Bajba jutva, nem szikratávirón, élőszóval adjuk le saját kis ~ jelzéseinket. A diákot a bukás veszélye fenyegeti, a lakót a beázott tető omlása, a szerencsejátékost utolsó forintjainak elvesztése, száll a keserves sóhaj: ~. Aki szorult

helyzetben pénzt pumpol, aki munkahelyi kalamitásból szeretne kikeveredni, aki égetően sürgős támogatást kér – ilyen és hasonló helyzetben levőknek könnyen kicsúszik a száján az ~.

TANAGRA SZÍNHÁZ

(századunk második évtizedének közepén)

– a városligeti *Angol Park* – ma: *Vidám Park* – egyik mutatványos intézete volt. Idegen titulusa eredetileg görögországi lelőhelyük után elnevezett, i. e. IV–III. századból való, festett agyagszobrocskákra utal – *Tanagra-figurák*. A budapesti Városliget „egzotikus" színház-cégére primitíven groteszk látványosságokra utalt. A *Tanagra Színház* fő vonzóereje 1914-ig egy merészen mókázó kikiáltó, a *Tanagrás ember* volt, aki szédelgő dicséretekkel csalogatta be a bámészkodókat. Szájhagyományban fennmaradt egyik banális szövegét ismerjük: – *Csak befelé, befelé! A párizsi Tana-színház művészei és művésznői! Csak itt láthatók!* – A tömeg tódult a szenzációkkal kecsegtető bódéba, s növekedett a tolongás, amikor 1915-ben az *Angol Park* vezetősége a *Tanagra Színház* – s egyben a *Szellemek tanyája* – igazgatását *Micsei* F. György (1861–1919) népszórakoztatásban avatott vidéki színigazgatóra, a *Népligeti Színkör* korábbi tulajdonosára bízta. A világháború első sokkjának csillapultával hirtelen fellendült a szórakozóhelyek forgalma, a ligeti látogatók olykor majd

szétverték a Tanagrát . . .

Ez a kifejezés úszott át főleg a színházi bennfentesek és a sportrajongók világába, ahol viharos, vastapsos, velőtrázó sikerek alkalmával mondják: ~. Néhány ellenőrző szondázás azt mutatta, hogy akik egy-egy musical-bemutató, beat-parádé, bokszmeccs után lelkendezve ismételgetik: ~ – a fenti előzményekről mit sem tudnak. Magunknak is úgy sikerült személyes élményeinket adatokkal kiegészíteni, hogy egyik kitűnő segítőtársunk felhívta a figyelmünket a *Színházi Élet* 1915. évi *Angol Park*-különszámára, amelyben a városligeti *Tanagra Színház* újjászervezésének ismertetése is megjelent.

BÍRÓ DEZSŐ

(1880–1932)

– könyvkötő, szociáldemokrata pártmunkás, a Tanácsköztársaság egyik direktóriumának elnöke, emigráns, hazatérése után, 1925-től kezdve a főváros törvényhatósági bizottságának tagja, SZDP-városatya. *Révész* Mihály

személyes közlése szerint ez utóbbi minőségében kiáltotta oda egyik fővárosi közgyűlésen az Egyesült Keresztény (Wolff) Párt zavarosan beszélő, tudatlan képviselőjének:

Összetéveszti az ajkpírt a Shakespeare-rel!

◁ Fél század távolából már nem állapítható meg ennek a gúnyos frázisnak, s néhány rokonformájának időrendje. Elképzelhető, hogy *Bíró* Dezső ismert mintára faragta közbeszólása dorongját, s az ős-bunkó ezeknek valamelyike lehetett:

Összetéveszti a szezont a fazonnal!

Összetéveszti az allegóriát a filagóriával!

Összetéveszti Kossuthot a vasúttal!

ERDÉLYI BÉLA BŰNÜGYE

(1927–1928)

– fél századdal ezelőtt nagy port vert fel. A hírhedett pesti aranyifjú a vád és az ítélet szerint Millstadt am See nevű osztrák fürdőhelyen meggyilkolta feleségét: *Forgács* Anna huszonöt éves, fiatal színésznőt. A tárgyaláson az egyik tanú azt vallotta, hogy *Forgács* Anna többször elpanaszolta: *Béluci aprókat üt a fejemre* . . . A szenzációhajhászó újságcikkek, amelyek heteken át, hasábokon keresztül teregették ki az események minden részletét, a szerencsétlen áldozat kijelentését is megnyergelték és hosszan „futtatták" a közvéleményben. A riportok hatékonyságát mutatja az elfeledett bűnügy el nem feledett mondata:

Aprókat ütött a fejére . . .

Az említett tragikus tényeknél sokkal kevésbé morbid esetekről: tettleges családi perpatvarokról, duhaj verekedésekről, pofozkodásokról, de enyhébb testi fenyítésekről rendszerint helytelenítve számol be a gúnyos kommentár: ~. De kárhoztatják vele – átvitt értelemben – azt is, aki valamelyik hozzátartozóját, beosztottját állandóan piszkálta, korholta, s a „fejmosásnál" durvább módon, bár nem fizikailag ~.

MARTONFFY EMIL

(1904–)

– filmrendező készítette el a harmincas években *Herczeg* Ferenc *Pogányok* című regényének hangosfilm-változatát. A honfoglalás korában játszódó film magas költségeire hiányzott a fedezet, a szükséges öltözékeket, kellékeket kölcsönzőkből szedték össze, sőt merészebb megoldásokra is kényszerültek. Így például korhűnek éppen nem mondható jelmezekbe bújtatott honfoglaló vitézek lótakaróin aranyos domborhímzésű *Esterházy*-címer pompázott – ugyanis lótakaróval az *Esterházy*-istállók segítették ki a produkciót. A „monumentális" lovasjelenet főpróbáján a segédrendező figyelmeztette *Martonffyt*, hogy a barokk címerek sehogysem illenek a honszerző *Árpád* húj-húj-ozó seregéhez. *Martonffy* rándított egyet a vállán, majd ellentmondást nem tűrő biztonsággal közölte:

Nem baj! Zene jön alá!

Így született a félresikerült vagy félig sikerült, gyatra, selejtes munkák, alkotások vigasztaló, esetleg elmarasztaló szállóigéje: ~. És nem maradt meg a film, a színház berkeiben, évtizedek folyamán eljutott „civil" területekre is. Általában a fogyatékosságok, a hibák elkenésére utalunk vele.

RIVELS, CHARLIE

(hazánkban 1942–1943 körül)

– híres – alighanem spanyol származású – akrobata dinasztia egyik szeniorja, családjával-csoportjával a negyvenes évek elején huzamosabb ideig működött Budapesten. A nácik betörése után hirtelen tűntek el a magyar fővárosból – állítólag antifasiszta előéletük és kapcsolataik miatt. A nagy cirkuszi clown-művészek: *Little Tich, Grock* nyomán járó Charlie *Rivels* akrobatikus bohócmutatványait ezzel a sajátos hangszerelésű kiáltással vezette be:

Ákrobát . . . ó . . . !!!

A felharsanó ön-vezényszó hosszú, elnyújtott, lassan elhaló vonításban végződött. A *Rivels*ék porondjelzését mókásan utánamondogatták a cirkusz- és varieté-látogatók, a fővárosból szétszivárgott az egész országba. Meglepően ügyes teljesítménnyel, többnyire fizikai erőfeszítéssel kapcsolatban emlegetik manapság. A tömegből valaki elsőnek törtet fel a zsúfolt autóbuszra, villamosra; csomagokkal, szatyrokkal telepakolt személy bravúrosan egyensúlyoz; lépcsőn

megcsúszó ember három-négy bukdácsolás után „talajt fog"; ügyetlen-ügyes egyén idejében kapja el az elejtett törékeny tárgyat – ezekre a példákra illik legjobban az ~. De ismerünk olyan adalékot is, hogy a szállóige formájára a meghökkenés más kifejezését húzták rá. Így a *Hétfői Hírek* sportglosszája, amely 1967. február 27-én e szállóigénkből travesztált címmel jelent meg: *Biztonság, óh!*

GÁCS REZSŐ (RODOLFÓ)

(1911–)

– a bűvészet művésze, nemzetközi hírű illuzionista. A kedvesen csevegő bűvészmesterek közé tartozik, akik mutatványaik közben szellemes szövegekkel szórakoztatják a közönséget, s egyben elterelik a figyelmet ügyes kezük machinációiról. *Rodolfó* pályája legelején, a harmincas években kezdte használni produkciója érdekesebbé tételére és a közönség „provokálására" azt a figyelmeztetést, amit később gyakorta beleszőtt – ma is belesző – műsorába:

Vigyázat, csalok!

A ~ elég gyorsan terjedt, és élénk visszhangot váltott ki a varieték és egyéb szórakozóhelyek látogatói között. A felszabadulás után *Rodolfó* jellegzetes bűvészszólása beépült szállóigéink közé. Bár a bűvész, az illuzionista mutatványának pódiumon, színpadon születő egyszeri csodája tulajdonképpen ellenáll minden gépi rögzítésnek, *Rodolfó* tévé-szereplései is megsokszorozták a ~ népszerűségét. ~: mondja önkritikusan, aki saját „felvágását", nagyotmondását figurázza ki, aki tréfásan kommentálja meglepő sikereit, eredményeit. Ám valódi csalóktól nagyon ritkán hallani: ~. Tegyük még hozzá, hogy ez a hazai földön született szállóige bejárta a világot. A magyarországi hatás arra ösztönözte *Rodolfót*, hogy külföldi szerepléseinél is éljen a ~ fordulattal, s így a kihívás bűvészkedései közben elhangzott angolul, arabul, franciául, görögül, németül, oroszul, svédül és törökül is. Néhány példa: *Attention! I cheat. – Attention! Je trompe! – Achtung! Ich mach' Schwindel! – Vnimányije ! Ja plutuju!*

MARKOS JÓZSEF (ALFONZÓ)

(1912–)

– kiváló artista, parodista, komikus- és jellemszínész, magánszámait, szólóműsorait, amelyeknek szövegét gyakran maga írja, vissza-visszatérően ezzel a monoton hangú megszólítással kezdi:

Idefigyeljenek, emberek!

A művész személyes szuggesztiója, megsokszorozva a gépi kommunikációs eszközök, különösen a televízió tömeghatásával, országos méretekben sugározta szét és adta közhasználatba ezt a közvetlen hivogatót. Személyes közlésből azt is tudjuk, mi sugallta és milyen alkalom szólaltatta meg először az ~ formulát. *Alfonzó* 1943-ban egy lengyelországi büntetőtáborban kínlódott, embertelen körülmények között. Durvaság. Szidalom. A megszólítás: *Ti mocskok! Ti szemetek! Ti hullajelöltek!* A keretlegények közül visszafogott hangjával, emberséges magatartásával kivált a Vas megyei, zömök parasztlegény, s ez egyszer a négyszáz főt meghaladó duplaszázadot kivezette egy távoli erdő szélére, felállította őket és megszólalt: *Idefigyeljenek, emberek!* Aztán elmagyarázta, hogy ha néha-néha kiszalad a száján egy keményebb szó, ne vegyék zokon tőle, kényszerűségből teszi. Ő a büntetőszázad minden tagját ugyanolyan embernek tartja, mint magamagát, s együttérez velük . . . Az élmény mélyen bevésődött *Alfonzó* agyába, szívébe. És mikor a felszabadulás után, az első szabad május elsején rendezett műsorban kilépett a közönség elé, a szokásos üdvözlés helyett ezzel kezdte: ~. A hallgatóság először meghökkent, aztán taps és siker. A szárnyra kelt megszólításban természetesen nem érzik a drámai eredet. Idézik komoly és tréfás hangolásban, munkahelyen és baráti körben; alkalmazásának variánsai felsorolhatatlanok.

◁ Paródiáiban, szatíráiban 1952 után kezdte használni *Alfonzó* a szinte refrénszerű kijelentést:

Nekem teljesen mindegy . . .

A színpadi szólás, amely 1956 felé élte „virágkorát", egy mindinkább elhatalmasodó életérzést fejezett ki, s nem minden ok nélkül vádolgatták a hamarosan szállóigévé vált ~ fordulatot pesszimizmussal. Nem minden ok nélkül, de nem is minden okkal, mert tulajdonképpen előrelátó és nem borúlátó volt. Akkori „aktív pesszimizmusa" azóta kiszikkadt, s egyet nem értő megbeszélések, családi viták, ellentmondásos tervezgetések nyegle vagy ironikus vállrándítással kísért lezárása lett belőle. Megfigyelhető szóbeliségének eredete. Azok is, akik nem „sajátfülűleg" hallották *Alfonzó*tól, mások közvetítésével gyakran átveszik a lekottázhatatlan alfonzói hanghordozást: *Nekem t e l j e s e n mindegy . . .*

MARCEAU, FÉLICIEN

(1913–)

– *[L'oef] A tojás* című kétrészes komédiáját *Hubay* Miklós (1918–) fordításában 1957 telén mutatta be a *Nemzeti Színház*. Az avantgarde jellegű előadás főszereplője belső monológjaiban fejti ki a karrierista bölcsességet, hogy csak az érhet el sikert, aki

bekerül a tojásba . . .

◁ Tulajdonképpen a nézők-hallgatók vonják le a cselekményből ezt a következtetést, ők fogalmazták meg a főhős pályájából fakadó konzekvenciát, ők alkották a nagyon elterjedt és több nyelvtani alakzatban forgatott szállóigét:

bent van a tojásban . . .

nincs bent a tojásban . . .

sikerült bejutnia a tojásba . . .

A *tojás* szó itt nyilván a klikket, az érdekcsoportot, az elvtelen kapcsolatok körét, a hatalombirtoklók vagy -bitorlók tömbjét jelenti – aki ezen belül kerül, megcsinálta a szerencséjét, aki kívül marad, annak felkopik az álla. Ha nem is irreális, de el- és megvetendő filozófia.

RAJKIN, ARKAGYIJ ISZAAKOVICS

(1911–)

– szovjet színész, parodista, a műfaj egyik legnagyobb személyisége, az 1939-ben alapított *Leningradszkij Tyeatr Esztradü i Miniatyur* – jelenleg: *Leningrádi Állami Miniatűrszínház* művészeti vezetője és vezető művésze. Hozzánk a hatvanas évek elején látogatott el először, azóta többször vendégszerepelt, s a hazai közönség őszintén, mélyen a szívébe fogadta. Egyik magánszámának kedvesen idegen akcentussal ejtett magyar prózarefrénjét színházi és tévé-hallgatói – érdekes módon – *Rajkin* sajátos akcentusával vették át:

Válámi ván . . .
De nem áz igázi.

A bölcsen-huncut mosollyal kísért mondóka *Rajkin* ajkán felemás, rejtett hibájú, csökevényes, agyonbürokratizált ügyek, eljárások, tevékenységek, munkák bírálatának csattanója. Bár ő maga is igen sokféle alkalomhoz illeszti, érvényességi sugarát a közhasználat még jobban megnyújtotta. Míg a szovjet művész legtöbbször közéleti visszásságokat pellengérez ki a ~ szólamával, addig magánbeszélgetésben gyakran aggatják személyes vagy személyeskedő csipkelődések, kritikák végére is.

Előszó

az első kiadáshoz

A cím – *Napjaink szállóigéi* – egyfelől pontosan körülhatárolja könyvünk tartalmát, másfelől bizonyos kiegészítésekre szorul.

Pontos, mert jelzi az olvasónak, hogy nem az összes fellelhető, minden helyről, minden korból előbányászható szállóigék teljes kompendiumát kapja kézhez, hanem olyan válogatást, amelynek szárnyasszavai napjainkban elevenen szállanak; még szorosabbra szűkítve a kört: magyar nyelven szállanak, tehát vagy magyar nyelvű művekből, forrásokból szakadtak ki, vagy idegen eredetűek, ámde magyar fordításban, átköltésben, s igen ritkán az idegen szöveg hazai verziójában tökéletesen meggyökeresedtek, a magyar közbeszédben otthonossá váltak. Könyvünkben épp ezért nem szerepelnek azok a korábban eléggé elterjedt, s mind ritkábban még ma is fel-felbukkanó idegen, többnyire görög, latin, német, angol, francia és olasz nyelvű szárnyasszavak, amelyeknek hazai megfelelője nem alakult ki.

Ezt a keretet, ezt a korlátozást – amelyen belül azonban a magyar nyelvű szállóigék bőséges tárházát találjuk – könyvünk jellege és célja determinálta. Nem általános szállóige-lexikont akartunk szerkeszteni, nem törekedtünk minden valaha s valahol használt szállóige felsorakoztatására. Célunk az volt, hogy rögzítsük a napjainkban magyar nyelven szálló szárnyasszavak kicsiszolódott formáját, felmutassuk eredetüket, rávilágítsunk történelmi, irodalmi, kultúrhistóriai vonatkozásaikra, s példákkal jellemezzük helyes használatuk módját. Úgy gondoltuk, s reméljük, hogy célunk megvalósítása segíti, erősíti napjaink szállóigéinek helyes beirányzását, a hozzájuk kapcsolódó képzetek, ismeretek pedig felfrissült tartalommal, tisztult értelemmel dúsítják a gyakran már töltetüket és atmoszférájukat vesztett, s ezért is bizonytalanul szállongó szentenciákat, velősmondásokat.

Napjaink szállóigéinek fogalmát azonban más vonatkozásban még ki kell egészítenünk.

A szállóigék különböző csoportjai, természetesen a hazai szállóigéké is

– éppen úgy, mint a nyelv sok más eleme –, egyes tájakhoz, társadalmi rétegekhez, korosztályokhoz kapcsolódnak. Bizonyos szállóigéket inkább használnak Budapesten, mint vidéken, sűrűbben városon, mint falun, sőt ismerünk olyanokat, amelyek például Debrecenben mindennaposak, de mondjuk, Sopronban alig-alig hangzanak el. Ma már a kiterjedtebb iskoláztatás, a demokratikus közművelődés jobban elmossa a határokat, de még most is világosan érzékelhető a régebbi differenciálódás: más az értelmiségiek, ezen belül a műszaki, a közgazdasági és a humán érdeklődésű értelmiségiek szállóige-kincsének összetétele, más a kétkezi dolgozóké, s ezen belül az ipari és a mezőgazdasági foglalkozásúaké, a magasabb és az alacsonyabb képzettségűeké.

De további rétegeződést is megfigyelhetünk. Sajátos szállóige-anyaga van például a művészek világának, a sportolóknak és a sportkedvelőknek, a kártyásoknak, turfozóknak – ám ezek a speciális szállóige-típusok mindinkább a szakmai zsargon: az argó felé tolódnak el. A mezsgyevonás elég nehéz, a határsértés kísértése igen nagy.

Kétségtelen továbbá, hogy a szállóigék használata egyazon korban nemzedékenként is változik. Éveken át tartó megfigyelések alapján bízvást mondhatjuk, hogy egy-egy táj, vidék, társadalmi réteg, foglalkozási ág és szakma fiataljainak többsége nem azokkal a szárnyasszavakkal él, mint az ugyanoda tartozó érettebb korúak, éltesebbek és öregek többsége. Ez a fajta differenciálódás ma talán még jellegzetesebb, mint korábban. A legidősebb, de még az idős generáció is más társadalmi, gazdasági körülmények között, más világban nőtt fel, más nézetek, más eszmék, más stúdiumok, példák formálták, befolyásolták mindennapi beszédét. Az átlagos emberi életkor növekedésével megnövekedett az idősebb korosztályokhoz tartozók száma, s ezek jó néhány olyan szállóigével élnek, amelyeket az ifjabbak nem ismernek, vagy – eredetüktől elszakítva – félreismernek, ferdén, fonákul alkalmaznak. A középkorú, az ifjabb és az egészen fiatal nemzedék tagjai viszont – a marxista–leninista tudományos világnézet, a szocializmus szellemében nevelkedve, de legalábbis attól hatékonyan érintve, egész sereg új természettudományi és műszaki ismeret elemeinek birtokában, módosult érdeklődési körrel és perspektívával – szükségképpen újabb vagy újszerűen áthangolt szállóigéket forgatnak és terjesztenek.

A hazai szárnyasszavak különböző rajait használó csoportok, rétegek, nemzedékek tagjai természetesen nem élnek elszigetelten: közöttük állandó kölcsönhatásban cserélődnek a szállóigék. Vannak szárnyasszavak, amelyeket az idősebb generációkhoz tartozók szava éltet, s tőlük kerül át a fiatalokhoz; vannak megint mások, amelyek a fiatalok szájáról röppentek fel, s vertek fészket az idősebbek beszédében. A tegnapi fiatalok – a mai öregek, a mai fiatalok – a holnapi öregek; a nemzedékek, az emberöltők egymásba fűződnek, s egy koron belül mindig együtt él minden nemzedék, és minden nemzedék sajátos szállóige-anyaga is. Az sem közömbös, hogy a film, a rá-

dió, a televízió gyorsabban, többfelé, távolabbra hordja szét az irodalom és a közbeszéd elemeit, mint az élőszó vagy a kommunikáció klasszikus eszközei: az írás, a könyv, a sajtó. Mégis akadhatnak e gyűjtemény olvasói között is egyesek, akik némely szállóigénket elavultnak, elévültnek vagy éppen ellenkezőleg: szokatlannak, kiforratlannak találják. Mi azonban egyes személyek beszédízlése, szólás-szokása helyett a napjainkban élő budapestiek és vidékiek, városiak és falusiak, értelmiségiek és kétkezi munkások, fiatalok, korosak és öregek, az egész mai magyar társadalom szállóige-kincsét próbáltuk megörökíteni, mégpedig úgy, hogy kiselejteztük a valóban és végleg idejüket múlt, érdektelenné vált, napjaink viszonylataira semmi módosítással nem illő, s meddő adattá szikkadt szárnyasszavakat, viszont feljegyeztük, feltártuk, megőriztük a múltból is mindazt, ami eleven erekkel kapcsolódik napjaink vérkeringésébe.

Ezek után ide kívánkozik a kérdés: mit értünk szállóigén, mit nevezünk szállóigének?

A szállóigegyűjtés első hazai nagymestere, *Tóth* Béla *Szájrul szájra* című, 1895-ben megjelent műve bevezetésében e kérdésre röviden így válaszolt: *a szállóige ismeretes eredetű szólásmód.*

Ez a definíció magvas és találó, de nem szabatos és nem teljes. A szabatosabb és jóval részletesebb meghatározást műve második kiadásában *Tóth* Béla is *Alexander* Bernát: *Száll az ige* című újságcikkéből idézte, amelyben a neves esztétaprofesszor néhány nappal a *Szájrul szájra* első kiadásának megjelenése után részletesen ismertette és elemezte *Tóth* Béla könyvét.

Ámbár a szállóige labilis térfogatú fogalma tudományos egzaktsággal tulajdonképpen aligha keríthető körül, mégis közelebb vihet a felvetett kérdés tisztázásához, ha *Alexander* Bernát mindmáig érdekes elmélkedéséből egy-két helytálló s egy-két erősen vitatható megállapítást idejegyzünk.

A szállóige – állapítja meg *Alexander* Bernát aforisztikus szellemességgel – *hosszú gondolatsoroknak rövid kifejezése.* S ezzel a megállapítással éppen annyira egyetérthetünk, mint a folytatásával: *Maga a szó sztenografikus jele egy gondolatnak, a szállóige sztenogramja egy gondolatsornak. Továbbá: A szállóige elviszi a gondolatot mindenfelé, ő a gondolat-közlekedés gyorsvonata.* Maradandóan igaz észrevétel az is, hogy *a szállóige néha költői díszben jelenik meg, de . . . hasonló természetű ékessége a szállóigének az elmés fordulat, a tréfa, vicc, a csattanós élc. A szállóige nemcsak komoly gondolatokkal terhes, bölcsességet hirdető, költői dísszel szolgáló: alkalmas, mint a nyelv művészetének terméke, minden nyelvbéli művészet kifejezésére, erkölcsi lelkesedést önthet szívünkbe, de alkalmas minden tréfára, vidámságra, elmésségre, az elme mindennemű játékára is.*

Ellentmondásra késztetnek viszont az efféle tetszetős szentenciák: *A nép szállóigéi a közmondások . . . a művelt ember közmondásai a szállóigék.*

Ellentmondásra késztetnek, annál is inkább, mert hetven esztendővel

később a *Magyar szólások és közmondások* (Gondolat, 1966) legújabb és legteljesebb gyűjteményének szerzője: *O. Nagy* Gábor tulajdonképpen hasonlóan vélekedik műve bevezetőjében . . . *a szállóigéknek egy jókora része* – mondja – *idegen nyelvű, és mert a magyar nyelvűek használata is meghatározott irodalmi és történelmi tudásanyaghoz kötődik, nyelvi életük – társadalmi és stilisztikai vonatkozásban is – könyvünk anyagához* (tehát a közmondásokhoz – *B. I.*) *viszonyítva olyan zárt területre szorul, mint az üvegházakban vagy a városi lakásokban ápolt szobanövények élete a szabadban tenyésző fákéhoz és füvekéhez képest. Szólás- és közmondáskincsünk – a szállóigékkel ellentétben – a nép tulajdona* . . .

Ezeket a vélelmeket azért sem tudjuk elfogadni, mert többek között tény, hogy a hazánkban valaha is használatos szállóigék java része és többsége nem idegen nyelvű, hanem vagy magyar származású, vagy magyar nyelven is meggyökeresedett, tehát jelentős értéke és anyaga nyelvkincsünknek. Másfelől nem tudunk egyetérteni az afféle szűkítéssel, amely a nép fogalmából kizárja vagy annak perifériáira szorítja a városi embert, és a városi lakosság beszédelemeit, szóláshasználatát pejoráló módon üvegházi vagy szobanövényhez hasonlítja. A város és a falu efféle szembeállítása sosem volt szerencsés, azonfelül – főleg a közbeszéd vonatkozásában – napjainkban mind kevésbé helytálló. Nehéz ma már megállapítani, hogy például Budapest lakosaiból mennyi a vidéki, falusi, s még nehezebb, hogy falun, tanyán, téeszben, állami gazdaságban hány városias kultúrájú, beszédű ember él és dolgozik. De jóval korábban, amikor még a város és a falu életmódja és életformája sokkal inkább különbözött egymástól, amikor a városi és a falusi lakosság sokkal kevésbé keveredett, amikor a technika és a technológia rohamos fejlődése még nem ostromolta a falu és a város között torlódó gátakat – a bibliai eredetű, klasszikus görög–római és számos hazai forrásból származó szállóigék hosszú sora vidékre, foglalkozásra, korra való tekintet nélkül a város és a falu népeinek körében egyként járatos volt. A szállóige is, a közmondás is népünk kultúrájának közös birtoka, a különbséget a két szólásforma között másutt és másként kell keresnünk.

És itt ismét *O. Nagy* Gáborra hivatkozhatunk, aki az említett *Bevezető* más helyén más fogalmazásban, másként igyekszik határvonalat húzni a közmondások és a szállóigék között. A különbség lényeges elemei e fejtegetés szerint abban találhatók, hogy: *Aki szállóigével fejezi ki a gondolatát, az többé-kevésbé tudatosan hivatkozik valakire vagy valamire . . . a szállóige használója vagy egészen pontosan tudja, kitől, esetleg melyik irodalmi műből idéz, milyen történelmi eseményre utal stb., vagy legalábbis érzi, hogy a használt kifejezésnek nem ő a gazdája, hanem mintegy csak kölcsönvette mástól, s ezért szinte láthatatlan idézőjelbe is foglalja a kimondott szállóigét. Ellenben a szólások és a közmondások használatakor föl sem merül a szerzőségnek vagy a forrásnak a kérdése.* E valóban figyelemreméltó megállapítások mellett *O. Nagy* Gábor idézi még *a folklór egy kiváló művelője, a közmondáskutatás „nagy öregje"*,

Archer *Taylor* véleményét is, aki *valójában meghatározhatatlannak tartja a – szerinte a szólásokat is magában foglaló – közmondás fogalmát. „Elégedjünk meg annyival, hogy a közmondás a nép körében elterjedt mondás" – írja, és ehhez még hozzáteszi: a közmondásoknak valamilyen közelebbről meg nem nevezhető tulajdonsága amúgy is elárulja, hogy valamely kifejezés közmondás-e vagy sem.*

Könnyű megoldás lenne, ha Archer *Taylor* szellemes szkepticizmusát a szállóigék definiálására is kiterjesztenők. Válasszuk azonban a nehezebbet, s tegyünk kísérletet arra, hogy a szólamok, szólások, közmondások, közmondásszerű szólások, szólásmondások, bölcs- és velősmondások, példaszavak, divatszavak, idézetek, közhelyek, jelszavak, argó-kifejezések és szállóigék vagy szárnyasszavak kiterjedt atyafiságában megkeressük a szállóigékre, szárnyasszavakra jellemző vonásokat.

És itt vissza kell nyúlnunk Georg *Büchmann* több mint száz éve, először 1864-ben, s azóta bővített és átdolgozott kiadások mindmáig tartó sorozatában megjelent *[Geflügelte Worte] Szárnyas szavak* című, alapvető jelentőségű szállóige-gyűjteményéhez, amelyet munkánk során haszonnal forgattunk, s amelynek számos érvényes levezetését nyomon követtük, nemegyszer idéztük is.

Büchmann műve első tizenhárom kiadásában többször próbálkozott a szárnyasszó, a szállóige meghatározásával. Újra meg újra körüljárta a maga formálta fogalmat, de csak utódának, a *Geflügelte Worte* további kiadásait szerkesztő Walter *Robert-tornow*nak sikerült kikovácsolnia olyan szoros definíciót, amelynek legtöbb megállapítását ma is elfogadhatjuk.

A szárnyasszó – írja *Robert-tornow* – *egy ország szélesebb köreiben bármily nyelven idézett szólás, kifejezés vagy név, amelynek történelmi forrása vagy irodalmi eredete kimutatható.*

A meghatározást tovább finomítva, fenntartás nélkül egyetérthetünk azzal, hogy szállóigének, szárnyasszónak csak olyan szólás, kifejezés, illetve fogalommá kristályosodott név tekinthető, amelynek történelmi forrását vagy irodalmi, művelődéstörténeti eredetét lehetőleg név szerint, vagy – kivételesen – valamely kétségtelen időszakba való események keretébe rögzíteni tudjuk.

Vagyis egy közszólásként használt formulánál nem szubjektív mozzanatok döntik el, hogy szállóige-e a szólás vagy sem. Nem az dönti el, hogy aki a kifejezést használja, tudja-e, sejti-e, milyen műből idéz, milyen történelmi eseményre utal, érzi-e, hogy gazdája vagy csak kölcsönvevője a citált gondolatnak. Az objektív tényező, hogy meghatározott, meghatározható-e a használt szólás forrása, eredete – alapjában és merev korlátok nélkül –; ez az, ami elhatárolja a szállóigét a közmondástól.

Nem lehet vitás az sem, hogy egy általában vagy bizonyos körökben ismert szólás, kifejezés, név még nem szállóige. A döntő karakterisztikum az, hogy száll: nemcsak ismerik, hanem sokan használják, beillesztik beszéd-

jükbe, írásaikba, s így nyelvkincsüket gazdagítva, a közbeszéd építőelemévé válik. Éspedig nem múlékony, nem omlatag nyelvi elem, mint a gyorsan elfeledett divatszavak, hanem feltétlenül tartós, szívós képződmény. Ám ez a tartósság, szívósság fél évezredes példák ellenére sem jelenti, hogy minden szállóige örök érvényű. A szállóigék használata és érvénye – mint arra már rámutattunk – szintén a társadalmi-történelmi változások függvénye.

A szárnyasszó-fogalom fentiekben megvont körén belül *Napjaink szállóigéi*nek gyűjteménye, kitűzött célunknak megfelelően, nyelviség szempontjából nem igazodik Walter *Robert-tornow* definíciójához, s nem követi a *Geflügelte Worte*, a *Szájrul szájra* és más hazai-külföldi szállóige-gyűjtemények, lexikonok gyakorlatát sem. Mint már jeleztük: az itt következő fejezetekben nem *bármely nyelven*, hanem kizárólag magyar nyelven járatos szállóigéket sorakoztattunk fel.

Kémlőcsőben nem lehet teljes biztonsággal kimutatni, patikamérlegen nem lehet tévedhetetlenül lemérni, hogy a hazai história, a hazai művelődés forgószínpadán feltűnt szállóigék közül melyik halott, tetszhalott vagy eleven, melyik üres váz és melyiknek van még súlya. A normák szigorú alkalmazása, az aprólékos fontolgatás itt csak növeli a zavart.

De az életszerűség, az időszerűség mérlegelésén túl, a szólásformák határeseteinek eldöntéséhez sincs csalhatatlan és állandó lépték. Nem egy olyan akciót, szituációt, elhatározást, biztatást, szándékot, közérzést, véleményt, ítéletet, hangulatot kifejező szentenciát ismerünk, amelynek hovatartozásán olykor vitatkozni lehet. A közmondás, az argó-szólás, ha hiteles eredete kiderül, átcsúszik a szállóigék kategóriájába. Ha viszont egy szállóige származásáról megállapíthatjuk, hogy a vélt szerző csupán régebbi, az ismeretlenség homályába vesző forrásból citál, a gazdátlanná lett kifejezést, fogalmat alighanem a közmondások közé kell utalni. Amit Thomas *Mann Jákób*jának *Előjátéká*ban ír – mutatis mutandis –, a szállóigékre, közmondásokra is érvényes. *Mélységes mély a múltnak kútja. Vagy talán feneketlennek kellene mondani?* Végső soron az emberi szellem minden megnyilatkozására, tehát a szállóigék, közmondások sűrített világképére is illenek ezek a sorok: *minél mélyebbre fürkészünk, minél messzebbre hatolunk, s tapogatózunk a múlt alvilágába, az emberinek, történetének, művelődésének kezdeti alapjai megmérhetetlennek bizonyulnak . . . kutató buzgalmunkkal a kikutathatatlan csalfa játékot úz . . .*

Valóban: bármily mélyen tekintettünk is a múltnak kútjába, nem biztos, hogy mindig fenekéig láttunk. Bármily gondosan, behatóan, bárminő kandi érzékenységgel figyeltük is az élő beszédet, az irodalmat, a publicisztikát, nem biztos, hogy sikerült tárgyilagosságot teremtő távolságra jutnunk egy emberélet személyes nyelvi élményeitől. S bár maguk a szállóigék általában objektív ismérvek szerint különülnek el, *Napjaink szállóigéi* kiválasztá-

sánál, szűrésénél, programszerű besorolásánál, csoportosításánál óhatatlanul érvényesültek szubjektív indítékok, alanyi megítélések is.

Tóth Béla hírneves szállóige-kompendiuma több mint hetven esztendős. Hosszú évek múltával *Az Est Hármaskönyve* 1932. évi kötetében jelent meg *Világtörténelmünk szállóigékben* címmel egy kis összeállítás; az utolsó hazai szállóigegyűjtemény: *Szécsi* Ferenc *Szállóigék* című kisebb kötete pedig 1936-ban, tehát jó három évtizede látott napvilágot. Azóta rengeteg szállóige hullott ki az idő rostáján, igen sok kelt frissen szárnyra, nem egynek értelme, célzata módosult, hatóköre szűkült vagy tágult. A napjainkban szállongó szárnyasszavak törzsrajainak több fészkét, így például a *Bibliát* vagy a görög-római klasszikusokat sokkal kevésbé ismeri napjaink embere, mint ismerték a régiek, emberöltőkkel ezelőtt; a marxista irodalomból, a munkásosztály küzdelmeiből felmerült, a közelmúlt évtizedek társadalmi-történeti rengéseivel felvert szárnyasszó-fajtákat mind ez ideig nem tárták fel, nem gyűjtötték össze és nem rendszerezték. Ennek az ágas-bogas feladatnak a végrehajtását tehát – előmunkálatok híján – a rendelkezésünkre álló eszközökkel, a magunk elképzelése szerint, a magunk módszerével kellett megkísérelnünk.

Tóth Béla eredetnyomozó, kritikai szállóigegyűjteménye, a *Szájrul szájra* sikere után, az ismeretes kutatások foganatját lehető legrövidebben összefoglalva, 1905-ben kiadta *Szálló Igék Lexikona* című könyvét, amely kizárólag azt a célt szolgálta, hogy az olvasó *pillanatok alatt* tájékozódhassék egy-egy szállóige származását illetőleg.

Míg *Tóth* Béla olasz kortársa, Giuseppe *Fumagalli [Chi l'ha detto?] Ki mondta?* címmel megjelentetett munkájában szintén a szállóigék eredetének kiderítését tűzte ki fő célul, addig egész sereg nagyra tartott és nagy terjedelmű újabb külföldi szakmunka – a ritkán használt, alig ismert idézeteket a járatos szállóigékkel elegyítve – kifejezetten és kizárólag adattárnak, szűkszavú, legtöbbször kitűnő apparátussal ellátott enciklopédiának tekinthető. Ilyen például Richard *Zoozmann [Zitaten- und Sentenzenschatz der Weltliteratur alter und neuer Zeit] A világirodalom idézet- és szentenciakincse régebb és újabb időkből* (*Hesse & Becker Verlag*, Leipzig, 1910); Franz Freiherr von *Lipperheide [Spruchwörterbuch] Közmondások könyve* (*Justus Dörner Verlag*, Leipzig, 1935); P. *Dupré [Encyclopédie des Citations] Idézetek Szótára* (*Édition de Trévise*, Párizs, 1959); Burton *Stevenson [Stevenson's Book of Quotations] Stevenson idézetkönyve* (*Cassel & Company Ltd.*, London, 1958, 9. kiad.); *[Dictionary of Quotations] Idézet-Szótár* I–IV. (*Frederick Ungar Publishing Co.*, New York, 1958); W. Francis H. *King: [Classical and Foreign Quotations] Klasszikus és külföldi idézetek* (*Frederick Ungar Publishing Co.*, New York, 1958); továbbá: *[The Oxford Dictionary of Quotations] Az Oxford Idézet-Szótár* (*Geoffrey Cumbergle, Oxford University Press*, London–New York–Toronto, több kiadásban 1941 és 1954 között).

A *Napjaink szállóigéi* anyagának összeállításánál természetesen felhasználtuk – kellő kritikával és állandó ellenőrzéssel – mind a legújabb *Büchmann*-kiadásoknak, mind a *Szájrul szájra* két kiadásának számos adatát. Áttanulmányoztuk, kijegyzeteltük a nagy külföldi idézetszótárakat, de könyvünk jelentős, mondhatnók, túlnyomó része saját gyűjtésünkből keletkezett. Vonatkozik ez teljes mértékben *A szocializmus szárnyasszavai*ra, amelyeket először e helyütt talál szállóige-gyűjtemény keretében az olvasó. Szállóigetárban első ízben szerepel a *Két világháború – és közte* . . . című fejezet szárnyasszavainak zöme, valamint a legutóbbi évtizedek magyar történelméből és irodalmából kicsapódott szállóigék nagy része is. Minthogy a szállóigék nem jelentkeznek mindig és szükségképpen ünnepi köntösben, bízvást tarthatjuk figyelemre méltónak a nótaszóból lett virgonc, érzelmes, többnyire vidám szállóigék gyarapodását is.

A különböző fejezetek bevezetőiből ugyan megtudja az olvasó, hogy idők folyamán miképpen és milyen mértékben változott meg a szárnyasszavak egyes csoportjainak összetétele, de itt is jelezni kívánjuk, hogy a régi és az új forrásokból napjainkban legalább annyi friss szállóige merült fel, mint amennyi a hajdan használatosak közül érdektelenné vált, megfakult, elenyészett. Könyvünk beosztásához a korábbi bel- és külföldi szállóige-gyűjteményektől merőben eltérő szerkezetet alakítottunk ki.

A *Napjaink szállóigéi* tizenhat fejezete kisebb-nagyobb tematikus egységbe foglalt históriai, irodalmi, társadalom- és művelődéstörténeti csoportokba rendezi a magyarul ma kerengő szállóigéket. Úgy gondoltuk, hogy ez a beosztás az egyes területek tisztább áttekintésére kínál lehetőséget az olvasónak, s a különféle, de mindig szilárd kapcsokkal logikusan összefüggő szállóige-sorokat tanulságosabbá, vonzóbbá teszi. Az egyes fejezetek szállóigéinek egymásutánját – ugyancsak az egyszerűbb tájékozódás érdekében – idővagy ábécé-rend szerint, esetenként a kettő kombinációjával szabtuk meg. Az eredetfeltárás, az elemzés, a példabemutatás aránya is a fejezetek jellege és belső szükséglete szerint változik, a szigorúan egységes elv a különböző matériájú szállóigecsoportok sajátosságainak kényszerű elmosásával, a karakterisztikumok elsorvasztásával járt volna. E látszólagos következetlenség mögött az a valóságos következetesség rejlik, amellyel a nehézkes, merev rendszerezést mellőzve, rugalmasan igyekeztünk biztosítani az ismeretek eredményes közlésének egyik legfontosabb elemét: az olvasmányosságot.

De az olvasmányosság igénye természetesen nem mehetett tárgyunk szakszerű feldolgozásának, tudományos megalapozásának rovására.

Éppen ezért a magyar nyelven szálló idegen származású szárnyasszavak szövegét – az arab, héber, török nyelvek kivételével – eredeti nyelven is megadtuk: az orosz idézeteket csak cirill betűkkel, a manapság sokkal kevésbé ismert görögöt latin betűs átírással is. Ahol nem bizonyult megoldhatatlannak vagy feleslegesnek, a szereplő személyek születési és halálozási évét, a művek megjelenésének s az eseményeknek az időpontját, az idézetek helyét

pontosan megadtuk; ezek a sűrű dátumok, számok, utalások néha ugyan terhelik a sorokat, de másfelől biztosan és gyorsan igazítanak el a szállóigék születésének, változásának, forgásának időrendjében és helyrajzában.

Annyira szerteágazó, bonyolult munkát, mint a *Napjaink szállóigéi*, sokrétű és avatott segítség, önzetlen támogatás nélkül nem lehetett volna elkészíteni.

Tehát nem szokványos ildomosságból, kedves kötelességből, hanem nagyon őszintén és nagyon bensőségesen mondok köszönetet elsősorban a *Napjaink szállóigéi* lektorainak. *Dán* Róbert, a *Kiadói Főigazgatóság* Könyvművészeti és Grafikai Gyűjteményének tudományos munkatársa, dr. *Devecseri* Gábor író, az ókori klasszikus irodalom költő-tudósa, dr. *Erényi* Tibor történész, a *Párttörténeti Intézet* tudományos osztályának vezetője, dr. *Kemény* G. Gábor irodalomtörténész, az *Országos Széchényi Könyvtár* olvasószolgálatának tudományos főmunkatársa, dr. *Scheiber* Sándor történész-irodalomtörténész, az *Országos Rabbiképző Intézet* igazgatója, dr. *Varga* János történész, az MTA *Történettudományi Intézet*ének munkatársa és *Vavrinecz* Veronika zenetörténész, az *Országos Széchényi Könyvtár* zeneműtárának tudományos munkatársa – nem csupán gondos szakmai ellenőrzéssel, de ezen túlmenően, észrevételekkel, tanácsokkal, útbaigazításokkal is érlelték, csiszolták könyvemet.

Nem hagyhatom említés nélkül az *Országos Széchényi Könyvtár* és a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* munkatársainak sokszor próbára tett türelmét sem, amellyel kutatásaimat megkönnyítették, s problémáim megoldásán önzetlenül fáradoztak. Dr. *Fajcsek* Magda irodalomtörténész, az OSZK olvasószolgálatának vezetője és dr. *Falvy* Zoltánné, az osztály tudományos munkatársa, dr. *Németh* Mária, az OSZK hírlaptárának osztályvezetője és *Lakatos* Éva, a hírlaptár tudományos munkatársa, *Berczeli A.* Károlyné *Monori* Erzsébet, az OSZK színháztörténeti osztályának helyettes vezetője és *Dárdai* Miklósné *Halász* Vera, az osztály tudományos munkatársa, valamint *Marót* Miklós, a SZEK osztályvezetője, *Geréb* Márta és *Hont* Péterné, a SZEK tudományos munkatársai, *Hornyánszky* Sári, a SZEK csoportvezetője – hosszú időn át, tiszteletre méltó szakmai lelkesedéssel, fáradhatatlanul igyekeztek kéréseimnek eleget tenni, kérdéseimre feleletet találni.

Régi barátok, elvtársak, jeles tudósok igazítottak el a *Napjaink szállóigéi* labirintusának nem egy homályos, feltáratlan járatában. Szeretettel és hálával jegyzem ide dr. *Agárdi* Ferenc író, dr. *Diósdy* György, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* római jogi tanszékének adjunktusa, *Erős* Béla a *Szerzői Jogvédő Hivatal* helyettes osztályvezetője, dr. *Kakuk* Zsuzsa, az ELTE török filológiai tanszékének docense, dr. *Kerényi* György népzenekutató, az MTA népzenekutató csoport tudományos osztályának vezetője, dr. *Máthé* Gábor, jogtörténész, az ELTE jogtörténeti tanszékének munkatársa, *Práger* Miklós, a *Párttörténeti Intézet* könyvtárának vezetője, dr. *Révész* Mihály hírlapíró, a hazai munkásmozgalom régi krónikása, dr. *Szabó*

Kálmán, az ELTE görög–latin filológiai tanszékének tanársegédje, és néhai *Szakasits* Árpád író, hírlapíró, a *Magyar Újságírók Országos Szövetsége* elnöke nevét – az ő készségük, amellyel értékes információikat rendelkezésemre bocsátották, nemegyszer enyhítette vagy oldotta fel munkám sűrűn felbukkanó nehézségeit.

S hadd mondjam el, hogy a *Kossuth Könyvkiadó* munkatársai általában, különösen és közvetlenül pedig a *Napjaink szállóigéit* gondozó szépirodalmi szerkesztőség vezetője: *S. Nyirő* József, és szerkesztője: *Csibra* István elvtársak minden eddigi kiadói tapasztalatomat meghaladó, kivételes becsű segítséget nyújtottak. Ha könyvemnek van valami érdeme, akkor ebből az érdemből jelentős rész illeti őket is.

Végezetül még annyit: *Napjaink szállóigéi*nek gyűjteménye még sok tekintetben kiegészíthető, gazdagítható. Örvendenék és hálás lennék érte, ha a könyv olvasói ezt a kiegészítést, ezt a gazdagítást megjegyzéseikkel, hozzászólásaikkal serkentenék, támogatnák. A vonatkozó értesítéseket, közléseket a *Kossuth Könyvkiadó* készséggel továbbítja számomra.

Budapest, 1967 őszén

BÉKÉS ISTVÁN

Mutatók

A szállóigéket a szövegben vastag betűs szedéssel emeltük ki. Ismétlődés esetén tildével (~) jelöltük.

A művelődéstörténeti, anekdotikus és példázó részeket apró betűs szedéssel különítettük el.

Az idézeteket dőlt betűvel jeleztük.

A szögletes zárójelet a második, belső zárójel szerepén kívül idegen nyelvű szövegek bekeretezésére akkor alkalmaztuk, ha az idegen szöveg és magyar megfelelője közvetlenül egymás után fordul elő.

Az egy személytől, illetve egy forrásból származó szállóigéket ◁ jellel választottuk el egymástól.

A NÉVMUTATÓ a kötetben előforduló valamennyi nevet tartalmazza.

A könnyebb áttekintés érdekében a Biblia textusaiból átvett neveket *b.* (bibliai), a különböző hitregékből, mítoszokból származó neveket *m.* (mitológiai) és az irodalmi és „félirodalmi" eredetű neveket *i.* (irodalmi) betűjellel láttuk el.

A TÁRGYMUTATÓ a szállóigéket a szabványos abc-rendben – a kötet alapszövegének eredeti, helyenként régies írásmódjától eltérően – a közhasználatnak megfelelő, mai írásmóddal sorolja fel.

A VEZÉRSZÓMUTATÓ oldalszám sorrendbe helyezi a szállóigékbe foglalt főneveket, mellékneveket (alanyesetben) és igéket (főnévi igenév formában – a *lenni* ige alakváltozatainak kivételével). Ily módon különböző nyelvi elemek nyomán is eljuthatunk a jellemző alapszavakra épülő szállóigékhez.

NÉVMUTATÓ

Abafi, *i.* 639
Abdali 582
Ábel, *b.* 16
Abonyi Árpád 563
Ábrahám (Ábrám), *b.* 10, *19–20*, 30, 80
Ábrahám Pál 931
Ábrám l. Ábrahám
Ábrányi Emil 80, 494, 495, 538
Ábrányi Kornél, ifj. 486
Absolon, *b.* 39–40
Accius, Lucius 163
Acdak (Azdak), *i.* 41
Áchim L. András *404*, 838
Acosta, Uriel (Gabriel Acosta) 48
Ács Tivadar 535, 598
Ács Zsigmond 601
Ádám, *b.* 10, *12–17*, 264, 391, 584, 794, 804, 806–814, 862, 899
Adamis Anna *910–912*
Adónisz, *m.* 84, 105
Adorján Andor 493
Adorján Sándor 474
Ady Endre 15, 48, 80, 349, 404, 554, 654, 660, 683, 815, 827, 853—854, *855–875*, 880, 883, 887, 895, 898
Aemilius, Paulus Lucius 152
Aeneas, *i.* 109, 179, 182
Aeolus, *m.* 179
Ágai Adolf (álneve: Csicseri Bors) *652–655*
Agamemnón, Mükéné királya, *m.* 126–127
Agárdi Ferenc 1015
Agárdi Péter, *i.* 671
Agénór, föníciai (phoinikiai) király, *m.* 162
Aggastyán, *i.* 811–812
Aggeus, próféta, *b.* 61
Aglaié, *m.* 113
Ágnes asszony, *i.* 747
Ágoston Péter l. Rab Pál
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus) 144, 160, 225, *230–231*, 453, 513
Ahmed, nagyváradi török basa 303
Aiszkhinész 124
Aiszkhülosz 117, *126–128*
Aiszóposz (Esopus) *120–122*, 138, 279, 456
Akhilleusz (Achillész), *m.* 149
Akiba, Ben, rabbi, *i.* 48–49
[Akiba Ben Joseph], rabbi, zsidó szabadsághős 48
Akli Miklós, *i.* 467
Aksoy, Ö. A. 644
Aladin (Aladdin), *i.* 586
Albericus, cisztercita szerzetes 301
Albricus, törvénykönyv összeállító 300
Áldor Miklós *912*
Alembert, Jean Le Rond, d' 395, 466
Alexander Bernát 452, 453, 498, 500, 663, 1009

Alexandrosz 147, *150*
Alfonzó l. Markos József
Alharizi, Jöhudá ben Sölómó 291, 580
Ali, *i.* 762
Ali baba, *i.* 586
Alkaiosz *117–118*, 183
Alkésztisz, *i.* 198
Allaga Géza 940
Allah, *m.* 583, 584, 659
Allainval, Leonor Jean Chr. Soulas d' *461*
Alof-Beth-Gomál Mollag (ABC bácsi), *i.* 771
Alstyne, Egbert von 960
Alvinczy huszárok, *i.* 957
Ama Csang és Eng *996*
Ambrus Gizella 472
Ambrus Zoltán 472
Amerinus, Roscius 163
Amintius 172
Amis, Kingley 524
Amós, próféta, *b.* 60
Amram, rabbi 74
Anaxagorasz 175
Andersen, Hans Christian *448*
Andokidész, attikai szónok 114
Andrád Sámuel 279
Andrássy Gyula, id. *324–325*, 470
Andrássy Gyula, ifj. *331*, 358
Andréas, Bert 372
Andronicus, Marcus, *i.* 166
Andronicus, Titus, *i.* 166
Angell, Sir Norman Lane (Ralph Norman Angel Lane) *342*
Angyal Bandi 528
Ankerschmidt lovag, *i.* 766
Anna, *b.* 37
Anna, *i.* (Jókainál) 764
Anna l. [Sárváry] Anna
Anonymus, Béla király jegyzője *298–299*, 855
Anouilh, Jean *497*
Antigoné, *i.* 114, 128–129
Antiszthenész 70
Antonius, Marcus 168, 603–604, 616
Anubisz, *m.* 29
Anyagi Jenő, *i.* 558
Anyegin, Jevgenyij, *i.* 556–558, 660, 734, 941
Ányos Laci *913*
Apáczai Csere János 453
Apellész 212, 213
Aphrodité, *m.* 150, 189
Ápisz-bika, *m.* 29
Apollodórosz, görög grammatikus 110
Apollón (Phoibosz Apollón), *m.* 104, 115, 126, 149, 181, 211, 616
Apollóniosz 144
Appius, Claudius Caecus *155*
Aragon, Louis 497
Arany János, 66, 135–136, 202, 230, 260, 303, 580, 593, 599, 603, 605, 608, 625, 626, 635, 660, 664, 673, 697, 723, *739–755*, 801–802, 806, 812, 835, 842, 846
Arany László 569, 603, *660*, 747, 781, 858
Aranyossi Pál 481
Argicourt, *i.* 467
Argosz (Árgus), *m.* 126
Ariadné, *m.* 199
Ariel, *i.* 614–615
Arisztid, *i.* 653
Arisztophanész 94, 98, *135–136*, 202, 230, 460, 517
Arisztotelész 59, 122, 123, 130, 137, *138–141*, 142, 149, 165, 167, 169, 175, 185, 449, 471
Arius 807
Arkhimédész *145–146*, 396
Arkwright, Richard 213
Arma Pál 410
Arnobius, ifj. *232*
Áron, *b.* 40
Árpád fejedelem 656, 709, 720, 725, 734, 737, 1001
Artemisz, *m.* 142
Ascher Oszkár 333, 827, 906, 990
Aszalai (Szabó) János 447
Aszalay József 260, 748
Aszlányi Károly *689*
Asszurbanipál, asszír király 14
Athénaiosz 508
Atlasz, *m.* 112
Átreidák, *m.* 97, 126

Atreus (Átreusz), *m.* 163
Atticus, T. Pomponius 155
Attila (Etele) 753
Attisz, *m.* 84
Aubigné, Théodore Agrippa, d' *451–452*
Auffenberg Móric 339
Augéiasz (Augiász), *m.* 147
Augustus, Gaius Julius Caesar Octavianus, római császár 148, 178, 183, 195, 218, 222, 251
Auguszta főhercegnő *342*
Azazel, *b.* 29

Babeuf, François Noël (Gracchus) *391–392*
Babits Bihály (Babits Mihály), *i.* 899
Babits Mihály 25, 39, 60, 104, 109, 150, 156, 179, 189, 215, 449, 548, 674, 746, *887–890*, 899
Bach, Alexander 282, 311, 321, *637*, 755, 766, 771, 826
Bacon de Verulam, Francis 308, *432*, 433
Bacon, Roger 432
Bacsó Béla 355
Baczur Gazsi, *i.* 532
Bagó, *i.* 935
Bajcsa András 452
Bajor Gizi 894
Bajza József *733–734*
Bakonyi Károly 270, 823, 924, 935, 942, 956
Bálák, Moáb királya, *b.* 31
Bálám, próféta, *b.* 31
Balambéri-Berchtold Béla, *i.* 826
Balassa Emil 962
Balassi Bálint *698–699*
Balázs Árpád 914, 921
Balázs Béla 448, 458, *894–895*
Balázs István, Z. *914*
Bálint György 427, 453
Balla Ignác 554
Ballagi Mór 200 750
Balog István 528
Balogh Ármin 432, 452, 498, 500
Balogh Béla 958
Balogh Ferenc 635
Balogh I. Csinda 439
Balogh József 144, 230
Bánk bán 301, 642, 728, 794–801, 806, 811
Bartha Miklós *329–330*, *403*, 682, 762
Bartha Miklósné 119
Bartók Béla 458, 692, 895
Bartók Lajos (álneve: Don Pedro) 477, *661*
Básti Lajos 15
Báthory (Báthori) István 650
Batsányi János *703*
Batthyány Lajos 282, 310, 402
Battlay Imre 435
Bayard, Pierre du Terrail, Seigneur de (Bayart) *251*
Bayle, Pierre 449
Beauharnais, Josephine 153
Beaulieu márkinő, *i.* 491
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de *470–471*, 550–551
Bebel, August Ferdinand 231, 346, 390
Beck, Karl Isidor 187, *537*, 715
Becket, Thomas 497–498
Beckett, Samuel *446*
Beethoven, Ludvig van 101
Behár György 954
Beke Margit, G. 493
Békeffi István 333, 524, 669, *684*, *691*, *914–915*
Békeffy László *679*, 866, *915–916*
Békés István (B. I.) 8, 600, 1010, 1016
Bekker, Immanuel 528
Béla, III., magyar király 298
Belcredi, Richard 320
Belizár (Beliszariosz), bizánci hadvezér 533
Belsazár, babiloni király, *b.* 58
Belzebub, *b.* 71–72
Bem József 851
Ben Hé-Hé (Ben Bag-Bag) 581
Bence, *i.* 635
Benedek Marcell 440, 454, 474, 475, 493, 518, 544
Benjámin, *b.* 23, 36
Benkő Nándor 977
Bentham, Jeremy 213
Bentley, Nicolas 7
Benu, *m.* 227

Ben Zóma, Simon l. Simon Ben Zóma
Benzoni, Gerolamo *289*
Benyovszki Móritz 634
Beöthy Ödön 70
Beöthy Zsolt 309–310, 664
Berci, *i.* 947
Bercsényi Miklós 630
Berczeli A. Károly 290
Berczeli A. Károlyné Monori Erzsébet 8, 1015
Berczik Árpád 579, 620, 657
Bérczy Károly 556, 558, 734, 941
Berecz Károly 655
Bereményi Géza 912
Bereniké (Berenice) 454
Beresford de la Poer, Charles William 241
Bergmann, Joseph von, Ritter 284
Berkes Béla, id. *330*
Berky Lili 657
Bernát Gáspár 752
Bernáth Aurél 686
Bernstein, Eduard *397*
Berta, i. 935
Berté, Henrik 934
Bertha Bulcsú *694–695*
Berthier, Louis Alexandre 268
Bertrand, Henri 268
Berzsenyi Dániel 93, 104, 107, 108, 183, 184, 228, 702, *709–714*
Bessenyei György 235, 308, 453, *702*, 742, 891
Bethlen Gábor 365
Bethlen István 349
Bethsabé, *b.* 39
Bèze, Théodore de 626
Bezimenszkij, Alekszandr *398–399*
Biberach, *i.* 136, 793, 795
Bicsérdi Béla 671
Bidera, Emmanuele 437
Bihari János 940
Bilicsi Tivadar 927
Bíró Dezső *999–1000*
Bishop, Eric F. F. 74
Bismarck, Otto von 125, 238, 278, 282, 283–284, 285, 346, 347, 403
Bizay Mihály 320
Bizet, Georges 486, 967
Bjelij, J. 417
Blaha Lujza 486, 657, 939, 997
Blanqui, Louis Auguste *393–394*
Blum, Karl Ludwig 570
Bob herceg, *i.* 270, 942–943
Bocskay István 630
Bod Péter 577, 797
Bodrogi Zsigmond 958
Bódy Tivadar 353
Boethius, Amicius Manlius Severinus *232–234*, 549, 582
Boga (Karinthy Frigyesné Judik Etel) 906
Boileau-Despréaux, Nicolas 215, *459*, 620
Boissonade de Fontarable, Jean François 129
Boldizsár, *i.* l. Balthasar
Boldizsár Iván 797
Bolingbroke (később IV. Henrik angol király) 597–598
Bolond Istók, *i.* 661, 753, 842, 846
Bolond Miska, *i.* 321, 653, 661, 700
Bolte, Johannes 493
Bolyai János 888
Bonifác, VIII., pápa *234*
Bonkáló Sándor 561
Bor vitéz, *i.* 749
Bor Ambrus 695
Borbála, *i.* 807–808
Borbély Tibor *694*
Borbinius, Matthias 501
Borchardt, Wilhelm 505
Borgia, Cesare *288*
Boriss László 919
Bornemissza Irisz 8
Borosnyai Was Elek 577
Boross Géza 925, 932
Borostyán Alfréd, *i.* 657
Borsszem Jankó, *i.* 652–653, 859
Borzage, Frank 584
Bosselet, Charles 484
Bossuet, Jacques-Bénigne 254
Bourbonok 267, 271
Böhm Gusztáv 551–552
Bölcs Náthán l. Náthán, Bölcs
Böll, Heinrich 15
Bölöni György 860

Börne Ludwig (Löb Baruch) 62, 123, 502, *532*, 535
Böszörményi László 598
Bözsi, *i.* 968
Brack, *i.* 546
Bramarbas, *i.* 735
Brant, Sebastian 502, *503*
Branting, Karl Hjalmar 386
Brassai Sámuel 461, 635
Braun Soma 543
Brázay Emil 905
Brázay Kálmán *974*
Brecht, Bertolt 41, 154–155
Brennus, gall vezér 195
Bresztovszky Ernő 396, 432
Brézé, Marcurius de 258
Bright, John 193
Brik, Lili 497
Brillat-Savarin, Anthelme *472*
Brissot, Jacques Pierre 395
Britaine, W. 657
Brodszky Miklós 681–682, 931
Bródy János *916–918*
Bródy Lili *689*
Bródy Miksa 944
Bródy Sándor 319, 797
Bruckssteiner Dezső 900
Brunelleschi, Filippo 289–290
Bruno, Giordano *550*
Brutus, Marcus Junius 173, 472, 604–605
Bucsánszky Alajos 633
Buda 752
Buday Dénes 636, 952
Buddha 29
Budgell, Mr. 245–246
Buffon, George Louis Leclerc, comte de 208, *468*, 893
Buga Jakab 629
Bukovay Absentius, *i.* 653
Bulyovszkiné Szilágyi Lilla 482
Bunbury, *i.* 442
Bunge, Rudolf 538
Bunyan, John 48, *434*
Buonarroti, Philippe 392
Burgundi fejedelem, *i.* 612
Burián Pál 851
Buridan, Jean (Buridán) *449*
Bus Fekete László *680*
Busenbaum, Hermann *510*
Bussy-Rabutin, Roger de *456*
Buziday Szedlmajer Imre 582
Büchmann, Georg 7, 70 95, 532, 546, 550, 664, 796, 1011
Bülow, Bernhard, Fürst von 238
Bürger, Gottfried August *515*
Bütner, Wolfgang *281*
Byron, George Noel Gordon, lord 53, *437*, *456*

Caesar, Caius Julius l. Julius Caesar, Caius
Caillevet, Gaston Armand de 449
Calderón de la Barca, Pedro 290, *569–570*, *659*
Caliban, *i.* 593, 614
Caligula, Gaius Julius Caesar, római császár 163, 288
Cambronne, Pierre *270–271*, 652
Cammarano, Salvatore 533
Camus, Albert *498*
Candide, *i.* 464
Canio, *i.* 553
Caraffa, Carlo 504
Carbon de Castel-Jaloux, *i.* 495
Carinti (Karinthy Frigyes), i. 854
Carlos, *i.* 516
Carlyle, Thomas 96, 258, 809
Carmen, *i.* 486
Carré, Michel *479*
Carthausi Névtelen 725
Casanova, Giovanni Giacomo (Chevalier de Seingalt) *292*
Cassandra l. Kasszandra
Cassius Dio Cocceianus (Kassziosz Dió Kokkeianosz) 107, 172, 173, 253
Cassius Longinus, Caius 472, 605
Cassius Longinus Ravilla, Lucius 163
Catilina, Lucius Sergius 163–164, 375
Cato, Marcus Porcius 153, 526
Cavour, Camillo Benso 238
Cecile, *i.* 668
Cerberus (Kerberosz), *m.* 110
Cervantes Saavedra, Miguel de *568*
Chamberlain, Neville *361–362*

Chamfort, Nicolas Sébastien Roch, de *390*
Chaplin, Charlie 960
Charlet, Nicolas Toussaint 478
Chateaubriand, François René de 260, *267*
Chauvin, *i.* 477–478
Chénier, Marie Joseph de *472–473*
Chijja, rabbi 233, 582
Chladni, Ernst 853
Cholnoky Viktor *886*
Christian, *i.* 80
Christiné, Henri 959
Churchill, Sir Winston Spencer 362, 366
Cicero, Marcus Tullius 59, 73, 75, 95, 115, 120, 127, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 156, 161, *163–170*, 209, 226, 234, 255, 287, 462, 465, 489, 503, 549, 670, 700, 874
Cigány Marcsa, *i.* 941
Cilike, *i.* 669
Claire, *i.* 491
Clairon (Claire Josephe Hippolyte Léris) 254
Clairville (Louis François Nicolaïe) *478*
Claudia, *i.* 205
Claudianus, Claudius 227
Claudius, *i.* 39
Claudius, Drusus Tiberius Caesar Augustus Nero Germanicus, római császár 223
Claus, udvari bolond 281
Clavigo, *i.* 516
Cleopatra 442
Cobden, Richard 193
Cohn, Irving 970
Cogniard, Hippolyte *477–478*
Cogniard, Theophile *477–478*
Coignard, M. Jérôme, *i.* 489
Coke, Edward *431*
Cole, A. W. 238
Coleridge, Samuel Taylor 609
Colombo, Christofano (Kolumbusz Kristóf) 289
Columella, Lucius Junius Moderatus 141
Commines, Philippe de, sire d'Argenton 278
Commodus, Lucius Aelius Aurelius, római császár 107
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marquis de 211
Confini, Ennio de *555*
Conrad von Hötzendorf, Franz *339*
Conti, *i.* 511
Cooper, James Fenimore *425–426*
Cordelia, *i.* 611–612
Corinne, *i.* 473
Coriolanus, Gnaeus Marcius 646–647
Corneille, Pierre *454*
Cornelius Nepos 155
Coubertin, Pierre de 98, *274–275*
Cousin, Victor *473*
Cox, életrajzíró 246
Craig, W. J. 595
Crassus, Lucius Licinius 127
Cristy, Robert 7
Cromwell, Oliver *244–245*
Cronin, Archibald Joseph 445
Crotus Rubeanus 509
Crusoe, Robinson, *i.* 434–435
Ctesiphos, *i.* 160
Curtis, Ernesto de 966
Curtius Rufus 143
Cyrano de Bergerac, Savinien de 80, 494–496, 619–620
Czakó Zsigmond *646*
Czeglédi István 506, *627–628*
Czeglédy Gyula 942
Czillei Ulrik 641–642, 727, 728
Czimer József 497
Czóbel Ernő 368, 369, 370, 490
Czövek András 461
Czuczor Gergely 299, 457, 627, 634, 638, 648, 725, *731–733*
Czüpös Kis János, *i.* 894

Csák Máté *305*, 864
Csáky László *305*
Csanády Sándor 327
Csapó Etelka 823
Császár Elemér 796
Csathó Kálmán *672*
Csáti Demeter *625*

Csécsy Imre 462
Csehi Gyula 878
Csengeri János 217, 218, 516–517
Csepreghy Ferenc 645, *918*, *957*
Csepreghy Lajos 484
Csepreghy Miklós 8
Cserépfalvi Imre 797, 877
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 382
Csibra István 8, 1016
Csicseri Bors l. Ágai Adolf
Csicserin, Georgij Vasziljevics 385
Csicsikov, *i.* 560
Csiky Gergely 436, 619, *656–657*
Csillag Anna *973*
Csillag István *691*
Csinom Palkó, *i.* 630
Csizmadia Sándor *401*
Csók István 15
Csokonai Vitéz Mihály 105, 205, *706–708*, 753, 821, 892, 930
Csont, *i.* 735
Csontos Imre *358*
Csorba Győző 154
Csurka István 204
Csuzi Csehi János 996

Dabrowski, Jan Henryk 501
Daidalosz, *m.* 202
d'Alembert l. Alembert, Jean Baptiste Le Rond d'
Damoklész 167–168
Dán Róbert 577, 1015
Danaidák (Danaiszok), *m.* 149–150
Danaosz, király, *m.* 149
Danauf Gyula 352
Dandin, George (György) (Duda Gyuri), *i.* 594, 618
Dániel, próféta, *b.* 40, *57–58*
Dankó Pista 941
Dankó Ödön 352
D'Annunzio,Gabriele (Rapagnetta) *554*
Dante Alighieri 12, 179, 449, 475, *547–549*, 674, 874
Danton, Georges 264, 391, 809–810
Danyielszon, Ny. P. 249
Dapsi László 437
Darányi Ignác 328
Darányi Kálmán 361
Dárdai Miklósné Halász Vera, 8, 1015
Dareiosz (Dárius), perzsa király 132, 575
Dargay Attila 704
d'Argental, Charles Augustin de Ferriol, comte 255
Darlington, *i.* 441
Darré, Walther Richard 363
Darvas József *788*, 874
Darvas Szilárd *919*
Darwin, Charles Robert *437*
d'Aubigné l. Aubigné, Théodore Agrippa d'
Dávid, zsidó király, *b.* 10, 38–39, 42, 44, 61, 520, 587, 626
Dávid Károly 657
Deák Ferenc 126–127, *319–322*, 598, 643, 777
Deák Tamás, 15
Debussy, Claude 492
Deffand, Marie de Vichy-Chamrond, marquise du *466–467*
Defoe, Daniel *434*
Degeyter, Pierre Chrétien 396
Degré Alajos 313, 319
Dehmel, Richard *541*
Déianeira, *m.* 128
Déjazet, Edmond *483—484*
Delacoure, Alfred (Alfred Charlemagne Lartigue) *478*
Delila, *b.* 36, 785
Demetrius, *i.* 599
Démokritosz 175, 375
Démoszthenész *141–142*, 168, 174, 197, 603, 832, 843
Dénes György, G. *927–928*
Dénes, Szent 250, 466
Dénes Zsófia 871
d'Enghien, Louis Antoine Henri de Bourbon-Condé 266
Déri István 533
Déry J. 569
Déry Tibor 910
Descartes, René *453*, 702
Desdemona, *i.* 610–611
Desfontaines (Pierre François Guyot) 255

Dessau, Paul 155
Dessauer, Julius 578, 579, 580
Devecseri Gábor 95, 105, 127, 130, 131, 155, 158, 184, 202, 547, 677, 1015
Devecseriné Guthy Erzsébet 670
de Vries, Theun l. Vries, Theun de
Diafoirus, Tamás, *i.* 621
Diák, *i.* 810
Diderot, Denis 395, 465
Dido, királynő, *m.* 179
Dietrich és Gottschlig *975*
Dietrichstein 894, 906
Dillinger, John *242*
Dinnyés Lajos *333*
Dio Cassius l. Cassius Dio Cocceianus
Diodórosz 110, *146–148*
Diogenész *138*
Diogenész Laertiosz 116, 134, 138, 143, 175
Dión Khrüszosztomosz 232
Dionüsziosz, II., Szürakuszai türannosza 167
Dionüszosz (Dionysos), *m.* 84, 104
Diósdy György 1015
Diósy, B. 773
Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield 56, 426, 532
Dobó Katica, *i.* 940
Dobóczky Pál 736
Dobos Attila 955
Dobozy Imre 790
Dóczi Lajos 519–520, 526, 752
Dohnányi Ernő 905
Domonkos, *i.* 744
Domokos József 838
Don Caesar de Bazan, *i.* 640
Don Carlos 206, 524, 525, 796
Don Juan, *i.* 292, 456
Don Pedro l. Bartók Lajos
Don Quijote de la Mancha, *i.* 568
Doni, Francesco Anton 550
Donizetti, Gaetano 437, 53[illegible]
Donne, John 429
Dorottya, *i.* 706–707, 930–931
Dosztigajev, *i.* 790
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics *560*
Dózsa György 639, 738, 763–764, 837, 863–864
Döbrentei Gábor 608, 618
Dörge Frigyes 977
Drakón (Drákó) 114
Dreyfus, Alfred 274, 488
Drusus 710
Du Bois-Reymond, Emil 579
Dugonics András 93, 158, 160, 200, 559
Dulaure, Jacques 254
Dulles, John Foster 243
Dumas, Alexandre, id. *477*, 642
Dumas, Alexandre, ifj. *481–482*
Dumersan, Théophile Marion 263
Dumouriez, Charles François *256*
Duncan, I., skót király 614
Dupré, P. 1013
Duprez, Gilbert Louis 484
Durbints sógor, *i.* 779
Durnovo, Ivan Nyikolajevics 125
Dühring, Eugen 13, 146, 161, 257, 381, 469, 499, 530, 574–575
Dürer, Albrecht 91, 148
Dvorzsák János 291, 578, 580

Eckert, Dietrich 348
Eckermann, Johann Peter 520
Echegaray, José *571–572*
Eckertshausen, Carl 799–800
Eckhardt Sándor 40
Eckhardt Tibor 348
Edelmann Menyhért 464
Édes Gergely *636*
Édes István *409*
Edgar (Gloster), *i.* 613
Edison, Thomas Alva *241–242*
Edvi Illés Pál 577
Edward, III., angol király 244
Edward, VII., angol király 330, 782
Egger E. *980*
Egger Leó *980*
Egressy Ákos 837
Egressy Béni *641*, 723
Egressy Gábor 516, 595, 742, 820, 827, 837, 845
Egressy István 8
Ehrlich, Paul 980
Einstein, Albert *543–544*

Eisemann Mihály 915, 931, 950, 957
Eisenmenger, Johann Andreas 576, 577
Einsenstädter Lukács 376
Eisler, Hans 408
Ekhidna, *m.* 110
Ékhó, *m.* 201
Elbert János 430
Élektra, *m.* 130
Elemér, *i.* 954
Elkána, *b.* 37
Elkhanán, *b.* 38
Elóchim l. Úristen
Emil (Émile), *i.* 470
Emmánuel, VII., *i.* 671
Emmerling Adolf 988
Emmi, *i.* 689
Emőd Tamás 732, *919–920*
Endre, *i.* 646
Endre, II., magyar király 301, 302, 793
Endrei Zalán 610
Engels, Friedrich 10–11, 13, 35, 62, 64, 66, 75, 87, 106, 133, 146, 147, 148, 153–154, 160, 161, 187, 188, 219, 233–234, 249, 254, 257, 260, 269, 272, *368–382*, 386, 392, 394, 395, 396, 464, 468, 469, 474, 499, 502, 519, 523, 530, 574–575, 579, 607, 828
Enghien hercege, l. d'Enghien . . .
Ennius, Quintus 182
Eötvös József *737–738*
Eötvös Károly 320
Epikharmosz *124–125*
Epikurosz 175, 210, 375
Epimenidész 424, 453
Erasmus, Desiderius Rotterdamus (Gerhard Gerhards) 177, 182, *505*, 627
Erdélyi Béla *1000*
Erdélyi János 137, 141, 160, 304, 305, 317, 459, 559, 627, 629, 707, 721, 733, 750
Erdélyi Károly 513
Erdélyi Mihály 819, 914, 945
Erdődy János 183
Erdőfi Imre *920–921*
Erdős Renée 900
Ereky Károly *356–357*
Erényi Tibor 405, 1015
Erisz, *m.* 99, 109, 189
Erkel Elek 918
Erkel Ferenc 319, 641, 717, 728
Erős Béla 1015
Erőss Emma 405
Erzsébet, I., angol királynő 615
Erzsébet (Kotromanics), magyar királyné 302
Escamillo, *i.* 486
Esopus l. Aiszóposz
Esterházy, Marie Charles Ferdinand Walsin 488, 1001
Esze Tamás 630, 867
Étienne, Charles Guillaume 423
Euelpidész, *i.* 135
Euphroszüné, *m.* 113
Euripidész 110, 115, *130–131*, 136, 197, 198, 234, 463, 812, 836
Europé, *m.* 162
Eurübiadész 151
Eurünomé, *m.* 113
Eusebius Hieronymus Sophronius l. Jeromos, Szent
Éva, *b.* *12–14*, 803, 807–808, 810, 811, 813, 899, 923
Evva Lajos 424, 486, 487, 489, 538
Ézsaiás, próféta, *b.* *52–55*, 59, 61, 67, 89, 168
Ézsau, *b.* *20–22*

F. Lajos 119
Fábián Gábor 175
Fábry Zoltán 690
Fagyejev, Alekszandr Alekszandrovics 399
Fái J. Béla 424, 438, 485, 489, 490, 538
Fajcsek Magda 1015
Faliero, Marino, *i.* 437
Fallada, Hans (Rudolf Ditzen) *543*
Falstaff, John, Sir *i.* 593, 602
Faludi Ferenc 93, 191, 570–571, *632*
Falvy Zoltánné 1015
Famulus, *i.* 808
Fáncsy Lajos 642
Fáraó, *b.* *22–26*, 806
Farkas Ferenc 749

Farkas Imre *921*
Farkas Miska 940
Farkas Sándor 371
Farnier, szövegkönyvíró 424
Farre, dr. 196
Fatia Negra, *i.* 764
Faunus, *m.* l. Pán
Faust, Johannes 82, 479, 509, 518–519, 803, 805, 810
Fáy E. Béla 559
Fazekas Erzsébet 398
Fazekas Mihály *704–705*
Fedák Sári 942
Féja Géza *359–360*
Fejér István 990
Fejes Endre *790–791*
Fekete Péter, *i.* 950
Fekete Soma 617
Fekésházy Géza 8
Feleky Miklós 482
Fellini, Federico *555–556*
Felsőbüki Nagy Pál *306–307*, 712
Fénelon, François de Salignac de La Mothe 100
Fenyéri Mór, Peterdi 572
Fényes Lóránd *921*
Fényes Samu 539
Fényes Szabolcs 684, 931, 953, 954
Fenyő Miksa 292
Ferber, Edna *428*
Ferdinand, *i.* 524
Ferdinánd, I., osztrák császár (V. Ferdinánd néven cseh és magyar király) 260, *280*, *312–313*
Ferenc, I., francia király *252*, 551–552, 832
Ferenc, I., osztrák császár, cseh és magyar király (II. Ferenc néven német császár) 260, *281*
[Ferenc] reichstadti herceg (a Sasfiók) 496
Ferenc József, I., osztrák császár, cseh és magyar király 58, 260, *284*, 310, 320, 324, *325–326*, *337–338*, 578, 750
Festetics György 108
Festetics Rudolf 323
Festetics Sándor *361*
Feuerbach, Ludwig 370, 371, 472
Fiesco, *i.* 523
Figaro, *i.* 470, 550–551
Flaubert, Gustave *480*
Flers, Robert de 449
Fletcher, John 615
Florio, Giovanni 291
Florus, Julius 153
Flynn, John H. 963
Fodor László *682*
Fogarasi János 299, 627, 634, 638, 648, 725, 734
Fonó Frigyes *922*
Ford, Gerald 240, 243
Forel, August 438
Forgách (Forgács) Balázs 302–303
Forgács Anna 1000
Forgács Zsuzsa 8
Fortuna, *m.* 189–190, 633
Fouché, Joseph 259, 266, 765
Fourier, François Marie Charles *393*, 811
Fournier, Edmond 270
Földes Imre 351
Földesi Tamás 371
Földszellem, *i.* 805, 811
Fönix (Phoenix, Phoinix), *m.* 226–228
France, Anatole (Anatole François Thibault) *489–490*
Francia Kis Mihály 357
Franco, Francisco (Franco Bahamonde) 573
Franklin, Benjamin 142, 211, 263, 767
Fráter Loránd 946, 950
Freidank *502*
Freiligrath, Ferdinand 834
Freud, Sigmund 936
Friedrich István *353*, 356
Frigyes III., német császár *278–279*
Frigyes, I., porosz király 166
Frigyes, II., Nagy, porosz király 238, 465, 571
Fronto, Marcus Cornelius 403
Frosch, *i.* 486
Fučik, Julius *399–400*
Fulgentius, Fabius Planciades 149
Fulton, Robert 213
Fumagalli, Giuseppe 7, 550, 1013

Fülig Jimmy, *i.* 688
Fülöp, VI., francia király *250*
Fülöp, II., makedón király 212, 251
Fülöp, II., spanyol király 525
Fülöp Kálmán 15
Fülöp Zsigmond 427
Fürtös Gusztáv 417
Füst Milán 609

Gaál Béla 958
Gaál József 532, 610, 633, 750
Gaál László 201, 575
Gabet, Charles *478*
Gabler, Hedda, *i.* 546
Gábor diák, *i.* 943
Gábor Andor *354*, 370, 563, 617, 631, 700, 910, *922–927*
Gábor György 452, 562
Gács Rezső (Rodolfó) *1002*
Gaedicke A. Adolf 977–978
Gál Zsuzsa 416
Galileai l. Jézus
Galilei, Galileo *290*, 767
Galinsky, Jerzy 429
Galland, Jean Antoine 587
Galotti, Emília, *i.* 511–512
Gama, Vasco de 276
Gambetta, Léon *273*
Gánóczy Antal 657
Garády Viktor 425
Garai Imre 927
Garami Béla 941
Garas Márton 753
Garay János 478, *735–737*
García Lorca, Federico *573*
Gárdonyi Géza, 583, *779–780*
Gargantua, *i.* 508
Gartnerus, Andreas 501
Gáspár Endre 415, 567
Gáspár Imre *401*
Gáspár Margit 254, 517
Gáti István 506
Gaude uram, *i.* 630
Gautier de Châtillon 250
Gautier, Margit, *i.* 482
Gavarni, Paul 423
Gavault, Paul 959
Gedeon György 582
Geleji Katona István 302
Gellius, Aulus 28, 134, 211
Genée, Richard 486, *538*
Geréb Márta 8, 1015
Gergely, VII., Szent, pápa 278
Germanus Gyula 583
Germi, Pietro *555*
Géronte, *i.* 619
Gerő Károly 922
Gertrudis, magyar királyné 301, 793, 796, 800
Gessler, Hermann, *i.* 527
Ghiberti, Lorenzo 290
Giacosa, Giuseppe 481, 485
Gianetti, Alfredo *555*
Gilgames, *m.* 18
Gille, Philippe Émile François 424
Giovanni, zsoldoskapitány, *i.* 668
Girardin, képviselő 106
Gladstone, William Ewart *247*, *354*
Gloster l. Richard, III., angol király
Gloster, Edgar l. Edgar
Godard, léghajós 655
Godot, *i.* 446
Goebbels, Joseph 366
Goethe Johann Wolfgang 48, 82, 84, 423, 479, 509, *516–521*, 532, 803, 805
Góg, *b.* 855
Goga, Octavian 863
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics *560*
Goldberger, Ludwig Max *285*
Goldoni, Carlo 65, 570
Góliáth, *b.* 10, 38
Golovin, Fjodor Alekszandrovics 125
Gombaszögi Frida 894
Goncsarov, Ivan Alexandrovics *560*
Goneril, *i.* 611
Gonosz Pista, *i.* 661
Gordiosz, király, *m.* 143
Gorkij, Makszim (Alekszej Makszimovics Peskov) 128, 134, 389, *563–564*, *790*
Gotter, Friedrich Wilhelm 570
Gottschlig 975
Gounod, Charles François 479
Gourgaud, Gaspard 268
Gozzi, Carlo 570

Gömbös Gyula 203, 348, 359, 495
Gömöri Jenő 903
Göncz Árpád 430
Göndör Sándor, *i.* 661
Göre Gábor, *i.* 779
Göring, Hermann *360–361*
Götz von Berlichingen, *i.* 516
Gracchus l. Babeuf, François Noël
Grácián y Morales, Baltasar (Gratianus) *570–571*
Gracza György 598
Graham, *i.* 441
Gray, Dorian, *i.* 440–441
Greguss Ágost 217
Grétry, André 458
Gribojedov, Alekszandr Szergejevics 559
Griffith, *i.* 615
Grigássy Éva 710
Grimm, Wilhelm 502
Grimmelshausen, Hans Jacob Christoffel von 532
Grock (Adrien Wettach) 1001
Grossmann Miksa *332*
Grosz Alfréd 938, 950, 962
Grosz Leopoldina 457
Grotius (Hugo van Grot) *275–276*
Guary (Gvary, Góri) Miklós 725
Guastelle herceg, *i.* 511
Guiche, *i.* 495
Guicciardini, Lodovico 287
Guizot, François 106, 219
Gulliver, *i.* 435–436
Gulyás Gyula 691
Gutenberg, Johannes 725, 816
Guthy Soma (álneve: Gutius) *669–670*
Guttman J. és társa *978*
Guttmann Henrik 351
Gutzkow, Karl 48
Gül baba 118, 886, 943
Gvadányi József (Guadagni) *633–634*, 715
Gyraldus, Lilius Gregorius 105

Gyagyovszky Emil 403, 407
Gyalu, asztalos, *i.* 599
Gyergyai Albert 457, 496
Gyóni Géza (Áchim Géza) *675–677*
Gyöngyösi István 94, 150, 228, *628*
Győrffy László *357*
György Aladár 560
György Lajos 721
Győri Vilmos 569
Győry János 498
Gyula, III., pápa *288*
Gyulai Ferenc 341
Gyulai Gaál János 254, 928
Gyulai Pál 620, *649*, 653, 776
Gyurka, *i.* 961
Gyurkovics-lányok, *i.* 666–667, 945
Gyurkovics-mama, *i.* 666

Habermann, A. M. 580
Hábetler János, ifj., *i.* 791
Habsburgok 253, 260, 280, 282, 298, 299, 305, 311, 312, 320, 325, 345–346, 358, 630, 638, 643, 648, 700, 701, 722, 750, 780, 795, 808, 850
Hacsek, *i.* 958
Hádész, *m.* 110
Hadrianus, Publius Elius, római császár 107, 117
Hady Endre, *i.* (Ady Endre) 898
Haffner, Karl 486
Haidekker Sándor *986*
Hajdu Henrik 545, 546
Hajdu János 8
Hajdu Júlia 929
Hajnal István *928*
Halász Gyula *673*
Halász Rudolf *928–929*
Halévy, Ludovic 458, *486*, 860
Haller L. 100
Halm, Friedrich (Eligius Franz Joseph, Freiherr von Münch-Bellinghausen) *536*
Halmágyi Sándor 256
Hamlet, dán királyfi, *i.* 39, 201, 593–594, 605–609, 912
Hamlet, dán királyfi atyjának szelleme, *i.* 606
Hammurabi, óbabiloni király 9, 28
Hannibál 168, 700
Hargitay Judit, *i.* 765
Harmat Imre 636, 682, *929–932*

Harpagon, *i.* 618
Hárpiák (Harpüiák), *m.* 109–110, 505
Harsányi Kálmán 610
Harsányi Pál 620
Harsányi Zsolt 428, 677, 736, 860, *932–934*
Háry János, *i.* 477, 735, 736, 737, 942
Hata, Sahacsiro 980
Hatvany Lajos 844, 847, 886,
Hatvany Lili 428
Hausset, Mme du 255
Havas József 563, 713
Havasy Viktor *934*
Hay, John *241*
Háy László 371
Haynau, Julius Jakob *281–282*, 380, 733
Heckenast Gusztáv 309, 845
Hecuba (Hekuba), *m.* 607–608
Hedda Gabler, *i.* l. Gabler, Hedda
Hedwig, *i.* 533–534
Hegedüs Géza 566, 567, 772
Hegedüs Lóránt 357
Hegedüs Sámuel 748
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 227, 280, 368, 376, 379, 381, *529–530*
Heine, Heinrich 56, 58, 213, 259, *534–535*
Héjjas Iván 348, 357
Hekabé, *m.* 126
Hekatón 206
Hektór, *m.* 130
Hekuba l. Hecuba
Helené, *m.* 189, 193
Helmeczy Mihály *638*
Heloïse, *i.* 518
Heltai Gáspár 120, 279, 630, 750
Heltai Jenő *671*, *934–936*, 956, 726, 823
Hemingway, Ernest *429–430*
Hénault, Jean François 255
Hennequin, Alfred *489*
Henrik, *i.* 728
Henrik, walesi herceg (később V. Henrik angol király) 603
Henrik, IV., angol király 142, 602, 603
Henrik, VIII., angol király 244, 615
Henrik, II., francia király 251
Henrik, III., francia király 642
Henrik, IV., francia király *252–253*
Henrik, IV., német császár 278
Henry márki, *i.* 478
Hensler, Karl Friedrich 528
Hentzi, Heinrich 310
Héphaisztosz, *m.* 53, 105
Héra, *m.* 53, 126, 189
Hérakleitosz *122–123*, 502, 532
Héraklész (Herkules), *m.* 36, 43, 110, 128, 147, 148, 866
Herceg, *i.* 799
Herczeg Ferenc *666–668*, 677, 900, 945, 1001
Herder, Johann Gottfried 534
Herkó Páter, *i.* 721
Herkules l. Héraklész
Herman Ottó 663
Hermányi Dienes József 577, 581
Hermész, *m.* 102, 126, 135
Hermotimosz 150
Hernádi Gyula 414
Heródes, Antipas, *b.* 81
Hérodotosz 115, 119, *132–133*, 227, 505
Hérosztratosz *142–143*
Herriot, Edouard *275*
Hervé (Florimond Rongé) 489
Hesse 1013
Hesselmann, szociáldemokrata képviselő 346
Hésziodosz 95, *105–113*
Hetényi-Heidelberg Albert 654, 915, 921
Hets Ödön 312
Hevesi Gyula 351
Hevesi Sándor 442, 443, 444, 616, 618
Hidas Antal 399, *408*
Hidas Frigyes 781
Hierón, Szürakuszai királya 145
Hieronymus Sophronius, Eusebius l. Jeromos, Szent
Hillél, rabbi 581
Himfy, *i.* 705, 742
Hindenburg, Paul von 346
Hiób l. Jób
Hippia, *i.* 51
Hippolyte, *i.* 460

Hitler, Adolf 242, 346, 360, 361–362, 364, 365, 543, 631
Hobbes, Thomas *433–434*
Hofer, Andreas (Hofer András) 398
Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus (E. T. Wilhelm Hoffmann) 448, 482–483
Hoffmann Miksa 960
Hoffmannstahl, Hugo von 23
Hogarth, William 546
Holberg, Ludvig *447*
Hollósy Kornélia 997
Homérosz 38, 94, *95–104*, 127, 132, 192, 194, 528, 664, 736
Hont Ferenc 884
Hont Péterné 1015
Honthy Hanna 657, 932
Horácz l. Horatius
Horatio, *i.* 605–606
Horatius Flaccus, Quintus 19, 93, 94, 107, 117, 121, 122, 123, 135, *182–194*, 209, 210, 213, 215, 231, 320, 616, 649, 709, 710, 711, 712, 713, 714
Horkayné, *i.* 677
Hornyánszky Sári 1015
Hornyánszky Viktor 230
Horthy Miklós 56, 71, 338, 348, 349, *353*, 354, 355, 357, 358, 360, 407, 631, 704, 759, 877, 894
Horváth Döme 460
Horváth György 568
Horváth Gyula 776
Horváth János 320
Horváth Jenő 927, 928–929, 949, 953
Horváth József 657
Horváth Mihály 722
Hóseás, próféta, *b.* *59*, 686
Houchard, Jean Nicolas 265
Howard, P. l. Rejtő Jenő
Höfer, Franz von *339–340*
Hötzendorf, Conrad von l. Conrad von Hötzendorf, Franz
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 52
Hubay Jenő 658, 951, 1004
Huber Sándor 947, 950
Hugo, Hermann *234*
Hugo, Victor 271, *475*, 532, 551–552
Hunyadiak 641, 727, 728
Hunyadi László 641–642
Hunyadi János (Szibinyáni Jank) 355, 731, 749, 972
Hus, Jan (Husz János) *248–249*
Huszár Pál 323
Huszárik Zoltán 781
Huszka Jenő 118, 270, 942, 943
Hutten, Ulrich von *509–510*
Huxley, Aldous Leonard *444–445*
Hübele Balázs, *i.* 569, 781, 858
Hübner, Johann *511*
Hviezdoslav, Pavel (Országh Pál) 830
Hyginus, Caius Julius *148–150*

Iason (Jászón), *m.* 202
Ibarruri, Dolores *398*
Ibsen, Henrik 527, *545–547*
Ida, *i.* 724
Ikarosz (Ikarusz), *m.* 202–203
Illés, próféta, *b.* 15, 42, 80, 862
Illés Béla 178
Illés Lajos 916–917
Illica, Luigi 481, 485
Illyés Gyula 74, 186, 460, 471, 594, 616, 621, 641, *684–685*, 712, 847
Ilona, ószőnyi összenőtt ikerlány 996
Ilosvai Selymes Péter *625–626*
Iluska, *i.* 935
Ináncsi Papp Gábor 577
Incze Sándor *677*
Inge, William Ralph *248*
Ingeborg, *i.* l. Sárosi Gyula (álneve)
Intim Pista, *i.* 677–678
Ió, argoszi királylány, *m.* 126
Ióannész ho Tzetzész 227
Iolé, *m.* 128
Iphigenia (Iphigeneia), *m.* 516
Irving, Washington *424–425*
Isac, Emil 863
Ismeretlen velencei rab *291*
Isolani, *i.* 525
Isten l. Úristen
István, *i.* 776
István, Habsburg főherceg, nádor 402, 722

István, I., Szent, magyar király 28, 972
István, II., magyar király 652
Iulus, *i.* 181
Iványi Jenő 617
Izisz, *m.* 24
Izquierdo, spanyol követ 258
Izsák, *b.* *20–21*, 30

Jábin, kánaáni király, *b.* 36
Jacobi Viktor 944
Jacques, *i.* 600
Jago, *i.* 610–611
Jairus, *b.* 70
Jakab, apostol, *b.* *88*
Jakab István 437
Jakabffy Imre 312–313
Jákób, *b.* *20–23*, 80, 655, 1012
Jámbor Pál (költői neve: Hiador) 523
Jancsó Benedek 313
Jancsó Miklós 414
Jankovich Ferenc *413*, 617
János, apostol, *b.* *89–91*
János, esztergomi érsek 301
János, evangélista, *b.* 46, 47, 53, 56, 71, 73, 76, 77, 78, *82–84*, 519, 564
János, *i.* 874
János, nádor 652
János vitéz, *i.* l. Kukoricza Jancsi
János Frigyes, választófejedelem 281
János, Keresztelő Szent, *b.* 54, 62, 225
János Zsigmond, magyar király 303
Janovics Jenő 753
Janszky Lajos 310
Janus, *m.* 204
Jarminszky László *936*
Jászai Mari 658, 764
Jászai Samu 376
Jaurès, Jean *274*
Jávor László *936–938*
Jean-Paul (Johann Paul Friedrich Richter) 532
Jebuzeus, *b.* 24
Jehova l. Úristen
Jehuda Hanászi 576
Jehuda Ibn Tibbons 395
Jelačić, Josip (Jellasics) 317, 341
Jenőy Kálmán, *i.* 767
Jeremiás, próféta, *b.* 37, 52, *55–57*, 67
Jeromos, Szent (Eusebius Hieronymus Sophronius), 158, 169, 197, *228–229*, 245, 249, 471, 475
Jessica, *i.* 601
Jézus Krisztus, *b.* 24, 32–33, 45, 46, 62, 69, 70, 71, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 89, 90, 137, 225, 230, 318, 503, 631, 665, 807
Jézus, Sirák fia, *b.* 47, *50*, 115, 582
Jim, *i.* 524
Joáb, *b.* 39–40
Jób (Hiób), *b.* 10, *42–44*, 166, 233, 463, 812
Jóel, próféta, *b.* 52, *59*
Johanna, Szent 458
Johnson, Lyndon B. 361
Jókai Mór (Jókay Móric) 30, 194, 199, 252, 266, 291, 309–310, 319, 447, 467, 508, 582, 588, 639, 648, 662, 664, 682, 715, 732, *760–773*, 774, 828, 842, 845
Joliot-Curie, Frédéric *400*, 507, 893
Jónás, próféta, *b.* 60, 890
Jónás János 939
Jonson, Ben 616
Josephus Flavius *151*
Jósika Miklós 639
József, *b.* 10, *22–23*
József Attila 82, 389, 404, 692, 815, 853, 854–855, 871, *875–884*, 912
József főherceg 342, 356
József Jolán 879
József, I., német császár és magyar király 630
Józsué (Józsua), *b.* *35–36*
Juanelo (Jancsi), *i.* 290
Judás, *b.* 10, 53, 76, 89
Judit, ószőnyi összenőtt ikerlány 996
Judit, *i.* 895
Juhász Andor 429
Juhász Gyula 74, 219, 283, 289, 400, 403, 453, 468, 515, *890–894*
Júlia, *i.* 593, 596–597
Julia, Alfred 661–662
Julianus Apostata, Flavius Claudius, II., római császár *229–230*
Julie, *i.* 518

Julius Caesar, Caius 73, 142, 152–153, 164, *171–174*, 215, 288, 442, 603–604, 616, 874
Jung, Alexander 62, 64, 257
Junia 472
Juno, *m.* 179, 973
Jupiter (Juppiter), *m.* 162, 210–211
Justh Zsigmond *779*
Justinianus, keletrómai császár 620
Justinus, Marcus Junianus 99
Justus Pál 370
Jusszuf, *i.* 659
Juvenalis, Decimus Junius 200, *219–221*, 402, 477
Juzsnij, J. D. 493
Jüan-dinasztia 41

Kacsóh Pongrác 823, 935, 956
Kádár Anna 894
Kádár János 72, 339, *418–419*, 420, 421
Kadosa Marcel (álneve: Marcial) 333
Káin, *b.* 10, *16–17*, 53, 860
Kaján Ábel l. Pákh Albert (álneve)
Kajdacsy *980*
Kakas Márton l. Jókai Mór (álneve)
Kakuk Zsuzsa 644, 1015
Káldi György 10, 43 44, 48, 49, 50, 51, 56, 78, 85, 90
K[áldi] Zsiga 794
Káldor György 370
Kállay Miklós *365*, 700
Kálmán Endre 73
Kálmán Imre 923, 932, 934, 944
Kálmán Kata 797
Kálmán, Könyves, magyar király *300*
Kalmár Tibor *938*
Kálnoki Izidor 563
Kálnoky László 520
Kálti Márk 299
Kamenyev, Lev Boriszovics 463
Kapitány István 629
Karády Ignác 568
Kardos Albert 635–636
Kardos Andor 952
Kardos László 559, 610
Karenina, Anna, *i.* 561–562
Karinthy Ferenc 619, 906
Karinthy Frigyes 150, 216, 317, 348, 435, 453, 534, 554, 653, 670, 671, 713, 726, 735, 743, 784, 816, 854 896, *897–907*, 986, 987
Kármán József *705*
Károli Gáspár 10, 19, 44, 48, 49, 78, 84, 90
Károly, I., angol király 245, 276
Károly, VII., francia király 834
Károly, IX., francia király 250
Károly, X., francia király 252
Károly, II., Kis, magyar király 303
Károly, IV., magyar király (I. Károly néven osztrák császár) 260, 358
Károly, IV., spanyol király 259
Károlyi Mihály 347
Kárpáti Aurél 568, 799
Kárpáty Csilla 159, 712
Karpov, N. (Lenin álneve) 514
Karvezető, *i.* 126, 127
Kaspar, vadász, *i.* 529
Kassai Samu *402*
Kassai Vidor (Kossitzky) 489
Kasszandra (Cassandra), *m.* 126–127, 598
Katalin, angol királyné 615
Katalin, Medici, francia királyné 251
Katalin, II., orosz cárnő *293*
Kató asszony, *i.* 720
Katona Antal 523
Katona István 419
Katona József 136, *793–801*
Kátsa cigány, *i.* 779
Kaufman, George S. *428*
Kautsky, Karl 148, 280, 509
Kautzsch, Emil 80
Kazinczy Ferenc 119, 230, 454, 469, 511–512, 516, 594, 605, 608, 617–618, *702–703*, 708, 713, 721
Kazinczy Gábor 321, *324*, 617, 841
Kecskeméthy Aurél 311
Kecskés (Keczkés) Ede 402
Kékszakállú Lovag (Raoul, Herceg) 458, 895
Kelemen László 594
Kelen Ferenc 431
Kellér Dezső 333, *686–687*, 817, 824, 953

Keleti és Murányi *979*
Kemény G. Gábor 863, 1015
Kemény János 228
Kemény Simon 339, 899
Kemény Zsigmond 322
Kempis, Thomas (Hemerken) 137, *503*
Kenedi Géza (álneve: Quintus) *663*
Kent gróf, *i.* 612–613
Képes Géza 568
Kepler, Johannes 807–809, 810
Kerberosz l. Cerberus
Kerékgyártó Árpád 312
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 506, 571, 581
Kerényi Frigyes 755, 757
Kerényi György 1015
Kern András 912
Kertész Imre 927
Kéry Gyula *939–940*
Kessler, Harry Graf 23
Keszler József 467
Ketelbey, Albert *939*
Khariszok, *m.* 112–113
Kharübdisz (Charybdis), *m.* 104
Kheilón *115–117*
Kibédi Ervin 932
Kind, Friedrich *529*
King, W. Francis H. 301, 1013
Király Erzsébet, T. 8
Királyhegyi Pál *682*, 919
Kirké (Circe), *m.* 102
Kis János 516–517
Kis Sándor 159, 160, 161
Kisch, Egon Erwin 461
Kisfaludy Károly 653, *714–717*, 720, 721, 725, 742
Kisfaludy Sándor 119, 191, *705–706*, 742
Kiss János 533, 801
Kiss József 42, 51, 569, 620, *658–659*, 669
Kiss Károly 977, 987
Kissinger, Alfred Henry *243*
Kis Viczay Péter 141
Klabund (Alfred Henschke) 41
Klopstock, Friedrich Gottlieb 512
Klösz Jakab 627
Klütaimésztra (Klütaimnésztra), *m.* 127
Kmetty János 352
Koch Jenő *981–982*
Kocsi Sebestyén István *635–636*
Kodály Zoltán 580, 711, 736
Kohl, Johann Georg 306
Kola József 922, 951, 952
Kolozsvári Grandpierre Emil 446
Kolozsváry Sándor 28
Kolumbusz Kristóf l. Colombo, Christofano
Komenský, Jan Amos (Comenius Ámos János) 574
Komját Aladár *409*
Komlós Aladár 372, 542
Komlós János, 524, *690–691*
Komor Gyula 481
Koncsek László 19
Konkoly Dezső 655
Konstantin, XI., bizánci császár 667–668
Kont István, *i.* 735
Kónya Sándor 351
Korányi Frigyes 492
Korda Sándor 669
Kornyilov, Lavr Georgievics 581
Korpádi Gergely, *i.* 642–643
Kosáryné Réz Lola 430
Kossovits József 708
Kossuth Ferenc 332
Kossuth Lajos 57, 119, 126, 259, 264, 306, 309, *313–319*, 321, 322, 332, 355, 598, 599, 643, 644, 649, 712, 713, 732, 1000
Kosztolányi Dezső 451, 597, 674, 684–685, 752, 841, *895–897*, 899, 900
Kótsi Patkó János 511
Kovács Gyula, E. 513, 524, 526
Kovács Jánosné 829
Kovács József 817
Kovács Zoltán 48
Kováts József 637, 714
Kozma Andor 457
Kozma, Joseph 948
Kőhegyi Mihály 750
Kölcsey Ferenc 48, 313, 321, 463, 713, *717–719*, 723, 728, 742, 787, 812, 836

Kölcsey Kálmán 719
Kömény Chimaune (Kemény Simon), *i.* 899
König Ferenc 469
Körner, Theodor *533–534*
Kőrösi György (Molnár René) 568
Kőszegi Pál 944
Kövessy Albert 316
Közli Dezső, *i.* 655
közlijóska, *i.* 655
Kralovánszky Mór 957
Kratülosz 123
Krausz Sámuel 582
Krčméry, Štefan 863
Krejcsi Rezső 372, 376
Kreón, *i.* 114
Krieger, Bogdan 7, 546
Krier, Georges 960
Kristóf Károly 860
Krivány János *997–998*
Kroiszosz (Krőzus) 132
Krúdy Gyula 525, 569, 587, 660, *780–782*, 858
Kuczug Balázs, *i.* 632
Kukoricza Jancsi (János vitéz), *i.* 823, 935, 956
Kuliffay Ede 539
Kun Béla 370, 374, 408, 413, 776, 829
Kund Abigél, *i.* 754
Kunfi Zsigmond 342
Kunos Ignác 588
Kunoss Endre *939–940*
Külföldi Viktor (Rubcsics Mayer Jakab) 401
Künzli Péter, *i.* 30
Kürti Pál 452

Labiche, Eugène *478–479*
Laborfalvy Róza 764, 765
Lactantius Firmianus, Lucius Caecilius 129, *226–228*
Laczkó Géza 616
Ladányi, *i.* 672
Laelius, Caius Sapiens 170
Laertes, *i.* 606
Laertész, *m.* 100
La Fontaine, Jean de 279, *456–457*, 513
Lagarde, Paul de 387
Lajos, *i.* 948
Lajos, XI., francia király *250–251*, 278, 450
Lajos, XII., francia király 287
Lajos, XIV. (a Napkirály), francia király *254*, 262
Lajos, XV., francia király 255
Lajos, XVI., francia király 254, 256, 258, 264, 267, 470
Lajos, XVIII., francia király 252, 256, 261, *265*, 266, 269
Lajos, I., Nagy, magyar király 302, 303, 626, 747
Lajos Fülöp, francia király 271
Lajtai Lajos 669, 914–915, 930
Lajtos 940
Lakatos Éva (Botka Ferencné) 8, 906, 1015
Lakatos István 109, 179
Lakatos László 682
Lala Kalil, *i.* 667
Lampridius, Aelius 144
Landerer Lajos 309, 511, 845
Landler Jenő 839
Láng Lajos 777–778
Lang, Walter 493
Langen, Albert 287
Langer Viktor l. Tisza Aladár
Lantos, *i.* 728
Lányi Viktor *417*, 480
La Rochefoucauld, François, duc de *454–456*
Lasson, Georg 227
Lastanosa, Juan de 570
László, V., magyar király 278, 746
László Aladár *680–681*
Latabár Endre 458
Latinovits Zoltán 781, 907
Lator László 513
Lávay Béla, *i.* 765
Lavotta Rezső 178
Lax, képügynök 904
Layard, Austen Henry *247*
Lázár, *b.* 10, *79–80*
Lázár Béla 545
Lázár István 964
Lazarro, Eldo di 947

Léandre, *i.* 619
Lear király, *i.* 593, 609, 611–613, 785
Lecocq, Alexandre Charles 487
Léda, *m.* 188–189, 193
Lee, Wallace *242*
Lehár Ferenc 299, 922–923, 933, 945
Lehel István 490
Léhner András 797
Lehr Albert 119
Leibniz, Gottfried Wilhelm 464, 574
Leiter Jakab, *i.* 22, 654–655
Lékai János 398
Lendvay Márton 595, *640*, 965
Lengenádfalvi Kotlik Zirzabella, *i.* 653
Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 10–11, 15, 17, 21, 32, 34, 35, 45, 46, 49, 54–55, 57, 63, 67, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 81, 87, 89, 114, 117, 123, 124, 125, 129, 136, 145, 147, 148, 149, 157, 161, 164, 187, 188, 192, 201, 204, 209, 225, 231, 246, 249, 256, 259, 264, 279, 280, 369, 370, 372, 373, 377, 380, *382–387*, 388, 390, 391, 463, 467, 500, 506, 509, 512, 514, 521, 543, 563, 565, 567, 571, 580, 800
Lenkei Hedvig 546
Lenore, *i.* 515
Lenszkij, *i.* 558
Leonardo da Vinci 148, *549*
Leoncavallo, Ruggiero 481, *553–554*, 813, 841, 968
Leónidasz, I., spártai király 118
Le Riche 465
Lermontov, Mihail Jurjevics *559*, 660, 781, 858
Lernéi hidra, *m.* 110
Lesseps, Ferdinand de *272*
Lessing, Gothold Ephraim *511–513*, 522
Leterrier, Eugène *487*
Léthe, *m.* 109
Lévay Ede *941*
Lévay József 601, 602, 603, *651*
Lewald, August 458
Lewis, Sinclair *427*
Lezay-Marnésia, Claude François, Adrien de 107
Lichtenberg, Georg Christoph *514–515*, *546*
Liebig, Justus *535*
Liebknecht, Wilhelm 432
Ligurius, Quintus 73
Lili, *i.* 164, 489
Lili bárónő, *i.* 943
Liliom, *i.* 785
Liliomfi, *i.* 643
Lilla (Vajda Júlia), *i.* 707
Limbay Elemér 940, 956
Limoges, comte de 466
Limonádé Joe, *i.* 524
Lincoln, Abraham *239–240*
Lind, Jenny 997
Linder Béla *347–348*
Lindsay, Benjamin Bair *427*
Linné, Karl von *573*
Lipperheide, Franz Freiherr von 407, 1013
Lippi, Lorenzo 617
Liptai Károly *941–942*
Liszt Ferenc 725
Little Tich 1001
Livius, Titus 153, 164, 168, *195–197*, 231, 526, 874
Lombroso, Cesare 552
Lonkay Antal 119, 670
Lónyai Menyhért 326
Loos, Anita *428*
Loreley, *i.* 973
Lót, *b.* 10, 20
Lót felesége, *b.* 10, 20
Lothar, I., frank császár *501*
Lovászy Károly 900, *942*
Löb Baruch l. Börne, Ludwig
Lőrincze Lajos 8, 673
Luby Sándor 532
Lucanus, Marcus Annaeus *215–216*
Lucifer, *b.* 51, 53, 169, 794, 802–813, l. még Mefisztó és Sátán
Lucretius Carus, Titus *174–175*, 210
Lucullus, Lucius Licinius 154–155
Lúdas Matyi, *i.* 322, 704–705, 940
Ludendorff, Erich von 346
Ludwig, Emil 521
Luise Dorothea, góthai hercegnő 465
Lukachich Géza 406

Lukács, evangélista, *b.* 32, 45, 47, 54, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, *78–81*, 211, 930
Lukács György 370, 372
Lukács Lajos 601
Lukianosz 99, 147, 150
Luther, Martin 44, 147, 169, 208, 279, 400, *500–507*, 508, 627, 685, 893

Macbeth, skót király 613–614
Macbeth, Lady, skót királyné 614
Mach, Ernst 76
Machiavelli, Niccolò 511
Mackensen, Lutz 493
M(a)cKinley, William 242
Mac-Mahon, Marie Edme Patrice Maurice de *273*
Madách Imre 15, 51, 53, 169, 264, 391, 554, 697, 719, 794, *801–814*, 836–841, 968
Madarász József *323*, 774–775
Maddalena, Fausto 288
Maecenas, Caius Cilnius (Mecénás) 182–183
Maeterlinck, Maurice *492–493*
Magister, *i.* 805
Mágnás Miska, *i.* 924
Magóg, *b.* 855
Magyar Gerő l. Nádor Gyula
Magyar Misi (Magyar Miska), *i.* 745
Mahabilla, *i.* 771
Mahomet l. Mohamed
Maillol, Aristide 15
Maistre, Joseph *261*
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 77, 245, 391, 399, 497, 561, *564–567*, 789, 839
Major Tamás 621
Makai Imre 564
Makó, keresztes vitéz 302
Makó Lajos 485
Makrancos Kata, *i.* 602
Malcolm, *i.* 614
Malcolm, Sir Neil 346
Mallet du Pan, Jacques 257
Malthus, Thomas Robert 12
Malvin, *i.* 365
Mammon, *b.* 10, 65
Manet, Edouard 15
Manilius *210–211*
Manlius, Johannes (Mannel János) 280
Mann, Thomas *542*, 881–882, 1012
Mannel János l. Manlius, Johannes
Mantuai herceg, *i.* 551
Mao Ce-tung *276–277*
Marceau, Félicien *1004*
Marcellus, *i.* 606
Marcellus, Marcus Claudius 145, 146
Marcenac, Ivan 497
Marchant 248
Marche, francia munkás 393
Marcial, l. Kadosa Marcel
Marcus Aurelius, római császár 175
Marduk, *m.* 84
Márffy István 8
Margalits Ede 317, 451, 559, 603, 707, 720, 733, 749
Margit, *i.* (a *Faust*ban) 479
Margit, *i.* (a *Kalmár és tengerész*ben) 646
Margit, Árpádházi 780
Mária, magyar királynő 303
Mária, Stuart, skót királynő 205, 526
Mária, Szűz, *b.* 29, 33, 212
Mária Terézia, magyar királynő, osztrák császárnő *305–306*, 326
Marie Antoinette, francia királyné *261–262*
Marie Thérèse, francia királyné 262
Marius, Caius 154
Márk, evangélista, *b.* 45, 54, 62, 63, 67, 70, 71, 72, 73 74, 75, 76, *77–78*
Mark Twain (Samuel Leghorne Clemens) 30, *426*
Markos József (Alfonzó) *1002–1003*
Márkus, vén, *i.* 745
Márkus Alfréd 316, 930, 932, 958
Marlow, Humphrey, *i.* 30
Marmontel, Jean François 269
Marosán György 372
Marot, Clément 626
Marót Miklós 8, 1015
Maróthi György *632–633*
Mars, *m.* 628
Martialis, Marcus Valerius 182, 198, *217–218*

Martin, P. 268
Martinov, A. Sz. 500
Martinovics Ignác 469
Marton Béla *359*
Marton László 912
Martonffy Emil *1001*
Martos Ferenc 270, *942–945*
Marx, Jenny 160, 579
Marx, Karl 10–11, 12, 13, 33, 35, 63, 66, 68, 125, 138, 139, 147, 148, 154, 160, 161, 174, 181, 185, 187, 188, 193, 196, 213, 224, 225, 253, 256, 257, 269, 272, *368–382*, 386, 392, 394, 395, 396, 404, 432, 433, 463, 464, 468, 469, 498, 499, 500, 502, 519, 536, 548, 579, 600, 601, 627, 828, 834
Marx, Laura 160
Masaidek, Franz Friedrich *539*
Mascagni, Pietro 943
Máté, evangélista, *b.* 28, 32, 45, 52, 54, 60, *62–77*, 87, 317, 930
Máté György 901
Máthé Gábor 1015
Matkó István 304
Matuzsálem (Methusélah), *b.* 10, 17
Mátyás, I., magyar király (Hunyadi) 278, 297, 643, 671, 716, 721, 747, 763
Maugham, Sommerset 954
Maupassant, Guy de 50, *492*
Maurice, *i.* 960
Maurier, George Louis Palmella Busson du *438*
Maya, *i.* 931–932
Mazarin, Jules 254
Mea, *i.* 887
Medak, Peter 239
Medea (Médea), *m.* 202, 209
Medgyaszay Vilma 676, 887, 919
Medgyesi Pál *304*
Mednyánszky Cézár 756
Medusza, *m.* 109
Medve Imre l. Tatár Péter
Mefiszto(felész), (Mephistopheles), *i.* 509, 519, 803, 810, l. még Sátán, Lucifer
Megyeri Ella *681*
Megyeri Károly 600, 822
Mehmet, török basa, *i.* 304
Mehwert 736
Meilhac, Henri 424, 458, *486*, 860
Meiner, Felix 227
Méir, rabbi 581
Meister Izidor *984*
Meister, Wilhelm, *i.* 518
Melinda, *i.* 793, 796, 797, 800, 811
Mélisande, *i.* 492
Melisszosz 175
Melpomené, *m.* 113, 186
Menandrosz *144–145*, 159, 172, 214, 823
Mendoza, bíboros 289
Menelaosz, spártai király, *m.* 189
Mentór (Mentor), *m.* 100
Mephistopheles l. Mefiszto(felész)
Mercator, Gerhard 112
Mercier, Louis Sébastien *471*
Mérei Adolf 654, *945*
Mérimée, Prosper 250, 486
Messiás, *b.* 52
Mesterházi Lajos *789*
Mészáros Lázár 750
Mészöly Dezső 597, 610
Methusélah l. Matuzsálem
Metternich, Klemens, Fürst von 238, 260, 310, 642
Meyerbeer, Giàcomo 997
Meyrink, Gustav 286
Mezey Zsigmond 732
Michaelis, Karin *448*
Michel, Claude Etienne 270
Micsei F. György 999
Migne, Jacques Paul 232
Migray József 541
Mihaszna András, *i.* 654
Mikeás, próféta, *b.* 52, 59
Mikes Kelemen, Zágoni 233, 571, 635, 651, *701–702*
Mikes Lajos, 425, 442, 610
Mikes Lilla 8
Miklós, I., orosz cár *293*
Mikó Imre 469
Mikszáth Kálmán 259, 310, 324, 426, 467, 479, 588, 637, 706, 710, 750, 759, 761, 765, *774–779*

Millaud, Albert 489
Mille, Cecil Blount de 223
Millöcker, Karl 538
Milói Vénusz, *m.* 150
Miltiadész 169
Milton, John 13, 53
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, comte de *257–258*, 600
Mirbeau, Octave *491*
Mitchell, Margeret *430*
Mladenovič, Petrus de 249
Móczár Gyula *945*
Mód Aladár 404
Mohamed (Mahomet), próféta 40, 463, 582, 583, 584, 588, 719, 836
Mohamed, II., török szultán 668
Mokány, *i.* 653
Mokány Berci, *i.* 653
Moland, Louis 616
Molière (Jean Baptiste Poquelin) 8, 259, 423, 436, 481, 594–595, *616–621*
Molnár Ferenc 449, 491, 612, 726, *783–785*, 962
Molnár Imre 573
Molnár Mihály 942
Molnár René l. Kőrösi György
Moloch (Molok), *b.* 30
Moly Tamás 441
Momoro, François Antoine *391*
Montague család, *i.* 596
Montaigne, Michel Eyquem de *452*
Montecuccoli, Raimondo 287, 701
Montesquieu, Charles Louis de Secondat, baron de *462*, 742
Mónus József 356
Moor, Franz, *i.* 43
Móra Ferenc 759, 896
Móra István *946*
More, Thomas (Mórus Tamás) *431*, 615
Morgenstern, Christian 74
Móricz Zsigmond 90, 309, 704, 736, *785–786*, 797, 845, 863, 900
Morpheus, *m.* 203
Mórus Tamás l. More, Thomas
Moskovitz cipőgyáros *981*
Moszkhosz 162
Mouhy, Charles de Fieux *467*, 765
Mozart, Wolfgang Amadeus 471
Mózes, *b.* 11, *23–28*, 29, 33, 34, 35, 40, 54, 66, 87, 317, 789, 948
Mössmer Pál 370
Mujkó cigány, *i.* 943
Mukányi, *i.* 656
Munkácsy Mihály 84
Muraközy Gyula 174, 191, 192
Murányi Vénusz (Széchy Mária) 628
Murger, Henri *480–481*
Murner, Thomas 279
Muromcev 117
Muzsák, *m.* 108–109, 113, 517
Münchhausen báró, *i.* 735

Nabukodonozor, babilóniai király, *b.* 57
Nádai, grafikus, plakátfestő 350
Nadányi Zoltán *946*
Nádas Gábor 954
Nádasdy Kálmán 704, 847
Nádor György 500
Nádor Gyula (írói neve: Magyar Gerő) 946
Nádor József (álnevei: Nádor Samu, Nádor Sándor, Pusztaffy Sándor) *946–947*
Nádor Mihály 493
Nádor Samu l. Nádor József
Nádor Sándor l. Nádor József
Naevius, Gnaeus *156*
Nagy Endre 966–967
Nagy Frigyes l. Frigyes, II., porosz király
Nagy Gábor, O. 245, 317, 580, 630, 750, 821, 1010
Nagy Ignác 638
Nagy Lajos l. Lajos, I., magyar király
Nagy Sándor 636
Nagy Sándor l. Sándor, Nagy, makedón király
Nagy Tótth József 452
Náhum, próféta, *b.* 81
Napóleon, I., Bonaparte, francia császár 83, 147, 153, 238, 260, 265, 266, *268–269*, 293, 381, 467, 469, 477, 485, 496, 714, 736

Nárcisszusz (Narcissus, Narkisszosz), *m.* 201
Naszreddin hodzsa *587–588*, 748
Nátán, próféta, *b.* 39
Nátánáel, *b.* 82
Náthán, Böles, *i.* 512–513
Nemecsek, *i.* 783
Nemes Lampérth József 352
Nemes László 954
Németh Césarine 955
Németh János l. Szentirmay Elemér
Németh László 562
Németh Mária 1015
Nero, Claudius Caesar Germanicus, római császár 205, 216, 223–224, 255
Nessler, Viktor 538
Nesszosz (Nessus), *m.* 128
Nesztór, *m.* 96
Neumann Ferenc 945
Névi Béla 337
Ney Ferenc 315
Nietzsche, Friedrich *539*, 540–541, 575
Nimród, *b.* 10, 18
Noé, *b. 17–18*
Nopcsa Ferenc 764
Norrah, *i.* 900
Noszty Feri, *i.* 259, 778
Nóti Károly *679*, 691
Novikov, Anatolij Grigorjevics 415

Nyárai Antal 964
Nyilas Misi, *i.* 786
Nyírő József, S. 1016
Nyírő Sándor 748–749

O. Nagy Gábor l. Nagy Gábor, O.
Oblomov, *i.* 560
Ocskay László 667, 770
Odoardo, *i.* 512
Odüsszeusz (Odysseus, Ulixes), *m.* 99–100, *102–104*, 180
Offenbach, Jacques 458, *482*, 517, 860
Ohnet, Georges *490*
Oidipusz (Oidiposz), király, *m.* 20, 25, 111, 115, 156, 189
Ókeanosz, *m.* 101, 113
Oláh Gábor 753
Oláh György 404
Oldecop, krónikás 279
Olesa, Jurij 389
Olivecrona, Herbert 907
Ollendorf, *i.* 538
Olünthosz 141
Omar, I., arab kalifa 143
O'Meara, Barry Edward 265
Ophelia, *i.* 609
Orbán Dezső 987
Oresztész (Orestes), *m.* 130, 517
Orlai Jenő 929
Ormai Ferenc 479, 529
Ortega y Gasset, José *572*
Ortutay Gyula 683
Osanyin, Lev Ivanovics 415
Osborne, John *446–447*
Ostrowsky, Róza 429
Oszlopos Simeon, *i.* 753
Othello, *i.* 593–594, 610–611
Ottilia (Ottilie, Baronesse von Pogwisch) 521
Ottlik Géza 442, 446
Ottó, *i.* 793
Óváry Kelemen 28
Ovidius Naso, Publius 94, 107, 110, 115, 173, 178, *198–205*, 206, 227, 449, 514, 526, 763
Oxienstierna, Axel 288–289
Ozirisz, *m.* 84

Örkény István 429, *689–690*

Pach Zsigmond Pál 111, 311
Pacuvius, Marcus 136
Paczolay György 323
Pahlen, Peter Ludwig 238
Paine, Thomas 269
Pais Dezső 624
Paisiello, Giovanni 618
Pajzs Elemér 542
Pákh Albert (álneve: Kaján Ábel) 735, 818
Pakots József 82
Pál, apostol (Saulus, Paulus), *b.* 10, 33, 46, 47, 59, 79, *85–88*, 166, 168, 228, 317, 513
Paléologue, Maurice 260

Pálffy Albert *645*
Pali, *i.* 960–961
Páli Elek 529
Pallasz Athéné, *m.* 135, 180, 189
Palmerston, Henry John Temple 238
Pálóczi Horváth Ádám 298, 631, *635*
Pálóczi Horváth Lajos, ifj. 561
Palotai Erzsi 399
Pán (Faunus), *m.* 131
Panat, D. S. de 257
Pándi Pál 373, 725, 867
Pandora, *m. 105–106*
Pantagruel, *i.* 508
Panurge, *i.* 508
Pápai Páriz Ferenc 122, 630, 797, 846
Papp Jancsi 968
Papp Miklós, K. 311
Paracelsus, Philippus Aureolus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim) 472
Parisz (Párizs), trójai királyfi, *m.* 99, 149, 189
Pascal, Blaise 471
Paschke, Max 7
Pászti Illés 406–407
Pásztor Árpád 562, 966
Patkó Imre 371
Pató Pál, *i.* 745, 842
Patriarcha, *i.* 806–807
Patthy Károly 572
Paulini Béla *674*, 736
Paulus l. Pál, apostol
Paulus Julius 125
Pauszaniasz 136, 424
Pázmán, *i.* 721
Pázmány Péter 704
Peary, Robert Edwin 981
Peckham, John 262
Pecsovics István (később: Tétényi) 323
Péczeli József 119, 457
Peéry Rezső 399
Pégaszosz (Pegazus), *m.* 109
Pelléas, *i.* 492
Pénelopé, *m.* 100
Perczel-fiúk 719
Péréfixe, Hardouin de Beaumont de 253
Perjés Géza 111
Pernelle asszony, *i.* 617
Perrault, Charles *458*
Persius Flaccus, Aulus 174–175, 200, *214*
Perszeusz (Perseus), *m.* 449
Pesthy István *365*
Pesti Gábor 120, 279, 630
Péter László 891
Péter, Szent, apostol, *b.* 53, *88–89*, 479, 503, 806
Peterdi, *i.* 721
Pethe Lajos 947
Pethe Márton *947*
Pethes Imre 494
Petike, *i.* 725–726
Petőfi Antal, *i.* 742
Petőfi István 819
Petőfi Sándor 66, 113, 186, 214, 252, 310, 374, 404, 537, 593, 645, 646, 658, 697–698, 710, 717, 732, 735, 738, 739, 755, 757, 761, 765, 787, 815, *816–851*, 863, 922, 935, 939, 942, 965, 968, 972
Petrarca, Francesco 215
Petrencey Gáspár, *i.* 671
Petronius Arbiter, Titus 120, 124, 171, *216*
Petronius Maximus, *i.* 641
Petur bán, *i.* 728, 793, 795, 796
Phaedra, *m.* 460
Phaedrus 138, *209–210*, 456, 457
Philippe, *i.* 491
Philipposz, II., makedón király 141, 168
Philo Judeus (az ifjabb Philo) 513
Phoebus (Phoibosz) l. Apollón
Photiosz 505
Piave, Francesco Maria *551–552*
Picasso, Pablo 18
Piccolomini, Octavio 525
Pichler (Püchler) Bentze 801
Pichler Győző *332*
Pilátus l. Pontius Pilátus
Pinarius Rusca, Marcus 165
Pindarosz 43, 93, 123, 616
Pirandello, Luigi *554–555*
Pirckheymer, Wilibald 510

Piroska, *i.* 955
Piso, Lucius Calpurnius 169
Piszkos Fred, *i.* 688
Pisztóry Mór 376
Pitaval, François Gayot de *460–461*
Pitroff Pál 736
Pitt, William, ifj. 242
Planquette Robert 424, 478
Platón 59, 117, 123, 124, *136–137*, 167, 169, 232, 234, 811
Plautus, Titus Maccius 123, 145, 155, *156–158*, 161, 549, 618, 735
Plehanov, Georgij Valentyinovics (Plechanov György) 67, 125, 370, 396
Plinius Caecilius Secundus, Caius, ifj. *221–222*
Plinius Secundus, Caius, id. 55, 117, 122, 123, 127, 141, 155, *212–213*, 227
Plótinosz 513
Plötz, Berthold Friedrich August von 387
Plutarkhosz 117, 143, 144, 145, *151–155*, 164, 171–172, 604, 874
Podmaniczky Frigyes *325*
Pogány József 368, 369, 370
Pókai Györgyné Czakó Margit 620, 650
Polgár Dénes 8
Polgár Tibor 919, 946
Polgárlány, *i.* 810
Polignac, Melchior 210, 466
Polonius, *i.* 606–607
Polonyi Péter 8
Polydor Vergilius 244
Pompadour, Mme, Marquise de (Jeanne Antoinette Poisson) *255*
Pompeius, Gneius Magnus 172, 215
P(onori) Thewrewk Árpád 123
Ponori Thewrewk Emil 119
Ponte, Lorenzo da 423
Pontius Pilátus, *b.* 10, 32–33, 81, 83, 84
Poole, John *436*
Porphüriosz 513
Portia, *i.* 601
Pós Sándor 910
Pósa Lajos 356, 413
Poszeidón, *m.* 109
Pótifár (Putifár), *b.* 22
Pótifárné (Putifárné), *b.* 10, 22
Potiorek, Oscar 340
Potter, Paul M. 438
Pottier, Eugéne *396–397*
Pozder Károly 748
Pradt, Dominique Dufour de 269
Práger Miklós 8, 369, 374, 376, 1015
Prakovszky, *i.* 750
Pray György 19, 624
Presser Gábor, 910, 912
Prévert, Jacques 25, 948
Priamosz, *m.* 126
Prielle Kornélia 657
Proklosz Diadokhosz 99
Prokopovics 259
Prokrusztész, *m.* 146
Prométheusz, *m.* 105, 870
Prónay Pál 348
Propertius, Sextus Aurelius 103, 182, *198*
Prótagorasz *133–134*, 137
Próteusz, *m.* 100, 850
Proudhon, Pierre Joseph *394–396*
Proust, Marcel *496*
Pry, Paul, *i.* 436
Pseudolus, *i.* 158
Publilius, Syrus 129, *176–177*, 804
Puccini, Giacomo 481, 485
Puddingfejű Wilson, *i.* 426
Pudovkin, Vszjevolod Illarionovics 157
Puky József 523
Pulszky Ferenc *322*, *643–644*, 776, 831
Puskás Lajos 572
Puskin, Alekszandr Szergejevics 186, *556–558*, 769, 941
Pusztaffy Sándor l. Nádor József
Pusztafi, *i.* 765
Pürrhón 579
Pürrhosz (Pyrrhus, Pirrus) 151–152
Püthagorasz *118*, 191

Quintilianus, Marcus Fabius 134, 135, *214–215*

Ra, *m.* 227

Rab Pál (Ágoston Péter) 390
Rába, rabbi 74
Rabelais, François *451*, 508, 841
Rabszolga, *i.* 805
Racine, Jean 454, *459–460*
Rácz Gábor 964
Radákovics József l. Vas Gereben
Ráday Gedeon 771–772
Radeckij, Fjodor Fjodorovics *293–294*
Radnóti Miklós 457
Radnóti Zsuzsa 912
Radó Antal 48, 119, 481, 516, 537, 601, 813
Radó György 15, 515, 563, 565
Radványi Zsigmond 469
Rajkin, Arkagyij Iszaakovics *1004–1005*
Rájnis József 93, 178
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 30, 571, 628, 630, 631, 651, 699, 787, 867, 972
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 777
Rákosi János *947*
Rákosi Jenő 319, 478, 600, 601, 854
Rákosi Viktor (álneve: Sipulusz) *666*
Rakovszky István 464
Ranódy László 704
Raoul l. Kékszakállú Lovag (Herceg)
Rapagnetta l. D'Annunzio, Gabriele
Ráth Mór 628
Ráthonyi Ákos 915
Rebeka, *b.* 21
Récsi Emil 434
Regan, *i.* 611
Regulus 701
Reinhardt, Max 542
Rejtő Jenő (álneve: P. Howard) *688*
Remarque, Erich Maria (Kramer) *544–545*
Remellay Gusztáv 536
Reményi Béla 938
Reményi Ede 119
Reményi Gyenes István *948*
Remenyik Zsigmond 351
Remus, *m.* 29
Remusat, Mme (Claire Elisabeth Gravier de Vergennes, Comtesse de) 269
Remete László 8
Rényi Péter 72, 814
Repington, Charles A'Court *341*
Révai József *416*, 902
Révai Miklós 93, 235, 632, *634*
Révay József 375
Révész György 907, 953
Révész Mihály 332, 333, 999, 1015
Reviczky Gyula 96, 515, *665*
Rexa Dezső 962
Réz Ádám 399
Rezniček, Emil 458
Richard, I., Oroszlánszívű, angol király 244
Richard, II., angol király 597, 598
Richard, III., angol király (előbb Gloster herceg) 593, 595–596, 615
Richental, Ulrich von 249
Richter, Johann Paul Friedrich l. Jean Paul
Rigoletto, *i.* 551
Rinaldo Rinaldini, *i.* 528
Ripacs, *i.* 647
Rip van Winkle, *i.* 424
Rivels, Charlie *1001–1002*
Robespierre, Maximilien *266*, 267, 271, 392, 809–810
Robert-tornow, Walter 1011–1012
Robinson, angol labdarúgó 435
Roboz Ágnes, *i.* 620
Rodin, Auguste 15
Rodolfó l. Gács Rezső
Rodrigo, *i.* 610
Rogatis, Bartholomeus de 701
Rogers professzor 192, 193
Romeo, *i.* 593, 596–597
Romulus, *m.* 29
Rónay György 459
Rongé, Florimond l. Hervé
Rontó Pál, *i.* 633–634
Roosevelt, Franklin Delano *358*
Roosevelt, Theodore 242
Rosen, Julius (Nikolaus Duffek) 539
Roskovics Ignác *330*
Rosner Károly 987
Rossini, Gioacchino 471, 483–484, 550–551
Rostand, Edmond 80, 494–495

Rougemont, Denis de 270
Rousseau, Jean-Jacques 219, 255, 261, 391, *468–470*, 518
Roxane, *i.* 80, 495
Roye, Jean de *450*
Rozan, C. 258
Rozgonyiné Szentgyörgyi Cecília 745
Rózsa, *i.* 954
Rózsa Kálmán 633
Rózsa Kálmánné 633
Rózsa Sándor 845
Rozsnyay Sándor 931, 958
Rökk Marika 681
Rubcsics Mayer Jakab l. Külföldi Viktor
Ruby Miroszláv 559
Rudas László 372, 375
Rudolf, II., német császár 807
Rufinus, Tyrannius 228, 249

Sachs, Hans 279, *508*
Sahriár, *i.* 585
Saint Hypothèse, *i.* 489
Saint-Beuve, Charles Augustin de 57, 580
Saint-Just, Louis de *267*
Saint-Saëns, Camille 967
Saint-Simon, Claude Henri de *392*
Sajnovics János 624
Sajó, *i.* 958
Sajó l. Jókai Mór (álneve)
Salamon Béla 675, 679, 942
Salamon Ferenc 639
Salamon, Izrael királya, *b.* 10, 39–41, *46*, *48–50*, 66, 166, 233, 432, 434, 582, 585, 587, 718
Salamon, magyar király 647
Salamon, zsibárus, *i.* 767
Salgó Ernő 489
Salisbury hercegnő 244
Sallustius Crispus, Caius 155, 164, 375, 874
Sally Géza 951
Salvady, Achille, comte de *271*
Sámbár Mátyás 302
Samiel (Számiel, helyesen: Samael), *m.* 529
Sámson, *b. 36*
Sámuel, próféta, *b.* 37–38
Sand, George (Amantine Aurore Dupin) 481
Sándor, I., orosz cár 259
Sándor, VI., pápa 288
Sándor, Nagy, makedón király 142, *143*, 212, 575
Sándor Kálmán 61
Sándor Pál 372
Sándor Pál (Schlesinger) 929–930
Sanyaró Vendel, *i.* 653
Sardou, Victorien *485*
Sári néni, *i.* 840
Sarkadi Imre 753
Sárközi György 360, 756, 518–519
Sárosi Gyula (álneve: Ingeborg) 76, *645*
[Sárváry] Anna 890
Sasfiók l. [Ferenc] reichstadti herceg
Sas Náci 912, 913
Sassy Csaba *949*
Sátán, *b.* 42, 62, 802, l. még Lucifer, Mefisztofelész
Saul, Izráel királya, *b.* 38
Saulus l. Pál, apostol
Scapin, *i.* 619
Scarpia, *i.* 485
Scheffel, Joseph Viktor *538*
Scheiber Sándor 8, 40, 74, 577, 580, 1015
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph *531*
Schenk, Eduard *533*
Sheu, Josef 407
Schiller, Johann Christoph Friedrich 43, 101, 119, 205, 206, 255, 461, *523–527*, 534, 546, 711, 781, 796, 821, 834
Schlegel, August Wilhelm Friedrich *530*
Schleinitz, Alexander Gustav Adolf *283*
Schlesinger l. Sándor Pál (Schlesinger)
Schlesinger, James Rodney *243*
Schmerling, Anton 282, 766
Schmidthauer Lajos *972–973*
Schopenhauer, Arthur 219, 449
Schoppe, Georg 505
Schöberl Róbert *989*

Schönherz Zoltán 408
Schönthan, Franz von 953
Schöpflin Aladár 440, 470
Schubert, Franz Peter 934
Schuschnigg, Kurt 361
Schweitzer, Jean Baptiste 395
Scott, Walter 96
Sebestyén Pál 462
Sebő Ferenc 878
Seherezádé, *i.* 585, 586
Seidner Miksa, ifj. 975
Seiffensteiner Salamon, *i.* 653
Seingalt, Chevalier de l. Casanova, Giovanni Giacomo
Selkirk, Alexander 434
Sembobitis, *i.* 489
Seneca, Lucius Anneus, id. 124, 158, 172, 177, *197*, 234
Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 141, 147, 163, 177, *205–209*, 223 255, 463, 713, 719, 812, 836
Sennyei Pál *324*
Seress Imre 736
Seress Rezső 936, 938, *949*
Serly Lajos 749
Séset, rabbi 74
Sethe, Paul 346
Severus, Alexander, római császár 144
Sextilius, Publius 154
Sextus Empiricus 134
Shakespeare, William 39, 142, 166, 173, 174, 203, 260, 325, 423, *593–616*, 646, 785, 892, 894, 906, 912, 1000
Shaw, George Bernard 17, 153, *442–444*, 458, 540
Shelley, Percy Bysshe 532
Shylock, *i.* 593, 600–601
Siebel, *i.* 479–480
Sienkiewicz, Henryk 223
Sillery, Nicolas, Brulart de *252*
Silver, Frank 970
Simai Kristóf 594, 618
Simeon, rabbi 579–580
Simkó Gusztáv 949
Simon, bán, *i.* 795
Simon Ben Zóma 581
Simon István *693–694*
Simon József Sándor 134
Simon Judit, *i.* 658
Simonyi Imre 318
Simonyi Zsigmond 663
Sipos István 947
Sipulusz l. Rákosi Viktor
Sirisaka Andor 141, 158, 159, 200, 603, 750
Sisera, *b.* 36
Sofóniás, próféta, b. *60*
Solom mester, *i.* 801
Solti Erzsébet, F. 371
Somlyó György 460, 598
Somlyó Zoltán *886–887*
Somnus, *m.* 203
Somogyi Béla 355
Somogyi Gyula *950*
Somogyi István *950*
Somogyi Manó 376
Somogyi Pál 474
Sonkolyi Gergely, *i.* 760
Sorel, Albert 257
Sőtér István 429, 430
Spagnol, Elena 7
Spencer, Herbert *438*
Spinoza, Baruch 452, *498–500*
Staël, Mme de (Anne Louise Germaine Necker) 158, *473*
Stafford, Thomas Wentsworth 245
Stanley, Sir Henry Morton (John Rowland) *439*
Starr, Richard 427
Statius, Publius Papinius 149
Steiger Kornél 140
Stein, Charlotte von 509
Stein, Gertrude 430
Stein, Lorenz 373
Sterbini, Cesare *550*
Sternberg József 906
Stevenson, Burton 1013
Stilicho, vandál vezér 227
Stirner, Max („Szent Max") 35–36, 66, 147, 269, 499
Stockmann, dr., *i.* 546
Strauss, Johann, ifj. 486, 537, 715
Strauss, Richard 22–23
Strihó Gyula *329*
Stromfeld Aurél *407*
Strong, Anne Louise 277

Suetonius Tranquillus, Caius 163, 171, 172, 173, *222–224*, 288
Sulkowski József 526
Sulpicia, I. századbeli költőnő 175
Supka Géza 776
Suttner, Bertha von *337*
Svengali, *i.* 439
Swift, Jonathan *435*, 532
Sybill, *i.* 944
Syrus, *i.* 160

Sz. József 801
Szabados Árpád 749
Szabó Dániel 119
Szabó Dezső 704, *787–788*
Szabó Endre 81, 447, 560, 561, 562
Szabó Ferenc 416
Szabó István 119
Szabó Kálmán 1015–1016
Szabó Károly 298
Szabó Károly, dr., id. 552
Szabó Lőrinc 450, 600, 603, 612, 613, *683–684*
Szabó Magda 54
Szabó Pál 309
Szabó T. Attila 777–778
Szabócska Mihály (Szabolcska Mihály) *i.* 899
Szabolcsi Miklós 876
Szabolcska Mihály 899, *950–951*
Szakasits Árpád 108, 351, 356, *406*, 407, 541, 1016
Szalai Emil 474
Szálasi Ferenc *362–363*
Szántó Mihály 914
Szapolyai (Zápolya) János 280
Szardanapál, asszír király 168
Szargon, I., akkád király (Sarukkín) 24
Szarvas Gábor 662, 663
Szasszanida-uralkodóház 575
Szász Károly 8, 548, 597, 610, 614, 615, 616
Szatmáry József l. Szigligeti Ede
Szatyin, *i.* 563
Szávai Nándor 474
Széchenyi Béla 312
Széchenyi István *307–312*, 314, 649, 701, 742, 750, 751, 845
Széchy Mária (a Murányi Vénusz) 628
Szécsén Mihály *951–952*
Szécsi Ferenc 544, 815, 854, 866, 1013
Szederkényi Anna 448, *674*
Szellemfi, *i.* 643
Szemere Samu 228, 280, 372, 500, 530
Szenczi Molnár Albert 122, 158, *626*, 630
Szendrey Júlia 844
Szendrő Ferenc 870
Szenes Andor *952–953*
Szenes Béla 316
Szenes Iván 918, *953–955*
Szénfy Gusztáv 817
Szentirmay Elemér (Németh János) 918, *955–956*
Szentiványi Mihály *956*
Szent-Léhay Monokles, *i.* 653
Szent-Léleki Bocskor János 630
„Szent Max" l. Stirner, Max
Szentsei György 629
Szenvey József 523
Szép Ernő 571, 838, *893–894*, 898, 906
Szép Ilonka, *i.* 721
Szepesi György *691*
Szepessy Pál 629, 741
Szerdahelyi Kálmán 478, 483–484
Szerdahelyi Zoltán 920, 954
Szerelemhegyi András 618
Szeth, *m.* 24
Szibilla, *m.* 61
Szibinyáni Jank l. Hunyadi János
Szigeti József *647*
Szigligeti Ede (Szatmáry József) 595–596, *642–643*
Sziklai Kornél 979
Szikra Ferenc 847
Szikszai, vendéglős 328
Szilády Áron 471, 635
Szilágyi Dezső *328*
[Szilágyi Erzsébet] 747
Szilágyi István 8
Szilágyi László 817, 952, *957*
Szilágyi Virgil 649
Szilveszter, *i.* 826, 828
Szily Kálmán 230, 312, 630, 638
Szimónidész *118–120*, 203
Szindbád, *i.* 587, 780–781

Szinetár György 954
Szinnai Tivadar 445
Szinnyei József 638
Szirányi László 396
Szirének, *m.* 103
Szirmai Albert 676, 887, 919, 924–925, 932, 936
Szirmay András 304
Szirmay Antal *302*, 304, 305, 636, 749
Szísziphosz, király, *m.* 103
Szkender (Szkander) bég (Kasztrióta György) 304
Szküla (Scylla), *m.* 104
Szokolay István 582
Szokoly Endre 495
Szókratész *134–135*, 136, 137, 503
Szolón 51, *114–115*, 117, 424
Szomaházy István 658, *668*, 914
Szombatty Nándor *957*
Szontagh Gusztáv (álneve: Tornai) *639*
Szophoklész 25, 98, 114, 115, *128–129*, 156, 189, 197, 234
Szőke Szakáll (Gerő Jenő) *675*
Szörényi Levente 916–917
Szörényi Szabolcs 916
Szőts Pál 325
Szphinx, *m.* 111–112
Sztálin, Joszif Visszarionovics 34, 384, *388–389*
Sztentór, *m.* 97
Sztobaiosz, Ioannész 144, 203, 214, 255, 823
Sztolipin, Pjotr Arkagyevics 46
Sztrabón 132, 142
Sztrókay Kálmán 490
Sztüx, *m.* 149
Szu-Csong herceg, *i.* 933
Szuhy Mátyás 629
Szulamit, *b.* 49
Szulejmán, II., török szultán *303–304*
Szvorényi József 666

Tacitus, Publius Cornelius *218*, 222, 227, 472–473
Taine, Hyppolite 271
Taksony, magyar fejedelem 299
Talbot, John 526
Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de 257, 258, 259, 260, 266, 765, 779
Tamás, *i.* l. Edgar (Gloster)
Tamás, apostol, *b.* 10, 84
Tamás, Celanói (Tomaso de Celano) 61
Tanítvány, *i.* 810
Tankréd, *i.* 806–807
Tanner, John, *i.* 442, 540
Tantalosz, *m.* 102–103
Tarimenes, *i.* 308, 702
Tarjagoss Illés, *i.* 653
Tárkányi Béla József *646*
Tarnay Lajos 659
Tartuffe, *i.* 15, 595, 617
Tasso, Torquato 638
Tatár Péter (Medve Imre) 633
Tatjána, *i.* 557–558, 942
Taylor, Archer 1011
Tefik, bej, *i.* 771
Telekes Béla 597
Teleki László 319, *641*
Telekleidész 508
Télemakhosz, *m.* 100
Tell Vilmos, *i.* 483–484, 527, 546
Temetvényi Pálma, *i.* 770
Tempefői, *i.* 706
Temple, Shirley 493
Templomos, a fiatal, *i.* 513
Tenyér, *i.* 679
Terentianus, Maurus *226*
Terentius Afer, Publius *159–162*, 169, 182, 229, 234
Terhes Sámuel *637–638*
Tertullianus, Quintus Septimius Florens *225–226*
Tétényi l. Pecsovics István
Thais 217
Thackeray, William Makepeace 48, 434, *438*
Thaleia (Thália), *m.* 113
Thalész *115–117*
Thallóczy Lajos *663–664*, 699, 847
Thaly Kálmán 501, 628–629, 630–632, *656*
Themisztoklész 151
Theodósziosz, I., Nagy, római császár 98

Theognisz 117, *123–124*, 197
Theokritosz 117, 132
Theopomposz 142
Theophrasztosz *142*
Thern Károly 727
Thészeusz (Theseus), athéni királyfi, *m.* 199, 599
Theszpisz (Thespis) 193–194
Thetisz, *m.* 149
Thibault, Anatole François l. France, Anatole
Thiers, Louis Adolphe 420
Thisbe, *i.* 599
Tholdi Miklós l. Toldi Miklós
Thot, *m.* 29
Thököly Imre 303–304, 628, 629, 741
Thurneysser, Leonhard 506
Tibbons, Jehuda ibn l. Jehuda Ibn Tibbons
Tiberius Claudius Nero, római császár 211, 255, 472
Tiborc (Tiburtius, Tiburtz, Tibortz), *i.* 793, 795, 797, 798–799, 806
Tibullus, Albius *197–198*, 605
Tiedge, Christian August *522–523*
Tillotson, John 465
Timár Mihály, *i.* 768
Timón 150
Timótheus, *b.* 33, 513
Tindal, Matthew *245–246*
Tinódi Lantos Sebestyén *625*
Tissot, Victor 662
Tisza Aladár (Langer Viktor) 653
Tisza István *331*, 405, 787, 788, 869
Tisza Kálmán, *327*, 644
Titán Laci, *i.* 654
Titánok, *m.* 112
Titus, krétai egyházszervező, *b.* 87
Titus Flavius Sabinus Vespasianus, római császár 224, 454
Tokaji Nagy Miklós 8
Toldi (Tholdi) Miklós 38, 625, 626, 635, 739–740, 747, 835
Toldy Ferenc (Schedel) 639
Tolnai Lajos *655*, 749
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 81, 231, *561–562*, 672
Tomor Ferenc 526, 527
Tomori Pál 715
Tompa Mihály 750, *755–757*, 824
Tomsits Rudolf 256
Tosca, Floria, *i.* 485
Tóték, *i.* 689–690
Tóth Béla 7, 70, 74, 96, 174, 233, 260, 291, 302, 304, 312, 323, 332, 336, 450, 467, 481, 483, 484, 628, 632, 635, 640, 644, 663, 664, 699, 715, 717, 721, 723, 815, 886, 940, 997, 1009, 1013
Tóth Ede 319, *660*
Tóth Kálmán 270, 321, *651–652*, 700, 826, 940, *957*
Tóth Lőrinc 319
Tóth Mari, *i.* 259, 778
Tóth T. Albin 664
Tournebroche, Jacques, *i.* 489
Tömörkény István 759
Török A. sorsjegyárus 977
Török Bálint 303, 745
Török József 973
Törs Kálmán 447
Traianus, Marcus Ulpius 403
Trailh, abbé 290
Trattner János Tamás 461
Trencsényi-Waldapfel Imre, 95, 128
Trézsi asszony, *i.* 717
Trilby, *i.* 438–439
Triolet, Elsa (Brik) *497*
Trivulzio, Gian Giacomo *287*
Trombolányi Dezső (Kosztolányi Dezső), *i.* 899
Troubridge, Sir Thomas Hope *366*
Trux Hugóné 492
Tschöll mama, *i.* 934
Tschöll papa, *i.* 934
Tubal, *i.* 601
Tudós, *i.* 810–811
Tuma, Karel 833
Turgot, Anne Robert Jacques 211
Turnus, *i.* 181
Turóczi-Trostler József 748, 842
Tutsek Anna *669*
Tükhé, *m.* 189–190
Tündérlaki-lányok, *i.* 671
Tüphón, *m.* 110
Türtaiosz 675

Tzetzész, Ióannész l. Ióannész ho Tzetzész

Tyukodi pajtás, *i.* 632

Ucalegon, *i.* 180
Udvarhelyi Szeles János 721
Ugolino gróf, *i.* 180
Újházy Ede 678, 975
Ulixes l. Odüsszeusz
Ulpianus, Domitius 166, 400, 507, 620
Undershaft, *i.* 443
Ungerleider Mór 669
Ungvári Tamás 496
Ungvárnémeti Tóth László 119
Unruh, Hans Viktor *282*
Upton, Ralph R. 976
Urbán Ernő 314
Urbán Eszter 192, 232
Uriás, *b.* 10, 39
Úristen (Úr, Isten, Jehova, Elóchim), *b. 13–17, 19–20*, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31–35, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 53, 60, 61, 63, 65, 66, 75, 76, 80, 85, 86, 211, 394, 465, 466, 497, 498–499, 507, 526, 580, 583, 601, 615, 624, 626, 650, 685, 695, 709, 710, 713, 717, 732, 741, 753, 770, 780, 802–803, 807, 813, 826, 830, 889–890, 894, 912
Uzès, herceg 252

Vachott Sándor 559
Vachott Sándorné 425
Váci Mihály *691–693*, 695
Vadnai Béla 376
Vadnai Károly 309–310
Vadnay László *958*
Vágó Ernő 416
Vahot Imre 228
Vajda János 827
Vajda Júlia l. Lilla
Vajda László 562
Vajda Miklós 516
Vajda Péter 605, 608, 610
Valerius Maximus 146, *211–213*
Valkay Sarolta 426
Vallée, Leon 465
Vámbéry Ármin 644
Váncza József *984*
Vanczák János *355*
Vanderbilt, Cornelius *238*
Vanderbilt, William Henry 238
Vanloo, Albert *487*
Váradi Antal 483
Várady Antal 828
Várady Sándor 485
Varga János 660, 842, 1015
Varga Jenő 351
Varga Ottó 305
Vargha Gyula *958–959*
Variscus, Johannes Olorinus 432
Várkonyi István *404*, 837
Várkonyi Zoltán 621, 779
Várnai Zseni *406*
Váró Ferenc 119
Vas Gereben (Radákovics József), 193, *648–649*, 670, 997
Vas István 371, 596, 601, 602, 603, 617
Vasari, Giorgio 289–290
Vasskó Elemér 165, *670*
Vasvári Pál 837, 847
Vavrinecz Veronika 1015
Vazul, Szent 395
Vécsey Ernő 936
Vedres József 964
Vegetius Renatus, Flavius *231–232*
Végh Gusztáv 351
Venus (Vénusz), *m.* 201, 628
Verdi, Giuseppe 551–552, 610
Veres Balázs 704
Veres Péter 861
Verescsagin, Vaszilij Vasziljevics 294
Vergilius Maro, Publius 94, 98, 109, 110, 126, *177–182*, 210, 548, 551, 699
Vergilius, Polydore 244
Vergniaud, Pierre Victurnien *258*
Verne, Jules *484–485*
Verres, Gaius 163
Verseghy Ferenc 457
Vértes Marcel 903
Vespasianus, Titus Flavius, római császár 224
Vetter Antal 319
Vicomte, *i.* 494

Vida Károly 315
Vikár Béla 546
Viktória, *i.* 931
Villa, Pancho 411
Villon, François (De Montcorbier vagy Des Loges) *450*, 695, 948
Vilmos, I., német császár 326
Vilmos, II., német császár 166, 215, *285–286*, *338*, 353
Virág Benedek 93, *634*, 709, 745, 835
Virágh Jenő 654
Visi Imre *662*
Visnu, *m.* 9
Vitéz László, *i.* 903
Vitéz Miklós 958
Vizvári Gyula 436
Voigt, August *284–285*
Vojtina Mátyás 752
Voltaire (François Marie Arouet) 6, 255, 279, *463–466*, 467, 571, 695, 719, 812, 836
Voss, Johann Heinrich *522*
Vörösmarty Mihály 593, 603, 611, 612, 647, 697, 717, *719–731*, 739, 808, 840, 849
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics 279
Vries, Theun de 371
Vucsetics, Jevgenyij Viktorovics 52
Vukovics Sebő 750
Vulcanus, *m.* 53
Vulpius, Christian August *528*

Wachsmann Jenő 474
Wagner, hangszerkereskedő *982*
Wagner, H. 254
Wagner, Richard *536*, 809
Waldapfel József 795, 796, 797, 799, 801
Waldstein, grófi család 292
Wallenstein (Waldstein), Albrecht von 534, 821
Walpole, Robert *246*
Walther, Hans 7
Wander, gyógyszergyáros *982*
Wándza Mihály 528
Wasserkopf, *i.* 216
Watt, James 213
Webb, Sidney James 45
Weber, Karl Maria 529, *531*
Weber Simon Péter 506, 633
Weber, Veit (G. Ph. L. Leonhard Wächter) 796–797, 799
Wedeking, Frank 106, *542*
Weiner István *959–962*
Weinert, Erich 408
Weislingen, *i.* 516
Wells, Herbert Georg *444*
Wentsworth, lord l. Stafford, Thomas
Weöreöshegyi Dávid, *i.* 653
Weöres Sándor 615
Werbőczi István, 297, 704, 871
Werner, *i.* 538
Werth Henrik 338
Wesselényi Miklós *313*, 628
Weyls, Josef 537
Wiedemann, G. H. 523
Wieland, Christoph Martin 511–512, *513–514*, 518
Wilde, Oscar (Fingal O'Flahertie Wills) 206, *440–442*, 784
Wildner Ödön 539, 540
Willis, Nathaniel Parker *239*
Willmanns, Karl 386
Wilson, Thomas Woodrow 345
Windermere, Lady, *i.* 441
Windischgrätz, Alfred von 238, 298, 310, 733
Winter Hermann *983*
Wolf, Friedrich August *528*
Wolff Károly 1000
Wolsey, bíboros, *i.* 615
Wulf, Hilmar 493
Wustmann, Gustav 505
Wybicki, Jozef *501*

Xantippé 135
Xenophón 131, 149, 503
Xerxész, perzsa király 151

Yonek, *i.* 493
Young, Edward 259

Zács Klára 749
Zadig, *i.* 464
Zágon István 950
Zákány Tamás 629
Zalán, bolgár fejedelem 720

Zalka Máté 344
Zamojski, Jan 420
Zapata, Emiliano 411
Zápotocky, Antonín 833
Zápotocky, Ladislav 833
Zarathusztra (Zoroaszter) 539, *575*
Závodszky, *i.* 784
Zell, F. (Camillo Walzel) *538*
Zempléni Árpád 457
Zempléni P. Gyula 425, 487
Zénóbiosz 117
Zephír, *m.* 101
Zerkovitz Béla 352, 817, 832, 918, 942, *962–970*
Zeusz, *m.* 98, 105, 112–113, 126, 132, 162, 188–189
Zichy Antal 312, 513
Ziegler, Friedrich Wilhelm 797
Zigány Árpád 484, 597, 601
Zilahy Lajos *678*, 946
Zinkgref, Julius Wilhelm 248, 280
Zinovjev, Georgij 463
Zola, Émile *487–488*
Zolnai Béla 736
Zoozmann, Richard 1013
Zöld Marci 528
Zrínyi Miklós 104, 178, 194, 287, 304, *699–701*
Zuboly, *i.* 593, 599
Zuckmayer, Carl 287
Zsigmond, német-római császár, cseh és magyar király 248, 749
Zsófika, *i.* 957
Zsoldos Jenő 577
Zsolt Angéla 8
Zsugori, *i.* 594
Zsuzsi, *i.* 708
Zsuzsi kisasszony, *i.* 944

TÁRGYMUTATÓ

abóvó (ab óvó) 188
Ábrahám kebelében pihenni 80
ábrándjaink az eltűnt korral nem térnek vissza soha, nem 557
ábrándozás az élet megrontója 728
Achillész-sarok 149
Ádám, hol vagy? 15, 862
az Ádám-kosztüm 14
áváz kényszerűség 186
add vissza egy anyának gyermekét 800
addig éljen, míg a honnak él 722
addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér 54
adj emberséget az embernek, adj magyarságot a magyarnak 884
adjatok, adjatok, amit Isten adott 741
adjátok fel, barátim, azt az i-t 807
adjátok meg a császárnak, ami a császáré 76
adj-tröszt 359
agyaglábú kolosszus 57
agytröszt 358
ágyút és vajat! 361
ah, élni, élni: mily édes, mi szép 803
ahány ház, annyi szokás 162
ahogy én szeretlek, nem szeret úgy senki 921
ahol jól élsz, ott a haza 136
ajándék lónak ne nézd a fogát 228
ájer pezseg, úgy hívják: Gondolat 865
ajjaj! fekete vonat! 934
akár abba, akár ebbe: de mindig csak Haidekkerbe 986
akár komor, akár link, jókedvet hoz Emmerling 988
az akarat diadalt arat 744
akármilyen jeges eső esik, mégis felkeresi 716
akasszátok fel a királyokat 851
Akhilleusz(Achillész)-sarok 149
aki a demokráciától fél, az a jövőtől fél 892
aki a szívét a homlokán hordja 771
aki a veséket vizsgálja 44
aki hisz – üdvözül 78
aki keres, talál 67
aki költ, bírói széket ül önnönmaga felett 546
aki másnak vermet ás, maga esik bele 47
aki meg se halt még, minek azt siratni? 740
aki nem dolgozik, ne is egyék 87
aki nem gondolkodik, nem ember 702
aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul 635
aki nincs ellenünk, az velünk van 72
aki nincs ellenünk, mellettünk van 72
aki nincs velem – ellenem 72
aki semmit sem tud, semmire sem vágyik 200

(az), aki sohasem remélt, sohasem eshetik kétségbe 442
aki szeret, követ 250
aki szeretőjét igazán szereti, legyen bármi sötét, mégis felkeresi 716
aki téged kővel dob meg, dobd vissza mennykővel 317
aki tud: teremt, aki nem tud: tanít 443
aki tudja, mért nem mondja, merre van az ország útja 732
aki védekezik, vádol 229
akiért a harang szól 429
akik kétszer halnak meg 770
akik örülnek a nehézségeknek 567
(s) akik szeretnek, mind szép bolondok 887
akiknek a szívük fáj, meggyógyítja ez a táj 966
akinek az isten hivatalt ad, annak elveszi „hozzá" az eszét 129
akinek van füle, hallja 71
akit a nép szívébe zár, nem hal meg soha 693
akit isten el akar veszejteni, annak előbb az eszét veszi 129
ákrobát . . .ó . . .!!! 1001
Aladdin, a csodalámpa 586
Aladin és a csodalámpa 586
az alázat – halál 695
áldja meg az isten, mind a két kezével 825
áldjon vagy verjen sors keze, itt enned, innod kell 724
az Alfa és az Omega 89
alfája és omegája 89
Ali baba és a negyven rabló 586
Ali kezei hosszúak 762
alig virradt, már újra alkonyul 850
az alkohol öl, butít, nyomorba dönt 350
az alkotmány sáncai 306
Allah az isten, és Mohamed az ő prófétája 583
állam az államban 452
az állam én vagyok! 254
az államhajó 184
az állam hajója 184
állat az emberben 488
áll-e még az ősz Peterdi háza? 721
állíts valamit, hogy megcáfolhassam 328
állj elő, vén Márkus 745
álmodik a nyomor 868
az álmok hőse 781
álom, álom, édes álom, álomkép 924
álomkép, ne mozdulj 812
Alsiráth hídja 583
aludj' mohón kilobbant hazafiság! 796
alulról kell kezdeni 331
alulról szagolja az ibolyát 344
ambroszia (ambrózia) és nektár 102
ámént mondani valamire 33
ami benne új, az nem igaz, ami igaz, az nem új 522
ami igaz, az a szép 459
ami késik, nem múlik 232
ami történt, megtörtént 123
amid egyszer van, többet ér, mint amid kétszer lesz 457
amíg áll, és amíg él, ront vagy javít, de nem henyél 728
amíg az emberek tanítanak, tanulnak 205
amíg egy asszony eljut odáig 674
amilyen az anyja, olyan a lánya 579
amilyen az úr, olyan a szolga 216
amit megírtam, megírtam 84
amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek 162
amit tollad leírt, fejsze nem vágja ki 563
amúgy Magyar Miskásan 745
Andersen meséi 448
az anyag gyermekei 879
az anyáktól megátkozott háború 183
anyám, az álmok nem hazudnak 816
anyám, én nem ilyen lovat akartam 942
anyának érzem, oh Ádám, magam 813
az anyatejjel szívta magába 231
az apját leütötte a hajókötél 763
az Apokalipszis négy lovasa 91
ápol s eltakar 723
aprókat ütött a fejére 1000
Apu, hod med be? 927

az ár ellen úszni 51
Arábiának minden illatszere sem édesíti meg ezt a kis kezet 614
az aranjuezi szép napoknak vége 524
az arany borjú imádása 28
az arany borjú körültáncolása 28
az arany ember 768
az arany Internacionálé 386
arany kalásszal ékes rónaság 816
arany középszer 713, 184
arany középút 184
aranyat – vasért! 342
aranyember 768
aranyhegyeket ígérni 162
az Aranykéz-utcai szép napok 781
aranykor 107
aranyszabály az, hogy nincsenek aranyszabályok 443
arasznyi lét 804
arccal a vasút felé 412
Árgus-szemű 126
Ariadné fonala 199
Ariel 614
arkhimédészi pont 145
ármány és szerelem 523
Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzeted! nem vész el már, ha eddig el nem veszett 656
az ártatlanság kora 789
Artin drazsé sosem káros, ettől székes a főváros! 982
árva a ház, nincs kacagás 934
árva gólya áll magában 740
áspiskígyótojást kikölteni 55
aszfaltbetyár 663
asszony és a cserép hamar törik 778
az asszony ingatag 551
az asszony jobban megérti a férfit, mint a férfi önmagát 476
az asszony jobban megérti a férfit, mint önmagát 476
az asszony néha nem akarja azt, amit ír, de mindig azt írja, amit akar 784
asszonykám, adj egy kis kimenőt! 964
asszonyságok díja 781
asszonyt kísér, Istent kísért 770
átkozott aranyéhség 181
az átkozott költő 886
Atlasz 112
Atlaszként tartja vállán 112
átlépte a Rubikont 171
átok reád, viszály hona 647
atrocitás 354
Augeiász (Augiász) istállója 147
Augeiász istállóját megtisztítani 147
ave, Cézár, a halálba menők üdvözölnek! 223
Avon édes hattyúja 616
az avoni hattyú 616
az a legerősebb ember a világon, aki egyedül áll 546
az a mienk, amit megeszünk 168
az ám, hazám! 883
az is bolond, aki poétává lesz Magyarországban! 706
az mi keveset írtam, igazat írtam 625
az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért 724
az vesse rá az első követ 83
azért van az árvakassza, hogy a dzsentri elsikkassza 998
azonkívül, hogy betegek – példásan egészségesek 692
azt sem tudja, melyik a bal keze, melyik a jobb 60
azt szeretném, hogy vasárnaponként minden parasztnak tyúk főjön a fazekában 253
ázsiai állapotok uralkodnak 324

Bábel tornya 19
a bábeli zűrzavar 19
Bach-huszárok 311
baglyot Athénaebe 135
bajban ismerszik a jóbarát 171
bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el 810
a balek azért balek, mert mást nem tehet 684
balmars 566
a „baloldaliság" – a kommunizmus gyermekbetegsége 387
balra! balra! balra 566
balra mars 566
balsors, akit régen tép 717

a Balzac-korú nő 475
a bárányborba bújt farkas 68
barátaim, elvesztettem egy napot 224
barátaimtól védj meg, istenem, ellenségeimtől majd megvédem magam 291
barátja az erénynek 467
a barikádoknak csak két oldaluk van 497
bárkié is a dicsőség, a hazáé a haszon! 849
barlangjában öljük meg a fenevadat! 389
bármint legyen! kezedbe tettem szívem sorsát; ítélj, határozz 557
Báthori, Báthori, verjen meg az isten 650
bátraké a szerencse 182
Bayard-lovag 251
baziliszkusz-tekintet 212
baziliszkusztojást kikölteni 55
be a vörösbe 352
be van fejezve a nagy mű, igen, a gép forog, az alkotó pihen 802
becsületesnek lenni a legjobb üzlet 767
bejártam kétszer a világot 478
békaegérharc 105
béke! béke! béke! béke már! legyen vége már 889
béke erő útján 243
a béke és a szocializmus 384
a béke galambja 18
a béke katonája 677
a béke olajága 18
bekerül a tojásba 1004
a békés egymás mellett élés 385
békesség a földön a jóakaratú embereknek 78
a béketábor legyőzhetetlen 417
belerúgni a haldokló oroszlánba 210
belső bitangok 849
a bélyeges sereg 861
Belzebúbbal űzi az ördögöt 72
bemerészkedik az oroszlánbarlangba 121
Benjámin 23
Benkő sorsjegye bankó 977
benne van az egyiptomi álmoskönyvben 23
bent van a tojásban 1004
bepalizni 961
a beszéd a lélek tükre 208
a beszéd arra való, hogy elrejtsük vele gondolatainkat 259
a beszéd azért adatott az embernek, hogy elrejtse gondolatait 259
beszélhetsz, jó vitéz 848
beszéljen a mamával 667
beszéljünk egymással, mint férfi a férfival 903
beszéljünk másról 901
a beteg emberiség orvosa a jövendő 829
a beteg emberiségnek orvosa, jövendő 829
a bibliai Lázár 79
a bírhatót ne add el álompénzen 729
bizalmam az ősi erényben 325
bízom ön becsületében, kezesem ez s oltalmam nékem 557
bocsánat a kifejezésért 222
bocsánat, hogy a csapos közbeszól 785
bocsásd meg a mi vétkeinket! 65
bohémek 481
bohémélet 481
bohémvilág 481
a boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az 562
boldog, ki ifjúságát élte, megérett annak idején 558
boldog, ki jókor lemaradt a színpadról . . . (boldog, ki) saját regényét végig nem forgatta 558
boldogok az együgyűek, mert övék a mennyeknek országa 63
boldogult úrfikoromban 782
a bolond is eljut a mennyek országába, csakhogy előbb a földön jól megverik 738
bolonddá tehetsz bizonyos embereket minden időkre és minden embert bizonyos időre, de minden embert minden időkre nem tehetsz bolonddá 239

borban az igazság 117, 943
borítsunk fátyolt a múltra 321
borotvaélen áll 99
borotvaélen táncol 99
bort ittam én, boros vagyok, haza mennék, de nem tudok 732
bort megissza a magyar ember, jól teszi 727
a boszorkányokról, minthogy nincsenek, szó se essék 300
botcsinálta doktor 618
botránykő 53
botránykrónika 450
a bölcs mindenkitől tanul 581
bölcs Salamon 41
a bölcsesség az utcán 47
Bőrharisnya 425
a bőség zűrzavara 461
Bözsi, ne sírjon 968
Brázay-sósborszesz egy korona! a nagy üveg két korona! használati utasítás mellékelve van 974
a bresciai hiéna 282
britanniások 355
Brutus derék, becsületes férfiú 604
búcsú a fegyverektől 429
Budapest III. 364
bukott angyal 89
Buridán szamara 449
a burzsoázia saját sírásóit termeli 373
bus pesti nép 896
a Búsképű Lovag 568
búsul, mint Marius Karthágó romjain 154
a butaság nagyhatalom 897
a butasággal az isten se bír 526
bűn és bűnhődés 560
bűnbak 29
a bűnös Babilon 56
bűnös Budapest 353
a büntetés már ennek irgalom 801
büszke spanyol 525

Caesar neje felül áll minden gyanún 153
Caliban 614
combronne-i bemondás 270
Canossa-járás 278
Canossát járni 278
capitoliumi ludak gágogása 195
Casanova 292
Cassandra-jóslat 126
Cassandra-levél 127
a cél szentesíti az eszközt 510
Cerberus 110
César, én nem megyek 676
cifra nyomorúság 656
Cilike 669
a cinikus ember mindennek tudja az árát és semminek nem tudja az értékét 442
civil a pályán 691
Cordelia mit tegyen? hallgat s szeret 612

a csábító Delila 36
a csábító Kirké (Circe) 102
a csábító Pótifárné 22
csábító szirének 103
csak a csibészek szerények 520
csak a holtak nem térnek vissza 265
csak a holttestemen át 534
csak a holttestemen keresztül vezet az út 534
csak a szépre emlékezem 929
csak a szuronyoknak engedünk 258
csak a testemen át 534
csak átutazók vagyunk itt e földön 949
csak az a vég! – csak azt tudnám feledni 814
csak az első lépés nehéz 467
csak az erőszaknak engedünk 258
csak az önösnek nincs vigasztalása e földön 738
csak azért is Dongó (Dungó) 640
csak egy éjszakára küldjétek el őket 676
csak egy kislány van a világon! 956
csak egyszer élünk a világon 516
csak előre, édes fiam! 650
csak félig lenne meg az, ami nincs 954
csak hódolat illet meg, nem bírálat 802
csak maradj magadnak! 708
csak nem gondolja komolyan? 960
csak nővel ne! 929
csak sast nemzenek a sasok, s

nem szül gyáva nyulat Núbia párduca 710
csak semmi nyüzsgés! 261
csak tavasz ne jönne sohasem 951
csak törpe nép felejthet ősnagyságot 737
csak vissza, vissza 756
csak voltunk trójaiak 180
csakhogy én nem látom be ennek a szükségességét 255
Csáky szalmája 305
családi háromszög 546
csalogatja csemegével Muci paripáját 745
csatájok a védelmezett népjog csatája volt 733
csatázom verseimmel 839
csekélységem 211
csendesen kérődzik, igen jámbor fajta 743
cseng a füle 37
cseng a fülem 37
cserebogár, sárga cserebogár 848
csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak 753
csinálnak fegyvereikből kapákat, és dárdáikból metszőkéseket 52
csodálatos dolog volt felfedezni Amerikát, de még csodálatosabb lett volna, ha elkerülik 427
(s) a csókot gyakorold s ne magyarázd 659
csontbrigád 688
csudajó 567
csupa öröm az élet 510
csupán meg van tágítva rajtad, de nincs eltörve még a lánc 847

dacos táglahordó 359
a dal szárnyán 534
dalt érdemelt, mert költő, könnyet, mert szeretett 738
Damoklész kardja 168
a Danaidák hordója 150
darizó mangár 361
darumadár fönn az égen hazafelé szálldogál 943
Dávid és Góliáth 38
de azt a szikrát, azt honnan veszed? 810
de hírnök jő, s pihegve szól 731
de: így éltünk vitézmódra 867
de jó volna egy nő, egy szép kicsi, jó kicsi nő! 964
de mit tűr a szolgaságnak népe? miért nem kél föl, hogy láncát letépje? 828
de néked élni kell, ó hon 717
de nem nekem 333
a délibábok hőse 660
a derék nem fél az idők mohától, a koporsóból kitör és eget kér 712
a dialektika nem lehet ellentétben a logikával 419
dicsértessék a nép neve most és mindörökké! 848
dicsőséges nagyurak, hát hogy vagytok? 844
Diogenész hordója 138
Diogenész lámpása 138
a disznófejű Nagyúr 856
dobozolunk, dobozolunk 690
dodonai beszéd 132
dodonai jóslat 132
dodonai válasz 132
a dolgok kellős közepébe 193
Don Quijote 568
a döglött oroszlán 570
dögvész reád, rút idegen 785
döntsd a tőkét 877
drága kincsem, galambocskám, csikóbőrös kulacsocskám 708
drákói ítéletek 114
drákói rendszabályok 114
drákói szigorúságú 114
drámát legjobban Shakespeare, poloskát Dietrichstein irt 894
Dunának, Oltnak egy a hangja 862
dúsgazdag bánya a tapasztalás, melyből sok ember életkincset ás 818
dühöngő ifjúság 446

e hang Jákóbé, de a kéz Ézsaué 22
e percnek irtózatos nagyszerűsége szorítva hat keblemre 316

e piramisokról negyven évszázad tekint le rátok 268
eb ura fakó 630
ébredj álmaidból, ébredj, Árpád fia 734
ébredj hát, Ádám 813
ébredj nagy álmaidból 734
az ébredők 348
ébreszd fel bennem a reményt, vagy vess meg 557
ebül gyűlt szerdéknek ebül kell elveszni 156
eddig és ne tovább 43
Éden kertje 12
édes a béke – jövőnk az övé 693
édes anyanyelvünk 673
édes élet 556
édes és dicső dolog a hazáért meghalni 186
az édes semmittevés 222
ég és föld között lebegett 40
égbe a népet, pokolba az arisztokráciát 835
égbe emelni 79
égbekiáltó 16
égből hullott manna 27
az égből lepottyanni 89
égből pottyant 89
egekbe kiáltó 16
egész úton hazafelé azon gondolkodám 819
eget-földet megindítani 61
eget-földet megmozgatni 61
égig felmagasztalni 79
égnek állott minden hajamszála 43
egri csillagok 779
egy a jelszónk: a béke 415
egy a szívem, egy a párom 924
egy akol és egy pásztor 83
egy angol-flastrom jön, mögötte rágagasztva egy ember lépeget 899
egy bakter nem vigyázhat két falura 775
egy betűt sem engedünk 64
egy betűt sem változtatunk 64
egy cigány, egy király 330
egy, csak egy legény van talpon a vidéken 739
egy csók és más semmi 915
egy egész erdő majomért nem adtam volna! 601
egy emberként 36
egy fecske nem csinál nyarat 122
egy fenékkel nem lehet két lovon ülni 775
egy férfi képe van a szívem közepében 944
egy gondolat bánt engemet 830
egy játékos, aki nyer 770
egy jó viccért eladja a lelkiüdvösségét 214
egy jótát sem 63
egy jottányit sem enged valamiből 63
egy jottányit sem változtat valamin 63
egy kicsi mozgás mindenkinek kell 994
egy kirándulás, kis kiruccanás 920
egy kis kíváncsi kacsa 947
egy lány, aki mer 680
egy lépés előre, két lépés hátra 383
egy lyukkal beljebb 925
egy magyar nábob 762
egy napot se vonás nélkül 212
egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak 701
egy nép kultúrája a szappanfogyasztáson mérhető le 535
egy nő, akinek múltja van 681
egy óra múlva nem lát engem Milánó! 642
egy pohár bor a hazáért meg nem árt 727
egy régi nótát hoz Budáról át a szél 951
egy rózsaszál szebben beszél, mint a legszerelmesebb levél 935
egy sajka ring a Márvány-tengeren 668
egy szál hajnak is van árnyéka 176
egy szív – egy lélek 85
egy szó nyilallott a hazán keresztül 751
egy tál lencséért eladta 20
egy tökfilkó mindig talál egy nagyobb tökfilkót, aki csodálja 459
egy törvény sem kedvez eléggé mindenkinek 196
egy törvényes csók sosem ér fel egy lopott csókkal 492

egyébként úgy vélem, Karthágót el kell pusztítani 153
egyedül hallgatom tenger mormolását 651
egyéni akció 355
egyesült erővel 284
egyet, de oroszlánt 121
egyet szerettem, s kétszer vesztettem el 495
egyetlen barátja sincs annak, akinek sok a barátja 140
egyik bajból másik bajba 159
az egyiknek sikerül, a másiknak nem 970
egyiptomi álmoskönyv 23
az egyiptomi húsos fazekak 26
az egyiptomi sötétség 26
az egyiptomi tíz csapás 25
egy-két ölelés nem szégyen 944
egynek minden nehéz; soknak semmi sem lehetetlen 308
egyperces novella 690
egyszer volt egy leány, ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska szokott az egérrel 755
egyszerű az igazság szava 206
éhe a kenyérnek, éhe a Szónak, éhe a Szépnek hajt titeket 865
éhes hassal nem lehet Himnuszt énekelni 787
az éhes város 783
éhség, nyomor velünk 401
ej, ráérünk arra még 842
éjjeli menedékhely 563
ekképpen lesznek az utolsókból elsők és az elsőkből utolsók 75
az ékesszólás díját a szűkszavúságnak kell adni 267
el a kezekkel 247
él magyar, áll Buda még 716
él még a magyarok nagy istene 732
él még Bánk 799
él még nemzetem Istene 709
elásni a csatabárdot 426
elásni a harcibárdot 426
eldobta már az e hetit? 991
elég soká voltunk fajankók 848
elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani 880
élj az idővel 713
élenjáró elmélettel, megbirkózunk az élettel 383
az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet 383
az élet álom 569
az élet célja a küzdelem 812
az élet csak akkor kincs, ha pazarolják 784
az Élet él és élni akar 868
az Élet élni akar 868
az élet fáj csak, már nem fáj soká 805
élet helyett órák 871
az élet komédiásai 769
az élet koronája 90
az élet – küzdelem 463
az élet minden pillanata egy lépés a halál felé 454
az élet olyan, mint a Lánchíd 900
az élet olyan, mint a lavina – hol fel, hol le 900
az élet rövid béke s hosszú harc 836
az élet utánozza a művészetet 440
élete a proletár utókoré 878
az életet az igazságnak szentelni 219
életünket és vérünket! 305
elfecséreltem egy napot, barátaim 225
elfújta a szél 431
elfűrészelt óriás 315
elhull a virág, eliramlik az élet 841
elhúzta a csíkot 364
elhúzta a ködöt 364
elíziumi mezők 101
az elíziumi mezőkre költözött 101
élj az idővel 183
eljátszotta már kisded játékait 720
eljátszottad már kis játékaidat 720
éljen az egyenlőség 738
eljő még az idő, midőn egyetlen nagyhatalom lesz a földön: a munka 892
az ellentmondás minden mozgás és elevenség gyökere 530
ellopta már az e hetit? 991
elmegy a kútágas, marad csak a kútja 871
az elmélet is anyagi hatalommá válik,

mihelyt a tömegeket megragadja 369
az elmélet, mihelyt a tömegekbe behatol, anyagi erővé válik 369
elmondottakat mondok el 133
elmúltak azok az idők 516
elnézést kérek szavaimért 222
élni és élni hagyni 571
élni nem tudunk és halni nem merünk 844
az élő holttest 562
élő vizek forrása 21
az élőnek van igaza 526
előre alkudni a medve bőrére 278
előre hát, mind, aki költő, a néppel tűzön-vizen át 834
előre inni a medve bőrére 278
előre, magyar proletárok 854
előre osztozni a medve bőrén 278
élőrül élők közt nincs igazságos ítélet 309
először dolgozzunk, utána osztozzunk 421
előtted a küzdés, előtted a pálya, az erőtlen csügged, az erős megállja 744
elragadta az égből a villámot és a zsarnokok jogarát 211
az elsodort falu 788
első és legszentebb a haza 321
első számú közellenség 242
első szenvedélyeikben az asszonyok a szeretőjüket szeretik, a többiben magát a szerelmet 456
elszállott szó nem tér vissza 191
elszívni a békepipát 426
éltem – és ebbe más is belehalt már 881
eltévedt bárány 74
az eltűnt idő nyomában 496
élüszioni mezők 101
elvégzém, hogy gazember leszek 595
elvégeztetett 84
az elveket szegre akasztani 327
elveszett nemzedék 430
elzárt mennyország 820
ember az embertelenségben 873
ember embernek farkasa 157
ember! ez – gyönyörű! ez – büszkén hangzik 563
az ember fáj a földnek 729
az ember nem eshet mélyebben a földnél 897
az ember nem lehet elég óvatos ellenségeinek megválogatásában 440
az ember onnan veszi a jó dolgait, ahol találja 620
az ember önmagának barátja 140
az ember puskás állat 490
az emberek rossz tetteit ércbe öntik, erényeit vízre írják 615
az ember szabadnak született, s szabad mindenütt, még bilincsben is 470
az ember Szépbe-szőtt hite 874
az ember társas lény 139
az emberek se' szentek, sem gazok 660
az emberek szabadnak és egyenjogúnak születtek és azok maradnak 262
az emberek szívesen hiszik, amit kívánnak 173
az emberek tapasztalatnak nevezik tévedéseiket 441
az emberélet útjának felén 547
emberevő Moloch 30
az emberfaj sárkányfog-vetemény: nincsen remény! nincsen remény 729
az emberfölötti ember 540
emberi komédia 475
emberjogot a népnek 837
az embernek nemcsak joga – kötelessége is szabadnak lenni 850
az embernél nincs csodálatosabb 129
emberségünkből álljon fönn hazánk! 826
embert barátjáról 580
embert keresek 138
Emke 329
emlékezzünk régiekről 625
én a Halál rokona vagyok 858
az én babám egy fekete nő 930
(s) én csüggtem ajkán szótlanul, mint gyümölcs a fán 819

én Csillag Anna 185 cm óriási hosszú Loreley hajammal 973
én egész népemet fogom tanítani! 883
az én hazám az én váram 432
én hordom a bal cipőt, rajtad van a jobb! 911
én is oda való vagyok, hol az a szép csillag ragyok 732
én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet? 45
én kitelé megyek 866
az én lányom nem olyan 672
én magyar nemes vagyok! 825
én már semmin sem csodálkozom! 191
én megtettem a magamét 525
én mindig Pestről álmodom 936
én nem hiszem, hogy normális vagyok 932
én nem vagyok magyar? 859
én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok 701
az én vezérem bensőmből vezérel! 880
az én világom egy álomvilág 659
engedjétek hozzám a kisdedeket! 78
engem nem lehet elfelejteni 955
énmellettem elaludni nem lehet 919
ennek Dárius kincse sem elég! 132
enyésszen az egyén, ha él a köz 806
ép testben ép lélek 221
az építészet megfagyott zene 531
építsünk új Budapestet 411
épülj fel! izmosodj meg, gondolat 796
ércnél maradandóbb emléket 186
eredj kolostorba 609
az érem harmadik oldala 690
az erény meredek útja 107
erényeink legtöbbször csak álcázott bűnök 454
erényhős 734
Erisz almája 99
az erő – akarat, mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat 744
az erős kéz politikája 331
erős, mint a halál 492
az erős Sámson 36
erős várunk a nyelv 684
az értékek átértékelése 541
az értelemig és tovább 882
az Értől az Óceánig 48, 862
értsd és tedd a dolgod 693
és aki száz meg százezret rabol, bírája lészen annak, akit a szükség garast rabolni kényszerített 798
és az Ige testté lett (lőn) 82
és ettől reszketett Róma 485
és ez előtt reszketett egész Róma 485
és mégis mozog (a föld) 290
és mégis mozog a föld 767
és nemzetközivé lesz holnapra a világ 397
esernyős forradalom 309
esküszöm az égre, az ég istenére 848
esni csak lefelé lehet, felfelé soha 762
esóes (SOS) 998
ess kétségbe s halj meg 596
este fess a pesti nő 929
este Maga meg a Mega! 990
este van, este van: ki-ki nyugalomba 743
estére Darmol: nyugodtan durmol 989
estve jött a parancsolat violaszín pecsét alatt 708
az ész a fontos, nem a haj! 916
az ész bajjal jár 559
az ész erő 308
az eszme-barikádokon 862
eszmei magaslatra helyezkedni 324
eszméim győzedelme legyen emlékjelem 738
az eszmék magaslatára helyezkedni 324
Európa, vigyázz 543
evés közben jön meg az étvágy 451
ez a búval bélelt élet 969
ez a dolog Hübnere 511
ez a harc lesz a végső 397
ez a vég kezdete 259
ez a végzet vétke! 480
ez, az amit én akarok, Palma-kaucsuk cipősarok 976
ez jó mulatság, férfimunka volt 729
ez lett a vesztünk 946
ez nálunk lehetetlen 427
ez nekem nagyon szűk és nagyon tág 811
ez nekem túl magas 44

ez nem Csáky szalmája! 305
ez Tell lövése! 527
ez több, mint vétek, ez hiba 266
ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton 739
ezek a gascogne-i legények 495
ezer bocs és anyamedve! 222
ezer bocsánat! 222
ezernyelvű-egyszívű brigád! 410
ezernyi fajta népbetegség 883
ezúttal a nyakazás elmarad 810
ezzel a kis dallal üzenem 952
ezzel szemben áll Belgrád bevétele 340
Ézsau keze 22

Fabulon a bőre őre 993
a faj a múlt, a nemzet a jelen, a nép a jövő 892
fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze 745
a fáktól nem látja az erdőt 514
Falstaff 602
falstaffi hetvenkedés 602
falstaffi humor 602
falstaffi kedély 602
falu rossza 660
falusi kislány Pesten 731
fáradt voltam, csalódott, meg minden 917
a farkasbőrbe bújt bárány 68
farkast emlegetnek 161
fattyú, megöllek 795
fázunk és éhezünk – de szabadok vagyunk! 833
fázunk és éhezünk, s átlőve oldalunk, részünk minden nyomor, de szabadok vagyunk 833
fecseg a felszín, hallgat a mély 880
a fegyverek visszanéznek 678
fegyveres semlegesség 345
fegyvert s vitézt éneklek 178, 699
fehér holló 221
fehérek közt egy európai 882
fejére szól, ki szót emel 751
a fejsze immár a fák gyökerére vetetett 62
fejüket vesztve 42
fejünket vesztve 42
fejvesztés terhe alatt 42
fejvesztve 42
fekete, fekete, fekete 887
fekete gyémántok 767
fekete Internacionálé 387
a fekete zongora 859
fel, torreádor 486
a feledés vizéből inni 109
félelem és gáncs nélküli lovag 251
felelőtlen elemek 355
a feleség olyan, mint a monokli, elegáns viselet, de nélküle jobban lát az ember 784
felesége tartja el 689
feleségek felesége 844
felfelé a lejtőn 682
felfelé bukni 762
felfelé buktatni 762
felfuvalkodott béka 210
felfuvalkodott ember 210
felhívás keringőre 531
felibe vágott óriás 315
feljutott a Parnasszusra 104
a felmelegített káposzta 221
feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul 345
a félsiker egyenlő az egész felsüléssel 770
felső tízezer 239
a felsőbbrendű ember 540
féltéglával veri a mellét 81
a féltékenység mindig együtt születik a szerelemmel; de nem mindig hal meg vele együtt 455
félvilági nő 482
felvirradt végre a dicső nap hajnala 656
a fenségestől a nevetségesig csak egy lépés 268
a fény árnyai 643
fény nevére, áldás életére 722
fényesebb a láncnál a kard 846
a ferbliben nincs rossz kártya 775
a férfi, aki napfénynél normálisan szeret, holdfénynél őrjöngően imád 492
a férfi az élet koronája 90

férfi és nő sosem érthetik meg egymást, mert mindegyik mást akar: a férfi a nőt, a nő a férfit 906
a férfi sorsa a nő 769
a festészet néma költészet, és a költészet vak festészet 549
feszítsd meg 77
fiaim, csak énekeljetek 756
fiatal életek indulója 875
a fiatalság olyan betegség, amely napról napra gyógyul 657
Figaro itt, Figaro ott 550
filippika 168
filléres gyors 681
a filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk 369
fizessenek a gazdagok 413
fog ez menni! fog ez menni! fog ez menni 263
fogjanak meg, fogjanak meg 899
fogóddz, Malvin, jön a kanyar! 365
folik vagy nem folik? 927
folt, amely piszkít 572
folt, amely tisztít 572
a foltos ruha nem szégyen! a rongyos ruha szégyen 108
folyó sodrában ne cseréljünk lovat 240
a fordítás mindig ferdítés is 897
a fordulat éve 388
forr a világ 711
forr a világ bús tengere 711
forr a világ bús tengere, ó magyar 711
a forradalmak a történelem mozdonyai 377
a forradalmak nem kérnek útlevelet 892
forradalmi elmélet nélkül nem lehet forradalmi mozgalom (gyakorlat) sem 383
a forradalmi érzék erkölcsi érzék 476
forradalom csak ott lehetséges, ahol megvan hozzá az öntudat 274
a forradalom felfalja saját gyermekeit 258
Fortuna szekerén okosan ülj 632
föl dalra, társak! zengje ajkunk a munka bús, de szent dalát 401
föl, föl, te éhes proletár 396
föl, föl, ti rabjai a földnek 396
a föld alighanem az elveszett Paradicsom 573
a föld azé, aki megműveli 411
a föld fog sarkából kidőlni 396
föld! kenyér! szabadság! 411
a föld megőszült 730
földet vissza nem adunk! 413
földi ember kevéssel beéri, vágyait, ha kevesebbre méri 746
földiekkel játszó égi tünemény 707
földön, égen zeng az új dal: ifjúság! ifjúság! ifjúság 415
földönjáró csillagok 772
fölfelé a lejtőn 768
fölfelé bukni 330
fölfelé megy borban a gyöngy; jól teszi 727
a föl-földobott kő 868
föltámadott a tenger 847
fölvette a néhai nevet 741
a francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja 652
frissek a vérben, nagyok a hitben 864
fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy 803
a furfangos diák szörnyet prüsszentе rá 737
fűben lapuló kígyó 177
fügefalevél 14
a fülemüle volt, nem a pacsirta 597
fülemüle-per 748
Fülig Jimmy 688
fürtidben tengervészes éj 726
füstbe ment terv 818
fűzfapoéta 627

a gárda meghal, de magát meg nem adja 270
gazda szeme hizlalja a jószágot 141
gazda szeme hizlalja a lovat 141
gazda szeme neveli a vetést 141
gazdálkodás, Horatio, gazdálkodás 605
gimbelem-gombolom 922
gitt-egylet 783
Godot-ra várva 446
Góg és Magóg fia vagyok 855

Góliáth 38
a gondolatok vámmentesek 507
a gondolatok vámmentesek, sajnos, az ostoba gondolatok is 892
gondold meg és igyál 727
gondolj merészet és nagyot 728
gondolkodom, tehát vagyok 453
gordiuszi (gordiumi) csomó 143
görbe tükör 901
a Gráciák neveletlen gyermeke 517
a gróf, a gróf a vízbe fúlt, a gróf, a gróf a vízbe fúlt, a gróf a gróf a vízbe fúlt, me-e-e-entsük meg őt 483
Gulliver 435

gyakorlat teszi a mestert 218
gyalázat rá, ki rosszat gondol 244
gyarlóság, asszony a neved 605
gyászmagyarok 299
gyászvitézek 299
a gyengébbek kedvéért 511
gyere, te niemand 969
gyere velem akáclombos falumba 921
gyere vissza, szeress úgy, mint régen 913
gyerekarcú hadnagy 938
gyermek vagyok, gyermek lettem újra 848
gyöngyök könnyet jelentenek 512
gyöngyösbokréta 674
gyöngyöt a disznónak 67
gyöngyöt szórni a disznók elé 67
gyönyörnek sok lett volna 538
gyönyörű képességünk, a rend 879
győz a magyar: s tapsra az ott fent elég 714
Győző, rád bízom Magyarországot 332
győztél, Galileai 230
gyúrjad, Gyurka 961
gyűjtsd a vasat és a fémet, azzal is a békét véded! 417
gyűlöljenek, csak féljenek! 163
gyümölcséről ismered meg a fát 68
gyürkőzz, János, s rohanj, János 874

ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta 829
ha a fülemüle megszólal, a verebek abbahagyják a csiripolást 776
ha a hegy nem jön a prófétához, a próféta megy a hegyhez 588
ha a hegy nem jön Mohamedhez, akkor Mohamed megy a hegyhez 588
ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék 835
ha azt akarod, hogy szeressenek, szeress 206
ha békét akarsz, készülj háborúra 231
ha csak egy percig volnál szép 923
ha elmentél, ne jöjj vissza 913
ha elnyomónk nyakára lép, szabad lesz majd a nép! 402
ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is 86
ha férfi vagy, légy férfi, s ne hitvány gyönge báb 832
ha gyönne, ha gyönne, de nem gyön! 926
ha, ha! mi zúg? mi éji dal London utcáin ez? 751
ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna 233
ha isten velünk, ki ellenünk? 85
ha jő az éjszaka, mulatni kell! mulatni kell 960
ha jön a nép, hé, nagyurak, mi lesz? 864
ha ketten cselekszik ugyanazt – nem ugyanaz 161
ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, ebbe fog belehalni 880
ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet, ha majd a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet, ha majd a szellem napvilága ragyog be minden ház ablakán: akkor mondhatjuk, hogy megálljunk, mert itt van már a Kánaán 834–835
ha majd egyszer mindnyájan visszajönnek 919
ha megérik a gyümölcs: lehull fájáról, érett gyümölcs vagy, föld, lehullanod kell 827

ha megversz is, imádlak én 933
ha nem is igaz, nagyon találó 550
ha nem nézném vitézi voltomat, majd fejedhez verném hét tollú botomat 626
ha nem szeretünk túlságosan, nem szeretünk eléggé 456
ha nem volna isten, ki kellene találni 465
ha nincs kenyerük – egyenek kalácsot 262
ha pénzem nincsen, iszom hitelbe 943
ha per, hadd legyen per 748
ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel 701
ha Sándor nem lennék, Diogenész szeretnék lenni 143
ha senki sincs, ki elringasson, ringasd el magad 911
ha szorongat a szegénység: a pokolt nem féljük – a mennyország sem jön oly szép színben a szemünk elébe 798
ha tüzet adsz másnak, légy elkészülve rá, hogy arcodba fújják az első füstöt 897
ha volna isten, megáldana érte 695
ha zongorázni tudnám a különbséget 904
habár fölül a gálya, s alul a víznek árja, azért a víz az úr 847
háború és béke 561
a háború Poroszország nemzeti ipara 257
a háború táplálja a háborút 525
a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz 287
háborút a palotáknak! békét a kunyhóknak 390
hadi 343
hadiösvényre lépni 426
hadnagy uram, hadnagy uram! mi bajod van, édes fiam? 650
hagyjátok ez anyának gyermekét 811
hajdanában – danában 747
hajt az idő, nem vár 747
a hal úszni akar 216
hála Isten! este van megint 742
a hála mindig egy neme a gyűlöletnek 772
a hála semmibe sem kerül 580
haladjon Ön is a korral, süssön Váncza-sütőporral 984
halál a fasisztákra! az ifjúság élni akar 410
a halál a halhatatlanság kezdete 266
a halál ellen nincs orvosság 233
a halál fia (fiai) 39
a halál fia vagy 39
a Halál rokona 858
halála előtt senkit ne dicsérj 51
halálnak halálával holsz 624
halandzsa 903
halandzsázás 903
halandzsázni 903
a haldokló oroszlánba minden szamár belerúg 210
a hallgatás – beleegyezés 234
hallom a jövő dalát 809
hallván halljátok, s látván lássátok 53
a halottak élén 873
a halottak gyorsan lovagolnak 515
halottakról vagy jót, vagy semmit 116
haloványul a gyáva szavamra, dalom viharodnak előjele, forradalom! 849
a hamis próféták 67
hámozott léggömb 694
a hamut is mamunak mondja 707
hangok nagy tanárja 725
hangosan dicsérj – halkan dorgálj 293
Hannibál a kapuk előtt 168
hány cédula egy élet? 912
hány csillagból van a szemed, Zsófikám, hogy egy egész mennyországgal ragyogsz rám? 957
hányadik már a pohár? 819
harag és részrehajlás nélkül 218
a harag napja 61
a harag rövid őrjöngés 190
a harcban nem szabad megállni 408
a harcot békévé oldja az emlékezés, s rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk 880
harcunk a magyar Pokollal van 874
harminc nemes Budára tart 735

a harmincéves asszony 474
három a daru 757
három a daru holtig 757
három árva sír magában 651
a három Grácia 113
háromféle hazugság van: a hazugság, az aljas hazugság és a statisztika 426
hárommillió koldus 404
háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza 705
Harpagon 618
Háry János 735
hasadnak rendületlenül 723
hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül 718
használd a napokat 183, 713
használd ki az időt 183
használni és nem ragyogni! 849
a hasznosat a kellemessel összekötni 194
hat szerep keres egy szerzőt 555
hát csak kanásznak termett a somogysági paraszt? 708
hát én merre menjek, hát én merre szálljak? 651
hát hogymint vagytok otthon, Pistikám? 819
hát ide figyelj, Lajos 948
hát maga megbolondult, hát maga megbolondult, hogy mindent kétszer mond, kétszer mond? 898
hatalmas orvos az idő 823
a hatalmas szerelemnek megemésztő tüze bánt 707
a hatalom a munkásosztály hatalma, és nem egyes embereké 419
a hatalom szeretete nem a szeretet hatalma 917
határozz, és kimondtad sorsodat 727
hátra van még a fekete kávé! 303, 745
hátra van még a fekete leves! 303
hattyúdal 127
havi kétszáz pengő [fiksz] fix 958
havi kétszáz pengő [fiksszel] fix-szel az ember könnyen viccel 958
a haza bölcse 319
haza csak ott van, hol jog is van 828
a haza minden előtt 718
a haza veszélyben van 264, 316
hazabeszél 165
hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar 723
a hazának nincsen háza 729
hazánk szíve 642
hazát kíván, hazáért ver szívem 737
a házasság azért olyan népszerű, mert egyesíti a kísértés maximumát az alkalom maximumával 443
házasság olasz módra 555
a házasságok az égben köttetnek 672
a házasságok az égben köttetnek, s a földön bontatnak szét 672
hazátlan bitangok 403
hazudik a muzsikaszó 945
hazudik, mintha könyvből olvasná 284
hazug álmok papjai szűnnek 725
a hazugság a gyöngék fegyvere 773
a hazugság a rabok és az urak vallása 563
Hecuba neki az egész! 608
a hegy leve 736
hegy vajúdik, s végül nevetést keltő egeret szül 192
hegyi beszéd 62
hej, muramista, muramista 900
hejh, mostan puszta ám igazán a puszta! 843
Helikón 108
Helmeczy – ki a szavakat elmetszi 638
Helsinki szelleme 294
helyes a bőgés, oroszlán 599
helyet a nőknek a közéletben 411
helyet az ifjúságnak 682
helyettem, kis virág, tégy vallomást 479
a helyzet magaslatán állni 767
héraklészi (herkulesi) erő 148
héraklészi (herkulesi) munka 148
herkulesi erő 148
herkulesi munka 148
hérosztratoszi tett 143
hervad már ligetünk, s díszei hullanak 712
hervadása liliomhullás volt 722
hét bölcs 116

hét bölcsek 116
hét nyelven hallgat 528
hétbölcs 116
hetedik mennyekbe emelkedni 79
a hetedik mennyország 584
a hetedik mennyországban érzem magam 584
a hetedik te magad légy! 878
hétpecsétes titok 91
Hévvel (HÉV-vel) a szabadba 985
hiába – az ecset kevés volt 694
hiába döngetek kaput, falat 855
hiába, Pest csak Pest 824
hiába van palotád Budán, Pestre jársz a boldogság után 949
hideg szobor vagy, meg sem értenéd 941
hidegvér és tiszta gallér 657
hidegvér és tiszta gatya 658
a hidra fejére taposni 111
hintapolitika 365
Hiób-hír 43
a hír szárnyon jár 181
híres Werbőczi úri pereputtya 871
hírhedett zenésze a világnak 725
hiszem, mert lehetetlen 225
a hit hegyeket mozdít 86
hit, remény, szeretet 86
hitetlen Tamás 84
Hitler lekéste az autóbuszt 362
hittem szép szavadnak: mégis megcsalál 708
hiúság vására 434
hiúságok hiúsága, minden csak hiúság 48
a hivatalnak packázásai 608
hjah, szürke minden elmélet, de zöld az élet aranyfája 519
Hoffmann meséi 482
hogy mesterré légy, korán gyakorolj 527
hogy szeressenek, légy méltó a szerelemre 200
hogy szeressenek, légy szeretetreméltó 200
hogyha kinyitom a számat 942
hol a boldogság mostanában? barátságos meleg szobában 824
hol a szabadság, ott van a haza 826
hol a tagadás lábát megveti, világodat meg fogja dönteni 803
hol a tavalyi hó? 451
hol Mátyás, az igazságos? 716
hol sok a fény, erős az árnyék 516
hol van a tavalyi hó? 451
hol van az a nyár, hol a régi szerelem? 915
holdvilágos éjszakán, miről álmodik a lány? 950
holnap folytatjuk 790
a Holnap hőse 857
holnap már minden a miénk lesz, hogyha akarunk, ha merünk 863
a holnapoknak kulcsa kezedben van 911
holnapra megforgatjuk az egész világot 414
holt lelkek 560
holt szezon 450
a homéri kacaj 97
homokra építeni 69
homokra épült 69
hordja az ő keresztjét 71
hordozza az ő keresztjét 71
hosszú hervadás emészti azt a fát, melyet nagy korában tesznek más földbe át 757
hosszú nevetésnek sírás a vége 47
hosszúhajú veszedelem 780
hová lett a tavalyi hó? 451
hova megyen? hova ballag? 749
hová merült el szép szemed világa? 728
a hozzáértő, dolgozó nép okos gyülekezete 883
a hőfer 339
a hőkölés népe 872
hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtva köszöntlek, nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács! 715
a húgomat a bánat eljegyezte 896
hullatja levelét az idő vén fája 752
hulló falevél, suttogva beszél 966
humorban nem ismer tréfát 905
humortalannak lenni annyi, mint emberietlennek lenni 897
hunok Párizsban 685

hurik paradicsoma 584
húsa és kövére szépen nő naponkint anyja örömére 739
húzd, ki tudja meddig húzhatod 730
húzd rá, cigány, csak azért is, ha mindjárt az ingemért is! 840
húzd rá cigány, megittad az árát 730
húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal 730
a hű barát nagy kincs 51
a hülye azt mondja a lángésznek, hogy bolond 891
hűs szél zörrent puszta fákat 749
hűtlenség olasz módra 555

ide nekem az oroszlánt is 599
ideál, eszme nélkül nem élhet ember 418
idefigyeljenek, emberek! 1003
idegen tollakkal ékeskedni 121
az idő minden sebet begyógyít 144
az idő pénz 142
az idő vasfoga 203
idők jele 73
idősebbek is elkezdhetik 994
az ifjú gárda 398
ifjú óriások 761
ifjú szívekben élek 874
ifjú szívekben élek s mindig tovább 875
az ifjúság vétkei 45
az igazat mond, ne csak a valódit 882
az igazi fájdalmat is enyhíti az idő 214
igazi nemzetiségünk az emberiség 444
az igazság alapja a becsület 169
az igazság az országok alapja 281
az igazság nekünk a cél 401
az igazság sosem tiszta, és ritkán egyszerű 442
az igazság tenyészik – a hazugság enyészik 578
az igazság úton van; semmi sem tartóztathatja fel 488
az igazság vízum nélkül utazik 400
az ígéret földje 19
ígérni nehéz, megtartani könnyű 325
az Igmándi-víz – Igmándi-víz marad! 972

így beszél egy dolgozóval? 687
így irtok én 898
így írtok ti 898
így jutni a csillagokig 181
így láttátok ti 898
így múlik el a világ dicsősége 503
így nyírtok ti 900
ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz 701
Ikarosz (Ikarus) 202
ikaruszi sors 203
ikaruszi szárnyalás 203
illik néki a minét 887
illúzió a szerelem 944
ilyen a politika, uram 358
ilyen az élet, Bözsikém, édes 968
ilyen fiatal, és máris . . . ! 312
ilyen vagyok, ilyen 948
ilyenkor este mindig arra gondolok 969
imádkoztál ma este, Desdemona? 611
imádlak, de megtörlek 491
íme az ember 83
íme, bizonyság Isten előtt 753
íme, hát megleltem hazámat 884
imé kiáltok, imé üvöltök 700
imhol az ember 83
imígyen szóla Zarathusztra 539
az imperializmus papírtigris 277
induló balra 566
ingben, gatyában 665
ingben, glóriában 665
ingyen még senki sem szerette a Habsburgokat 780
inkább későn, mint soha 195
inkább kevesebbet, de jobban! 387
inkább lennék itt első, mint Rómában második 172
inkább vagyok eleven kutya, mint döglött oroszlán 49
innét hát a harag és a könny 219
Intim Pista 677
intimpista 678
intimpistáskodás 678
ipar nélkül a nemzet félkarú óriás 315
az írás megmarad, a szó elrepül 192
íratlan törvény 114
irgalmas szamaritánus 79

az irigyek meghalnak, az irigység soha 617
az író – osztályának szeme, füle és hangja 564
az írók az emberi lélek mérnökei 389
irónia nélkül olyan lenne a világ, mint egy erdő madarak nélkül 490
írott malaszt 314
ismerd meg hazádat 985
ismerd meg magadat 115
az ismeretlen katona 352
ismerjük meg hazánkat 985
ismerlek, szép maszk! 768
ismerni a jót könnyebb, mint követni 719
Isten, áldd meg a magyart 717
Isten csodája, hogy még áll hazánk 826
az isten is János 894
Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér 710
Isten mindig az erős seregek oldalán áll 465
Isten teremtése, hadd menjen hát emberszámba 601
az Isten tudja 86
az Isten ujja ez 26
Isten vele, Mihály 357
Isten veled, édes Piroskám 955
Isten veled, hazám, bátrak hazája! Isten veled, te völgy, ti zöld hegyek! 737
Isten veled, te elpártolt barát, veszett ebként ki szívem megmarád 818
az istenadta nép 750
istenek alkonya 537
az Istenek halnak, az Ember él 890
Istenem, Istenem, mért nem adál szárnyat? 747
istenfiak 702
ítél a nép, ítélni fog, s ezerszer jaj a bűnösöknek 864
itt állok! nem tehetek másként 507
itt a Márka! itta már ma? 992
itt a nyilam! mibe lőjem? 850
itt az írás, forgassátok 718
itt élned, halnod kell 723
itt gyors segély kell, Ádám, utazunk 812
itt nem boldogul más, csak aki alkot, aki munkás! 891
itt születtem én ezen a tájon, az alföldi szép nagy rónaságon 848
itt vagyok és itt maradok 273
itt van a kutya eltemetve 509
itt van az eb elhantolva 509
itt van az ősz, itt van újra 850

jaj, a hátam, jaj a hátam odavan 816
jaj a legyőzötteknek 196
jaj, de csuda jó dolog a szerelem 969
jaj, de csúszik ez a banánhéj 930
jaj, de ravasz dolog ez a tavasz 927
jaj de szép az a Pest, istenem, be szép! 732
jaj, ki parancsom, élve, szegi 754
jajból bajba 160
jajra baj 160
Jákób létrája 22
jámbor szándék 235
a janicsárok végnapjai 762
János, nekem szükségem volna pénzre 808
Janus-arc 204
a jányok, a jányok, a jányok angyalok 924
járom az utam, macskaköves utam 928
járt-e Cecile a Török utcában? 668
a Jebuzeusát 24
a jellem az, ami az embert emberré teszi 829
jeremiádok 57
jó éjszakát, Ocskay brigadéros 667
jó éjt – reggelre ne feledd a pénzt 808
a jó házassághoz nem kell hozomány 945
a jó hír kincset ér 581
jó lenne, ha vasárnaponként minden pasas főzhetne egy kis tyúkot 253
a jó sajátja, míg bűne a koré, mely szülte őt 808
jó szerencse, semmi más 699
jobb a hírénél 205, 526
jobb szépnek lenni, mint jónak, de jobb jónak lenni, mint csúnyának 441

jobb volna, ha nem született volna 76
joggal adta önnek az ég az anyuka nevet 621
jogot a népnek 837
Joker, Joker, jöjj elő, itt a bűvös csontvelő 529
jól élt, aki jól lapult 205
jól tudom, mi lappang bokrodnak megette 739
jót cselekedni ezerszer jobb érzés, mint a jócselekedet 462
jót s jól! 703
jöhet akármi romlás, összeomlás, nekünk mindegy: ide nem jöhet rosszabb 872
jöjj el, szabadság! te szülj nekem rendet 880
jöttek, láttak, győztek 172
jöttem, láttam, győztem 172
a jövő dala 809
a jövő század regénye 768
a jövő zenéje 536
jövök a fúróval 357
Júdás 76
Júdás-csók 76
Júdás-pénz 76

kacagj, bajazzó 553
Káin-bélyeg 17
Kánaán 24
a kapitalizmus saját sírásóit termeli 373
károg a holló a jegenyén 959
Kávéházi Konrád 339
kedélles fogház 486
a kegyelmes urak is lehetnek kegyetlenek 891
kegyes csalás 203
kegyes óhaj 234
kegyeskedett megszületni 471
kéjt veszt, ki sok kéjt szórakozva kerget 729
kék Duna 537
a kék madár 493
kékszakáll 458
kelet népe 309
kelj föl és járj 70
kelj föl párnáidról, özvegy Pókainé 650
kell galuska, Peti fiam? 726
kenyeret a népnek 402
képeddel alszom el, képeddel ébredek 939
a képmutatás a bűn hódolata az erény előtt 455
a képzelet fontosabb, mint a tudás 544
képzelt beteg 620
kérd vissza az iskolapénzt! 216
kérem, én még nem játszottam 893
keresd az asszonyt! 477
keresem az istent, sehol se találom 912
keresi a tegnapi napot 281
keressetek és találtok 67
keresztény kurzus 353
a kereszténységszocializmus olyan szocializmus, amely nem akarja a szocializmust 892
kérges tenyér 356
keríts pénzt! 611
kérjetek és adatik néktek 67
a kés élén áll 99
a késedelem – veszedelem 196
késélen áll 99
keserű, mint az üröm 47
kesudió 694
két eset van 679
két lélek és egy gondolat, két szív és egy dobbanás 536
két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni: a jók s a gonoszak 839
két rossz közül a kisebbet 137
kétarcú Janus 204
kétélű fegyver 46
kétes kedvet mért csepegtetsz még most is belém? 708
kétszer ad, ki gyorsan ad 177
kétszer győz, aki önmagát győzelmében legyőzi 176
kétszer kettő (egyenlő) négy,. Meister szappant végy 984
kétszer kettő Maróthi szerint: négy 633
[kétszer kettő] 2 × 2 néha 5 953
kettévágta a gordiuszi (gordiumi) csomót 143

kettős élvezet megcsalni a csalót 457
kevély spanyol szív, hol maradsz? 796
kevés bölcsességgel kormányozzák a világot 288
kevés hozzá a vágott dohánya 741
kevés volt a vágott dohánya 740
kevésbé fontos a győzelem, mint a részvétel 274
kevesebb több lett volna 512
kéz kezet mos 124
kezdetben vala az Ige 82
kezdetben volt a tett 82, 519
ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet 838
ki áll amott a szirttetőn? 731
ki az, ki jobbra lépeget? 566
ki az! mi az! vagy úgy 746
ki fizeti a puskaport 775
ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel 547
ki kérdezett? 904
ki keveset gondolkodik, sokat téved 549
ki kopog? mi kopog? 747
ki látott engem? 870
ki lépett ott ki jobbal? 566
ki miben vétkezik, abban bűnhődik 50
ki minket üldöz, szívét vágja ki, ki minket nem ért, önmagát gyalázza 869
ki mint vet, úgy arat 165
ki mit főzött, egye meg 162
ki mit kíván, azt is hiszi 142
ki ruházza fel a mezők liliomát? 66
ki sárba nyúl – bemocskolódik 51
ki vagy te, bánat embere? 722
ki vagy te, gyász fia? 722
ki vagy te, márványkeblű szűz? 726
ki vagy te, rém – nem téged hívtalak 805
ki venne pénzért rideg valót 808
ki volt Csokonai idejében a debreceni kollégium rektora? 892
kiáltó szó a pusztában 54
kiásni a csatabárdot 426
kiásni a harcibárdot 426
kibújik a bőréből 55
kicsire nem nézünk! 666
kicsit szomorkás a hangulatom máma 955
kiesett a világ feneke! 661
kifacsart citromot eldobni 570
a kifogyhatatlan bibliai olajos korsó 42
a kígyó fejére taposni 14
kígyót melenget a kebelén 120
kígyótojást kikölteni 55
kikaparni a gesztenyét a tűzből 457
kilehelte a lelkét 57
kimondani az ámen 33
kimondott szót nem lehet visszaszívni 192
a kiművelt emberfő 308
a kiművelt emberfők sokasága 308
kincset talál, ki barátot talál 51
kinek a hon mindig ajkain van, nincsen annak, soha sincs szívében 840
kinek használ? 209
kinek jó ez? 162
kinek-kinek érdeme (munkája, teljesítménye) szerint 380
kiönti szívét 37
a királynét meggyilkolni nem szabad; félnetek jó lesz, ha mind beleegyeznek; én magam nem; ellenzem 301
a királynét meggyilkolni nem szabad félnetek; jó lesz, ha mind beleegyeznek; én magam nem ellenzem 301
kis cigaretta, valódi finom 944
kis lak áll a nagy Duna mentében 816
kis ország vagyunk 687
a kisajátítók kisajátítása 379
a kisajátítókat kisajátítják 379
a kisebb rosszat választani 169
a kísértéstől egyféleképpen szabadulhatunk meg: ha megadjuk magunkat neki 441
kísértet járja be Európát 372
Kiss szerencséje nagy 977
kiszera, méra mibéva, bávatag 903
kit anya szült, az mind csalódik végül 880

kit az istenek szeretnek, fiatalon hal meg 145
kit érdekel? 954
kit nem hevít korának érzeménye, szakítsa ketté lantja húrjait 738
kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk 883
a kitartó munka mindent legyőz 178
kitör és eget kér 712
kívánságod – parancs 179
kivel tartanak önök, „kultúra mesterei"? 564
kivívta az egri nevet 304
kizökkent az idő 607
a kocka el van vetve 172
kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad 322
a kocsi előállott 533
koldusbot és függetlenség 833
Kolumbusz tojása 289
konkolyhintés 73
konkolyhintők 73
Kont, a kemény vitéz 735
a kor folyam, mely visz, vagy elmerít, úszója, nem vezére, az egyén 807
a korlátlan lehetetlenségek országa 285
a korlátlan lehetőségek országa 285
korunk hőse 559
kovácsoljátok szántóvasaitokat kardokká, kaszáitokat dárdákká 59
kovácsoljunk a kardokból ekevasat! 52
kő kövön nem marad 76
kölcsönt ne végy, ne adj 606
költeni annyi, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett 545
a költő az adott világ varázsainak mérnöke 879
a költő az, aki megállítja a mulandóság napját az égen 893
a költő és a sorsharag egy anyaméhből született 816
költő hazudj, de rajt' ne fogjanak 752
költő vagyok – mit érdekelne engem a költészet maga? 882
költői szabadság 209
költőnek csak egy hazája van 744
a költőnek lelke a dal 825
könnye se perdül, jajja se hallik 754
könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába 74
könnyebb kinyilatkoztatni az egyenlőséget, mint megvalósítani 275
könnyebb történelmet csinálni, mint történelmet írni 891
könnyű annak aforizmát írni, akinek gondolatai vannak 891
a könyveknek megvan a maguk sorsa 226
a köpenicki kapitány 286
közelebb az ing a csuhánál 158
közelebb az ing a gubánál 158
közelebb az ing, mint a kabát 158
közelebb az ing, mint a köpeny 158
közelebb az ing, mint a mente 158
közli: József 655
közlijóska 655
a közönséget pedig egye meg a fene 238
közöttünk az igazságé a szó 517
közöttünk nem vala gát 755
krajcáros igazság 671
a kritika fegyvere nem pótolhatja a fegyverek kritikáját 369
krokodilkönnyek 505
krokodilkönnyeket ejt 505
krokodilkönnyeket hullat 505
Krőzus 132
kurzuslovagok 353
a kutya ugat, a karaván halad 644
különös, különös nyár-éjszaka volt 873
kürtszóra leomlottak, mint Jerikó falai 35
küzdelem a létért 437
küzdeni s győzni tanulj 719
küzdés az élet! 719

labirintus (labirint) 199
lakodalom van a mi utcánkban 946
lám, megjelent az első bölcselő! 804
láncaimon kívül úgyse veszthetek semmit! 375
a lángész: egy százalék ihlet és kilencvenkilenc százalék verejték 242

lángész vagy őrült? 553
lantom, kardom, tied, oh szabadság! 851
a láp virága 667
lápvirág 667
lári-fári, nem kell várni 933
lassan a testtel 223
lassan járj, tovább érsz! 223
lássuk, uramisten, mire megyünk ketten 753
látja, helyesli a jobbat, s a rosszabbat követi 202
látni a csillagokat, de mindig két lábbal a Földön maradni 421
a látni vágyó napba nem tekint 729
a látomás a láthatatlan dolgok látásának művészete 436
látta-e már Budapestet éjjel? 964
láttam én már más szeleket is 170
láttyátok feleim szümtükhel, mik vagymuk, isá pur ës homuu vagymuk 624
lázadó az, akit legyőznek 490
lázas semittevés 776
le a fegyverekkel 337
le a fegyvert 337
le a kalappal előtte 639
le a lanttal 742
a leányzó nem halt meg, hanem aluszik 70
lebeg, mint Mohamed koporsója 40
leborulok a nemzet nagysága előtt 316
legerősebb az ember, ha egyedül van 527
a legfőbb törvény a legfőbb törvénytelenség 169
legfőbb uralom az önuralom 208
legfőbb vitézség a megfontolás 602
legfőbb vitézség az óvatosság 603
a legjobb érv mindig azé, aki a legerősebb 457
legjobb szakács az éhség 503
a legkeservesebb dolog ígérni valamit, és mindig a legkellemesebb megtartani 470
legkülönb ember, aki bátor, s csak egy különb van, aki bátrabb 870
a legnagyobb bátorság a remény 686
a legnagyobb emberi érték maga az ember 490
a legnagyobb magyar 314
a legnagyobb rossz és a legszörnyűbb bűn a szegénység 443
a legnehezebb mesterség és a legnagyobb művészet: élni 453
a legsötétebb Afrika 439
legsötétebb Balkán 439
legsötétebb Budapest 439
legszentebb vallás a haza s emberiség 721
légvárakat építeni 230
légy az icipici párocskám 945
légy hű mindhalálig 90, 786
légy jó mindhalálig 90, 786
legyen a költő hasznos akarat 683
legyen igazság, és vesszen a világ 280
legyen igazság, hogy el ne vesszen a világ 280
legyen meg a te akaratod 64
legyen néked a te hited szerint 69
legyen neked könnyű a föld 198
legyen világosság 11
legyetek éberek! 399
legyünk rabokból ismét emberek 828
leissza magát a sárga földig 661
leiterjakab 654
a lejtőn felfelé 682
a lejtőn felfelé nincs megállás! 683
leköpöm a múltat 898
leláncoltuk az alkoholt 350
lélek az ajtón se be, se ki 754
a lélek kész, de a test erőtlen 77
lélekidomár 772
lelkemtől lelke(d)zett gyönyörű magzatom 740
Lemberg még a miénk 340
lement a nap, de csillagok nem jöttenek 825
lemondani, lemondani, könnyű nektek ezt mondani 652
Lenin – élt, Lenin – él, Lenin – élni fog 567
lenni vagy nem lenni? ez itt a kérdés 608
lépj ki, mint egy rossz cipőből 911
lepottyant az égből 89

Lepsénynél még megvolt 679
lesz maga juszt is az enyém 931
lesz még egyszer ünnep a világon 731
lesz új vezér és új Dózsa 864
lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága? 836
lészen sírás és fogaknak csikorgatása 70
leszögezem 332
leteszem a lantot 741
a Léthé vizéből inni 109
letűnt idők dicsérője 193
a levegőbe beszélni 86
lézengő ritter 794
Liliom 785
Liliomfi 643
liliput 435
liliputi 435
limonádé darab 524
lizoform-pofa 979
lógok a szeren 902
Lombroso-típus 552
Londonban, hej, van számos utca, és minden utcán több sarok 943
a lovas mögött a sötét gond ül 185
lovas tengerész 354
lovat! lovat! országomat egy lóért 596
Lucifer 53
lucullusi (lukulluszi) lakoma 154
Lúdas Matyi 704
Lysoform-pofa 979

lyukas hordó 149
lyukas hordót töltögetni 149

ma más nap van, mint egyébkor 936
ma mi sem húzunk – ma mi is boldog új évet kívánunk 978
ma nekem, holnap neked! 51
maga rég nem lesz a világon 953
magamban bíztam eleitől fogva 881
magamhoz magam vagyok legközelebb 159
magának írom ezt a levelet 941
a magányos ember a legerősebb 546
magnum áldomás 298
magyar! hajnal hasad 707
Magyar Misi – aki a könyvet nem szereti 745
magyar, oláh, szláv bánat mindigre egy bánat marad 862
magyar Ugar 856
magyarázom a bizonyítványom 902
magyarázza a bizonyítványát 903
a magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk 846
Magyarország nem volt, hanem lesz 308
Magyarországot a poklok kapui sem döntendik (dönthetik) meg 317
Magyarországon az anyák évenként csak egyszer szülnek 320
magyart a magyarnak 780
majd eltartanak a barátaim! 307
majdnem elfelejtettem 978
(s) a Május mégis ír, izgat, beszél 872
a Május: szabad 872
makacs, mint Bálám szamara 31
a makrancos hölgy 601
Makrancos Kata 602
Mammon 65
Mammon szolgája 65
Mammont szolgálni 65
már a szomszéd Ucalegon háza is ég 180
már én arról nem tehetek, hogy mindig, mindig szeretek 959
marad, mint volt, a puszta lég 727
a Maradandóság városa 865
marha, mondja a Mester, miért nem iszol Gottschlig-rumot? 975
markolj bele az élet sűrűjébe! bárhol ragadd meg, mindig érdekes 518
marxista–leninista világnézetünk a józan emberi ésszel ellentétben nem lehet 419
a marxizmus–leninizmus korunk humanizmusa 419
más csak levelenként kapja a borostyánt, s neked rögtön egész koszorút kell adni 835
más kárán tanul az okos 176
második természetévé válik 167
mások vittek rossz utakra engem 953
másokért él, ki magáért hasztalan élt 692
maszek 687

matracába? epeda! rekamiéjába? epeda! vigyázat! utánozzák! 990
Matuzsálem 17
matuzsálemi kor 17
Mecénás 182
meddig alszol még, hazám? 842
meddig fogsz még visszaélni, Catilina, a mi türelmünkkel? 164
a meddő élet korai halál 517
még a borsón is szépet álmodom 811
még a kősziklából is vizet fakaszt 27
még egy ilyen győzelem, és elvesztünk! 152
még jőni kell, még jőni fog 724
még jönni fog, mert jönni kell 724
még kér a nép, most adjatok neki 837
még neked virulnod kell, oh hon 730
a meg nem felelő embert a neki megfelelő helyre 247
még nyílnak a völgyben a kerti virágok 840
még van lelke Árpád nemzetének 725
megállj, a döghalált szívod magadba 806
megbocsájtani emberi dolog 157
megbűnhődte már (e nép) a múltat s jövendőt! 718
megcsalt csalók 513
megcselekedtük, amit megkövetelt a haza 119
megdöflek a versem végén 495
megelőzött Moskovitz 981
megenyhült a lég, vidul a határ 756
megette már az e hetit? 991
a megfagyott muzsikus 531
megfelelő embert a megfelelő helyre 247
megfogyva bár, de törve nem 724
meghajoltunk, de nem törtünk meg 851
meghalt a cselszövő, eltűnt a rút viszály 641
meghalt a király! éljen a király 252
megindult a birnámi erdő 614
megint beszélünk s csak beszélünk 847
megizzadtam pályám homokát 315
megkeményítette a szívét 25
meglátni más szemében a szálkát 66
megmérettél és könnyűnek találtattál 58
megnehezült az idők viharos járása fölötted (fölöttünk) 720
megnyerjük az élet csatáját 400
megosztani, hogy uralkodj 250
megosztott öröm kettős öröm, megosztott fájdalom fele fájdalom 522
megpróbáltam nálad nélkül élni 967
megpukkadni az irigységtől 210
megsemmisítő pillantás 212
a megszépítő messzeség 856
megtenni könnyű, de megígérni nehéz 325
a megvetés többnyire csak megvetést érdemel 462
megvette már az e hetit? 991
megvirrad még valaha, nem lesz mindig éjszaka 638
megy, fut, rohan a száműzött 647
megyek, megyek, kékszakállú 895
méla akkord 666
méltó a munkás a maga bérére 79
[melyhöz] mejhöz hasonló [jókat] lyókat kívánok 779
melyiket szeressem? 650
Mene, Tekel, Ufarszin 58
menj el onnan, hogy odaállhassak 392
menj kolostorba 609
menj utadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek 548
menjen a sóhivatalba! 648
mennyi arany . . . és mind a másé 856
mennyi asszony . . . és mind a másé 856
a mennyiség átcsap minőségbe 381
Mentór (Mentor) 100
a mérleg serpenyőjébe vetette 196
mert a Berta nagy liba 935
mert magamat kigúnyolom, ha kell, de hogy más mondja, azt nem tűröm el 494
mert szó az nincs, csak képzelet 911
mért van, ha nincs? mért nincs, ha van? 889
mért zúg a tömeg? 746
mese a varrógépről 658
mese habbal! 351

meseautó 958
mesék az írógépről 668
mesélem, amit meséltek 133
messze a nagyerdő 923
messze még a Gretna-Green! 889
messze van a Mester utca vége 938
messze van, mint Makó Jeruzsálemtől 302
messzire ér a keze 199
mézédes beszéd 96
mezei bölcsészek 777
mezei filozopterek 777
mezei hadak 776, 777
mezei jogászok 777
mézeshetek 464
mézesmázos beszéd 96
a mezők lilioma 66
a meztelen igazság 194
mi a harcunkat megharcoltuk 868
mi a magyar most? – rút Sybarita váz 709
mi a teendő? 382
mi az ördögöt keresett azon a gályán? 619
mi boldog pestiek 820
mi ez a tenger sima tükréhez képest? 646
mi jó jöhet Názáretből? 82
mi, kommunisták, különös vágású emberek vagyunk, nem közönséges anyagból vagyunk mi gyúrva 388
mi lesz veled emberke? 543
mi mindig mindenről elkésünk 859–860
mi muzsikus lelkek 967
mi néked semmi, nékem egy világ 810
mi néki Hecuba 607
mi urunk: a Pénz 861
micsoda bukás! 604
micsoda művész pusztul el bennem! 224
miért is kezdtem emberrel nagyot, tudásra törpe, és vakságra nagy 813
miért nő a fű, hogyha majd leszárad? 888
miért zúg a tömeg? 746
míg az ember boldog nem volt, addig meg nem halhat 842
míg élek, remélek 207
míg jól megy sorod, addig elég a barát körülötted, ám ha eged beborul, vége, magadra maradsz 205
míg Ön alszik, a Darmol dolgozik 989
míg Ön durmol, dolgozik a Darmol 989
mihez is kezdene a kontrás, hogyha nincsen prímás? 693
mikor a munka nem lesz robot és a művészet nem lesz fényűzés, akkor jön el az ország, amelyről a legjobbak jövendöltek 893
mikor az est mesélni kezd 938
millen idők! 489
milliók nevében emelt szavak 841
milljók egy miatt 805
milói vén-hús 150
Milói Vénusz 150
milyen nagy bukás volt! 604
mily szavak hagyták el fogaid rekeszét? 97
milyen idők! milyen erkölcsök 164
milyen szép halott leszek 856
milyen volt szőkesége 890
minden a legjobban van ezen a lehető legjobb világon 464
minden a miénk 349
minden az emberben, minden az emberért? 563
minden bánatnak van oltogató könnye 764
minden boldog család hasonlít egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módja szerint boldogtalan 562
minden csak komédia 968
minden Démoszthenésznél szebben beszél a tett 832
minden dolog mértéke az ember 134
minden dolog önmagában ellentmondó 530
minden élet vége a halál 665
minden elveszett, a becsületen kívül! 252
minden ember annyit ér, amennyit tud 780
minden embernek megvan az ára 246
minden erény önáldozattal jár 719

minden folyik 122
minden hatalmat a szovjeteknek 384
minden hatalom a dolgozó népé 384
minden ismeret kútfeje a tapasztalás 719
minden jó felülről jön 88
minden jó felülről vagyon 88
minden kornak van Istene 713
minden lemondás egy kis halál 888
minden méltóságtól megfoszthatnak, de emberi méltóságomtól nem 891
minden, mi él, az egyenlő soká él 805
minden mozog 123
minden műfaj jó, kivéve az unalmas műfajt 463
minden művészet a természet utánzása 206
minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját 668
minden népnek olyan kormánya van, amilyet megérdemel 261
minden órádnak leszakaszd virágát 713
minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs 709
minden poklokon keresztül 771
minden pót, ami már nincsen, csak vót, vót 926
minden rossznak orvosa az idő 144
minden terv csak annyit ér, amennyit végrehajtunk belőle 412
minden tiszta a tisztáknak 87
minden vád ellen lehet védekezni, csak az önvád ellen nem 891
minden volt és semmi sem 496
mindenekfelett semmi nyüzsgés 260
a mindenható dollár 425
mindenki annyit kapjon, amennyit ad 421
mindenki gyanús nekem, aki él! 754
mindenki harca mindenki ellen 433
mindenki képességei szerint, mindenkinek szükséglete szerint! 380
mindenki lépik egyet 778
mindenki saját szerencséjének kovácsa 155
mindenki soká akar élni, de senki nem akar megöregedni 436
mindenkinek a magáét 166
mindenkinek, ami jár 166
mindenkinek, amit megérdemel 166
mindenkinek megvan a maga keresztje 71
mindenkinek munkája szerint 581
mindenkit érhet baleset 329
mindennapi kenyér 65
mindennek eljön a maga ideje 49
mindennek megvan a maga ideje 49
a mindenséggel mérd magad! 882
mindent a maga idején 49
mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani 473
mindent meggondoltam és megfontoltam 338
mindent meggondoltam, mindent megfontoltam 338
mindig a nők kezdik 681
mindig a tíz évvel öregebb az öreg 418
mindig és soha, egyik is, másik is egyformán hosszú 497
minek is becsület emberek között! 797
minek is van szerelem a világon! 939
minek is van szív, s a szívben szerelem 652
minek nevezzelek? 844
minek turbékoltok, búgó vadgalambok? 951
minő csodás kevercse rossz s nemesnek a nő 808
mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyíllal 740
mint a szép, hives patakra a szarvas kívánkozik 626
mint aki a sínek közé esett 896
mint aki halkan belelépett 899
mint az őrült, ki letépte láncát 836
mint egy bálványt, úgy imádlak 965
mint komor bikáé, olyan a járása 739
mióta ember néz az égre, vörös csillag volt a reménye 865
mire megvénülünk 766
mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál! 810
mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid sincsen? 629
mit én nem egészen dicstelenül kezdék,

folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel! 836
mit ér az ember, ha magyar? 861
mit háborgattok? takarodjatok innen! 827
mit keres Saul a próféták között? 38
mit késem ennyit? fel munkára, fel 803
mit nekem, te zordon Kárpátoknak fenyvesekkel vadregényes tája! 820
mit néki Hecuba 607
mit rákentek a századok, lemossuk a gyalázatot! 846
mit susog a fehér akác 914
mit törődöm a hazával? a hazának száz bajával? 825
mit tudhatja az ember, hogy mikor mond igazat 772
Mokány Berci 653
a Moloch oltárán hozott áldozat 30
a Molochnak hozott áldozat 30
mond és marad nyugodtan 731
mondd meg, hogy mit eszel, s megmondom, hogy ki vagy 472
mondhatta volna szebben, kis lovag 494
mondja, marha, mért oly bús? 907, 986–987
mondja, marha, mért oly bús? olcsóbb a ponty, mint a hús 986
mondja, marha, mért oly víg? 987
mondja, potyka, mért oly bús? 986
mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál! 814
a mór megtette kötelességét, a mór mehet 523
Morpheus karjaiban pihenni 203
a mosoly országa 933
mosom kezeimet 32
most, amikor minden virág nyílik 963
Mózes-kosár 24
mozi 935
mulandóság a királyok királya 827
múljék el tőlem e keserű pohár 77
múltadban nincs öröm, jövődben nincs remény 734
munka hadának a lépése dobog 409
a munka nem szégyen 108
a munka öröm 217
a munka szent 407
munka után édes a pihenés 167
a munkához való jog 393
munkálkodó légy; nem panaszkodó 797
a munkásoké a jövő 416
a munkásoknak nincs hazájuk 374
munkásság az élet sója, a romlástól mely megójja, s csak az, aki nem hevert: várhat áldást és sikert 757
a munkásság kérges tenyere 356
munkát! kenyeret 407
munkát! kenyeret! fasisztáknak kötelet 408
munkátlanság csak az élet 825
a murányi vén hús 628
Murányi Vénusz 628
a muszáj sohasem fullad a Dunába 765
muszáj-Herkules 866
a Múzsák neveletlen gyereke 517
a muzsikusnak dalból van a lelke 922
műveljük meg kertünket! 465
művész hazája széles e világ 744
művészet a művészetért 474
a művészet sohasem fejez ki mást, csak önmagát 440
a művészetnek legfőbb tökélye, hogy úgy elbú, hogy észre sem veszik 810

na bumm, és akkor mi van? 684
nadrágban járó felhő 565
nagy a feje, búsuljon a ló 635
nagy áldomást csapni 298
nagy baj lészen majd akkor, ha vörösen bejön a Délibáb 865
nagy bolondság, ha valaki egymagában akar okos lenni 455
a nagy bűntetteket mindig kisebbek előzik 460
nagy dolgokban a szándék is elegendő 198
nagy idők, nagy emberek 649
nagy idők tanúi 670
nagy pipájú, kevés dohányú 629
nagy szellemek mindig készek arra, hogy balszerencséből erényt csináljanak 475

nagy ügyeskedő, aki ügyeskedését leplezni tudja 455
a nagy világon e kívül nincsen számodra hely, áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell 723
nagybátyám mindig józanul élt 557
nagyot ütött botjával a szamár fejére 818
nagyzási hóbort 539
napok jönnek, napok mennek, de búm csak nem távozik 705
a napot is megállítja az égen 35
a napot megállítani az égen 35
ne az edényt, hanem a tartalmát nézzed 581
ne bántsd a köreimet 146
ne bántsd a magyart 700
ne bántsuk egymást 901
ne bolondozzon már 307
ne csodálkozz semmin 190
ne csüggedj 184
ne dolgozza magát agyon, Kissnél vár önre a vagyon 987
ne félts te engem 643
ne gúnyolj, Róma 641
ne hagyd el a biztosat a bizonytalanért 158
ne hagyd magad, Schlesinger 929
ne higyj, magyar, a németnek, akármivel hitegetnek 631
ne hőbörögjünk 307
ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek 66
ne jöjj a sárkány és haragja közé 612
ne legénykedj Vétó nélkül 983
ne lőj, erre, bolond, ember van itt, látod 743
ne lőj, fiam, mert én is ott leszek 406
ne menj el, maradj itt! majd meglátod, jobb lesz itt 918
ne neked, dádé, benne vagy a bajba 659
ne tapsolj, hazám – reszket a bosszúálló 800
ne tudja a te bal kezed, mit cselekszik a te jobb kezed 64
ne vágj ki minden fát 917
ne védekezz, amíg nem vádolnak 245
ne vigy minket a kísértetbe (kísértésbe) 65
ne zavard a köreimet 146
négy-öt magyar összehajol 867
néha a jó Homérosz is szundikál 194
néha-néha visszajönnek a tavaszi álmok 915
nehéz dolog szatírát nem írni 219
nehéz okos embernek lenni 774
nehéz okosnak lenni 774
neked két hazát adott végzeted, nekünk (nekem) csak egy – volt! az is elveszett 756
neked vagyok ilyen 948
nekem fütyül a madárka 748
nekem teljesen mindegy 1004
nekünk Mohács kell 863
nem a győzelem fontos, hanem a részvétel 275
nem kakas szavára kezd virradni, de a kakas kiált, merthogy virrad 807
nem a kevély világnak szántam barátságom e zálogát 556
nem a kritika, hanem a forradalom a hajtóereje a történelemnek 372
nem a tudatunk határozza meg létünket, hanem a létünk a tudatunkat 378
nem a tükör görbe 901
nem a való, annak égi mása 752
nem adhat mást, csak mi lényege 802
nem adhatok mást, csak mi lényegem 802
nem adomért szolgál, hanem a becsületért 702
nem akarok állni, ha futnak a percek, nem akarok állni, ha fordul a föld 917
nem akarok katonát látni! 348
nem állított meg a határnál valami? honszeretet, ha azt ki tudnók mondani 757
nem az a fontos, hogy honnan jössz, hanem az, hogy hova mész 685
nem az egészségeseknek van szüksége orvosra, hanem a betegeknek 70
nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva, társadal-

mi létük az, amely tudatukat meghatározza 378
nem az idő halad: mi változunk 805
nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk 207
nem az öt vasért, de mégis 406
nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk 135
nem baj! zene jön alá 1001
nem bánom, nem bánom, csak szívből sajnálom 935
nem boldog a magyar 652
nem e világból való 83
nem élhetek muzsikaszó nélkül 786
nem én kiáltok, a föld dübörög 876
nem én lettem hűtlen hozzád, te hagytál el engem 913
nem én tépem le homlokodról, magad tépted le a babért 849
nem érez, aki érez szavakkal mondhatót 724
nem ezt akartam én – nem ezt! 800
nem felejtettek és nem tanultak semmit 256
nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét 752
nem hallottátok Dózsa György hírét? 837
nem halok meg egészen 186
nem halt meg, csak alszik itt az élet! 755
nem ígérhetek mást, csak vért, gyötrelmet, könnyeket és verejtéket 362
a nem ismert tartomány, melyből nem tér meg az utazó 609
nem itt van az én világom 746
nem játék a világ, látni, teremteni kell 889
nem jó az embernek egyedül lenni 13
nem jött még el az én órám 83
nem kell mindent tudni 187
nem kerestek engem kötéllel 741
nem közénk való volt 313
nem lehessen tudni 442
nem lehet véka alá rejteni 63
nem lesz a tőke úr mirajtunk, elvész, aki a múltnak él 401
nem leszek a játékszered 928
nem magyar földön terem a borostyán 634
nem magyar sors az ábrándos enyészet 869
nem méltó, hogy a saruszíját megoldja 78
nem mese ez, gyermek 743
nem messiás-é minden újszülött, s csak később fejlik szokott pimasszá! 808
nem mind szabad, ki láncán csúfolódik 513
nem mondhatom el senkinek – elmondom hát mindenkinek 906
nem mondtak még olyat, amit már ne mondtak volna 159
nem nagy a törpe, állíthatják akár hegytetőre is 207
nem nyomja fejemet a bú 957
nem nyugszom le Pluma paplan nélkül 988
nem sok vizet zavar 210
nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat 712
nem szabad hozzányúlni a bálványokhoz, az aranyozás a kezünkön marad 480
nem, te nem vagy bűnös, nevelőd jellemtelen kornak volt gyermeke 726
nem te valál győző, hanem a kor lelke: szabadság 714
nem tetszik a menyasszony orra 220
nem törnek át 398
nem történt semmi, csak elválunk csendben 931
nem tudja a bal kéz, mit csinál a jobb 64
nem tudlak én soha elfeledni 932
nem tudom, hol szorít a cipő 152
nem tudom, mi az oka, tán a tavasz? 969
nem tudunk magyarul 634
nem úgy, király! az égre, nem 735
nem úgy van most, mint volt régen 637
nem vagy legény, Berci 947
nem vagyok az, aki voltam 187

nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj 69
nem vagyok próféta 60
nem való bokréta gyűrött süveg mellé! 947
nem zavarom tovább az életedet 929
a néma levente 671
nemcsak kenyérrel él az ember 31
nemcsak vérrel szolgálhatunk a hazának 322
Nemecsek 783
a nemzet csalogánya 997
a nemzet csinosodása 705
a nemzet napszámosai 649
a nép nevében 837
a nép üdve a legfőbb törvény 166
a népek harca legyőzhetetlen 318
népek tavasza 535
a népet nem lehet akarata ellenére boldogítani 421
Nesszusz inge 128
Nesztór 96
nevető örökösök 176
a nevetségesség a becstelenségnél is megbecstelenítőbb 455
a nevetségesség jobban megbecstelenít, mint a becstelenség 455
nevetve mondjuk meg az igazat? 187
névtelen félistenek 318
névtelen hősök 318
ni hogy néz, oszt mégse lát 46
Nimród 18
nincs a teremtésben vesztes, csak én 800
nincs bent a tojásban 1004
nincs fájdalmasabb dolog, mint nyomorúságban boldog időkre emlékezni 548
nincs más alternatíva, mint az enyhülés 243
nincs még veszve Lengyelország 501
nincs oly vitéz a földön, mint Háry bátya volt 737
nincs olyan helyzet, aminek okos ember hasznát ne tudja venni 765
nincs olyan rossz, amiből valami jó ne támadna 575
nincs öröm a házban 982
nincs tökéletes boldogság 185
nincs új a nap alatt 48
nincs veszve bármi sors alatt, ki el nem csüggedett 728
nincsen annyi tenger csillag az égen, mint ahányszor eszembe' vagy te nékem 918
nincsen benne semmi, ámde az legalább érthető 899
nincsen füst tűz nélkül 157
nincsen olyan rossz, amiben valami jó ne lenne 212
nincsenek többé gyermekek 621
no, de méltóságos úr 944
no, ne izéljen 307
Noé bárkája 17
Norrah a vérhagymával! 900
Norrah – és nincsen neki orrah 900
nő a dühösök szent szektája, aratás lesz, ne féljetek 869
a nő szívét ki ismeri? 925
a nőket egyféle etika érdekli: a kozmetika 906
a növekedés nehézségei 388

a Nyár meg sem hőkölt belé 858
nyeletlen bicska penge nélkül 515
nyelvében él a nemzet 742
nyelvét megzabolázni 88
nyílt kártyával játszani 570
nyílt titok 569
nyitott kapuk politikája 241
nyomd meg a gombot 961
a nyomtató ökörnek ne kösd be a száját 33
nyugalom, a helyzet változatlan 545
Nyugaton a helyzet változatlan 544

ó, az én próféta lelkem 606
ó, mért oly későn 659
ó, mily esés volt ez, jó honfiak! 604
ó, Romeo, mért vagy te Romeo? 597
ó, szent együgyűség! 248
oblomovizmus 560
odakap, hol fészkel az agy 754
Odüsszeia (Odysszea) 100
oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül 712
oh, buzogj vér! csak buzogj 798

oh, hallom, hallom, a jövő dalát 809
oh! irgalom atyja, ne hagyj el 747
oh, jaj! megfojt ez az átkozott köhögés 980
oh, lassan szállj és hosszan énekelj, haldokló hattyúm, szép emlékezet 827
oh, természet, oh, dicső természet! mely nyelv merne versenyezni véled? 836
ok nélkül nincs semmi és nem is lesz 719
okos ember előbb tesz, aztán beszél 770
az okos tanács nem gomba, hogy ott is teremjen, ahol nem vetették 761
olajat önteni a tűzre 190
az oldalborda 13
olimpiád 98
olimpiai játékok 98
olimpiai versenyek 98
olimpiász 98
Olümposz (Olympos) 97
olümposzi fenség 98
olümposzi gyönyörűség 98
olümposzi nyugalom 98
olvastam, költőtárs, olvastam művedet 835
olyan fekete a világ, mint a kibérlett lelkiismeret 850
olyan igaz, mint a tízparancsolat 27
olyan kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni 312
olyan, mint a hét szűk esztendő 23
olyan nincs a sifonérba' 940
olyan szép, hogy nem is lehet igaz 444
olyanok vagyunk, ahogy élünk 378
az operáció sikerült, de a beteg meghalt 242
az optimisták bekötött szemű pesszimisták 891
orcád verítékével egyed a te kenyeredet 16
ordíts kapu, kiálts város 54
orosz gőzhenger 341
oroszlánrész 121
oroszlánrészt vállal 121
Oroszországnak két tábornoka van, akikben megbízhat: Január és Február tábornok 293
országomat egy lóért 596
az ostobaság mindig konok 498
osszd meg és uralkodj 251
Osztrolenka véres csillaga 851
az ótestamentumi átkok 33
Othello 610
ott, ahol a hatos megáll 914
ott essem el én, a harc mezején 831
ott fogsz majd sírni, ahol senki se lát 952
ott túl a rácson 943
otthagyott csapot, papot 821
otthon lesztek, mire a lombok lehullanak 338

öcsém, mázoló! 647
ön bérel és kidob 979
önagyonülésezők 567
önimádó Nárcisszusz 201
az önkény karöltve jár az ostobasággal 311
önmaga árnyéka 215
öreg ember nem vén ember 722
őrizője vagyok én testvéremnek? 16
őrizője vagyok-é én az én atyámfiának? 16
őrizte, mint a szeme fényét 34
őrizte, mint a szeme világát 34
örök álmot aludni 56
örök álomba ringatni 56
örök álomra szenderedni 56
az örök asszonyi 520
örök levés s enyészet minden élet 804
örök tavasz, örök forradalom 870
az örök vadászmezőkre távozott 101
az örök város 197
az örökkévalóság jegyében 500
őrölj, malom, őrölj 541
öröm az élet 510
az öröm visszaidézése többé már nem öröm, viszont a bánat emléke még mindig bánat 437
őrültség, de van benne rendszer 607
őrzők, vigyázzatok a strázsán 873
az ős Kaján 860

az ős tagadás kísért 803
őszirózsás forradalom 347
az összes fölösleges tudományok doktora 886
az összes fölösleges tudományok tudora 886
összetéveszti a szezont a fazonnal 1000
összetéveszti az allegóriát a filagóriával 1000
összetéveszti Kossuthot a vasúttal 1000
özönvíz 17

pajtásházasság 427
a Pál utcai fiúk 783
palackba zárt szellem 585
palackból kiszabadult szellem 585
Pali, Pali, Palikám, fizesd ki a vacsorám! 961
palira venni 961
panama 272
panamázni 272
Pandora szelencéje 105
páni félelem 131
pánik 131
pap nélkül nem misézünk 774
pápább a pápánál 267
papám a papája, mamám a mamája, holnapután 921
a papír türelmes 170
Paradicsom kertje 12
paradicsomi állapot 12
paradicsomi élet 12
paradicsomi örömök 12
pardon, pardon, szenyóra 931
párducos Árpád! 720
Páris, az én Bakonyom 859
Párisba tegnap beszökött az ősz 858
Parisz (Párizs) ítélete 99
Párizs megér egy misét 253
Parnasszosz (Parnasszus) 104
a párt nem uralkodik hanem szolgál 420
passzív ellenállás 282
passzív rezisztencia 282
Pató Pál úr 842
patyolat a kuruc – gyöngy a felesége 631
peches ember ne menjen a jégre 952
pecsovics 323
Pégaszosz (Pegazus) 109
a Pegazus hátán szárnyal 109
a peleskei nótárius 633
Pénelopé vászna 100
pénz a láthatáron 689
a pénz jó szolga, de rossz gazda 482
a pénz nem boldogít 208, 507
pénzen vett szerelemnek ecet az alja 778
a pénznek nincs szaga! 224
a perc-emberkék 870
a perc-emberkék dáridója 870
perzsavásár 939
Philippinél találkozunk 605
Pichler, vigyázz Magyarországra! 332
Pilátusként mossa kezeit 32
pirulj, hogy nem pirulsz! 217
piszkáld ki, piszkáld ki, piszkáld ki belőle 950
Piszkos Fred, a kapitány 688
Pitaval 461
plátói szerelem 136
platonikus szerelem 136
pofon a közízlésnek 565
pokoli gúnykacaj 512
a politika az exigentiák tudománya 314
a politika úri huncutság 333
politikai divatok 765
a politikus csizmadia 447
Pontiustól Pilátusig küldeni 81
Pontiustól Pilátusig rohanni 81
Pontiustól Pilátusig szaladgálni 81
a pontosság a királyok erénye 265
a pontosság a királyok udvariassága 265
por és hamu vagyok 19
a porából megelevenedett főnix 226
porból vagy és porrá leszel 16
prodomo (prodómó) 165
Prokrusztész-ágy 146
a proletárok csak láncaikat veszthetik el, cserébe nyerhetnek egy egész világot 375
a proletárok e forradalomban csak láncaikat veszthetik; cserébe egy egész világot nyerhetnek 375

prolidiki 349
Próteusz 100
puszta a ház, hideg szobám, nem fűtenek nekem 737
pusztába kiáltott szó 54
puszták népe 685
pusztulunk, veszünk, mint oldott kéve, széthull nemzetünk 756
pyrrhusi (pirruszi) győzelem 152

rágalmazz merészen, valami mindig megragad 433
ragyog, mint a Salamon bölcsessége 50
rajta, csak rajta, törhetetlen fajta 410
Rákóczi, akárki, jöjjön valahára 867
Rákos, Rákos, hová lettél? szép híredbül de kiestél 716
a rang mód nélkül: betegség 460
rég veri már a magyart a teremtő 824
régi dal, régi dicsőségről 763
régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban? 720
a régi jó idők 649
régi motoros 680
régi motoros vagyok 680
rejtelmes szphinx 111
remélem, nem leszek alkalmatlan? 436
remény és félelem közt hányódva 179
a remény jó reggeli, de rossz vacsora 433
rengj csak, föld 869
repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? 740
respublika, szabadság gyermeke 849
reszkess, Bizánc 533
reszkess piszok! – jön a Hypo! 992
reszkess, rücskös Európa 533
reszkess, sötétben bujkáló nyilaskeresztes 352
revolverezni 539
revolver-zsurnaliszta 539
réztábla a kapu alatt 445
rímkovács 637, 714
Rinaldo Rinaldini 528
ringasd el magad 910
Rip van Winkle 424
Ripacs 647
ritka madár 220
ritka, mint a fehér holló 221
ritka vendég Rácországban 749
Robespierre, követni fogsz 809
Robinson 435
robinzonád 435
robogj föl Láznak ifjú serege 869
rohanunk a forradalomba 869
rólad szól a mese 187
Romeo 596
romlásnak indult hajdan erős magyar! nem látod, Árpád vére miként fajul! 709
romok között élni szégyen 411
Rontó Pál 633
rosseb bakák 344
rossz időket élünk, rossz csillagok járnak 749
a rossz, mit ember tesz, túléli őt; a jó gyakorta sírba száll vele 604
a rossz stílus rossz ember 893
rossz üzlet a háború 342
a rosszban a jó, a jóban a rossz – hogy elmúlik 686
a rosszul gombolt mellényt újra ki kell gombolni 320
Rózsa, magában túlteng a próza! 954
rozsdatemető 790
röhög az osztály 902
röndnek muszáj lönni! 654
röpülj hajóm 857
rövid az élet, hosszú a sír 965
rövid az élet, hosszú a sír, bolond, aki emlékkönyvbe ír 641
rövid az élet, örök a sír 640
rugalmas elszakadás 363
ruganyos léptekkel 326

s megint elölről 899
s mi tessék rajta? 802
sajnos, az ellenségeinket nem válogathatjuk meg 893
Salamon bölcsessége 41, 50
Salamon ítélete 40
salamoni ítélet 41
sanda gyanú 754
a sánta Lucifer 53
Sanyaró Vendel 653
a Sárga Internacionálé 386

sárga szakszervezetek 386
Sári néni, hej, mikor kendet még Sárikámnak, húgomnak nevezték! 840
a sasfiók 496
Saulusból Paulus lett 85
savanyú a szőlő! 120
Schöberl: nappal szék, éjjel ágy 989
Scylla és Charybdis között 104
se hideg, se meleg, hanem langyos, azért kiokádom őt az én számból 90
se íze, se bűze, se szaga nincs neki 926
se sok barátod ne legyen, se kevés 140
sehonnai bitang ember 846
sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják 414
sem isten, sem úr 394
sem utódja, sem boldog őse, sem rokona, sem ismerőse nem vagyok senkinek 866
sem vele, sem nélküle 218
semmi emberit nem tartok magamtól idegennek 160
semmi gyász, akire csak a Párt vigyáz 876
semmi sem bizonyos, még az sem bizonyos, hogy semmi sem bizonyos 579
semmi sem haszontalan a természetben; még maga a haszontalanság sem 452
semmi sem szép, csak ami igaz 459
semmi sem tartós, csak a változás 532
semmi sem válik semmivé 175
a semmiből alkottam új világot 888
a semmiből nem lesz semmi 175
semmiért egészen 683
semmik vagyunk, s minden leszünk! 396
senki földje 769
senki sem boldog halála előtt 115
senki sem próféta a maga hazájában 73
senki sem szolgálhat két úrnak 65
senki szigete 769
senkije sincs, nem éri gyász, akire csak egy párt vigyáz 876
Shakespeare-t vagy jól, vagy sehogy; de adni kell 325
Shylock 600
siess, késő század! jövel, oly boldog kor 707
sikerült bejutnia a tojásba 1004
sikolt a harci síp, riadj magyar, riadj 732
a Sipka-szorosban minden csendes 294
a siralom völgye 45
sirassatok engem, orgonavirágok 949
sírj a sírókkal, nevess a nevetőkkel 582
sírt az ég egyik szemével, a másikkal nevetett 744
sírva vigad a magyar 733
Sisera-had 36
sóbálvánnyá változott 20
sohse hull le a vörös csillag 865
sohse vörös a hulló csillag 865
sok az eszkimó — kevés a fóka 813
sok haza-puffogtatás 714
sok hűhó Emmiért 689
sok hűhó semmiért 603
sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak 75
sokat beszéltek, szépet is beszéltek 843
sokszor úgy szeretnék sírni, magam sem tudom, miért 964
Sólyomszem 425
sorsunk olyan lesz, amilyet érdemlünk 544
sose beszéljünk róla, mindig gondoljunk rá 273
sosem lehet tudni 442
soviniszta — sovinizmus 477
a sör folyékony kenyér 351
sötét alakok 510
sötét emberek 510
sötétben tapogatózni 34
a sötétség hatalma 81, 562
spongyát rá! 538
a stílus az ember 468
summa summárum 156
süket füleknek prédikálni 54
Svengali 439

szabad az ellenségtől is tanulni 202
a szabad kéz politikája 283

szabad lesz a jövő! 401
szabad Május 872
szabad népért – szabad hazában! 414
szabad-e bemenni, szabad-e bemenni már? 960
szabadíts meg minket, uramisten, a barátainktól, az ellenségeinkkel mi magunk is elbánunk! 581
szabadság a hó alatt 769
a szabadság a szükségszerűség felismerése 381
szabadság, egyenlőség, testvériség! 391
a szabadság felelősséget jelent: legtöbb ember ezért retteg tőle 443
szabadság, szerelem! e kettő kell nekem 832
szabadság! tégy gazdaggá minket! 692
szájába repül a sült galamb 508
szakadj meg, szív! 613
szakítani nehéz dolog 673, 952
szakított a tudás fájának gyümölcséből 13
szálka a szemében 31
száll a madár, ágrul ágra, száll az ének, szájrul szájra 752
szállj költemény 880
szállj költemény, szólj költemény 881
szálló ige (szállóige) 663
Számiel, jöjj elő, itt a bűvös csontvelő 529
a száműzetés keserű kenyerét enni 597
szaporodjatok és sokasodjatok 11
száraz ágon, hallgató ajakkal meddig ültök, csüggedt madarak? 755
szárnyas szavak 95
szavak dagályitul szédelgő magyar 311
a szavazógolyó erősebb, mint a puskagolyó 240
száz vasutat, ezeret! csináljatok, csináljatok 843
százezrek kenyere 416
százfejű hidra 110
[százhúszas] 120-as tempó 681
százhúszat verő szív 692
a szecesszió 195
szecessziós 195
szegény anyám, ha tudta volna, dehogy szült volna engemet 645
szegény gazdagok 765, 841
szegény kicsi féreg nem tudott megnőni! 658
szegény kisgyermek panaszai 895
a szegény Lázár 79
szegény Tamás fázik 613
szegény tatár 717, 720
szegények vagyunk, de jól élünk 330
szegre akasztott elvek 327
szelet vet, vihart arat 59
Szellemfi 643
szélmalomharc 569
szélmalomharcot vívni 569
a szemérmes József 22
szemet szemért, fogat fogért 28
szemforgató farizeus 80
szemünket kisírni 57
szent a küszöb, melyen beléptem én, oh szent a szalmakunyhók küszöbe 833
szent hazánk! megfizettük mind, mivel csak tartozánk 727
Szent Kleofás! milyen karaván 818
szent meggyőződésem 327
szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény, de virágzás, de Élet és örök 875
szent őrületben a költő szeme földből az égre, égből a földre villan 599
szent vagy őrült? 572
szentelt fájdalom 737
a szentség is kísértés 497
szép a vesztett ügyet ápolni 686
szép a világ 933
szép csillag a honszeretet 825
a szép szeméért szeretni valakit 617
szép volt, mint egy álom 967
szépen sietek! 965
széplélek 518
széplelkek 518
a szerecsenmosdatás 55
a szerelem a legerősebb bűnök szülőanyja 763
szerelem bolondja 767
a szerelem bolondjai 766
a szerelem erős, mint a halál 49
a szerelem furcsa jószág 924
a szerelem mindent legyőz 178

a szerelem mindent pótol, s a szerelmet nem pótolja semmi 840
szerelem nélkül pokol az élet 766
a szerelem nélküli élet pokol 766
a szerelem nem káposzta; felmelegítve nem jó! 221
a szerelem nem olyan egyszerű 682
a szerelem páros önzés 473
a szerelem sötét verem 817
a szerelem vak 137
szerelemből elégtelen 680
a szerelemből mindig az gyógyul ki jobban, aki elsőnek gyógyul ki 456
szerelemnek szerelem az ára 525
szerelemről beszélni, annyi mint szeretkezni 474
szerelmi háromszög 546
szerencse a szerencsétlenségben 151
a szerencse fia 189
a szerencse forgandó 705
a szerencse vak 170
szerencsefi 189
szerencsefia 189
szerencsés flótás 524
szerencsétlen flótás 524
szerencsétlenségnek embere 823
szeresd a virágot és ne féltsd szívedet, mert ki ezt szereti, rossz ember nem lehet 838
szeresd felebarátodat, mint tenmagadat 30
szeressük egymást, gyerekek 949
szeretem (megcsókolni azt), aki elmegy 858
szeretnék egyszer egy kicsit boldog lenni 932
szeretnék még egyszer húszéves lenni 952
szeretnélek, de nem szabad 956
szeretném, hogyha szeretnének 866
szeretni emberi dolog 157
szeretve mind a vérpadig 770
szerezz pénzt 611
szerte nézett, s nem lelé honját e hazában 718
szervusz! „Salvus" 992
a szerzők darabokat írnak, a költő egészet 892
szétverték a Tanagrát 999
szézám, nyílj ki! 586
a szférák zenéje 118
sziámi ikrek 996
Szindbád 587, 781
Szindbád, a hajós 587
a színésznek a jövőhöz semmi köze sincsen 821
színház az egész világ 600
színház ez az egész világ 600
szintén zenész? 675
szirének 103
szirénhangok 103
sziszegj–sziszegj, kígyó 800
sziszüphoszi (sziszifuszi) munka 103
szív küldi szívnek szívesen 920
szívbajok ellen kisasszony szedjen tangót! 931
a szívem, a szívem elvesztettem én 970
szívesen hisszük, amit kívánunk 173
szívet cseréljen az, aki hazát cserél 757
szívét kiönteni 37
a szívnek meg kell szakadni 613
szívszaggató 59
Szkülla és Kharübdisz között 104
sznob az, aki hitvány dolgokat hitványul csodál 438
a szó Jákób szava, de a kezek Ézsau kezei 21
a szó legmerészebb értelmében 525
szó szavon nem maradt 76
szó, szó, szó 607
a szó veszélyes fegyver 917
szobor vagyok, de fáj minden tagom 726
szociális termelésből fakadt a jólét 351
a szocializmus a marxizmus–leninizmus alapján tudatosan szervezett társadalom 420
Szodoma és Gomorra 20
a szokás második természet 167
szókimondó asszonyság 485
szolgái és nem urai vagyunk a nemzetnek 319
a szolganépek Bábele 862
szólj! s ki vagy, elmondom 703
Szóma, ha mondom, segít a gondon;

már egy köbcenti helyrebiccenti 445
szomorú vasárnap 936–937
a szomszéd rétje mindig zöldebb 200
a szót tovább csépelni vétek, hadd lássak végre tetteket 519
sződd a selymet, elvtárs! 416
szőke bestia 540
szőke ciklon 688
szőke Duna 715
szőkék előnyben 428
szörnyű fájdalmat rendelsz felújítani 179
szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni 179
szphinx-mosoly 112
szphinx-tekintet 112
sztentori (stentori) hang 97
szuronnyal mindent lehet csinálni, csak ülni nem lehet rajta 248
szuronyokra felépíthet az ember egy trónt, de ülni nem tud rajta 248
szükségből erényt csinál 228
szükséges rossz 144
szülőföldem szép határa! meglátlak-e valahára? 716
a szüntelen élv nem élvezet 575
szürke Internacionálé 387
a szürkék hegedőse 858
szűz az, aki senkinek se kell 201

táblabíró politika 645
a tagadás ősi szelleme 803
talán igen, talán nem 554
talpra magyar, hí a haza! itt az idő, most vagy soha 845
Tamás vagyok benne 84
tanár úr kérem 902
táncolni, dalolni se szégyell 755
tanítva tanulni 206
a tantaloszi (tantaluszi) kínok 103
tanulj meg fiacskám komédiázni 968
tanúm az Ég, s minden seregi 754
taposd el a gyalázatost 466
társadalmi szerződés 469
a társadalom támaszai 545
a társaságban [társadalomban] született ember nem önmagáé 719
tarsolyában hordja a marsallbotot 269
tartsátok szárazon a puskaport 245
Tartuffe 617
tavasz ébredése 542
tavasz, te szerelem idénye, jöttöd mily bánatos nekem 558
tavasszal kell a szerelem 929
távollétükkel tündököltek 472
távollétükkel tüntettek 473
távozz tőlem, Sátán 62
te álnok kígyó 14
te csak pipálj, Ladányi 672
te is, fiam, Brutus? 173
te kígyó! te álnok kígyó 14
te, sötétben bujkáló, rémhírterjesztő ellenforradalmár, reszkess! 351
a te szemöldököd ronthat s teremthet száz világot 710
te szőke gyerek 966
te vagy a fény az éjszakában 928
te vagy a legény, Tyukodi pajtás 632
tebenned bíztunk eleitől fogva 627
téged dicsőít a Zenith és Nadír 711
a tegnapok ködlovagjai 782
tégy erszényedbe pénzt 611
tejjel-mézzel folyó Kánaán 24
tékozló fiú 79
tele torokkal 568
tele van a város akácfavirággal 951
télen, nyáron pusztán az én lakásom 755
teli torokból 568
telitalálat – telli találat 527
teljes gőzzel 286
teljes gőzzel előre 286
temetni jöttem Caesart, nem dicsérni 604
a tengerek szabadsága 275
tengeri kígyó 996
tengerre magyar 315
a tények logikája 314
a tények makacs dolgok 246
tenyeremen hordom 930
terítve a Föld, lakni tessék 873
a természet a szegényt maga arra szánta, hogy szülessen, éljen, dolgozzon, éhezzen, sanyarogjon és – meghaljon 799

a természet vadvirága 822
a természetben nincsen ugrás 574
a természetet meg lehet ismerni közvetve is, az embert soha 897
tervezzük meg a jövőt, de sohase kergessünk ábrándokat 421
tervszerű átcsoportosítás 341
tervszerű elszakadás 363
testvér, segítsd a lebukottakat 878
tetőtől talpig 34
a tett halála az okoskodás 804
tettekkel tényező 328
teuton düh 215
tévedések vígjátéka 595
tévedni emberi dolog 197
Thália oltára 113
Thália papja (papnője) 113
Thespis kordéja 193
ti fekélyek a hazának testén 822
ti urak, ti urak! ti velsz ebek 751
Tiborc 797
tiéd az ország – magadnak építed 415
tied vagyok, tied, hazám! e szív, e lélek 818
tiltott gyümölcs 14
tiltott gyümölcsre éhezik 204
tisszodiádák 662
tiszta Doberdó 344
tiszta és szeplőtelen 88
tiszteljétek a közkatonákat 850
Titán Laci 654
titáni feladat 112
titkos arája, Kund Abigél 754
titkos drámaíró 761
titokzatos szphinx 111
tíz perc az nagy idő 954
a tizedes meg a többiek 790
a tizenegyedik parancsolat 789
tohuvabohu 11
Tomori! büszke vezér! miért hagytad el érseki széked? 715
több dolgok vannak földön és egen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes 606
több is veszett Mohácsnál 749
több mint bizonyos 662
többet ér az élő kutya, mint a döglött oroszlán 587
a többi néma csend 610
a tőke ellopott munka 394
a tömegek lázadása 572
tönkre silányítani 638
tőrdöfés hátulról 346
törjetek szét minden láncot, majd lesz elég vasatok 843
Török szerencséje örök 977
törökvilág Magyarországon 762
a történelem az élet mestere 165
a történelem az idők tanúja 165
a történelem kerekét nem lehet visszafordítani 373
a történetíró hátrafelé fordított próféta 530
a történtet nem történtté tenni lehetetlen 123
a törvény új, de régi az ítélet 695
a trójai faló 180
a tudás fája 13
a tudás: hatalom 432
a tudásnak teszek panaszt 883
a tudatlanság mindig kész, hogy csodálja magát 459
a tudatlanság nem érv 499
a tudatlanságnak csak egy takarója van – a nyelv; minek azt mozgatni? 779
tudatos jövőbe lát 879
tudja az Isten 86
tudja ön már, mi a Lysoform? 979
tudod, mi a virág? a földnek jósága; tudod, mi a jóság? a lélek virága 838
tudom, hol szorít a cipő 152
a tudomány csalhatatlan; de a tudósok mindig csalódnak 489
a tudomány szervezett tudás 438
túl az óperencián 923
túl nagy a nyüzsgés 261
túl sokat álmodtam rólad 895
a tulajdon elvében gyűlöletes és hatásában gyilkos 392
a tulajdon – lopás 394
tündérkirálynő, légy a párom 944
tüneményes idők járnak 764
a türelem a birkák s a szamarak erénye 839

tűrj békességgel 798
a Tűz csiholója 870
a Tűz márciusa 868
a tűznek nem szabad kialudni 785

ugatni fogok, ha nem beszélhetünk 771
ugrópont 139
úgy beszélek önnel, mint férfi férfival 903
úgy csoportosítani a semmittevést, hogy lázas tevékenységnek lássék 776
úgy döntöttem, hogy gazember leszek 596
úgy elfogy a magyar, mintha nem lett volna 871
úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót 316
úgy is, mint tornatanár 671
úgy jóllaktam, hogy még 819
úgy kell neked; úgy kell neked, Dandin György, úgy kell neked 618
úgy kell néki, jól megjárta, hahaha 927
úgy kerül bele, mint Pilátus a krédóba 32
úgy szép az élet, ha van bőven dohány 959
úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont 702
az új földesúr 766
új időknek új dalai 855
új nép, másfajta raj 879
új seprű jól seper 502
újfent morognak salabakterék 866
ujjal mutogatnak valakire 214
ujjé, a ligetben nagyszerű 963
az újságíró pályatévesztett ember 283
unom a banánt 970
az Úr adta, az Úr vette el (elvette) 42
uraim, le a kalapokkal 639
urak a papok 636
urak országából dolgozók hazája! romok helyén virágzó élet 414
urak, papok dölyfét, ím, eleget tűrtük 867
uram, védj meg barátaimtól, ellenségeimtől majd megvédem magam 580
úrhatnám polgár 619
úri muri 786
Uriás-levél 39
utánunk az özönvíz 255
utazás a Holdba 484
utazás a koponyám körül 907
az utca bölcsessége 47
az utolsó bölény 426
az utolsó gavallér 782
az utolsó Mohikán 425
utolsó tánc! 795
Utópia 431

ülj mellém a kandallóhoz, fel van szítva melege 706
üres gyomorral nem lehet Talpra magyart szavalni 788
üsd az orrát magyar, ki bántja a tied' 795
üss, de hallgass meg 151
üt a tőkés magántulajdon végórája 379
ütött a kapitalizmus végórája 379
az üzlet – üzlet 491

vacsora nyolckor 428
a vadász ül hosszú, méla lesben 721
vadat és halat, s mi jó falat, szem-szájnak ingere 751
vádolom 488
Vadölő 425
vágd, fiam, vágd Forgács 302
vagy Caesar, vagy semmi 288
a vágy a gondolat apja 603
vagyok, aki vagyok 25
vagyok és leszek, ami voltam 702
vágyom egy nő után 933
vagytok: a Ma, vagytok a Holnap 865
vaj helyett ágyút 360
vajh ki ő, és merre van hazája? 722
vajon a tövisről szednek-é szőlőt, vagy a bojtorjánról fügét? 68
vajúdnak a hegyek, s nevetséges egérke születik 192
a vak csillag, ez a nyomorú föld hadd forogjon keserű levében 731
a vak is látja 196

vak ugrás a sötétbe 331
vak vezet világtalant 73
vaksággal megverni 20
vaksággal vert meg a sors 20
vaksággal verték meg az istenek 20
vakszerencse 170
valahogy csak lesz, mert úgy még sohasem volt, hogy sehogy se lett volna 779
valakit a tenyerén hordani 45
valami bűzlik Dániában 606
válami ván, de nem áz igazi 1004
valamit a fejéről a talpára állítani 379
valamit rosszul tudni rosszabb, mint nem tudni 292
valamit valamiért 125
valamit visz a víz 678
válás olasz módra 555
a vallás a nép ópiuma 377
a vallás ópium a nép számára 377
a vallás ópium a népnek 377
a vallás szellemi pálinka 377
a vallások elleni vallás hívei vagyunk 476
a változatosság gyönyörködtet 130
változnak az idők és változunk benne mi is 502
vályúnál az ökrök szomjasan delelnek 739
van, aki bevallja, van, aki tagadja 957
van bíró a felhők felett 734
van-e, ki e nevet ismeri? 822
van-e, ki e nevet nem ismeri? 822
van-é még a magyarnak istene? 751
vár állott: most kőhalom 718
varga, maradj a kaptafánál 213
várj, várj, szép délibáb 923
várja a sült galambot 508
várja, várja, de hiába várja 740
várjuk meg a három órai vonatot 478
várjuk meg az esti gyorsot 479
várjuk meg az esti vonatot 479
várom a telet 963
város az ingoványon 788
a város peremén 878
vasas, ne hagyd magad 405
vasfüggöny 366
vasvillát, vasvillát! hadd szúrjam keresztül 823
vasvillával űzheted ki a természetet, mégis mindig visszatér 191
a védekezés beismerés 229
a védekezés – önvád 229
a végcél semmi, a mozgalom minden 397
vége a komédiának 554, 813, 841
vége azoknak az időknek 516
véghöz vittem immár nagyhírű munkámat 699
végigvonuló vörös fonál 520
a végletek találkoznak 471
végső, de nem utolsó 612
a végzet hatalma 552
vén csataló 323
Vér és Arany 861
vérbaj nem szégyen 980
véres panorámák tavaszán 872
veri a mellét 81
a vérrög és a talajgyökér 363
a Vers csak cifra szolga 871
vers, eredj, légy osztályharcos 877
vérszagra gyűl az éji vad 751
vert hadak 731
vérvörös csütörtök 405
vesébe látni 44
veséjébe lát 44
a veséket vizsgálni 44
a veszedelmes életkor 448
veszedelmes hárpia 110
veszélyben a haza! 316
veszélyben a szocialista haza 264
vesszen az előleg 670
vesszen minden, csak a becsület maradjon 832
vétkesek közt cinkos, aki néma 890
vétkeznek a falakon kívül s belül 190
vezérfonal 199
vezess új útra, Lucifer 806
vidéken könnyű jónak lenni 441
vidulj, gyászos elme! megújul a világ 703
a víg özvegy 945
vígan dudál a portugál 487
vígan pipál a jó öreg, hisz Koch-kályhával fűtenek 981

vigyázat, csalok! 1002
vigyázó szemetek Párizsra vessétek 703
vigyázz, ha jön a vonat 976
vigyázz! kedved majd követendi gyász 822
vigyázz, Malvin, jön a kanyar 365
vigyázzanak a konzulok, hogy a köztársaság (a közügy) kárt ne szenvedjen 164
vihar egy pohár vízben 462
Viharsarok 359
a világ be akar csapódni 504
a világ be akar csapódni, tehát becsapják 504
a világ csak – hangulat 665
világ proletárjai, egyesüljetek 375
világ szemetje 86
világirodalom 521
világosságot, több világosságot 521
világot a megvakult világba 686
a világot jelentő deszkák 526
világszabadság 830
a világtörténet – világítélet 524
a villogó gatya 661
viperatojást kikölteni 55
a virágnak megtiltani nem lehet 817
virágozzék száz virág 277
vissza! neki 754
visszahozhatatlanul rohan el az idő 178
vitézek, mi lehet ez széles föld felett szebb dolog az végeknél? 698
vivát Soroksár 306
volt-nincs, fene bánja! volt-nincs, vigye kánya 923
Vörös Csepel, vezesd a harcot 409
Vörös Csepel, zúgjon a hangod! Váci út, felelj neki 409
vörös Internacionálé 386
vörös jelek a Hadak Útján 864
vörös ördögök 343
a vörös postakocsi 781
vulkán tetején táncolunk 271

Wintertől szén – fa – koksz, télen fázni sosem fogsz 983

Xantippé 135

zabálj csak ananászt, fácánhúsba fúlj 565
zabolázd meg nyelvedet 88
Zágon felé mutat egy halavány csillag 651
a zengő érc vagy pengő cimbalom 86
zizeg a szalma, menj, aludj 877
zöld Internacionálé 387
zöldhajtókás, sárgapitykés közlegény 819
a zöldszemű szörnyeteg 611
zörgessetek és megnyittatik néktek 67
zúg az éji bogár, nekimegy a falnak, nagyot koppan akkor, azután elhallgat 743

a zseni nem tanul, hanem tud 773

VEZÉRSZÓMUTATÓ

abbahagyni 776
ablak 835
ábránd 421, 557
ábrándos 869
ábrándozni 728
Ádám-kosztüm 14
ádáz 186
adni 67, 129, 177, 259, 267, 359, 421, 601, 606, 621, 741, 747, 756, 802, 835, 837, 884, 897, 964
adni (előadni) 325
adom (jutalom, bér) 702
adott 879
aforizma 891
Afrika 439
ág (faág) 752, 755
agy 754
ágy 146, 989
agyagláb 57
agytröszt 358
ágyu 360—361
ajak 755
ajándék 228
ájer 865
ajk 401, 819, 840
ajkpír 1000
ajtó 754
akác 914
akácfavirág 951
akáclombos 921
akarat 64, 421, 683, 744
akarni 129, 206, 216, 231, 348, 410, 436, 504, 784, 800, 863, 868, 892, 906, 917, 942, 976
akció 355
akkord 666
akol 83
akrobat(a) 1002
alábbvaló 701
alak 510
alap 169, 281, 420
alázat 695
álcázni 454
áldani 723, 724
áldás 722, 757
áldomás 298
áldozat 30, 719
alfa 89
alföldi 848
alja (vminek) 778
aljas 426
alkalmatlan 436
alkalom 443
alkatrész 745
alkohol 350
alkony 537
alkonyulni 850
alkotmány 306
alkotni 718, 888, 891
alkotó 802
alkudni 278
alma 99

álmodni 606, 811, 868, 895, 936, 950
álmoskönyv 23
álnok 14
álom 56, 569, 725, 734, 781, 816, 915, 924, 967
álomkép 812, 924
álompénz 729
álomvilág 659
Alsiráth 583
alternativa 243
aludni 56, 70, 755, 796, 842, 877, 989
állam 184, 254, 452
államhajó 184
állapot 12, 324
állat 488, 490
allegória 1000
állítani (felállítani) 207
állítani (vmit) 328, 379
állni 43, 99, 153, 340, 465, 507, 546, 716, 718, 721, 728, 731, 740, 745, 767, 810, 816, 826, 835, 839, 917
ambroszia — ambrózia 102
ámen 33
Amerika 427, 883
ananász 565
angol-flastrom 899
angyal 86, 89, 924
anya 183, 320, 579, 645, 739, 800, 811, 813, 816, 880, 942
anyag 369, 388, 879
anyamedve 222
anyaméh 816
anyanyelv 673
anyatej 231
anyuka 621
apa 603, 656, 763, 927
apagyilkos 312
Apokalipszis 91
ápolni 686, 723
apró 1000
ár (érték) 246, 442, 525, 730
ár (víztömeg) 51, 847
ara 754
Arábia 614
arabus 635
aranjuezi 524
arany 184, 342, 386, 713, 768, 816, 856, 861
aranyborju 28
aranyéhség 181
aranyember 768
aranyfa 519
aranyhegy 162
Aranykéz-utca 781
aranykor 107
aranyozás 480
aranyszabály 443
arasznyi 804
aratás 869
aratni 59, 165, 744
arc 16, 412, 897
arisztokrácia 835
árny 643
árnyék 176, 215, 516
ártatlanság 789
Artin 982
autóbusz 362
árva 651, 740, 934
árvakassza 998
ásni 47, 818
áspiskígyótojás 55
aszfaltbetyár 663
asszony 456, 474, 476—477, 485, 551, 605, 674, 770, 778, 784, 856, 964
asszonyi 520
asszonyság 781
asztal 834
átcsapni (átalakulni) 381
átcsoportosítani 341
átértékelés 541
Athén 135
átkozott 181, 886, 980
átlépni 171
átlőni 833
átmenni 74
átok 33, 647
atrocitás 354
áttenni 757
áttörni 398
atya 747
atyámfia 16
Avon 616
avoni 616
ázsiai 324

báb 832
baba 586, 930
Bábel 19, 862
babér 849
Babilon 56
Bach-huszárok 311
bagoly 135
baj 159—160, 171, 559, 650, 659, 825, 865, 1001
bajazzó 553
baka 344
bakó 810
Bakony 859
bakter 775
bal 60, 64, 566, 911
balek 684
baleset 329
Balkán 439
ballagni 749
balmars 566
baloldaliság 387
balsors 717
balszerencse 475
bálvány 480, 965
Balzac-korú 475
banán 970
bananhéj 930
bánat 437, 722, 764, 862, 896
bánatos 558
bankó 977
bánni 923, 935
bántani 146, 548, 700, 707, 795, 830, 901
bánya 818
bárány 68, 74
bárányből 68
barát 51, 140, 205, 224—225, 291, 307, 467, 580—581, 807, 818, 836
barátság 556
barátságos 824
bárka 17
barlang 389
barikád 497, 862
bátor 182, 737, 870
bátorság 686
baziliszkusz 212
baziliszkusztojás 55
beborulni 205
becsapni 504
becstelenség 455
becsület 169, 252, 557, 702, 797, 832
becsületes 604, 767
beérni (vmivel) 746
befejezni 802
begyógyítani 144
behatolni 369
beismerés 229
bejárni 478
bejönni 865
bejutni 74, 1004
béka 210
békaegérharc 105
béke 18, 231, 243, 384, 390, 415, 417, 561, 677, 693, 836, 880, 889
békepipa 426
bekerülni 1004
békés 385
békesség 78, 798
béketábor 417
bekötött 891
belátni 255
beleegyezés 234
beleegyezni 301
belehalni 880—881
belelépni 899
bélelt 969
belemarkolni 518
belépni 547, 833
belerúgni 210
Belgrád 340
bélyeg (ismertetőjel) 17
bélyeges 861
bemenni 927, 960
bemerészkedni 121
bemocskolódni 51
bemondás 270
bepalizni 961
bér 79
bérelni 979
bestia 540
beszéd 62, 96, 132, 208, 259
beszélni 86, 273, 474, 548, 635, 667, 687, 770—771, 832, 843, 847, 848, 872, 901, 903, 935, 966
beszökni 858
beteg 70, 242, 620, 692, 829

betegség 460, 657
betölteni 383
betű 64
bevallani 880, 957
bevétel 340
biblia 42, 79
bicska 515
bika 739
bilincs 470
bírálat 802
birka 839
birnámi (erdő) 614
bírni (vmit) 729
bírni (vmivel) 526
bíró 546, 734, 798
bitang 403, 846, 849
bizalom 325
Bizánc 533
bízni 557, 627, 814, 881
bizonyítvány 902
bizonyos 239, 579, 662
bizonytalan 158
biztos 158
bocsánat 222, 785
bogár 743
bohém 481
bohémélet 481
bohémvilág 481
bojtorján 68
bokor 739
bokréta 829, 947
boldog 63, 115, 208, 507, 548, 558, 562, 552, 707, 820, 842, 866, 932, 978
boldogítani 421
boldogság 185, 745, 824, 949
boldogtalan 562
boldogulni 891
boldogult 782
bolond 239, 641, 706, 738, 743, 766–767, 887, 891
bolondozni 307
bolondság 455
bor 117, 727, 732, 943
borítani 321
borjú 28
boros 732
borostyán 634, 744, 835
borotvaél 99
borsó 811
boszorkány 300
bosszú 709
bosszúálló 800
bot 626, 818
botcsinálta 618
botránykő 53
botránykrónika 450
bő 959
bőgés 599
bölcs 41, 116, 233, 319, 581, 710
bölcselem 606
bölcselő 804
bölcsesség 41, 47, 50, 288
bölcsész 777
bölény 426
bőr 55, 278, 993
bőrharisnya 425
bőség 461, 834
Brázay-sósborszesz 974
bresciai 282
brigád 410
brigadéros 667
brittaniás 355
bú (bánat) 705, 957, 969
búcsú 429
Buda 716, 735, 949, 951
Budapest 353, 411, 439, 964
Budapest III. 364
búgni 951
bujkáló 351—352
bújni 68
bukás 604
bukott 89
bukni 330, 762
buktatni 762
burzsoázia 373
bús 401, 711, 896, 907, 986—987
búsképű 568
búsulni 154, 629, 635
butaság 526, 897
butítani 350
buzogni 798
bűn 443, 454—455, 560, 763, 808
bűnbak 29
bűnhődés 560
bűnhődni 50

bűnös 56, 353, 726, 864
büntetés 801
bűntett 460
büszke 525, 563, 715
bűvös 529
bűz 926
bűzleni 606

Canossa 278
Canossa-járás 278
capitoliumi 195
cédula 912
cél 401, 510, 812
centi 973
cifra 656, 871
cigány 330, 730, 840
cigaretta 944
ciklon 688
cimbalom 86
cinikus 442
cinkos 890
cipő 152, 911
cipősarok 976
citrom 570
civil 691

csábító 22, 36, 102, 103
család 546, 562
csalás 203
csalhatatlan 489
csalni 1002
csaló 513
csalódni 489, 880
csalódott 917
csalogány 997
csalogatni 745
csap 821
csapás 25
csapni 298
császár 76
csata 400, 733
csatabárd 426
csataló 323
csatázni 839
csekélység 211
cselekedet 462
cselekedni 64, 161, 462
cselszövő 641
csemege 745
csend 610, 931
csendes 294, 743
csengeni 37
csepegtetni 708
Csepel 409
csépelni (szót) 519
csere 375
cserebogár 848
cserélni 240, 757
cserép 778
csibész 520
csiholó 870
csikóbőrös 708
csikorgatni 70
csillag 181, 421, 651, 731–732, 749, 753, 772, 779, 825, 851, 865, 957
csinálni 52, 64, 122, 228, 248, 475, 843, 891
csinosodás 705
csiripolás 776
csizmadia 447
csoda 826
csodalámpa 586
csodálatos 129, 427
csodálkozni 190—191
csodálni 438, 459
csodás 808
csók 76, 492, 659, 915
csomó 143
csontbrigád 688
csontvelő 529
csoportosítani 776
csuda 712, 753, 969
csudajó 567
csúfolódni 513
csuha 158
csúnya 441
csúszni 930
csüggedni 184, 728, 744
csüggedt 755
csüggni 819
csütörtök 405

dacos 359
dádé 659

dagály 311
dal 401, 415, 534, 738, 751, 763, 809, 825, 849, 855, 922, 952
dalolni 755
Dánia 606
darab 524, 892
dárda 52, 59
dáridó 870
darizó 361
Darmol 989
darumadár 757, 943
debreceni 892
delel 739
délibáb 660, 865, 923
demokrácia 892
derék (tulajdonság) 604, 712
derülni 718
deszka 526
diadal 744
diák 737
dialektika 419
dicsérni 51, 193, 293, 604, 848
dicső 186, 656, 836
dicsőíteni 711
dicsőség 503, 720, 763, 836, 849
dicsőséges 844
dicstelen 836
díj 267, 781
dísz 712
disznó 67
disznófejű 856
divat 765
dobbanás 536
Doberdó 344
dobni 317
dobogni 409
dobozolni 690
dodonai 132
dohány 629, 740—741, 959
doktor 618, 886
dolgozni 87, 421, 799, 987, 989
dolgozó 384, 414, 687, 883
dollár 425
dolog 134, 157, 186, 193, 197—198, 219, 246, 287, 427, 436, 438, 470, 511, 530, 548, 606, 620, 673, 693, 698, 712, 880, 927, 952, 969
Dongó (Dungó) 640
dorgálni 293
döglött 49, 570, 587
döghalál 806
dögvész 785
dölyf 867
döngetni 855
dönteni 350, 877
dönteni (határozni) 596
drága 708
drákói 114
dráma 894
drámaíró 761
drazsé 982
dudálni 487
Duna 537, 715, 765, 816, 862
durmolni 989
dús 752
dúsgazdag 818
dübörögni 876
düh 215
dühöngő 446
dühös 869
dzsentri 998

eb 156, 509, 630, 751, 818
éber 399
ébredés 542
ébredni 542, 734, 813, 939
ébredő 348
ébreszteni 557
ecet 778
ecset 694
éden 12
edény 581
édes 167, 186, 222, 556, 616, 650, 673, 693, 803, 924, 955, 968
édesíteni 614
ég 16, 27, 35, 40, 43, 61, 79, 89, 205, 211, 415, 599, 606, 621, 672, 709, 712, 735, 744, 754, 835, 848, 865, 893, 943
égbekiáltó 16
egér 192, 755
egész 375, 414, 485, 600, 601, 608, 770, 819, 835, 836, 883, 892, 957
egészséges 70, 692
égi 707, 752
égni 180

egri 304, 779
egy 83, 85, 121–122, 152, 176, 196, 212, 214, 224–225, 242, 268, 308, 330, 383, 415, 495, 536, 555, 642, 676, 701, 727, 739, 744, 756, 772, 775, 778, 779, 805, 816, 830, 862, 870, 915, 920, 923, 924, 925, 935, 944, 956, 974
egyén 806, 807
egyéni 355
egyenjogú 262
egyenlő 770, 805
egyenlőség 275, 391, 738
egyesíteni 443
egyesülni 375
egyesült 284
egyetlen 140, 892
egyféle 906
egyforma 497
egyik 159, 497, 745, 970
Egyiptom 23, 25–26
egylet 783
egyperces 690
egyszerű 206, 442, 682
egyszívű 410
együgyű 63
együgyűség 248
éh (éhség) 865
éhes 396, 783, 787
éhezni 204, 799, 833
éhség 401, 503
éj 726, 751, 808
éji 743, 751
éjjel 964, 989
éjjeli (éjszakai) 563
éjszaka 638, 667, 676, 720, 873, 928, 950, 960
ejteni (könnyet) 505
ejteni (szót) 300
ékes 816
ékeskedni 121
ékesszólás 267
ekevas 52
él (vminek a legeleje) 873
elaludni 919, 939
eladni 20, 214, 729, 919
elásni 426
elbánni 581
elbújni 810
eldobni 570, 901
elegáns 784
elegendő 198, 880
elégtelen 680
elem 355
élenjáró 383
elesni (meghalni) 831
élet 12, 90, 165, 207, 219, 305, 383, 400, 414, 440, 463, 454, 510, 517–519, 556, 569, 640, 641, 665, 719, 722, 728, 752, 755, 757, 766, 769, 784, 804, 805, 812, 825, 836, 841, 868, 871, 875, 878, 900, 912, 929, 959, 965, 968, 969
életkincs 818
életkor 448
eleven 49, 530
elfecsérelni 225
elfeledni 932
elfelejteni 702, 955, 978
elfogyni 871
elfújni 431
elfűrészelt 315
elhagyni 45, 158, 715, 747, 913
elhallgatni 743
elhantolni 509
elhullani 841
elhúzni 364
eliramlani 841
elíziumi 101
eljátszani 720
eljegyezni 896
eljönni 49, 83, 892, 893
eljutni 674, 738
elkerülni 427
elkésni 859—860
elkészülni 897
elkezdeni 807, 995
elküldeni 676
ellenállás 282
ellenezni 301
ellenforradalmár 351
ellenség 202, 291, 440, 580, 581, 893
ellentét 419
ellentmondás 530
ellentmondó 530
ellopni 394, 991

elmaradni 810
elme 703
elmélet 369, 383, 519
elmenni 392, 858, 871, 913, 918
elmeríteni 807
elmetszeni 638
elmondani 133, 703, 906
elmúlni 77, 503, 516, 686
elnézés 222
élni 31, 135, 136, 183, 205, 207, 252, 330, 378, 385, 401, 410, 411, 418, 436, 453, 516, 557, 558, 567, 571, 692, 709, 713, 716, 717, 722, 723, 728, 732, 742, 754, 786, 799, 803, 805, 806, 844, 867, 868, 874, 875, 881, 890, 967
elnyomó 402
élő 21, 309, 526, 562, 587
előjel 849
előleg 670
előny 428
előzni 460
elpártolni 818
elragadni 211
elrejteni 259
elrepülni 192, 712
elringatni 911
elrohanni 178
elsikkasztani 998
elsodort 788
első 75, 83, 172, 242, 321, 456, 467, 804, 897
elszakadás 363
elszállni 191
elszívni 426
eltakarni 723
eltartani 307, 689
eltemetni 509
eltévedt 74
eltörni 847
eltűnni 641
eltűnt 496, 557
eltűrni 494
élüszioni 101
elv 327, 392
élv 575
elválaszthatatlan 345
elválni 931
elvégezni 595
elvégeztetett 84
elvenni 129
elvenni (vmijét) 42
elvesz(ej)teni 810
elveszett 430, 573
elveszíteni—elveszteni 129, 224, 970
elveszni 152, 156, 252, 280, 401, 495, 501, 656 756
elvetni (kockát) 172
élvezet 575
elvtárs 416
elzárt 820
ember 13, 31, 36, 78, 83, 86, 129, 134, 138, 139, 140, 157, 160, 173, 205, 210, 239, 246—248, 259, 262, 283, 378, 388—389, 418, 440, 441, 442, 443, 468, 470, 488, 490, 510, 527, 540, 546, 563, 580, 604, 615, 620, 649, 660, 702, 719, 722, 727, 729, 739, 743, 746, 765, 768, 770, 772, 780, 784, 797, 813, 814, 818, 823, 828, 829, 838, 842, 846, 850, 861, 865, 870, 873, 874, 883, 884, 890, 893, 897, 899, 952, 958, 1003
emberélet 547
emberevő 30
emberfaj 729
emberfő 308
emberfölötti 540
emberi 197, 419, 475, 490, 891
emberietlen 897
emberiség 444, 721, 829
emberjog 837
emberke 543
emberség 826, 884
emberszámba menni 601
embertelenség 873
emelni 79, 751, 841
emészteni (pusztítani) 757
emésztő 701
Emke 329
emlegetni 161
emlék 186, 437
emlékezés 880
emlékezet 827
emlékezni 548, 625, 929
emlékjel 738

emlékkönyv 641
ének 752
énekelni 178, 699, 756, 787, 827
engedni 63, 64, 78, 258
enni 16, 87, 135, 162, 262, 472, 597, 724
enyészet 804, 869
enyészni 578, 806
enyhíteni 214
enyhülés 243
ép 221
epeda 990
építeni 69, 230, 411, 415
építészet 531
Ér (földrajzi név) 48, 862
érc 86, 186, 615
érdekelni 882, 906, 954
érdekes 518
érdem 380
érdemelni 462, 544, 738
erdő 490, 514, 601, 614
érem 690
erény 107, 228, 265, 325, 455, 467, 475, 615, 719, 839
erényhős 734
érett 827
érezni 316, 584, 724, 813
erkölcs 164, 476, 709
érni (baleset) 329
érni (érlelődni) 827
érni (értékkel bírni) 412, 457, 581, 587, 780, 861
érni (megérni) 749
érni (nyúlni vhová) 199
érni (terjedni vmeddig) 54
érni (vhová) 223
erő 148, 243, 284, 308, 744
erős 36, 49, 240, 331, 457, 465, 492, 516, 527, 546, 684, 709, 744, 763
erőszak 258
erőtlen 77, 744
érseki 715
erszény 611
érték 442, 490, 541
értelem 525, 882
értelmezni 369
érteni 693, 869
érthető 899
érv 457, 499
érzék 476
érzemény 738
érzés 462
esernyős 309
esés 604
eset 679
esküdni 846, 848
esni 47, 442, 596, 716, 753, 762, 896, 897
esóes (SOS) 998
eső 716
est—este 611, 708, 742, 743, 929, 938, 969, 989, 990
esti 479
ész 129, 308, 419, 559, 916, 918
eszkimó 813
eszköz 510
eszme 324, 418, 738, 862
észrevenni 810
esztendő 23
etika 906
étvágy 451
Európa 372, 533, 543
európai 882
év 388, 418, 753, 978
evés 451
évszázad 268
exigentia 314
ezer 222, 843, 864
ezernyelvű 410
ezernyi 883
ezerszer 462

fa 13, 62, 68, 514, 749, 752, 757, 819, 827, 839, 917, 938
Fabulon 993
fácánhús 565
faj 892
fajankó 848
fájdalmas 548
fájdalom 179, 214, 522, 737, 745
fájni 726, 729, 805, 966
fajta 410, 743, 883
fajulni 709
fakadni 351
fakasztani 27
fakó 630

fal 35, 190, 743, 855
falat 751
falevél 966
faló 180
falu 660, 775, 788, 921
falusi 731
fáradt 917
farizeus 80
farkas 157, 161
farkasbőr 68
fasiszta 408, 410
fátyol 321
fattyú 795
fazék 26, 253
fázni 613, 833, 983
fazon 1000
február 293
fecsegni 880
fecske 122
fegyver 46, 52, 178, 337, 345, 369, 429, 678, 699, 773, 917
fehér 221, 882, 914
fej 14, 42, 111, 379, 626, 635, 751, 818, 957, 1000
fejleni (fejlődni) 808
fejsze 62, 563
fejvesztés 42
fekély 822
fekete 303, 387, 745, 767, 850, 859, 930, 934
fél (embertárs) 624
feladat 112, 369
feladni (abbahagyni) 807
fele (vminek) 522, 547
felebarát 30
feledni 109, 808, 814
feleim 624
felejteni 256, 702, 737
félelem 131, 179, 251
felelni 409
felelősség 443
felelőtlen 355
felépíteni 248
felépülni 796
felérni 492, 710
feleség 631, 689, 784, 844
felfalni 258
felfedezni 427
felfuvalkodott 210
felhagyni 547
felhívni 531
felhő 565, 734
felismerés 381
félisten 318
feljutni 104
félkarú 315
felkeresni 716
felmelegíteni 221
félni 163, 301, 712, 798, 869, 892
feloszthatatlan 345
félsiker 770
felső 239
felsőbbrendű 540
felsülés 770
felszín 880
feltartóztatni 488
féltégla 81
féltékeny 455
félteni 643, 656, 838
feltépni 179
felújítani 179
félvilági 482
felvirradni 656
fém 417
fene 238, 923
fenék 661, 775
fenevad 389
fenség 98
fenséges 268
fény (szeme fénye) 34
fényes 414, 417, 516, 643, 718, 722, 846, 928
fényűzés 893
fenyves 820
ferbli 775
ferdítés 897
féreg 658
férfi 90, 476, 492, 604, 769, 832, 903, 906, 944
férfimunka 729
fess 929
festészet 549
fészkelni 754
fia 39
fiatal 145, 312, 875
fiatalság 657

figyelni 948, 1003
filagória 1000
Filippika 168
filléres 681
filozófus 369
filozopter 777
finom 944
fiú 39, 79, 173, 189, 302, 406, 650, 722, 726, 734, 756, 783, 855, 968
fix 958
fizetni 413, 775
flótás 524
fog 28, 70, 97, 228
fogház 486
fogódzkodni 365
foglalni (helyet) 834
fóka 813
folt 572
foltos 108
folyam 807
folyékony 351
folyni 122, 927
folyó 240
folytatni 790, 836
fonal 199, 520
fontos 274, 275, 544, 685, 916
fordítás 897
fordított 530
fordulat 388
fordulni 917
forgandó 705
forgatni 718
forogni 731, 802
forrni 711
forradalom 258, 274, 309, 347, 372, 375, 377, 383, 476, 849, 869, 870, 892
forrás 21
fölakasztani 851
föld 19, 40, 61, 78, 198, 290, 396, 401, 411, 413, 415, 421, 573, 599, 606, 634, 661, 672, 698, 729, 730, 731, 737, 738, 753, 757, 767, 769, 827, 829, 838, 839, 869, 873, 876, 892, 897, 917
földesúr 766
földi 707, 746
földobni 868
földönjáró 772
fölkelni 70
fölkelni (vmi ellen) 828
fölösleges 886
föltámadni 847
fölvenni 741
főni 253
főnix 226
főváros 982
főzni 162, 253
francia 652
friss 864
fújni 414, 897
fukar 803
fulladni 483, 565, 765
furcsa 924
furfangos 737
fúró 357
futni 647, 917
fű 177, 888
füge 68
fügefalevél 14
függetlenség 833
fül 37, 51, 54, 564
fülemüle 597, 776
fülemüle-per 748
fürt 726
füst 157, 897
füstbement 818
fűteni 737, 981
fütyülni 748
fűzfapoéta 627

gágogás 195
galamb 18, 508, 708
galambocska 708
gallér 657
galuska 726
gálya 619, 847
gáncs 251
garas 798
gárda 270, 398, 652
gascogne-i 495
gát 739, 755
gatya 658
gavallér 782
gaz 660
gazda 141, 482

gazdag 74, 413, 692, 765, 841
gazdálkodni 605
gazember 595, 596
gép 802
gesztenye 457
gitt-egylet 783
glória 665
gólya 740
gomb 961
gomba 761
gombolni 320, 922
Gomorra 20
gond 185, 445, 730
gondolat 259, 507, 536, 603, 796, 830, 865, 891, 892
gondolkodni 453, 549, 702, 819
gondolni 244, 273, 727, 728, 730, 960, 969
gonosz 839
Gordium 143
Gordiusz 143
Gottschlig-rum 975
görbe 901
gőz 286
gőzhenger 341
Gretna-Green 889
gróf 483
guba 158
gúnykacaj 512
gúnyolni 641

gyakorlat 218, 383
gyakorolni 659
gyalázat 244, 846
gyalázatos 466
gyalázni 869
gyanú 153, 754
gyanús 754
gyarapítani 718
gyarlóság 605
gyász 722, 822, 876
gyászos 703
gyászmagyar 299
gyásztér 715
gyászvitéz 299
gyáva 710, 849
gyémánt 767
gyenge 77, 511
gyerekarcú 938
gyermek—gyerek 78, 258, 517, 621, 726, 743, 800, 811, 848, 849, 879, 949, 966
gyermekbetegség 387
gyilkos 392
gyógyulni 456, 657
gyomor 788
gyors 177, 515, 681, 812
gyorsvonat 479
gyökér 62, 530
gyönge 773, 832
gyöngy 67, 512, 631, 727
gyöngyösbokréta 674
gyönyör 538
gyönyörködtetni 130
gyönyörű 563, 740, 879
gyönyörűség 98
gyötrelem 362
győzedelem 738
győzelem 152, 274, 275
győzni 172, 176, 178, 230, 714, 719
gyúrni 388, 961
gyűjteni 417
gyülekezet 883
gyűlni 751
gyűlölet 772
gyűlöletes 392
gyűlölni 163
gyümölcs 13, 14, 68, 204, 819, 827, 836
gyürkőzni 874
gyűrött 947

hab 351
háború 183, 231, 257, 287, 342, 390, 525, 561
háborgatni 827
had 409, 731, 776, 777, 864
hadi 343
hadiösvény 426
hadnagy 650, 938
hagyni 405, 571, 811, 929
haj 176, 916, 973
hajlék 69
hajnal 656, 707
hajó 184, 857
hajókötél 763

hajós 587
hajszál 43
hajtani 865
hajtóerő 372
hal 216, 751
hála 742, 772
haladni 644, 805, 984
halál 39, 49, 51, 90, 115, 223, 233, 266, 410, 454, 492, 517, 624, 665, 695, 804, 858, 888
halandzsa 903, 904
halandzsázás 904
halandzsázni 904
halaványmalvány 651, 849
haldokló 210, 827
halhatatlanság 266
halk 293, 899
hallani 53, 71, 754, 809, 837
hallgatni 151, 233, 234, 612, 651, 880
hallgató 755
halni 624, 723, 844, 890
halott 116, 515, 856, 873
hamis 67
hámozott 694
hamu 19, 624, 707
hang 21, 22, 97, 409, 564, 725, 862
hangosan 293
hangulat 665, 955
hangzani 563
hányódni 179
harag 61, 190, 218, 219, 612
harang 429
harc 105, 318, 397, 408, 409, 433, 732, 831, 836, 868, 874, 880
harcibárd 426
harcos 383
harmadik 690
harminc 735
harmincéves 474
három 113, 287, 478, 651, 705, 757
háromféle 426
hárommillió 404
háromszög 546
has 723 787
hasadni 707
hasonlítani 562
hasonló 562, 779
használati utasítás 974
használni 183, 209, 713, 849
hasznos 194, 683
haszon 765, 849
haszontalan 452
hasztalan 692
hat 555
hát 109, 618
hatalmas 707, 823
hatalom 81, 369, 384, 419, 432, 552, 562, 917
határ 716, 756, 757
határozni 557, 727
hatás 392
hatni 718
hatos (villamos) 914
hattyú 616, 827
hattyúdal 127
havi 958
ház 162, 180, 432, 721, 729, 737, 835, 934, 982
haza 73, 119, 136, 186, 264, 316, 319, 321, 322, 374, 414, 642, 709, 714, 718, 721, 722, 727, 729, 732, 737, 744, 751, 756, 757, 800, 818, 822, 825, 826, 828, 829, 842, 845, 849, 883, 884, 985
hazabeszélni 165
hazafiság 796
házasság 443, 555, 672, 945
hazátlan 403
hazudni 284, 752, 945
hazug 725
hazugság 426, 563, 578, 773
hegedős (hegedűs) 857
hegy 86, 192, 588, 736, 737
hegyibeszéd 62
hegytető 207
hév (HÉV) 985
Helikón 108
Helsinki 294
hely 247, 411, 414, 682, 723, 834
helyes 599
helyeselni 202
helyezkedni 324
helyrebiccenteni 445
helyzet 544, 545, 765, 767
henyélni 728
hervadás 722, 757

hervadni 712
hét (számjegy) 23, 79, 116, 626
hétbölcs 116
hetedik 79, 584, 878
heti 991
hétpecsétes 91
hetvenkedés 602
heverni 757
hevíteni 738
hiba 266
híd 583
hideg 90, 737, 941
hidegvér 657, 658
hidra 110, 111
hiéna 282
himnusz 787
hímszarvas 740
hinni 78, 142, 173, 225, 631, 708, 932
hintapolitika 365
hinteni 73
hír 43, 181, 205, 526, 581, 716, 837
híres 871
hírhedett 725
hírnök 731
hirtelen 712
hit 69, 86, 864, 874
hitegetni 631
hitel 943
hitetlen 84
hitvány 438, 832
hiúság 48, 434
hivatal 129, 608
hivatalos 75
híve (vkinek, vminek) 723
híves (hűvös) 626
hívni 805, 845, 865
hivő 476
hizlalni 141
hó 451, 769
hóbort 539
hódolat 455, 802
hold 484
holdfény 492
holdvilágos 950
holló 221, 959
holnap 51, 397, 414, 790, 857, 863, 865, 911
holnapután 921
holt 265, 450, 560, 757
holttest 534, 562
homály 720
homéri (homéroszi) 97
homlok 315, 771, 849
homok 69
hon 647, 717, 718, 722, 730, 840
honfi 604
honszeretet 757, 825
hordani 45, 71, 269, 771, 911, 930
hordó 138, 149, 150
hordozni 71
hosszú 47, 497, 641, 721, 757, 762, 780, 827, 836, 965, 973
hozni 951, 988
hozomány 945
hozzáértő 883
hozzányúlni 480
hőbörögni 307
hőkölés 872
hős 318, 559, 660, 715, 781, 857
húg 840, 896
hullani 27, 712, 827, 841, 865, 966
hullatni 505, 752
humanizmus 419
humor 602, 905
humortalan 897
hun 685
huncut 333
húr 738
huri 584
hús 26, 150, 628, 739, 986
húsosfazék 26
huszár 311
húszéves 952
húzni 530, 730, 840, 978
hű 90
hűhó 603, 689
hülye 891
hűs 749
hűség 51
hűtlen 913
hűtlenség 555
Hypo 992

ibolya 344
icipici 945
ideál 418

idegen 121, 160, 785
idény 558
idő 49, 73, 142, 144, 164, 165, 178, 183, 193, 203, 214, 239, 489, 496, 502, 516, 548, 558, 607, 649, 670, 712, 713, 720, 747, 749, 764, 805, 823, 845, 855, 892, 954
idős 995
ifjú 398, 761, 869, 874, 875
ifjúság 45, 410, 415, 446, 558, 682
igaz 27, 187, 444, 459, 522, 526, 550, 625, 772, 843, 882
igazi 214, 1004
igazság 117, 169, 184, 206, 219, 280, 281, 400, 401, 442, 488, 517, 578, 671, 943
igazságos 309, 716
ige 82, 663
ígéret 19
ígérni 162, 362, 470
Igmándi-víz 972
ihlet 242
ikrek 996
illatszer 614
illetni 802
illik 887
illúzió 944
imádás 28
imádkozni 611
imádni 491, 492, 933, 965
imperializmus 277
indítani 61
indulni (romlásnak) 709
induló 566, 875
ing 128, 158, 665, 840
inger 751
ingatag 551
ingovány 788
ingyen 780
inni 109, 278, 724, 732, 943, 975, 992
Internacionálé 386, 387
intim 677
intimpista 678
intimpistáskodás 678
ipar 257, 315
írás 192, 718
íratlan 114
irgalmas 79
irgalom 747, 801
irigy 617
irigység 210, 617
írni 84, 219, 314, 615, 625, 641, 784, 872, 891, 892, 894, 898, 941
író 389, 564
írógép 668
irónia 490
irtani 894, 898
irtózatos 316
iskola 207
iskolapénz 216
ismeret 719
ismeretlen 352
ismerni 68, 719, 768, 822, 905, 925
ismerős 866
ismert 609
istálló 147
isten (Isten) 20, 26, 42, 45, 85, 86, 129, 145, 291, 316, 357, 394, 465, 526, 537, 583, 601, 695, 709, 710, 713, 717, 732, 737, 741, 742, 747, 751, 770, 818, 825, 826, 829, 846, 848, 890, 894, 912, 955
istenadta 750
istenfiak 702
ítélet 40, 41, 99, 114, 309, 695
ítélni 66, 557, 864
ítélőszék 545
íz 926
izélni (kötekedni) 307
izgatni 872
izmosodni 796

jámbor 235, 743
janicsár 762
január 293
Janus-arc 204
járás 720, 739
járni 70, 181, 223, 278, 311, 372, 559, 565, 668, 719, 749, 764, 928, 949
játék 98, 720, 889
játékos 770
játékszer 928
játszani 570, 707, 720, 755, 893
javítani 728

jég 952
jegenye 959
jeges 716
jegy 500
jel 73, 864
jelen 892
jelenteni 443, 512, 526
jellem 829
jellemtelen 726
jelszó 415
jeremiád 57
Jerikó 35
Jeruzsálem 302
jó 60, 64, 76, 82, 88, 90, 116, 163, 194, 202, 205, 212, 214, 221, 301, 387, 433, 441, 455, 457, 462, 476, 526, 558, 566, 575, 581, 604, 620, 649, 667, 686, 699, 703, 719, 729, 751, 767, 779, 786, 808, 839, 849, 893, 894, 911, 918, 945, 964, 969, 981
jóakaratú 78
jóbarát 171
jócselekedet 462
jog 393, 621, 828, 834, 837, 850
jogar 211
jogász 777
jókedv 988
Joker 529
jólét 351
jóllakni 819
jóság 838
jósolni 126
jóslat 132
jószág 141, 924
jóta (jotta) 63
józan 419, 557
jönni 69, 82, 88, 172, 357, 365, 451, 529, 558, 604, 612, 685, 705, 707, 708, 724, 731, 753, 798, 825, 864, 867, 872, 880, 899, 921, 926, 951, 960, 969, 976, 992, 1001
jövendő 718, 829
jövendölni 893
jövő 401, 416, 421, 536, 693, 734, 768, 809, 821, 879, 892
júdáscsók 76
júdáspénz 76
jutni, 181, 918
kabát 158
kacagás 934
kacagni 553
kacaj 97
kacsa 947
Káin-bélyeg 17
kaján 860
kakas 807
kalács 262
kalap 639, 829
kalász 816
kályha 981
Kánaán 24, 835
kanász 708
kandalló 706
kánya 923
kanyar 365
kapa 52
kapitalizmus 373, 379
kapitány 286, 688
kapni 421, 835
káposzta 221
kaptafa 213
kapu 54, 168, 241, 317, 445, 855
kar 203
kár 164, 176
karaván 644, 818
kard 52, 59, 168, 701, 846, 851
károgni 959
káros 982
karöltve 311
Kárpát 820
Karthágó 153
kártya 570, 775
kasza 59
katona 348, 352, 677
kaucsuk 976
kávé 303, 745
kávéházi 339
kebel 80, 120, 316
kedély 602
kedélyes 486
kedv 511, 708, 822
kedvez 196
kegyelmes 891
kegyelmezni 312
kegyetlen 891
kegyes 203, 234

kegyeskedni 471
kéj 729
kék 493, 537
kékszakáll 458
kékszakállú 895
kellemes 194, 470
kelleni 465, 723
Kelet Népe 309
kemény 735, 875
kend 705, 840
kenyér 16, 31, 65, 262, 351, 402, 407, 408, 411, 416, 597, 865
kenyeres 629
kényszeríteni 798
kényszerűség 186
kép 939, 944
képes (vmire) 606
képesség 380, 879
képmutatás 455
képzelet 544, 911
képzelt 620
kérdés 608
kérdezni 904
kerék 373
keresni 38, 67, 138, 281, 477, 555, 619, 741, 912
kereszt 71
keresztény 353
keresztényszocializmus 892
kérges 356
kergetni 421, 729
keringő 531
keríteni 611
kérni 67, 222, 712, 837, 892, 893, 902
kérődzni 743
kert 12, 465, 840
kerülni 580
kés 52, 99
késedelem 196
késél 99
keserű 47, 77, 597, 731
keserves 470
késni 232, 720, 803
késő 195, 659, 707, 808
kesudió 694
kész 77, 459, 475
készülni 231
kétarcú 204
kétélű 46
kétes 708
kétség 442, 596
kétszáz 958
kettészakítani 738
kettévágni 143
kettő 65, 137, 161, 176, 177, 293, 383, 421, 497, 522, 536, 633, 679, 753, 756, 775, 824, 832, 839, 944, 953, 974, 984
kevély 556, 796
kevercs 808
kevés 75, 140, 288, 312, 387, 512, 549, 625, 629, 694, 740, 741, 746, 756
kéz 21, 22, 32, 60, 64, 124, 199, 247, 283, 316, 331, 480, 557, 614, 723, 724, 762, 803, 824, 911
kezdeni 331, 681, 693, 813, 836, 938
kezdet 82, 259, 266, 519
kezes 557
kiáltani 16, 54, 700, 807, 876
kialudni 785
kiásni 426
kibékülni 880
kibérelni 850
kibújni 55
kicsi 658, 666, 932, 955, 964, 994
kidobni 979
kidőlni 396
kiesni 661, 716
kifacsarni 570
kifejezés 222
kifejezni 440
kifizetni 961
kifogyhatatlan 42
kigúnyolni 494
kígyó 14, 120, 177, 800, 996
kígyótojás 55
kikaparni 457
kikölteni 55
kilencvenkilenc 242
kilépni 566
kilobbanni 796
kimenő 964
kimondani 32, 192, 727, 757
kiművelni 308
kín 103

kincs 51, 132, 581, 708, 752
kinyilatkoztatni 275
kinyílni 586
kinyitni 942
kiokádni 90
kiönteni 37
kipiszkálni 950
király 252, 265, 330, 735, 827, 851
királyné 301
kirándulás 920
kiruccanás 920
kis 137, 169, 253, 460, 479, 494, 614, 687, 720, 816, 888, 920, 944, 947, 952, 964
kisajátítás 379
kisajátító 379
kisasszony 931
kisded 78, 720
kísérni 770
kísérteni 443, 770, 803
kísértés 65, 441, 497
kísértet 372
kisgyermek 895
kislány 731, 956
kiszabadulni 585
kitalálni 465
kitántorogni 883
kitörni 712
kivágni 563, 917
kíváncsi 947
kívánkozni 626
kívánni 142, 173, 179, 737, 779, 978
kívánság 179
kivívni 304
kizökkenni 607
Koch-kályha 981
kocka 172
kockáztatni 322
koldus 404
koldusbot 833
kollégium 892
kolostor 609
kolosszus 57
komédia 475, 554, 813, 841, 968
komédiás 769
komédiázni 968
kommunista 388
kommunizmus 387
komoly 960
komor 739, 988
konkolyhintés 73
konok 498
Konrád (Kávéházi) 339
kontrás 693
konzul 164
kopogni 747
koponya 907
koporsó 40, 712, 875
koppanni 743
kor 17, 419, 557, 559, 707, 713, 714, 726, 738, 757, 789, 807, 808, 984
korai 517
kordé 193
korlátlan 285
kormány 261
kormányozni 288
korona 90
korona (pénzegység) 974
korsó 42
kosár 24, 834
koszorú 835
kosztüm 14
kovács 155
kovácsolni 52, 59
kox (koksz) 983
kozmetika 906
kő 76, 83, 317, 740, 868
köbcenti 445
köd 364
ködlovag 782
kőhalom 718
köhögés 980
kölcsön 606
költemény 880, 881
költeni 752
költeni (verset) 545, 546
költészet 549, 835, 882
költő 209, 599, 683, 738, 744, 752, 816, 825, 834, 879, 882, 886, 892, 893
költőtárs 835
költözni 101
könny 219, 362, 512, 738, 754, 764
könnyű 58, 198, 275, 325, 441, 652, 719, 891, 958
könyv 226, 284, 745
köpenicki 286

köpeny 158
kör 146
körültáncolás 28
kőszikla 27
köszönteni 715
kötél 408, 741
kötelesség 523, 850
kötni 33
köttetni 672
kövér 739
követni 202, 250, 719, 809, 822
köz (közösség) 806
közbeszólni 785
közélet 411
közellenség 242
közép 193, 944
középszer 184, 713
középút 184
közízlés 565
közkatona 850
közlegény 819
közönség 238
közönséges 388
közös 880
köztársaság 164
közügy 164
közvetve 897
krajcáros 671
krédó 32
kritika 369, 372
krokodilkönnyek 505
kulacs 708
kulcs 911
kultúra 535, 564
kuruc 631
kurzus 353
kurzuslovagok 353
kunyhó 390
kút 871
kútágas 871
kútfő 719
kutya 49, 587, 644
küldeni 81, 676, 920
különb 870
különbség 904
különös 873
kürtszó 35
küszöb 833
küzdelem 437, 463, 812
küzdeni 719, 744, 814, 880

láb 421, 803, 810
labirint 199
labirintus 199
lak 816
lakás 755
lakni 873
lakodalom 946
lakoma 154
lámpás 138
lánc 375, 513, 828, 836, 843, 846, 847
Lánchíd 900
lángész 242, 553, 710, 891
langyos 90
lant 738, 741, 742, 851
lány—leány 70, 579, 673, 680, 755, 924, 950
láp 667
lappangani 739
lapulni 177, 205
lápvirág 667
látás 436
láthatár 689
láthatatlan 436
látni 44, 46, 53, 170, 172, 196, 202, 348, 421, 514, 519, 624, 642, 709, 729, 743, 753, 776, 784, 870, 879, 889, 898, 952, 964
látomás 436
lavina 900
láz 869
lázadás 572
lázadó 490
lázas 776
lé (vminek a leve) 731, 736
lebegni 40
leborulni 316
lebukott 878
leesni 762
lég (levegő) 727, 756
legény 495, 632, 739, 755, 947
legénykedni 983
legfőbb 166, 169, 208, 602, 603, 810
léggömb 694
légvár 230
legyőzhetetlen 318, 417

legyőzni 196, 490
lehelni 57
lehetetlen 123, 225, 308, 427
lehetetlenség 285
lehetőség 285
lehetséges 274
lehullni 338, 827
leinni (magát) 661
leírni 563
leiterjakab 654
lejtő 682, 683, 768
lekésni 362
leköpni 898
leláncolni 350
lélek 57, 77, 85, 208, 221, 389, 560, 606, 712, 714, 725, 740, 754, 818, 825, 838, 922, 967
lélekidomár 772
lelkezett (lelkedzett) 740
lelkiismeret 850
lelkiüdvösség 214
lelni 718
lemaradni 558
Lemberg 340
lemenni 825
leméri 535
lemondani 652
lemondás 888
lemosni 846
lencse 20
Lengyelország 501
leninista 419
leninizmus 419, 420
lenni (több száz alakjának vezérszóként való felvételét mellőzhetőnek és szükségtelennek tartottuk)
lény 139
lényeg 802
leomlani 35
lépés 268, 326, 383, 409, 454, 467, 701
leplezni 455
lépegetni 566, 899
lépni 402, 426, 778, 911
lepottyanni 89
Lepsény 679
lesni 721
leszakítani 713
leszáradni 888
leszögezni 332
lét 378, 437, 715, 804
letekinteni 268
letenni 741
letépni 828, 836, 849
létra 22
letűnt 193
leütni 763
levegő 86
levél 39, 127, 752, 935, 941
levél (növény) 835
levente 671
leves 303
lézengeni 794
liba 935
liget 712, 963
liliom 66, 785
liliomhullás 722
liliput 435
limonádé 524
link 988
lizoform-pofa 979
ló 141, 228, 240, 596, 635, 775, 942
lobogó 414
logika 314, 419
lógni 902
lomb 338
Lombroso-típus 552
London 751, 943
lopás 394
lopott 492
lovag 251, 494, 568
lovagolni 515
lovas 91, 185, 354
lőni 406, 527, 743, 833, 850
lucullusi—lukulluszi 154
lúd 195
Lysoform 979
lyuk 925
lyukas 149

ma 51, 611, 865
macska 755
macskaköves 928
madár 220, 490, 493, 748, 752, 755
magántulajdon 379
magányos 546

magas 44
magaslat 324, 767
magasztalni 79
magnum 298
magzat 740
magyar 311, 314, 315, 631, 634, 652, 700, 707, 709, 711, 714, 716, 717, 723, 727, 732, 733, 751, 762, 780, 788, 795, 824, 825, 845, 846, 856, 859, 861, 862, 864, 867, 869, 871, 874, 884
magyarázni 659, 902
Magyarország 308, 317, 320, 332, 706, 762
magyarság 884
majom 601
május 872
makacs 31, 246
Makó 302
makrancos 602
malaszt 314
malom 541
mama 667, 921
mangár 361
manna 27
maradandó 186
maradandóság 865
maradni 76, 205, 213, 233, 262, 273, 421, 480, 708, 731, 796, 832, 862, 871, 918, 972
március 868
marha 907, 975, 986, 987
márka (ital) 992
markolni 518
marsallbot 269
márványkeblű 726
Márvány-tenger 668
marxista 419
marxizmus 419, 420
más 699, 757, 936
más (másolat) 752
másfajta 879
másfél 883
másik 159, 497, 970
második 167, 172
maszek 687
maszk 768
matrac 990
maximum 443
mázolni 647
mecénás 182
medve 278
meddő 517
MEGA 990
megadni 76
megadni (magát) 270, 441, 652
megáldani 695, 717, 825
megállítani 35, 757, 893
megállni 408, 683, 806, 835, 914
megállni (a helyét) 744
megártani 727
megásni 668
megátkozott 183
megbecsteleníteni 455
megbirkózni 383
megbízni (vkiben) 293
megbocsátani 65, 157, 473
megbolondulni 898
megbűnhődni 718
megcáfolni 328
megcsalni 513, 708
megcselekedni 119
megdobni 317
megdöfni 495
megdönteni 317, 803
megelevenedni 226
megelőzni 981
megemésztő 707
megenni 168, 238, 991
megenyhülni 756
megérdemelni 166, 261
megérni (megérlelődni) 253, 558, 827
megérteni 473, 476, 906, 941
megfagyni 531
megfelelő 247
megfeszíteni 77
megfizetni 727
megfogni 899
megfogyni 724
megfojtani 980
megfontolás 602
megfontolni 338
megforgatni 414
megfosztani 891
meggondolni 338
meggyilkolni 301

meggyógyítani 966
meggyőződés 327
meghajolni 851
meghalni 70, 145, 186, 242, 252, 270, 455, 596, 617, 641, 652, 668, 693, 740, 752, 755, 770, 799, 842
megharcolni 868
meghatározni 378
meghőkölni 858
megígérni 325
megindulni 614
meginni 727, 730
megismerni 115, 171, 897, 985
megizzadni 315
megjárni 927
megjelenni 804
megkeményíteni 25
megkövetelni 119
meglátni 66, 716, 918
meglelni 884
meglenni 679
megmaradni 192
megmarni 818
megmondani 187, 472
megművelni 411, 465
megnehezülni 720
megnőni 658
megnyerni 400
megnyitni 67
megoldani (saruszíját) 78
megosztani 250—251, 522
megóvni 757
megölni 389, 795
megöregedni 436
megőszülni 730
megpróbálni 967
megpukkadni 210
megragadni 369, 433, 518
megrontani 728
megsemmisítő 212
megszakadni 613
megszépítő 856
megszólalni 776
megszületni 471
megtágítani 847
megtanulni 968
megtartani 325, 470
megtenni 325, 523, 525
megtérni (érkezni) 609
megtiltani 817
megtisztítani 147
megtoldani 701
megtörni 491, 851
megtörténni 123
megújulni 703
megvakulni 686
megválogatni 440, 893
megvalósítani 275
megváltoztatni 369
megvédeni 291, 580
megvenni 991
megvénülni 766
megverni 650, 738, 933
megverni (vmivel) 20
megvetés 462
megvetni 557
megvetni (a lábát) 803
megvirradni 638
megzabolázni 88
méla 666, 721
meleg 90, 706, 824
melengetni 120
mell 80, 81
mellékelni 974
mellény 320
méltó 78, 79, 200
méltóság 891
méltóságos 944
mély 880, 897
mélység 810
Mene 58
menedékhely 563
menni 205, 223, 263, 523, 548, 609, 647, 648, 651, 676, 685, 705, 727, 732, 749, 866, 877, 895, 952
menni (emberszámba) 601
menni (vmire) 753
mente 158
menteni 483
menyasszony 220
menny (égbolt) 63, 738
mennyiség 381
mennykő 317
mennyország 74, 79, 584, 798, 820, 957
meredek 107
merész 433, 525, 728

mérleg 196
mérni 680, 863, 844, 863
mérni 58, 746, 803, 882
mérnök 389, 879
mérték 134
merülni 728
mese 187, 351, 448, 482, 658, 668, 743
meseautó 958
mesélni 133, 938
messiás 808
mester 165, 218, 527, 654, 975
mesterség 453
Mester utca 938
messzeség 856
metszőkés 52
méz 24
mézédes 96
mezei 776, 777
mézeshetek 464
mézesmázos 96
mező 66, 101, 831
meztelen 184
minden 88, 122, 123, 134, 144, 178, 187, 206, 210, 239, 246, 248, 294, 308, 322, 338, 349, 384, 396, 397, 442, 454, 463, 473, 496, 519, 530, 547, 562, 563, 614, 665, 668, 709, 713, 719, 754, 764, 771, 780, 804, 805, 833, 835, 843, 859, 860, 863, 888, 891, 898, 917, 926, 943, 963, 968
mindenható 425
mindenki 155, 166, 196, 329, 380, 421, 433, 436, 581, 754, 778, 834, 906, 994
mindennap 65
mindenség 882
mindnyájan 919
minét 887
Milánó 642
millió 752, 805, 841, 883
milói 150
minőség 381
mise 253
misézni 774
mód 460, 555, 562
moha 712
mohikán 425
Mohács 715, 749, 863
mohó 796
mondani 159, 445, 494, 652, 707, 724, 731, 732, 772, 814, 835, 882, 891, 898, 907, 975, 986, 987
monokli 784
mór 523
mormolás 651
morogni 866
mosni 32, 124
mosoly 112, 933
motoros 680
Mózes-kosár 24
mozdítani 86
mozdony 377
mozdulni 812
mozgalom 383, 397
mozgás 530, 994
mozgatni 61, 779
mozi 935
mozogni 123, 290, 767
Muci 745
mulandóság 827, 893
mulatni 960
mulatság 729
múlni 232, 642
múlt 321, 401, 681, 718, 734, 880, 892, 898
munka 103, 108, 148, 167, 217, 308, 393, 394, 401, 407, 408, 409, 581, 699, 729, 803, 880, 892, 893
munkálkodó 797
munkás 79, 374, 416, 891
munkásosztály 419
munkásság 356, 757
munkátlanság 825
muramista 900
Murányi 628
muri 786
muszáj 654, 765, 866
mutatni 214, 651
muzsikaszó 786, 945
muzsikus 531, 922, 967
mű 802, 835
műfaj 463
művész 224, 744
művészet 206, 436, 440, 453, 474, 810, 893

nábob 762
Nadír 711
nadrág 565
nagy 198, 207, 261, 298, 314, 443, 453, 455, 459, 460, 475, 490, 604, 629, 635, 649, 670, 686, 715, 723, 725, 728, 732, 734, 757, 802, 803, 813, 816, 818, 848, 864, 865, 935, 954, 974, 977
nagybátya (nagybácsi) 557
nagyerdő 923
nagyhatalom 892, 897
nagyhírű 699
nagyság 316, 737
nagyszerű 316, 963
nagyurak 844, 856, 864
nagyság 539
nap (égitest) 35, 48, 729, 825, 893
nap (időegység) 61, 183, 212, 224, 225, 281, 524, 657, 705, 713, 739, 781, 936
napfény 492
nappal 989
napszámos 649
napvilág 834
Názáret 82
négy 91, 633, 867, 984
negyven 268, 586
néhai 741
nehéz 219, 308, 325, 452, 467, 673, 740, 774, 952
nehézség 388, 567
nej (feleség) 153
nekimenni 743
nektár 102
nem (fajta) 772
néma 549, 610, 671, 890
nemes 735, 808, 825
német 631
nemzedék 430
nemzet 315, 316, 319, 649, 656, 668, 701, 705, 709, 710, 725, 742, 756, 839, 892, 997
nemzeti 257, 715
nemzetiség 444
nemzetközi 397
néni 840
nép 166, 261, 318, 377, 384, 402, 414, 421, 535, 685, 693, 712, 737, 750, 828, 834, 835, 837, 848, 864, 872, 879, 883, 892, 896
népbetegség 883
népjog 733
népszerű 443
név 304, 605, 621, 722, 741, 822, 837, 841, 848
neveletlen 517
nevelni 141
nevelő 726
nevetés 47
nevetni 176, 187, 582, 744
nevetséges 192, 268
nevetségesség 455
nevezni 441, 840, 844
névtelen 318
nézni 46, 228, 581, 626, 666, 718, 865
niemand 969
normális 492, 932
nóta 951
nótárius 633
novella 690
nő 411, 475, 482, 681, 769, 808, 906, 925, 929, 930, 933, 964
nőni 739, 888
növekedés 388
növekedni 869
Núbia 710

nyáréjszaka 873
nyak 402
nyakazni 810
nyeletlen 515
nyelv 86, 88, 684, 742, 779, 836
nyerni 375, 770
nyíl 740, 850
nyilallni 751
nyilaskeresztes 352
nyílni (virág) 840, 963
nyílt 569, 570
nyírni 900
nyitott 241
nyom 496
nyomni 957, 961
nyomor 350, 401, 833, 868
nyomorú—nyomorult 709, 731
nyomorúság 548, 656

nyomtató (ló) 33
nyugalom 98, 545, 743
nyugat 544
nyugodni 988
nyugodt 731, 989
nyújtózkodni 54
nyúl 710
nyúlni 51
nyüzsgés 260, 261

oblomovizmus 560
óceán 48, 862
odaállni 392
odakapni 754
odalenni (tönkremenni) 816
Odüsszeia—Odysszea 100
óhaj 234
ok 969
okos 176, 455, 632, 719, 761, 765, 770, 774, 804, 883
olaj 42, 190
olajág 18
oláh 862
olasz 555
olcsó 986
oldal 465, 497, 690, 833
oldalborda 13
oldani 756, 880
olimpia 98
olimpiád—olimpiász 98
Olt 862
oltalom 557
oltár 30, 113
oltogatni 764
Olümposz—Olympus 97–98
olvasni 284, 835
omega 89
ontani 724
operáció 242
óperencia 923
ópium 377
optimista 891
óra 83, 642, 713, 871
ordítani 54
orgonavirág 949
óriás 315, 761, 810
óriási 973
orosz 341
oroszlán 49, 121, 210, 570, 587, 599
oroszlánbarlang 121
oroszlánrész 121
Oroszország 293
orr 220, 795, 900
ország 63, 281, 285, 414, 415, 596, 687, 709, 732, 738, 893, 933
orvos 70, 144, 823, 829
orvosság 233
ostoba 311, 892
ostobaság 498
ostor 709
osztály 564, 902
osztályharcos 877
osztozni 278, 421
Osztrolenka 851
ótestamentum 33
otthagyni 821
otthon 338, 819
óvatos 440
óvatosság 603

öcs 647
ökör 33, 162, 739
ölelés 944
ölni 350
önagyonülésezők 567
önáldozat 719
önimádó 201
önkény 311
önmaga 140, 176, 215, 440, 476, 530, 545, 546, 719, 869
önös 738
önteni 190, 615
öntudat 274
önuralom 208
önvád 229, 891
önzés 473
őr 993
ördög 72, 343, 619
öreg 418, 772, 981
őrizni 16, 34, 873
őrjöngeni 190
őrjöngő 492
örök 56, 101, 197, 520, 640, 804, 870, 875, 977
örökkévalóság 500
örökös 176

őrölni 541
öröm 12, 217, 437, 510, 522, 734, 739, 982
őrület 599
örülni 567
őrült 553, 572, 836
őrültség 607
ős 737, 803, 860, 866
ősi 325, 656, 803
ősz 721, 850, 858
összehajolni 867
összekötni 194
összeomlás 872
összes 886
összetéveszteni 1000
őszirózsás 347
öt 406, 867, 953
özvegy 650, 945
özönvíz 17, 255

packázás 608
pacsirta 597
pajtás 632
pajtásházasság 427
palack 585
pálinka 377
Palma-kaucsuk 976
palota 390, 949
Pál utcai 783
pálya 315, 691, 744
pályatévesztett 283
pán 131
panama 272
panamázni 272
panasz 883, 895
panaszkodni 797
pánik 131
panoráma 872
pap 113, 636, 725, 774, 821, 867
papa 921
pápa 267
paplan 988
papnő 113
papír 170
papírtigris 277
pár 924, 944
paradicsom (Paradicsom) 12, 573, 584
parancs 179, 708, 754
parancsolat 789
paraszt 253, 708
pardon 931
párduc 710
párducos 720
paripa 745
Párizs (Páris) 253, 685, 703, 858, 859
párna 650
Parnasszosz—Parnasszus 104
párocska 945
páros 473
párt 383, 420, 876
pasas 253
passzív 282
pásztor 83
patak 626
patyolat 631
pazarolni 784
peches 952
pecsét 708
pecsovics 323
példás 692
peleskei 633
penge 515
pengő (hangszín) 86
pengő (pénznem) 958
pénz 76, 142, 208, 224, 287, 482, 507, 611, 689, 778, 808, 861, 943
per 748
perc 316, 917, 923, 954
perc-emberkék 870
perdül 754
perem 878
pereputty 871
perzsavásár 939
Pest 731, 732, 824, 936, 949
pesti 820, 896, 929
pesszimista 891
pezsegni 865
Philippi 605
pihegni 731
pihenés 167
pihenni 80, 203, 802
pillanat 454
pillantás 212
pimasz 808
pipa 629
pipálni 672, 981

piramis 268
pirosult 715
pirruszi 152
pirulni 217
piszkítani 572
piszok 992
plátói—platonikus 136
Pluma-paplan 988
poéta 706
pofon 565
pohár 77, 462, 727, 819
pokol 317, 766, 771, 798, 835, 874
pokoli 512
polgár 619
politika 241, 283, 314, 331, 333, 358, 645, 835
politikai 765
politikus 447
poloska 894
pont 145
pontosság 265
ponty 986
por 16, 19, 226, 624
Poroszország 257
portugál 487
postakocsi 781
pót 926
pótolni 369, 840
potyka 986
prédikálni 54
prímás 693
prodomo—prodómó 165
próféta 38, 60, 67, 73, 530, 583, 588, 606
proletár 375, 396, 864, 878
próza 954
prüsszenteni 737
pufogtatni 714
puskagolyó 240
puskapor 245, 775
puskás 490
puszta 54, 685, 727, 737, 749, 755, 843
pusztítani 153
pusztulni 224, 756
pyrrhusi 152

rab 396, 563, 828, 846
rábízni 332
rabló 586
rabolni 798
Rácország 749
rács 943
ráérni 842
rágalmazni 433
ragyogni 50, 732, 835, 849, 957
rajt 879
rajt(a) fogni 752
rákenni 846
Rákos 716
rang 460
ráragasztani 899
ravasz 927
regény 558, 768
reggel 808
régi 625, 649, 680, 695, 720, 763, 915, 951
rejtelmes 111
rejteni 63
rekamié 990
rekesz 97
rektor 892
rém 805
remélni 207, 436, 442
remény 86, 179, 433, 547, 557, 686, 729, 734, 865
rémhírterjesztő 351
rend 654, 879, 880
rendelni (rendelkezni) 179
rendezni 880
rengetni 753, 869
rendszabály 114
rendszer 607
rendületlen 723
repülni (röpülni) 508, 740, 857
respublika 849
rész 833
reszketni 351, 352, 485, 533, 800, 992
részrehajlás 218
részvétel 274, 275
rét 200
revolverezni 539
revolver-zsurnaliszta 539
rezisztencia 282
réztábla 445
riad 732
rideg 808

rímkovács 637, 714
ringani 668
ringatni 56, 910, 911
ripacs 647
ritka 220, 221, 442, 749
ritter 794
robinzonád 435
robogni 869
robot 893
Rodostó 702
rohanni 81, 647, 869, 874
rokon 858, 866
rom 154, 411, 414
Róma 172, 485, 641
romlás 709, 757, 872
róna 816
rónaság 848
rongyos 108
rontani 710
rosseb 344
rossz 137, 144, 169, 202, 212, 244, 292, 320, 342, 433, 443, 482, 575, 604, 615, 660, 686, 749, 775, 808, 838, 872, 893, 911, 953
rózsa 954
rózsaszál 935
rozsdatemető 790
röhögni 902
röpülni (repülni) 508, 740, 857
rövid 190, 640, 641, 701, 836, 965
Rubikon 171
rugalmas 363
ruganyos 326
ruha 108
ruházni 66
rum 975
rút 641, 709, 785
rücskös 533

saját 155, 258, 373, 558, 808
sajka 668
sajnálni 935
salabakter 866
Salvus 992
sánc 306
sanda 754
sánta 53
sanyarogni 799
sár 51
sárga 386, 661, 848
sárgapitykés 819
sárkány 612
sárkányfog 729
sarok (tengely) 396
sarok (testrész) 149
sarok (utcasarok) 943
saru 78
saruszíj 78
sas 710
sasfiók 496
savanyú 120
Schöberl 989
seb 144, 179
segély 812
segíteni 445, 878
sehonnai 846
selyem 416
semleges 345
semmi 116, 160, 175, 190–191, 200, 256, 260, 261, 288, 308, 375, 396, 397, 442, 452, 459, 488, 496, 532, 579, 580, 603, 629, 683, 699, 719, 810, 821, 840, 876, 888, 899, 915, 931
semmittevés 222, 776
senki 115, 201, 436, 769, 780, 866, 876, 906, 911, 921
seperni 502
seprű 502
sereg 465, 754, 861, 869
serpenyő 196
sérteni (sebezni) 740
sietni 707, 965
sifonér 940
siker 757
sikerülni 242, 970
sikoltani 732
sín 896
síp 732
sima 646
Sipka-szoros 294
sír (sírgödör) 604, 640, 641, 668, 875, 965
siralom 45
sírásó 373
siratni 740, 949

sírni 47, 57, 70, 582, 651, 733, 744, 952, 964, 968
síró 582
Sisera-had 36
só 757
sóbálvány 20
sodor (víztömeg) 238
sóhajtani 715
sóhivatal 648
sok 75, 140, 210, 308, 443, 516, 538, 603, 689, 714, 813, 818, 843
sokaság 308, 712
sokasodni 11
sólyomszem 425
somogysági 708
sor (jó vagy rossz sora vkinek) 205
Soroksár 306
sors 20, 203, 226, 544, 557, 723, 724, 727, 728, 769, 869
sorsharag 816
sorsjegy 977
sósborszesz 974
soviniszta 477
sovinizmus 477
sör 351
sötét 26, 34, 185, 331, 351, 352, 439, 510, 716, 817
sötétség 81, 562
spanyol 525, 796
spongya 538
statisztika 426
stílus 468, 893
strázsa 873
summa 156
susogni 914
suttogni 966
süket 54
sült 508
sűrű 518
sütni 984
sütőpor 984
süveg 947
sybarita 709

szabad 262, 283, 401, 402, 414, 470, 513, 712, 833, 850, 872
szabad (igekapcsolatban) 162, 202, 301, 408, 480, 785, 956, 960
szabad (természet) 985
szabadítani 581
szabadulni 441
szabadság 209, 275, 381, 391, 411, 443, 692, 714, 769, 826, 832, 849, 851, 880
szag 224, 926
szagolni 344
száj 33, 90, 508, 751, 752, 942
szakács 503
szakítani 13, 673, 713, 738, 952
szakszervezet 386
szaladgálni 81
szálka 31, 66
szállani 604, 651, 663, 752, 827, 880, 881, 943
szállóige (szálló ige) 663
szalma 305, 877
szalmakunyhó 833
szamár 31, 210, 449, 818, 839
szamaritánus 79
száműzetés 597
száműzött 647
szándék 198, 235
szánni (vkit, vmit vmire) 556, 799
szaporodni 11
szappan 984
szappanfogyasztás 535
száraz 245, 755
szárny 181, 534, 747
szárnyalás 203
szárnyalni 109
szárnyas (szó, idő) 95, 712
szarvas 626
szatíra 219
szavalni 788
szavazógolyó 240
száz 277, 710, 798, 825, 843
század 707, 768, 846
százalék 242
százezer 416, 798
százfejű 110
százhúsz 692
(százhúszas) 120-as 681
száznyolcvanöt 973
szecesszió 195
szédelgő 311
szedni 68, 931

szeg 327
szegény 79, 330, 613, 645, 658, 717, 720, 765, 799, 841, 895
szegénység 443, 798
szegni (parancsot) 754
szegre akasztani 327
szégyen 108, 411, 755, 944, 980
szék 546, 715, 989
szekér 632
székes 982
szekta 869
szél 59, 170, 414, 431, 749, 951
szelence 105
széles 698, 744
szellem 475, 585, 803, 834
szellemi 377
szélmalomharc 569
szem 28, 31, 34, 57, 66, 126, 141, 564, 599, 617, 624, 703, 728, 774, 751, 798, 891, 957
szembeállni 839
szemét 86
szemforgató 80
szemöldök 710
szén 983
szenderedni 56
szent 248, 321, 327, 401, 407, 572, 599, 660, 721, 727, 818, 833, 869, 875
szentelni (vminek) 219
szentelt 737
szentesíteni 510
szentség 497
szenvedély 456
szenvedni 164
szenyóra 931
szép 441, 459, 494, 524, 617, 626, 686, 698, 708, 716, 728, 732, 739, 768, 781, 798, 803, 811, 825, 827, 832, 843, 848, 856, 865, 874, 887, 923, 929, 933, 935, 959, 964, 965, 967
széplélek 518
szeplőtelen 88
szer (tornaszer) 902
szerdék (zsákmányolt holmi, szerzemény) 156
szerecsenmosdatás 55
szerelem 49, 136, 137, 178, 200, 221, 455, 456, 473, 474, 525, 558, 652, 680, 682, 707, 763, 766, 767, 778, 817, 832, 840, 915, 924, 929, 939, 944, 969
szerelmes 935
szerelmi 546
szerencse 151, 155, 170, 182, 189, 699, 705, 977
szerencsefi 189
szerencsefia 189
szerencsés 524
szerencsétlen 524
szerencsétlenség 151, 823
szerény 520
szerep 383, 555
szeretet 86, 917
szeretetreméltó 200
szeretkezni 474
szeretni 30, 143, 145, 157, 200, 206, 250, 253, 456, 492, 495, 612, 617, 650, 702, 716, 738, 745, 770, 780, 838, 858, 866, 887, 913, 921, 932, 949, 952, 956, 959, 964
szerető 456, 716
szerezni 611
szervezett 420, 438
szervusz 992
szerző 555, 892
szerződés 469
szétbontani 672
széthullani 756
széttörni 843
szétverni 999
szézám 586
szezon 450, 1000
szféra 118
sziámi 996
sziget 769
szigorúság 114
szikra 810
szín 798
színész 821
színház 600
színpad 558
szirénhangok 103
szirttető 731
sziszegni 800
szítani 706
szív 25, 37, 85, 536, 557, 613, 642,

652, 692, 693, 724, 737, 757, 771, 796, 818, 838, 840, 869, 874, 875, 920, 924, 925, 935, 944, 966, 970
szívbaj 931
szívni 231, 806
szívszaggató 59
szláv 862
sznob 438
szó 21, 54, 76, 95, 97, 191, 192, 206, 222, 300, 311, 517, 519, 525, 607, 638, 708, 724, 751, 807, 841, 849, 865, 911, 917
szoba 737, 824
szobor 726, 941
szociális 351
szocialista 264
szocializmus 384, 420, 892
Szodoma 20
szokás 162, 167
szókimondó 485
szokni (vmit ismételgetni) 755
szokott 808
szolga 65, 216, 319, 482, 871
szolgálni 65, 322, 420, 702
szolganép 862
szolgaság 828
szólni 86, 187, 429, 539, 703, 731, 881
szóma 445
szomorkás 955
szomorú 936, 937
szomszéd 180, 200
szórakozni 729
szorítani 152
szórni 67
szorongatni 798
szótlan 819
szovjet 384
szőke 428, 540, 688, 715, 966
szőkeség 890
szökni 858
szőlő 68, 120
szőni 416, 874
szörnyeteg 611
szörnyű 179, 443, 737
szphinx 111, 112
szundikálni 194
szúrni 823
szurony 248, 258
szűk 23, 811
szükség 70, 228, 798, 808
szükséges 144, 287
szükségesség 255
szükséglet 380
szükségszerű 381
szükszavúság 267
születni 76, 192, 262, 455, 470, 719, 799, 816, 848
szülni 192, 320, 645, 710, 808, 880
szülőanya 763
szülőföld 716
szűnni 725
szürke 387, 519, 857, 858
szűz 201, 726

táblabíró 645
tábornok 293
tag (testrész) 726
tág 811
tagadás 803
tagadni 957
táj 820, 848, 966
takaró 54, 779
takarodni 827
tál 20
találkozni 471
találni 51, 58, 67, 459, 620, 912
találó 550
talp 34, 379, 788
talpkő 709
talpon 739
talajgyökér 363
találkozni 605
támadni 575
támasz 545, 709
tanács 761
Tanagra 999
tanár 725, 902
tánc 795
táncolni 99, 271, 755
tangó 931
tanítani 205, 206, 443, 883
tanú 165, 670, 754
tanulni 176, 202, 205, 206, 207, 256, 581, 719, 773
tapasztalás 719, 818
tapasztalat 441

táplálni 525
tapogatózni 34
taposni 14, 111, 466
taps 714
tapsolni 800
tárogató 316
társ 401
társadalmi 378, 469
társadalom 420, 545
társaság 719
társaslény 139
tarsoly 269
tartalom 581
tartani 112, 160, 245, 545
tartani (menni) 735
tartani (vkivel) 564
tartomány 609
tartós 532
tartozni 727
tatár 717, 720
tátongó 810
tavalyi 451
tavasz 535, 542, 558, 870, 872, 927, 929, 951, 969
tavaszi 915
távollét 472, 473
távozni 62, 101, 705
teendő 382
téglahordó 359
tegnap 281, 782, 858
teher 42
tej 24
Tekel 58
tekinteni 729
tekintet 112, 212
tékozló 79
tél 755, 963, 983
telitalálat – telli találat 527
teljes 286, 1003
teljesítmény 380
Telli találat – telitalálat 527
temetni 604
temető 715
tempó 681
tenger 275, 315, 646, 651, 668, 711, 847
tengerész 354
tengeri 996
tengervészes 726
tenmagad 30
tenni 123, 218, 239, 479, 507, 557, 611, 612, 684, 692, 693, 712, 757, 770, 829, 883, 959
tény 314, 346
tenyér 45, 356, 930
tenyészni 578
tényező 328
tépni 717
terem 634, 708
teremni 761
teremteni 443, 710, 889
teremtés 601, 800
teremtő 824
teríteni 873
termelés 351
termelni 373
természet 206, 452, 574, 799, 822, 836, 897
természet (tulajdonság) 167, 191
terv 412, 818
tervezni 421
tervszerű 341, 363
test 77, 82, 221, 223, 534, 822
testvér 16, 878
testvériség 391
tető (vminek a teteje) 271
tető (fejtető) 34
tetszeni 220, 802
tett 82, 143, 328, 519, 615, 804, 832
teuton 215
teve 74
tévedés 441, 595
tévedni 197, 549
tevékenység 776
tiltott 14, 204
típus 552
tisszodiáda 662
tiszta 87, 88, 344, 442, 657, 658, 709
tisztelni 850
tisztítani 572
titán 112
titkos 754, 761
titok 91, 569
titokzatos 111
tíz 25, 418, 954
tizedes 790
tizenegyedik 789

tízezer 239
tízparancsolat 27
Tohuvabohu 11
tojás 55, 289, 1004
toll 121, 563, 626
tornatanár 671
torok 568
torreádor 486
tőke 394, 401, 877
tökéletes 185
tökély 810
tőkés 379
tökfilkó 459
töltögetni 149
tömeg 369, 572, 746
tönkre silányítani 638
tőrdöfés 346
törhetetlen 410
törni 724, 778
törődni 825
Török utca 668
törökvilág 762
törpe 207, 737, 813
történelem 165, 372, 373, 377, 891
történet 123
történetíró 530
történni 123
törvény 144, 166, 169, 196, 695
törvényes 492
törvénytelenség 169
tövis 68
tréfa 905
trójai 180
trón 248
tudás 13, 432, 438, 544, 813, 883
tudat 378
tudatlanság 459, 499, 779
tudatos 420, 879
tudni 64, 86, 152, 187, 200, 248, 292, 383, 442, 443, 634, 635, 645, 732, 739, 740, 757, 772, 773, 780, 814, 838, 844, 904, 932, 964, 969, 979
tudomány 314, 438, 489, 886
tudor 886
tudós 489
tulajdon 392, 394
túlélni 604
túl sok 895
túltengeni 954
turbékolni 951
tű 74
tűfok 74
tükör 208, 646, 901
tündérkirálynő 944
tündökölni 472
tünemény 707
tüneményes 764
tüntetni 473
türelem 164, 839
türelmes 170
tűrni 798, 828, 867
tűz 157, 190, 457, 701, 707, 785, 834, 868, 870, 897

tyúk 253

udvariasság 265
Ufarszin 58
ugar 856
ugatni 644, 771
ugrás 331, 574
ugrópont 139
új 48, 411, 415, 502, 522, 695, 766, 806, 855, 864, 879, 888, 978
ujj 26, 214
újságíró 283
újszülött 808
unalmas 463
unni 970
úr 65, 216, 319, 358, 394, 401, 414, 563, 580, 630, 636, 639, 650, 751, 803, 842, 844, 847, 861, 867, 891, 902, 944
Úr (isten) 42
uralkodni 250, 251, 324, 420, 835
uralom 208
uramisten 581, 753
úrfikor 782
úrhatnám 619
úri 333, 786, 871
úri-muri 786
úszni 51, 216,
úszó 807
út 107, 243, 488, 534, 547, 548, 732, 819, 864, 928, 953
utánozni 206, 440, 990

utasítás 974
utazás 484, 907
utazni 400, 812
utazó 609
utca 47, 668, 751, 943, 946
útlevél 892
utód 866
utókor 878
utolsó 75, 425, 462, 612, 782, 795
utópia 431

üdv 166
üdvözölni 223
üdvözülni 78
ügy 686
ügyes 810
ügyeskedés 455
ügyeskedő 455
üldözni 869
ülni 185, 248, 546, 632, 706, 721, 755, 775
ünnep 731
üres 788
üröm 47
ütni 20, 151, 379, 795, 818, 1000
üveg 974
üvölteni 700
üzenni 952
üzlet 342, 491, 767
űzni (kergetni) 72, 191

Váci út 409
vacsora 428, 433, 961
vad 751
vád 229, 891
vadász 721, 740
vadászmező 101
vadgalamb 951
vádolni 245, 488
vadölő 425
vadregényes 820
vadvirág 822
vágás 388
vágni 302
vágott 315, 740–741
vágy 603, 746
vágyni 200, 729, 933
vagyon 987
vaj 360, 361
vajúdni 192
vak 73, 137, 170, 196, 331, 549, 731, 813
vakság 20
vakszerencse 170
válás 555
válasz 132
választani 75, 169
váll 112
vallás 377, 476, 563, 721
vállalni 121
vallomás 479
válni (vmivé) 167, 175, 369
valódi 882, 944
változni 20, 502, 805
változás 532
változatlan 544, 545
változatos 130
változtatni 63
vályú 739
vámmentes 507, 892
Váncza-sütőpor 984
vár 432, 684, 718
varázslat 879
varga 213
várni 446, 478–479, 508, 740, 747, 757, 923, 933, 963, 987
város 54, 197, 783, 788, 865, 878, 951
varrógép 658
vas 59, 342, 406, 417, 843
vásár 434
vasárnap 253, 936, 937
vasas 405
vasfog 203
vasfüggöny 366
vasvilla 191, 823
vasút 412, 843, 1000
vászon 100
váz 709
védekezni 229, 245
védelmezett 733
védeni 417
vég 47, 259, 495, 516, 524, 554, 665, 813, 814, 841, 889, 938
vég (határ) 698
végcél 397
véghez vinni (befejezni) 699

végigforgatni 558
véglet 471
végnap 762
végóra 379
végrehajtani 412
végső 397, 612
végzet 480, 552, 756
véka 63
vélni 153
velsz (Wales) 751
vén 150, 323, 628, 745, 752, 766, 772
vendég 749
venni 606, 620, 765, 778, 808, 834, 961, 984
vér 305, 322, 362, 709, 715, 724, 798, 861, 864
vérbaj 980
veréb 776
verejték 242, 362
verem 47, 817
véres 851, 872
vérhagyma 900
veríték 16
verni 81, 626, 723, 724, 731, 824
verni (szív) 692, 737
vérpad 770
vérrög 363
vers 495, 839, 871, 877
verseny 98
versenyezni 836
vérszag 751
vérvörös 405
vese 44
vész (vkinek a veszte) 946
veszedelem 196, 701, 780
veszedelmes 110, 448
veszély 264, 316
veszélyes 917
veszett 818
veszni (elveszni) 670, 728, 749, 832
veszteni 42, 375, 686, 729
vesztes 800
vétek 45, 65, 266, 480, 519
vetemény 729
vetés 141
vétkes 890
vétkezni 50, 190
vetni 59, 165, 761
vetni (dobni) 83, 196
vetni (tekintetet) 703
vétó 983
vettetni 62
vezér 715, 807, 864, 880
vezérelni 880
vezérfonal 199
vezetni 73, 383, 409, 534, 806
vicc 214
viccelni 958
vidék 441, 739
vidulni 703, 756
víg 945, 987
vigadni 733
vígan 487, 981
vigasztalás 738
vígjáték 595
vigyázni 164, 332, 365, 543, 775, 822, 873, 876, 976, 990, 1002
vigyázó 703
vihar 59, 462, 849
viharos 720
viharsarok 359
világ 83, 86, 280, 288, 369, 375, 397, 414, 464, 478, 490, 503, 504, 516, 526, 546, 556, 600, 659, 661, 665, 686, 703, 710, 711, 723, 725, 728, 731, 744, 746, 803, 810, 850, 879, 888, 889, 933, 939, 953, 956
világ (szemevilága) 34
világirodalom 521
világítélet 524
világnézet 419
világosság 11, 521
világszabadság 830
világtalan 73
világtörténet 524
villám 211
villanni 599
vinni 678, 699, 807, 923, 953
violaszín 708
viperatojás 55
virág 277, 479, 667, 713, 817, 836, 838, 840, 841, 963
virágozni 277

virágzás 875
virágzó 414
virradni 807, 850
virulni 730
viselet 784
viszály 641, 647
visszaadni 413, 800
visszadobni 317
visszaélni 164
visszafordítani 373
visszahozhatatlan 178
visszaidézni 437
visszajönni 913, 915, 919
visszakérni 216
visszanézni 678
visszaszívni 192
visszatérni 191, 265, 557
visszaverni 705
viszály 641, 647
vitéz 178, 626, 698, 699, 735, 737, 848, 867
vitézség 602, 603
vivát 306
vívni 569
víz 21, 27, 109, 210, 462, 483, 615, 678, 834, 847, 972
vízár 847
vízum 400
vizsgálni 44
vonás 212
vonat 478, 479, 934, 976
vonulni 520
völgy 45, 737, 840
vörös 343, 352, 386, 409, 520, 781, 864, 865
vulkán 271

Wales (velsz) 751

zabálni 565
Zágon 651, 702
zálog 556
zárni 693
zárt 585
zavar 210
zavarni 146, 929
zene 118, 531, 536, 1001
zenész 675, 725
zengeni 401, 415
zengő 86
Zenith 711
zizeg 877
zongora 859
zongorázni 904
zordon 820
zöld 200, 387, 519, 737
zöldhajtókás 819
zöldszemű 611
zörgetni 67
zörrenteni 749
zúgni 409, 743, 746, 751
zűrzavar 19, 461

zsarnok 211
zseni 773
zsurnaliszta 539

Tartalom

5 BEVEZETŐ
9 KÖNYVEK KÖNYVE
93 HELLÁSZ ÉS RÓMA
237 TÖRTÉNELMI TALLÓZÁS
297 A HONI HISTÓRIÁBÓL
335 KÉT VILÁGHÁBORÚ – ÉS KÖZTE...
367 A SZOCIALIZMUS SZÁRNYASSZAVAI
423 VILÁGIRODALMI ÖRÖKSÉG
593 KÉT FOGADOTT KLASSZIKUSUNK
623 IRODALOM ÉS ÍRÁS
697 HAZAI REMEKMŰVEKBŐL
759 GYÖNGYSZEMEK A MAGYAR PRÓZÁBÓL
793 DRÁMÁNK ÉS TRAGÉDIÁNK
815 MILLIÓK NEVÉBEN EMELT SZAVAK
853 IFJÚ SZÍVEK ÉS FIATAL ÉLETEK
885 A TEGNAPI HOLNAP
909 NÓTASZÓBÓL – SZÁLLÓIGE
971 SZÁLL A REKLÁM
995 INNEN-ONNAN
1007 ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ
1017 MUTATÓK
1019 NÉVMUTATÓ (Vágó Ernőné)
1053 TÁRGYMUTATÓ (Vágó Ernőné)
1095 VEZÉRSZÓMUTATÓ (Lakatos Éva)

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szamosi Ivánné
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Vaisz György
A tipográfia, a borító- és kötésterv Soproni Béla munkája
Megjelent 40 000 példányban
34,5 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabványok szerint készült

76.3775 Athenaeum Nyomda, Budapest
Rotációs ofszetnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Békés István

JELENTŐSEBB KÖNYVEI:

ÖKÖLBE SZORÍTOTT SZÓ (1952)

OKTÓBER MAGYAR HŐSEI (1955)

HAZÁDNAK RENDÜLETLENÜL (1955)

PETŐFI NYOMÁBAN (1959)

ÚJ MAGYAR ANEKDOTAKINCS (1962 és 1963)

LEGÚJABB MAGYAR ANEKDOTAKINCS (1966)

MAGYAR PONYVA PITAVAL (1966)

NAPJAINK SZÁLLÓIGÉI (1968)

SZEGÉNY EMBER GAZDAG VÁROSBAN (1973)

PEST MEGYEI BARANGOLÁSOK (1975)

A VILÁG ANEKDOTAKINCSE (1975)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE KÉPEKBEN

III. javított kiadás

Incipiti prologus in chronicam Hungarorum — itt kezdődik az előbeszéd a magyarok krónikájához, írta 1358. május 15-én egy régi szerkesztő a Bécsi Képes Krónika, az első olyan hazai történeti mű élére, amelynek szövegét képek, miniatúrák díszítik. Ezt az elsőt azóta, több mint hat évszázadon át, hosszú sorban mindig újak követték. Mint másutt, nálunk is ez lett a hagyományos műfaj, a megszokott: a történelmet a szöveg mondja el, s a kép csak a szemléltetés, élénkítés vagy a díszítés eszköze.

E könyvünk itt most más műfajt képvisel. Az olvasó e kötetben nem valami kivonatos, rövid szöveges történelmet kap kezébe, a szokottnál több illusztrációval, hanem olyan, lehetőleg hiteles képanyagot, amelynek magának kell történelmünket bemutatnia. A képaláírások szövege csak a magyarázatot adja hozzá, az eligazodást segíti. A fejezetek élén álló bevezető pedig elsősorban a képanyag és az egykorú valóság viszonyát próbálják érzékeltetni.

A kiadó e jelentős vállalkozása a mai kor emberének a mai életnek megfelelő új típusú kötettel kívánja gyarapítani a magyar történelmet ismertető könyvek sorát. Ily gazdag és sokoldalú képanyag történetünkről eddig egyetlen kiadványunkban nem látott még így együtt napvilágot. Összeállításában kiváló szakemberek vettek részt; a képoldalakat összeállította és a képaláírásokat készítette: Szücs Jenő, R. Várkonyi Ágnes, Szabad György, Siklós András és Pamlényi Ervin. A bevezető szövegeket írta: Kosáry Domokos, Szabad György, Siklós András és Pamlényi Ervin. A kötetet szerkesztette: Kosáry Domokos.

Szeretnénk, ha a MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE KÉPEKBEN című kötet megnyerné az olvasók tetszését; egyaránt szívesen forgatná a történelem iránt már régen érdeklődők népes tábora, és mindazok — különösen a fiatalok —, akik most ismerkednek meg hazánk múltjával.

GYŐRFFY GYÖRGY:

ISTVÁN KIRÁLY ÉS MŰVE

Györffy György könyve az első nagyszabású monográfia István király életéről és a magyar állam születéséről. A magyar középkor neves kutatója a források újszerű megközelítésével mutatja be az államalapító életét, személyiségét, államszervező tevékenységét, belehelyezve az ezredforduló Európájának fejlődésébe, amikor is Kelet- és Észak-Európa erős katonai kísérettel rendelkező dinasztiái törzseket és népeket egyesítettek, s országaik keretében új etnikumok létrejöttét készítették elő. Ennek érdekében felvázolja a tágabb európai térséget, s benne a honfoglaló és kalandozó magyarok szerepét, az Árpádok tájékozódását Bizánc és Róma felé, s azt a külpolitikai helyzetet, amelyben a királyság megszületett. Részletesen ismerteti azokat az egyházi és világi intézményeket, amelyek István uralma alatt létrejöttek, s végül megvizsgálja, hogy István műve milyen változást hozott létre a magyar társadalomban.

A forrásanyagok hiányos voltából adódik, hogy e korszak képének megrajzolásában a tudósok sokszor hipotézisekkel élnek, az ismeretlen tényezőket feltételezésekkel hidalják át. Ezért több kérdésben vita folyik közöttük. Ez a kötet Györffy György több évtizedes kutatómunkájának eredménye. A teljes forrásanyag kritikai átvizsgálása során számtalan új megállapításra jutott, és szinte alapjaiban átrajzolta az államalapító királyunkról eddig alkotott képünket.

– Miért idéz Ön bizonyos Arisztoteleszt görögül?
– Azért – válaszolt a tudós –, mert legjobb azt idézni,
amiről az embernek fogalma sincs,
s olyan nyelven, amit legkevésbé sem ért.

Voltaire: Micromègas

A kígyó fejére taposni – Az ifjúság vétkei – Kétélű fegyver – Kelj föl és járj! – Zabolázd meg nyelvedet – Ami történt, megtörtént – Minden dolog mértéke az ember – Nincsen füst tűz nélkül – Egy szál hajnak is van árnyéka – A szomszéd rétje mindig zöldebb – Míg élek, remélek! – A pénz nem boldogít! – Pirulj, hogy nem pirulsz! – Felső tízezer – Folyó sodrában ne cseréljünk lovat! – Pápább a pápánál! – Ó szent együgyűség! – Kolumbusz tojása – A tudatlanság nem érv – Menj el innen, hogy odaállhassak! – Sem isten, sem úr – Legyetek éberek! – A munkásoké a jövő! – A béketábor legyőzhetetlen! – Akiért a harang szól – Elveszett nemzedék – A remény jó reggeli, de rossz vacsora – Dühöngő ifjúság – Ami igaz, az szép – Kegyeskedett megszületni – A pénz jó szolga, de rossz gazda – Imádlak, de megtörlek! – Csupa öröm az élet – Pokoli gúnykacaj – Nyeletlen bicska penge nélkül – A Múzsák neveletlen gyermeke – Minden dolog önmagában ellentmondó – A történetíró hátrafelé fordított próféta – Ki keveset gondolkodik, sokat téved – Ha nem is igaz, nagyon találó – Lángész vagy őrült? – Amit tollad leírt, fejsze nem vágja ki – Az irigyek meghalnak, az irigység soha – Ne neked, dádé, benne vagy a bajba'! – Valamit visz a víz – Na bumm, és akkor mi van . . .?! – Világot a megvakult világba! – Kis ország vagyunk! – Szőke ciklon – Dobozolunk . . . dobozolunk . . . – Hámozott léggömb – A hetedik te magad légy! – Ringasd el magad! – Hány cédula az élet? – Ajjaj! Fekete vonat! – Megelőzött Moskovitz – Török szerencséje örök! – Megvette már az e hetit? – Sziámi ikrek – Aprókat ütött a fejére – Összetéveszti az ajkpírt a Shakespearerel!